

Verhalen van stad en streek

Verhalen van stad en streek

Sagen en legenden in Nederland

Samengesteld en ingeleid door

Willem de Blécourt,

Ruben A. Koman,

Jurjen van der Kooi

en Theo Meder

Redactie en auteurs

Willem de Blécourt
Ruben A. Koman
Jurjen van der Kooi
Theo Meder

Overige auteurs

Peter Burger
Frans Camphuijsen
Marie van Dijk
Diana Giesbergen (medew.)
Loes Hendriks (medew.)
Ludo Jongen
Fred van Lieburg
Machteld Loewensteijn
Minke Priester
Eric Venbrux
Marianne van Zijlen

Verhalen van stad en streek is in het kader van het Jaar van de Tradities in samenwerking met het Nederlands Centrum voor Volkscultuur tot stand gekomen.

Financiële bijdragen die de uitgave van dit boek mogelijk maakten, zijn geleverd door:

Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Prins Bernhard Cultuurfonds
J.E. Jurriaanse Stichting
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Meertens Instituut
DOC Volksverhaal
Stichting Vertelcultuur
Vertel eens...
Erfgoed Brabant
Provincie Friesland
Provincie Brabant
Provincie Gelderland

Het copyright op de afzonderlijke bijdragen berust bij de desbetreffende auteurs en/of hun rechtsopvolgers.

© 2010 Samenstelling en inleiding Willem de Blécourt, Ruben A. Koman, Jurjen van der Kooi en Theo Meder

© 2010 Kaarten Ineke Meijer

Omslagontwerp Suzan Beijer

Illustratie omslag De loop van de drie Schieën, met

Rotterdam, Delfshaven en Overschie, juridisch bewijsstuk (begin zestiende eeuw). Algemeen Rijksarchief/Nationaal Archief, Den Haag

Foto auteurs Bob Bronshoff

Zetwerk Mat-Zet BV, Soest

www.uitgeverijbertbakker.nl

ISBN 978 90 351 3202 3

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

INHOUD

Inleiding 7

Groningen 19

Friesland 63

Drenthe 117

Overijssel 155

Gelderland 201

Flevoland 261

Utrecht 273

Noord-Holland 313

Zuid-Holland 375

Zeeland 425

Noord-Brabant 471

Limburg 533

Bronnen en literatuur 587

Bibliografie 603

Verantwoording van de illustraties 623

Register op volksverhaaltypen 627

Register op namen 635

Register op zaken 657

INLEIDING

Veel volksverhalenbundels bevatten niet meer dan mooie verhalen. De ene auteur schrijft ze met graagte over van de andere, zonder veel commentaar. De grote meerwaarde van *Verhalen van stad en streek* is dat naast een beknopte representatie van het verhaal ook de context aan bod komt. Waar wordt de sage of de legende gesitueerd? Waar heeft het verhaal rondgezworven? Hoe oud is de vertelling? Zit er een kern van waarheid in? Hoe past de vertelling binnen volksgeloof en verhaaltraditie? Wat is de precieze betekenis van het verhaal en hoe heeft het gefunctioneerd? In de verschillende lemma's komen deze vragen meer dan eens aan bod.

LORE OF THE LAND

Het grote voorbeeld voor *Verhalen van stad en streek* is het in 2005 verschenen boek *The Lore of the Land* van Jennifer Westwood en Jacqueline Simpson. Dit lijvige werk van

ruim negenhonderd bladzijden was bedoeld als een gids voor sagen en legenden in Engeland – dus met uitzondering van Wales, Schotland en Noord-Ierland. De ondertitel van het boek luidt: *A guide to England's legends, from Spring-Heeled Jack to the Witches of Warboys*. De moeilijk vertaalbare hoofdtitel verwijst naar de Engelse folklore van volksverhalen en volksgeloof, en het boek behandelt dan ook talloze lokale heiligen en heksen, reuzen en rovers, meerminnen en weerwolven, duivels en spoken, aardmannetjes en plaaggeesten. Alom bekende fenomenen als Stonehenge en *faeries* (elfen) passeren de revue, alsmede beroemde figuren als Robin Hood, koning Arthur, Merlijn de tovenaer en Saint George. De vele verhalen rond Jack the Ripper komen echter niet aan bod, waaruit maar blijkt dat dit omvangrijke boek niettemin slechts een selectie biedt van de folklore die er in werkelijkheid voorhanden is. Met meer veldwerk zijn altijd weer opnieuw verhalen over spookwezens en tovenaars en wat dies meer zij op te tekenen, en zeker ook modernere sagen, sterke verhalen en anekdotes. Volksverhalen zijn in Engeland

Imaginaire voorstelling van de nachtmerrie – in dit geval een koboldachtig wezen, gezeten op de borst van de tijdelijk verlamde vrouw. Schilderij van John Henri Fuseli uit 1781.

in het verleden soms redelijk ad hoc opgetekend, terwijl men in Nederland kan bogen op meer systematisch veldwerk met een tamelijk evenwichtige geografische spreiding.

In Europa en ook in Nederland zijn pas sinds de negentiende eeuw volksverhalen echt verzameld. Vóór die tijd zijn de verhalen wel terug te vinden in ridderromans, kluchtboekjes, reisbeschrijvingen of almanakjes, maar de wetenschappelijke en folkloristische belangstelling bloeit pas echt op nadat de gebroeders Grimm aan het begin van de negentiende eeuw hun sprookjes en sagen begonnen te publiceren. In Nederland is er aanvankelijk vooral regionaal verzameld, en het intensiefst in gebieden als Limburg en Friesland, die de hete adem in de nek voelden van de dominante Hollandse cultuur. Tegen het eind van de negentiende eeuw is een verzamelaar als G.J. Boekenooen actief, die op nationaal niveau verzamelt, en die onder andere veel correspondentie ontving van de arts C. Bakker uit Broek in Waterland, die als een echte veldwerker verzamelde onder zijn patiënten.

Ook in de twintigste eeuw wordt regelmatig op regionaal niveau verzameld. Een bekend samensteller van provinciale volksverhalenbundels was J.R.W. Sinninghe, die zijn materiaal overigens vooral uit geschreven bronnen putte.

In de jaren zestig en zeventig worden op initiatief van J.J. Voskuil van het Volkskundebureau van het P.J. Meertens Instituut te Amsterdam zo'n twintig veldwerkers op pad gestuurd om verspreid over heel Nederland sagen te verzamelen. Succesvolle verzamelaars waren onder anderen Engelbert Heupers in het Gooi- en Eemland, en Dam Jaarsma in de Friese Wouden. Ten behoeve van het Amsterdamse verzameloffensief wist Jaarsma de helft van het complete gecollectieerde corpus aan te leveren: zo'n 16.000 verhalen. Ongeveer in dezelfde periode verzamelde ook Ype Poortinga met succes volksverhalen in Friesland. Voor *Verhalen van stad en streek* is naast het bekende ook het nodige nieuwe verhaalmateriaal aangeboord, is er hernieuwd veldwerk verricht, en is er met moderne ontwikkelingen rekening gehouden.

VOLKSVERHALEN

Voor *Verhalen van stad en streek* zijn plaatsen en folklore geselecteerd waar ook telkens een volksverhaal aan vastzat of -zit. Een volksverhaal is een mondelinge vertelling die voor langere of kortere tijd circuleert tussen (groepen) mensen. Volksverhalen maken deel uit van de 'orale kunst' (*verbal art*) van het dagelijkse leven in heden en verleden. Het volksverhaal is doorgaans anoniem van

oorsprong; meestal valt niet te achterhalen waar het verhaal het eerst verteld is en door wie. Variabiliteit, dat wil zeggen het ontstaan van nieuwe versies, is een opvallend kenmerk van veel verhaalgenres in de mondelinge overlevering. Met 'volk' wordt tegenwoordig geen specifieke groep (zoals boeren of vissers) meer bedoeld; volksverhalen zijn verhalen die in het dagelijkse leven bekendheid genieten en overgedragen worden in alle geledingen van de samenleving. In concreto bevat dit boek vooral sagen en legenden, en in mindere mate ook sprookjes, moppen, broodjeaapverhalen, verhalen rond spotnamen en persoonlijke getuigenissen. Wat in het Engels een *legend* heet, is in het Nederlands een *sage* of een *legende* – hier wordt vanouds de Duitse terminologie gebruikt.

Sagen zijn relatief korte verhalen, die vaak over bovennatuurlijke verschijnselen en wezens gaan. Vroeger werden sagen in de categorie 'bijgeloof' geplaatst, maar dat is te zeer een waardeoordeel: strikt genomen bestaat er geen verschil tussen geloof en bijgeloof. In sagen worden verder tijd en plaats vaak gespecificeerd: 'Dan en dan woonde daar en daar een heks, en ze heeft...' et cetera. Sagen zijn spannende of zelfs angstaanjagende volksverhalen over bijvoorbeeld hekserij, toverij, spokerij, weerwolverij, over reuzen, kabouters, nachtmerries (het wezen, niet de droom!), witte wieven en duivels. Sagen kunnen ook vertellen over moedige en sterke helden, over geduchte rovers, onderaardse gangen, verborgen schatten en bodemloze putten. In principe werden de sagen vroeger vaak als waarheid verteld: voor vertellers en publiek werden ze veelal ervaren als non-fictie. Sagen hebben (in tegenstelling tot sprookjes) veelvuldig een pessimistische toonzetting en geen *happy ending*.

In de volksmond worden de begrippen 'sage' en 'legende' nogal eens door elkaar gebruikt. De legende wordt dan algemeen begrepen als een oud volksverhaal. In de volkskunde is een legende echter een traditioneel christelijk (met name katholiek) volksverhaal, waarin een centrale rol is weggelegd voor een heilige of een heilig voorwerp, alsmede Jezus of Maria. De verhalen kunnen dus bijvoorbeeld gaan over Sint-Servaas of de Heilige Lidwina van Schiedam. Ook (moderne) wonderlijke verhalen over (bloed) huilende Mariabeelden of over hosties of Bijbels die niet kunnen verbranden, behoren tot de legenden.

Voor zowel sagen als legenden geldt dat ze – als het ware – rondreizen. Ze kunnen op allerlei plekken opduiken en worden in het Engels daarom wel *migratory legends* genoemd. Ze bevatten motieven die op verschillende plaatsen kunnen worden ingezet, zoals: heilige laat een bron ontspringen, moordenaar blijft rondspoken, of gees-

telijke drijft de duivel uit. Op verschillende plekken kunnen vertellers het verhaal verbinden met een bron, een nachtelijk lichtverschijnsel of een duivelsafdruk. Volgens zijn heiligenleven (*vita*) heeft Willibrord eens een bron laten ontspringen, en verscheidene plaatsen in Nederland, België en Duitsland claimen over een Willibrordusput te beschikken (zie Heiloo en Oss in dit boek). Het ontbreekt het noorden van Nederland niet aan legenden (zie bijvoorbeeld Amsterdam, Bergen, Laren, Noordwijk, Rhenen), maar het is ook in *Verhalen van stad en streek* overduidelijk dat het merendeel te vinden is in het overwegend katholieke Noord-Brabant en Limburg.

In verband met volksverhalen wordt in de volksmond regelmatig gesproken over ‘mythen’, maar dit begrip dient vermeden te worden. Een mythe is een voorchristelijk volksverhaal waarin (heidense) goden een rol spelen. De bekendste mythen zijn die van de Grieken en de Romeinen. De Germanen moeten eveneens een mythologie hebben gekend met goden als Wodan, Donar en Freya, maar de kennis van die mythologie is gebaseerd op Scandinavische verhalen en op allerlei twijfelachtige negentiende-eeuwse reconstructies en speculaties. Echte Nederlandse mythen kennen we niet; daar is helemaal niets van overgeleverd.

Zoals gezegd zijn in dit boek af en toe sprookjes, moppen, broodjeapverhalen, verhalen over de herkomst van spotnamen en persoonlijke of historische getuigenissen opgenomen. Een sprookje als ‘Hans en Grietje’ wordt behandeld bij Zeewolde, terwijl voor Deventer onder meer het sprookje van Klein Duimpje aan bod komt.

Vervolgens is er een cluster aan humoristische verhalen waartoe historische kluchtige sprookjes, traditionele anekdotes en spotnamen kunnen behoren, maar evengoed hedendaagse moppen. De verhalen lopen van die over Tijn Uilenspiegel en Reinaert de vos tot Bartje Poep (zie respectievelijk Lierderholthuis, Hulst en Werkendam). De spotnaam voor de inwoners van een stad of dorp werd doorgaans gegeven door omwonenden: bewoners van naburige gemeenten die zich superieur voelden. De naburen werden dan regelmatig weggezet als dom, gierig, onaangepast of zelfs crimineel. Zo konden de inwoners van Delft worden uitgemaakt voor Kalverschieters, die van Zwolle voor Blauwvingers, die van IJsselstein voor Apenluiders en die van Weert voor Rogstekers. En telkens kon een volksverhaal verklaren waar die naam vandaan kwam. In veel gevallen hebben de bewoners zelf zich deze spotnamen in de loop der tijd toegeëigend als geuzennamen. In de periode van carnaval wordt de spotnaam gebruikt als teken van leut en saamhorigheid.

Regelmatig worden volksverhalen met gepaste trots tot onderdeel van de lokale eigenheid verklaard, maar voor bepaalde andere verhalen zal men zich eerder schamen, of zal men ontkennen dat ze bij een specifieke plaats horen. Het betreft hier met name de broodjeapverhalen. Oude Pekela haalde in 1987 volop het nieuws met de massahysterie over de kinderlokkerclowns. Deze moderne sage circuleerde toen al langere tijd in de westerse wereld, maar werd in de Groningse plaats plots heel serieus genomen. Broodjeapverhalen zijn in feite de opvolgers van de traditionele sagen. Spreekt uit de oude sagen bijvoorbeeld de latente angst voor het bovennatuurlijke, zoals duivels, spoken, heksen en witte wieven, in de hedendaagse sagen zijn dat regelmatig aardse angsten voor rampen, bizarre ongelukken, criminaliteit, moderne technologie en sociale pijnlijkheden. Moderne sagen worden ook regelmatig verteld om even te kunnen griezelen. Broodjeapverhalen zijn over het algemeen even kort als sagen, en de inhoud is doorgaans spannend en griezelig, al komen ook grappige broodjeapverhalen wel voor. Het verhaal zou vaak ‘een vriend van een vriend’ werkelijk overkomen zijn, en zowel verteller als luisteraar neemt het verhaal regelmatig voor waar aan. Het broodjeapverhaal is echter niet waargebeurd, al bevat ongeveer 10 procent ergens wel een kern van waarheid.

Diverse broodjeapverhalen zijn in dit boek verbonden met een plaats, die daar liever niet mee te koop loopt: er zal voor zo’n verhaal niet snel een standbeeld worden opgericht, zoals bij bepaalde traditionele sagen en legenden wel gebeurt. In Delft zou bijna een kind zijn ontvoerd uit de ballenbak van IKEA, in Leiden zou de Smiley-bende hebben huisgehouden, in Rotterdam zou met messen in de waterglijbaan van Tropicana zijn gestoken, en in Eindhoven ligt bij Philips de eeuwig brandende gloeilamp in de kluis. En dan hebben we lang nog niet alles opgenomen: de morele paniek over onderaardse sekskelders in Emmer-Compasuum en het satanisch ritueel misbruik in Epe zijn bijvoorbeeld achterwege gelaten. In bepaalde gevallen zal zelfs ontkend worden dat de verhalen bij deze specifieke plaatsen horen, en dat klopt dan nog ook. Alle filialen van IKEA hadden last van het kinderonvoeringsverhaal, evenals de Efteling en Disneyland Parijs overigens. Het betreft verhalen die de hele wereld over trekken. Dat is een kenmerk van alle volksverhalen, maar terwijl de traditionele sagen worden geclaimd als ‘eigen’, worden de moderne sagen dat (nog) niet. Broodjeapverhalen worden weliswaar ook gelokaliseerd, maar creëren een ander soort saamhorigheidsgevoel, dat meer samenzweerderig van karakter

ter is. De traditionele sagen horen doorgaans veilig ver weg bij de nostalgische wereld van vroeger en de 'goede oude tijd'; de meeste moderne sagen raken in het heden nog te vaak een open zenuw. Er is overigens al wel een uitzondering op de regel. Sinds 2008 heeft Apeldoorn het eerste standbeeld voor een broodjeaapverhaal: Velu-wepoema Winnie.

SELECTIE

Hoe rijk *Verhalen van stad en streek* ook is aan verhalen, het is en blijft slechts een selectie. Het is onmogelijk om alle volksverhalen in Nederland te behandelen die zich hebben vastgehecht aan een bepaalde plaats of plek. Allereerst zijn de bekendste verhalen geselecteerd: zo kan men nu eenmaal niet om het Vrouwtje van Stavoren heen, of om Ellert en Brammert (zie: Schoonoord). Brielle is onlosmakelijk verbonden met een roemruchte episode uit de Tachtigjarige Oorlog, die tegenwoordig op 1 april wordt nagespeeld, zoals ook Leiden naar aanleiding van verhalen uit deze periode zijn feesten op 3 oktober kent. Bepaalde verhalen eigent de gemeenschap zich tijdelijk of permanent toe, zoals dat van de Vliegende Hollander in Terneuzen of dat van Reinaert de vos in Hulst.

Als er voor een plaats uit diverse verhalen te kiezen viel, is er voor *Verhalen van stad en streek* om esthetische redenen regelmatig gekozen voor verhalen met een narratief uitgewerkte plot. Er is vervolgens geprobeerd om – verspreid over Nederland – alle gangbare sagen- en legendethema's aan bod te laten komen. Van groot belang voor dit boek was ook een evenwichtige geografische spreiding. In sommige gevallen is de relatie tussen verhaal en plaats inmiddels in vergetelheid geraakt: de laatste verteller is allang gestorven, de laatste optekening van het verhaal ligt te verstoffen in een archief. Andere plaatsen hebben weer nauwelijks de tijd gehad om een traditioneel verhaalrepertoire op te bouwen, zoals de jonge steden Lelystad en Almere. Almere is vertegenwoordigd met een modern paniekgerucht, en Lelystad moest het hebben van de import: een Berbersersie van het sprookje 'Tafeltje Dek Je'. Af en toe worden er meerdere verhalen behandeld per plaats, en plaatsen als Amsterdam en Utrecht hebben zelfs verscheidene lemma's gekregen. Tot slot is af en toe een verhaal gekozen om een fenomeen te kunnen toelichten: zo zijn de nieuwverzonnen Peelkabouters van Horst opgenomen om het begrip *invention of tradition* te kunnen illustreren.

Ondanks de veelheid aan verhalen zullen er ongetwijfeld mensen zijn die specifieke verhalen uit hun omgeving missen. De sage van de Draak van Gelre ontbreekt,

omdat het verhaal vooral nog bekend is in het Duitse plaatsje Geldern, en we er niet in slaagden om er een Nederlandse plek bij te vinden (anders dan de hele provincie Gelderland). Het verhaal van de heks van 's-Heerenberg (Mechteld ten Ham, de laatste ter dood veroordeelde heks in Nederland) ontbreekt. Voor Nijmegen is de keuze gevallen op de legende van Mariken van Nieumegen en wordt voorbijgegaan aan de sage van de Zwaanridder. Breda is vertegenwoordigd met de (thematisch enigszins samenhangende) Denensage en het Turfschip, terwijl aan de sage van de Kolenbrander in het Mastbos voorbij wordt gegaan. De legende van sekteleider Lou de Palingboer komt niet aan de orde bij Muiden, en bij Amsterdam ontbreekt het verhaal over Mariazieneres Ida Peerdeman.

Het is geenszins de bedoeling van de auteurs van *Verhalen van stad en streek* om volksverhalen aan bepaalde plekken toe te wijzen en voor bepaalde plaatsen te canoniseren – integendeel. Veel van de lemma's zullen duidelijk maken dat plaatselijke verhalen een internationale inbedding blijken te hebben. Desondanks zijn wij ons ervan bewust dat processen van toewijzing en canonisering zich onwillekeurig zullen voordoen bij de publicatie van een dergelijk boek.

Bij elke provincie wordt een kaartje geleverd, waarop de verhalen met symbolen zijn uitgezet. De distributie van symbolen is louter een weergave van onze selectie aan verhalen, en beslist geen representatieve en uitputtende weergave van de verspreiding van alle denkbare volksverhalen per provincie. In specifieke plaatsen lijken weliswaar verhalen over duivels of heksen te vinden te zijn, maar in werkelijkheid zal men in nagenoeg alle plaatsen in Nederland verhalen kunnen vinden over lokale heksen of duivels – als men maar goed genoeg zoekt. De kaartjes fungeren evenmin als toeristische gids in verhalenland. Soms valt er iets te zien als men een plaats bezoekt – een kei, een poel, een boom, een gevelsteen, een standbeeld, een gebouw, een museum –, maar soms ook helemaal niets. Niet bij elk verhaal wordt hier een *lieu de mémoire* of een *lieu d'imagination* meegeleverd (Simpson spreekt over sagen en legenden en hun *trigger objects* die bezocht kunnen worden). In veel gevallen herinnert behalve het verhaal niets in de wijde omgeving meer aan de weerwolf die ooit in een zakdoek beet, de heks die een kind een betoverde appel aanbood, of een duivel die een spelletje kaart meespeelde.

SAGEN

Verhalen van stad en streek biedt een caleidoscoop aan thema's,

zoals voorloop en naloop. Bij voorloop zien mensen op bovennatuurlijke wijze zaken of gebeurtenissen die nog in het verschiet liggen: een sterfgeval, een voorbijtrekkende lijkstoet, de aanleg van een autoweg, een boerderij in brand, oorlog. Van naloop is sprake als de ziel van een overledene geen rust kan vinden en op aarde blijft rond-dolen. In veel gevallen moet er dan eerst een onrechtvaardigheid worden rechtgezet: een belofte moet worden ingelost, een misdaad moet vergolden worden, of een verborgen schat moet worden gevonden en verdeeld. Degene die komt spoken is vaak het slachtoffer, die de aarde pas kan loslaten (en naar de hemel kan gaan) na genoegdoening. Maar het spook kan ook de dader zijn, die voor straf op aarde moet blijven rond-dolen. Soms vertonen de zielen zich zelfs brandend, als lichtverschijnselen of dwaallichten. Het vuur is een zichtbaar bewijs van schuld en toont aan dat ze in de hel thuishoren. Grenspaalverzetters willen nogal eens als vuurmannen rond-dolen, evenals misdadigers die een valse eed hebben afgelegd ('Ik mag eeuwig branden als ik het gedaan heb'). Ook klopgestverschijnselen kunnen duiden op een vorm van naloop, alhoewel de klopgest soms meer kenmerken vertoont van een plaaggeest of huisgeest.

Naast gespook van mensenzielen is er namelijk nog van allerlei akeligs dat niet van menselijke origine is, zoals spookdieren en plaaggeesten. De spookdieren manifesteren zich met name 's nachts, als het buiten in het donker niet pluis is. Vroeger waren de spookdieren vreeswekkende inheemse dieren: honden, bokken, varkens of paarden. Er kon bijvoorbeeld een paard rondspoken zonder hoofd, of een veulen met een pappot om zijn nek. Tegenwoordig is men meer bevreesd voor rond-waerende wilde dieren: van exotische slangen en spinnen, tot krokodillen, wolven, poema's en leeuwen. De bekendste exemplaren waren in de afgelopen jaren de Waaslandwolf en Winnie de Poema (zie: Apeldoorn).

Plaaggeesten zijn geen mensenzielen, maar demonische wezens die altijd al bestaan zouden hebben. Een bekende plaaggeest is Blauwe Gerrit (zie: Voorst), die zijn argeloze slachtoffers 's nachts op de rug springt, steeds zwaarder wordt en daarmee voor langere tijd zijn slachtoffers als aan de grond genageld laat staan. Ook de Ossaert (zie: Pauluspolder) kan mensen op de rug springen en zich als plaaggeest manifesteren. Maar het is toch vooral een watergeest en een kinderschrik – een wezen waarmee kinderen bang worden gemaakt om ze te disciplineren. Kinderen moesten de Ossaert vrezzen, zodat ze niet te dicht bij het water zouden komen. Volgens de verhalen zou de Ossaert hen het water in willen trekken en willen

Detail van de koortsboom te Overasselt, waar men vroeger lapjes in knoopte om de koorts te genezen, maar die tegenwoordig meer fungeert als een wensboom.

verdrinken. Zo'n kinderschrik komt in heel Nederland voor, onder telkens andere namen, zoals Okkerman, Krolleman, Bullebak, Boelekerel, Nekker en Heintje Pik.

Tot de demonische geestenwereld behoren verder nog de witte wieven en de Wilde Jacht (een onweersbui voorgesteld als jachtstoet in de lucht). Demonen bij uitstek zijn de duivels die in sagen en legenden opduiken, en die duidelijk getuigen van het christelijke karakter van het merendeel van onze traditionele volksverhalen. De duivels brengen de mensen voortdurend in de verleiding om – in de terminologie van de christelijke leer – te zondigen, met als uiteindelijke doel om de mensenziel voor eeuwig in hun macht te krijgen, en de mensen de hemelse zaligheid te ontnemen.

Veel sagen gaan over bijzondere wezens en mensen. Tot de bijzondere wezens rekenen we onder meer zee-meerminnen, kabouters en reuzen. Ze worden wel tot de zogenoemde kleine mythologie gerekend. Het geloof in deze wezens valt ver terug te voeren, al is de mythologische basis voor Nederland voornamelijk een reconstructie. De weerwolf is een hybride wezen omdat hij een deel van de tijd mens is. Tot de bijzondere mensen rekenen we personen die over een bijzondere gave of (magische) kunst

beschikken. Denk daarbij aan heksen, tovenaars, waarzeggers, helmdragers en vrijmetselaars. Helmdragers zijn ooit met de helm (een vlies over het hoofd) geboren, en men geloofde dat ze in de toekomst konden kijken. Ook geestelijken als priesters en dominees kunnen over magische krachten beschikken: ze zijn uit hoofde van hun functie in staat om demonen en duivels uit te bannen en spokerij op te heffen. In het domein van de legenden zijn heiligen bijzondere personen, die (door bemiddeling) in staat zijn wonderen te laten geschieden.

Met een mengeling van angst, ontzag en bewondering werden de sagen verteld over bijzondere rovers, die het gezag wisten te tarten en mededogen voelden met hun arme medemensen. Rovers van naam waren Japik Ingberts (Twijzel), Schinderhannes (Neede), Platte Thijs, de Achtkante Boer (Purmer), Sjakoo (Amsterdam), Jacobus van der Schlossen (Ravenstein) en Schinderhinke (Venlo). Voor een deel beleefden ze vergelijkbare avonturen.

Sagen kunnen ook nog over fysieke fenomenen en (vermeende) historische gebeurtenissen gaan. Opmerkelijke fenomenen zijn de spijkerboom (Yde) en de koortsboom (Overasselt), waar mensen op bedevaart naartoe gaan om genezing te zoeken voor breuken en koorts voor zichzelf of een ander. Letterlijk meer *down to earth* zijn de sagen over begraven schatten en over onderaardse gangen (zie: Aduard). Vrijwel elke stad of elk dorp in Nederland kent een sage over een onderaardse gang bij een kasteel, klooster, kerk, stadhuis of ander voornaam gebouw. Als archeologen er al iets van blootleggen, blijken het eigenlijk riolen te zijn.

Tot slot kunnen sagen ook over historische gebeurtenissen gaan, variërend van nagenoeg volkomen fictie tot aangedikt feit. Dat Kenau Simonsdochter Hasselaer leiding heeft gegeven aan een groep dappere Haarlemse vrouwen die fysiek de strijd aangingen met de Spaanse bezetter, is meer een feministische wensdroom dan een historisch bewezen heldendaad. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) is sowieso een schier onuitputtelijke bron van sagen die overlopen van vaderlandse heroïek en protestantse rechtschapenheid, in schril contrast met het onrechtvaardige en liederlijke gedrag van de Spanjaarden en de papen. Als de prinsgezinden zich laten inspireren door het Paard van Troje en via een turfschip Breda weten terug te winnen, zijn het vanzelfsprekend vernuftige helden. Als de Spanjaarden enige tijd later met eenzelfde krijgslist, verstopt in een hooiwagen, Lochem proberen te heroveren, zijn het verachtelijke verraders die het verdienen om over de kling gejaagd te worden. (Zie voor

meer van zulke historische sagen onder meer Brielle, Leiden en Westzaan.)

LOKALE VERHALEN

Het lokale karakter van sommige volksverhalen beperkt zich tot het feit dat de verhalen zich in een bepaalde plaats afspelen of er verteld zijn. Lokale of regionale schrijvers van volksverhaalboeken kunnen de verhalen aan bepaalde plaatsen toewijzen. Leden van een gemeenschap kunnen zich bepaalde migratory legends toe-eigenen of – dit gaat nog een stapje verder – zelfs als uniek en onvervreemdbaar voor de eigen plaats opeisen. Dit betekent niet dat een hele gemeenschap dit doet. Het initiatief komt veelal vanuit specifieke belangengroeperingen en doorgaans van bovenaf: de gemeenteraad, de lokale vvv, de ANWB, de lokale historische vereniging, een lokaal bankfiliaal, middenstanders, soms de carnavalsvereniging, niet zelden in een onderling samenwerkingsverband.

Het toe-eigenen van een verhaal kan grosso modo een intern en een extern doel dienen. Enerzijds verhoogt een gedeeld verhaal het saamhorigheidsgevoel, al is het maar tijdens de carnavalsdagen – zelfs verhalen die vroeger beledigend of stigmatiserend bedoeld waren, worden moeiteloos toegeëigend. Anderzijds kan een geclaimd verhaal het toeristische verkeer verhogen: recente boekjes met routes en websites met overzichten bevestigen dit. De samenbindende factor is het bezit van een lokaal stukje immaterieel cultureel erfgoed. In het geval van legenden gaat het eerder om een combinatie van saamhorigheid en gedeelde devotie, en liggen initiatieven voor verering vooral op parochiaal niveau, al dan niet gesteund door bisdom en Vaticaan. (Zie voor de lokale toe-eigening van heiligen onder andere de legenden over Servaas (Maastricht), Jeroen (Noordwijk) en Liedewij (Schiedam). Zie voor het toe-eigenen van wonderen bijvoorbeeld het hostiewonder van Amsterdam, de engelenwacht van Middeburg en het bloedwonder van Bostel.)

Keren we terug naar de sagen. De lokale vvv en het Rabobankfiliaal van Lochem plaatsten samen het standbeeld van de Hooiplukker, een plaatselijke historische sage. Vlakbij, in Zwiëp, eigende bakker Postel zich met succes het verhaal van de Witte Wievenkuil toe, bakte Witte Wievenkoek, bouwde een winkel en een pannenkoekenhuis, en daaromheen een hele uitspanning op het wittewieventhema. De plaats trekt de nodige toeristen en kopers, die ook nog 's avonds met een verteller naar de Witte Wievenkuil kunnen trekken om het verhaal te horen en te ervaren.

Witte wieven. Tekening van Minke Priester uit 2004.

De claim valt historisch gezien nauwelijks te onderbouwen, maar zodra iets door de bevolking als traditie of erfgoed is aanvaard, nestelt het verhaal zich in het lokale collectieve geheugen, en spelen historiciteit of authenticiteit geen rol van betekenis meer. De Lutte in Overijssel heeft zich een sage over de hellehond toegeëigend, plaatste een standbeeld in het centrum en viert jaarlijks de feestelijke Hellehondsdagen. Kampen heeft zich de Kamper Uien (moppen) toegeëigend, heeft plaquettes en beelden geplaatst, een Kamper Uienroute uitgezet en viert in de zomer de Kamper Ui-t-Dagen. Zwolle kent naar aanleiding van een 'ui' zijn Blauwvingerdagen. Hulst profileert zich (op dubieuze gronden) al geruime tijd als de Reinaertstad en trekt daarmee de nodige toeristen. Terneuzen heeft zich (eveneens op dubieuze gronden) de sage van de Vliegende Hollander toegeëigend en de gemeente viert nu elk jaar een Vliegende Hollanderfestival. Iets duidelijker historisch geworteld, en misschien wel het meest verwoed geclaimd en door de eigen bevolking meebeleefd, is de door Beesel gemonopoliseerde legende van Sint-Joris en de draak. Eens in de zeven jaar wordt het verhaal waarin Joris de draak verslaat uitgebreid nagespeeld door een aanzienlijk deel van de bevolking, op verscheidene zomerdagen. Voor het spektakel wordt onder meer een professionele regisseur in-

gehuurd, en het geheel trekt een grote stroom toeristen. Dat in de grote openluchtvertoning de christelijke moraal van het verhaal steeds verder naar de achtergrond gedrongen wordt, is een steen des aanstoets voor de meer behoudende katholieken in Beesel.

Onenigheid kan ontstaan over de inhoudelijke presentatie van het verhaal, maar ook over de vermeende eigendomsrechten. Zo was er Kiste Trui, een vrouw die volgens het volksverhaal haar leven lang vergeefs gezocht heeft naar een schatkist vol soldij die vlak voor de Slag op de Mookerhei was begraven. Het verhaal speelt zich in de nabijheid van Middelaar af, maar haar beeld werd in 1977 voor het stadhuis van Mook – het vroegere rivaliserende buurdorp – onthuld. Mook en Middelaar waren inmiddels één gemeente, maar het beeld zette destijds toch kwaad bloed. Tevergeefs hadden de bewoners van Middelaar geprobeerd het beeld te ontvoeren, en op de dag van de onthulling werd er met spandoeken betoogd tegen de annexatie van het verhaal.

Een mooi voorbeeld van verhaalannexatie treffen we ook aan op het Zeeuwse Schouwen. De ondergang van Westenschouwen werd er gekoppeld aan een meerminensage. Volgens de profetie zou het dorp vergaan en alleen de plumpe toren zou blijven staan. Wat uiteraard geen profetisch verhaal was, maar een narratieve verklaring achteraf – dit evenwel terzijde. Zodra in de negentiende eeuw ook de plumpe toren van Westenschouwen werd afgebroken, werd de sage door het naburige Koudekerke geannexeerd, want daar stond nog wél een plumpe toren overeind – het motto luidde blijkbaar: *Nice story, we take it*. Inmiddels is er een toeristische attractie in de Plompe Toren gehuisvest, waarin de sage met een verhalencarousel voor het voetlicht wordt gebracht.

MONDELINGE EN SCHRIFTELIJKE OVERLEVERING

De opname van volksverhalen in sagenbundels door de tijd heen doet vaak een langere traditie en een bekendheid bij het bredere publiek vermoeden. Maar zoals gezegd hebben schrijvers van volksverhalenbundels er een handje van om van hun voorgangers over te schrijven. Men hoeft geen excellent filoloog te zijn om van sommige sagen te kunnen vaststellen dat het telkens om dezelfde versie gaat. Terugspeurend blijkt het verhaal bijvoorbeeld één keer te zijn verteld en opgetekend, en vervolgens voortdurend overgenomen te zijn. Wat een rijke mondelinge overlevering suggereert, blijkt dan een puur schriftelijke traditie te zijn. Bij navraag blijken bepaalde verhalen helemaal niet zo bekend onder de bevolking als wel gesuggereerd wordt. Zo is er regelmatig

beweerd dat het verhaal van de Kattenbeker heel bekend is in Vlaardingen, maar dit is niet waar. Een Vlaardingse geschenkenwinkel die De Kattenbeker heette is bij oudere Vlaardingers bekender dan de heksenkattensage.

De notie dat volksverhalen en volksgeloof uiteindelijk teruggaan tot een oeroud en Germaans verleden, berust in veel gevallen op een misverstand. Vrijwel alle sagen vallen vanuit een (meer recente) christelijke traditie uitstekend te verklaren – de legenden zelfs allemaal. Simpson en Westwood schrijven in *The Lore of the Land* niet voor niets dat het christendom, hetzij in zijn katholieke, hetzij in zijn protestantse vorm, zo'n vijftienhonderd jaar lang de dominante traditie van geloof en moraal is geweest. Het ligt niet alleen enorm voor de hand om verhalen in deze christelijke traditie en context te interpreteren en te verklaren, maar dat stuit ook nergens op problemen. Met andere woorden, om onze sagen en legenden te begrijpen, hebben we Wodans wereld niet nodig. Helaas hebben bepaalde romantische volkskundigen de oorsprong van volksverhalen voorheen gezocht in een vaag prechristelijk verleden, en wordt deze misvatting tegenwoordig nog voor waar aangenomen, niet in de laatste plaats door aanhangers die vormen van neopaganisme idealiseren.

Wat betreft de ouderdom van volksverhalen in Nederland: het is al heel wat als we in staat zijn om een sage tot de Middeleeuwen terug te traceren. Voor legenden is dat soms iets makkelijker. De cultus van heiligen en heilige voorwerpen bloeide in de gekerstende Middeleeuwen al volop, en er zijn legio Latijnse en Middelnederlandse *vitae* of heiligenlevens te vinden waaruit wonderverhalen geput kunnen worden. De heilige missionaris Willibrord leefde in de achtste eeuw en in diezelfde eeuw werd er al een Latijns heiligenleven over hem geschreven: de *Vita Willibrordi*. Volgens het oudste verhaal liet Willibrord een greppel graven en ontsprong er na gebed een bron. Gaandeweg wordt het verhaal steeds mooier, en het wordt (onder meer) aan Heiloo gekoppeld. Op zeker moment vertelde men dat Willibrord als een tweede Mozes met zijn bisschopsstaf water uit de aarde sloeg. Hoe dan ook is het verhaal tot diep in de Middeleeuwen terug te traceren, en dat kan over veel sagen niet gezegd worden.

De aloude theorie luidt dat er een ononderbroken mondelinge overlevering is geweest die idealiter teruggaat tot heidense tijden. Inmiddels zijn we erachter dat zo'n lange en ononderbroken orale traditie niet tot nauwelijks bestaat. Zonder hulp van schriftelijke bronnen die de vertellingen vasthouden, gaan mondelinge ver-

tellingen na een paar generaties meestal in rook op. De legende van Willibrord dankt zijn lange traditie aan telkens hernieuwde optekeningen en de immer herhaalde lering van Kerk en onderwijs. Van sagen die in de negentiende en twintigste eeuw zijn gevonden, is vaak in voorafgaande eeuwen geen snippetje meer te vinden. Dat werd vroeger verklaard met het argument dat de mondelinge overlevering nu eenmaal geen sporen nalaat. Thans wordt vaker van het standpunt uitgegaan dat de mondelinge overlevering meestal wel wat sporen nalaat, en als er helemaal geen sporen zijn, dit een aanwijzing kan zijn dat er nog geen verhaal bestond. De ontzuiterende werkelijkheid zal zijn dat de negentiende-eeuwse theorie van de Germaanse oorsprong heeft gewerkt als een soort selffulfilling prophecy. Pas ná de ontwikkeling van de theorie ontstonden veel uitgewerkte sagen. Kernelementen als heksenwaan of duivelsangst circuleerden natuurlijk al wel, maar de mooie uitgewerkte (lokale) verhalen zijn regelmatig pas in de negentiende of twintigste eeuw ontstaan. Wat in de volksverbeelding voor oeroud doorgaat, blijkt nogal eens tamelijk recent te zijn. Niet zelden waren het negentiende-eeuwse schrijvers en dichters die hun romantische proza en dichtwerk uiteindelijk gecanoniseerd zagen in volksverhaalbundels.

Een van de bekendste romantische dichters die zich door de volkscultuur lieten inspireren, was A.C.W. Starling (1767-1840), die onder meer de bedenker was van de sage van de witte wieven van Zwiep. Evenmin een onbekende is de schrijver Hendrik Tollens (1780-1856), die de sage van Lambert Melisz. van Westzaan en zijn moeder beschreef, en 'Het schot voor Steenwijk' dichtte. Geïnteresseerd in volkskunde was baron B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1807-1884), die met de sage over Blauwe Gerrit (zie: Voorst) kwam, en ook schreef over het Rattenhuis te Deventer. De auteur Hendrik Jan Schimmel (1823-1906) dichtte de sage van het ijdele melkmeisje, die aan Oost-Souburg gekoppeld werd. De romantische dichter W.J. Hofdijk (1816-1888) verzon de sage over de bruid van kasteel Ammerzoden. Het verhaal van Mooi-Ann van Velp is een in 1840 verzonden sage, door Mark Prager Lindo (1819-1877) opgeschreven voor zijn eigen Mooi-Ann, Johanna Nijhoff uit Arnhem. Schrijver-schilder Albertus Alidus Steenbergen (1814-1900) verzon verscheidene Drentse sagen die lange tijd voor 'authentieke' mondelinge overleveringen zijn versleten: zijn sage 'De beuze jaeger' bleek een bewerking van het Franse gedicht 'La Complainte de Saint Nicholas', overgoten met een Drents sausje. De sage van de bouwmeester van de Ol-

dehove in Leeuwarden komt uit de koker van Sikke Sibes Koldijk (1861-1927). De sage die groeide rond de Hoonse middeleeuwse weldoener Truydeman werd vereeuwigd in literaire werken van R.C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865) en Jacob Honig (1816-1870). De dichter J.B. Christemeijer (1784-1872) was de bedenker van een sage over kasteel De Haar in Haarzuilens. De rover Sjakoo (zie: Amsterdam) heeft weliswaar bestaan, maar zijn romantische portrettering als een soort Nederlandse Robin Hood danken we aan de volksschrijver Justus van Maurik (1846-1904). Rond een zeventiende-eeuwse zilveren huwelijksbeker in zijn bezit bedacht de Vlaardingse burgemeester Pieter Karel Drossaart (1812-1883) de sage van de kattenbeker, en hij maakte er een gedicht over. Eind negentiende, begin twintigste eeuw maakte de Amelander schoolmeester Pieter Johannes Braaksma de sage van Rixt van 't Oerd bekend – ook onder de Amelanders zelf. Daarmee is de opsomming nog lang niet compleet. Bovendien zullen er in de negentiende eeuw (en daarna) meer sagen verzonnen zijn, waarvan we de eerste bedenkers niet meer bij naam kennen. Menige sage heeft de volksverhalenbundels gehaald met het suggestieve keurmerk een (oer)oude (mondelling) overlevering te zijn.

Slechts een enkele keer is de beweging juist andersom gegaan. De sage over de duivelsafdruk in de Librije van Zutphen is zo duidelijk een literair element geworden in de *Jaromir-cyclus* van dichter Staring dat niemand zich eraan wilde branden. De sage is hierdoor niet in de gebruikelijke volksverhalenbundels terechtgekomen.

Voor onderzoekers is het al langer bekend dat tradities met de regelmaat van de klok worden uitgevonden. Door menig bezoeker wordt de koortsboom of lapjesboom in Overasselt beschouwd als een voorchristelijk overblijfsel. Er worden lapjes aan de boom geknoopt ter genezing van de koorts, en menigeen brengt dit ritueel in verband met heidense magie en volksgeneeskunde en het uitbanen en overdragen van de koortsdemon. Koortsboomrituelen stammen echter uit het midden van de negentiende eeuw en in Overasselt was het oorspronkelijk een katholiek ritueel. De bijbehorende legende was verzonnen door de onderwijzer Gomarius Emmanuel Mes (1849-1918) en gepubliceerd in de *Katholieke Illustratie*. Het ritueel wordt daarin (ten onrechte) teruggeplaatst naar de tijd van Willibrord en de kerstening van de Germanen.

De uitgevonden tradities zijn niet per se iets van de negentiende eeuw. Het verhaal van heksje Hasje is eind twintigste eeuw geïntroduceerd in Sellingen door mevrouw Anna-Cornelia Hoomoedt-Mooibroek. Eveneens

eind twintigste eeuw verzon burgemeester Romé Fasol uit het Limburgse Horst het volksverhaal van de Peelkabouter, publiceerde er een boekje over en liet kunstwerken in het stadje plaatsen. De sage was bedoeld om de eigen identiteit te verstevigen en het toerisme te stimuleren.

De idealisering van het prechristelijke verleden leidde tijdens de Romantiek soms zelfs tot falsificaties. De beroemdste is wel de *Songs of Ossian*, waarvan James Macpherson (1736-1796) claimde dat hij ze uit het Schotse Gaelic had vertaald. In Nederland kwam in 1867 het *Oera Linda Boek* aan het licht, dat schijnbaar zeer oude Friese teksten in uniek runenschrift bevatte. Aangenomen wordt thans dat de negentiende-eeuwse makers van deze mystificatie Cornelis over de Linden (1811-1874), Elco Verwijs (1830-1880) en François HaverSchmidt (1835-1894) waren. Er wordt in dit geval gesproken over een mystificatie omdat het boek deels parodie was en niet in de eerste plaats een opzettelijke vervalsing van iets authentieks. Soms werd er ook op kleinere schaal wel 'gefraudeerd'. De oudst bekende versie van de sage van de Vurige Beer van Soest lijkt in het Middenlands te zijn opgetekend. In werkelijkheid is het een falsificatie van de Soester dominee J.J. Bos (1817-1913), die de sage kennelijk meer ouderdom – en daarmee meer aanzien – wilde geven.

Hoe erg zijn die uitgevonden tradities en falsificaties? Het is goed om te weten, maar verder is er niets nieuws onder de zon. Vanuit volkskundig perspectief is het goed om in te zien dat in cultuur authenticiteit niet echt bestaat en ook niet belangrijk is. Veel mensen zullen hoe dan ook de gedachte blijven koesteren dat volksverhalen oeroud zijn, omdat ze bepaald gedachtegoed ondersteunen en omdat een respectabele ouderdom legitimerend werkt. Anderen zullen een negentiende-eeuwse oorsprong van veel sagen ook al heel oud vinden.

Wat betreft de twintigste-eeuwse verzamelaars en editoren van volksverhalen is ons meer dan eens opgevallen dat sommigen (bewust of onbewust) niet al te nauwkeurig omspringen met hun bronnen. Onder de minder betrouwbare editoren moeten we J.R.W. Sinninghe, J. Cohen en S. Franke scharen. Sinninghe vertoont de neiging om de gevonden volksverhalen te plooiën naar zijn eigen interpretaties en smaak, of om verschillende versies met elkaar in overeenstemming te brengen. Franke deinst er niet voor terug om volksverhalen over te planten van de ene plaats naar de andere plaats als hem dat zo uitkomt. En Cohen was een schrijver met een rijke fantasie, die volksverhalen op allerlei manieren mooier kon maken of zelfs volledig kon verzinnen.

Daar staan echter gelukkig ook veel gewetensvolle verzamelaars en editoren tegenover, zoals C. Bakker, G.J. Boekennoogen, E.J. Huizenga-Onnekes, K. ter Laan, E. Heupers, H. Kooijman en A.A. Jaarsma.

LEGEND TRIPPING EN OSTENSION

Volksverhalen zijn in het verleden vooral gezien als een vorm van (volks)literatuur en als louter losse teksten die stammen uit een bepaalde plaats. De verdere context werd niet van belang geacht. Later zijn in het onderzoek vertellers en publiek belangrijker geworden: het verhaalrepertoire van individuen en groepen kwam meer in de belangstelling te staan. Een verhaal hoorde niet zozeer bij een plaats als wel bij een groep vertellers en publiek, die bepaalde verhalen als 'eigen' beschouwden. Daarnaast is de notie doorgebroken dat verhalen deel uitmaken van het gedragsrepertoire van mensen. Daarmee komt ook de performance in zicht: sagen en legenden worden vaak niet zomaar van begin tot eind verteld, alsof ze voorgelezen worden. Zulk soort verhalen wordt in het dagelijkse leven verteld in een bredere interactie; ze worden door diverse mensen tegelijk verteld, over de inhoud ervan wordt onderhandeld, gediscussieerd, en de verhalen worden in het dagelijkse leven beleefd en nagespeeld. Dergelijke vormen van meebeleven en imiteren worden in de volkskunde wel aangeduid met de begrippen *legend tripping* en *ostension*.

Sommige mensen (onder wie veel jongeren) vinden het leuk om voor spokenjager te spelen. In hun eigen omgeving of via internet vinden ze spookplaatsen, die ze dan als groepje – liefst 's nachts – bezoeken. Een van die geliefde plekken is de spookboerderij te Brummen. Tijdens zo'n *legend trip* probeert men bijvoorbeeld in zo'n spookboerderij te overnachten, nachtopnames te maken met een camera, spookverschijnselen mee te maken, griezelige verhalen te vertellen en na te spelen, en elkaars zenuwen en vriendschap te testen. Er was ook sprake van *legend tripping* bij nachtelijke bezoeken door jongeren aan een leegstaand spookinternaat in Sint-Anna ter Muiden. Het griezelbezoek ging gepaard met het naspelen van magische rituelen en geestenoproepen, wat door lokale christelijke autoriteiten werd aangezien voor serieuze hekserij en satanisme.

Een andere vorm van *legend tripping* is de toeristische sagensafari, waarbij de automobilist een sagenroute rijdt en aanwijzingen en verhalen krijgt via een cd of een gps-systeem (zie: De Lutte en Winterswijk).

Ostension is een nog wat complexer begrip, waarbij (serieus of voor de grap) volksverhaalscenario's worden

nagespeeld. Vissers stopten ooit een kunstgebitt in een kabeljauw om een bestaand broodjeapverhaal na te spelen (zie: Heerhugowaard). Bart Versteeg uit Werkendam, beter bekend als Bartje Poep, vertelde veel sterke en grappige volksverhalen alsof hij ze zelf had meegemaakt, met de bedoeling mensen in de maling te nemen. Speciale vormen van *ostension* omvatten serieuze toe-eigening van verhalen door personen, of een verkeerde interpretatie van de werkelijkheid op basis van circulerende volksverhalen. Wonderverhalen worden getransformeerd tot zelfbeleefde getuigenissen zodra christenen beweren gouden tanden te hebben ontvangen van de Heilige Geest als teken van hun uitverkiezing (zie: Barneveld). Medium Robbert van den Broeke eigent zich paranormale verhalen toe over graancirkels, buitenaardse wezens en zielen van overledenen, en vertelt ze als eigen belevenissen. Bij sommige spooksagen zien we het fenomeen optreden dat mensen gewone verschijnselen in een paranormale context gaan interpreteren, louter op basis van de circulerende geruchten (zie bijvoorbeeld de kloppgeest van Druten).

Soms brengen ook moderne sagen en legenden mensen op de been. Winnie de Poema zorgde in 2005 op de Veluwe voor poematoerisme. Veel broodjeapverzamelingen concentreren zich op profane verhalen, maar ook de bovennatuurlijke sagen- en legendemotieven hebben hun contemporaine tegenhangers. Zo trokken de poltergeistverschijnselen in Druten in 1995 veel bekijks, alsmede de bloed huilende Madonna van Brunssum in hetzelfde jaar.

KERN VAN WAARHEID

Een regelmatig terugkerende vraag luidt wat er nu waar is van de sagen en legenden. Dat kan per volksverhaal verschillen, maar over het algemeen hebben de vertellingen slechts een flinterdunne historische kern van waarheid. Er klopt vaak maar één feitje, en daaromheen is een web van fictie en geloof gewoven. En met een beetje pech is dat ene ware feitje ook nog een verkeerd begrepen historisch detail. In de sage van de bruid van Ammerzoden wordt verteld over het afscheidsfeest van jonkvrouw Ada, die in het klooster gaat treden. Dan verschijnt er een jeugdliefde; na ruzie ontstaat er brand, en de jonge graaf schaakt de jonkvrouw. Van de hele sage klopt maar één detail: het kasteel van Ammerzoden werd in 1590 door brand verwoest. Aan het Huis met de Hoofden aan de Keizersgracht in Amsterdam is een internationaal sprookje verbonden, maar slechts één element in het verhaal klopt: de gevel wordt gesierd door zes koppen.

Het zijn echter niet de hoofden van rovers, maar zes klasiekie goden. Sjakoo was een geduchte achttiende-eeuwse crimineel die al jong de doodstraf kreeg, maar geen volksheld die een fort bewoonde met geheime gangen waarmee hij lang uit handen van het gezag wist te blijven. We hebben hier te maken met zelf geconstrueerd heldendom, net als bij Kenau van Haarlem, een kiffachtige helleveeg, die weliswaar met een regiment vrouwen kokend water van de stadsmuur zal hebben geworpen, maar niet actief ten strijde is getrokken. De eerste constructie van de sagen kan zelfs in het buitenland hebben plaatsgevonden, zoals bij Hans Brinker en de Vliegende Hollander. Bij de laatstgenoemde, van oorsprong Britse vertelling is het opvallend hoe een anti-Hollands verhaal over een zondige en goddeloze kapitein in Nederland, en met name Terneuzen, kan worden omgebogen tot een heldensage en het centrale thema van een festival.

Het hoeft niet te verbazen dat zelfs een practical joke stof voor een verhaal kan opleveren. Spookverhalen die de ronde deden over kasteel Doorwerth trokken Britse onderzoekers en een Britse cameraploeg aan, die weer bevestiging van bepaalde spookverhalen genereerden. De onderzoekers haalden zelfs volop het nieuws toen metingen spokerij leken te bevestigen. Dat het hele onderzoek fake en een grap was, is veel minder nadrukkelijk in de media gekomen. Of verhalen nu negatief of fictief zijn, maakt echter weinig uit – als ze effectief een doel kunnen dienen op het gebied van identiteit, saamhorigheid, erfgoed of toerisme, dan worden ze toegeëigend en gekoesterd.

Voor veel volksverhalen geldt in feite ook: 'Niet echt gebeurd, maar wel waar.' Verhalen genereren hun eigen waarheid. De Ierse graaf die ooit op Rottumeroog woonde, mag er historisch gezien geen harem op na hebben gehouden, feit is dat dit wel over hem werd verteld. Volksvoorlichters mogen hebben betoogd dat spoken niet bestonden, er konden wel mensen mee aan het griezelen gemaakt worden. Sommige jongens vonden het ook leuk om voor spook te spelen, wat volgens de verhalen dan weer een dodelijk gevolg kon hebben. Een schoolmeester kon bij hoog en bij laag beweren dat er geen heksen bestonden, als een vrouw voor een heks werd aangezien, kon ze er behoorlijk last van hebben, en zelfs slachtoffer worden van fysiek geweld. De historische werkelijkheid kan weliswaar geweld worden aangedaan, maar in morele zin of in de beleving van mensen kan er waarheid in het verhaal schuilen. Bovendien wordt er in volksverhalen onderhandeld over goed en kwaad, gaat er een impliciet normen- en waardepatroon in

schuil, worden wensdromen, angsten en vooroordelen onder woorden gebracht, worden het aardse en bovenaardse met elkaar geconfronteerd... De morele waarheden die volksverhalen uitdragen worden vaak meer op waarde geschat dan de historisch betrouwbare feitelijkheden.

Niettemin zit er in het sagenrepertoire af en toe verassend een verhaal dat uitgebreid geworteld is in de historische werkelijkheid. De sage van de naloop op de Buntmansberg gaat tot in details terug op een zeventiende-eeuwse roofmoord bij Nunspeet.

AUTHENTICITEIT

Sommige volksverhalen worden toegeëigend en geclaimd, andere niet. Ook al is het vaak een daad die van bovenaf geregisseerd wordt, de plaatsing van een standbeeld in de gemeente is een duidelijke claim, net als het

Standbeeld van Marikken te Nijmegen, gemaakt door Vera Tummers-Van Hasselt, sinds 1956 op de Grote Markt.

plaatsen van heiligenbeelden en relieken. Nederland telt meer volksverhaalstandbeelden dan wel gedacht wordt: de Rogstekers in Weert, Mariken en Moenen in Nijmegen, Rixt van 't Oerd in Buren, Grote Pier in Kimswerd, het Vrouwtje van Stavoren, de Hooiplukker van Lochem, Kiste Trui in Mook, Hans Brinker in Spaarndam, Kromme Knilles en Manke Meine in Akkrum, de Vliegende Hollander in Terneuzen, het Stryper Wyfke op

Terschelling, het Paaltje van Oosterlittens, de Schapenkoppen van Dordrecht, de Muggen te Meppel, meermin Serena van Zevenbergen, en ga zo maar door. Niet zelden worden bij de lokale vvv's replica's van beelden en andere toeristische parafernalia te koop aangeboden.

Horen die volksverhalen bij die plaatsen? Soms vanwege een historische gebeurtenis, maar verder niet noodzakelijk. Zoals hopelijk inmiddels duidelijk zal zijn, vormen volksverhalen internationale verstelstof. Verhalen worden wel voor plaatsen geclaimd of aan plekken toegewezen, en worden dan oikotypen of ecotypes genoemd, maar het blijven dan lokale of regionale variaties op een internationaal bekend verhaalsthema. Dit mechanisme geldt voor sagen, legenden, moppen, sprookjes en zo meer. In het verleden is wel gedacht dat verhalen bij plaatsen hoorden, zoals dialecten ook bij streken hoorden. Sagenmotieven zijn zelfs wel door wetenschappers op atlanten ingetekend om de verspreidingspatronen en variatie te kunnen bestuderen binnen het onderzoek naar het volkseigene. Gaandeweg is echter het besef doorgebroken dat verhalen veel meer bij individuele mensen thuishoren dan bij plaatsen. In het onderzoek werd het persoonlijke repertoire van mensen geleidelijk belangrijker. Want als iemand verhuist van Harderwijk naar Almere, dan verhuizen de verhalen mee. En als die verhalen in Almere weer verteld worden, komen ze daar ook bij mensen terecht.

Welbeschouwd is er nauwelijks iets te noemen als men vraagt naar 'typisch' Nederlandse verhalen. Ook al worden ze geclaimd door Hulst, de verhalen van Reinaert de vos zijn bekende vertelstof in Frankrijk, België, Ne-

derland en Duitsland. Tijn Uilenspiegel is bekend in Duitsland, Nederland en België, en heeft een beeld in Lierderholthuis gekregen. De verhalen van de baron van Münchhausen stammen uit Duitsland, en hij heeft ook een plaatsje gekregen in themapark Sprookjeswonderland in Enkhuizen, maar de nationale leugenbaron woonde in Surhuisterveen en heette Jan Hepkes Wouda. Robin Hood is van oorsprong een Engelse verhaalfiguur, maar de nationale Robin Hood woonde in Twijzel en heette Japik Ingberts.

Is er dan helemaal niets 'eigens'? Geen enkel verhaal dat alleen in Nederland voorkomt? Jawel. Het verhaal over het sinterklaasgeschenk (zie: Edens) heeft duidelijk Nederland als kerngebied, mede omdat het neerzetten van schoenen bij de schoorsteen een bij uitstek Nederlandse traditie is. Het broodjeaapverhaal over het wandelende dekbed lijkt in Nederland te zijn begonnen (zie: Winterswijk). Het Texelse volksverhaal van de Strooppot is een sage die bij het Waddeneiland hoort. Eveneens een Nederlands verhaal is dat van het Stryper Wyfke van Terschelling, dat Engelse soldaten op de vlucht joeg met de woorden: 'Daar staan er honderden, maar liggen er duizenden.' De Engelsen dachten dat ze Hollandse soldaten bedoelde, maar ze wees naar het kerkhof en bedoelde grafstenen en doden...

Willem de Blécourt (WdB)

Ruben A. Koman (RAK)

Jurjen van der Kooi (VdK)

Theo Meder (TM)

GRONINGEN

Aduard (gem. Zuidhorn)

DE ONDERAARDSE GANG

In Aduard stond ooit de aan Bernard van Clairvaux gewijde abdij Ad Sanctum Bernardum, het rijkste, grootste en beroemdste klooster van het noorden van wat we nu als Nederland bestempelen. Alleen de oude ziekenzaal, thans de hervormde kerk van Aduard, is er nog van over. Volgens de overlevering vestigden zich hier in 1192 cisterciënzer monniken, omdat de lokale bevolking lichtverschijnselen op deze plek meende te zien.

Het Museum Sint-Bernardushof houdt de herinnering levend aan het voormalig klooster, en menig bezoeker vraagt naar de 'onderaardse gangen' van de stad Groningen naar Aduard. In de provincie Groningen wemelt het volgens de overlevering van deze gangen, die veelal van klooster naar klooster zouden lopen, bijvoorbeeld van Aduard naar Wittewierum en het dorp Selwerd. Er bestaan in heel Nederland legio verhalen over onderaardse gangen (zie ook: Kimsward), waarbij vaak wordt gedacht aan gangen die de gelegenheid gaven om te vluchten, zich van proviand te voorzien of belegeraars onverhoeds te overvallen, zoals dat ook wel het geval was

bij middeleeuwse kastelen. De verhalen over onderaardse gangen in Aduard zijn wellicht mede ontstaan naar aanleiding van de kroniek *Vitae et gesta abbatum* (levens en werken van de abten, waaraan gewerkt is in de tweede helft van de vijftiende en zestiende eeuw). Hierin wordt vermeld dat de abt van Aduard naar Groningen kon lopen zonder een voet van eigen bodem te zetten.

In feite zijn de gangen vaak rioleringen, die in vroeger tijden manshoog moeten zijn gemaakt, omdat de werkers deze anders niet konden metselen. De beroemde archeoloog A.E. van Giffen legde rond 1939-1941 de riolering rondom het klooster van Aduard bloot, die soms wel een hoogte van 1,68 meter heeft. In de expositieruimte van het Museum Sint-Bernardushof wordt heden ten dage aandacht besteed aan de opgravingen van Van Giffen en de 'wilde verhalen over geheimzinnige onderaardse gangen'.

In de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) speelde het klooster Aduard een strategische rol en gingen de bibliotheek en veel andere kostbaarheden verloren. Het klooster werd uiteindelijk gesloopt. Volgens de verhalen zou de bibliotheek (of tenminste een deel daarvan) echter verborgen moeten zijn in de onderaardse gangen van Aduard, samen met de gouden stoel van de abt van de

Op verschillende plaatsen rondom Aduard kwam tijdens de opgravingen van Van Giffen de manshoge riolering van klooster Aduard aan het licht. Deze heeft eeuwenlang tot de verbeelding gesproken, waarbij sagen over geheimzinnige onderaardse gangen de ronde deden. Deze foto toont opgravingen uit 1941.

cisterciënzers. Ook de arm van de Heilige Margaretha (Sinte-Margriet), door de paus geschonken aan abt Fredericus, moet volgens de verhalen nog in de buurt van het klooster, bij Lagemeeden, verborgen zijn.

In de jaren zestig van de vorige eeuw hoorde de Friese verhalenverzamelaar Jaarsma in Kornhorn nog verhalen over onderaardse gangen in en van en naar Aduard. Ook het DOC Volksverhaal tekende in Aduard, Groningen, Middelstum, Oldekerk en Sint-Annem hierover verscheidene verhalen op, waarbij ook sprake was van de nog altijd verborgen gouden stoel. Enkele paragnosten menen dat de kostbaarheden van het klooster zijn verstopt in oude putten, waarvan de restanten nog steeds aanwezig moeten zijn, maar nog niet zijn gevonden.

Terwijl de een de verhalen gelooft, of de gangen zelfs meent te hebben gezien, kijkt de ander er wat 'nuchterder' tegenaan. Hoe dan ook, de sage over de gangen in Aduard is springlevend en wordt nog steeds onder de Groningers verteld. (RAK)

Blijham

(gem. Bellingwedde)

DE NACHTMERRIE GEVANGEN

Een boer in Blijham had vreselijk veel last van de nachtmerrie. 'Je sloffen verkeerd voor het bed,' zeiden ze tegen hem. Dat deed hij, en omdat nachtmerries niets mogen omkeren, kreeg hij haar te pakken. Hij greep haar bij haar haar. Toen riep ze:

Ik bin Taitje van Laier
Griep mie nait bie mien hoar
Mor bie mien klaier*.

De man was dom genoeg om haar los te laten en weg was ze. Hij klaagde zijn nood bij een goede vriend. Die zei: 'Ik weet wel een goed middel. Je moet ervoor zorgen dat je het luik voor het raam dichtdoet als je merkt dat ze er is.' De boer bond een touw aan het luik en deed het andere eind om z'n arm. 's Nachts hoorde hij duidelijk dat ze door de kamer sloop, de stoel kraakte, en toen kwam ze op het bed. Hij trok met een ruk aan het touw en het raam, en het raam-luik zat dicht. Nu had hij haar te pakken! Hij greep haar en wilde haar op de vloer gooien, maar toen zag hij dat het een heel mooi klein vrouwtje was. Ze be-

gon te kermen en te jammeren: waarom liet hij haar niet vrij?

'Maar waarom heb je me dan zo geplaagd?' vroeg hij. 'Ik kon niet anders,' zei ze, 'ik moest dat doen. Maar ik zal je nu met rust laten.' Toen heeft hij haar vrijgelaten en toen is het verder ook goed gegaan. Ja, het is raar met zulke vrouwen, ze kunnen er niets aan doen. De duivel heeft ze in zijn macht en ze móeten de mensen plagen. Waar er zeven meisjes zijn binnen één gezin, daar is de mooiste beslist een nachtmerrie. Maar ze zien er vaak mager en minnetjes genoeg uit.

De predikantsdochter Eilina Johanna Huizenga-Onnekes (1883-1956) tekende dit verhaal in 1932 op in De Pallerd, een buurtschap pal onder Bourtange. In de jaren rond 1930 kwam ze daar met een zekere regelmaat, maar ze noteerde meestal slechts één of twee verhalen per keer, in ieder geval uit de mond van Tjapke Mennenga, telg uit een oude boerenfamilie.

Het bovenstaande verhaal heeft al een zekere ontwikkeling doorgemaakt ten opzichte van een hypothetische eerdere versie. Nachtmerries vangt men niet door zijn sloffen om te keren; dat verhindert hun slechts in het bed te stappen. Het luik voor het raam dichttrekken helpt meestal ook niet zo erg, want ze kunnen door de kleinste kieren kruipen. En vrijlaten? Het overkoepelende sagentype is niet voor niets 'Huwelijk met de nachtmerrie' genoemd. Een betere, want vollediger variant, met vrijwel hetzelfde rijm, was vóór 1875 in Oost-Friesland opgetekend. Daaraan houdt de jongen de 'Waalriederske' – zo noemt men daar de nachtmerrie – vast en maakt haar tot zijn vrouw. Doordat hij het sleutelgat heeft dichtgestopt, kan ze niet ontsnappen. Maar op een keer zegt ze hem dat ze de klokken in Engeland hoort en als hij niets hoort, haalt ze hem over het gat te ontstoppen en verdwijnt ze.

Meestal probeerden mensen juist van de nachtmerrie af te komen. In de sagen was het beslist geen droom, maar de ervaring van een drukkend, soms zelfs verstikkend gewicht op de borst van degene die in bed lag. Praten was dan onmogelijk. Om dat tegen te gaan werden de schoenen omgekeerd voor het bed gezet, of de sokken gekruist. Ook kon men een stopnaald in het beddengoed steken of een zakje meel mee naar bed nemen; dat laatste volgens het principe dat de nachtmerrie niets mocht meenemen – en er zou altijd wel één korreltje aan haar blijven zitten. In de kuststreken werd een van zeven dochters doorgaans als een nachtmerrie bestempeld (en een van zeven zonen als een weerwolf) en er werd ook

* kleren

wel verteld dat een afgewezen vrijster haar voormalig vriendje als een nachtmerrie kwam plagen.

Sporadisch kwam de nachtmerrie ook bij vrouwen; de moeder van een andere (of dezelfde) verteller uit De Pallerd nam een dikke stok mee naar bed, en zo gauw de nachtmerrie op haar bed kroop sloeg ze erop los. De volgende morgen had oude Ida, die aan het einde van de Kerklaan woonde, een verband om haar hoofd en handen, en ze jammerde van de pijn. Daarna bleef de nachtmerrie een tijd weg, maar toen ze weer terugkwam raadpleegde de moeder het wikwif (de waarzegster) in Winschoten en kreeg blikken doosjes mee die ze op verschillende plaatsen moest zetten. Door deze magische afweer is ze wel van de nachtmerrie af geraakt. Dat is eigenlijk meer een heksenverhaal, want echte nachtmerries kon je niet zo makkelijk wegslaan. (WdB)

Eenrum (gem. De Marne)

AAGT VAN EENRUM

In vroeger tijd waren alle inwoners van Eenrum rijk – er was slechts één jonge vrouw arm, en dat was Aagt. Omdat ze niets bezat, besloten de inwoners dat ze maar een stuk land moest krijgen; er was nog wel een naamloos stuk land nabij Eenrum. Het lag braak en ook een beetje laag, maar toch... Aagt wilde het land graag hebben, maar ze moest er wel wat voor doen. Ze moest er een keer voor door de kerk lopen – door de volle kerk, en in haar blootje. Daar schrok Aagt even van, maar ze deed het toch, want ze was het beu om arm te zijn. Vooral het mannelijke kerkvolk gaf zijn ogen goed de kost toen Aagt op zondag op een draffe naakt door de kerk liep. Bij de uitgang aangekomen, keek ze nog eenmaal om.

De Aagtsweg te Eenrum.

De kerk te Eenrum.

Ze gaf een klets op haar borst en een pets op haar bil en riep: 'Van voren Aagt, van achteren Aagt en het hele Eenrummer Aagt is van Aagt!' En sindsdien heet haar stuk land nog altijd zo: 't Aagt.

Hoewel ze nooit meer arm was, is ze nooit aan de man gekomen. Ze zou nu in de kerk begraven liggen; haar grafsteen zou zich onder de vloer bevinden en er zou op te lezen staan:

Hier ligt begraven AAGT.
Zij is gestorven maagd.
Dat zij niet was getrouwd
Dat had haar nooit gespeten.
Maar niet te zijn gevraagd
Dat kon zij niet vergeten.

Er wordt zelfs beweerd dat ze na haar dood ronddoolde als witte dame.

Het hele verhaal van Aagt is natuurlijk een sage, zoals schrijver M.D. Teenstra (1795-1864) al suggereerde. Het graf en het opschrift waren in zijn tijd al onvindbaar. Het is allemaal zeer waarschijnlijk precies andersom gegaan: er was een drassig stuk land dat 't Aagt (Gronings: 't Oagt) heette. Toen men niet meer begreep dat deze veldnaam zo iets als 'water' of 'moerassig weiland' betekende en het

begon aan te zien voor een vrouwennaam, heeft men er dit Lady Godiva-achtige verhaal bij verzonnen. (TM)

Ezinge (gem. Winsum)

TRIJNTJE SOLDAATS

De oudste Groninger verzameling van sprookjes stamt al uit 1804: *Vertelseltjes door de vrouw van Wybo Wybrands, in de wandeling genaamd Trijntje Soldaats, verteld aan G.A. Arends en K.A. Arends ten huize van hunnen vader A.G. Arends in hunne kinderjaren alwaar die vrouw menigmaal werkzaam was om klederen te herstellen, enz. en opgeschreven door Gerrit Azn. Arends toen ter tijd pl.m. 1800 tot 1804.* De latere koopman, boer en burgemeester Gerrit Arends zoon Arends uit het terpdorp Ezinge (1793-1876), in 1804 elf jaar oud, schreef deze vertelseltjes op in een kinderlijk, maar begrijpelijk Nederlands. Zijn geschrift kwam later in handen van de belangrijke verzamelaarster Eilina Johanna Huizenga-Onnekes (1883-1956), die er in 1928 een bibliofiele uitgave van verzorgde. Deze uitgave was met houtsneden en initialen verlucht door Johan Dijkstra (1896-1978), op de pers gedrukt van Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945). Als Trijntje verkleed trad mevrouw Huizenga-Onnekes daarna ook zelf als vertelster op.

Trijntje Soldaats moet Trijntje Alberts (1749-1814) uit Ezinge zijn geweest. Zij trouwde in 1787 in Groningen met de Duitse soldaat Andries Cramer en trok met hem naar zijn geboorteland Hessen, naar Schlitz. Na zijn dood keerde Trijntje terug naar Ezinge en hertrouwde hier in 1798 met Wijbe Wijbrands uit Fransum. Ze verdiende de kost als naaister, onder andere bij de familie Arends, die haar ook financieel ondersteunde.

De verzameling Trijntje Soldaats (zeventien verhalen) is buitengewoon belangrijk. Hij is ouder dan die van de gebroeders Grimm (het eerste deel van hun *Kinder- und Hausmärchen* zag het licht in 1812) en biedt van een reeks sprookjes de alleroudeste versie. De verzameling laat zien wat er toen in Groningen zoal verteld werd. Trijntje stond met beide benen in een regionale mondelinge traditie en haar verhalen passen naadloos in de (latere) Noord-Nederlandse en Groningse overlevering, voor zover wij die kennen. En voor het eerst geeft hier een kind weer welke sprookjes hem verteld werden. Als voorbeeld volgt hier een letterlijk afschrift (alleen spelling en interpunctie zijn aangepast) van de ‘negende vertelling’:

Foto van 19 november 1932 van mevrouw E.J. Huizenga-Onnekes uit Ten Boer, die in Groninger dracht regelmatig de sprookjesvertelster Trijntje Soldaats naspelde en sprookjes vertelde. Foto uit de nalatenschap van volkskundige Jan de Vries, door zijn weduwe gegeven aan Ton Dekker.

Daar waren eenmaal een heer en een juffrouw en die hadden altijd verschil. Doe zeide de man dat hij wilde uit te reizen gaan, of het dan beteren wilde als hij weer komt, en als hij binnen zoveel jaren er niet weer was, dan zou zij maar trouwen. En hij ging uit te reizen en hij reisde al en hij ging door een groot bos, daar vond hij een leeuw en een lindworm [draak] tegen malkaar aan het vechten. En hij had een zwaard op zijn zijde. Toen dacht hij wat voor een hij helpen wilde. En hij dacht dat hij wilde de leeuw helpen. En hij ging erheen en hieuv de lindworm middendoor. Doe was de leeuw zo blijd met hem dat hij ging al met hem. Waar hij was, was de leeuw ook.

En hij reisde weer na huis en de leeuw ging al met hem. En hij kwam ten laatsten in het dorp daar zijn vrouw woonde. Toen hoorde hij dat zijn vrouw trouwen zoude met een ander, want die jaren waren al om. Toen kwam hij daar bij de deur van zijn vrouws huis. Toen klopte hij daar aan en de vrouw deed hem de deur open. En die man daar de vrouw met trouwen zoude was ook in huis.

Toen zeide de man: 'Kan ik ook hier in huis komen?' Doe zag de vrouw dat het haar man was. Doe zeide de vrouw: 'Die leeuw, moet die er ook in?' 'Ja,' zeide hij, en hij ging er met in. Doe zeide de vrouw dat of hij zijn halve gouden ring nog had die zij tevoren eer hij weggegaan was gebroken hadden. Doe zeide hij: 'Ja.' En zij pasten het aan malkander en het paste net. Doe zeide de man met de leeuw dat zij zoude maar trouwen, dat hij zoude hier met zijn leeuw bij haar blijven.

En zij trouwden en de man met de leeuw bleef bij haar zo lang dat hij stierf. En toen werd hij begraven en de leeuw ging op zijn graf liggen tot zo lang hij ook dood was.

Dit is een versie van een merkwaardig korte, maar blijkbaar in Groningen gangbare versie – hij werd hier later ook nog zo opgetekend – van het uiterst gevarieerde, wereldwijd vertelde en in India al voor het jaar 1000 bekende sprookje van de man die op zoek gaat naar zijn verdwenen vrouw. Nadat hij haar teruggevonden heeft, leven ze nog lang en gelukkig. In Groningen zoekt de man zijn vrouw echter niet, maar gaat hij op reis omdat ze niet met elkaar kunnen opschieten en staat hij haar later af aan een nieuwe partner. Hij moet het doen met een leeuw, die hem trouw is tot in de dood. En zo wordt hier, net als wel in Friesland en Gelderland (zie: Eck en Wiel), dit sprookje verbonden met de sage van Hendrik de Leeuw, de hertog van Brunswijk (1130-1195), die van een kruistocht terugkwam met een leeuw die na zijn dood van verdriet op zijn graf verhongerde. (VdK)

Faan (gem. Grootegast)

RUDOLF DE MEPSCHE

In 1731 beschuldigde Rudolf de Mepsche, heer van Faan, grietman (burgemeester, rechter) van Oosterdeel-Langevold (1696-1754), vijfendertig mannen in zijn rechtsgebied van sodomie. Nadat op de pijnbank bekentenissen waren afgedwongen werden tweeëntwintig van hen ter dood veroordeeld, twee jongens van veertien jaar tot eeuwigdurende gevangenschap. Een van hen was al op de pijnbank gestorven; de overgebleven eenentwintig werden op de dag na Roner maart (de markt van Roden, 24 september) door de beul van Groningen geworgd. Daarna werden de lichamen van alle tweeëntwintig op het Koakhaim – de Kaakheem: de rechtsplaats te Zuidhorn waar

(vandaar de naam) tot 1823 een gesepaal stond – op een grote turfbult verbrand. Hoewel de verontwaardiging over deze gruweldaad algemeen was, heeft De Mepsches carrière er niet onder geleden. Dankzij stadhouder Willem IV kreeg hij het lucratieve drostambt van Wedde; een beter man moest daar voor hem wijken. Toen hij in 1754 stierf, werd hij met veel pracht en praal bij fakkellicht begraven in de Martinikerk in Groningen. Het volk vergat zijn daden echter niet. Op de Kaakheem wilde, zei men, sindsdien geen gras of kruid meer groeien. Op sommige nachten zag men er blauwe vlammen, bewegende lichten en donkere rookkolommen. Nog tot ver in de twintigste eeuw was, zelfs vanuit oostelijk Friesland, op de avond voor de Roner markt de hemel boven Faan rood gekleurd, de zogenoemde Faanbrand. Vele verhalen hielden de herinnering verder levend:

Geen mens kon Mepske – zo heette hij bij de Groningers – wat doen. Hij nam gevangen wie hij wilde en sloot ze op in de koestal van zijn borg en legde ze daar in ketenen. Een schoenmaker moest bij hem zijn. Mepske vroeg: 'Hoe lijkt je het?' De schoenmaker durfde niets anders zeggen dan: 'Best.' 'Dan moet jij er ook maar bij,' zei Mepske. Meteen werd de schoenmaker gegrepen en gepijnigd. Als Mepske zijn slachtoffers doodgemarteld had of veroordeeld, dan kreeg hij hun geld. Daar wilde hij een heel voorname borg van bouwen, maar dat heeft hij niet voor elkaar gekregen. Want de 'diksten' kreeg hij niet, daarom moest de gewone man het ontgelden.

De borg Bijma in Faan, het huis waar grietman Rudolf de Mepsche woonde en waar hij de massamoord te Zuidhorn voorbereidde.

De tiran is later van zijn borg af gegaan. Hij was zijn aanzien kwijt. Overal heeft hij gewoond, maar overal wisten ze ook wat hij aangericht had. En ook zelf kon hij het nooit vergeten. Eens wilde hij, door een innerlijke drang gedreven, vanuit Groningen naar Zuidhorn – hij had er geen boodschap, maar hij móest – en hij liet de knecht de paarden inspannen. Voor Zuidhorn hield hij stil, maar de kastelein wilde hem niet in de gelagkamer laten. ‘Verder!’ commandeerde Mepske, maar toen gebeurde er nog iets veel vreselijkers: toen hij bij het Kaakheem kwam, wilden de paarden er niet voorbij, absoluut niet. Of hij wilde of niet, hij moest terug naar de stad. Er waren geen sprekender getuigen dan die stomme dieren.

Ook in Wedde gingen de verhalen over hem rond:

Hij was ook daar een grote smeerlap (‘aigenste verrekkeling’). Hij liet boeren gevangenzetten als hij wist dat ze geld hadden. Ze werden in de stal vastgebonden en met houten zagen over de schenen gezaagd. Of de tiran liet hun spijkers onder de nagels slaan, net zo lang tot ze hem alles wat ze hadden gaven. Ook is er in zijn tijd menigeen verdwenen zonder dat er ooit een kip of haan naar kraaide. Hij liet ze verzinken in de Aa, die stroomt vlak achter de borg langs.

Zijn ziel kan er geen rust vinden. Mepske doolt rond door de lanen, hij rammelt met een ijzeren ketting. Ook in de grote kamer spookt hij, met een grote sleutel rammelt hij aan een ijzeren geldkist. En als in de herfst de stormwind om de borg huilt, als de luiken kreunen en de weerhaan giert, dan hoort men nog het gejammer van die beul, die zoveel mensen heeft laten jammeren. Dan hoort men weer een dof gerommel, telkens weer iets anders, maar het houdt nooit op.

Iemand die zo veel schanddaden op zijn geweten heeft, kan niet rustig sterven; dat gedooft de hemelse gerechtigheid niet. Hij zou op een afschuwelijke wijze aan zijn eind zijn gekomen. Zijn dood was niet ongelijk aan die van Filips II (1556-1598), zoals deze in het protestantse Nederland lang werd verteld:

Het is slecht met hem afgelopen. Als hij wat eten wilde, veranderde alles in luizen, spinnen, oorwurmen en wormen. Als anderen ervan aten, dan was het goed, maar zodra hij het weer tot zich

nemen wilde, was het weer allemaal ongedierte. Zo is hij gestorven van armoede, van honger en dorst, te midden van zijn rijkdommen.

Toen hij geen baas meer was, hebben ze hem gegrepen en naar Leegkerk gebracht. Daar hebben ze hem in een boerenschuur aan de ketting gelegd, net zoals hij met zijn slachtoffers had gedaan. Toen kwamen de luizen. Ze zaten overal, van onder tot boven, en hij kon zich niet verweren, omdat hij vastgebonden zat. Dat duurde net zo lang totdat ze hem levend opgegeten hebben. Die boerderij, bij het Drentse Tolhek aan de weg van Groningen naar Peize, kreeg de naam De Luizenbult. (VdK)

Groningen

SICHTERMAN EN HET SICHTERMANHUIS

Een van de mooiste panden in Groningen is het Sichtermanhuis aan de Ossenmarkt. Het is gebouwd door Jan Albert Sichterman (1692-1764). Deze zoon van een militair had in 1716 Groningen halsoverkop moeten verlaten na een duel met dodelijke afloop, naar gezegd werd vanwege een liefdesaffaire. Hij trok naar de Oost, waar hij directeur van Bengalen werd en later ook lid van de Hoge Raad van Indië. Hij diende niet alleen de Verenigde Oost-Indische Compagnie, maar evenzeer zijn eigen belangen, en toen hij in 1744 als admiraal van de retourvloot repatrieerde, nam hij, naar men zei, niet alleen achtentachtig tonnen gouds, maar ook een Bengaalse prinses mee. Over haar zwijgen de bronnen, maar de Groningers wisten tweehonderd jaar later nog over haar te vertellen:

Het was een pikzwarte prinses, of eigenlijk de koningin van dat land, maar dat kon haar niet schelen, ze kon niet zonder de Sichtermans. Bijna niemand kreeg haar te zien, ze had altijd een dichte sluier voor en ook nog een doek over het hoofd, dat is zo de oosterse manier. Op straat lopen deed ze nooit, ze nam altijd een koets. Ze kon ook niet tegen de kou, en al helemaal niet tegen nattigheid. Het heeft ook niet zo lang geduurd, toen is ze gestorven.

Toen ze dood was, hebben ze haar gebalsemd, zoals het hoorde voor een koningin helemaal uit het Oosten. En toen werd ze in een loden kist gelegd, met nog een mooie glazen kist eromheen. En toen hebben ze haar op de zolder gezet, want vergaan kon ze nu toch niet meer. En net zomin

als zij van de Sichtermans scheiden kon, konden de Sichtermans en hun personeel haar missen. Al gedurig gingen ze naar boven om haar nog eens weer te zien.

Maar of er nog een geheim bij was, wie zal het zeggen? Zeker is dat het al snel allervreselijkst ging spoken in dat grote huis. Het was er niet meer uit te houden en van nood hebben ze haar op een avond weggebracht naar de grafkelder in de Nieuwe Kerk. Dat gebeurde ook alweer zoals het hoorde. In oude tijden werden de rijke lui 's avonds begraven, bij fakkellicht.

Het Sichtermanhuis.

Sichterman leefde als een vorst in zijn nieuwe huis, waarin hij een kunstverzameling bijeenbracht die wijd en zijd bewondering oogstte. Maar hij gedroeg zich ook wat te veel als een nieuwe rijke: hij liet zich rondrijden in een staatsiekoets met 'donkere negers' op de bok en de achterplank, en strooide letterlijk met geld. Al werd hij dan wel de koning van Groningen genoemd, echt geaccepteerd werd hij niet in de kringen die er toen toe deden. Misschien ook wel vanwege zijn talrijke amoureuze avonturen. Een daarvan kennen we uit de *Triumph-zaal* van de even beroemde als beruchte achttiende-eeuwse astroloog-charlatan Johan Christophorus Ludeman (1683-1757). Deze vertelt in dat boek – zijn op zijn bevel pas dertig jaar na zijn dood verschenen 'astrologisch testament' – dat een 'opperbevelhebber van Bengalen' vanuit Groningen eens bij hem kwam om zijn horoscoop te laten trekken. Hij ontdekt in de constellatie van zijn planeet dat deze een even schone als deugdzame vrouw bejaagt en raadt hem dit af. De 'opperbevelhebber' laat zich echter niet van zijn plannen afhouden. Ludeman vervolgt:

'Ik vernam inderdaad korte tijd daarna het gevolg van deze grappige historie.' Hij vertelt dat smakelijk, maar iets te uitvoerig; daarom volgt hier de samenvatting in de woorden van de Fries-Groningse bijgeloofbestrijder Marten Douwes Teenstra (1795-1864), die, ook al heeft hij verder geen goed woord over voor die 'ellendige kwakzalver', dit verhaal maar al te graag verder doorgeeft:

De opperbevelhebber van Bengalen verliefde te Groningen op een zeer kuise bakkersvrouw, welke hem wijsmaakte voor 400 dukaten en andere haar aangeboden sieraden zijn herhaalde aanzoeken te zullen inwilligen. Ludeman voorspelde dat de onwettige minnehandel hem niet lukken zou (zo kuis waren de bevallige Groninger vrouwen dat zelfs vreemdelingen hen als onomkoopbaar beschouwden) en waarlijk, de schone bakkerse had van een en ander reeds kennis aan haar man gegeven, met welke zij nu de afspraak maakte dat zij die rijke heer vriendelijk zou ontvangen, ten einde de verleidelijke snoeper des te beter te verschalken. Dit gebeurde, en nu kwam de bakker naar voorgeven van de onthutste vrouw zeer onverwacht thuis, waarop zij haar Indische vrijer in schijnbare angst toeriep: 'Kroep maar in dei bak-trogge!' [dit Gronings is van Teenstra, Ludeman heeft het niet], waarin hij zich dadelijk verborg. De huisheer gaf voor dat hij voor een kraamvisite bollen bakken moest; de trog openmakende, ontdekte hij de vreemde logeergast, waarop de vreselijk bedreigde galant, met angstige blikken op het boven hem zwaaiende beschuitmes, om genade bad, en boven het gegevene nog een schuldbekentenis van 200 gouden ridders gaf.

We hebben hier te maken met een op Sichterman toegesneden versie van een heel oud (voor het eerst in India in de tiende eeuw gevonden) volksverhaal, dat in talrijke variaties in de oudere literatuur rondzwerft (onder andere in de Middelnederlandse boerde 'Van enen man, die lag geborgen in ene scrine') en ook een uitgebreide mondelinge overlevering kent. Hier is het wat ingekort; meestal worden drie vrijers achter elkaar ontvangen, ergens verstoppt en vervolgens volgens afspraak door de 'bedrogen' echtgenoot ontmaskerd. (VdK)

Jipsinghuizen (gem. Vlagtwedde)

DE MANNENVANGSTER

Bij Jipsinghuizen in Westerwolde lag tot voor enkele jaren een hoogte. Dat was de Spinberg, omdat het Spinwif er woonde. Overdag zag je haar (haast) nooit, maar 's avonds kwam ze tevoorschijn. Als 't dan niet al te donker, maar ook weer niet al te licht was, kon je haar boven op de berg zien zitten met haar spinnewiel. Ze zat altijd te spinnen, hele lange draden, waarin ze jonge mannen probeerde te vangen.

Maar veel zal ze niet gekregen hebben; 't was een woeste streek, een echte wildernis, vol ruigte en struikgewas van hazelnoten, lijsterbessen, kamperfoelie, bramen, met overal manshoog onkruid ertussen. 't Is te begrijpen dat daar niet veel volk kwam, en zeker niet bij nacht en ontij.

In dit anonieme waarschuwingsverhaal uit de vroege twintigste eeuw zijn ten minste drie stemmen te beluisteren: die van de publicist, van de informant en van de

gene van wie deze het verhaal eerder hoorde. Verzamelaar Ter Laan bewerkte het in zijn *Nederlandsche Overleveringen* en veranderde bijvoorbeeld de directe constatering 'daar ving ze jonge kerels in' in het iets afstandelijker 'daarin probeerde ze jonge mannen te vangen'. Het Groningse kruid 'adderroet' vond hij onvertaalbaar en dat werd dus maar simpel 'onkruid' in plaats van adderwortel (*Polygonum bistorta*). Behalve die van de notulist en redacteur, is er de stem van een eerdere verteller of vertelster die de – naar alle waarschijnlijkheid jongere – luisteraars probeerde schrik aan te jagen. Daarnaast klinkt het nuchtere commentaar door van de informant: waarom zou iemand zich eigenlijk op een dergelijke plek wagen? Dat was natuurlijk precies waarom het te doen was: uitzoeken wie er van de jonge mannen in Jipsinghuizen genoeg moed had om 's nachts naar de Spinberg te gaan.

In een ander verhaal werd die uitdaging weer tenietgedaan, of op z'n minst gerelativeerd. In de oorlog met de bisschop van Munster, zo werd er verteld, had de vijand een schildwacht uitgezet boven op de Spinberg; het Spinwif was destijds binnengebleven. De bevelhebber van Bourtange was toen als boer vermomd naar hem toe gelopen, had doodkalm een pijp opgestoken en de Munsterlander zijn tabaksdoos aangereikt. Op het moment dat die de brand in zijn pijp wilde steken, kreeg hij een mes in zijn lijf. De rest van het leger volgde dat lot en de lijken werden in het Olde Diep gedumpt. Dat heet daar nog altijd het Bisschopskerkhof.

Ter Laans informant liet hierop volgen dat alleen de schatmeester was ontkomen, want die overnachtte in een boerenhuis in de buurt. Zo gauw hij in de gaten kreeg wat er gebeurde, had hij het geld in een diepe put gesmeten. Later zou hij dat wel weer komen ophalen, maar het was er nooit van gekomen. Men hoeft er niet naar te zoeken: de boer heeft de schat er zelf na een poosje uit gehaald en al zijn nakomelingen zijn er nog rijk van. In de eerste decennia van de twintigste eeuw is de Spinberg afgegraven en van het Spinwif is niets gevonden. Die heeft zeker op tijd de benen genomen. Maar de schildwacht werd wel gevonden, met zijn hoofd van zijn romp. Een boer in de buurt heeft dat nog gebruikt als stop in het 'zoepenvat' (karnemelksvat).

In 1665 werden bij Jipsinghuizen de troepen van Christoffel Bernard van Galen op de vlucht gejaagd en de gesneuvelden werden begraven op het Bisschopskerkhof. Het is onwaarschijnlijk dat het sterke verhaal over de moordpartij uit die tijd mondeling is overgeleverd en het ligt meer voor de hand dat iemand het later verzonnen heeft om de naam Bisschopskerkhof meer in-

Wit wijf achtervolgt man. Lithografie uit 1914, André Vlaanderen.

vulling te geven. Daarbij is dan het commentaar gevoegd op de puissant rijke boeren in de streek.

Jipsinghuizen ligt op de zandtong die van Ter Apel naar het noorden loopt. Daar kan men nog een Spinwiff verwachten, een enkelvoudig wit wief, wat erop duidt dat het hier om de marge van de overlevering gaat waarin witte wieven gewoonlijk als een groepje optreden. Iets dergelijks is het geval in het nabijgelegen Mussel, waar weliswaar drie ‘widde juffers’ zijn gesignaleerd, maar wel op een plek die de ‘spooklaan’ werd genoemd. De juffers zijn hier dus tot spoken verworden. Verder speelt hier hetzelfde element van mannelijke durf, want een kerel met de bijnaam ‘Satan’ wist te vertellen dat de juffers nooit verder kwamen dan de vijfde boom. Andere spinwifven zijn waargenomen bij Middelbert, op ‘t Stopke te Wessinghuizen, bij Ellersinghuizen en op de Hasseberg bij Sellingen. Maar volgens een informant van de latere volksverhalenverzamelaar F. Wever waren het ‘gewoon nevelslierten’.

In 1921 vond verzamelaar Huizenga-Onnekes een spinwifvertelling in Vlagtwedde. Hierin was het een heks waar niemand voorbij durfde te gaan. Op een avond kwamen een broer en een zuster die op dezelfde boerderij dienden langs de Spinberg. Daar hoorden ze een vreemd geluid, en ze namen zo snel mogelijk de benen. (WdB)

Kolham

(gem. Slochteren)

DE HEKS IN HET BOS

Voor jaren woonde er een heks in het Kolhamster Bos die wijd en zijd berucht was. Wat dat mens uitgevoerd heeft, daar kan je niet bij. Daar is een kind geweest, dat vloog in het bed om alsof het bezeten was. Uit het hoofdkussen hebben ze toen een lange krans gehaald. Ze hadden nog nooit iets gezien dat zo mooi was: allemaal veren van de allermooiste kleuren. Ze hadden geen idee gehad dat het daarin zat. En wat deed ze al niet meer? Ze behekste mensen en dieren, zelfs iedere dag de karn. Maar velen gingen ook vaak naar haar toe als ze wat wilden.

Zij liet ze dan een vinger in een pot steken en dan moesten ze haar nazeggen:

Ik stip in dizze pôt   Ik doop in deze pot
En ik versweer Gôd   En ik zweer God af
En ik leuf de Duvel   En ik geloof in de Duivel
Mit aal zien ingels.   Met al zijn engelen.

Met Outse, haar zoon, kon ze niet opschieten. Zij wilde hem ook laten zweren. Maar hij zei:

Ik stip in dizze pôt   Ik doop in deze pot
Ik geleuf in Gôd   Ik geloof in God
Ik versweer de Duvel   Ik zweer de Duivel af
Mit aal zien ingels.   Met al zijn engelen.

Toen hij dat gezegd had, was zijn moeder verdwenen en stonden er wel vijftig varkens om hem heen te knorren. Outse wou ervandoor; hij vluchtte door het bos heen, maar de zwijnen blijven om hem heen. Hij kon niet uit het bos komen. Even later waren de varkens weg en waren het allemaal katten om hem heen. Toen zei hij tegen zijn moeder: ‘Je ziet mij nooit weer!’ En niemand in Kolham heeft ooit weer van hem vernomen.

Verzamelaar Ko ter Laan publiceerde dit verhaal over het dorpje Kolham bij Hoogezand, en heeft er zelf aan zitten sleutelen; in de Nederlandstalige versie liet hij bijvoorbeeld de passage over het betoverde kind weg. Zijn basistekst moet evenwel ook al bewerkt zijn geweest, want de combinatie van de verschillende elementen doet geforceerd aan. De heks die in het bos woont en daar als een wijze raadgeefster praktiseert is vooral een romantische voorstelling en wordt niet door sagenmateriaal ondersteund. De varkens lijken ontleend aan Homerus’ epos over Odysseus, met daarin de passage over Circe die haar vrijers in zwijnen veranderde, totdat Odysseus haar de baas werd. Deze details komen waarschijnlijk uit de pen van een negentiende-eeuwse schrijver. Hier duidt de bij name genoemde zoon ook al op, aangezien dergelijke personen in dit soort verhalen doorgaans anoniem zijn. Mogelijk heeft de naam Kolham (men kan die letterlijk opvatten als ‘woonplaats van een kol = heks’) iemand geïnspireerd.

De passage over de betovering met de verenkrans in het kussen is daarentegen authentiek (zie ook: Moddergat). Ook het gegeven van de man die door katten wordt omringd is traditioneel (zie: Rijsbergen), maar dan wel zonder de voorafgaande betovering. Tenslotte was de spreuk niet bestemd voor klanten, maar uitsluitend voor degene die een heks haar kunsten wilde onderwijzen, en dat kan een zoon zijn geweest. In Waterland in 1903 werd verteld dat de leerling had gezegd: ‘Ik houd het met GOD en niet met de duivel, en jij kunt naar de weerlicht lopen.’ Al die engelen hoorden dus ook niet echt bij de duivel; die beschikte over duiveltjes.

Huizenga-Onnekes tekende eenzelfde verhaal op over een zekere Aaltje, een boerin in De Pallerd, over wie ook werd verteld dat ze op een stormachtige nacht met andere heksen op een bezemsteel door de lucht was gevlogen. De volgende dag hingen er toen een heleboel vrouwenmutsen in de hoogste eikenboom. Dat anekdotische karakter past ook beter bij het verhaal over het heksen leren, want ook bij heksenvluchten plachten mannen (uit onkunde) een rijm verkeerd op te zeggen als ze mee wilden doen. In plaats van óver haag en heg gingen ze dan dóór haag en heg. Dat was ook in De Pallerd bekend. Het verhaal over de heks in Kolham was daarentegen een samenraapsel van romantisch, anekdotisch en historisch materiaal. (WdB)

Leek

DE SCHELPENGROT VAN NIENOORD

In de tuin van het landgoed Nienoord stond een grot, en in die grot bewaarde de heer van Nienoord zijn kostbaarheden: zilver, goud, sieraden en edelstenen. De rijkdommen lagen er hoog opgestast. Een van de dienstmaagden had er lucht van gekregen en zou er graag eens binnen kijken. Ze bedacht dat ze misschien zelfs wel iets kon

wegnemen zonder dat iemand het merkte. Maar de zware deur van de schatkamer bleef voor haar gesloten. Op een dag moesten de heer en zijn vrouwe een reis ondernemen. De dienstmeid moest op de jonge freule passen. Dit was het moment waarop ze had gewacht. De dienstmeid wist het kind over te halen om de sleutel van de schatkamer te pakken en gezamenlijk gingen ze erheen. Het kind draaide het slot open en de meid ging naar binnen. Ze stond als aan de grond genageld bij de aanblik van zo veel rijkdom en schoonheid. De edelstenen flonkerden haar van alle kanten tegemoet. De meid pakte een parelketting op en hield hem voor haar hals. Het kind toonde ondertussen geen enkele belangstelling voor de schatten en eiste ongeduldig dat de meid meekwam om met haar te spelen. De meid hoorde haar niet eens. De jonge freule liep naar buiten, sloot de deur en draaide het slot dicht. De meid paste ringen en armbanden, en merkte pas veel later dat ze opgesloten zat. Toen de heer de deur van de schatkamer na zijn reis weer opende, trof hij haar aan met een parelketting om haar hals, ringen om haar vingers en armbanden om haar polsen. De meid schrok van de verwensingen van de heer. Hij verweet haar dat ze haar plicht had verzuimd en hem had willen bestelen. Spoedig bedacht hij een passende straf voor haar. Hij liet alle schatten weghalen en sloot de meid op in de grot met

Interieur van de zogenoemde schelpengrot van borg Nienoord.

een grote berg veelkleurige schelpen. Haar straf zou er pas op zitten als ze alle schelpen tegen de muur had geplakt. Dit moeizame werk bleek zo'n twintig jaar te vergen, maar uiteindelijk brak de dag aan dat ze de laatste schelp aan de muur hechtte. De hele grot was van onder tot boven bedekt met een enorm schelpenmozaïek vol prachtige vormen, engelen en meerminnen. Op de dag dat ze werd bevrijd, liep ze naar het Leekstermeer om er haar handen en gezicht te wassen. In de spiegeling van het water zag ze plotseling hoe oud ze was geworden. Ze was een oude vrouw met grijs haar, en ze besepte dat ze weinig toekomst meer had. Hiervan schrok de meid zo dat ze in het water viel en verdronk. Ze werd op het kerkhof te Midwolde begraven.

De oorspronkelijke borg Nienoord (Nieuwen Oord) stamt uit 1525 of daaromtrent, en is onder andere bewoond geweest door de adellijke Groningse familie Van Ewsum. Het was een zomerverblijf, want in de winter woonde men in de stad Groningen. De borg heeft door de eeuwen heen verschillende uitbreidingen, herbouwingen en restauraties ondergaan.

De zogenoemde 'schatkamer' in de tuin was aanvankelijk een kapel en is in werkelijkheid nooit een schatkamer geweest. De 'schelpengrot' is vervolgens rond 1700 tot stand gekomen, toen graaf Georg Wilhelm von Inn- und Kniphausen van 1665 tot 1709 heer van Nienoord was. De aanduiding 'grot' is enigszins misleidend, want eigenlijk gaat het om een tuinhuis, waarvan de grote vierkante kamer conform de smaak uit de baroktijd is gedecoreerd met mozaïeken van tropische schelpen, koralen en marmer. Het woord 'grot' is ontleend aan de Italiaanse benaming *grotto* voor dergelijke mozaïekkamers. De mode van zulke kamers is in de zeventiende eeuw in Italië ontstaan en heeft zich vervolgens over heel Europa verspreid. Ook paleis Het Loo in Apeldoorn is in het bezit van een dergelijke schelpengrot. Het was niet ongebruikelijk dat de vrouw des huizes zelf een deel van het decoratiewerk ter hand nam, bij wijze van kunstzinnig tijdverdrijf – al dan niet bijgestaan door (Italiaanse) stucwerkers. De Nienoordse borgdame in kwestie was destijds Anna van Ewsum (1640–1714), die door haar huwelijk tevens gravin Von Inn- und Kniphausen was.

De enige kern van waarheid van de sage is eigenlijk dat de schelpengrot echt bestaat. Het heeft er alle schijn van dat de sage is ontstaan naar aanleiding van de verbaasde vraag van bezoekers uit later eeuwen: hoe kan zo'n kamer vol schelpen tot stand gekomen zijn? Aangezien de vervaardiging van de mozaïeken een heidens karwei geweest moet zijn, is het in de latere volksver-

beelding tot een straf verworden, en daarmee was de kiem voor het verhaal gelegd. Merk overigens op dat de sage ook een sprookjeselement bevat: het taboe op het betreden van een bepaalde kamer. Het bekendste sprookje waarin een nieuwsgierig meisje wordt gestraft voor het betreden van een verboden kamer, is het sprookje van Blauwbaard.

Omdat de kamer een voorname rijkdom uitstraalt, is er in de volksverbeelding de functie van schatkamer aan gegeven. In werkelijkheid moet de schelpenkamer vooral een recreatieve functie hebben vervuld, zoals men ook mag verwachten van een tuinhuis. Geen edelman was zo dwaas om zijn schatten in een tuinhuis op te bergen terwijl hij ze ook in zijn borg kon bewaren.

Sinds 1958 is op het landgoed Nienoord het Nationaal Rijtuigmuseum gevestigd. De sage van de schelpengrot wordt er nog altijd levend gehouden – ter amusering van de toeristen, want het verhaal wordt er niet als waar gepresenteerd. (TM)

Leermens (gem. Loppersum)

LUBBE VAN LEERMS

In Leermens woonde een landarbeider, Lubbe, met een ongelofelijke kwade vrouw, die eigenlijk van meet af aan van plan was om hem van kant te maken. Daartoe kocht zij bijna elke maand rattengif bij de kiepkerel [marskramer] die met koopwaar langs de deuren ging. Omdat de vrouw zo veel gif kocht, veronderstelde de kiepkerel op den duur dat ze ratten moest hebben zo groot als katten. Op een dag besloot de vrouw het gif door de rijst van Lubbe te doen. 'Dikke rief met broen sukker' noemen ze dat in Leermens. Maar de kiepkerel

Lenoa (Tjaaktje Pothof) en Lubbe (Derk Brik) tijdens de toneelopvoering van Lubbe van Leermens in 1975 in dorps huis Aig'n Heerd te Leermens.

was ook niet van gisteren. Hij ging naar Lubbe en zei: 'Je moet er niet van eten, want dan ga je hartstikke dood.' De vrouw maakte een feestmaal klaar voor Lubbe, met het rattengif erin. Voor het feestmaal stak Lubbe zich in zijn zondagse pak. Hij deed net alsof hij de rijst at, en even later liet hij zich voorover in het bord rijst vallen, zodat hij dood leek. De vrouw deed een touw om de hals van Lubbe en probeerde hem over de deur heen op te hangen. Lubbe haalde hierop zichzelf uit het touw en hing de potkachel ervoor in zijn plaats. De potkachel bungelde dus aan de deur. Ondertussen was de vrouw naar buiten gelopen. Ze riep: 'Lubbe is dood. Mijn Lubbe is dood!' De bevolking van Leermens kwam aangesnel, de veldwachter inclusief. Maar op datzelfde moment kwam Lubbe naar buiten. Hij sprak de legendarische woorden: 'Lubbe is niet dood, hij leeft!' En daarmee is het verhaal ten einde.

Beeld van Lubbe te Leermens van Rolf Veenstra uit 2002.

In 2007 werd dit volksverhaal opgetekend uit de mond van Jan Boer te Leermens (in het Gronings: Leermers). Het eindigt met een variant op de zegswijze 'Lubbe leeft nog!' De uitdrukking 'Lubbe, Luppe, Lu(u)tje of Wubbe leeft nog' en het verhaal van Lubbe van Leermers, staan in feite los van elkaar en hebben elkaar niet opgeroepen, maar zeker wel versterkt.

Het verhaal van Lubbe is een volksverhaal dat valt in de humorcategorie van 'echtelijke twisten: de feeks getemd/overtroefd'. De oudst bekende gedrukte Groninger versie van dit verhaal verscheen in rijm in de *Nieuwe Provinciale Groninger Almanak* uit 1913, al bestaat er reeds een handschriftelijke berijmde versie uit circa 1845. Later komt het volksverhaal voor in diverse Groninger publicaties en werd het voor het toneel bewerkt. J. Kremer maakte er in 1954 een zangspel van, met muziek van T. Westen. In Leermens werd in 1975 voor toneel een lied gebruikt van J. Vegter, met een motto van K. ter Laan, dat bewerkt werd voor het toneel door J. Kremer. Ook in 2000 en 2005 werd het toneelstuk in Leermens opgevoerd. De kiepkerel heette in het toneelstuk Dregugeman en de vrouw Lenao. De Lubbehype in Leermens in het begin van de eenentwintigste eeuw resulteerde zelfs in een standbeeld van Lubbe, dat in het centrum van het dorp werd geplaatst in 2002.

Behalve in Groningen speelt het verhaal ook in de Friese volkslectuur en mondelinge overlevering een rol. Zo is er het kluchtspel over de mislukte moord van Waling Dykstra uit 1873. De hoofdrolspeler heet Lubbert,

een naam die in het Fries makkelijker klinkt dan Lubbe. Er verschenen ook enkele voordrachten van het verhaal, aanvankelijk vooral op rijm, later ook in proza geschreven. Voordrachten waren met name in de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw buitengewoon populair. Deze Friese voordrachten doken later ook in de mondelinge overlevering op en werden na de Tweede Wereldoorlog opgetekend door de Friese volksverhalenverzamelaars Dam Jaarsma en Ype Poortinga. De hoofdrolspelers heten hier Lubbert (of Rein) en Tryn (en haar moeder). Voordrachten, almanakteksten, volks-toneel en mondelinge overlevering van het verhaal van Lubbe hebben elkaar dan ook sterk beïnvloed.

Ook in de Oost-Friese overlevering duikt het verhaal op, en daarnaast in *Het grappige boek* uit 1855, een anonieme verzameling humoristische stukjes. De verhalen in dit boek komen uit het toen gangbare internationale humorrepertoire, zoals dat in Europa via talloze almanakken werd verspreid. Het is dus zeer aannemelijk dat het volksverhaal van de mislukte moord ook elders in Europa bekendheid genoot. Behalve in Nederland, Oost-Friesland en Zwitserland (voor zover bekend daar voor het eerst gepubliceerd in een almanak uit 1829), is het verhaal ook in Finland en het Midden-Oosten bekend. (RAK)

Loppersum

DE HAARVLECHT IN DE KERK

Aan de noordwand van het koor van de monumentale kerk van Loppersum, waarvan de bouwgeschiedenis teruggaat tot de vroege dertiende eeuw, hangt een houten kastje met een glazen front met daarin een lange haarlok. Het kastje is duidelijk jonger dan de lok, die eeuwenoud lijkt en vroeger blijkbaar vrij hing. De herkomst ervan is onduidelijk, maar in 1828 wordt hij in de schoolmees-terrapporten (reacties van onderwijzers op een reeks Groningse enquêtes) 'reeds zeer oud' genoemd. Historici hebben verschillende hypothesen opgesteld: het zou een lok kunnen zijn van een zekere Teta die na de dood van haar man en zoontje in het klooster ging en daarvoor haar haar moest afscheren, of een voor de Hervorming als een relikwie vereerde vlecht van de Heilige Catherina. Echt overtuigen doet dit allemaal niet. Geen wonder dat de volksverbeelding zich van de lok heeft meester gemaakt, volgens welke hij – ook al in 1828 – afkomstig was 'van eene juffrouw, welke gezegd zou hebben dat het niet jammer was, dat haar lichaam verrotte, maar wel dat haar schoon haar moest verrotten'. De Appingedamster kost-schoolhouder T. Raven Hz., een regionale poëet die omstreeks 1850 actief was, bewerkte deze overlevering in de

De haarvlecht in de kerk te Loppersum. Een gedeelte van de vlecht (links) is later nog afgeknipt.

Groninger Volks-Almanak voor 1846 tot de 'legende' 'De haarvlok', die sindsdien als dé verklaring geldt:

Wat blinde hoogmoed al kan brouwen,
Hoe zinloos hoog die somstijds vaart
Dat is in Loppersum te aanschouwen
Dat houdt men daar getrouw bewaard.

Dat hangt daar hoog in 's Heeren tempel,
Gewijd aan boete en needrigheid,
Bij het betreden van de drempel,
Voor ieders oog ten toon gespreid.

Dáár leefde ze eens, de trotse schone,
Die slechts haar eigen schoon aanbadt;
Die menig man en braafmans zone
Vergeefs tot haar aanbidders had.

Zij heeft alleen maar oog voor haar blonde lokken,
die zij nu eens 'in een krans als blanke vlokken dan
golvend om haar hoofd' heeft gevloeid, 'nu opge-
knoopt, dan naar beneden, bevallig om den hals ge-
plooid'. Wat het meeste kommer haar baart, is 't uit-
zicht dat eens de aarde die haarschat verslinden zal.
Zo versleet ze jeugd en jaren en in het eind, als zij
voelt de dood genaken, smeekt zij haar vrienden aan
haar stervenssponde haar haren als een relik te be-
waren. Ze strijkt voor 't laatst haar vlechten, gelijk
een moeder 't lieve wicht, 'zij snikt en luikt haar ogen
dicht'.

Men zegt dat toen haar ziel van d' aarde
Het broze hulsel ras ontvloog,
Heur naberouw zich luid verklaarde,
En ieder haarbuis zich bewoog.

Toen zonk haar lichaam in de groeve,
Waar al wat stof is moet vergaan;
En van haar schoonheid bleef die droeve,
Verdorpe haarvlecht slechts bestaan.

De dichter besluit met een ernstige waarschuwing aan de maagden in de bloei van hun jaren niet te zeer uiterlijke schoonheid na te jagen. Waartoe blinde hoogmoed kan leiden 'dat is in Loppersum te aanschouwen, dat houdt men daar getrouw bewaard'. Allemaal heel negtiende-eeuws en niet bijster spannend, maar het mysterie van de haarlok is er niet minder om. (VdK)

Marum

DE SLANGENKONING

Slangen (adders, ringslangen en gladde slangen, de drie soorten die in Nederland voorkomen) waren vroeger in grote delen van het platteland zeer talrijk, buitengewoon gevreesd en omgeven met bijgeloof. Men dichtte hun een koning toe, die in Groningen ook wel *waterslang* of *otterslang* werd genoemd, en geloofde algemeen dat ze door hun staart in hun bek te nemen zich razendsnel als hoepels konden voortbewegen. In Marum vertelde een man in 1932 aan verhalenverzamelaarster mevrouw Huizenga-Onnekkes (1883-1956):

Sommige mensen kunnen slangen bezweren. Ik niet. Ik was eens op het Trimunter Veld aan het rusmaaien [een rus is een soort bies, die vooral op slechte grond welig tiert] en toen sloeg ik per ongeluk een witte slang de kop af. Bij de volgende slag met de zeis waren er alweer slangen. Ik maakte ze dood, maar op het laatst waren er zo veel, ik kon ze niet meer dood krijgen. Ik begon tegen ze te vloeken, maar er kwamen er almaar meer. Ten slotte kon ik geen voet meer verzetten. Ze kropen tegen me op. Toen werd ik bang en vloog er dwars doorheen, op een draf naar huis. Maar ze kwamen als hoepeltjes achter mij aan rollen, dichterbij dichterbij kwamen ze bij me. Toen heb ik mijn strekel [zeisscherper] en mijn pet weggegooid, maar het hielp niet. Toen mijn rode zakdoek. Daar gingen ze met de kop op liggen en toen kon ik ontkomen. De strekel heb ik later teruggekregen, maar de pet en de zakdoek waren weg. Ik had vast een koning doodgemaakt, maar met een rode zakdoek kon je ze betoveren.

Zo'n slangenkoning of koningsslang is meestal groter en dikker dan andere slangen en lichter van kleur, wit of geel. Als hij bedreigd wordt, fluit of schreeuwt hij doordringend en daarop komen alle slangen van het veld aanhoepelen om hem te beschermen. De vluchter kan aan hen ontkomen als hij ze een (liefst rood) kledingstuk (zakdoek) toewerpt. Dat verscheuren ze eerst, en pas daarna zetten ze de achtervolging voort. Zo kan hij nog net op tijd in huis komen. Soms hangen ze de volgende dag nog aan zijn deur. Als een duivelbanner of een schaapherder (laatstgenoemden kunnen volgens het volksgeloof ook meer dan anderen) zo'n rood kledingstuk neerlegt, dan gaan de slangen erop liggen en zijn

ze weerloos. Per duizend slangen, zo geloofde men in Drenthe, is er één koning. Een oude vrouw in de Stellingwerven zag de bruine heideslangen na de winterslaap naar een bepaalde plek op de heide hoepelen, waar hun koning ieder van hen een territorium toevees. Vaak wordt ook verteld dat deze slangenkoning een (gouden) kroontje draagt, vandaar dat hij in Friesland, waar soms sprake was van slangenkoninginnen, ook wel *kroantsjeslang* wordt genoemd. Eens is het een ruiter gelukt een koningsslang dood te slaan, het kroontje te pakken en weg te stormen op zijn paard. Maar de slang had toch nog één keer kunnen fluiten en tienduizend andere slangen rolden de man achterna, kropen tegen de benen van het paard op en toen was het met de ruiter gedaan (Drenthe). Als waterslang lokt de koningsslang met zijn gefluit, zo zei men in het Groninger Westerkwartier, ook kinderen het water in.

Als men door slangen achtervolgd wordt, moet men met een mes een streep over het pad trekken, daar kunnen ze niet overheen kruipen. Wordt men toch gebeten, dan overleeft men door een etmaal achter elkaar wakker te blijven. Jenever drinken helpt ook. Men wordt er dan niet dronken van; vandaar, zo beweren boze tongen, dat de Drent zo graag jenever lust. Er is ook een Groningse bezwering tegen een adderbeet:

Vernine [gif] die, vernine dei,
Neem weg van mij
Niet voor een ogenblik, maar voor altijd.
In de naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen
Geestes, Amen.

Alle slangen achtte men giftig ('venienig'), ook de niet-giftige ringslang, die, zei men, van een trede afstand een kikker met zijn gif dood kon blazen. Het bangst was men echter voor de onschuldige hazelworm, een pootloze hagedis die het volk ook tot de slangen rekende. In Groningen noemde men deze een *hoazewurm*, *springworm* of *spilworm*, en meende men dat hij voor elke vinger die hij lang was een meter ver kon springen. Als men hem doormidden snijdt, springen de helften weer aan elkaar. In Drenthe heet hij *haoswörm*, *ees-* of *beeswörm*. Een rijmpje daar zegt:

Veur een edder
Gao ik niet verder
Veur een slang
Bin ik niet bang;
Maor komen de heezwurms in 't land

Dan zegt de klok: bimbambam.
[De klok hier luidt een dode.]

Slangen, in het bijzonder adders, zei men, melken ook de koeien. Een boer uit Oldeberkoop met een paar koeien had één koe die altijd een van de spenen leeg had. Hij dacht aan een melkdief en ging op een nacht op de loer liggen. Tegen de ochtend zag hij dat er een slang aan kwam hoepelen en onder de koe ging liggen. Hij richtte zich op, omvatte met zijn grote bek de uier en zoog in een oogwenk een speen leeg. De koe vond het wel prettig. De boer wilde de slang doodslaan, maar die hoepelde er snel weer vandoor. Adders trekken ook naar boerderijen waar het hooi broeit. Ze kunnen pas sterven als de zon onder is, ook al slaat men ze 's ochtends vroeg de kop af. Doet men dit, dan wemelt het 's avonds van de slangen; die komen op de begrafenis.

Vers addervlees was een van de vierenzeventig onmisbare ingrediënten voor het tegengif en universele geneesmiddel theriak. Men ving adders met de hand (als men de adder bij de staart beetpakt, gaat dat. Opgetild kan hij met zijn kop niet verder komen dan zijn anus), in een in het zand ingegraven fles (ze kruipen graag in een holletje) of met een addertang. Dat is een ijzeren stang van ongeveer 125 centimeter lengte met aan het ene eind een ring en aan het andere einde een vork. Men moet de vork net achter de kop van een zonnende adder drukken en zo het beest in bedwang houden. Daarna de hals van een fles om de kop schuiven, de addertang iets oplichten, zodat de adder kans krijgt naar voren te schieten, in de fles. Kurk erop. Op de levende adder in de fles werd (raap)olie gegoten. Als de slang vergaan was, had men dan adderolie. Die werd onder andere gebruikt om uierontsteking bij koeien te genezen, bijvoorbeeld door een eetlepel adderolie te vermengen met driekwart liter melk en dat drankje de koe in de keel te gieten. Ook gehakselde adders door het veevoer zijn goed voor de beesten, aldus de volksoverlevering. (VdK)

Mussel

(gem. Stadskanaal)

KONING AESBOLD

Volkverhalen trekken zich bitter weinig aan van administratief en politiek getrokken grenzen. De landsgrenzen van Nederland zijn dan ook wat het volksverhaal betreft open. Dat dit geldt voor de zuidgrens, die immers geen taalgrens is, ligt voor de hand, maar het geldt even-

zeer voor onze oostgrens. De Nedersaksische dialecten maken deel uit van een talig continuüm met het aangrenzende Nederduits. Hoewel na de Tweede Wereldoorlog Oost-Nederland en het Neder-Duitse gebied door de toenemende invloeden van de beide standaardtalen Nederlands en Hoogduits steeds verder uit elkaar aan het groeien zijn (al brengt de globalisering ze in zeker opzicht ook weer dichterbij elkaar), laat met name naast de taal de oudere volkscultuur zien dat de staatsgrens an sich geen cultuurgrens was. Menig westelijk volksverhaal is ook nog meer of minder ver in Neder-Duitsland gangbaar, en andersom vinden we ook menig oostelijk volksverhaal in Nederland alleen in een groter of kleiner deel in het oosten.

Een mooi voorbeeld van het laatste is de volgende sage, die bij ons alleen in Westerwolde is genoteerd (door mevrouw Huizenga-Onnekens) en de nauwe oude banden van dit gebied met het Duitse Eemsland illustreert:

Vrouw Scheper van de Kopstukken (Mussel) vertelt mij van een koning op een wit paard, die dwars door Westerwolde reed en de mensen oproep tot de strijd. Hij had lang blond haar en zijn kleren glommen als zilver. De strijd werd gestreden op de grens van Munsterland en de koning sneuvelde. Daar was nog een rijmpje van:

Keungk Aesbold
Ligt begroaven in Böhmerwold
In 'n kiste van gold.

Voor de bron van deze sage moeten we de oostgrens over. Bij het dorp Börger in de Hümmling, een bos- en heuvelachtige streek net ten oosten van de Eems, lag tot het begin van de negentiende eeuw, toen het tot steenslag, erfafscheiding en bouw materiaal verwerkt werd, een reusachtig hunebed. Het was zo groot dat er een kudde schapen onder kon rusten. Volgens de overlevering zou de hunenkonink Surbold eronder begraven zijn – hune is een Nedersaksisch/Nederduits woord en betekent 'reus'. In de zeventiende eeuw lieten twee bisschoppen er opgravingen doen, maar die brachten weinig aan het licht. Aan het eind van die eeuw werd bericht dat toen de onderzoekers een urn vonden en verder wilden graven, een pad met een angstaanjagend uiterlijk vanonder de stenen tevoorschijn kwam en de gravers op de vlucht joeg. In 1848 leefden er nog enkele oude mensen die zich herinnerden dat op een schild dat aan een boom bij het hunebed hing in gouden letters stond:

Hunenkönig Sürbold
Lig hier begraven in' Börgerwold
in ên vergulden húsholt [doodkist].

Anderen meenden dat het grafschrift op een steen was
aangebracht of variëren het enigszins, bijvoorbeeld:

De Hunen Koning Surwolt [Surbold]
Lig begraven in Borgerwold
In een golden Husholt

en:

Hier lig begraven Künnink Suurboldt
In eenen goldnen Huusholdt.

Ook wordt de overlevering wel verknoot met andere
sagenmotieven. Zo vertellen de Oost-Friezen uit het Ol-
denburgse Saterland dat onder het opschrift ook nog
gestaan zou hebben:

Wunder över wunder,
Wat liggt hier under?!

Toen men de geweldige deksteen met veel moeite om-
gekeerd had, vond men een tweede inscriptie:

Dat was tít,
Dat ik quam up mîne änn're sit!
[vgl. Amersfoort]

Ook de eigenlijke Oost-Friezen eigenden zich deze ko-
ning toe. Surbold zou de laatste koning van de Friezen
zijn geweest en door Karel de Grote in een geweldige
slag zijn verslagen en gedood. Zijn lijk werd verbrand
en in het Börgerwald begraven. Op zijn graf werd een
heuvel opgeworpen en met grote stenen omkroond. De
Eemslanlse balladedichter Hans Hoppe laat hem na een
strijd van drie dagen met Karel sneuvelen en in een kost-
baar graf op de heide begraven, waar nog elke nacht tus-
sen twaalf en twee de schimmen van de in de slag ge-
sneuvelden opnieuw de strijd met elkaar aangaan.

Hoe rudimentair de tekst uit Kopstukken ook is, hij
staat in een lange traditie: die van het wijdverbreide oude
mythische sagencomplex van de roemruchte koning uit
de voortijd (Attila, Karel de Grote, Frederik Barbarossa
enzovoort) die, al of niet in een gouden kist, in zijn graf
(in een berg) rust (vgl. ook Sellingen). Hij wacht tot het
tijd wordt om zijn volk in zijn grootste nood bij te staan

en in een laatste slag de eindoverwinning te brengen, of
voor altijd ten onder te gaan. Een mythe-complex dat
ook Tolkien leidde bij de uitwerking van zijn *The Return
of the King*. (VdK)

Noordhorn (gem. Zuidhorn)

DE ONPEILBARE KOLK

Heel lang geleden woonde in Zuidhorn een meisje
dat heksen kon. Ze was zo mooi dat ze van alle
zijden aanzoeken kreeg. Ze hield ze allemaal aan,
of zij ze lijdten mocht of niet; dat was alleen maar
om de jongens voor de mal te houden die zo gek
op d'r waren. Op een keer was er weer een jongen
die al meende dat hij het bij haar gewonnen had,
zo lief en poesmooi deed ze tegen hem.

Op een dag gaf ze hem een heel kostbaar gouden
kruisje; dat moest hij altijd dragen en dan zou hij
altijd aan haar denken. De jongen dacht dat ze hem
zo lief had. Maar het was een vals kruis dat ze hem
gaf, een duivelskruis. Hij had het met een blij hart
van haar aangenomen. Maar zo gauw hij het om
zijn hals hing, veranderde hij in een afgrijselijk
monster met hoorns op zijn kop, gloeiende ogen
en paardenpoten. Hij rende weg zo hard hij maar
lopen kon en sprong uit benauwdheid in een sloot.
Die werd al dieper en dieper, en wijder en wijder,
zodat er op die plek een grondeloze kolk kwam.
Die is nu nog alle dagen te zien tussen Noordhorn
en Niezijl aan de straatweg. Aan de kant kon je nog
zien waar die bedrogen jongen erin gesprongen is;
daar stonden de paardenpoten diep in de klei ge-
drukt, zo had-ie zich afgezet.

Nu lag de kolk stil en verlaten. Maar het is op een
keer gebeurd dat er een door paarden getrokken

De duivelskolk, nu veel kleiner, maar nog steeds grondeloos diep, staat
heden ten dage bekend als de Kolk.

koets aankwam in drieste galop. De paarden waren op de loop geslagen en waren met geen middel te houden. Ze vlogen regelrecht op de diepe kolk aan, sprongen er met een geweldige plons van boven in en zijn voor eeuwig verdwenen. Nooit is er een stukje van teruggevonden. Dat was een grote bedrieger geweest, die rijk geworden was van andermans geld. Medelijden met een arm mens had hij nooit gekend; als hij ze maar kaalplukken kon, dan had hij zijn zin. Nou kreeg hij zijn loon; je kunt op je vingers afrekenen dat de duivel daar snel met hem afgerekend heeft. De paardenpoten op de kant waren weg en later is er ook nooit weer wat voorgevallen.

Dit verhaal werd aan het begin van de twintigste eeuw door J. Bergsma gepubliceerd en vervolgens in diverse bundels met Groningse volksverhalen opgenomen, het laatst door Tjaard de Haan. Deze omljstte het met de beschrijving van twee plaatselijke boeren, ontleend aan een krantenbericht uit 1940, en merkte op dat de journalist het verhaal kennelijk had overgeschreven en dat het de omwonenden niet of nauwelijks bekend was. Dat lijkt een min of meer accurate gevolgtrekking. Als de plaatselijke bevolking van iets op de hoogte was, zal het van de naam 'duivelskolk' zijn geweest, van de afdruk van de paardenpoten, en misschien nog van de koets die er ooit in verdwenen was. Het hele stuk over het kettinkje is overduidelijk een niet goed doordachte redactie, gebaseerd op een al haperend verzinsel. Als het meisje zo nodig jongens betoveren moest, zal ze het ook wel niet bij één hebben gelaten. In feite ging het ook niet om een meisje, maar om een getrouwde vrouw, die het sieraad van een vorige minnaar gekregen had en het doorgaf aan de volgende, 'in ruil voor een kostbare ring'. Als een duivelskolk een duivelskolk heette, zou de duivel zelf er ooit in gesprongen moeten zijn. Over de notie van een 'vals kruis' valt te twisten, omdat ieder kruis per slot van rekening een kruis is en een omgekeerd kruis herkenbaar geweest zou moeten zijn, zelfs in een verhaal. En op z'n minst zou het de vrouw slecht vergaan moeten zijn.

Het is bij dit alles opmerkelijk dat Marten Douwes Teenstra, die toch in Ulrum niet zo ver uit de buurt woonde, en in 1843 grote delen van zijn boek wijdde aan allerlei gestalten waarin de duivel kon optreden, met geen woord over deze duivel repte, terwijl hij wel vermeldde dat die in Friesland werd voorgesteld als 'een geheel ruig, diermensch... met horens, staart en paardevoet'. Ook wist hij dat Sappemeer ooit 'Duivelsmeer' ge-

noemd was. Maar van deze kolk had hij niet gehoord, hoewel die aan de weg tussen Leeuwarden en Groningen ook niet echt in een uithoek lag. Ook Huizenga-Onnekes, die tussen 1918 en 1932 zowel informanten in Niezijl als in Noordhorn ondervroeg en er verhalen over heksen en duivels vergaarde, kwam de kolk er niet in tegen.

De duivelskolk bij Noordhorn is wellicht het best te vergelijken met het *Teufelsbad* bij Klein-Bremen, op de weg naar Rinteln, waar de duivel in heette te baden en vervolgens met een pastoor ronddolde. De in het Platduits geschreven sage daarover was grotendeels door een plaatselijke onderwijzer *erfunden und ausgedichtet*. De bevolking was enkel bekend met de geografische namen. (WdB)

Onstwedde (gem. Stadskanaal)

AULKEN: ENGEL POMKEBLAD EN TOON EENDVOGEL

In Nederland vindt men alleen in Westerwolde verhalen over aulken. Mevrouw E.J. Huizenga-Onnekes (1883-1956), die in haar Groninger sagenboek er een heel hoofdstuk aan wijdt, leidt dit als volgt in: 'Het aulken geslacht is een oud geslacht met bijzondere eigenschappen. Ze leefden voor duizend jaar en ze leven nog. Er zitten weerwolven tussen, mannelijke en vrouwelijke heksen en ook nachtmerries, maar aulken, ollerkes, oelken en oabeltjes zijn ook geesten. Ze kunnen allerlei gedaanten aannemen, soms zo klein als oelboartjes [de (h)aelboard is een kinderschrik, maar ook een kippenras] en soms zijn het reuzen. Ze kunnen veel meer dan gewone mensen. Toen ik in Westerwolde verhalen opscharrelde, zei men soms: "Daar moet je heen gaan, dat is nog een van het aulken geslacht of een van het aulkenvolk." Als zo iemand je bij de arm grijpt, dan krijg je een blauwe plek. Dat is een aulkemaark.' Bekende aulken waren Engel Pomkeblad en Toon Eendvogel. In Onstwedde vertelde men van hen:

Engel was een bijzondere kerel, hij kon over de pomkebladen [bladen van de gele plomp] die op het water drijven heen lopen. Hij heette Engel Lefferts, maar ze zeiden altijd Engel Pomkeblad tegen hem. Toon Eendvogel was een nazaat van hem. Ze waren van het oude aulkenvolk en die kunnen heksen, ze konden veel meer dan gewone mensen. Toon heeft jaren in Wessinghuizen gewoond. De mensen waren bang voor hem omdat hij zomaar over het water kon lopen en ook omdat

hij onder het water door kon. Hij kon ook vliegen als een eend.

Op een avond was een boer van de Luchtenborg aan het avondvoeren in de hooigang en toen hoorde hij duidelijk een vreemde stem: 'Doe over, olle widde!' [Jij erover, oude witte]. Toen hij weer in huis kwam, vertelde hij het aan zijn vrouw. 'Dat is bepaald een voorteken,' zegt hij, 'en daar heb ik het niet op staan.'

Vlak daarop is op die boerderij de schoonvader van die boer overleden. De dode moest met de boerenwagen weggebracht worden. De boer liet er twee zwarte paarden voor spannen, maar ze konden de ene niet voor de wagen krijgen. 'Dan moet de witte er maar voor,' zei de zoon. 'Een wit paard voor een lijkwagen, dat hoort niet,' zegt de boer. Maar omdat ze het zwarte paard er met geen mogelijkheid voor konden krijgen, moest toch de witte ervoor. En die wilde niet over de disselboom heen stappen.

Op dat ogenblik komt Engel voorbij en zegt: 'Doe over, olle widde!' De boer en de vrouw kijken elkaar aan. Maar het paard was over de disselboom heen gestapt. Ja, Engel had een grote macht over mens en dier, en hij kon ook veranderen in een weerwolf.

Uit deze voorloopsage (voor voorloop zie: Gasselternijveen) en vergelijkbare Westerwoldse sagen en mededelingen over volksgeloof uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw blijkt dat men toen aulken vooral zag als mensen met bijzondere eigenschappen en krachten: heksen, tovenaars, weerwolven en nachtmerries, en veel minder als niet-menselijke, demonische wezens. Dit duidt erop dat men daar toen blijkbaar niet meer precies wist wat aulken waren, maar het woord vooral gebruikte als een containerbegrip: als er met iets of iemand iets bovennatuurlijks aan de hand was, dan had men van doen met aulken en aulkenwerk. Dit kan een jongere laag zijn, maar ook een gevolg zijn van het feit dat we met Westerwolde aan de uiterste westgrens van het fenomeen aulk zitten. Het kerngebied van de aulken ligt namelijk in het westelijke Neder-Duitsland, waar ze onder namen als *aulken* (Eemsland), *ölken* of *oolkers* (Saterland) en *aulken*, *aunken* en *ulken* (het zuidwestelijke deel van Neder-Saksen en het noordwesten van Westfalen) de plaats innemen die elders kabouters en aardmannetjes bezetten, dus primair in groepen onder de aarde (in hoogten) wonende dwergen zijn. De oorspronkelijke betekenis van hun naam is wel 'de ouden'. Of omdat men

ze rekende tot de voormenselijke bewoners, of omdat ze zoals alle dwergen een oudachtig uiterlijk zouden hebben, is moeilijk meer uit te maken, maar ze worden net als de witte wieven wel vaak ook in verband gebracht met prehistorische grafheuvels. Dat ze ooit in Westerwolde ook als zodanig gezien werden, blijkt uit de volgende, ook uit Onstwedde afkomstige tekst uit 1917:

Dat er vroeger aulken geweest zijn, dat is wel mogelijk, maar dat wij van het aulkengeslacht zijn, dat is laster! Hier en daar in Westerwolde zijn Pottebergen. Ze zeggen dat de aulken daar gewoond hebben. Het zijn heuveltjes waar urnen in zitten. Zo'n potteberg is er ook bij Wessinghuizen. Ze hebben ze afgegraven. Sommigen zeggen dat ze uit de heidense tijd zijn en ik had liever dat ze zulke heuvels niet afgraven, maar met rust laten. Die urntjes noemen ze aulkenpotten. Een boer uit Ter Wuppen heeft eens zo'n pot gevonden, die nog slijtvrij en zonder breuk was, een pot die nog helemaal gaaf was. En zo moeten ze zijn. Hij heeft hem goed opgeborgen. Geen mens mag erbij komen, want dat zijn gelukspotten. Urnen die helemaal gaaf zijn, brengen geluk. (VdK)

Oude Pekela (gem. Pekela)

DE KINDERLOKKERCLOWNS

Een moeder in Oude Pekela ontdekte in 1987 bloed in het ondergoed van haar vierjarige zoon. De vrouw ging naar de huisartsenpraktijk van het echtpaar Jonker en kreeg te horen dat er wellicht ontucht met haar zoon was gepleegd. Zij zocht hierop direct contact met de ouders van het kameraadje met wie haar zoon diezelfde middag had gespeeld, en met de kleuterschool van haar

Internetcartoon over de clownverhalen in Oude Pekela.

kind. De kinderen werden vanaf dat moment ondervraagd door kleuterleidsters en door hun eigen ouders. Vanaf het moment dat ouders aangifte deden, startte de politie een groot onderzoek. Men vond geen bewijzen, maar de geruchten en verhalen deden inmiddels de ronde. De lokale overheid besloot hierop een voorlichtingsavond te houden voor ouders, waarop zij werden geïnformeerd over seksueel misbruik en hun werd verteld op bepaalde signalen te letten. Veel ouders zagen na deze bijeenkomst in het gedrag van hun kind deze signalen. Ze concludeerden dat ook hun kind was misbruikt. De persofficier van justitie meende dat de zaak werd opgeblazen en wees erop dat de verklaringen van de kinderen verwarrend en tegenstrijdig waren. Deze uitlatingen leidden weer tot verbolgenheid bij de ouders.

In Oude Pekela geloofden de meeste inwoners inmiddels steeds minder van de steeds fantastischer wordende verhalen van de kinderen. Een ander deel van de ouders, het eerder genoemde huisartsenechtpaar, en kleuterleidsters, geloofden er wel in. Huisarts Jonker vertelde aan meer ouders dat ook hun eigen kind slachtoffer was geworden van seks die inging tegen de heersende moraal. Toen de rijkspolitie meedeelde dat er zeventig meldingen waren binnengekomen over ontucht met kinderen, in enkele gevallen door een clown of clowns gepleegd, waren de poppen aan het dansen. De clown(s) zou(den) de kinderen ontvoerd hebben in een (wit) busje en de slachtoffertjes werden volgens de verhalen onderworpen aan seksspelletjes en verkrachting.

Uit binnen- en buitenland doken de media massaal op het ontuchtscandaal in het dorp. De bewoners van Oude Pekela waren geschrokken, aangezien de politie hun nooit over het grote aantal meldingen had verteld. Daarnaast was er angst voor de kinderlokkerclowns. De spanning liep ook elders op en in Enschede en Winschoten werden buurtbewoners uit de auto gesleurd die verdacht werden van kinderlokkerpraktijken. Het Openbaar Ministerie besloot de gepensioneerde Groningse psychiater Gerrit Mik in te schakelen, die oordeelde dat zeker dertig kinderen seksueel waren misbruikt. Hoewel wetenschappers twijfelden aan het waarheidsgehalte van de verhalen, werden deze door veel dorpsgenoten geloofd. Minister van Justitie Korthals Altes besloot uiteindelijk zelfs naar Oude Pekela te gaan, maar ook een nieuw onderzoeksteam wist geen enkel bewijs van ontucht te vinden. Toen de actualiteitenrubriek *Tijdsein* (van de EO) in 1989 meldde dat het bij het ontuchtscandaal om satanisch ritueel misbruik zou gaan, kwamen er verklaringen van ouders en psychiater Mik over rituele slachtingen van kinderen en

volwassenen. Het huisartsenechtpaar Jonker hield over het satanisch ritueel misbruik zelfs een lezing in Groot-Brittannië en schreef er artikelen over. Satanisten zouden honderden kinderen in Oude Pekela hebben misbruikt, waarover het echtpaar in de Verenigde Staten later graag vertelde op seminars en conferenties over satanisch ritueel misbruik. Volgens sommige verhalen waren er foto's gemaakt van de clowns en (misbruikte) kinderen. Onder Groningse moppentappers circuleerde dan ook snel de volgende mop: 'Als je levensmoe bent moet je in clownspak naar Pekela gaan en zeggen dat de foto's klaar zijn.'

Vanuit psychologische, etnologische en juridische optiek wordt het ontuchtscandaal in Oude Pekela veelal verklaard als een vorm van massahysterie. De verhalen worden gezien als onwaar; het zijn verhalen die ons laten griezelen en ons op hedendaagse gevaren wijzen en onze latente angsten en vooroordelen laten zien. Het is niet waarschijnlijk dat in Oude Pekela tientallen kinderen zijn ontvoerd (al dan niet door clowns of satanisten), zonder dat hun ouders hen op enig moment hebben gemist. Ook zijn er nooit clowns door een volwassene gezien. De druk op de kinderen werd zeer waarschijnlijk opgevoerd door de scherpe en suggestieve ondervragingen van de ouders en door de publieke belangstelling rond hun persoon, waardoor ze steeds nadrukkelijker in een slachtofferrol werden gemanoeuvreed. In de verhalen over satanisch ritueel misbruik, ook bekend als 'Satanic Panic', zijn de slachtoffers zowel vrouwen en mannen als kinderen. Sommige informanten menen dat ze het misbruik zelf hebben meegemaakt. Er zou een ondergrondse, strak geleide en geheime organisatie verantwoordelijk zijn voor misbruik en offers. Hoewel in een EO-programma werd gesuggereerd dat er sprake is van satanisch ritueel misbruik in Oude Pekela, hield bijna niemand serieus rekening met die mogelijkheid. Desondanks bleef het huisartsenechtpaar Jonker volhouden dat er kinderen door satanisten in Oude Pekela zijn misbruikt.

Geruchten over satanische sekten, kidnapping en offers zijn niet alleen in Groningen, maar ook (inter)nationaal bekend. Men kent volgens de verhalen in de geheime satanische sektes onder meer 'broedsters': misbruikte meisjes, wier baby's gebruikt worden voor satanische rituelen. De verhalen komen ook van (soms christelijk-orthodoxe) therapeuten en psychiaters, die 'overlevenden' in behandeling hebben. Het bewijs is echter schaars en de gebruikte (hypno)therapieën worden als controversieel gezien. Tijdens die therapieën is de patiënt uiterst gevoelig voor suggestie. De herinneringen aan satanisch ritueel misbruik komen vaak pas in een

therapeutische omgeving naar voren. Vóór die tijd waren er weliswaar klachten, maar geen herinneringen aan het misbruik. Deze herinneringen zouden verdrongen zijn en de oorzaak zijn van de klachten. Vóór die tijd was er evenmin sprake van vastgesteld misbruik of zelfs maar van een slechte relatie met de vermeende dader(s).

De *urban legend* over kinderlokkerclowns is regelmatig besproken in bundels over moderne sagen. Internationaal staat het verhaal bekend als 'The Phantom Clowns'. Dat dit specifieke verhaal als *urban legend* wordt aangemerkt, betekent niet dat het bestaan van kindermishandeling of -misbruik in het algemeen ontkend wordt. Deze fenomenen zijn wel degelijk reëel.

In Amerika brak de clownpaniek in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw uit. Groot-Britannië (vooral Schotland) en Ierland volgden een decennium later. Kinderen waren ervan overtuigd dat er 'slechte clowns' langs hun scholen reden in busjes en snoepjes (die in een enkel geval drugs bevatten) weggaven. Ze zouden de kinderen op allerlei manieren mishandelen. Kinderen vertelden soms dat ze in stukjes zouden worden gehakt en in de diepvries zouden eindigen, of tijdens de lunch als maaltijd zouden dienen. Ook wordt in de verhalen verteld over een kerf in het gezicht, een motief dat voorkomt bij het broodjeaapverhaal van de Smiley-bende. Gelijksortige angsten ontstonden in Midden-Amerika in het midden van de jaren negentig rondom het misbruik van kinderen. Mensen, verkleed als clown (soms ook als Bart Simpson of Ronald McDonald), zouden volgens de verhalen kinderen kidnappen om hen van organen te beroven. Soms doen ze dat in een bus, bewapend met zwaarden, messen of pistolen. In Engeland zijn het maatschappelijk werkers en in Italië en Roemenië zouden zigeunervrouwen kinderen onder hun rokken ontvoeren. De verhalen over kinderlokkerclowns worden in sommige gevallen veroorzaakt door een stadssage die in eerste instantie vooral in de mondelinge folklore van kinderen de ronde doet. Ouders, scholen en de media duiken vervolgens dikwijls massaal op deze verhalen. De massahysterie verdwijnt echter vaak net zo snel als ze gekomen is. (RAK)

Oudeschans (gem. Bellingwedde)

VRIJMETSelaar AF – VIER MESSTEKEN

De geheimzinnigheid waarmee de rituelen van de vrijmetselaars zijn omgeven, hebben hun in de Groninger overlevering – en niet alleen daar, maar overal – een

slechte naam bezorgd. De *massons*, zoals ze in Groningen wel genoemd worden, zijn weliswaar fatsoenlijke lieden, vrijwel altijd van betere stand, maar hebben bij het toetreden tot de orde hun ziel aan de duivel verkocht. Van hem krijgen ze een wisseldaalder, een munt die, hoe vaak hij ook wordt uitgegeven, op onverklaarbare wijze telkens weer in de beurs van de eigenaar terugkeert. Bij andere vrijmetselaars ligt er elke ochtend een daalder in de asla. Hebben ze meer geld nodig, dan krijgen ze het ook, tot drie keer toe; vragen ze een vierde maal om geld, dan moeten ze sterven. Maar dat is vrijwel nooit nodig, want vrijmetselaars helpen elkaar altijd. Het gaat hun altijd goed, nooit lijden ze schipbreuk of ander gevaar. Bovendien: bij hun intrede worden ze in een donkere zaal geleid, waarin op een tafel vier stapels geld liggen: kopergeld, nikkelgeld, zilvergeld en goudgeld. Zonder dat ze iets kunnen zien mogen ze een stapel kiezen. Kiezen ze de stapel met goudgeld, dan zijn ze stinkend rijk. Zo, zegt men, is ook de bekende Groninger grootindustriël Willem Albert Scholten (1819-1892) aan zijn startkapitaal gekomen.

Die zaal is in hun vergaderhuis, een huis zonder ramen met de kamers met zwart trijp bekleed. Er staat een ijzeren stoel in, die is voor hun opperheer bestemd, de duivel. Ze moeten dat huis achterstevoren binnegaan, geblinddoekt of door het dak, anders komen ze er nooit weer uit. Voor iemand bij hen kan intreden, moet hij zeven, steeds zwaarder wordende proeven van moed afleggen, zijn handen in bloed wassen en met zijn eigen bloed een akte ondertekenen. Daarna wordt hij geblinddoekt in een zaal geleid, waar aan een muur de portretten van alle vrijmetselaars uit Groningen hangen. Met een dolk moet hij in een willekeurig portret steken. De geportretteerde moet sterven.

Elk jaar (alle twee, zeven, of honderd jaar) moet er een vrijmetselaar sterven. Daar wordt om geloot. Wie het lot treft wordt door de duivel gehaald; deze draait hem de nek om. In zijn kist bevindt zich niet het lijk, maar liggen stenen. Die hebben zijn *kezoaten* (consorten) erin gelegd. Elk van hen haalt een stuk van het lijk eruit en legt er een steen voor in de plaats. Men komt hier nooit achter, want alle dokters zijn ook vrijmetselaar. Een van hen neemt ook een kistje met geheimen mee. Wie de duivel niet haalt, kan pas na een zeer zware doodstrijd sterven; goede en kwade machten strijden om zijn ziel, maar de kwade winnen.

Vrijmetselaars herkennen elkaar aan de handdruk met twee of drie vingers. Of ze leggen je als herkennings-teken de wijsvinger op de pols. Hun handtekening ver-

toont altijd drie stipjes. Zeekapiteins die vrijmetselaar zijn hebben een passer en driehoek in de mast. Op de wal hebben vrijmetselaars een alleen aan ingewijden bekende aparte steen of windveer aan hun huis. Dat kan men ook herkennen doordat het nooit af is; altijd blijven ze eraan (ver)bouwen. Ze hebben in een kistje (zilveren) gereedschappen in miniatuur.

Eenmaal lid moet men dat blijven. Een sage, in 1923 door mevrouw Huizenga-Onnekes in Oudezijl gehoord, maar ook elders, bijvoorbeeld in Friesland, opgetekend, maakt dit duidelijk:

Er woonde op Hamdijk bij Oudeschans een boer die vrijmetselaar was. Zijn vrouw was erg nieuwsgierig en als hij 's avonds eens weg moest naar Stad (Groningen) of Winschoten, dan bleef zij maar vragen waar hij heen moest. Op den duur moest hij haar wel vertellen dat hij zich bij de vrijmetselaars had aangesloten.

Daar was ze zwaar op tegen, omdat zij wist dat die het met de duivel hielden. Ze zeurde hem net zo lang aan het hoofd tot hij zei dat hij er wel bij weg wilde, maar dat durfde hij niet te zeggen. Nou, zij wel, want zij was voor de duivel niet bang.

Zij naar Stad. Dat viel best mee. Dat kon wel, zeiden ze, hij kon wel lid af worden. Ze moest maar even in het kantoor komen, dan zouden ze haar wel een briefje geven dat haar man vrij was. De brief werd meteen geschreven. Een envelop erom en toen kreeg zij hem. Ze gaven haar een mes erbij. Daarmee moest ze door de brief heen steken, op elke hoek een steek, dan was haar man voorgoed van de vrijmetselaars verlost. Nou, dat deed ze en ze ging goedsmoeds weer naar huis.

Maar toen ze thuiskwam, lag haar man dood op bed, vermoord door vier steken met een scherp mes. En... dat had zij zelf gedaan. (VdK)

Pieterburen (gem. De Marne)

DE ONUITWISBARE BLOEDVLEK

Jaren geleden woonde er een groot en machtig heer op Dijksterhuis, die was in de oorlog geweest. Hij had nog altijd een Moor bij hem, zo zwart als roet, die hij meegenomen had uit Spanje. Zo'n Moor is heet op vrouwen, moet je rekenen, die kunnen zich ook niet beheersen. Nou, deze was

ook zo. Hij wilde achter de meid van de Borg aan, maar die had er al een. Ze mocht hem ook niet lijden, omdat hij altijd zo vreemd praatte en zo met zijn ogen rollen kon.

Nou, toen liep hij rond als een tijger. En het duurde niet lang, of het gebeurde al. Hij heeft de knecht zomaar doodgestoken, met een dolk, die zulke kerels altijd bij zich hebben. Dat is te zeggen, helemaal dood was hij nog niet, maar het scheelde niet veel meer, en er was niets aan te doen.

Het jonge meisje, helemaal overstuur, gaat naar hem toe, wil hem iedere dag nog wat eten brengen. Nu is de Moor helemaal razend, weet hij helemaal niet meer wat hij doet. Met datzelfde grote mes heeft hij dat arme wicht op de plaats doodgestoken. Met zo'n heibels geweld dat het mes hem in de hand gebroken is. In stralen kwam het bloed eruit, de hele gang van de Borg zat onder, dat kan ik je zeggen.

Dat moest vanzelfsprekend weggepoetst worden, maar er was niets aan te doen. Het was grenenhout en er bleef een grote bloedvlek in zitten. Boenen en schuren hielp allemaal niets; hoe harder ze

De Moor gaat de knecht en de meid te lijf met een mes.

schuurden, hoe roder dat het werd.

De knecht en de meid zijn tegelijk begraven, en de Moor moest erbij staan. Maar hij vertrok nog geen spier op zijn gezicht, rolde maar met zijn ogen. Toen hebben ze hem ook opgehangen. Wat een eng volk!

De bloedvlek is er altijd blijven zitten, tot eeuwige gedachtenis; ik heb hem zelf nog gezien in de oude Borg.

In navolging van eerdere auteurs identificeerde Ter Laan de 'Heer van Dieksterhoes' als Diederik Sonoy (1529-1597), een vriend van Willem van Oranje en gouverneur van het Hollands Noorderkwartier. Na de moord op Oranje raakte hij in conflict met de Staten-Generaal, emigreerde naar Engeland en keerde uiteindelijk terug naar de Ommelanden, waar hij zijn drie laatste jaren sleet bij zijn schoonzoon in Pieterburen. De eerste versie van bovenstaand verhaal verscheen in *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgelyke on-eenigheeden van Pieter Bor (1559-1635), een veedelig werk dat voor het eerst in 1621 verscheen. Hierin is inderdaad sprake van een jaloerse knecht die een collega verwondde. Toen die begon te beteren, wilde de 'Moor' hem vergiftigen, maar dit werd verhinderd door de vrouw des huizes, Sonoys dochter. Vervolgens doorstak hij de meid 'so fel dat het mes in zyn hand brak', greep een bijl, sloeg er eerst een page mee (of die het overleefde staat er niet bij), en doodde daarna de zieke knecht. Tegen Sonoy zei hij dat hij het huis 'van boeven en felten' had willen zuiveren, maar hij bekende dat hij iedereen daar vermoord zou hebben 'so hy een slot hadde weten te vinden om de poorte van de brugge te sluyten, op dat niemand op 't huys hadde mogen komen'. In plaats van verliefd, was hij gek geworden. De sterk racistische trekken zullen pas enkele eeuwen later zijn toegevoegd. Sonoy mag een Moorse bediende hebben gehad die wegens moord werd onthoofd, maar de overlevering zal voornamelijk geënt zijn geweest op de naam van de kamer waarin de aanslag gepleegd zou zijn, de 'Morriaen'. Sonoy vocht weliswaar tegen de Spanjaarden, maar natuurlijk nooit in Spanje. En als de latere auteur van het verhaal ooit een bloedvlek gezien had, had hij kunnen weten dat die allerminst rood was. De rode vlekken in de kamer waren, aldus een historicus, afkomstig van een middel dat bij afwassing rood kleurde. In moordverhalen blijft er evenwel altijd bloed op de plek achter, ook zonder chemicaliën. Inmiddels is de overlevering uitgegroeid en concentreert deze zich nu op het zwarte spook van Pieterburen, dat*

Diederik Sonoy (1529-1597).

daar nog steeds zou rondwaren, al is de originele borg al enige tijd geleden afgebroken. (WdB)

Roodeschool (gem. Eemsmond)

GEHUWD MET DE NACHTMERRIE

Meestal zijn heksen lelijke oude vrouwen met een spitse neus, rode ogen en een kromme rug. Ze steunen op een stokje. Daar toveren ze mee. Maar nachtmerries zijn mooie vrouwen. Waar er zeven meisjes binnen één gezin zijn, daar is het mooiste meisje een nachtmerrie. Waarom dat zo is, kan ik je niet vertellen.

Een boer te Koningsoord bij Roodeschool was met een nachtmerrie getrouwd, maar hij wist dat niet. Op een keer lag ze dood naast hem op het bed. Hij durfde haar niet te bewegen, want ze had hem gezegd dat ze hem niet mocht aanraken. Hij mocht ook niets zeggen. Dat had ze hem ook verboden. Hij wilde haar wel in haar arm knijpen, maar dat mocht helemaal niet. Zodoende wist hij dat hij met een nachtmerrie was getrouwd. Kort voor zonsopgang hoorde hij wat aankomen. Het sloop heel zachtjes door de kamer en even later hoorde hij zijn vrouw zuchten. Even later stond ze op en deed alsof er niets gebeurd was. Op een nacht hoorde hij zijn vrouw zeggen:

Wat luden dei klokken
Wat stoff dat zaand
ien Engelaand.

En weg was ze! De man was er zo overstuur van dat hij aan het malen raakte en zich ophing.

Mevrouw Huizenga-Onnekes tekende dit verhaal op in 1932. Hoewel de verteller begint met een poging heksenverhalen van nachtmerrie verhalen te scheiden, is dat toch niet helemaal gelukt. Een nachtmerrie moest gevangen worden (vgl. Blijham) en kon pas ontvluchten als de kleine opening waardoor ze binnen was gekomen weer ontstopt was. Een dergelijke passage ontbreekt hier. Het als dood liggen, met verbod van aanraken en aanspreken, werd verteld over heksen. De twee figuren komen hier dan ook wel erg dicht bij elkaar.

De internationale zwerfsage 'Married to the Nightmare' werd in Nederland vooral in Friesland en Groningen verteld. Meer naar het zuiden wordt het verhaal nogal zeldzaam en in Vlaanderen is het helemaal niet gevonden. In de Noord-Nederlandse overlevering kent het verhaal twee vormen. De eerste, 'Vuur uit Stenen', is enkel in Friesland gesignaleerd. Hierin wordt ook een nachtmerrie gevangen. Op een gegeven moment is ze met stenen bezig in de haard. De kinderen vragen wat ze aan het doen is. 'Ik maak vuur van stenen,' zegt ze. 'Ik ga weg, en ik kom pas terug als ze opgebrand zijn.'

De tweede vorm is 'de Klokken in Engelland' en die was langs de hele noordelijke Noordzeekust bekend in de vorm van sagen over de Waalriderske. Het rijm kwam in vrijwel gelijkkluidende vorm voor als: 'Wat klingen die Glokken, wat stuft de Sand in Engelland!' en met lichte afwijkingen: 'Wo lúden de klokken in Engelland so voel', en: 'Wie weinen meine Kinder in Engelland!' De verwijzing naar Engelland duikt ook op in de verhalen waarin de Waalriderske in een zeef komt aangevlogen: 'Mín sevenrand, mín sevenrand, wo röpt müne möder in Engelland.' Zoals een verteller het uitlegde in wiens sage de Waalriderske al na drie dagen terug moest: 'Ze kwam uit Engeland, en omdat men daar haar lichaam voor dood liggend had gevonden, wilde men het op de derde dag begraven.' Dus moest ze op tijd terug zijn.

De sage verhaalt vooral hoe onmogelijk het is om een relatie te behouden met een vrouw die men gevangen heeft en die eigenlijk geen deel van deze wereld uitmaakt. In eerste instantie is het slechts haar ziel die de man bezoekt. Er werd ook wel over nachtmerries verteld dat ze optraden in (wens)dromen van afgewezen vrijers, als een

soort succubi, oftewel vrouwelijke demonen. De seksuele relatie tussen man en mare mag dan ook als vaststaand worden beschouwd, zelfs al ontbreekt dat detail en komt het verhaal niet verder dan een huwelijk. (WdB)

Rottumeroog

DE MALLE GRAAF

In de achttiende eeuw woonde op Rottumeroog een Ierse graaf. Over hem deed een aantal onsamenhangende overleveringen de ronde. De een vertelde dat hij een troepje muzikanten had meegenomen en volgens de ander hield hij er een 'harem' van drie jeugdige dames op na. In 1966 werden die nog beschreven als 'een met pikzwart haar, één met hoogblond en een met rood haar'. Een herhaaldelijk berispte bediende dreigde hij met de doodstraf, waarop de man de benen nam en 'ofschoon met de geulen en slenken van het Wad onbekend, de ebbe te baat' naar Warffum wandelde, 'waar hij behouden aankwam'. Deze knecht wordt nu gevierd als de eerste wadloper. Het verhaal wil bovendien dat voordat de graaf het eiland verkocht, er een schip strandde met een lading van waardevolle zijden stoffen. Hij was nu zo vermogend geworden dat hij niet langer op het eiland wilde wonen. Volgens een latere versie had hij met zijn hofhouding de wijk moeten nemen tijdens de grote vloed van 1717. 'Een van de harem dames was zo geschrokken en zo zeeziek geworden dat zij dezelfde dag beviel van een zoon, die spoedig na de bevalling overleed.'

De verhalen over de graaf zijn nooit behoorlijk opgetekend en het is bij deze fragmenten gebleven. Zoals al in het begin van de negentiende eeuw werd geschreven: 'Lang hebben oude mensen veel, door overlevering, van dezen Graaf en zijne wijze van huishouden weten te verhalen; doch men kan zeer goed weten dat dit langzamerhand begint te verminderen en de overlevering in dezen al flauwer en flauwer wordt.' Ook de burgemeester van Dokkum, Doederus de Vries (1833-1910), schreef in 1901 dat hij zich 'nog levendig' herinnerde 'van mijn grootvader omstreeks 1843-1846 meermalen verhalen van dien graaf te hebben gehoord', zonder ze verder op te schrijven. Toch drukte de graaf zijn stempel op het landschap, zodat het Sint-Pietersgat tussen Dokkum en Kollum werd omgedoopt tot het Mallegraafsmeer; het huis te Oudwoude waar hij woonde voordat hij naar het waddeneiland verhuisde, stond bekend als de Mallegraafsburg, en een brug op een paar honderd meter afstand van het huis als de Mallegraafsbrug. Ten

De acteur Lewis Waller als Lord Clancarty (1908) in het toneelstuk *Lady Clancarty* (1874) van Tom Taylor.

slotte waren er in sommige families overleveringen dat hij een van hun voorouders zou zijn.

Donough McCarthy, de vierde graaf van Glancarty (1668-1734), was een Ierse edelman, die, hoewel protestants opgevoed, de zijde van de jakobijnen koos toen Willem III in 1689 koning van Engeland werd. Hij werd gevangengezet in de Tower in Londen, wist na enkele jaren te ontsnappen, werd later weer gepakt en op vreespraak van zijn echtgenote door de volgende vorst Anne Stuart vrijgelaten en verbannen. Daarna verbleef hij op verschillende plaatsen langs de noordelijke Noordzeekust, waar zijn jonge echtgenote al snel overleed. Eerst woonde hij bij de Oudwoudmerzijl aan 't Dokkermerdiep. In 1706 kocht hij Rottumeroog, in 1731 verkocht hij het weer. Hij sleet de laatste jaren van zijn leven aan de mond van de Elbe in Holstein. Ondertussen verbleef hij niet doorlopend op het eiland, maar ook op diverse andere plaatsen aan de kust, zoals in Zoutkamp en Delfzijl.

De graaf leidde een tot de verbeelding sprekend leven, al heeft dat geen meesterwerken tot gevolg gehad. Zijn Britse periode inspireerde de ambtenaar en schrijver van populaire toneelwerkjes Tom Taylor (1817-1880) tot het

stuk *Lady Clancarty or, Wedded and Woed* (1874), waarvan een recensent vond dat het te veel zijwegen bewandelde. Behalve in Londen werd het in de Verenigde Staten en Australië opgevoerd. In Friesland verwerkte een eeuw later de schrijfster van christelijke romans Grietje Spaanderman-Wielinga (1899-1971) de episode met de geboorte van de bastaardzoon tot een roman waarin ze het ventje liet overleven en opgroeien tot *It loeder fan Clancarty* (Het loeder van Clancarty, 1961). Volgens de recensent in de *Leeuwarder Courant* was de taal al nauwelijks Fries te noemen en vond de auteur enkel in christelijke kringen enige weerklank.

De accuratesse van de overlevering over de graaf heeft overigens weinig uitstaande met het medium; fouten en ongefundeerde veronderstellingen worden net zo goed overgeschreven als doorverteld. Dat hij bijvoorbeeld een jaargeld van de Britse regering kreeg, is onjuist en of hij een nieuw complot tegen de Britse koning beraamde staat geenszins vast. Daarentegen kan er wel een kern van waarheid schuilen in het beeld van zijn omgang met vrouwen. Weliswaar is er tot nu toe in de archivalia niets van een 'harem' gebleken (de haarkleuren van de dames zijn beslist een verzinsel) en is het uiterst twijfelachtig of hij de vader was van het kind dat eind 1717 in Warffum zou zijn begraven (waar ook niets van is terug te vinden), maar twee van zijn dienstmeisjes voerden een proces tegen hem en dat zou in verband kunnen staan met zijn seksuele toenaderingen en de mogelijke gevolgen daarvan. Ook had hij wettelijk recht op de aan zijn kust aangespoelde goederen. Daar hadden de voormalige eigenaars wellicht bedenkingen bij, maar het maakte hem nog niet tot een schurk. (WdB; met dank aan Reinder Postma)

Sellingen

(gem. *Vlagtwedde*)

HEKSJE HASJE EN HET KONINGSGRAF

Koningin Beatrix stond in 2002 oog in oog met de heks van Sellingen en kreeg tijdens een dorpsbezoek een heksenbitter aangereikt door een vrouw in het zwart, met een grote neus en een zwarte puntmuts. Sellingen is sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw veranderd in een 'heksendorp'. Inwonerster Anna-Cornelia Hooimoedt-Mooibroek (* 1924) schreef het verhaal van Heksje Hasje om het dorp een eigen lokaal verhaal en lokale identiteit te geven. Er kwam zelfs Heksje Hasje-koek (een krenten-en-notenbrood). Niet ver van de Wievebrugge, vernoemd naar de spookachtige witte wieven,

De in Ter Apel geboren Anna-Cornelia Hooimoedt-Mooibroek (1924) bedacht het verhaal van Heksje Hasje om Sellingen een eigen 'volksverhaal' te geven.

waar volgens de verhalen 's nachts een deftige vrouw mensen in het water duwt, staat de Heksenketel, een heksencafé. Ook bevindt zich een heksenbeeld in het dorp, tot ontevredenheid van sommige christelijke inwoners, die heksen (nog steeds) zien als vertegenwoordigers van het kwaad, of van de duivel.

Lang geleden woonde er in het Westerwoldse moeras een heks, te midden van andere heksen, trollen en witte wieven. Ze was vaak verkouden en niesde daarom veel: 'Hatsjie, hatsjie.' Algauw noemden de mensen haar daarom 'Hasje'. Heksje Hasje werd getreiterd door de witte wieven en vertrok daarop op haar bezem en vestigde zich op een heuvel. 's Avonds stookte de heks een vuur op de heuvel om zich te warmen. De mensen die zich 's nachts op de zandpaden door het moeras waagden, zagen het lichtschijnsel en belandden op Hasjes heuvel, vanwaar ze de volgende dag hun weg weer vonden. Voor kwaadwillende mensen doofde de heks het vuur, zodat ze verdwaalden. Zo was er eens een rijke koning, die met een kar vol goud door het moeras reisde. Hasje had

vernomen dat hij zijn onderdanen slecht behandelde en toen hij vlak bij de heuvel was, doofde ze het vuur. De wagen, met de koning, zonk in het moeras. De goudschat werd tot op heden niet teruggevonden. De heksenberg, waar volgens oude sagen de kinderen vandaan komen, werd door de mensen de 'Hasjesberg' genoemd, later verhaspeld tot Hasse(l)berg. Toen er steeds meer mensen in Westerwolde kwamen wonen, vloog de heks op haar bezem naar een heuvel in Duitsland. Daar ligt nu het plaatsje Hasselberg, waar Hasje nog altijd leeft.

Het beeld van Heksje Hasje uit 1995 van Hans Schmidt.

Hooimoedt haalde verhaalelementen uit een oude lokale sage, waarin verteld wordt dat een koning in het moeras zinkt. In de Hasseberg bij Sellingen moet volgens de vertelling een koning begraven liggen in een gouden kist (zie: Mussel). Hij heeft een roodfluwelen mantel aan en bewaakt een grote schat. Het verhaal van het koningsgraf speelde op de achtergrond zelfs een rol bij het totstandkomen van archeologisch onderzoek op de Hasseberg in 1992 en 1994.

De heks met de bezemsteel treffen we soms in mondeling overgeleverde sagen aan, maar vooral in (kunst)sagen, zoals dat van Heksje Hasje. In de provincie Groningen, en met name in Westerwolde, werden tussen 1547 en 1597 zeventenvijftig 'echte' heksen verbrand. Deze

heksen zouden toverkunsten uitgeoefend hebben en een verbond met de duivel hebben gesloten. In de mondelinge overlevering zijn heksen (vooral oude) vrouwen (en soms mannen) met bovennatuurlijke krachten, die eropuit zijn om kwaad te doen of schade te berokkenen. Het verhaal van Heksje Hasje is een voorbeeld van een moderne kunstsage, gebruikt voor promotie van de lokale identiteit en ter bevordering van het plaatselijke toerisme. Het heksbeeld is in het tijdperk van positieve receptie van wicca, new age en Harry Potter van veel negatieve trekken ontdaan. (RAK)

Stadskanaal

GRAANCIRKEL DE SCHORPIOEN

In de fraaie zomer van 2001 vloog tandarts Hans Hesselink regelmatig over het Groninger land in zijn ultralight vliegtuigje Eagle. Op een avond zag hij een graancirkel liggen nabij Vledderhuizen; hij keerde terug naar het vliegveld om zijn camera te halen en maakte luchtfoto's van de formatie in het graan.

Enige tijd later werd hij getipt door een collega-piloot: als Hans zo geïnteresseerd was in graancirkels, dan moest hij eens over Stadskanaal vliegen, want daar lag er al een week lang ook eentje. Hans steeg op en fotografeerde de formatie op de akkers van boer Adams: de graancirkel leek een beetje op een schorpioen met een brede kop en een lange staart van acht cirkeltjes. Tegenover een journalist zou Hesselink later spreken van een 'handtekening van een hoger intelligent wezen of groep'.

De tandarts belde vervolgens met Robert Boerman van het Dutch Crop Circle Archive. De volgende dag gingen Robert en zijn neef Jan Willem Bobbink op onderzoek uit. Zij waren de 'cereologen', de graancirkelonderzoekers met een open mind, die alle graancirkels in Nederland zoveel mogelijk probeerden te documenteren.

Enmaal aangekomen in de graancirkel, troffen ze daar een heleboel kenmerken aan die wezen op een niet-menselijke origine. Groeiknoppen halverwege de graanhalmen bleken ontploft, andere halmen waren schuin afgesneden en een brandnetel had verbrande bladeren. Het was dus mogelijk dat de graancirkel was gemaakt door een lichtbol die grote straling en hitte afgaf. Bobbink vond met zijn wichelroede bovendien niet minder dan eenentwintig leylijnen of aardenergielijnen in de graancirkel, die de vorm van de formatie uitstekend konden verklaren.

De Schorpioen bleek zo intrigerend dat het tweetal

Graancirkel de Schorpioen.

enkele dagen later besloot nog eens terug te keren samen met fysicus Eltjo Haselhoff, de onderzoeker van het Dutch Centre for Cropcircle Studies. Er werden samples genomen van de halmen binnen en buiten de graancirkel voor nader onderzoek. Bobbink liep de hele graancirkel nog een keer door op zoek naar afwijkingen, maar vond niets meer. Zo'n tien minuten later, toen het gezelschap al begon in te pakken om naar huis te gaan, kreeg Robert Boerman de aanvechting om nog een paar extra pole-shots te maken: foto's van boven met een camera op een telescoophengel.

Toen hij naar het einde van de staart liep, telde hij plots negen staartcirkels in plaats van acht. Robert scrollde met zijn camera terug naar eerdere pole-shots van die dag; daarop zag hij acht staartcirkels. En weer telde hij er in het veld nu negen! Robert liep naar de negende cirkel en zag dat in het midden nog een plukje graan overeind stond. Hij riep de andere onderzoekers. Ze konden hun ogen niet geloven: 'Dit kan niet.' Robert maakte foto's van de negen staartcirkels als bewijs. Er moest op klaarlichte dag, op het moment dat de onderzoekers in het veld liepen, een extra cirkel zijn ontstaan...

Bobbink voelde dat de laatste cirkel nog warm was en volgens de wichelroede was hij slechts enkele minuten geleden tot stand gekomen. Eltjo wilde ook foto's maken, maar zijn camera weigerde dienst. Zowel Robert als Eltjo ervoer pijn in zijn ledematen, en nu werd het de onderzoekers even te veel. Ze vluchtten als hazen het veld uit.

Boer Jan Hendrik Adams was juist op een andere akker bezig geweest. Toen hij op zijn tractor ging zitten, stonden de onderzoekers nog in het veld, maar toen hij in de buurt van de graancirkel kwam, bleken ze ineens op de vlucht te zijn geslagen. Journalist Roel Toering voegde zich bij het gezelschap, maar ook zijn camera weigerde dienst toen hij wilde fotograferen.

Later voorspelden helderziende bezoekers dat er nog

meer cirkels zouden komen, en inderdaad: de vrouw die enige dagen later de graancirkel met een pendel kwam onderzoeken, ontdekte in de directe nabijheid een drietal kleine cirkels in het gras. Ze mat zowel in de grascirkels als in de Schorpioen met haar pendel hoge energiewaarden.

De Schorpioen haalde niet alleen de lokale, maar ook de internationale pers. Het Schotse medium Benjamin Creme verklaarde zelfs dat hij had doorgerekend dat de graancirkel te Stadskanaal was gemaakt door een ruimtevaartuig van Mars.

Het verhaal van de Schorpioen bevat veel van de specifieke 'echtheidskenmerken' (ontplofte groeiknoppen, brandplekken, schuin afgesneden halmen, leylijnen die de vorm verklaren), één cirkel is op klaarlichte dag ontstaan, batterijen van camera's zijn plotseling leeg, er wordt pijn in de ledematen ervaren, er ontstaan weer nieuwe cirkels en er worden verhoogde energiemetingen gedaan. Alleen het element van de waarneming van een lichtbol ontbreekt in de getuigenissen. Hoe dan ook: wie de persoonlijke getuigenissen hoort, zal er nauwelijks een speld tussen kunnen krijgen, en voor wie de verhalen neemt zoals ze zijn, is er iets wonderbaarlijks aan de hand geweest.

Wie een hoofd vol graancirkelverhalen heeft, kan ook op het idee komen om graancirkelbroodjes te gaan bakken. Chris Westen, kunstenaar en eigenaar van een modewinkel te Stadskanaal, kwam op dat idee. Hij kocht de graanoogst van boer Adams op en liet er bakker Geert Bos graancirkelbroodjes van bakken. De opbrengst zou naar een goed doel gaan. De cereologen waarschuwden nog dat de praktijk had uitgezweven dat zulke broodjes erg vies smaakten, en dat een gezondheidsrisico niet uitgesloten was. De broodjes werden echter niet van het platte graan gebakken (dat viel niet meer te oogsten met de combine), maar van het staande graan. Bakker Bos moest ook nog eens 50 procent van zijn eigen meel toevoegen om de bolletjes te laten lukken. Wie de broodjes heeft geproefd, kon vaststellen dat ze heel normaal smaakten en niemand heeft er groene voelsprietten van gekregen.

Kern van waarheid is dat de Schorpioen er echt gelegen heeft, en dat er later een staartcirkel bij gekomen is: de vraag of dit alles aards of bovenaards maakwerk is geweest, wordt door mensen heel verschillend beantwoord. Volgens de reguliere wetenschap is de kans op mensenwerk nog altijd het grootst. (TM)

Termunten (gem. Delfzijl)

DE HARING IN DE EMMER

In de Middeleeuwen lag er ten oosten van Termunten nog volop boerenland. Zo was er een kwartier gaans van het dorp een grote boerenplaats. Op een kwade voorjaarsmorgen liep de boer naar de waterput, die erg diep was en altijd zoet, helder water bevatte. Hij liet de emmer zakken, en toen hij hem weer ophaalde, zag hij tot zijn stomme verbazing een haring in die emmer rondzwemmen. De boer peinsde zich suf hoe die haring daar gekomen kon zijn. Langzaam maar zeker begon het hem te dagen. De haring moest

Ter Laan achter zijn schrijftafel.

onder de grond naar de put zijn gezwommen: het land was door de zee ondermijnd. Bij de eerste de beste najaarsstorm zou het land door de zee verzwolgen worden – zoveel was zeker. Nu kon de boer twee dingen doen: hij kon iedereen waarschuwen dat het niet veilig meer was, zodat allen tijdig een goed heenkomen konden zoeken. Of... hij kon zijn mond houden. Uiteindelijk besloot hij het laatste te doen, al moest hij weerstand bieden aan zijn knagend schuldgevoel. De hoeve werd verkocht, en de boer verhuisde naar een hoger gelegen plaats. Maar het geheim drukte zwaar op zijn geweten. Het lachen verging hem voor goed en hij kon 's nachts vaak de slaap niet vatten. In het najaar gebeurde het onvermijdelijke: een storm stak op en de zee verzwolg het land. Zo zijn de Dollard en de brede Eemsmond ontstaan. En de boer? Die heeft men diezelfde stormnacht nog dood op zijn erf aangetroffen...

De sage is opgetekend door Kornelis ter Laan (1871-1963), de Groninger folklorist, socialist, politicus en burgemeester van Zaandam. Enerzijds vertelt de sage over het ontstaan van de Dollard. Wat het verhaal bijzonder maakt is dat de komst van het zeewater symbolisch wordt aangekondigd door een haring (een zoutwatervis) in de emmer. Anderzijds is het ook een moralistisch verhaal over schuld en straf: de boer had zijn medemensen voor de ramp moeten waarschuwen en hen niet aan hun lot mogen overlaten: menigeeen is nu immers de verdrinkingsdood gestorven. Zijn schuldgevoel wordt hem uiteindelijk ook fataal, en het verhaal illustreert bovendien dat men zijn noodlot niet kan ontlopen. Of de boer nu op de ene of op de andere plaats was, met de storm zat zijn tijd erop – een thematiek die doet denken aan het gedicht 'De tuinman en de Dood' van P.N. van Eyck (1887-1954).

Het verhaal is niet uniek voor Termunten of voor Groningen. Nederland is nu eenmaal door de eeuwen heen een waterland geweest, en op plaatsen waar de zee een bedreiging vormde, kon het verhaal in enigerlei variant opduiken. In Waterland (Noord-Holland) fungeerde een zeevis in een greppel als voorteken van een overstroming, waardoor de Gouwzee is ontstaan. In Zeeuws-Vlaanderen haalde een jongen een haring uit de waterput op, die vervolgens begon te spreken: 'De polder van Namen zal vergaan, / 't Durpken van Namen zal blijven bestaan' (vgl. Koudekerke). Hetgeen geschiedde. Ook dat het bos Kreil nabij het Friese Hindeloopen in de Zuiderzee zou verdwijnen werd voorspeld, ditmaal door een stem uit een waterput, die zout water bleek te bevatten. Juwco Tadema verhuisde bijtijds, maar hij vertelde niets aan zijn neef Sible. Nabij Stavoren in Friesland werd eveneens een haring in de emmer aangetroffen: de edelman Juw Hopper verhuisde tijdig, ontkwam aan de overstroming en voerde sindsdien een gekroonde haring in zijn familiewapen. Het verhaal is overigens al redelijk oud: in een boek over stormvloed uit 1682 wordt verteld dat in Zuid-Holland een op het vasteland uitgegraven krab – eveneens een zoutwaterdier – de prelude vormde tot een watersnoodramp. (TM)

Uithuizermeeden

(gem. Eemsmond)

DE PRIESTERMOORD

In 1841 publiceerde Tjalling Petrus Tresling (1809-1844) een lang berijmd verhaal over Enno van Stenhoesheerd, die van zijn geliefde Eilina van Menkemaborg de opdracht

Enno neemt afscheid van Eilina.

kreeg zijn ergste vijand te overwinnen. Pas dan zou ze met hem trouwen. Wat ze er niet bij zei, was dat ze niet een concreet persoon in gedachten had, maar de drift van de ridder. Enno besluit zelf dat zijn vijand een zekere Fokko van Ungersma is en wil de mis bijwonen om zijn wapens te laten zegenen voor hij de man uitdaagt. Hij verslaapt zich, komt te laat bij de kapel, en steekt de pater neer als die weigert de vroegmis opnieuw te lezen. Pas als hij de tweede keer bij zijn geliefde komt, zegt deze: 'De drift was uw vijand! En die heeft u nu tot moordenaar gemaakt. Wij zijn voor eeuwig gescheiden!' Nu keert hij weer terug naar zijn burcht en deze verzinkt in de diepte.

Doch ziet, naauw vliegt hij in snelle galop
Over de ophaalbrug ijlings naar binnen,
Of 't kasteel met der gevels oud-Gothischen top,
Met zijn torens en transen en tinnen,
Stort ineen met een ijselijk dond'renden knall! –
Het aardrijk ontsluit bij den schrikbaren val,
Met een schok, ijzingwekkend zijn monden.
De burchtheer, geprangd door den doodsangst
der hel,

Wordt met paard en met schatten en bouwvallen snel,
In den gapenden afgrond verslonden!

Zo'n verhaal leende zich goed voor navertellingen, en in het begin van de twintigste eeuw waagde zowel Jacob Tilbusscher (1876-1958) als Jozef Cohen (1886-1965) zich eraan. De eerste was weliswaar minder uitvoerig dan de tweede, maar de sleutelpassages komen desalniettemin redelijk overeen. Zo is er bij Tilbusscher te lezen:

De edele jonkvrouwe kreeg medelijden met haar aanbieder. Medelijden in een vrouwenhart leidt licht tot genegenheid, tot liefde... Met licht be-wogen stem antwoordde zij dan ook:
'Waarde ridder! Dit zal ik doen! Begeef u mor-genoctend naar uw bidkapel en zweer na de vroegmis dat ge den vijand die 't meest u dreigt met gevaar, zegevierend zult overwinnen. Vol-brengt ge dien eed, welnu, zodra een jaar is voor-bijgeleden, ben ik geheel de uwe. Weet u niet wie die vijand is die reeds lang aan uw levensgeluk knaagt, morgen – na het zweren van den eed – zal ik u z'n naam zeggen!'

Bij Cohen onthult de dame de vijand van de ridder voor ze hem naar de mis stuurt, al laat ze hem eerst wel een tijd zelf proberen uit te zoeken op wie ze doelt:

De morgen was geen troost voor hem. Voor zijn oogen bleef een donker floers, gespannen als het duister in den nacht, en zonder ophouden pijnigde hem de angstige vraag. Hij trachtte rustig te bedenken wien zij wel meenen kon. Nooit zou hij het haar kunnen vragen. Hij gevoelde 't als een vernedering om weder bij haar te komen zonder haar wens te hebben gehoorzaamd. Een nog dieper schande ware het haar nu te vragen wien zij bedoelde. Had hij haar niet gezegd dat hij den vijand wel kende?

Tien nachten en dagen hield hij 't uit. Daarna maakte hem de eeuwig-vragende vraag tot een wil-loos mensch. Hij reed tot haar, en zonder begroe-ting riep hij rauw: 'Wie is het dien ge hebt ge-meend? Mensch of duivel... ik zal hem overwinnen.' Zacht antwoordde ze hem: 'Het is geen mensch en het is geen duivel die uw grootste vijand mag heeten. Het is uw drift, edele ridder! Geen grooter vijand hebt ge dan dezen.'

Hij deinsde terug, en riep angstig: 'Hoe zal ik

dien overwinnen?'

'Gaat ter kerke, en luister geduldig naar de mis.
Bid tot God.'

Hij boog zijn hoofd, gelijk een vroom man, en zeide plegtig: 'Om uwentwil zal ik het zwaarste volbrengen.'

Beide navertellingen zijn eerder een voorbeeld van dichterlijke vrijheid dan van de variatie die ontstaat door mondelinge overlevering, al kan ook in dat laatste geval vertellers creativiteit niet worden ontzegd.

Tresling baseerde zijn rijm op het zeventiende-eeuwse handschrift *Ommelands eer* van de jezuïetenpater Franciscus Mijleman (1610-1667), waarin verteld wordt over de jonker Joest Lewe, die te laat komt voor de mis in Usquert en dan maar de priester doodt. Als hij thuis met zijn vrouw en kinderen aan tafel gaat, merkt de meid dat de eetkamer in de grond aan het zinken is. Dit gaat de volgende dag nog door; niemand is in staat nog iets op te trekken. Daarna zijn er 'vurige draken en jacht-honden en ander gespook' gezien. Oorspronkelijk was dit dus een verhaal dat dienstdeed als stichtelijk voor-beeld tijdens de (illegale) katholieke missie. Er zijn dan ook versies van gevonden in Vlaams-Brabant en Belgisch-Limburg, maar daarin komt de edelman te laat voor de mis omdat hij eerst op jacht is gegaan. Als het al mon-deling werd doorverteld, zal het dicht tegen de gepreekte of gedrukte versie aan gebleven zijn. De liefde en de drift zullen er in de negentiende eeuw aan toegevoegd zijn (in Oldenburg zit de ridder regelmatig achter de vrouwen aan). Het verzinken van het slot komt behalve in de Groningse varianten in Oost-Friese verhalen voor. Daar zou de moord in Backemoor hebben plaatsgevonden. De historische Joost Lewe († 1589) woonde overigens in het Drentse Peize en was katholiek gebleven. Een volgende Joost erfde het goed halverwege de zeventiende eeuw. Tussen Uithuizermeeden en Roodeschool staat er nog steeds een Stenhuisheert.

In Uithuizermeden zou het zijn blijven spoken. Op het pad van Holwinde naar Uithuizen loopt nu nog alle nachten de Zwaardman. Dat is dezelfde ridder met het vlammeend zwaard die nooit rust kan krijgen omdat hij die priester vermoord heeft. (WdB)

Usquert (gem. Eemsmond)

LUDDGER GENEEST DE BLINDE BARD BERNLEF

Er was eens... Maar eerst moet je de achtergrond van het volgende verhaal weten. Karel de Grote voerde hier strijd om het gebied werkelijk te kunnen besturen. Hij won en stuurde zendelingen, onder wie Ludger, om de mensen christelijk te maken. De heilige Ludger kwam oorspronkelijk uit deze streek. Hij was een Fries en werd ingeschakeld om de mensen te bekeren. Ludger ging aan wal bij Helwerd. Daar was hij te gast bij een weduwe, waar ook een bard aanwezig was. De bard zong over de verrichtingen van de grote koningen. Hij heette Bernlef en was blind. De volgende morgen kwam Ludger hem weer tegen en hij zei: 'Zou jij christen willen worden?' 'Ja,' zei Bernlef, 'dat wil ik.' Toen zei Ludger: 'Dat is goed, dan moet je nu je zonden bekennen.' Dat deed Bernlef. Op dat moment kon hij weer zien. Tenminste, of hij kon zien, dat was nog niet helemaal duidelijk in het verhaal. Eerst liepen ze langs Warffum en Ludger zei: 'Zie jij wat dat is?' 'Ja, dat is Warffum, want ik zie de bomen, en de huizen.' Vervolgens gingen ze naar Usquert. Daar stond een kapel, een oratorium. Ze knielden neer en dankten de Heer voor de bekering en genezing van Bernlef. Men vermoedt dat die kapel op de plaats heeft gestaan waar de kerk staat. Deze was natuurlijk veel kleiner, maar stond hier gewoon boven op de wierde.

En Ludger deed Bernlef zien. Kunstwerk van Jaap van Meeuwen uit 1998 naast de kerk in Usquert.

Op ongeveer deze wijze vertelde de in Blija geboren Fries Frans Kristensen, woonachtig te Usquert, op 11 april 2007 het verhaal van L(i)udger en de blinde Bernlef aan Ruben Koman op 11 april 2007. De legende werd in de Groningse Ommelanden diverse malen uit de volksmond opgetekend tijdens veldwerk voor het DOC Volksverhaal.

De heilige Ludger, geboren in circa 742, was de zoon van Thiadgrim en Liaburg, een echtpaar uit voorname kring, woonachtig in de toenmalige Friese gouw (een soort graafschap) Nifterlake. Deze gouw lag in het stroomgebied van de Utrechtse Vecht en reikte van Utrecht tot aan de oevers van het Flevomeer. Men neemt aan dat Ludger in (de huidige Utrechtse wijk) Zuilen is geboren. De familie van Ludger had nauwe relaties met Karel de Grote en de hoogste Europese geslachten. Zijn grootouders en ouders gaven Willibrord en Bonifatius eerder een gastvrij onthaal.

Ludger sprak zeer waarschijnlijk een op het Oudfries lijkende taal. De bewoners hadden speciaal aan Karel de Grote gevraagd iemand te sturen die hun eigen volkstaal sprak.

Ludger werd in 777 tot priester gewijd. Hij reisde via Deventer naar onder meer Fries gebied. Daar gaf hij de aanzet tot de bouw en organisatie van kerken. Zeven jaren lang trok Ludger per schip en te paard rond in noordelijk Friesland en de provincie Groningen. In de herfst onderbrak hij zijn reis en vertrok hij naar Utrecht om er aan de Domschool les te geven. In de periode 778-784 werd zijn werk onmogelijk gemaakt, doordat de bevolking in verzet kwam onder aanvoering van Widukind, de leider van de Saksen. Ludger vertrok hierop naar Rome.

In de vita (levensbeschrijving) van Ludger, de *Vita Sancti Liudgeri*, lezen we over de wonderbaarlijke genezing van de bard Bernlef tijdens een van zijn reizen. De vita is van de hand van Altfried (Altfriidus), een neef van Ludger. Het verhaal wordt gedetailleerder verteld dan in de hedendaagse overlevering, en gaat ongeveer als volgt:

Ludger verkondigde het evangelie in Friesland en kwam terecht bij het dorp Helewyrd. Een zekere vrouw, Meinsvit, ontving hem in haar huis. Toen hij samen met zijn leerlingen aan tafel zat werd een blinde tot hem gebracht. De man heette Bernlef. Mensen in de omgeving mochten hem graag, omdat hij zo vriendelijk was en prachtige liederen zong. Ludger keek de blinde man aan en vroeg of hij de volgende dag een boetedoening wilde doen. Dit wilde Bernlef wel. De volgende dag kwam Bernlef Ludger op zijn paard tegen. Ludger legde

Bernlef een boetedoening op, nadat Bernlef zijn zonden had beleden. Vervolgens maakte hij een kruisteken over Bernlefs ogen, hield zijn hand ervoor en vroeg of hij al iets kon zien. De blinde kon hierop de hand weer zien en riep: 'Breng de almachtige God dank.' Samen trokken ze naar het dorp Werfhem. Terwijl ze verder bleven praten over het enige, heilige, katholieke geloof, kwamen ze aan bij Werfhem. Ludger vroeg hem of hij de plek herkende. Bernlef noemde het dorp hierop direct bij de naam en verklaarde dat hij de bomen en de afzonderlijke gebouwen goed kon waarnemen. Daarop zei Ludger tot hem: 'Breng dank aan de almachtige God, die u het licht heeft doen zien.' En toen ze gekomen waren bij een dorp dat Wyscwyrd heet, waar een oratorium (kapel) gebouwd was, dankten ze samen God. En Ludger verplichtte hem onder ede om vóór de dag van Ludgers overlijden niemand iets te vertellen over de wonderbaarlijke genezing. Bernlef hield zich aan deze belofte. De tijd hierna deed Bernlef nog alsof hij blind was. Pas na Ludgers dood, vele jaren later, vertelde hij hoe hij ziende was geworden.

Ludger geneest Bernlef van zijn blindheid.

Bernlef was een bard en was afkomstig uit het toen nog Friese Helwerd, een wiede tussen Rottum en Usquert. Barden waren professionals die epische liederen zongen en zichzelf daarbij op de lier begeleidden. Na zijn wonderbaarlijke genezing ging Bernlef, volgens de verhalen, zingen over christelijke onderwerpen. Hij zou psalmen en andere passages uit de Bijbel in de volkstaal hebben voorgedragen. Van Bernlefs muziek weten we verder niets. Barden als Bernlef gaven hun liederen mondeling door. Slechts bij hoge uitzondering werden de teksten in latere eeuwen vastgelegd. De verhalen getuigen er eveneens van dat Bernlef, in opdracht van Ludger, sterfende kinderen zou hebben gedoopt.

Het wonderverhaal van de genezing van Bernlef werd in 1899 in een ballade verwerkt. Naast de legende van de genezing van de blinde Bernlef kennen we andere, meer recente verhalen van Ludger, onder meer over een wonderbaarlijke visvangst in Leer (Ost-Friesland). Ook zou hij de wrede acties van de Noormannen en de moord-aanslag op Floris v (die eeuwen later leefde) voorspeld hebben gekregen in een visioen.

Hoewel over de interpretatie en lokalisering van de in de vita van Ludger genoemde plaatsen (Helewyrd, Werfhem en Wyscwyrd) nog regelmatig wordt gediscussieerd, maakt de omgeving rondom Helwerd, Warffum en Usquert dankbaar gebruik van de genoemde plaatsnamen in het wonderverhaal. Zo staat bij de protestantse kerk in Usquert een kunstwerk waarop Ludger en Bernlef zijn te zien. Bij de Helwerder Wierden herinnert een gevelsteentekst in de boerderij Nieuw-Helwerd (1872) aan het bezoek van Ludger:

'Men zegt dat voor ruim duizend jaren
De vrome Ludger 't Evangelie kwam verklaren
Voor 't eerst in dit gewest op Helwerde wierde.'

Een informatiebord van Stichting het Groninger Landschap vertelt de legende aan de toerist. Op de plek waar Bernlef zou zijn genezen staat tegenwoordig het Bernleftheater.

De geschiedenis van Ludger wordt vervolgd in het westelijke Saksenland. Ludger stichtte een klooster in Werden, in opdracht van de keizer. In 805 werd hij, op drieënzestigjarige leeftijd, tot bisschop gewijd. Ludger stierf in het Duitse Billerbeck. Zijn sterfdag (26 maart) en het overbrengen van zijn lichaam naar Werden (26 april) worden in een openluchtmissie en processie in de Duitse stad Essen nog steeds herdacht. Ook in Münster leeft hij in de gedachtenis voort. (RAK)

Veendam

DE SLANG OM DE ARM

Het gemeentewapen van Veendam wordt in heraldische taal als volgt omschreven: 'Van lazuur [hemelsblauw] beladen met een arm en hand van natuurlijke kleur, komende uit eenen wolk en houdende een olijftak van sinopel [smaragdgroen], waaruit een adder van natuurlijke kleur, gaande over den arm; boven den arm een lelie van goud.' Oorspronkelijk was dit het wapen van Wildervank, zo wil de overlevering (pas in 1819 kregen de eerste Groninger gemeenten officieel een wapen). Toen Wildervank echter in 1702, evenals Veendam, een zelfstandige gemeente werd, pikten de machtiger Veendamers het wapen in, omdat zij hun eigen wapen, een stapeltje turven, minder mooi vonden. Wildervank kreeg nu het oude Veendammer wapen. Sindsdien worden de Veendamers voor wapendieven (*woapendaiven*) uitgescholden, en ook nog preekstoeldieven (*preekstouldaiven*), want ze zouden toentertijd, toen met hetzelfde beurtschip uit Groningen de preekstoelen voor beide plaatsen werden aangevoerd, zich ook daarvan de mooiste hebben toegeëigend.

Grondlegger van Wildervank en Veendam was de grote veenderij-eigenaar Adriaan Geerts Wildervanck (1605-1661). In 1630 trouwde hij met de gefortuneerde Groninger koopmansdochter Grietien Jansen, alias Margaretha Hardenberg. Een avontuur dat haar zou zijn overkomen, lag, zo wordt verteld, ten grondslag aan de

Het wapen van Veendam.

slang in het wapen. Het wordt voor het eerst beschreven in de zogenoemde schoolmeesterrapporten (onderwijzersenquête) van 1828, zowel door de meester van Veendam als door die van Wildervank. K. Hazewinkel, waarschijnlijk een telg van de bekende veenkoloniale zeeliedenfamilie Hazewinkel, maakte er voor de dialectbloemlezing *Van de Schelde tot de Weichsel* een rijmstuk in het dialect van Veendam van: 'n Slange om de aarm' (1882). Hij verbindt het verhaal nog niet met het wapen, zoals later Ter Laan zou doen, maar met Wildervancks grafsteen.

En slange om d' aarm?

Wat bedut dat op 't graf,

Dat graf an de muur van de kerke?...

't Is Wildervanck's graf,

In [en] Wildervanck gaf

Zien geld veur de bauw van dij kerke.

Het is een mooie zondagmorgen midden in de zomer, maar nog geen klok roept op om het woord te horen in een of andere kerk. Midden op de heide is het en heel vredig, geen windje beweegt de braam- en hulzenbosjes. Een vrouw loopt er, voorzichtig stapt zij rond om de bloemen niet te vertrappen. Al vele malen heeft ze hier gewandeld, maar nu lijkt het wel of ze, misschien door het warme weer, wat vermoeder is dan anders. Ze gaat zitten en valt door de hitte bevangen in slaap. Hoe lang ze daar gezeten heeft, weet ze niet, maar opeens is het net of iemand haar bij de arm grijpt. Verschrikt kijkt ze op, maar sluit meteen de ogen weer, want kijk: een slang had zich in haar slaap om haar arm gewonden. Ze ziet het afschuwelijke beest de kleine kop met schitterende ogen zacht heen en weer bewegen, net of het zich afvraagt waar het bijten zal. De vrouw belooft dat ze een christelijk werk zal doen als ze in leven blijft.

Wat – zo de dichter – daarvan aan is, weet ik niet, maar dat weet ik wel: dat zij (misschien verlamd van schrik) stokstijf bleef zitten. Dat was haar behoud, want het beest ging weg zoals het gekomen was. En ik weet ook dat het christelijk werk niet uitbleef, want met het geld van Wildervanck, want diens vrouw was het, is op die plaats een kerk gebouwd, en een zerk getuigt er nog van wat hier gebeurd is, midden op de heide. (VdK)

Vlagtwedde

OP BEZOEK BIJ POOL HILLE

Bij Onstwedde woonde jaren geleden een boer, die ze Plaggenboer noemden. Een van zijn paarden was ziek en 't was net of er hekserij in het spel was. Algemeen zei men dat Pool Hille er wel raad op zou weten. Besloten werd om direct naar haar toe te gaan. Van Onstwedde naar Weener is een hele tippel, en voordat het licht werd was de boer al op reis. Onderweg moest hij wel even pleisteren en het was avond toen hij bij Pool Hille aankwam. Ze kon hem niet direct helpen en verwees hem naar een herberg om te overnachten. Maar de Westerwoldse boer was zuinig en het logies kostte één mark. Daarom besloot Plaggenboer in een korenhoop te overnachten.

Toen hij een tijdje geslapen had werd hij wakker omdat er een rijtuig voorbijkwam. De wagen bleef staan voor het huis van Pool Hille. Een man stapte uit. Hij had een paardenpoot, het was de vorst der duisternis in eigen persoon. Hij ging bij Pool Hille naar binnen. De boer was nieuwsgierig en ging aan het raam staan luisteren. Hij hoorde ze praten.

'Is er wat bijzonders?'

'Er is een boer uit Onstwedde. Zijn paard is ziek. Ik heb hem naar de herberg gestuurd en gezegd dat hij morgen kan worden geholpen.'

'De man staat hier voor het raam te luisteren!'

Toen de boer dat hoorde ging hij zo hard als hij kon naar zijn slaapplek terug.

De volgende morgen ging hij weer naar Pool Hille, maar hij was bang dat ze hem niet helpen wilde. Het eerste wat ze zei was dat de boer zich niet aan de voorschriften had gehouden. De boer keek voor zich en zei niets. Kortaf zei ze: 'Vertel me wat eraan scheelt.'

Dat deed de boer, en toen zei ze: 'Je paard gaat dood, maar van heksen zul je geen last meer hebben als je doet wat ik zeg.' Hij moest de lever en de long van dat dode paard in de schoorsteen hangen en er vooral voor zorgen dat de vrouw die ze van hekserij verdachten niet onder de schoorsteen kwam, want dan was alles verloren.

De boer beloofde Pool Hille dat hij precies zou doen wat ze zei en ging weer op reis naar Onstwedde. Het paard ging dood en ze deden wat Hille gezegd had. Maar hoe goed ze hun best ook de-

den, het lukte niet de heks te vinden. Toen ze een paar dagen later in de schoorsteen keken, was alles weg. Toen ging de Plaggenboer weer naar Weener om Pool Hille te vertellen wat er gebeurd was.

'Heb maar geen zorgen,' zei Pool Hille, 'want de persoon die dat doet zal ik de ogen uitsteken.'

Gerustgesteld ging de boer weer naar Onstwedde. Een paar dagen later kwam er een man aan de deur, die schuin tegenover hen woonde. Hij klaagde over pijn in zijn ogen. Een poosje later was hij blind. Ze hadden een oud wijf verdacht, maar dit was een kerel die hun dat gelapt had.

Mevrouw Huizenga-Onnekes tekende dit verhaal in 1927 op in Vlagtwedde. Aangezien een bezoek aan 'Pool Hille' is vastgelegd in kerkenraadnotulen uit 1769 en het dus vaststaat dat ze in de achttiende eeuw leefde, zou dit inhouden dat de overlevering zo'n anderhalve eeuw heeft overbrugd. Op zich is dit niet geheel onmogelijk, maar in dit geval kan er een andere verklaring voor de historiciteit van het verhaal worden gegeven. In de zomer van 1869 berichtten de kranten namelijk over een 'vrouw te Weener' die aan de urine van een patiënt de kwaal kon aflezen. Er was een 'arbeidsvrouw' bij haar geweest die 'een menigte slangen, meer dan 25, in zich zoude hebben', en dat kwam doordat ze betoverd was. In een vroeger stuk, uit 1803, wordt gemeld dat twee mannen uit Bellingwolde een 'zeker vrouwspersoon, de naam hebbende van te kunnen toveren' uit Weener haalden en raadpleegden. Dat duidt erop dat er in Weener zowel aan het begin van de negentiende eeuw als meer dan zestig jaar later nog een onttoveringsdeskundige actief was. Dat kan onmogelijk telkens dezelfde vrouw zijn geweest, maar ze kan wel dezelfde naam hebben gehouden. Dit wordt bevestigd door een artikel uit 1806. Hierin wordt uitgelegd dat de kunst in de vrouwelijke lijn werd doorgegeven en dat de toenmalige waarzegster onder de naam 'Pool Hille' bekendstond, evenals haar moeder en grootmoeder. In 1867 was er in Leer sprake van een 'Pul-len-Lene', al dan niet een afstammeling van de eerdere waarzegsters. Aan de Nederlandse kant van de grens kan die best de naam 'Pool Hille' hebben behouden. F. Wever tekende in 1967 uit de mond van een vierentachtigjarige landbouwer in Barnflair (tussen Ter Apel en Roswinkel), wiens moeder uit Duitsland kwam, een verhaal op over betoverde biggen waarvoor een 'vrouw P. in L.' wel raad zou weten.

In een ander door Huizenga-Onnekes genoteerd verhaal komt een man Pool Hille opzoeken omdat er hek-

senkransen in het kussen van zijn zieke kind zaten, een bewijs voor schadelijke toverij:

‘Ik had het al gedacht,’ zei de oude vrouw, ‘de drank is klaar.’ En zij vertelde Berend wat er gebeuren moest. ‘t Kind was behekst. Nu moest men het hele huis potdicht maken, de deuren op slot, de blinden voor de vensters, een plank boven op de schoorsteen. Want de heks wil er dan met alle geweld in; ze wordt doodsbenauwd als je de kransen in ‘t kussen in ‘t vuur gooit. En dan wordt de heks ziek, maar ‘t kind wordt beter.

De man krijgt dan een medicijn, en raad:

‘Hoor nu goed wat ik je zeg. Hier is ‘t flesje. Daar doe je je zakdoek om en daar mag je je handen niet afdoen. Je mag de fles ook nergens neerzetten. Dan is de drank weg.’

Maar hij zet de fles natuurlijk toch neer, als hij het niet kan laten onderweg een pijp op te steken. (WdB)

Wagenborgen (gem. Delfzijl)

BIJ DE KAPPER

De volkskundige Tjaard W.R. de Haan (1919-1983) was aan het eind van de Tweede Wereldoorlog ondergedoken in Wagenborgen, naar zijn zeggen om niet in Duitsland tewerkgesteld te hoeven worden. De keuze voor het Groningse dorp was ingegeven door het feit dat er nog familie van zijn moeder woonde. Zijn volkskundige interesse kreeg hier een forse stimulans, vooral omdat hij direct met nog levend vertelgoed werd geconfronteerd. Een bundeltje met Wagenborger volksverleveringen is er evenwel nooit van gekomen; hij publiceerde zijn uitgewerkte aantekeningen her en der in diverse kranten en tijdschriften, en delen ervan werden lichtelijk herschreven opgenomen in zijn bundels *Smeulend vuur* (1974) en *Volksverhalen uit Groningen* (1979). In een aantekening in dat laatste boek schreef De Haan: ‘Ik heb ook zelf uitleed-herboren vertellers gekend, allen vooraan kapper Rico Hoving te Wagenborgen, die een hoge rug had.’ Of, zoals hij het eerder al had geformuleerd: ‘In de simpele scheersalon met cementen vloer bloeide het Groninger volksleven ganselijk voor mij open.’

Hoving was geboren in 1901 te Delfzijl, maar woonde

Tjaard W.R. de Haan.

het grootste gedeelte van zijn leven in Wagenborgen (hij overleed eind december 1966 in Winschoten). Zijn repertoire bestond hoofdzakelijk uit anekdoten, gedeeltelijk opgedaan toen hij nog als vrijgezel in Vlagtwedde woonde. Het werd afgerond met een ‘voorloop’, een ervaring waarin een toekomstig sterfgeval zich van tevoren aankondigde. In dat opzicht verschilden Hovings verhalen weinig van die van zijn mannelijke plaatsgenoten. Hoewel inhoudelijk specifiek, kunnen ze dus als typerend beschouwd worden voor het openbare vertellen in een Groningse plaats in de jaren veertig van de twintigste eeuw.

Het betrof onder andere het verhaal over ‘Beuntje’ Mulder van ‘t Hamrik, die een jongen naar de bakker om azijn stuurde voor bij de bieten die zijn vrouw had gekookt. Maar de bakker dacht dat Beuntje zijn gebruikelijke jenever wilde hebben en gaf hem die mee, zodat de bieten niet te eten waren. Ze voerden die aan de geit, die er dronken van werd. Een ander verhaal ging over de smokkelaar ‘Rooie Rieks’ (Wierd ten Have), die vaak ‘spriet’ (spiritus) smokkelde en de commiezen voor de gek hield. Of de mop over de jongen die in Bellingwolde was en nodig naar de wc moest. In het deftige dorp kon je niet achter een struik gaan zitten, dus ging hij maar een café in, waar hij uit onwetendheid in de regenbak scheet. De Haan publiceerde deze verhalen eerst in de *Winschoter Courant* en *De Eemsbode*, en er mag worden aangenomen dat hij ze wat opsierde. Dat was zeker het geval met de volgende anek-

dote, die in 1950 in de krant verscheen, maar al eerder in een Gronings periodiek was afgedrukt:

De oude boer Jolen van Kroonpolder en zijn arbeider Beno, die gingen eens met elkaar aan de sjouw. Het waren echte liefhebbers. Ze waren zo bezopen dat Jolen zomaar in de waterput viel. Beno wilde hem redden en hij schoot er zelf ook in. Jolen gaat boven op Beno staan om zijn kop boven water te houden. De volgende morgen kwam er hulp. Ze hebben Jolen eruit getrokken. 'Dat was op het nippertje, ouwe,' zeiden ze. 'Ja,' zei Jolen, 'en nou komt het ergste nog: Beno zit onderin.' Beno was morsdood, niets mee te beginnen.

Van zijn vader had Hoving een meer stichtelijk verhaal:

Er was eens een dominee hier in Wagenborgen, en die kerel had toch talent! Een keer heeft hij met zijn ouderlingen een wedstrijd gehouden. Ze moesten de volgende zondag maar wat op de kansel leggen en dan zou hij er een preek over houden. Nou, dat vonden de ouderlingen vanzelfsprekend een reuze idee. Toen de dominee die zondag op zijn kansel kwam, waren de Bijbel en het psalmboek weg. Er lag een dikke baksteen voor in de plaats. De dominee pakte de steen op, bekijkt hem van onder, van boven en opzij, en hij zegt: 'Dit is de steen des aanstoots.' En toen had hij zijn tekst: Jesaja 7:14. Maar een tweede keer zal de dominee er niet zo goed van afkomen, zeiden de ouderlingen. En ze hebben wéér een wedstrijd gehouden. De dominee vond dat best. Maar toen hij weer op de stoel stond, lag er niets, helemaal niets. Hij krabde zich achter zijn hoofd, schudde zich even en zegt: 'Hier is niks en daar is niks – en van niks heeft God de wereld geschapen!' En de dominee heeft nog nooit zo'n goede preek gehad.

Zijn voorloopvertelling had Hoving opgedaan voordat hij trouwde en zich in Wagenborgen vestigde. Deze bood hem de gelegenheid het 'bijgeloof' buiten zijn woonplaats te situeren:

Vroeger was ik bediende bij een oude baardscheerder in Vlagtwedde. Daar in Westerwolde heb ik een aantal staaltjes van bijgeloof vernomen. Een boer vertelde me eens dat zijn vader zaliger een

jonge knecht van achttien jaar had, die kwaad kon zien. Het was zo'n zestig jaar geleden [circa 1870]. De jonge knecht sliep met de oudere knecht in een bedstee, maar moest 's nachts zijn bed uit. Na een uur kwam hij weer terug. Toen dat een paar keer gebeurd was, vertelde de knecht het aan de boer. Ze wilden wel eens zien wat de jongen in het pikkeduister omhanden had. 'Als je dat wilt weten,' zei de jonge knecht, 'dan moet je maar eens met me meegaan.' Goed, dat zullen ze doen. Na een halfuurtje was het zover. 'We moeten maken,' zei de jongen, 'dat we aan de kant komen!' De boer en de oudere knecht wisten niet goed wat ze ermee moesten doen. Ze zagen immers niets. Maar de jongen, die ging van de weg af. En de boer en de knecht worden met geweld in de sloot gezet. De jongere knecht zei: 'Ik heb het je toch gezegd; er is een grote rouwstoet langsgelkomen.' Een poosje later overleed er een rijke meener. De rouwstoet nam precies die weg waar de jongen zijn voorloop had!

Hoving vulde ook af en toe een vragenlijst voor het Volkskundebureau (thans Meertens Instituut) in, en daar is een verhaal te vinden dat niet in de geschriften van De Haan voorkomt:

Een aantal jaren geleden was hier een kerel, die woest was. Hij ging met de duivel om, 's nachts had hij altijd een hond bij zich. Waar die hond vandaan kwam wist niemand. Zelf had hij geen hond, maar altijd zag je een hond bij hem. Dat kon ook niet anders, zo'n goddeloze kerel had vanzelf omgang met de duivel, die als een hond achter hem aan liep. Er wordt ook van hem verteld dat hij eens tussen een linnenkast en de muur gegooid is. Zelf kon hij er niet tussenuit, zijn jongens hebben hem er weer weggehaald, en net was hij weer vrij of hij werd er weer tussen gegooid. Er wordt ook verteld dat diezelfde kerel in een droge sloot is verzopen. Hij stond op een morgen op zijn kop in een droge sloot. De duivel zal hem daar wel in gezet hebben. (WdB)

Weiwerd (gem. Delfzijl)

WAT HET EERST GEBONDEN WORDT

In zijn voortdurende jacht op verdoelde, gekwelde en onnozele zielen sloeg de duivel ook Weiwerd niet over. In 1923 hoorde verzamelaarster mevrouw Huizenga-Onnekes (1883-1956) hier het volgende verhaal:

In Weiwerd woonde jaren geleden een boer. Hij was weduwnaar en Janna, flink en jong, was zijn meid. Toen het kermis was in Delfzijl wilde zij er ook heen en vroeg om eerder vrij. Dat kon niet, zei de boer, ze moest eerst op een stuk land de mest uitstrooien. Het had geen haast, maar hij wilde Janna niet naar de kermis hebben, hij wilde haar liever zelf.

Het was een groot stuk land en er moesten 25 wagens mest op uitgestrooid. Ze wilde liever niet, maar begon toch maar. Toen kwam er een oude man aan, met een stokje in de hand. Hij bood aan haar te helpen. 'Niet nodig,' zei ze, 'ook met z'n tweeën redden we het niet.' 't Valt wat mee,' zei hij, 'maar ik wil er wel wat voor hebben. Wat je morgenochtend als eerste toebindt, dat wil ik hebben.' Ze stemde toe. De oude nam zijn stokje, zette het in een hoop mest, en kijk: de hele mesthoop vloog zo uit elkaar! In een oogwenk waren alle hopen uitgestrooid. Opgewekt ging Janna terug naar de boerderij.

De boer kon niet geloven dat ze al klaar was, maar in geuren en kleuren vertelde ze van de oude man met zijn stokje. De boer begreep wel dat dit niet in de haak was. 'Wat doe je morgenochtend het eerst? Je eigen kleren vastmaken toch zeker? Begrijp je niet dat je jezelf als eerste vastbindt? Dan ben je voor hem, kind, dan heeft de duivel je te pakken!' Daar had ze nooit aan gedacht. Maar de boer wist raad. 'Maak een stropop,' zei hij, 'zet die voor je bed en als je opstaat moet je die eerst aankleden. Pas op, pas op, voordat je zelf ook maar één ding aantrekt, moet je de stropop aankleden en buiten de deur zetten.'

Zo is het ook gebeurd. De stropop stond de volgende ochtend nog niet buiten de deur of er klonk een gehuil en gebrul dat horen en zien je verging. Het stro lag overal om het huis. De kleren van de meid waren weg en op het land stond de mest weer in hopen. Maar dat was niet zo erg. De duivel

kreeg Janna niet, maar de boer wel! En hij heeft zelf later de mest uitgestrooid...

Dit 'de duivel bedrogen'-verhaal was in de twintigste eeuw geliefd in Groningen, oostelijk Friesland en Drenthe, en was ook in het Duitse Emsland bekend. Dit is duidelijk het kerngebied van dit verhaaltje. Daarnaast kennen we er alleen nog een handvol geografisch gezien verstrooide versies van, een oudere en een paar jongere uit België en twee jongere uit het Rijnland en de Verenigde Staten. De oudste Belgische tekst komt uit het Brusselse. Hij staat in het eerste Nederlandse, zij het ook vooral Vlaamse sagenboek, de *Niederländische Sagen* (Leipzig 1843) van Johann Wilhelm Wolf (1817-1855), nummer 458 (zie voor Wolf ook: Zevenbergen). Ook hier al wil een meid Mieke naar de kermis, maar moet zij eerst mest verspreiden, helpt de duivel haar in de gedaante van een mannetje voor het eerste wat gebonden wordt en krijgt de boer argwaan. Het enige verschil is dat hij de pastoor erbij haalt en dat die de oplossing heeft. De Friese volksverhaalverzamelaar Tiede Roelofs Dykstra (1820-1862) maakte samen met zijn studiegenoot Willem Doorenbos, de latere leermeester van de Tachtigers, een vertaling van het boek van Wolf. De Groninger boekverkoper F. Wilkens bracht het in afleveringen uit, maar de belangstelling was zo gering dat hij de uitgave vanaf nummer 188 staakte. Toch kregen de Groningers ook nummer 458 te lezen. In de *Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak* voor 1856 verscheen in het mengelwerk de bijdrage 'Drie domme duivels'. Dit blijkt een woordelijke vertaling van de nummers 456, 458 en 459 van Wolf. De uitgevers van de almanak, Barghoorn, Geertsema en Doesburg, zullen in het bezit zijn gekomen van het manuscript van de Wolfvertaling.

Nummer 458 paste blijkbaar in het magisch-mythisch wereldbeeld en de sociaaleconomische context van veel lezers van deze almanak. Want dat dit volksverhaal, dat verder nergens vaste grond onder de voeten heeft gekregen, juist in het verspreidingsgebied van deze zeer populaire Groninger almanak – Groningen, oostelijk Friesland en Drenthe – na 1856 wel aansloeg, kan zeker op het conto van dit jaarboekje worden bijgeschreven. Daarop wijst ook dat de meeste noordoostelijke uit de volksmond genoteerde teksten van dit sprookje voor een mondeling overgeleverd volksverhaal verrassend weinig variatie vertonen. Overigens is dit maar één voorbeeld onder zeer vele van de invloed van een gedrukt almanakverhaal op de jongere orale vertelcultuur. (VdK)

Westeremden (gem. Loppersum)

MAGISCHE RUNEN

Over de Germaanse mythen en sagen in de Nederlanden zijn we zeer slecht geïnformeerd. De Germanen hadden nauwelijks een schriftcultuur, en wat we aan IJslandse en Noorse mythen en sagen kennen, valt niet zomaar te transponeren naar Nederlandse bodem. De Romeinen hebben wel het een en ander geschreven over de zeden en gewoonten van de Germanen, maar aangezien zij aan-

Het runenhoutje van Westeremden.

vankelijk vijanden van elkaar waren, zullen de Romeinse getuigenissen lang niet altijd betrouwbaar zijn geweest. Terwijl van de Grieken en de Romeinen talloze mythen en sagen zijn overgeleverd, hebben we voor de Germaanse Nederlanden feitelijk helemaal niets. Niettemin hebben wetenschappers in de negentiende eeuw volop getheoretiseerd en gereconstrueerd met betrekking tot de Germaanse cultuur, rituelen en geloofsvoorstellingen alhier. Inmiddels is de wetenschap daar allang weer van teruggekomen, maar menige leek – zeker in het tijdperk van de new age – is nog altijd gefascineerd door die theorieën en reconstructies.

Wat we daadwerkelijk van de Germanen hebben geërfd zijn wat namen van dagen: woensdag (Wodans dag), donderdag (Donars dag), vrijdag (Freya's dag). Wat we ook uit de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse tijd van de Germanen overgeleverd hebben gekregen, zijn wat runeninscripties. In 1917 werd er in Westeremden een stukje taxushout gevonden dat waarschijnlijk dateert uit de achtste eeuw n.Chr. Het is een staafe met runenopschrift met een magische functie. Welke functie precies, is echter niet duidelijk. Volgens mediëvist Frits van Oostrom staat er in vertaling te lezen:

Op de terp Opheim vatte Amluth post.
Voor zijn houtjes heeft de branding gebukt.
Voor dit houtje bukde de branding.

Verondersteld wordt dat zo'n houtje met een dergelijke magische formule in zee werd gegooid bij springtij en noodweer, met de bedoeling om overstromingen te bezweren. Volgens deze vertaling zou een zekere Amluth hopen met deze magische formule de woeste baren in bedwang te houden.

Volgens runologe Tineke Looijenga staat er echter iets heel anders te lezen, vrij vertaald: 'Voorspoed blijft in het huis, moge die ook groeien bij de taxus op de wierde; dit is van Winoed.' Dit is een volslagen andere lezing en interpretatie van de runetekst. In deze ze-

genwens hoopt een zekere Winoed voorspoed en vruchtbaarheid af te smeken. Wat de interpretatie ook is, het runenhoutje biedt een zeldzaam inzicht in het magische denken binnen de Germaanse cultuur. (TM)

Westernieland (gem. De Marne)

DODENDIENST OP OUDEJAARSAVOND

Het was oudejaarsavond. Helwerda en zijn vrouw gingen dan altijd naar de kerk. De kerkboeken lagen klaar. Hij zat bij het vuur en zij achter de tafel boven een warme stoof te wachten tot het tijd was. Misschien zijn die oude mensen toen in slaap gevallen. Opeens schrikt de vrouw op. 'Kom,

De kerk te Westernieland.

we moeten gaan.’ Ze gaan op weg. Maar wat wonderlijk: er is geen mens op pad, maar de kerk is verlicht. Het is volle maan.

‘We zijn zeker laat,’ zegt ze. Ze gaan naar binnen. Daar zitten in de banken verscheidene mensen die de laatste jaren overleden zijn en de oude dominee, die ook al jaren dood is, staat op de preekstoel. Op de achterste bank zit de vrouw van een vroegere arbeider van hen, die voor een paar weken overleden en begraven is. Ze wenkt met haar hand dat ze meteen weer naar buiten moeten gaan. Dat doen ze ook, zo snel als ze kunnen. De deur slaat achter de boerin dicht.

Als ze weer op weg gaan en omkijken, is het donker in de kerk en de klok slaat één.

Deze sage tekende verzamelaarster mevrouw Huizenga-Onnekes in 1928 te Westernieland op. Het is een jongere, protestantse variant van een oud, al vanaf de vierde eeuw bekend en in grote delen van Europa verteld verhaal, dat, afhankelijk van tijd-, religie- en ruimtegebonden factoren, nu eens als legende, dan weer als demonologische dodensage wordt overgeleverd. Kern is dat iemand op een meestal bepaalde avond (advents-, kerst- of oudejaarsavond) de kerk in gaat en daar een mis of kerkdienst van de plaatselijke doden verstoort. Dat dat hier op oudejaarsavond plaatsvindt, heeft ongetwijfeld te maken met het in veel protestantse kerken gangbare gebruik om tijdens de oudejaarsavonddienst de in het afgelopen jaar gestorven gemeenteleden te herdenken. En dat het om één uur weer donker is, past ook. ‘Tussen twaalf en één zijn alle geesten op de been,’ zegt men in het noorden.

De levende is bij de doden niet welkom, en al of niet geholpen door een oude bekende, ontkomt hij aan de doden. Vaak op het nippertje; een kledingstuk dat hij op de vlucht moet achterlaten of dat vast komt te zitten tussen de achter hem dichtslaande deuren wordt de volgende dag in stukken gescheurd op het kerkhof teruggevonden. Dat laatste ontbreekt hier, maar vinden we wel terug in een Friese variant die Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) op het katholieke Ameland noteerde en in 1854 publiceerde:

Een oud vrouwtje op Ameland meent op een ochtend dat ze het klokje voor de mis hoort luiden. Ze haast zich naar de kerk, waar de kaarsen op het altaar branden en bij zachte orgelmuziek de misdienaars uit de grond lijken op te stijgen. Dan komen er mensen de kerk binnen die allang dood

zijn. Vlak achter haar gaat een pasgestorven buurman zitten. Hij waarschuwt haar: ‘Dit is een mis voor de doden, niet voor de levenden. Ga zo snel mogelijk weg en denk erom dat je de haak van je schoudermanteltje losmaakt, want anders ben je een lijk.’ Er verschijnt nu een priester die ook allang dood is en de mis leest. Daarna verlaten de geesten muisstil de kerk. Het vrouwtje volgt snel de laatste, maar ze had de tenen nog niet over de drempel of de deur wordt met veel misbaar dichtgeslagen, zodat haar mantel tussen deur en deurpost komt vast te zitten. Had de haak vastgezet, dan was ze zeker achterovergeslagen en was haar hoofd verbrijzeld. Nu kostte het haar alleen een mantelslip.

Soms gaat het, vooral in katholieke lezingen, niet om een verstoring, maar moet de bezoeker de priester helpen de mis uit te voeren. Deze uitwerking vinden we in een Limburgse variant uit Maastricht:

Een arme zwerversjongen valt in de kerk in slaap. Als hij wakker wordt straalt de hele kerk van licht en een priester vraagt: ‘Komt er dan niemand om mij de mis te dienen?’ De jongen valt weer in slaap en vraagt de volgende dag de pastoor om raad. Die gebiedt hem de volgende nacht weer naar de kerk te gaan en leert hem hoe te handelen. Als de vraag weer gesteld wordt, treedt hij naar voren en dient de mis zo goed hij kan. Daarmee verlost hij de priester die de eeuwige rust niet kon vinden omdat hij een keer de mis opzettelijk verkort had. Hij voorspelt de jongen dat hij bisschop zal worden – wat ook gebeurt. (VdK)

Zeerijp (gem. Loppersum)

HET RIEPSTER LICHT

Een van de meest intrigerende teksten uit de Oud-Friese rechtsoverlevering is de waarschijnlijk dertiende-eeuwse sage van de dertien *asega's*, waarin de oorsprong van het Friese recht wordt verklaard. Een *asega* was toen een functionaris die als kenner van het recht dienstdeed en daarmee het procesverloop bepaalde.

Nadat koning Karel [de Grote] koning Redbad heeft overwonnen gebiedt hij de Friezen hun

recht te kiezen. Zij wijzen hiervoor twaalf asega's uit de zeven Friese zeelanden aan. Omdat deze er niet uit komen legt Karel hun drie keuzes voor: onthoofd worden, onvrij worden of met een schip zonder roer, riem of touw dat één eb en één vloed kan weerstaan uitgezet worden. Ze kiezen het laatste en drijven zo ver weg dat ze geen land meer kunnen zien. Op voorspraak van de eerste asega, uit het geslacht van Widekin, bidden ze tot God, die twaalf discipelen had, hun een dertiende te zenden om hun het recht te onderwijzen en weer aan land te brengen. Toen zagen ze een dertiende aan de achtersteven zitten en hij had een gouden bijl [ene goldene axe] op zijn schouder, waarmee hij weer naar de kust stuurde, tegen de stroom en tegen de wind in. Toen ze aan land kwamen wierp hij de bijl op het land en maakte daarmee een graszode los. Toen ontsprong daar een bron. Daarom heet het: 'Daar te Axenshove en te Eswei zaten zij rondom de bron.' En wat de dertiende hun onderwees, dat namen zij als recht aan. Niemand wist wie de dertiende was, zo sterk leek hij op elk van hen. Toen hij hun het recht had onderwezen, toen waren er nog maar twaalf. Daarom

zullen er dertien asega's zijn, en wanneer zij het niet eens zijn, dan dienen de zeven de zes te overstemmen. Aldus is het landrecht van alle Friezen.

Deze sage werd ook in het Nederlands en Nederduits vertaald en kreeg tot in de negentiende eeuw een vaste plaats in kronieken en historiewerken, waarbij het woord *axe* ook wel werd vervangen door *holt*, 'kromhout', en de asega's – het instituut asega was al in de dertiende eeuw verdwenen – door 'een uit Wimodes volk'. Wimode was de dochter van Friso, de legendarische uit India afkomstige prins die Friesland gesticht zou hebben. Van Wimode stammen de Friezen ten oosten van de Lauwers, dus ook de Groninger Friezen, af. Toen men vanaf het begin van de negentiende eeuw op zoek ging naar de heidense wortels van de Friese cultuur, heeft men telkens weer, tot vandaag de dag toe, maar nooit echt overtuigend, geprobeerd te bewijzen dat deze sage een gechristianiseerde vorm van een Germaans-heidense mythe is. Axenhove en Eswei zijn niet duidelijk te lokaliseren, maar in Noord-Groningen wees men daarvoor Zeerijp aan, waar deze sage verbonden werd met daar optredende dwaallichtjes (blauwachtige vlammetjes ontstaan door verbrandend moerasgas, algemeen als iets bovennatuurlijks beschouwd). Die dwaallichtjes worden in Groningen meestal hiplichtjes genoemd en lokaal te Zeerijp het Riepster licht. Dat gebeurde waarschijnlijk voor het eerst door de laatste pastoor en eerste dominee van Zeerijp, de in 1600 gestorven Gerardus Alberti, in een nu onvindbaar manuscript met aantekeningen 'betrekkelijk Zeerijp en omstreken, die weinig om het lijf hadden en doorweven waren met spookverhalen'. De eerste tekst van de Zeerijpredactie van de dertien asega's vinden we 1851 bij Van der Aa:

Onder de bijzonderheden van dit dorp [Zeerijp] rekenen wij de Woldweg of Wolddijk en het aldaar zo algemeen waargenomen bekende spokende Riepster licht. Dit zeer gevreesde licht was geen zich verplaatsende ruil of vurige landmeter, geen valse lantaarn of stalkaars [benamingen voor spokende lichtgeesten], geen dwaal- of hiplicht, maar een blijvend licht, dat op dezelfde plaats dan eens zeer helder en dan eens bijna onmerkbaar gezien werd. Er bestaat omtrent de oorsprong van dit licht de volgende legende. Keizer Karel de Grote beval na zijn overwinning op de Friese koning Radboud II dat overal de wetten in schrift zouden worden gesteld. De Friezen benoemden tot dat einde twaalf deskundige personen, wetgeleerden, door

Een glas-in-loodfragment van het verhaal van het Riepster licht in het Academiegebouw te Groningen. Hier verschijnt Jezus Christus als redder in nood, die de boot veilig aan land brengt op de plek waar nu Zeerijp ligt.

hen *Wimoedes* en door de Noormannen *Azen* genaamd. Deze moesten als ingewijden de heilige godentaal, die merendeels uit rijmen en spreuken bestond, uit het Oudfries in het Latijn overzetten, en die vertaling zou hen vervolgens tot richtsnoer verstrekken. De *Wimoedes* weigerden: het was huns inziens niet geoorloofd het door hun voorouders in orakeltaal uitgesprokene op schrift te stellen; ook wilden ze zich niet aan de nieuw ingevoerde keizerlijke wetten onderwerpen, als wijkende te zeer af van hun aloude zeden en gewoonten, waaraan zij bijzonder gehecht waren.

De keizer stelt hen nu voor een keus, binnen zeven dagen te doen: onthoofd, levend begraven of in een stuurloos schip uitgezet worden. Ze kiezen voor het laatste. Voor Gods weer en wind drijvend, vertelt een van de *Wimoedes*, met name *Azing* of *Asega*, dat hij eens in een leerrede van *Willebrord* gehoord had dat Jezus Christus na zijn opstanding, op het bidden van zijn in druk gezeten [in angst zittende] vrienden onder hen verschenen was, hoewel de deuren van de zaal waarin zij zich bevonden gesloten waren. Hij stelt voor dat ook zij tot Jezus bidden. En ziet: terwijl zij nog baden, vertoonde zich achter in het schip een man, rustende met zijn hand op het kromhout waarmee hij het schip bestuurdde en hen alzo weer in de haven vanwaar zij uitgevaren waren terugbracht. Als nu de dertiende, met de twaalf *Wimoedes*, aan welke hij in uiterlijk voorkomen geheel gelijk was, aan land kwam, wierp hij het kromhout op de grond, alwaar het terstond brandde en vervolgens tot een lichtende baak voor de zeelieden werd, totdat 't Zandt [de haven van Zeerijp] verstopte, waarop het brandende hout verdween en door eene rijke bron van heerlijk vers water vervangen werd. Doch van toen af brandde de duivel hier aan de dijk een vuur als een valse lantaarn, een groot licht, om de zeelieden te misleiden, daar dit licht bij nadering verdween.

De dertiende onderwees de *Wimoedes* verder. Als zij nu wel onderricht waren, zagen ze de dertiende niet langer. Zij kozen het landrecht dat hun door *Maria's* zoon geleerd was en deze verzameling van wetten verwierf de goedkeuring van de keizer en de paus beide, en door deze ingeving van Jezus Christus kregen de anders stijfhoofdige Friezen hun wetten overeenkomstig des keizers verlangen. Het zo gevreesde *Rijpster licht* is dus niet anders dan het vuur van de *Boze*.

Deze op zich niet zo geslaagde verbinding van een jongere versie van de al niet meer helemaal begrepen Oud-Friese rechtssage, waarbij de *asega's* *Wimoedes* worden (de etymologie van dit woord is niet duidelijk) en *Asega* een persoonsnaam is, met het *Riepster licht*, waarmee het heilzame werken van Jezus leidt tot een wandaad van de duivel, vond veel weerklank in Groningen. In 1864 neemt de *Warffumer arts* *Rembertus Westerhoff* (1801-1874), die zich ook beroept op de Zeerijper hoofdonderwijzer *J. Kuipers* (de informant van *Van der Aa?*), het verhaal over. In 1904 wordt de sage bewerkt door *Geert Aeilco Wumkes* (1869-1954), toen predikant te Zeerijp, later groot man in de Friese Beweging. Op deze beiden gaan dan weer de diverse bewerkingen van *Kornelis ter Laan* (1871-1963) terug, die er nog bij weet te voegen dat het spooklicht zo groot was als een *sloekschoof*, 'een schoof van het langste stro'. De bekende Groninger kunstenaar *Johan Dijkstra* (1896-1978) verwerkte het verhaal in een gebrandschilderd raam in het Academieggebouw van de Groninger universiteit en de dichter *Jan Boer* (1899-1983) wijdde er in 1937 een ballade aan, waarin hij van de lichtende baak een hemelhoge trotse toren maakt, 'dei mit zien lichten, zien geluden, aan ale zwaarvers 't pad zol duden'. Ter *Laan* brengt ook een versie uit het keurboek van het West-Friese *Sijbekarspel*. Deze staat dichterbij de Oud-Friese redactie, al zijn de *asega's* er twaalf edele en wijze mannen in geworden. Op het middeleeuwse zegel van *Medemblik* staat het schip met de dertien *asega's* afgebeeld. Buiten Nederland werd de sage vooral bekend door de gebroeders *Grimm*, die hem in het tweede deel van hun *Deutsche Sagen* (1814, nr. 450) opnamen. (VdK)

Zoutkamp (gem. De Marne)

DE ZIENERES VAN ZOUTKAMP

Ludgerdina Bol werd geboren te Zoutkamp op 10 mei 1813 als dochter van *Louwe Jans Bol* en *Geeske Rypkes Beukema*. Ze trouwde met de visser *Melle Waalkes Balk* (1803-1851) en overleed in haar geboortedorp in 1880. Volgens de verhalen was ze klein van gestalte, met donker haar en heldere bruine ogen.

In het Groningse vissersdorp stond de vrouw bekend als *Meldine*, een naam ontstaan door samentrekking van de voornaam van haar echtgenoot met de hare. *Meldine* was 'met de helm geboren' en 'behept met het tweede gezicht'. De 'helm' is het vlies dat bij de geboorte het hoofd van sommige kinderen omgeeft. Een kind dat

‘met de helm’ geboren wordt, werd vaak geacht een gelukskind of ziener te zijn. Deze kinderen kunnen, naar het volksgeloof, ‘meer dan een ander’. Mensen die als ziener bekendstaan, maar ook mensen die toevallig en maar zelden een ervaring in de zin van het tweede gezicht hebben, plegen in wakende toestand (dus niet in een droom) toekomstige gebeurtenissen te zien (ook wel voorloop genoemd, of *veurloop* in Groningen; zie ook: Gasselternijveen).

Vanaf het begin der tijden zijn er mensen die menen de gave van profetie te bezitten. Groningen kent een lange en rijke traditie van voorspellingen van komende veranderingen en naderend onheil, waarbij vooral cryptische oorlogsvoorspellingen de ronde bleven doen. Het bekendst werden de voorspellingen van Jarfke (in de volksmond Jaarfke), een visser uit het Dollardgebied, die waarschijnlijk stammen uit de late Middeleeuwen.

Volgens inwoners van ‘Zoltkamp’ heeft ook Meldine voorspellende uitspraken gedaan. De voorspellingen zijn verteld door Zoutkamper Joannes Diek aan verzamelaarster mevrouw Huizenga-Onnekes, aangevuld met voorspellingen die Ruben Koman in Zoutkamp opte-

Oud-visser Hendrik Rispens vertelde in 2007 over een voorspelling van de bloedtrap in Zoutkamp.

kende uit de mond van Frans Visscher en Hendrik Rispens. Enkele voorspellingen luidden aldus:

- Er zal een tijd komen dat de meeste koningen van hun troon gestoten zullen zijn.
- Er zullen zware tijden komen.
- In vreemde landen zullen grote en vele volken opstaan.
- Ons land zal erbuiten blijven.
- Een heel groot volk zal overwinnen.
- Zoutkamp zal eens een stad worden en Vierhuizen en Zoutkamp zullen aan elkaar gebouwd worden.
- Door de Gronden [gelegen tussen Ulrum en Zoutkamp] zal een kanaal gegraven worden.
- Mensen zullen rijden op twee wielen en ook in wagens zonder paarden, met lichten voorop.
- Tussen Ulrum en Zoutkamp zal een trein rijden.
- Er zullen schepen zonder zeil varen naar Groningen, of weer terug.
- Te Zoutkamp zullen vreemde ijzeren schepen komen, met machines erin.
- Er zullen koperen krukken op de voordeuren komen aan de Reitdiepskade in Zoutkamp.
- Op een trap in Zoutkamp zal, door oorlog of onheil, veel bloed vloeien.
- Een grote koning zal over de hele wereld heersen.

Meldine was ervan overtuigd dat de ‘gezichten’ die ze kreeg, bedoeld waren om de mensen te waarschuwen. Ze stichtte een sekte, De Heilige Geest, waarvan de leden (Bijbel)oefeningen hielden bij de gelovigen aan huis. Volgens de sekte verkondigde de Kerk niet de ware leer en de predikanten in de omgeving hadden dan ook weinig op met Meldine. De gelovigen meenden dat de Heilige Geest voornamelijk tijdens begrafenissen boodschappen zond over de ziel van de overledene. Al snel kwam een deel van de aanhangers ‘tot inkeer’ en nog tijdens haar leven was de sekte van Meldine geheel verlopen.

Meldine was er zelf van overtuigd dat haar voorspellingen in vervulling zouden gaan. Ze was vooral vervuld van haar voorspelling over de ‘swoare tieden’: er zou een tijd komen dat de mensen ‘goddeloos, weelderg en lichtzinnig’ werden. Zo zou zij eens naar burgemeester Van der Ley van de Panser zijn gegaan om hem te verzoeken als minister op te treden wanneer alles mis zou gaan.

Vertellers op de leugenbank te Zoutkamp.

Kwamen haar voorspellingen uit? Van circa 1920 tot 1940 reed er een trein tussen Ulrum en Zoutkamp, en enige jaren na het overlijden van Meldine werd er een scheepswerf in Zoutkamp gevestigd, waar ijzeren schepen werden gebouwd. Vele andere voorspelde gebeurtenissen hebben (nog) niet plaatsgevonden.

In het dorp en op de leugenbank in het dorp in de gemeente De Marne, een praatplek voor senioren waar oude visserslui elkaar verhalen vertellen van alledag, en

waar ook sterke en humoristische verhalen de revue passeren, blijven de verhalen over Meldine levend. Het is niet ondenkbaar dat de verhalen van Zoutkamps zieneres in de loop der tijd licht veranderen en sterker worden. Zo was er nog geen Reitdiepskade in Meldines tijd, en ook de 'bloedtrap' was hier zeer waarschijnlijk nog niet. Leugen of waarheid? De uit 1994 daterende tekst op de Zoutkamper leugenbank vertelt ons: "n Leug'nkje hier, 'n leug'nkje doar, Zeg mor niks, 't is aalmoal woar!" (RAK)

FRIESLAND

Achlum

(gem. *Franekeradeel, Frjentsjerteradiel*)

HET WONDERLIJKE LEVEN VAN KLAAS KUNST

Klaas Kunst zat op een keer krap in het veevoer en hij ging naar zijn buurman toe om wat van hem te lenen. Maar de buurman wilde hem niet ter wille zijn en Klaas geen graan geven. Hoe dan ook, 's avonds kwamen er van alle kanten kraaien en oude roeken op buurmans boerderij zitten. De man kon er niet van slapen, zo gingen ze tekeer op het huis en de schuur.

De volgende morgen riep de buurman Klaas te hulp en die zei: 'Tsjja, als je mij een paar zakken vol graan geeft, dan kan ik er wel een eind aan maken.' Vanzelf beloofde de boer hem dat, en toen legde Klaas een zak vol op het erf. De vogels kwamen er allemaal op af en Klaas zei niets anders als:

Ka, Ka, elk in pik
en dêrmei wei
[Kras, kras, ieder één keer pikken
en dan ervandoor]

Zo raakte de buurman van de zwerm af en kreeg Klaas zijn graan.

De hereboer Klaas Gerrits Wieringa, beter bekend als Klaas Kunst, leefde in Achlum van ongeveer 1673 tot 1741 en stond vanwege zijn belangstelling voor de natuurkunde bekend als een duivelskunstenaar. Het bovenstaande verhaal over hoe hij zijn buurman een paar zakken graan lichter maakte, is een van de meer recente die er over hem werden verteld. De Friese volkskundige, schrijver en journalist Sytse Jan van der Molen (1912-1995) tekende het in 1951 op uit de mond van een zekere Zandbergen te Stiens, wiens vader het omstreeks 1890 in Achlum vertelde. In 1974 noteerde Ype Poortinga een nog jonger verhaal bij de boekhandelaar Siebren Tjemmersma (1887-1979) te Wommels, een man met een ruim repertoire aan fabels en anekdotes. Over Kunst wist die evenwel niet meer te vertellen dan de internationaal verbreide anekdote over hoe de duivel gefopt wordt door hem geld te laten gieten in een laars zonder zool (zie: Greonterp). Wanneer de verhalen over een specifiek persoon algemener worden, houdt dat in dat de specifieke herinnering vervaagt. De sprekende bijnaam van Klaas en de verschillende publicaties die er sinds het midden

van de negentiende eeuw verschenen konden de traditie een tijd lang levend houden, maar wisten uiteindelijk niet te verhinderen dat die verwaterde.

In de oudere literatuur over Klaas Kunst werden zijn diverse streken uit de doeken gedaan. Zo kon hij soldaatjes uit de haardput tevoorschijn laten komen, ze op commando laten exerceren en ze weer terugsturen. Hij kon iemand vastzetten (stokstijf laten staan), en met een bootje tegen de wind in zeilen en onder bruggen door varen zonder zeil en mast te strijken. Toen zijn knecht een keer tijdens zijn afwezigheid in zijn toverboek las en daarmee een onbeheersbare zwerm roeken opriep, las Klaas het boek van achter naar voren en moest uiteindelijk nog klaverzaad strooien onder het uitroepen van de spreuk 'Twee man een korrel' voordat de vogels verdwenen waren – dit laatste verhaal was duidelijk een voorloper van het hierboven vertaalde. Klaas liet ook studenten die naar Achlum waren gekomen om zijn kunsten te bewonderen op de terugweg verdwalen. Hij maaide een korenveld, zodat de knechten die het eigenlijk moesten doen naar de kermis konden, maar de volgende dag stond het koren er weer gewoon. Dat waren voor een groot deel de geijkte verhalen die men over tovenaars vertelde en voor een iets kleiner deel waren ze aangepast aan de Friese situatie.

Het enige meer persoonlijke verhaal dat er over Klaas is overgeleverd is meteen veel minder magisch. Op een keer kreeg hij de dominee en een ouderling op bezoek omdat er over hem was geklaagd. Hij liet hun zien dat wat hij deed in feite berustte op een simpele toepassing van de natuurkunde. En hij daagde op de kermis goochelaars uit. Magie kwam er pas later, en buiten hem om, aan te pas. (WdB)

Akkrum

(gem. *Boornsterhem, Boarnsterhim*)

KROMME KNILLES EN MANKE MEINE

Van alle demonische wezens die volgens het traditionele Nederlandse magisch-mythische wereldbeeld samen met mens en dier ons land bewoonden, zijn de reuzen het eerst verdwenen. In kabouters wordt door sommigen nog geloofd en de duivel is voor velen nog een angstaanjagende werkelijkheid, maar in reuzen gelooft nu wel niemand meer. Ze moeten er vroeger geweest zijn; daarvan getuigt immers ook de Bijbel op meerdere plaatsen. Genesis 6:4 zegt: 'In die dagen waren er reuzen op de aarde, en ook daarna', en in Jozua 14:13-15 en Numeri 15:13-15

Standbeeld uit 1997 van Manke Meine en Kromme Knillis te Akkrum door Jan de Wit.

is er sprake van de reusachtige bewoners van Enak, vandaar ook de benaming enakskinderen (Fries: *enaksbern*) voor reuzen. Goliath is wel de bekendste Bijbelse reus. Er werd dan ook, en wordt nog steeds, wel over hen verteld, maar in het algemeen op een wat speelse, humoristische wijze, die duidelijk wil maken dat het maar ‘verhaaltjes’ betreft. Meestal gaat het dan over sporen die de reuzen nagelaten hebben, de hunebedden (zie: Schoonoord), de Hunenborg (zie: Volthe), andere opvallende kenmerken van het landschap, hoogten en heuvels (zand door reuzen verloren, door een gaatje in klomp of broekzak, bijvoorbeeld bij de Hondsrug), vaarten door hen gegraven, scheve torens (waar ze tegen geleund hadden), grote zwerfstenen (door hen geworpen) en dergelijke. We noemen dit soort verhalen ethiologieën: volksverhalen die verklaren hoe iets het uiterlijk, de vorm of de naam gekregen heeft die het nu heeft.

Etiologieën waar reuzen in voorkomen zijn in Friesland ook bekend. Hier hebben ze vooral als polderjongens hun stempel op het landschap gedrukt. In oude tijden namen ze, aldus de overleveringen, vaak werk aan om vaarten en sloten te graven. Ze waren – uiteraard – beresterk, grote eters, grofbesnaard, ruw, vrij onnozel, maar ook harde werkers, die vaak ingehuurd werden voor graafwerkzaamheden, die voor hen een fluitje van

een cent waren, maar voor de mens een reuzenkarwei. Ze gebruikten voor het graven halve bollepreamen (een bollepream is een grote praam voor het vervoer van vee, hooi, mest en dergelijke). Een hele reeks namen van Friese plaatsen en wateren, vooral bochtige (goede landmeters waren ze bepaald niet), hebben we aan deze slootgravers te danken. Zo hebben bij Oppenhuizen drie reuzen, de broers Broer, Douwe en Jarich de Broeresloot, de Douwepoel en de Jarichsloot gegraven, en zo zijn ook Akkrum en de Meinesloot en de Kromme Knillis daar aan hun namen gekomen. Over Akkrum lezen we voor het eerst in het Friese tijdschrift *Iduna* (zie: Harlingen), jaargang 1856:

Toen Akkrum nog geen naam had, zouden twee reuzen de sloot van Akkrum naar Oldeboorn graven, ook al met halve bollepreamen. Maar ze gebruikten in die tijd nog geen lijn waarlangs gegraven werd. Dus ze werkten maar op goed geluk. Toen ze al een flink stuk opgeschoten waren, bekeek de ene reus het resultaat eens, of de sloot wel goed recht was. Hij keek, en hij keek, en ten slotte zei hij: ‘A, krom!’ Zo heeft Akkrum zijn naam gekregen.

Dit is maar één verklaring voor de naam van Akkrum. Er zijn er meer, soms in een bredere geografische context geplaatst, maar altijd met reuzen erbij betrokken. Er volgt hier een drietal uit de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, door de succesvolle Friese verzamelaar Dam Jaarsma (1914-1991) uit Oostermeer voor het Meertens Instituut opgeschreven:

Twee reuzen groeven een vaart. Elk met een halve bollepream. Ze waren moe en wilden even uitrusten. Toen leunden ze tegen de kerk van Britsum. Die kon hun gewicht niet dragen en bezweek. ‘Ik brits him’ [ik brak hem], zei de ene reus. Deze plaats kreeg de naam Britsum. Toen gingen ze naar Akkrum en ook daar gingen ze tegen de kerk aan staan. Maar die verboog. ‘A, krom,’ zei de tweede reus. Vandaar de naam Akkrum. Toen gingen ze naar De Valom. Maar daar liep het nog slechter af toen ze tegen de kerk aan leunden. De hele kerk viel om. Sindsdien heet het daar De Valom. Toen dachten ze: laat ons maar even tegen die toren aan leunen, dat lijkt een sterke. Het was de toren van Stiens. En kijk, die bleef staan [stean, voltooid deelwoord: stien]. Daarom

heet die plaats Stiens. (Verteld door Johan Wijbenga, Kollum 1967)

Er was eens een reus, die was getrouwd. Op een keer komt hij thuis, toen had zijn vrouw een slecht humeur. Van de weeromstuit werd ook hij woedend. Hij grijpt een grote schop [bats] en begint met modder te gooien. Dat belandt in de sloot en die werd daar krom. Toen ze er de volgende dag langs kwamen lag er een bocht in de sloot. Ze praatten daar wat krom en zeiden: 'Ah-ah-krum.' Zo heeft die plaats de naam Akkrum gekregen. (Pyt Hofstra, Ureterp 1968)

Ergens in Friesland waren ze een vaart aan het graven. Ze smeten een pet een eind vooruit en waar die pet maar heen waaide, daar groeven ze naartoe. Toen kwam de opzichter op het werk. 'A,' zei de man. 'Krom!' De vaart was krom. Toen kreeg die plek daar de naam Akkrum. (Syberen Koop, Hurdegaryp 1974)

In Akkrum zelf geeft men vandaag de dag de voorkeur aan de eerste versie, maar nu in een uitgebreidere vorm, waarin de reuzen ook een naam hebben gekregen: Kromme Knillis (of Knilles) en Manke Meine. Meine was kwaad vanwege die rare bocht en gaf Knillis de schuld. Hij wilde niet meer met hem samenwerken en ze gingen ieder huns weegs. Meine groef de kaarsrechte Meinesloot en Knillis de Kromme Knillis. Ook de in Akkrum zo populaire volkssport mastklimmen – sinds 1968 wordt in Akkrum om het Fries kampioenschap mastklimmen gestreden – wordt er nu in betrokken. Nadat de twee reuzen uiteengegaan waren, hielden ze elkaar nog steeds in de

Logo van café Kromme Knilles aan Heechein 42 in Akkrum, met daarop een van de reuzen.

gaten. Ze staken hun zeven meter lange schop in de grond en klommen erin om te zien hoe ver de ander was. Daarom gebruiken ze in Akkrum bij het mastklimmen twee zeven meter hoge masten.

Akkrum afficheert zich nu, ook met een (auto)sticker, als dorp van Kromme Knillis en Manke Meine. Op een schiereilandje in de Boarn staan ze sinds 1997 uitgebeeld in plaatstaal, acht meter hoog, gemaakt door Jan de Wit. In het dorpscafé Kromme Knillis zal men er graag hun verhaal vertellen. (VdK)

Ameland

RIXT VAN 'T OERD

Het plaatsje Buren op Ameland stond eeuwenlang bekend om zijn strandjutters. De meeste Amelander boeren combineerden namelijk hun vak met dat van visser, jager en jutter.

Zo was er eens een vrouwtje op het eiland, genaamd Rikskemooi, tante Rixt. Als vissersweduwe was zij van Wierum naar Ameland gekomen. Samen met haar zoon Sjoerd leefde de vrouw in een hutje, gemaakt van strandhout en plaggen. Het tweetal ging dagelijks naar het strand, in de hoop dat de vloedlijn hun rijkdommen zou geven. Ze zochten naar bruikbaar materiaal van vergane schepen. Het juttersleven beviel zoon Sjoerd echter na geruime tijd niet meer. De lokroep van zee was te groot, en de zoon besloot het water op te gaan, zijn moeder alleen achterlatende. Rixt leefde nog jaren van het juttten, maar de zee gaf haar steeds minder. Tijdens stormen liep ze langs het strand, in de hoop een noodsein van een schip op te vangen. Maar de schepen wisten hun koers te behouden, en Rixt ving nog weinig uit de zee. Het vrouwtje bedacht een duivels plan. Met een lantaarn in de hand [ook wordt wel gezegd dat ze deze plaatste tussen de hoorns van een koe] liep ze over het Oerderduin, in de hoop dat schepen haar lamp zouden aanzien voor een veilige haven. De list lukte. Een schip strandde op een zandbank, en verging met man en muis. Vaten, tonnen en ander materiaal spoelden aan op het strand. Rixt was in haar nopjes. Maar wat zag zij tussen het wrakhout? Een levenloos lichaam, van een jonge man. Toen de eerste zonnestralen door de wolken schenen herkende de vrouw in de man haar bloedeigen zoon! Rixt werd gek

van verdriet. Na haar dood spookt zij over het Oerd, roepende om haar zoon: 'Sjoerd-oerd-oerd!' Er wordt dan ook verteld dat het Oerd zijn naam dankt aan het gejammer van Rixt om haar zoon.

Het oerd is nu een natuurgebied in de oostelijke punt van Ameland. De eerste weergave van het verhaal van Rixt van het Oerd verscheen in 1889 in het tijdschrift *For hûs en hiem* onder de titel 'Wylde Rixt fen 't Oerd', en is van de hand van de schoolmeester P.J. Braaksma (* 1863). In deze vorm is het verhaal later bekend geworden in de literatuur.

Het lijkt erop dat Braaksma een migrerend verhaal over misleidende lantaarns die tussen koeienhoorns hangen, aan Ameland heeft gehecht. Verscheidene details bij het Amelander verhaal, zoals het gegeven dat Rixt uit Wierum afkomstig zou zijn, heeft hij zelf verzonnen. Niettemin beweert Braaksma (elementen van) de sage te hebben opgetekend uit de mond van een oud Amelander vrouwtje. Elders langs de kusten van de Noordzee en uit Bretagne kennen we een gelijksoortig verhaal van een ouder die een zoon met een lantaarn laat verdrinken. In Groningen gaat het om de reus Sappe, die per ongeluk zijn zoon in het moerasige Sappemeer laat omkomen. In het museum 't Behouden Huys, op West-Terschelling, maar ook in verhalen over Schiermonnikoog treffen we het motief van het misleidend licht eveneens aan, waarbij

Rixt in het Landbouw- en Juttersmuseum 'Swartwoude' te Buren.

lantaarns aan koeienhoorns zouden zijn gehangen om schepen te laten vergaan.

In 1905 verscheen de sage van Rixt in het Nederlands in dichtvorm, eveneens van de hand van Braaksma. Eén strofe, met woorden die worden uitgerekt als de wind, gaat als volgt:

Wanneer d'orkaan rum.o.e.r.t.
En beukend optamb.o.e.r.t,
Dan zwalk op 't O.e.r.d,
Haar schim, aan 't graf ontv.o.e.r.d,
Haar keel, schier dicht gesn.o.e.r.d,
Kermt, dat je 't hart ontr.o.e.r.t:
'Sjoe-oer-oe-oerd!'

Zowel de Fries D.A. Tamminga (1909-2002) als de Vlaming Wies Moens (1898-1982) schreef een ballade over Rixt, en zij komt ook voor in het literaire quasistraatlied 'Het kwaad loont zijn meester ofwel de treurige lotgevallen van Rixt van Het Oerd en haar zoon Age'. Dit lied besluit met de volgende vrome wijsheid:

Wat, vrienden, ook gebeur', Houdt stand in rouw
en rampen;
't Komt alles van Gods hand, Vróóm moeten wij
't bekampen.

Standbeeld van Rixt (deels beklad) van Annet Haring uit 1980.

Al wie zich trots verzetten, Doen net als Rixt van
't Oerd:

Zij slaan het duister pad in, Dat recht ter Helle
voert!

Na opname in verschillende populariserende sagenbundels, waaronder *Friesche Sagen* (J.P. Wiersma, 1934), werd het verhaal gekenschetst als dé Amelander sage. Toen pas eigenden ook de Amelanders zelf zich het verhaal toe. Op het eiland wordt Rixt tegenwoordig een strandheks genoemd, naar aanleiding van de (schriftelijke) overlevering (al in 1934 noemt Franke het vrouwtje een heks) en het in 1980 geplaatste standbeeld van de hand van Annet Haring, geplaatst op de Driesprong in Buren. Het gebogen vrouwtje doet met haar puntige neus denken aan een toverkol. Het interieur van restaurant De Heksenhoed 'herinnert' aan de heks.

In Landbouw- en Juttersmuseum Swartwoude te Buren wordt het verhaal door (een pop van) Rixt zelf, en een verteller, op band verkondigd, te midden van tijdens het juten gevonden materiaal, zoals flessenpost, een scheepswrak en schedels. Nederlandse en Duitse toeristen kopen in grote aantallen beeldjes, bekertjes en vingerhoedjes van Rixt. In 1995 werd met veel succes Rixt, de *Fryske opera* van Henk Alkema en Mark Valencia opgevoerd.

Het verhaal van Rixt van het Oerd is dan ook een geromantiseerd verhaal uit de negentiende eeuw, dat zeer waarschijnlijk is ontstaan naar aanleiding van enkele verhaalfragmenten over het misleiden van schepen. Nadat het in diverse sagenbundels is opgenomen, wordt de kunstsage van Rixt van het Oerd door de Amelanders tot lokale historie gemaakt. Het verhaal wordt sindsdien lokaal in geuren en kleuren uitgebeeld, en gaat ook nationaal door voor dé Amelander sage. (RAK)

Bartlehiem

(gem. Tietjerksteradeel, Tytsjerksteradiel)

DE ELFSTEDENTOCHT VAN WILLEM AUGUSTIN

In de achttiende en negentiende eeuw werd al vele malen door groepjes schaatsers op één dag langs de Friese elf steden geschaatst. Maar de eerste officiële Elfstedentocht werd gehouden op 2 januari 1909, op aandringen van sportpionier Pim Mulier georganiseerd door de Friese Ijsbond. Al in januari 1909 werd de Vereniging De Friese Elf Steden opgericht met als doel zo mogelijk elk jaar een Elfstedentocht, zowel wedstrijd als toertocht,

vanuit Friesland te organiseren. Na de Tweede Wereldoorlog is vooral de barre tocht van 1963, met Reinier Paping als winnaar, tot de verbeelding gaan spreken.

Als in 1985 na meer dan twintig jaar weer een Elfstedentocht gehouden kan worden, is de belangstelling vele malen groter dan bij alle voorgaande Elfstedentochten.

Het bruggetje bij Bartlehiem.

De tocht is weliswaar voor het eerst de hele dag op radio en televisie te volgen, maar warm gemaakt door de media, en vooral de televisie, reizen tienduizenden mensen af naar Friesland om het allemaal zelf mee te maken. Ook naar Bartlehiem, dat door het commentaar bij de televisiebeelden van de tocht van 1963 een magische klank heeft gekregen. Het bruggetje van Bartlehiem is het symbool van alle verhalen rond de Elfstedentocht geworden.

Een van de verhalen rond de 'Tocht der Tochten' is het verhaal van een jonge werkloze Amsterdamse arbeidersjongen, die als nog net zeventienjarige de dag voor de Elfstedentocht van 6 februari 1941 op weg gaat naar Leeuwarden. Zijn levenslange liefde voor het schaatsen begint als hij acht jaar is. Met de gulden die hij voor zijn verjaardag heeft gekregen koopt hij een paar houten Friese schaatsen. Zijn vader hoeft hem niet te leren schaatsen, hij leert het zichzelf. Vanaf zijn elfde maakt hij met een oom lange tochten; tachtig tot honderdtwintig kilometer per dag is geen uitzondering. Op zijn zeventiende kan hij een paar

echte noren kopen. Hij schaatst zo goed dat hij opzien baart bij andere goede rijders, vooral bij mensen die een echt schaatspak dragen. Zij stimuleren hem lid te worden van een hardrijdersclub, waar hij naar eigen zeggen trouw alle trainingen volgt.

In Amsterdam wordt niet veel over schaatsen in de rest van Nederland gesproken, maar over de Elfstedentocht wel. Als er in 1941 sprake is van een Elfstedentocht menen anderen dat hij de tocht kan rijden. Hij wil dat zelf ook graag, maar het probleem is dat hij geen geld voor de reis heeft. De dag voor de Elfstedentocht gaat hij, hoewel hij weet dat zijn moeder dat niet wil, naar een oom die hem vaker geld geeft of leent. Ook de oom meent dat hij de Elfstedentocht kan rijden, en geeft hem tien gulden. Onderweg naar huis bedenkt hij dat hij wel met de trein kan gaan. Thuisgekomen vraagt zijn moeder of hij bij de oom geweest is en geld heeft gekregen. Als hij dat toegeeft, pakt ze hem het briefje van tien af. Hij is verschrikkelijk boos, maar hij krijgt het geld niet terug. Pas na het eten besluit zijn vader dat moeder het tien-tje terug moet geven; bovendien krijgt hij vijf gulden uit de pot voor het jaarlijkse uitje. Hij moet eerst bellen of er een trein naar het noorden gaat. Het is dan al kwart voor zes. Het blijkt dat hij de laatste trein naar Friesland niet meer kan halen, want die vertrekt over een kwartier. Op aanraden van zijn vader probeert hij op het bodeterrein een vrachtauto te vinden die richting Friesland gaat. Als dat mislukt, bedenkt hij dat hij net zo goed op de fiets kan gaan. Zo gaat hij op weg naar Leeuwarden, met zijn schaatsen, een handdoek, broodbonnen, in een colbertje en een trui, en met handschoenen, maar zonder eten. Op de pont over het IJ vraagt hij aan de chauffeur van een vrachtauto of hij mee mag rijden, maar de man weigert hem mee te nemen. In Hoorn drinkt hij wat warmes in hetzelfde café als de verbaasde chauffeur, want hij heeft steeds achter de vrachtauto gereden. Ver na zeven uur begint hij aan een barre, donkere tocht met kou en sneeuw door de kop van Noord-Holland en over de Afsluitdijk. Tegen halftwaalf komt hij in Den Oever, waarvan hij niet eens weet dat het bestaat. Ondanks de waarschuwing dat hij na twaalf uur niet meer op straat mag zijn, gaat hij toch verder, de Afsluitdijk over. Twee Duitse soldaten houden hem onderweg aan, maar laten hem

gaan als ze zijn persoonsbewijs zien. In zijn school Duits en met zijn schaatsen maakt hij duidelijk dat hij moet schaatsen. Tegen twee uur 's nachts bereikt hij Harlingen, waar Nederlandse agenten hem meenemen naar het bureau. Daar krijgt hij een proces-verbaal wegens overtreding van het uitgaansverbod. Hij mag op het bureau tot vier uur bij de kachel zitten, voordat hij verdergaat naar Leeuwarden. In Leeuwarden blijkt dat hij nog net op tijd is voor de inschrijving voor laatkomers tussen halfzeven en zeven uur. Al op de Dokkumer Ee – er werd eerst naar Dokkum gereden –, vlak na Bartlehiem, heeft hij zo'n honger dat hij bij een huis aanklopt om eten. Hij kan brood eten en melk drinken tot hij vol zit. Veel tijd verliest hij als hij uit beleefdheid meerijdt met de slecht schaatsende gastheer, die ook naar Dokkum gaat. Zodoende kan hij pas vanaf Dokkum – het is dan al negen uur in de ochtend – echt gaan rijden. Zonder problemen, en veel rijders inhalend, komt hij 's avonds om een uur of halfnegen over de eindstreep. De nacht kan hij in een zakkenpakhuis slapen. De volgende ochtend wordt hij daar tot zijn verbazing door de andere slapers met zijn verjaardag gefeliciteerd. Het blijkt dat de Harlinger agenten een bericht over hem hebben doorgestuurd. Terug naar Amsterdam gaat hij met de trein, want hij heeft geen zin om terug te fietsen. Nadat hij treinkaartjes voor zichzelf en voor zijn fiets, en een kop koffie gekocht heeft, heeft hij nog een dubbeltje over. In Amsterdam probeert hij voor niets met de tram naar huis te rijden, maar de conducteur betrapt hem en wil hem uit de tram zetten. Met de cent die hij van een deftig iemand krijgt kan hij toch met de tram. Thuis gelooft niemand zijn verhaal. In het café van een oom vertelt hij voor het eerst wat hem is overkomen.

Dit is het verhaal van Willem Augustin (Amsterdam, 7 februari 1923 – Sneek, 31 oktober 2004) over de eerste van de negen Elfstedentochten die hij heeft gereden.

Een krantenbericht en een brief aan de politiecommissaris van Harlingen van 7 februari 1941 bevatten een kort verslag van wat Augustin heeft meegemaakt, zonder de informatie dat hij door Duitsers op de Afsluitdijk is aangehouden. Pas in 1993, tijdens een interview naar aanleiding van de gedenkwaardige Elfstedentocht van 1963, kan Augustin zijn belevenissen in 1941 opnieuw vertellen.

In 2003 wordt zijn verhaal nog bekender als onderdeel van een grootschalige terugblik op de Elfstedentocht van 1963 met radio- en televisiedocumentaires en een website.

Na zijn overlijden wordt Augustin met een stroom van berichten in vrijwel alle landelijke en regionale dagbladen, en een tijdelijke tentoonstelling in het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindeloopen definitief een Elfstedenlegende. De Willem Augustinstraat in het nieuwbouwproject Laan van Spartaan in Amsterdam, waar bekende Amsterdamse sporters vernoemd worden, bevestigt zijn heldenstatus. Op een verhalenfestival in Monnickendam in 2007 worden de belevenissen van Augustin tot een vertelling.

Het element van een onwaarschijnlijke prestatie in het verhaal van Augustin komt ook voor in verhalen over Friese legendarische schaatsenrijders als bijvoorbeeld Adam Hardrijder (zie: Eernewoude), Fokke Hardrijder, Atse Geerts van Terzool, burgemeester Koopmans van Bolsward en Jan Hepkes Wouda (zie: Surhuisterveen). Zij springen over een wak (met variaties als een geul, een slee, een praam en zelfs een heel meer), duwen met gemak een loodzware slee, winnen wedstrijden ondanks verkeerd ondergebonden schaatsen, rijden in één dag over de Zuiderzee van Den Haag naar Bolsward, rijden harder en gemakkelijker op schaatsen van koeienbot, en ga zo maar door... (Marianne van Zuijlen)

Bergum

(Burgum, gem. Tietjerksteradeel, Tytsjerksteradiel)

HET POEPENKRUIS AAN DE SIMMERDYK

Tussen Hardegarijp en Bergum ligt aan de Zomerweg een plekje grond dat het Poepenkamp heet. De Zomerweg is een oude zandweg en was voor de nieuwe straatweg van Leeuwarden naar Groningen werd aangelegd [in 1830] een gedeelte van de hoofdweg tussen deze twee steden. Toen kwamen daar vele reizigers langs, ook dikwijls bij nacht. Dit laatste was niet zonder gevaar.

Het zal reeds langer dan driehonderd jaar geleden zijn – althans, het was in de tijd dat de Kerkherforming in ons land nog geen vaste voet had gekregen, maar in Duitsland reeds enige vorderingen had gemaakt – dat eens een Duits koopman, een ‘poep’, zoals de Duitsers minachtend door de Friezen worden genoemd, alleen in de late avond langs de Zomerdijk trok. Deze onvoorzichtigheid boette

de man met het leven. Hij werd door rovers overvallen, vermoord en beroofd. De volgende ochtend werd zijn lijk door boerenfolk dat naar het veld ging gevonden in een poel. Deze mensen wisten niets beters te doen dan de pastoor van Hardegarijp waarschuwen. Deze en de grietman [oftewel de burgemeester; tot 1851 werd het hoofd van een Friese plattelandsgemeente (grietenij) een grietman genoemd] gingen onmiddellijk mee. Uit de papieren die bij de verslagene werden gevonden, bleek dat hij een Duitser was. Nu maakte de pastoor bezwaar hem op het gewijde dorpskerkhof te begraven: hij kon wel eens een aanhanger van de ketterse leer van Luther zijn en in dat geval was de gewijde aarde niet meer voor hem. Om zich voor heiligschennis te vrijwaren gebood de pastoor het lijk te begraven waar het gevonden was. Dit volbracht zijnde, werd mede op zijn bevel het kruisteken op of bij het graf in de aarde gegraven. Vervolgens liet de pastoor alle boeren van zijn gemeente onder ede beloven dat eens in het jaar het kruis opnieuw zou worden uitgegraven. Deze eed was verbindend van geslacht op geslacht.

De bewoners van die streek zijn later allen protestant geworden, maar het uitgraven van dat kruis is tot op de huidige dag nooit verzuimd. En het plekje grond onmiddellijk daarbij heet nog altijd Poepekamp.

Zo vertelt de Friese schrijver en groot kenner van de Friese taal en volkscultuur Waling Dykstra (1821-1914) in zijn beroemde *Uit Friesland's volksleven* (1895). Het Poepekrús ligt nog steeds, maar nu opgevuld met stenen,

Het poepenkrús naast de boerderij It Poepekrús aan de Zomerweg te Bergum. De straatstenen zijn van recentere datum. In maart 2010 is dit traditionele Andreaskruis vervangen door een groot, liggend, stenen en metalen Latijns kruis.

op de grens van de dorpen Burgum en Hurdegaryp (Hardegarijp). 'De poep zou, zo vertelde mijn oom Ties van der Meulen, boer te Hurdegaryp met land aan de Simmerdyk, die mij in mijn jeugd het uitgegraven kruis liet zien, met zijn hoofd in Hurdegaryp en zijn romp in Burgumer grond liggen.' Het verhaal wordt – zo gaat dat met volksverhalen – nu ook anders verteld, waarbij de moord verder wordt uitgewerkt. Maar altijd is het slachtoffer een poep (zie voor de poepen ook Renesse). Zo zouden twee Duitse maaiers, hannekemaaiers of mieren, bij een boer op het iets zuidelijker gelegen Gaastmabuorren hebben gediend. Zij beurden hun geld en zochten hun legerstede in de schuur op, boven op het hooi. De volgende morgen vroeg zouden zij huiswaarts keren. De boer keek niet meer naar zijn maaiers om en veronderstelde dat zij de volgende dag vertrokken waren. Toen een van de vaste knechts in de herfst op de *golle* (het hooivak) klom, ontdekte hij het halfvergane lichaam van een van de maaiers. De man was door zijn maat vermoord en beroofd.

In 1974 vertelde de kleine boer-rietsnijder Syberen Postma van Veenwoudsterwal de grote Friese volksverhaalverzamelaar Dam Jaarsma (1914-1991) deze versie:

Het is vroeger eens gebeurd dat hier twee hannekemaaiers uit Duitsland kwamen maaien. De ene, dat was Karl. Ze maaiden bij een boer die woonde aan de Zomerweg onder Burgum. De dochter van die boer werd ziek. De boerin meende dat het kind behekst was en ze zette met krijt een kruis voor het bed waarop het kind lag. Dan hadden de heksen geen macht over haar. Ieder jaar kwam bij hen een kousenkoopman uit Duitsland. Die kwam net in de tijd dat de beide maaiers er waren. Toen die kousenkoopman Karl zag zei hij tegen hem: 'Smerrige paardendief, ben jij hier?' Want Karl had een paard gestolen; Karl was een hele slechte.

De kousenkoopman liep de Zomerweg op; hij had geld bij zich. Daar loerde Karl op. Maar de kousenkoopman had hem door, hij had een revolver bij zich en wachtte Karl op. Karl had een bijl. De koopman zag dat en schoot. Maar Karl was hem voor. Hij sloeg de koopman dood. Maar hij was al wel geraakt. De kousenkoopman lag dood op de Zomerweg. Karl kon nog op de hooizolder komen, waar hij zich in een tentlaken rolde. Hij heeft nog even geleefd, toen was hij ook dood. Later hebben ze in de berm waar hij gevonden was een kruis gemaakt voor de kousenkoopman.

Dat heet het Poepekrús. Het is er nog altijd. Het is een kruis van zwarte aarde in het groene gras. Ze zeggen wel dat op de plek van het kruis nooit weer gras groeien wil.

Dit verhaal laat weer eens mooi zien hoe voorzichtig we moeten zijn met *oral history*. We weten namelijk met zekerheid iets over de gebeurtenis die het heeft opgeroepen. Uit archiefstukken blijkt dat dit drama aan de Simmerdyk zich afgespeeld heeft in de voorzomer van 1783. Op 7 augustus van dat jaar vonden twee knechten en een arbeider van boer Sijbren Douma op Gaastmabuorren die aan het tarwezichten [tarwe snijden en binden] waren, verontrust door een stank die ze een dag eerder ook al geroken hadden, in de sloot aan de zuidkant van de weg 'een hoed benevens een dood lichaam gekleed als een manspersoon, na gedachten een vreemdeling of hanekeмайjer'. Ook vonden zij naast andere zaken die op een maaier wezen stukken van een zeis 'waaraan zat haar, schijnende van een mens te zijn'. Deze zeis zou het moordwapen geweest kunnen zijn. Het lijk was in verregeande staat van ontbinding en de Burgumer chirurgijn die het op last van de grietman moest onderzoeken kon niet aangeven hoe lang de maaier al dood was. De dorpsrechter Dirk Pytters liet daarop het lijk 'in stukken en brokken' in een kist leggen en op het kerkhof van Hardegarijp begraven. Deze moord is nooit opgehelderd.

Er waren/zijn meer poepenkruisen in Friesland en ook in het Drentse Zuidlaren was/is er een uit 1780. Een paar kilometer oostelijk van het Simmerdykkruis, waar nu de Zwemmer de Groningerstraatweg kruist, moet er een bij een herberg Het Zwartkruis geweest zijn. Daar spookte het ook. In het Weekblad van het kanton Bergum van 15 november 1884 wordt meegedeeld dat daar 'bij nacht en duistere maan circa twaalf uur een doodbleke man-nengedaante uit de grond rijst, bloedvlekken kleven er aan zijn handen. Bloed druipt van de dolk waarmee hij door de lucht zwaait en eindelijk naar een plek wijst, als wilde hij zeggen: "Daar! Daar!" Volgens de mening heeft hier de rover van 't Zwartkruis het geld begraven van zijn slachtoffer.' De herberg is er niet meer, maar een huis aan de straatweg daar heeft nog een zwart kruis in het pannendak.

Weer een paar kilometer oostelijker, aan de Harstewei, een zandpad dat vroeger deel uitmaakte van de wegverbinding Leeuwarden-Groningen, vinden we nog een poepenkruis. Het wordt op circa 1580 gedateerd. Ook dit was aanvankelijk uitgegraven en het werd door de burens onderhouden. Nu is het ook met stenen opgevuld

en overheden en vvv hebben zich erover ontfermd en er een informatiepaneel bij geplaatst. Ook 'versteend' en van een informatiebord en picknickplaats voorzien is een poepenkruis dat bij Bakkeveen aan een zuidelijker route naar Duitsland ligt. Hier zou de jonge poep Niels zijn beroofd en vermoord. Dit kruis is – weinig eerbiedig, maar men doet wat om toeristen te trekken – in 2002 zo'n honderd meter verplaatst naar een toegankelijker plek. Het is nu start- en eindpunt van een hannekemaaierswandelroute die loopt van Bakkeveen naar Neurhede net over de Duitse grens, waar ook een gedenksteen voor een vermoorde poep is.

In 1959 werkte de Friese schrijver Jan Y. Gietema het Simmerdykverhaal uit tot een roman: *It Poepekrús*. (VdK)

Bolsward (Boalsert)

DE DUIVEL EN DE HOUTSNIJDER

Het silhouet van de oude Hanzestad Bolsward wordt bepaald door de tussen 1446 en 1466 gebouwde Martinikerk met zijn zware zadeldaktoeren. Tot de schatten van het interieur van deze kerk horen de rijk gebeeldhouwde eikenhouten koorbanken, een waar Bijbels prentenboek-in-hout. Ze zijn gesneden omstreeks 1490 en behoren ten dele tot het originele interieur van de kerk, en ten dele zijn ze overgebracht uit de laatdertiende-eeuwse kloosterkerk van de Bolswarder minderbroeders. Bijna waren ze in de late jaren zeventig van de negentiende eeuw verkocht aan de schatrijke collectionneur baron Rothschild uit Frankfurt, maar de gemeenteleden staken hier een stokje voor.

Een van de afbeeldingen stelt de verzoeking van Jezus

De Martinikerk te Bolsward.

Koorbankdetail in de kerk: de verzoeking in de woestijn. Rechts de figuur van Christus, links de duivel met de zeven bekken.

in de woestijn voor (Mattheus 4:1-11, Lucas 4:1-12), waarbij de duivel Jezus uitdaagt van stenen brood te maken. Links staat de duivel. Zijn gelaat is geschonden (tijdens de woelingen van de Reformatie beschadigd), maar zijn grijnslach is nog herkenbaar. Aan allerlei lichaamsdelen zijn mensen- en dierenkoppen gesneden; zijn buik is een gezicht met grote slag tanden en twee hondenkoppen vormen zijn knieën. In zijn handen houdt hij twee stenen; Jezus maakt met zijn hand een afwerend gebaar.

Toen deze afbeelding niet meer werd begrepen, spon zich hier een verhaal omheen dat voor het eerst werd meegedeeld door de uit Grouw afkomstige architect Sikke Sibes Koldijk (1861-1927). Hij zou het in zijn jonge jaren gehoord hebben van 'een oude moei':

In 1400-en-zoveel woonde in Bolsward de kinderloze, al wat oudere houtsnijder Rommert, wiens vurigste wens het was eenmaal een kunststuk te maken dat hem eeuwige roem zou bezorgen. Maar hij sprak hier met niemand over, zelfs niet met zijn welbespraakte, bazige maar verder

goede vrouw Hinke. Toen kreeg hij de opdracht van stad en kerkbestuur om koorstoelen te snijden, nog mooier dan die van de buurstad Sneek. Maar hoe hij zich ook inspande, het lukte hem niet om bevredigende ontwerpen te maken. Ten einde raad zat hij op een avond in zijn werkplaats. Opeens stond er een deftige heer bij hem. Deze zei dat hij wist wat hem dwarszat en toonde hem een reeks schitterende ontwerpen. Hij kon ze zo krijgen, en moest alleen beloven hem datgene te geven wat hij in de loop van het jaar krijgen zou. Dankbaar greep Rommert toe. Hij maakte nu tot ieders verwondering het mooiste houtsnijwerk. Er leek geen vuiltje aan de lucht, totdat zijn vrouw hem vol blijdschap vertelde dat hun lang gekoesterde wens – een kind – eindelijk in vervulling zou gaan. Zij had een pelgrimstocht naar Onze-Lieve-Vrouwe van Staveren gemaakt en Maria had haar verhoord. Nu begreep Rommert de bedoeling van de vreemdeling. Hij werd hoe langer hoe stiller, en schreide bittere tranen toen Hinke van een dochter beviel.

Eindelijk was hij aan de laatste koorstoel toe. Toen moest het eruit; hij vertelde Hinke van zijn ondoordachte belofte. Zij stelt hem gerust: zij zal zich er wel mee redden, de duivel zal haar eerst maar eens van zijn recht moeten overtuigen, het kind was ook voor de helft van haar. De heer komt dan om de rekening op te maken. Rommert zegt dat hij de volgende dag maar moet terugkomen en het met zijn vrouw eens moet zien te worden. Die volgende avond – het is stormachtig en de avond van Sint-Maarten – mengt Hinke meel in olie om oliekoeken te bakken, in twee potten, een met licht, heerlijk meel, en een met taai, blauwachtig meel. De heer komt, het water loopt hem in de mond, maar hij begrijpt dat zij hem erin wil luizen: ‘Zo vrouwtje, is dat je wapen? Ik zal mij buiten wel even omkleden.’ Hij gaat eruit en komt als vreselijk monster met overal bekken terug. ‘Zullen we nu maar beginnen?’ Zij begint te bakken en leidt hem al honderduit pratend af. Dan, als hij nergens op verdacht is, stopt zij in elk van zijn zeven bekken een gloeiend hete, overtaai oliebol. Het monster wringt zich in alle bochten, maar Hinke kraait victorie. Als bij donderslag verdwijnt de verschrikkelijke. Een bliksemstraal schiet door de kamer en een stem roept: ‘Beroemd door mijn werk worden zul je niet en

oliekoeken zullen de Bolswarders heten, zolang als de wereld bestaat!’

Daarom weten we niet wie de Bolswarder koorbanken heeft gesneden en worden de Bolswarders nog altijd voor oliekoeken uitgescholden. Maar de dankbare Rommert sneed in de laatste koorbank de vreselijke verschijning die zijn dappere vrouw zo handig de monden gestopt had.

Er worden nog andere (oudere) verklaringen gegeven voor de Bolswarder schimpnaam ‘oliekoeken’. Zo zou een Bolswarder edelman vreemde gezanten eens op oliekoeken getraakteerd hebben, of er zou in Bolsward een oliemolen hebben gestaan waar zulke lekkere oliekoeken vandaan kwamen dat die overal in Noord-Nederland en zelfs in Noord-Duitsland op kermissen en markten verkocht werden, maar deze verklaringen missen de kracht van dit verhaal dat nu nog steeds verteld wordt. In Bolsward in elk geval, want ze moeten de schimpnaam ‘oliekoeken’ delen met de inwoners van Holysloot, Hurdegaryp, Maastricht en Tilburg, maar daar schijnt men het verhaal er niet bij te kennen.

Toch is het een wijdverbreid verhaal, dat op vele manieren en vrijwel overal ter wereld verteld wordt, met als kern: een slim persoon, meestal een vrouw, verdrijft een boosaardig wezen (duivel, trol enzovoort) of persoon (met name een rover) door het (hem) gloeiende pap (bollen, stenen) in de mond te stoppen. Hier wordt dit motief verbonden met het motief ‘duivel helpt iemand uit de nood op voorwaarde dat hij als de contractperiode verlopen is zijn ziel of ongeborn kind krijgt’. Dit laatste motief is hier, met name in Friesland, vooral bekend geworden door het verhaal van de stenen uilenborden (zie: Harlingen). (VdK)

Dokkum (gem. Dongeradeel, Dongeradiel)

BONIFATIUS

Generaties Nederlanders hebben het op de lagere school geleerd: 754, Bonifatius door de heidense Friezen bij Dokkum vermoord. Winfried Bonifatius was tussen 672 en 674 geboren te Crediton bij Exeter uit een adellijk geslacht. Hij werd in 710 priester en kwam in 716 vanuit Engeland naar Dorestad om Willibrord te helpen de Friezen te bekeren, maar had daarbij niet veel succes. Daarop maakte hij carrière in Duitsland, waar hij bisschop van Mainz en Fulda werd. Aan het eind van zijn leven legde

Standbeeld van Bonifatius aan de Bronlaan te Dokkum, van G. Bolhuis uit 1962. Bonifatius houdt het evangelieboek boven zijn hoofd ter afwering van de zwaardslagen. Op de achtergrond de Bonifatiuskapel.

hij die functies neer om nog eenmaal in Friesland het woord te verspreiden. Of de Friezen hem en zijn tweenvijftig metgezellen vermoord hebben omdat hij hen wilde bekeren, om politieke redenen (hij werd gesteund door de Frankische koning Pippijn III) of gewoon omdat ze op buit uit waren, is niet helemaal duidelijk. Duidelijk is wel dat de moord grote indruk maakte en dat Dokkum zich al snel tot een centrum van Bonifatiusverering inclusief bedevaarten ontwikkelde. Niettemin werd Bonifatius begraven in het Duitse Fulda, waar onder andere het gehavende handschrift bewaard wordt waarmee hij geprobeerd zou hebben de zwaardslagen af te weren. De verering verdween ook na de Hervorming, waarbij Dokkum overwegend protestants werd, nooit helemaal. Bloeitijden waren de vroege en late Middeleeuwen, de tweede helft van de negentiende eeuw, in het kielzog van de katholieke emancipatie, de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, het herdenkingsjaar 1954 en de periode na 1990, het jaar waarin een nieuw wonder tot grote beroering leidde. Naast verschillende relieken, onder andere een (vermeend) stuk van zijn schedel, nu bewaard in de rooms-katholieke parochiekerk van Dokkum, voedden en versterkten twee legenden de cultus. De oudste is die van de Bonifatiusbron. De eerste biograaf

van Bonifatius, de Mainzer kanunnik Willibaldus, die nog ooggetuigen gesproken had, vertelt:

Op de plaats van de moord werd een grote terp opgeworpen om er een kerk op te bouwen. Toen de terp bijna klaar was, ontstonden er problemen omdat er in de hele omgeving geen bron met zoet water was. De vertegenwoordiger van koning Pippijn, graaf Abba, reed met zijn mannen te paard rond de terp om het werk te aanschouwen. Plotseeling zakte het paard van een van de mannen met zijn voorpoten weg in de zachte grond. Het beest wroette met zijn poten heen en weer totdat de anderen, vlug van hun paarden gesprongen, het bevrijdden. En zie, een groot wonder geschiedde: een bron, helder en zuiver en met heerlijk water, ontsprong daar, geheel tegen de natuur van het land in, en stroomde her en der, zodat er een niet onaanzienlijke beek ontstond.

De tweede biograaf van Bonifatius, mogelijk de Utrechtse bisschop Radboud († 917), geeft een andere versie: naast de basiliek (in Dokkum) ontspringt een bron met zoet water. Men verhaalt dat deze bron door Bonifatius ontdekt en gewijd is en dat daarom het water zo zoet is en drinkwater voor iedereen kon worden. Dat Bonifatius zelf de bron gecreëerd zou hebben, wordt nu het uitgangspunt voor de verdere overlevering van deze le-

De Bonifatiusbron bij de kapel.

Bonifatius staat op het punt gedood te worden, en zo een heilige martelaar voor het geloof te worden.

gende, vaak in contaminatie met elementen van Willibaldus' verhaal. Bonifatius zou (toen het land dreigde te verdorsten) met zijn staf (sabel) op de grond hebben geslagen, waardoor de bron ontstond (vgl. Heiloo en Oss); toen zijn paard dorst kreeg, zou het op een teken van Bonifatius met zijn poot op de grond gestampt hebben; toen hij aan de moordenaars probeerde te ontsnappen, zakte zijn paard met de achterste poten weg, en toen het de poten weer losgetrokken had, ontstond daar de Bonifatiusfontein.

De locatie van de bron was lange tijd omstreden, maar archeologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat deze zich bevond op het martelveld, dat nu de Markt van Dokkum is, naast de gedachteniskerk, nu de (protestantse) Grote of Maartenskerk. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de brondevotie nieuw leven ingeblazen, op een nieuwe plaats: rond de voormalige Brouwersbron even ten zuiden van de oude stad. Hierbij kwamen een kapel, een groot beeld van Bonifatius, een processiepark en een kruisweg. In 1990 werd hier een wonder gemeld: een meisje dat in de bron ondergedom-

peld was, bleek genezen van een hardnekkige kinkhoest. Sindsdien is de belangstelling voor de bron en het genezende bronwater sterk toegenomen en wordt wel gesproken van 'het Lourdes van het noorden'.

De tweede legende is die van het versteende brood. Die vinden we voor het eerst in een laatmiddeleeuws Oost-Nederlands leven van Bonifatius. Hij is sindsdien talloze malen gedrukt en werd/wordt ook mondeling graag verteld. Hier volgt een versie uit 1954:

Bonifatius kwam met zijn gevolg uit het zuiden. Ze hadden erge honger. Dicht bij de kerk stond een bakkerij en daar vroeg Bonifatius om brood voor hem en zijn volgelingen. De bakker zei dat hij geen brood had. 'Wat zit er dan in de oven?' vroeg Bonifatius, en hij wees naar de plek waar de broden lagen. 'Dat zijn stenen,' was het antwoord. 'Dan hoop ik,' zei Bonifatius, 'dat God geeft dat de broden in stenen veranderd worden.' Toen de bakker later de broden uit de oven zou halen, waren het allemaal stenen.

Ook deze legende wordt gevarieerd. Behalve van een bakker wordt hij, zo ook in de oudste versie, ook wel verteld van een vrouw (boerin). Een zijlijn, die we voor het eerst vinden in de laatmiddeleeuwse kroniek van Johannes de Beke (Beka), is minder populair geworden. Daarin wordt verhaald dat de moordenaars, toen ze na hun daad een feestmaal wilden aanrichten, ontdekten dat God al hun broden in stenen had veranderd. Een van die stenen broden zou zijn ingemetseld in de toren van de kerk van Murmerwoude, maar is moeilijk meer te herkennen, omdat hij in de Franse tijd, toen men hiervan niets wilde weten, door een timmerman bijgekappt zou zijn. In de sacristie van de r.-k. parochiekerk van Dokkum wordt nog wel een half stenen brood bewaard. Vroeger zouden, zo lezen we bij de Dokkumer historicus Cornelius Kempius (ca. 1520-1589) in 1588, er vijf geweest zijn. Ze worden in het oude wapen van de stad afgebeeld.

Beide Bonifatiuslegenden zijn niet uniek; ze passen in een oude en wijdverbreide traditie. De bronlegende, die van vele heiligen wordt verteld, lijkt een contaminatie van een Bijbels en een antiek gegeven. In Exodus 17 slaat Mozes met zijn staf op een rots bij Horeb in de Sinaï en voorziet zo zijn volk van drinkwater; in de Oudheid vonden de muzen inspiratie bij de bron Hippokrene, die Pegasus met een hoefslag had doen ontstaan. De legende van het versteende brood wordt in talrijke variaties en allerlei tekstsoorten (legende, preekexemplum, sage,

sprookje, volkslied enzovoort) doorgegeven, mondeling en in druk. In Nederland vind men (onder andere) ook versteende broden in Leiden, met een bijbehorende legende die teruggaat tot de vroege dertiende eeuw (vgl. ook Mattheüs 7:9).

Het een viertal kilometer ten zuiden van Dokkum gelegen dorp Moarmwâld (Murmerwoude), in 1971 opgegaan in Damwâld (Damwoude), wordt niet alleen door de steen in de torenmuur met Bonifatius verbonden. De volksetymologie verklaart de naam, teruggaand op een oud woord voor moeras + woud, als *Moardnerswâld*, Moordenaarswoude; hier zou Bonifatius omgebracht zijn. De nakomelingen van zijn moordenaars kan men nu nog herkennen aan een witte of grijze lok boven of achter op het hoofd.

Dokkum heeft zich intussen verzoend met zijn verleden en afficheert zich nu uitnodigend als ‘Dokkum – moordstad’. Zoals het zich ook verzoend heeft met de vele ‘Dokkumers’, humoristische vertelsels over de verregerende onnozelheid van inwoners en bestuurders van Dokkum, die vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw in Friesland de ronde doen (zie: Kampen). Er zijn tenslotte vele Dokkumers, maar er is maar één Dokkum. (VdK)

Drogeham

(Droegeham, gem. Achtkarspelen)

STERKE HEARKE (JERKE, YERKE)

Sterke mannen spraken – en spreken – overall tot de verbeelding. Er is vrijwel geen dorp of familie of men weet wel te vertellen van iemand uit de omgeving of het voor-geslacht die onnoemelijk sterk was. Al zullen veel van deze sterke verhalen wel een kern van waarheid hebben, de bekendste komen toch uit een wijder volksverhalenbestand over lokale Herculessen; het zijn telkens weer dezelfde sterke staaltjes die aan deze krachtfiguren toegeschreven worden. Ze hebben vaak een humoristisch karakter; de sterke mannen van het volksverhaal houden niet van gedoe, maar wel van een goede grap. Ze laten zich de kaas niet van het brood eten en zorgen er ook voor dat de dingen in hun dorpsgemeenschap niet uit de hand lopen.

De sterkste van alle Friezen was wel Sterke Hearke (spreek uit: Jerke), Hearke Tsjerks Witteveen van Drogeham. Hij leefde van 1801 tot 1889 en verdiende de kost als boerenarbeider en hulpagent van politie (*stille plysje*). Hij was een rustige man, niet groot, maar breedgebouwd, hij trad niet graag op de voorgrond en toonde alleen dan

zijn krachten als het niet anders kon. Tientallen verhalen gingen – en gaan – er in de noordelijke Friese Wouden nog over hem. De bekendste thema’s daarbij zijn wel: als jongen toont hij al zijn kracht, Hearke in dienst, Hearke en het boerenwerk, Hearke als politieagent, en: de oude Hearke heeft nog niets aan krachten ingeboet. Enkele voorbeelden:

De jonge Hearke. Hearkes vader was *eksteur* [politie-man] en bijenhouder. Hij was eens met bijen op weg naar Grootegast, toen hij op vier sterke kerels stuitte die tevergeefs probeerden een zware steen met twee ringen eraan te verplaatsen. Hij scheidt op: hij heeft thuis een jongen van zestien jaar, die zou het alleen wel kunnen. Dat willen ze wel eens zien. Een paar weken later komt de vader weer in Grootegast en nu heeft hij Hearke meegenomen. Hearke spuugt eens in zijn handen en probeert de steen op te tillen, en ja: hij krijgt hem van de grond. De vier mannen worden gehaald, Hearke vertoont zijn kunsten nog eens: hij tilt hem nu royaal tot aan de borst. Hij was de held van de dag en de Grootegasters gaven een rondje.

Hearke in dienst. Hearke had een hekel aan de dienst. Toen hij in Leeuwarden in de kazerne lag, tilde hij eens een gewicht van 1700 pond op en bood aan het rond de kazerne te dragen als ze hem maar wilden laten gaan. De officieren gingen er niet op in. Anderen vertellen dat dit in Den Helder plaatsvond. Hier tilde hij, toen niemand op hem lette, een anker van 1400 pond op. De volgende ochtend vond de kapitein een paar zolen bij het anker liggen. Het bleek dat Hearke geen zolen meer onder de schoenen had (daar was-ie door het gewicht uit geknapt).

Het huis van Sterke Hearke tussen De Harkema en Drogeham.

Zo kwam de waarheid aan het licht.

Hearke als boerenarbeider. Hearke was boerenarbeider bij Bindert Japiks Kloosterman op Buweklooster. Eén keer had hij een wagen zo vol mest geladen dat het paard hem niet kon trekken. Hearke zette zich toen zelf voor de wagen, maar trok hem helemaal uit elkaar.

– Eens moest hij van de boer zakken zaad op de zolder brengen. De boer vond dat het te langzaam ging en vroeg of het niet wat harder kon. Toen smeed Hearke de zakken als waren het kaatsballen de zolder op. Toen was het ook weer niet goed, want de zakken gingen stuk.

– Hearke kwam eens bij een boer, die een kwaai stier had. Hij kon hem niet bedwingen. Toen kwam Hearke te hulp; hij hield hem wel, zei hij. Plotseling scheurde de stier zich los. Hearke bleef staan. ‘Dat valt me van je tegen,’ zei de boer. Maar die woorden moest hij weer inslikken. ‘Het touwtje brak,’ zei Hearke.

Hearke als agent van politie. Hearke was een zachtmoedig mens. Hij kende zijn streekgenoten en nam alleen maatregelen als het niet anders kon. Liever loste hij de problemen met zachte hand op. Stonden verboden hem niet aan, dan trad hij niet op tegen overtreders. Eens moest hij met een ‘echte’ agent mensen een boete bezorgen die op sinterklaasavond een loterij hielden, wat streng verboden was. De agent ging het huisje waar de loterij plaatsvond in, Hearke moest buiten blijven staan en iedereen die wilde ontsnappen tegenhouden. Hearke ging bij de deur staan en hield zijn arm als een boog omhoog, zodat iedereen eronderdoor kon glippen. ‘Ik kon niemand krijgen,’ was later zijn verweer.

Als het echt nodig was, greep hij stevig in. Toen hij pas agent was en een zestal aangeschoten jonge knapen van Hamsterheide hem op straat wilden uittesten, greep hij met elke hand een lastpak, tilde ze beiden op en sloeg ze met de koppen tegen elkaar. De andere vier kwamen hun maten te hulp, maar in een oogwenk lagen ook zij op de grond. Hij heeft nooit weer last gehad.

De oude Hearke. Hearke toonde zijn krachten niet graag. Moest hij ze gebruiken, dan had hij liefst dat niemand het zag. Hij was al oud, toen een paar mannen die achter een bosje stonden, hem eens met een kruiwagen vol mest voor een pasgeploegd stuk land zagen staan. Hij moest er met de kruiwagen overheen, maar het wiel wilde in de zachte grond niet draaien. Hij keek eens om zich heen, en toen hij niemand zag, nam hij voorzichtig de volle kruiwagen in zijn armen en liep ermee over de akker, tot hij aan de overkant bij een pad kwam waar hij weer kruien kon.

Uiteraard wordt van hem ook het verhaal van de ploeg verteld dat we ook bij Grote Pier tegenkomen (zie: Kims-werd). Een sterke man die zijn krachten wel eens met hem wilde meten, vroeg de ploegende Hearke waar hij woonde. Hearke tilde de ploeg op en wees naar zijn huis. De man droop af. Dit staaltje wordt ook toegeschreven aan zijn tegenvoeter uit de zuidelijke Wouden, Sterke Ynse (Ynse Terpstra) uit Bakkeveen (1841-1926).

Hearkes dochter Rikst (* 1838) was ook zo sterk. En ook over haar deden de verhalen de ronde. Een voorbeeld:

Ze is nooit getrouwd, maar ze mocht mannen graag. Te Irnsum kreeg ze verkering met iemand uit Rauwerd. Ze verwachtte een kind van hem, maar hij liet haar zitten. Ze sprak er met niemand over. Later was er feest te Rauwerd. De vent die haar had laten zitten was er ook. Hij vroeg Rikst of ze met hem dansen wilde. Dat ging door. Vier of vijf keer dansten ze samen. Toen sloeg ze eensklaps de armen om hem heen en zei: ‘Wat houd ik veel van je.’ Toen ze eindelijk losliet, waren al zijn ribben gebroken. Hij heeft nog twee dagen geleefd.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd Hearkes naam wijd en zijd bekend doordat avontuurlijke strijders voor een beter milieu een drietal vloten naar hem vernoemde: de Sterke Yerke 1, 2 en 3. Met het eerste vlot voeren actievoerders voor het behoud van de Waddenzee in 1974 naar Terschelling. Met nummer 2 wist men vanuit IJmuiden Londen te bereiken. Nummer 3 was groter en sterker. Drie mannen wilden er de Atlantische Oceaan mee oversteken. Dat lukte net niet; zestig kilometer voor Willemstad zonk het. Op Bonaire werd voor de geredde bemanning een monument opgericht. Ook is er van dit avontuur een film gemaakt. (VdK)

Edens

(lens, gem. Littenseradeel, Littenseradiel)

HET SINTERKLAASGESCHENK

Aan de Bolswardervaart onder Edens (lens) staat een stjelp (stolp, stelp: een boerderij waarvan woon- en bedrijfsruimten onder één dak zijn verenigd) die Sinteklazepleats, oftewel Sinterklaasboerderij, wordt genoemd, al vanaf het jaar waarin hij werd gebouwd, zoals blijkt uit een gevelsteen:

In den [jar]e 1861
is dit St. Nicolaas
huis gesticht
Hendrik Ferwerda
Auke Wijma Wommels
den 30 Augustus.

Boerderij Sinteklazepleats te Edens. Vlak bij de boerderij staat een informatiebord met een ballade van D.A. Tamminga over het verhaal.

Waarom deze boerderij zo genoemd wordt, is niet bekend; de boerderij was eigendom van de kerk, en die kan misschien Sint-Nicolaas als patroon hebben gehad, maar zeker is dit niet. Er wordt wel verteld dat het vaartstuk voor de boerderij wel Sinteklazerak werd genoemd (een rak of rek is een lang, recht stuk vaarwater) of dat er eens een boer heeft gewoond die erg veel op Sinterklaas leek, maar meestal wordt het volgende verhaal als verklaring voor de naam gegeven:

Er woonde op deze boerderij eens een rijke boerin, die was al jong weduwe geworden. Hertrouwen, daar wilde ze eerst niets van weten, want ze was bang dat de liefhebbers meer op haar geld en de boerderij af kwamen dan op haar mooie blauwe ogen.

Ze beredderde de boerderij alleen met een groot-

knecht, een stille maar betrouwbare jongen, die maar een paar jaar jonger was dan zij. Ze raakte steeds meer aan hem gehecht, kon trouwens ook moeilijk meer zonder hem, en het kwam zover, ze zou eigenlijk best met hem willen trouwen.

Maar hoe hem dat duidelijk maken? Ze kon hem, als vrouw en boerin, moeilijk zelf vragen, en hij liet niets merken. Niet dat hij niet zou willen, maar dat een knecht een gooi naar de boerin deed, dat was er in die tijd helemaal niet bij. Zelfs in zijn stoutste dromen zou dat niet bij hem opkomen. Zo gebeurde er niets. Toen werd het december. Plagend zei de boerin tegen de knecht dat hij zijn klompen ook nog maar eens moest zetten. Wie weet had Sinterklaas dit jaar nog wat voor hem in de zak.

De knecht voelde hier weinig voor; dat was allemaal maar gekheid. Maar ze bleef aandringen en hij gaf ten slotte toe; de boerin was de baas, nietwaar? De klompen kwamen voor de kachel.

Toen hij de volgende morgen in de keuken kwam om een kom thee, was hij alles alweer vergeten, tot hij zijn boerin zag. Ze stond dodelijk verlegen, met een hoofd als een pioen, op blote voeten in zijn voor haar veel te grote klompen. Maar ze hoefde niets te zeggen: hij begreep de wenk en acht weken later was hij de boer.

Dit is in Friesland een van de bekendste volksverhalen geworden en het wordt hier vanaf de tweede helft van de vorige eeuw bijna altijd met deze boerderij verbonden. Tot de populariteit heeft ook sterk de 'Ballade fan de Sinteklazeboer' van de Friese dichter Douwe Annes Tamminga (1909-2002) bijgedragen, die voor het eerst in de *Leeuwarder Courant* van 3 december 1971 werd gepubliceerd en later een prominente plaats kreeg op een informatiebord aan It Fryske Fersepaad (de Friese gedichtenroute) tegenover de boerderij. In oudere Friese versies speelt het verhaal meestal in een ander milieu en is er dan ook geen sprake van een klomp, maar van een schoen die moet worden gezet. Zo vertelt de Friese letterkundigedominée-taalgeleerde Joast (Justus) Hiddes Halbertsma (1789-1869) in 1840 hoe ('nu ruim een eeuw geleden') een rijke Friese weduwe op deze wijze de Duitse gouverneur van haar zoon, een kandidaat in de theologie, ten huwelijk vroeg. Hij hapte uiteraard toe: 'Zij wierd zijne vrouw, en hunne nakomelingen leven nu op dit ogenblik bemiddeld en geëerd in Friesland.'

Ook elders in ons land is dit verhaal bekend: het is

een uitgesproken Nederlands novellesprookje (dus zonder magische of bovennatuurlijke elementen), gebaseerd op het gebruik om op de avond voor Sinterklaas een schoen bij de schoorsteen te zetten. Behalve hier is het alleen nog in het cultureel sterk vanuit Nederland beïnvloede Bonner Land genoteerd. Vooral in Noord- en Oost-Nederland werd het graag verteld en – met name door dialectschrijvers – literair bewerkt tot schets, rijm- of toneelstuk. In 1942 werkte de nationaalsocialistische auteur J.D. Bruining een Groninger versie zelfs om tot een bloed-en-bodem-story: ‘En nadat zij twee Zondagen “onder de geboden” [ondertrouw] hadden gestaan trouwden zij op 21 December, den dag van de Germaansche zonnewende, expres daarvoor gekozen, omdat voor beiden na veel duisternis een nieuwe, lichtere en wijdere toekomst begon.’ De oudste versie is te vinden in een lang rijmstuk van Joannes le Francq van Berkhey; ook die speelt al in een agrarisch milieu, en is getiteld: ‘Sint Nicolaas Boer’ (1798). (VdK)

Eernewoude

(*Earnewäld, gem. Tietjerksteradeel, Tietjerksteradiel*)

ADAM HARDRIJDER EN DE SMID VAN EERNEWOUDE

Friesland kent vele legendarische schaatsenrijders, maar het beroemdste van allen was Adam Ruurds de Boer (Akkrum 1720-Deersum 1800), beter bekend onder zijn bijnaam Adam Hurdriider (hardrijder). Goede tweede was Fokke Hurdriider ofwel Málle (malle) Fokke, achter welke bijnaam waarschijnlijk Fokke Tietes, huisman (boer) onder Oppenhuizen (1738-ca. 1775) schuilgaat. Deze zou eens, toen hij op een maanverlichte nacht meende dat iemand hem achtervolgde (het was echter zijn schaduw) en hij deze niet kon afschudden, uitgeroepen hebben: ‘It is Adam of de duvel’, of ook wel: ‘Dat haste wûn, duvel!’ (Dat heb je gewonnen, duivel). Ook van Adam is een wellerisme (zei-spreekwoord) overgeleverd: ‘Dat is gjin bean wurdich, sei Adam, en hy sprong oer it soal’ (Dat is geen boon waard, zei Adam, en hij sprong over het soal [een vaargeul door het ijs]). Deze vaargeul zou tweeëntwintig voet breed zijn geweest. Er werd menig sterk verhaal over Adam verteld, maar zijn grootste avontuur beleefde hij toen hij op een ijskoude avond van de Hooidammen langs Earnewäld over de Langesleatten (Lange Sloot) richting Warten (Wartena) schaatste. De Jelsumer notaris Sjirk Linses van der Burg (1863-1932) vertelt het in 1890 na in het lange, romantische rijmstuk ‘Op it iis’, dat zich zo laat samenvatten:

Adam Hardrijder ontmoet de Langesleatterman. Tekening van Tjeerd Bottema uit 1946.

Terwijl Adam over de Lange Sloot snelt, ziet hij in de avondschemer aan de kant een eenzame figuur staan, een mens gelijk en verscholen in een tabberd, het hoofd op de borst, de ogen op de grond gericht. Adam spreekt hem vriendelijk aan, maar begint, als hij geen antwoord krijgt, kortaangebonden als hij is, te schelden. Dan, plotseling, dreigt het schijnsel hem met een voorhamer; het is het spook van de Langesleatten, de smid van Eernewoude! Adam schiet ervandoor, het monster als een schaduw achter hem aan. Dan, een wak! Adam springt erover, de smid schiet erin – de scherpe rand van het ijs snijdt hem de kop af. Die vliegt achter Adam aan. Weer een wak. Daar rijst het lichaam van het spook weer uit het water, net op het moment dat de kop eraan komt glijden. Die vriest meteen – zij het een beetje scheef – weer aan de romp vast. De achtervolging gaat verder. De smid haalt Adam in en slaat met de hamer naar hem. Mis! Het ijzer slaat dwars door het ijs. Met z’n scheve kop kon het monster niet goed mikken, en Adam ontkomt. Adam rijdt zo hard dat hij de draaibrug van Wartena laat rondtollen.

In de oude bakkerij van Wartena bespreekt een groepje mannen het wonder van de draaiende

brug. Dan stapt er een man naar binnen, een magere, grof gebouwde kerel in een pij en met een kap over het hoofd, met knokige handen en een grijs, pokdalig gezicht. Ijspegels bengelen aan zijn kleren. Hij zegt niets, maar warmt zijn bevroren leden bij de vuurbak. Het water druipt van zijn lichaam. Er kriebelt een druppel aan het puntje van zijn neus. Boos grijpt hij ernaar en hij wil hem in het vuur smijten, maar daarmee gooit hij zijn hele kop in het vuur. Het ijs dat kop en romp aan elkaar vastgevroren had gehouden was gesmolten. Maar het spook, een broedermoordenaar, mag niet sterven. De kwade [de duivel] geneest hem weer en hij vertrekt weer naar zijn waterland. Rust kan hij pas vinden als het einde van Eernewoude gekomen is.

Dit in Friesland geliefde verhaal – we kennen het er vanaf 1847 en het is er nog steeds bekend – wordt op drie verschillende manieren verteld. Op twee manieren als sage: als gelokaliseerd, ernstig, geloofd of geloofwaardig verhaal, en daarnaast ook nog als humoristisch, niet te geloven leugenverhaal. De twee sagenmanieren zijn: (a) de achtervolger, een spook of demonisch wezen, raakt zijn kop kwijt in een wak en krijgt hem in een volgend wak terug, en (b) hetzelfde gebeurt, maar dan niet met de achtervolger, maar met de achtervolgde, de snelle schaatser. Deze sagenversies leggen de accenten bij de achtervolging; de leugenversies schilderen met verve ook het gebeuren in de bakkerij. Het verhaal kan op verschillende plaatsen in Friesland spelen, maar de meeste versies heten zich toch af te spelen in de regio Eernewoude-Wartena, het ‘werkgebied’ van wel Friesland’s bekendste spook, de *Langesleatten man*, *Langesleatterman* of smid van Eernewoude, die daar iedereen op of aan het water belaagt. Vanaf het begin van de negentiende eeuw spookt hij hier om en nog steeds spreekt hij tot de verbeelding. In de *Leeuwarder Courant* van 4 december 2007 vertelt de zeilschoolhouder Age Veldboom uit Eernewoude naast een ‘kop af, kop op’-versie van bovenstaande sage met de duivel als achtervolger en een prijsschaatster als achtervolgde ook de geschiedenis van de smid, waarbij hij ten dele teruggrijpt op een novellistische bewerking van de Wartenster schoolmeester Jogchum de Haan, die bij Poortinga (1979) is afgedrukt:

Een oude legende [zoals zo vaak wordt ook hier het woord ‘legende’ verkeerd gebruikt voor ‘sage’] wil dat Harke Doedes zijn ziel aan de duivel had

verkocht. Harke zou smid in Eernewald zijn geweest. Zwijgzaam en zonderling, maar een puike vakman. Toch werd er over hem geroddeld. Jongs zagen hem in oude papieren snuffelen, terwijl hij beweerde niet te kunnen lezen of schrijven. Harke zou tegen lege stoelen praten en sjouwde in zijn onderbroek met een aambeeld rond. En hij stal als de raven; de buit verstopte hij in de polderdijk aan de Langesleat. Toch werd niet weer een diefstal, maar een cadeautje van de dominee hem fataal. Die gaf hem op een dag een beeldje dat hij ooit van een medicijnman had gekregen. De verbijsterde smid wankelde de deur uit – de volgende ochtend vond de politie hem morsdood in zijn bedstee. Vanaf die nacht doolt zijn rusteloze geest rond de Alde Feanen, op zoek naar zijn begraven schatten. Vissers die in de Langesleat aanleggen, zijn niet veilig. De Langesleatterman gooit ’s nachts de lijnen van de schepen los en werpt de ankers terug op het dek, zodat ze afdrijven. Als hij de boten al niet tot zinken brengt. Waar of niet? Niemand weet het.

Het ‘kop af, kop op’-volksverhaal wordt verteld in Friesland, Groningen, Noord-Duitsland en Schotland, en waaide ook over naar Noord-Amerika. Het is een op een waterrijk gebied toegesneden redactie; het volksverhaalonderzoek spreekt dan van een *oikotype* (een voor een bepaald gebied of etnische groep specifiek geachte vorm van een internationaal volksverhaal), van een ouder, wijder in Europa verspreid, al sinds de zestiende eeuw bekend verhaal dat meestal zo luidt: een beul scheidt op een koude winterdag een ter dood veroordeelde met één slag zo bekwaam het hoofd van de romp dat dit erop blijft staan en onmiddellijk weer vastvriest. De veroordeelde wordt vrijgelaten, gaat naar een bakkerij om op te warmen en verliest daar alsnog zijn hoofd. (VdK)

Greonterp (gem. *Wymbritseradeel*, *Wymbritseradiel*)

DE LAARS

Schrijvers van reisgidsen verlevendigen hun teksten graag met kleurrijke lokale volksoverleveringen. Dit gebeurde ook al in de eerste negentiende-eeuwse reisgids voor Friesland, *Friesland en de Friezen*. Gids voor reizigers, samengesteld door een schrijverscollectief onder aanvoering van de Kollumer notaris en amateurhistoricus Arnoldus

Verzamelaar Adam Aukes Jaarsma.

Johannes Andreae (1845-1899) en in 1877 uitgegeven door Hugo Suringar te Leeuwarden. Voor het hoofdstuk 'Volksoverleveringen' tekende de Friese schrijver Waling Dykstra (1821-1914), toen al dé autoriteit op dit gebied. Een van de verhalen die hij hier bood, was 'De Laars'. Naar hij later meedeelde had hij dit gehoord van iemand uit het naburige Nijland.

Te Greonterp (spreek uit: Grjonterp) in Wonseradeel vindt men een boerenplaats die De Laars heet. Hier woonde oudtijds een boer die schraal bedeed was met aardse goederen en altijd had te kampen met geldgebrek. Dit deed hem dikwijls zuchten en knorrig en ontevreden zijn; het wensen naar meer geld benam hem niet zelden alle levenslust. Eindelijk verscheen hem eens de duivel, die aanbood hem ruim van geld te voorzien als de boer daarvoor zijn ziel aan satan wilde verpanden. Nu begreep de boer dat hij op zijn hoede moest zijn. De ziel was tenslotte het kostbaarste wat hij te verliezen had. Zou hij die verpanden, dan moest er al heel veel geld voor komen. Maar veel mooier zou hij het vinden wanneer hij de duivel van een flink sommetje af kon helpen en tevens zijn ziel behouden. Bij zijn boerenbedrijf

deed hij ook nu en dan aan vissen op de meren en poelen daar in de nabijheid, en hij hield er voor dat werk een paar grote hoge waterlaarzen op na. Zo'n laars vol geld eiste de man voor zijn ziel. 's Nachts om halftwaalf zou hij zich bevinden voor een van de vensters in zijn oude voorkamer, waar niemand sliep. Dat venster zou hij even openen en de laars gereedhouden, die dan door de duivel met geld gevuld moest worden, geheel tot aan de bovenrand toe. Werd deze bepaling vóór middernacht niet strikt nagekomen dan was het akkoord weer uit en bleef de boer vrij. De satan nam dit voorstel aan; hij achtte het een kleinigheid zo'n laars binnen een halfuur met geld te vullen. Maar de boer gebruikte voor zijn doel een oude laars, waar de zool aan ontbrak. De duivel paste op zijn tijd en had een zak vol geld meegebracht, zo groot dat hij dacht in eens klaar te zullen komen. Misgerekend! De zak werd geleegd in de laars, maar deze werd met het geld pas half gevuld. De duivel vloog heen en haalde meer, maar ook de tweede zending was ontoereikend. De domme duivel begreep er niets van dat de laars van de boer een trechter was. En toen de klok

Verzamelaar Ype Poortinga.

middernacht sloeg was de laars nog niet tot boven toe vol. De duivel was zijn geld vergeefs kwijt, en de boer was voor niemendal eigenaar van een mooi kapitaaltje geworden. Uit pure blijdschap liet hij een knap nieuw huis bouwen, met een steentje in de gevel waarop een laars was uitgehouden. Daarom heet dat huis nog altijd De Laars.

In 1903 berijmt de volksdichter en melkcontroleur Johannes Rijpma (1880-1948) uit het buurdorp Blauwhuis dit verhaal over deze boerderij ook, maar een beetje anders: atypisch voor het genre minder humoristisch. Zijn boer is niet zo slim, maar hij heeft geluk: als hij de verwijfeling nabij is en vreest zijn ziel al kwijt te zijn, scheurt de zool van de laars. Een gevelsteen met een laars vermeldt Rijpma niet, maar wel – en ook dat is atypisch voor dit verhaal – laat hij de boer, tot dusverre een ongenietbare drinkbroer, zijn leven beteren.

Dit is een verhaal uit de in Friesland zeer geliefde sprookjescategorie dommeduivelsprookjes, subcategorie ‘mislukte zielenjacht’. De niet zo snuggere duivel sluit met iemand een contract. Hij krijgt diens ziel, mits hij aan een bepaalde voorwaarde voldoet. De slimme mens (man of vrouw) legt hem in de luren, zodat hij niet aan de voorwaarde – in dit geval voor middernacht een laars met geld vullen – kan voldoen (vgl. ook Achlum, Harlingen en Epe). Binnen die geliefde categorie is dit in Friesland weer een van de populairste sprookjes. De Friese verzamelaars Dam Jaarsma (1914-1991) en Ype Poortinga (1910-1985) konden het na de Tweede Wereldoorlog nog meer dan twintig keer optekenen. Het wordt dan evenwel niet meer te Greonterp gelokaliseerd, en een boerderij De Laars is daar ook niet meer te vinden, maar meestal niet aan een plaats gebonden als een echt sprookje verteld. Behalve een laars moet de duivel ook wel een zak, mand of hoge hoed met geld vullen, en de slimmerik is behalve een boer ook wel zomaar een man, een vrijmetselaar (die hebben immers iets met de duivel, vgl. Oudeschans) of de in Friesland vermaarde boer-tovenaar Klaas Kunst (Klaas Gerrits Wieringa, 1673-1741, zie: Achlum).

Buiten Friesland – en Groningen, waar het ook enkele malen genoteerd is – lijkt dit sprookje in Nederland minder bekend, maar het heeft internationaal een grote verspreiding: Europa (vooral Midden- en Noord-Europa), Amerika en hier en daar in Afrika. Het is al bekend vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw en kreeg ook een plaatsje in de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm (nr. 195: ‘Der Grabhügel’). (VdK)

Harlingen (Harns)

BOLTA STATE

Het eertijds ten noordoosten van Harlingen aan de zeedijk gelegen oude dorp Almenum is langzamerhand geheel door Frieslands eerste havenstad opgeslokt en is er nu een wijk van. In Almenum had het middeleeuwse adellijke geslacht Bolta een state (Fries: *stins*, van ‘steen-huis’). Deze state werd later afgebroken en vervangen door een grote, met een gracht omgeven boerderij. Deze boerderij staat er ook al niet meer, maar stond er in 1845 nog wel. Toen werd er het volgende over verteld:

Ruim een kwartier gaans ten noorden van Harlingen vindt men aan de oude zeedijk een boerenhuis, op een hoog, door een gracht omringd erf. Daar stond vroeger de stins van de Bolta’s, een van de oudste staten van Friesland. De stins was al gesticht vóór dat men nog van dijken wist, en het erf moest daarom veel hoger dan de omliggende landen gemaakt worden, opdat het zeewater niet bij opkomende storm alles zou wegspoeien.

Eens – het huis was in verval – dreigde de schuur om te vallen. Maar de man die er toen woonde (hoe hij heette kan ik niet zeggen) was vreselijk slecht bij kas; een nieuwe schuur laten zetten, dat kon er niet af. Toen kreeg hij bezoek van de duivel. Deze bood hem in ruil voor zijn ziel aan om voor

Een van de typen van het uilenbord op het Friese boerenhuis.

's morgens de haan kraaide, de oude schuur af te breken en een nieuwe kant-en-klaar ervoor in de plaats te bouwen. De man moest van de nood een deugd maken; het akkoord werd gesloten. Hij hoopte dat de duivel het niet op tijd zou klaar krijgen, en ervan overtuigd dat de duivel niets over zijn ziel te zeggen zou krijgen, ging hij 's avonds onbekommerd met zijn vrouw, die hij niets vertelde, naar bed. Maar al gauw hoorde zij een geknap en gekraak en geraas dat ze niet vertrouwde, en ze zei: 'Hoor, wat is dat?' 'Och, niets,' antwoordde haar man. 'Dat is de wind die de oude schuur heen en weer schudt.' Maar zij kon dat niet geloven; het ging haar veel te raar, en ze vroeg daarom alle ogenblikken wat dat klossen en stampen, dat gruwelijk rumoer betekende. Hij probeerde haar gerust te stellen door te zeggen dat het geen kwaad kon, dat het zo wel ophouden zou enzovoort. Maar het werd steeds erger; en zij rustte niet voor hij haar vertelde wat dit te betekenen had. Het hoge woord kwam eruit: hij had zijn ziel aan de duivel verkocht om een nieuwe schuur te krijgen, en deze moest klaar zijn voor de haan kraaide. Wip! De vrouw van het bed, naar het kippenhok; ze klapte in de handen en riep: 'Kú-ke-le-kú', zo natuurlijk dat haar hanen en meteen ook alle hanen in de buurt begonnen te kraaien. En nog net op tijd, want de nieuwe schuur was op één uilenbord na af.

De ziel van de man was door de slimme vrouw gered, en lange tijd heeft deze schuur de elkaar opvolgende bewoners van Bolta State gediend, maar dat ene uilenbord dat de duivel er niet meer op tijd op had kunnen zetten, moest er altijd af blijven; want plaatste men er twee uilenborden op, dan werd er één meteen weer af gesmeten.

Zo vertelde de Friese dichter Harmen Sytse Sytstra (1817-1862) in 1845 in de eerste jaargang van zijn tijdschrift *Iduna*. Hij was in het naburige Achlum opgegroeid bij zijn grootmoeder. Gegrepen door – vooral de Duitse – Romantiek had hij veel belangstelling voor Friese volksverhalen en hij was een van de eerste verzamelaars hiervan, met het uiteindelijke doel om in navolging van de *Deutsche Mythologie* van Jacob Grimm (eerste druk 1835) een Friese mythologie te ontwerpen. Dat boek is er nooit gekomen, maar het rijke door hem en zijn medestrijders voor een Friese renaissance verzamelde materiaal, grotendeels in *Iduna* (1845-1871) gepubliceerd, vormt wel de

grondslag van wat we weten van het Friese volksverhaal van de vroege negentiende eeuw.

Uilenborden zijn de driekantige groene, door een witte stijl (makelaar) met aan weerskanten naar buiten gerichte gestileerde eveneens witte zwanen gekroonde houten borden, met in het midden een rond of hartvormig vlieggat voor de uilen, die aan de beide vorstuiteinden van het dak van Friese boerderijschuren bevestigd zijn. We vinden ze hier vanaf de achttiende eeuw; later duiken ze ook hier en daar in Groningen en de Kop van Overijssel op. Nu worden er ook wel woonhuizen mee opgetuigd en we vinden zelfs speelvormen met varkens in plaats van zwanen aan varkenstallen. Ze worden als een beeldbepalend kenmerk van het 'Fries eigene' beschouwd en er is veel gespeculeerd over hun ouderdom en symbolische betekenis.

Sytstra's tekst is de oudste van een van de bekendste en meest geliefde Friese volksverhalen, een sprookje uit de categorie dommeduivelsprookjes (zie: Greonterp). Het wordt 'De stenen uilenborden' genoemd, omdat in de meeste versies de duivel de schuur, anders dan hier niet op één, maar op beide uilenborden na nog niet af had. Als de boer ze dan alsnog wil laten plaatsnemen, breekt de bedrogen duivel ze er telkens weer af, totdat de boer ze van steen laat metselen. Dan laat satan ze met rust. Het is in Friesland meer dan veertig keer opgetekend. De meeste versies zijn niet gelokaliseerd, maar er worden naast Almenum ook andere plaatsen genoemd waar boerderijen met stenen uilenborden gestaan zouden hebben, bijvoorbeeld Molkwerum, Boer (boerderij De Hoanne [haan]), Gauw, Swichum, Warga, Veenklooster en Engelum. Deze boerderijen zijn nu niet meer te vinden en het is zeer onwaarschijnlijk dat ze er ooit geweest zijn, al weten we van de boerderij De Stiennen Ūleboerden te Engelum, die in 1942 door de Duitsers is afgebroken bij de aanleg van de vliegbasis Leeuwarden, dat die houten uilenborden met stenen erop geschilderd had. Al in 1803 wordt deze boerderij in een koopakte beschreven als 'van ouds den Steenen Uileborden genaamd'. De Engelumversie van dit sprookje is wel de bekendste, mede dankzij een beroemd en vaak herdrukt en bewerkt (zelfs als openluchtspeel) rijmstuk van Waling Dykstra (1821-1914) in de jaargang van 1852 van zijn tijdschrift *De Fríske Hútsfjeun* (huisvriend).

Dit sprookje behoort tot een al sinds de late Middeleeuwen circulerende, maar nog oudere motieven incorporerende groep overleveringen, met als kern: een domme duivel of reus wordt bij de bouw van een huis, kerk, molen of boerderij bedrogen. De specifieke uitwerking met het 'voor de haan kraait'-motief lijkt zo oud niet

– de vermelding uit 1803 is de oudste –, maar blijkt in de negentiende en twintigste eeuw wel wijdverbreid: West- en Midden-Europa, Midden- en Noord-Amerika (waar ook de indianen het overgenomen hebben) en Oost-Azië. Buiten het beperkte uilenbordengebied zijn het uiteraard andere onderdelen van het bouwwerk die niet af zijn. In Noord-Hollandse versies bijvoorbeeld ontbreken nog slechts een paar plankjes. Maar daar wreekt de duivel zich niet en redt de boer zich niet met hulp van zijn vrouw, maar op advies van de dominee door Bijbellezen. (VdK)

Hindeloopen (Hylpen, gem. Nijefurd)

HIER IS DE TIJD, WAAR IS DE MAN?

Het is opvallend hoe weinig waterdemonen het toch zo waterrijke Friesland kent, en dat geldt ook voor de Nederlandse overlevering in het algemeen. We hebben een handvol sagen over zeemeerminnen (zie: Edam, Koudekerke, Zevenbergen) en hier en daar was/is er sprake van een lokale watergeest zoals het *Pompwief* in een duiker bij het Groningse Sellingen, een eenogige beer (varken) in het nu dichtgegroeide Lijskemeer in Westerwolde en een eenogige vis in een paar Oost-Nederlandse wateren. En daarnaast hebben we natuurlijk de kinderschrikken zoals de Friese *bûzchappert*, die kinderen ervan moet weerhouden te dicht bij het water te komen. Maar al met al stelt de categorie sagen over waterdemonen vergeleken met andere sagengroepen niet veel voor.

Dat men er echter toch wel van overtuigd was dat er demonische wezens in het water zaten, blijkt uit het verhaal 'De tijd is gekomen, maar de man is er niet'. In 1951 noteerde S.J. van der Molen in Hindeloopen:

Een beurtschipper voer altijd van Friesland naar Amsterdam en als hij dan bij het Krabbersgat bij Enkhuizen kwam hoorde hij elke keer een stem: 'Hier is de tijd en waar is de man?' Hij sprak er thuis wel eens over en op een keer vertelde hij het aan de dominee. Die noemde het gekheid, maar de schipper bleef erbij. Ten slotte zei dominee: 'Dan wil ik het zelf ook eens horen. Kan ik eens meevaren?' Dat kon en dominee kwam aan boord. Ze komen bij het Krabbersgat. Dominee staat op het dek en luistert gespannen. Hij hoort 'Hier is de tijd en waar is de man?' en schrikt zozeer dat hij vergeet zich vast te houden en overboord valt. Hij was de man; sindsdien is de stem niet weer gehoord.

Zo, met een ongelovige dominee, werd deze sage onder andere ook verteld in Noord-Holland en op Ameland. Het is een bijzondere redactie van een verhaal dat meestal iets anders luidt: men hoort uit het water een stem die roept dat de tijd gekomen is, maar de man er nog niet is, soms diverse malen op een bepaald tijdstip. Dan (de laatste keer) komt er iemand aanlopen (rijden, fietsen, te paard, in een koets, of in een auto), springt in het water en verdrinkt. Twee Friese voorbeelden gaan als volgt:

Mijn oude moeder vertelde wel eens: Bij Franeker liepen eens twee mannen langs de weg. Een eindje van hen af bij een sloot hoorden ze drie keer achter elkaar roepen: 'De oere is kommen, en de man is der jitte net! [Het uur is gekomen, en de man is er nog niet!]' Op dat moment zagen ze iemand overhaast lopen, rechtuit naar de sloot. Hij liep erin en verdronk. Het was iemand uit Franeker. (1853)

Achter Heerenveen, de Wovegaster kant uit, stond eens een sluiswachter bij de brug naast zijn huis. Een sjees komt van Heerenveen en rijdt zijn kant uit. Op hetzelfde moment hoort hij een stem uit de sluis: 'De tijd is vervuld en de man is er niet!' Toen de sjees, waar twee mannen in zaten, op de brug was, sprong er een uit, het water in. De man is verdronken; de sjees reed door. (1939)

Alleen al in Friesland is deze sage in tientallen plaatsen opgetekend, onder andere in Akkerwoude, Beetsterzwaag, Blauwvallaat, Boelenslaan, Broeksterwoude, Burgum, Dokkum, Drachten, Drogeham, Eernewâld, Garyp, Harkema, Kollumerzwaag, Leeuwarden, Lemmer, Oostermeer, Rinsumageest, Schuilenburg, Siegerswoude, Sumar, Surhuisterveen, Twijzelerheide, Ureterp, Veenwoudsterwal, Warga, Wartena en De Westereen (Zwaagwesteinde). Deze lijst van plaatsnamen geeft het al aan: meestal wordt het gebeuren gelokaliseerd bij een binnenwater, een vaart, sloot, sluis of vaak ook poel; vaak ook wordt de stem vanaf een brug gehoord. Sommige versies spelen ook in de winter; dan komt de stem uit een wak in het ijs en rijdt een schaatser erin. Meestal spreekt de waterdemon Nederlands, maar ook wel eens Fries. In de spreuk zit niet zo veel variatie: 'De ure [tijd, plaats] is verschenen [vervuld, daar], maar de man is er niet.' Soms vraagt de stem: 'Hier is de tijd en waar is de man?' In Dokkum roept hij: 'It plak komt niet bij de mens, maar de mens komt bij het plak.' Maar altijd is het resultaat hetzelfde.

Opvallend is dat de demon zich alleen manifesteert door middel van zijn stem: verder vraagt niets zijn aanwezigheid. Niemand heeft weet van zijn uiterlijk, als hij al meer is dan een stem. Dat de verteller van een Groninger versie meent dat het een *seewiefke* (zeemeermin) was, dat na een overstroming in een kolk (het Aailsgat, Eilsgat bij Oudeschip) achter de dijk was achtergebleven, en dat riep: 'De tied is ter weer, de man mout ter heer!' is een uitzondering.

Dit noodlotsmotief is wijdverbreid en kent velerlei vormen. Al in de Bijbel vinden we op meerdere plaatsen (bijvoorbeeld Daniel 7:12, Marcus 13:32; Johannes 16:32) het uitgesproken geloof dat ieders stervensuur voorbestemd is, en dat daar geen ontkomen aan is. De sage heeft een merkwaardige geschiedenis. Al in de zesde eeuw refereert Gregorius, bisschop van Tours (538/9-594), eraan in zijn *Liber in gloria confessorum* (Boek ter eer van de belijders). Zes eeuwen later vertelt de Engelse geestelijke Gervasius van Tilbury (ca. 1152-na 1220) in zijn *Otia imperialia* (Keizerlijke vrije uurtjes), een verzameling interessante stukjes van allerlei aard, hoe uit de Rhône, in de buurt van Arles, de roep kwam: 'Hora praeterit et homo non venit' (De tijd is verstreken en de man komt niet). Na de Middeleeuwen horen we er dan heel lang niets meer van, maar als in de negentiende eeuw het verzamelen van volksverhalen op gang komt, blijkt het in een groot deel van Europa algemeen bekend te zijn, met name in die delen waarin Kelten en Germanen wonen of gewoond hebben en hun invloed hebben laten gelden; de zuid- en oostgrens loopt door Frankrijk, onder de Alpen langs en dan noordwaarts via de Baltische staten tot het Zweedstalige deel van Finland. In Nederland kennen we deze sage vooral uit het rivierenland en het noorden en oosten. Hij wordt in dit grote areaal op verschillende wijzen verteld, maar blijft in de kern toch opmerkelijk stabiel. Dat hij vooral wil laten zien dat het lot onherroepelijk is, blijkt uit versies waarin de man niet komt, maar later op het moment van de roep in een schotelletje water verdronken blijkt, of, wanneer men hem probeert te weerhouden, sterft bij het drinken van een glas water. (VdK)

Kimswerd

(*Kimswert, gem. Wonseradeel, Wûnseradiel*)

GROTE PIER

In 1498 is het met de veelgeroemde Friese vrijheid gedaan. Hun rijksonmiddelbaarheid, dat wil zeggen het recht van de Friezen geen landsheer dan alleen de keizer

Een vroegzeventiende-eeuwse fantasievoorstelling van Grote Pier uit de kroniek van Pier Winsemius (1622).

van het Heilige Roomse Rijk te hoeven erkennen, werd de facto ongedaan gemaakt. Het door partijtewisten (Schieringers en Vetkopers) verscheurde Friesland wordt veroverd door hertog Albrecht van Saksen (1443-1500). Albrecht koopt voor 100.000 gulden van Karel, hertog van Bourgondië en graaf van Holland, de latere keizer Karel V, diens rechten op Friesland. Maar niet alle Friezen wensen Albrechts gezag te erkennen. Zij roepen de hulp in van Karel van Egmond, hertog van Gelre (1467-1537), de door de Fransen gesteunde ervvijand van de Bourgondiërs. Friesland wordt weer eens een strijdtoneel, al helemaal als de Saksen, nu geleid door Albrechts zoon Hendrik (1473-1541), en hun partijgangers het niet meer kunnen volhouden en Hendrik in 1515 de rechten op Friesland voor eenderde van de aankoopprijs terugverkoopt aan Karel. Alle partijen maken gebruik van huursoldaten (onder wie de beruchte zogenaamde Zwarte Hoop) die brandschattend en plunderend door Friesland trekken, waarbij de krijgskansen verschillende malen keren. Met name het platteland heeft verschrikkelijk te

lijden. Pas in 1524 komt hieraan een einde als de Friese landdag een akkoord met Karel v sluit. Friesland is nu zijn vrijheid voorgoed kwijt.

Een van de slachtoffers van de strijd was een waarschijnlijk omstreeks 1480 geboren eigenerfde boer – een vrije boer met eigen grond – uit Kimswerd, Pier Gerlofs, van moederskant verwant aan een Friese adellijke familie. In 1515 branden de Franekers, die de Saksische kant hielden, zijn boerderij Doniastate plat. Hij sluit zich, naar het lijkt vooral uit wraakzucht, aan bij de Geldersen en vormt met een groep lotgenoten en medestrijders de zogenoemde Arumer Zwarte Hoop, waarmee hij de Hollanders en Bourgondiërs en hun Friese partijgangers te vuur en te zwaard bestrijdt. Te land, maar vooral te water, waar niemand veilig voor hem is. Hij ontwikkelt zich in korte tijd tot een gevreesde, meedogenloze zeerover, die vooral de Zuiderzee onveilig maakt, maar ook Hollandse steden als Medemblik aanvalt en met Karel van Gelder zelfs aan een rooftocht naar Emmerik deelneemt.

Hij werd de schrik der zee. Maakte hij een schip buit, dan werden de Hollanders en Bourgondiërs zonder pardon overboord gesmeten. Hij zou de bedenker zijn van het sjibbolet 'Bûter, brea en griene tsiis, wa't dat net sizze kin, is gjin oprjochte Fries' (boter, brood en groene kaas, wie dat niet zeggen kan is geen oprechte Fries). Wie dat niet goed kon uitspreken, was geen Fries en hem werden dus de voeten gespoeld. Ook zou hij eens spottend tegen zijn mannen hebben gezegd, toen er weer eens Hollanders overboord gezet werden: 'Sjoch feinten, hoe kinne dy dealkjitten swomme' (Kijk eens mannen, wat kunnen die duivelsdrollen zwemmen). In een boertige brief die hem wordt toegeschreven, maar wel niet van zijn hand zal zijn, noemt hij zichzelf spottend 'Groote Pier, Conink van Vrieslant, Hertog van Sneek, Graaf van Sloten, Vrij-heer van Hindelopen, Capiteyn Generaal van den Zuyderzee'.

Het zogenoemde zwaard van Grutte Pier uit het Fries Museum te Leeuwarden, een bidenhaender (met twee handen te hanteren) uit circa 1500.

In 1519 was het voorbij. Of hij oorlogsmoe was of teurgesteld in de Geldersen, is niet helemaal duidelijk, maar hij trekt zich terug in Sneek, waar hij als ambteloos burger op 28 oktober 1520 in zijn bed schijnt te zijn gestorven. Hij zou begraven liggen in de grote kerk aldaar, maar een steen of monument kreeg hij niet en zijn graf is dan ook nooit gevonden. De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Petrus Thaborita – ofwel Peter Jacobsz van Thabor (een klooster te Tirns bij Sneek) –, die hem gekend heeft, schrijft zijn terugtreden toe aan een geestverschijning die hij dat jaar voor Emmerik had gehad: 'Des morgens in de dageraad doe kwam de greven van Nychlenborg, of de vijand [d.i. de duivel] in zijn schijn, daar [voor Emmerik] tot Grote Pier en sprak hem toe. Toen Pier hem zag, toen zei hij: "Zie, graaf, ben jij daar?" en hij nam hem bij de hand en vroeg hem waarheen hij wilde. Hij antwoordde: "Naar Mijn Heer toe." [...] En toen zij thuis kwamen te Sneek, hoorden zij dat hij dood was, zo verwonderden zij zich allen zeer, en werden daardoor zeer verschrikt, en Grote Pier was binnen een jaar dood.' 'Mijn Heer van Nichlenborg' was de bijnaam van een zuipschuit en halve nar te Sneek, die toen Pier met Karel van Gelder op weg naar Emmerik was door een onderkok werd doodgeslagen. We hebben hier te maken met een vroeg voorbeeld van het alter-egomotief: het verschijnen van een persoon aan iemand elders op het moment van zijn dood. Een motief dat in Friese sagen vooral opduikt aan de kust: een verdrinkende zeeman meldt zijn dood aan het thuisfront. Een jongere sage geeft een andere verklaring voor het terugtreden van Grote Pier: hij zou het zwaard hebben neergelegd toen de vuurwapenen in zwang kwamen, zeggende: 'Nu is het vechten geen kunst meer, want nu kan een jongen een man doden.'

Zijn tijdgenoten hebben niet zoveel over Grote Pier te vertellen; ze noemen zelfs zijn familienaam niet eens. Die heeft pas veel later historisch onderzoek aan het licht gebracht. Het is het nageslacht dat hem in kroniek, geschiedwerk, literatuur, lectuur en mondelinge overlevering zo groot heeft gemaakt: een ongepolijste en ruwe – maar zo was de tijdgeest (aldus zijn bewonderaars) – vrijheidsstrijder in Friesland, die toen hem duidelijk werd dat zijn Gelderse kampioen niet het Friese, maar het eigen belang voorstond het zwaard aan de wilgen hing, een grote schurk en zeerover daarbuiten. Als zodanig figureerde hij nog in 1969 met veel succes in de populaire tv-serie *Floris* (gespeeld door Hans Boskamp). In Kimswerd staat het standbeeld van Grutte Pier; één brok onverzettelijkheid, gestalte gegeven door de Friese beeldhouwer Anne Woudwijk. Een grote publiekstrekker

in het Fries Museum te Leeuwarden is een enorm zestiende-eeuws Duits landsknechtzwaard van 213 centimeter lang en 6,6 kilo zwaar, een zogenoemde tweehander, dat van hem geweest zou zijn. In het stadhuis te Sneek bewaart men een ongeveer even oude zware helm (11 pond), die hem ook wordt toegeschreven. Onder Engelum heeft lange tijd een boerderij gestaan waar op zolder een harnas, helm en zwaard lagen, die ook van hem zouden zijn geweest. Hij zou ook daar gewoond hebben, en ook de boerderij daartegenover zou hem hebben toebehoord. Het verhaal zegt dat hij een onderaardse gang tussen beide heeft laten maken; dan kon hij gemakkelijk ontkomen. De hoefijzers van zijn paarden liet hij achterstevoren aanbrengen om de hem achtervolgende vijanden op een dwaalspoor te zetten – wat ook van vele andere volkshelden verteld wordt. Een keer echter hebben ze hem te pakken gekregen; toen zat hij op it huske, het privaat.

Het waren vooral de grote kracht en reusachtige gestalte van Grote Pier, of Lange Pier, zoals hij, vooral buiten Friesland, ook wel genoemd werd, die tot de verbeelding spraken en spreekwoordelijk werden. Hij zou zeven voet groot geweest zijn, kon munten tussen duim en wijsvinger buigen en een paard van duizend pond op de schouders nemen. Het bekendst werd wel het volgende verhaal:

Toen hij nog boer te Kimswerd was kwamen eens twee [vijf] vreemdelingen [Duitsers], zeer sterke mannen, bij Pier om hun krachten met hem te meten. Zij hadden veel van hem gehoord, maar kenden hem niet. Zij vroegen daarom een boer die bij de weg aan het ploegen was, waar Grote Pier woonde. De ploeger, Pier zelf, nam de ploeg bij de staart, hief hem op, stak hem recht voor zich uit, wees ermee naar zijn woning en zei: 'Daar woont hij, en hier staat hij!' Het stuk land waarop dit voorviel wordt – als verteld in 1895 – nog in de nabijheid van Kimswerd aangewezen onder de naam *Fivefal*, wat Vijfval betekent. De vijf stonden zo verbluft over de buitengewone kracht van de boer dat Pier de tijd had om hun met zijn eikenhouten ploegstok ieder een slag toe te dienen, die hen voorgoed ter aarde deed storten. En hoewel veel praten zijn liefhebberij niet was, riep hij toch bij elke slag 'Vall!' Hieraan, zegt men, ontleent het stuk bouwland zijn naam.

De werkelijkheid is, tenminste wat de landnaam betreft, prozaïscher: *fal* is een oude Friese benaming van een lang,

smal stuk bouwland, enkele akkers breed. Het krachtstuk met een ploeg wordt, niet alleen in Nederland, ook van andere sterke mannen verteld die belaagd of uitgedaagd worden. Zo ook van Sterke Hearke (zie: Drogeham). Minder bekend is de volgende anekdote:

Eens, toen Pier met de zijnen aan tafel kool zat te eten, kwam er een Bourgondiër binnen, geen vriend van Pier. De vent had de onbeschoftheid in het op tafel staande eten te spuwen. Onmiddellijk werd hij door Pier in de nek gegrepen en met zijn gezicht in de hete kool geduwd, zo stevig en aanhoudend dat hij, toen de boer hem weer oprichtte, niets te praten had: hij was dood. (VdK)

Leeuwarden (Ljouwert)

DE OLDEHOVE

Voordat in de tweede helft van de vorige eeuw ook in de Friese hoofdstad hoogbouw om zich heen greep, werd het silhouet van Leeuwarden vooral bepaald door de stoere stompe toren Oldehove, genoemd naar het oude, al in de Middeleeuwen in Leeuwarden opgegaane terpdorp Oldehove. Deze veelbezongen vrijstaande toren, gebouwd van 1529 tot 1533, is alles wat overbleef van de in 1596 wegens bouwvalligheid gesloopte middeleeuwse Sint-Vituskerk. Hij is Friesland's symbool van kracht, stevigheid en grofheid, zoals ook blijkt uit zegswijzen als 'in ding as de Aldehou' (een lomp, groot ding), 'in faam as de Aldehou' (een stevig meisje), 'hy is een Piter Aldehou' (een lompe kerel) en 'dat stiet sa fêst as de Aldehou' (zo vast als de Oldehove, dat is zeker). Een Fries raadsel luidt: 'De Aldehou is koart en grou. Riedt ris hoe-folle stien dêr oan gien is' (De Oldehove is kort en dik, raadt eens hoeveel stenen daarin gegaan zijn? Oplossing: niet één; ze zijn niet gegaan, maar gelegd). Een plaagrjimpje voor kinderen is:

De Aldehou,
is in heech gebou,
jou my in stoer,
ik spring der oer
[De Oldehove is een hoog gebouw, geef me een
stuiver, ik spring erover – over de stuiver]

Geen wonder dat zich om deze zo populaire toren ook volksverhalen vlochten. De toren zou op een stuk grond

De scheve toren Oldehove te Leeuwarden.

zijn komen aandrijven – in de tijd dat Oldehove nog aan de rechterraand van de Middellzee lag, die Oostergo en Westergo in de Middeleeuwen scheidde. Waar hij nu staat, zat een oude vrouw te spinnen. Zij riep: ‘Ho, âlde, ho! (Halt, oude, niet verder!)’ De toren gehoorzaamde; hij is daar blijven staan en heeft aan dit geval zijn naam te danken. Anderen wisten te vertellen dat hij op een koolblad is komen aandrijven. Men heeft hem toen met een draadje vastgelegd om als vuurtoren te dienen voor de schepen op de Middellzee (Leeuwarden was overigens toen de Oldehove gebouwd werd allang geen zeestad meer; de Middellzee bij de stad was toen reeds ingepolderd.)

Zijn dit nog speelse sagen, andere sagen hebben een serieuzere ondertoon. Net zoals de Groninger Martinitoren, de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch en de Dom te Utrecht zou hij op ossenhuiden zijn gebouwd. De toren hangt behoorlijk uit het lood en er is dan ook voorzien dat hij eens om zal vallen. Twee sagen hebben betrekking op Jacob van Aken, de bouwmeester van de Oldehove, die in 1532 stierf – naar men wel zegt uit verdriet omdat de toren scheef hangt. De eerste luidt:

De bouwmeester van de Oldehove verdiende elke dag voor zijn werk een braspenning, dat was tien duiten; een duit is een achtste deel van een stuiver.

Eens toen hij op een middag thuiskwam, vroeg hij zijn vrouw wat er gegeten zou worden. Zij wees hem op een pot met gekookte groene erwten, die zij pas van het vuur had genomen en op de vloer had gezet om wat af te koelen. De verontwaardigde meester schopte de pot met erwten omver en zei: ‘Is dat nu kost voor een man, die iedere dag een braspenning verdienen kan?’

Hetzelfde werd ook verteld van de bouwmeester van de Sint-Jan. Bij die kerk kan men aan de noordzij tussen de bogen van de muur een beeld ontdekken van een man die een pot omverwerpt (zie: Den Bosch).

De tweede kennen wij alleen uit twee literaire bewerkingen, een lang rijmstuk uit 1889 van de Grouwster architect Sikke Sibes Koldijk (1861-1927), getiteld ‘Bouwmeester fan de Aldehou’ en uit een niet-uitgegeven toneelstuk van de boer-toneelschrijver Tjeerd Ritskes Velstra (1840-1918): *It heechste Rjucht ef de Boumaster fan 'e Aldehou* (1910). De journalist en publicist Sytse Jan van der Molen (1912-1995), groot kenner van de Friese volkscultuur, vat beide, ontdaan van alle uitweidingen, als volgt samen in zijn *Frysk Sêgeboek*, waarbij dient opgemerkt dat de waarzegster alleen bij Velstra voorkomt:

In het begin van de zestiende eeuw breidde de stad Leeuwarden zich meer en meer uit en de bestuurders wilden net als de andere bewoners van de stad graag een toren naast de oude kerk van Oldehove hebben, een toren die men uren ver in de omtrek zien kon. Ze raadpleegden een waarzegster, oude Brechtsje, en die ried hun aan om voor het leggen van de hoekstenen vier mannen te kiezen die opvielen door eerlijkheid en rechtvaardigheid. Om die vier te vinden, dat viel niet mee, maar uiteindelijk wisten ze er drie aan te wijzen. De vierde lieten ze door het volk kiezen, dat werd de koopman Sippe Noormans. Bouwmeester van de toren werd Jacob van Aken, en nadat de hoekstenen plechtig gelegd waren, kon het bouwen beginnen. Het werk vlotte goed, de Leeuwarders zagen dag voor de dag de machtige steenklomp hoger worden.

Plotseling evenwel kwam er een kink in de kabel. Sippe Noormans, de man die de vierde hoeksteen gelegd had, werd verliefd op de dochter van Van Aken. Die evenwel was het in het geheim al eens geworden met haar vaders eerste knecht, Knjillis Frearks. Maar Sippe liet zich niet zomaar afwijzen

en toen het meisje op een keer alleen thuis was, greep hij zijn kans. Hij smeekte hartstochtelijk om haar hand en maakte het haar daarbij ten slotte zo lastig dat ze hem de deur wees. Toen sloeg de liefde bij Sippe om in haat. Hij trok zijn dolk en wilde daarmee het meisje te lijf gaan. Op dat ogenblik werd de deur opengesmeten; daar stond de bouwmeester, die zijn dochter om hulp had horen roepen. Hij nam een zware hamer en haalde daarmee uit naar Sippe. Onbedoeld raakte hij hem op het hoofd. Als een blok viel de jonge man neer – dood. Van Aken werd tot de galg veroordeeld. Maar de bouwmeester weigerde zich bij zijn straf neer te leggen; had hij niet eer en leven van zijn dochter verdedigd? Daarom liet hij Brechtsje komen en die gaf hem weer moed. 'Het hoogste gerecht zal spreken,' zei ze, 'en uw onschuld bewijzen.'

Terwijl meester Jacob in de gevangenis zat, vorderde de bouw van de Oldehove gestaag. Tot een onderbouwmeester op een dag ontdekte dat de toren naar het noordwesten verzakte. Het werkvolk was ontzet, de burgerij diep teleurgesteld. Toen naderde de dag dat Van Aken gehangen zou worden – nog één dag, en dan... Maar de waarzegster sprak vader en dochter moed in, ook in de zware laatste uren. Daar barstte plotseling een zware storm met donder en bliksem boven de stad los en Brechtsje verkondigde plechtig: 'Het hoogste gerecht spreekt!' Ze had deze woorden nog niet gesproken of de olderman [een stedelijke functionaris] stormde binnen en riep: 'U bent vrij! De rechter heeft u vrijgesproken. Het blijkt dat de toren overhelt bij de hoeksteen die Sippe Noormans gelegd heeft. Dit bewijst dat hij een onrechtvaardige is geweest.'

Nog altijd hangt de Oldehove uit het lood en daarom is hij ook nooit afgebouwd.

Deze romantische sage is in Leeuwarden populair gebleven. In 1957 werd bij het zestigjarig bestaan van de vvv Leeuwarden het openluchtspel *De bouwmaster fan de Aldhou* opgevoerd, geschreven door Van der Molen en de Friese auteur Pieter Terpstra (1919-2006). En in 1985 inspireerde hij de dichter Douwe Annes Tamminga (1909-2002) tot een historische roman met dezelfde titel, waarin de torenbouw de achtergrond vormt voor een tragische liefde tussen Van Akens dochter Christyn en zijn opvolger als bouwmeester Cornelis Frederiks. (VdK)

Moddergat (gem. Dongeradeel, Dongeradiel)

DE OPENSTAANDE UILENPAN

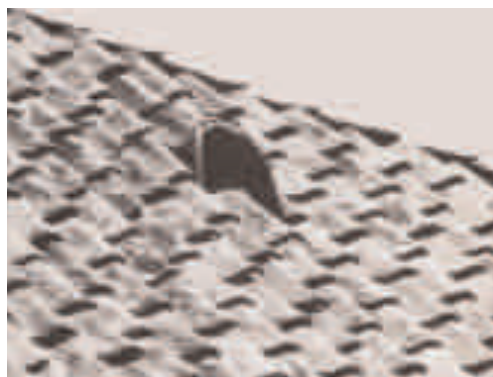
Verhalen over heksen zijn meestal meer vertelde herinnering dan herinnerde vertelling. Zo ook het volgende:

Onze moeder, een oud mensje, werd 's nachts niet goed en overdag ook niet. Altijd om drie uur, 's nachts evengoed als overdag, kreeg ze pijn. Nu woonde ze niet zo ver van ons vandaan, dat wij brachten het noodzakelijke over en wij bleven er, want ze verging op het laatst van de pijn. De dokter kon er niet achter komen wat haar mankeerde. Op een avond moest ik wat turven uit ons huis halen, want wij gebruikten de kolomkachel en de brandstof was zowat op. Dat ik naar ons huis toe naar de plek waar wij turf bewaarden. Dat was in een stal, waar vroeger een koe had gestaan. Ik moest dus over een mestgoot en op het moment dat ik in de stal stapte, werd ik koud van een ding dat daar lag. Het was wit en had een omtrek als een ballon van een lamp. Ik dacht: daar kom ik niet aan, dat ik liet het liggen.

Ik ga weer terug naar onze moeder en na vijven kwam mijn man van het aardappelland. Hij wilde naar binnen, maar ik zei: 'Nee, wij moeten direct naar ons eigen huis toe.'

'Wat nou?' zei hij.

'Zal je wel zien,' zei ik. En ja, toen wij in het schuurtje kwamen, zag hij het ook. Maar bang was hij niet, dat hij pakte dat ding op en legde het bij mij in een schort. Wij namen het mee en haalden oude Lisk-moei erbij, die in het vooreind woonde. Want die had gebakerd en wist een hoop.

Een uilenpan.

‘O heremetijd,’ zei ze. ‘Dat is een krans! Waar hebben jullie die gevonden?’ Toen we dat vertelden, zei ze: ‘Hij is ook al een eind heen!’ Het was een ding, zo hard als deze tafel, maar helemaal van veren. Zulke drommels mooie veertjes! En hij glom bijna als een lampenglas. Als iemand dat touwtje dichttrok [begrijp: de krans voltooid] ging er één dood, vertelde Lisk-moei.

Mijn man was boos en zei: ‘Ik haal de greep en die hier komt, die steek ik dood!’ Maar Lisk-moei kalmeerde hem wat en zei: ‘De krans moet in de doofpot en dan moet wie het doet smoren.’ Maar mijn man was zo driftig, die wilde hem in de kachel doen. ‘Ik zal hem verbranden,’ zei hij, ‘dat de stukken de schoorsteen uit vliegen!’

‘Nou,’ zei Lisk-moei, ‘dat hoort anders zo niet. Het moet in de doofpot smoren.’ Maar we hadden de krans nog maar goed en wel in het vuur, of er kwam al een vrouwmens voor een van de beide vensters en die riep: ‘Hoe is het met jullie moeder?’ Ik riep nog: ‘Kom er maar in’, maar ze kwam er niet in. Het was er een van de ‘Oere’ [de andere kant van Modderkant].

En van dat uur af begon onze moeder te beteren. Wij hebben ons wel eens afgevraagd hoe dat die duivels naar binnen gekomen zijn, want we hadden alle deuren op slot. Maar we begrepen het al snel: wij hebben zo’n ouderwetse *ûlepanne* [uilenpan] op het dak en die stond open!

Dit werd in 1953 aan S.J. van der Molen (1912-1995) verteld door een bejaarde weduwe. Het is een beeldend vertelde herinnering, hoewel Van der Molen, die journalist was, de bewoordingen een beetje bijgesteld kan hebben. Maar de vrouw had niet alles goed onthouden. Er waren zowel algemene kenmerken van het toverijvertoog als specifieke, in Moddergat gangbare opvattingen waar haar verhaal niet mee strookte. Tien jaar later sprak Sietse Keuning (1895-1970) in dezelfde plaats namelijk met een ruim tachtigjarige koopman wiens schoonmoeder aan één stuk door over toverij had gesproken. Al had hij niet dezelfde ervaring gehad als de weduwe, hij was toch genoeg van toverij op de hoogte en zijn mededelingen kunnen daarom worden afgezet tegen die van de weduwe. Bovendien was het toverijvertoog aan het eind van de negentiende eeuw in het vissersdorp nog zo sterk dat het zelfs in de openbaarheid kwam. In april 1879 schreef een correspondent uit Dokkum aan de *Nieuwe Groninger Courant* over een betoverd kindje in Moddergat.

Een vrouw in Dokkum had de raad gegeven dat de eerste die de ‘hieminge’ (het erf) van het zieke kind betrad, het kind betoverd had. Zodoende viel de verdenking op een jonge vissersmeid die lege viskorven kwam brengen. ‘Toen dit in het dorpje bekend was geworden, heeft men die meid zodanig mishandeld en met stokken enz. geslagen dat zij in zorgwekkende toestand verkeert.’

Een heksenkrans.

Verenkransen waren beslist een teken van betovering; ze werden evenwel sinds jaar en dag in het bed gevonden, in het kussen of in de matras waar de veertjes samenklonterden, niet in turfschuurtjes. Behalve dat een verenkrans op een betovering wees, vertegenwoordigde deze ook een directe band met de toveres; vandaar dat ze gedwongen werd te komen als de krans werd verbrand of in de doofpot werd gestopt. Bij een dergelijke handeling diende men alle openingen van het huis af te sluiten, om ontsnapping te voorkomen (de krans fungeerde hier als het magische werk van de heks of – volgens een andere voorstelling – zelf een deel van het tweede lichaam van de heks zelf, vgl. Koekange). Een open dakpan zou dit proces hebben kunnen verstoren (zelfs schoorstenen werden dichtgestopt), alleen is dat in de herinnering van de weduwe vertekend tot de vraag hoe de ‘duivels’, dat wil zeggen de heks, binnen had kunnen komen, klaarblijkelijk om de betovering te bewerkstelligen, want tijdens het verbranden van de krans bleef de dader buiten. Het gaat daarbij ook nog om het verkeerde huis, namelijk dat van het echtpaar en niet van de zieke (schoon)moeder.

In haar drie andere betoveringsverhalen vergiste de weduwe zich veel minder. Een jongen vrijde met een

meisje uit een heksenfamilie, van wie de vader in plaats van de moeder door de vader van de jongen een tang tegen zijn been gegooid kreeg toen hij als kat rondliep. Dat lijkt misschien een vergissing, maar afgaand op de uitspraken van de koopman werden mannen wel degelijk van betoveringen verdacht en had een man drie dagen met een zere voet op bed gelegen nadat iemand een kat met een knuppel had geslagen. De schoonmoeder van de koopman had hem ook verteld over een man die zonder iets te zeggen een huis was binnengegaan, langs de vrouwen liep en even een blik op een ziek kind in de wieg had geworpen. Toen de vrouwen weer naar het kind keken, was het al dood. Het commentaar daarbij was dat als de tovenaer dat niet had gedaan, hij zelf had moeten sterven. Ook de faam van de duivelbanner Grote Wopke uit Kuikhorne (1821-1893) was in Moddergat doorgedrongen. Een man uit Paesens die naar hem toe was geweest, zo vertelde de weduwe, vond toch weer de heks in zijn kamer omdat hij vergeten was de achterdeur dicht te doen. Zo'n verhaal was afstandelijker dan dat over haar eigen familie. Wat er overblijft, is de na jaren nog aanwezige ontsteltenis van de vrouw over de vondst van de krans en haar blijdschap dat de moeder beter werd nadat die vernietigd was. Zoiets was al merkwaardig genoeg om te onthouden en aan een journalist te vertellen. (WdB)

Munnekezijl

(Muntjeziel, gem. Kollumerland c.a., Kollumerlân)

EEN VROME VROUW OF EEN WRAAKLUSTIG SPOOK?

Voor jaren, toen Munnekezijl nog aan zee lag, woonde op de boerderij vlak aan 't zeegat Griet Koenes, een heel kwaad wijf. Met de duivel hield zij het. Ja, vaak was ze hem nog te kwaad. Op een keer was het zo erg dat het de duivel begon te verdrieten; hij pakte haar beet en kneep haar dood. De Munnekezijlsters wilden haar niet op het kerkhof hebben. Maar, waar dan met haar heen? Er werd overlegd dat het lijk in zee gebracht zou worden. Twee beste paarden voor de wagen, een drieste knecht erop, die haar een mooi eindje 't Wad op zou rijden. De paarden liepen kalm door, maar op 't Wad was 't net of de vracht al zwaarder werd. De knecht reed door. 't Benauwde zweet brak hem uit toen hij omkeek. Er zat wat zwarts op 't lijk!

Hij sprong van de wagen af en liet Griet in zee glijden. Hij was blij dat hij haar kwijt was, en de paarden liepen hard genoeg terug. De Munnekezijlsters haalden opgelucht adem toen ze weer onder eigen volk waren. Zo meenden ze tenminste, maar 't kwam anders uit. Nu Griet niet op 't kerkhof mocht, spookte ze en wilde ze wraak nemen. Ze wil naar de boerderij terug, en ze komt er ook. Vlug gaat het niet: ze komt elk jaar maar één hanentree vooruit. Ze is nu al dicht bij de kerk, en één keer komt ze wis en zeker op haar oude gerechtigheid. O, Munnekezijl, hoe zal het jou dan gaan?

Er is gesuggereerd dat dit verhaal, hier in de Nederlandse lezing van verzamelaar Ter Laan, een historische achtergrond heeft. Griet zou een boerin geweest zijn uit Visvliet, een kilometer of vijf ten zuiden van Munnekezijl. Ze was geen toveres. Ze zou de Hervorming zijn toegegaan, en daarom vertelde de pastoor dat ze het met de duivel hield. In ieder geval leest haar relatie met de duivel voornamelijk als een rechtvaardiging voor de beslissing haar van de gewijde grond te weren; het verhaal als geheel legt de schuld bij de inwoners van Munnekezijl, die vrezten voor haar terugkomst. Volgens een latere versie in de *Groninger volksverhalen* zou ze voor de menigte uit haar boerderij hebben moeten vluchten die haar aan de waterproef wilde onderwerpen. In haar angst rende ze het wad op en vandaar weer naar het dorp, tot ze in haar eigen huis doodgeslagen werd. Cohen goot dit een eeuw geleden in een nog wat dramatischer vorm; in zijn versie in de *Nederlandsche sagen* (1930) is de vrouw onschuldig en is zij door haar man vermoord op het wad, zodat hij over haar geld kon beschikken. Ook bij hem komt haar schim ieder jaar één hanentree dichterbij. In 1930 paste hij het verhaal aan en maakte van Griet Koenes een (hervormde) zangeres, wier liederen de (als katholiek voorgestelde) dorpelingen kwelden en voor wie ze in naam van de duivel zong. Zelf dacht ze er geheel anders over, en ze kon ook niet ophouden.

Wie mij de stem heeft gegeven, wil dat ze zingen zal. Wie niet luisteren wil, kan zijn oren bedekken. Ik zal zingen voor wie luisteren wil, of hij liefde voelt of haat. Niets wat drijft of stroomt, wat vaart, wat ruist, is tegen te houden. Mijn stem gaat verder dan ze gaat. Mijn woorden kennen geen muren en geen vensters. Als de wind waait, grijpt hij mijn zang wild aan. Mijn woorden zijn een deel

van de lucht, mijn stem is de storm die uit de bossen naar de vlakke breekt.

Ook in deze bewerking wordt ze door de dorpingen doodgeslagen en wordt haar lichaam op het wad achtergelaten, van waaraf ze ieder jaar een hanentree dichterbij het dorp komt.

Toch kan het [lijk] nooit het Friese dorp naderen. Moeders, wees niet bevreesd voor de kinderen. Brand geen vuren om het af te schrikken. Het spook zal u niet deren. Want ieder jaar trekt ook de zee zich een hanentree terug. Een hanentree gewonnen – een hanentree verloren – is geen vreeswekkende nadering. Alleen de bloedvlekken in de bedstee zijn gebleven, ter herinnering aan deze moord.

Marten Douwes Teenstra (1795-1864), een vooruitstrevend landbouwer die destijds gevestigd was te Ulrum, biedt de oudste versie, en die klinkt een stuk waarschijnlijker. Hij plaatste het motief dichterbij zijn eigen tijd. Er was een duivelbanner geweest die ‘de duivel’ die de mensen in Munnekezijl ‘als een lelijk nachtspook verschrikkelijk plaagde’, op een met vier paarden bespannen boerenwagen het wad op had laten brengen, op de zuidwal van het Reitdiep, of de plaat tegenover de Zoltkamp. Maar hij had de duivel de toestemming gegeven om ieder jaar een voet terug naar het dorp te komen.

In Munnekezijl staat sinds 1987 een abstract standbeeld van Griet Koenes van Heine Noordstra, op de hoek van de Zijlstraat, Methardusstraat en de oude sluis. (WdB)

Nieuwebrug (Nijbrêge, gem. Scharsterland, Skarsterlân)

DE KAARTLEGSTER

In het gehucht Nieuwebrug, even ten noorden van Heerenveen, woonde de waarzegster Hinke Spoelstra (1835-1912), beter bekend als Hinke Kaart. Zij was met het kaartleggen begonnen na het overlijden van haar eerste man in 1870 en haalde aan het eind van de negentiende eeuw zelfs de landelijke pers. Rond 1900 was ze tot wijd in de omtrek bekend en gold zelfs als een toeristische attractie. In de winter van 1901 kwamen bijvoorbeeld honderden jongens en meisjes over het ijs geschaatst om zich de toekomst te laten lezen. Een enkele journalist mocht haar kunde in twijfel trekken, de meeste bezoekers stelden onbeperkt vertrouwen in haar.

Hinke ontvangt bezoek te Nieuwebrug.

Ik was nog een knecht toen ik het idee kreeg me als melkknecht in Duitsland te verhuren. Ik ging dan naar een van den mensen in Duitsland die in [de] Hepkema adverteerden dat ze melkknechten nodig hadden. Ik reisde toen naar Wezel. Onderweg ontmoette ik nog een met zo'n blauwpluim bij hem. Nu heb ik vergeten te zeggen dat ik daarvoor bij Hinke Kaart geweest was. Voordat ik nog wat gezegd had, zei ze: 'Zo, jou zal ik maar een boel geld in het vooruitzicht stellen, hè?' Nou, daar praktiseerde ik niet over. Als ik zonder al te veel moeite maar zoveel kon verdienen dat ik er aardig van leven kon, dan was het mij genoeg.

Toen we samen in het kantoor in Wezel stonden, hoorden we, dat er maar één melkknecht gevraagd werd. Voor een stal met zeventien koeien. Vijfenvijftig mark in de maand. We lootten erom en mijn maat kreeg het. Ik hing er een paar dagen rond en toen ging ik er nog maar eens heen. En nu werd er weer een gevraagd. Ook maar een kleine stal en zestig mark in de maand. Er werd, geloof ik, nog nooit zoveel in Duitsland verdiend. Hoe kon Hinke Kaart dat nu weten?

De Hepkema was overigens het Nieuwsblad van Friesland, in 1874 opgericht door Jacob Hepkema (1845-1919) en later opgenomen in de Leeuwarder Courant. Een blauwpluim was een blauwe linnen zak waarin arbeiders hun lijfgoed meenamen.

Het verschil tussen Hinke Kaart en de andere magische deskundigen die tot aan het einde van de negentiende eeuw opereerden, was dat er zeventig jaar later,

toen de interviews plaatsvonden, veel meer mensen waren die haar persoonlijk hadden meegemaakt. De verhalen over Hinke Kaart zijn vaak meer deel van een mondelinge geschiedenis dan sagen, al is het onderscheid flinterdun. Net zoals bij de tachtigjarige arbeider uit Ureterp, wiens bovenstaande verhaal in de jaren zestig door S. Keuning werd opgetekend, adviseerde Hinke over scharnierpunten in het leven van haar klanten. Het ging over liefde en dood, en dus ook over beslissingen om elders te gaan werken. Ze legde daarbij kaart – vandaar haar bijnaam – wat haar een kader bood om bepaalde zaken aan de orde te stellen. Daarnaast zal ze voldoende mensenkennis hebben gehad om te kunnen zien wat voor haar klanten belangrijk was.

De volkskundige S.J. van der Molen sprak rond 1960 met een aantal nazaten van de kaartlegster, die een aspect belichtten dat in de sagen noch in de kranten aan de orde was gekomen. Aldus zijn verslag:

Haar kunst berustte in wezen op het feit dat zij met de helm geboren was. ‘Helderziende’ zegt men tegenwoordig, zo lichtte de vrouw mij toe. Ook van anderen hoorde ik dat Hinke de gave van de voorschouw had. Zo zou haar man Pieter Eggers, zoals men hem kortweg noemde, meer dan eens des morgens tegen de burens hebben gezegd: ‘Ik heb weer een beroerde nacht gehad. Mijn vrouw moest weer uit bed’ [It wiif moast der wer út]. Hinke zag dan een lykstaesje [lijkstoet]. Krijgt men uit deze woorden de indruk dat Hinke, als zo vele zieners, uit haar huis werd gedreven, haar kleindochter beweerde dat Hinke niet naar buiten hoefde, daar zij hetgeen zij moest zien wel door de ramen kon waarnemen. Soms waarschuwde zij op de weg anderen wat aan de kant te gaan, omdat er een lijkstoet naderde. Kinderen mochten in het donker niet op het midden van de weg lopen. Dan werden zij opzijgegooid.

En volgens een in 1890 geboren kleindochter:

Hinke was nog maar een meisje van een jaar of zestien toen zij voor het eerst iets ‘zag’. Zij was met haar ouders met een scheepje naar de bouw geweest [hier zal wel onder moeten worden verstaan de Friese Bouwhoek, het noordelijk akkerbouwgebied] en liep te trekken in de lijn. In de buurt van Warga gekomen, riep zij ineens: ‘Ik wil niet meer trekken’ en zij wierp de *beage* [het trek-

zeel] af. Haar vader riep boos van het scheepje af: ‘Wat scheelt jou? Wat zijn dat voor gekke streken?’ Hinke vertelde toen hoe zij had gezien dat er vóór haar een dode man uit de vaart was opgehaald. Ineens was alles ook weer verdwenen. Maar veertien dagen later was het gezicht uitgekomen. Daarop deden de ouders onderzoek en het bleek dat Hinke inderdaad met de helm geboren was.

Voor zover bekend gaf Hinke nooit adviezen over wat te doen in geval van ziekte of betovering. Daarvoor kon men een paar kilometer ten oosten van Heerenveen terecht, in De Knijpe bij de leden van het duivelbannersgeslacht Brouwer. Wel vertelde ze bij gelegenheid waar zoekgeraakte of gestolen spullen te vinden waren. Maar het gros van haar clientèle bestond uit jonge meisjes die hulp zochten in liefdeszaken. Ook hier bleef het bij mondelinge adviezen; Hinke verschaftte geen drankjes en is ook nooit betrapt op wat ook maar in de buurt van abortus kwam (de wetgeving dienaangaande werd pas na haar dood aangescherpt). De verhalen reppen over meisjes die aarzelden zelf het initiatief te nemen een jongen te vragen en dan in hun voornemen door Hinke gesterkt werden. In 1958 vertelde een oud-inwoner van Nieuwebrug het zo:

Wie geheimen had, was voor Hinke niet veilig. Er kwamen eens drie jonge meisjes bij haar, die zeiden helemaal geen geheimen te hebben. Maar Hinke was van mening dat een van haar wel degelijk iets te verbergen had. Dat werd ontkennd en toen waarschuwde Hinke: ‘Niet boos worden als ik het zeg.’ En ze vertelde dat een van de meisjes van een ander dorp kwam en daar als ongehuwde moeder een zoontje had gekregen. Het meisje op wie deze woorden betrekking hadden, werd woedend. Maar het hoge woord moest eruit: Hinke had in de roos geschoten. (WdB)

Nijland (*Nijlân, gem. Wymbritseradeel, Wymbritseradiel*)

DE BOUWPLAATS VAN DE KERK

In de loop van de Middeleeuwen werd langzaam de Middellzee (die Oostergo van Westergo scheidde en zich vanaf de Waddenzee westelijk langs Leeuwarden lopend tot in het hart van Friesland uitstrekke) vanuit het zuiden ingepolderd. Toen in 1275 weer een stuk ten zuiden van Bolsward ingedijkt was, waar nu Nijland ligt, besloten

De ossen van Nijland op een glas-in-loodraampje in de kerk van Nijland (waarschijnlijk oorspronkelijk een gedeelte van een groter geheel).

inwoners van Bolsward daar een kerk te bouwen. Hoe dat in zijn werk ging, beschrijft de fantastische Friese kroniek van Ocko Scharlensis (eerste druk 1597):

Toen gebeurde er iets wonderlijks. Alles wat ze overdag maakten werd des nachts weer afgebroken. Dit tot twee-, driemaal toe, waarom zij ten slotte besloten om een aanwijzing en leiding van God te vragen. Des avonds voor bedtijd sloegen zij twee ossen voor een slee, sleeptrog of wagen, waarop zij een stuk grond en enige stenen legden, zeggende: waar deze de volgende ochtend op Gods aanwijzing zou staan, daar zouden zij ter ere van God een kerk bouwen en timmeren. 's Ochtends opstaande vonden zij de ossen op een laagliggende plaats staan met op hun hoornen twee brandende waskaarsen. Dit ziende begonnen ze de plaats meteen op te hogen en daar hebben ze met hard werken en veel moeite hun kerk aangelegd en gebouwd.

Jongere versies variëren hierop. In 1857 wordt het zo verteld: de nieuwe bewoners kwamen van Hartwerd. De Hartwerders wilden niet dat er een nieuw dorp bij kwam. Men sprak af dat twee ossen de bouwplaats aan zouden wijzen. Om de Nieuwlanders dwars te zitten joegen de Hartwerders de ossen in een rietpoel; daar zou niet gebouwd kunnen worden. De Nieuwlanders zetten de bouw daar toch door. Daarom vindt men in Nijland bij het grafdelven op het kerkhof nog altijd plakken riet. Ter herinnering aan het gebeurde heeft men in een van de vensters van de kerk twee aan elkaar gekoppelde ossen afgebeeld en boven de kerkdeur in steen ossenhoorns

laten uithouwen. In 1877 heet het: omdat het getimmerde telkens 's nachts onverklaarbaar weer werd afgebroken, adviseert een pastoor of zo iemand om op een nacht een koe te laten lopen met een bakje kalk en steen om de hals, om de door God gewenste plek aan te duiden. Zo gebeurde en ze vonden hem de volgende ochtend in een rietpoel. Twee stenen van Anne Woudwyk uit 1995 verbeelden langs het kerkpad nu de sage. De steen met de voorkant van een os is volgens een informatiebord een 'symbool voor het leven, de steen met de achterkant voor de dood. Beide stenen staan aan weerszijden van het kerkenpad, een pad dat menigeen bij alle facetten van het leven langs moet gaan.'

Nijland is ook niet de enige plaats in Friesland waar op een dergelijke wijze een bouwplaats werd gekozen. Iets ouder zelfs, en te vinden in een handschrift van de kroniek van Ocko, is de volgende overlevering: toen in 1233 het klooster Lidlum of Mariëndal, een in 1182 gestichte norbertijnenabdij bij Tjummarum, te dicht bij zee was komen te liggen en verplaatst moest worden, liet abt Sibod Aytha een Mariabeeld op een wagen zetten en er twee ossen voor spannen. Ze liepen naar een lage plaats midden in het akkerland en daar liet de abt, na het graan gemaaid en de plaats te hebben opgehoogd, een nieuw klooster bouwen. Andere plaatsen in Friesland waar dit gespeeld zou hebben zijn Dronrijp, Nijemirdum, Hoorn op Terschelling en Spannum. In Dronrijp moesten ook twee ossen een bouwplaats voor de kerk aanwijzen; ook zij kozen voor een rietpoel. Een rijmpje, in elk geval al overgeleverd in 1682 ('Door het droonen van twee Ossen in het reyd, / Heeft Rypper-Droon-tyt kreegen zyn bescheyd'), en een wapen, dat lange tijd op een herberg in Dronrijp uithing en ook dorpswapen werd, waarop twee ossen met de koppen aan elkaar ge-

Stenen getiteld De Oksen van Anne Woudwyk uit 1995 nabij de kerk. Op de achterkant van de linkersteen is nog de achterkant van de os te zien.

ketend en naar elkaar toe gericht in het riet staan, leggen hier nog getuigenis van af. Over Nijemirdum wordt verhaald dat twee zusters, beide Martha of Marte geheten, een kerk wilden stichten. De eerste bouwde die van Oudemirdum, de jongste liet daarop op aanraden van haar herder het vee een plaats uitzoeken. Dit werd een hoogte waar nu de kerk van Nijemirdum staat. De kerk van Hoorn werd ook gesticht door twee zusters die een koe lieten lopen die ging liggen in een moerassig stuk land. In Spannum waren het drie boeren die een koe lieten lopen. Deze koos weer voor een hoogte.

Ook elders in Nederland was deze religieuze sage niet onbekend. In het Groninger Bedum, bijvoorbeeld, liet een rijke vrouw uit dankbaarheid omdat bij een gevaarlijke storm de wind net op tijd draaide, waardoor een overstroming afgewend werd, een kerk met een hoge toren bouwen op de plaats die twee ossen kozen. De fundamenten werden op ossenhuiden gelegd (zie ook: Utrecht). Bij Usquert kwamen lang geleden, voor er nog dijken waren, vanaf het wad eens twee zwanen aanzwemmen met een zwart houten kruis. Men legde het op een wagen en spande er twee witte ossen voor; die moesten het maar brengen waar het hoorde. Ze hielden stil voor het klooster Wijtwerd aldaar, en daar kreeg het kruis een plaats tot dit klooster, als laatste in Groningen, in 1618 werd opgeheven. Op de plaats waar het kruis geland was, werd later de boerderij Kruisstee gebouwd, een van de oudste Groninger boerderijen, die er nog steeds staat. Het zwarte kruis van Wijk dat in Maastricht vereerd werd, werd in de Franse tijd (1795-1813), toen het een nieuwe plaats moest krijgen, door vier koeien naar de Sint-Maartenskerk geleid (zie ook: Etten-Leur).

Overleveringen over de aanwijzing van een bouwplaats door dieren zijn wijdverbreid in Europa, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld bij de boeddhisten. Ze zijn al heel oud en derhalve ook zeer gevarieerd. Al in de Ilias (achtste eeuw v.Chr.) wordt gerefereerd aan de antieke sage van de stichting van Thebe door Kadmos: een heilige koe zou hem de plaats waar de stad moest komen gewezen hebben. De christelijke overlevering van het motief kan niet los gezien worden van 1 Samuel 5 en 6: toen de door de Filistijnen geroofde ark des verbonds naar het land der Israëlieten teruggebracht moest worden, spanden twee zogende koeien, die nog nooit een juk gedragen hadden, voor de wagen waarop de ark geplaatst werd. De koeien liepen rechtstreeks naar Beth-Sémes en hielden stil op het land van Jozua de Beth-Sémiet. Daar offerde men de koeien en plaatste de ark op een grote steen. In al deze verhalen fungeren de ‘onnozele’ dieren als de ge-

willige instrumenten van de goddelijke voorzienigheid, waaraan door de mens niet getwijfeld mag worden. (VdK)

Oldeberkoop

(Aldeberkeap, Berkeap, gem. Ooststellingwerf, Eaststellingwerf)

DE HELPENDE DODEN

Wube Lamers van de Kuunderswal (Wiebe Jager), de chroniqueur van het Stellingwerfse volksverhaal (Oldeberkoop, 1912-2001), vertelde onder de titel ‘De saege van et oolde hoffien’ het volgende verhaal. Hij meent het gehoord te hebben van zijn vader, die van Noordwolde kwam en die dacht het weer van zijn vader te hebben, die uit Ruinen afkomstig was:

De geraamten van ‘et oolde hoffien’ helpen de oude boer Jan en verjagen twee dieven. Illustratie van W.F. Dupont (1949).

‘Et oolde hoffien’ was een afgelegen kerkhof dat niet meer in gebruik was. Een oude boer, Jan, die ernaast woonde, onderhield het keurig, zoals ook zijn vader al had gedaan. Hij wist alles van de doden die er lagen en praatte met ze alsof ze nog leefden.

Het was in de herfst en er was jaarmarkt in het dorp. Jan had een koe goed verkocht, trakteerde zijn goede vrienden en de dorpskinderen, en het was al laat toen hij eindelijk over de Karkeweg naar huis liep. Op het oude kerkhof werd hij plotseling besprongen door twee dieven. Ze hadden op de markt gezien dat hij veel geld bij zich had en daar op hem gewacht. Jan was wel oud, maar had nog stevige knuisten; toch was twee hem te veel. In zijn benauwdheid riep hij om hulp. Toen gebeurde er iets waar de dieven niet op hadden gerekend: de graven sprongen open en van alle kanten kwamen de geraamten op hen af. Ze sloe-

gen de dieven op de kop en die gingen er als de bliksem vandoor.

Jan kon nog net een paar woorden van dank stamelen; toen waren de lieve doden alweer weg. Alles lag er weer net zo verzorgd bij als vroeger en het was of er niets was gebeurd. Nooit hebben de dieven weer een vinger naar hen uitgestoken, maar ze konden het toch niet verzwijgen, en zo kwam dit verhaal in de wereld, heel lang geleden.

Dit verhaal gaat terug op een middeleeuws exemplaar dat we voor het eerst vinden in de *Libri miraculorum* (Boeken der wonderen) van Caesarius, prior van het klooster Heisterbach bij Bonn, die leefde van ca. 1180 tot ca. 1240. Een ridder die altijd voor de ‘arme zielen’ – de overledenen – bad, wordt door vijanden achtervolgd. Hij vlucht een kerkhof op waar de doden uit hun graven oprijzen en hem helpen. Dit exemplaar, dat wil laten zien hoe Gode welgevallig het is voor de overledenen te bidden, opdat zij verlost worden, waardoor wij ook op hun hulp kunnen rekenen, was in de late Middeleeuwen populair en werd in katholieke kerken ook in de Nieuwe Tijd nog als preek-exemplaar doorgegeven. Schilderijen boven altaren en wandschilderingen in knekelhuizen bij kerkhoven, vooral in Zuid-Duitsland, laten zien hoe bekend het motief was in het voorreformatorische Midden-Europa. Als jonger volksverhaal vinden we het voornamelijk in katholieke delen van het Duitse taalgebied. Hoe het ook in de Stellingwerpen terecht kon komen, blijft de vraag. (VdK)

Oosterlittens

(Easterlittens, gem. Littenseradeel, Littenseradiel)

HET PAALTJE VAN OOSTERLITTENS

Op 5 juni 1975 vertelde de Friese meestersverteller Steven de Bruin uit Leeuwarden aan verzamelaar Ype Poortinga een verhaal over een klompenmaker uit Oosterlittens die reumatiek kreeg en noodgedwongen schoenmaker moest worden, omdat schoenmakerij lichter werk was. Maar alleen de schoolmeester, de dokter en de dominee in het dorp droegen schoenen, zodat de schoenmaker zijn gezin ternauwernood kon onderhouden. 's Nachts kreeg de schoenmaker tot driemaal toe een droom dat hij de boot naar Amsterdam moest nemen, en dat hij bij de Papenbrug zijn geluk zou vinden. Zijn vrouw probeerde hem de onzin nog uit zijn hoofd te praten, maar toen hij op een dag een deel vooruitbetaald kreeg voor het maken van drie paar laarzen, besloot hij toch de boot naar Am-

Het paaltje van Oosterlittens, kunstwerk gemaakt door Jacob Groenhof, met opschrift in het Fries ('It pealtsje fan Easterlittens'), een brug in Amsterdam (drie heraldische kruisen uit het wapen) en twee potten (met geld).

sterdam te nemen. Na de nodige omzwervingen langs de grachten zag hij ineens de Papenbrug uit zijn droom. Na drie dagen rond de brug te hebben vertoefd, was hij nog niets wijzer geworden. Net toen hij wilde vertrekken, werd hij aangesproken door een monnik. De schoenmaker vertelde over zijn drie dromen, en hierop vertelde de monnik dat hij ook drie dromen had gehad: in Oosterlittens tegenover de kerk, achter het huis van de schoenmaker, stond een lindeboom. Aan de voet van die boom op het bleekveldje lag een ketel met geld begraven. De monnik was echter niet van plan om deze droom na te gaan jagen. Diezelfde nacht voer de schoenmaker in allerijl terug naar Oosterlittens. Bij aankomst ging de schoenmaker terstond aan het graven, en groef inderdaad een ijzeren ketel met zilvergeld op. Het geld raakte al snel op nadat alle schulden waren afbetaald. De ijzeren ketel werd gebruikt om aardappels en wortels te koken. Juist kwam de dominee langs, die merkte dat er letters op de ketel stonden. De schoenmaker en zijn vrouw konden niet lezen, maar de dominee vertelde wat er staat: 'Het geluk ligt dieper'. De dominee begreep het niet, maar vond het wel een diepzinnige spreuk om zondag eens over te preken. De dominee was nog niet vertrokken, of de schoenmaker sloeg alweer aan het graven en haalde ditmaal een

grotere ketel vol goudstukken naar boven. Vanaf dat moment waren de schoenmaker en zijn vrouw rijk. En als men het tegenover de schoenmaker over geld had, antwoordde hij wel meewarig: 'Wie van geld droomt, moet wel weten dat het geluk vaak dieper zit.'

De andere Friese meesterteller Roel Piters de Jong uit Ouwsterhaule had het verhaal op 13 maart 1973 ook al aan Poortinga verteld, met twee variaties die regelmatig terugkeren in de Friese vertellingen. In de eerste plaats wordt de schat niet gevonden onder een boom, maar onder een paaltje op het bleekveld. Ten tweede staat er op de ketel een mededeling in het Latijn, die alleen de dominee kan lezen: 'Onder deze ketel ligt nog een ketel.' In een toeristische versie van het verhaal op een website voor touringcarchauffeurs wordt de Latijnse regel zelfs gegeven: *Sub hac olla alia olla est.*

Het verhaal krijgt in Friesland vaak de titel 'It pealtsje fan Easterlittens' mee. Soms wordt verteld dat nadien het houten paaltje werd vervangen door een stenen exemplaar. Gezien de vormovereenkomst wordt het getal 1 in het kienspel (bingo) in Friesland ook wel het 'paaltje van Oosterlittens' genoemd.

Er zit natuurlijk nog meer variatie in de verhalen. Soms blijft de naam van de brug ongenoemd, maar kan naast de Papenbrug ook de Amstelbrug, de Nieuwebrug of de Basculebrug genoemd worden. In Friesland wordt het verhaal soms ook gesitueerd in Hindeloopen, Akkerwoude, of het nabijgelegen Itens.

Niet alleen verzamelaar Poortinga tekende het verhaal herhaaldelijk op in de tweede helft van de twintigste eeuw, ook Dam Jaarsma stuitte ruim een tiental keer op het verhaal, en tekende het onder meer op uit de mond van Thys Pultrum uit Drachten en Geeske Kobus-Vander Zee uit Nijega. De oudst opgetekende Friese versie van het verhaal stamt uit 1845 en is van de hand van Harmen Sytstra, maar hierin wordt Oosterlittens nog niet genoemd. De vroegste versie die het verhaal in verband brengt met Oosterlittens stamt uit 1864 en is van de hand van de Friese volksschrijver en volksverhalenverzamelaar Waling Dykstra, in de raamvertelling *Twa útfehnúzers by Nammenom* (en in 1896, in het Nederlands vertaald, nogmaals gepubliceerd in zijn *Uit Frieslands volksleven van vroeger en later*).

Het verhaal is echter niet bij uitstek Fries, en kan zich ook afspelen in provincies als Groningen, Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Plaatsen die in dit verband genoemd worden zijn bijvoorbeeld Middelstum, Grijskerk, Dordrecht en Haarlem. Het gaat in de verhalen niet altijd om een schoenmaker; soms gaat

het over een kleermaker, of zelfs wel een kasteleinse. In de Nederlandse verhalen reist de hoofdpersoon doorgaans af naar de hoofdstad Amsterdam, maar soms ook gaat de reis naar Leeuwarden, Groningen-Stad, Rijsoord, Utrecht of Parijs.

In Vlaanderen is het verhaal niet in de mondelinge overlevering opgetekend, maar wel te vinden in de roman *De wereld van Soo Moereman* (1941) van Gerard Walschap.

Het bestaat al eeuwenlang en heeft een internationale verspreiding. Aanvankelijk bestond de kern van het verhaal uit de episodes met de dromen en het uiteindelijk vinden van de schat thuis. Pas in een later stadium is de episode van het vinden van een tweede schat toegevoegd (in zeldzame gevallen kan ook het verhaal van het vinden van de dubbele schat als afzonderlijk verhaal verteld worden).

De vertelling moet in feite tot de sprookjes gerekend worden. Omdat er geen magie en niets wonderbaarlijks in zit, wordt het niet tot de eigenlijke of toversprookjes gerekend, maar tot de grappige sprookjes uit de categorie van 'meer geluk dan wijsheid'. Typisch voor het sprookje is ook de herhaling in drieën. Het sprookje maakt echter een sageachtige indruk omdat het zo vaak geografisch gelokaliseerd wordt, en tevens meer dan eens als een ware geschiedenis verteld is.

De verspreiding van het verhaal blijft niet beperkt tot Nederland; het sprookje is in heel West- en Midden-Europa teruggevonden, alsmede in het Middellandse Zeegebied, en zelfs in Japan (waar het wellicht onder Nederlandse invloed terecht is gekomen).

De oudste Europese bron is het Middelnijse epos *Karlmeinet*, over Karel de Grote, uit omstreeks 1300. Het motief van de (meestal driedubbele) droom ontbreekt hierin overigens nog. Er wordt echter aangenomen dat het verhaal door de kruisvaarders is meegenomen uit het Oosten. Het sprookje is namelijk ook in het stofcomplex van *Duizend-en-een-nacht* gevonden en er is een dertiende-eeuwse versie uit Perzië bekend. Het is zeer aannemelijk dat het sprookje in het Midden-Oosten zijn oorsprong heeft gevonden, want ook Arabische bronnen uit de vroege Middeleeuwen bevatten het verhaal, dat uiteindelijk wellicht afkomstig is uit de joodse verhaaltraditie.

In Europa verspreidt het verhaal zich onder meer dankzij literaire werken, tijdschriften en almanakken. Zowel het motief van de terugkerende droom als de brug zit er dan in. In Europese versies van het sprookje gaan ze regelmatig over beroemde bruggen in grote steden, zoals de Donaubrug in Regensburg.

De geloofwaardigheid van het verhaal wordt wel enigszins vergroot door krantenberichten over in oorlogstijd verborgen schatten die weer boven water komen. De vertelling draagt uit dat – ondanks allerlei scepsis – dromen lang niet altijd bedrog zijn. Ze betekenen wel degelijk iets en kunnen deel uitmaken van een groter plan waarin iemands lotsbestemming een rol speelt. Het is voorts een aantrekkelijk verhaal, omdat het een wensdroom bevat over rijkdom en voorspoed die in vervulling gaat.

Het motief van de dubbele vondst van een schat komt met name in Friesland vaak voor. Het dorp Oosterlittens heeft de toe-eigening van het verhaal gemarkeerd door een stenen paaltje te plaatsen. Bij feestelijkheden worden er in Oosterlittens oranjekoeken verkocht met een afbeelding van het paaltje erop. (TM)

Oosterzee

(Eastersee, gem. Lemsterland, Lemsterlân)

HET WONDERLIJK VISIOEN VAN YNTSJE JANS

Vroeger algemeen, en nu nog steeds bij velen levend, is het geloof dat niet toeval de toekomst bepaalt, maar dat deze vastligt en door specialisten (profeten, kaartlegsters – zie: Nieuwebrug voor Hinke Kaart –, waarzeggers, mensen met het tweede gezicht en dergelijke) kan worden

Eerste druk van het pamflet van Yntsje Jans uit 1623.

gezien en gekend, of dat deze zich soms openbaart door visioenen, voortekens en dromen aan wie daarvoor openstaat. Hiervan wordt getuigenis afgelegd in talloze volksverhalen en ook boekjes (vanwege de meest gebruikte kleur van het omslag vaak ‘blauwboekjes’ genaamd) en pamfletten met praktische raad hoe die toekomst en/of (meestal onheil aankondigende) voorspellingen (prognosticaties) in te zien.

Het meest sprekende voorbeeld uit Friesland is het visioen dat op de avond van 8 december 1622 de ouderling Inthie Jansz op de Heereweg bij Oosterzee verscheen. Al in 1623 werd dit te Leeuwarden in een vier bladzijden tellend pamflet uitgebracht: *Copye Van een Brieff / geschreven uyt Frieslandt / door Inthie Jansz. Ouderlinck der Ghemeente Jesu Christi tot Ooster-Zee / ende Echten. Inhoudende een wonderlijk Visoen enzovoort*. Daarna werd het vele malen herdrukt en gecolporteerd, in het bijzonder in tijden van onrust en spanning, oorlog en oorlogsdreiging, vanaf 1742 altijd gedateerd in het jaar 1722. Dit gebeurde tot in de jaren negentig van de vorige eeuw. In 1994 staat het visioen met een op deze tijd toegesneden toelichting en uitleg in het door heel Friesland verspreide *Wat wij zullen zaaien zullen wij maaien. De geloofsstrijd in de eindtijd* (eerste druk: 1988) van de boer-profeet Simke Jitzes de Vries uit Rots-terhaule (1885–1941). Hier volgt, iets gemoderniseerd en ingekort, de tekst naar een niet-gedateerde, maar hoogstwaarschijnlijk uit de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog stammende uitgave, ‘Gedrukt bij J. v.d. Veen, Ged[empte] Keizersgracht, te Leeuwarden, voor J. Elzinga te Zwaagwesteinde’.

Eene waarachtige Geschiedenis van INTJE JANS, tot Oosterzee

In 't jaar onzes Heeren 1722, de achtste december, was ik, INTJE JANS, in het huis van Hanske Rommerts, waar ik heb gesproken over Gods heilige woord en over de oorlog, die wel een straf van God moet zijn, die we verdiend hebben om onze zonden.

's Avonds weer op weg naar huis hoorde ik op de Hereweg roepen: ‘Oweel oweel! oweel!’ Ik keek om en zag niets, maar toen dezelfde stem weer riep: ‘oweel oweel! oweel!’ zag ik voor mij drie personen van wonderlijke gedaante, die mij zeer verschrikten. Ik bad: ‘O Genadige God en Vader, bewaar mij voor alle kwaad, wees mij arme zondaar genadig’, en zei tot de gedaanten: ‘Zijt gij van God! zo spreek mij toe in Godes naam, zijt gij van de Satan zoo wijkt van mij!’ De eerste blonk als de

zon, en had in zijn rechterhand een roede, die droop van het bloed, en de tweede was als de Dood, en de derde leek op een krijgsman, die tot aan de knieën onder het bloed zat, met in zijn rechterhand een zwaard dat droop van het bloed. De eerste zei: 'Kijk onder mijn rechterarm door naar het zuidwesten.' Toen zag ik het hele land vol ruiters en soldaten tot de knieën toe bloedig. Toen zei hij: 'Kijk onder mijn linkerarm door naar het zuidwesten.' Toen zag ik het hele land vol doden. Owee, owee, owee over Friesland; God de Heere kan de verachting van Zijn Heilig woord en de verdrukking der armen niet langer verdragen! Toen zei hij: 'Kijk onder mijn rechterarm door naar het noorden.' Daar zag ik een hoge stelling, met op elke hoek twee vergulde leeuwen, waarop schaapherders zaten. Beneden de stelling was een grote stal vol schapen. Herders gekleed in een habijt op de noordkant van de stelling schoren met scherpe scheermessen de schapen zo ruw, dat op veel plaatsen het vel met de wol meeging en het bloed op de aarde vloeiende. Toen zag ik een man komen in vreemde kleding, met een vierkanten hoed op en bij zich een grote korf beslagen met leer, die gaf de herders op het noord brieven uit zijn korf en vulde deze weer met bloedige wol. De schapen kwamen in opstand tegen hun herders, totdat ik zag komen twee wolven met vossen bij zich, waarop de schapen en de herders op de vlucht sloegen. Toen kwam een oude leeuw vergezeld door jonge leeuwen en met oranje bloemen versierd uit een tuin en verdreef en versloeg de wolven met hun aanhang, waarop de schapen en de scheerders weer eensgezind werden en de wol weer begon aan te groeien. Toen zei hij: 'Kijk onder mijn linkerarm door naar het noorden.' Daar zag ik dat de herders lange bonte rokken droegen en de scheerders lange mantels, en de schapen waren veranderd in burgers en boeren, welke in vele plaatsen in Friesland tegen hun overheid opstonden.

Toen hebben zij geroepen: 'Owee, owee, over Duitsland, als zij zich niet afwenden van hun zondig leven en terugkeren tot eenheid, zal God de Heere hen plagen met drieërlei straffen, met krijg en oorlog, dure tijd en de pest, totdat zij geheel zullen ondergaan.'

Toen zei hij: 'Zie onder mijn rechterarm door naar 't oosten.' En daar zag ik een grote arend met

vergulde veren. Die heeft alle vogels uit de bomen verdreven. Daarop zei hij: 'Zie onder mijn linkerarm door naar 't zuidwesten.' Daar zag ik een grote leeuw, vuur en vlam spuwend uit zijn mond, optrekken tegen de arend, totdat hij hem ten slotte overwon, tot grote vertroosting van alle andere verdreven vogels.

Ten slotte hebben zij mij bevolen dit aan alle mensen te openbaren: zo zij zich niet van hun zonden bekeren zullen deze plagen na enige jaren over ons komen. Hierna zijn zij verdwenen, en ik ben naar huis gegaan. Liggend op mijn bed en dit alles overdenkende besloot ik dat ik het niemand wilde openbaren, maar toen zag ik een helder klaar licht en kreeg ik drie visioenen, waarin ik drie slagen kreeg, een op mijn rechteroog, waardoor ik helemaal verblind werd, en twee op de rechterzij. Daarom heb ik met grote weemoedigheid des harten dit geopenbaard, en ik verzoek alle vrome christenen, dat zij God de Heere bidden dat Hij de plagen van ons af wil wenden naar zijn Goddelijke wil.

Ziet hoe verschrikkelijk het loon der bozen is die de Almacht niet verhogen.

Door mij, Intje Jans Zoon, ouderling der Gemeente Jezu Christi tot Oosterzee en Echten; ik ben bereid daarop te sterven. EINDE.

Ongetwijfeld via dit soort boekjes kreeg Yntsje Jans ook zijn plaats in de Friese mondelinge overlevering, soms onder namen als Ynse, Ynske, Ynskje (dan is het een vrouw) of Sikke Jans. Na rampen en oorlogen werd regelmatig beweerd: 'Yntsje Jans zei het al.' Latere Friese 'profeten' eigenden zich ook delen van zijn voorspellingen toe. Daarnaast circuleerden in Friesland ook andere oude profetieën in druk, zoals de Zuid-Nederlandse laatzeventiende-eeuwse *Profetieën van Johannes van Leliëndaal* en de mogelijk al in de late Middeleeuwen ontstane *Reiderlandse Prophecy van Jaarfke* (vgl. ook Zoutkamp). (VdK)

Schiermonnikoog (Skiermûntseach)

TJATTELJUED, DÚNATTERS EN LENORE

Schiermonnikoog, met zijn ruim negenhonderd inwoners en zijn inmiddels (ondanks alle pogingen het levend te houden) bijna uitgestorven, bijzonder archaïsche Friese dialect, kent geen rijkgeschakeerde volksverhaal-

Het vliegende barkschip.

traditie. Daarvoor is het te klein. Maar een paar verhalen springen eruit. Het bekendst is wel de sage van de *tjatteljúed*, de ketelmannen.

Over het strand, waar het zo breed is dat de duinen onzichtbaar zijn, lopen op een dag in de winter in een ijzige noordoosterstorm vier mannen, de opvarenden van een klein schip dat op de gronden voor het eiland gestrand is. In hun natte kleren sjokken ze voor de wind af. Het enige wat ze hebben kunnen redden is een grote koperen ketel die ze aan boord als hoosvat gebruikten. Hoewel het al ochtend is, blijft het donker en het begint ook nog te sneeuwen. Dichter en groter worden de vlokken, en er valt niets meer te onderscheiden. Maar langzaam komen ze toch hoger op het strand en de sneeuwvlokken vermengen zich met stuifzand. Nog moeizamer wordt het lopen met de natte laarzen door het nu mulle zand. Ze besluiten in twee groepjes van twee verder te gaan. Langzaam ploegen ze door de duinen, duin op, duin af. Het enige wat hen op de been houdt, is dat het grommen van de zee steeds afneemt. Dan horen twee van hen boven de storm uit de verwaaide ijle klanken van een klok. Ze zijn gered. Uit de grijze geslotenheid doemt de omtrek van een dorp voor hen op, waar ze bejzeld en uitgeput aankomen. De volgende morgen trekken de mannen uit het dorp met schoppen en een misthoorn erop uit om de andere twee op te sporen. Tevergeefs, alleen de koperen ketel wordt later teruggevonden. 'Wanneer de avondwind door de helmen ritselt en de schemering tussen de duinen hangt, haasten de spelende kinderen zich naar huis, want de grote mensen vertelden hun dat de *tjatteljúed*, de ketelmannen die nooit aankwamen, nog altijd rondwalen.'

Waar de Schiermonnikogers kinderen ook bang mee gemaakt werden – en nog worden – zijn de *dúnatters*. Wat voor wezens dit precies zijn, geesten of demonen, is niet helemaal duidelijk, maar ze verblijven in de duinen. Ze worden wel als dwergen afgeschilderd van hooguit vijf, zes centimeter groot, maar zouden zich ook heel groot kunnen maken. Ze zijn bruinachtig en harig, lijken wel wat op wortels van planten. In elk geval, van huis uit zijn ze gevaarlijk. De naam zegt het ook al. Het Oudfries *a(t)ter*, het Middelnederlandse *atter*, een nevenvorm van 'etter', zit erin, en dat duidt op vergif, gevaar en kwaadaardigheid; vgl. ook *aterling*, 'onverlaat'. Maar ze hebben ook een andere kant. In het verleden werd de kinderen op het eiland ook verteld dat ze in de Blinkert, een hoog en kaal duin waar de kinderen vandaan zouden komen, woonden. Ze pasten daar op de kleintjes zolang die nog niet door een moeder zijn uitgezocht. Maar andere kinderen duwden ze onder het zand en lieten ze zand eten. Eind negentiende eeuw zei men van een meisje met een bult dat opeens zonder ouders op het eiland verschenen en daar door een echtpaar in huis genomen was, dat het wel door de *dúnatters* moest zijn vastgehouden en door hen zo vol zand gepropt was dat het een bult gekregen had. Jonger lijkt de opvatting dat ze al voor de mensen op het eiland woonden en als taak hebben plant en dier te beschermen; vandaar dat ze het vooral op stropers hebben voorzien.

Ook in de zee leefden kwaadaardige wezens die het op kinderen hadden voorzien. Als kinderschrik treedt daar het *watterswyn* op, een varkensachtige watergeest of waterduivel.

Het Lenoremotief (dode bruidegom keert terug om zijn bruid op te halen), vooral bekend geworden door de ballade 'Lenore' (1774) van Gottfried August Bürger (1747-1794), in volkslied- en verhaalvorm in grote delen van Europa verspreid, wordt langs de kusten van de Noordzee ook in een maritieme setting geplaatst. Zo ook op Schiermonnikoog.

Een oude vrouw kon maar niet geloven dat haar man op zee gebleven was, ze verwachtte hem altijd nog. Telkens liep ze naar de zee om te zien of haar man er al aankwam met zijn schip. Toen ze stervende was, kreeg ze een visioen: ze zag een grote bark; achter op de kampanje stond haar man en hij riep door de scheepsroeper dat zij mee kon. Kort daarop stierf ze. Diezelfde avond zag de oude vuurtorenwachter een grote viermaster zeilen hoog over het eiland; een man en een vrouw ston-

den op de kampanje. Alle zeilen waren bijgezet en de wachter hoorde het slaan van de blokken tegen de mast toen het schip de steven wendde en stralend-helder in de verte verdween... (VdK)

Stavoren

(Starum, gem. Nijefurd)

HET VROUWTJE VAN STAVOREN

In de haven van Stavoren – ook Staveren (Fries: *Starum*) genoemd – staat een op een voetstuk geplaatste voorstelling van een vrouwsfiguur. Zij heeft een puntige hoed op. De vrouw kijkt naar de zee en houdt haar linkerhand boven de ogen. Het stelt het vrouwtje van Stavoren voor. Haar verhaal gaat als volgt:

In de Middeleeuwen werd er in Stavoren meer gehandeld dan in welke andere plaats in Europa ook. Men vertelde dat de stoepen en pilaren van de kerk van zuiver goud waren gemaakt. Van alle inwoners van de stad was een weduwe, het vrouwtje van Stavoren, het rijkst. Op een dag vroeg zij aan een schipper om het meest kostbare voor haar te gaan halen dat hij op aarde kon vinden. Jarelang voer de schipper de wereldzeeën af. Niets vond hij goed genoeg voor de weduwe. Maar op een dag vond hij in Danzig aan de Oostzee het mooiste koren dat hij ooit had gezien. Hij laadde het gewas in zijn schip en voer met zijn kogge naar de haven van Stavoren. De schipper sprong in de haven van Stavoren van boord, haastte zich naar de vrouwe van Stavoren, en vertelde haar van het koren. De weduwe was erg teleurgesteld. Het koren vond zij waardeloos en niet eens goed genoeg voor haar varkens. De schipper moest het aan bakboord overboord gooien. Een bedelaar in de haven deelde op dat moment aan haar mee dat ze dat beter niet kon bevelen. Dit was een zonde waarvoor God haar zeker zou straffen. De bedelaar voorspelde dat ze dan arm zou worden en zelfs om brood moest gaan bedelen. Het vrouwtje van Stavoren lachte de bedelaar uit. Ze rukte een ring van haar vinger en gooide die in het water. Ze riep: 'Net zomin als deze ring ooit zal terugkomen, zomin zal ik arm worden.'

De volgende dag stond er vis op het menu. Een dienstmeid maakte de vis schoon en vond de ring van het vrouwtje in de buik van een vis. Vanaf dat

moment kreeg de weduwe het ene na het andere onheilsbericht. Haar schepen vergingen, haar pakhuizen vlogen in brand en haar land werd langzaam opgeslokt door de zee. Het vrouwtje van Stavoren werd zo arm dat ze zelfs moest bedelen om brood. Op de plek waar het graan in het water was gegooid, groeiden vanaf dat moment lege aren en ontstond een zandbank, het Vrouwenzand. Schepen konden vanaf dat moment de haven niet meer in. De stad moest boeten voor de zonden van de weduwe en raakte in verval.

In werkelijkheid verwijst de zandplaat naar 'Us leaf-frouwe' (Onze-Lieve-Vrouw, Maria), patrones van het klooster Sint-Odulfus. Dit klooster moet ooit in de buurt van Stavoren hebben gestaan. De sage van het vrouwtje van Stavoren is zeer waarschijnlijk aan het Vrouwenzand gekoppeld toen de naam niet meer begrepen werd.

In 1385 werd Stavoren lid van de Hanze. Dit was een samenwerkingsverband tussen kooplieden uit verschillende steden, die dezelfde producten verhandelden. Aan het eind van de Middeleeuwen raakte de stad echter in verval. Een internationale sage, gekoppeld aan het vrouwtje van Stavoren, moet dit verval verklaren. De ondergang van de Hanzestad lag in werkelijkheid in de opkomst van steden als Antwerpen, en later Amsterdam, aan het eind van de zestiende eeuw. De handelsroutes werden omgelegd en de haven verzandde. Ook was de haven van Stavoren te klein geworden voor de grote Hollandse schepen.

Het motief van de ring die in de vis terugkeert, is zeer oud en bekend in vele volksverhalen over de hele wereld. Pas na 1800 wordt het in de sage van Stavoren ingebed. Zo nemen de gebroeders Grimm in het eerste deel van hun *Deutsche Sagen* (1816) het verhaal tweemaal op, eenmaal zonder en eenmaal met ringmotief.

De sage van het vrouwtje van Stavoren is na 1816 veelvuldig gedrukt en bewerkt, en ook uit straatliederen bekend. In Nederland en daarbuiten is het het bekendste Friese volksverhaal geworden. Qua bekendheid past het Vrouwtje van Stavoren in het rijtje van de sagen van de Vliegende Hollander en Ellert en Brammert (zie: Terneuzen resp. Schoonoord). Het werd opgenomen in tijdschriften, almanakken, reisgidsen en school- en kinderboeken. Het verhaal werd als geliefd thema ook gebruikt in opera, operette, zangspel, toneel- en poppenkaststuk, en televisie- en bioscoopfilm.

In de haven van Stavoren staat waarschijnlijk een van de bekendste volksverhaalbeelden van Nederland. In lokale winkeltjes en bij de vvv worden miniaturen van het

Beeld van het Vrouwtje in Stavoren van Pier Arjen de Groot uit 1969.

Het vrouwtje van Stavoren spreekt de bedelaar toe die haar voor Gods straf wil behoeden. Tekening van Pol Dom uit 1918.

beeld verkocht, en de beeltenis van de vrouw is te zien op suikerzakjes en vingerhoedjes.

De moraal van het volksverhaal van het vrouwtje van Stavoren kan in een graag gebruikt Nederlands spreekwoord worden samengevat: 'Hoogmoed komt voor de val.' (RAK)

Surhuisterveen

(*Surhústerfean, gem. Achtkarspelen*)

JAN HEPKES, LEUGENBARON

Er is maar één Münchhausen, maar Münchhausens vindt men overal. Karl Friedrich Hieronymus Freiherr von Münchhausen uit Bodenwerder aan de Weser (1720-1797), ritmeester in Russische dienst, werd – zeer tegen zijn zin – beroemd gemaakt door Rudolf Erich Raspe (1737-1794) en Gottfried August Bürger (1747-1794). De plaatselijke Münchhausen van Surhuisterveen, Jan Hepkes Wouda, werd bovenregionaal beroemd gemaakt door de Friese volksverhaalverzamelaars Dam Jaarsma (1914-1991) en Ype Poortinga (1910-1985). Zij hebben hem zelf niet meer kunnen horen, maar wisten bij tientallen informanten honderden verhalen op te tekenen die hij verteld zou hebben. Poortinga wijdde in 1986 zelfs een

heel boek aan hem: *Ik ha 't ris hân. It Jan Hepkes-ferhaal* (Het is mij eens overkomen...).

Jan Hepkes, geboren op 4 november 1862 en overleden op 16 april 1939, woonde zijn hele leven in Surhuisterveen aan de Feikedraai. Van beroep was hij vellen- en huidenkoopman; daarnaast – hij bleef ongehuwd – dreef hij met zijn zuster Tjitske, die hem beredderde, een winkeltje in kruidenierswaren en huishoudelijke artikelen. De vellen van kleine dieren zoals mollen en bunzingen haalde hij bij de mollenvaarders en bunzingjagers van huis; de huiden van kalveren en koeien kocht hij bij slagers in de omtrek. Eerst reisde hij met een hondenkar, later had hij een transportfiets met een grote mand voorop. Thuis bij Tjitske had hij niet veel in te brengen, maar buiten de deur, vooral op de leugenbank aan de Feikedraai, des te meer. Alles wat hij meemaakte of beweerdde meegemaakt te hebben vergrootte hij uit tot grootske avonturen. Daarbij eigende hij zich een groot deel van het internationale leugenverhaalrepertoire toe. Die leugenverhalen sneed hij, zoals het een goede leugenbaron betaamt, meesterlijk op zichzelf toe (vgl. ook Werkendam). Zijn repertoire was heel breed, maar een aantal thema's keert telkens terug: grote snoeken, wonderbaarlijke visvangsten, strenge winters, harde wind, zijn transportfiets, door hem Fytske genoemd, en zijn buitengewone bekwaamheid bij alles wat hij aanpakte. Hier kunnen slechts enkele korte voorbeelden worden gegeven. Ze doen, omdat ze ingekort en vertaald moesten

Jan Hepkes Wouda.

Baron von Münchhausen rijgt zeven ganzen aan zijn laadstok. Illustratie van Gustave Doré (1832-1883).

worden, geen recht aan de vertelkunst van Jan en de doorgevers van zijn verhalen.

De snoek bij de Feikedraai. Er zat een snoek in de Surhuisterveenstervaart, die was zo groot, als hij om wilde keren, moest hij naar de Feikedraai zwemmen. Die snoek, zei Jan, ging elke zaterdagochtend naar Stroobos, daar legde hij dan zijn kop op de wal en liet zich door de scheerbaas daar scheren. Jan had wel zin in zo'n hapje. Al een paar keer was de snoek hem ontkomen, dus Jan greep naar

zwaardere middelen. Hij bond een zware haak aan een stuk touw en bond dit vast aan de klink van de deur. Maar o, wat keken hij en Tjitske de volgende dag op: deur en kozijn waren verdwenen! Uiteraard kreeg Jan hem later wel te pakken. En wat vond hij in de snoek, toen hij hem opensneed? Een eend die op twaalf eieren zat te broeden!

Het ganzenroer. Jan had een ganzenroer [een groot ouderwets jachtgeweer], waarmee hij wel eens op jacht ging. In de Blauwe Dobbe lag een troep ganzen. Jan vlug erheen. Het ganzenroer was een voorlader en in de haast vergat Jan de laadstok eruit te nemen. In v-formatie vlogen de ganzen weg. Jan zei: 'Ik schoot – en ploemp! – zeven in de Dobbe, tegelijk. Had ik zeven ganzen aan de laadstok zitten! Ik moest ze uit het water halen. Ik had van die lange laarzen aan. Toen ik weer aan de kant stond, dacht ik: wat kriebelt het toch in mijn laarzen? Had ik ook nog 26 pond palingen in mijn laarzen.'

Sneeuw. In een winternacht had het zo hard gesneeuwd, de sneeuw lag tot aan de dakgoot toe. Toen ze 's ochtends wakker werden, konden ze de deur niet uit. Jan zei: 'Ik moet maar een tunnel graven.' Dat deed hij en zo kon hij het dorp in. Iemand die erbij was toen hij dit vertelde zei: 'Dat is wel een mooi verhaal, Jan, maar als je een tunnel graaft, waar breng je dan de uitgegraven sneeuw?' Jan: 'Dat was geen probleem. Voor ik begon had ik een grote ketel met thee leeggedronken. Als ik weer een hoop sneeuw geschept had, dan piste ik daarop en dan dooide het weg. En toen ik klaar was met de tunnel was dat water bevroren en hoefde ik niet meer te lopen, toen kon ik terugschaatsen.'

Jan Hepkes en zijn fiets. Jan kon zo hard fietsen dat niemand hem kon bijhouden. Met twee-, driehonderd pond vellen voorop en evenveel achterop reed hij naar Leeuwarden, het liefst met flinke tegenwind, dat gaf wat stevigheid en dan slingerde de fiets niet zo. Een keer was hij al een kwartier thuis, toen hoorde hij buiten wat tegen de muur vallen. Het was zijn achterwiel, dat had hem niet bij kunnen houden.

– Het gebeurde eens, toen kwam er onverwachts een zware bui opzetten. Jan Hepkes dacht: die moet ik voorblijven. Hij trappen! En ja hoor, het

lukte. Maar ook maar net. Op het achterste spat-scherm hoorde hij de druppels neerslaan. Maar hijzelf bleef droog. Zonder een natte draad kwam hij thuis.

– Ook eens zat hij op de fiets, toen kwam er plotseling een windhoos op. Daar zeilde Jan al met fiets en al door het luchtruim. Hij werd even later weer neergezet, netjes met beide wielen tegelijk op de grond, thuis voor de deur. ‘Ik kon blijven sturen,’ vertelde hij.

Jan als maaiër. Niemand kon in de verste verte ook maar maaien zoals hij. Hij maaide tijdens een hooioogst eens bij een boer in Oosterend. Ineens was het *krak*, een korte tik. Wat was er gebeurd? Iemand had vergeten het haarspit [de zware ijzeren pin waarop de zeis wordt scherp geslagen] mee te nemen, dat hij daar in de grond gestoken had. Jan had met zo veel kracht gemaaid dat hij zo de kop eraf had geslagen. ‘Toen ik weer thuis kwam,’ vertelde hij er soms nog bij, ‘bleek dat ik ook nog vergeten had de zak [die de maaiers om de scherpe zeis bonden, als ze hem niet gebruiken] eraf te halen.’

Jan als schaatsenrijder. Ook op schaatsen had hij zijns gelijke niet. Hij sprong over wakken of het barsten waren. Op een keer schaatste hij van Leeuwarden naar it *Fean* (Surhuisterveen). De wind kwam uit het oosten, een stevige koude wind. Het kwam erop aan. Maar Jan Hepkes had nergens last van; met de handen op zijn rug reed hij alsof de duivel hem op de hielen zat. Toen haalde iemand hem van achteren in. Wie ben jij, dacht Jan, wou jij het van mij winnen? Zo zijn wij niet getrouwd, heite [heite, in het Woudfries veelgebruikt tussenwerpsel]. Hij spande zich een klein beetje meer in, en weg stooft hij. De ander moest achterblijven. Op Burgumerdaam pauzeerde Jan even in de herberg. Hij zat er net, toen stapte de man die hij achter zich gelaten had de gelagkamer binnen. Hij kwam op hem af en zei: ‘Nu moet u mij eens vertellen wie u bent.’ Jan Hepkes vertelde het hem. Maar nu wilde hij ook de naam van de ander weten. Eerst wilde die het niet zeggen, maar ten slotte kwam het er fluisterend uit, op voorwaarde dat Jan het niemand zou vertellen. Dat beloofde Jan. Hij was de kampioen van die winter voorgebleven.

Jan Hepkes is nog steeds legendarisch in Surhuisterveen en omstreken. In 1987 werd er een standbeeld van hem onthuld, gemaakt door Suze Boschma-Berkhout. En een cultuurhistorische Jan Hepkes-fietsroute voert de toeristen door het coulisselandschap rondom zijn dorp. (VdK)

Swichum

(gem. Leeuwarden, Ljouwert)

VIGLIUS VAN AYTTA

Wigle van Aytta, beter bekend onder zijn deftige Latijnse naam Viglius ab Aytta, telg uit het adellijke geslacht Aytta uit Roordahuizum, geboren in 1507 te Barrahuis onder Wirdum, gestorven te Brussel in 1577, was een van de bekendste Friezen van de zestiende eeuw. Na studies letteren en rechten onder andere te Leiden, Leuven en Avignon volgde een glanzende carrière. Hij was onder meer hoogleraar te Padua vanaf 1532 en kerkelijk rechter in Münster na de wederdoperbezetting (1534). Daarna was hij als rechtsgeleerde en staatsman, ook tijdens de opstand vanaf 1568 van Willem van Oranje en de zijnen, die hij als voorstander van een sterk centraal gezag afkeurde, een stut en steun van de Habsburgers Karel V en Filips II, onder andere als voorzitter van de Geheime Raad, zegelbewaarder en ridder van het Gulden Vlies, chartermeester en voorzitter van de Raad van State. Hij bleef katholiek, zij het op z'n erasmiaans, met een grote mate van verdraagzaamheid.

Zijn relatie met Swichum was een gevolg van zijn adoptie door zijn oom Bucho van Aytta (1465-1528), die daar pastoor was. Net als deze gebruikte hij ook de bijnaam Suichemius. In Swichum zou hij volgens de lokale overlevering de stinzenplant winteraconiet (*Eranthis hiemalis*) geïntroduceerd hebben, meegenomen van een van

De kerk van Swichum.

Aytta State.

zijn vele reizen. Het plantje bloeit nergens in Friesland in het voorjaar zo overdadig als juist daar in de tuin van de kop-hals-rompboerderij Aytta State, die in 1848 gebouwd is op de plaats van Viglius' stins Aytta of Boekema. Het wordt er *Ayttablomke* (Ayttabloemetje) genoemd. In een zeventiende-eeuwse overlevering wordt gemeld dat Viglius' Aytta State evenveel vensters had als er dagen in het jaar zijn – een oud en wijdverbreid motief dat met veel grote huizen en kerken verbonden wordt.

De oudere Friese geschiedschrijvers waren trots op Viglius. Ze benadrukten minder zijn trouw aan de Habsburgers en zijn katholiek-blijven, en legden de nadruk op eigenschappen en karaktertrekken waarvoor hij vanuit een Fries-nationalistisch perspectief wel probleemloos geëerd kon worden: zijn Friese trouw, zijn gebruik van en waardering voor het Fries, zijn zorg voor familie en naasten, die hij hielp en steunde waar het maar kon, en zijn vele goede werken voor behoeftigen en ouderen, culminerend in de stichting (in 1572) van het Ayttagodshuis of -gasthuis in Swichum (afgebroken in 1913). Typerend voor hem zou de volgende anekdote zijn, die Waling Dykstra (1821-1914) in 1853 als volgt opschreef, maar die, zoals uit de Latijnse *Annales* van de katholieke prediker Frans van Dusseldorp (1567-1630) blijkt, ook al veel vroeger circuleerde. Zij het bij hem iets anders, niet met een Franse ambassadeur maar met een Portugese zeeman:

Wigle van Aytta was een groot voorstander van zijn moedertaal. Toen hij onder Karel v voorzitter was van de Hoge Raad te Brussel, kwam er eens een ambassadeur van Frankrijk in de Raad en deed er een verzoek uit naam van zijn koning. Hij sprak Frans en Wigle, die hem uit naam van de keizer te woord staan zou, gaf hem antwoord in het Fries.

De ambassadeur werd kwaad en meende dat Aytta hem voor de gek hield. Maar Wigle zei: 'Waarom zouden wij uw taal moeten verstaan? Als wij in Frankrijk komen, dan spreken wij Frans, en daarom hoort u in ons land ook onze taal te spreken.'

De voorvechter van het Fries Dykstra voegt hieraan toe: 'Hij wilde maar zeggen: als de Fransman in een vreemd land zijn moedertaal sprak, dan stond het hem als Fries ook vrij. En had hij daar geen gelijk in?'

Een mooie Vigliusoverlevering danken wij aan de Leeuwarder boekhandelaar en 'stadsarchivarius' Wopke Eekhoff (1809-1880), hem 'medegedeeld van iemand die dezelve uit de mond van een tachtigjarige bewoonster van Aytta Godshuis had vernomen'. Hij schrijft hem in 1829 op in een handschriftje *Verspreide Anekdoten [...] Friesland en de Friezen betreffende* en bewerkte hem later novellistisch in de *Leeuwarder Courant* van 10 juni 1836. Samengevat luidt het verhaal:

Viglius verbleef eens als student in Rome. Hij zat diep in de zorgen, want de brieven met geldwissels die hij gewoonlijk van thuis kreeg toegezonden bleven uit. In gepeins verzonken wandelde hij door de stad en kwam langs een bedelaar die op zijn vaste plek zat. Altijd gaf hij deze iets, maar nu kon hij dat niet. Dit herhaalde zich enkele malen en ten slotte sprak de bedelaar hem aan: 'Mijnheer Viglius, altijd mocht ik iets van uw mildheid ontvangen, thans schijnen grote zorgen u zo somber voorbij te voeren. Vergeefs smeed ik u om een aalmoes. Wilt u mij vertellen wat eraan schort? Misschien kan ik u helpen.'

Viglius antwoordde verwonderd: 'Hoe? Kent ge mij? Goede man, ik weet zo zeker dat ge me niet kunt helpen dat ik u mijn moeilijkheden niet wil vertellen.' Hij wilde zijn weg vervolgen, maar de bedelaar zei: 'Misschien beoordeelt u mij verkeerd. Hebt u geldgebrek, dan kan ik u helpen. Zeg mij waar gij woont, en vanavond breng ik u een bedrag.'

Ze maken een overeenkomst en die avond brengt de bedelaar de afgesproken som op het afgesproken uur. Rente wil hij niet en Viglius hoeft het, zodra hij weer geld heeft, ook niet dadelijk terug te betalen. Hij kon rustig zijn reis voortzetten. Het geld dat kwam later wel in orde. Hij beloofde ook de diepste geheimhouding.

Een paar dagen later ontvangt Viglius geld van huis, maar de bedelaar vindt hij niet terug. Hij reisde verder door Italië en Duitsland en keerde na enige jaren terug op zijn goederen in Swichum. Enige jaren later was er een feestmaal op Aytta State. Het was kerstfeest, dat toen nog met veel luister werd gevierd. Alle vrienden en naasten uit de omtrek waren genodigd, en gulhartig en vrolijk ging de kroes rond, toen – de avond viel reeds – de gastheer een bedelaar werd aangediend. Men had eerst de poort niet voor hem willen openen, maar vanwege zijn aandringen om meneer Aytta zelf te mogen spreken had men hem toch binnengelaten. Viglius, kwaad omdat hij hem bij deze gelegenheid stoorde, vroeg enigszins bars wat hij begeerde. De bedelaar antwoordt, terwijl hij hem strak aankijkt, dat hij verwacht dat hij hem deze aalmoes niet zal weigeren. ‘Kent mijnheer Aytta mij dan niet?’ Nu pas herkent Viglius zijn Romeinse weldoener en schuldeiser. Hij drukt hem de hand, leidt hem in het gezelschap en verklaart de hele toedracht.

In zijn bewerking uit 1836 maakt Eekhoff – nu noemt hij zijn informant ‘een hoog bejaard besje’ – het verhaal sterker. De bedelaar is dan een barveoetse monnik, die, zo vertelt hij, ooit eens ruim bedeed was op de stins van Bernard Bucho van Aytta, toen Viglius daar als jongen opgroeide. Hij herkende in de student te Rome de jongen van toen en daarom hielp hij hem. In zijn nawoord schrijft hij: ‘Ik heb de bovenstaande gebeurtenis wat de hoofdzaak betreft meer dan eens en op verschillende wijzen en aangaande verschillende adellijke personen horen vertellen.’ Het betreft hier inderdaad een volksverhaal, en dat niet alleen omdat Viglius nooit in Rome is geweest. Het is een zeldzaam en waarschijnlijk in deze vorm niet zo oud verhaal, een variatie op het bekende thema ‘de rijke bedelaar’. We kennen het zo alleen uit Nederland (negentiende en twintigste eeuw), maar het heeft al een voorloper in het zeventiende-eeuwse verhaal van Jan van Arkel en de marskramer (zie: Gorcum). Eén keer is het ook in Noord-Duitsland genoteerd (1843). Het werd in Friesland ook van andere edellieden verteld. Harmen Sytstra (1817-1862) schrijft in 1846 dat hij het ‘onlangs’ als waargebeurd had horen vertellen over de patriot Coert Lambertus van Beyma (1753-1820), die in 1787 naar Frankrijk had moeten vluchten. (VdK)

Terschelling (Skylge)

HET STRYPER WYFKE

Toen de Hollanders en de Engelsen verwickeld waren in de Tweede Engelse Oorlog, deed op 20 augustus 1666 een Britse vloot onder leiding van bevelhebber Robert Holmes het thans Friese Waddeneiland Terschelling aan. Twee dagen eerder hadden de Engelse oorlogsschepen bij Vlieland al een complete Hollandse koopvaardijvloot vernietigd. Nu kwamen niet minder dan elf compagnieën Britse soldaten op Terschelling aan land om de goed gevulde magazijnen van de Staten van Holland en de VOC te plunderen en in brand te steken. Nagenoeg alle gebouwen op West-Terschelling vielen ten prooi aan de vlammen – alleen vuurtoren de Brandaris, de protestantse kerk en het raadhuis bleven gespaard. Het merendeel van de bevolking wist tijdig een goed heenkomen te vinden. Hierna houdt de geschiedenis op en begint de historische sage:

Nadat de Britse troepen West-Terschelling hadden geplunderd en in brand gestoken, gaf aanvoerder Holmes aan een compagnie soldaten opdracht om ook het Oosterkwartier te plunderen.

Standbeeld van Huib Noorlander in Baaiduinen uit 1982, met als opschrift: ‘Stryper wyfke, 1666: ze staan er bij honderden, maar liggen er bij duizenden.’

De opmars van de Britten stakte toen ze het kerkhof van Stryp naderden: waren daar in de verte mensen te onderscheiden en dreigden ze in een hinderlaag te lopen? Wat ze in werkelijkheid zagen, waren schots en scheef staande grafstenen en gestileerde stoepalen [zie foto], die als grafstenen werden gebruikt. Een van de soldaten vroeg aan een passerend oud vrouwtje wat dat daar was in de verte. Het Stryper Wyfke antwoordde gevat: ‘Daar staan er honderden, maar liggen er duizenden.’ Ze doelde daarmee op de grafstenen en de doden, maar de Britten sloeg de schrik om het hart, omdat ze meenden dat het vrouwtje sprak over gewapende vijanden. De soldaten maakten rechtsomkeert, en dankzij de uitspraak van het Stryper Wyfke is Oost-Terschelling voor het oorlogsgeweld gespaard gebleven.

Deze historische sage is regelmatig en ten onrechte voor waarheid verteld. Ten eerste is het al onwaarschijnlijk dat een Engelse militair en een Terschellings vrouwtje elkaars taal zouden verstaan. Maar ten tweede zijn er in werkelijkheid helemaal geen Britse troepen oostwaarts getrokken. De bevolking vond juist een veilig heenkomen in het oosten van Terschelling, en er was daar geen Hollandse troepenmacht aanwezig waartegen de Engelsen moesten optrekken. Het behoorlijk realistische ooggetuigenverslag van dominee Frans Esauszoon den Heusen omschrijft de Engelse furie vooral als een gehaaste hit and run-actie. Overigens werd de Engelse daad van agressie gewroken door admiraal Michiel de Ruyter en zijn troepen in hun tocht naar Chatham (1667).

Toch moet de kiem van de sage niet lang na de gebeurtenissen van 1666 zijn ontstaan. Nog geen halve eeuw later, op 10 augustus 1710, dichtte een zekere Jan van Gyssen in een reisbeschrijving over Terschelling in de *Amsterdamsche Mercurius*:

[...] een uur of twee gaans Landwaard in
Daar legd een Kerk-Hof met een telloos tal van paalen,
Het geen de Engelse deed in hun denkbeelden dwaalen,
Dewijl zy meenden dat men krijgsvolk op hun zond
[...]
Staag meenende dat hun de Paalen agter 't gat
Nog zaaten, hebben zo verbaast de vlugt genoomen.

De Engelsen zagen dus paalen op het kerkhof voor vijanden aan en vluchtten – van een Stryper Wyfke is nog geen sprake.

In 1826 maakte mr. J. Ackersdijk uit Luik een reis over Terschelling en publiceerde in 1830 in *De vriend des vaderlands* een verhaal over het Stryper kerkhof: ‘Onze voerman verhaalde ons de overlevering, die hier nog bestaat, dat, toen de Engelsen in 1666 West-Terschelling uitgeplunderd hebben, de inwoners van Midsland op dit kerkhof ene menigte van klederen en hoeden op stokken gesteld hebben, om in de verte te doen geloven, dat zich veel manschap daar verzameld had. Een der inwoners was toen naar de Engelsen gegaan en had gezegd: “Daar staan wij met honderden en daar liggen nog duizenden, die de vijand als hij het waagt zo ver te komen, zullen afwachten.” De Engelsen, dit gelovende, zijn niet verder voortgerukt, en het dorp werd alzo door deze list gered.’

Hier hebben we dus veel meer met een actieve krijgslist te maken, die in latere versies weer verdwenen is – al kunnen we ook niet uitsluiten dat Ackersdijk het verhaal van de voerman niet goed begrepen heeft en verkeerd heeft weergegeven. Het Stryper Wyfke zal waarschijnlijk van later datum zijn, maar de uitspraak met de honderden en duizenden is in deze negentiende-eeuwse versie al wel aanwezig.

In februari 1893 tekenden de dames Roorda, waarschijnlijk geboren op Ameland, het verhaal op voor de volksverhalenverzamelaar G.J. Boekenoogen (1868-1930). Ze vertellen de versie zoals die nu nog steeds bekend is, met het Stryper Wyfke als de heldin: ‘Toen in 1666 de Engelschen West-Terschelling verwoest hadden, wilden ze ook Midsland plunderen. Even voor Midsland ligt een grafheuvel, waarop verscheidene paalen en grafstenen staan. In de verte konden de Engelsen niet goed onderscheiden wat ze zagen, en ze ondervroegen een oud vrouwtje aan de weg, dat hun het duistere antwoord gaf: “Daar staan er honderd, maar daar liggen er wel duizend”, doelend op de stenen en de doden. De soldaten meenden dat ze van mensen sprak en vreesden voor een hinderlaag en gingen op de loop.’

Op de wijs van het lied ‘Het Vrouwtje van Stavoren’ heeft Gerrit Knop in 1949 het lied ‘It Schylger Wyfke’ gemaakt en gepubliceerd in de bundel *Fersen yn de Schylger tongslach* (Schylger = Schellinger = Terschellingse). De negende en cruciale strofe bevat het antwoord van het vrouwtje aan de Engelse commandant:

'Têl Ingelsman, têt goed	'Tel Engelsman, tel goed
En têt de stinnen, dy't	En tel de stenen, die
dir stean,	daar staan,
Mar hwat dir achter leit,	Maar wat erachter ligt,
De dusenden, dy kanst	Die duizenden, die kun je
net sjean,	niet zien,
Mar asto 't wagest	Maar als je het waagt om
troch te gean,	door te gaan,
En kearste net	En je maakt niet
werom,	rechtsomkeert,
Dan sost se sjean,	Dan zul je ze zien,
mar selfsjochst net	maar dan zie je zelf niet
Dyn schip en lân werom.'	Je schip en land terug.'

Het antwoord is hier meer een gebluft dreigement en bangmakerij voor de Engelse soldaten dan dat het een gevat dubbelzinnig antwoord is.

In 1982 is er bij Baaiduinen een bronzen kunstwerk van beeldhouwer Huib Noorlander (1928–2004) geplaatst van het Stryper Wyfke, leunend op een stok en wijzend naar het kerkhof. De vvv van Terschelling heeft bij het kerkhof een bord geplaatst met een nadere uitleg. Ook de vvv erkent op een informatieblad dat het om een sage gaat die niet op feiten is gebaseerd, maar stelt daartegenover dat het Stryper Wyfke als symbool kan dienen voor 'de onverschrokkenheid van de Terschellinger zee-mansvrouwen, die ook in de meest moeilijke omstandigheden hun mannetje wisten te staan'. Een symbool-functie die niet geheel van regionaal chauvinisme is ontbloot.

De enige kern van waarheid die het verhaal bezit is de Engelse aanval op Terschelling: de rest van de sage is fictie. Zelden kan men spreken van een typisch Neder-

landse of een typisch lokale sage: vrijwel alle volksverhalen zijn op meer plekken te vinden. Maar het verhaal van het Stryper Wyfke is vooralsnog nergens anders teruggevonden, en is daarmee dus wel degelijk een typische Nederlands-Friese, Terschellinger sage. (TM)

Twijzel

(Twizel, gem. Achtkarspelen)

JAPIK INGBERTS

De 'grutte Optwizeler tsjeaf' is hij wel genoemd, de grote dief van Twijzel, Japik Ingberts of Jacob Engberts – Optwizel is een oudere vorm van de dorpsnaam Twijzel. Dat lijkt verrassend, want wat de archieven over hem blootgeven – en dat is heel weinig – wijst er helemaal niet op dat hij een groot crimineel was. Eerder een kruimeldief, die nu hooguit een taakstrafe zou krijgen. Hij moet geboren zijn in 1710. Op 25 mei van dat jaar laten Engbert Jacobs en Aaltje Sytzes te Oostermeer hun zoon Jacob dopen. Deze Jacob heeft later een winkeltje en houdt wat vee in Twijzel. De zaken gaan niet zo goed en in 1742 moet hij zich in Leeuwarden voor het Hof van Friesland verantwoorden voor de diefstal van honderd gulden, een paar bijenkorven, een pak stoffen uit een veerschip en nog wat kleinere diefstallen. Wegens gebrek aan bewijs wordt hij vrijgesproken, maar in 1746 loopt hij toch tegen de lamp en wordt hij voor een reeks kleinere diefstallen (zout, stroop, een kaasketel en dergelijke) tot tien jaar veroordeeld. In 1754 brandt het tuchthuis te Leeuwarden af en Japik wordt voor de twee jaar die hij nog moet zitten uit de provincie verbannen. Daarna zwijgen de archieven over hem.

Maar nu maakt de volksverbeelding zich van hem meester. Misschien wel juist omdat Japik Ingberts zo relatief ongevaarlijk was, kon hij in de Friese Wouden, waar de arme Woudman van oudsher toch al een tamelijk verstoorde verhouding met de autoriteiten had, uitgroeien tot het prototype van de handige, voor geen enkel gat te vangen dief, die, stelend van wie het konden missen, telkens weer politie en gezag veel te slim af was. Hij werd het kristallisatiepunt van tientallen (zeker veertig verschillende) slimme dief- en roververhalen, waarvan sommige nog verteld worden. Ten dele zijn dit bekende internationale volksverhalen, maar er ontwikkelde zich ook een heel specifieke Japik Ingberts-cyclus. Hierbij speelden ook literatuur en lectuur, die deze verhalen ook oppikten, een rol. Waling Dykstra (1821–1914), die in 1863 voor het eerst uitvoeriger over hem schrijft, heeft nog

Het kerkhof van Stryp in de sneeuw. Rechts een zeventiende-eeuwse stoepaal van hardsteen, als grafsteen gebruikt.

Japik Ingberts springt over de vaart. Tekening van J. Mulders uit 1943.

zo zijn bedenkingen over hem, al voert hij tot zijn verdediging aan dat hij geen moord op zijn geweten heeft, maar Nynke van Hichtum (Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer, 1860-1939, de eerste vrouw van de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra) laat vader Marten in haar beroemde kinderboek *Afke's tiental* (eerste druk 1903) al met smaak en bewondering een reeks van zijn avonturen opdissen. Een paar van de bekendste, meest klassieke, volgen hier als voorbeelden:

Zijn eerste schelmstuk moet hij hebben uitgevoerd als boerenknecht bij een boer bij Rien, waar jaarlijks een vermaarde paardenmarkt werd gehouden. Op de dag van deze jaarmarkt stond Japik eens op het land te werken, tamelijk ver van huis. In de nabijheid graasde een paard van zijn baas. Japik stal het paard en bracht het naar Rien. Onderweg ontmoette hij een broodverkoopster. Van haar kocht hij een ronde bol; deze stak hij op de rug onder het bovenkleed en nu leek hij net een bultenaartje. Te Rien verkocht hij het paard aan de eerste de beste koopman. Daarna ging hij snel naar zijn werk terug; de bol peuzelde hij intussen op. Toen hij met etenstijd thuiskwam vroeg hij de boer: 'Hebt u de bruine uit het land gehaald?' – 'Welnee,' zei de boer, 'hij is er immers nog?' – 'Zeker niet,' antwoordde Japik, 'dit komt mij verdacht voor; misschien is hij wel te Rien op de markt terechtgekomen.' – 'Daar zeg je zo iets,' zei de boer; 'we gaan er direct heen.' Te Rien vonden ze het paard op de markt, en de boer vroeg de koopman hoe hij eraan gekomen was. Het antwoord luidde: 'Ik heb het vanochtend gekocht van een klein ventje, die veel lijkt op uw reisgenoot. Ik zou haast durven zeggen hij is dezelfde, maar die van vanochtend had een bochel.' – 'Nu,

die heb ik niet,' zei Japik en hij draaide zich om. Zo redde hij zich eruit door zijn vrijpostigheid.

Het horloge van de bakker. Op een keer wandelde hij op een marktdag in Leeuwarden langs de straten. Hij zag er goedaardig en vriendelijk uit; niemand kon denken hoe een schelm hij was. Hij scheen op niets te letten, maar niets ontsnapte aan zijn opmerkzaamheid. Daar zag hij een weldoorvoede bakker in zijn winkel deur staan. Een dik gouden horlogeketting, op 's mans buik hangend, trok zijn aandacht. Hij stapt de winkel binnen, vraagt een grofweiten bol en zegt, als de bakker deze in papier wil wikkelen: 'Dat is niet nodig, baas, het is mij om een onnozele grap te doen. Om een weddenschap te winnen moet ik vandaag, met die bol op de rug onder mijn kleren, in de stad rondlopen. Wil de baas wel zo goed zijn mij even de bol onder het kamizool te stoppen?' Meteen boog hij zich voorover over de toonbank en de bakker boog zich voorover over Japik. En de snaak pakte het gouden horloge in, veel vlugger dan de baas zijn vriendendienst kon verrichten. Toen Japik weêr rechtop stond en de bakker zijn rug toonde, stond deze te schudden van het lachen, en bleef dit doen zolang hij Japik kon nazien, maar deze verdween spoedig om een hoek.

Het gouden oorijzer. Heit [vader] Marten vertelt: 'Ja, óf Japik Engberts vlug was! Mijn oom heeft het zelf gezien hoe hij te Leeuwarden midden in het drukke vrijdagsgewoel een oude vette boerin die voor een goudsmidswinkel stond te kijken haar breed gouden oorijzer plotseling van 't hoofd rukte. De vrouw schreeuwde en gilde dat het een aard had, dat kun je begrijpen, en het volk stroomde van alle kanten toe. De politie was ook dadelijk bij de hand, maar net toen ze hem wilden pakken, sprong Japik vlug over de brede stadsgracht, net of 't maar een greppeltje was, en lachte aan de overkant de politie uit, die hem dat kunststuk natuurlijk niet kon nadoen. En toen zette hij 't op een lopen en maakte gauw dat hij de stad uit kwam, en als Japik eenmaal goed aan 't lopen ging, nou, dan kon zelfs een man te paard hem niet inhalen!'

Dominee rijdt mee. Eens waren twee witsjers [dienaren van het Friese gerechtshof] met een wagen onderweg om Japik te zoeken. Ze haalden van ach-

teren een dominee in, die met een pakje boeken onder de arm liep, en vroegen hem of hij een eindje met hen mee wilde rijden, ook al, je kon niet weten, in de hoop dat dominee hun iets over Japik Ingberts kon vertellen. Dominee nam hun vriendelijk aanbod aan en al gauw kwam het gesprek op Japik Ingberts. Dominee dacht het zou hun niet meevallen om de knaap in handen te krijgen, want hij hoorde alleen maar van hem dat hij een bijzonder slimme schelm was. Ja, dat was hij ook, zeiden de witsjers, maar, zo meenden ze, toch zou hij op een goede dag wel in de fuik lopen. Zo praatten ze nog een tijdje door, tot opeens, daar springt dominee, voor de witsjers erop verdacht waren, lenig van de wagen en één-twee-drie over de brede sloot langs de weg. Hij draaide zich nog even om, lichtte zijn steek en zei: 'Nu kunnen jullie maar zeggen dat Japik Ingberts een stuk met jullie meegereden is. Ik wens jullie verder een goede reis!' En weg was hij.

Dit laatste verhaal is wel de bekendste Japik Ingberts-overlevering. Vaak wordt er dan bij verteld dat de brede sloot waar hij over sprong de Bonkevaart oostelijk van Leeuwarden was, eindpunt van de laatste Elfstedentochten.

Gaan veruit de meeste Japik Ingberts-verhalen over zijn buitengewone slimheid, zijn atletische vermogens en zijn spel met de autoriteiten, er is ook een kleine groep verhalen waarin zelfs deze aartsschelm zijn meester vindt. Eén voorbeeld, tot slot, een versie van een rover-verhaal dat, geactualiseerd, ook nu nog graag verteld wordt (zie: Afsluitdijk):

Japik Ingberts was met paard-en-wagen onderweg. Hij had een jonge vrouw opgenomen, die tot haar schrik – te laat evenwel – hem herkende. Ze zocht een mogelijkheid om hem kwijt te raken, maar er was niemand in de buurt. Daarom haalde ze haar beugeltas tevoorschijn, zogenaamd om de sleutel van haar kist te zoeken. 'Per ongeluk' liet ze de tas op de grond vallen, maar beklagde zich pas hierover toen ze al even verder waren. De galante Japik wilde niet dat het lieve meisje zelf ging zoeken, maar sprong van de wagen en liep terug om de tas op te halen. Nu legde het lieve meisje de zweep over het paard, en omdat ze nog niet ver van Leeuwarden waren, was ze weldra veilig binnen de poort. Toen de wagen onderzocht

werd vonden ze blauwe reistassen vol goud geld, gouden en zilveren oorrijzers en andere kostbaarheden, bij elkaar duizenden waard. (VdK)

Wirdum (Wurdum, gem. Leeuwarden, Ljouwert)

DE SOLDAAT VAN BARRAHUIS

Op Barrahuis (Fries: *Barhûs*) onder Wirdum stond vroeger de state van de adellijke familie Aytta (zie: Swichum); nu bevindt zich daar waar de spoorweg de oude straatweg van Leeuwarden naar het zuiden kruist de boerderij Nieuw Barrahuis. Bijna een eeuw lang stond voor deze boerderij een ongeveer 1,20 meter hoog stenen beeld van een soldaat in het uniform van een keizerlijk infanterieregiment van de keurvorst van Beieren uit de jaren zeventig van de achttiende eeuw. Omdat de eigenaren bang waren voor beschadiging en het ook al eens gestolen was, schonk de familie het in 2006 aan het Historisch Centrum Leeuwarden. Sinds kort staat er een (houten) kopie tegenover de boerderij aan de weg. Vroeger stond er ook nog een beeld van een soldaat te paard bij, maar dat is in de Tweede Wereldoorlog verdwenen. Met de Barrahuister beelden is een verhaal verbonden, dat hier volgt naar een notitie van de journalist-volkskundige Sytse Jan van der Molen (1912-1995):

Eens op een avond kwam een soldaat te paard, op weg naar de kazerne in Leeuwarden, bij de boer van Barrahuis en vroeg om daar te mogen overnachten. De boer vond het goed, het paard werd op stal gezet en weldra zat de soldaat bij de haard. Het was al mooi laat, toen kwam er ook nog een vrouw en vroeg of zij daar slapen kon. De boer zei: ze hadden al een slaper en twee, dat was hem eigenlijk te veel. Ze moest het maar eens bij de naaste burens proberen. De vrouw vertrok weer, maar ging even verderop achter een hek zitten. De soldaat, die het gesprek wel gehoord had en net even naar buiten ging, vond dit maar vreemd. Hij trok zich terug in de schaduw en wachtte af. Na verloop van een passende tijd kwam de vrouw weer tevoorschijn en zei tegen de boer dat de burens haar geweigerd hadden. De boer kon haar nu moeilijk wegsturen en liet haar binnen. De soldaat nam hem apart en zei dat hij het zaakje niet vertrouwd. Hij dacht het zou wel eens een als vrouw verklede man kunnen zijn. Dat wilde de boer we-

De originele soldaat van Barrahuis.

ten. De soldaat wist raad. De boer moest iedereen een appel geven, maar de vrouw moest hij een in de schoot werpen. Was het een vrouw, dan zou ze de knieën uit elkaar buigen, maar mocht het een man zijn, dan zou hij de knieën naar elkaar toe buigen. De proef werd genomen en... het bleek waar: de vrouw was een man. Toen wisten de boer en de soldaat wel hoe laat het was. Ze gingen even naar buiten en spraken goed af wat te doen. De beide zonen werden in huis gehaald en met een geweer op wacht gezet.

Het werd tijd om naar bed te gaan en de vrouw kreeg een plaatsje in het hooi. De soldaat kroop op de stal achter het paard – tenminste, dat zei hij tegen de vrouw. Maar in werkelijkheid ging hij achter het *handersket* [= 'hoorndienschot', een afscheiding tussen de afzonderlijke standplaatsen van de koeien op stal] staan en legde een bos stro met zijn uniform eromheen bij het paard. Even na twaalfen kwam de vrouw met een kaarsje in de hand op de stal. Met een mes stak ze in de stro-pop en zei: 'Dat is één.' Maar op hetzelfde moment haalde de soldaat met zijn degen uit en sloeg de vrouw over het schot tegen de grond. Meteen snelde hij naar voren, en dat was wel nodig ook, want vanuit de landerijen kwamen acht rovers aansluipen. De soldaat had dat wel verwacht. Hij zette de voordeur op een kier en floot. De rovers dachten dat alles goed gegaan was en kwamen een voor een door de deur. Maar achter de deur stonden vier mannen en die zorgden er wel voor dat wie een keer binnen was, er niet weer uit kwam en geen kwaad meer kon doen. Vijf rovers werden doodgeslagen, drie konden er toch nog vandoor gaan. Maar veel heeft het ze niet geholpen. Een paar dagen later werden ze toch nog opgepakt. De boer was de soldaat zeer dankbaar en liet twee beelden van hem maken en op het erf zetten. Het ene liet hem zien op zijn paard en het ander alsof hij op wacht stond.

De gevoelens van onveiligheid mogen dan vandaag de dag groot zijn, in de achttiende en negentiende eeuw was het platteland nog veel onveiliger. Rovers maakten individueel en groepsgewijze – zowel in Friesland als in andere provincies regelmatig zwartmakers geheten – boer en burger het leven zuur. Het is dan ook geen wonder dat de novellesprookjes die avonturen met rovers, dieven en moordenaars tot thema hebben zeer geliefd waren. In

het bijzonder verhalen die na een spannend en zenuwslopend begin eindigen met een gelukkig en slim overtroeven van de belagers, mochten zich in een grote populariteit verheugen. En daarvan was deze van de appelvangproef in Friesland weer het bekendste, ongetwijfeld ook omdat het beeld van de soldaat elke generatie opnieuw weer aanleiding gaf om het te vertellen. Menig informant weet te melden hoe hij als kind langs Barrahuis komend van een oudere medereiziger aan wie hij vroeg wat voor een beeld dat was dit verhaal te horen kreeg.

Dit sprookje is in Friesland meer dan tachtig keer genoteerd, voor het eerst in 1848, in allerlei variaties en al of niet gelokaliseerd. De Barrahuisversie vinden we voor het eerst bij Van der Molen (1943); deze is sindsdien de meest gangbare. Het verhaal komt ook verder in Nederland wel voor, met name boven de grote rivieren, en is ook in andere Europese landen (voornamelijk Noord- en Midden-Europa) wel in ongeveer gelijke vorm gevonden, maar Friesland schijnt toch de kern van het verspreidingsgebied te zijn. Het is een specifieke uitwerking van het motief 'als vrouw verklede man wordt ontmaskerd door hem iets toe te werpen', uitgaande van de waarneming dat gerokte vrouwen de schoot breed maken om iets op te vangen en de normaliter gebroekte mannen de knieën in dat geval tegen elkaar slaan. Het appelvangmotief komt ook in andere verhalende contexten voor (de ontmaskering van als non verklede soldaten in oorlogstijd, een als non verklede man in een vrouwenklooster en dergelijke) en hoort weer bij een nog breder motiefcomplex: als vrouw verklede mannen ontmaskerd door een beroep te doen op mannelijke instincten en gedragspatronen. Dit vinden we al bij Homerus (achtste eeuw v.Chr.). Als Achilles niet mee wil optrekken tegen Troje en zich daarom met zijn mannen als meisjes verkleedt, ontmaskert Odysseus hen. Hij zet voor de 'meisjes' manden met vrouwenspullen neer, maar legt er ook wapens tussen. Achilles en de zijnen talen niet naar de snuisterijen, maar grijpen onmiddellijk naar de wapens. (VdK)

Zwaagwesteinde (De Westereen, gem. Dantumadeel, Dantumadiel)

HET SPOOK BIJ DE SCHELE BRUG

Tussen Veenwouden en Zwaagwesteinde ligt een dijk, die de Bovenweg heet. Aan die dijk, vlak bij een stenen brug die schuin over de vaart gebouwd was, stond een stins, een slot waar een oude heer

met een meid woonde. In een oude vervallen kamer, die verder leeg was, stond een grote loden kist waar alleen de heer bij mocht komen.

Op een keer had hij toch de deur open laten staan toen hij voor zaken weg was. De nieuwsgierige meid nam een kijkje en vond een hoop goudstukken. Denkend dat de heer er een paar toch niet zou missen stopte ze er wat van in een stoof en verborg die buiten. Zodra hij terugkwam, ging hij naar de geldkamer en hoorde ze hem een groot kabaal maken. En hoewel ze bij hoog en bij laag zwoer dat ze niet in de kamer was geweest, werd ze nog dezelfde dag ontslagen. Het is zelfs niet zeker of ze het geld kon meenemen; in ieder geval vond men later in een sloot nog verschillende goudstukken en het hengsel van de stoof.

Na dit voorval werd de heer door een kwade geest bevangen: het geld ging zijn hele doen en laten beheersen. Voor de armen had hij niets over. Maar hoe groter zijn schat, des te minder zijn rust. Hij bracht het geld van de ene plek naar de andere, maar vond het nergens veilig genoeg.

Op een keer, in de kersttijd, zat hij over zijn geldkist gebogen, toen hij op het idee kwam het geld in het duister naar buiten te brengen en in de tuin te begraven. Met behulp van zijn ezel bracht hij de kist bij een stuk of drie, vier eiken en begroef hem. Na afloop reed hij achterstevoren op zijn ezel terug, om zo lang mogelijk zicht op zijn geldgraf te kunnen houden. In het duister struikelde de ezel. Hij viel eraf, om zich niet meer op te richten. Maar hij kon geen rust vinden en bleef daar als spook achterstevoren op zijn ezel rijden met een lantaarn in de hand.

Sindsdien gebeurden er aan de Schele Brug dingen

De Skilige Piip heden ten dage te Zwaagwesteinde.

waar je de haren van te berge rijzen. Zo kwam er eens een dominee van De Valom het spook tegen en dacht dat het een mens was. Hij wilde hem gedag zeggen, maar voordat hij dat kon doen, was de man verdwenen. De dominee viel van angst in katzwijn. Hij werd door een paar Valommers gevonden en meegenomen, en vertelde later dat het spook gekleed was in een lang nachtgewaad met een rode sjerp om zijn middel en pantoffels met rode hakken.

Uiteindelijk heeft een duivelbanner, Hendrik Mients uit Veenwouden, samen met nog zes collega's het spook op een hooiwagen in de Boompoel bij Roodkerk gereden. Alleen Hendrik overleefde dit, omdat hij vroeg genoeg van de wagen af sprong.

De oudste Friese versie van dit verhaal is een gedicht dat dateert uit 1850. Verzamelaar Waling Dykstra, die dit verhaal aan het eind van de negentiende eeuw met wat aanvullingen in Nederlands proza publiceerde, liet het begin met de dienstmeid weg. Het deed hem misschien te veel aan het sprookje van Blauwbaard denken. Ook preciseerde hij de plaatsaanduiding: waar het eerst de

Achterstevoren op de ezel. Tekening van J. Mulders uit 1943.

Bovenweg was, werd het nu 'de Skilige Piip', de schele of scheve brug in die weg. Het is een van de plaatsen in Friesland waar blijvend verhalen over werden verteld, of, zoals Van der Molen het uitdrukte: ondanks de actie van de duivelbanner had de volksoverlevering de 'heer' niet met rust kunnen laten. In zijn verschillende bundels kon hij er telkens iets nieuws aan toevoegen. Zo had een visser een pijpje met het spook gerookt. Een koopman uit Zwaagwesteinde was eens met zijn hondenkar over de Bovenweg gereden toen er een man met een hoed op de kar sprong. Hij kon hem maar niet kwijtraken, maar bij de Schele Brug was hij ineens weg. (WdB)

DRENTHE

Assen

HET BEZOEK VAN LODEWIJK NAPOLEON

In de Franse tijd was Nederland een koninkrijk van 1806-1810: het Koninkrijk Holland. Koning was, door zijn broer Napoleon Bonaparte op de troon verheven – en toen hij te populair en te weinig op het Franse keizerrijk gericht bleek ook weer afgezet –, Louis Napoleon Bonaparte (1778-1846). Lodewijk Napoleon was oprecht met zijn onderdanen begaan en deed veel voor de culturele, maatschappelijke en economische verheffing van zijn rijk. Hij had grote belangstelling voor Drenthe, waar hij de woeste gronden wilde laten ontginnen. Hij had oog voor de economische betekenis van de vervening, omdat de daarbij gemaakte turf de brandstofbehoefte van het land kon dekken, en zag de waarde van de vele zwerfkeien voor zeewering en bestrating. Op 12 en 13 maart 1809 bracht hij een succesvol en zeer gewaardeerd bezoek aan Drenthe, waarbij hij Assen, pas sinds 1807 een zelfstandige gemeente en nog niet veel meer dan een dorp met zeshonderd inwoners, tot stad verhief en 20.0000 gulden beschikbaar stelde voor nieuwe huizen. De stad diende te worden uitgebreid tot een representatieve hoofdstad. Hij schonk het in 1798 geconfisqueerde Sterrebos aan de stad en bezocht onder andere ook nog een hunebed te Eext.

Over dit bezoek vertelt de bekende chroniqueur van Drenthes volksleven Harm Tiesing (1853-1936) een charmante anekdote, hem meegedeeld door de actieve schoolmeester en auteur Gerhard Filippus Crone (1849-1931) uit Oudemolen:

Een bejaarde Drentse boer uit Grolloo wist veel van de oude tijd te vertellen. Hij wist dat de Franse koning Lodewijk Napoleon te Assen was geweest en deze plaats tot een stad verklaard had. Hij wist ook dat veel Drentse burgemeesters, in die tijd *maires* genoemd, de koning in Assen bezocht hadden, en van de Rolder maire of scholte [schulte, tot 1811 een rechterlijk functionaris op lokaal niveau] wist hij dat deze er met zijn vrouw was geweest op een dag toen het tegen de avond was begonnen te regenen. De scholte en zijn vrouw moesten te voet terug, want een straatweg Assen-Rolde bestond toen nog niet. Wegens de regen had de koning hun zijn paraplu aangeboden en hiermee kwamen zij vrij goed droog thuis. Maar toen kwam de nood aan, want zij kenden nog niet de paraplu, die zij nu voor het eerst ge-

Staatsieportret van Ch.H. Hodges van Lodewijk Napoleon Bonaparte (1778-1846), Drents Archief.

zien en gebruikt hadden. De niet-ingetrokken paraplu moest in huis en was zo groot dat hij niet door een geopende deur kon worden binnengebracht. Nu moest de baanderdeur [de grote schuurdeur] open, waar men met een voer hooi of koren binnenreed. En daar had men al het stro van het koren dat er die dag gedorst was om zaai-koren te verkrijgen voor opgetast wegens de regen. 't Was al vrij laat in de nacht. Maar al het werkvolk van de dag moest worden opgehaald om het stro op een andere plaats te brengen, waarna des konings paraplu in huis kon worden geborgen.

Op de volgende dag moest de knecht van de landbouwer-burgemeester het regenscherm weer terugbrengen naar de koning. 't Was toen heel mooi weer en de mensen op het land hadden vreemd opgezien toen zij daar een voetganger zagen met zo'n vreemd ding boven zijn hoofd. En toen hij het voorwerp in handen van Lodewijk Napoleon had overgegeven, drukte die man even op het knopje en sloeg toen de paraplu in. Toen de knecht dat zag vertelde hij aan de koning hoeveel moeite zij hadden gedaan om de paraplu binnen

te krijgen. De koning lachte hartelijk om het verhaaltje en toonde zich zeer welgezend door de knecht een francstuk aan te bieden. (VdK)

Assen

BARTJE BIDT NIET VOOR BRUINE BONEN

[Bartje] schreeuwt: 'Ikke niet!' Hij rukt zijn bord weg en de lepel wordt omgekeerd boven de tafel. Het gesprek is uit. Het is een ogenblik zo stil als in de kerk. Maar vaders zware wenkbrauwen fronsen onheilspellend. 'Wat drommel!' roept hij. 'Kiek nou toch es an!' kijft moeder. Zij barst los in verwijten. Maar Bartje roept benauwd: 'Mien prakkie! Ik moet mien prakkie hebben. Ie hebben 't ja beloofd!' [...] Vader maakt een eind aan het spektakel. 'Bidden!' roept hij luid. Hij trekt zijn pet af. Dan vouwen zich alle handen, de ogen gaan dicht. Stilte. Het tikken van de wekker, als een paard dat op hol is: tik, rik-tik, rik-ke-tik, rik-ke-tik, rik-tik, rik-tik, tik. Het hijgen van Bartje. Vreemd is dat, Bartje kan niet huilen. Hij trilt helemaal. Zijn oren gloeien. Bidden. Hij heeft zijn handen gevouwen, de sidderende knuistjes vuil van zuring en steentjes en stekeltjes. Maar zijn ogen willen niet dicht. Zijn brandende ogen zien alles. [...]

'Bartje?' Stilte. Nu harder: 'Bartje?' Angstiger stilte. 'Heere, zegen deze,' begint Riekie, met bevende lipjes. Maar vaders stem dreunt daaroverheen: 'Nee, stil-ie! Bartje moet bidden. Bartje, bid, wat drommel!' En nog komt geen geluid uit Bartjes mond. Bartje zit rechtop, met gevouwen handjes, de ogen strak op zijn bord. Het bonst in zijn hoofd, zijn gezicht is bijna zo rood als zijn schrijnende oren. Het is een vreemde dag. Waar haalt Bartje de moed vandaan? [...] Het wordt buigen of barsten, al geldt het duizendmaal Bartje. Een dreunende slag op de tafel. 'Zul-ie nou bidden.' Er komt nog meer: een knetterende vloek. Bartje krimpt ineen. Hij wordt koud en stijf vanbinnen van eerbied. Maar Bartje is geen Bartje meer. Hij kijkt moeder aan, hij slikt, slikt en zegt: 'Ik bid niet veur brune bonen.'

Voor het eerst in *Mysteries van Drenthe* uit 2006 worden de avonturen van Bartje in één adem genoemd met Drentse sagen en legenden. Het boek bevat naast volksverhalen echter ook 'waargebeurde misdaden', 'opmerkelijke gebeurtenissen' en allerhande vertellingen. Op zich is het niet verwonderlijk dat de volksverhalenboeken 'Bartje' terzijde leggen. Het verhaal van Bartje is immers oorspronkelijk een literair verhaal, en weinigen zullen het (compleet) uit het blote hoofd kunnen (na)vertellen. Daarnaast is Bartje 'geboren' in 1935. De oudere sagenbundels – van met name J.R.W. Sinninghe, die vaak diene als bron voor latere verhalenboeken – dateren uit diezelfde tijd.

Bartje is ten eerste bekend geworden door de romans van Assenaar Anne de Vries (1904–1964). De Vries begon als schrijver van schoolboekjes en schreef eveneens kinderbijbels en vertelboeken voor kleuters en oudere kinderen. Het verhaal van Bartje is ten tweede bekend geworden door de televisieserie die er in 1972 door Willy van Hemert voor de NCRV van is gemaakt. De tv-serie profiteerde van het succes van de roman *Bartje*. Omgekeerd zorgde het succes van de tv-serie voor enorme verkoop van het boek.

Bartje geeft de jeugdgevoelens van De Vries weer, en is het resultaat van zijn studie en ervaring als schoolmeester. De *Bartje*-boeken zijn een schreeuw om eerlijkheid in de opvoeding en oprechtheid en belangeloosheid tegenover het kind. *Bartje* is eveneens een afspiegeling van een platelandssamenleving in beweging.

Bartje Bartels is de zoon van een Drentse keuterboer in de jaren twintig van de vorige eeuw. In tegenstelling tot zijn vader wil Bartje geen boerenarbeider worden,

Standbeeld van Bartje in Assen van S. Boschma-Berkhout uit 1982.

maar de wijde wereld in trekken. Bartje is dwars, maar ook slim. Hij droomt veel, over een rijke toekomst. Het vervolgdeel *Bartje zoekt het geluk* (1940) staat in het teken van terugkeer. *Verhalen uit het Land van Bartje* (1936) is een verzameling van Drentse verhalen. Laatstgenoemd boek noemt ook enkele sagen: ‘Oudejaarsnachtlegende’ en ‘Als de dieren spreken’. In het eerste geval lijken de dieren inderdaad over voorspellende gaven te beschikken. Het verhaal gaat over een boer die sprekende paarden afluistert, terwijl ze zijn dood voorspellen (zie: Zalk). In het tweede geval bestaan de sprekende dieren alleen in de verbeelding van een zevenjarig kind.

De Vries gebruikt vaker verhaalmotieven, Drentse vormen van volksgeloof en folklore in zijn publicaties. In *Bartje danst* Bartje Bartels, in zijn fantasie, met de witte wieven. ‘Dwaallichten’ noemt hij de zielen van gestorven kinderen, en Derk is met de helm geboren (hij ziet alles vooruit). Ook moet Bartje eens, bij wijze van fopdracht, de dichte gaatjespan zoeken.

In *Bartje zoekt het geluk* leest Keesje op eigen wijze de Bijbelpassage over de verspieters die naar Jericho moesten (Jozua 2:1-24) voor aan zijn analfabete moeder, want hij voegt eraan toe: ‘En zij rookten en zij smookten en zij trokken op naar Jericho en zij kregen zakgeld zoveel zij wilden.’ Keesje kreeg hierop zakgeld, en de oude pijp van vader, want tegen de Bijbel kon zijn moeder niet op. Dit verhaal is diverse malen, met name in Friesland, opgetekend. In sommige varianten voegt de jongen er, overmoedig geworden door zijn succes, een volgende keer aan toe: ‘... en zij dronken een slok.’ De wantrouwige (groot)moeder laat het Bijbelgedeelte hierop door een ander controleren, waarop hem het roken weer wordt verboden. Regelmatig, het meest recent in 2008, gebruikte dominee D. de Jong (* 1969, Drachten) dit verhaalfragment van Bartje in preken. Het is in zijn ogen een voorbeeld van vrome praat die in feite een vorm van chantage is. ‘Kerkgangers die om het voorbeeld van Bartje lachen, realiseren zich misschien dat ze om zichzelf lachen,’ aldus de predikant.

Bartje is inmiddels uitgegroeid tot hét symbool van Assen en Drenthe. In 1954 werd in Assen ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van De Vries een stenen beeld van Bartje aan de achterkant van het gemeentehuis geplaatst. Het staat tegenwoordig in het stadhuis. In 1982 werd het vervangen door een bronzen exemplaar, dat achter het Drents Museum staat. Beide beelden zijn gemaakt door Suze Boschma-Berkhout. De beeltenis van Bartje, bekend met kuif, klompen en handen in de zak, prijkt op allerlei artikelen. Er is een Sportclub Bartje, en

kleine replica’s van het beeld, alsmede artikelen die met een afbeelding ervan zijn bedrukt, vormen typisch Drentse souvenirs. In het Haagse Madurodam staat eveneens een miniatuurbeeld van Bartje. Een beeld van zijn zus, Lammechien, bevindt in het Drentse Ruinen. In het nabijgelegen Rolde kunnen Drentenaren en toeristen het Historisch Informatiecentrum of Streekmuseum Het Dorp van Bartje bezoeken. Sinds 2000 worden er in Assen in september activiteiten voor kinderen georganiseerd ter gelegenheid van Bartjes verjaardag.

Pas na publicatie van de boeken van Anne de Vries en de tv-serie is het verhaal, met name het fragment over het niet willen bidden voor bruine bonen, een eigen leven gaan leiden, en in de mondelinge overlevering terechtgekomen. De uitdrukking, gekoppeld aan het verhaal van Bartje, is in heel Nederland bekend. De mondelinge en schriftelijke cultuur en beeldcultuur hebben elkaar hierbij sterk beïnvloed, zoals wel vaker voorkomt bij volksverhalen.

Bartje is niet alleen deel geworden van het Drentse erfgoed, maar zeker ook van het Nederlandse. Dit blijkt onder meer uit de genoemde NCRV-televisieserie in de streektaal, maar ook uit een parodie van televisiemaker Bart de Graaff (BNN) op het verhaal in 2001. In deze parodie speelde Bart de Graaff zijn Drentse naamgenoot, die van bruine bonen moet poepen, en verzet is op de mooie Drentse boerenmeid. Bartje werd ook een internationaal succes. Het boek is onder meer in het Drents, Duits, Deens, Zweeds, Noors, Fins, Tsjechisch en Frans vertaald. (RAK)

Barger-Compascuum (gem. Emmen)

DE OPGEGETEN SOLDAAT

Het is niet zo, zoals vaak nog gedacht wordt, dat in ‘oude’ plaatsen meer en oudere volksverhalen circuleren dan in ‘jongere’. Het tegenovergestelde is vaak het geval: in jonge plaatsen met een uit alle windstreken aangetrokken bevolking vindt men een veel levendiger en gevarieerder vertelcultuur dan in meer in zichzelf gekeerde oude dorpen met een honkvastere bevolking. Dit geldt zeker voor Drenthe, waar in de jonge veendorpen niet alleen het ‘bijgeloof’ weliger tiert, maar ook het vertellen zelf een grote plaats in het gemeenschapsleven inneemt. Tot voor kort, in elk geval. Er is geen plaats in Drenthe waaruit we zo veel volksverhalen kennen als uit het nog geen 150 jaar oude Barger-Compascuum, waar een iets

oudere laag van katholieke, uit het aangrenzende Eems-land stammende veenboeren werd aangevuld met veenarbeiders van vooral Nederlandse kant.

Dat we uit Barger-Compasuum zo veel verhalen kennen, hebben we vooral te danken aan het gestencilde dorpskrantje *Kompas*, waarin vanaf het begin van 1957 tot in de jaren zeventig door diverse medewerkers, met name Johannes Hartman (1924-1975), vele tientallen ter plekke gehoorde verhalen werden gepubliceerd, onder andere in een rubriek 'Oet het olde Kompas', waaronder het volgende:

Het stukje dat ik jullie nu ga vertellen is gebeurd in de tijd dat Napoleon Bonaparte regeerde. Die bracht het ver, van korporaal tot keizer, doe hem dat eens na! Maar toen hij in Rusland kwam kregen zijn soldaten koude voeten en daar konden ze blijkbaar niet tegen. Zijn legers werden verslagen en het einde was dat hij op Sint-Helena zijn laatste dagen heeft doorgebracht.

Bij die verslagen legers was ook een Duitser. Hij had niet veel geleerd, alles wat hij kon was soldaat spelen. Toen hij uit het leger werd ontslagen, besloot hij om terug te gaan naar de Heimat. Maar ja, de weg was lang en gevaarlijk. Dus besloot hij om 's nachts naar het westen te lopen, dan kwam hij vanzelf weer in Duitsland terecht. Dagen werden weken en weken werden maanden, en het ergste was dat de zolen van zijn laarzen kapot waren. Met het eten redde hij zich wel, want hier en daar liep nog wel eens een oude hen op de weg, die hij meenam. Op een goeie dag vond hij een dode Rus in het bos en die had nog een paar nieuwe laarzen aan. Maar hoe hij ook trok en rukte aan de benen van de dode, hij kon ze er niet af krijgen. Ten einde raad nam hij zijn sabel en kapte de benen bij de knieën af en stopte ze in zijn rugzak. Hij kwam steeds verder uit het vijandelijke gebied en begon nu ook overdag naar het westen te lopen. Hij vond het het veiligst om 's nachts op een kerkhof te overnachten.

Op een ochtend toen hij wakker werd hoorde hij mensen langs het kerkhof gaan. Hij waagde het erop, keek over het muurtje en vroeg hoe ver hij nog van de grens was. Maar toen ze hem zagen met een baard van een halfjaar, gingen ze op de loop. De jongste riep: 'De koster is er weer uit gekropen!' Die hadden ze voor drie weken begraven en nu dachten ze dat hij spookte.

Eindelijk was onze Duitser in Oost-Pruisen. Bij de eerste de beste boerderij stapte hij 's avonds naar binnen. Hij kreeg te eten, voelde zich al een heel ander mens en vroeg of hij er mocht slapen. De boer zei dat hij geen bedstee overhad, maar als hij bij het vuur wilde blijven zitten, dan mocht dat wel. Nu was dat een ouderwetse boerderij, er was geen tussenschot tussen de deel [het agrarische gedeelte] en de keuken, en men kon tegelijk bij het vuur zitten en het vee zien eten. Toen ze allemaal naar bed waren haalde hij de laarzen met de benen erin uit zijn rugzak en zette ze bij het vuur. Het duurde niet lang of ze waren ontdooid. Hij haalde de benen uit de laarzen, trok ze aan en zette zijn oude laarzen bij het vuur.

's Ochtends vroeg vertrok hij. Die nacht was er echter in de boerderij een stierkalf losgebroken en dat liep bij het vuur om. Een jongetje van een jaar of zes was die dag het eerst op. Plotseling riep hij: 'Va! va! kom er gauw uit: de stier heeft de soldaat opgevreten, z'n benen liggen nog in de as!'

De hele negentiende eeuw door, en ook nog een flink stuk in de twintigste, waren verhalen over de Franse tijd hier geliefd. Vooral de verhalen over en van de weinigen die van de Russische veldtocht teruggekeerd werden graag gehoord en doorverteld, ook in de volkslectuur, in het bijzonder in de streektaalen. Onze anonieme verteller verbindt hier zo'n terugkeeroverlevering met het – vanaf het begin van de zestiende eeuw, aanvankelijk vooral uit kluchtboeken en later ook uit de mondelinge overlevering van Europa (vooral Midden- en Noord-Europa), Noord- en Zuid-Amerika – bekende grappige verhaal van het mensenetende kalf. In Nederland kennen we het verder alleen uit Friesland. (VdK)

Coevorden

HET BELEG DOOR BOMMEN BEREND

Het jaar 1672, het rampjaar. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt aangevallen door de gecombineerde macht van Frankrijk, Engeland, de keurvorst van Keulen en de bisschop van Münster, Christoffel Bernard vrijheer van Galen (1606-1678), in Nederland beter bekend als Bommen Berend en in Drenthe ook wel Berendje van Goalen genoemd. De laatste rukte op naar Groningen, maar moest voor de weg daarheen vrij was eerst de vestingstad Coevorden innemen. Coevorden was

Christoffel Bernard van Galen, ook genaamd Bommen Berend. Schilderij van Wolfgang Heimbach, ca. 1661, Stadtmuseum Münster.

een sterke vesting, maar de vestingwerken waren wel in een verwaarloosde staat. De verdediging werd opgedragen aan kolonel Johan van Buren, die de beschikking had over een garnizoen van zo'n duizend man. Op 1 juli was de stad ingesloten en begon een bombardement, waarbij gebruik werd gemaakt van een nieuw wapen: een soort mortierbommen, die stinkpotten of jezuïetenmutsen werden genoemd. Aanvankelijk richtten die weinig schade aan. Hoe dat kon, vertelt Arnoldus Montanus, de biograaf van stadhouder-koning Willem III (1650-1702):

8 Juli. Des nachts wierpen ze van ieder stormkat [aanvalstoren] zes of zeven vuurwerken gelijk in de stad. Een soldaat onder hopman Gabbema nam aan dezelve door belezen [bezweren] krachteloos te maken. Wanneer hij ze zag vliegen sprak hij: 'Die zal geen kwaad doen.' 't Wierd sedert bevonden dat de vuurwerken of in de lucht te flarden sloegen, of op de markt en wallen, of in de grachten en 't midden der straten zonder merkelijke hinder nederploften.

Montanus heeft zo zijn twijfels aan de effectiviteit van dit belezen – het door magische spreuken onschadelijk maken – van die bommen, maar als kind van zijn tijd

acht hij dit soort krachten zeker niet onmogelijk. Hij vervolgt zijn beschrijving aldus:

Wat nu wegens zulk voorgewend bezweren te geloven staat kan eer gegist als zeker gezeid. Lichtelijk heeft de soldaat bijzondere ervarenheid gehad om uit de streek der granaten te kunnen afmeten waar ze vallen zouden. Of indien de duivel door Gods toelating hier zijn rolle speelde, is 't verrichte bovennatuurlijk, en misschien beide tegelijk. Want hij kan in 't herte der busschieters een groter of kleinder mate van buspoeder voor elk der mortieren ingeven en uit zulk een overslag de voorzeggende soldaat bericht hebben waar de vuurwerken moesten vallen, en door beweegde lucht en eigen kracht de geschoten stinkpotten en jezuïetenmutsen voortzetten of stuiten. Wie schijnt dit vreemd?

In elk geval, echt helpen deed dit niet, want al op 11 juli moest de commandant de vesting aan de Munstersen overgeven. Die trokken via Emmen (zie: Emmen) op naar Groningen, dat ze tevergeefs belegerden. Op 28 augustus moesten ze zich terugtrekken; die dag wordt nog elk jaar gevierd als Groningens ontzet, oftewel Bommenberenddag. De moedige verdediger van Groningen, Carel Rabenhaupt (1602-1675), richtte zich nu, aangespoord door Coevordens onderwijzer en koster Meindert van der Thijnen, die een aanvalsplan uitdacht, op de herovering van Coevorden. Een legertje van ongeveer duizend man onder leiding van overste Frederik van Eybergen trok over de bevroren moerassen op naar de vesting en nam deze stormenderhand in de nacht van 29 op 30 december in. Waarna de stad, zoals toen gebruikelijk, door de bevrijders geplunderd werd, waarbij zelfs Van der Thijnen's huis niet werd ontzien. Van der Thijnen kreeg een mooie baan, een herinneringsmedaille en een zilveren bokaal. Van Eybergen werd commandant van het garnizoen en Rabenhaupt drost van Drenthe, met als zetel Coevorden. Bisschop Van Galen probeerde de volgende zomer nog wel de stad terug te veroveren en liet daartoe de Vecht afdammen om het water rond de stad zo hoog op te stuwen dat de bezetting zich zou moeten terugtrekken, maar de dam brak tijdens een zware storm op 1 oktober 1673 op drie plaatsen. Veel Munsterse soldaten verdronken en de bisschop moest zich definitief terugtrekken. (VdK)

Diever (gem. Westerveld)

OPROEP TOT EEN KRUISTOCHT

Toen de cisterciënzer abt op zijn reis naar Friesland om de kloosters van zijn orde daar te visiteren aan de pastoor van Diever een mirakel van het H. Sacrament verhaald had, zag deze laatste onder de mis op de ene kant van de geconsacreerde hostie [gewijde ouwel] het beeld der Moeder Gods op een zetel met het kind Jezus op haar schoot en toen hij de hostie omkeerde aan de andere kant het beeld van het Lam Gods. De priester ontstelde en stond lang te denken wat hij doen moest – de mis voortzetten of eindigen – totdat op zijn smeken en tranen de hostie haar gewone gedaante terug bewam en hij de mis voortzette en voleindigde. Toen het volk in de kerk [kennelijk viel het octaaf op een zondag] verwonderd was dat de mis ditmaal zo lang duurde, beklom hij de preekstoel en verhaalde onder tranen aan het volk dit visioen. En terzelfder stond lieten zich vijftig mannen met het kruis tekenen voor de kruistocht naar het H. Land.

Het verhaal over het mirakel van Diever is op het nippertje in de Drentse volksverhalenbundels verzeild geraakt, en wel via de *Drentsche Legenden* van Jo Bergmans-Beins (1879-1948), welke redactie hier ook is gevolgd. Aangezien het in de handschriftelijke versies van de *Drentsche Legenden* niet voorkomt en achter in de bundel staat, is het waarschijnlijk op het laatst toegevoegd als blad-

Landschapszegel van Drenthe, hangende aan oorkonden uit de jaren 1291-1344.

vulling, en wel op instigatie van de toenmalige burgemeester van Diever, H.G. van Os. Naar aanleiding hiervan nam H.J. Prakke het op zijn beurt later weer op in zijn bundel met volksverhalen. Per slot van rekening beeldt het wapen van Drenthe de H. Maagd met haar baby uit. Men kan met enige goede wil een mirakel een ‘volksverhaal’ noemen, aangezien het meestal in verschillende versies bestaat en mede mondeling wordt overgeleverd. Zowel Ter Laan als Sinninghe heeft in zijn verzamelingen ‘wonderverhalen’ dan wel ‘legenden’ opgenomen. Maar Sinninghe vond het Dieverse wonder te onbeduidend om het een plaats te geven te midden van de enkele ‘legenden’ in zijn werkje over Drenthe.

Het oorspronkelijke verhaal is te vinden in de *Dialogus miraculorum* (dialoog over wonderen) van Caesarius van Heisterbach uit de dertiende eeuw. Caesarius was overigens niet zelf in Diever geweest, maar had het verhaal van een medecisterciënzer. Het diende als bewijs dat de Heer zich ook aan slechte priesters openbaarde. De abt van zijn klooster was enkele jaren eerder in Friesland geweest en had een gelijksoortig visioen van een van zijn monniken aan een ridder verteld. Die vertelde het door aan priester Adolf van Diever, die daarop verzuchtte dat hij dit ook wel wilde ervaren, aangezien hij zo vaak aan het sacrament twijfelde. Een andere monnik, Bernardus, hoorde dit weer van Adolf en vertelde het aan Caesarius:

Toen Adolf op zekere dag de mis las en vóór het Agnus Dei de hostie hief om die te breken, aanschouwde hij in de hostie de Maagd, zittend met het Kind op schoot. Benieuwd naar de achterkant draaide hij de hostie om, en zag daar meteen het Lam. Opnieuw keerde hij de hostie om, en zag toen als door glas heen Christus hangend aan het kruis, het hoofd gebogen. Bij de aanblik daarvan werd de priester heel bang. Lange tijd stond hij daar maar, in dubio of hij zo moest blijven staan of de mis ten einde brengen. Door zijn tranen vermurwd, gaf de Heer aan het altaarsacrament zijn oorspronkelijke vorm terug, en de priester las de rest van de mis.

In de tekst uit de *Drentsche Legenden*, en daarna ook in de *Volksverhalen uit Drenthe*, is het derde deel van het visioen verdwenen. Dat deed af aan het wonder, want twee voorstellingen konden nog op een hostie worden gestempeld, maar drie niet. Het zal juist het beeld van de gekruisigde Christus zijn geweest dat zowel de priester bang maakte als de gelovigen overhaalde zich op te geven voor de

kruisocht. Enkele jaren eerder was dit beeld in Bedum aan de hemel gezien en had toen eenzelfde effect gesorteerd. In de vroege twintigste eeuw waren deze associaties verdwenen en diende het verhaal voornamelijk om te benadrukken dat het overwegend protestantse Drenthe toch ook katholieke wortels had. (WdB)

Drogteropslagen (gem. De Wolden)

DE VERDWAALDE WEERWOLF

Vroeger was er hier een knecht die 's nachts in een wolf veranderde en het de mensen lastig maakte. Onder zijn bed vond de boer op zekere dag de huid en verbrandde die. Sedert [die tijd] was de knecht verdwenen.

wist nog te schrijven: 'Niemand gelooft aan weerwolven, al is de naam wel bekend en ik wel eens kinderen bang heb horen maken met de weerwolf.' Deze laatste man herhaalde dit antwoord op de vragenlijst van 1953, waar een gelijksoortige vraag werd gesteld, maar zijn collega uit Drogteropslagen deed toen niet meer mee. Aanvankelijk waren de vragenlijsten bedoeld om materiaal bijeen te brengen tot reconstructie van het 'Germaansche volksgeloof', dat wil zeggen de immateriële cultuur van voor de kerstening. Vooral J.J. Voskuil (1926-2008) heeft zich beijverd deze benadering bij te stellen. Hij vond – terecht – dat de antwoorden vooral de opvattingen weergaven zoals die ten tijde van het invullen van de lijsten bestonden. Misschien waren ze ook iets ouder, maar ze konden beslist niet worden gebruikt om iets te weten te komen over een veel vroegere periode. Voskuil legde zich evenwel toe op de geschiedenis van de mate-

Een weerwolf valt een man aan. Gravure van Johannes Geiler uit 1516.

Aldus K. Jansma, het plaatselijk schoolhoofd, in zijn antwoord op de vragenlijst van 1937 van het Volkskundebureau in Amsterdam (thans het Meertens Instituut). Hierop waren de vragen gesteld: 'Kent men in Uw omgeving weerwolven? Zoo ja, hoe noemt men hen? Wat vertelt men van hen?' Dit was vrijwel het enige positieve antwoord uit Drenthe. Alleen het schoolhoofd uit Rolde

riële cultuur en de vragenlijsten over het 'volksgeloof' bleven zodoende vrijwel ongebruikt liggen. Dat was ook omdat men in de jaren zestig vond dat onderzoekers uit de streek met veldwerk veel betere resultaten behaalden. Maar die dertig jaar die inmiddels verlopen was, had wel tot gevolg dat de eerdere antwoorden op de lijsten lang niet altijd gedupliceerd werden.

Vanaf het eind van de zestiende eeuw was 'weerwolf

een gangbaar scheldwoord in Drenthe en werd het meestal in één adem gebruikt met het scheldwoord 'tovenaar', ook voor eenzelfde persoon of voor familieleden. Dat wil niet zeggen dat de woorden altijd synoniem hoefden te zijn. Een mannelijk lid van een tovenaarsgeslacht werd verondersteld zich op niet-normale manier verrijkt te hebben ten opzichte van zijn medebuurschapbewoners. Een 'weerwolf' kon als scheldnaam – ook in aangrenzend Duitsland – een aanduiding zijn voor een man die als seksueel afwijkend werd beschouwd, bijvoorbeeld omdat hij bestialiteit bedreef. Na de jaren tachtig van de zeventiende eeuw komt het scheldwoord 'weerwolf' evenwel niet meer in de Drentse bronnen voor, hoewel in de registers van de *goorspraak* (een lokale vorm van rechtspraak), zij het met enkele hiaten, toch iedere verbale oprisping werd vastgelegd. In boeteprotocollen in Overijssel is het scheldwoord 'weerwolf' nog in de jaren dertig van de achttiende eeuw aangetroffen; daarna ook niet meer. Er ligt dus een periode van zo'n twee eeuwen tussen de weerwolf van Drogrteropslagen en de laatste archivalische sporen van het beest in de regio.

Vrijwel het enige gegeven dat de negentiende- en twintigste-eeuwse Friese folkloristen over de weerwolf vonden, was dat van zeven zonen er één een weerwolf was; dat was vaak de jongste, maar dat hoefde niet. Ook verzamelaarster Huizenga-Onnekes noteerde dat in de jaren twintig van de twintigste eeuw in Groningen. Daarnaast trof ze nog een paar gevallen aan van knechten die 's nachts 'moesten weerwolven', alsook een enkel voorbeeld van de zogenoemde 'vezelsage', een zwerfsage waarin een jongen als weerwolf zijn meisje aanvalt en later ontdekt wordt doordat hij de draden van haar schort of rok nog tussen zijn tanden heeft zitten (zie: Sliedrecht). In de Friese Wouden noteerde verzamelaar Jaarsma hier in de jaren zestig van de twintigste eeuw ook maar een enkel voorbeeld van. De Duitse 'maaiersage' over de knecht die tijdens het middagdutje een veulen verorbert, kwam ook maar uiterst sporadisch in noordelijk Nederland voor. De verschillende weerwolfsagen kenden een verschillend verspreidingsgebied en Drenthe sloot in dat opzicht eerder aan bij de voorstellingen die vanuit het Rijnland noordwaarts langs de rivieren waren verspreid dan bij het kustgebied langs de Noordzee. Maar zowel daar als in protestants Drenthe en Overijssel was de weerwolf op zijn retour en was zijn functie overgenomen door meer directe begrippen.

De inzending over de weerwolf in Drogrteropslagen was niet alleen kort, hij was ook beknot. De verbranding van de huid van een weerwolf was gewoonlijk het cen-

trale element in wat Fons Roeck heeft betiteld als de 'ovensage', naast de 'vezelsage' de belangrijkste in katholiek Nederland en Vlaanderen voorkomende zwerfsage over weerwolven. Daarin heeft een knecht zijn weerwolfsveld in een holle boom verstoppt. Als dat ontdekt wordt, sturen ze hem, vaak op aanraden van de plaatselijke pastoor, om een boodschap en gooien ze het vel in de oven. De man keert dan weliswaar terug voordat het vel helemaal is verbrand, maar kan het toch niet verhinderen en is na afloop opgelucht ervan verlost te zijn. Al deze details waren verdwenen in het verhaaltje uit de Zuid-Drentse veenkolonie, net als de knecht die er daar vandoor ging zonder uit te zoeken of er daar voor hem ook een leven was weggelegd na het verbranden van de huid. Het plaatselijk schoolhoofd was kennelijk op het restant van een overlevering gestoten dat min of meer toevallig vanuit de Betuwe, Limburg of misschien zelfs Duitsland daar verzeild was geraakt. (WdB)

Dwingeloo (gem. Westerveld)

DE BOZE JAGER

In het eerste, in 1882 verschenen deel van *Van de Schelde tot de Weichsel*, de dialectbloemlezing van de neven Leopold, staat een berijmde 'legende' uit 'Dwingeloo en omstreken': 'De beuze jaeger', ingezonden door de Hoogeveense schrijver-schilder Albertus Alidus Steenbergen (1814-1900) die in zijn jeugd een tijd lang in Dwingeloo had verbleven.

De opwekking van de drie gedode schoolkinderen. Glas-in-loodschildering uit circa 1320-1330 te Freiburg.

Reebroggens Borgt ofēbrand; Drij kinder dwēlden um deur 't land, Zij hadden honger, waeren kold, En zwōrven krittend um in 't wold.	Reebruggens Burcht was was afgebrand; Drie kinderen dwaal- den in het land rond, Zij hadden honger, waren koud, En zwierven huilend rond in 't woud.
--	---

Zij klopten bij een jager aan. Deze ontvangt hen vriendelijk, maar binnen greep de oeger [menseneater, monster, reus] hen een voor een, hakte hen in stukken en kuispte hen als varkenszult in een vat.

Zeven jaar later komt Sint-Nicolaas langs en wordt door de jager gastvrij onthaald. Deze wil van het vlees dat zeven jaar geleden gezouten werd. De jager schrikt vreselijk, denkt zich al 'buit van de duivel', maar de heilige stelt hem gerust: wie berouw toont, zal God vergeven. Hij legt drie vingers op de rand van het vat, en zie: rijzen drie kinderen, fris en gezond. Het eerste zegt: 'Wat sliep ik zacht', het tweede: 'Wat een lange nacht' en het derde: 'Ik droomde, wis en klaar, 'k was in de hemel – zeven jaar!'

De jaeger trök noa Rome hen, En stōrf in 't kloēster Bethlehem. De kinder raekten hoog in stand: 'Oldst wōrde Drost van Drentheland; Het tweede – ook 'n grootmachtich heer Bouwde op het huus Reebrogge weer; Het darde wōrde 'n Vōrst der Kark, Looft God den Heer veur 't wonderwark.	De jager trok naar Rome toe, En stierf in het klooster Bethlehem. De kinderen haalden hoge posities: Het oudste kind werd dorst van Drenthe; Het tweede – ook een grootmachtig heer Bouwde het huis Reebrugge weer op; De derde werd een kerkvorst, Loof God de Heer voor het wonderwerk.
---	--

Dit gedicht werd zeer bekend in Drenthe, en lange tijd geloofde men dat men hier met een authentieke Dwingelder overlevering van doen had; als zodanig kreeg het gedicht ook een plaats in menige verzameling van volksverhalen. Het had ook gekund. De havezate Rheebruggen of Reebrugge, tussen Ansen en Uffelte (afgebroken om-

Schrijver-schilder A.A. Steenbergen bedacht diverse Drentse sagen die lange tijd als 'authentieke' mondelinge overleveringen werden gezien.

streeks 1835), lag niet zo ver uit de buurt en Dwingeloo heeft een aan Sint-Nicolaas gewijde kerk. Het mocht echter niet zo zijn. Uiteindelijk bleek dat deze variant van wel de bekendste, talloze malen beschreven en afgebeelde Nicolaaslegende, overgeleverd vanaf de vroege twaalfde eeuw, en in de hier navertelde pekelvatredactie vanaf de dertiende, een met streekeigen coloriet aangevulde bewerking is van een gedicht van de Franse dichter Gerard de Nerval (1808-1855): 'La Complainte de Saint Nicholas', voor het eerst gepubliceerd in 1842.

Steenbergen mystificeerde graag. Vanaf 1883 publiceerde hij in verschillende organen fragmenten uit een oud journaal, *Notulen mijner Daghen ofte Tijtsgetuigenissen Clapper van A. Calkoen I.U.D. Angelegt Ao 1661 doe ik van Houtewaele bij Amsterdam verhuist ben na de Nieu angelegde Colonie Egtens Hogevene in 't Landschap Drenthe*. Toen de *Clapper der Calkoens* in 1902 in boekvorm uitkwam, bleek al snel dat deze een vervalsing was, wat overigens onverlet laat dat er veel ook volkskundig interessant materiaal in verwerkt zit. Onderdeel van de klapper is ook de tragische, in 1886 in boekvorm verschenen liefdesgeschiedenis *De Nevelheks*. Een verhaal uit de *drentsche venen*, naar authentieke bescheiden medegedeeld, dat speelt in Hollandscheveld rond 1703. (VdK)

Elp

(gem. Midden-Drenthe)

ELPER KOEKOEKEN

Er is bijna geen plaats in Drenthe waarvan de inwoners niet door hun nabije en verre burens zijn bedacht met een weinig vleierende schimp- of spotnaam – een locofaulisme, zoals de technische term luidt. Men karakteriseert ze, liefst negatief, bij voorkeur door ze te vergelijken met dieren (Asser biggen, Westerborker oelen), door hun uiterlijk voorkomen te bespotten (Dieverder platneuzen, Eelder geelgatten), eet- en drinkpatronen (Groller knolbieten, Sleener booneters), tekortschietende hygiëne (Borger strontrokken) of specifieke werkzaamheden (Balloër plaggenstikkens, Smilder veenkloeten) of door ter plaatse aanwezig geachte kwalijke eigenschappen als luiheid (Beiler slaapkoppen), koppigheid (Hijker steiloren [= koppige, bekrompen lieden]) of onnozelheid (Eeser holkoppen) te benadrukken (zie: IJsselstein).

De inwoners van het oude esdorp Elp worden ‘koekeken’ genoemd. We vinden dit locofaulisme voor het eerst in 1843 in een voetnoot bij de drie Podagrissen. Deze drie aan podagra – voetjicht – lijdende Drentse heren Dubbeld Hemsing van der Scheer (1791-1859), Harm Boom (1810-1885) en Alexander Lodewijk Lesturgeon (1815-1878) hadden in Bad Bentheim gekuurd en daar zodanige verlichting voor hun kwaal gevonden dat ze verkwikt voornamelijk te voet weer naar huis konden. Hun indrukken onderweg verwerkten ze in een met geografische, historische, statistische en volkskundige gegevens geardeerd reisverslag: *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst* (twee delen in zeven afleveringen, 1842-1847).

Ze vertellen dat de inwoners van Elp hun schimpnaam niet aan de vogel de koekoek te danken hebben, maar aan een zekere Koekoek. Zij delen over hem (hier ingekort) het volgende mee:

Op een zekere afstand van Elp [iets ten noordoosten van het dorp, bij de grens met Schoonloo] zal uw cicerone [gids] u 't zoogenaamde Heerenveldje tonen. De overlevering vertelt ervan dat daar in oude tijden een kasteel gestaan heeft waarop een zekere heer Koekoek woonde. Hij moet zeer vermogend zijn geweest. Hij was niet alleen eigenaar van geheel Elp, maar bezat daarenboven wijd en zijd zeer vele aanzienlijke goederen. Zelfs stond er op de Elper es een kerk te zijnen gerieve. Vandaar zouden nog eenige akkers in die es de Kerkkampen

Fantasievorstellung van de drie Podagrissen.

heten. Ook liep, voor weinige jaren nog, van af 't Heerenveldje tot aan deze akkers een pad van vlinten of veldstenen door het groenland, 't welk den heer Koekoek bij morsige regenbuien (en witte zijden kousen?) tot kerkpad zal gediend hebben. Dit groenland heet aldaar nog de Steenledders. De plek waar 't kasteel gestaan heeft, is nog te ontdekken door in vele reeds gedeeltelijk geslechte sloten en wallen. Deze heer Koekoek was niet alleen een rijk, maar ook een ondernemend man, zegt het erfgerucht. Hij had namelijk het voornemen om de Zuiderzee met de Eems in Hannover [Oost-Friesland en het Eemsland maakten van 1815 tot 1866 deel uit van het koninkrijk Hannover] door een kanaal te verbinden. Het bleef niet bij plannen – nog zijn de sporen voorhanden. Ten westen van Elp vindt men de overblijfselen van dit kanaal, aldaar bekend onder de naam van Oude Vaart of Gracht, ter lengte van meer dan drie mijlen, ter breedte van meer dan zes ellen en ter diepte van een el, tot een el, zeven palm [decimeter].

Daar bleef het bij. Koekoek stierf in eenzaamheid. Er volgde nog een onverkwikkelijke ruzie over wie hem volgens de regels van de toen geldende burenplicht (nao-

berplicht) moest begraven: zijn burens uit Schoonloo, of de Elpers. De laatsten trokken aan het kortste eind. Hun hele verhaal over de heer Koekoek is blijkbaar een vroeg-negentiende-eeuwse overlevering. Historische gegevens over hem ontbreken. Zijn kasteel en kerk hebben, als ze er al ooit zijn geweest, geen sporen nagelaten.

De oudste inwoner van Elp werd volgens de Podagrissen ook 'de koekoek in de kist genoemd'. Later worden de Elpers ook wel koekoekdieven genoemd. Ze zouden na de langste dag de koekoek in een kist opsluiten. Na de winter laten ze hem er weer uit. In Schoonloo zegt men dan ook spottend als de eerste koekoek in het voorjaar wordt gehoord: 'De Elpers hebben de koekoek weer losgelaten.' Hier wordt het opvallende verschijnsel dat de koekoek zich na de langste dag niet meer laat horen (wat elders geleid heeft tot het wijdverbreide volksgeloof dat de koekoek na die dag een sperwer of valk wordt, om in het voorjaar weer zijn koekoeksvorm aan te nemen) verklaard met een locofaulisme. De plaatselijke voetbalclub voert in zijn logo een koekoek. (VdK)

Emmen

DE KOSTER EN DE MUNSTERSEN

Het is het rampjaar 1672. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt aangevallen door de gecombineerde macht van Frankrijk, Engeland, de keurvorst van Keulen en de bisschop van Münster, Christoffel Bernard vrijheer van Galen (1606-1678), in Nederland beter bekend als Bommen Berend, in Drenthe ook wel Barendje van Goalen genoemd. Nadat deze Coevorden (zie aldaar) heeft ingenomen, rukt hij op naar Groningen en nadert ook Emmen, toen nog een bescheiden boerendorp. De herinneringen daaraan leefden nog tot in de twintigste eeuw. Zo vertelt ons ene J. de Boer in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* voor 1899:

De oude kosterij te Emmen zou heel wat kunnen vertellen als ze de gave van de taal bezat, want ze staat nog op dezelfde plaats als voor ruim twee eeuwen. De zware eikenbalken in schuur en keuken zijn nog door geen nieuwe vervangen en zij was het stamhuis van een familie van opvoeders der jeugd die ook het ambt van koster en voorzanger der N.H. Kerk bekleedden, waaraan ze allicht meer verdienden dan hun de schoolgelden opleverden die de ouders van de leerlingen aan hen moesten betalen, en die wel geboekt, maar

niet altijd geïnd werden. Gerrits was de naam van de stamvader die in 1672, toen al niet jong meer, in het gebouw woonde dat de tegenwoordige kerkdienaar nog steeds tot woning verstrekt. Over die Gerrits de Eerste vertelde mij een van zijn nazaten, een oud man, voor meer dan dertig jaren, de volgende historie:

Barendje van Galen was in aantocht. Klein Candia [Coevorden] was reeds gevallen. Zijn mars naar Groningen nam de Munsterse bisschop natuurlijk over de Hondsrug, en zo naderde het vreemde legioen Emmen, van welk dorp in die dagen de kosterij, naast kerk en toren, de zuidelijkste woning was. Naar de kant van Noord-Barge had men daar toen nog een onbeperkt uitzicht; geen wonder dus, dat de schoolmeester de Duitse troepen, misschien eerder dan anderen, ontwaarde. De sleutel te grijpen, naar de toren te snellen en de oude klok (van 1456) te luiden, was 't werk van een oogenblik, daar de vaderlandslievende held de boeren tegen de indringers op wilde trommelen. Of men aan die roepstem gehoor gaf vertelde mijn zegsman mij niet, maar wel dat de verontwaardigde hoofdman zodra hij Emmen bereikte de roekeloze opeiste die het gewaagd had de bevolking tot tegenstand op te wekken. Nadat deze gegrepen was, beval men hem in zijn eigen woning een groot vuur aan te leggen. Daarover werd een grote koperen aker [emmer] gehangen, die hij zelf met emmers vol water uit de zwengelput in de hof moest vullen. De booswichten waren van plan, hem erin... te koken! De bange held duchtte wel gevaar, maar zal zijn beulen niet tot zo'n gruweldaad in staat geacht hebben, totdat een van de krijgslieden, met zijn lot begaan, hem hiervoor buiten waarschuwde, waarop hij, eerst schuilende, én woning én dorp in allerijl verliet, en daardoor in 't vrije veld zijn leven redde.

Of deze familieoverlevering op waarheid berust, vermeldt de historie niet. Men vertelde later nog dat de Munsteren, die duchtig plunderden, ook beide oude klokken uit de Emmertoren meegenomen hebben en dat de ene klok in de toren van Wesuwe in Munsterland zou hangen en de andere verzonken is in de Overmanskolk. Wanneer bij helder winters weer de klokken in het Munsterland zo helder weerklinken dat hun geluid zelfs tot Emmen doordringt, dan willen ze, zo vertelden de Emmenaren later, verkondigen dat een ongerechte hand hen daar had gebracht. (VdK)

Gasselternijveen

(gem. Aa en Hunze)

HIJ ZAG DE VLAM

Soms breekt de toekomst in in het heden. Iets wat eens – wanneer, dat kan pas achteraf, nadat het gebeurd is, worden vastgesteld – zal gebeuren, vertoont zich plotseling, laat zich even zien, horen en/of soms ook ruiken op de plaats waar het eens moet gebeuren. ‘Moet’, want wat is voorzien, is onafwendbaar; ook daarvan getuigen vele volksverhalen. Het kan iedereen gebeuren, maar het zijn toch met name mensen die met de helm op – het geboortevlies om het hoofd – geboren zijn wie dit overkomt. Ze roepen het niet op en vragen er ook niet om, want het is eerder een last dan een gave; het overkomt hun. We spreken dan van het tweede gezicht (Engels: *second sight*), voorloop (in tegenstelling tot naloop: spokerij), of, in navolging van de Utrechtse parapsycholoog Wilhelm H.C. Tenhaeff (1894-1981), die – tevergeefs – geprobeerd heeft een wetenschappelijk bewijs voor dit fenomeen te vinden, ook wel van voorschouw. De Nederlandse streektaalen kennen er talrijke regionale benamingen voor, bijvoorbeeld *vuur gezicht* (Twente), *voor(ge)laat* (Waddeneilanden, Groningen), *veurloop* (Groningen, Drenthe), *veurspouksel* (Groningen), *foargespins* (Friesland), *veurgeschichtel* (de Graafschap), *voorbéduidsel* (Oost-Nederland), *veurboak* (Westerkwartier), *veurspul* (Marken, Volendam) en *foartsjirmerij* (voorkermerij, Friesland). Ook voor de ‘ziener’ had en heeft men talrijke benamingen, zoals *spokenkijker* (Oost-Nederland), *veurkieker* (Twente, Achterhoek), *schichtkieker* (Twente), *zwartkieker* (Groningen), *mottiekijker* (Het Gooi) en *beeldwitter* (Zuid-Hollandse Eilanden). Behalve bepaalde mensen hebben ook sommige dieren – paarden en honden vooral – last van voorloop. Paarden worden schichtig als ze voorbij een plaats moeten waar later een ongeval zal plaatsvinden en sommige honden, zeker die met bruine vlekjes boven de ogen, janken als ze een begrafenistoet voorzien.

Niet alles krijgt men te zien en te horen in voorloop. Met name tragische gebeurtenissen en de gevolgen daarvan kondigen zich aan: sterfgevallen, begrafenissen (vooral begrafenistoeten, lijkstaties), ongelukken, oorlog en bezetting, en branden en dergelijke. Daarnaast veranderingen in het landschap en daarmee samenhangend nieuwe vervoersmiddelen: men hoort (ziet de rookpluim van) een trein op de plek waar later een spoorlijn zal komen (treinen zijn al gezien toen ze nog uitgevonden moesten worden), witte zeilen in het land waar een kanaal gegraven gaat worden, de lichten van auto’s en fiet-

sen waar een weg zal komen, men hoort getimmer waar een huis gebouwd zal worden enzovoort. Meestal zijn de beelden heel concreet, maar ze kunnen ook symbolisch zijn: een onverklaarbare klop op de deur blijkt later een sterfgeval aangekondigd te hebben; lichtjes in het veld zijn een voorloop van de lampen van mensen die later zoeken naar een verdwenen kind, en dergelijke.

Hoewel met voorloop vergelijkbare verschijnselen ook elders voorkomen, bijvoorbeeld in Tirol, ligt het kerngebied van dit fenomeen toch rondom Noord- en Oostzee: IJsland, Schotland, Engeland, Nederland, Noord-Duitsland en Scandinavië. In Nederland vormen dan weer Noord- en Oost-Nederland het kerngebied. Ook in Drenthe zat het geloof erin heel diep. Hoe diep blijkt uit een mededeling uit 1903 van Harm Tiesing (1853-1936), de onvermoeibare beschrijver van het Drentse volksleven:

Het geloof aan voorlopen was bijna algemeen. Een onderwijzer der jeugd, een molenaar of ander meer verlicht mens die daaraan twijfelde, werd als een ongeloofig nieuwlichter beschouwd. Het stond bij velen vast en zeker dat sommige huizen die des avonds gedurig in lichterlaaie werden gezien, te een of ander tijd zouden afbranden. Er is te Drouwen een huis dat dat men meer dan dertig malen zou hebben zien branden. Het staat er nog. Toen omstreeks 1866 te Buinen vier huizen afbrandden, sprak men van voorlopen en wist iedereen te vertellen van zodanige verschijningen die reeds vóór vele jaren gezien waren. In februari 1868 brandde te Drouwen een huis, in september van dat jaar aldaar vier huizen. Ieder vertelde nu van voorlopen van deze brand, die hij zelf gezien had of waarvan hij anderen had horen vertellen. Men hoorde in de stille nacht de geluiden van het boerhoorn [hoorn voor het samenroepen van de boerschup, de markengenoten, inwoners van het dorp] als een voorloop, men zag des avonds of des nachts een vuurgloed boven huizen en schuren, en de vrees voor brand was zo groot dat de inwoners van Drouwen besloten om niet alleen in de wintermaanden, maar ook in de zomer een nachtwaker aan te stellen.

Tiesing besluit met de tevreden constatering dat de ‘vrees der ouden’ voor voorlopen nu verdwenen is. Daarmee had hij het mis, want ook nu nog kan men overal in Drenthe over voorlopen horen vertellen, behalve over

sterfgevallen en veranderingen in het landschap vooral over branden. In zijn boek over Gasselternijveen vertelt Willem Aalders (* 1931) een aangrijpend verhaal van een voorloop van brand:

Op de koude maandag van 13 januari 1891 reed de koetsier van de omnibus – niemand kende zijn naam en hij was met geheimzinnigheid omgeven, maar eerlijk en betrouwbaar – op de namiddag in de schemering op de weg tussen Rolde en Gasselte, op weg naar Gasselternijveen. In de koets zaten drie jongelieden die in 'Nijveen uit vrijen wilden. Halverwege zag de koetsier vanaf de bok plotseling een felle vuurgloed aan de horizon. Het moest het huis van Albert Huges zijn dat brandde. Hij wees de jongelieden erop, maar die zagen niets en dachten dat de oude niet meer helemaal helder was. In het dorp vertelden ze hun vriendinnen wat hun overkomen was en weldra wist ieder in Gasselternijveen van de brand die niet plaatsgevonden had.

De volgende dag werd de koetsier ziek en moest het bed houden. Hij leed aan zware koortsen en vermagerde binnen enkele dagen zienderogen, in zijn koortsdromen sprak hij voortdurend over een klein kistje met vijf gaten erin. In de nacht van zondag op maandag 19 januari stierf hij. Op hetzelfde moment ontstond een felle brand in het huis van Albert Huges. Te hulp geschoten volk kon niets uitrichten, het water in de vaart was toegevroren en het ijs te dik; het huis brandde tot de grond toe af. De veertienjarige Marchien en de twaalfjarige Alida kwamen jammerlijk in de vlammen om. Hun verkoolde resten werden de volgende dag gevonden.

De oorzaak van de brand was spoedig bekend. De meid Annechien Ottens had zondagavond de met gloeiende kooltjes gevulde kerkstoof in de kamer te koelen gezet en de vrouw had de stoof zonder nadenken in het linnenkabinet opgeborgen. Daarin was de brand ontstaan; de vlammetjes hadden door de vijf ronde gaatjes van de stoof een uitweg gezocht.

De koetsier werd in Groningen begraven; op zijn graf werd een eenvoudig eikenhouten kruis geplaatst. Zo had hij het gewild, bleek uit een briefje dat de buurvrouw op zijn tafel had gevonden. Daarin stond ook vermeld hoe de tekst op het kruis moest luiden: IK ZAG DE VLAM DIE LATER KWAM, met daarboven: 19-1-'91. (VdK)

Havelte (gem. Westerveld)

'VIVE L'EMPEREUR'

Tot de Tweede Wereldoorlog was de Franse tijd (1795-1813) de laatste tijd waarin de Nederlanders te maken hadden gehad met een bezettende macht. De bevrijding van eind 1813 en de daaropvolgende Slag bij Waterloo (1815) gaven dan ook nog heel lang aanleiding tot herdenkingen en grote volksfeesten, en menige herinnering aan reële of gefantaseerde gebeurtenissen uit die dagen werd in familiekring of grotere ruimte nog met graagte heel lang opgehaald (zie: Zuidlaren). Omdat de Franse bezetting, hoewel die ook zijn scherpere kantjes had, als geheel toch draaglijk en niet inhumain was, en ook vele verbeteringen op terreinen als onderwijs, rechtspraak en bestuur met zich mee had gebracht, hadden de verhalen over de tijd vaak een anekdotisch en humoristisch karakter. Een van die verhalen, dat van 'Vive l'empereur', werd zelfs zo leuk gevonden dat het in sommige geschiedenisboeken werd opgenomen en tot op de dag van vandaag nog steeds wordt doorverteld. In Havelte herinnerde ene W. Huiskes het zich in 1977 aldus:

Toen in 1812 een Franse sergeant de Hollandse jongens de groet aan Napoleon ('Vive l'empereur') moest leren, viel dat niet mee. Voor de Hollanders was dit te moeilijk. Op een morgen echter kreeg de marketenster ruzie met haar man. Dat was een heel lawaai. Die vent was tamboer. Toen hij de wagen uit stapte en de olielamp omschopte begon de vrouw te schelden. De sergeant hoorde dit en er ging hem een licht op. Hij vroeg aan de jongens: 'Wie is dat?' De jongens zeiden: 'Een old wief.' 'Juust,' zei de sergeant, 'en wat is ze?' 'Slim reur [flink kwaad],' zei een jongen. 'Wat schupte die vent umme?' 'De eulielaampe,' zeiden de jongens. Toen zei de sergeant: 'Kiek ies an: old wief, eulielaampe, slim reur, vive l'empereur.' Enige dagen later passeert Napoleon op zijn schimmel. De Hollanders roepen uit volle borst: 'Old wief, eulielaampe, slim reur, vive l'empereur.'

Een oudere, hier erg op lijkende Drentse variant vinden we kort voor de Tweede Wereldoorlog bij de Drentse schrijver Jan Jantinus Uilenberg (1881-1962). Hij laat zijn Drenten iets korter, maar daardoor overtuigender, roepen: 'Wief-laamp-reur!' 'En met dit "wief-laamp-reur"

werd de keizer hulde gebracht, een hulde die de oren van Bonaparte zozeer streelde dat de sergeant bij dagorder werd vermeld, en die hem voor hogere rangen in aanmerking deed komen.'

In heel Noord- en Oost-Nederland en ook in het aangrenzende Duitsland werd deze anekdote geliefd – wat niet verrast: lachen om mensen die iets minder thuis zijn in de grote wereld dan de verteller en zijn publiek is altijd leuk. We vinden allerlei variaties en meestal is de plaatselijke schoolmeester, dominee of burgemeester de leermeester van de onbeleerbare plaatselijke bevolking wat het Frans betreft. De Muntendammers riepen: 'Leve de lamme en sien bruijer' (de lamme was Napoleons broer koning Lodewijk Napoleon; die trok, zei de burgemeester, met zijn been) en de Deventenaren volgden hen hierin na: 'Vive de lammen zien breur.' Groningers leerden volgens een Friese verteller: 'Old wyf, tütlampe [tuitlamp], pipereur [pijpenrager]!' In Oost-Friesland was het: 'Wiev-Lamp-Röhr' of, iets langer: 'Oll Wief-Tranlamp-Piepenröhr!' De laatste toejuiching kende men ook in het Osnabrücker land, terwijl men in Keulen genoeg had aan 'Alt Wihv! Lamperöhr!' (VdK)

Hollandscheveld

(gem. Hoogeveen)

DOMINEE KOOIMAN

Van 1908 tot 1938 stond in Hollandscheveld dominee Jan Kooiman. Hij stond bekend als een 'kwoaje' en bestreed met alle kracht en overtuiging bijgeloof en drankmisbruik. Zijn vrouw deed in stilte veel goeds. Het is wel voorgekomen dat dominee op een zondag op sloffen de preekstoel op moest omdat zij zijn schoenen had weggegeven. Over hem deden verschillende verhalen de ronde.

Er was eens een kind aardig ziek. Het moest wel behokst zijn en daarom gingen de ouders ermee naar de duivelbanner. Daar kregen ze een drankje van, dat moest het in het donker opdrinken. Elke avond een lepel vol. Dominee kwam ook en informeerde hoe het met het kind ging. Het was erg ziek en ze wilden graag dat dominee ervoor zou bidden. Maar dat wilde hij niet omdat ze naar de duivelbanner waren geweest.

'Mag ik het drankje wel eens zien?'

Dat wilden ze eigenlijk niet want het moest in het donker blijven, maar ja, het ging slecht met

het kind en het bidden van de dominee was ook wat waard. Het drankje kwam te voorschijn. De dominee pakte het en gooidde het in het vuur. Ziezo, nu was de duivel uitgeschakeld en nu kon de dominee aan de Here vragen om zijn zegen. Het kind is weer opgeknapt.

Dit zou in 1911 gebeurd kunnen zijn, want de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* van 31 augustus van dat jaar meldt dan dat een gereformeerde arbeider uit H. die meende dat een oude vrouw zijn kindje behokst had een duivelbanner had geconsulteerd. Deze kwam en stelde vast dat dit inderdaad een geval van hekserij was, maar op de vraag wie de heks dan was, gaf hij een ontwijkend antwoord. De verdachte oude vrouw was het in elk geval niet.

Ook het in orthodox- en bevindelijk protestantse kringen zo geliefde verhaal van de 'engelenwacht' (770A*, zie daarvoor Middelburg) die een dominee behoedt voor kwaad wordt met hem in verbinding gebracht. Het zou door zijn zoon Jo Kooijman in de wereld gebracht zijn. Nu kan men het in Hollandscheveld zo horen:

Het moet gebeurd zijn vóór de Eerste Wereldoorlog. In een donkere en stormachtige november-

Ds. Jan Kooiman, van 1908-1938 predikant te Hollandscheveld.

nacht werd hij uit bed gebeld. 'Boodschap van Endrik Boertien. Hij is erg ziek en of de dominee komt!' De boodschapper wachtte niet en met een petroleumlantaarn ging de predikant midden in de nacht op stap. Hijgend en doornat van zweet bereikte hij na meer dan een uur ploeteren en glijden door het veen en langs gevaarlijke wieden [brede sloten in het veengebied] het keuterboerderijtje van de familie Boertien.

De familie was in diepe slaap en na te zijn gewekt door roffels op het raam, even verbaasd als de dominee. Ze wisten niets van een dringende boodschap.

Een kwart eeuw later liet Roelof Thalens, een drinkebroer en vechtersbaas, de dominee komen. Op zijn sterfbed bekende hij dat hij schuldig was aan de 'boodschap' van Endrik Boertien. 'Met z'n vijven wilden wij dominee in 't Rechtuut (een kanaal) mieteren,' bekende hij. 'Dominee wilde de kroegen weg hebben. En altijd had dominee er wat van te zeggen, als we eens een lolletje hadden.'

Thalens vertelde toen, met de angst nog in zijn ogen, over twee 'spoken', die de dominee die nacht vergezelden. Twee spoken in het wit. 'We hebben ze alle vijf gezien,' hield Thalens vol, toen de dominee vertelde dat hij echt helemaal alleen die barre tocht had gemaakt. Toen Thalens van dominee op zijn verzoek vergiffenis kreeg, ontspannen zijn trekken, het was alsof er een grote last van hem weggenomen was. 'Danke dominee. En toch waren er twee... witte... O dominee,' stamelde hij. Het waren zijn laatste woorden. (VdK)

Hoogeveen

ALS HET REGENT DRUPT DE GOOT

De informantengroep uit Hoogeveen die het materiaal uit die plaats leverde voor het grote *Woordenboek der Drentse Dialecten* van G.H. Kocks (1996-1997) zond volgende anekdote uit hun plaats in:

Het is al lang geleden, toen hadden ze in een Drents dorpje een kerk met een rieten dak en dat kerkje brandde af. Dat was de schuld van de snieder (kleermaker). Die woonde naast de kerk en schoot vaak op de kraaien en duiven die op het dak van de kerk zaten. De snieder had een oude voorlader waar als prop een hele Meppeler Cou-

rant in ging. Zo is het gebeurd dat hij met mooi droog weer op de duiven schoot en het rieten dak in brand raakte. Toen had je het gegooid in de glazen; de kerk ging eraan.

Maar hij werd weer opgebouwd en toen hij weer klaar was en in gebruik genomen zou worden, wilde de kerkenraad een steen in de muur laten zetten, waarop moest staan hoe de kerk in brand geraakt en weer opgebouwd was. Nu, een steen was wel te krijgen, maar wat moest erop komen te staan? Daar hebben ze diep over nagedacht. Ten slotte besloten ze dat elk een regeltje moest leveren. Zodoende kreeg je dit:

Nummer één zei:

d'Olde karke is of'ebraand

Nummer twee:

Dat kwaamp deur des snieders haand

De derde, na lang prakkezeren:

En dat dee hi' mit 'n scheute

Nummer vier kwam er niet uit en zei ten slotte:

En as 't rège'nt drupt de geute!

Deze anekdote was toen op wel meer plaatsen in Drenthe bekend en de laatste regel kan men daar ook als spreekwoordelijke doodoener horen. De oudste versie vinden we in een schets uit 1878 van de uit Beilen afkomstige onderwijzer Hendrik Ulehake (1827-1891): 'n Vertel van 'n man, dee om en nije doomneer uut west hadde'. Daarin speelt het verhaal in de tijd vlak na de Reformatie. De kerk wordt hier op oudejaarsavond door een kleermakersknecht in brand geschoten. De dichters zijn de vier volmachten onder leiding van hun president en zij brengen nadat met strootjetrekken de volgorde is vastgesteld het met veel moeite tot: *De karke dee is of'ebrand, / Dat kwam al deur en sniedersklant, / Den dead dat met en scheute. / As 't regent lop de geute*. De dominee wil echter dit rijm niet op de voorgevel hebben. Ulehake voegde hier nog aan toe:

Een jaar of wat later moest de kerk weer gewit worden. De president, die het nog altijd dwarszat dat hun rijm niet boven de voordeur van de kerk was aangebracht, hield het opzicht over het witten. De schilder, die onder hem stond, wilde met zwarte letters een Bijbeltekst op het witsel zetten. 'Ho,' zei de president, 'dat moet niet, wat in de Bijbel staat, kunnen de mensen er wel in lezen. Ik zal een rijm maken van twee regels, en als dat af is, dan zet je dat erop, zonder dat de dominee

of een sterveling het eerst leest. En dan moeten de voorletters van mijn naam eronder.' Hij dacht een uur of twee diep na en ging toen naar de schilder, en toen het volk de volgende zondag in de kerk kwam, stond er met grote zwarte letters op het witsel in de kerk:

In 't joar 16honderd ditte
Is deze muur gewitte.

En daaronder de letters J.P.H.

Hoewel we deze anekdote niet buiten Drenthe aantreffen, lijkt hij toch een bredere verspreiding te hebben gehad. Hierop wijst een door Jeroen Jeroense, dat is Hieronymus Sweerts (1626-1696), in zijn befaamde *Koddige en ernstige opschriften* (eerste druk 1682) gepubliceerd opschrift op een bord in De Rijp:

Dit dorp is verbrand
Door een scheute
Van een snijders kwant,
Zoo loopen de geuten. (VdK)

Koekange (gem. De Wolden)

DE KLEINE HEKS

Koekange in Zuidwest-Drenthe dankt zijn heksenverhalen aan G. Broekhuizen (1844-1928), een schrijver, dichter en schilder en mislukte boer met een interesse voor de plaatselijke zeden en gebruiken. Daarnaast schreef hij meer dan dertig toneelstukken en was regisseur van de toneelvereniging De Morgenstond. Aan het einde van de negentiende eeuw stuurde hij enkele teksten naar de verzamelaar G.J. Boekenooen en ruim twintig jaar later publiceerde hij zelf het een en ander in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, waaronder de berijmde inhoud van het toneelstukje 'De heksenbrouwkêtel'. Dit verhaalde over de duivelbanner Gerrit Mast die een koe komt ontheksen en een knechtje heeft meegenomen dat zich als heks verkleedt en uit een ton wordt gebannen. Broekhuizen kan makkelijk nog een virulente vorm van toverijopvattingen hebben meegemaakt, hoewel ze tegen het einde van zijn leven aan het afzakken waren. Althans in 1934 vulde de plaatselijke onderwijzeres J.L. Kruissink op de volkskundevragenlijst onder meer in: 'Wel is hier vroeger eens een huis in brand gestoken, omdat men beweerde, dat de bewoonster een heks was.'

Van iemand te Koekange werden af en toe op onverklaarbare wijze koeien uitgemolken, die op zijn stal stonden. Eens liep, vroeg in de morgen, een buurman door het veld en zag daar een zonderling tafereel. Een wijf, neergehurkt bij een 'russchentop' [een pol van bies, een grassoort], had een emmer voor zich en trok met alle ijver aan de russchen [biezen], waaruit met rijke stralen melk in de emmer vloeiden. De vrouw riep: 'O, beklap [verraad] mij niet, dan zal ik u alles vertellen.' Ze deelde daarop de verbaasde man mee dat zij op die manier melk kon bekomen, zoveel ze maar wilde (1894).

De meesterjager van den huize Havixhorst (tussen De Wijk en Meppel) zag elken morgen een haas de laan oversteken. Natuurlijk schoot hij erop; maar hoe goed hij mikte, raken deed hij het beest nooit! Hij sprak met den baron over het geheimzinnige dier en deze gaf hem de raad om bij zijn hagellading drie roggekorrels te doen. En jawel, de volgende morgen toen het beest weer verscheen schoot hij het aan; maar het wist weg te komen en hij kreeg het dus niet. De baron moest er echter meer van weten en ze gingen dus op onderzoek uit. Het bleek toen dat een buurvrouw met het hoofd in de doeken te bed lag. Ze is weer beter geworden, maar de haas heeft zich niet meer vertoond (1894).

Zonder verdere bijzonderheden verhaalt men dat de grootmoeder van klein Jaopik, van Ruinerwold, die een heks was, in een mosterdvolle [een klein potje] over het Giethoornse weide voer, wat onwraakbare getuigen hebben gezien (1894).

Broekhuizen schreef ook aan Boekenooen dat hij nog een ander heksenverhaal kende, 'een van een muisje, dat voor een kelderraam in een zak werd opgevangen en toen opeens de zak vulde [...] 't Was de heks, die tevoorschijn kwam.' Twintig jaar later verwerkte hij dit tot een heel verhaal:

Om zich des nachts toegang tot een veestal, kelder of woonkamer te verschaffen, was voor MAAIE, zo heette het wijf, een kleinigheid; een ruimte waar een muis door kon, was voor haar ook voldoende. Zij had zich dan maar eenvoudig voor 'n ogenblik in een muis te veranderen om, na het doorkruipen, dadelijk weer haar oude gedaante aan te nemen.

Dan kon ze in 't holle van de nacht naar hartelust te werk gaan: het vee met haar giftige adem beblazen of andere duivelsche kunsten wrochten.

Op zekere tijd, vertelde JANSEN, was zijn grootmoeder ten einde raad. Blijkbaar waren haar koeien gezond, daar ze veel en lekkere melk gaven, maar... boter kreeg ze niet, om de eenvoudige reden, dat al sedert dagen alle morgen de room van de weivaten zó volkomen was verdwenen, alsof ze door bekwame handen was afgeschept. Het spreekt vanzelf dat aan MAAIE werd gedacht, die er zo welgedaan en glimmend begon uit te zien... Hoe ze 't 'm lapte bleef echter een raadsel, tot eindelijk bij herhaalde inspectie bleek, dat in de benedenhoek van een der kelderkozijntjes een drempeltje begon te vermolmen, waardoor een gaatje ontstaan was, groot genoeg voor een klein knaagdier en... een heks.

'Mijn oom,' zei JANSEN, 'was een wakkere kerel; dadelijk wist hij er wat op om de roomdievegge te snappen.' Hij gaf zijn moeder de raad om met drie man de wacht te houden en dan naar bevinden te handelen. Hij en de beide knechten gingen, om argwaan te voorkomen, tegelijk met de overige huisgenoten naar bed, maar stonden in alle stilte om goed elf uur op en staken de hoofden bijeen om te luisteren... te luisteren of er ook eenig gerucht in de kelder werd vernomen... Zij hielden de adem in en zeiden geen woord. Op al te sterke proef werd hun geduld niet gesteld, want nauwelijks had het twaalf uur geslagen (het spook- en heks-uur!) of zij stootten elkander aan ten teken dat er iets gaande was! Eerst een onbestemd geluid buiten, als van schuifelende voetstappen en het ritselen van kleren, daarna enig gekriewel en, eventjes later, een geklok en gezeuter waardoor hun de haren te berge rezen! De boer gaf het teken dat de jongste knecht hem moest volgen, waaraan schoorvoetend gevolg werd gegeven. Op de tenen slopen zij de voordeur uit en op het kommando: een! twee! drukten zij een grote zak voor het muizengat en hielden die stevig vast. 'Niet loslaten!' riep de boer en iets harder: 'Al klaar!', waarop de opperknecht handig met een zwavelstok een vetkaars ontstak en, zichzelf vermannend, parmantig naar de kelder stapte en de deur opentrok. Net nog even zag hij een dikke muis tegen de muur op klauteren en in het gaatje verdwijnen. Arme muis! hoe liepen haar berekeningen falikant!

Want, buiten gekomen, was er voor de metamorphose maar amper ruimte. De gehele grote zak was vol met MAAIE.

Broekhuizens verhalen zijn interessant omdat ze aanwijzingen leveren die zijn vraag naar het mechanisme waarvan heksen zich bij hun gedaantewisseling zouden bedienen nog indringender kunnen beantwoorden. In veel Nederlandse sagen lijkt het erop alsof de heksen simpelweg kunnen metamorfoserend. Maar alhoewel het er vaker niet dan wel bij staat, kan men bij verwondingen van een heksendier ook denken aan een tweede lichaam van de heks, een zogenaamd 'dubbel'. Een onmiddellijke transformatie komt namelijk nauwelijks voor; het is meestal de volgende dag dat men iemand met verband om ziet lopen en zodoende de geslagene kan identificeren. Dat wil zeggen dat hoewel het dramatisch effect in Broekhuizens verhaal niet te verloochenen valt, het door hem gebruikte gegeven op zijn minst zeldzaam is te noemen. In naburig Nijeveen was dit 'dubbel' zeker bekend, want toen in november 1874 een haas tussen de kerkgangers liep, werd er over 'zielsverhuizing' gesproken. Ook het varen in mosselschelpen, in eierschalen, of zoals hier in een 'mosterdbolle', was slechts mogelijk omdat de geest van de heks een stuk lichter heette te zijn dan haar eigenlijke lichaam. Ten slotte is wellicht een tweede lichaam voor te stellen dat ter plekke de koeien zit te melken terwijl de eigenlijke heks dit elders kopieert en zo de melk opstrijkt. Het hoeft nauwelijks betoog dat het hier gaat om de opvattingen van degenen die iemand van hekserij beschuldigden. De vrouwen in kwestie zelf zullen er anders over hebben gedacht. (WdB)

Meppel

DE MUGGENSPUITERS

Op een rustige zomeravond in de Drentse stad Meppel riep een mannenstem plotseling: 'Brand in de kerktoren! Brand!' De man wees sidderend met zijn vinger naar het bouwwerk, dat hoog en rank boven alle andere hoge gebouwen uitstak. De inwoners zagen een rookwolk die smal en dreigend om de Meppeler toren deinde. Binnen een halfuur was de brandweer gearriveerd. Zij zette de brandspuiten aan en begon emmers water door te geven, van inwoner op inwoner. De burgemeester riep de inwoners van Meppel op tot kalmte. De kerktoren stond doodstil tot ineens een stem

Standbeeld van de Meppeler Muggen uit 1971 van Aart van den IJssel. Het beeld is, na meerdere gevallen van vandalisme, buiten het centrum (en gezien de strekking van het verhaal haast ironisch) bij de ingang van de brandweerkazerne geplaatst.

riep: 'Hij beweegt! De toren gaat om!' Op dat moment verscheen boven in de toren een man. Hoe had hij boven het vuur uit kunnen stijgen? Met de handen aan zijn mond riep hij: 'Er is geen vuur! Het zijn muggen, die zwermen om de toren!' De brandspuit verzwakte zijn straal. Tussen de inwoners van Meppel stonden dorpelingen van omliggende gebieden. Ze grinnikten. 'Muggen! Muggenspuiters!' zeiden de gasten onder elkaar. En zo heten de Meppelers dan ook vanaf die dag.

De inwoners van Meppel werden spottend moggen (muggen), moggespuiters of spuiters genoemd. Over de spotnaam gaat het volgende kreupelrijm: 'De Meppelers zijn muggen; Zij hebben maar één lid, Daar kop en kont aan vastzit.'

Muggen(spuiters) is een van de vele spotnamen voor inwoners van een bepaalde plaats of streek. De spotnaam 'muggen' is naast Meppel ook bekend in Dalfsen, Haarlem, Kattendijke en Woerden (muggenspuiters). Daarnaast werden de Fransen ooit muggen genoemd. In België komt hetzelfde muggenverhaal eveneens regelmatig

voor. In Mechelen dacht men in 1687 dat de toren in brand stond. Het bleek de maan te zijn. De verhaalvarianten waarin de maan, de toren, een wolk muggen, het noorderlicht of de zon worden geblust treffen we onder meer aan in Alphen aan de Rijn, IJsselstein, Middelburg, Utrecht en Zundert. Versies van het verhaal komen voor in heel West- en Midden-Europa, maar ook in Noord-Afrika en de Verenigde Staten. In het volksverhalenonderzoek is het verhaaltipe internationaal bekend.

Het verhaal van de zon-, maan-, toren- of muggenblussers zou ook achteraf als verklarend verhaal aan de spotnaam (Meppeler) muggen gekoppeld kunnen zijn, om een niet meer begrepen scheldnaam te verklaren. De spotnaam zou in een eerder stadium kunnen duiden op de inwoners, die spottend gezien werden als niet krachtig en weinig talentvol. Tegenwoordig worden dergelijke grappige verhalen nauwelijks meer verteld. De spotnaam is uitgegroeid tot geuzennaam. Zo kent men in Meppel onder meer het koor de Möppeler Mugg'n, het Meppeler Muggenfestijn en een gelijknamig koekje. Het 'Meppeler muggen'-beeld stond voor de hervormde kerk, waar het voorval zich ooit zou hebben afgespeeld, maar is vanwege vandalisme verhuisd naar de brandweerkazerne. (RAK)

Odoorn

(gem. Borger-Odoorn)

HUNSHOW

Al langer dan driehonderdvijftig jaar spookt door Drenthe de herinnering aan een ondergegene stad, Hunsow in het Hunzedal ten oosten van Odoorn. De overlevering werd op gang gebracht door de grondlegger van de Drentse geschiedschrijving en archeologie, Johan Picardt (1600-1670), predikant en arts te Rolde en Coevorden. In zijn in 1660 verschenen *Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten Der Provintien en Landen Gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe. Waer by gevoeght zijn Annales Drenthiae*, enz. beschrijft hij hoe in het jaar 808 of 809 de Noormannen onder leiding van de Denenkonning Godfried Drenthe geplunderd hebben en voegt hieraan toe:

Ik houd het ganselijk daarvoor, dat in deze Deense furie verwoest zij de vermaarde Hunse. En overmits aller mensen monden vol zijn van deze Hunse, zonder dat iemand iets gewis daarvan weet te spreken, zo moet ik enige overdenkingen van mij over dit subject hier op het papier brengen en de liefhebbers des vaderlands daarmee dienen. De HUNSO is gelegen in 't oosten van Drenthe, op een hoogte, hebbende in 't oosten een zeer groot Moor, dat voortijds geweest is een wild en impassabel meer of staand moerassig water, omringelende het meeste gedeelte dezer Landschap Drenthe. Dicht bij de Hunso, in dit moer neemt zij begin een riviertje, dat allengs breder en wij-

Het oude wapen van de gemeente Odoorn beeldt de sage uit van de stad Hunsow, die op de rand van zand (goud) en veen (tegenhermelijn) zou hebben gelegen en die door de Noormannen verwoest zou zijn. De schildhouders symboliseren net als in vele andere Drentse gemeenten de prehistorische bewoning. Collectie Gemeente Borger-Odoorn.

der werd, lopende naar beneden door Groningen in de Noordzee, en werd genaamd Hunesus. Deze rivier is nu klein en een stukswegs opgedroogd, vermits dat moer waaruit deze rivier zijn water ontvangt volgens de aard en natuur van alle moren jaarlijks droger en passabeler werd. Doch dat deze rivier voortijds groot en navigabel geweest zij, zodat door de zelvige schepen hebben kunnen open afvaren, zulks getuigen de veelderhande stukken van schepen en andere soorten van scheepsgereedschappen die te verscheidene tijden uit de grond van deze opgedroogde rivier met verwondering werden uitgehaald.

[...] Het plein, alwaar dit oude gestichte voortijds gestaan heeft, is zeer ampel en ruim, met een hele hoop straten die met vlinten of kiezelstenen belegd en bestraat zijn, welke straten op de ene plaats recht, op een andere krom en omlopend zijn. En tussen deze straten kan een verstandig oog perfect zien de pleinen, waar voortijds de huizen of hutten gestaan hebben. In summa, men kan zien dat er in oude tijden een populeuze woonplaats zij geweest, bewoond van een hoop mensen. Laat hier nog bij komen het oude erfgerucht dat nimmer zal uitsterven, namelijk dat voortijds een stad aldaar zou gestaan hebben, en dat die stad zou aan een navigabele rivier gelegen en van schepen bevaren zijn. Dit is alles waar.

Ten eerste is het zeker en onwedersprekelijk dat het (ten aanzien van zijn eerste fundatie) geen Romeins gebouw en is, want wanneer die enige kastelen of burgen bouwden om haar garnizoenen daarin te logeren, zo gebruikten zij altijd kalk en tegels van klei gebakken, en ook baksteen wanneer zij geen andere levendige steen [natuursteen] konden bekomen. Nu heb ik iteratief met bijzondere curiositeit dit plein doorzocht, maar heb nooit het minste greintje van kalk of baksteen aldaar kunnen vinden, noch gewaar geworden dat het van anderen aldaar ooit gevonden zij geweest. Ergo, het is geen Romeins, veel minder een Frankisch gebouw en dien ten gevolge moet zijn oorsprong ouder zijn.

Ik houd het ganselijk ervoor, dat het in het eerst geweest zij een Nest der Reuzen, dewelke aldaar zijn tesamen vergaderd geweest en hebben aldaar hun hutten en gemene samenkomst en woning gehad. Dat ik dit gevoele, daartoe bewegen mij onderscheidene pregnante redenen. Ten eersten,

zo is het manifest [...] dat in deze Landschap hebben in de oudste tijden gedomineerd de reuzen [...]. Hebben nu de Reuzen in deze Landschap geleefd en zijn ze hier gestorven en begraven en hebben ons zodanige gedachtenissen nagelaten, die ook wel een os zou opmerken, zo moeten ze immers ook enige woonplaatsen en schuilhoeken gehad hebben, in welke zij gewoond en tenminste 's winters zijn gelogeed geweest. Zodanige nu en heb ik tot nu toe nergens in deze ganse Landschap kunnen speuren, als alleen op deze Hunso. Sepulchuren [grafmonumenten] en begrafenissen van steen en aarde gemaakt [P. doelt hier op de hunebedden] vindt men in groten getale, maar niet het minste teken van woonplaats als alleen daar.

Dit mijn sustenu [vermoeden] werd bevestigd met de naam Hunso. Wat is Hunso anders gezeid als Hunsow? En wat is Hunsow anders [...] als een Awe of Owe, dat is een veld of stuk land der Huinen of Heunen? Hunso is dan soo veel als Huneveld [...]. Daar benevens zo en zijn er in geen plaatsen van gans Drenthe zoveel van deze Huinenbegravenissen bij malkander als omtrent deze Hunso en aangrenzende kerspelen en boerschapen. Alzo dat men daaruit kan afnemen dat aldaar het nest moet geweest zijn in hetwelke een rest jonge Huintjes of Reusjes zijn uitgebroed, die zich door 't ganse land uitgebreid hebben.

Picardt neemt verder aan dat de Huinen uit Scandinavië komen, dat ze de Hunze op gevaren zijn en zich in Hunso hebben vastgezet, en dat nadat God het reuzengespuis heeft verdelgd, deze plaats verder is bewoond tot de inval van de Noormannen (negende eeuw), waarna de inwoners zich in Groningerland hebben gevestigd en hun nieuwe woonplaats naar hun oude Hunso Hunsingerland hebben genoemd. De straten van Coevorden zouden zijn geplaveid met stenen afkomstig uit Hunso.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw hebben (amateur-)archeologen en in de archeologie liefhebberende amateurs naar dit Hunsow gezocht. Caspar Reuven (1793-1835), de eerste hoogleraar archeologie ter wereld en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, deed in 1819 onderzoek ter plaatse. Hij vond geen stad, maar wel rijen stenen die hem deden denken aan prehistorische akkercomplexen. Het houtwerk dat Picardt gevonden had zou kunnen komen van de daar in de buurt beginnende, in 1818 pas ontdekte houten veenweg, de zgn. Valtherbrug die uit de Romeinse tijd

stamt. In 1843 deed een provinciale commissie van notabelen onderzoek, onder andere naar de plekken die in de volksmond bekendstonden als De Wal, de Batterij en De Haven, en ook al vonden zij geen haven, zij vonden toch wel iets wat op een stratenpatroon leek en kwamen tot de conclusie dat er 'eene door een aanzienlijke bevolking bewoonde plaats' moest zijn geweest. De Podagristen (zie Elp) werkten de gegevens van de commissie verder uit en kwamen zelfs met een plattegrond van het stratenpatroon. Sindsdien wisselen de theorieën pro en contra, met de nodige deining eromheen, elkaar af, maar nadat de beroemde archeoloog Albert Egges van Giffen (1884-1973) er in 1921 de staf over brak, er was geen spoor van bewoning te vinden, geen enkel artefact, zijn de geleerden het er wel over eens dat Hunsow niet bestaan heeft, in elk geval niet op de plaats die Picardt aangaf. Wat wegen en bewoningspatronen leken, is geheel te verklaren uit geologische processen, al blijven sommigen ook vasthouden aan de theorie over de primitieve akkers uit de ijzertijd (de zogenaamde raatakkers of 'Celtic fields').

Wat nog niet betekent dat Hunsow uit het collectieve geheugen van de Drenten verdreven is. De al voor Picardt bestaande 'erfgeruchten' over een verdwenen nederzetting werden verder gevoed en versterkt door de geleerde speculaties die de volksverbeelding nu ook aan een naam hielpen. Een zekere Tjerk zag omstreeks 1840 in een voor gezicht een koning van Hunsow opstaan en de heerschappij over de stad aanvaarden, wat volgens hem betekende dat de stad weer herbouwd zou worden. Enige jaren later verscheen er te Odoorn een man die zei dat hij die koning was en dagelijks zijn koninkrijk kwam overzien. Tot op heden blijft aantrekkingskracht van een mogelijk roemrucht Drents Atlantis onverminderd groot. Als het niet bij Odoorn gelegen kan hebben, waarom dan niet ergens anders in de buurt? In 1990 bracht de landbouwer/amateurarcheoloog Lammert Hingstman uit Bronneger met een wichelroede Hunsow achter zijn huis in kaart; een paragnost bevestigde zijn vondst. Hij krijgt in Bronneger contact met de oertijd: 'Het was een grote nederzetting waarbij de houten huizen met het gezicht naar het water toe stonden. Er waren veel feesten, er werd gedanst en men dronk grote hoeveelheden zoet bier. Het was ruig volk.' Sindsdien verkocht Hingstman Hunzo-graszoden en -asperges. Ook bestuur en politiek eigenden zich Hunsow toe. In het wapen van Odoorn kwam het brandende Hunsow te staan en in 1995 werd er serieus over gedebatteerd om een nieuw Hunsow te stichten om zo de bevolkingsdruk

op de Hondsrug in goede banen te leiden. Het is er nog niet, maar wat er niet was, kan nog komen. Dat ook in allerlei andere verbanden de naam Hunsow als merkteken gebruikt werd en wordt, verbaast dan ook niet. (VdK)

Oosterhesselen (gem. Coevorden)

DE HESSELER TOREN

De meer of minder gezonde rivaliteit tussen buurdorpen leidde vroeger maar al te vaak tot rituele kloppartijen aan de dorpsgrenzen, in herbergen, op kermissen en jaarmarkten, en later ook bij sportwedstrijden. Voor meer geestelijke kneuzingen zorgden spot- en lofrijmen als:

Coevorden is een fraaie stad,
Dalen is een moddergat,
Wachtum is een eendenpoel,
En Hesselen een koningsstoel.

Ook volksverhalen werden als plaag- en spotwapen ingezet. De verschillende kerktorens in het zuidoosten van Drenthe worden in het volgende rijmpje gekarakteriseerd:

Van de Emmer spits, Coevorder kliits, Daler romp,
Hesselter stomp
En de Zweeler horen, kan alleen de Sleener toren,
mij bekoren!

De kerk van Oosterhesselen heeft een merkwaardige toren. Hij stamt uit de vijftiende eeuw, is relatief kort, heeft een stompe spits en staat, een unicum voor Drenthe, enkele passen van het jongere (1625) kerkgebouw af. Over hoe dit zo gekomen is, verschillen de verhalen, maar dat het de schuld is van de jaloerse inwoners van Sleen, die de mooiste en hoogste toren van de hele omgeving hadden, daarover zijn ze het in Oosterhesselen eens.

De Hesseliers wilden een nieuwe kerk bouwen. Die moest de hoogste toren van heel Drenthe krijgen. Ze weerden alle vreemdelingen uit het dorp en

De toren en het schip van de kerk van Oosterhesselen.

bouwden in het geheim jarenlang aan een toren. Maar toen deze boven de bomen uit ging steken, kregen de Sleners toch lucht van hun plannen. In de midwintertijd trokken ze op een nacht met touwen en ladders naar Oosterhesselen om de nieuwe toren naar beneden te halen. Door het lawaai dat ze maakten werden de Hesseliers wakker en er ontstond een geweldige vechtpartij. De thuispartij won, maar het lukte de Sleners toch een stuk van de toren af te trekken. Dat viel op het dak van de kerk en vernielde het nu ontbrekende stuk. Het gevolg was dat de Hesseliers van hun plannen af moesten zien. Ze metselden een spits op hun korte toren, en herbouwden het vernielde stuk van de kerk niet. Sleen bleef de hoogste toren houden.

Een andere overlevering begint net zo, maar laat de Sleners zo hard aan de toren trekken dat ze deze met fundament en al van de kerk losscheuren. Ook wordt deze strijd wel in de reuzentijd geplaatst. De Sleners durfden niet naar Oosterhesselen om de bouw tegen te houden maar trokken, de broekzakken vol stenen, op naar het Hesseler kerspel (kerkgemeente). Op een halfuur lopen van het dorp stopten ze en gooiden vandaar hun stenen naar de Hesseler kerk en toren. Een hele middag gingen ze hiermee door. De Hesseliers stonden machteloos, het haantje werd van de toren geslagen en de ramen gingen aan gruzelementen, maar het gebouw bleef staan. Toen werd een van de Sleners zó kwaad, hij greep een enorme steen en gooide die vlak naast de toren dwars door de kerk heen. En zo is het gekomen dat de kerk nu een paar treden van de toren staat.

Niet alleen de Hesseliers, ook de Emmenaren werden er door de Sleners van weerhouden een toren hoger dan de hunne te bouwen. Toen deze dat toch probeerden gooide een sterke man uit Sleen een enorme kei naar de Emmer toren in aanbouw. Hij miste op een haar na: de steen plofte vlak bij de kerk neer aan de voet van een oude eik. Daar ligt die steen nu al eeuwen als bewijs van de Sleners afgunst. Het hielp, de Emmenaren stelden zich tevreden met een stompe spits.

Ook elders kan men verhalen over kerk- en torenbouwrivaliteit vinden. De hoogste toren van het Friese platteland bijvoorbeeld stond in Tzum. Toen de Oldeboornsters een nieuwe toren moesten bouwen, wilden ze dat die de hoogste zou worden. Ze trokken naar Tzum en maten de toren daar met een touw op. De Tzummers legden hun niets in de weg, maar slaagden er wel in stiekem een stuk van het meettouw af te snijden. Zo bleef

hun toren toch de hoogste. Sindsdien worden de Tzummers voor lijntjesnijders (*lyntsjesnijers*) en de Oldeboornsters voor torenmeters (*tuorkemjitters*) uitgescholden. (VdK)

Peest (gem. Noordenveld)

DE LEBSTOK

In Peest, tussen Norg (gem. Noordenveld) en Zeijen (gem. Tynaarlo), waar de Schaapdijk en de Veldweg samenkomen, staat een houten grenspaal, de *Lebbepaal* of *Lebstaok*. Hij staat als de *Libstake* al vermeld op een kaart uit 1774 en werd in de loop der tijden telkens vernieuwd. Omstreeks 1938 herstelde vvv Norg de staak, maar deze werd in de oorlogsjaren, toen er een vliegveld werd aangelegd, weggenomen. Een daarna geplaatste paal werd door een boer tot richelpalen verzaagd, waarop het gemeentebestuur op verzoek van het Drents Genootschap in 1949 andermaal een paal plaatste. Ook deze paal, kort, vierkant en afgeknot, was geen blijvertje; nu staat er een onbewerkte lange staak, met daarnaast een steen met

De 'Lebbestaok' in Peest. Op de steen, voor de stok, staat vermeld: "Lebbestaok". Vrouw Lebbe is hier vermoord en te Vries begraven waarna een staak tussen Norg en Vries de grens moest gaan bepalen'.

een verklarende tekst. Bij de plechtigheid in 1949 droeg de in Vries geboren dichter van het Noorderveld Lammer Braaksma (1891-1963) een vers voor over de overlevering die de paal verklaart:

Op de grote wijde veenachtige heide,
die vroeger de dorpen Norg en Vries scheidde,
liep een oude halfblinde vrouw.
Het was zo koud en de lucht was zo grauw.
Met onder de arm wat bedelwaar
en een tipdoek over het grijze haar
strompelde de oude Lebbe langs het heidepad.

Ze voelt zich niet goed, gaat even zitten en glijdt weg in de eeuwigheid. De volgende dag vind de scheper van Norg haar. De markengenoten van Norg die haar zouden moeten begraven, vinden dit veel te duur en dus beweert de scheper, dat hij haar net in de marke van Vries heeft gevonden. De boeren van Vries maken hiertegen geen bezwaar en begraven de oude Lebbe, maar plaatsen wel op die plaats een staak, die nu de grens tussen de Norger en de Vrieser marke aangeeft, waardoor zij er verscheidene bunders best heideland bij krijgen.

Oudere overleveringen van deze sage zijn heel wat dramatischer. Jan van der Veen Azn (1810-1885), een dichter uit Hoogeveen, geeft in 1878 de oudst bekende versie. Hij plaatst de staak, die hij Lebstaak of Dodenpaal noemt, op de grens van de toenmalige marken Zeyen en Peest.

Lebbe wordt bij hem dood gevonden op het veld, en omdat zij geen geld bij zich heeft, neemt men aan dat zij van honger is omgekomen. Zij wordt door de Zeyers ter plekke begraven. Maar er komen geruchten. Zij was goed gezond en levendig het laatst gezien te Westervelde, waar een knecht van de heer van Westervelde haar meegenomen had op een wagen. Omdat er bloed uit de mond van het lijk was gesijpeld, én de plaats wel erg afgelegen was, begint men nu aan een moord te denken, ook al omdat bleek dat ze net een koe had verkocht. De knecht wordt ondervraagd. Hij vertelt dat hij haar richting Zeyen heeft afgezet en wordt niet verdacht. Maar dan ontdekt een andere knecht die met hem aan het houtzagen is bloed op zijn broekspijp. De dader vlucht ontzet maar wordt weldra gepakt en bekent.

Het grensconflict tussen Norg en Vries. Illustratie van Pol Dom uit 1919.

De Drouwenaar Harm Tiesing (1853-1936) hoorde het verhaal in zijn jonge jaren van de scheper Jan Hadders en maakte er in 1892 een lang rijmstuk van.

Een arme maar flinke weduwe Lebbe heeft haar enige koe moeten verkopen om haar schulden te kunnen betalen en brood te kunnen kopen voor haar kroost. De avond valt en zij durft niet over het veld terug naar het dorp waar ze woont, een à twee uur gaans. Een oude boer biedt aan haar door zijn knecht naar huis te laten brengen. De knecht berooft en vermoordt haar. Aanvankelijk weigert men het lijk ter aarde te bestellen. 't Is in oez' veld niet!' hoorde men zeggen, 'dan raok wij 't liek niet an.' De last kwam zo op de eigenaren van het aanliggende veld. Zij zorgden voor de begrafenis.

Sunt stiet er 'n paol as scheidingssteken
Daor in dat stil ern treureg oord,
Waar eenmaol d'onschuld weur vermoord
Deur listigheid en valsche streken.
't Een veld verloor 'n bundertal

An grootte, zoo men nog wil weten:
de scheidingspaol wordt 'Lebstok' heeten;
En zoo herdenkt men dit geval.

Een lokalisatie geeft Tiesing niet, al kende hij de versie van Van der Veen. Dat dit verhaal een zwerfsage is die zich gehecht heeft aan grenspalen, blijkt uit een mededeling van de drie Podagristen (zie Elp) uit 1843: tussen Coevorden en Dalen heeft gedurende honderddertig jaren een geschil bestaan aangaande de grensscheiding van beide gemeenten. Het erfgerucht vermeldt, dat een in de velden tussen Coevorden en Dalen gevonden lijk een grond is geweest om ten voordele van laatste gemeente de grensscheiding te bepalen ter plaatse waar 't lijk was opgegraven. De stad Coevorden zou toen geweigerd hebben het te doen begraven, omdat het, naar hun mening, op het grondgebied van Dalen was gevonden. (VdK)

Ruinerwold

(gem. De Wolden)

KASPER MIT DE BENNE

Het leven op het Drentse platteland (en dit geldt voor het platteland in het algemeen) was in vroeger tijden niet zo eenzaam als nu vaak gedacht wordt. Er kwam, zelfs bij de meest afgelegen boerderijen, zolang de wegen begaanbaar waren, voortdurend volk aan de deur. De plaatselijke bakkers, slaggers en kruideniers bezorgden natuurlijk aan huis, timmerman, smid en naaister kwamen op afspraak, maar ook allerlei vreemd volk kwam ongevraagd langs, vaak op vaste tijden of in een seizoensgebonden ritme: bedelaars, liedjeszangers en muzikanten, kiekkastmannetjes, hardlopers, brillenverkopers, schoorsteenvegers, voddenkopers, scharenslijpers, nieuwjaarswensers, bruiloftsnoders (hochtiets- of wasschupsneuger) enz., veel te veel om op te noemen. Vaste prik waren ook de kooplieden (kiepkerels, -lopers, -kroamers, kiepiemannen of kissieskerels) die met een mars (ben of benne), korf of kast op de rug allerlei nutte en onnutte zaken uitventten: van mooie stoffen tot almanakken, liedboekjes, spelden, snoepgoed en snuisterijen. Er werd op ze gerekend en ze waren welkom; ze brachten de grote wereld in het dorp: niet alleen nieuwe dingen, maar ook nieuws.

Een zo'n marskramer die, waarschijnlijk eind negentiende eeuw, zijn sporen door Drenthe trok en die we alleen met zijn voor- en bijnaam kennen, was Kasper mit de benne. Hij was een marskramer 'van stand', wat meer

Een marskramer met kiep. Opname uit 1899 in Den Ham (Overijssel).

dan een gewoon negotiemanntje, zijn koopwaar was van kwaliteit en uit de hogere prijsklasse, zoals stoffen, messen en scharen. Verschillende verhalen waren er over hem in omloop. Zo ook het volgende dat uit Ruinerwold stamt:

Kasper kwam eens op een morgen bij een boerderij, stapte naar binnen, zette de mars op de vloer, zei goede morgen en snoof de lucht op van de pannenkoeken die de boerin aan het bakken was. Er lag al een stapeltje op een bord op het fornuis. 'Moeten er veel mensen van die pannenkoeken eten?' vroeg Kasper. 'Ja,' zei ze, 'de baas, ikke en de knecht.' Kasper had al wel eens gehoord dat ze zuinig waren en op de penning; hij kon er wel op rekenen dat er niks voor hem over zou schieten. Toch wilde hij wel een paar. 'Als ik het zo bekijk,' zei Kasper, 'dan zijn jullie met elkaar ook geen grote eters. Ik zou dat stapeltje wel alleen opkunnen!' 'Dat had je gedacht,' zei de vrouw, 'een burgerman pannenkoeken eten die in raapolie gebakken zijn.' 'Wedden,' zei Kasper, 'wedden om twee stuivers dat ik ze wél opkrijg?'

De boerin, die niet al te slim was, maar wel tuk op het geld, zei: 'Dat heb je gezegd, kom op met het geld!'

Kasper legde het geld op tafel, pakte een pannenkoek en begon te eten. De vrouw keek toe en begon te lachen toen Kasper bij de derde wat begon te steunen. Toch greep hij nog een vierde. Maar toen hij die half op had, schoof hij de boel aan kant en zei: 'Vrouw, je hebt gelijk gehad, je pannenkoeken liggen erg zwaar op de maag, ik kan er niet meer op.' Hij nam z'n korf op de rug, groette en ging de deur uit.

Toen het volk aan tafel zat vroeg de boer aan zijn vrouw: 'Is het pannenkoekenmeel op? Je hebt er maar een paar gebakken.' 'Nee,' zei de vrouw, 'er is nog wel. Maar Kasper is geweest en die wedde om twee stuivers dat hij ze allemaal wel op kon, maar hij bleef in de vierde steken, die opschepper.' 'Die vetzak,' zei de boer, maar hij kon er wel om lachen dat Kasper zijn vrouw zo te grazen genomen had, al was het jammer van de pannenkoeken.

Deze anekdote is vooral uit Noord- en Oost-Nederland bekend, maar werd ook in Noord-Brabant verteld. Altijd gaat het daarbij om een weddenschap. Iemand wedt in een herberg of bij iemand thuis, meestal een boer(in), om een kleinigheid (een dubbeltje, een brief spelden, een klosje garen e.d.) dat hij een grote hoeveelheid kostelijk eten (pannenkoeken, worsten) helemaal alleen op kan eten. Hij verliest uiteraard, maar heeft voor bijna niets zijn maag vol. We vinden dit humoristische stukje bij ons voor het eerst in Friesland, waar het vanaf 1857 voortdurend opduikt in de volkslectuur, maar het moet al veel ouder zijn, want omstreeks 1548 vertelt de Italiaan Lodovico Dominichi (1515-1564) in zijn humorverzameling *Facezie* hoe een boer, die een kies wil laten trekken, met een soldaat wedt dat hij wel honderd pannenkoeken op kan. Daar zet hij een tand tegen in. Hij verliest, maar wint daarmee wel een gratis extractie. In later jaren vinden we het verhaal behalve in Nederland, ook in Zuid-Afrika. (VdK)

Schoonoord (gem. Coevorden)

ELLERT EN BRAMMERT

Er waren eens twee grote, woeste reuzen. Zij heetten Ellert en Brammert en leefden op de woeste heide in de buurt van het huidige Schoonoord. Ellert en Brammert waren vader en zoon. Het tweetal woonde in een door hen zelf gegraven, donker hol. De mensen uit de omliggende dorpen waren bang

voor de twee als ze op de heide liepen. De reusachtige bandieten beroofden namelijk voorbijgangers. Vanuit hun hol hadden ze dunne zwarte draden gespannen, vlak over het heideveld. De draden zaten in het hol vast aan een schapenbel. Als iemand over de hei liep en met zijn voet tegen zo'n draad trapte, dan ringelde de bel in het hol. De reuzen holden dan naar de wandelaar toe en beroofden hem van alles wat hij bij zich had. Zelfs de kleren werden van het lijf getrokken. Ook sloegen zij menig voorbijganger met hun knuppels dood. De verjaarde rijkdommen verstopten ze in hun hol.

Op een dag besloot het tweetal om een vrouw te gaan zoeken die het huishouden voor hen kon doen. Toen eens een jong meisje, Marieke van Orvelterveen, over de heide liep, werd zij verrast door de reuzen. Ze ontvoerden het wichtje en namen haar mee. Vanaf dat moment sliep Marieke de ene nacht in het stro bij Ellert en de andere nacht onder de schapenvellen bij Brammert. Ze moest hard werken: poetsen, vegen, konijnen slachten, koken, ratten weggagen en nog veel meer. Marieke werd zeven jaren vastgehouden door de mannen en kreeg slaag wanneer zij de karweitjes niet uitvoerde.

Nu wil het verhaal dat Brammert op een dag aan Marieke commandeerde dat zij zijn baard moest scheren. Het meisje sleep het mes over een slijpsteen en streek het daarna over een leren riem, zodat het glad was afgewerkt. Toen de reus tijdens het scheren in slaap viel pakte Marieke het blinkende mes. Zij sneed met één grote haal de hals van de reus door. Zo hard als ze kon rende ze weg van het hol. Teruggekomen van een rooftocht trof vader Ellert zijn zoon in een plas bloed aan. Hij begreep meteen wat er gebeurd was en zag in de verte Marieke wegrennen. Ellert greep zijn bijl en rende achter haar aan. De voorsprong van het meisje werd kleiner en kleiner. Ze was bijna bij de boerderij van haar ouders toen ze het dreunen van de voetstappen van de razende Ellert voelde. Op het moment dat zij aan de klink van de deur trok, struikelde ze. De reus wierp zijn scherpe bijl in de richting van het meisje. De bijl suisde rakelings boven haar hoofd langs en bleef trillend in het hout van de deur steken.

Marieke kwam net op tijd het huis binnen. Ze schoof de grendels op de deur en was veilig. De wilde achtervolging had te veel gevraagd van de

Reuzenpoppen van Ellert en Brammert voor het gelijknamige openluchtmuseum.

oude reus. Hij zakte huilend in elkaar en stierf voor de deur waarachter zijn geliefde Marieke was verdwenen.

Vanaf die dag heet de grote hei Ellertsveld, zo gaat het verhaal. De heuvel waar de reuzenzoon lag, heette Brammertshoop, maar die is afgegraven, en alleen een straatnaam herinnert er nu aan: de Brammertshoopstraat. De Moordenaarskuil, waar volgens het verhaal het reuzentweetal zovelen vermoordde – en waar wellicht inderdaad ooit eens een moord plaatsgevonden kan hebben –, is eveneens vlakbij.

Het hier genoemde verhaal is een verkorte en ietwat aangepaste versie van een vertelling van Henny Spreen-Prinsen. Zij vertelde de sage op 2 april 2007 aan Ruben Koman en Theo Meder van het DOC Volksverhaal. Spreen-Prinsen werkt als vrijwillige verhalenvertelster in het Openluchtmuseum Ellert en Brammert. De sage van Ellert en Brammer(t) duikt voor het eerst op in de *Annales Drenthiae* uit 1660 van dominee Johan Picardt. Hij heeft het waarschijnlijk gehoord tijdens zijn vijfjarig verblijf in het nabijgelegen Rolde:

Omtrent dese tijdt meent men dat geleefd hebben die twee vermaerde (beruchte) Moordenaars / ghe-naemt Ellert en Brammer, Vader en Soon [...] Van dese Moordenaers wert verhaelt / dat sy een Dochter soudent gerooft / en beyde / Vader en Soon / die selve misbruyckt hebben / alsoo dat zy soude swanger gheworden zijn; en dat zij / in absentie des Soons / den slapenden Vader de strot soude af-gesneden / en alsoo ontvlucht / en dese grouwelen ontdeckt hebben.

In deze versie wordt de strot van de vader (niet de zoon) afgesneden.

Het verhaal plaatst Picardt in het midden van de vijftiende eeuw. Als typisch volksverhaal valt het echter niet of nauwelijks te dateren. In het verhaal zijn de hoofdpersonen eerst rovende moordenaars. De kern van het verhaal kan dan ook een vage herinnering zijn geweest aan criminele activiteiten op de heide. De persoonsnamen van de reuzen zijn zeer waarschijnlijk bedacht naar aanleiding van de niet meer begrepen aardrijkskundige (veld)namen Ellertsveld en Brammertshoop.

Aan het eind van de negentiende eeuw zijn de rovers onder meer uitgegroeid tot reuzen, onder invloed van de bekende Drentse hunebeddensage. In de zestiende

en zeventiende eeuw dacht men dat de hunebedden door reuzen waren gebouwd. De Bijbel (met name Genesis 6:4) en klassieke schrijvers vormden de bron voor deze visie. 'Hune' is etymologisch dan ook afgeleid van 'huyne', wat reus betekent. De reuzen zouden de Brammershoop hebben gebouwd met het zand uit hun voorschoten en zouden de hunebedden in hun vestzakken naar Drenthe hebben gebracht. Ellert en Brammert worden op deze manier teruggezet naar de prehistorie.

Deze versie van het verhaal wordt als illustratief voorbeeldverhaal gebruikt in de *Canon met de kleine c: 50 verhalen en liederen bij de Canon van Nederland* (2008). De sage moet hierbij het eerste venster (hunebedden) uit de *Canon van Nederland*, een lijst van vijftig onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis, verlevendigen. Docenten kunnen het hunebeddenverhaal van Ellert en Brammert als voorbeeld gebruiken om de geschiedenis van de hunebedden aan de leerlingen in de klas te introduceren.

De sage van Ellert en Brammert kent verschillende versies en is bekend in Drents dialect, maar wordt ook op andere plaatsen in de wereld verteld, hoewel de hoofdpersonen daar niet bekendstaan onder de namen Ellert en Brammert. Het verhaaltje staat bij volksverhaal-

derzoekers internationaal bekend. Het slot van het verhaal komt ook in sagen over het ontstaan van het stiepelteken voor. Deze sage moet een kerf op de stiepel verklaren. De stiepel is een rechtopstaande (steun)paal, die de grote nien- of deeldeer in tweeën deelt. Het stiepelteken zou ontstaan zijn door toedoen van de reuzenbijl.

Het ontvoerde meisje krijgt pas in de twintigste eeuw een naam. Zij staat in de verhalen onder meer bekend als Marieke, Marijke, Hillechien, Jaantje Wever of Grietien Gelling. Ellert en Brammert verwekken al in de oudste versie van Picardt kinderen bij haar, die zij ook weer verliest. Aan de Oude Molenstraat te Schoonoord staat sinds het Mariekejaar 2009 – een jaar vol plaatselijke activiteiten rondom de persoon Marieke – een standbeeld van Marieke van kunstenares Esther Bruggink.

In een latere verhaalversie van volksverhaalbewerker Josef Cohen ontstaat een compleet nieuwe verhaaltvoeging. Ellert en Brammert zouden roven en moorden, omdat hun was geprofeteerd dat er eens iemand door het veld zou trekken die de sleutel tot geluk bij zich zou hebben. Deze sleutel wilden zij koste wat het kost in bezit krijgen.

Het volksverhaal van Ellert en Brammert is een van de meer geslaagde voorbeelden van het inzetten van een verhaal ter promotie van een gebied. In Schoonoord zijn meerdere 'reuzenrestaurants' te vinden en het Openluchtmuseum De Zeven Marken is zelfs omgedoopt tot Openluchtmuseum Ellert en Brammert. In dit museum vertellen verhalenvertellers de sage regelmatig aan het publiek.

De sage van Ellert en Brammert is al jarenlang ongekend populair in Drenthe en omgeving. Er verschenen door de jaren heen landspelen en een strip in Drents dialect. Daarnaast was het verhaal de inspiratie voor een natuurkunstroute in 2004. Het volksverhaal is een van de bekendere volksverhalen in Nederland en komt in vrijwel elke verzameling van Nederlandse volksverhalen aan bod. Ondanks zijn populariteit blijft het echter de vraag, zoals bij zo vele 'bekende' Nederlandse sagen, hoeveel Nederlanders het verhaal tegenwoordig daadwerkelijk zullen kennen. (RAK)

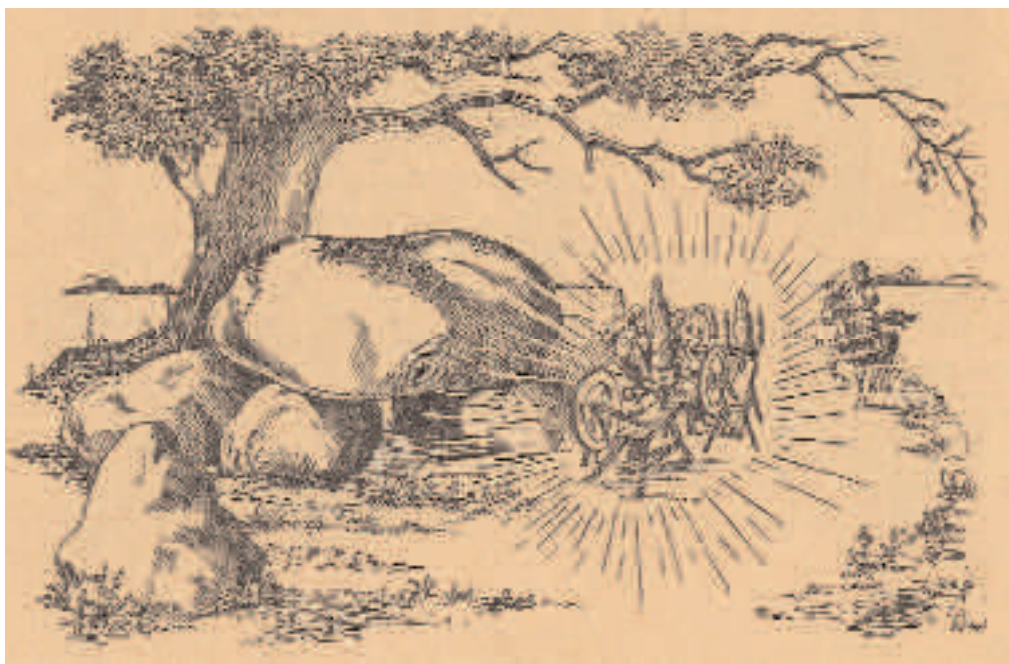

Johan Picardt noteerde de oudst bekende versie van het Ellert en Brammert-verhaal

Wapserveen (gem. Westerveld)

HET VERDWIJNEN VAN DE WITTE WIJVEN

Men vertelt, dat er bij de hunebedden in de omgeving van Wapserveen oude vrouwtjes met gou-

Tekening uit 1949 van spinnende vrouwtjes bij een hunebed.

den spinnewielen zitten te spinnen. Het is gevaarlijk hen te beledigen. Een boerenknecht waagde het toch eens: hij zei hij zou de vrouwtjes eens plagen, maar om echter sneller te vluchten, besteed hij een paard. Op de plaats aangekomen, riep hij:

Old wiefien platvoet	Oud wijffe platvoet
Komstoe mar oet	Kom maar naar buiten
As 't kwaad dut!	Als het [plagen] kwaad doet

Daarover werden de vrouwtjes boos. Hij reed ijlings weg, maar de vrouwtjes zetten hem na en wierpen groene botten. Gelukkig bereikte de knecht de stal; een der botten echter trof de poot van het paard, en die was daardoor zijn hele leven lam. Had het bot de knecht getroffen, dan was hij dood geweest.

De Drentse witte wijven zijn beroemd geworden door de aandacht die de predikant Johan Picardt (1600-1670) in 1660 aan ze wijdde. Daarna worden ze evenwel behoorlijk ongrijpbaar. In de diverse Drentse sagenbundels komen ze slechts sporadisch voor en het hier weergegeven verhaal, door de Leeuwarder bibliothecaris T.R. Dyk-

stra (1820-1862) in de jaren veertig van de negentiende eeuw opgestuurd aan de (toen in België verkerende) Duitse verzamelaar Wolf, is dan ook een van de weinige met enige substantie. Dat de uitdrukking 'witte wijven' er zelfs niet in gebruikt wordt, kan gezien worden als een illustratie voor hun vluchtige karakter. Aan de andere kant is dit niet zo'n gemis, want vergelijking met andere, met name Twentse verhalen leert, dat het thema van plagen en door de geplaagden achternagezeten worden beslist bij de witte wijven hoort (vgl. Zwiëp). Alleen het fraaie detail van de groene botten is uniek.

In Drenthe zelf werden later voornamelijk flarden gepubliceerd van wat wellicht ooit meer volledige verhalen waren. Jo Bergmans-Beins (1879-1948), de politica uit Borger die haar 'legenden' niet lokaliseerde, schilderde de wijven af als zowel bedreigend als behulpzaam en hulde ze in een romantische stijl:

Hoorde je nooit het zachte zingen, dat door alle bladeren gaat, dat langs de struiken glijdt en in de bosschen wegsterft als de tonen van wondervolle muziek; niet te volgen en nauwelijks te onderscheiden van 't windgesuis? Dat zijn altijd en overall de witte wieven, die met haar lange kleren langs al wat er op haar weg is heenstrijken, met zachte fijne geluiden.

De Meppeler docent en journalist Jan Poortman had een dosis speculatie en een gefantaseerd historisch verhaal, alsmede een uitgebreidere dialectversie van de Bergmans-Beins tekst, nodig om zijn sectie over de wijven nog enigszins te kunnen vullen. In ieder geval situeerde hij zijn verdere aantekeningen, hoewel hij naliet ze te dateren:

Ze zweefden boven de berkenbosjes bij Gieten, doch ook tussen het zware hout langs de essen van Dunningen en van de havezaten bij De Wijk of aan de weg van Gees naar Zwinderen. Te Gasteren en Oudemolen zag men ze door de lucht voorbijgaan evenals te Elp; op de stuifzanden van Lhee, Zeegse en Havelte vertoonden ze zich. Op den Ekel – de Ekelenberg bij Zuidwolde – spon er één in maanlichte nachten boven de oude graven en vrouwen gingen tot haar, wanneer het huwelijk kinderloos bleef om op blote voeten af te dalen naar de Reest.

Daar is nauwelijks meer aan toe te voegen en de in 1937 ook in Drenthe verspreide vragenlijst van het Volkskundebureau leverde, behalve voor Drouwen en Gieten, zelfs voor Wapserveen geen antwoorden op. En voor Gieten heette het dat de wijven weliswaar over de hei hadden gedanst, maar dat zulk ‘geloof’ al lang was uitgestorven. Er kunnen verschillende redenen zijn geweest voor deze schamele aanwezigheid. Allereerst was Drenthe schaars bedeed met vorsende volkskundigen. Maar ook de traditie zelf was op haar retour, iets wat ook al evident is in de aangrenzende gebieden. Zo’n haperende traditie heeft weer te maken met een gebrek aan ondersteunende opvattingen en gebruiken; sagen zijn nooit autonoom en hun overlevering is alleen gewaarborgd als ze ook een lokale betekenis en een functie hebben. Dat sluit meteen uit dat de wijven ‘germaanse priesteressen’ geweest zouden zijn, zoals Poortman zich afvroeg, want dan was er helemaal niets over bekend.

Volgens Picardt woonden de wijven in grafheuvels ‘dat men in den selven dickwijls een deerlijk gekrijt, gekerm en weeklagen van mannen, vrouwen en kinderen gehoord heeft: datse by dag en nagt dickwijls van barende en nootlijdende vrouwen zijn gehaelt, en souden die geholpen hebben, oock dan wanneer alles desperaet was: datse de superstitieuse menschen souden gewichelt; haer geluk en ongeluk voorgeseyt hebben, datse gestoolen, verlooren en vervreemde goederen wisten aen te wijsen waer die schuylden’.

Johannes Picardt was afkomstig uit Bentheim, had in Leiden en Franeker gestudeerd en voordat hij beroepen

werd in Rolde in Egmond gestaan. Hij mag niet helemaal een vreemdeling in Drenthe zijn geweest en in Coevorden, waar hij al gauw naar wist te verhuizen, was hij dicht genoeg bij zijn Bentheimse bezittingen om ze te kunnen bestieren. Als predikant, onder meer belast met evangelisatie en het bestrijden van ‘superstitieuse’ praktijken, stond hij toch enigszins van de bevolking af. Het is dan ook goed mogelijk dat hij de plaatselijke opvattingen niet geheel ongeschonden te boek heeft gesteld. Tegen het eind van zijn betoog heeft hij het duidelijk over waarzegsters, *wiksters*, en die waren naar alle waarschijnlijkheid niet identiek met de witte wieven. Het zou kunnen dat deze *wiksters* met ‘witten’ (wetenden, helderzienden) werden aangeduid, al is daar in de zeventiende-eeuwse Drentse bronnen geen spoor van te vinden. In de latere, vooral Oost-Groningse, sagen is er een duidelijk onderscheid tussen ‘wikwief’ en ‘wit wief’.

Het is meer waarschijnlijk dat *wiksters* hun klanten vertelden dat ze hun kennis en kunde ontleenden aan hun associatie met de witte wijven. Dat staat ook niet in de Drentse archivalia, maar het werd wel over heel Europa door magische specialisten naar voren gebracht. Halverwege de zeventiende eeuw waren *wiksters* in Drenthe zeldzaam aan het worden en daarmee moeten dus ook de verhalen die zij ter rechtvaardiging van hun diagnoses verspreidden, in onbruik zijn geraakt. (WdB)

Westerbork

(gem. Midden-Drenthe)

WILLEM V BEZOEKT DRENTHE

Nederland kent niet zoals andere landen vorsten en andere heersers – zoals België keizer Karel v (1500-1558), Duitsland Frederik II van Pruisen (Frederik de Grote, der Alte Fritz; 1740-1786) en de Donaumonarchie keizer Jozef II (1765-1790) – die om welke reden dan ook (hun gemoedelijkheid, gevatheid, rechtschapenheid of open oog en oor voor de noden van hun volk), uit konden groeien tot populaire figuren. Rond deze personages werden in lectuur en mondelinge overlevering cycli van verhalen gevlochten, waarin niet de politiek en de grote geschiedenis de toon aangeven, maar het menselijke, vaak al te menselijke van deze heersers in het samenspel van vorst, volk en hofstaat. Vaak staat het beeld dat zo door het ‘volk’ van hun vorsten gecreëerd werd, haaks op dat van de officiële geschiedschrijving. De Nassaus en Oranjes hadden hier dit soort cycli aan kunnen trekken, maar misten daarvoor blijkbaar toch te zeer die ei-

genscapen en posities die de fantasie in dezen konden bevlugelen. De enige die bij ons in dit opzicht een rol van betekenis speelt is een buitenlander, Frederik II, die als de Oude Frits, vooral in Noord- en Oost-Nederland, nog tot ver in de twintigste eeuw een rol speelde in talrijke sprookjes, novellen en humoristische volksverhalen die vragen om een vorst als dragende figuur. De traditie werd ongetwijfeld mede ondersteund door de inbreng van almanakken, die vanaf het begin van de negentiende eeuw honderden anekdoten en andere verhalen over hem hebben doorgegeven.

Toch ontbreekt dit soort verhalen met de Oranjes als hoofdpersonen niet helemaal. In de negentiende eeuw vinden we hier en daar nog wel een anekdote die in zo'n cyclus zou passen. Zo vertelt de Friese schrijver Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869), die hoog opgeeft van de gemoedelijkheid en gemeenzaamheid jegens het ge-

wone volk van stadhouder Willem IV (stadhouder van Friesland van 1711-1751), in 1837 hoe de vorst eens op een jachtparij met zijn gezelschap bij een boerin panenkoeken eet. Hij krijgt ze in boter gebakken met suiker bestrooid, zijn gevolg moet het doen met oliepannenkoeken met stroop, en zonder bestek: 'Olie is voor jullie goed genoeg' ('Prins Willem de IV op de Froaskepôle'). Zijn opvolger stadhouder Willem V (1751-1795) beleefde bij bezoeken aan Drenthe enkele bijzondere ervaringen met zijn onderzaten, die als anekdoten werden vastgehouden en ons werden overgeleverd door de veelzijdige Hogeveense auteur Jan van der Veen Azn (1810-1885), respectievelijk in 1837 en 1848. De eerste zou zich in Westerbork hebben afgespeeld, de tweede in Zweelo.

Bij gelegenheid dat prins Willem de Vijfde Drenthe met een bezoek vereerde, gaf de prins, te Westerbork vertoevende, de wens te kennen, om aldaar een boerenwoning binnen te treden, ten einde haar inwendige inrichting van naderbij te leren kennen, en haar bewoners in hun huiselijk bedrijf gade te slaan. Onmiddellijk werd die wens bevredigd en de prins de schamele woning van een eenvoudige landman binnengeleid.

Nadat de doorluchtige bezoeker alles had opgenomen, wat hij er zijn aandacht waardig keurde, naderde hij de vrouw des huizes, die ijverig zat te spinnen. Met een hem eigen vriendelijkheid nam hij afscheid van het vrouwtje en stak haar minzaam zijn hand toe, ten einde haar met enig geldelijk aandenken aan zijn vorstelijk bezoek te vereren. Nauwelijks echter ontdekte de ijverige spinster Willems bedoeling, of zij wees zijn gift af door hem op goedhartige toon toe te voegen: 'Hol doe 't maor prins, doe heste 't meer neug [nodig] als ik.'

Een andere ontmoeting had de prins gedurende datzelfde bezoek te Zweelo. Aldaar aan zekere woning afgestapt zijnde, werd hem bericht dat de volksmenigte hem verlangde te zien, dewijl zij begreep, dat 'de prins te Zweel ekomen was um zich te laten bekieken'. Prins Willem begaf zich daarop naar buiten en sprak de menigte toe met deze woorden: 'Vrienden, hier ziet ge nu prins Willem de Vijfde.' 'Wal jonges,' riep een oud moedertje op een toon die het midden hield tussen verbazing en teleurstelling, terwijl zij de prins nadertrad, 'k docht dat 'k oe deúrzeen kon [door u heen kon kijken], oos doomneer [onze dominee] hef et lest nog in 't gebed zegt, dat je doorluchtig wart.' (VdK)

Portret van Willem V, door Johann Friedrich August Tischbein (1750-1812).

Wezup (gem. Coevorden)

HET GRENSGESCHIL

In vroeger dagen toen de mensen nog volop geloofden in het bestaan van hekserij, witte wieven en zo, is een keer het volgende voorgevallen.

Na een landverdeling waren de nieuwe grenzen afgebakend met grote veldkeien. Waander Ottens, een boer uit die omgeving, waren ook een paar stukken toebedeeld. Hij was er maar weinig mee tevreden en wilde graag een groter stuk hebben, maar dat zat er niet in. Toen is hij er 's nachts naartoe gegaan en heeft de stenen bij zijn grond verlegd zodat hij meer grond kreeg. Op den duur kregen ze dat in de gaten en toen werd Waander op het matje geroepen. Ja, de stenen waren verlegd, dat kon hij ook wel zien. Maar hij had het niet gedaan. Nee hoor. Dat zouden de Witte Wieven wel gedaan hebben, zei hij nog. En met klem heeft hij nog een keer gezegd dat hij het niet gedaan had. Goed. De Witte Wieven kregen de schuld. Maar de Witte Wieven waren machtig en heel wat mans. Toen die in de gaten kregen dat Waander de schuld op hen schoof, gingen ze hem straffen. Ze zorgden ervoor dat hij na twee dagen stokdoof was waardoor hij al snel de naam kreeg van Dove Waander. Toen de Witte Wieven vernamen dat deze straf niet genoeg was, lieten ze zijn kind, dat geboren was, krijsen. Alleen wanneer het de borst kreeg, was het even stil, maar daarna begon het weer, dag en nacht, steeds maar door. Dat is toch wel een zware straf, vooral voor de moeder. Waander hoorde het niet, die zag alleen maar dat er iets niet in orde was met zijn kind. De buurvrouwen, die af en toe kwamen horen hoe het ermee stond, vernamen wel dat de moeder zich er geen raad mee wist. Die zeiden toen, dat het kind wel behekst kon wezen. Ten einde raad hebben ze de duivelbanner uit Dwingeloo erbij gehaald. En die zei ook dat het kind om een of andere reden behekst kon zijn. Hij gaf ze de raad om wat poep, dik en dun door elkaar, van dat kind in een pannetje te doen en dat op het vuur aan de kook te brengen. Als het kookte kwam de schuldige van dat beheksen de kamer in stappen. Zo gezegd, zo gedaan. En wie kwam binnen toen het spul aan de kook was? Waander Ottens en anders niemand. En die kon de schuldige toch niet zijn. Dus de duivelbanner had het mis. Op een avond toen een paar

buurvrouwen van Ottens (bij) zijn huis kwamen, zagen ze opeens een groep Witte Wijven tevoorschijn komen. Een van hen nam het woord en zei dat zij de schuldigen waren van het blèren van het kind. Ze hadden dat gedaan om Waander te straffen omdat hij hun de schuld had gegeven van het verleggen van de grensstenen. Dat hadden zij niet gedaan, maar Waander zelf. En omdat ze hiermee de vrouw meer straffen dan Waander zelf, zullen ze ervoor zorgen dat wanneer Waander bekende, dat hij de grensstenen verlegd had, het kind zou ophouden te blèren en ook Waander zijn doofheid weer weg zou gaan. Nou dat was weer wat nieuws in het dorp. Het ging als een lopend vuurtje rond. Iedereen kwam eraan te pas. Nadat een groep vooraanstaande mensen in gebarentaal Waander eens goed aan het verstand gebracht had wat er aan de hand was, heeft hij op den duur bekend en volmondig gezegd, dat hij het toch wel gedaan had. Twee dagen later kon Waander weer horen en het kind blèrde niet meer. Het sliep de hele dag.

Dit is de Nederlandse vertaling van een tekst die is opgestuurd naar het *Drents Woordenboek* door H. Vos, een van de correspondenten. Om verschillende redenen is het te beschouwen als een voor de gelegenheid geschreven verhaal. Dat doet overigens niets af aan de waarde ervan, en het zal wel aan de grillen van de witte wieven toe te schrijven zijn, dat ze eerst een man doof maakten en toen zijn kind lieten schreeuwen, zodat niet de man maar de vrouw eronder leed.

Tussen Wezup en Zweelo lagen inderdaad twee grensstenen, die de naam Dove Peter en Dove Waander droegen. Volgens het verslag van de Drie Podagristen in 1844 kwam dat nadat twee getuigen in een slepend grensgeschil hadden verklaard dat ze de stenen kenden – dat wil zeggen, de plaats waar ze lagen. Drie dagen daarna waren ze met doofheid geslagen. 'Waarlijk geen ongeschikt onderwerp tot een romance, indien men, behalve menigerlei andere poëtische fictie ter opsiering, een overtreding van 't negende gebod in 't spel bragt en de krenking van 't gehoor deed voorkomen als een straf, als een bezoeking des Hemels.' Nadien hebben verschillende auteurs aan deze wenk gehoor gegeven. Harm Tiesing (1853-1936) hoorde het verhaal van zijn belezen schaapherder Jan Hadders (1819-1887) in Drouwen en berijmde het. In deze versie gaat het om twee mannen en blijven ze doof.

Doe sprak d'inhaoleg' Toen sprak de inhalige
 WAANDER: Waander:
 'As wij gien liek en recht 'Als wij hier geen
 Hier doet, mag God Recht doen, mag God
 oes straffen!' ons straffen!
 Dat was te veul gezegd. Deze eed ging te ver.

En PIETER zee: En Pieter zei:
 'Ei mensken 'Och mensen
 Verlangt da' w' Verlang dat we de
 waarheid spreek – waarheid spreken –
 Nóóit heur wij je Nooit zullen wij
 wer spreken nog horen spreken
 As wij hier 't recht Als wij hier het recht
 verbreekt!' verbreken!

En zie, drie daogen En zie, drie dagen
 loater, later,
 Wat was er doe Wat was er toen
 gebeurd? gebeurd?
 Met doofheid wassen Ze waren met doofheid
 z'slaogen, geslagen,
 En nooit hebt ze En nooit hebben ze
 wer heard. weer gehoord.

In de tekst van de woordenboekmedewerker is niet alleen Dove Peter verdwenen, maar zijn de witte wieven en het betoveringsgeval er met de haren bijgesleept, waarschijnlijk om er een traditionele tint aan te geven. Een accurate eed, waar ook de Podagrissen naar verwezen, werd al sinds jaar en dag bij het christelijke opperwezen gezworen en niet bij witte wieven. Ook de passage over de duivelbanner lijkt gefantaseerd, want de enig bekende onttoveringsdeskundige in Dwingeloo leefde in de eerste decennia van de zeventiende eeuw en was een vrouw. Het verhaal over de dove boeren is niet alleen in de negentiende (of hooguit de achttiende) eeuw verzonnen, het heeft ook heel andere wortels. De 'Doove Wander' is de naam van een veld in het Zweeloër Veld, ten noorden van Wezup, en 'doof' betekent hier niet meer dan 'dor'. De plaats heeft hier het verhaal opgeleverd. Maar in Prakkes Volksverhalen uit Drenthe, waarin een dichterlijke uitwerking van het stukje van de Podagrissen, is het geschil verplaatst naar de grens tussen Aalden en Zweelo en is de vertelling helemaal van zijn lokaliteit losgeslagen. (WdB)

Yde (gem. Tynaarlo)

DE BREUKENBOMEN

In Yde woonde de smid Willem Geerts Nijenhuis (1783-1857). Hij kwam uit het graafschap Lingen in Duitsland en heette oorspronkelijk Niehaus. Op een gegeven dag in de jaren dertig van de negentiende eeuw reed hij met een boer naar een heideveld om zoden te halen die hij als brandstof gebruikte. Onderweg praatten ze over een kind van de boer, dat leed aan een liesbreuk (hernia). De smid herinnerde zich een recept hiervoor uit een oud handboekje dat hij ooit in Duitsland had gekregen. De boer moest enkele spijkers in een boom voor het huis van de smid slaan en als de bast over de spijkers was gegroeid, zou de breuk genezen zijn.

Het verhaal over de breukengenezing werd overgeleverd onder de nakomelingen van de smid. Het kind van de boer zou namelijk genezen zijn en nadat het ritueel ook bij een tweede kind effect had gesorteerd, trokken er steeds meer mensen naar de smid. In het begin van de jaren veertig hield hij zelfs zitting in Groningen om daar spijkers te verkopen. Hij kon ook zelf de spijkers in de boom slaan, 'waarbij hij, na de hoed te hebben afgezet, en zich eerbiedig voor de boom te hebben gebogen, onder allerlei gezichtsverdraaijingen, enig *abracadabra* uitspreekt'. Na het overlijden van Nijenhuis zette zijn dochter Anna (1816-1892) de praktijk voort. Een van de redenen van de populariteit van dit gebruik was dat het een alternatief bood voor het dragen van zogenaamde 'breukebanden', die tamelijk knellend konden zijn. Jantien Nijenhuis (1838-1919) volgde haar moeder op als breukenspecialiste en na haar dochter Anna Wold

In de tuin van Huize De Breukeboom, aan de Breukenweg te Yde, zijn de breukenbomen terug alsof ze nooit zijn weggeweest. Er zijn weer spijkers in geslagen.

De oorspronkelijke spijkerboom werd in de jaren veertig van de twintigste eeuw gekapt.

(1972-1934). Met deze laatste was het spijkeren min of meer afgelopen. Haar moeder zou de bezweringsformule niet hebben doorgegeven. Desondanks bleven nog patiënten komen, zelfs toen de familie al uit Yde vertrokken was. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er een vrouw uit het Duitse Oostzeegebied langs geweest en in het begin van de jaren vijftig schreef een naar de Verenigde Staten geëmigreerde Drent nog naar een verwant in Eelde met het verzoek drie spijkers in een van de bomen in Yde te slaan. Een broer van Anna Wold had eerder al verteld dat zijn moeder er maar half in geloofde, 'en ik heb de spijkerbomen in een paar winters omgeslagen om ze als brandhout te gebruiken'.

Later zijn er in de tuin van Huize De Breukeboom aan de Breukenweg te Yde weer twee nieuwe bomen geplant, maar in 1995 zouden er hooguit nog enkele toeristen op zijn afgekomen. Thans spijkert men er evenwel weer op los alsof er niets veranderd is.

Het gebruik in Yde genoot ruim anderhalve eeuw een enigszins wisselende populariteit en was duidelijk ook niet erg oud. Anders dan bij de koortsbomen in Twente en de Achterhoek werd de hernia ook niet op de boom overgebracht (zie Overasselt). Het ging meer om een parallel tussen het groeien van de bast over de spijker en het genezingsproces van de hernialijder. In de loop der tijd werden hier diverse soorten bomen voor gebruikt, allemaal snelgroeiend zoals lindes, wilgen en populieren. De bewoordingen van de formule zijn verloren gegaan, maar zullen hier ook naar hebben verwezen; ze werden zo uit-

gesproken dat ze voor de klanten onverstaaenbaar waren. Bovendien werd in ieder geval door de smid de hulp van God bij het genezingsproces ingeroepen. (WdB)

Yde

(gem. Tynaarlo)

HUNGILD, OF: HET WARE LEVEN VAN HET MEISJE VAN YDE

Het zogenaamde meisje van Yde (dat leefde zo rond het jaar nul) is het bekendste vrouwelijke veenlijk van ons land. Op 12 mei 1897 werd een veenheuvel in de buurt van het dorp Yde afgegraven. Toen aan de oppervlakte van het veenwater een zwart hoofd met rossig haar verscheen kon een van de arbeiders niets anders uitbrengen dan de woorden: 'De duvel haal' den vent, die dat gat heeft gegraven!' De werklieden verstopten het lijk onder heideplaggen. Drie dagen later haalde de vondst toch de krant. In de tussentijd was het veenlijk door de plaatselijke bevolking flink toegenomen. Het haar was losgetrokken van de schedel en alle tanden waren – op één na – uit de mond gehaald. Een stuk knie was eveneens verdwenen. 'Wij mogen nog dankbaar zijn, dat eene gepaste bijgeloovigheid hen weerhouden heeft, het lijk met de hand aan te raken en misschien erger schennis te bedrijven [...],' aldus een brief van burgemeester De Vries waarin hij zijn eerste indrukken van de vondst vastlegde.

In 1955 werden de resten onderworpen aan verschil-

Het gereconstrueerde hoofd van het 'Meisje van Yde'.

lende dateringsonderzoeken. Onderzoek van het veen onder de voetzool van het meisje wees uit dat er stuifmeelsoorten in zaten. Deze waren afkomstig van bomen en planten die tussen 200 en 500 n.Chr. in deze gebieden groeiden. Een later C14-dateringsonderzoek bepaalde dat het lichaam uit de periode tussen 54 v.Chr. en 128 n.Chr. stamt. Dit is het einde van de IJzertijd en het begin van de Romeinse tijd. Het meisje van Yde kwam in het begin van eenentwintigste eeuw weer in het nieuws vanwege de reconstructie die van haar gezicht werd gemaakt. Deze reconstructie is te zien in het Drents Museum in Assen.

Het verhaal van het 'ware' leven van het meisje van Yde circuleert onder Nederlandse sjamanen en wordt sinds de jaren negentig van de vorige eeuw tijdens 'storytelling'-momenten tussen Nederlandse sjamanen onderling verteld. Sjamanen vertellen verhalen om mensen 'te genezen, gerust te stellen en tot lering'. Vroeger stonden sjamanen (in met name Siberië) vooral bekend als medicijnmannen, priesters, tovenaars, genezers of waarzeggers. Tegenwoordig staan ze vooral bekend als spirituele geestelijken.

Een bekende Nederlandse sjamaan is Jan Prins, beter bekend onder zijn sjamanennaam Searching Deer. Hij vertelt het verhaal van het meisje van Yde, zoals hem dat, naar hij zegt, door Meester M. is gedichteerd. Via telepatie kwam hij in contact met Meester M. (El Morya), een 'hogere macht'.

Sjamanen (Searching Deer en zijn vrouw) reisden in 1995 af naar de plek waar het veenlijkje werd gevonden. Met behulp van trillingen die van steentjes uit de buurt zouden afkomen, meenden zij beelden van het meisje van Yde te zien. In de verhalen die opkwamen werd het meisje, Hungild genaamd, gezien als de oorzaak van een aantal misoogsten:

'Ze was anders; ze bewoog zich niet als anderen.' Haar ouders werden gedwongen haar als (vruchtbaarheids)offer aan te bieden om de gemeenschap te behoeden voor dit kwaad. 'De dorpsraad kwam bijeen. De volgende ochtend kwam de priester het zandpad naar Hungilds hoeve op lopen. Haar moeder wist dat hij kwam, nog voor ze hem gezien had. Ze werd duizelig en moest gaan zitten. De priester ging naast haar zitten en legde zijn hand op de hare. Er viel niet veel te zeggen. Een meerderheid wilde haar offeren. Als dienaar van de gemeenschap en de goden had hij enorm aangedrongen op een ander offer, maar het had niet

Searching Deer, hier afgebeeld tijdens een sjamanenritueel.

mogen baten. Een paar dagen na de eerstvolgende volle maan zou Hungild geofferd worden opdat de gemeenschap zou worden gered. Met haar zou het kwaad begraven worden waarvan de gemeenschap moest worden bevrijd.' Het meisje probeerde enkele keren tevergeefs te vluchten. 'Twee weken later werd Hungild opgehaald. De priester gaf haar iets te drinken. Ze raakte buiten bewustzijn. De priester legde de isa-rune [in de beleving van de verteller: een voorwerp met daarop een Oudgermaans schriftteken] tussen haar kleren en stapte achteruit. De schuifknoop werd toegeschoven. Toen ze in het water van het veen werd gelegd keek haar familie omhoog: daar zouden zij elkaar weer ontmoeten. Vervolgens ontmoette hun blik die van de priester. Hij knikte...'

Het verhaal verschaft in de opvatting van de sjamanen een les, namelijk dat het evenwicht hersteld moet worden door een offer. Het verhaal herhaalt zich volgens sjamanen in verschillende perioden en in verschillende culturen. Zondebokken werden gevonden in de joden, heksen, homoseksuelen, Jezus Christus en anderen. In deze tijd is de les van het verhaal dat het evenwicht gevonden

moet worden in onszelf. In het sjamanisme kan dit onder meer tot uiting worden gebracht door middel van invocaties (aanroepingen) en rituelen.

Het gaat hier om een verhaal zoals dat in deze specifieke sjamanistische geloofsgemeenschap geloofd wordt. Bij de opgraving van het meisje van Yde werd onder meer een smal bandje gevonden, met een schuifknoop. Dit bandje was enkele keren om haar hals gebonden. De officiële lezing luidt dan ook dat het meisje van Yde gewurgd moet zijn, waarbij verdere details ontbreken. (RAK)

Zuidlaren (gem. Tynaarlo)

FAMILIEOVERLEVERINGEN: FRANSEN EN KOZAKKEN

Vrijwel elke familie heeft haar anekdotes en overleveringen over bijzondere telgen uit heden en verleden. Meestal zijn deze alleen maar van belang voor het eigen geslacht, maar omdat in de kleine wereld van de meeste families vaak ook de grote wereld inbreekt, kunnen deze particuliere herinneringen ook de geschiedenis van het grotere geheel mee helpen kleuren en toelichten. Zij laten vaak nog beter dan de officiële geschiedschrijving zien hoe van onderen af de grote gebeurtenissen worden

beleefd en de herinnering eraan levend wordt gehouden. Als voorbeeld daarvan volgen hier enkele anekdotes uit de Zuidlaarder familie Zondag, die aldaar volgens de familieoverlevering tussen 1825 en 1908 Hotel Zondag dreef. Later – het hotel brandde af – kwam op deze plek De Gouden Leeuw te staan.

De eerste Zondag uit deze familie was Harm Jans, 1750 geboren op het Boerveen in het kerspel Gasselte, die in 1811, toen iedereen hier een familienaam moest aannemen, waarschijnlijk voor de grap, de achternaam Zondag aannam. Hij stierf in 1813 in Gasselternijveen. Over zijn zoon Tale Harms, geboren in 1793, deden in 1975 in de familie nog steeds verhalen de ronde, waaronder

het verhaal dat Tale, op grond van de conscriptie, in juni 1813 als loteling werd ingelijfd bij het napoleontische leger, dat was bijeenvergaard na het debacle in Rusland. Daar hij er evenwel, net als de meeste Drentse jongens uit die tijd, niets voor voelde om zich als kanonnenvlees te laten gebruiken door de keizer der Fransen, deserteerde hij uit zijn garnizoen in Westfalen met een lotgenoot. De desertie werd ontdekt en Franse gendarmes zettten de achtervolging in. De beide deserteurs vluchtten daarop in een hooiberg, waar Tale ternauwernood aan ontdekking ontkwam, daar een

Hotel Zondag te Zuidlaren, Ansichtkaart uit begin twintigste eeuw.

gendarme met een bajonet in de hooiberg stak en daardoor een stuk van zijn duim afsneed. Na veel avonturen bereikte hij ten slotte zijn woonplaats, waar hij onderdook op de boerderij van zijn vader.

Hij werd later koetsier van Sigismund Jacques, graaf van Helden Reinestein, heer tot Laarwoud te Zuidlaren. Hij trouwde in 1825 met Margjen Hessels, keukenmeisje op Laarwoud. De graaf leende het bruidspaar een aanzienlijk bedrag en zo konden ze op de Brink van Zuidlaren Hotel Zondag beginnen. In de eerste decennia werd het vooral gefrequenteerd door boeren, kooplieden en reizigers uit Drenthe op weg naar Groningen en omgekeerd. Ook gingen welgestelde Groningers er graag in pension. Het verhaal gaat dat de later puissant rijke aardappelmeelfabrikant Willem Albert Scholten (1819-1892), logerend in Hotel Zondag, in de gelagkamer zittend een aardappel doorsneed, waarna hij een schijfje aardappel tegen het licht houdend de profetische woorden sprak: 'Mensen, daar zit goud in.'

Tale stierf in 1859 en zijn zoon Harm (1826-1914) werd nu de kastelein. Zijn broer Jan, die leefde van 1828-1876, werd boer op de Bloemert te Midlaren. Hij trouwde in 1850 met Hendrikje Hamminga, dochter van Jan Hamminga, boer annex herbergier op De Groeve, even oostelijk van Zuidlaren, bij de brug over de Hunze, in die tijd de enige toegang van Noord-Drenthe tot de Groninger Veenkoloniën. Daar maakten de Hamminga's de tijd van de napoleontische oorlogen mee. De oude Hendrik Hamminga (1770-1855), grootvader van Hendrikje, kon daar later nog mooi over vertellen:

Het Engelse leger, waarbij de latere hertog van Wellington, dat in januari 1795 voor het Franse leger van Pichegru via Noordoost-Nederland terugtrok op Hannover, trok ook over de brug bij De Groeve. Officieren overnachtten in de herberg van de familie Hamminga. Zij vervoerden goud voor de soldij in tonnetjes op een wagen. De volgende morgen was een van de tonnetjes zoek. Later bleek iemand uit de streek plotseling schatrijk te zijn geworden.

Ten tijde van de inlijving bij Frankrijk lag er bij

de brug een wachtpost, die was ingekwartierd bij de Hamminga's. De Fransen vroegen op zekere dag aan Hendriks vrouw, Jantje Jans Schuiling, *soupe de poule* [kippensoep] voor hen te koken. Zij begreep hen niet en werd daarom geslagen. Toen later haar man thuiskwam en hem verteld werd wat de Fransen gezegd hadden, meende hij dat ze poedelsoep bedoelden. Hoewel ze zeer aan de hond gehecht waren, werd de poedel geslacht; er werd soep van gekookt, die door de soldaten met graagte werd opgegeten. Eerst later kwam uit waarop ze getraceerd waren.

Over de brug op De Groeve kwamen in 1813 ook de Kozakken. Ruige kerels waren het en gek op drank en vrouwen. In de herberg van de Hamminga's aten ze tot aller verwondering de waskaarsen op en dronken brandewijn en jenever als water. Betalen was er niet bij, dat zou Alexander [de tsaar van Rusland] wel doen volgens hen.

Het *soupe de poule*-verhaal werd ook elders verteld, bijvoorbeeld in Friesland en Noord-Duitsland, en kreeg ook een plaats in een schoolleesboekje.

Nadat Napoleons veldtocht naar Rusland (1812) mislukt was, bracht hij middels de conscriptie een nieuw leger bij elkaar, maar dat werd 16-19 september 1813 bij Leipzig (de Volkerenslag) vernietigend verslagen. Nederland werd door Russische ruiteregimenten, de Kozakken, bevrijd; 13 november 1813 arriveerden ze in Groningen, 24 november waren ze al in Amsterdam. Deze eigenaardige ruiters hebben een diepe indruk gemaakt, en nog tot ver in de vorige eeuw werd er smakelijk over hen verteld. Telkens terugkerende thema's waren hun gehardheid (ze sliepen in de sneeuw), hun diefachtigheid (niets was voor hen veilig; ze rukten zelfs de vrouwen de oorijzers van het hoofd), hoe smerig ze waren (nooit verschoonden ze zich, alleen schudden ze zo nu en dan hun kleren boven het vuur uit, dan waren ze hun vlooiën en luizen weer kwijt) en hoe raar en veel ze aten en dronken. Naast jenever en brandewijn dronken ze traan en ze hadden altijd honger. Hoe vetter het eten, hoe liever het hun was. Vlees en spek aten ze rauw of ze staken het op hun lans en braadden het zo in het vuur. Als we de verhalen mogen geloven, althans. (VdK)

OVERIJSSEL

Almelo

NAATSEUME OVER DE OORLOG

De onderwijzer Gerhardus Bernardus Vloedveld (1884-1961), geboren te Ambt Almelo, hoofd van de Sint-Radboudschool te Almelo, was een van de vruchtbaarste en populairste Twentse schrijvers. In zijn prozaschetsen verwerkte hij veel volksverhalen, die hij in zijn jeugd gehoord had of later in gesprekken met streekgenoten opdeed. Lange tijd verzorgde hij het streektalsegment van de *Twentsche Almanak*, waarbij hij als verteller van verhalen vaak de schaapherder Naatseume opvoerde. In die almanak voor het jaar 1913, als geruchten over een komende grote oorlog het gesprek van de dag vormen, vertelt Naatsoom, als men hem vraagt of wij ook van doen zullen krijgen met de oorlog op de Balkan (die was begonnen in 1912):

Wat zal ik ervan zeggen, mijn grootvader zei altijd dat eenmaal een verschrikkelijk ongeluk over deze landen komen zal, vanuit het oosten. In de lange winteravonden nam hij graag zijn profetie, een groot geel boek met een uilenkop erop, en dan kon hij er zo uit vertellen dat ik alles om mij heen vergat. Die profetie zei dat in het oosten een bloedige oorlog uit zal breken, die zich mettertijd over heel Europa zal uitbreiden. Er zullen er zoveel over de kling gejaagd worden dat een gezadeld paard drie dagen lang rond zal lopen voordat het een manspersoon tegenkomt die het opvangt. Frankrijk zal iets wagen dat met de dood zal moeten worden gestraft; Oostenrijk zal bedrogen worden, maar het zal toch het laatste rijk wezen dat overeind staat. En dan, als de oorlog door gebrek aan soldaten afgelopen is, zal een dochter haar moeder aan het venster roepen en zeggen: 'Moeder, kom gauw eens hier, er gaat een man voorbij.' Over Holland spreekt de profetie niet, maar je kunt erop aan dat het ook hier komt. Dan zullen de dingen wel weer goedkoper worden.

In de *Twentsche Almanak* voor 1915 komt hier een vervolg op. Op een mooie oktoberdag in 1914, als de grote oorlog dan toch gekomen is, zoekt Vloedveld de oude scheper weer eens op de heide op en vraagt hem of het de Duitsers zal lukken Antwerpen te veroveren:

Met Antwerpen is het niet voorbij, jong, de slag die de beslissing brengen moet, die wordt geleverd

bij een berkenboom. Vaak heb ik dat duidelijk gezien in een droom. En andere schepers zien het net zoals ik. Twee grote legers van alle koninkrijken staan tegenover elkaar. Duizenden vallen en de stapels lijken hopen zich op rondom een berkenboom, die midden op de heide staat. Dan wordt ten slotte het ene leger verslagen en geen man blijft ervan over. De wereld heeft nog nooit zoiets gezien. Duitsland zal Frankrijk tot in het hart treffen, maar dan over de Rijn worden teruggesmeten en de Duitse keizer – zo zegt de profetie [Naatseume refereert weer aan het bovengenoemde boek] – zal zijn rijk vanaf een driepoot kunnen overzien. Ook van Frankrijk blijft niets over. Er zullen drie sterke hertogen komen uit het oosten en Polen zal weer een koninkrijk worden als de Russen, Oostenrijkers, Engelsen, Russen, Fransen en Turken met elkaar in oorlog zijn. Over Holland zegt de profetie niets, maar een klein land zal gespaard blijven. Wanneer in dat land de bladeren van de kersenbomen slangen zullen vertonen, dan zal in dat jaar nog de grote oorlog uitbreken. En je weet dat dit jaar de kersenbladeren duidelijk tekeningen van een slang hadden. Kijk maar eens hier [en Naatseume haalt een schoensmeerdoosje tevoorschijn waarin hij een stuk of tien bladeren van een kersenboom bewaart, die een slingerstreep over de rug hebben zodat het lijkt of er een kleine slang overheen kruipt].

Dat andere Twentse schepers – die konden meer dan brood eten alleen, dacht men – het ook zo zagen, kunnen we nalezen bij Cato Elderink (1871-1941) uit Enschede. De scheper oude Harm vertelt haar, zich beroepend op een 'profetiekerel' (de 'schichtkerel') uit Lonneker dat de laatste slag zal komen

als de vrouwen van verwaandheid niet meer weten wat ze aantrekken zullen en zelfs de boeren achter de ploeg gaan met een hoed op het hoofd. Dan, in het voorjaar, als de bladeren aan de berkenbomen zo groot zijn als zilverstukken, gaan onrust en strijd door de wereld. Later, in de zomer, als de rogge is ingehaald en op de es alleen nog de haverstoven staan, komt het krijgsvolk in grote drommen. Ze jagen over de akkers en hongerig happen hun paarden onder het rijden naar de haver, maar haastig jagen de ruiters ze voort, de bek nog vol stro. Bij Schöppingen, bij de kroesboom,

zal van twee kanten het krijgsvolk op elkaar stoten. Over de Glaner brug ziet men ze trekken, drie dagen en nachten. Dan moeten ze de oude Helweg volgen die van Enschede naar Gronau loopt. Een van die legers zal in witte kleren vechten. In het Munsterland wordt gezegd dat voor de veldslag al het volk uit het land over een beek zal vluchten. Als allerlaatste komt een kind bij de brug, een klein meisje in een rood rokje. Maar ze zal de overkant niet halen, op de brug valt ze dood.

In de Achterhoek geloofde men dat er een eindslag geleverd zou worden bij een berg op de Kormelingsbult ten westen van Eibergen, waar elke nacht drie witte juffers lopen. Een smid in Rekken had dit in een visioen gezien. En een keizer zou hier voor de slag zijn schimmel bij hem laten beslaan. Die slag zal het einde betekenen van alle strijd, velen zullen als offer vallen, maar er komt dan het vrederijk.

Eindtijdprofetieën zijn van alle tijden en plaatsen (vgl. Oosterzee en Zoutkamp). Altijd weer duiken, vooral in tijden van oorlog en oorlogsdreiging, maar ook in vrede, in boekjes, pamfletten en handschriften en (meestal van daaruit) in de mondelinge overlevering voorstellingen van bloedige (laatste) veldslagen en enorme slachtpartijen op. Zo profeteert de Haarlemmer priester Gerardus Boschman tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) dat een leger bij Schoorlhuizen zou landen en dat dan bij Schoorlhuizen de beslissende slag zou vallen, waarbij het bloed over de straten zou stromen. Ene Trijntje van Boskoop (al in de zeventiende eeuw vermeld) laat de laatste slag beginnen bij de blauwe steen te Leiden; de mensen zullen tot over hun schoenen in het bloed waden en de paarden tot hun enkels. Rond 1725 profeteerde men een laatste slag op de Amersfoortse heide. De legers van zeven rijken zullen daar op elkaar stoten en strijden van het hanengekraai 's ochtends tot acht uur in de avond; slechts een enkeling zal de slag overleven.

Vooraf in het Duitse cultuurgebied, met name in Westfalen en de randen daarvan, wordt bij dit soort profetieën – zo bijvoorbeeld in 1870, 1914 en 1939 – gesproken en geschreven over een laatste grote slag bij een bepaalde boom, met name een berkenboom. Dit laatste al vanaf het begin van de achttiende eeuw. Ook in het oosten van Nederland, met name in Twente en de Achterhoek, drongen deze Westfaalse berkenboomoverleveringen door. Ze bewijzen weer eens te meer de nauwe samenhang tussen Oost-Nederland en de aangrenzende Duitse gebieden. (VdK)

Colmschate (thans wijk van Deventer)

DE GEEST IN DE KOLK

In 1905 verschenen de volgende twee, elkaar aanvullende verhalen in druk. Het eerste beschrijft de invloed van een geest in weerwil van zijn verbanning door een geestelijke. Het tweede verduidelijkt de achtergrond van de verbanning.

Op ruim een uur afstand van Deventer, rechts van de straatweg naar Almelo en even voorbij de plaats waar thans de lokaalspoorweg genoemde straatweg snijdt, ligt een diepe poel, de 'Ketelerskolk' genoemd. Aan de kanten groeien riet, biezen en andere waterplanten welig, in 't midden evenwel getuigt de donkere, onbegroeide watervlakte van grotere diepte. Men beweert dan ook dat de kolk 'grondeloos' is. In en bij deze poel spookt naar het oude volksgeloof de geest van een landbouwer, daarheen gevoerd door de macht die 't geloof boven de boze geesten bezit. Even voorbij die kolk maakt de straatweg een vrij scherpe bocht en 't is geen wonder dat zwaarbeladen wagens, dikwijls bestuurd door allesbehalve nuchtere vrachtboeren, en zelfs lichtere voertuigen, hier bij nacht en ontij van de weg raken en met gebroken inspan of tuig gedwongen zijn geruime tijd op hulp van nabijwonende boeren te wachten. Dat die talrijke ongelukken door de kolkgeest

De pastoor neemt de geest mee naar de Douwelerkolk. Deze moet de geest leegschepen. Illustratie uit 2006, Studio Roede.

veroorzaakt worden wordt veel eerder geloofd dan dat de bocht en de onvoorzichtigheid der voerlui hier de schuld dragen.

In het begin van de negentiende eeuw behoorde de erve 't Riele, gelegen in Wetering bij Colmschate, aan het geslacht der Storminks. Een van deze Storminks was bekend als een grote zonderling en hoewel bij ziekten van vee zijn hulp veel werd ingeroepen, was hij toch eerder gevreesd dan bemind. Men verhaalt allerlei dwaasheden van de man. Zo was het niet vreemd dat hij op visites in zijn stalkleren en ongewassen verscheen, terwijl hij dikwijls mest op de wagen laadde in zijn beste kleren, beweerde dat die sterker waren en er dus beter tegen konden. Deze man nu boerde niettegenstaande zijn zonderlingheden zeer gelukkig en ging weldra voor een welgesteld man door. Doch tijd en afgunst schreven die welvaart aan kwade praktijken, aan een verbond met de duivel toe. Na zijn dood kon dan ook de man met zoveel op zijn geweten niet rusten. Vooral bij donkere nachten hoorde men allerlei geluiden in huis: het open- en toeslaan van deuren en vensters, zuchten, kreunen en snikken, en niemand had de moed de geest te verjagen. Voeg daarbij allerlei ziekten onder het vee, het talrijke verwerpen van het kalf van dragende runderen, het mislukken van een gedeelte van de oogst, dit alles vergroot en overdreven door het bijgeloof, en het is te begrijpen dat slechts weinigen zich in het spookhuis als meid of knecht wilden verhuren, en die het waagden moest men door ongekend hoog loon overhalen. Die toestand kon niet langer duren. Hoewel de bewoners tot de protestanten behoorden, besloten zij, waarschijnlijk door de katholieke burens daartoe overgehaald, hulp te zoeken bij de pastoor. Aan deze mocht het gelukken door de kracht van kruis en wijwater de boze geest krachteloos te maken en nu werd de gevangene op een wagen getrokken door zes paarden naar de Ketelerskolk gevoerd. Dat de paarden bij terugkomst wit van schuim waren, spreekt wel vanzelf. Voor eeuwig werd de geest veroordeeld in en bij de kolk te dwalen. Alleen dan wanneer hij met een vingerhoed de poel leeggeput zou hebben, was het uur van zijn verlossing aangebroken.

Over eenzelfde thema kunnen evenwel verschillende zienswijzen bestaan. In 1892 had Jacques Volkers (1847-1926), een postbode uit Bathmen, de volgende tekst al naar G.J. Boekenooget gestuurd:

De oude Stormink, een boer in de buurtschap Wetering, die tijdens zijn leven lastig was geweest voor vrouw en dienstboden, had in zijn graf geen rust, maar kwam telkens terug. Om daar een eind aan te maken, stopte men hem in een loden kist. Deze werd geladen op een wagen getrokken door zeven paarden en in de Douwelder- of Douwelskolk gesmeten. De pastoor, die bij deze begrafenis tegenwoordig was, verzekerde aan de omstanders dat hij nu niet meer weerom zou komen, omdat hij veroordeeld was genoemde kolk, die een oppervlakte van enige bunders beslaat, met een vingerhoed leeg te dragen.

De inzender van het verhaal over de Ketelerskolk had duidelijk verschillende kolken met elkaar verward, want ook een tijdgenoot van hem situeerde de Storminks bij de Douwelerkolk. Een gebannen geest die wagens van de weg doet raken, is inderdaad een slecht excuus.

Achter de Douwelerkolk ligt de stadsplaats Stormink. De vroegere eigenaars – het is natuurlijk jaren en jaren geleden – waren zeer befaamd om hun ruwheid en stonden in een kwade reuk. Een van hen had het aangelegd met zijn dochter of stiefdochter. Deze had om haar schande te verbergen terstond na de geboorte het kind geworgd met de kousenband. De misdaad werd niet ontdekt, maar het ging er spoken. Toen later de dochter ook gestorven was, werd de spokerij niet minder; integendeel, de boer was gedwongen de ganse nacht onder de schouw een lamp te branden, zo groot dat er wel een fles olie in ging, wilde hij niet op die plek een vrouw zien met haar kind op de schoot. Deze kwelling kon hij ten slotte niet uitstaan. Hij biecht zijn zonden bij de pastoor. Deze neemt hem mee in een wagen, getrokken door vier paarden, naar de Douwelerkolk en gelast hem daar zo lang te blijven totdat hij met een vingerhoed de kolk leeggeschept heeft.

Dat een levend persoon gebannen wordt, is tamelijk uniek: dat gebeurde doorgaans alleen met geesten of duivels – de verteller of de notulist zal zich dus wel vergist hebben. Terwijl elders gebannenen maar een hanentree per jaar dichterbij konden komen (waarschijnlijk de middeleeuwse hanenpoten van de duivel gedachtig), kende men in Overijssel het bijzondere motief van het waterscheppen met een vingerhoed. Het werd verteld over een

spook dat naar de Ossenwaard, tegenover Deventer, aan de andere kant van de IJssel, verbannen was en waarover een plaatselijke onderwijzer in 1863 al een lang rijm vervaardigde. Het motief was ook vereeuwigd in Cato Eldेरinks latere gedicht over het 'Groondeloze Meer' in het Aamsveen ten oosten van Enschede. Eveneens werd het verteld over het 'Blaanke Meer' bij Almelo. (WdB)

Dalfsen

DE ALVEN VAN DALFSSEN

Zwevend over de Vecht, in de mist en over wolken, zouden vroeger alven in Dalfsen zijn aangekomen. Dat vertellen inwoners van Dalfsen nu. Wat we ons bij een 'alf' moeten voorstellen is alleen erg onduidelijk. In de oudere volks-overlevering wordt de alf dikwijls voorgesteld als aardmannetje, kabouter, elf of demonische geest. Tegenwoordig vertellen sommige inwoners te geloven in elfen, die herkenbaarder zijn dan de ambivalente alf en thans als 'lieflijker' worden voorgesteld. Wetenschappelijk gezien is dit echter geen voortzetting van een oud inheems geloof, maar jongere culturele nieuwvorming. Dalfsenaren vertellen pas sinds het begin van de eenentwintigste eeuw dat er elfjes over de Vecht naar het dorp zijn gekomen. In steen staan ze daar nu op het kruispunt Prinsenstraat-Molenstraat. 'Kanis en Gunnink op de koffiebonen' worden ze enigszins spottend ook wel genoemd.

De verhalen over alven en elfen in Dalfsen zijn ontstaan naar aanleiding van een beeld van kunstenaar Nicolas Dings uit 2003. Dings is, naar hij zegt, te rade gegaan bij volksverhalen, monumenten en natuurverschijnselen die hij typisch achtte voor de omgeving. In de mondelinge en schriftelijke overlevering komen alven echter niet in de omgeving van het dorp voor. Dat de naam Dalfsen dan ook van 'Alvenheim' of 'Elfenheim' zou komen is onjuist. Dit zijn achteraf verzonden naamsverklaringen voor een niet meer begrepen aardrijkskundige naam. Vrijwel zeker komt de dorpsnaam van 'Adolphs-heim' of 'Dalfs-heim', waarbij *heim* een oude middeleeuwse naam voor 'woonplaats' is.

Eenmaal aangekomen in het centrum van het dorp kun je niet om het prominent geplaatste beeld van de wezens heen. Twee alven staan op een wolk en 'zijn verantwoordelijk voor de weersomstandigheden' in het dorp. Het plaatsen van een beeld, gekoppeld aan een – al dan niet correct geacht – volksverhaal, is een verschijnsel dat in ieder geval sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog veelvuldig in Nederland voorkomt, vaak gefinancierd door een lokale bank, goed als toeristische trekpleister.

In de mondelinge overlevering staat Dalfsen eerder bekend om zijn spookdieren en witte wieven: spookachtige wezens die, net als heksen, de bossen rondom kasteel Rechteren onveilig maakten. In het decor van deze bossen, in het eeuwenoude kasteel, zou ook een kamertje zijn

De alven van Dalfsen.

dat al vierhonderd jaar op slot zit. Hier zou een jager opgesloten zitten, die, gebeten door een hond of wolf, gek was geworden van hondsdolheid. De jager probeerde iedereen te bijten, waarop hij gevangen werd genomen en opgesloten werd in een kamer. Niemand durft het kamertje nog in te gaan. Het spookt er tot op heden. Volgens de overlevering is het niet pluis in het door aard- en luchtwezens geteisterde Dalfsen. (RAK)

Delden

(gem. Hof van Twente)

HUTTENKLOAS

Op 13 september 1775 noteert de Twentse rechter E. Hermen-Bos in zijn dagboek: 'Na buten geweest om de executie te zien doen aan Huttenklaas of Klaas Annink en zijn vrouw en zoon Jannes; zynde de vrouw gewurgt, de vader en zoon beide van onderen op levendig geradbraakt, toen met een byl voor en agter de kop ingeslagen, vervolgens met een touw om den hals gesleept na de palen en alle drie elk op een rad gezet en in ketenen geklonken, omdat zy, te weten vader en zoon, met toestemming van de vrouw twee personen in koelen bloede vermoord, en met een byl het hoofd in geslagen hadden etc., hebbende gewoond in het gericht van Delden.'

Klaas (Nicolaas) Annink was 18 juni 1710 geboren te Bekkum en gedoopt te Delden. Hij trouwde in 1744 met Aerne (ook wel Aleydis of Arnolde) van de Spanjer en bouwde voor zijn gezin een hut, de Koenderinkshutte, op de markengrond van Hengevelde; vandaar dat hij ook wel Klaas van de Hutte werd genoemd. Hij boerde redelijk en niemand verdacht hem van criminele activiteiten totdat hij in 1775 de jonge Duitse kousenkoopman Wilhelm Stint, die bij hem logeert, overvalt. Als de oude rover het onderspit dreigt te delven slaat zoon Jannes met een bijl Wilhelm de schedel in, terwijl Aerne op wacht staat. Het lijk wordt buiten begraven. De buit bedraagt vijftig carolusguldens, plus de kleren van het slachtoffer. Deze eigent Klaas zich toe en dat wordt zijn noodlot. Als de ongerust geworden vader van Stint op zoek gaat naar zijn zoon, ziet hij voor de kerk van Hengevelde een oude man in diens kleren. Hij brengt de bal aan het rollen, Klaas wordt gearresteerd, ondervraagd en weldra bekend hij, niet alleen de moord op Stint, maar ook nog dat hij met Jannes een kompaan, Pompen Hermen, een halve neef van Aerne, uit het Ribbert onder Haaksbergen, omgebracht heeft omdat zij vreesden dat deze hen zou verraden. Klaas hield zijn handen vast en Jannes sloeg ook

De dwangstoel waarop Huttenkloas zou zijn gemarteld. De stoel stond in de martelkamer van de gevangenis van Oldenzaal en bevindt zich thans in Historisch Museum het Palthe-Huis. De bewuste stoel is pas later aan het verhaal gekoppeld.

hem met een bijl de schedel in. Daarnaast geeft hij diefstallen en overvallen toe. Ze worden veroordeeld en als boven terechtgesteld. Tot de dag van de executie werd Klaas vastgebonden op een dwangstoel. Een dergelijke dwangstoel wordt nu nog in het Palthe-Huis in Oldenzaal bewaard, maar of het de stoel is geweest waarop Huttenklaas heeft vastgebonden gezeten is twijfelachtig.

Tot zover de geschiedenis. De wandaden van Huttenklaas en zijn gruwelijk einde spraken buitengewoon tot de verbeelding. Hij werd dé Twentse rover-moordenaar, en zo een kristallisatiefiguur voor verhalen die bij hem pasten. De historische feiten zoals die uit de archieven naar voren komen, werden aangevuld met en verdraaid en overwoekerd door volksverhaalmotieven, zodat wat er nadien over hem verteld en geschreven werd – want behalve de mondelinge overlevering maakten ook de regionale literatuur en pers zich van hem meester – uitgroeide tot een schurkenbiografie die nog wel een historische kern heeft, maar toch vooral sage is. Dit sagencomplex leeft nog altijd in Twente, ook door de invloed van de populaire roman *Huttenkloas* van jonkheer F.W.H.H. van Coeverden (1890-1965), die in 1934 in de *Hengelose Courant* verscheen en voor het eerst in 1957 in

boekvorm werd uitgegeven. Kleine kinderen worden in Twente nog bang gemaakt met zijn naam.

De verhalen over hem cirkelen om twee thema's: de roofmoorden en de terechtstelling.

Een moord die hem het vaakst wordt toegeschreven, maar die hij waarschijnlijk niet gepleegd heeft – de archieven weten hier tenminste niet van –, is die op zijn buurman Harm Jan Morsink. Het was Klaas' eerste echte moord. Klaas wilde eigenlijk niet, want Morsink had zeven kinderen, maar Aerne – zij wordt meestal alsnog een graadje erger dan haar man afgeschilderd – haalt hem hiertoe over. Morsink had een verkocht paard weggebracht en Klaas wacht hem op als hij in de nacht in de mist terugkomt en slaat hem na een hevig gevecht dood. In plaats van het verwachte geld vindt hij op het lijk slechts een halve stuiver. Hij begraaft het lijk en maakt thuis ruzie met Aerne. Hij vervult zijn nabuurplichten bij de weduwe Morsink met een doek om de hand om de wonden te verbergen die hij aan het gevecht met haar man heeft overgehouden. Aerne zou hem gewond hebben, zo verklaart hij. Zij had op de middag voor de moord nog een pannetje soep bij vrouw Morsink gebracht en daarbij zorgelijk gesproken over de toenemende onveiligheid langs de weg.

Een andere moord waarover verteld wordt, maar die ook niet in de stukken voorkomt, is die op een waarzegger die onverstandig genoeg Klaas vertelt dat hij goed verdient. De man voorspelt hem nog dat eens de moord uit zal komen. Later groeit een hand boven de aarde uit (vgl. Beek en Alkmaar).

De sappigste details worden echter opgedist bij het vertellen over de terechtstelling. Veel vertellers kunnen zich bij radbraken niet zoveel voorstellen, wat ertoe leidt dat er over de wijze van executie verschillende verhalen rondgaan. Ze worden bijvoorbeeld alle drie opgehangen, onthoofd of vermordeld tussen twee in tegengestelde richting draaiende raderen. Als galgenmaal had Klaas gekozen voor de *rändekes van pankookens* (randjes van pannenkoeken). Toen ze uit het cachot onder het stadhuis van Oldenzaal naar de galgenbult gebracht zouden worden, en de markt vol volk stond, zei Aerne, terwijl ze haar halsdoek nog wat recht schikte om er zo voordelig mogelijk uit te zien: 'Kiek es Kloas, wat wi-j 'n volk op de brulfte hebt.' En toen Klaas het uitschreeuwde terwijl ze hem radbraakten, zei Aerne doodleuk: 'Onze Kloas is altied zo weekzaereg [kleinzerig] ewes.' (VdK)

Denekamp (gem. Dinkelland)

DE NON VAN SINGRAVEN

Zo'n vijf eeuwen geleden was het Twentse huis Singraven geen buitenhuis, maar fungeerde het als klooster. Alhoewel dit geenszins de bedoeling was, had een zekere jonge non regelmatig contact met mannen uit de omgeving. Toen de andere nonnen erachter kwamen dat de vrouw haar gelofte van kuisheid had gebroken, werd zij na een schijnproces ter dood veroordeeld. De straf was gruwelijk: ze werd levend ingemetseld in een van de muren van het klooster. Dagenlang hoorde men haar nog gillen en jammeren, maar uiteindelijk stierf zij van dorst en honger. De rust keerde daarmee echter niet weer, want de geest van de non begon rond te spoken en met enige regelmaat werd ze waargenomen op het landgoed van Singraven. Soms zag men haar zweven boven het opspattende water van de watermolen of over het riviertje de Dinkel gaan. Andere keren zag men haar plots achter een venster in het huis zelf verschijnen. Gefluisterd wordt dat haar verschijning met enige regelmaat rampspoed voorspelt. Verscheidene bewoners van Singraven zijn in het verleden aan de bedelstaf of aan de drank geraakt. Een vreselijk lot trof Hendrik Jan Bernard Roessingh Udink, die in 1878 bij een ongeluk op Singraven in brand vloog. Het vuur werd gedoofd door hem in de Dinkel te gooien, maar de reddingspoging was vergeefs: spoedig overleed het slachtoffer alsnog aan zijn verwondingen. Het gerucht gaat dat men in de jaren twintig van de twintigste eeuw een holte achter een muur heeft aangetroffen, maar wat er precies is gevonden, blijft een mysterie.

In het najaar van 2005 werd de sage verfilmd voor het tv-programma *Willem Wever* (NCRV), waarin de middeleeuwse non de naam Geertrude krijgt, een modern zwart habijt draagt en het klooster ontvlucht om de bloemetjes buiten te zetten in de lokale kroeg, om vervolgens door een uiterst gestrenge moeder-overste ter dood te worden veroordeeld en ingemetseld. De presentatrice toont de kijker een holle muur in het trappenhuis (de gids van Singraven wijst iedere bezoeker eveneens op deze plek). Vervolgens ziet men de non nog als spook mensen schrik aanjagen en er wordt tevens gememoreerd dat de laatste woorden van de brandende Roessingh luiden: 'De non was hier!' Kort daarop, eind 2005, bracht het medium Robbert van den Broeke uit Hoeven (zie aldaar) samen met Irene Moors voor het tv-programma *Er is zoveel meer* (RTL4) een bezoek aan het 'kasteel' Singraven. Op zeker moment arriveerde ook het medium bij de witte muur in

het trappenhuis, alwaar hij voelde dat de non was ingemetseld. Met zijn digitale camera nam hij foto's van de witte muur, en tot ieders ontsteltenis waren op het display duidelijk de vormen van een vrouw in een zwart nonnenhabijt te zien (in een uitzending van 1 januari 2006).

Door de spokerij staat het huis Singraven al langere tijd bekend als Het Zwarte Huis.

Zoals zo vaak bij sagen, blijft er na enige research uiteindelijk veel speculatie over en resteren er weinig betrouwbare feiten. Wat vaststaat is dat het huis Singraven bestaat en dat het een tijdje een klooster is geweest; dat klooster is in de periode 1652-1653 echter goeddeels gesloopt en – afgezien van wat fundamenten en enkele muurdelen – vervangen door een nieuw huis. In het klooster hebben nooit reguliere kloosterzusters gewoond. Slechts tien jaar heeft het toebehoord aan de begijnen van Oldenzaal, van 1506 tot 1516. Begijnen waren geen echte nonnen: de zusters vormden slechts een vrome commune en legden ook helemaal geen strenge kloostergeloften af; eenieder was bijvoorbeeld vrij om te (her)trouwen en te vertrekken. Het is overigens niet waarschijnlijk dat de begijnen er daadwerkelijk tien jaar gewoond hebben. De

kapel voor de gebedsoefening moest namelijk nog gebouwd worden en was pas gereed in 1508.

Als een begijn zich al te buiten ging aan onkuisheid, dan had zij zich bovenal te verantwoorden tegenover God. Er zijn geen betrouwbare historische bronnen te vinden waarin een moeder-overste zomaar een doodvonnis kon opleggen. Dat nonnen voor straf werden ingemetseld, is een misvatting van later eeuwen. Nonnen lieten zich wel inmetselen, maar dat gebeurde vrijwillig, om afstand te nemen van het wereldse leven en om zich des te beter aan God te kunnen wijden. Er bleef tevens een ruimte in de muur open om zo'n kluizenares van zuurstof, eten en drinken te kunnen voorzien. Een van de beroemdste nonnen in Nederland was de augustijner non Suster Bertken (1427-1514), die zich op dertigjarige leeftijd vrijwillig in de muur van de Utrechtse Buurkerk liet metselen en er vanaf 1457 niet minder dan zevenenvijftig jaar leefde. Suster Bertken had overigens voldoende leefruimte in haar kluis.

De kans dat er in Singraven een non is ingemetseld, is nagenoeg nihil; het was geen gebruik onder begijnen. Wat men naderhand ook aan spokerij heeft gemerkt, het

Huis Singraven.

De non van Singraven 'materialiseert' op het display nadat medium Robbert van den Broeke een foto heeft gemaakt van een witte muur in huis Singraven. Deze aflevering van het RTL4-programma *Er is zoveel meer* werd op 1 januari 2006 uitgezonden.

is eigenlijk uitgesloten dat het de non is geweest. Dat de heer Roessingh in brand vloog, was vooral door eigen toedoen. In een realistischer versie van het verhaal probeerde hij na een avondje stevig doorzakken een sigaar op te steken boven een olielamp. De olielamp ging om en zette zijn kleren in lichterlaaie.

Medium Robbert van den Broeke is door sceptici herhaaldelijk als handige goochelaar ontmaskerd, die – naar men veronderstelt – stiekem uitgeknipte poppetjes voor zijn fotolens houdt en zijn verhalen handig bij elkaar weet te googelen. Ooit orakelde hij over een 'gen-verbrander', terwijl dat een typefout op internet betrof: bedoeld werd 'genever-brander'. Ook de foto's van de non van Singraven waren volgens de sceptici doorgestoken kaart: men ziet hem immers driemaal flitsen, maar in het geheugen van de camera blijken vier (vooraf gemaakte) foto's van een non te zitten. Bovendien materialiseert de vrouw als een hedendaagse non in zwart habijt en niet als een zestiende-eeuwse begijn.

Het huis van Singraven wordt inderdaad wel Het Zwarte Huis genoemd, maar niet vanwege de spokerij. De grote chroniqueur van Singraven, K. Döhmman, verklaart het als een verre herinnering aan het feit dat het ooit een katholiek huis was. Slechts in de volksverbeelding is het zwart in verband gebracht met het spook. Döhmman is in 1934 bovendien een van de weinigen die – kort – iets zeggen over de sage: 'In dezelfde volkskringen gaat het huis Singraven voor een spookhuis door, want er leeft een sage dat in het voormalige klooster, hetwelk op de plaats van het tegenwoordige huis heeft gestaan,

eenmaal een non levend is ingemetseld, en dat de geest van deze non thans nog door het huis Singraven ronddwaart en door zijn verschijning alle eigenaars van het huis onheil verkondigt en brengt.' De auteur zegt niet dat ze voor straf is ingemetseld, en Wikipedia spreekt dan ook over een kluizenaarster. Als W.H. Dingeldein uit 1948 een boekje over Singraven schrijft, is hij nog bondiger: 'Aan het verblijf der zusters herinnert nog de sage dat door het huis de geest van een kloosterlinge rondspookt, die door haar verschijning aan vele eigenaars den dood heeft aangezegd.' Als het een alom bekende lokale sage was geweest, had men die toch zeker verwacht te vinden in de provinciale sagenboeken, maar de sage is niet te vinden in de *Overijsselsche Sagen* van Josef Cohen uit 1914, niet in het *Overijsselsch Sagenboek* van J.R.W. Sinnighe uit 1936, noch in de *Volksverhalen uit Overijssel* van A. Buter uit 1981. De sage lijkt pas bredere bekendheid te hebben gekregen toen hij uitgewerkt op internet verscheen, op de website 'Kastelen in Overijssel'. Kort na elkaar wisten tv-makers en een paranormaal medium de sage te vinden. Zo zien we hoe een kwakkelende sage dankzij de moderne media toch nog een beroemde oudedag kan beleven. (TM)

Deventer

HET RATTENHUIS EN KLEIN DUIMPJE

'Vrogger jäören, jäören, jao al wel meer as viefhonderd jäör elejen,' zo start schrijver Herman Korteling (1898-1994) in het Deventer (Nedersaksisch) dialect het verhaal van het Rottenhuus of Rattenhuis in *Un Moespot ampat*, een bundel verzamelde verhalen die hij eerder schreef in het tijdschrift *de Moespot* in de periode 1958-1974. Korteling stuurde het verhaal in 1982 nog eens op via een Volkskundevragenlijst aan het Meertens Instituut:

Het verhaal wil dat er in 'vrogger jäören' in het middeleeuwse Deventer hongersnood heerste. Eén man zou de stad echter kunnen redden. Het was Govert, die woonde op de Brink. Zijn zolders lagen vol graan, maar hij weigerde het onder een woekerprijs te verkopen. De gierigaard vertelde zelfs dat de prijs die hij bedingen kon zou stijgen. Daarom weigerde hij hardnekkig elk aanbod. Zelfs toen de abdis van het Vrouwenconvent hem smeekte om zijn prijzen te laten zakken, bleef hij koppig. Hij riep hierop:

Nog liever dan dat ik voor spotprijs verkoop,
komt eerst nog 't geboefte van rotten* te hoop,
uit goten en gaten, uit schoppen en hollen,
en drage mijn rog' naar haar vuile riolen!

Govert zag nog liever dat de ratten het voedsel kregen dan dat hij de prijs zou verlagen. Dit hoorde de vorst van de ratten, die zijn onderdanen bijeenriep. 's Nachts kwamen zij met honderden aanzetten. Zij sleepten het graan van Goverts zolder naar de bergplaats van het klooster. Daar zag men het als een mirakel! Men geloofde dat de Heer hen had geholpen. In het klooster werd het graan verdeeld onder de hongerigen. Govert zwoer hierop eeuwige wraak aan de ratten.

Hoewel in het vijftiende-eeuwse Deventer inderdaad de kosten van het koren stegen door misoogst, is dit geen bewijs dat de gebeurtenis daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Het verhaal is pas in de negentiende eeuw voor het eerst, in rijm, opgetekend door baron B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1807-1884) in zijn *Herfstdraden* (1873). Sloet tot Oldhuis kan het verhaal hebben gehoord, maar ook zelf hebben verzonnen. In het laatste geval heeft hij een rondtrekkend verhaal – verwerpelijke graanspeculatie in tijden van hongersnood was sowieso een bekend gerucht – aan het Rottenhuis gekoppeld en dit romantisch bewerkt (vgl. voor zijn romantische bedenksels ook Voorst). Eveneens kan hij het verhaal vanuit moralistische motieven hebben geschreven. De baron streed in zijn leven namelijk voor vrije invoer en tegen graanrechten en accijnzen op eerste levensbehoeften, en stelde geregeld de belastingbeginselen aan de kaak.

In Deventer stond het koopmanshuis het Rottenhuis op de Brink (ook wel Roode Meir geheten), dat in de negentiende eeuw werd afgebroken. Het Historisch Museum Deventer bezit drie gotische dakpannen uit het midden van de vijftiende eeuw, waarop ratten (maar het zouden ook best andere dieren kunnen zijn) en een soort van meelzak te zien zijn. Wel vaker wordt de betekenis van afbeeldingen (in dit geval van ratten en een zak meel) niet meer begrepen, en hecht er zich een rondtrekkend volksverhaal aan vast. Verhalenverzamelaar Sinninghe catalogiseert het verhaal als een 'religieuze sage' – immers: de ratten, als instrument van God, verplaatsen het graan van de zondige speculant naar de deugdzame geestelijken en hongerigen. Hij heeft een variant opgenomen

* ratten

Een van de gotische dakpannen, waarschijnlijk afkomstig van het Rattenhuis, waarop een rat zou zijn afgebeeld.

in zijn *Noord-Brabantsch Sagenboek*.

Verzamelaar Jaarsma tekende in 1969 een Friese variant op uit de volksmond. Het verhaal is eveneens bekend als sprookje over de 'Mäuseturm' bij het Duitse Bingen. Het internationaal bekende sprookje is reeds in de vroege Middeleeuwen gedocumenteerd.

In de bundel verzamelde *Moesspot*-verhalen van Korteling staan diverse korte verhalen in het dialect, waaronder een kindersprookje van Klein Duumken (Klein Duimpje). Het verhaal plaatste hij eerder in het jaarboek *Overijssel*. Korteling vertelt het verhaal te hebben gehoord van zijn oudtante, maar zegt er wel bij dat hij varianten kent uit Vlaanderen en Westfalen. Evengoed kan het verhaal dus een literaire bewerking zijn van de schrijver.

In het 'Deventersprookje' is het kleine kereltje Klein Duumken de lievelingszoon van een Deventer wortelboer. Klein Duumken rijdt met vader mee naar het land en keert terug op de kruiwagen die met bietenloof is volgeladen. Dit eten is bestemd voor een zieke koe. Klein Duumken valt op een gegeven moment, door het stoten van de kruiwagen op de straatkeien aan de Welle, steeds dieper in de suikerbietenloof. Dat was vader niet eens opgevallen, want Klein Duimpje is ook zo klein! Hij belandt [met het als voer bestemde eten] in de koeienmaag. Zijn ouders zijn ten einde raad, maar vinden hem uiteindelijk na het horen van een piepig stemmetje, zeggende: 'Ik zitte hier wärm, in de kó [koe] zien därm.' Spijtig genoeg kan hij niet uit de koeienmaag komen, want: 'Kroep 'k 'r van veuren uut dan bitte mien en kroep 'k 'r van achteren uut dan beskitte mien' [Kruip ik er van voren uit, dan bijt hij mij, kruip ik er van achteren uit, dan beschijt hij mij]. Uiteindelijk wordt hij met behulp van wonderolie van Dul, de apotheker op de Nieuwe Markt, gered: de ouders van Klein Duumken gieten het goedje in de keel van de koe. Hierop begint hij 'te schieten

Een koe eet Klein Duimpje op. Tekening uit 1944 van Frans Hazeveld.

as tien reigers' [te schijten als tien reigers], waarna het kereltje, stinkend en wel, uit de koe vliegt.

Verschillende verhalen over Klein Duimpje zijn internationaal bekend. Klein Duimpje helpt in de verhalen rovers, en wordt door een koe, maar ook een vos of hond, ingeslikt. In de genoemde verhaalvariant wordt Klein Duimpje opgegeten door een koe, praat hij vanuit een van de magen van het dier, en komt hij er weer uit (soms pas in de worst die van de koe wordt gemaakt). Nog in 2007 werd dit sprookje van Klein Duimpje, tijdens veldwerk voor het DOC Volksverhaal, uit de volksmond opgetekend in het Groningse Bellingwolde. Verhalen over Klein Duimpje hebben een respectabele ouderdom en zijn reeds gedocumenteerd in het zestiende-eeuwse Engeland. De hoofdpersoon heet hier Tom Thumb. Het sprookje is in heel Europa en in diverse landen daarbuiten bekend. Het komt eveneens voor in de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm. In Nederland, waar de Groninger vertelster Trijntje Soldaats (zie: Ezinge) het in 1804 al op haar repertoire had, en ook in Vlaanderen, was het zeer geliefd. Er circuleerden hier in de negentiende eeuw ook kinderprenen over het verhaalsthema. De sprookjesversies vertonen grote onderlinge verschillen in de avonturen die Klein Duimpje beleeft.

In feite is het sprookje van Klein Duimpje, evenals het verhaal over het Rattenhuis, niet typisch Deventers. Niets in de stad herinnert aan de verhalen en slechts de volksverhalenboeken houden deze Deventer verhalen in leven. (RAK)

Eikelhof (gem. Olst-Wijhe)

HET MOORDKRUIS VAN BOXBERGEN

Zoals mensen tegenwoordig langs een weg waar iemand is verongelukt een houten kruis kunnen plaatsen, zo zette men in vroeger tijden op de plaats van een moord wel een stenen kruis. Zulke moordkruisen vindt men in Nederland vooral in het (zuid)oosten, met name in Limburg, maar ook elders wel. Midden in een weiland op het erve Voeldijk bij kasteel Boxbergen onder Eikelhof vindt men zo'n kruis met een versleten opschrift dat zo gelezen moet worden: 'Int jaer unses heren MCCCC en XCIII staerf hier johan luekens bid voer de sele.' Wie Johan Luekens was en hoe hij aan zijn eind gekomen is, weten we niet, maar al in 1803 wordt in het tijdschrift *Tegenwoordige Staat van Overijssel* vermeld dat het kruis met bijgeloof omgeven is en dat er ook verschillende verhalen omheen ontstaan:

Het kruis mag niet verplaatst worden. Toen men dat toch eens probeerde, heeft het in de naaste boerderij zo gespoekt en hebben de beesten zo'n lawaai gemaakt dat men de volgende dag het kruis weer naar z'n oude standplaats heeft moeten terugbrengen.

Het moordkruis van Boxbergen.

Lang geleden woonden op de Eikelhof twee broers, die hetzelfde meisje wilden. Uit jaloezie vermoordde de een de ander op de deel. Het bloed bespatte de staldeur. Wat men ook probeerde, het kon niet meer uitgewist worden. Zelfs toen men het overschilderde kwamen de bloedvlekken telkens terug. Pas toen men de vermoorde onder het kruis begroef, lieten de bloedvlekken zich verwijderen.

In een grijs verleden is hier een priester, die de Heilige Sacramenten aan een boer te Wezepe bracht, door een baanstroper overvallen en vermoord.

In vroeger eeuwen huisden er rovers in de bossen van Diepenveen, Lettele en Raalte. Hun hoofdman was Grote Pier, die zelfs voor de duivel niet bang was. De boze zon op een list. Hij ging naar de heks van Lettele en maakte haar weer jong en mooi, om Grote Pier voor haar te winnen. Dat lukte en er werd een contract opgemaakt: Grote Pier zou haar krijgen, als hij zijn ziel aan de duivel afstond. Alleen wanneer iemand na Piers dood een kruis op zijn graf zou zetten, zou het contract ongeldig zijn. Nauwelijks had Pier het contract getekend of de heks vloog weg en werd niet meer gezien. Uit wraak liet de rover toen alle vrouwen die hij op zijn strooptochten ontmoette handen en voeten afslaan. Maar eens zag hij bij Lochem het meisje Marregien, dat net zo mooi was als de heks van Lettele, en haar kreeg hij lief. Toen hij door de duivel en de heks in een hinderlaag werd gedood, vormden Marregiens tranen een kruis op zijn gezicht. Daar schrok de duivel zo van dat hij op de vlucht sloeg. Marregien liet een kruis zetten op de plek waar Pier was vermoord en de duivel wacht nog altijd op het ogenblik dat het kruis zal worden weggenomen om zich van zijn ziel meester te maken.

De eerste drie overleveringen lijken authentieke volksverhalen (voor het motief van de onuitwisbare bloedvlek zie: Pieterburen); het vierde verhaal, verteld door Eduard Anholt, is een bewerking van een romantische fantasie van Josef Cohen uit 1914: 'Het steenen kruis.' Weliswaar strekte de Friese vrijheidsstrijder-zeerover Grote Pier (zie: Kimswerd), die in het begin van de zestiende eeuw met zijn Arumer Zwarte Hoop te land en ter zee de Saksers en Bourgondiërs bestreed, zijn strooptochten uit tot in Overijssel, maar hij stierf in 1520 in zijn bed te Sneek.

Uitspanning De Lepelaar in Eikelhof organiseert nu 'Steenenkruisochten'. Via een gps-spel kan de bezoeker achterhalen wie de moordenaar uit het verhaal is. (VdK)

Enschede

HET BLAUWE WOLKJE

In de veertiende eeuw viel het hele land ten prooi aan de pest, ook wel de Zwarte Dood genaamd. Twente ont kwam er evenmin aan, zo dichtte Cato Elderink (1871-1941) in haar ballade 't Blauwe Dämpken oet et Joar 1350' uit 1921:

En et Kyrie Eleison in Tweinterlaand
Galmt klagend an iedere kërkenwaand.

Maar de bede in de kerk aan de Heer om erbarmen te hebben met zijn volk bracht geen soelaas. De pest zaaide dood en verderf. Het besef ontbrak dat de ziekte werd overgebracht door de besmette rattenvlo. Men meende dat de ziekte als besmettelijke lucht rondvloog. In Twente werd de pestbrenger geïdentificeerd als een blauw wolkje, dat door schoorsteen of deurkier het huis binnenkwam en de gezinsleden uitroede. In 1350 sloeg het pestwolkje genadeloos toe. Er werd verteld dat slechts in drie haardsteden nog vuur glom, waaronder de Lippinkhof en de Goolkotte. Alle andere boerenerven in de Enscheder Esch waren uitgestorven. Op de boerderij Helzik had een houtblok in de haard gelegen dat weer was uitgeschoten en als een populier uit de schoorsteen groeide. Gaandeweg namen de wolven bezit van het gebied. In de bedstee van boerderij de Hölterhof lagen de jongen te slapen van een wolvin, die zelf wakend in de deuropening stond. Bijna overal bleef het graan op de akkers staan en bleven de koeien ongemolken. Keuterboer De Lappe en zijn gezin behoorden tot de weinigen die tot dan toe van de pest verschoond waren gebleven. De Lappe was altijd op zijn hoede of hij het blauwe wolkje ook zag. En op een dag zag hij het blauwe wolkje bij de onderdeur de boerderij binnenglippen. De boer pakte de stiepelstok op en naderde het wolkje met een onverschrokken blik in zijn ogen. Het wolkje deinsde zowaar wat achteruit en kroop in het stiepelgat van de oogstdeuren. Meteen dreef De Lappe de stiepel met kracht in het gat, zodat het wolkje werd vastgezet: 'De Zwatte Dood is gevangen vuur goed.' Sindsdien was Twente verlost van de pest.

Een stiepel is een wegneembare middenstijl van een dubbele oogstdeur in een boerderij (vaak ook weer onderverdeeld in een boven- en een onderdeur).

De sage is in deze vorm eigenlijk alleen in Twente opgetekend, en concentreert zich rond Enschede. In som-

mige versies wordt de pestdemon eerder getypeerd als een damp of nevel. Bewerker Josef Cohen heeft er een wit wolkje van gemaakt. Maar soms is er ook sprake van een blauw vlammetje, wat zou kunnen samenhangen met de lichtverschijnselen die in het Twentse moeras- en veengebied zijn waargenomen en die wel als dwaallichtjes werden aangeduid. Volgens een aanverwante Twentse sage is het blauwe pestwolkje ook eens bij het Aamsveen waargenomen, en werd het in een gat in een boom gevangen door er een stok in te slaan. Toen men een jaar later dacht dat het wolkje wel onschadelijk zou zijn, trok men de stok eruit en kwam het wolkje weer sissend naar buiten. Het heeft toen nogmaals veel slachtoffers gemaakt, en het ontvolkte gebied werd – aldus de overlevering – later door zigeuners uit Hongarije weer bevolkt.

Alhoewel de sage van het blauwe wolkje zich in de Middeleeuwen afspeelt, dateert de oudste optekening van het verhaal uit 1894, toen mevrouw J.A. Elderink de vertelling opstuurde aan de volksverhalenverzamelaar G.J. Boekenoogen. In 1921 zette Cato Elderink de sage, die ze uit de mondelinge overlevering zei te kennen, op rijm in Twents dialect. Het is deze versie in verzen die vervolgens door veel bewerkers als uitgangspunt is genomen. Het is de vraag of deze sage van oorsprong middeleeuws is, om vervolgens ongemerkt de eeuwen te trotseren, totdat hij in de negentiende eeuw weer opduikt. Het is aannemelijker dat hij pas in de negentiende eeuw is ontstaan en terugblijkt op een historisch verleden. (TM)

Enterbroek (gem. Wierden)

BEGRAFENISSTOET OP DE LIJKWEG

In met name het noorden en oosten van ons land, maar ook elders wel, werden traditioneel de doden, liefst na uitgedragen te zijn door een hiervoor bestemde deur, de dooddeur of lijkdeur, langs een speciale route naar het kerkhof gebracht. Deze route heette de lijkweg, ook wel lijkweg, reeweg, dodenweg of noodweg. Deze lijkwegen mochten nooit afgesloten worden. Nu zijn ze buiten gebruik, maar in Twente werden ze tot circa 1950 plaatselijk nog gevolgd. Ze zouden in 784 ingesteld zijn door Karel de Grote, die niet wilde dat de doden verbrand werden naar de wijze der heidenen en verordonneerde dat ze langs vaste wegen naar het kerkhof gebracht moesten worden.

In Enterbroek liepen zo'n honderd jaar geleden twee klompenmakers, op weg naar huis na een kuieraovond [visite], 's avonds laat over een lijkweg, toen een van hen, Graads, plotseling op de grond viel en bleef liggen. Geschrokken vroeg zijn maat, Dieks, wat er aan de hand was, en Graads vertelde dat hij opeens een lijkwagen met een lijk erop had gezien die recht op hem af kwam, en of hij wilde of niet, hij liep verder, tussen de paarden door, de wagen op, over de kist heen, en toen hij achter op de wagen kwam was hij er ondersteboven van afgevallen.

De twee begrepen er weinig van, des te meer even later de ouders van Graads. Ze vertelden dat, wanneer je op een lijkweg in het wagenspoor gaat lopen, dan kan het gebeuren, dat je plotseling tegen een lijkwagen op loopt en er achter weer af valt. Dat was al zo vaak gebeurd. Daarom, loop nooit door zo'n wagenspoor. Dat deed Graads later ook nooit weer, zelfs niet als de weg geen lijkweg was.

Dit is een variant van een overal in Nederland zeer bekend sagetype; alleen in Zeeland lijkt het niet opgetekend. In de Nederlandse Volksverhalenbank zijn er niet minder dan vijfhonderd lezingen van te vinden. Verzamelaar Cornelis Bakker tekende dergelijke verhalen bijvoorbeeld rond 1900 op in Noord-Holland; Dam Jaarsma vond er in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw talrijke voorbeelden van in het oosten van Friesland en het Groninger Westerkwartier, en in dezelfde periode vond de verzamelaar F. Wever het in de Groninger zuid-oosthoek en het oostelijke grensgebied van Drenthe. Het verhaal draait om het gegeven dat iemand zonder het te beseffen tegen een fantoomlijkstoet op kan lopen en daarbij onaangenaamheden ervaart, bijvoorbeeld in de vorm van onzichtbare handen die hem aan de kant van de weg, over een haag langs de weg of in een sloot smijten. Een en ander wordt als des te schokkender ervaren omdat degene wie dit overkomt niet begrijpt wat er aan de hand is.

De overlevering van dit type valt in twee groepen uiteen: meer algemene ontmoetingen met een spookstoet, en, in het bijzonder in het gebied waar het geloof aan voorloop (zie: Gasselternijveen) erg sterk is, maar ook wel elders, met een spookbegravenisstoet of lijkwagen als voorbode van een komend sterfgeval. In het laatste geval hebben we, net als hier, meestal te maken met verscheidene, veelal twee personen, van wie de een de gave van het tweede gezicht – van voorloop – heeft. Dat is in onze

versie niet het geval, wat tamelijk verrassend is, want Wierden ligt in het hart van het voorloopgebied. De persoon met de gave ziet de lijkstoet aankomen (horen doe je ze niet). Hij trekt zijn makker op het laatste moment langs de kant van de weg dan wel waarschuwt hem om opzij te gaan. In het laatste geval gaat het dan toch nog vaak mis, omdat de eerste niet begrijpt waarom en gewoon doorloopt, met alle gevolgen van dien. De waarschuwend makker is veelal (maar dat hoeft niet) met de helm op geboren en is daarom helderziend. Uit de personen in de begrafenisstoet kan hij opmaken wie uit de omgeving er in de nabije of verre toekomst daadwerkelijk begraven zal worden. Ook komt het voor dat hij zijn eigen toekomstige begrafenis zo van tevoren waarneemt.

Ook in de Engelse overlevering duiken *phantom funeral processions* regelmatig op. Maar van onzichtbare handen die klappen uitdelen of iemand optillen en elders neersmjten is daar geen sprake. Dat is ook niet nodig, omdat de waarnemers in die verhalen zich bij een ontmoeting met een (fantom)lijkstoet steeds verdekt opstellen en zich muisstil houden en daarom geen obstakel voor zo'n stoet vormen. In Vlaanderen is het niet anders. (Spook)lijkstoeten worden er waargenomen en voor zover ze te dichtbij komen is het voldoende een kruis te slaan of er een pastoor bij te halen om zo'n stoet in het niets te laten oplossen. Onzichtbare gewelddadige handen ontbreken ook in de Oost-Friese sagen van dit type, maar voor het overige zijn die gelijk aan de Nederlandse: helm-dragers die een lijkstoet zien, wat later voorloop geweest blijkt te zijn; ziensers die bij het naderen van een lijkstoet hun metgezel waarschuwen aan de kant te gaan, in een tevergeefs geval gevolgd door een gewelddadige botsing, zoals in Enterbroek. Onzichtbare gewelddadige handen ten slotte, in combinatie met een lijkstoet waarin vooraf (tien dagen voor de dan nog onbekende sterfdatum) de eigen begrafenisstoet wordt gezien, komen als onderdeel van een tamelijk lang spookverhaal voor in de *Deutsche Sagen* van Jacob en Wilhelm Grimm. Het is gesitueerd in en bij de Haderburcht in Tirol. (Marie van Dijk)

Genemuiden (gem. Zwartewaterland)

HET KUILVERBOD

Toen in 1932 de *Afsluitdijk* voltooid werd, publiceerde de kinderboekenschrijver Simon Franke (1880-1957) een bundel met verhalen die de oude Zuiderzeecultuur moesten vastleggen voordat die verdwenen zou zijn. Een aantal

van zijn teksten ontleende hij aan de al bestaande literatuur, enkele tekende hij zelf op en stroomlijnde ze vervolgens. Onder de laatste valt mogelijk het onderstaande spookverhaal, waarvan de verteller anoniem is gebleven, maar dat is gesitueerd binnen het vissersuniversum:

De Geute is een van de mondingen van de IJssel, en daar is het niet pluis. Ja, daar gebeuren soms wonderlijke dingen. Tenminste, wanneer men er met de kuil [een trechtvormig net] gaat vissen. Dat ondervond eens een visser die zich niet aan het kuilverbod gestoord had. Hij had een goede vangst, daarvan niet, maar er overkwam hem iets om van te griezelen. Hij lag dan 's nachts in de Geute, aan de kant van de wal. Hij en zijn knecht lagen reeds lang te kooi en sliepen de slaap der rechtvaardigen. Maar ze hadden de kuil gebruikt en dat zou hun duur te staan komen. Want op een gegeven ogenblik wordt de knecht wakker en denkt: wat hoor ik toch een vreemd gezang. Wonderlijk, op deze eenzame plaats, midden in de nacht. Wie kunnen er nu lopen zingen? Hij roept de schipper en zegt: 'Luister eens, wat is dat daar?' 'Watte?' vraagt de schipper slaperig, en hij wrijft zich de ogen uit.

Kuilvissers. Linoleumsnede van Jan Staats Kiewit (tweede kwart twintigste eeuw).

‘Hoor je dan niet zingen?’ De schipper gaat rechtop in de kooi zitten en luistert. Ja, waarachtig, er wordt gezongen. En wat een vreemd lied. Verstaan ze het goed? Wordt daar gezongen: ‘De lamp brandt, de lamp brandt, maar wij gaan liever over zand?’

Ja, dat zingen ze. Wonderlijk. De schipper en de knecht staan op, schieten gauw de bokse [broek] aan en gaan naar dek. Wat zien ze daar? Vier mannen. Of zijn het slechts schimmen? Het is zo onwerkelijk. Men kan het niet duidelijk onderscheiden. Komt het gezang van die vier schimmen? Of ergens anders vandaan? De schipper en de knecht staan in spanning. Wat gaat er gebeuren?

De vier gedaanten komen recht naar de botter toe. Wel nog aan toe, wat zou dat moeten? Ze horen duidelijk zeggen: ‘Hier brandet de lamp, maar wij gaan liever over zand.’ Vreemde woorden. Wat hebben ze te betekenen? De vier schimmen zijn de botter genaderd en zonder een woord te zeggen strekken ze hun acht handen uit en leggen die aan boord. Zo loodzwaar drukken die handen op de kant van de botter dat deze bedenkelijk overhelt. Zwijgend staan de vier schimmen in de duisternis en laten hun handen loodzwaar wegen op de rand van de botter, tot kantelens toe. De schipper en zijn knecht staan verlamd van schrik. Reeds schept de botter water; nog een ogenblik en hij kapseist. Plotseling blitst het door het brein van de schipper: de straf voor het kuilvissen.

Ineens schiet de macht in zijn spieren terug en bijgestaan door de knecht gooit hij de trossen los en weet met een forse stoot de botter van wal te krijgen. En toen ervandoor. Zo vlug hij maar kon. De Geute uit en zee in. Nooit heeft die visser weer met de kuil in de Geute gevist.

In 1932 kan dit verhaal onmogelijk erg oud zijn geweest, evenmin als de andere twee die Franke erop liet volgen. In de eerste wordt een kuilvisser bedreigd door een vurige man aan de wal, wiens arm naar de zee wijst; in het laatste is het een steeds groter wordend wit wolkje dat de schipper wegjaagt. Omdat het vissen met een kuil ook veel jonge vis wegving, werden er in 1881 en 1908 wettelijk beperkingen tegen uitgevaardigd. De spookverhalen hielpen de vissers zich die wetten te herinneren waar de plaatselijke politie dat niet kon. Het is wel goed mogelijk dat oudere verhalen enigszins werden aangepast om het nieuwe thema te bespreken. In dat geval is het mysteri-

euze lied te begrijpen als een verwijzing naar een schipper die van de rechte route afweek en metaforisch vastliep in het zand van de zonde. Het is helaas niet bekend tot welke kerkgenootschappen de anonieme vertellers behoorden. (WdB)

Glanerbrug (gem. Enschede)

HET GLANER NUNNEKEN

Een brug over de Glane aan de oude handelsweg tussen Deventer en Münster vormt hier al eeuwenlang, zeker vanaf 1548, de grens tussen het Munsterland en Overijssel. Aan de Munsterse kant stichtten Twentse katholieken (nadat in 1633 de Staatse macht zich geconsolideerd had en Twente geen gevaar meer liep van de kant van de Spanjaarden) een kapel, daar ze in Twente zelf hun godsdienst niet mochten uitoefenen. In 1665 verrees op de plek van deze noodkapel het vrouwenklooster Maria-vlucht, gesticht door achtentwintig uit Enschede verdreven nonnen. Zij hadden de naam zeer fijn klooster-garen te kunnen spinnen en legden de grondslag voor de fabricage van de *Klosterfrau-Melissegeist*, een extract van citroenkruid, dat nog altijd overal te koop is. In 1795, toen een Frans leger onder generaal Van Damme langs Glanerbrug naar Gronau en Bentheim trok, wilden de Franse soldaten ook het klooster Glane verwoesten, maar een dappere dienstbode van het klooster belette dit. Zij trok de langsjrijdende soldaat die in het voorbijgaan het strodak van het klooster in brand wilde steken aan de paardenstaart van zijn helm terug. In 1811 werd het klooster door Napoleon opgeheven en grotendeels afgebroken; een gerestaureerd gebouw vlak over de grens aan de hoofdroute van Enschede naar Gronau is er nog een restant van. Maar één zuster bleef op haar post, het ‘Glaner nunneken’, van wie de mensen in de grensstreek dit vertelden, en misschien nog wel vertellen:

Ze was van steen, een beeld met de glimlach van de Madonna, en zoals men zei: ze zou altijd op haar plaats terugkeren, hoe vaak men haar ook zou verwijderen.

Er waren Franse dragonders ingekwartierd in het klooster en op een kwade dag ontdekten ze het nonnetje. Ze vonden dat ook deze laatste herinnering aan de vroegere bestemming van het gebouw moest verdwijnen. Ze pakten haar op, compleet met marmeren kop en rozenkrans, en

smeten haar joelend in de gracht. Het Glaner nunneken verloor geen moment haar glimlach; ze wist: haar kon niets gebeuren. En inderdaad: op de plek waar zij kopje-onder was gegaan, werden de golven in het water in plaats van al kleiner steeds groter. Het duurde maar even en daar kwam de non weer boven. Rustig waadde ze naar de kant en waardig schreed ze terug naar haar vaste plek onder de oude perenboom.

De soldaten, die niet aan wonderen geloofden, maakten elkaar wijs dat ze dronken waren geweest, maar de volgende dag, nuchter nu, besloten ze krassere maatregelen te nemen. Ze bonden het beeld op een affuit [onderstel van een kanon] en voerden het in een wondere processie naar het Amtsvenn om het in het moeras te laten verzinken. Inderdaad wisten zij met veel moeite een van die kolken te bereiken die door de boeren grondeloos worden genoemd. Daar werd met een forse plens de stenen non verdrongen. Moe en modderig, en ternauwernood ontkomen aan het lot dat ze het beeld hadden bereid, sleepten de soldaten zich terug naar het oude klooster. Ze waren bijna thuis, toen hun een stille processie tegemoet kwam, met kruis en vaandels. De mensen hadden kennelijk de plek bezocht waar het nonnetje had gestaan. En toen het krijgsvolk even later die plek bereikte, stond de non daar opnieuw, zonder een spatje modder op haar witte gewaad. Alsof ze nooit weg was geweest. Dat was zelfs de soldaten van Napoleon te bar. Nog diezelfde dag ontruimden zij het klooster. Met haar glimlach had het Glaner nunneken een heel regiment op de vlucht gejaagd!

Later is dit beeld overgebracht naar het Landesmuseum van Westfalen in Münster en vandaar is het niet teruggekeerd. Het was geen Mariabeeld of een beeld van een non, maar een beeld van gravin Walburga van Brederode, weduwe van Bentheim-Steinfurt, afkomstig uit het in 1576 afgebroken slot Gronau.

In 1891 werd te Glane een nieuw nonnenklooster gesticht, dat uiteindelijk in 1981 werd aangekocht door de grote Twentse, voornamelijk uit emigranten uit Turkije en het Nabije Oosten bestaande Syrisch-orthodoxe gemeenschap. Als het Sint-Efremklooster is het nu de zetel en het spirituele centrum van het Syrisch-orthodoxe bisdom Nederland. (VdK)

Haaksbergen

DE ZIENER EN DE DUIVEL

Kiekeberend kwam eens op een avond van Haaksbergen, toen hij bij 't Afschot de duivel in hoogsteigen persoon ontmoette. Satan volgt hem, maar Berend jaagt hem voor zich uit, want anders zou de zwarte hem de hals kunnen omdraaien. Op het Hof te Langelo gekomen roept hij de huisgenoten toe: 'Aj now zeen wilt, dak mij met den duivel slao, dan möj hier kommen.'

'Waar isse? Waar isse?'

'Doar zitte in d'n appelboom.'

En nu slaat Berend met een lange stok in de boom.

'Das eene, das twee.'

'Nog ees!' roept Satan.

Maar hij krijgt tot antwoord:

'Ik sloa gen duvel dree,

mèr God en Marije weer opnije.'

Hoe lang deze strijd wel duurde, verhaalt de overlevering niet, maar wel dat Berend, in zijn zweet badende, als overwinnaar uit het strijdperk trad. Hoewel de huisgenoten de zwarte niet zagen, waren ze toch stellig van zijn aanwezigheid overtuigd. Tracht ge hen aan 't verstand te brengen dat het slechts een boerenbedrieger was, zij zullen u laten praten, maar toch blijven geloven in 'Kike Beead'.

Kiekeberend, ofwel Berend Laarveld (1761-1819), de bekende ziener uit Haaksbergen, zou met de helm geboren zijn, en wel op de plek van de huidige boerderij Laarveld, in de buurtschap Honesch. Volgens de Haaksbergse schoolmeester H.J. Franssen in een omstreeks 1836 vervaardigd handschrift werd Laarveld 'door zijne beroemdheid als ziener wijd en zijd op de adellijke huizen gehaald, om dan, vooral in troebele tijden, zijne visioenen aan de ligtgeloovigen voor een goede douceur te vertellen, welke al zeer ligt werden geloofd'. In 1815 voorspelde hij de terugkeer van Napoleon met dag en uur van de verovering van bepaalde Franse stadjes. Bij zijn klanten viel dat goed, maar de Almelose rechtbank veroordeelde hem tot gevangenisstraf. Volgens de latere overlevering had hij de oprichting van de inrichting te Rekken voorspeld, alsook de komst van de trein en de terugkeer van de roomse Kerk in Haaksbergen. Maar het klooster bij Eibergen was er nooit gekomen, want op de plek die hij had aangegeven was in 1834 een leerlooierij gebouwd.

Zijn blijvende populariteit in de overlevering zal mede het gevolg zijn van zijn aansprekende naam, recentelijk nog gebruikt voor de titel van een kinderboek.

In 1965 tekende Henk Krosenbrink een aantal varianten op van het tamelijk eenzijdige gevecht van de ziener met de duivel. Hoewel het motief van de duivel (of de dood) die gevangen was in een appelboom enkele eeuwen oud was en mede in leven was gebleven door colportagelectuur, had het zich hier aan de Haaksbergse ziener gehecht, en dat zonder de gebruikelijke keuze voor hel of hemel. In plaats daarvan is het merkwaardige verbod gekomen tot drie te tellen of driemaal achter elkaar de duivel te slaan, terwijl 3 toch als een heilig getal werd gezien. Maar zoals een Haaksbergse boer het uitlegde: 'Hij mocht geen drie zeggen, want dan had de duivel macht over hem gekregen.' Een andere boer meende dat de duivel de gedaante van een schaap had gehad. Kiekeberend telde de slagen, maar begon na twee telkens opnieuw en bande al doende de duivel in een kolk bij Leverink waar hij alleen maar uit kon komen als hij die met een ring had leeggeschept (vgl. Colmschate).

Toen hij nog als boerenknecht diende op het Hof te Langelo, zat hij eens op een zondagmorgen aan de ontbijttafel. Plotseling springt Berend op, laat zijn boterham in de steek en ijlt naar buiten. Bij zijn terugkomst vertelt hij de nieuwsgierige huisgenoten (zij wisten wel dat Berend weer wat 'gezien' had) dat er in het 'Broek' een man onder een boom zou doodblijven, en werkelijk: toen daar enige tijd later bomen gerooid worden, wordt Jonkman door een vallende boom getroffen en blijft op de plaats dood.

Bij boer Zwering zou een dode in huis gebracht worden, voorspelde Berend, en waarlijk: iemand wordt in de nabijheid door de bliksem getroffen en daar binnen gedragen. (WdB)

Heino

(gem. Raalte)

DE LEUGENPOMP

Als je door de dorpskern van Heino loopt, weet haast iedere bewoner je te vertellen over de leugenpomp die tegenover de Nederlands hervormde kerk staat. Deze pomp geeft, zo zeggen ze, alleen water aan mensen met een zuiver en rein geweten. Slechts weinigen kennen echter het verhaal dat volgens de overlevering hieraan ten grondslag ligt:

Er was eens een vreemdeling die met paard-en-wagen door Heino trok en zijn paard wilde drinken. De man gaf het dier de sporen en leidde het naar de dorpspomp. Hij zwierde aan de zwengel van het ding, en pompte. Maar er kwam geen water uit. De voerman hield een kruik onder de pomp en probeerde tevergeefs nogmaals water omhoog te halen. Niemand in het dorp kon hem vertellen waarom het hem niet lukte. Een kwajongen [ook wordt wel gezegd: een dorpeling] greep hierop de zwengel en gaf een ruk aan de hefboom. Hierop vloog het water met grote klotsen uit de pomp. Toen de vreemdeling het weer wilde proberen, verdween het water wederom. Het verdampde ter plekke. De belhamel gooide de kruik van de vreemdeling vol en gaf deze aan hem, maar direct was de kruik weer leeg. Dit gebeurde zo een aantal keer achter elkaar. 'Duivels-werk,' riep de voerman. 'Toverij,' werd er gefluisterd. De man was zo bang geworden dat hij Heino verliet zo snel hij kon. Zijn paard-en-wagen liet hij achter. De bewoners van Heino verzorgden het paard enkele dagen, denkende dat de voerman wel weer terug zou komen. Maar na een week stond de wagen er nog steeds. Omstanders werden nu toch wel erg nieuwsgierig en keken in de wagen van de voerman. Het voertuig bleek vol gestolen goederen te zitten.

De leugenpomp in Heino.

De dorpelingen besloten niets over het voorval te vertellen en de goederen onder elkaar te verdelen. Vanaf dat moment gaf de pomp ook aan de Heinoërs geen water meer. De bewoners van Heino kwamen erachter dat wie de waarheid geen recht aandoet, ook geen water uit de pomp zal krijgen. Hierop brachten de inwoners de gestolen goederen naar de schout. Vanaf dat moment werkte de dorpspomp weer als vanouds.

A. Buter noteerde het verhaal in 1981; in andere volksverhalenboeken is het niet aangetroffen. Buter nam het verhaal over van een persbericht van de Streek-vvv, dat een jaar eerder verscheen. Het verhaal is waarschijnlijk dan ook van vrij recente datum, al is het goed mogelijk dat het onder de lokale bevolking al langer circuleerde.

Tegenwoordig wordt de bezoeker altijd aan zijn leugens herinnerd en kan hij aan de hefboom zwaaien tot hij een ons weegt: meestal komt er geen druppel water uit de pomp. De kraan van de pomp is uitgezet. Slechts op bepaalde dagen, zoals op de jaarlijks terugkerende Heinose pompdagen, is het geweten van de Heinoër gezuiverd. Dan stroomt er voor even water uit de leugenpomp. (RAK)

Hellendoorn

HET MIRAKEL VAN HELLEDOORN

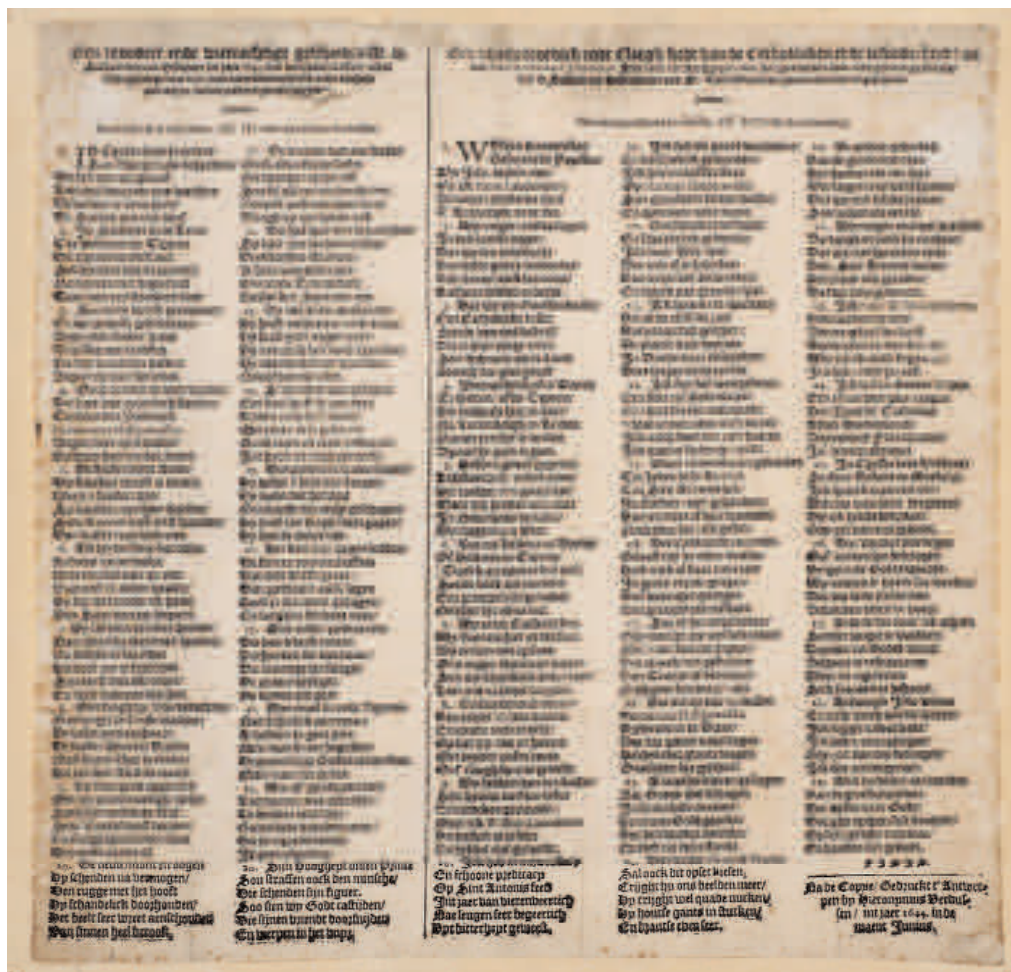
Zo rond het jaar 1597 bekeert de Hellendoornse gemeenschap zich tot het protestantisme; naar verluidt blijven slechts drie families katholiek. Over het jaar 1643 bestaat een legende, die voornamelijk als lied verspreid is geraakt, waarin de rivaliteit tussen het katholieke en protestantse geloof terugkeert.

De protestantse dominee Herman Halfgewassen (wat 'klein van stuk' betekent) en de koster Henrick Vriesen klimmen op een dag in de kerk naar de zolder in de hoop een duif te kunnen verschalken voor het avondeten. Ze vinden op zolder een katholiek heiligenbeeld van Sint-Antonius opgeslagen. De dominee vindt dat het afgodsbeeld maar verbrand moet worden, maar de koster neemt het mee en zet het spottend als hoeder bij het varkenshok. Gods wraak laat niet lang op zich wachten: de volgende ochtend ligt het varken dood in zijn hok. Woedend grijpt de koster een bijl. Onder aanmoediging van zijn vrouw begint hij op het heiligenbeeld van Antonius in te hakken: een arm vliegt eraf; neus, mond, ogen en rug raken ernstig beschadigd. De echtgenote van de koster is zwanger en bevalt later van een zwaar gehandicapt kind, met één arm

en ernstig letsel aan hoofd en rug. De dominee weigert het kind te dopen. Het kind komt na drie dagen te overlijden, terwijl de dominee een beroerte krijgt. Het wordt eenieder duidelijk dat God nogmaals straffend heeft ingegrepen. De tekst eindigt met de waarschuwing dat men de oude heiligenbeelden niet moet bespotten of vernielen. Men kan ze maar beter met rust laten.

Merk op dat met Sint-Antonius in dit geval Sint-Antonius-Abt wordt bedoeld en niet Antonius van Padua (de heilige die wordt aangeroepen bij verloren voorwerpen). Sint-Antonius-Abt was een Egyptische woestijnheilige en kluisenaar, die later als een soort vader der monniken werd opgevat. Hij wordt vaak met een varken afgebeeld, een symbool van de duivelse verleiding die hij had weten te temmen. Na verloop van tijd werd Antonius vanwege het varken als attribuut vaak opgevat als een varkenshoedende beschermheilige van de boeren. Dat de koster zijn heiligenbeeld bij het varken zet, is daarmee begrijpelijk geworden.

Goddelijke wraak voor het schenden van heiligenbeelden is een populair legendemotief onder katholieken: het 'bevestigt' dat God partij kiest voor de katholieken. Het is echter opmerkelijk dat de legende in het geheel geen bedevaarten of andere katholieke devoties heeft opgeleverd. Dit feit geeft reden tot achterdocht. De liedtekst werd reeds een jaar later, in 1644, gedrukt in Antwerpen – regelmatig zit er tussen een voorval en de legendevorming een aanmerkelijk langere tijd (zie bijvoorbeeld de 365 kinderen van gravin Margaretha te Loosduinen). De laatste van de twintig strofen verraadt dat het om een rederijkerstekst gaat, omdat de traditionele 'Prince' erin wordt aangeroepen. Vanouds maakten rederijkers gedichten in het vroede (wijze), het amoureuze en het zotte. Dit gedicht is duidelijk een spottend op de 'fijne' protestanten en een specimen van een kluchtig rijm. In de tekst wordt het voorgesteld alsof het een relaas is van een gereformeerde die door de gebeurtenissen tot inkeer is gekomen. In feite wordt het verhaal verteld vanuit een puur katholiek perspectief. De katholieke dichter weet niet eens dat protestanten geen veertigdaagse vastentijd kennen. Dominee, koster en echtgenote worden geridiculiseerd als losgeslagen en dwalende dwazen. Overigens zit er wel een kleine kern van waarheid in het lied. De protestantse kerk van Hellendoorn heeft in de katholieke tijd een vicarie van Sint-Antonius en Sint-Anna gehad, met verplichtingen om missen te vieren op zondag, dinsdag en donderdag. De kerk heeft een Sint-Antoniusaltaar en een Sint-Antoniusbroederschap gehad. De Hellendoornse kerk heeft in-

Pamflet met het mirakel van Hellendoorn, gedrukt te Antwerpen in 1644; links het katholieke spotlied over het strafmirakel, rechts het protestantse lied als reactie.

derdaad geen beeldenstorm meegemaakt: de katholieke beelden zijn gewoon netjes weggehaald en in de opslag gegaan. Hermannus Halfwassenius was dominee in de kerk tussen 1637 en 1646, en Hendrik Vrieze was er koster tussen 1643 en 1656. De ‘legende’ heeft zijn voortbestaan vooral te danken gehad aan het feit dat die een lied was. Het gaat om een contrafact: op de reeds bekende melodie ‘Het maentjen scheen soo helder’ werd een nieuwe tekst gemaakt.

Naast het katholieke spotlied met het mirakel van Hellendoorn werd in 1644 meteen ook al een berijmd protestants weerwoord afgedrukt. In dat gedicht bekend zogenaamd de pater-jezuïet Willem Lantsheere de hele legende uit zijn duim te hebben gezogen: de gelovigen

hebben zich met leugens bij de neus laten nemen. Het protestantse perspectief blijkt duidelijk als de pater zich aan het eind van het gedicht deemoedig bekeert tot de gereformeerde gezindte. Ook dit lied is weer op dezelfde melodie van ‘Het maentjen’ gemaakt. Het tweede gedicht is wellicht vervaardigd omdat sommige mensen de tekst van het eerste gedicht te serieus namen.

In de Latijnse kroniek *Breve Chronicon* (korte kroniek) van Overijsselse paters-jezuïeten staat de kern van de legende (mutilatie van beeld en baby) opgetekend, maar voor een jaar eerder: 1642 – toen Hendrik Vrieze nog geen koster was. De Zwolse pastoor Arnoldus Waayer tekende de legende in zijn *Dagboek* op, en hier is het verhaal nog wat dramatischer. De koster had het heiligenbeeld

na de vondst naar beneden gegooid. Later viel hij zelf door het trapgat van de zolder, zodat hij voor het leven invalide bleef. Bovendien stierf er niet één varken, maar gingen al zijn varkens dood. Kort daarvoor had pastoor Waayer ook al zo'n geval in Vollenhove opgetekend: een scheepstimmerman die een Christusbeeld met een bijl had bewerkt ('Ick sal hem een bijl in sijn aers drijven'), raakt vervolgens zelf navenant gewond.

In de eerste helft van de negentiende eeuw noteerde Willem Vrieling (1807-1880) uit Hellendoorn het lied, dat in die tijd nog als volksliedje circuleerde. De familie Vrieling is een van de families die katholiek zijn gebleven. Het schriftje waarin het lied opgetekend staat, is beduidend en verraadt intensief gebruik. Ook Vrieling, een fervent koorzanger, zal het lied regelmatig ten gehore hebben gebracht. De tekst bevat ten opzichte van het origineel uit 1644 modernisering en varianten, maar de afhankelijkheid is onmiskenbaar.

twintigste strofe 1644	twintigste strofe eerste helft negentiende eeuw
Sijn hooghey onsen Prince	Zijn Hoogheid onze Prinse
Sou straffen oock den minsche	Die straffe wel de minste
Die schenden sijn figuer.	Die schende zijn figuur.
Soo sien wy Godt castijden	Zoo zien wij God castijden
Die sijnen vriendt doorsnijden	Die zijne vriend doorsnijden
En werpen in het vuur.	En werpen in het vuur.

Dominee Halfgewassen is bij Vrieling inmiddels Ongewassen gaan heten.

In de twintigste eeuw melden verzamelaars en onderzoekers dat de legende in de mondelinge overlevering nagenoeg in vergetelheid is geraakt. Het mirakel is rond kerst 2008 – althans tijdelijk – aan de vergetelheid ontrukkt door een openluchtspel dat is opgevoerd en georganiseerd in het kader van het festival Wonder Winterwereld in Hellendoorn. (TM)

Ijhorst (gem. Staphorst)

DE SMID ZONDER HOOFD

De smid te Ijhorst had God vreselijk gelasterd en daarom werd hem door de duivel de hals afgesneden. Toen de burenen hun plicht volbrachten en hem wilden verhemelkleden, wezen ze elkaar met ontzetting op de vurige striem, vlak onder het hoofd, die den hals als een band omsloot; alsof er een

scherp mes door was gegaan en een bloedig spoor had achtergelaten. In de harde, bevroren grond op het oude kerkhof, dicht bij de Reest, werd met moeite een graf gegraven en de dominee sprak de woorden: 'Aldus zegt de Heere: mij is de wraak.'

En de ouden van dagen vertellen hoe, als de februariisneeuw op de velden ligt, de smid langs de weg gaat... Sommigen zeggen dat hij het hoofd moet dragen onder de arm, anderen zien hem met een vurige band om de hals.

Aldus een verhaal in Sinninghes *Overijsselsch Sagenboek*, waar als bron opgegeven is een tekst in het geïllustreerde grootformaatijdschrift *Buiten* uit 1921. Sinninghe heeft evenwel alleen stukjes uit het laatste gedeelte van deze 'Overijsselsche legende' overgeschreven. Als zodanig is het immers gepresenteerd, wat helemaal niet hoeft te zeggen dat het ook een 'legende' was. Hetzelfde zou gelden als voor dit historische verhaal de accuratere omschrijving 'sage' was gebruikt. De schrijver, Wouter van Riesen (1885-1960), was in de eerste plaats een literator en heeft er nooit om bekendstaan dat hij verhalen uit de mondelinge traditie optekende. Hij situeerde zijn verhaal in het midden van de zeventiende eeuw, als de smid met de anachronistische naam Aarnt Bouchies, bijgenaamd 'de zwarte duivel', terugkeert uit de Dertigjarige Oorlog. Aarnt heeft een 'flinke bom duiten', waarmee hij minder bedeelde dorpsbewoners bijstand verleent. Al snel laat hij zijn oog vallen op de veel jongere Trientien, en het paar vestigt zich aan de kruising van de wegen naar Holland en Friesland. Daar zet Aarnt een smidse op. 'En de zwerver verstonde zijn vak. Ver uit de buurtschappen kwamen de karweien en nieuw werk, en de reizigers die te paard langstrokken lieten vaak hun beesten beslaan bij de oud-soldaat.' Het verhaal gaat dan als volgt verder:

Lééfde het in de smederij, in de grote woonkamer was het niet minder om aan te zien! Onder de handen van Triene blonken kamenet en eiken tafel en het tinnen gerei op de richels flakkerde de lichtstralen terug die door de propere raampjes vielen, waarvoor de fuchsia's haar dikke trossen lieten bengelen. En in het tweede jaar, toen, na de geboorte van een kleine Jan, in de kribbe een zwarte krullenbol van een Hillegien schreeuwde, was Trientien nog niet verlegen, maar hield de huishouding aan kant, alsof er geen twee kleinen over de vloer waren.

En al wat voor de trouwerij het hoofd had geschud over het ongelijke paar, schudde nu het hoofd over de grote verandering in die twee. Aarnt werkte voor drie en was steeds thuiszig. Geen onvertogen woord kwam er meer over zijn lippen. Geen kroeg in de buurtschap zag hem binnen hare muren en wie van de vrouwen die voor zijn huwelijk hem hare gunsten hadden gegeven op zijne terugkomst rekenende, had vergeefs wachten: 'de zwarte duivel' leefde maar voor één vrouw: zijn eigen!

Maar ook Trientien was veranderd! Het stille magien was een vrouw geworden, die deed behagen. Niet dat ze in opschik uitstak boven de anderen, haar kleding bleef eenvoudig. Maar daar was iets gekomen in haar gang en het draaien van haar hoofd dat de manlui niet bij hun eigen vrouwen vonden en, hoewel haar blikken steeds op de domeneer of 't gezangboek gevestigd bleven, kreten de vrouwlui dat zij in de 'kärke' met brutale ogen het manvolk zat te verleiden, want de kerels hadden over haar altijd te praten en liepen om een amerij [voor een ogenblikje] naar de smidse, waar ze toch Trientien zelden te zien kregen. Zij leefde voor Aarnt en Aarnt voor haar...

Tot zover de tekst, die een inkijkje biedt in hoe men zich de ideale vrouw voorstelde. Maar dan komt er een jonge ruiter langs en uiteindelijk neemt Trientien met hem de benen. Dat brengt dan Aarnt tot de eed 'dat God hem mocht verdoemen als hij zijn vrouw niet levend of dood terugbracht. Dat hij daarvoor zijn kop wou geven aan de duivel, naar wie ze hem vroeger hadden genoemd.' Het maakt het door Sinninghe gepubliceerde fragment iets makkelijker te bevatten. Als het verhaal al bij een plaatselijke overlevering aansloot, hield die waarschijnlijk niet veel meer in dan dat er in IJhorst een smid spookte. Hoewel Sinninghe wel de reden daarvoor van Van Riesen overnam, namelijk godslastering, hoeft die ook niet geheel authentiek of althans precies te zijn geweest. De duivel stond er eerder om bekend dat hij mensen de hals omdraaide dan afsneed, en dit omdraaien was een eufemisme voor zelfmoord. De 'vurige band om de hals' zou ook aangegeven kunnen hebben dat de smid zich had opgehangen. Zoiets past in feite veel beter in een verhaal over de man wiens jongere vrouw de benen neemt. (WdB)

Kampen

DE KAMPER STEUR

In 1844 bracht de spotzieke Kamper schilder-dichtershouthandelaar Jan Jacob Fels (1816-1883) onder de schuilnaam 'Kampenaar' een boekje uit met een zestal berijmde Kamper stukjes. Twee jaar later volgde een tweede zestal. Hij had hiermee zo veel succes dat in 1852 een derde, vermeerderde druk kon verschijnen met in totaal vijftien nummers. Nummer 5 heet 'De steur':

In de zomermaanden wordt een (dikwijls wisselend) beeld van de Kamper Steur in de IJssel geplaatst, hier in 2006.

Eens klonk de blijmaer door de stad:
De bisschop zal deez' wal
Bezoeken met zijn hoofschén stoet
Van ridders, uit het edelst bloed,
En dienaars zonder tal.

De bisschop moest natuurlijk passend onthaald worden en er moet een feestmaal worden opgedist. Hoofdgerecht zou een steur worden. Er werd een Franse kok besteld en een 'doodkist voor de steur', een overgrote slachtketel 'van blank geschuurd metaal', aangevoerd, waar de reusachtige vis levend in gekookt zou worden in een 'ziedend meer van Rijnse wijn'. Maar dan komt het bericht dat de hoge gast wegens 'pijn in 't lijf' later zal komen. De Kampenaren weten raad:

Toen, zegt men, kreeg op hoog bevel
Die steur een schelband om,
En werd zijn kerker los gezet;
Waarna het dier weer onverlet
Luid klinkend henen zwom.

Wanneer nu de bisschop komt, dan weten ze door het belletje waar hij zwemt, en kan hij zo teruggevangen worden.

Wel is de bisschop weer gekomen
 Doch van de steur niets meer vernomen,
 Dan dat men soms aan d'IJsselboord
 Het klinken van zijn schel nog hoort.

Later werd ook wel verteld dat de hoge bezoeker prins Maurits was. Toen de steur niet meer opdook, heeft men in allerijl een gerecht klaargemaakt dat 'Kamper steur' wordt genoemd en volgens het kookboek *Aaltje de zuinige keukenmeid* luidt: '8 hardgekookte eieren, 3 lepels slaolie, 1 lepel azijn, 2 theelepels fijngehakte peterselie, 2 theelepels mosterd. Klop de azijn langzaam door de olie, voeg de overige ingrediënten toe en plaats deze saus rondom de in twee helften gesneden eieren.' Aan deze Kamper ui hebben de Kampenaren hun spotnaam 'steurvangers' te danken.

'Kamper uien' is een benaming voor spot- en plaagverhalen waarin de prenties én domheid – een onweersaanbare combinatie – van de bewoners en vooral de bestuurders van bepaalde plaatsen door de omgeving belachelijk worden gemaakt. In Nederland betreft het bijvoorbeeld Bakel, Dalfsen, Dokkum, Domburg, Edam, Eys, Lochem, Oosterhout en Weert – meestal plaatsen met een groter verleden dan heden. Deze Kamper ui is niet geheel uit het niets opgekomen. Uit het Kamper stadsrecht *Dat gulden boek*, van omstreeks 1400, blijkt dat men er in de Middeleeuwen gevangene steuren vers hield door ze, al of niet gemerkt, in de IJssel aan een touw te laten zwemmen.

Het verschijnsel Kamper ui is internationaal en al oud, en overall heeft men zijn Kampen – de oude Grieken namen met dit soort verhalen de inwoners van Abdera in Thracië op de korrel. Na de Middeleeuwen werden ze ook in kluchtboeken verzameld en gebundeld in werkjes als de *Merie Tales of the Mad men of Gotham* (Engeland, vanaf het derde kwart van de zestiende eeuw) en in Duitsland in het *Lalebuch* (1597) en het daaruit voortgekomen *Die Schildbürger* (1598), een compilatie die ook door Fels werd gebruikt. Al kon deze ook op een autochtone overleving teruggrijpen, want al in de zestiende eeuw wordt een domme Kampenaar opgevoerd (in het Duitse kluchtboek *Wendunmuth* van Hans Wilhelm Kirchhof, uit 1563).

De oudste Nederlandse Kamper ui staat in het kluchtboek *De geest van Jan Tamboer* (1656): een Kampenaar is bang dat hij door het ijs zal zakken en laat zich er daarom over dragen. Zo kennen we er een vijftigtal, en er komen nog steeds nieuwe bij. Een paar voorbeelden:

Als de Kampenaren de haard te warm vinden worden, zetten ze er koude turven omheen. Ten slotte volgen ze het voorbeeld van een kat en schuiven achteruit.

Ze bouwen een nieuwe toren maar vergeten de trap.

Ze willen voor de prins een vuurwerk afsteken, maar proberen het eerst uit.

Ze takelen een koe met een touw om de hals op het torendak, omdat daar gras groeit. Als het geworgde dier zijn tong uit zijn bek steekt, zegt iemand: 'Kijk eens wat een trek hij heeft.'

Als de kanarie van de burgemeestersvrouw ontsnapt sluiten ze de stadspoorten.

De schoorsteenveger is te dik; de raad besluit de schoorstenen wijder te maken.

Ze bouwen een nieuwe brug in de winter en plaatsen de stutten op het ijs.

Voor de Nieuwe Toren en naast het oude stadhuis op het Koeplein te Kampen staat een bronzen beeld van een koe uit een van de Kamper uien van de hand van Jits Bakker uit 1980.

Sommige van deze uien – vroeger sprak men ook van ‘Kamper stukjes’ of ‘steurtjes’ – zijn uniek voor Kampen, maar de meeste worden ook van vergelijkbare plaatsen elders verteld. Verhalen over een grote vis die met een bel om weer losgelaten wordt vinden we bijvoorbeeld van Hongarije tot Nederland, en van Wallonië tot Mecklenburg.

De Kampenaren hebben zich lang tegen deze uien verzet, maar hebben dit verzet uiteindelijk gestaakt: kun je ze niet verslaan, kapsel ze dan in en maak er het beste van – gebruik ze om toeristen te lokken. Als een uithangbord voor de stad troont er in de zomermaanden een groot beeld van een steur in de IJssel; in de stad zijn op passende locaties bronzen plaquettes met uitbeeldingen van daar gelokaliseerde uien geplaatst; en een Kamper Uienroute met gids, geluidsdrager en zo men wil een pendel om ze op te sporen, leidt erlangs; en tijdens de jaarlijkse Kamper Uit-dagen wordt er een namaakkoe bij de toren opgehesen. (VdK)

Kuinre (gem. Steenwijkerland)

DE VLOEK VAN KUINRE

De graaf van Kuinre, die zijn burcht aan de Zuidoerzee had staan, diende afwisselend twee vorsten: de graaf van Holland en de heer van Friesland – net zoals het hem uitkwam. De graaf van Kuinre stond bekend om zijn ontrouw. Hij hield van zijn twee zoons Edmond en Jan, die een aardje naar hun vaartje hadden. Er dreigde op zeker moment een oorlog tussen Holland en Friesland. De graaf van Kuinre zond bericht aan de heer van Friesland dat hij hem zou bijstaan. Hij nodigde de Friese leider uit om met zijn troepen naar Kuinre te komen: daar zouden ze de Hollandse ridders in de moerassen kunnen lokken. Maar tegelijkertijd kreeg de graaf van Holland bericht dat de graaf van Kuinre hem zou helpen in de moerassige omgeving. De twee zoons van de graaf, Edmond en Jan, kwamen in volle wapenrusting het Hollandse kamp in rijden om hun hulp aan te bieden. Zelf trok de graaf van Kuinre naar het Friese kamp, waar hij de heer van Friesland bezwoer dat de vijand niet zou durven aanvallen. De twee edelen richtten een drinkgelach aan, en in de vroege morgen verliet de verraderlijke graaf van Kuinre de dronken Friese heer. In het donker op weg terug

Jan van Kuinre in de strijd tegen de Friezen. Houtsnede van N.J.B. Bulder uit 1936.

naar zijn kasteel werd de graaf van Kuinre aangesproken door een vrouw, die een dreigende vloek uitsprak: ‘Vervloekt jouw geslacht, graaf van Kuinre! Het zal sterven in één dag, in één uur.’ De hoogmoedige graaf keerde terug naar zijn kasteel en wachtte er de gebeurtenissen af, wat langer duurde dan hem zinde. Uiteindelijk kwam een boodschapper verslag uitbrengen: de Friezen hadden dapper gevochten. Aan Hollandse kant waren vierhonderd man gesneuveld, aan Friese kant nog geen zestig. Zoon Edmond werd aan de rand van het moeras gedood door de Friezen. Toen zoon Jan hem te hulp schoot, zakte hij met zijn zware wapenrusting weg in het moeras en verdronk. Toen de graaf van Kuinre dit bericht hoorde, viel hij met stoel en al achterover en brak zijn nek. Zijn hele geslacht was in één uur uitgestorven. De heer van Friesland trok kort daarop het slot binnen en werd heer en meester over het land van Kuinre.

In de sage blijft de naam van de graaf van Kuinre onvermeld. Het kan haast niet anders of de zelfbenoemde

'graaf' moet geïdentificeerd worden als heer Herman II van Kuinre. Hij had twee zoons, genaamd Hendrik en Herman. Beiden vochten in 1396 aan Hollandse zijde mee in de eerste Friese veldtocht van graaf Albrecht van Beieren. Dit resulteerde op 29 augustus in de Slag bij Kuinre, die – anders dan de sage wil – wel door de Hollanders werd gewonnen, maar niet resulteerde in de onderwerping van Friesland. Tien dagen na de veldtocht keerde het leger na nog wat schermutselingen alweer terug naar Holland. De zoons Herman en Hendrik waren gezond en wel aan boord van het schip terug naar Holland. Vader Herman ging onvrijwillig mee: hij werd verdacht van verraad wegens loyaliteit aan de Friezen, maar hij kwam er genadig van af. Toen de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, op 22 augustus 1407 voor tweënzestigste honderd oude Franse schilden de burcht van Kuinre overnam van Herman II, waren de heer van Kuinre en zijn zoons nog altijd in leven. In 1412 werd Herman II opgevolgd door zijn zoon Herman III.

De fatale dood van Herman van Kuinre en zijn zoons in de sage lijkt eerder het resultaat van een (late) wensdroom: Herman II van Kuinre stond op uiterst slechte voet met zijn onderdanen, die hem liever zagen gaan dan komen. Bovendien had hij de reputatie vooral een zeerover en roofridder te zijn. Zijn loyaliteit wisselde zoals het hem uitkwam; nu eens speelde hij onder één hoedje met de Friezen, dan weer koos hij partij voor de Hollanders. Een heer van Friesland bestond er in die tijd overigens nog niet; die kwam er pas na 1498. Herman van Kuinre verloor zijn burcht uiteindelijk aan de bisschop van Utrecht, die aanspraak maakte op bezittingen in het Oversticht (Drenthe en Overijssel): Herman had de keuze tussen oorlog en onteigening of verkoop. Hij koos voor het laatste. Toen de burcht in de zestiende eeuw zijn militaire functie verloor, werd deze afgebroken. Bij de inpoldering van de Zuiderzee tot Noordoostpolder kwamen de fundamenten van een oudere Kuinder burcht boven water, die eerder was verzwolgen door het wassende water. In deze burcht heeft Herman II echter nooit geleefd.

De sage werd gepubliceerd door J.R.W. Sinninghe in zijn *Overijsselsch Sagenboek* uit 1936. Als bron noemt hij de *Nederlandsche Sagen en Legendes* van Josef Cohen, maar waar deze auteur het verhaal vandaan heeft, is, zoals wel vaker, onduidelijk. (TM)

Lierderholthuis (gem. Raalte)

DE UILENSPIEGELBRUG

In het agrarische dorp Lierderholthuis bevond zich eens een eenvoudige houten brug, met witte leuning. Vanaf 1904 lag op deze plek een stenen brug met een afbeelding van een lachende Uilenspiegel met zottenkap erop. De brug is inmiddels verdwenen. Volgens het verhaal heette deze brug in de volksmond de Uilenspiegelbrug, omdat Tijn Uilenspiegel hier eens vertoefde.

Op een dag, in de hooitijd, is Tijn Uilenspiegel op reis door Salland. Hij wordt overvallen door een zware regenbui, maar weet een oplossing voor dit probleem te vinden. Om te ontsnappen aan de kletterende regen stapt Tijn de Oude Wetering in. Hier komt hij tot aan zijn heupen [of tot aan zijn nek] in het modderige water te staan, maar blijft hij onder de brug in ieder geval droog van de regen. Aan het eind van de dag ziet Tijn de boeren drijfmat van het hooiveld terugkeren. Hij lacht ze toe en zegt: 'Domme boeren, waarom gaan jullie niet net als ik schuilen onder de brug?!

Het verhaal van de Uilenspiegelbrug, waaronder Tijn ook geslapen zou hebben, duikt op in het *Overijsselsch Dagblad* van 19 augustus 1922 (een mededeling van A.E. Rientjes, zie: Zwolle) en daarna in enkele sagenboeken. Tijdens volksverhalenonderzoek wordt het verhaal uit Lierderholthuis in de eenentwintigste eeuw uit de volksmond opgetekend in Lierderholthuis en in Zwijndrecht (Zuid-Holland). In Zwijndrecht is de verteller afkomstig uit Laag-Zuthem, dat net als Lierderholthuis onder de gemeente Raalte valt.

Uilenspiegelverhalen werden in Nederland vooral bekend door het oorspronkelijk Duitse, al in de vroege zestiende eeuw in het Nederlands vertaalde volksboek. Dit volksboek is sindsdien in talloze drukken tot ver in de twintigste eeuw verspreid. Tijn Uilenspiegel is een bekende volksverhaalfiguur en de verhalen die aan hem gekoppeld zijn, vallen onder de categorie humoristische of grappige vertellingen. Ze stellen met slimmigheden en woordgrapjes de al dan niet gespeelde onnozelheid aan de orde van Tijn zelf en van degenen die Uilenspiegels pad kruisen. Dateringen en plaatsnamen, zoals die van Lierderholthuis, moeten de waarheid van de verhalen benadrukken. Zo wil de overlevering dat Uilenspiegel daadwerkelijk heeft bestaan. In 1350 zou hij gestorven zijn in het Duitse Mölln,

Beeld van Uilenspiegel in Lierderholthuis van de hand van Frank Stoopman uit 2003. Uilenspiegel reikt naar zijn zottenkap.

waar zijn graf nog altijd bezocht kan worden.

Vanaf 2003 staat er een beeld van de schelm op het Dorpsplein in Lierderholthuis van kunstenaar Frank Stoopman. Tijl staat bij een halfrond bankje, dat aan één kant poten mist. Hij moet het daarom vasthouden, wat tot gevolg heeft dat hij er niet in slaagt om zijn zotten- of narrenkap te pakken, die iets verderop ligt. Tijl Uilenspiegel wil hulp van de bezoeker aan het dorp en wijst naar zijn narrenkap. Een oud lijkend opschrift op het bankje, dat is bedacht door de kunstenaar, wijst erop dat de omstander zich wel twee keer moet bedenken voor hij de kap, met lange punten en belletjes, aan Uilenspiegel zal geven:

Ghy moet vooraf wel bedencken
 Indien ghy Thyl den sottenkap wil schencken
 En dat is bij hem altijd het geval
 Hij ook de wereld op sijn kop setten sal. (RAK)

Lonneker (gem. Enschede)

WITTE WIEVEN OF KABOUTERS?

Volgens de geleerde, uit Friesland afkomstige Deventer predikant Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) waren de verschillende opvattingen van 'landlieden' in Overijssel over de witte wieven nauwelijks met elkaar in verband te brengen. Hij schreef dit in 1837, en zijn mening

moet gezien worden in het kader van de door hem veronderstelde coherentie van een 'heidense', voorchristelijke godsdienst, waarvan in de Middeleeuwen mede door invloed van het christendom een ratjetoe was gemaakt. 'Wat men nu in Twenthe van de witte wiven hoort,' meende hij, 'schijnen niets anders dan brokstukken van een vroeger geheel.' Die samenhang mag meer wens dan conclusie zijn geweest, zijn observatie werd er niet minder accuraat om. In de negentiende eeuw was het enige wat de verschillende overleveringen over de witte wieven nog met elkaar gemeen hadden vaak alleen maar de naam. De misvatting van Halbertsma bestond er onder andere uit dat hij er geen rekening mee hield dat die naam in de loop der tijd ook aan andere verschijnselen en figuren kon zijn gegeven. In feite had hij de mededelingen die hij van de bevolking opving ook nauwelijks nodig voor zijn conclusie. Iedereen wist dat de witte wieven in de heuveltjes, de wive-belter, woonden; dat had zelfs Picardt anderhalve eeuw daarvoor al gehoord (zie: Wapserveen). En de eenvoudige Twentse boeren konden niet weten dat er in die heuveltjes urnen waren gevonden. Dus, aldus Halbertsma, waren de wieven niet meer of minder dan een soort Walkyren die het gebeente van de strijdlustige Germanen bewaakten.

Als het door de Twenten vertelde wel serieus wordt genomen, dan komen uit Halbertsma's aantekeningen twee dingen naar voren. Witte wieven deden zich te goed aan worst en bier. Een boerenknecht die dat een keer wilde zien, had zich vermomd als een bos stro en zich

Een wit wief krijgt een (braad)spit met dode kat toegeworpen. Tekening van Pol Dom uit 1919.

bij de brouwketel verstopt. De wieven zetten zich in een kring om de ketel, maar toen ze het stro zagen bewegen, sloegen ze op de vlucht. Ze konden ook geheel anders reageren. Langs de bergjes gaan was gevaarlijk en een dronken boer die dat vergeten was, werd door de wieven achtervolgd. Een knecht die ze uitdaagde door een puntig ijzer in een 'belt' te steken, ontkwam ternauwernood aan de bijl die hem achterna werd geworpen en waarvan de sporen nog in de deur te zien waren.

De Enschedese schrijfter, of, zoals ze zichzelf noemde, 'verpleegster in ruste' Cato Elderink (1871-1941) merkte honderd jaar later op dat de sage van de boerenknecht die de wiefkes 'het spit brengt' overal bekend was (vgl. Zwiep). Ze vond het opmerkelijk dat dit ook een van de plagerijen was 'die steeds weer op de spinnejachten of spinvisiten herhaald werden'. Als meisjes klaar waren met spinnen en pannenkoeken wilden gaan eten, gooiden de jongens een (braad)spit met een dode kat 'of andere onsmakelijkheid' naar binnen en werden dan door de meisjes achternagezeten. Sommige jongens maakten van de gelegenheid gebruik om het eten te stelen. Er bestond dus een zekere parallel tussen witte wieven en

meisjes van vlees en bloed, en dat kan precies de reden zijn geweest dat het verhaal standhield.

Elderink verbeeldde dit in haar in het Twents geschreven gedicht 't Witte Wiefken op de Broedlagte'. Er wordt bruiloft gehouden en de neugers (nodigers) hebben iedereen in de buurschap uitgenodigd. Dan zegt de bruidegom dat ze toch de naaste burens zijn vergeten, de wijven in de Langebelt:

Ze wont joo zoo ko't hierbi-j an de bek,
Miene naobers de Witte Wieven.
In den Langenbèlt hebt ze eer vertrek.
En dee zollen nig kommen? Twee neugers he'k,
Twee jonge keerls, et is toch te gek!
Dee hebt bange doar vot willen blieven.

[Ze wonen hier toch zo dichtbij aan de beek, mijn burens de Witte Wieven. In de Langenheuvel hebben ze hun woonplaats. En die zullen niet komen? Ik heb twee (uit)nodigers. Twee jonge kerels, het is toch te gek? Die willen daar bang vandaan blieven.]

Een van de neugers neemt de uitdaging aan en ontkomt dan ook ternauwernood aan de wieven.

Dit vers was gebaseerd op de mededelingen van zekere Jannoa in Buurse. Voor een ander wittewievement deed Elderink de stof op bij een zekere Mans en zijn broers en zusters op de Lonnekerberg. Ze bracht daar vaak een plezierige zomermiddag door. Maar ze moest op haar hoede zijn. Onder het motto 'Wat zullen we die stadsjuffrouw nu weer eens op de mouw spelden?' kwamen ze vaak met verzinsels en grappen die niets te maken hadden met een oud gebruik of met sagen. Daartussendoor gaven ze menig verhaal prijs over bovennatuurlijke wezens als de gloeiige, het grijze veulen, of de witte wieven. Over de laatsten vertelden ze dat er een net over de grens bij het Grondeloze meer zat te spinnen. Haar soortgenoten in de Lonnekerberg hadden een keer een meisje geroofd, dat uiteindelijk aan hen ontsnapte door aan een steen te vertellen wat er met haar gebeurd was en door met erwten de weg naar de wieven te markeren. Het meest aansprekende verhaal verwerkte Elderink tot de volgende strofen. In een gezin komt regelmatig een 'wit wiefke', en omdat het wezentje er het zwijgen toe doet, neemt de knecht het op zich hier verandering in te brengen:

Doo 'avonds de boer en de vrouw, de keender en 't Witte Wiefken

Foto door B. van Delden van Cato Elderink (1871-1941) rechts zittend, met drie zussen, een broer en twee pleegkinderen.

Röstig zatten bi'j 't veur, doo kwam de knecht en heel höstig
 Zat hee zik allens terecht, of hee et beer wol goan brouwen;
 Meer 't tunneken haalden hee nig, dat leug lag door in den kelder.
 Nee, niks as nen ekkeldop nam hee um 't beer in te brouwen;
 Stil zat dat wiefken en keek, en grooter wörden em d' oogen.

Meer door in ees steet et op, now is 't em te dollen 'eworden.
 En röp: 'Ik zin zóó oald as et Ruunbergerwöld;
 'k Hebt 't dreemoal zeen houwen en dreemoal zeen wassen zoo dikke as möllennassen,
 Meer nooit zag ik brouwen et beer in ekkeldöppe.'
 Och Heer! hellig is 't vot egoan; seent zag men nooit em door zitten,
 Leut ook de dure men los, bleef ook zien heuksken em vri'j; 't Wiefken is nooit meer 'ekommen.

Het oude wezen dat – kort samengevat – verbaasd vertrekt als de knecht bier in een eikeldop wil brouwen is nauwelijks een 'wiefke' meer; het is vooral een huisgeest, een kabouter. Het verhaal zelf is hier dan ook een kabouterverhaal, zoals dat onder meer in het Rijnland en aangrenzend Nederlands-Limburg gangbaar was. In Twente hoorde het bij de witte wieven en werd het ook verteld over een boer die pap voor hen kookte van melk en as (wat iets beter rijmde). Dat is verwarrend, en zo zal het ook voor Halbertsma zijn geweest. (WdB)

De Lutte (gem. Losser)

DE HELLEHOND

In de vertelcultuur is de hel(le)hond een veelvoorkomend, grimmig spookdier, dikwijls zwart van kleur, met vurige ogen en met gloeiende ketens beladen. De Hel(le)hond is in de vorm van een angstaanjagende kardoeshond (een hond met krulhaar) ook in de overlevering van het Overijsselse De Lutte bekend. Deze Hellehond werd gezien bij onder meer het Duivendal en de Paasberg.

De – inmiddels overleden – vierentachtigjarige Johan Grunder uit Oldenzaal, geboren in De Lutte, vertelde in 2008 tijdens veldwerk van het DOC Volksverhaal over het dier. Het gaat onder meer over de ontmoeting van boer Koekenberg met de Hellehond:

Veel verhalen zijn er eigenlijk niet over. Wat er bekend is, dat komt uit het begin van 1900. 1901, om precies te zijn. Kapitein Ort had hier familie in de buurt en beschikte kennelijk over heel veel vrije tijd bij het leger. En hij is veel langs de boeren getrokken, hier in De Lutte. Hij heeft er heel wat verhalen over opgeschreven. Over de Hellehond is wel bekend dat hij daarover gesprekken heeft gehad met een zekere Koekenberg. In de buurt van een boerderij daar waagde zich 's avonds niemand meer buiten. Het was het domein van de spookhond met zijn gloeiende ogen. In De Lutte sprak men van de 'verkeerde hond' of ook wel Wodans helper. Deze helhond richtte zijn kop meestal naar de plaats waar de zon onder was gegaan. Het moet een blaffende hond zijn geweest die Wodan op zijn Wilde Jacht vergezeld. [...] In De Lutte ging het gerucht dat waar ergens een helhond blafte, daar binnenkort een sterfgeval zou plaatsvinden. De hond struinde ook regelmatig bij de begraafplaatsen rond. Boer Koekenberg is ooit een gevecht aangegaan met het dier. Hij joeg het beest op de vlucht. Thuisgekomen kreeg hij over zijn hele lichaam zweren en werd ernstig ziek.

De door de verteller genoemde kolonel J.A. Ort (1842–1908) noteerde overleveringen uit onder meer De Lutte in een van zijn vele 'oudheidkundige aantekeningen', getiteld *Oldenzaal tijdens de Salische Franken en de oude gerechtsplaatsen, namen van hoeven en overleveringen in de Marken Berg-huisen en de Lutte*, uit 1901. Hij meldt dat de helhond, of 'de verkeerde hond', dikwijls spookte op begraafplaatsen, en in betrekking staat tot Wodan en Holda. Ook geeft hij weer dat in De Lutte, tussen Welhuis en de Reuver, een grote kardoeshond loopt, zuidelijk van de 'Groote Hel', de lokale vallei. Niemand durfde daar 's avonds alleen langs te lopen. In zijn aantekeningen wordt de helhond niet aan de in De Lutte lopende kardoeshond verbonden. Ook rept Ort niet over boer Koekenberg, zoals verteller Johan Grunder aangeeft. Het lijkt erop dat het verhaal van boer Koekenberg dan ook later is ontstaan. Dit verhaal wordt wel genoemd door A. Buter, in zijn *Volksverhalen uit Overijssel* (1981). Hij nam het verhaal over

Standbeeld van de Hellehond in De Lutte, in 1950 gemaakt door Pieter de Monchy.

uit de *Twentsche Courant* van 29 juni 1973.

Heden ten dage claimt De Lutte het verhaal van de helhond als 'eigen'. In het centrum van het dorp, tussen kerk en kroeg, staat een beeld van het dier. Het is vervaardigd door Pieter de Monchy (* 1916), en vertoont een gelijkenis met Anubis, een god uit de Egyptische mythologie die werd afgebeeld als jakhals. Het beeld is ontworpen in opdracht van textielabrikant A. Molkenboer, die in 1957 vertelde dat 'zo'n vijftig jaar geleden' de boeren in De Lutte allemaal van het bestaan van het dier wisten.

In 1992 werd het beeld, na een schoonmaakbeurt, gestolen door de dief die zich Het Brein noemt, en die tot op heden nooit is ontmaskerd. Na gesprekken met onder meer het gemeentebestuur werd het beeld teruggegeven bij de start van de Hellehondsdagen, de lokale dorpsfeestdagen.

Een tekst bij het standbeeld in De Lutte vermeldt dat de kardoes- of helhond overoud is en volgens de Germaanse mythologie aan de Germaanse goden Wodan en Holda is gewijd, in navolging van gegevens over Wodan van J.A. Ort. Op zijn wilde jacht door het luchtruim zou Wodan door blaffende honden zijn vergezeld. De Wilde Jacht zou bestaan uit een leger- of jachtstoet, aangevoerd door Wodan. Wodan werd gezien als de lucht- en stormgod, maar ook als de krijgsgod en heer van de dood. Het

motief van de 'eeuwige jacht' is bekend over heel Europa.

Met deze verklaring wordt het verhaal van de helhond een even oude als tegelijk onbewijsbare ouderdom toegerekend. We weten niet of er in de regio De Lutte in Wodan – het West-Germaanse equivalent van de Noord-Germaanse god Odin – en Holda werd geloofd, en zelfs als dit wel zo zou zijn, waaruit dat geloof dan bestond. Of Wodan werd vergezeld door een hond, en of de voorstelling van de Wilde Jacht echt zo oud is, is allemaal onbewijsbaar. Uit de tijd van de Germanen weten we over het geloofsleven simpelweg weinig tot niets.

Er zijn in De Lutte miniatuurbeeldjes van het origineel te koop, en op warme zomerdagen kan een helhond-ijscoupe worden genuttigd. De Lutte kent eveneens de genoemde Hellehondsdagen, Stichting Gemeenschapswerk De Hellehond, een gelijknamig eetcafé en Tennisclub Kardoes.

Ook in de Twentse Sagensafari is een plaatsje ingeruimd voor de Hellehond. De Sagensafari is een autoroute met gps-navigatie. Een Gelderse variant van de Sagensafari is bekend in de grensregio rondom Winterswijk. Een verteller wekt daarbij de streekverhalen onder het rijden tot leven. Verhalen over geesten, spookboerderijen, roofridders, heksen, struikrovers en witte wieven komen aan bod. Toeristen kunnen eveneens meedoen aan het spel *Het geheim van Hades: Stop het virus van de Hellehond*. Dit spel is deels gebaseerd op de hellehondsage en is een combinatie van een fietsspeurtocht, een computerspel en een film. In het spel sluit je je aan bij 'de geheime organisatie Odin', die onderzoek doet naar mysteries in Twente. Als speler ga je in De Lutte aan de slag met internetsites, een gps-apparaat, foto's en video- en geluidsopnames. Volksverhalen als die van de hellehond worden dan ook met name in het oosten van Nederland nadrukkelijk ingezet voor toeristische doeleinden. Niet voor niets profileert Twente zich sinds het begin van deze eeuw als 'Twente-land Sagenland'. (RAK)

Lutten

(gem. Hardenberg)

MEISJE DANST MET DE DUIVEL

In een huis in het dorp Lutten woonde vroeger een man. Hij was de rijkste boer uit de omtrek en hij had veel knechten en meiden. Een van deze meiden had reeds een aardig hoge leeftijd bereikt. Maar geen jongeman wilde haar tot vrouw hebben, want ze kon zo vloeken en tekeergaan dat je

Het meisje en de duivel. Tekening van Minke Priester, 2004.

er bang van werd. Eens op een keer, toen er kermis was, zei ze tot zichzelf: 'Als ik nu geen jongen krijg, dan ga ik met de duivel uit.' En warempel, ze ontmoette 's avonds een knappe jongeman. Ze maakten samen pret en 's avonds ging de jongeman met zijn meisje mee naar huis. Hij ging ook mee naar binnen. Hij bleef echter zo lang zitten dat het meisje bang werd. Ze riep de hulp van haar baas in en deze zond vlug een boodschap naar de dominee. Toen deze kwam, probeerde hij de man met vriendelijke woorden te bewegen om weg te gaan. Maar de vreemdeling weigerde dit. Alles wat ze deden was tevergeefs. Ten einde raad begon de dominee het Onzevader te bidden. Bij de bede: 'Verlos ons van de boze' was de vreemdeling plotseling verdwenen. Men zegt dat het de duivel is geweest.

Dit is een enigszins aan het moderne taalgebruik aangepaste versie van een sage die meneer C.W. Pisuisse uit Lutten eind negentiende eeuw had opgestuurd aan verzamelaar G.J. Boekenooien. In de titel geeft de inzender aan dat het om een 'godeloze vrouw' moet hebben gegaan. Het is een sage met een min of meer vaste plot, die

op wel meer plaatsen in Nederland de ronde heeft gedaan. Behalve voor Lutten zijn er ook versies van deze sage opgetekend voor de Overijsselse plaatsjes Zenderen en Heino. Daarnaast zijn er verhaalversies gevonden in de provincies Friesland, Zeeland en Noord-Brabant. De goddeloze meid was onvoorzichtig geweest met haar uitspraak, want haar nieuwe minnaar bleek inderdaad de duivel te zijn. De tekst van het gebed, en dan met name het verzoek om verlost te worden van het kwaad, functioneerde als een goede afweer tegen de duivel. (TM)

Rijssen

(gem. Rijssen-Holten)

DE HARDE BOER EN ZIJN SPOKENDE BROER

Op een hoeve buiten Rijssen woonde een boer die zijn ziekelijke broeder in huis genomen had. Voor het werk deugde de broer niet meer, maar je kon hem toch ook niet aan zijn lot overlaten. Na een tijd ging de broer hemelen en na het lijkmaal werd zijn geld onder de familieleden verdeeld. Ieder kreeg het zijne, maar de boer hield een spaarbankboekje achter in 't 'kammenet' voor de zorgen en het getob met broer.

Het ging een hele tijd goed, maar op een najaars-

avond laat woei de deur open en 'zo'n oarig dink' neemt plaats in de 'hook van de hêrd' – de geest van broer. De boerin zag hem zitten op zijn oude plaats, wat voorovergebogen en de handen kouwelijk naar het vuur gestrekt, en elken avond zag ze hem duidelijker. Maar de boer was zo'n ruige, harde vent, die zag niets. Op het laatst begon het door het hele huis te spoken; deuren en vensters werden met één slag geopend en sloegen dicht, het was er vaak een hels kabaal. Eindelijk heeft de boer, op verzoek van zijn vrouw, toegegeven, maar als het aan hem gelegen had, had broer elke avond mogen terugkomen.

Zo vertelde Sinninghe in 1936 een sage uit 1903 na.

Waar gaat het nu over? Wanneer overledenen zich weer in het hiernumaals laten zien, zegt dat vaak meer over de achterblijvenden dan over hun eigen handelen. Het verhaal dient hoe dan ook als stichtelijk voorbeeld. Hier zijn de morele grenzen evenwel enigszins dubieus. Kwelde het geweten van de boerin haar vanwege dat achtergehouden spaarbankboekje? Had de boer niet gewoon aan zijn familie kunnen zeggen dat hij wat achterhield voor kost en onderhoud? Van een duidelijke zonde lijkt geen sprake. Maar het loont altijd de originele tekst na te kijken waarop het verhaal in het *Overijsselsch Sagenboek* is

Een vroegtwingtste-eeuwse straat in Rijssen.

gebaseerd. Daarin staat niets over het in huis nemen van broer, alleen dat hij lange tijd elders had gewerkt. 'Wegens ziekte kon hij niet meer werken en ook zijn geest scheen geleden te hebben.' Daarom liet hij zijn broer de zaken regelen en die zette het spaarboekje op zijn eigen naam. Bij het overlijden van 'breur Gaait' werd het boekje buiten de boedel gehouden, en daar was de vrouw het niet mee eens. Dat roept een geheel andere situatie op:

't Ging eerst een tijdje goed, maar langzamerhand deed het 'schelmisch zal neet dijen' [gestolen goed gedijt niet], dat in haar verbeelding voortdurend tegenklonk, zijn invloed gelden. Eens op een avond, dat het geheele gezin al reeds te bed lag, ging de deur open en nam 'zo'n aorig dink' plaats in de 'hook van den herd'. Daar elke avond precies hetzelfde zich herhaalde, zag de vrouw het meer duidelijk en eindelijk wist ze ook haar man te overtuigen, dat het zo was. 't Werd evenwel nog erger, want nog later werden deuren en vensters geopend, en elke avond kwam de overleden broer in huis terug, en zette zich zwijgend neer.

Er was dus geen sprake van dat broer zijn oude plekje weer opzocht. Ditmaal wordt duidelijk dat de boer zich door fraude geld had toegeëigend, en niet als compensatie voor enige moeite. Ook volgt niet uit de tekst dat hij zijn zonde goedmaakte, alleen dat hij zijn vrouw gelijk gaf dat ze iets zag. Daarna deden zich nog steeds poltergeistachtige verschijnselen voor, wat erop duidt dat de spanning nog steeds in het huishouden aanwezig was. Meer staat er ook niet en de Rijssense spookgeschiedenis blijkt dus minder uitzonderlijk dan op het eerste gezicht lijkt. Sommige redacteuren van volksverhalen hadden er een handje van de teksten naar eigen inzicht aan te passen.

De auteur van de Rijssense tekst waarop Sinninghe zijn verhaal baseerde, is te identificeren als de in 1871 te Rijssen geboren, latere barones G.B.J. van Utenhove-Immink – in 1937 verwees ze op een formulier van het Volkskundebureau naar haar artikel in *Taal en volksleven*. Ze vertelde ook dat het op andere plaatsen in Rijssen spookte; er waren althans 'enkele plekjes waar wij ons 's avonds bij het deurtje bellen [belletje trekken], hoe geschikt anders ook tot schuilplaats, voor geen geld zouden verbergen, omdat "het er spookte"; zelfs bonsde ons hart al als wij ze moesten passeren en niet dan tersluiks durfden wij er even naar kijken.' Onder opgroeiende meisjes dienden spoken om de topografie van het dorp in te kleuren en bepaalde, omineuze plaatsen als ont-

gankelijk te brandmerken: plekken werden taboe verklaard met spokerij als argument. Daar kan het kerkhof toe hebben behoord, maar zelfs dat is niet zeker.

Hoezeer mevrouw Van Utenhove haar tekst ook in plaatselijk dialect had geschreven, het bleef een verfraaiing ten opzichte van wat er mondeling zal zijn verteld. Ter vergelijking een krantenbericht van begin 1888 uit het naburige Nieuwleusen, waarin een kale versie van een in ieder geval zeer overeenkomstige zaak:

Voor eenigen tijd is hier een gehuwd persoon overleden. Volgens het getuigenis van onderscheidene ingezetenen komt hij des nachts nog weder zijne oude woning bezoeken, gaat dan eenige oogenblikken bij den haard zitten en verdwijnt daarna weder. Zóó zeker is men van het gebeurde dat zelfs eene beschrijving gegeven wordt van de kleederen welke bedoelde overledene op dat tijdstip heeft gedragen. (WdB)

Staphorst

HET STAPHORSTER BOERTJE

Om de kanker te verlichten kan een mengsel van zoethoutpoeder, dubbelkoolzure soda en Engels zout worden

Het Staphorster Boertje.

gebruikt, duizendguldenkruid helpt tegen doofheid, lever- en maagpoeder tegen gelijknamige kwalen, en rode terpentine en ether doet duizelingen verdwijnen. Dit zijn enkele remedies van kruidendokter Peter Stegeman (1840-1922), alias het Staphorster Boertje, die hij voorschreef aan patiënten aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Als niet-gediplomeerd en daarom onbevoegd genezer trok het Staphorster Boertje met zijn volksgeneeskundige kennis zeker een kwarteeuw lang talloze zieken aan. De 'professor' hield geregeld lezingen in plaatsen als Amsterdam, Deventer, Steenwijk en Zwolle, en gaf iedere dag van de week een consult in een andere plaats. Op zondag hielp Stegeman patiënten alleen als het zeer dringend was.

Omdat het medisch beroep destijds, zoals ook tegenwoordig, wettelijk beschermd was tegen leken die geneeskundige handelingen verrichtten, kreeg het Staphorster Boertje diverse boetes en werd hij door verschillende medici als misdadiger gezien. In 1895 werd Stegeman zelfs viermaal veroordeeld. Na de regen aan klachten liet Stegeman zich tijdelijk bijstaan door een gediplomeerd medicus, maar ook daarna ging hij fanatiek door met zijn praktijken. Door het publiek werd hij op handen gedragen, en het grotendeels achterwege blijven van vervolgingen werd des te meer als bewijs gezien voor zijn vaardigheid als genezer.

Na de dood van het Staphorster Boertje zetten zijn zoons de praktijken van hun vader voort, en later hun nakomelingen. In het begin van de eenentwintigste eeuw eindigt het Staphorster Boertje op plaats vijf in de lijst van Twintig Grootste Kwakzalvers van de twintigste eeuw van de Vereniging tegen de Kwakzalverij. Een enigszins ironisch duetversje uit Staphorst herinnert aan de kruidendokter:

- 1 Bij ons woont iemand die iets kan
- 2 Nou, noem hem dan
- 1 't Is de beroemde Stegeman
- 2 Het zit eran
- 1 Hij weet voor iedere ziekte raad,
- 2 Wat malle praat
- 1 Maar als je de dokter niet meer baat
- 2 Dan is 't te laat.
- 1 Wie veel geld heeft moet hem duur betalen
- 2 En wie het niet heeft houdt maar steeds zijn kwalen
- 1 Ja zijn recepten helpen altijd snel
- 2 Helpt 't de patiënt niet, ons boertje helpt het wel.

Altijd genoeglijk het leven door
Daar heeft ons dorpje de naam wel voor,
Dansen en zingen, altijd plezier
Dat is in Staphorst de manier. (RAK)

Steenwijk

ARENT VAN GRONINGEN EN HET SCHOT VOOR STEENWIJK

De eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) waren een drama voor Overijssel. In 1576 hadden de Staten van het gewest zich aangesloten bij de opstandelingen. Aanvankelijk ging dat redelijk goed, maar toen de stadhouder van Groningen, Friesland en Drenthe, George de Lalaing, graaf van Rennenberg (ca. 1540-1581), die nog in 1578 Kampen en Deventer op de Spanjaarden had oververd, onder druk van zijn Henegouwse familie overliep naar Filips II (1580, het zogenoemde Verraad van Rennenberg), laaide de strijd over en weer weer op. Zoals altijd was de plattelandsbevolking, die van beide kanten plunderingen moest ondergaan, de dupe. In de winter van 1580-1581 belegerde Rennenberg Steenwijk, maar onder leiding van de energieke commandant Johan van den Corput (1542-1611) hielden het garnizoen en de bevolking moedig stand, en het beleg moest worden opgeheven. De eerste geschiedschrijver van de opstand, Emanuel van Meteren (1535-1612), behandelt dit uitvoerig en beschrijft naast een bijzondere heldendaad ook een mooi voorbeeld van wat men toen zag als de wrake Gods:

De belegeraars wilden, boos omdat de stedelingen een molen in brand kwamen steken, de hameie [ingang, voorpoort] van de gasthuispoort bij donker ook afbranden en deden daarom een menigte van musketten naar de wacht schieten om de schildwachten te doen vertrekken. Daarop staken zij daar met een ton met stro en zwavel toebeleid de brand in en liepen weer weg, behalve een die geschoten werd. Maar toen die van de stad dit zagen bood zich een soldaat van Van den Corput aan, die, van de wal neergelaten, met zijn mond een leren emmer meesleepte en over de gracht zwom. Daarna schepte hij water en ging op zijn gemak naar de brand en rukte de ton weg en bluste de brand door meermalen water uit de gracht te halen. De belegeraars schoten op hem zo dicht als hagel en het was een groot wonder

dat hij niet geraakt werd, daar hij door de brand gemakkelijk te zien was. Nochtans deed hij het rustig aan, al roepende: 'Schelmen, dieven, ik ben Arent van Groningen, een brouwerszoon.' Toen hij zijn werk volbracht had, zwom hij weer over en bovenkomende werd hij door Van den Corput, zijn kapitein, vereerd met een handvol daalders. Op dezelfde avond kwam ook een Hoogduitse soldaat bij de hameie van de Walpoort staan snorken, roepende veel spijtige woorden over de Staten van Holland, daarbij doende veel hoogmoedige woorden en godslasteringen. Maar een soldaat vanbinnen mikte in het donker naar het geroep toe en schoot hem recht in de open mond, trefende juist het lid waarmee hij lasterde, wat door iedereen als een straf van God gehouden werd. Zijn dood lichaam, dat zijn gezellen gaarne weggesleept hadden, werd binnengehaald en zo werd gezien waar hij geschoten was.

Vooraf het tweede voorval maakte diepe indruk. Philologus à Ganda (pseudoniem voor Jacobus Viverius, ca. 1571-1636) nam het op in zijn veelgelezen verzamelbundel *De wintersche avonden, of Nederlandsche vertellingen* (Amsterdam 1615 e.v.) en de negentiende-eeuwse 'dichter des vaderlands' bij uitstek, Hendrik Tollens (1780-1856), wijdde er in zijn *Laatste gedichten* (1856) een befaamd rijmstuk aan, 'Het schot voor Steenwijk', dat zo eindigt:

De menigt' zag elkander aan
En stond ontzet, en dacht
Of niet misschien een hoger macht
Dat snaphaanshot had af doen gaan;
Of mogelijk geen onzigtbre hand
Die vuige tong had uitgebrand.

Nog jaren werd in Steenwijks wal
Van 't wondre schot verteld;
Het staat in 's lands kroniek vermeld:
't Verdiende 't wel, het vreemd geval!
Nu brachten wij 't op rijm en maat:
Dat ook verdiende 't inderdaad.

Overigens – en dat vermeldt dit rijmstuk niet – overrompelden op 16 november 1582 de Spanjaarden Steenwijk toch nog, en pas na tien jaar, in juni 1592, kon Maurits deze veste na een zwaar beleg heroveren en kwam hij voorgoed in Staatse handen. (VdK)

Stegeren (gem. Ommen)

WIE WAS DE VEERMAN?

Van Stegeren naar Junne moet je, als je geen erg grote omweg wilt maken, met een bootje de Vecht over. Een boer keerde laat in de avond van een burenvizite op de noordoever terug en ontdekte tot zijn schrik dat het veerbootje aan de kant van Junne lag. Tot overmaat van ramp werd het weer steeds slechter en in de storm hoorde de veerman zijn geroep niet. Na een uur schreeuwen was de stemming van de boer er niet beter op geworden. Onverhoeds riep hij uit: 'k Wol dat de duvel kwaam um miej over te vaar'n.'

Hij had het nog niet gezegd, of hij hoorde de ketting van het bootje rammelen en zonder dat er iemand aan boord was, voer het naar hem toe. Toen het had aangelegd, kon hij niet anders dan instappen en met aan elke haar een zweedruppel bereikte hij de overkant. Daar sprong hij aan land en rende naar huis. Aan geen mens durfde hij te vertellen wat hem was overkomen.

Aangezien er bij de gebeurtenis geen ooggetuigen aanwezig waren, moet de boer uiteindelijk toch zijn hart hebben gelucht. Journalist en folklorist Adriaan Buter (1918-2000) publiceerde het verhaal in 1981 in zijn *Volksverhalen uit Overijssel*, maar kon de bron ervan niet zo gauw meer vinden. Hij zal het ofwel ter plaatse hebben gehoord, ofwel hebben bewerkt naar aanleiding van een krantenartikel. Hoe dan ook besteedde G.J. Eshuis aandacht aan de overlevering in *Tubantia* van eind juni 1975. Voordat de Vecht was 'rechtgelegd', lag er een veer bij het 'Rottenklooster', een dubbel boerenwoonhuis uit omstreeks 1880. Als de veerman de laatste kerkgangers had overgezet, ging hij met hen mee naar de kerk in Ommen. Dan 'op een stormachtige nacht, toen de veerman bij blankstaande uiterwaarden de overtocht niet durfde te wagen, vloekte de teleurgestelde passant alle duivels uit de hel bij elkaar. Dit zou hem in zoverre resultaat hebben opgeleverd dat de duivel toen zelf als veerman fungeerde.' Eshuis voegde hieraan toe dat hoogbejaarden dit omstreeks 1950 nog konden vertellen. In ieder geval wist het hoofd van de christelijke landbouwschool in Ommen er in 1957 nog van. Op een vraag van het volkskundebureau naar verhalen waarin de duivel een rol speelde, verwees hij naar de overlevering. Hij liet evenwel de eigenlijke veerman slapen en de boer die over

wilde varen roepen: 'De duivel zal me halen.' Toen de duivel dat inderdaad deed, schrok hij vreselijk.

Een plaatselijke bosarbeider schreef destijds hetzelfde verhaal op in dialect (hier vertaald):

Een boer onder Ommen was gaan buurten. Ze maakten zijn praatavond zo lang dat het zowat twaalf uur was geworden voordat hij weer op huis aan ging. De weg terug naar huis ging over de Vecht bij Stegeren. Bij de Vecht aangekomen, was er geen mens die hem over kon zetten en de boot lag aan de andere kant. Door het slechte weer geïrriteerd geraakt, sprak de kerel: 'Ik wou dat de duivel me over wilde zetten.' Hij was nog maar net uitgepraat, of het bootje aan de andere kant van de Vecht kwam zonder dat er een in zat naar zijn kant toe varen. Hij stapte in en werd naar de andere kant gebracht. Wit als een dooie en gruwelijk benauwd zette hij het op een lopen. Nooit riep de boer de hulp van de duivel meer in.

Eigenlijk wil het niet meer zeggen dan dat je moet oppassen als je de duivel oproept. Hij zou er wel eens gehoor aan kunnen geven. In dit geval was het voornaamste effect dat de boer thuiskwam, en alleen Buter probeerde nog enigszins te verklaren waarom de bange boer toch in de boot was gestapt. Op de achtergrond speelt de suggestie mee dat het verkeerd is in het holst van de nacht nog buiten te lopen, en dat normaliter iemand die de boot mist dus niet met de veerman in de kerk zit. (WdB)

Tilligte (gem. Dinkelland)

PRATEN OVER SPOKEN EN SPOOKDIEREN

Spookverhalen werden met verschillende bedoelingen verteld en in verschillende media vastgelegd, en dat had zijn weerslag op de inhoud en de details. Dit is goed te zien aan de hand van een drietal verhalen, respectievelijk in de vorm van een krantenbericht, een dialectschets en een bandopname uit Tilligte en omstreken.

Sedert lang liep het gerucht dat het in de oude school spookte. Elke avond zag men er een licht branden, zonder dat zich iemand in de school bevond, terwijl de deur goed gesloten was. Dit gerucht vond te eerder geloof toen de oudjes van dagen begonnen te verklaren dat er zich voor jaren

in die school een onderwijzer van het leven had beroofd. Voor enige dagen kwam zulks weer ter sprake, toen een heer uit Denekamp zich alhier bevond. Z.Ed. beloofde fl 100 voor de armen te betalen indien er zich iemand in de school begaf en hem overtuigde dat er werkelijk een licht brandde. Iemand wist zich daarop door het raam toegang te verschaffen, en bij onderzoek bleek dat het licht van een ander huis in de school schemerde. Sedert die tijd is het spook verdwenen.

Het voordeel van krantenberichten, zoals het bovenstaande van eind januari 1888, is dat ze behalve het verhaal ook de reactie erop rapporteren. Het was journalisten erom te doen het 'bijgeloof' aan de kaak te stellen, maar dat konden ze niet zonder er toch ook iets van te boekstaven.

De volgende (hier vertaalde) schets uit 1908 van een praatavond in een onbestemde boerderij in de buurt (in Ootmarsums dialect; de enige locatie die genoemd wordt is het Volther broek) zal de schrijver ook wel hebben gestroomlijnd. Het cynische geluid van de journalist uit het eerdere bericht is hier indirect becommentarieerd door een onvervaarde hoofdpersoon op te voeren. En in plaats van het spook op het eind te laten oplossen in een rationele argumentatie, wordt het nu benoemd:

Op een keer op een avond in de nazomer komt de grootvader [van Lammert van de Watermolen] terug van een boer, waar hij overdag plaggen gestoken heeft. Het was behoorlijk laat, want grootvader was een kuierdier [praatgraag] en nu had hij zich ook weer verkuierd [verpraat]. Maar de maan scheen mooi en omdat hij voor geen duivel of dood bang was liep hij op zijn elfendertigste naar huis met de schop op de nek en een fikse pruim achter de kiezen. Een eindje nog van zijn naaste buur vandaan hoort hij opeens een raar gedruis. 't Is net of er wat in de bleekkuilen zit in 't water te plassen, dacht hij bij zichzelf. Zodoende springt hij over de sloot tussen de weg en de wei waarin de bleekkuilen waren, en hij eropaf. Als hij erbij komt, ziet hij dat er wat door het water zwemt. Mijn ziel, dacht hij, de Knabber zijn beesten hebben hier vandaag gelopen en er is een van de kleine kalven in het water gekomen. Ze hebben denk ik net de beesten binnengehaald en er nog geen erg in gehad dat er een miste. Meteen smijt hij de schep van zijn nek en gaat er bij het water

in. Een paar natte benen heeft hij voor zijn buurman nog wel over. Tweemaal doet hij een greep, en dan aan het trekken.

Het duurde een hele poos voordat hij het op de kant heeft, want dat dier is akelig zwaar. Eindelijk en ten langen leste heeft hij het op het droge en nu ziet hij dat het een klein zwart kalf is – ja, zwart als koolteer. Even blijft [het] daar liggen en dan schudt het zich een paar maal af als een waterhond. Maar dan wordt het opeens zo groot als een hennige [flinke] koe en kijkt hem aan met een paar gloeiende ogen, zo groot als een theeschotelkje. En voordat hij nog een stap kan zetten, neemt het zich weer op en springt midden in een kolk.

Grootvader nam zijn schop weer op de nek en ging, maar 'nooit van zijn leven' heeft hij later nog vaak gezegd, 'trok hij nog eens anderms kalveren uit het water'. Hij was met de duivel aan het trekken geweest.

Zo'n conclusie diende voornamelijk voor het effect op de toehoorders (en lezers); de man had voor hetzelfde geld een plaaggeest of een spookdier uit het water hebben kunnen trekken, dat al het gesjor maar liet begaan.

De transcriptie van de opname van een gesprek dat verhalenverzamelaar Engelbertink in 1974 te Tilligte voerde met een rooms-katholiek landbouwer toont nog beter een natuurlijk taalgebruik, zelfs al is het hier ver-nederlandst:

De gloeiige, dat was nog weer te verklaren, niet, en dan hadden ze het ook over 't grijze veulen, dat werd er nog eens wat gezegd, daar loopt het grijze veulen, daar in Noord-Deurningen, daar was zo een lage steg, daar waar je naar Noord-Deurningen aan gaat. 't Is nu een harde weg, daar hadden ze ook altijd over 't grijze veulen, daar hadden ze 't altijd over; dat was altijd gevaarlijk, als je daarlangs ging, want hij kon je te pakken krijgen, niet?

In dit geval moest de verzamelaar het hiermee doen; hij vroeg ook niet verder naar bijzonderheden of een mogelijke betekenis. Inmiddels was de ontmoeting met een plaatselijk spookdier (of een plaaggeest) ook verworpen van een eigen beleving of die van een kennis tot iets waar anderen over hadden gepraat. Want de landbouwer zei niet of hij zelf ooit door het veulen was achternagezet.

De journalistieke afstandelijkheid uit het krantenbericht is hier ontdaan van de beoordeling dat het allemaal maar 'bijgeloof' was. Zonder verdere toelichting blijft ook vaag waarom zo'n veulen nu gevaarlijk was. Spookdieren blijven mysterieus. (WdB)

Usselo (gem. Enschede)

DE HEEMANNETJES

Tot de merkwaardigste demonische wezens behoren de heemannetjes (*heemènkes* of *hèmenken*), zo genoemd vanwege hun karakteristieke roep 'hee hee hee'. De Enschedese dichteres en beschrijfster van het Twentse volksleven Cato (Toos) Elderink (1871-1941) vertelt er dit van:

In Usselo is een boerderij die 't Könnink heet. Daar vlakbij ligt een lage hoogte, die vanouds de Vretberg heet. In die Vretberg woonde een volk dat nooit een mensenoog heeft gezien. Waren het soms witte wiefkes, of heemannetjes misschien? Niemand die het weet, want ze verstonden de kunst zich onzichtbaar te maken. 's Avonds als de boer bij de haard zat klonk soms een grove stem voor de deur, die riep:

Hu! Bosman! hu!
Hier moet gehouwen hout,
Gemalen mout,
Hier moet gebakken worden
En gebrouwd.

Als hij dan naar buiten ging, blonk er een stuk goud in het maanlicht op de rand van de put. Daarvoor moest hij dat volk dan geven wat het vroeg. Maar een keer stak hij het geld stilletjes in zijn zak en gaf hij hun er niets voor terug. De volgende ochtend, toen hij rogge wilde zaaien, verdween zijn zak zaad op het eind van de akker ineens toen hij zich even omdraaide. Hij zag of hoorde niks, maar dacht bij zichzelf: je moet hun wat geven voor het geld, anders is het met je boeren gedaan. Toen hij dat gedaan had, had hij weer rust.

Zijn het heemannetjes geweest, dan was het gevaar groot geweest, want ze waren naar men zegt hard en wreed en hebben geen mens ooit goed gedaan. Men zag ze in de donkere nacht, bij kolk of beek waar iemand zichzelf tekort had gedaan. Ze droe-

gen lichtjes in de hand, dan hier, dan daar blonk een blauw schijnsel, doofde plotseling uit, een stem riep: 'Hee, hee, hee!', en op een andere plaats flakkerde de vlam weer op. Ook kon het gebeuren als men eenzaam liep of op het land werkte dat men vanuit de verte dezelfde roep hoorde, en meteen daarop zat op de nek of op de steel van de greep een vracht, zo zwaar dat men hem nauwelijks torsen kon. Toch zag men niets, altijd bleef het heemannetje onzichtbaar. Wie een broodmes bij zich had waaraan nog een kruimel van het dagelijks brood zat, had geluk: dat wapen kon geen heemannetje weerstaan. Wie dat niet had en hem niet geduldig droeg en meesleepte tot aan zijn huis, kon hij zomaar de nek omdraaien.

Heemannetjes vond men vooral in het zuiden van het Duitse taalgebied, in Tsjechië en in Westfalen en de Nederlandse randen daarvan: met name Overijssel (Twente) en de Achterhoek. Oorspronkelijk waren het wel bosgeesten, maar bij ons verenigden ze de eigenschappen van verschillende demonen in zich: die van dwergen (aardmannetjes, als boven), van plaaggeesten (die in het donker mensen op de rug springen, zich, steeds zwaarder wordend, laten dragen en alleen met roggebrood – de rogge was heilig – konden worden afgeweerd) en (vanwege de blauwe vlammetjes) van dwaallichten. Ze worden zowel met de heide en met moerasgebieden als met hoogten in het land verbonden. Als plaaggeest traden ze dan vooral op als de eenzame wandelaar de euvelen moed had hun roepen te beantwoorden. Ook vertelde men wel dat ze met kettingen rammelden.

Toch laten ze zich soms zien, vooral als plaaggeest. Een timmerman uit Haaksbergen keerde eens met zijn gereedschapsbak op de schouder huiswaarts. Hij hoorde het heemannetje roepen en dacht: nu wil ik toch eens zien of het waar is wat ze zeggen. Hij riep ook 'Hee', en plotseling sprong het spook in de timmerbak. Het werd hoe langer hoe zwaarder en zag hem telkens aan over de schouder met 'gloeiende ogen net als een zwarte kat'.

Weer helemaal dwergen zijn ze in het volgende verhaal in de *Twentsche Almanak* voor 1930:

Ik kwam, vertelde Naats, eens met Dieks, onze knecht, van het aardappelland, op weg naar huis om te eten, toen hoorden we in de hoge bulten van het Oole Begrêwen opeens gerammel van lepels en borden. De heemannetjes wilden net aanvallen! Toen zegt de knecht: 'Boer, laten we er eens driest

heen gaan en de heemannetjes vragen of we mee mogen eten. Ik ben benieuwd wat de pot bij hen schaft en we sparen een halve loop uit.'

Nu, dat ging aan, en we hebben toen lekker gegeten aan een gouden tafel uit gouden schotels. Vooral de knecht heeft 'm goed geraakt, de knopen sprongen hem van de broek, maar toen hij genoeg had, stond die hurk van een vent op en ging weg zonder de heemannetjes te bedanken. Die onwetendheid moet hij nog dagelijks bezuren! Telkens is hij weer wat kwijt, nu eens de pijp, dan weer de tabaksdoos en dan weer zoekt hij zijn paard terwijl hij erop zit. Wat mij betreft, ik heb de heemannetjes vriendelijk bedankt voor het rijke maal en hun gevraagd om het op een keer terug te komen halen. En ik legde ook nog wat geld onder het bord. Sinds die tijd kan ik goed met de heemannetjes opschieten en daar heb ik veel gemak van. (VdK)

Varsen (gem. Ommen)

DE SCHONE VROUWE VAN VARSEN

In Varsen, een oude buurtschap in de gemeente Ommen, stond aan een zijweg van de Hessenweg ooit een boerderij. De boerderij bestond uit een ruim achterhuis met daaromheen een schuur en een stal. In het huis woonden een boer en boerin met hun enige dochter. De boer stierf op jonge leeftijd en de vrouw des huizes zette het werk voort. Het boerenbedrijf bloeide als nooit tevoren.

De boerendochter was prachtig om te zien. 'En omdat ze zoo knap van gezichte was, wörd'n ze deur iederiene die haar kend'n, de "schone vrouwe van Varsen" 'enuumd.' Onder strakke leiding van de moeder groeide ze op tot een flinke boerenmeid.

Menige boerenzoon uit de omgeving had al eens geprobeerd haar te versieren. Voor de boerin was niemand echter goed genoeg. Zij wilde dat haar dochter zou trouwen met een jonge boer, die land en vee bezat.

Op een dag nam de boerin een knecht in dienst. Hij was de zoon van een dagloner. Al snel werden de boerendochter en de knecht verliefd. Ze probeerden hun liefde geheim te houden, vooral voor de veeleisende boerin. Toch kwam de boerin er-

achter dat de twee een oogje op elkaar hadden. Moeder wilde er niets van weten. Een knecht was immers niet goed genoeg voor haar dochter, al was het een goede kerel. De knecht kreeg nu het minste werk toebedeeld. Als schaapherder moest de jonge man het veld in. Toch bleven de jongen en de mooie boerendochter elkaar nog zien. De boerin besloot de boerenknecht te ontslaan. Het werd winter en er was toch al minder werk te doen op de boerderij. De jongen kon weer teruggaan naar het kleine huis van zijn ouders, ongeveer vijf uur lopen van de Hessenweg.

Het mooie meisje uit Varsen was ontroostbaar. Ze miste haar geliefde enorm. Ook tussen moeder en dochter boterde het logischerwijs steeds minder. In haar liefdesverdriet besloot de dochter zich van het leven te beroven. In de vijver op het erf vond zij haar laatste rustplaats. 'De vierde veur 't huus bewaarde 't grote geheim van 'n vertwiefeld mense. Toen de knecht 'n 's margens gung'n melk'n, vund'n ze haar en bracht'n haar naor 't huus.'

Een paar dagen later ging de lijkstoet met familie en naobers (de gezamenlijke burenen in een kleine gemeenschap die elkaar bijstaan in raad en daad) door de buurtschap. 'Toen ze op weg waar 'n stunt achter de stroek 'n an de kante van de weg 'n man krom van verdriet.' Het was de knecht.

Met de boerin ging het hierna bergafwaarts. Tot overmaat van ramp brandde de boerderij op een dag af. De vrouw vertrok. Nooit is er meer iets van haar vernomen. Sindsdien is er op de plek van de boerderij slechts een weiland te vinden met een drinkkolk voor het vee.

Terwijl sommige sagen een respectabele ouderdom kunnen hebben, is het verhaal van de vrouw van Varsen, voor zover valt na te gaan, in ieder geval in de schriftelijke overlevering een vrij jonge sage. Het verhaal over de 'schone vrouwe van Varsen' wordt voor het eerst verteld in 1967 door de Ommenaar G. Steen in het tijdschrift *De Moespot*. In dit blad, een uitgave van het Verbond van Nedersaksische Dialectkringen, kunnen leden hun eigen 'proza of poëzie' kwijt in de streektaal. Het verhaal, hoe waar of onwaar ook, leeft veertien jaar later voort in een Overijssels volksverhalenboek. De moraal van het verhaal luidt dat ouders zich niet in het liefdesleven van hun kinderen moeten inmengen, en hun de vrije keuze moeten laten. (RAK)

Vollenhove (gem. Steenwijkerland)

DE BELEGERINGSLIST: HET SCHREEUWENDE VARKEN

Nabij Vollenhove lag ooit kasteel Toutenburg. Zoals zo vaak bij dit soort gebouwen, is er een sage die beweert dat er geheime onderaardse gangen naar buiten liepen. In 1944 werd dit nog door een wichelroedelooptster bevestigd, die zei dat er gangen liepen naar twee kloosters en een kerk. Ook in de (anachronistische) jeugdroman *De strijd om de Toutenburg: een verhaal uit het begin der 14e eeuw* (1950) van Gerrit van Heerde komen de onderaardse gangen voor. Opgravingen hebben hun bestaan echter nooit bevestigd.

Toen kasteel Toutenburg een keer belegerd werd, had men in elk geval niets aan die vermeende onderaardse gangen, want er konden mensen in noch uit. Bij deze belegering, die wekenlang duurde, bracht de kasteelheer de vijand in de waan dat er nog volop voedsel was, terwijl de hongersnood nabij was. Het enige resterende varken werd niet geslacht, maar opzettelijk in leven gehouden. Elke dag opnieuw liet de kasteelheer het laatst overgebleven varken op het binnenplein opjagen, zodat het krijste dat het een lieve lust was. De belegeringslist werkte, want de belegeraars meenden dat er nog volop voedsel was in het kasteel en ze trokken ten slotte teleurgesteld weg.

Om welke belegering het ging, vermeldt deze sage niet. De Overstichtse burcht was bezit van de bisschoppen van Utrecht. Toutenburg is begin zestiende eeuw gebouwd en is herhaaldelijk belegerd geweest door troepen van de hertog van Gelre. Rond 1800 werd de Toutenburg grotendeels ontmanteld en gesloopt, en wat vandaag resteert is een ruïne, die bij wijze van romantische bouwval bewaard is gebleven. Het betreft de aanzetten van twee ronde torens en de boog van de toegangspoort. Sinds 1946 ligt er een plankier voor, die onderdeel is van het Openluchttheater, waar de Vollenhoofse toneelvereniging De Toutenburghers jaarlijks een voorstelling verzorgt. Dit plankier wordt echter in de nabije toekomst weggehaald. De lokale Christelijke Partij Burgerbelangen (CPB) kwam in 2009 met plannen om kasteel Toutenburg te herbouwen als toeristische attractie.

Belegeringen van de bisschoppelijke burcht vóór 1500 hebben wel plaatsgevonden (onder andere door Friese troepen), maar het betrof hier kasteel 't Oldehuis in de

Links: Illustratie van het schreeuwende varken door Wim Verboven uit 1974. Rechts: De huidige, op een eiland gelegen restanten van kasteel Tutenburg.

plaats Vollenhove zelf. Van de sage van het gillende varken zijn voor Vollenhove echter vóór de twintigste eeuw geen sporen teruggevonden. Voor andere plaatsen wel. Over de Gelderse burcht De Wildenborch bij Bronckhorst wordt een soortgelijke sage verteld, en die is in de negentiende eeuw al opgetekend. Het verhaal is heden ten dage in de stad niet bijster bekend. Tegenwoordig gaat men vooral prat op het verhaal van de wonderbaarlijke redding van de Durgerdammer vissers op een ijsschots (zie aldaar). (TM)

Volthe (gem. Dinkelland)

DE HUNENBORG

In het Agelerbroek onder Volthe, even ten noorden van het kanaal Almelo-Nordhorn, ligt een hoogte die een ruïne bedekt: de Hunenburg. Oudere onderzoekers verbonden deze borg met de Magyaren (Hongaren), de 'opvolgers' van de Hunnen, die in het jaar 933, vernietigend verslagen door keizer Hendrik I de Vogelaar (ca. 876-936), alle kanten uit vluchtend ook in Twente een burcht gebouwd zouden hebben. Men volgt hierin ook Jacob van Lennep in de historische vertelling 'De Hunenburg' in zijn *Onze voorouders* (1840), waarin hij verhaal (d) bewerkt (zie hierna). Hij had deze plek in 1823 bezocht. Jonger onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat we hier te maken hebben met de restanten van een waarschijnlijk twaalfde-eeuwse, met een brede gracht omgeven vluchtborg. Het 'volk' weet echter beter: het is een oude woonstee van de Hunen, een reuzengeslacht, dat ook verantwoordelijk was voor de bouw van de hun(n)ebedden.

Hune, hüne, heune is een oud Nedersaksisch-(Neder)duits woord dat in het algemeen 'reus' betekent en dat óf teruggaat op de Germaanse naam voor de Hunnen, óf op een Germaanse stam Hunni, die in dienst stond van Attila de Hun. Hunen als benaming van reuzen vinden we in ons land in Drenthe, Overijssel en Gelderland vanaf de zeventiende eeuw, en ze worden behalve met de hunebedden ook met allerlei andere opvallende elementen in het landschap verbonden, met name heuvels, grafheuvels en ruïnes van burchten en schansen, die vaak ook naar hen genoemd zijn, zoals de Hun(n)enschans bij het Uddelermeer, Renkum en Apeldoorn, het Hunnenveld bij Zevenaar, de Hunenberg bij Ede, de Hunnenbulten bij Losser en Winterswijk, een Hunnenkerkhof bij Oosterhesselen en onze Hunenburg.

Hunen waren kerels als eikenbomen, zo sterk als een paard en enorme eters; ze staken zo een dertigpondsbrood in hun grote mond. En ze waren overoud. Naar verluidt vertelde een hunenkind eens: het had het Weustbos (tussen Twente en Nordhorn) omgehakt zien worden om van de bomen molenassen te maken en nu was het woud alweer volgroeid en hij was nog steeds een kind. Het waren heidenen, en zoals alle reuzen waren ze tamelijk dom, al waren er uitzonderingen.

Hun verstandhouding met de mens wordt heel ongelijk geschilderd, nu eens als heel redelijk – ze konden ook behulpzaam zijn – en dan weer in de zwartste kleuren. Vrouwen en zuigelingen waren niet veilig voor hen. Soms ook stalen ze. Men probeerde ze dan wel te verdrijven, maar dat had weinig succes, behalve in individuele gevallen. Zo wordt verhaald dat gewapende landlieden eens

De Hunenburg in Volthe.

een in de bossen bij Rossum verscholen hune grepen en in een put wierpen. Hij werkte zich er weer uit, maar werd opnieuw gevangen. Toen bonden ze hem een molenstein om de hals en zo konden ze hem verdrinken. Nu zijn de hunen er niet meer; ze zijn weggetrokken of uitgestorven – beide is mogelijk. Maar de vertellers van hunensagen weten dat ze er één à twee generaties geleden nog waren. Kwamen deze vertellers uit Noord-Twente, dan was voor hen de Hunenburg het kristallisatiepunt van verhalen over hen. Enkele voorbeelden:

(a) Eens was de knecht van het erve Scholte Linde, dat op slechts enkele minuten van de Hunenburg af lag, met een van de hunen in gesprek geraakt. Deze was blind en vroeg hem hem de hand te geven. Deze, hiervoor huiverig, stak hem in plaats van zijn hand zijn spit toe. Toen zei de hune: 'Dat is een harde hand', en boog het spit krom. Hierop nam de knecht de vlucht. Zijn vijand joeg hem na, doch zo snel en woedend was zijn vervolger dat de knecht, ternauwernood aan de huisdeur

van zijn meester gekomen, nog slechts de tijd had om zich over de onderdeur te laten vallen. Zo wist hij een dodelijke lanssteek te ontwijken, die slechts de stiepel trof. [De hoofdingang van een Twents boerenhuis bestond uit een dubbele deur, beide kanten met een boven- en een onderdeur; deze tweemaal twee deuren vinden hun steunen sluitpunt aan een wegneembare, in het midden van de ingang geplaatste post, de stiepel.]

Weeling (1837), die deze overlevering geeft, levert het volgende commentaar: 'Zo algemeen is dit voorval bij de landlieden in aandenken gebleven dat men hun slechts de Hunenburg behoeft te noemen om terstond het bedoelde voorval door hen te horen verhalen; en wanneer men dan in aanmerking neemt hoe weinig betekend hetzelfde eigenlijk is, moet men zich met reden verwonderen hoe zulk eene beuzeling, door zoo vele eeuwen heen, van geslacht tot geslacht is overgeleverd geworden.' Een van Cato Elderinks zegslieden wist haar in 1929 nog te vertellen dat zijn grootvader, toen die

knecht op genoemd erve was, de beschadigde stiepel nog in de schuur had zien liggen. Hetzelfde wordt ook van de witte wieven verteld (zie: Zwiep).

(b) Op de Borg was een heidin, die een grote dokteres was en voor alle dingen kon meesteren. Eens waren bij Grüpman alle paarden, de beesten [koeien] en de grote maagd [dienstmeid] behekst. De heidin werd geroepen om daarvoor te dokteren. Zij kwam, maar schrok geweldig voor het wijwater en een crucifix, en zei dat dit eerst weg moest, anders hadden haar middelen geen kracht. Toen haalde zij hare kruiden voor den dag en ging aan het koken. Vervolgens stipte zij met haar staf driemaal in de pot en stampte driemaal met de voet en sprak woorden die niemand kon verstaan, zij trok een wilde kring op de deel en ging daarin met haar staf aan het draaien en dansen dat haar het schuim uit de mond liep. Toen kreeg zij de pot van het vuur en goot daar wat druppels van haar zweet in. Dit gaf zulk een vervaarlijke reuk en damp dat het hele huis er vol van werd, en midden in de damp vloog de dokteres door de schoorsteen weg. De volgende dag werden mensen en vee alle gezond en welvarend.

Alle heidinnen of hunenwijven waren geen weldadige dokteressen, immers weet ieder oud moedertje [old mōörke] in Volthe veel te vertellen van het gevaar, waarin zwangere en kraamvrouwen waren, alsook de kleine kinderen, wegens de gevaarlijke nabuurschap van deze vreemde vrouwen. Hiervan getuigt het wiegedeuntje:

Zuje, zuje lutke wicht,
Slaope zeute, eugkes dicht.
Hunnewiiven 'k zal di slaon,
Kumst du bi de Heija staon.
[Kom je bij het kindje staan]

Doch zij wisten de vrede nog al te behouden, door geschenken van spek, vlas, melk, eieren en hoenders.

(c) Zeker landman miste eens een veulen. Zijn vermoeden viel op een jonge hune, die vaak bij hem kwam en zo nu en dan een werkje deed. De boer vroeg de andere hunen naar de jongen en hoorde dat hij ziek op de borg lag. Nu vertelde hij ze dat hij zijn veulen kwijt was. Ze doorzochten de hele

broek [moeras] en vonden het veulen in het Laarbos, door een wolf verscheurd. Ze brachten het bij de boer, die het hun present deed. Daarop aten de hunen het veulen met huid en haar op.

(d) Een jonge boerendochter, Barta van het erve Alleman, was naar Ootmarsum geweest om het een of ander te kopen. Zij kwam in een gezelschap van burenen terug, maar niet ver van de Klieve bij de Agelermeijen, toen het al schemerdonker begon te worden, zagen ze plotseling een lange en vreselijke gedaante uit de grond opstijgen, met gloeiende ogen en hoornen op de kop. Het gezelschap vloog met angstgeschrei uit elkaar, maar de jonge deerne van het Alleman was weg en bleef weg, hoe ze ook naar haar zochten; men meende dat het monster haar had verslonden.

Een jaar later werden twee jonge hunen van diefstal beschuldigd. Een van hen vluchtte naar de Borg; de ander, die zich dapper geweerd had, werd overmeesterd en gevangen naar Oldenzaal gebracht. Doch even voorbij de Tankenberg ontzetten verscheidene hunen te paard hun makker. Ondertussen was de knecht van Alleman, Weender, met een andere hune uit Tilligte gekomen en deze had hem uitgenodigd om met hem een glas bier op de Hunenborg te drinken. Daar ziet hij Allemans-Barta met een kind aan de borst op de wal zitten. Kort daarop komen de hunen met hun verlost kameraad terug, die door Barta met luide blijdschap wordt verwelkomd. Nu hoorde Weender dat deze jonge hune, de nu van hun overste, met Barta getrouwd en onschuldig was aan de hem ten laste gelegde diefstal, zoals ook naderhand bleek.

J. Helderman, die in 1838 de sagen b-d biedt, voegde hieraan toe: 'Deze en andere vertelsels en verwarde verhalen, zoals van de zilveren straat, die van de Borg naar Ootmarsum liep, en een zeer sterke hune die bomen uit de grond kon rukken, van de behendigheit van de hunen om herten en wolven te vangen enz. heb ik in vroeger jaren dikwerf door de oude Esse Rijkhof op het Evenlo horen opsnijden.' Die zilveren straat heeft de Twentse fantasie lang bevreugeld. Toen in 1902 de tramlijn Oldenzaal-Denekamp werd aangelegd, vonden de gravers een laag stenen, en men dacht de straat gevonden te hebben. De gladde driehoekige steentjes die men tussen de stenen vond, zouden sieraden van de hunenvrouwen

zijn geweest – het waren echter fossiele haaiantanden ontstaan in de branding van de tertiaire kustlijn. Er zou, zo zei men, ook een ondergrondse gouden weg leiden van de Hunenborg naar de Haeckenberg in de marke Lutte, ook een locatie waar zich hunensagen aan vasthechttten (hun hoofdman zou er wonen).

De hunen hebben, zoals ook de reuzen elders (zie: Akkrum, Schoonoord), verder bijgedragen aan de vorming van het landschap. Zo groeven ze beken en vormden ze de Sallandse heuvelrug door zand te morsen, maar dan zijn we al van het meer historisch-mythische in het meer speels-humoristische segment van het volksverhaal aangeland. Daartoe moeten we ook volgende overlevering van G.B. Vloedveld rekenen:

(e) De hunen van de Hunenborg, dat waren kerels!
De ene heette Grote Aogel, die kon als hij op zijn tenen stond in de eksternesten kijken, en de andere heette Kleene Aogel. Naar hen zijn later Groot- en Klein-Agelo genoemd. De boeren moesten hen van eten voorzien en dat begon hen te vervelen. Ze besloten ze van kant te maken, en toen de hunen lagen te slapen staken ze ze met grepen en hooivorken in de rug en wat daaronder zit. De grote Aogel snurkte rustig verder, de kleine merkte toch iets en mompelde half in een droom: 'Wat steken de vliegen, er komt zeker een onweer op.' Toen de boeren dat hoorden gaven ze hun plannen op en smeerden 'm. De hunen zijn later van ouderdom gestorven en na hun dood hebben de Saksen de Hunenborg in brand gestoken. (VdK)

Zalk (gem. Kampen)

KLÈÛSIEN VERTELT: PAARDEN SPREKEN IN DE KERSTNACHT

Klaasje Rotstein-van den Brink (1919-1997), lokaal Klèùsien, landelijk vermaard als 'Klazien uut Zalk', kreeg grote bekendheid door haar televisieoptredens en boekjes (alle bestsellers), waarin zij welbespraakt allerhande traditionele praktische plattelandsweetjes op de terreinen natuurgeneeskunde, het weer, het huishouden en omgang met mens en dier uitdroeg. Zij maakte een plaatje met André van Duin en werd als het kruidenvrouwje 'Berendien uut Wisp' door Wim de Bie geparodieerd in het satirische vPRO-programma *Keek op de week*. Er kwamen zelfs Klazien-geur- en cosmeticalijnen op de markt. Re-

gionaal was ze al eerder bekend geworden door de vele voordrachten die ze hield. Daarbij gebruikte ze als illustratiemateriaal graag de volksverhalen die ze in de loop van haar leven had opgedaan. Een repertoire van vijftienveertig van haar verhalen is in 1982 op de band opgenomen en in een nauwkeurige transcriptie door de IJsselakademie uitgegeven in *De spokende kleeuwagen*. Nummer 9 hierin luidt:

Het is bekend dat op kerstavond de paarden kunnen spreken, maar alleen als de klok twaalf uur slaat. Waarom ze dat doen, is niet bekend, maar het werd altijd van ouder op ouder doorverteld, net zoals ze zeggen dat de vlier uitloopt op kerstavond. De mensen mogen niet luisteren, want dan overkomt hun iets, dan kunnen er rare dingen gebeuren.

Gait-Jan was erg nieuwsgierig, hij wilde dat toch eens horen, en hij verstopt zich op kerstavond tegen twaalfen achter de melkjassen die op de deel hangen. Hij gelooft het niet, maar toch... Dan wordt het twaalf uur. De paarden beginnen wat te schrapen en dan zegt het ene paard tegen het andere: 'Dat is ook wat, dat we de boer weg moeten brengen; het staat er niet best voor dit jaar.' 'Nee,' zegt het andere, 'maar het is voor jou nog veel erger, want jij moet hem zelf wegbrengen. Er is niets aan te doen, we zullen het moeten doen zoals het gebeuren moet.'

Toen was het twaalf-uur-slaan weer voorbij en waren de paarden weer gewone paarden. De boer was helemaal van streek, maar hij vond een oplossing: hij verkocht het paard op de Zuidlaarder markt aan een boer uit Friesland.

Ziezo, daar is hij mooi van af. Maar zijn buurman heeft grote jongens en vindt zijn boerderij eigenlijk wat te klein. Dat hij ruilt van boerderij met een grote boer in Friesland die het wel wat kalmer aan wil doen. En tot schrik van Gait-Jan is dat nou net de boer die zijn paard heeft gekocht. Hij wordt zo zenuwachtig, hij durft nauwelijks meer naar buiten. Eenkennig en stil zit hij meestal thuis. Een keer wilde hij hooi van de hooizolder gooien voor de koeien, maar hij valt door het gat tussen de balken, op de deel! Daar breekt hij zijn nek.

En zo heeft hem toch nog voor het mei was – dat hadden de paarden er ook nog bij gezegd: het zal voor mei gebeuren – zijn eigen paard hem naar het kerkhof gebracht. [De burenplichtregel was

Links: Klazien uut Zalk als vertelster. Rechts: Illustratie van de spokende kleedwagen door H. Wester, 1984.

dat de naaste buur een paard leverde om de lijk-
wagen te trekken.]

De kerstnacht is evenals de nacht van oud- op nieuwjaar een van die bijzondere nachten waarin de deur tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke even op een kier wordt gezet. Op veel plaatsen, bijvoorbeeld in Gelderland (zie: Driel), kon men dan verzonken klokken horen luiden, zoals in Lochem, Vorden of onder Putten (zie aldaar). En in een kolk tussen Brummen en Zutphen hoorde men elk jaar op kerstavond de mensen zingen die eens op die avond daarin met kerk en al verdwenen waren. In deze ‘wondere’ of ‘heilige’ nacht openbaart niet alleen het verleden zich, ook de toekomst ligt dan tussen twaalf en één open; de natuur is vol wonderen; de dieren, die dan allemaal op een zij liggen (de kippen staan op één poot), kunnen spreken én vooruitzien; de bijen zingen en water wordt tot wijn.

Verspreid over Europa, vooral in het Duitse taalgebied, maar ook aan brede randen daarvan en zelfs bij de Koerden bekend is een sage waarin iemand op de kerstnacht, de nacht van Oud op Nieuw, of de paasnacht per ongeluk of opzettelijk (uit nieuwsgierigheid) de dieren op stal (paarden, koeien, ossen) iemands (zijn eigen) dood hoort aankondigen. Een dood die ook zoals voorspeld optreedt. In Nederland wordt deze sage, zoals ook Klèùsien hier doet, meestal gecombineerd met een voorloopsage die als kern heeft: iemand met de gave van het tweede gezicht heeft een (meestal zijn eigen) begrafenis voorzien met een be-

paalde combinatie van paarden voor de lijkwagen, bijvoorbeeld een wit en een zwart. Om te voorkomen dat deze voorloop uitkomt wordt een van beide paarden ver weg verkocht. Maar de loop der gebeurtenissen staat vast, niemand kan beletten dat wat voorbeschikt is ook uitkomt. Het betreffende paard keert met een nieuwe eigenaar terug en de begrafenis verloopt zoals voorzien.

Deze sage is niet aan een bepaalde tijd van het jaar gebonden, maar wordt dat wel als hij verbonden wordt met de sage van de sprekende dieren. Dan wordt óf de kerstnacht, óf, bij ons vaker nog, de nacht van Oud op Nieuw het tijdstip, en betreft het niet meer een voorgezicht maar een al of niet toevallig afluisteren. Zo kennen we deze sage uit Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, en zo wordt hij altijd nog verteld. (VdK)

Zwolle

BLAUWVINGERS EN DE SINT-MICHAËLSKERK

Zoals in zo veel plaatsen heeft ook Zwolle een scheld- of bijnaam (ook wel locofaulisme genoemd) voor zijn inwoners, die in de loop der eeuwen is uitgegroeid tot geuzennaam. Een volksverhaal moet de naam – ‘blauwvingers’ – verklaren. In eerste instantie was de naam puur als scheldnaam in zwang. Het bijbehorende volksverhaal moest laten zien dat de inwoners van Zwolle weinig verstand hadden. Zwolle is een kristallisatiepunt geworden

van een van de zogenoemde ‘Kamper uien’ of ‘Kamper stukjes’: kluchten en anekdoten die de ronde doen over de vermeende domheid van inwoners van een bepaalde plaats of streek. De uien hebben zich qua naam onlosmakelijk met Kampen verbonden, omdat er een kleine veertig aan de inwoners van deze Hanze-en-IJsselstad zijn gekoppeld (zie: Kampen). Een van de Kamper uien vertelt waarom de Zwollenaren blauwvingers worden genoemd. In dit geval zijn de inwoners van Zwolle de dommeriken. Het verhaal gaat als volgt:

In 1682 viel de toren van de Sint-Michielskerk. De toren werd niet weer opgebouwd. Het klokkenspel van de toren [ook de klokken van de Sassenpoort worden genoemd] werd aan Kampenaren [of aan de Amsterdammers] verkocht, die de prijs daarvan louter in dubbeltjes betaalden. De Zwollenaren waren dagen bezig om al de dubbeltjes te tellen, om te kijken of ze wel het juiste bedrag van de Kampenaren hadden gekregen. Ze vergisten en vertelden zich telkens, waarop ze weer van voren af aan moesten beginnen. Van het tellen van de dubbeltjes kregen de Zwollenaren blauwe vingers. Iemand die in later tijden de Zwollenaar wilde plagen, bekeek nauwkeurig zijn vingers. In de regel kreeg hij dan onmiddellijk met de andere hand een draai om de oren.

Volgens een andere verklaring heten de inwoners van Zwolle blauwvingers omdat zij in 1521 een eed aflegden bij de hertog Karel van Gelre. Tijdens die eedaflegging zwoeren zij hem trouw. De vingers van trouweloze Zwollenaren zouden hierop blauw zijn geworden. In zijn *Geschiedenis van Zwolle* (1954) brengt T.J. de Vries dit verhaal als ware geschiedenis. Hij meent dat de mannelijke bevolking op het Grote Kerkhof met opgestoken vingers, ‘thans blauwvingers’, Karel trouw zwoeren. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* uit 1898 staat dat in Duitsland een meeneedige ook wel *blaufinger* of *blawehant* werd genoemd. Over iemand die meeneed pleegde werd ook wel gezegd dat diens vingers zwart werden. Het is dus zeker mogelijk dat de historische gebeurtenis uit 1521 aanleiding is geweest voor de naam ‘blauwvinger’. In dat geval is de naam later tot scheldnaam geworden. Toen de betekenis niet meer begrepen werd, is er het verhaal over de vingers die blauw worden door het tellen van het vele geld aan gekoppeld. Het verhaal wordt in de schriftelijke overlevering pas aangetroffen sinds de negentiende eeuw.

Tegenwoordig is de blauwvinger in Zwolle bekend als koekje en trotse erenaam. Daarnaast verkoopt de vvv Zwolle een lepeltje waarop een hand met blauwe vingers prijkt. Jaarlijks vinden in Zwolle de Blauwvingerdagen plaats, die door de organisatie worden aangeduid als de grootste braderiedagen van Noordoost-Nederland.

Zwollenaren tellen hun vingers blauw. Dekselafbeelding op koektrommel met Blauwvingerkoekjes.

De genoemde Sint-Michiels- of -Michaëlskerk in Zwolle is eveneens het decor van een legende die gebaseerd is op het drakendodersprookje (vgl. Beesel). Deze legende wordt pas, voor zover bekend, voor het eerst genoteerd in het *Overijsselsch Sagenboek* (1936), naar een mededeling van pastoor A.E. Rientjes (1881-1961) (zie ook: Lierderholthuis). Hoe hij aan het verhaal komt en of hij het wellicht zelfs heeft bedacht, weten we niet. Wel weten we dat hij voor de Overijsselse verhalenverzameling van Sinninghe onder meer een literatuurlijst samenstelde.

Het verhaal wil dat in een van de kolken rond Zwolle eens een draak leefde. De draak rees op uit het water en bedreigde de stad wanneer hem geen levend offer werd

gebracht. Ooit reed een jonge ridder op zijn witte paard de stad binnen. Hij hoorde van het monster, waarop hij het beest riep. Het monster kwam uit het water tevoorschijn. Er brak een enorme strijd uit tussen de ridder en het dier. Op een gegeven moment sloeg de ridder de kop van het monster in één slag van zijn lichaam af. De ridder was de engel Michaël geweest, die de stad Zwolle had verlost. Ter nagedachtenis werd de kerk die men aan het bouwen was naar deze heilige genoemd. Het verhaal diende zeer waarschijnlijk als verklaring voor het voormalige stadswapen, dat Michaëls strijd tegen de draak (de duivel) afbeeldde, en voor de naamsverklaring van de kerk. Sint-Michaël is als schutspatroon van Zwolle op tal van plekken in het stadsbeeld aanwezig. (RAK)

GELDERLAND

Ammerzoden (gem. Maasdriel)

DE BRUID VAN KASTEEL AMMERZODEN

De bron voor het navolgende verhaal is de literaire ballade 'Sage van den Ammersode' van de romantische dichter W.J. Hofdijk (1816-1888). De versvertelling uit het midden van de negentiende eeuw is – geheel of gedeeltelijk in proza bewerkt – verscheidene malen overgenomen in bundels met volksverhalen.

De ballade beschrijft hoe even buiten kasteel Ammerzoden een minstreel en een page elkaar ontmoeten. De minstreel komt op een feest in het kasteel af, in de hoop wat geld te verdienen. De page maakt zich juist uit de voeten omdat hij een inktzwart voorgevoel heeft. Uiteindelijk besluit ook de minstreel het kasteel te mijden en door te trekken. In het kasteel wordt ondertussen een laatste feest gevierd voor jonkvrouw Ada, die de volgende dag als non in het klooster zal intreden. Ridders, jonkvrouwen en de abdis zijn op het feest verschenen. En zo ook een onbekende zwartharige edelman met zeven bedienden. Tijdens het feest maakt de edelman zich heimelijk

aan Ada bekend: hij heet thans graaf Affaytadi, en vroeger hebben zij elkaar als kinderen gekend. Hij was een vondeling, maar niettemin raakten de jonkvrouw en de jongen zo verliefd op elkaar dat zij hem eeuwige trouw zwoer. Nu komt de zwartharige edelman haar aan haar eed van trouw herinneren. Ada verdedigt zich: dat was twaalf jaar geleden, en kort daarop is de jongen spoorloos verdwenen. Ada heeft inmiddels met de wens van haar vader Joris van Arkel ingestemd om als bruid van Jezus in het klooster te treden. De zwartharige edelman houdt vol dat hij degene is die zijn bruid komt halen. Van schrik valt jonkvrouw Ada flauw... Buiten het kasteel hoort de page binnen tumult en plots stelt hij vast dat het kasteel in brand staat:

Poort en valbrug staan in vuurgloed; 't water kookt er in de gracht.

'Redding! Redding!' is het gillen... maar hoe redding toegebracht?

Als een onverdoofbre krater spuwt de burcht zijn vlammen uit,

En in 't kraken van de muren smooft het kermend angstgeluid.

Het Kasteel Ammerzoden (tegenwoordig gespeld als Ammersoyen).

De minstreele, die naar het klooster is doorgelopen, stelt vast dat ook dit gebouw in brand staat. Als het kasteel de volgende ochtend is uitgebrand, bergt men de slachtoffers. Maar de lichamen van jonkvrouw Ada en de zwartharige edelman worden niet gevonden.

Spoorloos waren beiden henen; en geen teeken, dat verried,
Wat er, na dees nacht vol jammer, met die beiden zij geschied.

Het lijkt erop dat de graaf zijn jonkvrouw Ada heeft geschaakt en meegenomen naar een verblijf. Nooit heeft men meer iets van het tweetal vernomen.

Dat de zwartharige de duivel zou zijn, is in de ballade slechts een voorzichtige veronderstelling van de sage met de bange voorgevoelens. De sage berust maar zeer beperkt op waarheid: de brand van eind maart 1590 heeft inderdaad het kasteel goeddeels verwoest, en kasteelheer Joris van Arkel overleed enkele dagen later aan zijn brandwonden. Joris van Arkel en zijn echtgenote Anna van Lockhorst hadden drie kinderen: zoon Otto en de dochters Anna en Catharina, die gewoon huwden. Het bestaan van een geschaakte dochter Ada is nooit met historische bronnen bewezen. De hele sage is er later bij verzonnen als een romantische verklaring bij de historische brand. (TM)

Apeldoorn

WINNIE DE POEMA

Het is een poema: wie de Apeldoornse Vellertheuvel nadert, ziet uit de verte duidelijk een kooi met de contouren van een poema erin. Of is het geen poema? Wie dichterbij komt, ziet de poema vervagen en wanneer je het dier zou kunnen aanraken, is het opgelost in de wirwar van staaldraden die samen de sculptuur *Kooi-met-geen-poema-er-in* vormen. Dit beeld van de kunstenaar Maarten de Reus werd onthuld op 12 juli 2008. Daarmee kreeg de ongrijpbare poema die in de zomer van 2005 door velen gezien werd op de Veluwe zijn monument. *Kooi-met-geen-poema-er-in* is niet alleen een passend monument voor de Veluwepoema, maar ook voor het genre van de sage: een verhaal rond een kern van onzekerheid.

De geschiedenis begon ermee dat een beveiligings-

beambte van schietterrein de Harskamp in mei 2005 bij het munitiedepot in Hoenderloo een katachtig roofdier signaleerde. Meer meldingen volgden. Ook werd een aangevreten ree gevonden. Op 14 juni werd de poemajacht geopend op de Ginkelse hei, waarbij zestig marechaussees, jeeps en een helikopter werden ingezet.

Toen deze grootscheepse operatie zonder resultaat bleef en er tot in de Tweede Kamer werd geprotesteerd tegen het voornemen het dier af te schieten, nam een tweekoppig team van de roofdierenopvang Stichting Pantera, bewapend met een diervriendelijk verdovingsgeweer en geleid door de mediagenieke, besnorde jager op groot wild Arno van der Valk, de jacht over. Na een week bracht Pantera vage foto's van een katachtige in de publiciteit. Sceptici deden deze af als foto's van een ordinaire huiskat, maar de poemawaarnemingen bleven binnenkomen. Een moeder die haar kinderen uit school had gehaald zag hem zelfs vlak voor haar neus langs een tuinhokje kuieren, aldus Van der Valk. Ook werd het dier, al snel Winnie de Poema gedoopt, gespot in Loenen en bij zweefvliegveld Terlet.

Aangestoken door sceptis staakten de Veluwegemeenten begin juli hun steun aan Pantera. De poema verdween geleidelijk uit het nieuws, om eind september nog een laatste comeback te maken: een natuurfotograaf identificeerde Winnie als een grote kat, die een paar dagen later eigendom bleek van twee zusjes uit Beekbergen. Hij heette Max en het was een gewone, uit de kluiten gewassen huiskat.

Voor de landelijke media kwam hiermee een bevredigend einde aan het poemaverhaal. Maar op de Veluwe bleven de twijfels leven. Eind september, toen de landelijke nieuwsmidia hun interesse al hadden verloren, zocht TV Gelderland nog naar een grote zwarte kat. En op 25 mei 2006 zag een wandelaar een poema de open vlakke tussen Hoog-Soeren en Assel doorkruisen.

Het verhaal over de Veluwepoema kreeg nationale bekendheid door personen en partijen die er een mogelijkheid in zagen om hun lokale belangen te bevorderen, zoals het Veluws Bureau voor Toerisme. 'Hopelijk blijft deze poema nog lange tijd vrolijk rondlopen op de Veluwe,' aldus de directeur. De Veluwe kon wel een nieuwe publiekstrekker gebruiken: in 2004 waren er 650.000 minder overnachtingen geboekt dan in het jaar daarvoor. De Veluwe busmaatschappij BBA voegde aan zijn hertenlogo tijdelijk een springende poema toe. Een pannenkoekenhuis zette een broodje poema op het menu, een vliegbedrijf bood rondvluchten aan boven het poemagebied.

Ook bedrijven buiten de regio haakten aan bij de hype:

Het kunstwerk Kooi-met-geen-poema-er-in van Maarten de Reus, onthuld te Apeldoorn in 2008.

de firma Oto-Lion te Weesp schonk Pantera een terreinwagen, en het Lions Dive & Beach Resort op Curaçao deed poemajager Van der Valk een vakantie cadeau. Ook werd Pantera gesponsord door sportschoenenfirma Puma.

Nieuwsmedia vonden in het vervolgverhaal over de Veluwepoema ideaal zacht nieuws. Na de eerste opwindende over de mogelijkheid van een grote katachtige in ons nationale park volgden de discussies over de waarheid van het verhaal, en al snel ook over de waarde: was dit geen komkommeronderwerp? Iemand stelde voor om de nieuwsarme zomer om te dopen tot 'poempoematijd'.

Ook buiten de traditionele nieuwsmedia eigenden velen zich het poemaverhaal toe: gefotoshopte afbeeldingen met satirisch commentaar verspreidden zich via blogs en e-mail, websites boden de mogelijkheid om digitaal op poema's te schieten en nefoto's haalden zelfs de pagina's van *De Telegraaf*. De Apeldoornse popgroep Springvloed schreef een 'Poemalied': 'Hij is gesignaleerd, ze hebben 'm gezien. 't Schijnt dat er ook een olifant rondloopt, of was het toch een mug misschien?'

Het verhaal over de poema op de Veluwe is een traditioneel volksverhaal (broodjeapverhaal in de volksmond): de elementen ervan zijn, net als de argumenten voor en tegen het bestaan van het dier, ook eerder en elders te vin-

den. In Nederland werden al eerder in de recente geschiedenis poema's en leeuwen gezien. In 1996 joeg de politie bijvoorbeeld vergeefs op een poema in het Zuid-Limburgse Bunderbos. Ook in Engeland, Duitsland, Frankrijk en Italië duiken met grote regelmaat mysterieuze roofkatten op. De jacht op zo'n dier kan weken of zelfs maanden duren, en eindigt zelden of nooit met een vangst.

De verschijning van ongrijpbare grote katten in West-Europa is iets van de laatste halve eeuw; voor die tijd waarden er vooral mysterieuze wolven en spookdieren (paarden, honden, kalveren, varkens) rond. In Engeland werd in 1959 voor het eerst de Poema van Surrey gezien, die tot op heden wandelaars de stuipen op het lijf jaagt. In 1963 zag een verbaasde politiemann in Zuidoost-Londen een cheeta over zijn patrouillewagen heen springen. Sindsdien worden er elk jaar een of meer grote katten gezien, die van de media bij voorkeur een allitererende naam krijgen: *the Beast of Bodmin*, *the Beast of Burford*, *the Black Beast of Inkeberrow*.

Duitsers zien sinds de jaren tachtig jaarlijks poema's en zwarte panter. Zwarte panterers sluipen ook rond in Italië: in 1989 en 1990 zocht de politie van Rome met man en macht naar een panter die – naar het *Junglebook* van Kipling, maar vooral beroemd geworden door Disney – Bagheera

werd genoemd. Eind december 2005 dwaalde er een panter rond bij Turijn; in februari 2006 moesten kinderen in Rome binnen spelen omdat er weer een panter was gezien.

Eindigt het verhaal van de Veluwepoema met de vondst van de Beekbergse kat Max? Dat is niet waarschijnlijk: met deze ene huiskat zijn niet alle waarnemingen van een poema op de Veluwe wegverklaard. Bovendien leeft niet alleen in Nederland, maar ook in grote delen van West-Europa de overtuiging dat er van tijd tot tijd wilde roofdieren als poema's en panters opduiken in onze aangeharkte wereld. Het valt dus te verwachten dat de Veluwepoema weer zal worden gezien. En niet alleen op de Apeldoornse Vellertheuvel. (Peter Burger)

Arnhem

HET DUIVELSHUIS

In het centrum van Arnhem staat het zogenoemde 'Duivelshuis', vlak bij de Eusebiuskerk. Het gebouw doet dienst als werkplek van de burgemeester. Het dateert uit eind veertiende, begin vijftiende eeuw.

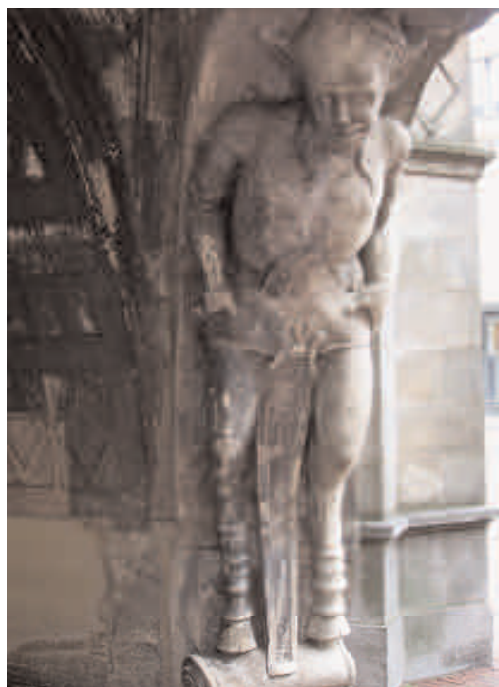
In 1518 kwam het Duivelshuis in bezit van de hertog van Gelderland, Karel van Gelre. Na zijn dood werd het pand verkocht aan Maarten van Rossum (ca. 1490-1555).

Hij kocht 'het Huys en Hoffstede gelegen ander Coninckstraten achter den hoegen choer aen de ene syde Oliver Hackfort aen de andere syde Johan van Presikhaaf'. Van Rossum was de veldheer van de hertog. Tijdens zijn verblijf werd het gebouw verbouwd en kreeg het de naam 'Huis van Maarten van Rossum'.

Begin negentiende eeuw kocht de gemeente Arnhem het pand ter vervanging van het vervallen stadhuis op de Markt. In 1898 werd het Duivelshuis onder leiding van architect C. Muysken uit Amsterdam in historische stijl hersteld.

Over het waarom van de (bij)naam van het pand, het Duivelshuis, doen vele verhalen de ronde.

Een verhaal wil dat, toen Maarten van Rossum het pand in 1539 kocht, de Arnhemse gemeente hem verbood de stoep voor zijn huis met zilvergeld te plaveien, of: een gouden deurklopper aan te brengen. Andere verhalen vertellen dat Van Rossum het huis niet met lei, maar met zilvergeld wilde dekken. Dit laatste werd hem verboden. In zijn woede over het besluit van de Arnhemse overheid liet hij aan zijn huis zo veel duivels aanbrengegen als er boze machten in de hel aanwezig zijn.

Saters aan de voorkant van het Duivelshuis.

Een andere lezing wil dat de plaatselijke geestelijkheid, of het stadsbestuur, het vagevuur aan de buitenkant van de kerk liet schilderen. Van Rossum liet hierop als antwoord verschillende duivels aan zijn huis aanbrengen, om zo de hel te verbeelden.

De sage is een duidelijke verklaring achteraf, om de niet meer begrepen dragende saters onder de erker van het pand uit te leggen. Het gebouw kreeg daardoor al spoedig de naam 'Duivelshuis'.

Een sater is een hybride wezen uit de Griekse mythologie, voorgesteld als een gehoornde man met bokkenpoten. In feite was het een ondeugend en wellustig boswezen, verzot op wijn en nimfen. In de Renaissance werd het mode om huizen te versieren met figuren uit de Griekse en Romeinse mythologie. Zowel vanuit de officiële christelijke religie als vanuit het volksgeloof werden saters (al dan niet ten onrechte) geïnterpreteerd als demonische wezens. Niet in de laatste plaats omdat geloofd werd dat de duivel zich niet in volkomen menselijke gedaante kon vertonen en over een bokkenpoot beschikte. Dat de duivel hoortjes heeft, is eveneens een geïjkt beeld.

De duivels weerhielden het stadsbestuur er in ieder geval niet van om in 1830 zijn intrek te nemen in het gebouw. Het oude huis is er nog steeds, al staat er een modern stadhuis direct achter. (RAK)

Barneveld

GOUDEN TANDEN VAN DE HEILIGE GEEST

Volgens de verhalen heeft een echtpaar uit Barneveld na een bezoek aan de Lakeland Revival in Florida in 2008 hun nieuw verkregen gouden tanden laten zien aan menig gelovige. Zij zouden ze hebben ontvangen van God. In de protestantse (charismatische) vertelcultuur duiken verhalen over wonderbaarlijk verkregen gouden tanden de laatste decennia steeds vaker op. Zo vertelde Yvette Lont in de tv-gids *EO Visie* (2008) dat tijdens de Toronto Blessing, die zij bezocht, allerlei mensen op een bovennatuurlijke manier gouden tanden kregen. Hoewel ze er eerst sceptisch tegenover stond, bemerkte ze bij thuiskomst dat zij ook een gouden tand had gekregen. Yvette Lont is voormalig ChristenUnie-raadslid en voorganger van een christelijke pinksterbeweging.

Gelovigen menen plotseling gouden (of platina of zilveren) vullingen of kiezen te krijgen. Soms verschijnt er zelfs een afbeelding van een duif of een kruis op of in een tand. Andere keren worden in de verhalen gewone

amalgamvullingen plotseling van goud, of worden vullingen door God gepolijst, waarna ze ineens beter schijnen. De wonderbaarlijk verkregen tanden verschijnen vaak tijdens of na het bezoek aan een opwekkingsbijeenkomst. Tijdens deze revivals, die door gelovigen gezien worden als een periode van godsdienstige opleving, roepen predikers mensen vurig op zich te bekeren en tot een innige relatie met Jezus Christus te komen.

Geclaimd wordt dat de eerste 'dentale wonderen' al in de jaren tachtig van de vorige eeuw opduiken. In de jaren negentig verschijnt het verhaal in elk geval met regelmaat in de christelijke media. Het fenomeen wordt slechts sporadisch opgepikt door de *mainstream media*. De wonderverhalen reizen met name langs specifieke, christelijke kanalen (ook wel *conduits* genoemd).

Soms worden de verhalen door de gelovigen als waar gezien; een andere keer moeten voorgangers, of de 'misleiders', zelf meedelen dat zij zich hebben vergist of hebben laten misleiden (en dat de gouden tand eerder toch door de tandarts is gezet). De verhalen zijn in ieder geval bekend in Noord-Amerika (Canada en de vs), Latijns-Amerika (Argentinië, Brazilië) en Zuid-Afrika, en duiken ook veelvuldig in Nederland op. De verhalen over gouden tanden gaan vaak gepaard met verhalen over goudstof dat plotseling uit de hemel valt, of olie (die soms uit handen stroomt), en andere wonderverhalen over de uitingen of gaven van de Heilige Geest.

Het krijgen van een gouden tand is voor de gelovige een bewijs van goddelijke uitverkiezing. De ene christelijke gemeente ziet het verschijnsel als wonderen en tekenen van God. Als je het niet gelooft, of soms zelfs de tanden niet krijgt, is je geloof zwak. Andere christelijke gelovigen zien de tekenen echter als charismatische misleidingen, occult of zelfs duivels.

Wetenschappelijk gezien is het interessant dat gelovigen zelf menen een gouden tand te hebben gekregen. Er duiken onder christenen weliswaar *foaf-tales* op (verhalen die men heeft gehoord van een *friend of a friend*), maar de verhalen zijn ook bekend als getuigenissen uit de eerste hand. Tenzij we zouden (moeten) geloven in een wonder, hebben we te maken met een vorm van ostentation: volkskundigen hebben herhaaldelijk laten zien hoe een bestaand verhaal door een verteller wordt getransformeerd tot een zelfbeleefde ik-vertelling. In het volksverhaalonderzoek staat dit soort verhalen wel bekend als moderne sagen, een term die door de gelovige(n) als denigrerend gezien kan worden. De verhalen zijn, in hun visie, immers waar. Tegenwoordig wordt wel de voorkeur gegeven aan de term 'exempel' (*exemplum*): een

Todd Bentley vertelt verhalen over mensen die gouden tanden hebben gekregen (links). Rechts een man die zijn gouden tand toont.

exemplarisch verhaal dat een spiritueel bewijs levert. In de visie van de gelovige is dit een bewijs van hogehand, van God zelf.

De verhalen over gouden vullingen die spontaan zouden verschijnen in de mond van gelovigen, duiken vooral op na de Toronto Blessings, opwekkingsbijeenkomsten uit het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw. Tijdens deze Canadese bijeenkomsten zouden zo'n driehonderd gelovigen gouden tanden hebben gekregen. Deze opwekkingsbijeenkomsten staan bekend om hun extatische en lichamelijke manifestaties ('geleid door de Heilige Geest'), waarbij mensen heen en weer schudden, vallen, hard lachen of blaffen. Ook het zien van engelen en de 'gaven van de Heilige Geest', waaronder glossolalie (klanktaal, of het spreken in tongen), profetie en exorcisme, zijn tijdens dergelijke opwekkingsbijeenkomsten aan de orde van de dag. Verschillende van deze manifestaties treffen we ook aan bij religieuze groepen als de quakers ('bevers'), shakers ('schudders'), de methodisten, de sjamanen en bij genezingsbijeenkomsten van bijvoorbeeld Jomanda (* 1948).

In 2008 duiken wederom mensen op die zeggen dat zij gouden vullingen of tanden hebben gekregen tijdens een andere opwekking, de Lakeland Revival, onder leiding van Todd Bentley (* 1976). Tijdens deze opwekking gingen, zo gaan de verhalen, blinden weer zien, stonden lammen op uit rolstoelen, en verdwenen tumoren. Een meisje getuigde op de site God.tv dat zij was gebeten door een vampier, en opstond uit de dood. In totaal herrezen er volgens de verhalen dertien mensen uit de dood. Een van hen stond tijdens zijn begrafenis op uit zijn kist terwijl er een uitzending van Bentley werd vertoond. Zowel op internet als op de podia werden getuigenissen

van bezoekers en kijkers getoond. Bentley genas ook via de digitale snelweg en satelliet. Terwijl hij zijn handen zegenend op de laptop hield, kwamen er via de chat berichten over genezingen binnen vanuit de hele wereld. Deze langeafstandswonderen doen denken aan de tv-optredens van Uri Geller (* 1946), die lepeltjes omhoog en klokken weer liet lopen bij de mensen thuis, aan Robert van den Broeke (zie: Hoeven), of wederom aan Jomanda, die water instraalde via televisie of radio.

Sceptici vinden de christelijke bewijzen voor deze vorm van *distant healing* (waaronder ook het gebed valt) te mager en getuigen van een gebrek aan wetenschappelijk inzicht. Bij *distant healing* wordt de lichamelijke en emotionele toestand van anderen op afstand beïnvloed. Het gaat volgens deze zienswijze vooral om de verwachtingen van patiënten en de persoonlijke aandacht die ze van gebedsgenezers ontvangen. Godsdienstwetenschapper Joke van Saane zegt dat als er sprake is van genezingen, het vooral om vage, psychische aandoeningen gaat. Deze wonderverhalen zijn dikwijls niet na te gaan: er worden geen tandartsen bij gehaald die kunnen bevestigen dat iets een wonder was en geen ingreep, en claims van opgewekte doden worden niet geverifieerd.

De Toronto Blessing (met meer dan een miljoen bezoekers) en de Lakeland Revival wekken associaties op met katholieke pelgrimsoorden. Ook op specifieke protestantse plekken willen gelovigen gesticht of opgewekt worden, en wordt naar genezing gezocht. Protestantse pelgrims stapten in het vliegtuig om de 'uitstorting van de Heilige Geest' mee te maken. Zo kwamen reizigers uit tientallen landen, waaronder Nederland, naar Lakeland. Onder hen bevonden zich, naar men zegt, twintig Bunschoters en vijftientig inwoners uit Almere. Zij

gingen onder meer naar Lakeland nadat ze opwekkingsdiensten hadden gezien op God.tv en YouTube. Gelovigen ervoeren wonderen, en namen de verhalen mee naar huis, om ze door te geven, als getuigenis, of om de manifestaties in de eigen kerk na te bootsen, c.q. op te wekken. Dergelijke protestantse pelgrimsoorden verdwijnen echter dikwijls net zo snel als ze gekomen zijn. In Los Angeles kan door gelovige toeristen de plek echter nog steeds worden bezocht waar van 1906-1909 de grote Azusa Street Revival plaatsvond (inclusief informatieborden). Deze opwekking wordt algemeen gezien als het begin van de moderne pinksterbeweging.

Onder christelijke gelovigen spreekt overigens niet iedereen in dit verband van een opwekking. Sommige christenen spreken liever van genezingscampagnes, die in christelijke charismatische kringen aan de orde van de dag zijn. In Nederland zijn met name de genezingsbijeenkomsten van de Amerikanen B. Graham (Amsterdam en Rotterdam, in 1954 en 1955) en T.L. Osborn (op het Haagse Malieveld, in 1958) bekend, waar tienduizenden bezoekers naartoe gingen. Tegenwoordig zijn David Maasbach (* 1959) en met name Jan Zijlstra (* 1938) bekende christelijke gebedsgenezers, die (op lokale en nationale tv) getuigen van diverse wonderen.

De opwekking in Lakeland ging in feite als een nachtkars uit. Bentley bleek een relatie te hebben met een vrouwelijk stafid (met wie hij inmiddels is getrouwd), en de 'protestantse heilige' viel voor velen van zijn voetstuk. Veel christenen wilden niet meer met Bentley worden vereenzelvigd, en mensen die over de wonderen getuigden – zo ook het echtpaar in Barneveld – werden door andere gelovigen als 'slechte christenen' gezien. De opwekking heeft voor heel wat onrust gezorgd in protestants-charismatische kringen. Toch bleven gelovige Nederlanders Bentley ook steunen. De wonderverhalen, zoals de getuigenissen over het krijgen van gouden tanden, blijven onder charismatische christenen rondgaan. In veel charismatische kringen zijn dergelijke manifestaties immers geaccepteerde verschijnselen. De verhalen circuleren dan ook ver buiten het in de Biblebelt gelegen kerkdorp Barneveld. (RAK)

Beek (gem. Ubbergen)

EEN MOORD KOMT ALTIJD UIT

Geen volk in Europa had, zo constateerden de volkskundigen voor de Tweede Wereldoorlog, het gevoel voor het

sprookje zozeer verloren als het Nederlandse, de Engelsen misschien uitgezonderd. En na die oorlog dachten ze al helemaal dat er hier geen sprookjes meer te vinden zouden zijn. Groot was dan ook de verrassing toen Friese volksverhaalverzamelaars, als eerste Dam Jaarsma (1914-1991), vanaf de jaren vijftig lieten zien dat er in elk geval in Friesland nog wel degelijk een heleboel sprookjes bekend waren. En dat Friesland geen uitzondering vormde, maar dat waar echt gezocht werd ook gevonden kon worden bleek ook uit de verzameling volksverhalen, waaronder vele sprookjes, die de onderwijzer Arnold Tinneveld (1907-1977) na 1945 in de streek de Liemers in Gelderland bijeenbracht. Een van zijn informanten was de onderwijzer H.J.A.H. Vermeulen (* 1880) uit Beek, een liefhebber van Beekse vertelsels, waaronder 'de kraeje zollen 't uutbrengre'.

Wat ik nu vertel moet hier echt gebeurd zijn. Zelf heb ik het niet meegemaakt, daarvoor is het te lang geleden. Het is mij verteld door Battele Knelles z'n Kobus. En die zijn overgrootvader, die moet het beleefd hebben. Het moet zich afgespeeld hebben in de Donderkoel, die ligt aan de weg van Beek naar Zeddum. Maar het begon in de Krösselsestraat. Daar huisden twee mannen, die samen een potje kookten. Daar kwam op een kwade avond, zo tegen de schemering, een meisje van zo'n vijftientig jaar. Ze zei dat ze van Didam kwam en naar Zeddum moest, maar ze durfde niet alleen door het bos, want ze had nogal wat geld bij zich. De oude kerels spitsten de oren, ze keken elkaar aan en boden toen aan om haar weg te brengen. Het onnozele wicht nam het aan en ze gingen op stap. Bij de Donderkoel grepen de geldwolven het arme meisje en wilden haar van kant maken. Ze begon te schreeuwen en om hulp te roepen, dat begrijp je. Maar er kwam geen hulp; geen mens waagde zich daar in het donker. De kerels overmanden haar en drukten haar de keel dicht. In doodsangst kermde ze nog: 'De kraaien zullen het uitbrengen' (verraden, aan het licht brengen). Toen ze het geld gevonden hadden, stopten ze het lijk onder takken, bladeren en strooisel. Lange tijd ging voorbij en geen haan kraaide naar de moord. Het was alweer voor de tweede keer winter geworden, toen gingen de twee schurken met de kruiwagen naar het bos om hout te sprokelen. Maar het moest zo wezen, het zat er vol met kraaien, gedver, het krioelde ervan bij de Donderkoel. De ene oude stootte de andere aan

en vroeg: 'Zouden deze kraaien het uitbrengen?' Die trok de schouders op alsof hij zeggen wilde: 'Ik weet van niks. Waarover heb je het toch?' Toen de twee 's avonds weer thuis waren werd er aan de achterdeur geklopt. Het knipje ging omhoog en daar stappen twee politieagenten het huis in. Ze moesten zich bukken om door het deurtje te kunnen. Of ze maar eens wilden zeggen wat de kraaien in de Donderkoel uit moesten brengen. Daar stonden ze. Ze waren zo wit als kalk aan de muur en wisten niet hoe de veldwachters erachter waren gekomen (iemand had ze afgeluisterd). Het duurde niet lang of de politie was van alles op de hoogte. In de Donderkoel was het geraamte van het meisje gevonden. Toen vielen ze helemaal door de mand. De oude kerels kwamen voor de rest van hun leven in de bak.

In deze vorm is het verhaal een gelokaliseerde sage, die als waargebeurd verteld werd. Het is evenwel een variant van een vanaf het begin van de negentiende eeuw bekende novellesprookje. Dat sprookje is op zijn beurt weer op oudere tradities gestoeld en heeft zich vooral in Europa, maar ook elders in de wereld verspreid (bijvoorbeeld in China en Zuid-Afrika). Het centrale thema dat het rechtsgevoel buitengewoon bevredigt, omdat het moord en doodslag laat uitkomen, wordt al uitgesproken in de Bijbel ('Er is niets bedekt, of het zal geopenbaard worden, en verborgen, of het zal bekend worden', Lucas 12:2). Het gegeven wordt over de hele wereld al heel lang in allerlei verhalen gegoten. En ook in spreekwoorden. Alleen al in Friesland gangbaar zijn: 'geen moord blijft verborgen' (of: 'een moord komt altijd uit') en 'ook al moet(en) de haan hem uitkraaien, de honden hem uitblaffen, de raven, bonte kraaien, de bladeren van de bomen, hem aan het licht brengen, de haas hem overbrengen, de stenen spreken'.

Dit sprookje wordt op allerlei manieren gevarieerd. Meestal echter – en hier speelt de invloed van het geliefde sprookje van de gebroeders Grimm 'Die klare Sonne bringt es an den Tag' (nr. 115) mee – is het de zon die de moord uitbrengt. De moordenaar ziet de zonnestralen ergens op schijnen en vraagt zich, spottend of nadenkend, hardop af of die het echt uit zullen brengen. Zijn vrouw (of iemand anders) hoort dit toevallig en brengt de bal aan het rollen. Zo vertelde men het in Nederland, waar het alleen boven de Maas is aangetroffen, onder andere in Waterland en Friesland, waar het zeer bekend was. In Twente brengen de bladeren van de bomen het uit, in de

Betuwe zijn het, net als in de Liemers de kraaien, die het lijk van het slachtoffer aan het licht brengen. Hier is ook te denken aan invloed van een al uit de Oudheid bekende voorvorm van ons sprookje: 'De kraanvogels van Ibykus', die vooral middels het geschreven woord verspreid werd (Erasmus, bijvoorbeeld, bewerkte het in zijn *Adagia*). De Griekse dichter Ibykus (uit de zesde eeuw v.Chr.) zou toen hij vermoord werd de kraanvogels aangeropen hebben om deze schanddaad te onthullen. (VdK)

Brummen

DE SPOOKBOERDERIJ

Op 1 juli 1969 vertelde Wopke Hofstra (* 1901) aan de Friese verhalenverzamelaar A.A. Jaarsma het volgende (hier in vertaling): 'Tussen Zutphen en Brummen stond een oude boerderij. Daar spookte het altijd. Daar moet eens iets vreselijks zijn gebeurd. Niemand durfde erin te wonen. De boerderij stond altijd leeg.'

De meer uitgewerkte sage circuleert al enkele decennia mondeling, duikt met zekere regelmaat op in kranten en andere media, en is thans ook op internet te vinden. In 2002 schreef ene Nina op een verhalenwebsite (het verhaal is inmiddels weer verdwenen; het medium internet kan soms bijna net zo vluchtig zijn als de mondelinge overlevering):

Als klein meisje vertelde mijn oma een keer een verhaal over een boerderij waar we wel eens langs heen reden. Ik vroeg haar waarom die boerderij eigenlijk leeg stond. Ze vertelde dat rond 1840 de zoon van de hier wonende boer verkering met een meisje had, wat door zijn ouders te min bevonden werd. Na een woede-uitbarsting van de vader over deze relatie heeft de zoon zich in januari 1841 verhangen aan de dikke eik die naast de boerderij stond. Sindsdien werd de boer achtervolgd door de geest van zijn zoon. Het vee van de boer ging op onverklaarbare wijze dood. De boer is ten slotte verhuisd en niemand durfde de boerderij te kopen, want het bleef er spoken. De tak wijst ook nu nog naar de boerderij, die nog steeds leeg staat. De boerderij is wel eens te koop aangeboden voor een symbolisch bedrag, namelijk 1 gulden. Niemand die ooit de moed heeft gehad om de boerderij te kopen. [...] Maar zelfs nu nog steeds als ik er langs kom, ben ik nieuwsgierig over wat ik er binnen aan zou treffen. Maar toch, door dat verhaal van mijn oma zou ik me er niet aan wagen om er naar binnen te gaan...

De spookboerderij te Brummen en de eik waaraan de boerenzoon zich ophing.

De data en enkele details had Nina – naar eigen zeggen – zelf weer van internet gehaald, maar de plot van het verhaal was zoals haar oma het haar had verteld.

De bewuste boerderij draagt officieel de naam Dijkzicht, bevindt zich aan de Zutphensestraat 199 te Brummen, en is bezit van de adellijke familie Van Sytzama. De boerderij is aan het begin van de negentiende eeuw gebouwd. De oudste versie van de sage is echter pas gevonden in de *Doesburgsche Courant* van 2 november 1940. Hier wordt de sage verteld in de zogenoemde Napoleonversie. De boerenzoon moest het leger van Napoleon in, en verhing zich toen hij na terugkeer moest vaststellen dat zijn vriendin met een ander was getrouwd (een zwartgallige versie van een internationaal sprookje). In 1973 heeft journalist Willy Heitlink (1916-1998) eens beweerd dat hij rond 1940 die Napoleonversie verzonnen heeft.

Een enkeling beweert te weten hoe de boerenzoon heette, namelijk Antoon Kremmer(s), terwijl zijn meisje wel Megje van Wamelijk genoemd wordt, maar archiefonderzoek kan dit op geen enkele manier bevestigen. Het enige echtpaar dat aantoonbaar in de boerderij gewoond heeft, waren Egbert Mulder en Anna Willemsen. Nadien heeft de boerderij vooral als schuur dienstgedaan.

De spookboerderij van Brummen werd weer heel populair toen er in 2006 een filmpje van Joost Knop op internet verscheen, zowel op Knops eigen website *The Ghosthunter.nl* als op YouTube. Knop dikt de sage behoorlijk aan door te beweren dat er generaties lang zelfmoorden hebben plaatsgevonden en dat de een na de ander zich aan de eik heeft opgeknoopt. Volgens Knop staat de boerderij al heel lang leeg, wat niet helemaal waar is, want hij wordt al tientallen jaren verpacht aan veehouders, zij het als schuur en niet als woning. Het filmpje toont dag- en nachtopnames, inclusief infraroodopnames. Het feit dat er alleen buitenopnames te zien zijn, verraadt dat

hij geen toestemming heeft gekregen om binnen een kijkje te nemen. Alhoewel de onheilspellende muziek en de commentaarstem anders doen vermoeden, is er in het filmpje niets paranormaals te zien. Een lichtreflectie en een mistflard worden aangeduid als orb (lichtbol) en krachtveld, en in de stal worden dierengeluiden waargenomen. Zonder aanleiding meldt Knop: 'Ik zie wel vaker entiteiten lopen of staan. Het is een gave.' Hoe dan ook prikkelde het filmpje de nieuwsgierigheid van mensen.

Het gaf bijvoorbeeld aanleiding tot een ellenlange discussie op het forum van *Fok.nl*, waarbij gelovelingen en sceptici elkaar in de haren vlogen. Een scepticus gaf onder andere uitleg bij wat in de etnologie *quasi-ostension* wordt genoemd: wie het pand bezoekt en van tevoren de spookverhalen heeft gehoord, zal er bevooroordeeld rondlopen. De sage heeft sterke invloed op de beleving van de werkelijkheid: elk verschijnsel zal al snel in de context van spokerij geïnterpreteerd worden. Het meisje dat de discussie was begonnen, is in het voorjaar van 2006 naar de spookboerderij toe geweest en schreef: 'We zijn er geweest, 't is een leegstaande boerderij met inderdaad die tak, inderdaad ook met vooroordelen ernaartoe, dus de bibbers heb je dan ook wel.'

De spookboerderij van Brummen werd op zeker moment op Wikipedia Nederland erkend als een van de zes bekendste paranormale spookhuizen. Dit nieuws had weer tot gevolg dat TV Gelderland in 2007 op onderzoek uitging. Een verslaggever ging een nacht in de spookboerderij slapen, maar trof er niets bijzonders aan. Wel heeft hij wind, koeien en ganzen gehoord. Verder liet men spiritueel counselor Charlotte van der Hoeven en medium Jeanne van der Heijden er rondlopen. Zij voelden naar hun zeggen 'onrust' en 'spanningen', en Jeanne kreeg – naast allerlei andere invallen – de indruk dat er een 'zelfmoord' was gepleegd. Bovendien zag ze een man

staan, die hen weg wilde hebben. Een concreet verhaal leverde het experiment echter niet op.

Hobbyboer Martin Bosman, die het weiland en de spookboerderij als schuur al diverse jaren pacht, is nog nooit een spook tegengekomen. Hij voelt zich minder op zijn gemak door alle vreemde nachtelijke spokenjagers dan door het spook zelf. Hij zou best in een gerenoveerde spookboerderij willen wonen, maar de gemeente Brummen geeft sinds 1982 geen woonvergunning meer af. Bosman heeft wel eens het idee geopperd om de boerderij om te bouwen tot een restaurant om er een Broodje Spookhuis en een Patatje Spookhuis te gaan aanbieden. Een andere lokale bewoner is het met hem eens: 'Weurum ze dat vervallen krot niet afbrekt, is mien een groot raodsel en dat nog niemand is op-estaon um daor een toeristischen trekpleister van te maak'n, dat vewondert mien nog meer want een mense hōlt van geheimzinnig gedoete.' In de documentaire van TV Gelderland wordt ten slotte ook de sage nog nagespeeld. Het is de versie van de vader die tegen de liefde van zijn zoon voor het boerenmeisje is. De zoon knoopt zich op en komt daarna spoken.

De spookboerderij is sinds eind jaren zestig, begin jaren zeventig van de twintigste eeuw in toenemende mate een favoriete plek geworden voor wat in de etnologie wordt aangeduid als *legend tripping*. Met name jongeren trekken er – vaak 's nachts – op uit om de sage te (her)belevén. Dit is eveneens een vorm van ostension, waarin de bestaande sage het scenario vormt voor een bewust opgezochte griezelige belevénis. Simpeler gezegd: de jongeren gaan 's nachts spookverhaaltje spelen. Sommige omwonenden komt die legend tripping behoorlijk de keel uit. In het *Algemeen Dagblad* meldt buurvrouw Ría Fukkink in 2006 dat ze alle spokenjagers helemaal zat is. Op het laatst stoppen er zelfs hele touringcars. Toen hing ze bij haar huis een briefje op: 'Voor spookverhalen niet hier aankloppen.' Jachtopziener Jaap Krul en pachters Martin Bosman en Joop Wassink hebben het spook nog nooit gezien, maar hebben in de loop der jaren eveneens veel te stellen gehad met de nieuwsgierigen die het spook wilden bekijken. Varkenshouder Wassink heeft af en toe wel een practical joke uitgehaald om spokenjagers in hun geloof te sterken of schrik aan te jagen. Eenmaal hing hij een wit laken in de eik, dat hij kon laten bewegen door aan het touw te trekken. Een andere keer joeg hij twee spokenjagers in de boerderij de stuipen op het lijf door buiten steentjes op de dakpannen te gooien. 'Als er een spook was, dan deed ik het zelf,' zegt Wassink lachend in de documentaire *Het spookhuis van Jacobine Donker* uit 2003.

Voor de documentaire is ook onderzoek verricht dat

is vastgelegd in een scriptie van studente journalistiek Fleur Starke. Vastgesteld kan worden dat geen enkele versie van het spookverhaal ouder is dan de twintigste eeuw. Verder blijkt dat het spookhuis bij de lokale bevolking welbekend is, zonder dat men overigens op de hoogte is van de naam Dijkzicht. De lokale bevolking heeft nooit overlast ondervonden van een spook. Overlast van nachtelijke, al dan niet dronken, legend trippers die op spokenjacht gaan, was er echter des te meer. Het spookverhaal wordt telkens nieuw leven ingeblazen als de media er aandacht aan besteden, in de krant of op televisie. Ook door een puzzelrit met cassette van Willem de Ridder, in 1983 gemaakt voor het tijdschrift *Avenue*, kwam de spookboerderij weer in de belangstelling te staan ('Gaat u de auto uit en maakt u een klein wandelingetje om deze boerenschuren. Raakt u de grote boom aan. En snuift u de sfeer op. Als u daarmee klaar bent, als u het tenminste durft, kunt u weer terug in de auto'). Het zijn naar de indruk van boer Joop Wassink met name mensen uit de Randstad die op het spookhuis af komen. Het verhaal is ook in de nabije omgeving bekend. Zo had het Fietsgilde Apeldoorn het spookverhaal in 2009 opgenomen in een fietsroute die langs de boerderij voert.

De meest voor de hand liggende verklaring voor het spookverhaal zal de langdurige leegstand van de boerderij geweest zijn; bij dit feit is een paranormale oorzaak bedacht. Jachtopzichter Jaap Krul komt evenwel met een alternatieve verklaring. Als er vroeger koetsjes met carbidlampen van Brummen naar Zutphen langs de boerderij reden, dan werden de lichtjes weerkaatst in de vele ramen van de boerderij, wat een spookachtig effect kon geven. Bovendien was de hooiberg populair bij marskramers en verliefde stellen. Niet zelden zullen er vroeger stemmen uit de hooiberg hebben opgeklonken. De lichten en geluiden hebben volgens Krul de aanzet gegeven tot het verhaal dat het spookte op de boerderij. (TM)

Deil (gem. Geldermalsen)

DE RIDDER VAN TUYLL

Op slot Bulkenstein woonde eens de ridder Van Tuyll. Op een dag ging hij een weddenschap aan met de duivel. De duivel zou door de Linge (een riviertje waaraan Deil ligt) tot Enspijk gaan. De ridder Van Tuyll zou echter langs de Lingedijk rijden tot aan dezelfde plaats. Degene die het eerst

aankwam, was de winnaar. De duivel won en mocht dus na de dood van de ridder beschikken over zijn ziel. Tot die tijd hielp de duivel hem echter, vooral in de strijd.

Over de ridder Van Tuyll, die werd geholpen door de duivel, gaan vele verhalen. Zo werden al zijn vijanden verslagen wanneer hij op ze inreed. In zijn rechterhand hield de heer Van Tuyll zijn zwaard. Met zijn linkerhand draaide hij de driehoekige helm op zijn voorhoofd in het rond. Uit de vooruitstekende punt van de helm klonk een schot wanneer zijn vijanden naderden.

De kogels die op de ridder zelf werden afgevuurd raakten hem wel, maar deerden hem niet. Thuis schudde hij ze uit zijn harnas. Zijn vrouw zei daarop eens: 'Ziedaar, nu kun je grauwe erwten koken.' De donkere, ronde loden kogels zagen eruit als grauwe erwten. Gesneuvelde soldaten kon de ridder opwekken uit de dood... als hij tenminste hun namen onthield. De duivel gaf hem ook de macht om bomen in soldaten te veranderen, zodat ze hem konden helpen in de strijd.

De schildknaap van de heer Van Tuyll volgde het voorbeeld van zijn heer. Ook hij wilde een verbond sluiten met de duivel. Toen hij eens een brief las, hoorde de schildknaap een gedruis. Het was de duivel die graan uit een zak op de grond schudde. De duivel wilde een weddenschap met de man aangaan. Hij vertelde tegen de schildknaap dat hij het graan korrel voor korrel in de zak kon terugdoen in de tijd die de man nodig had om de brief opnieuw te lezen. Was de schildknaap eerder klaar met lezen, dan zou de duivel hem de rest van zijn leven dienen. In het andere geval eiste de duivel zijn ziel. De duivel won. Vanaf dat moment hielp de duivel beide mannen, heer en schildknaap.

Toen de ridder Van Tuyll eens in gevecht was in de Meierij bij Den Bosch, waren er geen bomen in de buurt. De ridder kon dus geen bomen in soldaten veranderen. Daarop bracht de duivel de ridder Van Tuyll en zijn schildknaap, met paard en al, door de lucht naar Deil terug, om te ontvluchten. Wel vaker nam de duivel hem door de lucht mee naar zijn kasteel, zo snel als de bliksem. Op een keer dat ze bij Bommel (Zaltbommel) kwamen, vlogen ze erg laag. De heer Van Tuyll moest zijn benen optrekken om niet tegen de weerhaan op de toren te stoten. De schildknaap was echter te laat. Hij stootte met zijn voet tegen de haan, die naar beneden viel. Sindsdien heeft de toren van Bommel geen haan meer.

Op slot Bulkenstein zou de ridder nog als spook hebben rondgewaard. Een deel van het borstharnas van de

heer Van Tuyll zou als haardplaat hebben gediend in een arbeiderswoning in Deil. Ook wordt verteld dat het in de kerk van Haaften gelegen moet hebben, inclusief kogelgaten. Het moet volgens de verhalen wel zestig pond hebben gewogen.

De verhalen rondom de ridder Van Tuyll worden al in de oudst bekende versie, in de *Geldersche Volksalmanak* van 1841, geassocieerd met Willem van Tuyll van Bulckestein. Beweerd wordt dat een oude sprokkelaar in de pastorie verscheidene verhalen vertelde aan J.C. van der Veur en een vriend uit Deil, die, net als Van der Veur, 'gedreven werd door de begeerte om voorvaderlijke overblijfselen te ontdekken'. Volgens de overlevering geloofde de sprokkelaar de verhalen zelf niet, maar hij beweerde ze in zijn jeugd herhaaldelijk gehoord te hebben van de heer Van Bulke(n)stein. Het is bepaald niet uitgesloten dat de vertelsituaties deel uitmaakten van de door Van der Veur gecreëerde fictie.

Willem van Tuyll leefde in de zestiende eeuw. In de kerk van Deil lag hij begraven. Boven zijn graf stond een duivelskop, met drie hoorns, een boksbaard en vleermuisvlerken. R.C.H. Römer, predikant uit Deil, schrijft in 1844 dat de duivelskop moet verklaren dat het hier om dezelfde persoon gaat als in de volksverhalen. De Kerk heeft de verhalen zelfs erkend door de grafzerk te plaatsen, aldus de voorganger. Deze verklaring lijkt onjuist, omdat duivelsfiguren wel vaker voorkomen in kerken (al dan niet rondom grafzerken). Het zal eerder andersom gebeurd zijn: door een in de nabijheid van het grafgeplaatste duivelskop zijn er allerlei (reeds bestaande duivels)verhalen aan een overleden telg van het geslacht Van Tuyll verbonden.

We weten niet zeker of er überhaupt ooit een harnas bewaard is gebleven en, als dat wel het geval is, of het van de ridder Van Tuyll is geweest. De voorstelling van een ridder met een schildknaap (die in de Middeleeuwen lans en andere wapens meedroeg en de logge geharnaste ridder te paard moest assisteren) doet nogal anachronistisch aan in combinatie met (hand)vuurwapens, die overigens in de zestiende eeuw nog tamelijk primitief waren.

Hoewel het slachtoffer de duivel in veel volksverhalen te slim af is (of bedriegt), is dat in dit verhaal zeker niet het geval. De duivel heeft de weddenschap gewonnen en zal de ziel van het slachtoffer na zijn dood (of: na zeven jaar) zeker meenemen (naar de hel). Hetzelfde motief vinden we in de Faust-overlevering (zie: Waardenburg). Kleijntjens en Knippenberg vertellen in 1930 de duivel Willem van Tuyll bij de haren door het tralievenster van de hofzaal trok. In de slotgracht verdronk hij.

De duivel nam hem mee naar de hellepoel, waar hij eeuwig brandt, samen met de schildknaap. Deze plot-elementen zijn later aan het verhaal toegevoegd.

Het geslacht Van Tuyll (waarbij volgens het verhaal aan zeven heren bij de geboorte krankzinnigheid werd voorspeld) heeft Deil gedurende enkele eeuwen gedomineerd. Dit geslacht van Gelderse ridders kwam al in de dertiende eeuw als grondbezitters in de regio voor. Kasteel Bulkenstein werd in de achttiende eeuw gesloopt. Alleen een poort is nog zichtbaar. In Deil herinnert slechts de Ridder van Tuyllstraat aan de man die eens door de duivel in verzoeking zou zijn gebracht. (RAK)

Doorwerth

(gem. Renkum)

SPOKERIJ IN KASTEEL DOORWERTH

Tot de grote sagenbundels zijn ze niet doorgedrongen, maar er kunnen enkele sagen gevonden worden die vertellen waarom het spookt in en om kasteel Doorwerth.

Een van de sagen verhaalt over een door vijf duivels bezeten heks, die 's nachts rondreed op haar spookkar, getrokken door vijf paarden zonder kop.

Een andere sage vertelt hoe een van de heren van Doorwerth zijn dochter in de kerker had gegooid, omdat zij verliefd was geworden op de zoon van een rivaliserende heer. De minnaar wist evenwel met zijn geliefde te vluchten, waarna haar vader haar nooit meer wilde zien. Tegen het eind van zijn leven kreeg de heer van Doorwerth wroeging over wat hij zijn dochter had aangedaan. De teruggetrokken man, die de bijnaam 'de Bleke Ridder' had gekregen, begon rusteloos door het kasteel te zwerven. Uiteindelijk vond men hem dood in de kerker, waarin hij zijn eigen dochter gevangen had gehouden. In later tijden werd het spook van de Bleke Ridder nog door menig gevangene gezien. Een andere heer van Doorwerth was de machtigste en sterkste ridder in de wijde omtrek. De ridder regeerde het kasteel alleen: zijn vrouw was reeds lang gestorven en zijn zoons waren ten strijde getrokken. De heer van Doorwerth was een vechtersbaas en zocht tevergeefs ruzie met zijn bureu. In de avonduren zocht hij troost in de drank. Op een lenteavond vroeg de Hollandse ridder Boudewijn onderdak voor de nacht voor zichzelf en zijn vrouw. De heer van Doorwerth stemde toe

en werd getroffen door de buitengewone schoonheid van de vrouwe van Boudewijn. Tijdens het avondmaal werd er goed gegeten, maar vooral ook flink gedronken. Het gemoed van de heer van Doorwerth raakte verhit en op zeker moment sloeg hij een arm om de vrouwe en begon hij avances te maken. Woedend gaf ridder Boudewijn de benevelde gastheer een klap op zijn gezicht en eiste genoegdoening. Bij het licht van flambouwen werd een tweegevecht gehouden op de binnenplaats, en ridder Boudewijn bleek ondanks zijn dapperheid niet opgewassen tegen de ruwe vechtjas van Doorwerth. Na een dodelijke zwaardstoot beval de heer van Doorwerth de mooie edelvrouw om zich op haar kamer voor te bereiden op een huwelijk. De volgende ochtend verwachtte hij het jawoord van haar. Zover liet de edelvrouwe het echter niet komen. Die ochtend trof de heer haar dood aan, met een dolk in haar borst. Niet veel later voelde ook de heer van Doorwerth zelf zijn einde naderen, en zijn wandaad begon aan zijn geweten te knagen. Rusteloos zwierf hij door het kasteel, en herhaaldelijk zag hij de schimmen van de ridder en zijn vrouwe, die door zijn toedoen gestorven waren. In een wilde stormnacht gaf de kasteelheer zelf de geest. Maar nog altijd als het 's nachts stormt, zwerft de rusteloze geest van de kasteelheer langs de trappen en door de stille zalen van de burcht.

Drie sagen leveren dus al vijf spookverschijningen in en om het kasteel op. De spooksagen van de Bleke Ridder en van ridder Boudewijn komen echter uit de duim van schrijver Jan de Boer (1888-1951); de herkomst van de heksensage is in nevelen gehuld. Niettemin leek in 2004 het bewijs voor de spokerij in kasteel Doorwerth geleverd te worden. Twee Britse spokenjagers kwamen op 26 februari namens de National Council for Paranormal Investigation onderzoek verrichten in het kasteel. Ze plaatsen allerhande apparatuur, waaronder infraroodcamera's en meetapparatuur voor temperatuur, elektromagnetisme, geluid en beweging. Tijdens het nachtelijke onderzoek namen dr. Jack Lomax en Timothy Mulder zelf niets zichtbaars waar, al meenden ze de aanwezigheid van een drie- tot viertal spoken te bespeuren, onder wie één kind. Eenmaal terug in Engeland stuitten ze bij de analyse van de meetgegevens echter op een simultane afwijking. Op het moment dat de temperatuur ruim anderhalve graad daalde en de trillings- en geluidsmeters

Kasteel Doorwerth.

uitsloegen, werd er op de video in de ridderzaal een witte spookgedaante vaag zichtbaar. Aangezien er benen op de foto te zien waren, gingen de onderzoekers uit van een mannelijk spook (het gewaad van vrouwelijke spoken reikt volgens de onderzoekers meestal tot de grond). Lomax en Mulder publiceerden een rapport waarin de meetgegevens uitgebreider uit de doeken werden gedaan. De media, waaronder *De Gelderlander* en *TV Gelderland*, deden enthousiast verslag van de vondst.

De uitkomsten waren voor het paranormale programma *Most Haunted* van de Britse zender *Living* zo belangrijk dat besloten werd om in juli 2004 opnames te komen maken, die uiteindelijk op 28 september 2004 werden uitgezonden. Hierin werden de spooksagen over Doorwerth weer naverteld, en vervolgens mocht het Britse medium Derek Acorah vertellen wat hij voelde. Het medium kreeg flarden informatie door die deden vermoeden dat de spooksagen van de Bleke Ridder en van ridder Boudewijn even reëel waren geweest als de verwoesting van het kasteel tijdens de Slag om Arnhem in 1944. Tijdens de nachtelijke infraroodopnames van *Most Haunted* werden verder nog wat vreemde lichtverschijnselen en geluiden (onder andere van paarden) gesignaleerd, lieten de aan-

wezigen een tafel lichtelijk schudden, en barstte een van de benauwde vrouwelijke deelnemers in huilen uit, maar men slaagde er niet in om een overtuigende spookverschijning op film vast te leggen. Overigens werd medium Derek Acorah er later van beschuldigd dat hij zich van tevoren had laten inlichten over de sagen rond de plekken die werden bezocht.

Alle commotie en spokerij kwam kasteelbewaarder Jan Zoer van museumkasteel Doorwerth niet slecht uit: het bezoekersaantal nam aanzienlijk toe. Het enige probleem waar Zoer mee zat, was dat hij persoonlijk van meet af aan niets van dat spokenonderzoek geloofde. Kort na de uitzending van *Most Haunted* werd bekend dat het onderzoek van Lomax en Mulder een practical joke was van het MTV-programma *Blaggers*. De foto- en filmbeelden waren gemanipuleerd en de onderzoeksgegevens uit de duim gezogen. De National Council for Paranormal Investigation bestond helemaal niet. Televisiemaker Lomax wilde louter zien hoe geloofwaardig men kon overkomen met wat pseudowetenschappelijke bluf. Het bleek uiteindelijk tamelijk eenvoudig te zijn geweest om media en publiek om de tuin te leiden.

De spooksagen over kasteel Doorwerth hebben geen

Twee in 2004 vrijgegeven, maar gemanipuleerde foto's van een witte schim links naast de kast, gemaakt door de twee Britse 'spokenjagers'.

enkele schade ondervonden van de hoax. In 2008 maakte programmamaker Giel Beelen weer gewoon radio-opnames in het kasteel, met een medium, bekend van het paranormale programma *Het Zesde Zintuig*. De traditionele verhalen worden nog steeds op het kasteel verteld, onder meer elk jaar in oktober door professionele verhalenvertellers. Krantenartikelen over de recente spookverhalen hangen in een verhalensectie van het museum. (TM)

Driel

(gem. Overbetuwe)

DE DUIVEL, DE KLOK EN HET WIJWATERVAT

Na de Hervorming werd ook in Driel de kerk, men weet niet juist in welk jaar, voor de uitoefening der hervormde godsdienst ingericht, en het is wellicht uit die tijd, dat de volgende legende afstamt, die ik uit de mond van een grijsaard vernam.

Nauwelijks is de kerk van altaar en beelden beroofd, waarvan nog de nissen aanwezig zijn, of er vertoont zich op de Weem [pastorie] en aan de kerkdeur een grijs man in geestelijk gewaad. In een treurige en zoekende houding, met een wanhopig oog, beproeft hij enige nog overgebleven of vermiste relikwieën op te sporen. Alleen het wijwatervat aan de oude ingang en de gewijde kerkklok waren nog aanwezig, maar om die mee te nemen, daarvoor was de tegenstand te groot. Nu sprak de vergramde priester, in woede en toorn ontstoken, terwijl hij een kruisteken maakte, een verschrikkelijke vloek uit over het wijwatervat en de kerkklok, en zei: 'Moge de duivel beide liever wegvoeren!'

Maar al te krachtig werkte deze vloek van de pries-

ter, die men nadien nooit meer gezien heeft. Kort voor, of op kersttijd, in het middernachtelijk uur, hoorde men door de lucht een gelui als van de kerkklok gonzen; de oude [d.i. de duivel] was – zo zei men – in de gedaante van een luchtgeest verschenen, als uitvoerder van de vloek van de priester, en voerde de Drielse kerkklok uit de toren, door een van de galmgaten heen, door de lucht over de Rijnstroom naar het tegenovergelegen zo genoemde *Gat-van-Droagen*, waar hij in de voet van de berg verborgen is en te middernacht van elke kersttijd nog gehoord wordt.

Niet minder juist en verschrikkelijk was, gelijktijdig of daarna, de uitvoering van de vloek over het wijwatervat. Met zware klauw rukte de duivel hetzelfde middendoor uit de muur, en nimmer heeft men het afgerukte gedeelte teruggezien, terwijl de andere helft, nog in de muur aanwezig en achter een plank gespijkerd, nog als een bewijs van en aandenken aan de vloek van de priester bij de vroegere ingang van de kerk kan worden aangewezen.

Zo vertelt de docent aan de Koninklijke Academie tot opleiding van Burgerlijke Ingenieurs te Delft, Derk Buddingh (1800-1874), anoniem in een mooie beschrijving van zijn geboorteplaats Driel in de eerste jaargang (1836) van de *Geldersche Volksalmanak*. Buddingh maakte in de vakanties lange voettochten door de Betuwe en elders op zoek naar Romeinse en Bataafse oudheden en verhalen over 'bijgelovigheden', als bijdragen aan de toentertijd opkomende studie naar de vaderlandse voorchristelijke mythologie, en hij publiceerde hier ook regelmatig over. Al kreeg hij hier niet veel waardering voor, betekenis heeft zijn werk achteraf wel, zoals ook blijkt uit zijn

commentaar bij bovenstaand verhaal: één lange zin, waarin hij een interessant beeld van het toenmalige magisch-mythische wereldbeeld aldaar schetst:

Letten wij nu in deze *Legende* meer bijzonder op de verschijning van *de oude*, die ook onder de naam van *oude Joost*, *oude Jochem*, of *oude Jongen* bekend is, in de gedaante van een *luchtgeest*, of *luchtridder*, en nemen wij daarbij verder in aanmerking zijn verschijning op de *Dam*, op het *Kempke*, of in de *Broekstraat* en elders, in de gedaante van een ruige *weerwolf*, *Soksus* of *hond*, alsmede de verschijningen van heksen, in de *aanval*, tegenover de kolk bij de groote lindeboom, op de heksen- of elfendansen in de weivelden, waarop men niet trappen mag, op het kinderspel van *jenneke-toverheks*, – al verder de *merriën*, die 's nachts de paarden berijden, en hun manen in onlosbare knopen verwickelen, en daarna in de morgenstond onder de gedaante van een juffer in een *zeef* in de lucht verdwijnen, de *nachtmerriën* der menschen; – de *nikkers* in de sloten, waarvoor men de kinderen waarschuwt; – de verhalen van de *man in de maan*, die op de *kerstnacht* een takkenbos stal, – de *hiplichtjes* en brandende vuren of vuurvlammen (vooral aan de overzijde van de Rijn nabij de zogenoemde *Hunnenschans*), en eindelijk de verhalen van de geboorte met de helm, het zien van lijkwagens en het openen van het kerkhofhek voor die lijkwagens; het vallen over de doodsbaar, en meer dergelijke die wij te *Driel* vernamen, en waarover ons wel eens, in onze kinderjaren de haren te berge rezen; – letten wij op dit alles, dan mogen wij *Driel*, ook uit een oudheidkundig oogpunt, niet als geheel onbelangrijk doen kennen.

Kerkklokken hebben lange tijd een bijzondere plaats ingenomen; die hadden niet alleen functies in het kerkelijke leven, maar begeleidden het hele maatschappelijke bestaan. Ze riepen niet alleen op tot de mis en de dienst van woord en gebed, maar gaven ook de tijd aan, luidden de doden uit, dienden als alarm, verdreven demonen en onweer, en zo meer. Ze waren een kostbaar en eerbiedwaardig bezit, en de trots van menig dorp en menige stad. Geen wonder dat er talloze verhalen omheen gevlochten werden. Telkens terugkerende thema's hierbij zijn verhalen over klokdiefstallen (zie ook: Schoonhoven), klokken verzonken onder water of in de aarde die men op bepaalde tijden (vooral in de kerstnacht) nog kan horen luiden en die men tevergeefs probeert te lichten (zie

ook: Thorn) en de rol die de duivel, de opperdemon, had bij dit alles. Die had een bijzondere hekel aan het luiden van deze demonenverdrijver en greep zijn kansen als een klok niet volgens de kerkelijke ritens gewijd was, of, zoals hier, vervloekt. Om slechts enkele voorbeelden uit Gelderland te noemen: de klokken van Lochem waren niet goed gewijd (zie ook: Zutphen), de duivel wierp ze in de Duivelskolken bij de Berkel (te horen in de kerstnacht); bij Bredevoort, waar vroeger een klooster stond, hoort men in de kerstnacht het klokje van de kapel; in het Solse Gat bij Putten (zie aldaar) kan men in de kerstnacht de klokken van een verzonken klooster horen; in de Zwarte Kuil bij Loenen rust de klok van Herveld, die geluid was voor hij gewijd was – hier hoort men in de kerstnacht de klok nog door de duivel luiden. (VdK)

Druten

POLTERGEIST IN RIJTJESHUIS

In de doorsnee-eeengezinswoning van de familie Polat aan de Heuvel 104 in Druten manifesteerde zich in mei 1995 plots een poltergeist. De kwaadaardige klopgheest liet stenen en kluiten door het huis vliegen. Allerhande glas- en aardewerk ging gaandeweg aan diggelen. Ruiten sprongen kapot, een spiegel vloog aan stukken, een lamp schommelde, een mes vloog door de lucht, een hangplant viel naar beneden, en ook glazen, flessen en een vitrinekast moesten eraan geloven. Buiten sprong er een ruit van een voor de deur geparkeerde auto – verscheidene omwonenden zetten daarna hun auto uit voorzorg op een verderop gelegen parkeerterrein. De politie kwam de zaak onderzoeken, en agenten kregen herhaaldelijk op onverklaarbare wijze zand op hun hoofd of in hun gezicht. Vanaf het moment dat de paranormale verschijnselen in het nieuws kwamen, stonden elke dag zo'n honderd mensen voor het huis om de zaak te bespreken en in de hoop een glimp op te vangen van de poltergeist. Na enkele dagen

Een menigte kijkers voor de deur van het huis met de poltergeist.

werd zelfs medium en gebedsgenezers Jomanda erbij gehaald, maar de plaageest liet zich niet gemakkelijk verjagen. Wetenschappers kwamen onderzoek doen naar de paranormale verschijnselen. Korte tijd later trok het gezin Polat voor enige tijd in bij de oudste dochter, die zelfstandig woonde. De poltergeistverschijnselen deden zich welgeteld elf dagen voor (11-21 mei).

Dit is het verhaal zoals het door de media in grote lijnen naar buiten is gebracht. Maar deze klopgeestsage is typisch zo'n verhaal waarin verschillende belanghebbers hun eigen versies koesteren. Een buurvrouw geloofde er van meet af aan helemaal niets van, en had alleen maar last van de dagen durende samenscholingen van de vroege ochtend tot de late avond. De zestienjarige dochter Aynur Polat geloofde eerder in meteorieten dan in klopgeesten. De politie probeerde de zaak nuchter te blijven bekijken en ging uit van vandalisme of een mispelijke grap; men veronderstelde dat de stenen van buiten werden afgeschoten met een katapult, maar onderzoek en surveillance leverden niets concreets op. Hoe agenten zand op hun hoofd of in hun gezicht konden krijgen, is nooit opgehelderd. Bovendien had er niemand aangifte gedaan van een strafbaar feit. De politie kreeg het voorname druk met het openbare-ordeprobleem van de vele nieuwsgierigen.

Huisvriend T. Scholtus dacht juist sterk aan een bovennatuurlijk verschijnsel en schakelde meteen het Parapsychologisch Instituut in Utrecht in. Een andere bovennatuurlijke verklaring werd gegeven door weer een andere omwonende. Er zou in het huis van de familie Polat een Indonesische *kris pusaka* (dolk) hebben gehangen; het was een 'boze kris' die voor onheil zorgde. Onder de samscholers buiten bevonden zich mensen die binnen even een kijkje hadden mogen nemen. Sterke verhalen over ooggetuigen die stenenregens hadden meegemaakt deden al spoedig de ronde. Eén man vertelde dat hij naar buiten kwam en plotseling zwarte handen had. Ongevraagd dienen zich allerhande paragnosten aan, die het geval bijvoorbeeld meenden te kunnen verklaren uit 'negatieve aardstralen'.

Het gezin Polat, dat van Turkse komaf is, had van meet af aan een iets afwijkende interpretatie, alhoewel het fenomeen kwade huisgeest op zichzelf niet onbekend is in de Turkse en islamitische cultuur. Het was leden van het gezin opgevallen dat de poltergeistverschijnselen zich alleen manifesteerden als de vijftienjarige puberzoon Çetin Polat aanwezig was – ook buitenshuis. Çetin was geboren uit een buitenechtelijke relatie die vader Rafet Polat in Nederland had gehad met een Turkse vrouw.

De puberzoon Çetin Polat.

Op eenjarige leeftijd was Çetin met zijn moeder teruggekeerd naar Turkije. Vader Rafet haalde Çetin als puber weer naar Nederland. Rafet leefde hier inmiddels met zijn echtgenote Saime en hun twee dochters. Het vertrek van Çetin naar Nederland zette kwaad bloed bij de moeder in Turkije. Betrokkenen meenden dat de vrouw een vloek had uitgesproken over haar zoon en dat Çetin nu persoonlijk door Allah gestraft werd met een *djinn*, een (boze) geest. De exorcistische gebeden van groepen Turkse mannen onder leiding van de lokale *hodja* (een geestelijke) hielpen niet direct.

Hoezeer de klopgeestverhalen de interpretatie van de werkelijkheid stuurden, bleek uit een getuigenis van de achttienjarige Simone van der Berk. Eerst geloofde ze niet in de geest, maar toen ze in de bus naar Nijmegen zat, maakte ze iets 'vreemds' mee: 'In de bus zat ook Çetin, de zoon van het gezin Polat. Ik zat in de stoel achter hem. Plotseling viel er, uit het niets, een steentje neer. Daarna hoorde ik een heel merkwaardig tikkend geluid, dat van achter uit de bus naar voor galmde. Ten slotte vloog er, vanaf een plek waar geen mens zat, iets wits aan me voorbij. Ik keek, en zag dat het een stukje kauwgom was. Maar niemand die die kauwgom naar me toe geworpen kon hebben. Ik schrok me rot en dacht: nou zit er een geest in de bus! Meteen geloofde ik alles wat ik over dit huis gehoord had.'

Dit fenomeen wordt door volksverhaalonderzoekers wel *quasi-ostension* genoemd: gewone gebeurtenissen (iemand gooit met kauwgom) krijgen door de circulerende verhalen een buitengewone betekenis toegedicht (het moet een geest zijn geweest). De verhalen werden ook steeds sterker: toen Çetin in de supermarkt liep, kwamen er overal steentjes neer en vielen er rekken om. De twintigjarige Evelien Lamers vult aan dat toen Çetin in een politieauto zat, alle ramen kapotsprongen. 'Echt griezelig vind ik dat.' De zestienjarige dochter Aynur verklaarde dat er weliswaar steentjes rondvlogen en glas kapot was

gegaan, maar dat bepaalde geruchten uit de lucht gegrepen waren: ‘Het klopt dat er een keer toen Çetin langs een auto liep een steentje viel en een ruit in splinters lag. De rest van wat men over ons beweert, dat er theepotten omhoog zouden vliegen, meubels verplaatst worden, schilderijen bewegen en wat al niet meer, dat is gewoon niet waar [...]. Iedereen beweert van alles, maar niemand heeft écht iets gezien. Een man die even binnen is geweest en toevallig een steentje heeft zien vallen, beweert nu dat-ie een “spook door het sleutelgat” heeft zien komen. Belachelijk, toch!’

Vervolgens waren er de parapsychologische onderzoekers die apparatuur plaatsten in het huis van de familie Polat. Het waren de hoogleraar Dick Bierman van de Universiteit van Utrecht, en Hans Gerding en Rens Wezelman van het Parapsychologisch Instituut. Er werden getuigenverklaringen opgenomen, en er werden camera’s en een *random number generator* geplaatst. Dit laatste is een apparaatje aan de computer dat willekeurige reeksen nullen en enen produceert op basis van elektronische ruis. Zodra er orde in de chaos van getallen ontstaat, kan dat een aanwijzing zijn voor paranormale activiteit, vooral als die orde samenvalt met of voorafgaat aan een paranormale waarneming. De onderzoekers zochten in eerste instantie naar een natuurlijke verklaring en daarna pas naar een bovennatuurlijke. Ze geloofden niet zozeer met een klopgeest of een demon van doen te hebben, maar eerder met telekinetische krachten die zich bij Çetin hadden ontwikkeld door een opbouw aan psychische spanningen.

De sceptici van de Stichting Skepsis lieten zich evenmin onbetuigd. Al in een vroeg stadium liet Marcel Huls pas weten dat klopgeesten zich in de regel opvallend koest hielden zodra er kritische politiemensen, journalisten of onderzoekers in de buurt waren. Volgens sceptische onderzoeken kwamen poltergeistverschijnselen opvallend vaak voor in de buurt van getergde pubers, regelmatig in een pleeggezinsituatie. Ze faken bovennatuurlijke activiteit en hun gedrag is meestal een schreeuw om aandacht. De sceptici zagen meer heil in psychologisch onderzoek naar de familieverhoudingen dan in parapsychologisch onderzoek van de *ghostbusters*.

In november 1995 kwamen de parapsychologische onderzoekers met hun eerste resultaten naar buiten: er was geen sprake van een klopgeest, maar er waren wel paranormale verschijnselen. Brandpunt van de verschijnselen was ontegenzeggelijk Çetin. De spanningen in het gezin kwamen bij hem in psychokinetische zin tot ontlading: voorwerpen werden door louter geesteskracht in beweging gezet. Çetin heeft als buitenechtelijk kind in Istanbul een

ongelukkige jeugd gehad, en werd in Nederland geconfronteerd met jaloerse bemoeienis van stiefmoeder Saime en de vijftiwintjarige halfzus Gülseren. De laatste twee moesten het tijdens de manifestatie van de paranormale verschijnselen ook het meest ontgelden (vgl. de symboolfunctie van stenigen als straf in de islam). Vader Rafet en halfzus Aynur, objecten van Çetins affectie, werden nauwelijks getroffen. De paranormale verschijnselen deden zich doorgaans niet voor in aanwezigheid van de onderzoekers of andere autoriteiten, maar wel vaak meteen nadat ze vertrokken waren. Zowel de onderzoekers als de ouders betrapten Çetin er herhaaldelijk op een steentje te gooien of een voorwerp in beweging te brengen – één geval werd zelfs op video vastgelegd. Niettemin spraken de parapsychologen hier van ‘imitatieve fraude’: Çetin deed na wat er toch al gebeurde, om het geheel meer kracht bij te zetten en ieders aandacht bij het verschijnsel te houden. De *random number generator* liet geringe afwijkingen in willekeurige getallenreeksen zien ten tijde van paranormale uitbarstingen. Tijdens diverse tests bleek Çetin in staat om de *random number generator* met geestkracht statistisch significant te beïnvloeden.

Onzin, meenden de mensen van de Stichting Skepsis. Wat men Çetin heeft zien doen, heeft hij ongemerkt de hele tijd gedaan: dat was geen imitatieve fraude, maar bedrieglijke opzet. De meetresultaten van de *random number generator* werden door scepticus Rob Nanninga naar de prullenbak verwezen: een afwijking van 0,5 procent is niet significant, maar kan op louter toeval berusten. Als de parapsychologen in 1996 en 2002 over de casus wetenschappelijke artikelen publiceren, zijn ze aanmerkelijk voorzichtiger en houden ze meer slagen om de arm, maar ze blijven vasthouden aan paranormale activiteit. Nanninga laat andermaal weten dat deze wijze van statistiek bedrijven niet deugt, en dat de getuigenverklaringen alleen geen bewijs voor bovennatuurlijke verschijnselen zijn. De parapsychologen hebben zelf niets paranormals kunnen registreren.

De aankomst van de parapsychologen Hans Gerding en Dick Bierman.

In de tussentijd heeft Çetin op zeventienjarige leeftijd het huis verlaten. De rest van het gezin Polat heeft nauwelijks nog contact met hem. (TM)

Eck en Wiel (gem. Buren)

JONKER ADAM VAN DELEN EN DE LEEUW

In Eck en Wiel heeft tot 1840 een kasteel gestaan, waar ooit de edelman Adam van Delen woonde met zijn twee zusters. De gezusters waren nuffige freules die zich deftig en voornaam gedroegen. Jonker Adam mengde zich echter het liefst onder de gewone mensen en nam deel aan hun feesten. De zusters bedachten dat ze hun jonge broer maar naar zee moesten sturen: allicht vond hij daar een zeemansgraf, en zo niet dan keerde hij wellicht gelouterd terug als edelman. Jonker Daem – zoals hij gemeenlijk heette – ging ermee akkoord, want hij wilde graag de wijde wereld in trekken en grootse avonturen beleven. Toen zijn schip uiteindelijk niet terugkeerde naar de thuishaven, werd het de freules duidelijk dat het was vergaan. En inderdaad: voor de kust van Afrika werd er schipbreuk geleden. Jonker Adam was de enige opvarende die zwemmen had geleerd, en mede dankzij wat wrakhout wist hij een onbewoond eiland te bereiken. Het enige wat hij nog bezat waren zijn kleren en het zwaard aan zijn heup. Op zoek naar voedsel trok hij de jungle in. Spoedig hoorde hij een enorm gebrul, en zag hij een leeuw in gevecht met een grote wurgslang. De leeuw dreigde doodgeknepen te worden. De jonker trok zijn

zwaard en sloeg de slang zijn kop af. In dankbaarheid ging de leeuw aan de voeten van Adam van Delen liggen. Waar hij vervolgens ook ging, de leeuw volgde hem als een trouwe hond. De jonker en de leeuw jaagden samen, deelden samen de prooi en sliepen zij aan zij. Na lange tijd begon de heimwee aan jonker Adam te knagen. Toen hij in de verte een schip zag varen, ontstak hij een vuur. Met een sloep kwam men naar Adam toe, bereid om hem weer naar de bewoonde wereld te brengen. Het verzoek van jonker Adam om ook de leeuw mee te mogen nemen, werd evenwel geweigerd. Adam wilde de leeuw niet in de steek laten en besloot toen om op het eiland te blijven. Twee jaar later kwam er een Nederlands schip voorbij, maar ook ditmaal weigerde de kapitein om de leeuw mee te nemen. Overmand door heimwee voelde de jonker zich genoodzaakt om de leeuw achter te laten. Aan de kustlijn stond de trouwe leeuw droevig te brullen en sloeg af en toe met zijn poten in het zeewater, aarzelend of hij de jonker achterna zou zwemmen. Het Nederlandse schip bereikte uiteindelijk de haven van Amsterdam. De jonker was volkomen berooid en moest van een bakker een brood stelen om zijn honger te kunnen stillen. Vervolgens trok hij naar het kasteel in Eck en Wiel. De freules weigerden de haveloze en verwilderde zwerver de toegang. In het dorp overnachtte hij bij de grijsjarige rentmeester, die hem herkende aan een moedervlek op zijn borst. Ook de volgende dag werd jonker Adam niet in het kasteel toegelaten. Hij zwom echter de gracht over en wist zich toegang tot het kasteel te verschaffen. Eenmaal binnen zette hij zijn zusters

Links: In Echteld staan Adam van Delens leeuwjes. Rechts: De leeuw in gevecht met de slang. Silhouet geknipt door H.D. Voss.

met ferme hand het kasteel uit. Zo nam jonker Adam van Delen bezit van zijn erfkasteel, en stelde het open voor al zijn overige familie en vrienden, en iedereen die het horen wilde vertelde hij over zijn avonturen met de leeuw op het onbewoonde eiland. De bestolen bakker in Amsterdam is hij naderhand nog een dukaat gaan brengen.

Zo verloopt de plot van de sage van jonker Adam van Delen en de leeuw, zoals in 1839 voor het eerst – naar eigen zeggen – uit de mond van verschillende zegslieden opgetekend en door O.G. Heldring gepubliceerd. Het verhaal werd vervolgens door J. Schoondermark aangepast en opgenomen in de *Geldersche Volksalmanak* van 1854. Met name in de sagenbundel van J.A. Slempekens uit 1932 is het verhaal flink uitgewerkt en geromantiseerd, vooral op het punt van de solidariteit met de lokale bevolking, die bij jonker Adam groot is, en bij de zure zusters volslagen ontbreekt (moderne democratie versus ouderwetse feodaliteit). De jonker komt via de slotgracht en een oude geheime gang uiteindelijk het kasteel binnen. Het verhaal komt in verschillende variaties voor. Af en toe wordt het brood gestolen in Rotterdam. Soms is het afscheid van de jonker en de leeuw nog dramatischer: de leeuw zwemt nog een tijdje achter het wegzeilende schip aan (en verdrinkt in één versie jammerlijk). Er wordt gezegd dat de jonker de leeuw tweevoudig in steen liet nabeitelen en op pilaren bij het hek zette. De leeuwenbeeldjes zouden nu nog bij het kasteel van Echteld staan.

Dergelijke leeuwenbeeldjes zijn heraldisch decoratieve wapenschilddragers en zullen eerder de aanleiding hebben gevormd om het leeuwenverhaal aan het levensverhaal van jonker Adam toe te voegen. Verhalen over dankbare en trouwe leeuwen bestonden al veel langer. De dankbare leeuw die van een doorn in zijn poot bevrijd wordt, komt in de klassieke Oudheid al voor in het verhaal van Androclus. Maar er zijn ook oude verhalen waarin een leeuw op een andere manier geholpen wordt en voor goed dankbaar en trouw blijft. Wat dat betreft lijkt het verhaal van jonker Adam van Delen nog het meest op de laatmiddeleeuwse roman over de hertog van Brunswijk (*Herzog von Braunschweig*), beter bekend als Hendrik de Leeuw (ca. 1129–1195), de hertog van Saksen en Beieren. Van dit verhaal bestaat ook een uitgebreide ballade, waarvan de oudst bekende versie uit 1768 dateert. De schipbreuk en het onbewoonde eiland doen enigszins denken aan de roman *Robinson Crusoe* (1719) van Daniël Defoe. Merk op dat het tweede deel van het traditionele verhaal

ontbreekt: de held wordt later niet nog eens geconfronteerd met de dankbare leeuw – zoals Androclus in de arena –, en de leeuw komt ook niet mee als trouwe metgezel – zoals bij de hertog van Brunswijk (vgl. ook: Ezinge).

De historische Adam van Delen leefde van circa 1643 tot 1703, en in 1693 werd hij zonder problemen ingehuldigd als heer van Eck en Wiel. Hij had weliswaar twee zusters, Seina en Anna Elisabeth, maar beide dames, die door hun huwelijken schatrijk waren, deden zonder problemen afstand van hun erfdeel ten gunste van hun jongere broer. Mogelijk werd Adam in later tijden verward met Steven van Delen, heer van Druuten, die rond 1700 om een erfeniskwestie procedeerde tegen zijn schoonmoeder en schoonzusters. (TM)

Ede

HET WITTE WIJF VAN KERNHEM

't Is al lang geleden, maar 't werd verteld. Onder Ede aan de Lunterseweg lag een oud kasteel Kernhem en daar kwam 's avonds dikwijls een witte dame de weg over. 't Spookte daar altijd en niemand durfde daar 's avonds voorbij. Maar van die witte dame is waar.

Aldus een plaatselijke verteller aan een van de meest noeste optekenaars van volksverhalen in Nederland, Engelbert Heupers. Een mondelinge vertelling kan beknopter zijn dan een gepubliceerde (en de man had de r ingeslikt); over zijn eigen ervaringen was de boer beduidend breedsprakiger. In de jaren zestig van de twintigste eeuw, toen de bovenstaande mededeling werd vastgelegd, was er al in ruime mate over het spook van Kernhem gepubliceerd. Die verhalen waren al van meet af aan in een bedenkelijk mythologisch kader geplaatst en zodoende raakten verzinzel en speculatie met de lokale traditie verweven.

Begin 1949 verscheen in de *Katholieke Illustratie* een 'spookgeschiedenis' die zich afspeelde op het kasteel Kernhem, uit de tijd van Udo de Boze:

In stormachtige nachten, als de lucht inktzwart was en de wind zich huilend een weg baande door de takken en het dennenhout deed kraken, zwierf hij [Udo] te paard door de bossen met zijn zwarte honden die brandende ogen hadden en een van bloed lekkende muil. Sommigen fluisterden zelfs dat hij de duivel was in eigen persoon. Doch hij was slechts een van die geheimzinnige, woeste

Jac. Gazenbeek (1894-1975).

ridders die in een woelige tijd door roof en misdaad opgekomen waren. Na zijn dood bleven zijn zwarte honden, de getuigen van zijn euvelheden, ronddolen door de bossen op zoek naar hun heer.

Enkele eeuwen later woonde er een fraaie freule op het slot, wier geliefde sneuvelde op de Moorkerhei. 'Tevergeefs wachtte de freule hem, haar hele leven lang, en ook na haar dood nog zoekt zij hem in het Doolhof en onder de dennen in de oude lanen.' Het kasteel verdween en maakte plaats voor het huidige huis Kernhem, maar de juffrouw bleef. 'Velen hebben haar zelf gezien op stille herfstavonden, als de nevel al dichter en dichter het oude huis omsloot; anderen hoorden de pekzwarte hond, die haar soms op haar eenzame tochten vergezelde.'

De anonieme schrijver van dit artikel raketde vervolgens een ontmoeting op van de joffer met een Edese dominee en vermeldde ook enkele meer recente voorvallen. Een bloemist had een 'wit geklede dame' de trap zien beklim-

men. Een jongen die met de vrouw kermis wilde vieren, kreeg op de plek waar hij haar gezien had een dodelijk ongeluk. Ten slotte vroeg de schrijver naar de mogelijke oorsprong. Ter plaatse wist men daarover weinig, dus deed hij een beroep op in andere kringen populaire denkbeelden: 'Vaak grijpt de kern ervan terug op een gebeurtenis uit de voorchristelijke tijd. Het kan een aanwijzing zijn dat op die plaats vroeger de priesteressen de ritens van de Germaanse godencultus volvoerden. Ook symboliseert de Witte Joffer dikwijls alleen het feit dat er vroeger een kasteel of een klooster gestaan heeft.'

De feitelijke informatie voor dit artikel kwam uit het *Geldersch sagenboek* van Sinninghe, die het op zijn beurt weer ontleende aan de inzendingen van correspondenten van het Volkskundebureau. De 'historische' verhalen over de roofridder en de freule waren verzinsels. De hond had niets met de witte verschijning te maken. Wat er overblijft is waarschijnlijk zelfs geen spook. Kernhem was een 'bekende wittevrouwenplek' en ook andere informanten hadden het over 'de witte wieven bij Kernhem'. Een enkelvoudige 'witte dame' was evenwel uiteindelijk meer begrijpelijk geworden. Die overgang van wit wijf naar spook, die zich ook op andere plaatsen voltrok, komt onder meer naar voren in een gesprek dat een plaatselijke onderwijzer, Jac. Gazenbeek (1894-1975), had met een 'oude nachtwacht'. Deze man had ooit een ontmoeting met een 'in 't licht gekleed vrouwspersoon':

Ze zei niks terug, bleef weer even voor de wegruising staan en toen – je kunt het geloven of niet, meneer – toen zag ik iets héél gekes en toen werd ik wél een beetje angstig. Ik liep de juffer voorbij en... ik keek dwars door haar heen! 't Was precies of ze van wit glas was, beter kan ik het niet uitdrukken. Ik wil best weten dat ik schrok en meteen gingen al die verhalen over de 'witte juffer' me door 't hoofd. 't Zweet brak me uit, maar toch greep ik naar de bijl, die ik aan d'n riem had hangen. Ik dacht: als jij nou 't spook bent, zal ik je es op je gezicht timmeren, dan is dat gedoe misschien voorgoed de wereld uit. Ik wilde d'n arm opbeuren, maar ik kón niet: 't leek wel of ik verlamd was, machteloos. Ik werd koud over m'n hele rug, ik bibberde op m'n benen en ik wankelde verder.

De nachtwacht had er zijn eigen verhaal van gemaakt. In de wittevrouwenverhalen hoorde de bijl (of de dorsvlegel) naar de verschijning(en) geworpen te worden. De vrouwen kwamen de man dan achterna en wierpen het

Het herbouwde huis Kernhem en de bloedsteen.

voorwerp naar diens hoofd terug, en troffen de deur waar de afdruk in te zien bleef (zie: Zwiep). Maar gesterkt door de verhalen hadden ook anderen bijzondere belevingen, zoals een theosofisch echtpaar dat in een van de kamers van het inmiddels volledig herbouwde huis Kernhem 'een soort astrale stof' waarnam, 'die beslist werkte als een onzichtbare doch sterke weerstand'.

Ook Gazenbeek mijmerde over de 'oeroude plaatsen' en de 'godsdienst en de riten onzer verre voorvaderen'. In 1940 bracht hij de 'zeer interessante zienswijze' naar voren van een verband tussen 'Keer-um' en een Keltische doodsgodin 'Kèèr', 'eenmaal vereerd binnen een steencirkel, een cairn'. Hoe dan ook had men hier te maken met een 'oerouden eeredienst', en, concludeerde Gazenbeek: 'Is het niet opmerkelijk dat de heugenis aan deze oude, oude dingen, de herinnering aan de riten en plechtigheden welke voor duizend en méér jaren geleden hier werden onderhouden, nimmer verloren is gegaan?'

Dertig jaar later bleek hoe veranderlijk die herinnering in feite was. In een boekje uit 1971 (enkele malen herdrukt) maakte Gazenbeek van de nachtwacht de zwager van de plaatselijke huisslachter, die onderweg was om voor zijn zwager een varken te slachten en daarom zijn riem vol had hangen met messen en de vermelde bijl, nu het 'korte bijltje'. Het spook was nog steeds verbonden aan een 'oude cultusplek', waar nu mensenoffers waren gebracht. Het verband met de 'Kèèr, de doodsgodin', aldus Gazenbeek, 'lijkt ons te speculatief om er verder op in te gaan'. Dat waren de 'germaanse godenkultus' en de mensenoffers natuurlijk ook. Wat er in de twintigste eeuw nog over de verschijning bij of op Kernhem werd verteld, getuigde al van een traditie die telkenmale

werd aangepast aan de destijds vigerende opvattingen. Daarbij was beslist veel verloren gegaan.

Maar de interpretatie is hardnekkiger dan de traditie. Tegenwoordig is een in het bos liggende kei gepromoveerd tot 'bloedsteen', die in de oudere literatuur verzwegen is, maar 'in vroeger tijden zou zijn gebruikt als offersteen'. Die kei wordt op een plaatselijk informatiebord vermeld naast het 'Witte Wief' (dat wil zeggen, de

Suske en Wiske-album (nr. 227) met het witte wief van Kernhem, de bloedende steen en Udo de Boze.

bovengenoemde freule). In hoeverre het door Paul Geerts geschreven Suske en Wiske-album *Het Witte Wief* hier medeschuldig aan is, zal grondig plaatselijk onderzoek verder moeten uitwijzen. (WdB)

Epe

HET DUVELSKAMPIEN

Aaltje van den Bremen-van Vemde (1913-1993) schreef in het dialect van Epe. Onder het pseudoniem Alve publiceerde ze veel volkskundige verhandelingen en verhalen in onder andere het *Noord-Veluws Dagblad*, en samen met haar man, Bertus van den Bremen, stelde ze in 1982 het *Woordenboek van het dialect van Epe* samen. In 1993 verscheen van haar *De sprekende poppe en andere verhalen*, waarin onder meer het sprookje 'De boer en de duvel' staat:

Een boer hier in de omgeving had een mooie boerderij. Toen hij eens over zijn land kuierde kwam hij bij een naastliggend stukje grasland dat al langer te koop was, en dat hij er nog mooi bij hebben kon. Hij zou morgen maar eens naar de bank om te kijken of hij er ook geld voor kon lenen. Toen hij weer thuiskwam zat er een deftige meneer op de bank voor zijn huis, die hem vriendelijk groette en zei dat hij de boer wel wilde helpen. Hij had gehoord dat de boer dat stukje land wilde kopen en kwam hem zagezegd geld aanbieden.

Uitkijken, dacht de boer, als je zomaar geld wordt aangeboden moet je uitkijken. Maar de boer zou geen boer wezen als hij er geen oren naar had. Het was een prachtig aanbod: zoveel geld als hij wilde, geen rente, voor vijf jaar, en hij mocht er ook wel wat langer over doen. Hij dacht goed na en vroeg toen: 'Kan ik misschien een schepel [oude inhoudsmaat, 0,1 hectoliter] geld lenen?' Dat was geen probleem, en even later stond er al een schepelsmand vol geld bij de bank. 'Dat is dus een schepel goud,' zei de boer, 'en die moet ik meneer binnen vijf jaar terugbetalen?' De zwarte man knikte. 'Wij van de Veluwe zijn gewoon om wanneer iemand een schepel aardappelen of graan koopt, om er dan altijd nog een goeie kop op te doen. Dat zou meneer ook moeten doen.' Daar wilde meneer niet voor onderdoen en meteen lag er al een grote kop op de schepel geld. 'Dat is een beste toegift,' zei de boer, 'en binnen vijf jaar heeft meneer zijn geld terug.' 'Afgespro-

ken,' zei de geldschieder, 'maar er komt nog wel iets bij. Als ik het geld niet binnen vijf jaar terug heb, kom ik je ziel halen.' 'Nou,' zei de boer, die allang begrepen had dat hij met de duivel te doen had, 'ik kijk wel uit.' Hij haalde een grote rode zakdoek uit zijn broekzak, legde die uitgevouwen op de grond naast de mand, streek voorzichtig de kop van de schepel goud in de rode zakdoek en gaf de afgestreken mand terug aan de meneer: 'Hier is het geld terug dat je mij geleend hebt, binnen vijf jaar. Meneer wordt bedankt.' Schuimbekkend van woede maakte de eerst zo vriendelijke meneer zich uit de voeten. De boer knoopte de punten van de zakdoek met goudstukken aan elkaar en regelde de volgende dag bij de notaris de koop van het stukje land. Dat heet sindsdien het *Duvelskämpien*.

Dit is een dommeduivelsprookje, een sprookje uit de grote groep verhalen waarin de nietige, maar slimme mens een bovennatuurlijke tegenstander (in Nederland meestal een reus of de duivel) in de luren legt, in dit geval een verhaal uit de subgroep 'duivel probeert tevergeefs de ziel van een mens te kopen': de afgestreken korenmaat. Het lijkt nog niet zo oud, de eerste lezingen stammen uit de negentiende eeuw, en het is gevonden in Noord-, Noordoost- en Midden-Europa en Nederland en Frankrijk. In Nederland vooral in Friesland, waar het in 1846 al is genoteerd, maar ook hier en daar in Groningen, Gelderland en Limburg.

Het *Duvelskämpien* zal zijn naam niet aan dit verhaal te danken hebben, maar andersom zal deze veldnaam het sprookje naar zich toe hebben getrokken. Onvruchtbaar land en land dat moeilijk te bewerken was, stond in een slechte reuk; het was duivelsland. Vandaar talrijke benamingen als de 'Duivelshoek', een stuk moerassig en onvruchtbaar land bij Breskens; de 'Duivelsbelt', een stuk land bij Barchem (gem. Lochem); en de 'Duivelsaars' bij Lochem. (VdK)

Garderen (gem. Barneveld)

SPOKERIJ OP DE GALGENBERG

Langs de Hoge Boeschoterweg van Garderen naar Boeschoten, bijna twee kilometer ten zuidwesten van Garderen, ligt een grafheuvelgroep op de Bergsham. De Bergsham is het hoogste punt in het landschap. De zeven grafheuvels

Grafheuvels op de Bergsham bij Garderen.

stammen uit de bronstijd: archeologen vonden er urnen, crematierestten en een bronzen dolkzwaard. De middelste en hoogste grafheuvel is later in gebruik geweest als galgenberg: tot in de achttiende eeuw werden er misdadigers aan de galg gehangen. In de negentiende eeuw stak alleen het onderste deel van de galgenpaal er nog uit de grond. Men fluistert dat op heldere, maanverlichte nachten er soms weer de schim van een lijk aan de denkbeeldige galg bungelt. Hazen dansen er dan poot aan poot omheen.

De eerste die in 1882 over de spokerij op de galgenberg schreef, was C.A. Nairac, de burgemeester van Barneveld. Het is bepaald denkbaar dat de burgemeester het verhaaltje uit de mondelinge overlevering gehoord heeft. Hij interpreteert de sage zo dat de hazen om de galg heen dansen uit blijdschap dat er een stroper is opgehangen, die het op hun leven had voorzien. Maar waarschijnlijk vergist de burgemeester zich hier: in zulk soort sagen gaat het meestal om spook- of heksendieren. Als volksverhalenverzamelaar Sinninghe het verhaaltje in de twintigste eeuw overneemt, laat hij het element weg dat het om een gehangen stroper zou gaan. Spookhazen zijn in traditionele sagen een bekend verschijnsel, maar ze werken zelden samen. Het zijn met name de heksendieren die bij uitstek poot aan poot dansen – in veel gevallen gaat het om heksenkatten. Het lijkt erop dat de heksen zich nu in hazen hebben veranderd. Ze viëren niet zozeer de dood van de gehangene, maar zoeken slechts een desolate plek om ongestoord hun satanische dansritueel te kunnen uitvoeren. Galgenplaatsen staan erom bekend dat het daar 's nachts niet pluis is. (TM)

Gendt

(gem. Lingewaard)

EEN HEKSENKAT VERWOND

Vroeger waren hier grote schuren bij de boerde-

rijen. Want er werd nog veel zaad verbouwd. Dat moest 's winters gedorst worden. Met twee, drie of vier dorsvlegels. Op een keer waren ze bij een boer met vier man aan de gang. De onderbaas moest zorgen dat alles goed ging. Ze waren al enkele dagen aan het werk. En er zat elke morgen dezelfde kat daar op dezelfde plek op de haverkist. Daar zat haver in voor het paard. Eerst hadden de dorsers er niet zo'n erg in, maar na een paar dagen wel. 'Wat zou die verdomde kat daar toch steeds moeten?' zei er een. 'Ze zit steeds op dezelfde plek,' zei een ander. 'We moeten maar eens wachten tot morgen,' zei de onderbaas. De volgende morgen zat de kat er weer. Op dezelfde plek. Misschien een centimeterdje ernaast. De onderbaas zei: 'Ze zit er weer. Maar nu gaat ze eraan.' Ze gingen dorsen en dorsen, en opeens slaat de onderbaas met de dorsvlegel naar de kat. Hij raakte haar goed. *Knal*, van de kist afl De kat miauwde, kermd en liep weg.

De volgende dag zat ze er niet meer. Om goed tien uur kwam de boer zelf de koffie brengen. De dorsers zeiden: 'Is de vrouw niet thuis, dat je zelf komt?' De baas zei: 'De vrouw ligt op bed. D'r hele kop is kapot.' Toen wisten de dorsers genoeg. Toen de boer weg was, zeiden ze: 'Ja, ja, die kat

Heksenkat, tekening van Minke Priester, 2004.

was natuurlijk de oude boerin, die elke dag kwam loeren of er wel goed doorgewerkt werd.' Ze hebben er later nooit meer last van gehad.

Het bovenstaande verhaal is vertaald uit het Achterhoekse dialect van het Gelderse stadje Gendt aan de Waal. De verteller was E.H. Buurman, een rooms-katholiek die in 1911 te Gendt was geboren. Buurman was een boer met een klein bedrijf, en aan het eind van zijn werkzame leven was hij ook nog fabrieksarbeider. Hij vertelde het verhaal op 10 oktober 1969 aan de lokale verhalenverzamelaar M. Dinnissen (1894-1975). De verteller had nog meer verhalen over heksen op zijn repertoire, alsmede verhalen over terugkerende doden, watergeesten, spookdieren, geestelijken die konden toveren en volksgeneeskunde.

In de periode 1965-1971 was M. Dinnissen verzamelaar voor het Meertens Instituut en vergaarde hij in totaal 407 volksverhalen bij 35 vertellers in zijn woonplaats Gendt. Toen Dinnissen aan het verzamelen sloeg, was hij in de zeventig. Vrijwel iedereen in Gendt kende hem, want hij was tussen 1932 en 1960 het hoofd van de lagere school geweest, een katholieke jongensschool. Bovendien was hij zeer actief in het politieke, sociale en culturele leven van Gendt, onder andere als voorzitter van de plaatselijke KVP (Katholieke VolksPartij) en als toneelregisseur. Dinnissen was een groot liefhebber van het dialect en heeft ook alle verhalen in het Gendtse dialect opgetekend. Over zijn grondig te noemen werkwijze schreef Dinnissen in 1974 zelf:

De stukjes zijn zó ontstaan. Ik ging op bezoek bij oude mensen van wie ik dacht dat ze nog wel wat zouden weten over 'de goeie ouwe tied'. Ik begon dan met te vragen of ze wat wisten over de onderwerpen, die ik op een lijstje had staan bv. over 'n Stem in 't Water', over 'Weerwolven', over 'Een spook in 'n doosje' enz. Onder 't vertellen tekende ik enkele woorden aan, stelde vragen, liet een bepaald stukje nog eens vertellen enz. Zo kreeg ik een heel 'kladke' met aantekeningen. Thuis werkte ik dat uit tot één verhaal. Ik ging met dat verhaal naar de verteller(ster), las het voor en vroeg naar op- of aanmerkingen. Die kwamen er dan maar heel weinig. Thuis maakte ik dan het uiteindelijke verhaal klaar, waarvoor ik soms nog een derde maal op bezoek ging. Dan waren de vertellers(sters) 't praktisch altijd met mij eens.

De moderne compassie met en affectie voor huis- en knuffeldieren zoals de kat is in het bovenstaande heksenkatverhaal nog ver te zoeken. Het verhaal stamt uit de tijd waarin de mens als rentmeester over de natuur regeerde, en de flora en fauna bovenal indeelde in nuttig en schadelijk voor de mens. De boerderijkat was een nuttig dier als hij muizen en ratten ving die anders van de oogst (het zaad) snoepten, maar niet veel meer dan dat. Een tijd ook waarin volgens de christelijke leer alleen mensen een ziel hadden, en dieren niet; de dood van een dier was zeker in agrarische contreien om zo te zeggen geen emotioneel verlies. Bovendien hebben we het over een tijd waarin er met bovennatuurlijke dimensies nog volop rekening werd gehouden. Met name de kat kon er gemakkelijk van verdacht worden een heksenkat te zijn. Volgens het volksgeloof konden heksen zich in katten veranderen. Het bovenstaande verhaal is in feite een exemplaar dat het bestaan van heksenkatten moet bewijzen: de kat die de dorsers voortdurend lijkt te controleren, blijkt uiteindelijk de boerin te zijn, die een heks is. De verwonding die de onderbaas de kat toebrengt beklijft als de heks weer in een mens veranderd is. De heks werd gevreesd en geminacht, omdat men veronderstelde dat ze haar toverkracht aan de duivel dankte, en omdat ze haar krachten misbruikte om schadelijke magie te beoefenen. Dit alles rechtvaardigt het thans al snel als wreed ervaren gedrag van de onderbaas – waaruit blijkt hoezeer volksverhalen kunnen illustreren hoe denkwerelden en mentaliteiten in een eeuw tijd drastisch kunnen veranderen.

Sagen over heksenkatten die verwond worden zijn in het verleden in groten getale opgetekend, verspreid over heel Nederland en daarbuiten (zie ook: Ossendrecht). De vertelling is niet typisch voor lokale Gendtse omstandigheden, en wordt ook niet als lokale sage geclaimd. (TM)

Groenlo (gem. Oost Gelre)

HET GROLSE RAVEN- OF WONDERKRUIS

In 1926 neemt Hendrik Willem Heuvel (1864-1926), auteur van het *Oud-Achterhoeks boerenleven, het gehele jaar rond* (1927), ons mee op een wandeling naar de hofstede het Wissink in de buurtschap Zwolle bij Groenlo:

Een afgelegen buurtschap, ver weg in de Achterhoek. Een aardig stroompje, uit Munsterland afkomend, kronkelt er door de welige landouwen

en weerspiegelt oude hofsteden, onder zwaar geboomte weggedoken. De bevolking is er grotendeels katholiek, zoals men ziet aan het kruisje op de geveltop en aan de uitgeknipte kruisen op de hoeken der hagen, die de kruidhof, de bloem- en groentetuin insluiten. Daar, diep verscholen in het bosrijk land, ligt een hofstede, die al in 1501 wordt genoemd. De voorgevel schuilt weg achter hoge linden. Boven de vensters ziet men twee zandstenen, tezamen als een opengeslagen boek, de ene een zonnewijzer en de andere de zweetdoek der H. Veronica vertonend, en in het straatje van het huis leest men het jaartal 1787.

Daarbinnen, waar het schemerig is door het lindelommer, zijn vele kamers, opkamertjes, gangen en duistere kelders. Uit de brede gang, vóór het achterhuis langs, waar de zwaluwen nestelen, is een opgang naar boven. Langs een tweetal donkere trappen vinden we tastend de weg naar de zolder. Daar is een ruim vertrek met lemen wanden, schaars verlicht. Aan 't eind staat een grote kast, die de bewoonster eerbiedig opent. En zie: de houten versierselen van een altaar en een metalen plaat met Latijnse inscriptie en 't jaartal 1752. 't Is hier een nederige kapel uit de dagen toen de katholieken hun godsdienst niet ongestoord konden uitoefenen. In alle stilte kwamen ze hier bij avond en ontijd te zamen. Een priester uit het Munsterland was gekomen. Vrome vrouwtjes, de zgn. kloppen, hadden het al kloppende aan de

vensters bij avond rondgezegd. De schare was bijeen en hoorde in devotie de liederen en gebeden van het misoffer aan. Opeens – o schrik! – gerucht aan de deur. De wachter waarschuwt. Er is onraad. De schout en zijn dienaren zijn op komst. Gauw alles weg. De kaarsen geblust. De kerkgangers ontwijken naar donkere gangetjes en verscholen hoekjes. En de mannen der wet zoeken vergeefs. Zo was het nog in 't midden der achttiende eeuw.

Vlak daarbij lag een ouderwetse boerenherberg, het Reijerink. De oude waardin vertelt op Heuvels verzoek een verhaal dat aan deze boerderij verbonden is:

't Is lang geleden gebeurd. In een eikenboom hier op de brink zat een ravennest, raven zijn er haast niet meer. De boer had een weddenschap aangegaan met de knecht wanneer de jonge raven uit het ei zouden komen. 'Op Goede Vrijdag,' zei de knecht, en hij wedde om een jaar loon. De boer zette er zijn beste paard tegen dat het niet zou gebeuren. Maar hij had goed wedden. Weet je wat hij gedaan had? Hij had de eieren uit het nest gehaald en gekookt, om ze er dan weer in te leggen. Dus konden ze niet uitkomen. En toch kwamen ze uit op Goede Vrijdag. Hoe dat kon? Er lag een kruisje in het nest, een wonderkruisje. Dit had het onmogelijke toch doen gebeuren. De knecht kreeg het paard en zo werd de boer voor zijn bedrog gestraft.

Dat kruisje werd gevonden. Misschien had de boer vergramd het nest uitgetrokken en toen het mirakelding zien blinken. Hij borg het weg in zijn eikenhouten kleerkist. Eens toen zijn oude moeder, die sinds jaar en dag door de jicht geplaagd te bed lag, op die kist was neergezet, zie – toen gebeurde er weer een wonder: het besje was genezen van haar kwaal en kon weer lopen als een kiefte [kievit]. Het kruisje wordt nog altijd bewaard in de Duitse stad Xanten aan de Rijn.

De Twentse historicus Wilhelm G.A.J. Röring (1848-1934) kende de legende ook. Hij lokaliseerde de weddenschap op het landgoed Ravenhorst bij Winterswijk. Volgens hem kwam het wonderkruisje door bemiddeling van Hendrick van Rhemen, heer van Ravenhorst en burgemeester van Groenlo († 1514) naar Grol en werd daar bewaard op een der vicariewerken in de Sint-Calixtuskerk. Na de verovering van Grol door Frederik Hendrik in 1627 werd het, naar men zegt door een marskramer, met de

H.W. Heuvel (1864-1926).

resten van het nest stilletjes naar Xanten gebracht. Nu is er daar niets meer van bekend, maar in de jaren zeventig van de vorige eeuw waren er nog oudere bedevaartgangers die daar in de kerk achter een altaar een afbeelding van het ravennest en het kruisje hebben gezien.

Heuvel had de legende al eerder aan de Twentse dichteres Cato Elderink (1871-1941) verteld. Zij bewerkte hem tot de ballade 'De Ravenhôte'. De lokalisering van Röring noemt zij in een aantekening wel, maar ze wijst deze af. Sinninghe drukt haar ballade af, maar lokaliseert hem toch te Winterswijk (waar het verhaal thans nog wordt verteld tijdens de Sagensafari, zie: Winterswijk). Latere vertellers uit Groenlo en omgeving, door Henk Krosenbrink bevroegd, kenden het verhaal nog, maar variëren het wat betreft de dag – Pasen of Goede Vrijdag – en de prijs van de weddenschap, bijvoorbeeld de beste koe van de boer in plaats van het paard. Heuvel ziet een verband met het oude, al sinds de Middeleeuwen bekende volks-geloof dat als men een ei van een raaf kookt, deze naar de zee vliegt en vandaar een onzichtbaar makende steen haalt, waarmee hij het ei beroert, zodat het weer vers wordt. Wie deze steen weet te verwerven, krijgt magische krachten: hij kan zichzelf onzichtbaar maken, de taal der vogels verstaan, kettingen en sloten laten springen enzovoort. (VdK)

Harderwijk

HOE HEKSEN ZICH IN DIEREN VERANDERDEN

Sedert geruimen tijd had men verhaald, dat eene toverkol in de gedaante van een konijn in een der tuinen rondzwierf; men vertelde reeds, hoe hierdoor vee bekold was en kinderen door ziekten geteisterd werden. Laatstleden woensdagavond komt langs bewusten tuin eenen oude weduwe P. voort-sukkelen, toen zich onder enige daar staande mensen de kreet doet horen: 'Dat is de toverkol, die zich in het konijn verandert.' Deze kreet, spoedig herhaald, was voldoende, om in die druk bewoonde vissersbuurt een ontzettende menigte mensen op de been te brengen. Doch ook nu zegt men: 'Sla dood de heks!', aan welke woorden men spoedig gevolg wil geven. De arme onthutste weduwe wordt geslagen, geschopt en valt bewusteloos op de grond, en zou ongetwijfeld bezweken zijn, zo niet de politie, door enige militairen ondersteund, haar gered had. Thans nog is haar toestand zorgelijk. De zaak wordt reeds gerechtelijk onderzocht; enige belhamels zijn reeds ontdekt.

Dit bericht stond in oktober 1849 in de dagbladen. De mishandeling resulteerde uiteindelijk in een rechtszaak, waarbij de daders tot een jaar gevangenisstraf werden veroordeeld. Daarbij kwamen een paar verdere details aan het licht. Het konijn zou wit zijn geweest en er was geroepen: 'Sla dood de tooverkat! sla dood de tooverpad!' dus andere gedaanten werden kennelijk ook mogelijk geacht. Dat blijkt ook uit een notitie die verhalenverzamelaar Boekenoogen aan het eind van die eeuw ontving van iemand die zich uit zijn of haar jeugd, dat wil zeggen vóór 1849, herinnerde doodsbang te zijn geweest voor een arme, oude manke vrouw in Harderwijk, 'want 't was algemeen bekend dat ze als kat over de markt liep, in de huizen kwam en op de hals ging zitten van kinderen in de wieg'. Maar er staat nergens hoe men dacht dat de gedaanteverwisseling kon plaatsvinden, of waarom een vrouw zich speciaal in een kat of een konijn of een pad had veranderd.

Hetzelfde probleem doet zich voor bij de latere aantekeningen van de volkskundige 'veldwerkers'; die vroegen vaak niet naar het naadje van de kous, en als ze dat een keer wel hebben gedaan, schreven ze er niets over op, wat waarschijnlijk wil zeggen dat ze er ook geen antwoord op hadden gekregen. Toch laat met name de verzameling verhalen van Engelbert Heupers (1906-1978) het toe meer precieze conclusies over gedaanteverwisselingen te trekken, al is dat voornamelijk vanwege de hoeveelheid verhaalmateriaal waarin verhelderende details te vinden zijn. Heupers sprak niet met informanten in Harderwijk en tegen de tijd dat hij op de Veluwe kwam (hij werkte eerst de plaatsen af die het dichtst bij zijn woonplaats Soest lagen), was hij opgehouden naar heksendieren te vragen. Zijn materiaal komt dus uit de streek ten westen van Harderwijk, maar ligt er dicht genoeg bij om ook zaken over de voormalige vissersstad te kunnen verduidelijken, zo niet over een nog veel groter gebied.

Witte konijnen komen in Heupers' verzameling maar sporadisch voor en er werd voornamelijk van verteld dat ze ongrijpbaar waren of niet geraakt konden worden als men iets naar ze toe gooide. Konijnen werden voorts met hazen geassocieerd: 'Als je een haas of een konijn niet kon raken, dan was het geen zuivere haas, of er was wat met dat konijn aan de hand,' werd in Hoogland verteld. In een stropersverhaal uit Soesterberg kon een haas niet worden geraakt en toen de mannen het met zilver wilden proberen, kwam er in plaats van een haas een konijn langs, dus schoten ze het konijn maar. 't Ouwe wijf hebben ze daarna nooit meer in de buurt gezien, die was opgeruimd. Die toverkol had zich vergist natuurlijk en zich in een ko-

nijn veranderd in plaats van in een haas.' Een ander verhaal uit Hoogland gaat over een knecht die graag op hazen en patrijzen schoot. Eén haas kon hij evenwel nooit raken, en hij bedacht dat het wel eens zijn moeder kon zijn. Hij zag er dus maar van af zijn wapen met zilver te laden.

Schotvrije, of alleen met speciale munitie te raken knaagdieren figureren voornamelijk in jagers- en stropersverhalen, die worden verteld door mannen en mogelijk gaan over de moeder, of soms de grootmoeder, van een van hen. In dat opzicht zijn de verhalen over de dieren, en daarmee de veranderende heksen, verbonden met een specifieke situatie.

In enkele andere verhalen in Heupers' verzameling treden konijnen, net als in Harderwijk, samen met katten op. Een boerenarbeider in Nijkerkerveen zei bijvoorbeeld dat een 'toverpot' zich in een kat of een konijn kon veranderen, maar het liefst in een pad. En alweer in Hoogland heette het dat tovenaars en toverheksen zich in witte katten of witte konijnen konden veranderen. 'Ze konden ook in een fles kruipen.' Konijnen, meer gedomesticeerd dan de hazen, stonden tussen hen en de katten in. Die laatste konden op hun beurt dicht genoeg bij mensen komen, en vooral bij kleinere kinderen, om hen te betoveren. Over konijnen werd dat nooit verteld.

Padden waren vanzelfsprekend niet gedomesticeerd, maar hadden wel de neiging om en zelfs in een huis rond te scharrelen. Aangezien ze als vies en giftig werden beschouwd, moesten ze buiten de deur gehouden worden. Appels of peren die kinderen van heksen hadden gekregen zouden in padden veranderen (niet in katten). Een zesennegentigjarige man in Amersfoort vertelde aan Heupers dat toen hij nog een jongen was een oom een keer een appel voor hem had gekocht bij een vrouw die de naam had te kunnen toveren. Zijn vader pakte daarop een broodmes en ging op zoek naar de pad die hij in het huis had gezien. 'Hij zou en moest die pad over de rug snijden, dan was dat wijf tenminste bekend. Anderdags liep Mie met een snee over d'r bek rond. Ze was 't wel geweest, dat loeder.'

Het motief van het verwonde heksendier kan verwijzen naar een magische metamorfose van heks in dier, maar evengoed naar het tweede (uitgetreden) lichaam van de heks of de tovenaars. Daarom veranderde een heksendier ook niet meteen terug in een mens, maar toonde die pas later de kwetsuur. Binnen dat algemene raamwerk had ieder dier een eigen, maar gedeeltelijk overlappend karakter en bereik. Jagers schoten zelden op katten en helemaal niet op padden. Konijnen kwamen niet in huis en hazen betoverden nooit iemand. Het ene dier kon makkelijker verwond worden dan het andere. De man-

nen uit Harderwijk die wegens mishandeling werden veroordeeld, hadden de vergissing begaan zich aan een vrouw te vergrijpen in plaats van aan een dier. (WdB)

Hoevelaken (gem. Nijkerk)

HET LAAKMANNETJE

Op 4 april 1974 interviewde volksverhaalonderzoeker Ton Dekker de achtentachtigjarige Peel van de Hengel, een rooms-katholieke boer in Achterveld, in aanwezigheid van diens dochter en een buurman:

Dekker: Hebt u in deze streek wel eens gehoord van het, eh... Laakmannetje?

Van de Hengel: Jawel.

Buurman: Ja.

Dekker: Ja? dat is toch een end weg hier, de Laak?

Van de Hengel: Nou, niet zo gek ver, hè. Bij de buurt van Nijkerk, in de Laak, in de polder.

Dekker: De? Hoe heet dat?

Van de Hengel: In de buurt van Nijkerk.

Dekker: Ja.

Van de Hengel: In de polder de Laak, hè.

Buurman: Ja, en dat begint, 't begint, 't begint bie, eh...

Van de Hengel: En daar liep een mannetje en die zei:

'Laakmannetje Laak

je hebt de Laak te kort gemeten

je hebt je arme ziel vergeten

Die kerel die had daar in de Laak vals gemeten.'

Dekker: O.

Van de Hengel: Ja, dat was het Laakmannetje en die kwam daar dan spoken en zo.

Dekker: Ja, die moest na zijn dood terugkomen, dus.

Van de Hengel: Ja, dus spoken, die waren hier vroeger wel.

Verzamelaar Engelbert Heupers had Van de Hengel al bezocht op 2 oktober 1962, maar had toen niets over het Laakmannetje te horen gekregen. Op dat moment had hij al vijf teksten over het spookje genoteerd en bij volgende informanten zou hij er nog eens twaalf verzamelen. Al met al bestond er een redelijke overeenstemming over het verschijnsel. Het Laakmannetje was een dwaallichtje dat moest blijven spoken, omdat de man bij zijn leven

het riviertje de Laak verkeerd had opgemeten: hij had krom gemeten, niet recht gemeten, of te kort gemeten, zoals het heette. Nu was Van Hengel weliswaar katholiek, maar het overgrote deel van Heupers' informanten in dezen was Nederlands hervormd of gereformeerd. Vaak zeiden die niets over een lichtje, en wanneer dat wel het geval was, werd het zelfs uitgelegd als een zogenoemde voorloop van latere fietsen. Er voert inderdaad nu een fietsroute langs de Laak. Aangezien een vurige ziel tot de katholieke voorstellingswereld behoort, moeten de protestanten het dus van de katholieken hebben overgenomen.

De Laak diende zelf oorspronkelijk voor de afwatering; het woord 'laak' is verwant aan 'lek' en 'lekken'. Hoe het verhaaltje precies ontstaan is, blijft onduidelijk. Wanneer een grens met opzet fout gemeten werd (vgl. Wezup, Soest), werd de grenssteen verplaatst, zodat een van de partijen meer land had. Met een riviertje gaat dat wat lastig, tenzij het kanalisatie betrof.

Aan het eind van de negentiende eeuw wist een inwoner van Amersfoort ook niet meer helemaal hoe de vork in de steel zat. Hij schreef aan de volksverhalenverzamelaar Boekenooen dat het mannetje een kleermaker was, die was opgehangen omdat hij het laken (een geweven wollen stof) te kort had gemeten. Het klopte niet, maar was wel begrijpelijk. (WdB)

Hoog-Soeren (gem. Apeldoorn)

HET VROUWENBERGJE EN DE JUFFERBOOM

In 1942 tekende volksverhalenverzamelaar Jacques Sinnighe uit de mond van de destijds achtzeventigjarige, gepensioneerde leraar H. te Loo te Apeldoorn twee sagen op:

Op het vroegere kerkpad van Soeren naar de oude kerk van Apeldoorn, 'achter de burgemeester', daar spookte het. Alle mensen maakten een omweg, in plaats van erlangs te gaan. Alleen dronken mensen durfden er zingend langs. Dat werd met afgrijzen gezegd: 'Hoe is het mogelijk: ze gaan er zingend langs.' Daar zag je witte vrouwen en er verscheen een hond met zulke grote ogen. Dat was niet altijd een praatje, aan sommige dingen was een grond van waarheid.

Voor in de Soerense bossen daar had je een heel steil bergje, dat heet altijd nog het Vrouwenbergje.

Spinnende juffer. Houtsnede van Gustaaf Frederik van de Wall Perné.

Daar kwam eens een keer een koetsier aangereden en net op dat bergje wilden de paarden niet verder, en hij werd zo beangstigd – hij kon geen stap meer vooruit – en hij begon te zingen, psalm 91: 'Hij die op Gods bescherming wacht.' En toen hij gekomen was aan de woorden 'Alle goede geesten loven den Heer', toen kwamen de paarden los.

Sinninghe publiceerde deze twee teksten nooit (ze bleven bewaard in het archief van het Volkskundebureau te Amsterdam), maar de figuren uit de eerste sage, de witte vrouwen en de hond met de grote ogen, komen ook voor in een verhaal van de schilder Gustaaf Frederik van de Wall Perné (1877-1911).

Op een zaterdagavond, het was uitbetaling van loon geweest, ging een arbeider van Soeren naar Apeldoorn om winkelwaar te halen. In Soeren was toen nog geen enkele winkel, en men ging bij voorkeur 's avonds naar Apeldoorn om zijn inkoop te doen, omdat men overdag daartoe te tijd miste. De arbeider hield zich wat langer in Apeldoorn op dan zijn plan was, en toen het gesprek daar over de Witte Vrouw van Soeren liep, liet hij zich op zeer ongepaste wijze snoeverig over haar uit. Het zou hem duur te staan komen. Het was

reeds middernacht toen hij op weg naar huis ging, waar zijn vrouw al urenlang op hem zat te wachten.

De Soerense weg was donker, zoals het er nog wel zijn kan in sterrenloze nachten, en men alleen aan de lichtstreep tussen de boomtoppen de richting van de weg kan houden. Hij stapte een uur lang stevig door en hoorde geen ander geluid dan dat zijner eigen schreden. Dicht bij de Jufferboom gekomen, zag hij eerst de zwarte hond met ogen als lichtende vuurbollen, geluidloos in het bos verdwijnen. Plotseling voelde hij een paar geduchte klappen om zijn oren. Hij zag niets, hij hoorde niets, tastte met zijn stevige knuisten om zich heen, maar greep in het ledige, terwijl hij intussen zo'n geweldig pak ransel kreeg, dat hij over de weg voortduizelde. Geheel ontdaan en bleek als een dode kwam hij eindelijk thuis, waar zijn vrouw bij de laatste gloeiing van de haard in grote angst zat te wachten.

Ook de tweede door Sinninghe opgetekende sage heeft een equivalent bij Van de Wall Perné:

Op de Amersfoortse straatweg daar liep in de nacht altijd een zwarte vrouw. Die kwam van de Doelboom, ging langs het Zwarte Bord en volgde dan de straatweg, langs de Echoput naar de Kampstee; daar verdween het.

Mijn vader is het gebeurd dat hij, van Elspeet komende met de wagen met twee paarden, kort bij het Zwarte Bord de vrouw tegenkwam. De paarden konden niet verder. Het was of de wagen door een onzichtbare macht werd vastgehouden. Je kunt begrijpen hoe mijn vader daar in angst zat. Maar gelukkig had hij de zinnen nog goed genoeg bij mekaar om de geestenbezweering te zeggen: 'In naam van onze Heiland, ga heen in vrede en keer niet weder totdat ik u roepe.' De geest ging toen opzij en liet de wagen door.

Had de onderwijzer het boekje *Veluwsche sagen* van Van de Wall Perné gelezen en niet alles helemaal goed onthouden? Of putte zowel de onderwijzer als de kunstenaar uit dezelfde lokale traditie en had de laatste die slechts wat verder uitgewerkt omdat dat bij een publicatie nu eenmaal gebruikelijk was? In dit geval is er een derde mogelijkheid. Sinninghe zou namelijk dezelfde informant hebben gesproken 'die meer dan dertig jaar tevo-

ren' aan Van de Wall Perné sagen had verteld, zoals hij in een Vlaams tijdschrift onthulde. Dat kan de sagen individueler en minder verspreid maken dan wat er in de loop van de twintigste eeuw, mede door hun publicatie, van gemaakt is.

Aangezien Sinninghe zijn vondst niet aan de grote klok hing en zijn twijfel over de waarde van de teksten van Van de Wall Perné slechts uitte door ze in zijn *Gelders sagenboek* in een kleiner formaat letter af te drukken, blijft er een zekere twijfel bestaan over hoe de zaak nu precies in elkaar stak.

Hoe dan ook is Van de Wall Perné ervan te verdenken dat hij het Vrouwenbergje en de spokende witte vrouwen tot een spinnende juffrouw had gemaakt. Dat paste nu eenmaal beter bij zijn ideeën over 'de geesten van priestersessen' en de spinnende schikgodinnen, zoals hij die ook in zijn illustratie naar voren liet komen. Deze ideeën waren echter voornamelijk romantische fantasieën.

Aan de andere kant is er ook weer geen reden om aan te nemen dat Van de Wall Perné niet van verschillende inwoners van Soeren verhalen over de 'Jufferboom' had gehoord. Maar psalm 91 was krachtiger dan welke juffer ook. (WdB)

Ingen (gem. Buren)

WEERWOLFEN

De oude Kees van Schaik kon weerwolven. Arie de Jager liep eens met hem mee naar buiten, maar hij was angstig, daar hij meende dat Kees hem als weerwolf op de rug zou springen. Later is de hond van de oude Kwint, die losgebroken was, hem eens op de schouder gesprongen.

Weerwolven zag men komen van achter een heg uit. Floris van Kuilenburg kon het, ook Guurt van Bet. Een weerwolf had een 'looië' vel om, ook werd er gesproken over een 'lere' vel.

Driekje ging eens een avond 'proate' [op burenbzoek]. Bij het naar huis gaan greep een weerwolf Driekje 'om het lijf'. Zij aan het schreeuwen; haar moeder hoorde het en maakte de klauwen van de weerwolf los.

Arie de Jager ging eens met Kees de Groot mee naar buiten. Kees zag de weerwolf komen langs een heg op, hij had vurige ogen. Kees de Groot wou niet schieten, omdat Kees en Arie meenden dat het Kees van Schaik was.

Back Rider: een weerwolf springt op de rug van een man en laat zich dragen. Houtsneede door Maurice Sand uit 1858.

De neerlandica A.R. Hol (1895-1965) tekende in de jaren zestig van de twintigste eeuw deze sage op te Ingen in het kader van een door het Volkskundebureau te Amsterdam gestuurd project. In dit geval was het letterlijk een 'sage': iets wat gezegd werd en evenals de meeste mededelingen over heksen primair een onderdeel was van de belevingswereld van de ondervraagden, en pas veel later een al dan niet waarschuwend verhaal. Zoals heksen concrete personen – meestal vrouwen – waren van wie verondersteld werd dat ze iemand betoverd hadden, zo waren weerwolven bestaande mannen. De vraag is wat ze dan precies deden; in het Nederlands is 'weerwolven' namelijk een werkwoord en dat duidt op een activiteit.

Jan van der Berg, smid bij Jan v.d. Peppel in Ingen, getrouwd met een Ommerenveldse vrouw, had eens een hond zien springen over de achterdeur. Deze hond was Floris van Kuilenburg (een zwarte hond zou een weerwolf zijn). Weerwolven hadden haar in de hand, ze hadden vurige ogen en een ruig vel. Hun liefhebberij was mensen op de rug te springen. Deze mensen moesten hen dan dragen. Dit was overkomen aan Rijk Laponder, een 'vluukbeer' die slecht was voor zijn vrouw. Op een avond werd hij thuisgebracht door een weerwolf of satan. De volgende dag zat hij vol krabben. Jan van Laar 'ut 't Esseboek', die ervan verdacht

werd te kunnen weerwolven, had toen tegen de vrouw gezegd: 'Nou zulde 't wel bèter hebbe.'

Naast Limburg was de Betuwe het Nederlandse weerwolfgebied bij uitstek. 'Maar het bijgeloof heerst bij ons in elk dorp, hier sterker, dáár zwakker,' schreef de predikant O.G. Heldring (1804-1876) in 1838. 'Geene hut is er, waarin het bijgeloof aan weerwolven niet de ongelukkige man en deszelfs kinderen het leven benauwder maakt dan een wezenlijk wild gedierte zou kunnen doen. Nog in deze winter verscheen er, geen honderd schreden van mijn huis, een weerwolf, en het arme volk sidderde.' Volgens Heldring werden grote honden voor weerwolven aangezien en werd er gesproken van 'verkeerde hond'. Dat was alleen maar de buitenkant.

Weerwolven sprongen voorbijgangers op de rug. Elders deden andere figuren dat (in westelijk Noord-Brabant bijvoorbeeld de Flodder en op de Veluwe Blauwe Gerrit), maar in het rivierengebied tussen de Maas en de Rijn, al vanaf Limburg en het Rijnland, was dit 'opwippen' voorbehouden aan de weerwolf. Sommige volkskundigen hebben hierin de teloorgang van de weerwolf menen te moeten zien, maar dat kwam doordat ze een wat eenzijdig beeld van het beest hadden en voorbijgingen aan de tientallen berichten waarin de 'weerwolf' werd voorgesteld als een opwipper. Het begrip 'weerwolf' was in deze streken pas aan het einde van de zestiende eeuw ingevoerd

en mede bestendig door een aantal geruchtmakende strafprocessen waarin seksuele misdadigers als 'weerwolf' ter dood waren veroordeeld. Daarbij was er op de plaats van executie een paal opgericht met de figuur van een wolf erbovenop, zodat iedereen precies kon zien wat de onverlaten gedaan hadden. Sinds die tijd werden opwipers, die zich immers gedroegen als geile mannetjesdieren, 'weerwolven' genoemd. Zoiets kwam natuurlijk niet meteen aan de orde wanneer er een vreemde volksverhalenverzorser of -ster langskwam, zelfs al sprak die eenzelfde dialect. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw heerste er, zeker onder oudere mensen, een taboe op praten over seksualiteit. Uit de oudere vragenlijsten komt wel naar voren dat de onderwijzers en andere invullers gehoord hadden van plaatselijke mannen die zich nors en eenzellig gedroegen. Dat waren dan weerwolven (zie: Blitterswijk). Ook werden kinderen veelvuldig voor weerwolven gewaarschuwd.

In de twintigste eeuw was nog vrij goed bekend wat weerwolven waren en deden, alleen is dat slechts fragmentarisch te boek gesteld. Wanneer de opmerkingen van verschillende personen bij elkaar worden gebracht, komt de weerwolf naar voren als een man die 's nachts een huid omdeed en mensen op de rug sprong. Dat verkleden maakte hem tot dier en gaf hem dan ook een vrijbrief zich als een dier te gedragen. 'De weerwolf, ja dat-ie over een dijk liep en de mensen bang maakte. Zulke verhalen werden vroeger verteld. Dierenhuiden om en op handen en voeten lopen,' zei een informant van verzamelaar Kooijman uit Poederooijen. Een vrouw uit Woudrichem vertelde hem dat het een soort was dat op achterpoten liep, met een koehuid om. In feite voldeed elk soort huid, en er is zelfs een keer een aardappelzak gemeld. Het geijkte tegenmiddel, ook ettelijke keren door Hol genoteerd, was ze met een mes te steken, of met een oud dubbeltje. Volgens zegslieden uit Opheusden moest er aarde aan zo'n mes zitten, anders hielp het niet.

In een ander bericht uit Opheusden werd de onweersaanbare aandrang van de weerwolf beklemtoond: 'Die drang van moeten was bij iedere weerwolf bekend.' Dat gold ieder seksueel object en zowel mannen als vrouwen; kinderen waren 's avonds nauwelijks buiten, maar werden wel met de weerwolf bang gemaakt. Een weerwolf kon, zo heette het in het begin van de twintigste eeuw in de Betuwe, 'kinderen bij onschuldige meisjes verwekken'. In een eerdere notitie van Hol, uit 1956, over Ingen, schreef ze dat een man op een keer thuiskwam met zijn vel nog om. 'Zijn vrouw wilde van die tijd af niet meer met hem te doen hebben.' (WdB)

Lichtenvoorde (gem. Oost-Gelre)

DE KLEERMAKER EN DE DUIVEL

De inwoners van Lichtenvoorde worden wel *keienslōppers* (keienslepers) genoemd. In 1874 sleepten negenennegentig schoenmakers een zwerfkei van ruim twintig ton van de heide naar het marktplein, ter ere van het vijftienvijftigjarige regeringsjubileum van koning Willem III. Net als Amersfoort wordt Lichtenvoorde hierom wel de Keistad genoemd. De gemeente stond bekend om zijn vele vaardige schoenmakers. Het navolgende verhaal gaat echter over een kleermaker:

In Lichtenvoorde woonde een kleermaker en die had het behoorlijk druk. Vooral als het tegen Pasen liep, want dan wilde iedereen nieuwe kleren hebben. De kleermaker heette Toon Tonkats. En juist voor Pasen ging zijn knecht ervandoor. Het werk stapelde zich op en het lukte hem niet om een nieuwe knecht te krijgen. De kleermaker was ten einde raad. 'De eerste de beste die zich aanbiedt, die neem ik. Al is het de duivel in hoogsteigen persoon.' En hij had dit nog niet gezegd, of er stond een nieuwe knecht voor de deur. Het was een vlotte kerel en hij kon vaardig met de naald overweg. Hij was niet al te best ter been, want hij had een paardenvoet. De baas was met hem in zijn schik. Alles ging naar wens. Alleen viel het zijn vrouw op dat de knecht met het eten altijd van die rare gezichten trok. En als het even kon, dan vloog hij voor het bidden de keuken uit. Aaltje, de vrouw van de kleermaker, vertrouwde het zaakje niet erg. Ze zei tegen haar man: 'Ik heb het niet zo op die knecht van jou. Met het bidden trekt hij zulke tronie's. Het lijkt mij een kwalijk heerschap. Het kon wel eens een knecht van de duivel wezen.' De baas begon er nu ook wat meer op te letten. Ze hielden de knecht goed in de gaten en op zeker moment zagen ze dat er achter in zijn broek altijd iets bewoog. Op een ochtend liet de knecht de schaar van de tafel vallen. Hij bukte zich om hem op te rapen en toen knapte de naad van zijn broek en er kwam een lange staart uit. Aaltje kwam er net aan met de koffie. Ze liet de kopjes vallen en liep naar de kast. Daar haalde ze twee gewijde kaarsen uit waarop crucifixen stonden. Die zette ze achter de knecht op de tafel, zonder dat hij het zag. Toen gaf ze haar man een seintje.

Hij greep de schaar en knipte in één beweging de hele staart eraf. De knecht begon te brullen van de pijn. De werkplaats vulde zich met een dikke walm en toen verdween de knecht door de schoorsteen, en ze hebben hem nooit meer teruggezien.

Dit is een naar het Standaardnederlands omgezette Achterhoekse sage die verzamelaar Henk Krosenbrink in de jaren zestig van de twintigste eeuw optekende. Het is een gelokaliseerde versie die aansluit bij een reeks internationale sprookjes waarin de domme duivel door een ambachtsman te grazen wordt genomen en verwond (zie ook: Stevensweert). De duivel wordt herkend aan het feit dat hij zich niet perfect als mens kan vertonen. In veel gevallen heeft hij een bokkenpoot, maar in dit geval heeft hij een paardenvoet en een staart. De gewijde kaarsen in dit verhaal moesten goddelijke bescherming afroepen. (TM)

Lochem

DE HOOIPLUKKER

In tegenstelling tot menige sage heeft het volksverhaal van de hooiplukker van Lochem een grote kern van waarheid. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) was de stad Lochem in 1582 al eens belegerd geweest door de Spaanse troepen van Verdugo. Tot zijn grote frustratie slaagde hij er echter niet in om de stad in te nemen. Op 29 oktober 1590 keerden de Spanjaarden ongemerkt terug en namen ze hun toevlucht tot een krijgslist.

Toen om negen uur 's ochtends de Smeepoort werd geopend, kwamen er boeren met drie wagens hooi vanuit Zutphen aanrijden. De eerste wachtpost had geen argwaan en liet de wagens door. Bij de Smeepoort aangekomen trok het zoontje van de poortwachter hooi uit de wagen. Dat was toegestaan zolang de hooiwagens zich onder de poorten bevonden en nog niet de stad in waren gereden. Het hooi werd gebruikt als voer voor bijvoorbeeld geiten en bokken. Het zoontje plukte nogal fanatiek, want plots bezeerde hij zich aan de sporen van een paar Spaanse soldatenlaarzen. De jongen sloeg meteen alarm: 'Verraad! De Spanjaard!' In vliegende vaart kwamen er Spaanse soldaten onder het hooi uit tevoorschijn. En nog eens 450 Spaanse soldaten te voet en te paard, die zich buiten de stad hadden schuilgehouden, stormden op de poort af. Achttien Lochemse schildwachten vochten zich letterlijk dood. Het Lochemse garnizoen onder leiding van wachtmeester François Ballochi en de

Het beeld de Hooiplukker, ontworpen door N. van Leest, geschenken door de Rabobank bij de opening van het filiaal in 1988. Bij de VVV-ANWB Lochem zijn replica's met een oorkonde en een geschreven volksverhaal te koop.

gewapende Lochemse burgerij slaagden erin de Spanjaarden terug te dringen, op de vlucht te jagen en de poort te sluiten. Enkele katholieke inwoners van Zutphen hadden onder één hoedje gespeeld met de Spanjaarden, en hadden vermomd als boeren de hooiwagens met soldaten naar Lochem geleid. Onder hen waren de waagmeester en de pastoor van Zutphen, die beiden in het gevecht om het leven kwamen. Dankzij het hooiplukkertje was Lochem andermaal aan de Spaanse overheersing ontsnapt, en het hooiplukken bij de poort bleef nog lang nadien geoorloofd. Nog altijd dragen de inwoners van Lochem de bijnaam 'Hooiplukkers'.

Aangezien de gebeurtenissen grosso modo gegaan zullen zijn zoals ze in het verhaal worden verteld (al hadden de vroegste geschiedschrijvers wel de neiging om het protestantse en prinsgezinde heldendom uit te vergroten), is het maar de vraag in hoeverre men van een sage kan spreken. De vertelling sluit eigenlijk vooral bij het volksverhaal aan, omdat er een krijgslist beschreven wordt die in een traditie staat. De list met de hooiwagen past in het rijtje van het Paard van Troje en het Turfschip van Breda (4 maart 1590). Wat de prinsgezinde troepen in Breda wel lukte, lukte de Spaanse soldaten in Lochem

niet, namelijk via een krijgslist ongezien militairen de vijandelijke stad in smokkelen.

De Gelderse dichter A.C.W. Staring (1767-1840) schreef in 1822 over de gebeurtenis het gedicht 'Lochem behouden'. In de verzen draagt de zoon van de poortwachter de naam Jan:

[...] Jan is klaar:
Hij grijpt – hij grijpt – vijf, zes keer na elkaar –
En grijpt in 't lest... twee voeten! en 'Verraad!
Moord! Spanjaards! Spanjaards!' gilt hij door de straat.

Staring beschrijft de bloedige strijd die volgt en fantaseert vervolgens dat Jan door Ballochi wordt gehuldigd door hem een degen om te hangen en te benoemen tot vaandrig Jan.

De Rotterdamse dichter Lambrecht van den Broek (1805-1863) schreef het gedicht 'De hooiplukkers van Lochem', dat in menig schoolboekje terecht is gekomen. In dit gedicht ontbreekt het gevecht dat op de ontdekking van de Spaanse soldaten volgde – laatstgenoemden slaan meteen op de vlucht:

Zij kruipen uit hun broeiend bed,
Bepoederd en bestoven;
Maar 't goede Lochem is gered
En 't blijft: Oranje boven.
De Spaanjaards zoeken weer hun nest,
Maar laten 't hooi toch in de vest*.

In 1605 is Lochem toch nog korte tijd in handen van de Spanjaarden gevallen, maar na drie maanden weer ontzet.

Het verhaal van de hooiplukker van Lochem is mede bekend gebleven dankzij de poëtische optekeningen, en wordt sinds 1988 levend gehouden door een standbeeld in het centrum van Lochem, tegenover de Rabobank, die het beeld schonk bij de opening van het filiaal. Een replica van het beeldje inclusief een oorkonde met het volksverhaal kan bij de lokale VVV-ANWB aangeschaft worden. Op internet wordt op lokale Lochemse sites het verhaal eveneens levend gehouden. (TM)

* veste, vestingstad

Neede (gem. Berkelland)

SCHINDERHANNES

Tussen 1800 en 1810 stond te Neede dominee Willem van der Veur. Hij stond daar nog niet lang als herder en leeraar toen op een donkere winteravond – zo vertelde zijn kleinzoon W.M.C. Slegt, ook dominee – op de pastoriendeur werd geklopt. Er stond een man van middelbare lengte voor die hij hield voor een vader, die een kind voor de doop kwam aangeven en die hij daarom in de studeerkamer liet. Daar gekomen deelde de bezoeker mee dat hij Schinderhannes was – een toen zeer beruchte rover. 'Wees niet bang,' sprak hij, toen hij de angst op dominees gezicht las, 'ik breng geen leed over uw huis, doch ik wil een voorstel doen. Ik word door gendarmes achtervolgd. Niemand heeft me hier binnen zien gaan en als ge me een paar dagen wilt verbergen, zal uw gemeente nimmer last van mijn bende hebben.' Door de nood gedwongen nam dominee het voorstel aan. Schinderhannes bleef drie dagen in de Needse pastorie verborgen en redde zich daarna in stilte. Later is hij op dezelfde wijze nog enige malen 'gast' van de predikant geweest, bij wie hij zelfs in de huiskamer de eenzame winteravonden met gezellige kout opvrolijkte. In bijzijn van de domineesvrouw zweeg hij echter over zijn grootste boevenstreken, maar met dominee alleen kwam de tong los en werd het ene verhaal na het andere verteld.

Misschien ook wel het volgende, dat de Achterhoekse streekhistoricus en streektaalauteur Gerrit Odink (1916-1978) uit Eibergen, aan wie dit ontleend is, aan het bovengaande toevoegde en dat hij van een oom had:

Schinderhannes en de Achtkantige boer, ook een beruchte boef, hadden elkaar eens ontmoet. Ze kenden elkaar echter niet. De laatste, geweldig sterk, maar niet zo slim, ontnam Schinderhannes alle geld. 'Wat moet ik nu straks zeggen, als ik thuiskom?' sprak deze. 'Schiet mij door mijn jas.' Dat gebeurde. 'Nu nog door mijn klomp, dan kunnen ze zien dat ik ternauwernood het leven er afgebracht heb.' 'Nou zal het wel goed zijn,' zei de Achtkantige boer, 'ik heb ook geen kogels meer.' 'Ikke wel,' sprak Schinderhannes en haalde zijn pistool voor de dag en richtte dit op de Achtkantige

boer. Volgens mijn oom sloten de beide bandieten echter vrede met elkaar en volvoerden later samen hun boevenstreken. Maar dankzij Schinderhannes heeft Neede nooit last gehad van zijn bende.

Het eerste verhaal kan niet waar zijn; de dominee heeft voor zijn kleinkinderen zijn leven wat interessanter gemaakt. De roemruchte rover Johannes Bückler, alias Schinderhannes – zijn vader was *Schinder*, ‘vilder’, vandaar de bijnaam –, geboren in 1783 in Miehlen in het Taunusgebergte, maakte in de Franse tijd met een grote bende de Hunsrück onveilig. Hij beëindigde in 1803 met negentien kompanen zijn leven onder de guillotine te Mainz. Hoewel hij een schurk en moordenaar van het zuiverste water was, speelde hij zijn rol als romantisch roverhoofdman en bestrijder van de Franse onderdrukkers met zo veel schwing en zelfs humor dat hij door het volk al snel als een Robin Hood-figuur werd gezien. Er werden talrijke bij zo’n sociale rebel passende volksverhalen aan hem opgehangen, vooral in westelijk Duitsland, in het Rijnland, en ook, zij het in mindere mate, in Oost-Nederland, waar hij ook wel Schilderhan(ne)s heette. Zo hoorde de jonge Harm Tiesing (1853-1936) van de Drouwense scheper Jan Hadders hoe Schilderhans, een ‘allerbeste kerel’, eens een weduwe die de huur niet kon betalen geholpen had en daarna de huurbaas, eenmaal betaald, van de huursom beroofde – een echte Robin Hood. Dat in geschrifte, bijvoorbeeld in het anonieme (maar van de hand van ene Pierre Thissot) *Leven, Daden en Uiteinde van den beruchten roover Johannes Bukler, bijgenaamd Schinderhannes* (voor het eerst 1804), de ware Schinderhannes werd getoond, deed aan zijn populariteit niets af. En blijktbaar ook niet de kinderprent die in 1806 te Zaltbommel bij J. Noman werd gedrukt en later nagedrukt te Amsterdam (vanaf 1813), waarmee men de ‘lieve kindren’ afkeer wilde ‘in boezmen voor de ondeugd’. Hierop wordt Schinderhannes niet ge Guillotineerd, maar geradbraakt. Het is dan ook een nadruk van een oudere prent van *Het leven en Bedrijf van Cartouche. Geradbraecht binnen Parijs den 18 November in het jaar 1721* (oudst bekende druk: 1748). Alleen is nu de naam Cartouche vervangen door Schinderhannes. In 1864 schreef de Roermondse auteur Emile Seipgens een opera-bouffe in dialect: *Schinderhannes*.

Het tweede verhaal kan ook niet waargebeurd zijn, want de Achtkantige, meestal Achtkante Boer (Cornelis Janse van Swieten, Warmond ca. 1662 – Rotterdam 1686), was toen allang dood. Hij was niet zo bekend als Schinderhannes, maar hij heeft wel de Van Dale gehaald bij het woord *achtkant*, ‘achthoekig’. Hij rijst uit de overleve-

ring op als groot en sterk, een dief en inbreker, maar geen moordenaar, die in de vroege zeventiende eeuw met zijn bende opereerde in de grote steden van Holland en Utrecht. Hij zou een groot springer geweest zijn, waarmee hij sterk lijkt op de achttiende-eeuwse Friese meesterdief Japik Ingberts (zie: Twijzel). In de Utrechtse editie van de *Legende ofte Historye vande snoode practijcquen, ende de behendige listichheden der Dieven* uit 1688 (eerste druk 1640) wordt verteld dat hij is opgehangen te Rotterdam en ook ‘hoe hij zeker boer buiten Leiden uit de nood had geholpen met het lenen van 4000 guldens aan geld, die de boer de schout van ’t dorp [...] schuldig was, ende hoe den Achtkantigen Boer die 4000 gulden de schout weder afhandig maakte, ende doen den boer kwijt schelde’. Hetzelfde Robin Hood-verhaal als bij Schinderhannes dus (zie ook: Purmer, met Platte Thijs in de hoofdrol). Zijn geraamte moet later in de snijkamer te Amsterdam te zien zijn geweest, waar het, zij het ‘behoorlijk aangekleed’, nog tot in het begin van de negentiende eeuw aan het volk getoond werd op kermisdagen. In het van de achttiende tot de vroege twintigste eeuw uiterst populaire liedboekje *De Nieuwe Overtoomsche Marktschipper* staat een lied, ‘Van den Agtkanten Boer’, een afscheidslied vanuit het spinhuis te Rotterdam, waarin hij berouw toont, zijn liefde als erfgenamen noemt en zijn makkers die nog vrij zijn oproept zich te bekeren – een toen geliefde tekstsoort.

Dit tweede verhaal kennen we nu vooral door het gedicht ‘Boerke Naas’ (1868) van Guido Gezelle (1830-1899). Het is bekend vanaf de zeventiende eeuw (dan ook al in Nederland) en wijd verspreid (Europa, Korea, Amerika), en borduurt voort op een middeleeuwse overlevering over een man die een rover met een mes vraagt zijn duim af te slaan. Hij legt zijn duim op een boomstronk, maar trekt die snel terug als de rover toeslaat. Het mes blijft in de stronk zitten en hij kan de rover overmeesteren. Ook die oudere redactie was in Nederland bekend. (VdK)

Nijmegen

MARIKEN VAN NIEUMEGEN

Nijmegen is bekend om de sage van de Zwaanridder, maar meer nog vanwege de legende van Marietje van Nijmegen, oftewel Mariken van Nieumegen. Het verhaal getuigt ervan dat Mariken zeven jaar lang met de duivel in zonde heeft geleefd, maar vervolgens tijdig berouw heeft getoond en vergeving verkregen. Het is een legende omdat zij haar band met Maria niet verbreekt en dit uiteindelijk haar redding blijkt te zijn. Het verhaal is vooral bekend geraakt

als literaire vertelling. De oudst bekende druk is uit circa 1515 van Willem Vorsterman uit Antwerpen. De tekst oogt als een toneelstuk, maar dat is een misverstand gebleken. Het verhaal is als prozaroman begonnen, maar heeft daarna veel dialogen in (rederijkers)verzen gekregen. Niettemin was het boek bedoeld als leestekst, niet als speeltekst. Het verhaal verloopt aldus:

Sinds 1465 had hertog Arnold van Gelre in een politieke machtsstrijd zijn vader Adolf van Gelre gevangengezet, en in deze periode woonde er even buiten Nijmegen een priester genaamd Gijsbrecht. Hij had zich het lot aangetrokken van zijn nichtje Mariken, een weeskind. Mariken hielp in de huishouding. Op een dag in 1467 stuurde Gijsbrecht haar voor boodschappen naar Nijmegen. Als ze niet vóór het donker thuis kon komen, moest Mariken onderdak vragen bij haar tante. De tante was door een politieke woordenwisseling echter volkomen over haar toeren toen Mariken langskwam, en het arme kind werd weggejaagd. Onthutst liep Mariken de stad uit en was in de onheilspellende duisternis al snel de wanhoop nabij. Het kon haar niet meer schelen wie haar te hulp zou komen: God of de duivel. Subiet verscheen Moenen-met-

het-ene-oog, de duivel in mensengedaante, en hij troostte Mariken. Hij zou zich over haar ontfermen en hij zou haar alle kennis geven waarover hij beschikte (behalve de zwarte kunst dan, want die was te gevaarlijk). In ruil daarvoor moest zij met hem meegaan, geen kruistekens meer slaan, en haar naam Mariken (Maria) opgeven. Om haar band met Maria niet helemaal te verbreken, stuurde Mariken aan op een compromis: zij wilde de M behouden en voortaan Emmeken heten. Via Den Bosch reisde het tweetal naar Antwerpen. Onder tusschen was oom Gijsbrecht ongerust over de verdwijning van Mariken. De tante in Nijmegen pleegde zelfmoord na de bevrijding van hertog Arnold van Gelre (1471). Moenen en Emmeken vestigden zich in de herberg De Gulden Boom in Antwerpen. Moenen deed zich voor als kwakzalver en waarzegger, terwijl Emmeken haar kennis tentoonspredde. Telkens ontstond er onenigheid in de kroeg en kwamen er gasten om het leven – precies zoals de opzet van Moenen was. Inmiddels begon bij Emmeken het besef door te dringen dat Moenen de duivel was. Na zeven jaar, in 1474, wilde Emmeken haar oom, vrienden en familie in Gelre weer eens opzoeken. Moenen stemde toe, en hij liet haar

Twee scènes uit de legende van Mariken van Nijmegen. Links: de duivel Moenen maakt zich bekend aan de wanhopige Mariken. Rechts: Mariken is door de duivel de lucht in genomen en naar beneden gegooid. Haar oom Gijsbrecht vindt haar liggend op de straatstenen. Illustraties van Willem Backer.

Kleine replica's van de grote beelden van Moenen en Mariken die in Nijmegen staan.

zelfs het 'Wagenspel van Masscheroen' bijwon, dat ter gelegenheid van de ommegang van Nijmegen werd gespeeld. In het openluchtspel pleitten de advocaat van de duivel, Masscheroen, en de heilige moeder Maria tegenover God als rechter, met als inzet de verdoeming of de redding van de menselijke ziel. Emmeken werd zo aangegrepen door het toneel dat ze overmand werd door berouw. Woedend legde Moenen zijn menselijke gedaante af: hij greep Emmeken vast, sleurde haar mee de lucht in en liet haar vanaf grote hoogte naar beneden vallen. Het lukte hem niet om haar nek te breken, want ze kwam weer bij; ze bleef gered omdat ze nooit de band met Maria had doorgesneden. Onder de kijkers bevond zich oom Gijsbrecht, die de duivel met exorcisme wist te verdrijven. Mariken en oom Gijsbrecht trokken langs priesters en bisschop op zoek naar vergeving, maar niemand durfde die Mariken te geven. Ook de paus in Rome durfde geen absolutie te geven: Mariken kreeg drie ijzeren ringen om haar hals en armen. Zodra haar boetedoening voltooid zou zijn, zouden de ringen op miraculeuze wijze afvallen. Mariken trad in Maastricht in het klooster, en na vele jaren van penitentie bevrijdde een engel haar tijdens haar slaap van de ringen. Hierna leefde de vrome Mariken nog twee jaar, tot circa 1501. De drie ringen werden bij haar graf gehangen.

Alhoewel Mariken vanwege haar (seksuele) omgang met de duivel getypeerd zou kunnen worden als heks, wordt ze in de legende niet echt als heks beschreven. Veeleer wordt ze voorgesteld als een vrouwelijke Faust (zie: Waardenburg), die zich in ruil voor kennis inliet met de duivel. De beruchte *Heksenhamer* (1487), een handleiding om heksen te herkennen (en te kunnen vervolgen), was al wel geschreven, maar de heksenwaan was ten tijde van het verschijnen van Mariken van Nijmegen nog niet op gang gekomen. De heksenvervolging had in de loop van de zestiende en in de zeventiende eeuw plaats. De legende leert nog dat vergiffenis mogelijk is – heksenverbranding is hier helemaal geen optie, maar boetedoening en vergeving nadrukkelijk wel. Het oordeel over een heks moet, volgens het verhaal, aan God worden overgelaten.

In de rekeningen van de hertog van Gelre wordt in 1414 een optreden vermeld van *Marieken jocularitrici et Otthoni hystriani de Novimagio*: 'Marieken de goochelaarster (of kunstenaar)' en Ottho de verteller van Nijmegen. Er wordt wel verondersteld dat de legende is begonnen als een Gelders verhaal over een tweetal rondreizende speellieden. Dergelijke vaganten hadden over het algemeen een slechte reputatie en werden wel als duivelsvolk beschouwd. De Gelderse prozavertelling zou vervolgens door een Antwerps rederijker van de kamer De Violieren zijn bewerkt en deels op rijm zijn gezet.

In de zeventiende eeuw kwam Mariken van Nijmegen in de Lage Landen op de katholieke Index van verboden boeken terecht, eerst alleen voor jongeren, maar later zelfs voor alle katholieken. De reden die officieel werd opgegeven was dat in het verhaal de zwarte kunst aan de orde kwam.

Een Oudsyrisch handschrift uit 1821 heeft uitgewezen dat de legende van Mariken van Nijmegen in de negentiende eeuw in beknopte vorm ook onder Syrisch-katholieken bekend was. Het verhaal is via een Latijnse en vervolgens weer een Italiaanse vertaling door missionarissen in het Midden-Oosten verspreid. Mariken heet in deze verhaalversie Maryam en ze verkort haar naam tot Mim.

De stad Nijmegen heeft standbeelden van Mariken en Moenen in het centrum geplaatst. Het beeld van Mariken is gemaakt door Vera van Hasselt en in 1956 geplaatst op de Grote Markt. Het beeld van Moenen is vervaardigd door Piet Killaers en in 1968 geplaatst aan de voet van de Grote of Sint-Stevenskerk.

De cultfilm met amateurcast *Mariken van Nijmegen* (1974) van Jos Stelling volgt globaal de plot van het eerste gedeelte van de middeleeuwse roman. Wat in de film wordt uitvergroot, is de periode waarin duivel en toneel-

speler Moenen (Sander Bais) samen met de mooie Mariken (Ronnie Montagne) in Antwerpen een zondig leven leiden en menigeen in het verderf storten. Regisseur Jos Stelling heeft de gelegenheid te baat genomen om de veronderstelde perversiteit van de Middeleeuwen vol wildheid en wellust, waanzin en wetteloosheid, wreedheid en wanstaltigheid in beeld te brengen. De bevolking van Antwerpen begint uiteindelijk te geloven dat God hun een pestepidemie gezonden heeft als straf voor hun zonden, en dat de aanstichters Moenen en Mariken moeten branden. Beiden weten afzonderlijk de stad te ontvluchten – de ontknoping is een open einde. De bekering van Mariken door het wagenspel, alsmede haar boetedoening, ontbreken in de film, die veel meer gefixeerd is op het aardse tranendal dan op de hemelse zaligheid. (TM)

Nunspeet

BUNTMANSBERG

Bij Nunspeet bevindt zich een heuvel die in de volksmond namen heeft gekregen als 'Brandende Berg', 'Rookberg' en 'Bunt(er)mansberg'. Boven op de berg werd af en toe een vuurgloed waargenomen, en ook wel rook of een brandende strobos. In de oudst bekende mededeling hierover, in de *Geldersche Volksalmanak* van 1851, wordt de volgende verklaring voor het fenomeen gegeven:

De brouwer betrapt het echtpaar op de moord op de marskramer. Tekening van Willem Backer.

Er was eens een moordenaar die Buntman heette. Hij veinsde onschuldig te zijn en verklaarde: 'Ik mag eeuwig branden als ik schuldig ben aan het misdrijf.' Niettemin oordeelde de rechtbank dat hij de dader was. Boven op de berg werd het doodvonnis voltrokken. Op hoogtijdagen ziet men vlammen boven op de berg, als bewijs dat Buntman schuldig was en eeuwig zal branden.

In de twintigste eeuw begint de sage – althans op papier – uit te groeien tot een uitgebreider verhaal, te beginnen bij de eerste optekenaar Van de Wall Perné. We komen nu te weten wie het slachtoffer geweest zou zijn: een marskramer die over de Veluwe trekt om kousen en andere koopwaar uit te venten. Hij overnacht er in de herberg van het echtpaar Bunterman. Als de herbergier merkt dat de marskramer een groot geldbedrag met zich meedraagt, brengt hij hem 's nachts om het leven en steelt de inhoud van de beurs. Net als het echtpaar zich wil ontdoen van het lijk, worden ze gezien door de brouwersknecht, die zwijggeld krijgt. De marskramer wordt in de tuin begraven en op zijn stoffelijk overschot wordt een jonge appelboom geplant.

Op een dag reizen herbergier Bunterman en de brouwersknecht toevallig allebei per schip van Harderwijk naar Amsterdam. Het tweetal krijgt ruzie, en de knecht verraadt alsnog de misdaad. Bunterman wordt in Amsterdam gearresteerd. Bunterman zweert bij zijn onschuld: hij mag branden als hij het gedaan heeft. Maar bij zijn herberg wordt het lijk van de marskramer opgegraven, samen met diens mars en lege beurs. Boven op de heuvel waar Bunterman aan de galg werd opgeknoopt, zagen mensen later nog regelmatig vuur en rook.

Schrijver Slempekkes maakt er een nog uitgebreider verhaal van. Niet de dader heet nu Buntman, maar het slachtoffer. De dader is nu een wagenmaker, die er ook een herberg op na hield. Buntman is een Duitse marskramer die in Kloppenburger kousen handelde. Hij wordt 's nachts doodgeslagen met de spaak van een wagenwiel. Tijdens het wegwerken van het lijk wordt het echtpaar betrapt door brouwer Vos uit Nunspeet, die een vat bier kwam brengen. Drie jaar later dreigen de wagenmaker en de brouwer na een ruzie op het schip met elkaar op de vuist te gaan. De brouwer vraagt of de wagenmaker hetzelfde met hem wil doen als met Buntman. De schipper die Buntman goed gekend had, hoort dit en doet aangifte. Een arrestatie en een valse eed volgen, en het stoffelijk overschot wordt gevonden. De wagenmaker sterft op de heuvel aan de wurgpaal en het lijk wordt vervolgens ver-

brand. Het is taboe om de berg naar de misdadiger te noemen, en dus wordt de berg naar Buntman genoemd, ter nagedachtenis aan het slachtoffer.

Volkverhalenverzamelaar Sinninghe volgt de plot zoals aangedragen door Slempek, alleen in veel soberder bewoordingen. Ook hier sterft de wagenmaker aan de wurgpaal, maar ditmaal wordt zijn lijk niet verbrand. Eelke de Jong maakt in zijn sagenbundel gebruik van een oude en een jonge bron. Het verhaal verloopt globaal als bij Sinninghe, maar de naam Buntman verhuist nu weer van slachtoffer naar dader. Op de heuvel vindt hij zijn einde aan de galg.

De variatie in de vertelstof lijkt vaker een gevolg te zijn van bewuste literaire bewerking in de schriftelijke overlevering dan variatie in de mondelinge overlevering. De lokale historicus H. van Heerde heeft in 1954 aangetoond dat de sage een zeventiende-eeuwse kern van waarheid bevat waar het de roofmoord betreft. Sinds 1674 runde wagenmaker Jan Reyntjes Buntman nabij Nunspeet een herberg genaamd De Trompet. In 1675 bezocht de Duitse kousenkramer Adriaan de herberg. Het was het idee van schoonmoeder Hermken Roeloffs om de kramer om het leven te brengen en te beroven. 's Avonds knuppelde Jan Buntman de kramer dood, geholpen door zijn schoonmoeder en zijn vrouw Lubbertje Aarts. Het lijk werd door het echtpaar op een ladder naar buiten gedragen om in de buurt van de herberg te worden begraven, maar ze werden gezien door Eibert Vos, de achttienjarige zoon van de Nunspeetse bierbrouwer. Hem werd gesmeekt om te zwijgen. Buntman kwam een tijdje weg met de moord, maar het bleef niet bij deze ene criminele daad en de geruchtenmachine kwam op gang. Schout Gerrit Brouwer arresteerde het drietal in 1679 op verdenking van moord op kramer Adriaan, moord op een luitenantvrouw, twee pogingen tot moord, diefstal van bijen en hout, stropen, en doodsbedreiging van de schout. Na enige tijd volgde er een bekentenis, en op aanwijzing van Buntman werd het lijk van de kramer opgegraven. Echter nog voordat het tot een veroordeling kon komen, overleed de vijfenveertig jaar oude Jan Buntman in de gevangenis. Zelfmoord werd vermoed, maar niet aangetoond. De berg aan de Harderwijkerweg vlak bij Buntmans herberg was toen al gekozen als plaats van executie. In de zomer van 1679 werd er een rad geplaatst waarop het lijk van Buntman werd gelegd, om te ontbinden in de openlucht, als afschrikwekkend voorbeeld. De tachtigjarige schoonmoeder van Buntman werd er wel aan een paal gewurgd en aan de voet van de paal begraven. Vrouw Lubbegien werd langer gevangengehouden omdat beweerd werd dat ze zwanger was, het-

geen uiteindelijk een leugen bleek. Zij werd in 1680 aan de wurgpaal terechtgesteld en aldaar begraven. Het criminele echtpaar liet drie kinderen verweesd achter. Historicus Van Heerde wijt de aanvankelijke lichtverschijnselen aan lichtgevende bacteriën tijdens de ontbinding, en in later tijden aan een heldere ster. Toen onderwijzer P.J. Drost in 1800 nog een kleine jongen van een jaar of acht was en 's avonds met zijn vader langs de berg liep, werd hij tot stilte gemaand:

‘Stil m'n jongel'
‘Woarumme, Voader?’
‘Kiek, Buntmansbarg braandt.’

Tijdens het veldwerk van Van Heerde in de jaren vijftig van de twintigste eeuw bleek de sage nog altijd te leven, maar geen enkele verteller had ooit met eigen ogen de vuurgloed waargenomen. (TM)

Opheusden (gem. Neder-Betuwe)

KIPPEN KOKEN

De heksenjacht. Tijd van handeling: een avond in januari 1918. Plaats: een huiskamer in Opheusden. Personen: Neuske en een behekst kind; de Poter, hoofdgetuige; Kees, Bijbellezer; de Veenske (Veenendaalsche) heksenmeester.

Allen zijn gewapend met vlierstokken. Op de kachel staat een pot met kokend water.

Eerste bedrijf: Een zwarte kip wordt gestolen bij Jefke (Jefke is een goeie buur, die eigenlijk mee in het geheim is en wel graag ziet, dat de heks ontdekt wordt).

Tweede bedrijf: De jandoedelflesch (jeneverflesch)

De henproef. Silhouet van H.D. Voss.

wordt duchtig aangesproken. Kees verwijderd zich daarna, want hij is te weekhartig om het volgende bedrijf bij te wonen.

Derde bedrijf: De zwarte kip wordt door de Poter in den pot met kokend water gestopt. Het dier sterft onder het uitstooten van de allerjammerlijkste smarttonen.

Vierde bedrijf: de jandoedelflesch wordt opnieuw aangesproken. Kees leest in den Bijbel. De vlierknuppels worden gereedgehouden om de heks, die nu weldra zal verschijnen, af te ranselen, desnoods dood te slaan.

Als de heks echter niet verschijnt, verklaart Kees, dat de Bijbel niet deugt (zeker geen ouwe druk). Het vijfde en laatste bedrijf zal zich afspelen voor de rechter te Tiel. Te hopen is, dat de Veensche oplichter eerste klas den dans niet ontspringen zal. Als er nog geen doodslag gebeurd is, ligt het niet aan hem.

Dit bericht verscheen begin februari 1918 in de *Nieuwe Tielsche Courant*. Een onttoveringsgeval was in de ogen van de journalist een klucht en het hoorde, zoals veel van zijn collega's schreven, niet thuis in de verlichte twintigste eeuw. Ondertussen werd er ter plaatse natuurlijk wel over gepraat en was het uitzonderlijk genoeg om onthouden te worden, ook al omdat een dergelijk ritueel daarna niet meer werd uitgevoerd. Naar het zich laat aanzien eerder wel, want de ouders van het betoverde kind verklaarden als getuigen voor de rechtbank dat er op die manier in Opheusden al meer kinderen waren genezen, 'en zij wilden er alles aan doen om hun kind te redden'. Tegen de tijd dat de zaak in hoger beroep kwam, was het kind gestorven.

Vijfendertig jaar later kon verzamelaarster Hol nog het een en ander optekenen waaruit niet alleen blijkt dat men zich de zaak redelijk accuraat herinnerde, mogelijk gesteund door wat er in de pers over geschreven was, maar ook dat er enkele details de ronde deden die de kranten niet gehaald hadden. De Bijbellezer was bijvoorbeeld bekend onder de bijnaam 'de Pier'. En een van de rechters had tijdens de behandeling gevraagd aan de 'Poter' of hij niet dacht dat de kip het benauwd had gehad. De 'Poter' meende van wel, want men had een groot ei in de pot gevonden.

In 1934 had een voormalig gemeentebode van Veenendaal al op een vragenlijst van het Volkskundebureau ingevuld dat de duivelbanner ('heksenmeester') een oud-Indisch militair was geweest, die bekendstond onder de

naam 'Jan Prent', ofwel 'd'n blaauwe'. In een ander geval gebruikte deze man ook vlierhout, maar dan als afweermiddel om een van toverij verdachte vrouw buiten de deur te houden. Er zijn geen berichten waaruit blijkt dat hij ook werd veroordeeld. 'Kees de Pier' was een bekende stroper, die eerder bij toverijgevallen betrokken was geweest. De 'Poter' moest een maand zitten wegens dierenmishandeling.

In de negentiende en ook nog in het begin van de twintigste eeuw was het koken van kippen een van de gebruikelijkste en ook een van de opvallendste onttoveringsrituelen. In Nederland zijn er zeker een stuk of twintig gevallen overgeleverd. Het diende de heks naar het huis van de betoverde te lokken en zodoende werd én bekend wie zij was (van tevoren wist men dat doorgaans niet), én had men de mogelijkheid haar te dwingen de betovering ongedaan te maken. Het lijkt in veel gevallen een zaak van analogiemagie: kip pijn, heks pijn. Een andere mogelijkheid, maar nooit met zo veel woorden uitgesproken, is dat de kip het tweede lichaam van de heks was, of in elk geval op een gelijke manier met de heks verbonden was, zodat ze wel moest komen wanneer het dier de geest gaf (de kip was in elk geval niet de heks zelf, want heksen veranderden zich zelden of nooit in kippen). Eenzelfde effect kon ook worden bereikt met het koken van urine van de betoverde of van rommel die in diens bed was gevonden, maar dat was minder op de heks gericht en minder dramatisch.

Dit ritueel kwam hoofdzakelijk voor in orthodox-protestantse kringen. Hoewel er voor de rechtbank ontkend werd dat er in de Bijbel was gelezen, was dit dus beslist geen vreemd element. De Bijbel bezat voor protestanten een zekere autonome macht, wat ook blijkt uit het gebruik bij een ritueel om de toekomst te voorspellen. Hierbij werd een kruissleutel in het boek gebonden, aan een draad vastgemaakt en opgehangen. Uit de draaiingen waren dan de antwoorden op gestelde vragen af te leiden. Een andere geliefde praktijk was het boek op een willekeurige plaats open te slaan en met dichte ogen een passage te prikken. Daarnaast bood de Bijbel het meest gezaghebbende bewijs voor het bestaan van heksen. Onder katholieken waren onttoveringen wat minder heftig. Die gebruikten minder geweld en konden als ze er zelf niet uit kwamen altijd nog de pastoor raadplegen. In een aantal gevallen deden protestanten dat ook. (WdB)

Overasselt (gem. Heumen)

DE KOORTSBOOM

In Overasselt, in het natuurgebied van de Haterterse Venen, staat bij de ruïne van de Sint-Walrickskapel een boom die tot op de dag van vandaag fungeert als koortsboom of lapjesboom. Volgens het volksgeloof kan men een stukje stof dat op het lichaam is gedragen door een koortslidder ('lijfgoed') in de boom hangen, om daarmee de koorts bij de patiënt te laten verdwijnen. Aangenomen wordt dat de boom in staat is om de koorts van de mens over te nemen. De lapjes die tegenwoordig in de boom – en steeds vaker in nabijge boompjes en struiken – worden gehangen, hebben lang niet altijd meer met koorts te maken, maar ook met allerhande andere kwalen en ongemakken, tot examenvrees aan toe. Er worden sokken en zakdoeken in de boom geknoopt, stroken stof, onderbroeken, petjes, zelfgemaakte kettinkjes, plastic linten of zelfs een geborduurde pannenlap. In september 2009 hingen er ook stroken laken in de boom waarop wensen geschreven stonden. Iemand wenste een ander een gelukkig leven, of genezing na een transplantatie, en een kind vroeg of het later dj kon worden.

Volgens oude theorieën zijn magisch-religieuze rituelen als met de koortsboom oeroud, en wortelen ze in een heidens, Germaans verleden. Het christendom heeft de plek waar zo'n boom stond vervolgens overgenomen: in Overasselt is er een kapel voor Sint-Walrick (Saint-Valérie) geplaatst. Deze negentiende-eeuwse theorie over heidense heiligdommen wordt in de moderne newage-beweging weer volop omarmd. Welbeschouwd is de theorie niet meer dan een ideologische reconstructie van een ideaal geacht prechristelijk verleden, soms vermengd met moderne aannames over spirituele energieën. Maar deze theorie kan niet met feiten gestaafd worden. Integendeel, alle feiten wijzen erop dat het omgekeerde gebeurd is. Vanaf de vijftiende eeuw is er rond de kapel een cultus ontstaan voor Sint-Walrick, de patroon van zieken en met name koortspatiënten. Pelgrims kwamen naar de kapel ter genezing van koortslidders. In de zeventiende eeuw is de kapel tot ruïne vervallen, maar werd hij nog altijd door katholieke bedevaartgangers bezocht. In de negentiende eeuw was Sint-Walrick vergeten en meenden bedevaartgangers te maken te hebben met een kapel voor Sint-Willibrord.

In de Katholieke Illustratie van 1885-1886 plaatste de Wjchense onderwijzer Gomarius Emmanuel Mes (1849-1918) een tweetal legenden, die regelmatig voor oud worden

versleten, maar in werkelijkheid door hemzelf bedacht waren om de devotie te bevorderen. Enerzijds vertelt hij de legende van Heriberta, dochter van de heidense ro-verhoofdman Doodgrim, die woonde op de plaats van de latere kapel. De dochter dreigde te sterven aan de koorts, maar Sint-Willibrord kon haar door gebed genezen. Willibrord gebood het meisje tevens: 'Bind het snoer uwer haren aan den elzenstruik buiten uwe woning, en van dezen stond is de koorts geweken!' Na de genezing bekeerden vader en dochter zich tot het christendom. Kort daarop stierven zij als martelaren toen hun huis uit wraak in brand werd gestoken door de overgebleven heidense rovers. De christenen begroeven hun beenderen in een eenvoudig graf, en nadien bezochten vele christenen het graf die genezing van de koorts zochten.

De tweede legende betreft Karel de Grote, die in 777 bij het graf werd genezen en de kapel voor Sint-Willibrord te Overasselt heeft gesticht. Dat de kapel eertijds aan Sint-Walrick was gewijd en lang niet zo oud was, wist auteur Mes niet. Toen dit later bekend werd, werd Mes' legende aangepast en werd Doodgrim vervangen door Walrick, een rover die heilige werd en op wiens graf een eik geplant werd: de koortsboom.

Maar al deze legenden zijn relatief moderne bedenksels achteraf.

In de negentiende eeuw kwam men naar de kapel om er te bidden en geld te offeren in het offerblok in de ruïne. Daarnaast kwamen pelgrims in de loop van de negentiende eeuw naar deze heilige plaats om er de koorts van zieken 'af te binden' – de oudste betrouwbare getuigenis voor Overasselt stamt pas uit 1901. De devotie verplaatste zich daarbij van de kapelruïne naar de omliggende bomen en struiken. Het lapjesboomgebruik in Overasselt is dus van oorsprong katholiek. Volgens sommigen schrijft het ritueel voor dat men het lijfgoed ongemerkt ('s ochtends) moet vastbinden, en dat men daarna moet vertrekken zonder om te kijken. De oudste vermelding van koortsboomrituelen in Nederland stamt uit 1848, en Nederland heeft sinds de negentiende eeuw diverse genezende koortsbomen gekend, alsmede spijkerbomen, waar men genezing zocht tegen liesbreuk (zie: Yde). De zomereik die thans in Overasselt als koortsboom gebruikt wordt, is tussen 1910 en 1920 geplant.

Kortom, een laatmiddeleeuwse heiligenverering in verband met de koorts kreeg in de negentiende eeuw pas rituelen toegevoegd rond de koortsboom. Dergelijke feiten hoeven het geloof echter geenszins in de weg te staan. Volgens Bernard van Dijk werd een collega-journalist in 1989 getroffen door pfeiffer en geelzucht nadat

Koorts- of lapjesbomen in Overasselt bij de ruïne van de Sint-Waltrickskapel. De lapjes worden steeds vaker in de lagere bomen (links) gehangen, want de meeste mensen kunnen niet meer bij de takken van de grote boom (rechts).

hij in de krant had beweerd dat er geen koortsbomen meer in Nederland waren. De vloek werd pas opgeheven toen Van Dijk een sok van de patiënt in de koortsbroom van Overasselt was gaan knopen. De patiënt moest nog wel een paar weken revalideren. Van Dijk meent overigens dat het om echt lijfgoed moet gaan, zoals een sok, en dat een zakdoek al niet werkt. Het volgende relaas weerspreekt dat laatste:

Voor fotograaf en newageauteur Henk Ganzeboom is de koortsbroom bij Overasselt een krachtige spirituele energieplaats in Nederland. Hij knoopte de zakdoek van zijn zieke vriendin in de boom, die thuis met koorts lag. Eenmaal thuisgekomen had zijn vriendin nog altijd een rode bloes op de wangen van de koorts. Toen vertelde Henk waar hij geweest was en liet op de computer de foto van de zakdoek van zijn vriendin aan de koortsbroom zien. Ze keek ernaar, glimlachte en ging weer op de bank liggen. Even later bracht hij haar een glas water met een tablet paracetamol erin opgelost.

Mijn vriendin zat rechtop en zei: 'Het is weg... Ik heb geen koorts meer... Foetsie!'
Verbaasd vroeg ik: 'Weet je dat zeker? Heb je je temperatuur opgenomen?'
'Nee,' antwoordde ze, 'maar ik voel het gewoon. Eigenlijk al een paar minuten nadat ik de foto van de zakdoek aan de koortsbroom had bekeken. Het is echt weg. Ik voel me goed.' (TM)

Putten

HET SOLSE GAT

In werkelijkheid was het Solse Gat een oude leemput: men heeft er vroeger de blauwe leem weggegraven ten behoeve van de steenbakkerij. Toen dit feit eenmaal vergeten was en de put weer deels begroeid raakte, kwamen de fantasievolle verhalen los die moesten verklaren waarom er in die bosrijke heuvelrug uit de ijstijd ineens zo'n raadselachtige kuil lag. Naast het Solse Gat werd de put ook wel veelzeggend aangeduid als 'het Heidens Dal'. De Veluwe verhalenverzamelaar Jacob Gazenbeek (1894-1975) is zich terdege bewust geweest van de prozaïsche leemput, maar koestert tegelijkertijd het volksverhaal:

Waar nu het Solse Gat te vinden is, stond eeuwen geleden een imposant klooster. De prior en de broeders die daar woonden, spotten wat met

Er staat regelmatig water in het Solse Gat en Staatsbosbeheer heeft de contouren afgebakend met een laag hekje.

strengere kloosterregels: ze leefden als heidenen en hadden hun zielen aan de duivel verkocht. De kloosterlingen leefden in overdaad en weelde; ze hadden de zonde ten troon verheven. 's Nachts kwamen meermalen heksen, toverkollen en boze geesten op bezoek, en dan werd de zwarte mis, de samenvatting van de satansdienst, gelezen. De wijn werd er bij emmers vol gedronken en de hele nacht brandden de ovens om de gerechten gereed te maken voor de enorme braspertijen. Er waren mensen die, laat naar huis terugkerend, bij het passeren van het klooster binnen de muren ergerlijke geruchten hadden gehoord en zo werd er ook verteld hoe iedere nacht de vensters van alle kloostervertrekken verlicht werden als door een hels vuur. In een kerstnacht, nu al eeuwen geleden, moet er volgens het verhaal een hevige storm boven de Noord-Veluwe gewoed hebben en juist te middernacht klonk een verschrikkelijke donderslag, die de mensen de stuipen op het lijf joeg, want onweer in de winter was een grote zeldzaamheid, iets zeer bijzonders. Het bleef bij die ene vervaarlijke donderslag, maar storm en regen duurden nog lang voort. Eerst tegen de morgen nam het noodweer af.

Toen het goed en wel licht was, kwam een jonge, geheel ontstelde jongen het dorp Garderen binnenhollen en vertelde de kerkgangers opgewonden hoe hij in het bos bij Drie was geweest en dat het grote klooster finaal verdwenen was. Op de plaats waar het gestaan had, was alleen nog maar een ijselijk diepe kuil te zien. De bomen eromheen lagen tegen de grond, afgeknapt als lucifershoutjes. Toen dat nieuws zich als een lopend vuurtje had verspreid, liepen de dorpen leeg, want ieder wilde het wonder – natuurlijk een godsoordeel – zien. Van de statige toegangslaan tot het klooster was niet veel meer over; er was nog een met veldkeien geplaveid straatje te zien, meer niet: de aarde had zich voor het klooster en zijn zondige bewoners geopend en daarna weer gesloten. Maar sinds die nacht komt nu en dan uit de diepte van het Solse Gat een geheimzinnig gerucht. De klokken van het verzonken klooster beginnen op het middernachtelijk uur te luiden. Het klinkt onregelmatig en met schor, macaber geluid, of ze gebarsten zijn bij hun val. Onder het spookachtig geluid der klokken komen de geesten van de monniken uit het donker van de halfvernieldde toegangslaan

naar voren. Ze gaan gebogen en langzaam rondom het diepe Gat, waaruit een blauwe gloed opstijgt. Dan gaan de geesten der kloosterbroeders uiteen, om even later weer in een lange rij nader te komen en hun rondgang te maken onder het prevelen van hun sombere litanieën. Maar zodra de eerste zonnestraal als een gouden pijl over de nog slappende heide en de bossen smelt, vluchten de kloosterlingen plotseling jammerend weg, om te verdwijnen in het donkere diep van de sombere kuil waarin hun klooster verdween.

In varianten wordt soms gesteld dat er Puttense klokken in het Solse Gat verzonken zijn; in weer andere varianten is er een kerk verzonken. Volgens de meest gangbare versie is de leemput later aangezien voor een plek waar ooit een klooster in de grond zou zijn verzonken. Terugggevonden gebakken bakstenen (uit de bakoven) hebben in het verleden de suggestie gewekt dat er ooit een gebouw heeft gestaan. Een reden voor de goddelijke straf moest vervolgens wel een zondig leven zijn geweest, en wat is er voor monniken zondiger dan zuipen, vreten, nachtelijke omgang met heksen en demonen, en een pact met de duivel? Erger dan dit kan men het nauwelijks bedenken. Behalve in zeer droge zomers staan er doorgaans waterplassen op de bodem van het Solse Gat, en kunnen er in de nachtelijke uren gemakkelijk mistflarden uit optrekken. Zodra men daarin de schimmen van de zondige monniken ziet, is de sage nagenoeg compleet. Sagen over verzonken kloosters en klokken zijn verspreid over Nederland (zie ook: Sommeldijk), België en Duitsland opgetekend.

Er is nog een tweede sage bekend die zich afspeelt in de onmiddellijke nabijheid van het Solse Gat. Het is wederom een sage die spokerij moet verklaren. Vlak bij het Solse Gat liet een herder zijn schapen grazen. Er kwam een man voorbij die de weg naar Harderwijk vroeg; hij moest daar een groot geldbedrag heen brengen. Dit wekte de plotselinge hebzucht van de herder. In het verlaten bos wurgde hij de vreemdeling, en voor de zekerheid stak hij hem ook nog een paar keer met zijn mes. De herder beroofde de man van zijn geld en liet het lijk ergens in de bosjes achter. Korte tijd later werd het lichaam gevonden door een wandelaar. Er werd wel naar de dader gespeurd, maar hij werd niet gevonden. De herder had tot zijn dood de reputatie een eerzaam en spaarzaam mens te zijn. Toen hij overleed en werd begraven, moest men de volgende dag constateren dat de gewijde aarde zijn kist had uitgespuugd. De kist stond weer recht op boven de aarde. Nadat hij opnieuw begraven

was, gebeurde het voor een tweede maal. Toen begreep men dat dit een teken was dat de herder een misdadiger was geweest. Zijn lijk werd op een slee gelegd, en men spande er twee paarden zonder bit of toom voor. De paarden vonden hun eigen weg het bos in, en bleven stokstijf staan bij het Solse Gat, op de plek waar de vreemdeling vermoord was. Nu begreep iedereen wat er destijds was voorgevallen en werd de moordenaar op deze plek in ongewijde aarde begraven. Bij nacht en ontij spookt de rusteloze ziel van de herder er nog altijd rond...

De oudste optekening van de zojuist vermelde herdersage stamt uit de *Veluwsche sagen* van Van de Wall Perné uit 1917. Van de andere sage wordt voor het eerst gewag gemaakt in 1892, toen H. Baarschers vertelde over een verzonken kerk in het Solse Gat: 'Wanneer men daar te middernacht met het oor tegen een boom gaat liggen, hoort men nog eene klok luiden.'

Dat het Solse Gat – volgens moderne populaire veronderstellingen – een rol zou hebben gespeeld in de oude Germaanse rituelen voor de zonnegod Sol is niet veel meer dan een constructie en wishful thinking. In de tijd van de Germaanse stammen bestond het Solse Gat nog helemaal niet. Er bestaan geen historische bronnen die Germaanse vieringen (van bijvoorbeeld midwinterfeesten) in de nabijheid van het Solse Gat kunnen bewijzen.

Tegenwoordig maakt het Solse Gat deel uit van een wandelroute van Staatsbosbeheer en de vvv. Op de websites van onder andere de vvv's van de gemeenten Putten, Ermelo, Nijkerk, Garderen en Barneveld wordt het Solse Gat als toeristische attractie aanbevolen.

De plek is favoriet onder wichelroedelopers en zoekers van leylijnen, krachtplaatsen en energieën. Fotograaf en newageauteur Henk Ganzeboom schrijft in zijn boek *Spirituele plekken in Nederland*:

Diep verscholen in de nevelen van het oudste bos van Nederland ligt het Solse Gat. Een kuil in de aarde waar alle zintuigen door de geheimen van deze plaats worden aangesproken. Waar krachtige energie opborrelt tussen het zand en de bomen, en ontelbare mysteries en legenden zijn geboren. Een plaats van duister en van licht. Het Solse Gat opent de poorten in je geest die de kennis van eonen zou kunnen overstijgen, want iedereen die er is geweest, voelt een transformatie in zijn denken. Een plek van geesten, nimfen en andere bovennatuurlijke wezens, maar ook van duistere herinneringen aan een tijd dat de mens lichtzinnig met deze krachten leek om te gaan.

In de zomer van 1999 zorgde in streng protestants-christelijke kringen het gerucht dat wiccaheksen hun occulte rituelen bij het Solse Gat hadden uitgevoerd tijdens de duivelse Walpurgisnacht (30 april-1 mei) voor opschudding. De RPF/GPV-fractie in de gemeenteraad van Putten pleitte voor een verbod op heksenfeesten, gesteund door de Gereformeerde Gezindte Putten (GGP) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), met name omdat men vreesde dat tijdens de occulte erediensten het christendom vervloekt zou worden. De meeste andere politieke partijen geloofden niet in de feesten (de naam van de enige vermeende ooggetuige werd geheimgehouden) en ook niet in de mogelijkheid een verbod te handhaven. De nabije heksenkring van Harderwijk, die in 1996 een verbod kreeg op een middernachtelijk vuurritueel aan het Wolderwijd (een Veluwerandmeer), ontkende iets met de veronderstelde viering te maken te hebben gehad. (TM)

Uddel (gem. Apeldoorn)

HET UDDELERMEER EN HET BLEEKEMEER

Het Uddelermeer (150 bij 300 meter) is een zogenoemde pingoruïne uit het eind van de laatste ijstijd (circa 128.000 jaar geleden). Pingo's ontstonden destijds door het smelten van ondergrondse ijskernen. De deklaag van aarde gleed naar de randen van de zo vrijgekomen ruimtes, die verder volliepen met water. Omdat zulke ijskernen, gevormd door bevriezende kwelwater, meestal als heuveltjes boven het land uitstaken, vormde er zich ook een aardwal omheen. Het Uddelermeer is, ook al zegt de overlevering dat het grondeloos is, zo'n twee tot drie meter diep – tenminste, als we uitgaan van de waterlaag, want onder het water ligt meer dan vijftien meter slijk, een bezinsel van zo'n 13.000 jaar plantengroei. Een paar

Het Uddelermeer.

honderd meter ten noordoosten ervan ligt het Bleekemeer, ook een pingoruïne, maar deze is al vrijwel dichtgegroeid tot een veenmoeras.

In zijn de mondelinge overlevering wel heel erg veel ‘mooier’ makende *Veluwsche sagen* (eerste druk 1909-1912) vertelt Gustaaf van de Wall Perné (1827-1911) hoe beide meren ontstaan zouden zijn: door een strijd tussen de dondergod Thunar en een reuzenslang, die te hulp was geroepen door de vijandige winterreuzen. Thunar doodt de slang met zijn dondermoker, maar stort, bedwelmd door de giftige dampen die opstijgen uit het gat dat het dode monster in de aarde geslagen heeft, van zijn strijdswagen en valt een paar honderd meter verder neer. Zo zijn beide meren ontstaan. Deze duidelijk op de Noord-Germaanse mythologie geënte fantasie geeft overduidelijk geen lokale overlevering weer; iets authentieker schijnt zijn volgende verhaal, een variatie op het oude en wijdverbreide motief ‘slot verzonken als gevolg van de zondigheid der bewoners’:

Er moet, veel eeuwen geleden, op de plaats waar nu het Uddelermeer ligt, een groot en sterk kasteel gestaan hebben, waarin een heel rijk man woonde, die evenwel zo boos en slecht was dat hij wel de duivel in eigen persoon leek. Op een nacht, terwijl het vreselijk onweerde, haalden de reuzen de grond onder de burcht weg, zodat het gehele slot met de boze bewoner en al zijn schatten in een onmetelijke diepte verzonk. Dikwijls heeft men beproefd de schatten uit het meer op te vissen, maar het enige wat men ooit heeft bovengehaald, is de ijzeren vuurplaat van de haard.

Ook het Bleekemeer zou schatten bevatten. Er zijn vroeger gouden sieraden uit opgevist en ook zware eiken. Er moet ook nog een gouden kalf in liggen. Een andere sage meldt dat een christenprediker er een gouden beeld van de dondergod in geworpen zou hebben.

De literaire fantasieën van Van de Wall Perné worden door velen nog altijd serieus genomen. De emeritus-predikant H. Vreekamp uit Ede heeft mede hierin zijn en onze heidense wortels herontdekt, en pleit voor een herwaardering ervan in zijn *Zwijgen bij volle maan. Veluwse verkenning van Edda, Evangelie en Tora* (Zoetermeer 2003). (VdK)

Velp (gem. Rheden)

MOOI-ANN VAN VELP

Ann was een eenvoudig en arm meisje, en bosbessenplukster. Tijdens haar werk werd zij opgemerkt door de kasteelheer van Biljoen. Omdat ze zo mooi was, noemde de heer haar Mooi-Ann. De trotse, wrede heer nam het meisje op in zijn woning. Hij beloofde haar een zorgeloos leven van luxe en weelde. Omdat hij al snel uitgekeken was op zijn verovering – het meisje werd met het verstrijken van de jaren steeds minder mooi – besloot hij zich echter van haar te ontdoen. Op een dag werd het levenloze lichaam van Ann tussen de waterlelies in de kasteelgracht aangetroffen. Het is niet geheel duidelijk of ze zelf een einde aan haar leven heeft gemaakt of dat de kasteelheer haar van het leven heeft beroofd.

De geest van Mooi-Ann van Velp zou nog steeds rondwaren in de luthof rondom kasteel Biljoen. Zij vindt geen rust. Als lokgeest trekt ze knappe mannen naar zich toe die het terrein op komen. Mooi-Ann zou als nevel rondom het kasteel opduiken. Haar slachtoffers laat zij hetzelfde lot ondergaan als dat haar eerder overkomen is. Slechts door de zinnen ‘Zoo gij van God zijt, kom nader. Zijt ge van den duivel, wijk van mij’ uit te spreken kan de geest van Mooi-Ann worden verdreven.

Het verhaal van Mooi-Ann van Velp is een verzonnen sage, in 1840 door Mark Prager Lindo (1819-1877) opgeschreven voor zijn eigen Mooi-Ann, Johanna Nijhoff uit Arnhem. Hij trouwde met haar in 1844. Lindo was bekend onder het pseudoniem ‘de Oude Heer Smits’. Veel van het werk van de Brit Lindo is geënt op de Engelse letterkunde. Gedacht wordt dat de sage van Mooi-Ann van Biljoen geïnspireerd is door werk van Keats, Spenser en Rymer. In de *Arnhemsche Courant* van 16 augustus 1840 vertelt Lindo dat er een schone jonkvrouw rond dwaalt op een bal in het Heerenlogement te Velp. Een oude heer (denk aan het pseudoniem van Lindo) vraagt haar ten dans. Arm in arm wandelen ze de zaal uit. Ze vertelt dat men haar Mooi-Ann noemt en dat iedereen in Velp haar kent. Na de woorden ‘Nee, ik wil u niet doden’ is ze plotseling verdwenen. In dit verhaal geeft ‘een oude boerin’ nadere inlichtingen. Ze meldt dat de achttienjarige dochter van de heer van het dorp, Mooi-Ann, een verhouding had met de jonker van Bil-

Links: Kasteel Biljoen te Velp. Rechts: Mark Prager Lindo bedacht de sage van Mooi-Ann van Velp, die hij opschreef voor zijn eigen Mooi-Ann, Johanna Nijhoff uit Arnhem.

joen. Ze werd door hem geschaakt en onderging de verdrinkingsdood. Ze verschijnt nu als geest aan vrijgezelle jonge mannen om hen dezelfde dood te laten ondergaan. De geest van het meisje blijft moorden. Mooi-Ann verscheen volgens de boerin in latere jaren regelmatig voor menig jongeling, onder wie een jonge gezel die naar Arnhem reisde. De vijver van Biljoen raakte op deze manier gevuld met doodsbeenderen. Om die reden werd het water in latere jaren uitgebaggerd en de beenderen zouden zijn gebruikt als fundamenten voor een grote stenen brug. Te Velp was er geen jongeman meer te vinden. Op de zestig ongetrouwde dames woonde er ooit maar één ongetrouwde heer.

Bijgeloofbestrijder Marten D. Teenstra, maar ook Josef Cohen, schrijver en bewerker van volksverhalen, nemen het verhaal aan voor een 'ware', overoude sage. Cohen vermoedde zelfs dat er verscheidene lezingen van de sage moeten hebben bestaan, die echter verloren zijn gegaan.

H. Kerckamp, die in diverse werken schreef over Velp en omgeving, was in 1938 de eerste die de literaire herkomst van het verhaal van Mooi-Ann oprakelde.

De latere versies van het verhaal van Mooi-Ann van Velp zijn overduidelijke voorbeelden van overschrijfgedrag van (volksverhaal)schrijvers, die niet teruggingen naar de bron(nen) van het verhaal. Op deze manier zijn

vele volksverhalen door het geschreven woord in de mondelinge overlevering bekend geraakt. (RAK)

Voorst

BLAUWE GERRIT

Blauwe Gerrit (Blaauw Garrit) is een plaaggeest. Hij waart rond in de omgeving van het dorpje Voorst, maar hij is ook elders op de Veluwe gesignaleerd, zoals nabij Bussloo, Elspeet, Elburg, Gietel, Heelsum, Hulshorst en Staverden. Blauwe Gerrit is geen rusteloos rondzwervende mensenzien, maar een demonisch wezen, dat van meet af aan een bovennatuurlijk bestaan heeft geleid. Sommigen beweren dat hij een duivel is, anderen dat hij een aapachtig uiterlijk heeft. Blauwe Gerrit is in elk geval een ongrijpbare geestverschijning die er dol op is mensen te plagen en te sarren. Hij heet 'blauw' omdat hij waargenomen kan worden als een blauwe nevel, al beweren anderen dat hij een blauwe mantel draagt.

Vanuit de verte lijkt Blauwe Gerrit op een dwaallichtje. Naderbij gekomen kan hij geruisloos op iemands schouder gaan zitten. Vervolgens wordt hij zwaarder en zwaarder, zodat de wandelaar geen stap meer kan zetten. Zo kan hij uren blijven zitten, tot hij plots weer schater-

Links: De plaaggeest Blauwe Gerrit is op de schouders van de ridder gesprongen, zodat deze geen stap meer kan zetten. Rechts: Schilderij van de Zwolse beeldend kunstenaar Rana Berends uit 2008 van dichter B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884).

lachend wegvliegt. In een andere sage ging Blauwe Gerrit eens op de schep zitten van een molenaar, die zich een te grote schep meel wilde toe-eigenen. Een uur lang zat er geen beweging meer in de schep. Daarna verdween Blauwe Gerrit weer grinnikend en besloot de molenaar een bescheidener schep meel als loon te nemen. Ook nam hij plaats op boerenwagens en werd dan zo zwaar dat het paard de wagen niet meer vooruit kon krijgen. Gerrit zette boeren zo soms een dag lang vast – hij deed dat naar verluidt soms om voerlui te pesten die een slok te veel op hadden. Grote schade berokkende Blauwe Gerrit eigenlijk nooit. De meest uitgewerkte sage over Blauwe Gerrit gaat aldus:

De jonker van Bussloo was de hele dag op jacht geweest en had helemaal niets gevangen. Het was ijszig koud toen hij tegen de schemering terugkeerde naar zijn kasteel. Onderweg stuitte hij op een mooi zwartharig meisje van zeventien jaar, dat hout aan het sprokkelen was om het hutje van haar arme en zieke moeder, die weduwe was, te kunnen verwarmen. De jonker liet een wellustig oog vallen op het onschuldige kind en sprak haar aan. Aanvankelijk bood hij aan haar op zijn paard naar huis te brengen.

De sprokkelaarster was echter op de hoogte van de losse zeden en slechte reputatie van de jonker, en zweeg. Maar voordat ze het wist, werd Hanna – zo luidde de naam van het meisje – door de jonker voorop zijn paard getild. Nu had hij toch nog zijn jachtbuit. Geruststellende woordjes fluisterend nam hij haar mee richting zijn kasteel. Hanna moest huilen; ze kon niet ontkomen aan de ferme greep van de jonker en bad Maria stilletjes om bijstand. Plots kreeg ze de plaaggeest Blauwe Gerrit in het oog. Hanna riep de jonker op om weg te rijden en haar thuis te brengen, maar de jonker was nog voor de duivel niet bang en wilde van geen wijken weten. Op het moment dat Blauwe Gerrit op de hals van het paard ging zitten, bleef het dier echter doodstil staan. Zweep noch sporen hielpen om het paard vooruit te krijgen. De jonker trok overmoedig een dolk en stak naar Blauwe Gerrit, maar hij raakte slechts het luchtledige. Nu werd de jonker bang en hij stapte van het paard om te voet te kunnen vluchten. Meteen sprong Blauwe Gerrit bij de jonker op zijn schouder, en stond deze als aan de grond genageld. Midden in de vriesnacht stond hij daar te klappertanden met Gerrit op zijn nek, die almaar

zwaarder werd. Slechts één iemand kon hem redden. 'Ik geef je mijn paard als je hulp gaat halen,' zei de jonker tegen Hanna. Zij reed weg, haalde haar takkenbos op en ging naar huis. Haar moeder had daar in angst zitten wachten, bang dat haar lieve dochter was meegenomen door rondzwervend roversvolk. Even schrok de moeder toen ze Hanna op een paard zag. Ze meende dat het het dodenpaard was dat zielen naar het hiernamaals bracht, maar Hanna kon haar geruststellen. Moeder en dochter zonden vervolgens een dankgebed naar God en Maria. In de ijzige wind stond daar nog altijd de jonker met Blauwe Gerrit op zijn rug, en het begon ook nog eens te sneeuwen. Pas toen de zon weer opkwam, liet Gerrit hem los, en met ijspegels in zijn haar en baard strompelde de jonker terug naar zijn kasteel. Thuisgekomen durfde hij niemand te vertellen hoe hij zijn paard was kwijtgeraakt. Hanna bracht het paard naar een ridder en kreeg er een buidel goudstukken voor. Nu was Hanna rijk en een jaar later werd haar bruiloft gevierd.

De oudste vermelding van Blauwe Gerrit is te vinden in een aflevering van het tijdschrift *De Navorscher* uit 1852. Hij wordt daar gelokaliseerd rond het dorp Voorst, en wat de plaaggeest voornamelijk doet is op wagens gaan zitten en zwaar worden, zodat de wagens niet verder meer kunnen. Het verhaal van de jonker, het meisje en Blauwe Gerrit is voor het eerst als het gedicht 'Blaauw Gerrit (eene sage van Veluwezoom)' door B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) opgenomen in zijn bundel *Winteravondrood* uit 1876. Als Gerrit het meisje te hulp komt, lezen we:

Zijn wapperend, hemelsblauw mantelkleed
blonk
In wondervol licht, schoon ook de avondzon zonk;
Hij rolde zijne oogen in toornigen moed,
Twee schitterende bollen in vuurrooden gloed.

Het plaaggeestmotief bestond al, maar daaromheen heeft de baron dus een romantisch literair verhaal bedacht, waarin Blauwe Gerrit niet langer plaagt om het plagen, maar om een morele misstand recht te zetten. De sage werd door enkele verzamelaars genegeerd als te literair van oorsprong, terwijl anderen het verhaal wel bewerkten en overnamen in nieuwe sagenbundels. In modernere varianten blijken de gebeden tot Maria te zijn weggevoerd en wordt aan het slot het huwelijk als hoogtepunt

in het leven van Hanna overgeslagen – voortschrijdende secularisatie en emancipatie zullen daarbij een rol hebben gespeeld. Ook de inmiddels politiek incorrecte vrees van de moeder dat haar dochter door kinderrovende zigeuners is ontvoerd, wordt in meer moderne versies zelden nog aangetroffen. In andere en recentere Blauwe Gerrit-sagen zien we de plaaggeest wat vaker optreden als corrigerende demon – waarschijnlijk uit een impliciete hang naar moralisme en gemotiveerd handelen en een afkeer van wreedheid en zinloos geplaag.

Op internet is de sage van Blauwe Gerrit tegenwoordig ook te vinden als een bruikbaar Halloweenverhaal, voor als jongeren elkaar op Halloween met verhalen willen laten griezelen. Blauwe Gerrit wordt niet door een specifieke dorpsgemeenschap op de Veluwe exclusief geclaimd, ook niet door Voorst. (TM)

Vorden (gem. Bronckhorst)

SCHELLE GUURTE

Als men van Vorden oostwaarts naar de Wildenborch loopt, dan liggen aan de noordkant van de weg de Belten, waaronder een die de Schelleguurtjesbelt genoemd wordt. J.H.G., oftewel de in Vorden geboren Johan Hendrik Gallée (1847-1908), de eerste hoogleraar germanistiek en Sanskriet te Utrecht, vertelt in de eerste jaargang van het mede door hem opgerichte tijdschrift *Driemaandelijksche Bladen van de Vereeniging tot onderzoek van Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland* – een ware *Fundgrube* voor het volksverhaal in Oost-Nederland – over deze heuvel (in dialect):

Ik heb wel eens horen vertellen dat in de tijd dat de vuulken [of vuleken, witte wieven] nog in de heuvels bij de Wildenborch woonden, een boer zijn eerste vrouw was kwijtgeraakt en dat ze pas vele jaren later weer voor het licht was gekomen. Dat kwam door haar stiefdochter. Die moet gezegd hebben dat ze, toen zij op kerstavond uit het dorp kwam om olie voor de oliekoeken te halen, en toen ze bij de Belten gekomen was, dat toen een daarvan geopend was en blonk van alle lampen die daarin waren aangestoken. Er was toen een oude vrouw naar haar toe gekomen en die zei: 'Aaltje, kom maar hier; ik meen het goed met je; ik heet Guurte, kom er maar in en neem mee zoveel als je wilt.' Aaltje was naar binnen gegaan en

had een zilveren kandelaar meegenomen, en daarmee was ze ook thuisgekomen.

De oude boerin was een kwaai, zeiden ze. Die wilde het ook eens proberen. Toen het weer Kerstmis was, ging ze naar de heuvel. Het ging haar net zoals Aaltje, maar zij wilde veel hebben en intussen had de kerkklok twaalf geslagen en toen was de berg weer dichtgegaan. Ze zat erin en het heeft wel zeven jaar geduurd voor ze er weer uit was, maar zij meende het waren zeven uren geweest. De boer was intussen weer getrouwd, en van kwaadheid is ze in een zwarte kat veranderd. Soms kun je haar nog zien lopen, maar pas op, want ze vliegt je aan.

Gallée had deze sage al eerder bewerkt, breed uitgesponnen en gedateerd op 1870 als 'prätöje van 't volk' onder de titel 'Het verhaal van Schële Guurte'. Dit werd gepubliceerd in de dialectbloemlezing *Van de Schelde tot de Weichsel* als specimen van de streektaal van 'de Graafschap Zutphen tussen Warnsveld, Hengelo, Groenlo, Borculo, Lochem en Laren'. Het is een voorbeeld van het oude en zowel in de schriftelijke als in de mondelinge overlevering wijdverbreide motief van een *supernatural lapse of time* in *fairyländ*: het geloof dat in een 'andere wereld' dan de mensenwereld de tijd zoveel langzamer gaat dat mensen die menen slechts korte tijd in die 'andere wereld' te hebben doorgebracht merken dat als ze terugkomen er in de gewone wereld al vele jaren, zo niet al eeuwen verstreken zijn. In deze overlevering is de 'andere wereld' – *fairyländ* – de ondergrondse woonplaats van de voor Oost-Nederland zo typerende witte wieven. *Vuleken* is een oudere regionale benaming voor deze in hoogten wonende demonische wezens. Ook werden ze eertijds wel *guerkens* genoemd, vandaar wel de namen Guurte en Schelleguurtjesbelt. De dichter A.C.W. Staring (1767-1841), heer van de Wildenborch, kende ook al een variant van dit verhaal, want hij weet te vertellen dat toen omstreeks 1790 een arbeider 's nachts langs de Schelleguurtjesbelt ging, hij de heuvel open zag staan en in een verlichte ruimte daarin een tafel vond waarop zilveren kandelaars, schotels en bekers stonden.

Na de Tweede Wereldoorlog kon de volksverhaalverzamelaar Henk Krosenbrink in Vorden en omgeving dit verhaal nog steeds horen, zij het ook zonder witte wieven en het verschil tussen andere-wereldtijd en onze-wereldtijd:

In de Schellegäorkensbulten woonde een heks en vlak daarbij een boer. Daar was een meisje bij in-

getrouwd. Die had het niet best, want haar schoonmoeder was een vinnig wijf. Op oudejaarsavond waren ze aan het olieballen bakken en toen was de olie op. De jonge vrouw moest nog laat naar het dorp om olie te halen. Toen kwam ze bij de Schellegäorkensbulten de heks tegen. Die vroeg waar ze zo laat nog heen moest. En de jonge vrouw vertelde dat. Toen zei de heks: 'Ga maar mee. Ik heb ook olieballen gebakken, dan krijg je er wel wat mee.' De vrouw gaat mee en ze kan zo veel olieballen krijgen als ze hebben wil. Daar zat van alles in, in dat hol van de heks. Die zegt tegen haar: 'Zoek maar uit wat je hebben wilt. Dat mag je meenemen.' Na lang rondkijken neemt ze een klein zilveren lampje mee, want ze wilde niet te begerig zijn. Toen ging ze met de olieballen op huis aan. Ze vertelt daar alles en de schoonmoeder begint te schelden, dat ze niet meer meegenomen heeft. En het volgende jaar op oudejaarsavond ging ze er zelf op uit. Zij ontmoet ook de heks en wordt ook binnengenoed. Ze kreeg ook olieballen en mocht ook uitzoeken. Ze zocht en zocht, maar zag telkens nog wat mooiers liggen. Toen sloeg opeens de klok twaalf uur, zo lang had ze gezocht, en ze kon niet meer weg. Zeven jaar heeft de heks haar daar vastgehouden.

Gallée noemt in 1902 bij Vorden ook nog een Vulekensberg, maar die was toen al afgegraven. Daar woonden veel vuleken in. Die keerden als ze daarvoor in de stemming waren 's nachts bij de boeren in de omgeving het melkgerei om. (VdK)

Waardenburg (gem. Neerijnen)

FAUST

Er zijn twee plaatsen in Nederland die zich kunnen beroepen op een Faust-traditie. Behalve Leeuwarden, waar het verhaal de ronde deed dat de magiër door verschillende poorten tegelijk de stad binnenkwam, is dat vooral Waardenburg, waar hij op het slot verblijf zou hebben gehouden. In de jaren zestig van de twintigste eeuw tekende schrijver, dichter en volksverhalenverzamelaar Henk Kooijman bij vijf mannen in de buurt van Waardenburg een sage over dokter Faust op. Het meest uitvoerige verhaal hoorde hij van een plaatselijke fruitteiler:

Scènes uit de Faust-geschiedenis in de Geldersche Volksalmanak voor 1842. Faust gooit meel in het water, dat de duivel er weer uit moet halen, en de duivel trekt Faust door het tralieraam naar buiten.

Vroeger konden veel mensen niet lezen of schrijven. Maar sommigen konden goed fantaseren. Ik weet wel: toen wij kleine jongens waren, hoorden wij dat graag; dan gingen we soms met z'n zevenen of z'n achten buurten bij die mensen. Ik heb vroeger eens een buurman gehad, dat was een man van in de tachtig, die kwam uit Varik. Die kon hele avonden vertellen. Vreemde verhalen, spoken en heksen, en over die legende van dokter Faust. Daar zijn ook boeken over geschreven. Wat ik daarvan weet: dokter Faust zat altijd 's nachts te lezen in een heel dik boek aan een ketting met een slot. Toen kwam de duivel, want dokter Faust wist geen raad meer. Toen had dokter Faust een accoord gesmeed met de duivel, dan zou hij zevenentwintig jaar jong blijven en dan zou hij zevenentwintig jaar een jonkman blijven. En dan moest hij altijd winnen met kaarten en hij moest alles krijgen wat hij wilde. Dokter Faust had z'n eigen verkocht aan de duivel. Maar de duivel had het niet makkelijk. Dokter Faust zaaide een zak meel in een heg van doornen en als hij daarmee klaar was, dan moest de duivel het opgeraapt hebben, dus de duivel had het niet zo gemakkelijk. En hij moest een brug slaan over de Waal, daar moesten paarden over, en de duivel moest de brug afgebroken hebben zodra de paarden aan de overkant waren.

En zo ging dat verder. Maar toen was de zevenentwintig jaar om en toen kwam de duivel bij dokter Faust. Dokter Faust zegt: 'We gaan erom kaarten.' Nou, ze gingen kaarten en Faust won het van de duivel. Maar 't was 's nachts twaalf uur. Faust had een koppel vrienden bij hem. Toen hoorden ze opeens lawaai. Dokter Faust ging in een andere kamer en toen hoorden zijn vrienden kermen; toen had de duivel hem boven in het kasteeltorentje door de muur gescheurd. 's Anderendaags lagen overal de stukken buiten. Toen hebben ze die resten begraven, maar daags daarna lagen ze er weer. Dat gat in de muur hebben ze dichtgemetseld, maar geregeld vielen de stenen eruit. Toen hebben ze daar maar een luik in gezet, en dat is nou nog zo.

Met dat lezen en schrijven viel het overigens wel mee, aangezien de Faust-sage sinds de zestiende eeuw al als volksboek in omloop was. De fruitteler vertelde evenwel voornamelijk een negentiende-eeuws verhaal, dat ook populariteit genoot in liedvorm.

Faust zoekt naar de steen der wijzen, maar ziet dat steeds mislukken:

Ten laatste wordt hij radeloos
En, 't lange zoeken moede,

Roept hij, verdrietig, wrevlig, boos,
Gramstorig, vol van woede
Den Duivel tot den bijstand aan
En ziet hem daadlijk naast zich staan.

Faust liet de duivel de beste wijnen, het lekkerste eten en de mooiste bloemen bezorgen (nog mooier dan in de bollenstreek), en hem bovendien reisesjes naar Rome, Berlijn en Constantinopel organiseren. Hij scheidte er ook genoeg in de duivel te plagen en hem op te dragen een brug naar Bommel te bouwen en die weer af te breken zodra hij eroverheen was:

Soms nam hij wel een schepel garst
En wierp die in de doornen
En JOOST, die schier van woede barst,
Bragt de uitgestrooide kooenen,
Eer nog de nacht van de aard verdween.
Juist als 't geweest was, weêr bijeen.

Dan gaat FAUST soms een zak met meel
Met drappig water mengen,
Dat JOOST hem 's morgens op 't kasteel
Gezuiverd weêr moest brengen.
Zoo toch bepeinst hij dag aan dag
Hoe hij den duivel plagen mag.

Het lied eindigde ermee dat de duivel Faust bij zijn haren uit het raam van het slot trok en meevoerde naar de hel. Dat werd destijds ook gedetailleerder verteld:

Hij had hem zo door de traliën van het raam getrokken dat het felrode bloed eraan bleef zitten en tegen de muur spatte. Men heeft vaak geprobeerd de vlekken weg te poetsen, maar dat lukt regen noch snee[uw] noch mensenhand, en die zullen blijven zitten zolang het kasteel en de toren overeind blijven.

Aan het einde van de negentiende eeuw was dit nog min of meer bekend en werden er zelfs nog strofen van het lied geciteerd. Weer zeventig jaar later vertelden de overige zegslieden van Kooijman het verhaal in hoofdlijnen ook zo. Faust had de duivel getreiterd en die had hem uiteindelijk door het raampje naar buiten gesleurd. De overlevering is redelijk constant gebleven, mede door het bestaan van gedrukte versies. Die weken overigens af van wat er in de oudere volksboeken over Faust werd verteld. In de lokale overlevering werden ook elementen opge-

nomen van wat elders tot de pogingen behoorde om het contract met de duivel te verbreken door hem een taak op te dragen die hij niet kon uitvoeren (zie: Stramproy). Alleen het onafwendbare einde van de magiër bleef gehandhaafd. In tegenstelling tot zijn collega's elders kon Faust bijvoorbeeld niet de duivel opdragen een menselijke wind te vangen of kroeshaar steil te maken.

Marten Toonder liet zich door deze geschiedenis inspireren toen hij in 1941 de boze tovenaer Hocus Pas in de Drakenburcht liet wonen, die later Bommelstein werd (vanaf Waardenburg is de Bommelerwaard aan de overkant van de Waal). De naam van de bediende Joost blijkt aan die van de duivel te zijn ontleend. (WdB)

Wageningen

DE TOVERDOKTERS

'In Wageningen,' schreef auteur O.G. Heldring in 1838, 'is er een machtige tovenaer, die gezag over de heksen in de Betuwe schijnt te hebben.' Hij doelde hiermee op de paardendokter en duivelbanner Pieter Sirie, afkomstig uit Koblenz. Zijn zoon Hent nam later de praktijk over en werd befaamd in grote delen van Gelderland, van Kootwijk en de Veluwezoom tot in de Betuwe, van waaruit klanten hem in Wageningen bezochten. Soms liet hij zich ook wel halen. Hent Sirie (1824-1893) woonde op de grens tussen Wageningen en Bennekom, vandaar dat de een hem in Wageningen en de ander hem in Bennekom plaatste. Voor een toverdokter is dat ook toepasselijk, aangezien die toch opereert op de grens tussen het bekende en het onbekende. De man was daarbij katholiek in een bepaald protestantse streek en had bovendien regelmatig moeite met de grens tussen nuchterheid en dronkenschap. De hier volgende verhalen

Het huis van Hent Sirie.

vormen een selectie van wat er over hem de ronde deed en werden in 1966 aan verzamelaar Engelbert Heupers verteld door een hervormde jachttopziener in Valk.

Sirius, die woonde in Bennekom en dat was een duivelbanner, een toverdokter, die de mensen weer beter maakte as ze betoverd waren, en dat kwam wel eens voor in die dagen. Jan Hal uit Kootwijkerbroek was ook eens op een keer betoverd. Slim! Sirius werd gehaald met paard-en-wagen. Jan kreeg een borrel en hij lustte ze ook graag, nou, toen nog één en nog één en toen zei Jan tegen Sirius: 'Ik wist niet, dat ik zo kon zupe.' Maar Sirius zei: 'Neem er direkt nog één, want de laatste motten het hem doen.' Zeven borrels zoop Jan Hal op en toen was hij de ouwe weer. De betovering was over. Sirius die wist het. Het moeten er altijd zeven wezen, anders heeft het geen zin. Jan heeft er nooit geen last meer van gehad.

Berend van Beek, ook zo'n onverschillige kerel hier, is eens een keer met Sirius meegereden. 'Ik kan wel moake, dat 't peerd gin stap meer lope kan,' zei Sirius teugen Berend. Berend die schrok en zei tegen hem: 'As je hier begint te tovere, dan stik ik je zo het mes in je donder', en hij haalde het al voor den dag. Maar toen liet hij 't paard wel lopen, maar als 't een ander was geweest, dan had hij wel eens geprobeerd of hij 't paard niet kon betoveren. Dan had hij weer wat verdiend.

Op de Watermolen mankeerde de vrouw wat. Er werd getoverd en ze was behekst. Sirius wier weer gehaald. De vrouw moest de deur uit, direct. De hele boerderij werd vergrendeld. En toen hoorden ze de hele nacht de wanmolen vortgaan, de wanmolen die draaide maar, een leven, een leven en de molen ging maar vort. 's Morgens mocht de boer pas kijken en toen hij naar binnen ging, lag de hele deel vol stront. 'Ruim de boel maar op,' zei Sirius, 'de vrouw is beter.' En 't was zo, van stonde af aan was ze beter. 't Mens had nergens geen last meer van.

In een aantal andere door Heupers verzamelde verhalen zeggen zijn zegslieden dat 'Sirus', 'Seri' of 'Siri' (Heupers zal het niet altijd goed verstaan hebben) op de Klomp bij Veenendaal woonde. Omdat Hent zijn hele leven in Wageningen is gebleven, is het goed mogelijk dat onder

deze laatste 'Sirie' een familielid verstaan moet worden – zijn neef of zijn schoonzoon. Elders in Nederland kwamen wel meer van dergelijke families voor.

Sirius was een ouwe koedokter, maar hij was geen veearts. Mijn grootvader heeft hem goed gekend, ze haalden hem vroeger overal bij: als er een koe ziek was of een paard kreupel en ook als de boel betoverd was. Hij woonde onder Bennekom, die kant uit, en als ze bij hem kwamen, dan kroop hij uit een kelder, daar woonde hij in. Dan zei hij direct dat hij al wist dat ze zouden komen en dat hij mee moest. Hij wist al wat er aan de hand was bij ze. Ze hadden hem eens een keer gehaald in de nacht. 't Ging natuurlijk met paard-en-wagen. Sirius moest naast de voerman zitten. Toen moest hij gezegd hebben tegen de voerman: 'Kom niet aan die kant zitten, want dan verongeluk je vannacht.' Die kerel schrok, maar hij ging toch aan de andere kant zitten. Als Sirius uit z'n kelder kwam, dan was-ie nat van 't zweet. 't Kostte hem wel inspanning om alles te weten.

Vanuit Ede woonde Hent Sirie inderdaad richting Bennekom en als hij uit de kelder kwam, wilde dat waarschijnlijk zeggen dat hij daar zijn klanten had afgeluisterd voordat hij ze ontving. Hij was inderdaad geen veearts in de zin dat hij een certificaat van de Utrechtse veeartsenijsschool bezat. Maar omdat er, zeker in de negentiende eeuw, niet voldoende veeartsen beschikbaar waren, was een aantal leken een patent verleend en Sirie viel onder die categorie. Zijn aanvragen met het gerecht betroffen de onbevoegde uitoefening van de geneeskunde bij mensen.

In de pers werd Sirie afgeschilderd als een onbevoegd genezer en niet zozeer als een duivelbanner. Mede door toedoen van de toen nog jonge Vereniging tegen de Kwakzalverij stond hij eerder bekend als een 'piskijker' dan als iemand die adviezen tegen betoveringen gaf. De commissaris van politie in Wageningen, die Sirie op heterdaad wilde betrappen en hem met dat doel als patiënt bezocht, berichtte dan ook over de flesjes urine waarmee klanten aankwamen, doorgaans van zieke familieleden. Het verhaal deed ook de ronde dat iemand die met paardenpis bij hem was gekomen een schep haver als medicijn had meegekregen. Zo'n verhaal zal versterkt zijn doordat Sirie zijn klanten op het hart drukte tegen de politie te zeggen dat hij ze medicijnen voor hun vee had meegegeven in plaats van voor hun familie. Voor het

eerste kon hij niet veroordeeld worden, voor het laatste wel, wat ook een aantal keren gebeurde.

Was hij voor de een voornamelijk een vloekende en beschonken oplichter, voor de ander was Sirie een man met macht. Zelfs als ze niet kwamen om onttoverd te worden, bleef Sirie voor hen wel een genezer die zaken vooruit wist en toverij kon bestrijden, en macht had over mens en dier. ‘Oude Bennekomse boeren durfden wanneer ze naar Wageningen gingen niet langs de woning van Sirie, omdat hij altijd paarden kreupel liet lopen,’ werd nog in 1979 ter plaatse verteld. ‘Hij had een grote ton medicijnen waaruit hij mens en dier hielp. Hij was zeer onverschillig en vloekte erg.’ (WdB)

Winterswijk

HET WANDELLENDE DEKBED

Een Winterswijks gezin had de twijfelachtige priemeur een wandelend dekbed te bezitten. Direct na de aankoop werd het dekbed uitgespreid, maar tot verbazing van de vrouw lag de warme aanwinst korte tijd later naast het bed. Een ‘wandeltocht’ die zich nog enkele keren herhaalde. Teruggebracht bij de interieurzaak onthulde het dekbed zijn mysterie: de donsveertjes bleken niet goed schoongemaakt te zijn en bevatten nog stukjes huid. Een ideale huisvesting voor een enorme hoeveelheid maden, die zich dit hapje niet lieten ontgaan en het dekbed voortdurend in beweging bracht.

Het verhaal over het wandelende dekbed werd op 6 januari 1986 geplaatst in het *Leidsch Dagblad*. Op 21 december 1991 werd een soortgelijk verhaal genoemd in *Vrij Nederland*. Met een ingezonden brief reageerde een lezer enkele maanden later dat zijn eigen verhaal – dat hij vaak had doorverteld – de oorsprong van het dekbedverhaal was. De nieuwe veren kussens die hij had gekocht gingen steeds meer stinken. Uiteindelijk bracht hij ze terug naar de winkel. De man vertelde dat de geur veroorzaakt werd door ‘het broeien van slecht schoongemaakte veren, waarschijnlijk met bloedresten aan de uiteinden’.

Het verhaal komt ook voor in de mondelinge overlevering. Nog in 2007 werd het verhaal over het wandelende dekbed op mp3-voicerecorder opgenomen tijdens veldwerk voor het Documentatie en Onderzoekscentrum Volksverhaal van het Meertens Instituut in het Groningse Midwolda. Vertelster Imca Marina vertelde dat zij het had gelezen in de *Libelle* en had gehoord van

een dekbeddenleverancier op Texel. Hoewel de zangeres twijfelde aan het waarheidsgehalte van het verhaal, vertelde ze dat er enorm om gelachen werd, ‘dus het zal ook wel een broodje aap zijn’. Ook op internet circuleert het verhaal op diverse pagina’s. Op *Broodjeaap.nl* van journalist Patrick Arink, die niet alleen een website beheert, maar ook broodjeaapboekjes en -kalenders verkoopt, wordt het verhaal ontmaskerd als een onware moderne sage, maar het verhaal wordt – zoals het zulke sagen betaamt – nog regelmatig als waargebeurd verteld. Zo schrijft Zomgmoz (een internetnickname) op *Forum.fok.nl* op 19 juli 2008: ‘Een vriend vertelde dus laatst wat er bij z’n burens was gebeurd’, waarna hij het gangbare verhaal over het wandelende dekbed vertelt.

Het verhaal staat bij moderne sagenonderzoekers bekend als ‘Contaminated Comforters; Maggots wriggling inside move it off the bed’. Broodjeaapverhalen zijn – net als andere volksverhalen – een internationaal genre. Het verhaal van het wandelende dekbed heeft Nederland als kerngebied.

Toch komen motieven uit het verhaal van het wandelende dekbed ook in andere verhalen voor. Ongedierte (met name slangen) komt in verhalen vaker voor in materiaal (dekens, jassen en speelgoed). Een kruipende aankoop met ongedierte duikt eveneens op in Vlaamse vertellingen uit 1981. Scholiere Marie Proost vertelde dat een vrouw een lever kocht bij de slager en hem in de ijskast legde. Toen ze later op de dag de ijskast opende om boter te pakken, zag ze tot haar verbazing dat de lever zich om een fles melk gedrapeerd had. Ze legde het stuk vlees weer op zijn plaats, maar toen ze later nog eens keek hing het weer rond de fles melk. Toen ze de lever liet onderzoeken, bleek dat hij helemaal vol bacteriën zat die naar de melk toe kropen. De Vlaamse leraar M.J. Thys vertelde dat in melkerijen zakken met kaas aan één kant van de kelder werden gezet. De volgende morgen stonden de zakken aan de andere kant van de kelder. Het waren de schimmels, maden en bacteriën geweest die de kaas hadden laten lopen.

Hoewel Winterswijk zichzelf toeristisch profileert met de slogan ‘Je komt op verhaal in de Achterhoek’, komt het broodjeaapverhaal van het wandelende dekbed in het dorp zelf op geen enkele wijze naar voren. Het wordt niet als ‘eigen’ geclaimd. De traditionele sagethema’s over spoken en witte wieven genieten vooralsnog de voorkeur in het toerisme, zoals in verhalenroutes en rondom verhalenbeelden (al werd in 2008 in Apeldoorn wél een beeld neergezet naar aanleiding van het broodjeaapverhaal van de poëma van de Veluwe). Ook in de lokale Sagensafari,

die rondom Winterswijk en de Duitse grensplaatsen te volgen is, worden enkel traditionele sagethema's gebruikt. Met de auto en een gps-navigatiesysteem kan een verhalenroute, vol traditionele sagen, worden gevolgd langs diverse lokale plekken. Wellicht zijn de broodje-aapverhalen waarin regelmatig contemporaine, latente angsten naar voren komen (nog) te modern of confronterend. Traditionele sagen daarentegen worden door de toerist veelal gezien als spannende, angstaanjagende, historische of nostalgische verhalen (of zelfs als sprookjes), die per definitie niet waar zijn. Aan de andere kant wordt ook nu nog geloofd in traditionele sagethema's als spokerij. Het is afwachten of en wanneer 'moderne' sagen, zoals die van het lopende dekbed, hun intrede zullen doen in het lokale toeristische bestel. (RAK)

Zaltbommel

ALTER EGO IN DE URE DES DOODS

In 1691 verscheen het eerste deel van *De betooverde Wereld* van Balthasar Bekker (1634-1698), het befaamd geworden boek waarin hij de waan van de alomtegenwoordigheid van door de duivel gestuurde hekserij loochende en opriep tot bezinning en het stopzetten van de heksenvervolging. Hoewel hij langzamerhand meer en meer medestanders kreeg, werd hij, vooral in het begin, ook heftig aangevallen. Iemand die onmiddellijk tegen hem in het geweer kwam was de Utrechtse schoolmeester en veel-schrijver Simon de Vries (1628-1708). Al in 1692 kwam deze met het tweedelige *De satan, in sijn wesen, aert, bedryfen guychel-spel, vertoond in een historische verhandeligh van duyvelen, gesichten, spoocken, voorseggingen, voorteecken, droomen, toveryen, betoveringen, beseetenheyd, en wat noch voorts deese stof ahanghig is, nevens afweeringh van 't geen daer tegens ingebragt werd met meenighvuldige verwringingen der H. Schrift, en tegenspraek der geduerige ondervindingh*. Het is een uiterst bonte verzameling van mededelingen en verhalen over occulte en andere bovennatuurlijke zaken die het geloof aan de duivel en zijn werken moeten schragen. Een van die verhalen heet zich in Zaltbommel te hebben afgespeeld:

Een koorknaap van een stift [klooster, geestelijke instelling] ging eens tijdens een pestepidemie 's morgens zeer vroeg in de stad naar de kerk om met de kanunniken en de suppoosten [hun helpers] de mis te zingen. Hij trok zijn koorkleed aan en wilde juist het hoge koor op gaan toen hij vier priesters de kerk zag binnenkomen die, zoals

hij zeker wist, de pest hadden en op hun sterfbed lagen. Zij gingen naar hun zetel, baden daar met veel aandacht en gingen daarna door de zuiddeur van de kerk weer weg.

De koorknaap was niet weinig verbaasd en ging naar de plaats op het koor waar hij gewoonlijk stond, voor het gestoelte van de deken. Hij sloeg de beide boeken op, het gezangboek en de psalmen Davids. Hij was de enige in de kerk. Maar nauwelijks had hij de boeken geopend, of de kaars die voor hem op de luchter brandde werd plotseling uitgeblazen. Hij ging naar de koster in de sacristie en stak zijn kaars opnieuw aan. Daarna ging hij weer naar zijn plaats, doch zie: daar werden de boeken voor hem dichtgeslagen en de kaars werd weer uitgeblazen. Toen hij weer in de sacristie kwam, schold de koster hem uit; hij dacht dat de knaap, zoals wel meer gebeurde, hem voor de gek hield. De jongen verontschuldigde zich en ging weer naar zijn plaats, maar de boeken vielen opnieuw dicht met groot geraas en de kaars ging weer uit. Bang voor de scheldende koster liep hij naar de godslamp, om daar zijn kaars aan te steken, maar de lamp werd met groot geweld enige keren op en neer getrokken, zodat het hem niet lukte. Door angst bevangen liep hij zo snel hij kon terug naar de sacristie en verstopte zich onder de kleden die daar hingen.

Toen de kanunniken de kerk binnenkwamen, vertelde hij hun alles. Zij verbaasden zich zeer, staken de hoofden bijeen en spraken hem daarna moed in. Gezamenlijk zongen ze vervolgens de metten. Na afloop van de dienst bracht iemand de tijding dat de vier priesters die de koorknaap in de kerk had gezien op hetzelfde uur dat ze aan hem verschenen waren waren gestorven.

Simon de Vries noemt als bron voor dit verhaal Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-ca. 1240), prior van het cisterciënzerklooster Heisterbach bij Bonn, auteur van onder andere de veelgelezen en invloedrijke *Dialogus miraculorum*, waarin hij met veelal eigentijdse, zelfgehoorde legenden en exempelen de kerkelijke leer en praktijk uitlegt en toelicht. Een aantal daarvan speelt in het huidige Nederland (zie: Diever), maar dit verhaal zit er niet bij. Tenminste, niet als geheel. Wat er nog het dichtst bij komt is het volgende: in het elfde boek, hoofdstuk 9, vertelt hij hoe in de abdij Himmerod (Hemmenrode bei Manderscheid in de Eifel) een lekenbroeder door de anderen

met de nek aangekeken werd, omdat ene broeder Werner kwaad van hem sprak. De lekenbroeder stierf en de dode werd gewassen en opgebaard. De andere broeders stonden om de baar, waaromheen vele kaarsen brandden. Maar aan de kant, waar Werner stond, gingen alle kaarsen tegelijk uit. Hij schrok en ging te biecht bij de abt. Hij schreef het doven van de kaarsen toe aan zijn zonden; daardoor werd ook de onschuld van de lekenbroeder duidelijk. Werner ging terug naar de kerk, en zie: daar brandden dezelfde kaarsen allemaal weer.

Dit is een uniek verhaal, en hoewel het de dovende kaarsen en een sterfgeval met het stuk van Simon de Vries gemeen heeft, kan het toch niet als de directe bron ervoor worden aangezien – welke bron er wel is gebruikt, is onbekend. Is bij Caesarius het uitgaan een teken van de zondigheid van de broeder en heeft het op zich niets met het sterfgeval te maken, bij De Vries is het juist een teken van een sterfgeval. We hebben hier te maken met een voorbeeld van een combinatie van het algemene en zeer verbreide geloof dat het doven van een vlam een (voor)teken is van een (komend) sterfgeval met een meer specifiek element van het alter-egogeloof; het geloof dat mensen met bijzondere eigenschappen of krachten (heksen bijvoorbeeld) of gewone mensen in bijzondere omstandigheden bewust of onbewust op meer dan één plaats tegelijk kunnen zijn, zich geheel of gedeeltelijk op meer dan één plaats manifesteren, waarom dan ook, maar meestal om een opdracht uit te voeren, een boodschap over te brengen of iets te laten zien. Dat alter ego kan zich voordoen als een echte dubbelganger (we spreken dan ook wel van bilocatie of van ‘een tweede lichaam’), als een schim, maar ook wel als een (meestal klein) dier dat het lichaam tijdelijk verlaat. We spreken in het laatste geval ook wel met een verouderde term van een ‘zielendier’. Bepalend voor alter-egofenomenen is dat de betreffende persoon als zijn alter ego het lichaam verlaat (nog niet) dood is, al kan zijn achtergelaten lichaam (bijvoorbeeld als zijn ‘zielendier’ het verlaten heeft) wel dood lijken en zal hij, in het laatste geval, als het zijn ‘zielendier’ belet wordt terug te komen, ook moeten sterven.

Een alter ego kan zich op velerlei manieren en in allerlei omstandigheden manifesteren, maar vaak gebeurt dit in momenten van crisis, zoals het stervensuur. In het laatste geval zijn er twee mogelijkheden: (a) iemand ziet ver weg een geliefd, bekend persoon sterven, zijn alter ego is op de plaats van overlijden aanwezig – vaak denkt hij/zij dan een droom of gezicht te hebben; en (b) een stervende ver van huis zendt zijn alter ego uit om de

achtergeblevenen zijn dood te melden. In ons geval hebben we met een variatie van (b) te maken: de priesters melden zich op het uur van hun dood op de plaats waar ze gezond en wel op dat moment hadden moeten zijn (vgl. ook het verschijnen van de ‘Heer van Nichlenborg’ aan Grote Pier voor Emmerich op het uur van zijn dood in Sneek, zie: Kimsward). (VdK)

Zutphen

DE DUIVELSAFDrukKEN IN DE LIBRIJE

De oudste nog bestaande bibliotheek van Nederland, de Librije van de Sint-Walburgskerk te Zutphen, dateert uit de vijftiende eeuw. In 1561 kreeg de bibliotheek een openbare leeszaal, die werd aangebouwd tegen het koor van de kerk. Deze leeszaal werd gesticht door de katholieke kerkmeesters Conrad Slindewater en Herman Berner. Zij hoopten daarmee een dam op te werpen tegen de Hervorming, die zich als een olievlek aan het verspreiden was. De Librije van Zutphen is een zogenoemde kettingbibliotheek: de boeken zijn met kettingen aan de lessenaars vastgeketend tegen diefstal. Als dam tegen de Hervorming heeft de Librije in de zestiende eeuw slechts dertig jaar gefunctioneerd. Daarna werd de boekerij overgenomen door de protestanten, die de bibliotheek verder uitbreidden. In de zeventiende en achttiende eeuw werd de Librije een bibliotheek voor predikanten en stadsbestuurders. In de negentiende eeuw raakte de Librije in vergetelheid, maar werd aan het eind van die eeuw herontdekt. Tegenwoordig vervult de bibliotheek een museale functie.

Er werd wel beweerd dat de kettingen moesten voorkomen dat de duivel de boeken zou wegnemen. Plavuiten in de Librije vertonen een hondenspoor: de pootafdrukken waar (waarschijnlijk) een hond gelopen heeft. Dit zou bewijzen dat de duivel in de gedaante van een hond in de Librije heeft rondgelopen en afdrukken heeft achtergelaten.

Deze kernachtige sage van de duivelsafdrukken in de Librije is door de romantische dichter A.C.W. Staring (1767-1840) opgenomen in zijn poëtische *Jaromir-cyclus* (1832-1834), in het bijzonder het derde gedicht getiteld ‘Jaromir te Zutphen’. Door toedoen van Staring krijgt het sagenmotief een uitgewerkte plot die zich afspeelt in de Middeleeuwen.

De cyclus begint met het gedicht ‘Jaromir te Praag’, waarin de jonge franciscaner geestelijke en bedelmonnik Jaromir met lege maag en dito beurs de wereld in trok.

Detail van het interieur van de Librije te Zutphen.

Toen hij onderweg twee paardenpoten en een koeienstoot te pakken kreeg, speelde hij er in een herberg de duivel mee en kreeg vervolgens zijn maaltijd en onderdak gratis.

In het tweede gedicht, 'Jaromir te Lochem', is Jaromir ouder geworden en priester. De duivel was nog altijd boos op hem, omdat hij ooit voor duivel speelde. Toen Jaromir in Lochem aankwam, luidden kwajongens de nog ongewijde kerkklokken. Jaromir vervloekte de klokken uit naam van Sint-Michaël, de aartsengel, en gaf ze in de macht van satan. De duivel nam de twee kerkklokken direct mee en wierp ze in twee kolken, die thans bekendstaan als de Duivelskolken. Nog altijd hoort men in de kerstnacht de klokken op magische wijze beieren. De klepels van de klokken had Jaromir echter niet vervloekt, en die vielen naar beneden op zijn hoofd.

In het derde gedicht, 'Jaromir te Zutphen', blijkt de franciscaner priester nog te leven. Hij overleefde door de bescherming van Sint-Michaël, en toen hij weer op de been was, beloofde hij uit dankbaarheid een jaar lang eens in de twee weken een dinsdag te vasten. In Zutphen angekommen, liet Jaromir zich in de Librije op een vastendinsdag er door de duivel toe verleiden een kippenpootje te eten. De duivel, die aanwezig was in de gedaante van een grote hond, ging ervandoor met de sleutels. Hij sprong dwars door de muur naar buiten en sloot Jaromir

vervolgens een nacht op in de Librije. Op de vloer liet hij afdrukken van zijn poten achter:

En, eindelijk spreekt te luid dat spoor van hondenstappen,
 Waarmee de vloer 't gebeurde aan 't nageslacht
 zal klappen.

Pas de volgende ochtend werd Jaromir door de koster uit zijn 'gevangenis' bevrijd.

De cyclus eindigt met het gedicht 'Jaromir gewroken'. Schuld bewust deed Jaromir boete voor Sint-Michaël en trok zelfs op bedevaart naar Italië. Daarna keerde hij terug naar Lochem, waar ondertussen een kapelaan door

Pootafdrukken in een plavuis.

Portret van A.C.W. Staring. Pastel door J. Anspach (?), circa 1785.

toedoen van de duivel smoorverliefd was geworden op Leonore, een gaste van de begijnen. Ditmaal wist Jaromir als een vaardig exorcist de duivel te verjagen en bij zijn staart te grijpen vlak voordat deze in de aarde wilde wegvlugten. Jaromir liet pas los nadat hij de duivel tweehonderd slagen met zijn lendenkoord had gegeven. De plek heette sindsdien de Duivelsaars. De kapelaan was van zijn verliefdheid genezen.

In de laatste drie gedichten worden verklaringen gegeven bij drie ‘demonische’ plekken: de Duivelskolken, de duivelsafdrukken en de Duivelsaars. Het is wel vaker gebeurd dat (de kiem van) een sage eigenlijk pas tot leven is gebracht door een negentiende-eeuwse dichter. Vaak wordt de schriftelijke en literaire oorsprong gaandeweg vergeten en denkt men dat het om een oeroude mondelinge overlevering gaat. Ditmaal lijkt precies het omgekeerde gebeurd te zijn. Weliswaar is de sage van de duivelsafdruk niet onbekend, maar het wedervaren van Jaromir was zo overduidelijk een fictief literair dichtwerk van Staring (hij typeerde het zelf ook als een ‘sprookje’) dat geen enkele volksverhalenbundel het als een ‘authentieke’ sage waagde te presenteren. Zo vertelt Slempekes in zijn *Sagen en sproken van het oude Gelre* de laatste drie gedichten van Staring in proza na (Praag wordt overge-

slagen), vermeldt hij met opzet de naam van de dichter en noemt hij de sagenbron ‘suspect’. Ook Sinnighe noemt Staring kort in zijn *Geldersch sagenboek*, maar hij keert terug tot de twee sagenkernen: de kettingen die moeten voorkomen dat de duivel de boeken steelt, en de duivelsafdrukken in de vloer. (TM)

Zwiep (gem. Lochem)

DE WITTE WIEVEN

Er was eens een mooie boerendochter, die Johanna heette. Ze woonde met haar vader aan de voet van de Lochemse berg in de buurtschap Zwiep. Johanna was smoorverliefd op Albert, een goed uitziende, vlotte boerenjongen. Er was echter één probleem. De vader van Albert was een arm keuterboertje. Boer Teunis zag zijn dochter Johanna dan ook veel liever trouwen met Hendrik, want dat was de zoon van een steenrijke boer – ook al was Hendrik een slome duikelaar. Vader en dochter kregen er zelfs ruzie over en het eind van het liedje was dat Johanna en Albert elkaar niet meer mochten zien. Verdrietig en in zwaarmoedige gedachten verzonken reed Albert op een avond te paard de Lochemse berg op. Hij keek nauwelijks waar hij reed en kwam gevaarlijk dicht in de buurt van de Witte Wievenkuil. Daar huisden drie witte wieven, die je maar beter niet kon verstoren. Net op het moment dat hij in de kuil dreigde te storten, werd hij met paard en al gegrepen door de handen van witte schimmen, die hem krijsend de berg weer af sleurden en wegjoegen. Thuis vertelde Albert dat de witte wieven hem behoed hadden voor een fatale val, en hij vroeg zijn zus Aaltje om een lekkere koek te bakken. De volgende dag beklom de dankbare Albert de Lochemse berg weer en zette aan de rand van de Witte Wievenkuil een koek op een schotel neer voor de witte wieven. Ondertussen had Johanna tegen Hendrik gezegd dat ze niet met hem wilde trouwen. Haar vader bedacht echter een list: Hendrik en Albert zouden op de proef worden gesteld, en de winnaar mocht met Johanna trouwen. De jonge mannen moesten te paard naar de Witte Wievenkuil rijden en een haarspit naar beneden gooien. Een haarspit is een klein aambeeldje dat in het veld gebruikt werd om zeisen te scherpen. Logischerwijs zou Hendrik

Wit wief in uitspanning De Witte Wieven van Gé Postel te Zwiep.

de wedstrijd moeten winnen, want hij beschikte over een veel sterker en sneller paard. Maar toen Hendrik het donkere bos in reed, deed hij het in zijn broek van angst. Hij smeedt het haarspit ergens in de struiken en maakte dat hij wegwam. Albert reed dapper met zijn paard de berg op. Aan de rand riep hij: 'Witte wieven, ik breng jullie het spit.' Hij gooide het haarspit in de kuil, waar witte gedaantes krijsend uit opstegen. Snel keerde Albert zich om en maakte dat hij wegwam. Het witte wief dat het haarspit had opgevangen, zat hem op de hielen. Toen hij al rijdend omzag, keek hij in de moordlustige vurige ogen van het wief. Maar op de boerderij had Johanna de zware schuurdeur al opengezet en een lamp aangestoken. In vliegende vaart stooft Albert op het licht af, en hij was de schuur nog niet binnen, of Johanna gooide de deur dicht. Het kwade wief gooide nog met het haarspit, maar dat bleef trillend in de deur zitten. Vader Teunis moest toegeven dat Albert eerlijk gewonnen had. Kort daarop vierden Albert en Johanna hun bruiloftsfeest. Even later vond Albert twee bekende voorwerpen bij de gevel van zijn boerderij liggen: het haarspit en de schotel. Maar nu waren ze van puur goud. De witte wieven waren het jonge stel uit-

eindelijk kennelijk toch goedgezind. Dankzij dit huwelijksgeschenk waren Johanna en Albert nu rijk, en ze leefden nog lang en gelukkig.

Dit is een samenvatting van de sage zoals verteld door Gé Postel, van beroep molenaar en bakker en uitbater van de uitspanning De Witte Wieven te Zwiep, aan de Zwiepseweg 155 in de gemeente Lochem. De sage werd in 2003 gepubliceerd in de *Kampioen* van de ANWB, als suggestie voor een dagje uit. Gé Postel heeft als middenstander belang bij het instandhouden van de sage, want hij bakt er de lokale Witte Wievenkoeke, die in zijn uitspanning te koop is. In de uitspanning heeft hij een klein attractiepark met witte wieven en andere poppen gebouwd, dat de nodige toeristen trekt. In het zomerseizoen kunnen toeristen na de maaltijd 's avonds ook een Witte Wieventocht naar de kuil maken met een verteller.

Er zit soms enige variatie in de sage, die ook heel kort verteld kan worden met louter een uitgedaagde held die 's nachts een haarspit in de kuil durft te werpen. Regelmatig spreekt hij daarbij een rijmende formule uit als:

Witte wieven wit,
Hier breng ik oe een spit!

Het spit is in recentere versies vaak een haarspit, maar is in oudere versies gewoonlijk een braadspit (wat later wellicht niet langer als logisch ervaren werd). Soms weet de held uit handen van het witte wief te blijven, omdat zij haar schoenen niet goed aanheeft. De achtervolging waarbij de held nog net naar binnen weet te komen en waarbij de opponent iets in de deur werpt (een [haar]spit, een bijl) komt vaker in sagen voor (zie: Schoonoord). Soms wordt hieraan toegevoegd dat op deze manier het stiepelteken is ontstaan: een ingekerfde decoratie in de middenstijl van de dubbele deur van Oost-Nederlandse boerderijen.

Het motief van de witte wieven die bij nacht en ontij tevoorschijn komen, bestond al veel langer, maar het romantische liefdesverhaal van Johanna en Albert eromheen is bedacht door de Gelderse auteur A.C.W. Staring (1767-1840) en in 1837 als 'De Wittewijvenkuil' gepubliceerd in zijn bundel *Kleine Verhalen* (waar verwarrend genoeg Albert nog Herbert en Hendrik nog Albrecht heet). Net als andere kunstzinnig uitgewerkte romantische sagen zoals de Kattenbeker van Vlaardingen, Blauwe Gerrit van Voorst en het IJdele Melkmeisje van Oost-Souburg, is ook de plot van de sage rond de Witte Wievenkuil te Zwiep door een literator in de negentiende eeuw bedacht. Dankzij de romantische bewerking heeft de sage ook

enkele sprookjesachtige trekjes gekregen. Sagen lopen vaak niet zo positief af, maar in dit verhaal leefden ze nog lang en gelukkig. Bovendien is er in de sage het sprookjesmotief verwerkt van de partnerproef: de held moet een moeilijke taak volbrengen om de heldin als bruid te kunnen verwerven. De optimistische moraal van het verhaal luidt ten slotte: liefde overwint alles.

Een professional als de Gelderse verteller en troubadour Gery Groot Zwaaftink uit Vorden heeft de sage van de Witte Wievenkuil op zijn repertoire, en hij heeft in 1994 het verhaal ook als *De legende [sic] van de Witte Wieven* in stripvorm uitgebracht. Als verteller weet Groot Zwaaftink de sage tot een halfuur uit te spinnen, gelardeerd met grappen en grollen. Tevens heeft hij 'De Ballade van de Witte Wieven' in Achterhoeks dialect gemaakt, die hij zelf ook zingt.

Witte wieven worden al sinds de Middeleeuwen waargenomen, vooral in het oosten des lands, in de buurt van water en heuvels. Ze worden veelal geïnterpreteerd als bovennatuurlijke, spookachtige, demonische nevelwezens (meestal geen dolende mensenzielen). Getuige de verhalen zijn de wezens ambivalent van karakter; soms zijn ze behulpzaam, soms angstaanjagend en onberekenbaar. Verondersteld wordt dat de waarneming van witte wieven meestal toe te schrijven is aan het zien van nevelslierten en mistflarden in de nacht. Dat de witte wieven eigenlijk heidense priesteressen zijn geweest, die door de christelijke Kerk zijn tegengewerkt, is een tamelijk moderne constructie op basis van achterhaalde Germaans-mythologische theorievorming. Als volks-etymologisch bewijs wordt er wel op gewezen dat 'witte' samenhangt met 'weten' en dat het in het Duits nog meer op elkaar lijkt – *weisse* en *weise* –, maar deze veronderstelling houdt in een Romaanse taal als het Frans al geen steek (*dame blanche* versus *dame sage*). Witte wieven hebben eigenlijk altijd deel uitgemaakt van een geloofssysteem met bovennatuurlijke wezens, en ze zijn (verre) familie van de alf, de elf, de Keltische *faery* en zelfs onze kabouter (het alvermanneke).

De Witte Wievenkuil was overigens in het verleden ooit een leemkuil, waarbij een veldoven heeft gestaan voor het bakken van baksteen. (TM)

Wit wief maakt reclame voor de Witte Wievenkoeke van Bakkerij Postel in de uitspanning De Witte Wieven van Gé Postel te Zwiep.

FLEVOLAND

Almere

DE VERMEENDE ONTVOERING

Begin juni 2004 zag een automobilist in Almere een auto naast zich rijden met een verdachte bestuurder, die zichzelf volkomen onherkenbaar had gemaakt. Naast de gebruikelijke kleding droeg de verdachte handschoenen, een pet met gezichtsbedekkende sluijer en een grote zwarte zonnebril. Toen ontwaarde de automobilist op de achterbank een huilend en paniekerig blank kind. In een tijdsgewricht waarin moslimterroristen hun aanslagen en wandaden pleegden, was de conclusie snel getrokken: hier was een terroristische kinderontvoering gaande. De alerte automobilist noteerde het kenteken van de verdachte auto en verwittigde de Almeerse politie. Het kenteken werd nagecheckt, en het bleek om de auto te gaan van een bewoner van de Almeerse Muziekwijk. Een halfuur later belde de politie daar aan. De deur werd opengedaan door een wat bleke Hollandse dame, de negenenvertigjarige J. Het kidnaperverhaal bleek al snel op een misverstand te berusten. J. was moeder van vier kinderen, en het ogenschijnlijk paniekerige kind was haar eigen kind, dat even een minder goede bui had. Sinds enkele jaren leed J. aan een ernstige vorm van lichtallergie die Chronische Polymorfe Lichtdermatose (CPLD) heet. Dat is een zeldzame aandoening waaraan naar schatting zo'n honderdvijftig Nederlanders lijden. J. kan maar een paar minuten zonlicht verdragen; daarna begint de huid op de blootgestelde lichaamsdelen te ontsteken. Ze kon zich alleen nog naar buiten begeven als ze zich helemaal inpakte in beschermende kleding, inclusief handschoenen, pet met sluijer en een zonnebril. Door haar kleding stuitte J. vrijwel dagelijks op onbegrip in haar omgeving. De schuchtere J. gaf nadien de lokale pers toestemming voor een interview, om uitleg te kunnen geven en aandacht te vragen voor haar ziekte.

De krant *Almere Vandaag* berichtte op 4 juni 2004 over het voorval. Het is een waargebeurd verhaal, al lijkt het trekken te vertonen van broodjeapverhalen over kidnappings door allerhande gewantrouwd volk. De vertelling is voor volksverhaalonderzoekers een mooie illustratie van het fenomeen *quasi-ostension*: een misinterpretatie van de werkelijkheid op basis van circulerende verhaalscenario's. Simpel gezegd: op basis van reeds bestaande verhalen interpreteren mensen de werkelijkheid. De verhalen kunnen maken dat mensen iets anders denken te zien dan er in de realiteit aan de hand is. Niet voor niets speelt het bovenstaande verhaal zich af midden in een periode van verhoogde alertheid ten aanzien van terroristische aanslagen door moslims in de westerse wereld,

zoals die op het World Trade Center en het Pentagon in de Verenigde Staten (11 september 2001) en op treinen in Madrid (11 maart 2004). Het terreuralarm maakte dat men in Nederland – in verhalen en in werkelijkheid – meer moslimdreiging zag dan er was. (TM)

Dronten

HET GROTE KABOUTERBOS

Aan de Roggebotweg 21, even buiten Dronten, bevindt zich het Grote Kabouterbos. Door het bos kan een wandeling gemaakt worden langs het kabouterpad. Kabouterpalen wijzen er de weg, er is een kabouterhuisje te vinden, en langs de route staan bordjes met informatie over de werken van de kabouters. Het blijken hardwerkende natuurbeheerders te zijn, die het vooral opnemen voor de vogels en de konijntjes, die tegen roofdieren als de vossen beschermd moeten worden. Tegen betaling geeft kabouter Madelief kinderen een rondleiding door het kabouterbos. Het Grote Kabouterbos, dat deel uitmaakt van het Roggebotsebos, is een particulier initiatief van de uitbaters van het pannenkoekenhuis aldaar. In het restaurant zelf rijdt onder meer een kaboutertreintje. Op de menukaart staan gerechten als 'Huisgeest', 'Berggeest', 'Kabouter Grin', 'Heinzelmännchen', 'Gnom', 'Tomte', 'Dwergje' en 'Sneeuwvitje'. In de tuin van het restaurant zijn kabouterhuisjes in de vorm van paddenstoelen gebouwd. Vorm en inhoud zijn in menig opzicht geïnspireerd op het populaire boek *Leven en werken van de kabouter van Rien Poortvliet (1932-1995)*. In de traditie van Walt Disney en Rien Poortvliet zijn de kabouters inmiddels uitgegroeid tot kleine vriendelijke natuurwezens, die hun traditionele ambivalente karaktertrekken hebben

Bewegwijzering naar pannenkoekenhuis en kabouterbos op de weg van Dronten naar Kampen.

Kabouterhuisje bij het restaurant (links). Wegwijzer in het Grote Kabouterbos (rechts).

verloren, en daarmee vooral hun boosaardige nukken.

De uitbaters van het pannenkoekenrestaurant en het kabouterbos zijn Hans en Griet Dielissen, die – hoe kon het anders met zulke namen? – eerder in Zeewolde het pannenkoekenrestaurant Hans en Grietje met bijbehorend sprookjesbos waren begonnen (zie aldaar). Het echtpaar Dielissen kwam van oorsprong uit de veehouderij, die nu voor de melk zorgt voor de pannenkoeken en het zelfgemaakte ‘boerenroomijs’. De uitspanning Hans en Grietje is narratief uitgewerkt naar het bekende sprookje, terwijl het Grote Sprookjesbos het meer moet hebben van losse sagenstof en zelfbedachte elementen. Beide uitspanningen zijn gericht op (ouders met) jonge kinderen, die langs de route in het kabouterbos onder andere worden gestimuleerd om kabouterliedjes te zingen (voor vergelijkbare en grotere uitspanningen zie: Kaatsheuvel, Zeewolde en Zwiep). (TM)

meenten moesten het in het begin hebben van de import – de import van mensen en hun verhaalrepertoires welteverstaan. Dat kunnen verhalen zijn die vroeger in Amsterdam, Volendam, Kampen of Harderwijk werden verteld. En in Lelystad wonen ook Nederlanders met Surinaamse, Antilliaanse, Marokkaanse of Turkse wortels; ook zij hebben hun eigen verhalen meegenomen.

Lelystad heeft (net als veel andere steden in Nederland) een website waarop verhalen van bewoners worden vastgelegd: www.hetverhaalvanlelystad.nl. Sommige verhalen zijn live voor publiek verteld en op video vastgelegd. Op 24 november 2007 vertelde Moes el Mhassani in het theatervertelprogramma *De Verrassing* een Berbersprookje. Moes (een verkorting van Moestafa) heeft een Marokkaanse achtergrond en is in Lelystad raadslid voor de Partij van de Arbeid, gespecialiseerd in werkgelegenheid, sociale zaken en welzijn. Zijn verhaal ging aldus:

Er was eens een arme man die Hassan heette, en die er niet in slaagde om zijn vrouw en vijf kinderen te onderhouden. Op een dag trok hij met zijn bijl naar de rand van de woestijn, om daar wat struiken om te hakken en het hout als brandhout op de markt te verkopen. Net had Hassan zijn bijl gegeven, of er klonk een machtige stem: ‘Hou op! Blijf van mijn huis af!’ Hassan zag niet wie het riep, maar hij schrok geweldig, liet zich op zijn knieën vallen en smeekte om begrip. Toen hij had uitgelegd dat hij zijn gezin nauwelijks te eten kon geven, zei de stem: ‘Kijk voor je!’ Hassan zag een wit etensbord liggen. De stem

Lelystad

HET BORD, HET KIPPETJE EN DE ZEVEN STOKJES
De meeste gemeenten in Flevoland zijn jong, met uitzondering van een voormalig eiland als Urk, dat vóór 1986 bij Overijssel hoorde en vóór 1950 bij Noord-Holland. De Flevolandse hoofdstad Lelystad is pas sinds 1 januari 1980 een gemeente. Op enige traditionele verhaalcultuur kan een plek die eeuwenlang heeft bestaan uit de woeste watervlakte van Zuiderzee en IJsselmeer zich niet beroepen. Lelystad en de meeste andere Flevolandse ge-

gaf hem de opdracht: 'Wrijf eroverheen met een doekje.' Hassan nam het bord mee naar huis en op het moment dat hij met een doekje over het bord wreef, vulde het zich met eten. De kinderen werden binnengeropen en iedereen genoot van het heerlijke eten: couscous, vlees, amandelen... Het bord kwam maar niet leeg. Toen iedereen zich vol had gegeten, pakte de vrouw het bord op en... het voedsel verdween. Maar toen Hassan 's avonds weer met zijn doekje over het bord wreef, was er weer volop te eten. Elke dag at het gezin van Hassan van het wonderbord en had nooit meer honger.

Na een paar weken kwam de buurvrouw op bezoek, die gehoord had van het magische bord. Ze had de volgende dag een feestje, maar ze had niet genoeg voedsel in huis. Ze vroeg of ze het toverbord een keertje mocht lenen. Hassan was niet gierig, dus hij stond het toe. Maar het bord kwam niet terug. Niet na een dag, niet na een paar dagen. Toen Hassan bij de buurvrouw aanklopte, barstte ze meteen in huilen uit en zei: 'Het spijt me heel erg, maar ik heb het bord in duizend stukjes kapot laten vallen.' Hassan ging hierop maar weer naar de rand van de woestijn om de struiken om te hakken.

Hetzelfde gebeurde weer. De machtige stem gebood Hassan te stoppen en voor zich te kijken. Ditmaal zag Hassan een kippetje dat hoogstens voor één dag vlees zou opleveren. Maar de stem gebood hem een hok voor de kip te bouwen. De volgende dag bleek de kip een massief gouden ei te hebben gelegd. Hassan ging er mee naar de juwelier in het dorp en hij kreeg er een hoop geld voor. Nu hoefde Hassan niet meer in armoede te leven, want de kip legde elke dag een gouden ei. Op een dag dat Hassan van huis was, kwam de juwelier langs met een koffer. Hij opende de koffer voor de vrouw van Hassan, en deze bleek helemaal vol te zitten met juwelen. De juwelier bood de vrouw al deze juwelen aan in ruil voor de kip, en de vrouw ging akkoord. Toen Hassan 's avonds thuiskwam, zag hij tot zijn schrik dat de kip was ingeruild voor nepjuwelen en klatergoud.

Hierop ging Hassan voor de derde keer met zijn bijl naar de rand van de woestijn. Wederom werd hij toegesproken door de stem, en ditmaal kreeg hij zeven stokjes. Daarmee moest Hassan maar eens bij de buurvrouw en de juwelier langsgaan. Zoals de stem hem had opgedragen, vroeg Hassan aan zijn buurvrouw of het bord echt kapot was

gefallen. Toen zijn buurvrouw loog dat dit zo was, begonnen de zeven stokjes haar af te ranselen. 'Stop, stop!' riep de vrouw. 'Ik ga het bord wel halen.' En ze gaf Hassan het bord terug waar ze al die tijd zelf van gegeten had. In opdracht van de stem ging Hassan langs de juwelier en hij vroeg hem of hij de kip met nepjuwelen had gekocht. Toen de juwelier ontkende, werd hij ook door de zeven stokjes afgeranseld. De juwelier hield dat niet lang uit en hij gaf Hassan zijn kip terug.

Toen kwam het allemaal weer goed. En vanaf dat moment durfde niemand Hassan meer voor te liegen of te bestelen.

Dit is een Berbervariant van het uiterst wijdverbreide sprookje van Tafeltje Dek Je: het sprookje is in de mondelinge overlevering teruggevonden in Europa, Azië, het Midden-Oosten, Afrika en Noord- en Zuid-Amerika. In de islamitische tradities van Noord- en Oost-Afrika is de schenker van de magische voorwerpen vaak een boomgeest en de ontvanger een arme houthakker. Het komt er in het internationaal bekende sprookje telkens op neer dat iemand drie magische voorwerpen krijgt, de eerste twee kwijtraakt maar dankzij het derde voorwerp alles weer terugkrijgt. Tafeltje Dek Je is hier een wit bord, Ezeltje Strek Je is hier een kip die gouden eieren legt en de Knuppel uit de Zak zijn hier zeven stokjes. Zoals het een sprookje betaamt, loopt alles goed af. De moraal van het verhaal is universeel: als je iets waardevols bezit, laat je dan niet oplichten.

Dat het sprookje deel uitmaakt van het repertoire van de Lelystadse verteller Moes el Mhassani maakt het niet tot een bij uitstek Lelystads volksverhaal. Er is nog geen specifiek volksverhaal aan te wijzen dat geclaimd wordt als de sage, de legende of het sprookje van Lelystad – en dat geldt ook voor andere jonge Flevolandse gemeenten als Almere, Dronten en Zeewolde. (TM)

Nagele

DE VERZONKEN STAD

Het dorp Nagele in de Noordoostpolder is vernoemd naar het eiland Nagele in de Zuiderzee dat lag tussen de eilanden Urk en Schokland. In de dertiende eeuw is het eiland Nagele in het water verdwenen. Overigens werd Schokland in 1859 uit veiligheidsoverwegingen door de overheid ontruimd, omdat ook dit eiland dreigde te verzinken. Sinds de drooglegging van de Noordoostpolder in 1942 maken Urk, Nagele en Schokland deel uit van het vasteland.

Het verhaal ging dat op het eiland Nagele geen zegen rustte. De vissers vermeden het vroeger om hun netten uit te gooien tussen Urk en Schokland. Onder water bevonden zich daar de ruïnes van huizen en de kerk van Nagele. En men wilde al helemaal niet vissen op de plek waar het kerkhof van Nagele zich onder water bevond. Voor je het wist bleven de netten ergens achter haken en scheurden ze, of haalden vissers in hun netten een grafzerk omhoog. In 1772 werd er een kerkkandelaar opgevist. In 1776 werd er een stenen doopvont omhooggehaald. De doopvont werd in 1825 in de kerk van Emmeloord (Schokland) gezet en is in 1861 in de (in 1939 weer afgebroken) rooms-katholieke kerk van Ommen terechtgekomen.

Dat het eiland Nagele is verzonken, werd beschouwd als een straf van God. De vissers vertelden nieuwkomers de sage over wat er gebeurd was. Op een avond werd er in de herberg op Nagele veel gedronken. Twee robuuste kerels kregen een ruzie die hoog opliep. Er werden messen getrokken en elk van de twee heethoofden was duidelijk van zins om de ander om zeep te helpen. In allerijl werd meneer pastoor gewaarschuwd. De pastoor spoedde zich naar de herberg, kwam tussenbeide en verhief

zijn stem om de ruzie te sussen. Hij herinnerde de vechtersbazen eraan dat moord een doodzonde was in de ogen van God. Zijn poging om de verhitte gemoederen te kalmeren werkte echter averechts. Woedend stak een van de mannen de pastoor met een vlijmscherp mes in het hart. De pastoor zakte op de grond, maar voordat hij stierf voorspelde hij de ondergang van Nagele: het eiland zou door de zee verzwolgen worden vanwege deze ernstige zonde. Kort na de dood van de pastoor is zijn voorspelling waarheid geworden: Nagele is ten onder gegaan als straf voor de zonde. De zee bij Nagele bracht de vissers geen geluk.

De sage is in zoverre waar dat het eiland Nagele werkelijk heeft bestaan en dat vissers inderdaad wel voorwerpen omhooghaalden zoals de genoemde doopvont. Dat het verzinken van het eiland de straf van God is voor een uit de hand gelopen vechtpartij en priestermoord, is een verklaring die er achteraf bij verzonnen is. Optekenaar Simon Franke (1880-1957) geeft geen bron, en het is bij hem soms twijfelachtig waar hij zijn verhalen vandaan heeft. Mogelijk heeft hij de sage uit Uithuizermeeden (zie aldaar) overgepland naar Nagele. (TM)

Het verzonken kerkhof tussen Schokland en Urk. Illustratie van A.J. van 't Hoff.

Schokland

DE MOTKETEL

Toen de Noordoostpolder in 1942 droog kwam te liggen, is Schokland deel van het vasteland gaan uitmaken. Voor die tijd was het een smal en langgerekt eiland in de Zuiderzee, waar tot 1859 vissersfamilies leefden in de dorpen Ens en Emmeloord. Het eiland dreigde echter door de zee verzwolgen te worden en werd op last van de regering ontruimd. De sage van de Motketel speelt in de tijd dat Schokland nog een bewoond eiland was:

Op Schokland was het vroeger niet pluis. Op stormachtige nachten kwamen alle heksen, tovenaars en spookverschijnselen van rond de Zuiderzee op Schokland bijeen. Ze kwamen onder andere vanuit Urk, maar ook van Marken en Wieringen. De heksen stookten op de noordelijke punt van Schokland dan de Motketel, en zodra de inhoud van deze heksenketel kookte en borrelde, voerden ze daaromheen hun satanische heksendans uit. Een motketel was letterlijk een ketel waar rommel of afval in gegooid werd. Schippers die bij ruw

Een groot koopvaardijsschip zeilt door de lucht. Illustratie van A.J. van 't Hoff.

weer langs het eiland zeilden, hebben de heksen herhaaldelijk om de Motketel zien dansen. In die stormachtige nachten barricadeerden de Schokkers uit angst hun deuren. Er werden in die tijden vreeswekkende verschijnselen waargenomen. Zo gebeurde het eens dat – hoewel alles goed was afgesloten – er in het huis van een oude vrouw ineens een Marker visser op een stoel bij de haard zat. Niemand had gezien hoe hij binnen was gekomen. Hij deed verder geen kwaad; hij zat daar alleen maar te zwijgen en voor zich uit te kijken. Na verloop van tijd verdween hij plots weer, waarschijnlijk om rond de Motketel te gaan dansen.

Op een andere stormachtige nacht heeft men een compleet koopvaardijsschip door de lucht zien zeilen. Het enorme spookschip is toen diverse malen over het eiland gevaren. De zeilen stonden bol en men kon de wind door het want horen fluiten. Wie goed keek, zag de stuurman zelfs aan het roer staan en de kapitein over het dek ijsberen.

Op weer een andere stormachtige avond nam de jonge Schokker Berend afscheid van zijn vriendin Lijsje om door weer en wind terug naar huis te

lopen. De jongen woonde in de buurt waar de Motketel gestookt werd. Hij was toch enigszins benauwd dat hij heksen zou tegenkomen. Toen hij bijna thuis was hoorde hij een akelig gemiauw: de weg werd hem versperd door een troep krolse katten. Berend trok zijn vissersmes en wierp het onverwijld midden tussen de troep. Er klonk een ijzelijke schreeuw en de katten stoven uiteen. De jonge Schokker maakte dat hij thuiskwam.

Jaren verstreken. Berend was inmiddels getrouwd met Lijsje en het gezin had vier kinderen. Het avontuur met de katten was vrijwel vergeten. Op een dag moest Berend in Harderwijk zijn. Toen hij in de herberg iets te eten bestelde, kreeg hij van de waardin een mes naast zijn bord dat hem wel erg bekend voorkwam. Verbluft bleef hij er naar staren. 'Ken je dat mes, Berend?' vroeg de waardin. 'Ja,' zei Berend, 'dat is mijn mes.' 'Dat klopt,' zei de vrouw, 'en van dat mes heb ik nog een litteken aan mijn voet, wist je dat?' Berend schrok. 'Mag ik je een goede raad geven?' vervolgde de vrouw. 'Gooi nooit meer een mes naar een groep krolse katten. Dit keer ben je er genadig van afgekomen. Maar het had je je leven kunnen kosten!' Berend rekende af zonder een hap te hebben genomen, stak het mes in zijn zak en liep snel de Harderwijkse herberg uit. Voor Berend was het een bewezen zaak dat de heksen die op de Motketel af kwamen zelfs helemaal uit Harderwijk konden komen.

Zoals wel vaker bij verhalenverzamelaar Simon Franke (1880-1957) is het onduidelijk of hij de sagen daadwerkelijk gevonden heeft, of zelf heeft verzonnen. Het sagencomplex rond de Motketel is opgebouwd uit een hele serie motieven die in geheel Nederland en ook daarbuiten bekend is: heksen die 's nachts satanische rondedansen maken, heksen die in katten veranderen, spookverschijnselen en een spookschip à la de Vliegende Hollander. Wat de verhalen in het verleden zo eng kon maken, was dat er in de beleving van vertellers en luisteraars een evident verband kon bestaan met de duivel. Met name heksen – zo dachten velen – stonden in dienst van de duivel en zaaiden namens hun meester dood en verderf. (TM)

Urk

DE OMMELEBOMMELESTEEN EN HET DOMINEETJE VAN URK

Op 10 juli 2008 vertelde de Urker Willem Baarsen (* 1941) onder meer het verhaal van de Ommelebommelesteen. Willem Baarsen is voorzitter van het museum te Urk en bestuurslid van de Stichting Urker Uitgave. Zijn verhaal gaat ongeveer als volgt:

Urk was een eiland midden in de Zuiderzee, van ongeveer tachtig hectare. Het had een hoog gedeelte en een laag gedeelte. Dat lage gedeelte kwam in de winterperiode nogal eens onder [zout] water te staan. Vandaar dat wij geen kikkers hadden op Urk. En geen kikkers betekent ook geen ooievaars. Elders in het land bestaan verschillende verhalen over de herkomst van kinderen. Het verhaal over de ooievaar, die baby's brengt, kon niet verteld worden. We hadden ook geen tuinbouw op Urk, want het lage gedeelte kwam regelmatig onder water te staan. Het droge gedeelte werd gebruikt als weide voor schapen, koeien en paarden. Er was dus ook geen rode kool, witte kool en bloemkool. Als er gevraagd werd: 'Waar komt broertje of zusje vandaan?', kon niet verteld worden dat de ooievaar kinderen bracht of dat de baby's uit de kool kwamen. Toch moest er een verhaal zijn. Vandaar dat onze moeders vertelden als wij naar die zaken vroegen: 'Jullie komen uit de Ommelebommelesteen', of in dialect: 'Ommelebommelestien'. Dat is een grote zwerfkei die achter de vuurtoren in het water ligt. Je kunt hem nog steeds zien. Hij heeft een doorsnee van bijna drie meter. Als een vrouw bevallen moet, wordt er nog steeds gevraagd: 'Wanneer moet er geroeid worden?' Het verhaal gaat namelijk dat de vader met een roeiboot, samen met de vroedvrouw – de 'vroemoer' – naar de steen toe gaat om het kind te halen. Aan de achterkant van de zwerfkei zit een waterdicht deurtje. De vader tikt erop. Dan komt er een stem uit de steen, die vraagt: 'Wat wil je hebben? Een jongen of een meisje?' Vervolgens betaalt de vader. Een jongen is twee keer zo duur als een meisje. Als de vader goed verdiend heeft, koopt hij een jongen. Wanneer hij antwoordt met: 'Een jongen', dan komt er een hand uit het deurtje. De vader legt vervolgens het geld op de hand. De hand gaat terug en even later komt er een doek uit met een kind erin.

Ouders wachten boven op de Ommelebommelesteen op een baby (aansichtkaart Stichting Urk Promotie, ca. 2008).

De vader pakt het kind en legt het in het wiegje dat op de knieën van de vroedvrouw staat. Hij roeit naar de wal en legt het kind bij moeder op bed. Dat is dus de totale bevalling op Urk, zoals wij altijd gehoord hebben van onze moeders. Een paar keer per jaar is het 'twee halen, één betalen'. Dat is wanneer het de mensen goed uitkomt. Dit is in het kort het verhaal van de Ommelebommelesteen. Als ik als gids met toeristen bij de steen in de buurt sta, vertel ik dit verhaal. Wanneer er dan toevallig een Urker moeder met een baby langskomt, zeg ik vaak tegen de toeristen: 'U kunt zelf aan deze moeder vragen waar haar kind vandaan komt.' Wanneer ze dat vragen, is het het mooiste wanneer de moeder dan antwoordt: 'Uut Ommelebommelestien.'

Een tekst over de sage van de steen is eveneens weergegeven bij een standbeeld aan de waterkant, tegenover de Ommelebommelesteen. Een ANWB-plaquette in het dorp vertelt dat de naam van de steen afkomstig is van 'Hommelmoersteen', dat dicht in de buurt komt van 'hummels-moeder'. 'Hummel' verwijst in dat geval naar een klein kind of dreumes.

De oudst bekende schriftelijke versie van het verhaal is opgetekend door de volksverhalenschrijver Simon Franke (1880-1957) in zijn *Sagen en legenden rond de Zuiderzee* (1932). Hij noemt de steen de Onkele-Bonkele-steen of Kommelmoersteen, en schrijft dat de kinderen aan de steen groeien. Franke noemt, evenals verteller Willem Baarsen, het wegblijven van de ooievaar als ontstaansreden voor het verhaal. Het is maar de vraag of dit klopt, omdat het verhaal van de ooievaar die kindertjes brengt overal in Nederland bekend is, ook waar ouders (en kinderen)

de ooeivaar zelf niet daadwerkelijk (in hun regio) kennen. In diverse volksverhalen komen de kinderen ook wel van de kinderboom, uit een put, of vanonder een dikke steen. De verhalen waren voor kinderen bedoeld, omdat volgens volwassenen de waarheid rond seksualiteit en bevalling taboe was voor kinderen. Kinderstenen – vaak grote zwerfblokken – kent men onder meer in Bergum (de Poppestien), Ezinge en Leek. In sommige plaatsen in Friesland en Groningen wordt eveneens verteld dat kinderen uit de zee komen. Deze speelse verklaringen over de herkomst van baby's zijn nog niet verdwenen – zoals wel blijkt uit het verhaal uit Urk –, maar zijn vanaf de negentiende eeuw vaker op de achtergrond geraakt. Vanaf dat moment werd vanuit Duitsland de ooeivaar als kinderbrenger ingevoerd. In andere versies wordt de baby naar de steen gebracht door een ooeivaar uit Egypte en moet de vroedvrouw de sleutel van de steen op Schokland halen. De moeder van het kind wordt in bed gehouden door een spijker in haar rechtersoet, die vanzelf weer loslaat.

Volkskundige P.J. Meertens (1899-1985) noemt de steen de Ommeldemoerstien, maar zegt dat deze steen in 1939 verloren is gegaan bij de drooglegging van de Zuiderzee. Het verhaal is later dan ook aan een andere steen (de Aalsteen) gekoppeld. In een verzameling anekdotes over Urk en de Urkers lezen we dat sommigen tegenwoordig nog 'werkelijk' in de wondersteen geloven: 'Laatst was er in de gemeenteraad een voorstel om het strand langs de Lemsterdijk uit te breiden. Een lid van de gemeenteraad vreesde dat dan de Ommelebommelstien droog zou komen te liggen, en dit betekende voor hem hetzelfde als abortus. Het plan ging niet door.'

Rondom de geboorte in Urk zijn overigens verscheidene sagen bekend. Zo zouden witte wieven kinderen verwisselen met wezens uit hun rijk, en kraamvrouwen ontvoeren. De negende dag was de meest kritieke dag voor moeder en kind. Soms werd de bedstee door een kleed aan het gezicht onttrokken. Ook gaat het verhaal dat er twee vrouwen op wacht werden gezet om de kraamvrouw te beschermen tegen ontvoering.

Een andere, veel aangehaalde sage over Urk gaat over de dominee van Urk. Volgens dit verhaal, dat onder meer door P.J. Meertens werd genoteerd, lagen twee Urker vissers eens met hun schuit in Harlingen. Een man vroeg of hij mee mocht varen. Dit verzoek werd ingewilligd. De man bleek een vluchteling te zijn. Toen de vissers merkten dat hij nogal wat geld bij zich had, besloten ze hem daarvan te beroven. Vervolgens lieten ze hem uitstappen op het Grint, een zandbank voor Harlingen. Daar verdronk

hij met het opkomen van de vloed. De vermoorde man bleek een dominee te zijn geweest. Telkens wanneer de Urker vissers thuiskwamen, zat hij (als spook) op de vuurplaat in het hoekje van de haard. Diverse mensen hebben hem hier zien zitten, zo gaat het verhaal.

Franke noemt in de oudst bekende schriftelijke versie van het verhaal, uit 1932, de hoofdrolspeler een hugenotenpredikant.

In de verschillende versies van dit volksverhaal wordt een (hugenoten)dominee door een schipper, of door vissers, afgezet op een zandbank. Ze durven de dominee niet eigenhandig te vermoorden, en laten hem hier achter. Ze zijn daardoor (voor God) echter niet minder schuldig. Als straf spreekt de dominee een vloek uit over de moordenaar(s), laat hij hem (hen) van schrik sterven, of verschijnt hij als spook bij hem (hen) in huis. De schim van de dominee zou volgens andere verhalen na zijn dood gezien zijn tijdens stormachtige nachten, waarbij zijn angstgeschreeuw te horen was. Wanneer vissers bij de zandbank waar de dominee verdronk visten, kon het gebeuren dat de dominee via netten en lijnen het schip op probeerde te klimmen. Het volksverhaal geniet bekendheid als het verhaal van 'het domineetje van Urk'. De ziel van de dominee vindt geen rust en als spook (ook wel 'naloop' genoemd) verschijnt hij in de verhalen aan verschillende mensen. In sommige verhalen is hierbij wraak het motief.

Op 28 juni 1960 ging verzamelaar en schrijver S.J. van der Molen (1912-1995) op bezoek bij de bekende Urkse dichteres Mariap van Urk. Zij vertelde hem onder andere het 'gangbare' verhaal van het hugenotendomineetje van Urk. De vertelster had het verhaal wellicht gelezen in het volksverhalenboek van Franke, maar ze kwam wel met nieuwe (al dan niet zelfverzonnen) details, die het waarheidsgehalte moesten vergroten. Van Urk noemde de namen van de nakomelingen van de moordenaar, maar vroeg aan Van der Molen om die niet te publiceren. Wel vertelde ze over deze nazaten: 'Wij houden ze voor Spaans of Moren; ze zijn allemaal zwart en zeer bewegelijk.' Mariap van Urk meldde dat de zandbank waar de dominee werd achtergelaten in de mondelinge overlevering een zandbank bij Enkhuzen of Stavoren zou zijn. De verhaalvariant van een hebzuchtige schipper, die in de zeventiende eeuw de Franse hugenotendominee Henry berooft, hem achterlaat op een zandbank, en zich vervolgens doodschrikt van de spokende predikant, werd in 2005 verfilmd en uitgezonden door NCRV's Willem Wever. Het spook jaagt volgens dit tv-programma Urkers met een slecht geweten nog steeds schrik aan. Het verhaal

Standbeeld uit 1999 van Piet Brouwer en Jas Ras dat betrekking heeft op de sage over de kindersteen, vlak bij de Ommelebommelesteen geplaatst. Een man en vroedvrouw varen naar de steen.

van het domeintje van Urk is dus in verschillende versies bekend, maar werd pas voor het eerst in de twintigste eeuw opgetekend. (RAK)

Zeewolde

HANS EN GRIETJE

Een arme houthakker en zijn tweede vrouw hadden twee kinderen: Hans en Grietje. Op advies van de stiefmoeder worden de kinderen in het bos achtergelaten, maar omdat Hans een spoor van kiezelsteentjes had achtergelaten,

Bewegwijzering aan de Sternweg naar het pannenkoekenhuis Hans en Grietje te Zeewolde. Interieur met heksen; in de spiegel is de ijsalon te zien.

vonden ze de weg terug. Korte tijd later was de nood weer hoog, en werden de kinderen nogmaals in het bos achtergelaten. Het spoor van stukjes brood die Hans had achtergelaten bleek echter door de vogeltjes opgegeten te zijn. Hans en Grietje verdwaalden in het grote bos en kwamen op zeker moment aan bij een huisje van brood, met een dak van koek en ramen van suikerwerk. Toen ze van het huisje aten, riep een stem van binnen:

Knibbel, knabbel, knuisje,
Wie knabbelt er aan mijn huisje?

De kinderen antwoordden:

De wind, de wind,
Dat hemelse kind.

De oude heks die in het huisje woonde, lokte de kinderen mee naar binnen en zette hun een heerlijke maaltijd voor van melk, pannenkoeken met suiker, appels en noten, waar de uitgehongerde kinderen van smulden. Spoedig bleek echter de boze opzet van de heks: Hans werd opgesloten en vetgemest, want de heks wilde hem uiteindelijk opeten. Elke dag voelde de heks aan de vinger van Hans of hij al dik begon te worden. Aangezien de oude heks niet goed meer kon zien, wist Hans zijn leven te rekken door telkens een dun botje door de tralies te steken, in plaats van zijn vinger. Onderwijl moest Grietje sloven in het huishouden.

Het snoehuisje van de heks en de gevangenis van Hans.

Op een dag verloor de heks haar geduld: ze wilde Hans toch opeten. Buiten werd de bakoven opgestookt. Omdat ze Grietje ook wilde opeten, gaf de heks haar de opdracht om in de oven te gaan zitten, zogenaamd om te oordelen of deze al warm genoeg was om brood in te bakken. Grietje deed echter alsof ze niet begreep wat ze moest doen. Toen de heks haar voordeed hoe ze in de oven moest kruipen, duwde Grietje haar naar binnen en sloot het deurtje. Onder luid gekrijs verbrandde de heks. Hans werd bevrijd en in het huisje vonden ze zo veel parels en edelstenen dat ze nooit meer armoede hoefden te lijden. Nadat ze een meer waren overgezet door een witte eend, kwamen ze in een bekend bos en vonden ze de weg naar huis terug. Daar was hun vader verheugd over hun terugkeer. Hun boze stiefmoeder was inmiddels gestorven. Vanaf dat moment had het drietal een gelukkig leven samen. In de Nederlandse vertaling van het in Duitsland opgetekende sprookje, eindigt het verhaal met de formule (die markeert dat het om fictie ging):

Mijn sprookje is uit,
Daarginder loopt een muis,
Wie dat muisje vangen kan,
Maakt er maar een bontmuts van.

Ook al is het sprookje in 1812 voor het eerst opgetekend door de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm, het is nog steeds populair. Bij de laatstgehouden sprookjesenquête in 2008 stond het sprookje van Hans en Grietje in de top tien van populairste sprookjes in Nederland op een vijfde plaats. In eerdere enquêtes kwamen Hans en Grietje ook steeds in de top tien voor. Bij het merendeel van de kinderen mag het sprookje bekend worden verondersteld,

want het wordt nog regelmatig verteld of voorgelezen door ouders. Het is ook bij uitstek een kindersprookje (verteld voor kinderen met kinderen in de hoofdrol) dat waarschuwt voor de verlokkingen en gevaren in de boze buitenwereld. In sprookjesparken als de Efteling (Kaatsheuvel) en Sprookjeswonderland (Enkhuizen) is het sprookje een bekende attractie. Zelfs moderne cineasten zien nog brood in het thema: de film *Grimm* van Alex van Warmerdam uit 2003 begint ermee dat Jacob (Jacob Derwig) en Marie (Halina Reijn) door hun vader in het bos worden achtergelaten. Hongerig zwerven ze rond tot ze onderdak krijgen in een boerderij. De enorme boerin wil echter seks met Jacob, en broer en zus zien zich noodzaak om de boer en boerin uit te schakelen en weg te vluchten. Gaandeweg verandert de film van een traditioneel sprookje in een modern gruwelijk broodjeaapverhaal als een van de nieren van Jacob wordt geroofd.

Een van de meest tot de verbeelding sprekende elementen in het traditionele sprookje is het eetbare broodhuisje, in modernere varianten vaak voorgesteld als een huisje van snoepgoed. Omwille van dit element is 'Hans en Grietje' een geliefde naam voor eetgelegenheden, van restaurants tot snackbars. Zo ook het pannenkoekenrestaurant aan de Sternweg 2 even buiten Zeewolde. De namen van de uitbaters zijn medebepalend geweest voor hun keuze, want het echtpaar heet Hans en Griet Die-lissen. Het restaurant van veeboer Dielissen is gaandeweg veranderd van nevenactiviteit naar hoofdactiviteit, samen met het Grote Kabouterbos in Dronten (zie aldaar). De boer gebruikt zijn melkproductie voor de pannenkoeken en zelfgemaakt ijs. De pannenkoeken op het menu hebben namen als 'Hans', 'Grietje', 'Houthakker', 'Stiefmoeder' en 'Heksenpannenkoek'. Buiten is onder andere het

snoephuisje van de heks nagebouwd, inclusief het hok met tralies, en binnen in het restaurant hangt het vol met sprookjesvoorwerpen (zoals een toverspiegel en een te kussen kikker) en bij uitstek heksen. Een deel van het nabijgelegen Harderbos is omgedoopt tot sprookjesbos en er zijn twee wandelingen uitgezet: de broodkruimeltesroute van een halfuur en de kiezelstenenroute van een uur. Onderweg vindt men op borden het sprookje van Hans en Grietje beschreven en treft men onder meer

een heksenhuisje, een kookpot en een bezemfabriek aan.

De plaats Zeewolde, die pas sinds 1984 bestaat, heeft verder niets met het sprookje uit te staan; uitspanning Hans en Grietje is een particulier initiatief en de sprookjeswereld beperkt zich tot enkele hectaren buiten de bebouwde kom. Wel is het pannenkoekenhuis aangesloten bij het toeristische initiatief van de Flevoboulevard, een verzameling attracties en uitspanningen langs het Velluwemeer. (TM)

UTRECHT

Amerongen

(gem. Utrechtse Heuvelrug)

DE ZINGENDE GRAVIN

Het kasteel te Amerongen, sinds 1982 beheerd door de Stichting Kasteel Amerongen, heeft zijn huidige vorm gekregen in het jaar 1680. Toen werd het herbouwd, nadat het in 1673 in opdracht van de zonnekoning Lodewijk XIV geplunderd en in brand gestoken was door de Fransen, die in het rampjaar 1672 waren opgerukt tot Utrecht. De bewoners, de adellijke familie Van Reede, hadden namelijk geweigerd zich bij hem aan te sluiten. Deze Van Reedes, die het kasteel in bezit hadden van 1577 tot 1878, trokken met Willem III in 1688 (de glorious revolution) naar Engeland en verwierven daar de titel graaf van Athlone. Over een van deze Athlones wordt het volgende verteld:

Christine, gravin van Athlone, die het kasteel van Amerongen bewoonde, was een vurig aanhangster van Oranje, en in 1813, enige maanden voor de omwenteling tot stand kwam, beraamde zij al een complot met de oud-generaal Van der Capellen om de Fransen uit Utrecht te verdrijven. De aanslag mislukte. Van der Capellen werd opgepakt en gevonnis. In Arnhem zou hij worden doodgeschoten. Toen de gravin dat vernam, verzamelde zij vrijwilligers in Amersfoort, wapende hen en legde zich met hen in een nederlaag om de wagen die de generaal zou vervoeren te overvallen en hem te bevrijden. Maar de wagen kwam niet. Generaal Mo-

litor vond het veiliger om de gevangene in Utrecht voor het vuurpeloton te zetten. Gravin Christine spoedde zich toen naar Utrecht om gratie te vragen. Tweemaal werd die haar geweigerd, maar de derde keer stemde Molitor toe, mits de gravin de Mar-seillaise zong. In hevige tweestrijd zat Christine een ogenblik voor zich uit te staren. Toen zong zij met heldere stem... het Wilhelmus. Het aantal lettergrepen per regel vroeg wat passen en meten, maar toch, het ging. Generaal Molitor verstond geen Hollands en misschien was hij met opzet niet al te nieuwsgierig naar de woorden. Hoe het ook zij, hij was tevreden en hield woord. Van der Capellen werd vrijgelaten en voor hij naar het buitenland uitweek, was hij nog enige dagen te gast op het kasteel van Amerongen, waar een kamer nog zijn naam draagt.

Deze anekdote, die verzamelaar Sinninghe uit een niet nader gepreciseerde Gids van Amerongen overnam, heeft alle kenmerken van een familieoverlevering. Op waarheid zal hij niet berusten; de officiële geschiedschrijving uit die tijd zwijgt althans over deze gebeurtenis. Wel waren er begin 1813 enige ongeregelheden, die zelfs tot een aantal doodvonnissen leidden, maar de Nederlandse elites, waartoe genoemde personen toch behoorden, bemoeiden zich hier niet mee en wachtten de gebeurtenissen na Napoleons desastreuze terugtocht uit Moskou en zijn nederlaag bij Leipzig rustig af. Achteraf gezien verstandig, want voor het eind van 1813 waren de Fransen hier al door de kozakken verjaagd.

Links: Kasteel Amerongen. Rechts: Anoniem portret van Christina Reinira van Reede, ca. 1800.

De hoofdrolspeelster is gemakkelijk te traceren. Gravin Christine was Christina Reinira van Reede, dochter van Frederik Christiaan van Reede, graaf van Athlone en heer van Amerongen (1743-1808). Christina is wel gekenschetst als een wat excentrieke, zanglustige wildebras, die leefde van 1776 tot 1847; ze woonde op kasteel Amerongen, waar nog verschillende portretten van haar hangen, en bleef ongehuwd. Molitor was Gabriel Jean Joseph, graaf Molitor (1765-1819), een Frans topgeneraal, die van 1811 tot 1813 in Holland diende; vanaf 16 november 1813 leidde hij als Frans opperbevelhebber de Franse aftocht uit ons land.

Oud-generaal Van der Capellen is moeilijker te plaatsen. De familie Van der Capellen, een adellijk geslacht uit Overijssel, heeft verschillende belangrijke telgen voortgebracht, maar in 1813 was geen van hen oud-generaal. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld op de in 1784 geboren Robert Lieve Jasper, baron van der Capellen, oud-kamerheer van Willem v. Hij was geparenteerd aan de Van Amerongens (zijn moeder was een Taets van Amerongen) en was toentertijd cavaleriekolonel in Utrecht. In de nadagen van het Franse regime werd hij gearresteerd omdat hij soldaten zou hebben aangezet tot overlopen. Hij werd in 1813 met andere arrestanten weggevoerd, maar kwam – hoe weten we niet – weer vrij en stierf in 1860 in Buitenzorg in Nederlands-Indië. (VdK)

Amersfoort

DE AMERSFOORTSE KEI

Jonker Everard Meyster (ca. 1617-1679) schreef talloze gedichten en toneelstukken. Hij werd echter vooral bekend door een weddenschap uit 1661. De oorspronkelijk uit Utrecht afkomstige Meyster sloot deze met een drietal vrienden, om de somme van 3000 gulden. Hij wedde dat hij de Amersfoorters zo gek zou krijgen dat zij een Scandinavische zwerfkei, die ooit met de gletsjers meegekomen was, binnen de muren van de stad zouden slepen. De kei lag op de Amersfoortse berg, en diende waarschijnlijk eerder als grenspaal.

Zo gezegd, zo gedaan. De Amersfoorters sleepten op 7 juni 1661 de steen inderdaad naar de Varkensmarkt. Volgens achttiende-eeuwse fantasievoorstellingen was de steen van reusachtige omvang. Meyster won de weddenschap, en deelde dankbaar gedenkpenningen uit. Na verloop van tijd waren de Amersfoorters niet meer zo enthousiast over hun 'heldendaad'. Ze merkten dat ze in de maling waren genomen en hierom door velen werden bespot. Zo schreef Cosimo de Medici in 1668, na zijn

bezoek aan de stad: 'Op het plein, het meest nabij de [Utrechtse] poort, die naar Naarden leidt, is een kei opgesteld op een grote, vierkante voet, van een Latijns en Hollands opschrift voorzien, door enige jongelieden der stad opgericht, wat ons nogal reden tot lachen gaf...' Meyster schreef over het voorval het gedicht 'Keyklucht van Jock en Ernst, op de steen-uyle-vlucht deser werelt' (1661). Er verschenen eveneens verschillende spotprenten waarop de keitrekking werd afgebeeld. Het hoongelach zorgde ervoor dat de Amersfoorters de steen in 1672 uit schaamte op de Varkensmarkt begroeven. Meyster verhuisde in 1663 naar zijn geboorteplaats Utrecht. In de gevel van zijn huis bracht hij een beeltenis van de Kei aan. Het huis noemde hij De Krakeling, naar de krakelingen die 'de dolle jonker' de Amersfoorters had gegeven na hun keitrekking. De deurbel werd gesmeed in de vorm van een krakeling. Het pand is nog steeds te vinden aan de Keistraat in Utrecht.

De Kei bleef in Amersfoort tot 1903 onder de grond liggen. In dat jaar werd hij weer opgegraven. De steen werd gevonden op 2 mei 1903 door Hendrik de Goede, bijgenaamd Spekkie (1853-1932). Toen hij de steen vond, zou hij de legendarische woorden 'Jongens, doar istie!' geroepen hebben. Op 28 mei van datzelfde jaar vond opnieuw een Amersfoortse keitrekking plaats. In een bonte stoet werd de Kei door de stad naar zijn nieuwe standplaats geslept, waar hij op een voetstuk werd geplaatst.

De Kei aan de Stadsring in Amersfoort (hoek Arnhemsestraat).

De Kei werd in de loop der tijd nog diverse malen verplaatst.

In de jaren dat de Kei onder de aarde lag, en de Amersfoorters de ware toedracht waren vergeten, raakte het volgende volksverhaal met de steen verbonden:

Na het opgraven bemerkten de Amersfoorters dat de volgende tekst op de Kei stond geschreven: 'Zag je mij van onderen, Wat zou je je verwonderen!' De Amersfoorters waren nieuwsgierig. Ze draaiden de steen met zeer veel moeite om. Op de onderkant stond geschreven: 'O, wat ben ik blij! Nu lig ik op mijn andere zij!'

Ter herinnering hieraan zouden de Amersfoorters 'Kei-entrekkers' zijn gaan heten. Dit grappige sprookje is onder onderzoekers internationaal bekend en werd op diverse plaatsen in Nederland opgetekend, van Friesland tot aan Limburg. In het verhaal graaft men met veel moeite een grote steen uit. De steen wordt omgekeerd,

Verplaatsing van de Kei in een grote optocht in 1932, voorafgegaan door de vinder uit 1903, Spekkie.

omdat er (meestal op rijm) een tekst op staat.

Over de Kei gaat eveneens het verhaal dat als er een speld in wordt gestoken, er bloed uit zal vloeien. Dit verhaal is over meer zwerfkeien en hunebedden in Nederland bekend.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw schaamden de Amersfoorters zich niet meer voor de 'Keitrekkers' en ervoeren ze die voortaan als geuzennaam. In 1961 vierde men het driehonderdjarig bestaan van de keitrekking. Hierbij werd een tweede kei aan de eerste toegevoegd. In de jaren daarna kwam er ieder jaar een kei uit een ander land bij. Vanaf 1971 worden er jaarlijks Keistadfeesten gehouden, die vijf dagen duren. Hierbij worden folkloristische optochten gehouden (met een als Everard Meyster verklede man, en de Kei die getrokken wordt), er zijn er boeken-, antiek- en vlooiemarkten. Elk jaar wordt de Everard Meyster-penning aan buitenlandse gasten van de gemeente Amersfoort uitgereikt. De penning is aan de ene kant voorzien van een afbeelding van de Kei en aan de andere kant staat het wapen van de familie Meyster. Het is een replica van de herinneringspenning die Everard Meyster uitdeelde tijdens de keitrekoptocht in 1661. De wv in Amersfoort verkoopt lepeltjes en replica's van de Amersfoortse Kei, en er worden keisnoepjes verkocht. Ook is er de schouwburgzaal De Flint (een vuur- of keisteel). Dit alles ter herinnering aan de verhalen over de Amersfoortse Keislepers of Keitrekkers, die de domheid van de bewoners moesten aantonen, maar zijn uitgegroeid tot ware heldenverhalen. (RAK)

Everard Meyster (gravure uit Meysters De gekroonde berijmde policij, ca. 1650).

Breukelen

RONDOM DE DOOD

De weinige verhalen die uit Breukelen bekend zijn, dateren uit het begin van de twintigste eeuw. Ze zijn opgetekend door Josef Cohen (1880-1965), en zullen uit de tijd stammen toen hij als jong journalist in Amsterdam werkte, waar hij zich zowel met de misdaadverslaggeving als met horoscopen moest bezighouden. De verhalen hebben allemaal de vage grenzen tussen leven en dood tot onderwerp.

In Breukelen bezocht een aanspreker een zieke. Dat had hij niet moeten doen! Want de aansprekers lokken de dood en deze kan worden getrokken naar een mens, aan wie hij vroeger niet heeft gedacht. De dood heeft wijde vleugels... De spitse punten aan de uiterste rand kunnen soms de mens op verre afstand nog raken.

De aanspreker ging aan het bed van de zieke zitten en troostte hem: 'Ge zult niet sterven!' 'Ge zit in de stoel van mijn broer,' zei de zieke. 'Ga hiervandaan!'

Maar de aanspreker had reeds in de stoel gezeten – natuurlijk niet met kwade bedoeling. Men durfde het de broer niet te zeggen. Wat zou hij wel denken als hij het hoorde...

Enige dagen later werd hij ziek, en zij die hem liefhadden snikten. De zieke keek hen verwonderd aan. 'Morgen ben ik wel weer beter!' Allen

die om hem heen stonden, wisten dat hij zat onder de schaduw des doods, want de zonlichte rivier van het leven was hij geheel af geroeid...

'Waarom kijkt ge mij zo aan?' Men wilde hem sparen. Men antwoordde hem niet. Hij strekte de handen naar hen uit. 'Zeg het me,' bezwoer hij. Niemand vertelde hem dat de aanspreker op zijn stoel had gezeten. Doch hij stierf natuurlijk, en allen die hem gekend hadden schreiden.

Deze doodstijding is tamelijk uniek. Krassende uilen of jankende honden werden meer gebruikelijk opgevat als voorboden van een naderend verscheiden. Ook het vooruitzien of -horen van lijkstaties en het timmeren van doodskisten boden daarvoor tamelijk directe aanwijzingen. In de jaren zestig van de twintigste eeuw vond Engelbert Heupers, die in de provincie Utrecht ruim drieduizend sagen optekende, alleen een enigszins overeenkomstige opvatting in Hoogland. Daar vertelde een vrouw hoe ontsteld haar moeder was geraakt toen ze hoorde dat de aanspreker de zijdeur in was gekomen en de achterdeur weer uit was gegaan. 'Och, och,' zei ze. 'Nu komt er vast een lijk bij ons in huis.'

Een volgend verhaal van Cohen gaat over een vrouw die geen rust kan vinden als ze overleden is:

In Breukelen stierf een oude vrouw, maar na haar dood kon ze bijkans uit het huis niet scheiden. Ze bleef dwalen door kamer en keuken, en zag de dingen aan die het leven toebehoorden. Doch in de nacht moest ze wel wijken, en ze schreed naar de deur, waar zij de grendels terugschoof. Kroe, kroe, klonk het roestig geluid.

De kleindochter ging naar de deur.

Ik heb de grendels toch wel gesloten? dacht ze. Ik moet het nog maar eens doen! Ze sloot de deur weer op gewone wijze. Maar onzichtbare vingers grepen haar vast en de grendel die zij in haar hand hield, werd haar ontrukkt, zodat ze vluchtte van deze plek waar de dode nog toefde.

Wanneer men vrouwen een reden toeschreef om het eeuwige weer voor het tijdelijke in te ruilen, ging het meestal niet om verknochtheid aan hun woning. Ze waren 'slecht' geweest, dat wil zeggen dat ze bijvoorbeeld behalve dat ze ongehuwd waren ook niet goed voor hun kinderen hadden gezorgd. Of ze waren bij hun man weggegaan omdat die zo'n ellendeling was en kwamen na hun ver-

Josef Cohen (1880-1965).

scheiden terug om hem dit aan zijn verstand te brengen. Of hun man had iets vergeten.

Cohen ontwikkelde al snel een flamboyante vertelstijl, en zoals schrijver Ab Visser het in zijn necrologie schreef: 'Ook bij het simpelste verhaal dat hij voordroeg "speelde" hij met gebaren, stemimitaties en bijna acrobatische toeren.'

Een derde verhaal uit Breukelen publiceerde hij alleen in uitgewerkte vorm. Het gaat over een man die zijn vrouw op haar sterfbed beloofde een grote som geld aan de armen te geven. Maar na haar heengaan begon hij van zijn geld te houden:

De geest zijner vrouw op het kerkhof werd gekweld. Ze kon niet als de anderen rustig blijven liggen, zolang de man de belofte niet had vervuld. Ze moest uit het graf rijzen, en ze begaf zich, een ijle schim, naar de woningen der mensen. De man zat eenzaam aan zijn tafel. Hij steunde het hoofd tussen beide handen. Hij keek op, en schrok... In de hoek stond een gedaante, die hij kende. Hij liep op haar toe en vroeg rauw:

'Wat doe je, uit je graf te komen?' Ze antwoordde hem niet.

'Waarom zeg je niets?' Doch deze geest bezat niet het vermogen te spreken. Zwijgend, zonder medelijden, bezag de dode de man die ze tijdens haar leven zoveel liefde had gegeven.

'Jij hebt een ander hart gekregen,' kreet hij. Zij bleef hem aanzien, want zij kon niets zeggen. Ze volgde hem met haar blik, waar hij ook stond. Hij ging uit, en hij meende van haar bevrijd te zijn. Doch telkens dook ze weer aan de kant van de weg op.

Alle avonden kwam zij en bezocht ze hem in zijn eenzaamheid. Toen herinnerde hij zich zijn belofte, en hij begreep dat niet alleen hij, doch ook zij gekweld werd. Hij herinnerde zich hun ganse leven, de dagen, dat ze tezaam hadden gezien naar het bloeien van de meidoorn, de dagen dat hij moede van 't werk thuiskwam en zij hem glimlachend wachtte, en de dagen van hun ouderdom. En dit bedenkende, gaf hij een grote som gelds aan de armen. Sindsdien heeft zij rust gevonden. (WdB)

Bunschoten

DE HAND UIT DE KACHEL

De gemeente Bunschoten staat bekend als een streng protestantse gemeenschap, overwegend gereformeerd. De dames Peetje Meester-Zijl (1900-1996) en Griet ter Beek-Zijl (1911-1999) spraken op hun oude dag met verzamelaar Hans Hopman over vroeger, en over hoe kaartspelen werd verfoeid als een duivels spel. Wat het 'duivelse kaartspel' kon veroorzaken, blijkt uit het navolgende citaat uit het boek *Ootjes jonge jaren* van Hopman:

Peetje: 'Zeg Griet, heb je nooit gehoord van dat voorval toen met Willem van Geertemeut? [Willem Zijl, bijgenaamd 'Miek'.] Over die kachel?'

Griet: 'Je bedoelt toen ze daar bij Garret Kootje (1911-1953) boven zaten te kaarten? Een jongen van Tijmen Zijl zat er ook bij, en nog een paar. Toen hebben ze daar gezaat, en of hij nu een oud psalmboekje in de kachel gestopt heeft, of wat anders, het is in elk geval ruig tekeergegaan. Ontzettend spotten hebben ze gedaan. In hun angst zagen ze toen dat het deurtje van de kachel openging en er een hand uit kwam die een Bijbel vasthield.'

Peetje: 'Ze hebben het echt gezien, hoor, want ze zijn bijna boven van de trap af gevallen, zo hard renden ze weg uit schrik.'

In het midden schenkt de lachende Gerrit Vastenhouw alias 'Garret Kootje' (1911-1953) een borrel uit. Links en rechts liggend vriend Dirk Koelewijn alias 'Dirk van Niera' (1908-1969) en broer Jacob Cornelis Vastenhouw, alias 'Jacob van Ko' (1907-1969).

Het verhaal speelde zich af op het toenmalige adres Dorpsstraat 52, ten zuiden van de 'Lappensteeg'. Gerrit Vastenhouw had daar een fietsmakerszaak (later de schilderswinkel van Evert Koelewijn). Van deze gebeurtenis bestaat nog deze variant, aan Hopman verteld door Reintje Vastenhouw-Koelewijn (1907-2001), eveneens nabije familie:

En dan weet ik ook nog van die jongen van Tijmen Zijl. Dat hij daar met nog anderen zat bij Garret Kootje. Toen hebben ze daar zitten drinken en zitten spotten met de Bijbel, en de Bijbel in de kachel gegooit. Een hand is er uit de kachel gekomen en zei: 'Neem en lees.' Dat geloof ik. En toen hebben ze die Bijbel er toch weer in gegooit. Die kachel is daarop zo beginnen te schudden dat ze alle drankglaasjes hebben laten staan en zijn gaan vluchten. Toen durfde Garret Kootje niet meer in huis te komen, waarna hij naar zijn verderop wonende Flipom [ome Philippus Vastenhouw] is gegaan. Die lag al op bed, kwam eraf en vroeg wat er aan de hand was. Gerrit vroeg: 'Flipom, ga eventjes mee, man.' Waarop Flip zei: 'Of dacht je dat ik mal ben? Ik lig al op bed, wat mankeer je?' 'O, kom toch alsjeblieft 's effe mee,' had hij hem gesmeekt. Afijn, Flip is meegegaan. En toen hij in huis kwam constateerde hij meteen: 'Hier is wat gebeurd, want alle drie de glaasjes stonden nog vol.' En toen is hem verteld wat er voorgevallen was. Dat zijn dingen die ik echt geloof.

Dergelijke hardnekkige verhalen hebben het gehalte van: 'Niet echt gebeurd, maar wel waar.' Er werd geloof aan gehecht, omdat er een zekere moraal in zat, een waarschuwing aan de jeugd dat er met het sacrale niet te spotten viel. Weer anderen doen dit soort verhalen echter af als pure dorpsroddel. Zoals Jacobus Martinus Vastenhouw ('Ko van Martien', * 1927), een neef van 'Garret Kootje', die erbij zou zijn geweest: 'Het is allemaal onzin. Loze praat. Er klopt helemaal niets van.' (TM)

Cabauw

(gem. Lopik)

HET IJZEREN VEULEN

Cabauw is maar een kleine gemeenschap. Maar het is, al maakt het dan deel uit van Lopik, een eigen gemeenschap met een eigen, interessante folklore. Temeer omdat Cabauw de (denkbeeldige) verblijfplaats was van een van

de boeiendste Nederlandse spookverschijningen: het ijzeren veulen. In gesprekken met vele bewoners van de Lopikerwaard hebben we ons een beeld kunnen vormen van dat ijzeren veulen, zoals dat volgens de overlevering heeft bestaan. Een van de verhalen met betrekking tot het ijzeren veulen luidt als volgt.

Heel lang geleden zagen de mensen een klein paardje de weg komen uitdraven. Het had de gedaante van een veulen, maar het maakte een vreemd lawaai, net of het vol ijzer zat en of alle gewrichten van ijzeren scharnieren waren. Nu heb je in Cabauw twee bruggen. En het ijzeren veulen draafde van de ene brug naar de andere. Het liep iedere avond tussen twaalf en één uur de twee bruggen rond. En een leven op de weg...

Het verhaal ging dat er geen mens was die het ijzeren veulen kon tegenhouden. Op een keer hebben drie sterke jongkerels dat ijzeren beest opgewacht met knuppels. Het ijzeren veulen kwam aanstormen, snel als de wind, en het botste zo hard tegen de middelste van de drie boerenzoons dat die dood neerviel. Hij had al zijn ribben gebroken. De pastoor heeft de weg gezegend. En het ijzeren veulen bleef voortaan weg.

Het geloof aan het ijzeren veulen bleef echter voortbestaan tot zo'n veertig, vijftig jaar geleden. De kinderen werden ermee bang gemaakt: 'Pas maar op, het ijzeren veulen zit op zolder!' En nog zijn er mensen die verklaren dat ze het ijzeren veulen hebben horen voorbijgaan... net of er een

Het ijzeren veulen. Tekening van Willem de Blécourt.

ketting achter het peerd aansleepte. Er is nog een stuk land in Cabauw waarvan werd gezegd dat het ijzeren veulen er graasde.

Tot ver in de omtrek van Cabauw was het ijzeren veulen berucht. Zo berucht dat men het ook elders zag: bijvoorbeeld in Polsbroek en Haastrecht, op de Zijdedeweg. Hierin kan ook de 'loop der bevolking' een rol hebben gespeeld; men nam als men verhuisde de oude overleveringen mee. Tot in Benschop, Polsbroek en IJsselstein kregen mensen om de een of andere reden als bijnaam: 'het ijzeren veulen'.

Volgens een andere, oude overlevering, heeft een witte pater uit Cabauw het ijzeren veulen 'opgekeerd' – dat wil zeggen, verdreven. Het ijzeren veulen sprong echter in het water en riep: 'Over honderd jaar ben ik weer terug!'

Het Cabauwse spookpaard is het enige 'ijzeren paard' van Nederland. Dat 'ijzeren' zal wel een aanduiding van kracht zijn. Overigens staat het geloof aan een paard of veulen met irrationele hoedanigheden niet op zichzelf: er zijn nog verhalen in omloop, elders in Nederland, over veulens met drie poten, met één oog, en over paarden waarop men slechts enkele minuten behoefde te rijden om honderden kilometers van huis te geraken.

Tot zover verzamelaar Henk Kooijman (1928-1988). Hij stelde deze schets samen aan de hand van verhalen die hij in 1962 en 1963 had genoteerd, vooral in de omtrek van Cabauw. Het verhaal over de drie kerels, bijvoorbeeld, kwam uit de mond van een tweeënzeventigjarige veehouder die sinds zijn vijftienvintigste in Lopik woonde en geboren was te Polsbroek. De opmerking over de ijzeren scharnieren is eveneens van hem afkomstig. Een vrouw die in Lopik opgroeide, vertelde dat kinderen er bang mee werden gemaakt dat het veulen op zolder zat, en ook dat er een ketting achter het dier over de weg sleepte. De mededeling over de bruggen kwam van een vrouw uit Cabauw, maar die zei niets over het spookuur. Kooijman liet ook een intrigerende opmerking weg; een koopman uit Hoenkop, geboren in Oudewater, wist namelijk: 'In Lopik liep een ijzeren veulen op de Kerkkaai. Dan ginge jonge meiden d'r op zitten en reden de Kerkkaai uit.'

Ijzeren veulens zijn ook elders waargenomen, zowel in de buurt van Achterveld, Hoevelaken, Leersum, Lunteren en Westbroek als aan het Hulle Wulle Waaitje, een plaats aan de dijk tussen Kesteren en Lienden. Kooijman

zelf noteerde onder andere enkele sagen in Drongelen waar het beest in een 'wiel' (kolk) zat en dienstdeed als kinderschrik. Zijn informanten stelden zelf al de vraag 'wat dat nou precies was'.

Een mededeling van een veehouder in Polsbroek geeft daar wellicht uitsluitsel over. 'D'r was hier indertijd een knul, een beetje typische jonge. Die had de gewoonte voor spook te spele. Ze hebben 'm gegrepe, hij kreeg een ongenadig pak slaag. Ze noemden 'm 't ijzere veule.' En volgens een gemeenteontvanger uit dezelfde plaats was er daar 'vroeger een jonge meid, nogal stuurs en zuur, die had de bijnaam het ijzeren veulen'. Het is natuurlijk niet zeker of die jeugdige personen naar het spook werden genoemd of andersom, hoewel andere bijnamen met 'ijzeren' toch op het laatste kunnen wijzen. Een 'ijzeren Hein' is nog altijd iemand die tegen alles bestand is.

Kooijman verwerkte de gegevens bovendien tot een gedicht:

Zeer gevreesd was in Cabauw vooral het ijzeren veulen

(al werd het soms ook in Haastrecht, Polsbroek en Vlist gehoord).

Het placht, rinkelend als met ijzeren kettingen, 's nachts tussen twaalf en enen de twee bruggen van Cabauw rond te gaan. De kinderen werden er bang voor gemaakt,

maar het werd niet minder gevreesd door de ouders.

(Nog heden ten dage is er een weiland, genaamd 'het ijzeren veulen',

en een vreemdachtig wezen noemt men nog steeds 'het ijzeren veulen'.)

Maar zijn macht is uit: Het is 'opgekeerd' door een witte pater

en in het water gejaagd, alhoewel het, ondergaand, riep:

'Over honderd jaren kom ik weerom!' (WdB)

Eemnes

DE MARE OP DE MERRIE

Behalve mensen werden ook paarden bezocht door de nachtmerrie, in dit geval letterlijke de mare – een bovennatuurlijk wezen – die in de nacht komt. Informanten van verzamelaar Engelbert Heupers uit Eemnes vertelden daar in 1962 en 1963 het volgende over:

Maren oftewel nachtmerries te paard. Houtsnede van Nico Bulder.

Ja, ik heb wel eens gehoord van de nachtmerrie. Die reed 'ns nachts 't paard of wanneer 't op stal stond. Paard ging tekeer en hinnikte 's nachts vaak achtereen. De boer die bang was zei: 'De nachtmerrie zit erop.' 's Morgens stond het dier nat van zweet en 't gebeurde vaak zat dat de boer of de knecht het paard eerst moest droogwrijven met wat stro. Overdag was 't paard lui en wou niet werken. De nachtmerrie tobde 't 's nachts totaal af, zodat er niets mee te beginnen was. Wat men eraan deed weet ik niet. Ik geloof veel bidden dat 't op zou houden. Maar vast weten doe ik het niet.

In tegenstelling tot deze hervormde boer kenden zijn katholieke plaatsgenoten wel een remedie:

Ik heb altijd veel in paarden gedaan. Ik was boer en peerdehandelaar, verhandelde ze door heel ons land, zodat ze me overal kennen. Ik ging heel mijn leven met paarden om. Je had van die bijgelovige boeren die dachten dat de nachtmerrie een soort beest was die 's nachts op de paarden zat. 'De nachtmer het erop ezeten,' was 't dan, of zo heette het en sommige boeren in Eemnes binnen- zowel als buitendijks waren er maar wat benauwd voor. Vooral als de manen van 't paard in elkaar waren gedraaid of gevlochten en deze strengen met geen roskam er meer uit te krijgen waren, dan was het mis. Dat was 't werk van de nachtmerrie, zeiden de boeren, en zij lieten de stal met wijwater besprenkelen. Of wanneer zij protestants

waren, hingen ze een Bijbeltekst op deel. Hielp 't niet, kwaad kon 't nooit.

Ome Tijmen woonde op 't Zevenend en daar trouwde ik bij in. Hij had daar zo'n groot dik paard op stal staan en ik weet het nog best: de eerste, de beste nacht, deed die knol niks als hinnikken, alsmar weer. De volgende dag zei ik het tegen Ome Tijme. 'O, die het vast de nachtmerrie bij hum gehad,' zei die. 'Laten we moar eens gean kijken.' Nu, wij naar de stal toe, en jawel hoor: de manen waren heel opgekruld. Daaraan zag je dat de nachtmerrie er geweest was. 'Ik zal hem zegeven,' zei m'n ome. 'Dan heur je hem 's nachts niet meer.' En hij ging met een palmtakje met wijwater over 't paard. Ik heb later niks meer gehoord. De nachtmerrie kan niet tegen wijwater, hoorde ik later van ome Tijmen.

Maar het was een hervormde man uit Eemdijk die het naadje van de kous wist:

Als de paarden 's nachts op stal staan te trappen, dan is de nachtmerrie bezig. 't Zweet liep d'r af, maar er was niks an te doen. Maar toch hebben ze één keer de nachtmerrie gezien. Nu moet je weten: de zevende zoon zal wonderen doen, maar de zevende dochter is een nachtmerrie. 't Is hier gebeurd dat ze bar last hadden op een boerderij van zo'n nachtmerrie. 't Gebeurde bij Willem Varenkamp aan 't haventje en daar gingen ze 's nachts waken. Drie man ging in de stal zitten met een goed afgeschermd licht, zodat het potdonker was in de stal, net als altijd. Opeens begint me het paard weer te trappelen. Die mannen direct 't licht erop, en doar zagen ze Pietertje Veldhuizen, een jonge vrouw hier uit de buurt, op 't paard zitten. Ze schrokken bar, die mannen, zodat ze het licht lieten vallen en het even duister was, en toen ze weer bijlichtten was de nachtmerrie al weg. Toen het maar eventjes donker was, was zij al weer vertrokken. Pietertje was een zevende dochter, en dat wisten ze bij ons en daar kun je zoiets van verwachten.

In weer andere verhalen heeft de dame haar kleren thuisgelaten. Zoals het in een verhaal uit Bunschoten, oorspronkelijk gepubliceerd in 1929, heet: 'Naakt en bevend stond zij voor hem, de schone deerne uit de omgeving.' Zoiets brengt natuurlijk sterke seksuele connotaties met zich

mee, maar laat toch vooral zien dat de nachtmerrie beticht werd van een algemeen gebrek aan normen. Maar let wel: het waren mannen die dit vertelden over vrouwen, en niet de vrouwen zelf. Andere mannelijke informanten van Heupers beaamden dat de nachtmerrie een vrouw was, maar ook zij lieten het saillante detail over haar naaktheid weg.

Nachtmerries reden ook buiten paarden af en dan waren het er vaak meer dan één. Volgens een bepaalde zwerfsage kwamen deze nachtmerries aanvliegen in zeven (zie: Well). Een blokmaler (molenarbeider) in Amersfoort vertelde in november 1962 een versie hiervan aan Heupers: een boer had de zeven weggehaald, zodat de dames niet meer naar huis konden toen ze met de paarden klaar waren en ze hem moesten smeken hun transportmiddel weer terug te geven. (WdB)

Haarzuilens

(gem. Utrecht, wijk Vleuten-De Meern)

KASTEEL DE HAAR

De volksverhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe (1904-1988) tekende het volgende verhaal op uit de volksmond (de tekst is licht gemoderniseerd):

De eerste burchtheer van de Haar, ridder Coenraet, was een man die in God noch gebod geloofde. Op zekere nacht wilde hij te paard over de slotbrug rijden, toen een klagende stem om hulp riep. 't Was een pelgrim, die, uitgeput van honger en vermoeienis, om onderdak en eten vroeg.

De ridder weigerde en gebood hem weg te gaan, waarop de man in wanhoop uitriep: 'Ik ben even goed mens als u!'

'Wat!' spotte ridder Coenraet. 'Een pummel waant zich mijn gelijke', en zijn paard de sporen gevend, reed hij lachend weg, maar door de duisternis misleid, stortte hij naast de brug in het water en verdronk.

Ridder Coenraet is veroordeeld om eeuwig te blijven dolen en is ook vaak gezien, in volle wapenrusting, bij de brug over de slotgracht. En wie in de ruïne om hulp roept, zoals Coenraet deed toen hij in het water lag, hoort nog van vele kanten de echo hem antwoorden met een spottend gelach.

Het verhaal eindigt in de periode dat kasteel De Haar een ruïne was, tussen het einde van de achttiende en het einde van de negentiende eeuw. Inmiddels is het kasteel door

Kasteel De Haar in Haarzuilens.

de architect P.J.H. Cuypers in neogotische stijl herbouwd. De bovenstaande sage is een redelijk getrouwe samenvatting van een gedicht dat in 1862 in de *Utrechtse Volksalmanak* was verschenen. De dichter is J.B. Christemeijer (1784-1872) en het gedicht heet 'De echo van het Huis Ter Haar, naar een sage uit den tijd der kruistogten'. In een opmerking bij het gedicht laat Christemeijer weten dat hij de echo ooit zelf gehoord had en daarom in het gedicht had verwerkt. Verder laat hij doorschemeren dat de sage slechts een romantisch verzinsel is en een mooi kader voor het verhaal over de echo. De sage speelt wel in de Middeleeuwen, maar is pas in de negentiende eeuw bedacht. In het gedicht heet de boze ridder Koenraad Wolf en na de slechte behandeling van de pelgrim verdrinkt hij in de slotgracht:

Men zegt, dat sinds de vegen stond*,
 Waarin de ridder sneefde,
 Nog vaak, des nachts, een vurig ros,
 Waarop een man in wapendos,
 Langs gracht en slotwal zweefde.

In het vervallen kasteel is een echo nog te horen:

Dát zou de stem van Koenraad zijn,
 Wiens schim dáár sinds bleef dwalen;
 En – naar 't verhaal zegt – ied'ren kreet,
 Gelijk hij 't eens die pelgrim deed,
 Al bauwend** moet herhalen.

Wat in 1862 begon als een literair gedicht, werd in het begin van de twintigste eeuw naverteld als een 'authenticke' sage.

Het gedicht heeft ook aanleiding gegeven tot een sage waarin niet de ridder verdrinkt, maar de pelgrim. Vol minachting stoot de ridder de arme pelgrim in de slotgracht, waarna deze verdrinkt. Na zijn dood wordt de ridder gestraft: zijn ziel moet blijven ronddolen vanwege deze misdaad. De afloop is dus weer hetzelfde.

Een derde sage begint nagenoeg hetzelfde en wordt door Sinninghe aldus naverteld (wederom licht gemoderniseerd):

Eens kwam een kluizenaar tot heer Allaert en verweet hem zijn zondig en goddeloos leven. De ridder, woedend over die verwijten, gaf zijn paard de sporen en reed de heremiet in de slotgracht. De kluizenaar verdronk, maar stervend had hij nog

* het ongunstige moment

** spottend napratend

een vreselijke vloek over de ridder uitgesproken: 'Elk jaar op deze dag zal er in de burcht een lijk boven aarde staan.'

De vloek ging in vervulling. Achtereenvolgens stierven de slotvrouw en haar twee oudste zoons. Een zevenjarige jongen was de enige die ridder Allaert nog restte.

Toen de noodlottige dag voor de vierde maal was aangebroken, waarschuwde de oude dienaar hem, maar ridder Allaert haalde zijn schouders op en ging op jacht, want hij geloofde niet in de vloek. Onderweg werd hij door een hevige onweer overvallen en besloot hij vroeger dan hij van plan was geweest terug te keren. Weldra zag hij door 't dichte geboomte 't slot Ter Haar weer oprijzen en... op de trans van een van de hoektorens liep de waanzinnig geworden dienaar met het kind in zijn armen.

Onverwacht werpt hij het kind naar beneden in de slotgracht, en daar hij zijn evenwicht niet meer bewaren kan, stort hij luidkeels lachend mee de diepte in. Ontzetting greep de ridder aan toen hij de vloek wederom in vervulling zag gaan en hij bleef roerloos staan. De jachthond sprong echter naar voren, plonsde in de slotgracht en bracht het kind op 't droge.

Het kind herstelde en de ridder erkende nu Gods oordeel, beleed zijn zonden en leefde voortaan vroom en ingetogen.

De sagen getuigen allemaal van de misstanden uit het feodale tijdperk, waarin de zelfingenomen adel naar wil-

De Elf Fantasy Fair 2008. Disney-prinsessen, onder wie Sneeuwwitje.

Prinses Zelda en Link uit de game Legend of Zelda.

lekeur en straffeloos zijn macht kon misbruiken. De vertellingen moeten in een tijd van toegenomen gelijkheid en democratie illustreren hoeveel er verbeterd is sinds deze duistere tijden. Een troostende gedachte in de sagen is bovendien dat zelfs de meest hoogmoedige heer geen macht heeft tegenover God, en dat het God gegeven is om in rechtvaardigheid te straffen of te verzoenen.

Het is aannemelijk dat alle sagenvarianten schatplichtig zijn aan het gedicht van Christemeijer.

De laatste jaren komen op het landgoed van kasteel De Haar jaarlijks prinsessen, ridders, heksen, tovenaars en orcs samen op de Elf Fantasy Fair, die sinds 2001 bestaat. Het inmiddels meerdaagse festival trekt duizenden liefhebbers van fantasy en sciencefiction, Tolkien en Terry Pratchett, Harry Potter en Narnia, gothic kleding, wicca, neopaganisme, live action roleplaying (LARP), re-enactment, games, manga, veldslagen, Keltische cultuur, volksverhalen en folkmuziek. Vele mensen lopen op het festival in het historische decor van kasteel en tuinen verkleed rond, hetzij in hun favoriete gothic outfit, hetzij verkleed als strijder, magiër, vampier, heks, prinses, piraat of sprookjesfiguur. Het is naast een markt met fantasy merchandise (boeken, kleding, sieraden, beeldjes, zwaarden) en entertainment (muziek, dans, potsenmakers, lezingen) vooral ook een evenement van 'zien en gezien worden' – de uitdossingen worden door honderden camera's geregistreerd en de foto's worden vervolgens op fora en webpages gezet.

De Fair wordt georganiseerd door Stefan Struik, eigenaar van enkele Elf Fantasy Shops en uitgever van het

tijdschrift *Fantasy Guide* (voorheen *Elf Fantasy Magazine*). De slogan van de Fair luidt tegenwoordig: 'Change your clothes, change your world, change your destiny'. Daarbij wordt ingespeeld op het avontuurlijke verlangen om aan de saaie en rationele realiteit van alledag te ontsnappen en tijdelijk een gedroomde identiteit aan te nemen, zoals in een game of rollenspel, vaak gebaseerd op (motieven uit) sagen en sprookjes, mythen en epen. (TM)

Hekendorp (gem. Oudewater)

DE STRIJKSTER

Aan de spoorlijn tussen Gouda en Woerden woonde de 'strijkster' vrouw Van Dijk (Baldwina de Groot, 1852-1929); haar man was daar seinhuiswachter. Tussen september 1962 en februari 1963 noteerde de verzamelaar Kooijman een twintigtal verhalen over haar uit de mond van bejaarde mannen uit de directe omgeving: Reeuwijk, Lange- en Ruigeweide, Hekendorp, Haastrecht en Vlist. Vrouw Van Dijk bleef vooral in de herinnering hangen vanwege het

Miet van Dijk haalt oude kocien uit de sloot.

gemak waarmee ze met vee omging; haar geneeskundige kwaliteiten werden alleen terloops genoemd, zonder dat er veel bijzonderheden over werden vermeld. Dit beeld was mogelijk anders uitgevallen wanneer Kooijman ook met vrouwen over haar had gesproken.

Vrouw Van Dijk van 't spoorblok in Hekendorp, die was heel wat mans. Als er een vrouw moest bevallen, dan gingen ze naar haar toe. En als er hier of daar een koe in 't water zat, tien twaalf boeren d'r bij, trekken met touwen, lauwwans. Maar dan, vrouw Van Dijk d'r bij halen! Ze aaide de koe over z'n kop. 'Kom maar, beessiel' zei ze dan. En de koe sprong ineens op de kant. Met paarden precies eenderhand. Ze was van geen paard bang. As 't paard overkoot was [een onnatuurlijke stand van de benen], ze streek hem, al was die nog zo wild. En als er een paard in 't water zat en ze stonden te trekken met touwen – 'Maak die touwen maar los,' zei ze dan, 'ik heb geen touwen nodig.'

Vrouw Van Dijk uit Hekendorp kon mensen en dieren genezen door strijken. Op een dag zat er bij een boer op de Haastrechtse dijk een koe in het water. Ze konden hem er met geen mogelijkheid uit krijgen. Vrouw Van Dijk werd erbij gehaald. Ze aaide het dier over z'n kop en zei: 'Kom d'r maar uit, beessie.' En die koe sprong ineens op de kant. De dochter van die boer dreef de spot met de toverkunsten van vrouw Van Dijk. Maar ze was de volgende dag knap ziek!

Als je je overtild had, aan een kast of zo, dan ging je naar vrouw Van Dijk in Hekendorp. Ik heb het zelf ook eens een keer bij de hand gehad (aldus een veehouder uit Reeuwijk), ik kon er haast niet meer kommen, ik kon haast niet meer lopen. Ik kom bij vrouw Van Dijk, weet je wat ze zegt? 'Ga maar lopen. Je mankeert niks. Je kunt gerust naar huis draven!' Nou, ik naar huis toe. En ik was 't glad kwijt.

Die vrouw, die kon wat! 't Was zo sterk, als de jongens in dienst moesten, dan gingen ze naar vrouw Van Dijk om vrij te loten. En dan had je een vent, die had reumatiek. Daar kon die niet vanaf kommen. Vrouw Van Dijk erbij gehaald. Die gaf de reumatiek aan een hond over. En die

man was in orde. Daar ben ik zelf getuige van geweest.

Bovendien trad vrouw Van Dijk op als (onbevoegd) vroedvrouw: 'Een hoop vrouwe kwamme d'r hale voor de bevalling.' Opvallend was dat ze een dun doekje om haar vinger had. 'Ze had altijd een pleister om haar rechterwijsvinger. Daar streek ze mee. Ze maakte een kruisje. Ze werd er ook bij gehaald als de kinderen stuipen hadden.' Een informant kon zich nog herinneren dat ze zitting hield in een café in Gouda:

Je had ook mensen die bang van haar waren. 'Pas maar op,' zeiden ze dan. 'Miet van Dijk is langs geweest en ze keek zo naar je paard. Misschien is het morgen wel overkoot.' Ze droeg altijd een soort lapje om haar wijsvinger, ik vond het nogal griezelig.

Vrouw Van Dijk werd één keer 'Miet van Dijk' genoemd. Aangezien haar officiële naam Baldwina was, is het onwaarschijnlijk dat ze Miet als roepnaam had. Oudere mensen kenden haar als 'Miep'. Hoewel Kooijman de voornaam Miet overnam (in een voetnoot), zal die toch ontleend zijn geweest aan de roman van Jo van Dorp-Ypma (1908-1986), *Miet van Dijk* (1951). Deze schrijfster groeide op in Haastrecht, maar zal haar gegevens voornamelijk van horen zeggen hebben gehad en maakte er een geheel eigen verhaal van:

De kleine Miet gaat naar school, ze komt later in betrekking bij een boer, ze verlooft zich en haar leven schijnt zich te voltrekken volgens de vaste lijnen. Dan komt de omwenteling. Haar huwelijk kan geen doorgang vinden en, gedreven door een vreemde innerlijke dwang, gaat ze het talent dat zij bij zichzelf ontdekte gebruiken. Ze stelt haar leven in dienst van lijdende mensen en dieren. Bij arme daggelders en rijke boeren helpt ze wanneer er een zieke is of een kind wordt geboren. Zo wordt haar naam bekend, en met eerbied en liefde genoemd in wijde omtrek.

De historische vrouw Van Dijk was katholiek in een protestantse omgeving. Ze was wel getrouwd; ze had twee dochters en had eerder in Maarssebroek en Loenersloot gewoond. Na het overlijden van haar echtgenoot vertrok ze naar Den Haag, waar ze de laatste veertien jaar van haar leven doorbracht. Ze dreef daar een praktijk als 'ge-

bedsgeneester', 'op christelijke grondslag gevestigd'. Ze zal min of meer hetzelfde hebben gedaan als toen ze nog op het platteland woonde, alleen werd in de stad de nadruk gelegd op de gebeden, in plaats van op de handoplegging. (WdB)

Houten

DE UFO-LANDINGSPLAATS

In opdracht van de Junior Kamer Kromme Rijn, een groep jonge ondernemers, maakte de kunstenaar Martin Riebeek (1957) uit Breda in 2003 een kunstwerk in Houten. Van twee rotondes en een stuk weg nabij de A27 maakte Riebeek een verkeerstoren met aanvliegeroute en UFO-landingsplaats. Op de blauwe kunststof landingsplaats staat een grote rode U, zodat de buitenaardse wezens zich niet hoeven te vergissen. Vlak voor de opening werd de landingsplaats gevandaliseerd door Houtense jeugd op scooterjes, die er zwarte bandensporen op achterlieten, maar het kunstwerk werd op tijd weer schoongemaakt. De landingsplaats werd op 22 oktober 2003, vergezeld door als aliens uitgedoste dansers, geopend

door burgemeester Lamers van Houten. De UFO-landingsplaats werd door persbureau Reuters wereldkundig gemaakt, en het nieuws verscheen inclusief foto in landen als IJsland en Canada.

Het kunstwerk was meer bedoeld om de aandacht te trekken dan om als reële landingsplaats te fungeren. Het alom bekende verhaal van *aliens* (marsmannetjes) die in vliegende schotels op aarde landen, wordt internationaal gezien als een *urban legend* ofwel moderne sage. Dat er meer intelligent leven in het heelal te vinden is, wordt tegenwoordig wel waarschijnlijk geacht. Dat dit intelligente leven ons zou kunnen bereiken, wordt echter door de onoverbrugbare afstanden voor onmogelijk gehouden.

Op 17 september 2003, toen de landingsplaats nog niet eens officieel geopend was, werden er in alle vroegte lichten waargenomen en leek er een onbekend vliegend object te zijn geland nabij de UFO-landingsplaats, op bedrijventerrein De Meerpaal. Toen de gealarmeerde radio en televisie arriveerden, liepen er al mannen in witte pakken rond. Dit bleek achteraf een reclame stunt van tv-zender Canal+ te zijn, omdat ze de *sf*-serie *Taken* van Steven Spielberg (die over *UFO's* en ontvoeringen door buitenaardse wezens gaat) gingen uitzenden.

De UFO-landingsplaats werd wereldberoemd: knipsel uit een Canadese krant.

Kort na de officiële opening van de UFO-landingsplaats ontving het Meertens Instituut een e-mail van Anouk Siegenbeek van Heukelom uit Houten. Ze schreef op 28 oktober 2003 het volgende:

We zijn in Houten natuurlijk ontzettend trots op onze UFO-landingsbaan. Toen ik vannacht om 2.15 uur wakker werd van een vreemd gebrom, was ik er dan ook heilig van overtuigd dat er net een UFO geland was (we wonen namelijk tamelijk dicht bij de landingsbaan). Nader onderzoek wees echter uit dat het de wasmachine van de burens betrof, die aan het centrifugeren was. Zodra er UFO's gesignaleerd zijn, laat ik het natuurlijk meteen weten!

Voortdurend wordt er gespeeld met en geïnterpreteerd vanuit het aloude verhaal over buitenaardse vliegende schotels die op aarde landen. Deze verhalen inspireerden de kunstenaar om een landingsplaats te maken. Het kunstwerk was weliswaar deels een grap, maar Martin Riebeek wilde toch de mogelijkheid niet uitsluiten dat er buitenaardse wezens zouden landen. Boven op dit spel met de moderne sage kwam het spel van Canal+: zij speelden een echte landing na, inclusief onderzoekers in witte pakken. Dergelijke spelvormen, waarbij verhalen aanleiding zijn voor acties, noemt men *ostension*. Een bijzondere vorm van *ostension* is *quasi-ostension*: een bestaand verhaal leidt tot een misinterpretatie van de werkelijkheid. Het gebrom van de wasautomaat wordt onder invloed van het verhaal geïnterpreteerd als een vliegende schotel die landt.

Voor zover bekend zijn er vooralsnog geen echte UFO's geland op de landingsplaats in Houten. (TM)

IJsselstein

DE APENLUIDERS

Voor inwoners van nabuurgemeenschappen bestond (en bestaat) vaak een schimpnaam of spotnaam of – met een duur woord – een locofaulisme. De spotnaam kan samenhangen met het (niet altijd in aanzien staande) ambacht dat traditioneel werd uitgeoefend in die gemeenschap. Daarom heten de Vlaardingers bijvoorbeeld Haringkoppen, de Schiedammers Jeneverneuzen, de inwoners van Gouda Kaaskoppen, de Scheveningers Schollenkoppen en de Tilburgers Kruikenzeikers (urine werd gebruikt in de textielindustrie). Regelmatig worden groepen mensen op die manier als minderwaardig betiteld, met name als ar-

moedig of onbeschaafd. De inwoners van Winschoten heten Tellerlikkers (bordenlikkers), en die van Terneuzen staan bekend als Stoepenschijters. Andere keren worden de burens aangemerkt als crimineel of agressief. De inwoners van Bruinisse, Medemblik, Oudewater en Schoonhoven worden Klokkendieven genoemd; die van Beverwijk en Oss zijn Messentrekkers; de inwoners van Doesburg zijn Stokvechters; de Soesters zijn Bekkensnijders; en wie uit Eenrum komt is een Doodsteker. Vaak wordt echter een spotnaam gekozen waarmee de andere groep van domheid en gestuntel kan worden beticht. De inwoners van Dordrecht zijn daarom wel Schapenkoppen, die van Delft zijn Kalverschietters, de inwoners van Haarlem, Dalfsen en Meppel heten Muggen (omdat ze een wolk muggen eens voor een brand aanzagen), en de inwoners van Weert heten Rogstekers.

Meestal berust een geclaimde historische achtergrond op fictie, maar soms herinnert een naam aan een reële gebeurtenis, zoals in het geval van de Amersfoortse Keientrekkers. In bepaalde gevallen gaat het om niet meer dan een (veelal denigrerend bedoelde) naamgeving, maar in andere gevallen hoort er bij de naam een volksverhaal. Terwijl de namen vroeger vooral bedoeld waren om de ander mee uit te schelden, hebben de bewoners van de bewuste steden zich die inmiddels veelvuldig toegeëigend als geuzennaam (zie ook: Amersfoort, Delft, Dordrecht, Elp, Meppel, Schoonhoven, Weert, Wildervank en Zwolle).

Apenuidierskoekje uit IJsselstein.

Een van de twee Apenluiers van kunstenaar Adriaan Rees in de stadsgracht van IJsselstein; de beelden horen nog water te spuwen.

De inwoners van IJsselstein worden spottend wel de ‘Apenluiers’ of ‘Apeluiers’ genoemd. Daar zit een heel verhaal aan vast.

Jaren geleden woonde er aan de weg van IJsselstein naar Jutphaas, om precies te zijn in de hofstede Rijpikkerwaard, een heer die uit Oost-Indië kwam. Deze heer had een knecht, die Kees heette. Ook bezat deze heer een aap, waaraan hij zeer gehecht was, en het toeval wilde dat die aap eveneens naar de naam Kees luisterde.

Nu is het IJsselsteinse klimaat niet helemaal hetzelfde als dat van Batavia, en ook het voedsel komt niet bepaald overeen. Hoe het ook zij, op zekere dag overleed de aap.

Zijn eigenaar vond dat zijn troeteldier ook in het hiernamaals niets tekort mocht komen, en hij liet de doods klok voor de aap luiden.

‘Wie is er gestorven?’ vroegen ze in IJsselstein, toen ze het gegalm hoorden.

‘Kees van de Rijpikkerwaard,’ wist iemand.

Even later kwam de knecht inkopen doen voor zijn meester.

‘Ben je dan niet dood?’ werd er gevraagd.

‘Nee, mevrouw, gelukkig niet.’

‘Maar ze zeiden dat Kees gestorven was.’

‘Dat was de aap, mevrouw.’

Vanaf die tijd heten de IJsselsteiners ‘Apenluiers’, en de Rijpikkerwaard het ‘Apenhuis’.

Maar sommigen zeggen dat de heer van Rijpikkerwaard de inwoners van IJsselstein moedwillig voor aap heeft gezet. Daarom zou hij vlak daarna een galg voor zijn deur hebben gevonden.

De doods klokken werden normaal gesproken alleen geluid voor overleden mensen. Het bespottelijke aan deze gebeurtenis is dat de klokken werden geluid voor een dier (dat volgens de oudere orthodox-christelijke optiek helemaal geen ziel heeft).

De kern van de sage zal wat ouder geweest zijn, maar het verhaal dankt zijn bekendheid aan het ‘luimig dichtstuk’ *De Apenluiers* van de IJsselsteinse auteur J.G. van der Roest uit 1884. In de tweede strofe van dit omvangrijke gedicht (tweehonderd kwatrijnen) lezen we:

Die scheldnaam, die mij ook zoo dikwijls verdroot,

Als vreemden mij vraagden: ‘Is Keesje reeds dood?’

Hoe is het bij U in de stad met de klokken?

Zeg, worden zij nog voor de apen getrokken?’

Dichter Van der Roest plaatst de historische gebeurtenissen rond 1300, wat geheel op conto van de fantasie van de auteur komt. De hofstede Rijpikkerwaard werd pas rond 1600 gebouwd. Bovendien waren apen in de hoge Middeleeuwen nog te exotisch en heette een aap geen ‘ape’, maar een ‘scheminkel’ of ‘simme’. Niettemin circuleren er inmiddels verscheidene versies die het verhaal in de Middeleeuwen laten spelen en die Gijsbrecht van Amstel de opdracht laten geven om de klokken te luiden.

Anderen beweren dat de geschiedenis zich in werkelijkheid zou hebben afgespeeld aan het begin of het eind van de achttiende eeuw. Mr. Johan Willem Swellengrebel wordt wel genoemd als eigenaar van de aap, en hij woonde in het huis aan het eind van de achttiende eeuw. Als het hier Willem Swellengrebel betreft, die het huis in 1763 bezat, dan was hij een kanunnik van het kapittel van Sint-Jan te Utrecht, en niet bepaald een handelsreiziger of kolonist. Bovendien is deze bewoner begonnen met de afbraak van de hofstede. Of de sage een kern van waarheid bevat, is derhalve hoogst twijfelachtig. We weten alleen zeker dat de sage in de loop van de negentiende eeuw bekend was. Op de plaats van het ‘Apenhuis’ staat thans een boerderij, die fungeert als dierenopvang.

Tegenwoordig bakt de bakker Apenluierskoekjes in IJsselstein, en niemand voelt zich daardoor nog beleedigd: de spotnaam is ook hier een geuzennaam geworden, ontleend aan een nostalgisch verleden. In 1990 verscheen er een stripboek van Frits van Loenen over de Apenluiers en de herkomst van deze naam. De strip was gemaakt in opdracht van de ‘karnavals organisatie IJsselstein’. Tijdens het carnaval heten de IJsselsteiners massaal Apenluiers.

In de stadsgracht is in 2002 een aluminium beeldhouwwerk geplaatst van kunstenaar Adriaan Rees (* 1957) met de titel *Apenluiiders*. Het beeld bevindt zich in de buurt van het Fulcotheater, een naam die verwijst naar een literaire held die in IJsselstein meer gekoesterd wordt, namelijk Fulco de Minstreele, een creatie van C. Joh. Kieviet (1858-1931) uit 1892. (TM)

Loenen

DE JAGER VAN DE VAMPIEREN

Toen alles gereed was, zei Van Helsing: ‘Voordat we ook maar iets doen, laat mij jullie dit zeggen: het is afkomstig uit de kennis en ervaring van de ouden en al diegenen die de krachten van de Ondoden hebben bestudeerd. Wanneer ze zo worden, brengt de verandering de vloek van onsterfelijkheid met zich mee; ze kunnen niet sterven, maar moeten altijd doorgaan met nieuwe slachtoffers toe te voegen en de kwaden van de wereld te vermenigvuldigen; want allen die sterven als prooi van de Ondoden worden zelf Ondood en azen op hun soort. En zo maakt de cirkel zich steeds wijder, als rimpels van een steen die in het water wordt geworpen.’

Het prototype van de West-Europese en Noord-Amerikaanse vampierdoder stamt uit Nederland. De in Dublin geboren Britse schrijver Bram Stoker (1847-1912), wiens talrijke malen verfilmde en navertelde *Dracula* (1897) als de spil in de hedendaagse vampiermythologie kan worden beschouwd, baseerde zijn Abraham van Helsing op de in Leiden geboren arts Gerard van Swieten (1700-1772). Deze was een leerling van Herman Boerhaave (1668-1738), maar kon hem als katholiek niet opvolgen als hoogleraar geneeskunde in Leiden. Van 1743 tot zijn overlijden was hij als *protomedicus* verbonden aan het Habsburgse hof van keizerin Maria Theresia in Wenen, waar hij zich onder andere deed gelden als een grote tegenstander van de binnen het rijk gevoerde vampierprocessen. In zijn *Remarques sur le vampyrisme*, oorspronkelijk verschenen in 1755 en binnen tien jaar zowel in het Italiaans als in het Duits vertaald, foeterde hij op de achterlijkheid en de onkunde die nog steeds in een aantal streken heersten:

Men noemde de doden die zo kwaadaardig waren *Vampyri* en geloofde dat ze zowel mensen als vee het bloed uitzogen. En als een mens dan iets van

het vlees van zo'n dier genoten had, zou hij volgens de regel zelf ook een vampier worden; en op wat voor manier hij ook tot vampier werd, als hij tijdens zijn leven namelijk lijdzaam (*passivus*) was geweest, zo moest hij na zijn dood een doener (*activus*) worden; behalve wanneer hij van tevoren van de aarde van het graf van een vampier had gegeten en zich met diens bloed had ingesmeerd.

Het was zelfs zo erg dat men geloofde dat een lijk van een vampier binnen niet al te lange tijd alle andere lijken op het kerkhof aanstak als hij niet vlug genoeg verdelgd werd. Mensen die dat dachten, aldus Van Swieten, hadden geen flauw idee van de verschillende manieren waarop een lijk tot ontbinding kon overgaan. Als een kist onaangeroerd bleef, kon een lijk er na jaren makkelijk nog gaaf uitzien; dat hing af van de aard van de ziekte waaraan iemand overleden was, van de lucht, de temperatuur, de bodemgesteldheid en nog vele andere factoren. Er was niet het geringste verband tussen oorzaak en verondersteld gevolg. Voor vampier gehouden lijken werden vernietigd door ze een staak door de borst te steken, het hoofd af te hakken en alles te verbranden. Dit tastte niet alleen de goede naam van de gestorvene aan, ook de eer van de familie werd erdoor geschaad.

Zoals Stoker reeds vermoedde, was Van Swietens felle afwijzing van het vampiergeloof die van een bekeerde.

Gerard van Swieten (1700-1772).

Het rollen van de ton door Loenen.

Als jong apothekersgezel logeerde hij na het vroege overlijden van zijn moeder enkele malen op het buitenverblijf Kroonenburg van zijn oudtante Anna Maria Moens in Loenen. Daar deed hij zijn eerste ervaring met de terugkerende doden op, en als katholiek was hij eerder geneigd te denken in termen van hun verdrijving dan dat hij hun bestaan in twijfel trok. Een bezoekend jezuïet had hem ingelicht over het werk van de Hongaarse arts Samuel de Kerescer (1663-1732), *Pestis dacicae*, waarin sprake was van het met een staak doorboren van doden. Dat bracht hem ertoe een plaatselijke gewoonte voor een experiment te gebruiken.

Ieder jaar werd daar op 2 november een wijnvat door het dorp gerold ter nagedachtenis van de gevallen tijdens het Franse beleg van 1672. Oorspronkelijk was dit bedoeld om de plaatselijke overledenen ertoe te bewegen in hun graven te blijven en daar het Laatste Oordeel af te wachten, maar omdat dit niet meer zo aansprak, was er een eigentijdse draai aan gegeven. De jonge Van Swieten zal daar anders over hebben gedacht en wist enkele plaatselijke jongens over te halen heimelijk het lichaam van een zojuist begraven zelfmoordenaar in de ton te proppen en er vervolgens een stel houten spiesen in te slaan. De man heette namelijk nog rond te spoken. Door het rollen zou hem worden ingeprent dat hij voortaan weg moest blijven. Tot hun verbazing bleek na afloop van het experiment de ton leeg te zijn.

Enkele jaren later, tijdens zijn studie medicijnen, bracht Boerhaave met zijn colleges over bezeten weeskinderen een ommakeer in Van Swietens denken teweeg. Niet alleen paste hij zijn theorieën en praktijk ten aanzien van aderlaten aan en zou hij dit voortaan alleen nog maar in zeldzame gevallen propageren, ook leerde hij dat een ferme hand vaak meer effect sorteerde dan een

uitdrijvingsritueel. Hij probeerde keizerin Maria Theresia het vampiergelooft uit het hoofd te praten.

In Loenen bleef evenwel een zekere fascinatie met de ondoden bestaan. De vroegnegentiende-eeuwse auteur Albert Trekschuit (1789-1824), geboren en getogen langs de Vecht, omschreef in niet mis te verstane bewoordingen wat er met ondoden gebeurde:

Zodra het donker werd, ontstond er leven in het graf van de bloedzuiger. Spoedig kwam er iets tevoorschijn als een menselijke hand, en het spook wrong zich uit zijn graf naar boven. Zacht sloop het voort, zonder enig gedruis over straat en plein, en ging, door geen deur of grendel weerhouden, de vertrekken der slapenden binnen, vlijde zich naast de ongelukkigen, en zoog langzaam en zacht het warme hartenbloed, tot de wangen van de slapenden met de bleke kleur des doods overtoegen waren. De vampyr putte daaruit nieuwe kracht, en keerde naar zijn graf terug, om de volgende nacht het treurige werk der verwoesting weer te beginnen. Wie door de vampyr gedood was, droeg daarvan het merk in een kleine nauwelijks zichtbare wond op de linkerborst, en was bovendien veroordeeld om veertig dagen na zijn dood mede deel te nemen aan de nachtelijke tochten van het spook. Het genot van het frisse bloed wekt bij de vampyr allerlei boze en zinnelijke begeerten op, en er zijn sagen van kinderen uit de omgang met vampyrs geboren, aan welke kinderen het beengestelsel geheel ontbreekt.

In Loenen werden tot 1830 nog houten ballen geslagen van het Rechthuis tot aan de keukendeur van slot Kroonenburg. Volgende doelen waren de deur van de molen, de keukendeur van het huis Van Velde, en ten slotte de deur van het Rechthuis. Volgens een latere plaatselijke onderwijzer ging dit gebruik terug op de gewoonte langs dezelfde route een spijkervat te rollen waarin men de moordenaars van Floris v had gestopt. Dit was een negentiende-eeuwse interpretatie die wilde aansluiten bij de destijds gangbare ophemeling van de vaderlandse geschiedenis; op zich was het spijkervat een accurate deductie, maar in plaats van nog levenden bevatte het ooit een als vampier teruggekeerde overledene. Tegen het einde van de achttiende eeuw waren de spijkervaten vervangen door houten ballen.

Een zwakke, streekgebonden herinnering aan de vampiersage werd door verzamelaar Heupers in augustus

1964 opgeschreven. De foutieve spelling van ‘vampiers’ is kenmerkend voor de afkalving van de overlevering:

Champiers, dat zijn weerwolven. Die zijn aan hun geld gehecht. Ze hebben veel geld opgespaard en ze kunnen er geen afstand van doen. Ze zijn er zo aan gehecht dat ze niet kunnen sterven. Als ze toch doodgaan worden het champiers, dat zijn net zulke als weerwolven. (WdB)

Loosdrecht (gem. Wijdemeren)

ONTMOETINGEN MET DE DUIVEL

In sagen is de duivel een concrete figuur. Weliswaar blijft de communicatie met dit wezen beperkt tot waarneming en een enkele handtastelijkheid, maar anders dan de heilige Drie-eenheid kunnen mensen hem toch regelmatig tegenkomen. Het wordt tenminste verteld als een concrete ervaring. Daarnaast worden bepaalde bezigheden, zoals kaarten of het bezoeken van de kermis, als ‘duivels’ omschreven. Ongetwijfeld lopen sagen hier naadloos over in spreekwoorden en gezegden, zoals: ‘Als men over

de duivel spreekt, dan trapt men op zijn staart’, en diverse varianten. Of: ‘Het is alsof de duivel ermee speelt’, ‘De duivel mag het weten’, ‘Hij is te dom om voor de duivel te dansen’ en dergelijke. Daarnaast figureert de duivel in een aantal zwerfsagen, zoals die over de onbekende vierde man bij het kaarten die bij nader inzien bokkenpoten blijkt te hebben (zie: Vlist), en in anekdoten, waarin hij doorgaans het onderspit moet delven (zie onder andere: Greonterp, Epe, Stramproy). In dit brede vertelscaal wijst de duivel op alles wat buiten de regels valt en dient hij zodoende juist om mensen op de grenzen van het betamelijke te wijzen. Voor de een konden die lichtelijk anders liggen dan voor de ander, en het is juist die variabiliteit die de duivel interessant maakt.

In mei 1964 vertelde een drietal bejaarde, Nederlands-hervormde mannen in Oud en Nieuw Loosdrecht het aldus:

Mijn vader kon goed kaarten, zo goed dat op slag alle kaarten weg waren en hij alleen schoppenaas in de hand hield. Had hij alleen over. Maar je mocht niet kaarten in de herberg, want dan werd het duivelswerk. Maar vader kaartte graag en hij kon het.

Op een eenzame weg liep ’s avonds de duivel, zo meenden ze en dan hoorde je: ‘Ja, die en die is de duivel tegengekomen.’ Het moet soms een hele meneer zijn geweest, maar hij stonk als een bok, zeiden ze erbij. Ik denk dat zo een die de duivel tegen was gekomen zelf uit de herberg kwam en knap dronken was.

Je had er vroeger een enkele die hun ziel aan de duivel verkocht hadden. Mijn vader vertelde het wel eens. Die kreeg dan een barre hoop geld voor z’n ziel. Maar na zoveel jaren – soms duurde het lang, soms korter – maar ze kwamen hem halen. De duivel vergat hem niet en de familie, die dacht dat er een hoop geld was te halen, maar die vond niets. Zo vertelden ze dat vroeger.

Zwarte kunst is duivelskunst, dan krijg je ongeluk op ongeluk. Er is niks tegen. Je krijgt het en je moet lijden. Dat is zwarte kunst. ’t Is iets van vroeger, heel, heel lang geleden.

Het is hier gebeurd dat de duivel naast iemand kwam lopen. Namen zeg ik niet, want ze leven nog. Een grote zwarte hond was het en die liep maar naast hem, bracht hem tot huis toe.

Tekening van Willem Backer uit 1930 van een ontmoeting met de duivel.

Er was er hier een, 't was geen beste, die werd door de duivel thuis gebracht. Aan elke haar had hij een zweetdruppel hangen en bij de achterdeur smeet de duivel hem met een smak tegen de deur op. Het donderde door het huis.

De fysieke worsteling met de duivel is typerend voor hervormde opvattingen. Zelfs sterke mannen konden de duivel niet aan. In de sagen is niet vermeld wat hen precies kwelde (ze vertelden het verhaal ook zelden zelf), of hoe de informanten dit relateerden aan hun godsdienstige opvattingen. (WdB)

Lopik

DE BLOEDENDE WIND

In het even belangrijke als leesbare tijdschrift *Neerlands Volksleven*, dat verscheen van 1961 tot 1984, brengt Henk Kooijman, hier abusievelijk als Kooyman gespeld (zie: Berkenwoude) een boeiende verzameling sagen bijeen uit de waarden bij Lopik. Een daarvan speelt in de honds-dagen, tussen 19 juli en 18 augustus. De verteller – wie en wat hij was meldt Kooijman niet – geeft eerst een impressie van een bloedhete dag tijdens de honds-dagen, zo'n dag met grijs, drukkend weer met wat flauw zonlicht en geen zuchtje wind, en gaat dan verder:

In de verte waren boeren bezig met de hooibouw – laat voor de tijd van het jaar, maar als gevolg van een langdurige regenperiode waren de hooibergen nog leeg en moest het meeste van het in juni gemaaide hooi nog worden binnengehaald. Ik leunde achterover in de holte van een oude knotwilg en zag hoe de ene boer – dwergklein scheen hij in de heiige verte – het hooi opstak, terwijl de ander het met een snelle beweging over de hooibrik verdeelde. Op dat ogenblik moest ik denken aan een oud verhaal dat mijn grootvader mij eens, op een lege mistige zomermiddag als deze, voor waar vertelde.

Het gebeurde op een middag dat een boer tegen z'n daggelder zei: 'Span het paard maar voor de wagen. We gaan een voer hooi halen in het achterland.' Maar het was zo'n dag met woelig weer en dikke donkere wolken aan de hemel en veel, veel wind. Zodat die daggelder zegt: 'Ik zou het maar niet doen, baas, want je houdt geen lok hooi op je vork; laat staan op de wagen!' Maar je weet

hoe sommige boeren zijn: wat ze in hun kop hebben, zal beuren, zelfs tegen beter weten in. En deze boer was van dat slag. 'Binnen is binnen,' zegt hij. 'We rijden!'

Afijn, die daggelder spant de bles voor de hooibrik en ze rijden naar het achterland. Maar die knecht zat knap in de war; hij werd opgejaagd door iets dat komen moest, wat dat ook wezen mocht. Hij zat maar te schuiven en te scharrelen op de bok en wou dat het vast melkenstijd was en hij onder de koeien zat.

Ze komen in het achterland. En waaien, en waaien! Het schuim stond op het water van de wetering en hier en daar vlogen de hooihopen over het land als distelpluis. 'Hu!' zegt de knecht, want ze zijn, waar ze wezen moeten. De boer klimt van de wagen en zegt: 'Blijf jij op de brik. Laat mij maar opsteken, eens kijken of ik dat niet kan klaren.' Hij steekt de eerste lok omhoog. Die woei er al meteen af. Bij de tweede en derde lok hooi net zulk werk. En toen werd die boer toch zo woest: hij stak met z'n hooivork naar de wind! En daarna gebeurde het gruwelijke: het bloed droop langs de tanden en de steel van de hooivork!

De verteller besluit met: 'Ja, vroeger wier d'r veul verteld in deuze streken. Ieder durp had z'n eigen verhalen. En als je dan, as de sturmwind in de hooibergkap steunde en as een wolf door de schoorsteen huilde, als je dan bij mekaar ging kortavonde [avondpraten], dan vond je altijd een goed gehoor.'

Dit verhaal moet in het Utrechts-Zuid-Hollandse grensgebied vrij bekend zijn geweest. We kennen het in vrijwel dezelfde vorm ook uit Ammerstol, Hekendorp en Nieuwerkerk aan de IJssel. Deze boer kon meer dan een gewoon mens. Hij was lid van het gilde van de dorps-tovenaars: mannen met magische krachten die ze – anders dan de heksen, die slechts kwaad wilden – primair gebruikten om het kwaad te bestrijden of tegen te gaan. Meestal dan, en alleen als het niet anders kon, want ze konden ook als men hen te na kwam flink van zich af bijten, terwijl ook het plagen hun niet vreemd was (zie: Achlum, de tovenaer Klaas Kunst). Kortom, dit soort tovenaars, die slechts een lokale of eventueel regionale bekendheid genoten, opereerden en functioneerden in het klein als Faust (zie: Waardenburg) in het groot.

Of in deze sage de wind die opsteekt gezien wordt als een demonisch wezen of dat een heks erin hem aanblaast is niet duidelijk. Beide is mogelijk, maar het laatste

is het waarschijnlijkst en komt in Europa althans het meest voor. Elders wordt in plaats van een hooivork ook een zeis of een mes (dit laatste vooral) in de wind gestoken of geworpen. Wat het is doet er niet toe, als het voorwerp maar bedoeld is om te steken en van ijzer is. IJzer wordt vanouds vrijwel overal als apotropëisch, oftewel als demonen en toverkunst afwerend beschouwd. Behalve tegen zomerstormen en -wervelwinden (waar, zo geloofde men in het Duitse taalgebied, een demonische vrouw, de *Windbraut*, windbruid, achter of in zat) kon men met scherp ijzer ook door heksen opgezweepte golven bestrijden. In een Noord-Friese sage uit de eerste helft van de negentiende eeuw jagen drie heksen, die ontdekt hebben dat hun mannen, die als kapitein en stuurlieden op hetzelfde schip varen, hun ontrouw zijn geweest, drie torenhoge sneeuw witte golven op dat schip af. Het zou reddeloos verloren zijn gegaan als niet de scheepsjongen de golven met zijn degen opgevangen had. De golven zakken in en waar de degenspits te beroerde, worden ze rood. Later horen de mannen dat hun vrouwen op dat moment ziek geworden zijn. Ze passen er echter voortaan wel voor op zich met andere vrouwen in te laten. (VdK)

Maartensdijk (gem. De Bilt)

LEVEN MET EEN HEKS

Wanneer een bepaalde tegenslag was gediagnosticeerd als het resultaat van een betovering, was het zaak de juiste heks te vinden om die betovering weer ongedaan te maken. De rituelen die daartoe werden aangewend leverden min of meer toevallige heksen op, vaak een buurvrouw die op het verkeerde moment haar opwachting maakte. In Maartensdijk werd om een heks op te sporen in augustus 1878 nog een levende kip in een pan gekookt om zodoende op magische wijze de heks te lokken. Toch was het nog maar de vraag hoe lang zo'n vrouw met het etiket 'heks' moest rondlopen; als het ergste voorbij was, kon ze in principe weer als een normaal lid van de gemeenschap verder leven. Maar sommige vrouwen bleven de roep houden, en zowel voor henzelf als voor hun burens was het dan zaak een soort evenwicht te vinden tussen dagelijkse omgang en verdenking.

In de onderstaande mededelingen van een zesenzestigjarige Nederlands-hervormde boer in Maartensdijk over de heks Jans Verkerk, genoteerd door Engelbert Heupers in 1968, komt dit evenwicht goed naar voren, met name door het gebruik van het motief dat heksen

een kwade macht ook kwijt konden op bomen, in plaats van mensen of dieren te moeten beheksen. Het is daarbij opvallend dat de boer ook melding maakte van de betovering van een zestienjarige jongen, na wiens dood verenkransen in zijn kussen waren gevonden. Daar bracht hij vrouw Verkerk niet mee in verband.

Jans Verkerk was een toverheks. Ze woonde in de hei in een klein huisje. Aan de weg waar ze woonde hing tweemaal in 't jaar een ijzeren ketting over de weg, dat was om een vrije weg te houden. Deden de boeren. De weg bleef veertien dagen dichtzitten. Maar Jans gaf er niks om, die schoof de ketting zo van mekaar en dan riep ze: 'Toontje' – zo heette m'n moeder en wij woonden dicht in de buurt – 'haal je jongens binnen!' Ze waarschuwde m'n moeder altijd als ze eraan kwam. Werden we binnengehaald; anders betoverde Jans ons kinderen. Maar om haar huisje stond geen levende boom. Alle bomen had ze betoverd en waren doodgegaan. Een buurman van ons hoor ik nog zeggen tegen haar: 'Er staan nog bomen zat, Jansje, je gaat je gang maar!'

Op een keer komt een wagen met twee paarden langs het huisje van Jans Verkerk. Ineens stonden ze stil, stokstijf stil. En of ze nou tegen de beesten zeiden: 'ho' of: 'vort!', de paarden stonden stil en toen ineens gingen ze verder. Was weer werk van Jans; die ze had betoverd. Maar twee uur lang hebben ze daar stilgestaan.

Vroeger zaagden ze de bomen door 't midden, overlans, om er planken van te zagen. Dat gebeurde op een soort stellage en twee mannen, een boven en een onder, zaagden er dan aan. Jans komt langs en daar lazerde de stellage met de boom en de beide kerels erbij tegen de grond. Jans was weer aan 't werk.

Jansje had ook eens bij een boer de karnton betoverd. De karn stond te schudden, almaar te schudden, zonder dat er iemand aan te pas kwam. Natuurlijk kwam er geen boter af. En die karn stond maar te schudden. Weer werk van Jansje.

Vier maanden na dit interview trof Heupers in zijn woonplaats Soest een in Maartensdijk geboren vrouw, eveneens Nederlands-hervormd, die zich Jans Verkerk ook nog goed

kon herinneren. Volgens haar had Jans het toveren van haar moeder Aal geleerd. Een vrouw had een keer van haar een stomp in haar rug gekregen en was toen niet goed geworden, 'moedeloos en altoos maar akelig'. Ze waren toen naar een pater in Hilversum gegaan en die had aangeraden de heksenkransen in het kussen te verbranden en de vrouw was er weer bovenop gekomen (klaarblijkelijk zonder dat de heks tot onttoveringen gedwongen was). De vrouw in Soest vertelde zelfs het verhaal over de zaagstelling, en hoewel ze moeder en dochter Verkerk door elkaar haalde, bevatte haar versie beduidend meer details:

In de buurt bij ons stond toen een grote zaagstelling om planken en balken te zagen, want ze bouwden daar een huis, een nieuw huis. Ene Wout Blankestein en ene Willem, z'n naam weet ik niet meer, zijn daar aan het werk. Aal komt van het huisje af [de apart staande wc] en gaat naar die mannen toe. Ze vraagt of ze een kommetje koffie lustten. 'Laat je maar niet betoveren door haar,' zeiden de mannen al tegen mekaar toen Jans wegging om koffie te halen. 'Als er een vel op zit, haal ik het eraf en zeg dat ik niet van vellen hou!' Jans brengt na een tijdje de koffie en Blankestein haalt achter haar rug stiekem het vel van de koffie af. Een tijd daarna, toen ze weer aan het zagen waren, viel Blankestein z'n kameraad Willem van de stelling af. Hij kroop er wel weer op, maar iedere keer viel hij er met een smak weer af, iedere keer opnieuw. Willem had de koffie met de vellen opgedronken en zo had Aal hem betoverd.

Een heks in de buurt kon lastig zijn, maar er viel mee te leven en het leverde zelfs smakelijke verhalen op. (WdB)

Oostbroek (gem. De Bilt)

DE NIEUWSGIERIGE KNECHT

In het midden van de zestiende eeuw vertelde de burgemeester van Gouda het volgende verhaal aan de stads-geneesheer Balduinus Ronsseus. Dit verhaal, hier in Nederlandse vertaling, diende als bewijs voor het bestaan van toveressen, en werd inderdaad een halve eeuw later in die zin gebruikt door de Zuid-Nederlandse jezuïet Martin Del Rio, in het tweede boek van zijn zesdelige verhandeling *Disquisitionum magicarum*. Dit handboek voor de heksenjacht werd voor het eerst in drie banden uit-

gegeven in 1599 en 1600 en werd nog in de achttiende eeuw herdrukt.

Er leefde in het vlek Oostbroek, niet ver van Utrecht, een weduwe bij wie een knecht inwoonde die allerlei werkzaamheden deed zoals de omstandigheden dat meebrachten. Daar hij reeds meermalen (nieuwsgierig, zoals dienstboden dat plegen te zijn) door het tralievenster had opgemerkt dat zijn meesteres in het holst van de nacht, zodra het dienstpersoneel ter ruste was gegaan, geregeld naar een bepaalde plaats toe ging en met uitgestrekte handen een balk van de aan de stal grenzende hooizolder vastgreep, besloot hij, benieuwd wat dit toch wel betekenen kon, ook zelf, buiten medeweten van zijn meesteres, hetzelfde eens te doen en de kans te wagen.

Toen derhalve zijn meesteres als altijd naar die gewone plek was toe gegaan en zoals bleek verdwenen was, volgde hij ook, bekeek de plek en greep naar het voorbeeld van de weduwe de hooizolder vast. Terstond daarop werd hij in de lucht gevoerd en naar de stad Wijck [bij Duurstede] gebracht in een verborgen en onderaardse spelonk, waar hij een samenkomst van heksen vond, die onder elkaar over hun boze plannen beraadslaagden. Zijn meesteres, die evenals haar gezelschap verbaasd was over de onverwachte verschijning van haar knecht, vroeg hem door welke list en op welke wijze hij hier in een oogwenk was aangeland. Hij antwoordde precies zoals de zaak zich toegedragen had. Zij wilde daarop tegen hem uitvaren, maar werd door de anderen gekalmeerd, die de knecht

Toveressen vliegen de schoorsteen uit. Litho op de titelpagina 't Afgerukt mom-aansicht der tooverye, 1659.

vriendschappelijk opnamen, op voorwaarde dat hij het diepste stilzwijgen zou bewaren over wat hij te zien en te horen zou krijgen. Aan welk gebod natuurlijk graag werd voldaan.

Toen de tijd was gekomen om uiteen te gaan, stelde zij voor de indringer te doden, maar de anderen waren zachtmoediger gezind en wisten haar ertoe te bewegen hem op haar schouders naar huis terug te brengen, zoals ook geschiedde. Sneller dan de wind vlogen zij door de lucht. Toen ze een flink eind op weg waren, ontwaarden ze een diep moeras met riet overdekt. De boze heks, die de jongeling niet vertrouwde, gooide hem eensklaps van haar schouders, in de vaste overtuiging dat hij wel zijn nek zou breken of zou verdrinken. Maar God, die barmhartig is, maakte dat hij in het dichtste van het riet viel, zodat hij niet omkwam.

De ongelukkige, die vreselijk kermde, werd zodra de dag aanbrak met gebroken dijbenen door voorbijgangers gevonden en was toen genoodzaakt zijn wedervaren te vertellen. Toen het gerucht hiervan de Utrechtse schout Johan van Culemborch ter ore kwam, liet hij de heks zo spoedig mogelijk gevangennemen en in ketens leggen. Ze legde een volledige bekentenis af in de hoop op een zachter vonnis, maar ze werd met algemene stemmen tot de brandstapel veroordeeld.

Bij de discussie over de vraag of toveressen wel of niet in staat waren te vliegen, werden veelvuldig verhalen ingezet. Voor degenen die argumenteerden dat dit inderdaad mogelijk was, golden die verhalen niet in de eerste plaats als een illusie, maar als een verslag van een persoonlijke beleving, dus als waar. In de eerste helft van de zestiende eeuw werd in de stad Utrecht weliswaar een aantal processen tegen van toverij verdachte vrouwen gevoerd, maar daarbij viel nooit de beschuldiging dat ze zich door de lucht hadden verplaatst, laat staan dat ze op speciale plaatsen waren samengekomen. Die laatste voorstelling vond onder Utrechtse rechters pas ingang aan het eind van de zestiende eeuw, en vliegen hoorde er ook toen niet bij. In het Utrechtse bleef er dus een onderscheid tussen juridische praktijk en verhaal bestaan, en het is daarom onwaarschijnlijk dat, als er al ooit een vrouw uit Oostbroek door een Utrechtse schout werd opgepakt, dat gebeurde op de verdenking dat ze haar knecht had laten vliegen. In theorie zou die overigens net zo goed schuldig zijn geweest aan deelname aan een vergadering van toveressen. (Het woord 'heks' kwam destijds niet voor en was alleen

in de tekst terechtgekomen vanwege de latere vertaling uit het Latijn.) In het gewest Holland, waar Gouda onder ressorteerde, nam Ronsseus overigens met zijn opvattingen over toveressen een eenzame positie in. (WdB)

Oudewater

DE WAAG EN DE WEEGPROEF

Halverwege de zeventiende eeuw leefde er in Oudewater een zekere Meester Jan, die zowel barbier als stadsbode was. Zoals alle kappers vertelde hij graag verhalen. Twee daarvan verklaarden waarom keizer Karel v (1500-1558) aan de stad Oudewater het privilege zou hebben geschonken de weegproef uit te voeren.

Op de stedelijke weegschaal werden namelijk niet alleen koeien en kazen, hennep en touw gewogen, maar ook mensen die van toverij beschuldigd waren. De stadssecretaris reikte aan de gewogenen namens het stadsbestuur een verzegeld certificaat uit. Daarin stond geschreven dat de betreffende vrouw of man in aanwezigheid van twee schepenen en andere vooraanstaande burgers door de waagmeester, of waagmeesteres, was gewogen en dat het vastgestelde gewicht overeenstemde met de proporties van haar of zijn lichaam. Van toverij werd er in dit document verder niet gerept. Er waren in die tijd echter lieden die geloofden dat mensen die konden toveren geen normaal lichaam hadden. Voor hen leverde een dergelijk certificaat het bewijs dat iemand geen toveres of tovenaar kon zijn.

Toen keizer Karel v door Holland reisde, kwam hij op een dag in het nabij Oudewater gelegen dorp Polsbroek aan, net op het moment dat men daar iemand op de brandstapel wilde zetten. De persoon in kwestie was namelijk gewogen en te licht bevonden, en moest daarom wel aan toverij doen. Uit eerbetoon aan Zijne Keizerlijke Hoogheid deed men de weegproef nog eens over. De keizer ontdekte echter dat de schout met de pastoor onder één hoedje speelde. Het bedrog stak als volgt in elkaar: wanneer de schout iemand naar de weegschaal bracht om gewogen te worden en de pastoor vervolgens controleerde of alles wel te goeder trouw geschiedde, werd ervoor gezorgd dat de schaal, of het touw, op een zodanige manier aangreep dat er een pennetje voor de evenaar schoot, en zo belette dat de schaal overging. Simpel gezegd: het slachtoffer bleef nagenoeg gewichtloos lijken. Het zou kunnen zijn dat de pastoor, die wat heetgebakerd en onverstandig was, zonder dat hij dat zelf wist voor het karretje van de schout werd ge-

Reproductie van een geromantiseerde weergave van de heksenwaag te Oudewater door H. Merté.

spannen, maar het leek er eerder op dat ook hij in het complot zat en mee zou delen in de verbeurd verklaarde goederen van de veroordeelde. In ieder geval was het zo dat Zijne Majesteit, die het spreekwoord was toegedaan dat hij liever in open veld ten strijde trok tegen een welbewapend leger dan vocht met een gekapte monnik, bevolen zou hebben dat een dergelijke weegproef voortaan in de stadswaag van Oudewater moest plaatsvinden, vooral ook omdat men daar het zogenoemde Trojaanse gewicht gebruikte, dat heel nauwkeurig was.

Een andere, minder kleurrijke uitleg bevatte het tweede verhaal. Keizer Karel v zou het privilege hebben verleend omdat er in Oudewater nog nooit iemand vanwege toverij was veroordeeld, en ook omdat dit geen van de burgers van Oudewater ooit ergens anders was overkomen.

Ook in de tijd van Meester Jan wist men al dat het bij deze verklarende verhalen hoogstwaarschijnlijk slechts om overleveringen ging, maar ze waren – en zijn – te mooi om ze niet verder te vertellen. We zijn ermee bekend omdat ze werden opgetekend door Nicolaes Borremans (1614/1615-na 1679), die gedurende de jaren dat hij zijn opleiding tot remonstrants predikant voltooide, van 1646 tot 1648, in Oudewater woonde. Hij maakte in deze periode een paar keer mee dat iemand die ‘in kwaad gerucht van toverij’ verkeerde naar Oudewater kwam om de weegproef te ondergaan, in de hoop in goede naam en eer hersteld te worden.

De meest diepe indruk maakte op hem de komst van Leentje Willems (ca. 1610-1672), een welgestelde boerin die op een hoeve aan de noordelijke oever van het riviertje de Lange Linschoten woonde, een halfuur gaans van Oudewater. Het was op een dag in 1647, waarschijnlijk laat in de herfst, dat zij zich tot de burgemeesters, schepenen en de vroedschap van Oudewater richtte, en vroeg of ze kon worden gewogen. Ze werd namelijk, zo vertelde ze, voortdurend lastiggevallen door kwajongens en ander bijgelovig volk, die haar wilden dwingen een kind te zegenen dat twee jaar geleden gewond was geraakt bij een merkwaardig ongeval. Ze dachten dat Leentje Willems het kind indertijd betoverd had door haar een zoete koek te eten te geven. Een toveres kon, naar hun vaste overtuiging, een betovering wegnemen door haar slachtoffer te zegenen. Maar dat had Leentje natuurlijk geweigerd, want dan zou ze immers hebben toegegeven inderdaad een toveres te zijn. De burgemeesters van Oudewater weigerden echter haar tot de weegproef toe te laten. Die was namelijk voorbehouden aan van toverij beschuldigen die door de overheid werden vervolgd en gevaar lie-

pen op de brandstapel te eindigen. Maar in Holland waren de vervolgingen al decennia geleden opgehouden, dus Leentje liep helemaal geen risico, zo argumenteerden de hoogwaardigheidsbekleders. Maar Leentje hield vol, want in het leven van alledag was haar reputatie van toveres een ware hindernis gebleken. Bovendien was ze van mening dat ze in levensgevaar verkeerde. Bij herhaling was ze in elkaar geslagen, en een volgende keer zou het slecht kunnen aflopen. Daarom stond ze erop haar naam zuiveren. Een smaadproces aangespannen tegen de moeder van het zieke kind, die haar voor toveres had uitgemaakt, had niet het gewenste resultaat opgeleverd. Nu leek alleen de weegproef nog uitkomst te bieden. Uiteindelijk wist Leentje Willems de burgemeesters te overtuigen en kreeg ze haar zin.

Nicolaes Borremans voelde zich naar aanleiding van dit voorval geroepen alles te weten te komen over de weegproef wat er te weten viel. Hij ging op onderzoek uit. Van Meester Jan hoorde hij niet alleen de twee verhalen over het verlenen van het privilege door Karel v. Hij vertelde onder meer ook nog dat hij als stadsbode bij de te wegen mannen moest controleren of ze zware voorwerpen in de holten van hun lichaam hadden verstopt, alvorens hen, slechts gekleed in linnen hemd, en barrevoets, naar de weegschaal te begeleiden. Van stadssecretaris Hugo Dammisz. de Hoy († 1653) kreeg Borremans het afschrift van een certificaat van een vrouw uit het Duitse stadje Bocholt, die zich in 1644 op verzoek van haar burgemeester liet wegen. Het was gebruikelijk in de tekst van een certificaat ook een beschrijving van het protocol van de weegproef op te nemen. Borremans kon daaruit afleiden dat bij vrouwen het lichamenlijk onderzoek door de stedelijke vroedvrouw werd verricht, en dat zij net als mannen slechts gekleed in een linnen hemd en op blote voeten de weegschaal bestegen. Ook had hij kunnen begrijpen dat het niet om het absolute gewicht ging, maar dat men slechts bepaalde of het aantal gewogen ponden wel overeenstemde ‘met de natuurlijke proportie hares lichaems’. Maar hij was toch niet zeker van zijn zaak, want in de briefwisseling die hij enkele jaren later, in 1656, voerde met voormalig burgemeester en schepen Willem Pieterz. Tromper informeerde hij of dat inderdaad juist was. In deze correspondentie verifieerde hij tevens wat Meester Jan hem verder nog had meegedeeld, namelijk dat de mensen die zich voor de weegproef aanmeldden doorgaans uit de Duitse gebieden net over de grens kwamen, bijvoorbeeld uit de bisdommen Münster, Paderborn en Keulen. Tromper kon dit beamen, en voegde eraan toe dat ze allemaal beweerden ten onrechte van toverij te zijn beschuldigd, en dat ze lijf en

goed zouden verliezen als ze bij thuiskomst niet het certificaat uit Oudewater zouden kunnen tonen waarin stond dat ze over een normaal gewicht beschikten. Trompers aanvullingen zouden zeker kunnen kloppen, want in de eerste helft van de zeventiende eeuw, vooral gedurende de jaren twintig en dertig, waren de vervolgingen in deze Duitse gewesten zeer intensief. Bovendien antwoordde Tromper aan Borremans dat hij niet kon weten of het verhaal over keizer Karel V juist was. Het stadsarchief van Oudewater was bij de belegering door de Spanjaarden in 1575 – de Nederlandse Opstand (1568-1648) was in volle gang – in vlammen opgegaan. Daarom was het niet mogelijk na te gaan of hij het privilege om de weegproef uit te voeren inderdaad had verleend. Wel had hij, vertelde Tromper, van hoogbejaarde mensen, onder wie zijn eigen moeder, gehoord dat de weegproef al voor het jaar van het rampzalige beleg werd uitgevoerd.

Borremans publiceerde al deze wetenswaardigheden in 1657 in het voorwoord bij zijn vertaling in het Nederlands van een traktaat tegen het vervolgen vanwege toverij, de *Cautio criminalis*. De *processibus contra sagas liber*, geschreven door de Duitse jezuïtische geleerde Friedrich Spee (1591-1635). Door een dergelijke, oorspronkelijk in het Latijn verschenen verhandeling voor een groot publiek toegankelijk te maken wilde hij zijn bijdrage leveren aan de strijd tegen het geloof in toverij. Hij koos, ook al was hij zelf van remonstrantsen huize, voor een rooms-katholieke auteur, omdat hij ervan overtuigd was dat het geloof in toverij voornamelijk door rooms-katholieken gekoesterd werd. Argumenten van iemand uit eigen kring zouden hen eerder overtuigen, zo was zijn redenering.

Borremans' inleiding bij deze vertaling, 'Voor-rede van het wegen der Toovenaers tot Oudewater' getiteld, is van groot belang, omdat de bronnen over de weegproef verder zo schaars zijn. Ook het stadsarchief van na 1575 is namelijk maar heel gebrekkig bewaard gebleven. Zo is de administratie van de stadssecretaris grotendeels verloren gegaan. Daarom zijn alleen voor de periode van 1677-1729 negen afschriften van certificaten teruggevonden, van acht vrouwen en een echtpaar. Een van de vrouwen kwam uit een klein plaatsje in de buurt van de Duitse stad Neuss gereisd. De andere gewogenen waren uit de nabije of iets verdere omgeving van Oudewater afkomstig. In geen van de negen gevallen vroeg men om de weegproef om zich te beschermen tegen een vervolgende overheid, die eventueel zou kunnen veroordelen tot de brandstapel. Het lijkt erop dat deze mensen de hoop koesterden met 'een bewijs van goed gewicht' weerbaarder te zijn tegen betichtingen van toverij, en misschien zelfs in goede naam en eer te worden

hersteld. Hun beweegredenen blijken dezelfde als die van Leentje Willems.

In de zestiende eeuw en ook nog gedurende het eerste decennium van de zeventiende eeuw werden van toverij verdachten in Holland nog wel vervolgd. Het is daarom in principe heel goed mogelijk dat de weegproef in deze periode juist ook voor deze Hollandse vervolgdten toegankelijk was, en dat het 'testresultaat' tijdens een toverijproces kon worden ingebracht. Daarna kwam de clientèle van buiten Holland, voornamelijk uit de rooms-katholieke gebieden net over de grens met Duitsland. Borremans suggereert dat de bestuurders van Oudewater zelf beslist niet meer in het bestaan van toverij geloofden, maar aan deze mensen die het risico liepen vervolgd te worden op bedekte wijze de helpende hand wilden bieden. Dit is slechts een fractie van het mythografische aantal van vele honderden, dat de Amsterdamse hoogleraar perswetenschappen Kurt Baschwitz (1868-1948) vanaf het begin van de jaren veertig telkens bleef publiceren, en dat het populairwetenschappelijke discours nog tot in onze tijd blijft domineren. De meest recente schatting is dat enkele tientallen van dit aanbod gebruik hebben gemaakt. Toen kwam in 1647 echter Leentje Willems en bewoog ze het

Certificaat uit 2007 met heksenstempel.

stadsbestuur van Oudewater ertoe zijn beleid te verruimen. Zij lijkt een trendsetter te zijn geweest. Er zijn aanwijzingen dat er tot halverwege de achttiende eeuw werd gewogen. Toen stopte men, maar niet definitief.

Aan het begin van de twintigste eeuw verhuisde de stadswaag naar een nieuw onderkomen. Het oude gebouw was aanvankelijk in gebruik als brandweergarage, en daarna als kamer van stedelijke oudheden, een soort stadsmuseum. De uit 1452 stammende weegschalen bleven hangen. Slechts een paar decennia waren ze niet in functie. Sinds de opening van het museum in 1952 weegt de waagmeester of meesteres namelijk op verzoek de bezoekers, en reikt een weegcertificaat uit. Koningin Juliana beet het spits af. Tegenwoordig is het Museum de Heksenwaag gewijd aan geschiedenissen en verhalen over hekselij en toverij. Het bijzondere weegritueel wordt er nog steeds in ere gehouden. In de geest van de Harry Potter-romans willen jonge bezoekers tegenwoordig echter graag juist wél met de toverkunst in verband worden gebracht. Daarom wordt het certificaat tegenwoordig van een stempel voorzien met het logo van een vliegende heks. (Machteld Löwensteyn)

Renswoude

DE DIERBARE DODEN

In zeker huis te Renswoude had de bewoner zichzelf jaren geleden om het leven gebracht. Iedere avond keerde hij terug en dan was het huis helder verlicht. Die spokerij werd zo gevreesd dat de eigenaar jarenlang geen huurder kon vinden.

Aan de straatweg van Utrecht naar Arnhem staan onder Renswoude twee witte palen van de oprijlaan van Groot Wolfswinkel, een hoeve die tien minuten van de baan aflight. Bij die palen spookt het. Daar doolt een in 't wit geklede schim rond, die van tijd tot tijd groot misbaar maakt. In het dorp vertelt men dat een boer daar in de Franse tijd zijn geld begroef, onder belofte dat hij een derde part ervan aan de armen zou schenken als hij niet in handen van de vijand viel. De man is met Napoleon naar Rusland vertrokken, maar nimmer teruggekomen. Nu komt hij weerom, maar hij kan de juiste plek niet meer vinden waar hij zijn geld begroef, en daar lijdt hij onder.

Een alleenstaand weduwnaar te Renswoude werd 's morgens dood in zijn kamer gevonden; door een noodlottig toeval was hij met het vuur in aanraking gekomen en verbrand. Op de avond dat de kinderen in het sterfhuis bijeen waren om de erfenis te delen, ging de buurvrouw aan de gemeenschappelijke pomp achter de woning water halen. Doodsbleek en over al haar leden bevend kwam zij zonder water terug en eerst na een halfuur was ze in staat om haar wedervaren te vertellen. Aan de achterdeur had ze duidelijk de verbrande zien staan, met opgeheven hand ter bestraffing, en nu vertelde ze de te hulp geroepen burens dat ze van buurman een ledikant te leen had gekregen en dat niet had afgegeven na zijn plotselinge dood. Ze gaf het nu aan de erfgenamen, die het haar echter schonken.

T. Plum, onderwijzer in Baarn (1864-1931), die was geboren en opgegroeid in Renswoude, publiceerde de bovenstaande mededelingen in 1930. Hij kan er heel goed meer gehoord hebben, die hij dan te onbelangrijk vond om aan de openbaarheid prijs te geven. Zoals verzamelaar Engelbert Heupers namelijk zo'n veertig jaar later ondervond, vergde het doorzettingsvermogen om behalve mededelingen over ontmoetingen met spoken ook nog de redenen te achterhalen van hun aanwezigheid. In een aantal gevallen beperkten zijn zegslieden zich zelfs tot de opmerking dat er iemand bang was geworden voor zijn schaduw, of een verdwaalde geit voor spook had aangezien. Of het wel of niet een spook was geweest, was soms eerder het onderwerp van discussie dan de vraag waarom de overledene weer rondwandelde.

Zo hadden mensen in Nijkerk vrouw Hop gezien, twee weken nadat ze was begraven. Een informant van Heupers daar vertelde dat de mensen die haar hadden gezien er bang voor waren dat hun iets zou overkomen als ze haar achterna zouden gaan, maar hij noemde dat praatjes. Hij had haar nooit gezien.

Als er al een reden om na de dood terug te keren werd genoemd, had die vaker te maken met de overlevenden dan met de overledenen, zelfs al werd er gezegd dat iemand nog niet klaar was met zijn leven, dat hem of haar onrecht was aangedaan, of dat een belofte niet was ingelost. Dit zei iets over de dode, maar tegelijk diende het als wijze les voor de levenden om zich goed te gedragen. In het laatste van de drie bovenstaande verhaaltjes gaat het dan ook om de buurvrouw die zich schuldig voelt omdat ze een bed heeft ingepikt, en niet om de dode die een belofte niet

meer heeft kunnen inlossen. Heupers vond iets dergelijks in Soest, waar een uit Huizen afkomstige vrouw vertelde over een gierige kennis die gouden oorbellen aan een familielid had beloofd, maar ze niet wilde overhandigen, totdat een geest haar eraan herinnerde.

Geld aan de armen schenken was, zoals het hier wordt verteld, vooral een verzekering voor een behouden terugkeer uit de oorlog en er was geen sprake van een onvervulde belofte (al kan de boer van de kou zijn omgekomen zonder dat de Russen er direct invloed op hadden gehad). In plaats van aan een gekweld geweten, leed de boer aan vergeetachtigheid, waardoor hij niet in staat was zijn nabestaande plaatsgenoten de plek van het geld aan te wijzen. Zelfmoord, meestal door ophanging, was vooral een reden om de plaats of het speciale kerkhof in het donker te mijden. Een heel enkele keer werd zo'n gerucht verspreid om de huizenmarkt te manipuleren, want de aanwezigheid van akelig gestorvenen drukte de prijs. Heupers tekende een soortgelijk verhaal op uit de mond van een vrouw in Lunteren, wier vader overigens uit Renswoude kwam. In een zeker huis had zich iemand opgehangen, 'en die kerel, 't kan ook een vrouw geweest zijn, die zou elke avond daar in dat huis nog rondspoken. Niemand wou er wonen en vroeger stond het jaren en jaren leeg.' (WdB)

Rhenen

SINT-CUNERA

Rond 400 trokken de Hunnen onder leiding van Attila plunderend, moordend en verkrachtend door het westen van Europa. Net nadat ze Keulen onder de voet hadden gelopen, arriveerde daar een schip vol beeldschone jonkvrouwen. Attila wilde onmiddellijk trouwen met de leidster, Ursula. Maar Ursula weigerde: ze had haar hart en maagdelijkheid verpand aan de hemelse bruidegom, Jezus Christus. Attila was woedend. Hij beval zijn soldaten alle jonkvrouwen ter plekke met pijl en boog dood te schieten. Alle elfduizend maagden verloren op 20 oktober het leven, op eentje na: Cunera. Een van Attila's mannen kreeg medelijden met dit mooie meisje. Koning Radboud verborg haar onder zijn mantel, smokkelde haar Keulen uit en nam haar mee naar zijn kasteel in Rhenen aan de Rijn. Daar ging ze werken in de huishouding.

Radbouds vrouw was jaloers op Cunera. Ze meende – ten onrechte – dat Cunera het liefje van haar echtgenoot was. Op alle mogelijke manieren werkte de kasteelvrouw het dienstertje tegen. Nu was Cunera gewend om de resten van de maaltijd aan arme en behoeftige mensen te geven.

Houtsnede uit het heiligenleven van Cunera, gedrukt tussen 1515 en 1530, en getiteld *Dat leuen ende die passie ende verheffinghe vander heyliger maget Sintte Cunera*. In de stal waar Cunera vermoord is, branden kaarsen, en de paarden zijn met geen stok de stal in te krijgen. Rechtsbovenin wordt de heilige Cunera met de wurgdoek om het leven gebracht.

Ze verzamelde de klikjes in haar schort. Op zekere dag deed ze dat weer, maar de kasteelvrouw zag dat. Krijsend eiste ze dat Cunera liet zien wat ze in haar schort had. Gehoorzaam deed Cunera haar schort open, maar er zaten alleen maar waardeloze houtspaanders in.

Toen Radboud op een dag op jacht ging, zag de jaloerse echtgenote haar kans schoon. Ze lokte Cunera naar de paardenstal. Samen met een bediende wurgde de kasteelvrouw het nietsvermoedende meisje. Daarna begroeven ze het lijk in de paardenstal. Bij thuiskomst verbaasde haar man zich erover dat zijn echtgenote hem poeslief ontving. Hij schonk er echter weinig aandacht aan, want ze leidde hem zonder omwegen naar de slaapkamer. Tijdens de lange, innige omhelzing die daarop volgde, hoorden ze plotseling kabaal op het binnenplein van het kasteel. De paarden waren met geen stok de stal in te krijgen. De knechten riepen: 'Heer, kom eens kijken. In de paardenstal staan allemaal brandende kaarsen.'

Radboud rukte zich los uit de armen van zijn echtgenote. In de stal ontdekte hij dat de aarde was omgewoeld. Voorzichtig werd de aarde weggegraven en men ontdekte het ontzield lichaam van Cunera. Radboud ontstak in grote woede. Hij verstootte zijn echtgenote. De straf die

God voor haar in petto had, was niet gering: als een waanzinnige zwierf ze drie dagen lang rond in de omgeving van Rhenen. Daarna liep ze de Rijn in, waar ze verdronk. De duivels stonden haar ziel handenwrijvend op te wachten! Radboud bekeerde zich tot het christendom en bouwde op de plaats waar Cunera gewurgd was een kapel.

Enkele eeuwen later kwam de heilige Willibrordus, de eerste bisschop van Utrecht (695-739), toevallig in Rhenen. Daar hoorde hij over de vele wonderen die God bijna dagelijks ter ere van Cunera op en rond haar graf liet gebeuren. Direct liet Willibrordus zich naar het graf van deze heilige maagd brengen. Hij liet het openen en een welriekende geur steeg eruit op. Het lichaam van Cunera lag er na 361 jaar bij alsof ze elk ogenblik uit haar slaap kon ontwaken. Om haar hals zat nog de wurgdoek. Willibrordus liet Cunera op plechtige wijze herbegraven. Dit geschiedde op 12 juni. Omdat niemand precies wist op welke dag ze was vermoord, bepaalde Willibrordus dat haar feest op 12 juni gevierd moest worden. De wurgdoek wordt tegenwoordig bewaard in Museum Catharijneconvent te Utrecht.

Hoewel de naam Cunera omstreeks 1160 voor het eerst wordt gebruikt in een Latijns heiligenleven (*Vita Meinwerci*, het leven van Meinwerk, bisschop van Paderborn, 1009-1036), is de *Vita Cunerae* pas in de loop van de veertiende eeuw opgetekend, in het Latijn. In de vijf-

tiende eeuw is deze vita vertaald in het Middelnederlands.

De vita is schatplichtig aan de legende van de heilige Ursula: Cunera zou een van haar elfduizend gezellinnen zijn geweest. Uiteraard is Cunera van zeer goeden huize: haar vader was koning van York.

De levensbeschrijving is traditioneel, dat wil zeggen dat ze is opgebouwd uit overbekende verhaalmotieven. Het wonder van de in houtspaanders veranderde etenswaren komt ook voor in het leven van de heilige Elisabeth van Thüringen (1207-1231; feestdag 17 november). De kwaadaardige echtgenote van Radboud roept de boze stiefmoeders uit sprookjes (*Assepoester*, *Sneeuwwitje*) in herinnering. (Ludo Jongen)

Soest

DE VURIGE BEER

Dé verzamelaar van volksverhalen in Gooi- en Eemland was Engelbert Heupers (1906-1978). Zijn dagelijks brood verdiende hij als politieambtenaar en ambtenaar van de sociale dienst, zijn vrije tijd wijdde hij aan de geschiedenis en (volks)cultuur van Soest en omgeving. Tussen 1961 en 1971 bracht hij voor het Volkskundebureau te Amsterdam (nu: Meertens Instituut) in het kader van een inventariserend onderzoek naar het voorkomen van sagenmotieven in Nederland 3754 volksverhalen, voornamelijk sagen, en mededelingen over het 'bijgeloof' uit Soest en omgeving bijeen. In Soest tekende hij regelmatig de sage op over de Vurige Beer, een lichtverschijnsel waarvoor vroeger menigeen doodsbenauwd was. Als we de verschillende overeenkomstige sagen samennemen, komen we ongeveer uit op het volgende verhaal:

Eens woonde er in Soest, op de Eng, een boer die Ouwe Beer heette. Deze boer was gierig en zon steeds op middelen om zich te verrijken ten koste van anderen. Het ergste wat hij gedaan had was het verplaatsen van de keien die de grens van zijn gebied aangaven. Ieder voorjaar ploegde hij zo een voor van zijn buurman om en eigende zich de opbrengst van het onrechtmatig verkregen land toe. De boer voelde later, toen hij ouder werd, zoveel wroeging over zijn daad dat hij niet bij de andere mensen begraven wilde worden. Hij wilde niet op het kerkhof liggen. Toen hij gestorven was, trokken zes paarden met grote moeite de wagen waarop de kist was gezet naar het graf op het Vaar-

Naast koekjes die Cunera-meisjes heten wordt er in Rhenen tegenwoordig ook Cuneralekeur verkocht, met op de achterzijde van de fles de legende.

De Soester verhalenverzamelaar Engelbert Heupers op de fiets.

derhoogt, buiten Soest. De mannen die de kist van de wagen tilden hadden er minder moeite mee. Hij was zo licht als een veertje. Een kwaad voorteken. Het was bar. De ziel van de boer kon dan ook geen rust vinden in zijn graf. Hij bleef rondwaren in het Veen, op de Eng, op de Lazarusberg en op de Bunt. Als een gruwelijk licht. Vooral op winterse en stormachtige avonden in het najaar verscheen hij als een dwaallicht, zodat hij al spoedig Vurige Beer genoemd werd. Op mysterieuze wijze kronkelde het licht door het struikgewas, of over de Eng, tot de dag aanbrak en het weer verdween, alsof het werd opgeslokt door de aarde. Weinig mensen durfden dan naar buiten te gaan.

Toen verbande een priester de Vurige Beer naar de Stompert, een berg op de heide bij Soesterberg. Hij mocht wel terugkomen naar Soest, maar het zou eeuwen duren. Want ieder jaar mocht hij slechts een hanenschree vooruit doen, en meer niet.

Alhoewel sommigen bij dit soort verhalen over vuurmannen of dwaallichten al snel geneigd zijn om associaties te leggen met heidens-Germaans volksgeloof, is de sage duidelijk van een christelijke en vooral katholieke

signatuur. Soest was een katholiek dorp, en dat had vanzelfsprekend zijn weerslag op wat men er vertelde. Om te beginnen begaat de boer ernstige zonden – hebzucht is in de katholieke traditie een van de zeven hoofdzonden. Alhoewel Ouwe Beer (van Berend, Bernhard) wroeging krijgt, denkt hij blijkbaar dat voor zijn zonde geen vergeving mogelijk is. Hij neemt zelf al het besluit om in ongewijde aarde begraven te worden, omdat hij vanwege zijn zonden geen gewijde aarde verdient. Dat de kist voor de paarden heel zwaar lijkt, staat symbool voor het feit dat de boer zwaar van zonden was. Dat de kist voor de mensen vederlicht is, duidt erop dat de boer veranderd is in een zwevend licht of vuur: God veroordeelt de rusteloze ziel om op aarde te blijven rondzwerfen. Vertellers spreken over een ‘lichie’ en over een ‘vuurklont’. Dat de ziel in vuur en vlam staat, duidt erop dat de zondige ziel brandt in de hel (of desnoods het vagevuur). Een priester moet er als een magiër aan te pas komen om het angstaanjagende fenomeen te verbannen.

Het is de vraag of de sage heel oud is. De navolgende tekst over de vuurman van Soest suggereert inderdaad een aanzienlijke ouderdom:

De Vyerman van Soest

Het was een man hiet Olde Bere,
Die meer dat guet dan God minde.
Hy dede qualiken overmids die
Marke van sinnen Acker; doe
Hi was gestorven, dwaeld sine Siele
Als een Lichtkyn, bernde som wile
Als een Strobosse.
Optrouw een harder sag den Vyerman
So in de Schaepschote.
Altehants spranc hi uiteen ende was verdwinen.

De vuurman van Soest

Er was eens een man en die heette Oude Beer,
Die meer van bezit hield dan van God.
Hij beging een wandaad door (de verplaatsing van) de grenssteen van zijn akker; toen
Hij gestorven was, dwaalde zijn ziel
Als een lichtje, en brandde soms
Als een bos stro.
Waarlijk (?) zag een herder de vuurman
Aldus in de schaapskooi.
Meteen spatte hij uiteen en was verdwenen.

Schijn bedriegt echter: de gebrekkige rijmtekst bevat quasi-Middelnederlands (bijvoorbeeld de woorden

‘vyerman’ en ‘optrouw’ bestonden in de Middeleeuwen niet, en ‘uiteen’ is te modern gespeld). De woorden zijn zonder verdere bronvermelding opgetekend door J.J. Bos (1817-1913), die tussen 1847 en 1892 dominee te Soest is geweest. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat Bos deze regels in de negentiende eeuw heeft verzonnen om de sage een eerbiedwaardig verleden te geven.

Sagen over zondige zielen die als lichtfenomeen of dwaallicht terugkeren, zijn in het verleden verspreid over Nederland (en daarbuiten) opgetekend. Hetzelfde geldt voor sagen over grenssteenverleggers die terugkeren als vurige wezens. De verhalen zijn met name gevonden in moeras- en veengebieden, waar lichtverschijnselen zich van nature kunnen voordoen. Denk daarbij onder meer aan oplichtend moerasgas. Hoe christelijk het verhaal van de gestrafte grenssteenversetter is, blijkt wel uit het feit dat vier Bijbelpassages er expliciet over gaan: Job 24:2, Spreuken 22:28, Deuteronomium 19:14 en Deuteronomium 27:17 (‘Vervloekt is eenieder die de grensstenen van een ander verplaatst’). Het kan haast niet anders dan dat een combinatie van lichtverschijnsel en Bijbelwoord tot de verbeelding is gaan spreken, en heeft geleid tot sagen als over de Vurige Beer.

Overigens deed er in Soest nog een andere sage de ronde over de Ouwe Beer, die zijn hebzucht andermaal onderstreept:

Te Soest zou er een nieuwe roomse kerk gebouwd worden, en alle boeren brachten daarvoor geld bij de pastoor. Alleen Ouwe Beer gaf niets. Toen de pastoor hem om uitleg vroeg, zei hij dat hij geen geld wilde geven. Hij had midden in Soest nog een bouwakker liggen. Daar mocht de kerk wel op gezet worden. Nu was er in het hele dorp geen plaats te bedenken die zo geschikt was om er een kerk op te bouwen als die akker. De pastoor ging dus heel blij naar huis.

Een jaar later was de kerk klaar. De Beer liet echter alle mensen die het gebouw in wilden wijden met stokken verjagen. Hij wilde niemand over zijn land hebben, zoals hij uitlegde. Eindelijk kwam de pastoor, die dezelfde behandeling kreeg. De pastoor beweerde dat de Beer hem de grond voor de kerk had geschonken, maar de boer antwoordde dat hij alleen maar goed had gevonden dat de kerk op zijn land werd gezet.

Onder het bouwen had hij niemand een strobreed in de weg gelegd, maar hem ook nog zijn land afnemen, dat kon hij niet toestaan. De pastoor zag

wel dat er geen praten tegen was en ging naar huis. De volgende dag ploegde de Beer het land rond de kerk om en zaaide er haver in. Dat moet een raar gezicht zijn geweest: zo’n nieuwe kerk midden in de haver.

Zo kon het niet blijven, en toen de pastoor na een tijdje de boer weer eens opzoekt, verklaarde deze dat hij de bouwakker wel wilde verkopen. Op die manier kreeg hij er wel zesmaal zoveel voor als hij waard was.

Toen Ouwe Beer dood was, verbande de pastoor hem naar een eikenstam, in het veld, zodat hij niet zou kunnen komen spoken. Een jaar of wat later liet een nieuwe eigenaar het hakbos uitrooien om er bomen te poten, en hij verkocht de eikenstammetjes.

Het stammetje waar de Beer in zat kwam bij Piet Dik terecht. Die wist natuurlijk niet wat er aan de hand was. En op een morgen legde hij het eikenstammetje onder een pot met varkensvlees. Het begon te blazen en te warrelen, zodat de as hem om de oren vloog. Opeens sprong het met een droge plof aan gruzelementen, en toen zag Piet Dik met z’n eigen ogen de Beer de schoorsteen in gaan. Het hele huis stonk naar de zwavel!

Alhoewel deze sage in zeker opzicht moeilijk te verenigen valt met de eerste lezing over de Vurige Beer, bevestigt het verhaal andermaal dat de hebzuchtige boer om zijn zonden is verdoemd tot het hellevuur. (TM)

Spakenburg (gem. Bunschoten)

BEELD OP DE SCHUIT

Gerrit de Graaf (* 1893) vertelt over zijn overgrootvader, een Spakenburger visser:

Ouwe Joap Lubbertsen [Jacob de Graaf, 1793-1871], visser, zag toen hij ’s nachts op het schip stond een ‘mansbeeld’ op de bolder zitten. Je weet wel, de grote bolder waar het zwaard aan hangt. Jacob hield namelijk de wacht. Dat waren wonderlijke omstandigheden met zo’n man op het schip! Maar hij was niet bang. Jacob, met een vaste consciëntie [geweten], riep uitdagend tot dat beeld: ‘Jie binne goed om in een gloaze kasje te zetten!’ En toen verdween die man weer, want dat is na-

Vrouwen en kinderen in typisch Spakenburger dracht, met op de achtergrond twee vissers bij een botter. Tekening uit 1935 van Jan Wijga (1902-1978).

tuurlijk een schijn van de satan die in zo'n beeltenis zit. Hoe vlug of dat gedaan is, weet ik niet. Hij vertelde aan z'n knecht, die beneden sliep, wat hem op het dek overkomen was. Die haalde achteloos zijn schouders op en zei: 'Jij hebt ook altijd van die dingen.'

Maar na een week of vijf, zes is dit (voor)beeld [voorgezicht] uitgekomen. Want op de plaats van dat beeld kwam Jacob zelf te zitten! Wat gebeurde er namelijk? Tijdens het trekken aan de haringnetten sloeg de boot om en toen is hij op de bolder komen te zitten. De knecht is echter verdronken, want die lag binnen in de kooi. Hoe die knecht heette is me nooit verteld, want dit voorval is natuurlijk al gebeurd diep in de negentiende eeuw. Jaop Lubbertsen was m'n groof [grootvader] z'n vader. Vroeger gebeurde dat wel meer dat als ze zwaar trokken met de botter, het schip omsloeg. De grootvader waar ik naar heet, is ook op die manier omgewaaid. Die had een schuit uit Elburg vandaan. De trossen trokken ontzettend zwaar. En als je dan rukwinden had, kon dat je overkomen, omdat je al heel scheef in het water lag. Ze lieten de zeilen dan zo staan dat ze het boord bijna al onder water trokken.

Afijn, zo had die Jaap dus zichzelf al enkele weken van tevoren gezien. Op dergelijke voortekens sloegen mensen vroeger veel meer acht dan tegenwoordig.

Wat de visser in eerste instantie dus aanzag voor een verschijning van de duivel, bleek later een voorgezicht of voorloop geweest te zijn: hij had van tevoren al in een beeld gezien dat het schip zou omslaan en dat hij zich zou redden door op de zwaardbolder te gaan zitten: een paal voor een buitenboord gehangen, eivormig blad. Dit blad moest voorkomen dat de platbodem op drift zou raken. Een voorloop of voorafbeelding van de toekomst werd – conform het volksgeloof – vooral gezien door mensen met een speciale gave. Niet zelden waren dit soort mensen met de helm geboren. Verhalen over de voorloop zijn verspreid over heel Nederland gevonden (zie ook: Gasselternijveen). (TM)

Utrecht

HET WITTEBROODSKIND

Volgens het verhaal vernielden de soldaten van de Duitse koning Hendrik IV (1050-1106) in de elfde eeuw de Mariakerk in Milaan. De koning en zijn trouwe aanhanger, de Utrechtse bisschop Koenraad van Zwaben, legden de gelofte af dat zij in Utrecht een nieuwe kerk zouden bouwen ter ere van Onze-Lieve-Vrouwe, aan de westkant van de stad. Men begon met de bouw in 1082, maar stuitte op een bron (of: een moerassige grond) en wist zich geen raad. Hierop werd Phebo (Plebeo, Plebo of Pleberus), ook wel de bouwmeester van Dokkum genoemd, ingeschakeld. Hij had in het Engelse York de geheimen van de bouwkunst geleerd. Alleen Phebo wist een oplossing voor dit probleem. Zijn zoontje werd alvast naar

Gevelsteen 't Wittebroodskint van Evelien Ebents uit 1990 (Oude Gracht).

de bakker gestuurd om (luxe) wittebrood te halen. Het ventje had geen geld gekregen, maar iedereen wist dat vader Phebo binnenkort snel rijk zou worden, omdat hij een oplossing wist om de bron te dicht: hij zou de wel stoppen met ossenhuiden! De gezouten huiden van ossen bleken een zeer bruikbaar hulpmiddel voor de fundering van gebouwen en kerken te zijn. Bisschop Koenraad van Zwaben wilde echter op goedkope, slinkse wijze dit geheim te weten komen. De kerkvoogd probeerde op een listige manier de jongen over te halen het mysterie te vertellen.

Phebo had het geheim eerder verklapt aan zijn zoon, die het raadsel aan de bakker toevertrouwde, in ruil voor een wittebrood. De bakker, op zijn beurt, hield zijn mond niet dicht en verraadde het geheim aan de bisschop, die Phebo nu niet meer nodig had voor de werkzaamheden. In een razende driftbui sloeg de Friese bouwmeester zijn zoon hierop dood met het eerder verkregen wittebrood.

In later eeuwen werd verteld dat het wittebroodskind werd begraven in het koor van de Mariakerk. Wie zijn hoofd in een uitgehouwen kolom van de kerk stak, kon volgens de verhalen het huilende kind van de bouwmeester nog horen.

De winkel van de bakker die het ossenhuidengeheim doorvertelde aan de Utrechtse bisschop, stond op de hoek van de Oude Gracht en de Donkere Gaard nog eeuwen als 'Het Wittebroodskind' bekend. Deze huisnaam dateert echter pas uit 1631. In Utrecht herinnert tegenwoordig, naast een lantaarnconsole, de gevelsteen van kunstenaars Evelien Ebents (1990) aan het treurige voorval.

De betekenis van het woord 'wittebroodskind' is waarschijnlijk niet goed begrepen. Met behulp van een verhaal moest de herkomst van de naam worden verklaard. Een 'wittebroodskind' is in werkelijkheid een rijkeluiszoon; iemand die in weelde is opgegroeid en vertroeteld en verwend is. Met de naam van het pand wilde de bakker waarschijnlijk de kwaliteit van zijn brood etaleren. Wittebrood werd immers gezien als iets elitairs.

Het volksverhaal waarin verteld wordt dat gebouwen, kerken en torens gebouwd zouden zijn op (stieren-, koeien- of ossen)huiden als enige middel om verzakking te voorkomen, is alom bekend, onder meer in Alkmaar, Den Bosch, De Bilt, Bolsward, Dordrecht, Eemnes-Binnen, Gorinchem, Groningen, Leeuwarden, Oudega, Westbroek en Woudenberg, maar ook in Vlaamse steden als Antwerpen en Gent. Het verhaal is internationaal bekend. Bij het woord 'huyd' zou het hier echter niet om een dierenhuid gaan, maar om houten sloopshuid die

werd gebruikt voor de fundering van gebouwen en kerken. Deze sloopshuid is zeer waarschijnlijk geïnterpreteerd als dierenhuid.

In de zestiende eeuw wordt vermeld dat bisschop Koenraad ruzie kreeg met de Fries Pleberus, maar al eerder, in de dertiende eeuw, vermeldt Melis Stoke in zijn *Rijmkroniek* dat de bisschop wordt vermoord door een Friese knecht. Aan deze literaire gegevens lijkt in latere eeuwen het migrerende volksverhaal van de ossenhuiden te zijn gekoppeld. In andere versies van het verhaal vermoordt de Friese bouwmeester de bisschop met een mes na het lezen van de mis in het jaar 1099. De waarschijnlijk jongere variant van het verhaal over het wittebroodskind werd reeds verteld in 1844, bij een rondleiding door het koor van de Mariakerk. Ook tegenwoordig wordt het verhaal nog verteld tijdens rondleidingen door de stad.

Het Utrechtse vertelsetel waarin via een lijst het bouwraadsel wordt verkregen, is in verschillende versies bekend. In een andere versie van het verhaal wordt Ubbo, de zoon van de Friese bouwmeester, verliefd op Maaïke, de dochter van de meester-timmerman. Om achter het geheim te komen, vraagt de bisschop Maaïke de jongen het geheim voor hem te ontfutselen.

Geloofde men altijd in het verhaal van de ossenhuiden? Bij de sloop van de Mariakerk, in 1844, trof men in ieder geval geen ossenhuiden aan. Op een hardstenen plaat zou eens het volgende rijm (uit 1815) aan het verhaal van het bouwgeheim herinnerd hebben:

Op ossenvel was ik gesticht,
Zoo als de oudheid hier bericht;
Maar toen men mij in deeze tijde
De oude standplaats eens ontzeide,
Toen stond ik op een grond van klei,
Op geene wel, noch ossenhuiden,
Zoo als het opschrift wil beduiden,
En dus 't verhaal een fabel zij. (RAK)

Utrecht

HET KOORD BIJ DE DOM, DE BASILISK EN DE GESLOTEN STEEN

In de binnenstad van Utrecht en omgeving zijn oude sagen nog met regelmaat het onderwerp van gesprek. Allereerst zijn er door de stad heen uitgeschreven volksverhalen op informatieborden aangebracht. Daarnaast zijn er sagen opgenomen in stadswandelingen van het Gilde Utrecht. De bij het Gilde Nederland aangesloten

Een geblinddoekte jongen, met spiegel in de hand, doodt de basilisk van Utrecht. Tekening van R.H. van Rossem.

organisatie zorgt voor rondleidingen door de binnenstad van Utrecht, in buitenwijken en in de Vinex-wijk Leidse Rijn. Zo worden tijdens een van de rondleidingen rondom de Oude Gracht sagen (anekdotes genoemd) verteld bij oude lantaarnconsoles. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw maakte onder meer C.J. Groeneveld (1897-1986), in opdracht van de gemeentelijke monumentenzorg een serie lantaarnconsoles voor de Utrechtse werfmuren. Hierbij liet hij zich onder meer inspireren door volksverhalen, waaronder de legende van Sint-Eloy (die een hoefijzer aanbrengt op het afgesneden been van een paard), de Gesloten Steen (of: De Steenwerpers) en de basilisk van Utrecht.

Tijdens het waterfietsen in de binnenstad van Utrecht zijn de lantaarnconsoles en verwante verhalen eveneens vertelonderwerp. De recreant c.q. toerist krijgt een waterfietsgids, waarin enkele verhalen uit de binnenstad bijeen zijn gebracht. Op de route worden verhalen aan gevelstenen en lantaarnconsoles gehecht. In andere gevallen gaat het over verhalen die zich elders in de (binnen)stad afspeelen. Zo lees je in de gids:

Een leuk verhaal vind je in een hoek van de kloostergang van de Domkerk. De geschiedenis wil dat een van de bouwers een berisping kreeg omdat de arabesken binnen een boog niet goed aansloten. De man moet daarop geantwoord hebben: 'Dan bind ik ze wel aan elkaar vast.' Bij een latere controle zat er inderdaad een touw omheen en toen er uitleg werd gevraagd zei de bouwer: 'Dit touw zal langer blijven zitten dan wij leven.' En dat klopt, want het touw zit er nog steeds. Het is namelijk van steen.

Verhalenverzamelaar Sinninghe noemt in zijn *Utrechtsch sagenboek* uit 1938 dit verhaal eveneens, maar vermeldt ook een andere verhalende verklaring van het beeldhouwde koord aan de westelijke vleugel van de kloostergang. Dit verhaal is volgens Sinninghe 'eeuwen' ouder.

Het verhaal wil dat een oud vrouwtje, Maria genaamd, verliefd was op de bouwmeester. Toen ze hoorde dat hij spoorloos verdwenen was, verhing ze zich aan een koord. Het beeldhouwde koord moet de herinnering van de liefde van de vrouw voor de bouwmeester levend houden. Deze 'koordversieringssagen' zijn naast in Utrecht onder meer bekend in Limburg. K. ter Laan meent in zijn *Folkloristisch Woordenboek* dat dergelijke stenen knopen ook veelvuldig in Duitsland en in Italië voorkomen. Ter Laan zegt dat ze wellicht zijn aangebracht om de in de volksgedachte voorkomende boze geesten de toegang te beletten. Dit is echter allerminst zeker. Misschien is het slechts een kunststukje van de bouwmeester geweest (zie ook: Den Bosch). De verhalen zijn in ieder geval achteraf verzonnen en moeten de niet meer begrepen 'knoop' verklaren.

Andere 'waterfiets-sagen', die ook tijdens rondleidingen door de stad populaire vertelstof zijn, gaan over de Gesloten Steen en de draak (of basilisk) van Utrecht. Aan wie waterfietsend onder de Hamburgerbrug door gaat wordt het verhaal van de draak als volgt verteld:

Het huis rechts op nr. 211 heet Het Spiegel. De eerste console rechts ervan (achter de boom bij nr. 209) vertelt de legende [lees: sage] van een draak die, geboren uit een hanenei, dit deel van de gracht onveilig maakte door ieder die hem in de ogen keek in steen te veranderen. Een moedige en slimme jongeman ging de werfkelder in waar het monster zich schuilhield. Door het beest een spiegel voor te houden werd de draak zelf het slachtoffer van zijn verstenende blik.

Links: Quasi met touw vastgeknoopt ornament in de kerkgang van de Domkerk te Utrecht. Rechts: De Gesloten Steen.

In de overlevering heeft de dappere jongen vaak een blinddoek voor de ogen. De in het verhaal genoemde draak wordt in de volksverhalenboeken veelal een basilisk genoemd. Deze term is heden ten dage wellicht niet meer overal bekend en daarom in de toeristische setting vermeden.

Het verhaal van de basilisk is zeer waarschijnlijk voor het eerst in 1918 door literator en volksverhalenbewerker Josef Cohen (1886-1965) in Utrecht gesitueerd. Cohen overgoot sagen dikwijls met een literair sausje. Hij heeft de migrerende sage van de basilisk zeer waarschijnlijk bewust aan Utrecht gekoppeld, waar het verhaal niet eerder gelokaliseerd was.

Het woord 'basilisk' komt van het Griekse woord *basilikos* en betekent 'kleine koning, koninkje'. In de overlevering en volksgedachte was dit fabelwezen veelal half haan, half slang. Het werd geboren uit een hanenei; een slang (of een schildpad) broedde dit ei uit. Om die reden mocht een (vaak zwarte) haan niet oud worden: hij zou wel eens een ei kunnen leggen. Om de basilisk te doden gebruikte men een haan, een wezel of een spiegel. Laatstgenoemd voorwerp is in het Utrechtse verhaal ingezet tegen de basilisk of draak.

Het verhaalmotief van een held die met behulp van een spiegel een monster kan overwinnen, komt al voor in de Griekse mythe van Perseus. Deze zoon van de oppergod Zeus gebruikt een spiegelend schild om de monsterlijke Medusa te verslaan. Het concept van de basilisk bereikte Nederland al in de Middeleeuwen. In Friesland is een verhaal opgetekend van een basilisk die in 1413 te Oldeboorn door zijn blik twaalf mannen, vier vrouwen en twee kinderen doodde. Nog tot in het begin van de twintigste eeuw kon men in Friesland verhalen over basilissen horen.

Aan de oostkant van de Oude Gracht, op de hoek van

de Grote Eligensteeg, ligt een steen aan een ketting. In de volksmond staat deze steen bekend als de Gesloten Steen. De steen wordt al in een schepenbrief van 1520 vermeld. Over deze steen gaat een verhaal, dat in ieder geval sinds het begin van de negentiende eeuw bekendheid geniet. De console 'De Steenwerpers' herinnert aan dit verhaal. In de waterfietsgids wordt het als volgt omschreven:

De console bij nr. 362, links bij de 2e trap, 'De Gesloten Steen', verwijst naar een legende [sic!] over de kei aan de ketting. Vroeger zouden de bewoners van de gracht 's nachts uit hun slaap gehouden worden door duivels die elkaar met stenen aan het bekogelen waren. Er kwam een priester aan te pas om de demonische krachten te verdrijven en hij bekroonde zijn succes symbolisch met het vastleggen van een kei aan een ketting. Het echte verhaal is als volgt: het hoekhuis links op nr. 364 is het dubbele huis De Boog/De Gesloten Steen, eens de sigarenfabriek Ribbius Pelletier. De huiseigenaar beschermde de hoek door een grote zwerfkei. Zo wilde hij voorkomen dat de bocht te krap werd genomen door wagens. Deze enorme kei legde hij, ietwat overdreven, vast met een ketting.

Schrijver H.J. Broers (1874) verbindt de steen met Germaanse offerstenen en meldt dat de Noormannen al in Utrecht met een (offer)steen tegen de kerk smeten. De geestelijkheid bracht de steen hierop naar het eind van de stad, waar ze hem vastklonken. Deze op een achterhaalde theorie over heidense rituelen gebaseerde vertelling is niet meer dan een fantasievol construct. Dit

proces staat wel bekend als 'Rücklauf'. In sommige versies van het verhaal zijn het geen duivels en Noormannen, maar reuzen die met de steen spelen (zie: Schoonoord). Andere verhalen getuigen ervan dat de duivel met zijn maat kaatsbal speelde van de Volderbrug tot de Geertebrug. Soms misten ze; dat gaf schade en gebroken ruiten... of erger! Het verhaal is internationaal bekend. In Vlaanderen en Duitsland zijn verhalen over duivelsstenen veelvuldig opgetekend. De gebroeders Grimm maken er gewag van in hun *Deutsche Sagen* (1816). In sommige plaatsen (Doesburg en in Duitse plaatsen, bijvoorbeeld) zijn vingerafdrukken van de duivels op de stenen te zien. Men vertelde ook dat er bloed uit de Gesloten Steen vloeide als men er een naald of speld in stak. Dit migrerende volksverhaal is evenals de andere (al dan niet populaire) 'Utrechtse' verhalen in diverse Nederlandse plaatsen bekend (zie ook: Amersfoort), en trekt zich in de vertelcultuur dan ook niets van stads- of dorpsgrenzen aan. (RAK)

Wijk bij Duurstede

VERHALEN ROND HET KASTEEL: VAN ROGGEEMEEL TOT BOZE BISCHOP

Wandelen is geen modeverschijnsel van de laatste decennia, want ook in de negentiende eeuw werd er, door wie het zich kon veroorloven, al volop gewandeld. De bekendste wandelaar toen was Jacobus Craandijk (1834-1912), doopsgezind predikant te Rotterdam en Haarlem, die met zijn vriend de Rotterdamse kunstschilder P.A. Schipperus (1840-1929) uitgebreide wandelingen maakte door grote delen van Nederland en hiervan verslag deed in de beroemd geworden en vaak herdrukte zevendelige reeks *Wandelingen door Nederland met pen en potlood* (1875-1884). In het laatste deel beschrijft hij ook hun bezoek aan Wijk bij Duurstede, sinds 1300 een stad, gelegen op de plaats van het oude, door de Noormannen verwoeste Dorestad, daar waar Oude Rijn en Lek zich splitsen. Hij beschrijft de aanblik van de stad zo:

Schilderachtig vertoont het zich van de kant van de Hoogstraat, met zijn verwarde mengeling van witte huizen, rode daken, hooibergen, tuinen, oude muurbrokken en brugjes, waarlangs het blauwgrijze water van de voormalige stadsgracht rustig voortstroomt. Schilderachtig is ook het dichte groen, waarin zich de gekortwiekte Rijn verliest, een weinig tijds nadat hij door de duiker onder de

zwarte Lekdijk is heen gegaan. Fraaie riviergezichten zijn te genieten van het balkon van het witte veerhuis en van de koepel op de hoge stenen muur tegenover het logement van Van Brummelen. 't Is daar heerlijk zitten in de stille morgen of in de kalme avondstond, terwijl de scheepjes met uitgespannen zeilen langzaam afdrijven, of de sterke stoomboot een ganse vloot of een reusachtig houtvlot stroomopwaarts sleept, en de heuvels van Amerongen blauwen in de verte, de groene Betuwe met haar torens en dijken en boomgroepen en uiterwaarden zich voor ons uitstrekt.

Enzovoort. Een tafereel een Ruysdael waardig.

Craandijk was sterk in de geschiedenis geïnteresseerd en had zich voor zijn tochten zeer goed gedocumenteerd. Bij Wijk gaat zijn aandacht vooral uit naar de ruïne van het tegen de zuidwestkant van de stad gebouwde kasteel, 'de trots en het uitnemendst sieraad van de stad'. Het was begonnen met een woontoren, een donjon, die er nog staat en die vermoedelijk tussen 1260 en 1280 gebouwd is door heer Zweder I van Abcoude, die Wijk in leen had gekregen van graaf Otto II van Gelderland. In 1449 ontfutselt de Utrechtse bisschop de toren aan de heren van Abcoude en bisschop David van Bourgondië (1459-1496) en liet hem sterk vergroten tot een vierkant slot met een poortgebouw en drie torens, waarvan de zogenoemde Bourgondische toren nu nog een restant is. De laatste bisschop die hier resideerde was Hendrik II van Beieren (1487-1552), de 'blauwe bisschop', zo genoemd naar de kleur van zijn wapen. Hij was een gekozen bisschop, maar kreeg problemen zowel met de burgerij van Utrecht als met zijn burenen de Bourgondiër Karel V en hertog Karel van Gelre. Toen de burgers van Utrecht de laatste in de stad lieten, riep hij de hulp van Karel V in. Die verdreef de Geldersman, maar dwong de bisschop bij het Traktaat van Schoonhoven (1527) wel zijn wereldlijke goederen aan hem af te staan, waarmee Utrecht deel van de Bourgondische Nederlanden werd. In 1529 gaf Hendrik zijn bisdom op en trok zich terug in Worms, waar hij ook bisschop was.

Uitvoerig toelichtend, informatief maar niet breed-sprakig, vertelt Craandijk ons over het kasteel en zijn bewoners, terwijl hij ons van ruimte naar ruimte voert. Over het algemeen beperkt zijn commentaar zich tot de controleerbare feiten, maar hier en daar verrijkt hij zijn verhaal ook met informatie van horen zeggen, elementen van mondelinge overlevering, waardoor hij naast *fact* ook *fiction* doorgeeft. Zo meldt hij over de toren: 'Zonderling dat wij ook hier weer de overlevering vinden die verhaalt

Kasteel Duurstede.

hoe de toren met roggemeel is opgemetseld.' Waar hij dit eerder gehoord had, deelt hij ons helaas niet mee. 'De kelder is thans een petroleumbergplaats, daarboven vindt men een vertrek, welks fraai gemetseld gewelf door een zuil wordt gesteund. Een vorige kasteleines plagt te verhalen, dat hier de gevangenis was, en de gevangenen met zweepslagen rondom die zuil werden gejaagd.'

Een spectaculaire ontsnapping hoort ook bij een kasteel. Een zekere Walraven, bastaardzoon van heer Reinout van Brederode, was door bisschop David gevangengezet. Hij schijnt in een van de bovenvertrekken aan de voorkant van het huis opgesloten te zijn geweest. Hij ontkwam door zich aan een snoer, gemaakt van zijn verscheurde kleren, in de gracht te laten afzakken en naar de overkant te zwemmen. Bijzonder gehaat maakte zich bisschop Hendrik van Beieren, die meestal op de burcht verbleef omdat de Utrechters hem niet in zijn hoofdstad toelieten. Hij liet zijn tegenstanders 's nachts in zakken in de Lek verdrinken.

'Uit later tijd zijn,' aldus Craandijk, 'de herinneringen schaars.' De overlevering dat de Franse troepen in het

rampjaar 1672 het slot in de lucht hebben laten springen, weerlegt hij. In werkelijkheid hadden zij het al meer of minder vervallen bouwwerk met een redoute versterkt en werden na de Franse bezetting duizenden stenen uit de kasteelmuren gesloopt om schade in de stad te herstellen. In de muren langs de Mazijk kan men deze stenen anno 2010 nog herkennen. Over deze Mazijk – een straatnaam die in werkelijkheid herinnert aan de familie Maaseik die in de zestiende eeuw in Wijk woonde – weet Craandijk nog het volgende te vertellen: 'In bisschop Davids tijd liep een vaart uit de slotgracht naar de kerk. Thans is 't een straat, de Mazijk genoemd, volgens plaatselijke overlevering naar de muziek die de bisschoppelijke overlevering naar de muziek die de bisschoppelijke stoet naar het kerkgebouw plagt te vergezellen.'

Tot zover Craandijk. Sinninghe heeft in zijn *Utrechtsch sagenboek* enkele van zijn mededelingen samengevoegd en ze allemaal een 'boze bisschop' toegeschreven, waarmee, schrijft hij, 'wel Hendrik van Beieren bedoeld zal zijn', maar waarmee hij dus de lezer, zo maakt het voorafgaande duidelijk, bewust op het verkeerde been zet. (VdK)

Zeist

VUURBAL OP HET SPOKENLAANTJE

De verzamelaar van volksverhalen in Gooi- en Eemland bij uitstek, Engelbert Heupers, hoorde op 11 oktober 1962 van de in 1903 te Zeist geboren houtrijder en chauffeur Albertus Helman het volgende:

In Zeist had je vroeger 't Spokenlaantje, nu heet het de Slingerlaan, waar nu de bandweverij staat. Een broer van mij zag daar eens een grote vuurbal over de weg rollen. Hij werd almaar groter en groter, totdat hij bleef liggen en er niks meer te vinden was. Nu had je er hier die meer wisten dan rechttoe en toen die mensen dat hoorden gingen ze aan 't graven in de grond waar die vuurbal was verdwenen. M'n broer wees de plek an en die kerels an 't graven, en ze vonden wel een halve meter onder de grond een hoop geld.

Die vuurbal was een zeker teken geweest. Iemand die al lang dood was en eigenaar van al dat geld was geweest wilde het bij zijn leven niet aan de kerk spenderen en toen had hij het verborgen in de grond. Maar na z'n dood is het met dat geld toch goed gekomen. Die vuurbal zorgde d'r voor dat ze het geld terug konden vinden.

De vuurbal was ongetwijfeld een bolbliksem, een geheimzinnig fenomeen waar de wetenschap nog geen duidelijke verklaring voor heeft gevonden, en die in het magisch-mythische wereldbeeld dat in het Nederlandse volksgeloof tot uitdrukking komt een bovennatuurlijke functie en betekenis heeft gekregen. Vergelijkbare vuur- en lichtverschijnselen werden in Soest en omgeving ook als vuurdemon gepersonifieerd en heetten dan de 'vurige' of 'gleuende beer'. In Hees heette hij 'de ouwe beer'. De mensen waren er gruwelijk bang voor. Het vuur zou van de duivel afkomstig zijn en gewoonlijk een voorteken zijn van een sterf- of ongeval of oorlog.

'Vuurbol' – zo noemt men ook plaatselijk wel het dwaallicht, een meestal blauwachtig vlammetje, ontstaan door verbrandend moerasgas, dat zich in het donker in het veld beweegt, en dat algemeen beschouwd werd als iets bovennatuurlijks, bijvoorbeeld de ziel van een ongedoopte overledene (vooral een kind) of de ziel van een gestorvene die geen rust kan vinden. In dat laatste geval kan dat zijn omdat de overledene een on-

rechtmatig verkregen of niet aan de juiste bestemming toegedeelde schat heeft begraven. Dergelijk volksgeloof uit Eemland werd door Heupers ook in Otterlo genoteerd:

Dwaallichtjes, die liepen vroeger over de Laak tussen Bunschoten en Nijkerk aan het eind van de Eem, daar zagen ze ze ook. Ik diende eens bij een boer op Eemdijk en die zag bij zijn huis ook eens een dwaallichtje gaan. Waar het bleef stilstaan zou geld in de grond zitten. De boer ging altijd zoeken naar verborgen geld, maar ze vonden nooit wat. Maar als die boer een lichtje had gezien en het bleef lang op dezelfde plaats, dan gingen ze naar geld zoeken.

In de sage van Helman heeft de vuurbol deze functie van het dwaallicht overgenomen. Meestal zijn het overigens geen al of niet door de overledene gestuurde lichten die een schat aanwijzen, maar doet deze dat zelf in spokende gedaante. Dit in Nederland zeer verbreide sagenmotief is ook door Heupers herhaaldelijk genoteerd, onder andere in Bunschoten (verteld door de Soester timmerman Willem Koelewijn):

Onze vader en moeder vertelden eens dat er op Bunschoten bij een boer 's avonds een oud wijf achter langs de koeien liep. Elke avond om negen uur precies gebeurde het. Iedere avond tegen die tijd hoorden ze geslof achter de koeien. Dominee Spruijt werd gehaald en die nam toen een tang, zo'n tang die vroeger bij het vuur hing, en daarin een witte doek en die reikte hij dat wijf aan. Zo gebeurde het. Ze pakt die doek aan en meteen hoorden ze een holle stem zeggen dat er onder de grond bij de boerderij geld in de grond zat. Nu, ze gingen daar aan 't graven en ze vonden er geld. Toen hebben ze dat wijf nooit meer gezien.

Door het opgraven van de schat werd de geest van de oude vrouw dus verlost. Dat de dominee haar een doek voorhoudt is hier een blind motief, – dat wil zeggen, het wordt niet verklaard, maar is volgens een algemeen verbreid volksgeloof noodzakelijk omdat wanneer men een spook een hand geeft, deze dan verbrandt. Daarom moet men het een doek, een bezemsteel of wat dan ook aanreiken. (VdK)

NOORD-HOLLAND

Afsluitdijk

DE LIFTENDE MOORDENAAR/DE ROVER OP DE WAGEN

Een vrouw wilde met de auto over de Afsluitdijk van Noord-Holland naar Friesland. Plots zag ze bij de bushalte een oud vrouwtje staan. Het was slecht weer, het begon al te schemeren en zo te zien had het vrouwtje net de bus gemist. De vrouw stopte dus bij de halte om het oude mensje een lift aan te bieden. Natuurlijk wilde het oude vrouwtje graag meerijden. Tijdens het rijden viel het de automobiliste op dat de handen en armen van het oude vrouwtje opvallend behaard waren. Het begon al donker te worden. De vrouw achter het stuur voelde zich steeds ongemakkelijker; haar wantrouwen groeide. 'Volgens mij is een van mijn achterlichten stuk. Als ik stop, zou u dan even willen gaan controleren?' vroeg de bestuurster. Het oude vrouwtje stapte langs de kant van de weg uit en liep naar achteren. Op het moment dat ze achter de auto stond om het licht te controleren, gaf de bestuurster een dot gas en reed weg. Ze reed regelrecht naar de politie en legde uit wat er gebeurd was. De politie controleerde de tas van het oude vrouwtje, die in de auto was blijven liggen. In de tas bleken inbrekerswerktuigen en een groot mes te zitten. Het oude vrouwtje was een verklede man geweest.

Dit broodjeapverhaal is door volksverhaalonderzoeker Jurjen van der Kooi gehoord in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Het verhaal kan, als 'ware geschiedenis', over allerlei plaatsen in Nederland verteld worden en is dus niet typisch voor de Afsluitdijk, al is dit wel een naargeestige locatie voor dit verhaal (vgl. Twijzel). De kern van de vertelling is dat er in goed vertrouwen een als vrouw verklede man met kwade bedoelingen wordt meegenomen, en dat het potentiële slachtoffer zich met een list van de crimineel weet te ontdoen. De moderne sage staat internationaal bekend als 'The Hairy-Armed Hitchhiker'. Er kan de nodige variatie in het moderne verhaal zitten, maar degene achter het stuur is bijna altijd een vrouw. De verklede man is soms een verpleegster. De man wordt meestal herkend aan zijn harige handen of armen, maar soms ook omdat hij zulke grote handen en voeten heeft. De list kan variëren: soms wordt panne geveinsd en wordt gevraagd om de auto even aan te duwen. Andere keren veroorzaakt de bestuurster een

De Afsluitdijk.

ongeluk, waarna de verklede man op de vlucht slaat. Soms komt er alleen inbrekersgereedschap uit de tas, maar soms ook een scherpe bijl.

Ook al lijkt dit autoavontuur behoorlijk hedendaags, achter het broodjeapverhaal schuilt een oudere sage, die in de negentiende eeuw al rondging en nu in grote delen van Europa en Noord-Amerika en Australië wordt verteld. In die oude versies is het een boer die met paard-en-wagen rijdt, en een als vrouw vermomde man meeneemt. Als een hoofddekseel of zweep wordt 'verloren' en de verklede crimineel deze gaat halen, gaat de boer er met paard-en-wagen vandoor (vgl. Twijzel). Uit de achtergelaten tas komen inbrekerswerktuigen, buit of moordwapens. (TM)

Alkmaar

DE HAND UIT HET GRAF

In de Grote Kerk van Alkmaar is in de noordergang, direct tegen het noordtransept, een zeventiende-eeuwse hardstenen grafzerk te vinden. Op de grafsteen is een modern koperen plaatje aangebracht. Blijkens de tekst op de zerk werden hier Augustijn van Teylingen (1547-1611) en zijn zus Cornelia van Teylingen (1545-1612) begraven. Boven een grafschrift is een grote cartouche met hun geslachtswapen uitgehakt. Daarboven heeft van begin af aan een koperen plaatje gezeten met daarop een (waarschijnlijk Latijnse) tekst. Deze tekst werd omgeven door een cartouche, die bekroond was met een doodshoofd. Dit plaatje was in ieder geval in 1928 nog in de kerk van Alkmaar aanwezig, maar eind twintigste eeuw was het verdwenen.

Volgens het verhaal ligt onder de grafzerk eveneens een kind begraven dat zijn moeder sloeg. Kort na het voorval stierf het kind en werd het in

Koperen plaat met hand op grafzerk nr. 204 in de Grote- of Sint-Laurenskerk van Alkmaar.

de Grote of Sint-Laurenskerk begraven. De hand waarmee het kind geslagen had, drong echter door de zerk heen. Om ervoor te zorgen dat dit niet weer gebeurde, werden er nog twee stenen op de zerk gelegd. De hand bleef echter door de stenen heen groeien. Men besloot hierop – om verdere kosten te besparen – een koperen plaatje op de bovenste steen aan te brengen. De hand groeide hierna niet meer door het graf heen. Maar zodra er een ondeugend kind op het plaatje stapt, zal de hand ook daardoorheen groeien.

De Grote of Sint-Laurenskerk dateert uit de periode 1470-1520. Na de restauratie (1991-1996) is op de bewuste grafzerk in 1996 een nieuw koperen plaatje gemonteerd, naar een eigentijds ontwerp. Hierop is rechts van het midden een kinderhand te zien. Rondom is een gekalligrafeerde tekst te lezen, waarin de sage op moderne wijze op de volgende manier wordt verteld:

Hieronder ligt een kind begraven
Dat zijn moeder heeft geslagen.
Zijn handje stak steeds heel gemeen

Door de zerk van twee, drie lagen heen.
Men sprak bezorgd over dit fenomeen:
Door metaal komt de hand niet heen.
De afsluiting zal slechts slagen,
Zonder zo'n deugniet op de steen.

Het handje en de gekalligrafeerde letters zijn op de koperen plaat aangebracht door Lense Elzinga (* 1930). Elzinga is beeldend kunstenaar in De Rijp. Het bijbehorende vers is geschreven door zijn echtgenote, Edith Bijkerk (* 1959). Zij is eveneens werkzaam als beeldend kunstenaar.

De oudst bekende vermelding van het verhaal, dat in Alkmaar en omgeving tot op de dag van vandaag voortleeft, komt van C.W. Bruinvis (1829-1922). Hij was de eerste gemeentearchivaris en tevens directeur van het Stedelijk Museum van Alkmaar. Bruinvis vertelt dat moeders (in zijn tijd) bij de zerk het verhaal aan hun kinderen vertelden.

De sage over de hand die uit het graf opstijgt, heeft internationale bekendheid en komt ook in sprookjes wel voor. Het verhaal is vooral bekend geworden door het sprookje 'Het eigenzinnige kind' van de gebroeders Grimm. Dit sprookje (nr. 117) gaat als volgt:

Grafzerk nr. 204 met koperen plaat in de Grote- of Sint-Laurenskerk van Alkmaar.

Er was eens een kind dat nooit naar rede wou luisteren. Het deed niet wat zijn moeder zei. Daarom had Onze-Lieve-Heer geen plezier aan hem. Hij liet het kind ziek worden. Geen dokter kon er iets aan doen. Kort daarop lag het kind op het doodsbed, stierf het, en werd het begraven. Toen er aarde over hem was geworpen, kwam opeens het armpje tevoorschijn en stak het omhoog. Nadat zij het er weer inlegden en er verse aarde overheen wierpen, kwam dat armpje weer naar boven steken. Ten slotte moest de moeder zelf naar het graf gaan en met een roe op het armpje slaan. Op het moment dat ze dat gedaan had, trok het armpje naar binnen. Sindsdien heeft het kind rust in het graf.

De gebroeders Grimm delen mee dat de bron van het verhaal 'Hessisch' is, op grond van het Duitse dialect. Volgens Uther ligt er ongetwijfeld een andere, onbe-

kende literaire bron aan het verhaal ten grondslag.

Het thema handen van kinderen die hun ouders hebben geslagen of vermoord die na de dood uit het graf groeien, komt eveneens voor in Duitse liederen, waaronder een lied uit 1552. In de zeventiende en achttiende eeuw duikt het verhaal op als exemplaar in de protestantse en katholieke vertelcultuur. Als inspiratiebron wordt een van de tien geboden uit de Bijbel genoemd: het gebod om je vader en moeder te eren. Eigenzinnigheid of trotsheid tegenover de ouders wordt in deze gedachte niet getolereerd. In de volksgeest kunnen ziekte en dood de onmiskenbare gevolgen van het slaan van een ouder zijn, opgelegd door de straffende hand van God.

In de rondtrekkende sage steekt een vinger, een been of een hand van een overtreder, misdadiger of godslasteraar uit het graf, met name de hand van een kind dat een ouder heeft geslagen. Met een symbolisch ritueel kan het zondige, dode kind (in sommige gevallen door de moeder) verlost worden van de goddelijke straf. Het verhaal is vooral bekend om kinderen af te schrikken en werd als pedagogisch middel ingezet en verteld om kinderen in het gareel te houden. Het geniet (met name door de verschillende drukken van de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm) vrijwel overal ter wereld bekendheid, en is op diverse plaatsen in Nederland opgetekend. Naast Alkmaar treffen we de sage in Noord-Holland onder meer aan in Broek in Waterland. Volgens het hier bekende verhaal werd er een jongen die zijn moeder had vermoord in de kerk begraven. Zijn duim groeide boven het graf, zelfs nadat deze was afgesneden of afgeknipt. In Haarlem is nagenoeg hetzelfde verhaal bekend als in Alkmaar. In de Haarlemse variant groeide de hand van een jongen boven zijn graf, omdat hij in zijn leven zijn moeder had geslagen. Zelfs nadat er een koperen plaat over het graf was geslagen, bleef de hand uit het graf groeien. Dit verhaal wordt tegenwoordig nog steeds in de Grote of Sint-Bavokerk in Haarlem door stadsgidsen van het Gilde bij een bepaald graf verteld. De hand in Haarlem staat bekend als 'het handje van Jantje'.

Hoe het migrerende verhaal van de kinderhand die boven het graf groeit in Alkmaar gekoppeld is aan de bewuste zerk, is onduidelijk. Het kan zijn dat de versleten koperen plaat tot de verbeelding is gaan spreken. Logischer zou het misschien zijn geweest om het verhaal te verbinden aan een zerk met daarop de afbeelding van een hand. Er zijn verschillende van zulke zerken in de Alkmaarse Grote Kerk, echter zonder koperen plaatjes. De naam Hand was in Alkmaar eveneens een bekende familienaam. Zo is er een grafzerk van een familie Hand

Het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123 te Amsterdam.

in het zuidtransept, met daarop een hand afgebeeld binnen een medaillon.

Dat volksverhalenverzamelaars invloed kunnen hebben op de bekendheid van een verhaal, blijkt wel uit het onderzoek voor dit boek. Na mailwisseling en telefonisch contact met het DOC Volksverhaal schreef architectuur- en bouwhistorica Carla Rogge in 2009 over de Alkmaarse sage en de herkomst in de *Kroniek van de Grote Laurenskerk*. (RAK)

318 Amsterdam

HET HUIS MET DE HOOFDEN

Aan de Keizersgracht 123 te Amsterdam woonde ooit een rijke familie. Op een avond ging de familie uit, zodat alleen de bedienden achterbleven. De knecht was ook afwezig, zodat er slechts twee dienstmeisjes resteerden, die alle deuren en ramen terdege afsloten. Net toen Anna, een van de meiden, een vleesmes aan het slijpen was in de keuken, hoorde ze stemmen van mannen die de kelder binnengedrongen waren. De andere dienstmeid sloeg angstig op de vlucht, maar Anna bleef op haar post.

Ze hoorde de mannen zeggen dat ze via een luik de keuken in zouden klimmen. Het waren zeven rovers, die elkaar een seintje zouden geven wanneer ze veilig binnen waren. Doodsbleek maar vastberaden wachtte Anna hen af. Toen de eerste rover zijn hoofd door het luik stak, sloeg Anna met één machtige zwaai zijn kop af. Meteen trok ze het lichaam door het luik. 'Ben je er?' luidde de vraag van beneden. En Anna antwoordde met een zware stem: 'Ja!' Hierop klom de tweede rover omhoog en ook hij verloor zijn hoofd. Dit ging zo door, maar de zevende rover had door wat er gaande was en vluchtte via de kelder het huis weer uit. Toen de familie even later thuiskwam, vond men de hoofden en lichamen op de keukenvloer. Anna werd geprezen om haar heldenmoed, en de heer des huizes beloonde haar met een diamanten ring. De zes hoofden van de rovers liet hij in steen beitelen en aan de gevel hangen, zodat ze iedereen herinnerden aan de dappere daad van de dienstmeid.

Maar daarmee is het verhaal nog niet afgelopen. Anna bleef in dienst van de familie, en na verloop van tijd kwam er een nieuwe knecht, die Piet

Het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123 te Amsterdam. (detail)

heette. Het was een knappe jonge man. Anna werd verliefd op hem en ze kregen verkering. Het stel kreeg van de familie een weekje vrijaf om te gaan kennismaken met de ouders van Piet. Onderweg in het rijtuig merkte Anna dat er hard gereden werd en dat het erg lang duurde. Ze vroeg Piet herhaaldelijk of ze er al waren, en op zeker moment antwoordde Piet: 'Verlang je dan zo naar je dood?' Toen Anna hem verbouwereerd aankeek, vervolgde Piet: 'Je hebt mijn zes broers vermoord, en nou is het jouw beurt.' Eindelijk kwamen ze aan bij het rovershol, waar de ouders van Piet woonden. Anna werd vastgebonden en gevangen-gezet. Ze hoorde dat ze de volgende dag gedood zou worden. Uit alle macht probeerde ze zich los te wurmen, en uiteindelijk slaagde ze erin om het touw met de diamant in haar ring door te snijden. Ze wrong zich door een raampje en kon zich aan het touw naar beneden laten zakken. Anna vluchtte naar een boerderij, waar de boer net bezig was om hooi op zijn wagen te laden voor Amsterdam. Hij stond Anna toe om zich in het hooi te verstoppen. Onderweg werd de boer evenwel aangehouden door de rovers. De boer weigerde om de lading hooi van zijn wagen te halen, maar stond de rovers wel toe om driemaal met een hooivork

in het hooi te steken. Als er iemand onder zou zitten, dan zouden ze dat kunnen zien aan het bloed aan de hooivork. Wonder boven wonder misten ze Anna tot driemaal toe met de hooivork, en de boer mocht doorrijden. In Amsterdam aangekomen, keerde Anna terug naar de familie, waar ze liefdevol werd opgevangen. De politie werd ingelicht. Na een weekje keerde de knecht terug en deed alsof zijn neus bloedde. Hij zei dat Anna ziek was geworden. De familie nam hem mee naar boven en confronteerde hem plotseling met Anna. Piet liet zich kalmpjes door de politie inrekenen. Op aanwijzing van Anna deed de politie een inval in het roversnest en werd iedereen gearresteerd. Anna zelf diende nog jaren bij de familie.

Deze versie van het verhaal van het Huis met de Hoofden in Amsterdam is op 16 april 1892 ingestuurd door mevrouw M.A. Ferwerda, zelf woonachtig op de Leidsegracht 115. Mevrouw Ferwerda had het verhaal van haar grootmoeder gehoord, dus de vertelling zal in elk geval aan het begin van de negentiende eeuw al bekend zijn geweest. Mevrouw Ferwerda stuurde het verhaal naar de volksverhalenverzamelaar G.J. Boekennoogen (1868-1930), die er nog drie andere versies van ontving. In een veel recentere optekening (2004) is er sprake van dat de geest van de dienstmeid, ditmaal Elsie genaamd, nog zou rondwaren in het pand. Van het verhaal is in Amsterdam in 1836 ook een gedicht gemaakt door Frederik Kaal, getiteld 'Dienstmaagd Elsie of het Huis met de Hoofden te Amsterdam', terwijl het verhaal in 1915 op Terschelling als volkslied is opgetekend. In het Amsterdamse gedicht beschikt Elsie over een zwaard:

Nu klemt zij 't zwaard, en beurt met beide handen
Dat wapen op; – het valt; – daar stort een hoofd; –
Een tweede volgt; haar moed blijft onverdoofd;
Wee over elk, die haar durft aan te randen.
Zij vreest geen roovers; delft hun graf;
En slaat een zestal hoofden af.

Het huis aan de grachtengordel is in de Gouden Eeuw – in 1622 – gebouwd door kousenhandelaar en kunstliefhebber Nicolaas Sohier. In 1634 kocht de industrieel, ijzer- en wapenhandelaar Louis de Geer het pand en liet de hoofden als ornamenten aanbrengen. De kern van waarheid van het verhaal is dat er inderdaad een pand op Keizersgracht 123 staat dat het Huis met de Hoofden wordt genoemd (thans is het pand in gebruik voor congressen en tentoonstellingen). De hoofden zijn de klassiek-mytho-

logische koppen van Apollo, Bacchus, Ceres, Diana, Mars en Minerva, volgens de renaissance mode van dat moment vormgegeven. De koppen werden echter niet door iedereen als zodanig herkend, en de volksverbeelding maakte er gaandeweg boeventronies van. Zo is de vertelling aan het pand vastgehecht. De oudste versie van het verhaal kan gevonden worden in de *Nederlandtschen Wegh-korter*, zielslectuur uit 1613, maar uiteraard nog zonder verwijzing naar het huis op de Keizersgracht.

De vertelling is een novellesprookje (dus zonder bovennatuurlijke elementen), dat een heel internationale verspreiding kent. Het verhaal wordt in Nederland ook over locaties in Groningen, Friesland en Gelderland verteld. In het laatste geval gaat het over het kasteel in Babberich met de toepasselijke naam Halsaf. Maar deze spannende vertelling is over het hele Euraziatische continent – met inbegrip van Noord-Afrika – teruggevonden in de mondelinge overlevering. En het verhaal is zelfs uitgewaaid naar Zuid-Afrika en Amerika. Het kan overigens al eindigen met het afhakken van de hoofden; het vervolg met de roverhoofdman ontbreekt soms. Kern van het verhaal is dat de meid de inbrekers onthoofdt, hetzij met een groot mes, hetzij met een bijl, een sabel, een zwaard of een scherpe spade. (TM)

Amsterdam

HET HOSTIEWONDER

Op de dinsdag voor Palmzondag, 15 maart 1345, lag er in Amsterdam aan de Kalverstraat een man ziek op bed, die vreesde te zullen sterven. De ontboden priester diende hem de laatste sacramenten toe, met de mededeling dat als de man de hostie weer zou uitbraken, deze in stromend water of het vuur moest worden gegooid. Toen de man de hostie inderdaad uitbraakte, werd het braaksel met heilig sacrament en al in het haardvuur gegooid. De volgende ochtend kon zijn echtgenote tot haar grote verbazing de ongeschonden hostie met haar blote hand weer uit het vuur nemen. Haar schoondochter bekeek de hostie en ze besloten deze in een kist te bewaren. Toen de zoon naar zijn zieke vader kwam kijken, pakte hij de hostie beet, waardoor er een vlek op kwam. Vervolgens vertelde de zoon alles aan de priester, die de hostie in een bus deed. Nadat de bus was omgevallen, bleek de hostie onvindbaar. De priester drukte allen op het hart over het hele voorval te zwijgen, om praatjes en

Bedevaartsprentje van Jacob Cornelisz. van Oostsanen uit 1518. Op de voorgrond wordt de hostie ongeschonden in het vuur aangetroffen. Op de achtergrond twee voorafgaande scènes: de zieke man die de hostie uitbraakt in een schaal, en de vrouw die het braaksel in de open haard werpt.

gespot te voorkomen. Even later trof men de hostie weer in de kist aan. De volgende ochtend nam de priester de hostie mee naar de Nicolaaskerk, waar deze alras nogmaals verdween, en weer opdook in het huis van de zieke man. Toen daarop het kind van de zoon en de schoondochter aan vallende ziekte begon te lijden, genas het pas toen de man beloofde het wonder wereldkundig te maken en hij zijn kind voor het kruisbeeld in de Nicolaaskerk gebracht had. Nadien bouwde men een kapel op de plaats waar het huis stond, omwille van het wonder dat plaatshad in het midden van maart 1345. En nadien zijn veel zieken op bedevaart gegaan naar de wonderhostie in de Heilige Stede om genezen terug naar huis te kunnen keren.

Dit is mogelijk de oudst bekende volkstalige versie van de legende, en is eind veertiende eeuw gedicht en voorgedragen door de Hollandse sprookspreker Willem van Hildegaersberch (ca. 1350-1408). Willem is geen ooggetuige geweest: hij kende het verhaal uit de overlevering. Er bestonden toen al wel enkele Latijnse oorkonden die summier van het wonder getuigden. In 1347 werd inderdaad de kapel gebouwd die de Heilige Stede werd genoemd en die te vinden was tussen de Kalverstraat en het Rokin. In een Middelnederlandse vertaling en voort-

zetting van de *Chronographia*, een Latijnse kroniek van Johannes de Beke, uit circa 1390 wordt een enigszins afwijkende versie van de legende verteld (de datering is daarin bijvoorbeeld 1342). Vanaf 1360 zijn er ook processies gehouden waarin de devotie voor de hostie centraal stond. In de late Middeleeuwen groeide de Heilige Stede uit tot een voorname bedevaartsplaats. Overigens gaf de bisschop van Utrecht in 1346, een jaar na het vermeende wonder, al toestemming om de hostie te vervangen door een nieuw exemplaar, omdat de oude hostie aan het vergaan was.

Het kernwonder is uiteraard de onbrandbaarheid van de hostie. Na de consecratie door de priester is – volgens de katholieke leer – het brood in het lichaam van Christus veranderd (de transsubstantiatie), en in dit geval heeft God gezorgd dat de hostie ongeschonden bleef. Een tweede wonder is dat de hostie telkens terugkeert naar het huis: een duidelijk teken dat het wonder erkend en op die plek aanbeden dient te worden. De gezangen zijn weer aanvullende wonderen, die de heiligheid van het sacrament benadrukken.

In 1578 ging de Heilige Stede over in protestantse handen. De hostie werd overgebracht naar een katholieke schuilkerk. In 1908 liet het protestantse stadsbestuur van Amsterdam de Heilige Stede volledig slopen, beducht als men was voor een hernieuwde katholieke ingebruikname. De middeleeuwse processie is na de Reformatie in de zeventiende en achttiende eeuw overgegaan in heimelijke ommegangen, en is vanaf het einde van de negentiende eeuw omgevormd tot de Stille Omgang in Amsterdam, die in het midden van maart jaarlijks in de nacht van zaterdag op zondag gehouden wordt. De Stille Omgang vindt plaats zonder luid gebed of gezang, en zonder religieuze aankleding. De Stille Omgang, die meer is dan alleen een processie ter verering van het hostiewonder, is tevens uitgegroeid tot een ritueel van individuele geloofsbeleving en stil christelijk en moreel protest tegen de moderne tijdgeest, de secularisatie en het zedelijk verval. In 1988 is op de route van de Stille Omgang een mirakelkolom op het Rokin geplaatst, opgebouwd uit resterende bouw-elementen van de Heilige Stede. (TM)

Amsterdam

HET FORT VAN SJAKOO

In 1886 werd een reeks panden aan de Elandsgracht 71-77 in de Amsterdamse Jordaan gesloopt, die boven de rest van de bebouwing uittorenden, en in de volksmond

bekend zou staan als het Fort van Sjakoo (Jaco, Sjaco, Sjako). De panden waren eind negentiende eeuw volkomen verkrot en huisvestten vooral nog bedelaars. Ervoor in de plaats kwam een reeks nette arbeiderspanden, en de latere eigenaar Wim Wemker interesseerde zich zo voor de sage van Sjakoo en het voormalige ‘fort’ dat hij op 15 oktober 1999 op nummer 73 twee gevelstenen feestelijk liet onthullen door Lodewijk Wagenaar, conservator van het Amsterdams Historisch Museum.

Volgens de overlevering woonde de achttiende-eeuwse rover en bendeleider Sjakoo in een van de kamers, samen met zijn vriendin Griet Lommers, een prostituee. In de volksverbeelding is Sjakoo meer en meer uitgegroeid tot een Robin Hood-figuur, die stal van de rijken en deelde met de armen. Zo zou hij eens hebben ingebroken bij een rijk heer aan de Keizersgracht, nadat deze zijn koetsier vanwege een kleinigheid had ontslagen. Van al het zilveren bestek en geld dat deze inbraak opleverde, deelde Sjakoo royaal uit, ook aan de koetsier. De nobele schurk dwong tevens respect af omdat hij er veelvuldig in slaagde het gezag te ontlopen. Meer dan eens hebben de schout en zijn rakkers ’s nachts een inval gedaan in het fort, maar telkens wist Sjakoo te ontkomen, omdat er in de achterwand van zijn bedstee een geheime deur was waardoor hij kon ontsnappen. Er waren allerlei geheime luiken in het pand, waardoor hij zich helemaal naar de kelder kon laten zakken zonder de trappen te gebruiken, om vervolgens via een wirwar van gangetjes in de Looiersstraat uit te komen. Sjakoo kreeg binnenshuis altijd hulp van trawanten en bevriende burens, en zo is het ook een keer gebeurd dat, toen alle uitgangen door de politie waren afgezet, Sjakoo vermomd in vrouwenkleden brutaalweg langs de lange arm der wet is gewandeld. Nadat hij uiteindelijk toch een keer was opgepakt, ging het gerucht dat een deel van de schat van zijn bende in het fort verstopt was. De ene na de andere nieuwe bewoner heeft de vuurplaat van de open haard uit de vloer gesloopt om te zien of er een schat onder zat. Er is echter nooit iets teruggevonden, ook niet toen de panden volledig gesloopt werden.

Tot zover de sage van Sjakoo en het fort. Er is niet veel van waar. Sjakoo was inderdaad een achttiende-eeuwse crimineel, zijn bijzit was de hoer Griet Lommers en hij is een tijd lang ongrijpbaar geweest voor justitie. Maar

Twee moderne gevelstenen uit 1999 aan de Elandsgracht 73 te Amsterdam.

dat hij aan de Elandsgracht heeft gewoond, is al onderdeel van de sagen die door de volksschrijver Justus van Maurik (1846-1904) in de wereld zijn gebracht in een boek over de Jordaan uit 1887, getiteld *Toen ik nog jong was*. De auteur voert hierin een zegsman op wiens overgrootvader Sjakoo nog persoonlijk gekend zou hebben.

De historische Sjakoo leefde van 1690 tot 1718: hij is dus maar achtentwintig jaar oud geworden. Ook de meesten van zijn kompanen en zijn minnares waren betrekkelijk jong. Sjakoo was afkomstig uit het Duitse Königsbergen en hij noemde zich wel Jacob Frederik Muller, met gebruikmaking van de achternaam van zijn moeder. In werkelijkheid heette hij Jacob Balck, en hij heeft kort als huursoldaat in enkele legers gediend. Met zijn criminele familie en vrienden trok hij omstreeks 1710 door Nederland, onder het mom 'haarkoper' te zijn (voor pruiken). Hij had een Duitse echtgenote, bij wie hij gaandeweg twee kinderen verwekte, maar het echtpaar was lang niet altijd bij elkaar, zeker niet nadat Sjakoo een vriendin had gekregen. Toen Sjakoo vierentwintig jaar was, had hij al een 'indrukwekkende' carrière van oplichting en diefstal achter de rug, zoals vals collecteren, zakkenrollerij en inbraak, om over zijn betrokkenheid bij een kermismoord in Amsterdam maar te zwijgen. Op 14 maart 1714 werd hij in Den Haag vanwege in-

braakpogingen en oudere delicten elders veroordeeld tot openbare geseling onder de galg. Vervolgens werd hij gebrandmerkt met het stadsbrandmerk en tot vijfentwintig jaar tuchthuis veroordeeld. Samen met twee andere gevangenen wist hij echter spoedig te ontsnappen; mogelijk zat hij een tijdje ondergedoken in Amsterdam en is hij daar verliefd geworden op Griet. Sjakoo pleegde hierna in Oost-Nederland met vrienden enkele gewelddadige overvallen. Hun bende werd in de volksmond 'de Zwarte Bende' genoemd (nog gememoreerd in de roman *Ferdinand Huyck* uit 1840 van Jacob van Lennep), omdat de overvallers hun gezicht zouden hebben bedekt met zwart gaas. Ook elders in het land werden rovers regelmatig 'zwartmakers' genoemd. Dat Sjakoo zelf altijd in het wit gekleed ging, is een verzinsel op basis van één daderbeschrijving. Na zijn terugkeer naar het westen woonde Sjakoo in Amsterdam met zijn vriendin Lange Griet vooral in herberg De Vergulde Wagen op het Haarlemmerplein. Vanuit Amsterdam ging Sjakoo met bevriende criminelen regelmatig op rooftocht.

Een van de meest geruchtmakende zaken is de roofmoord in Zevenhoven uit 1715 geweest. Op 27 november maakten Sjakoo en Lange Griet een tussenstop in het Zuid-Hollandse dorp om te verkennen of er wat te roven viel. Ze deden zich voor als een voorname koopman en

zijn dienstmeid, en Sjakoo beschikte over de charme om vertrouwen te winnen. Sjakoo en Griet kwamen bij het huis van Cornelis Heere, waar alleen zijn moeder van eenenzeventig jaar thuis was. Sjakoo kreeg te horen dat Cornelis zeker een week weg was, en liet voor hem een briefje achter waarin hij belangstelling toonde voor slagboren en schaven. Twee dagen later keerde Sjakoo met een aantal criminelen (maar zonder Griet) terug om 's avonds het huis van Cornelis te overvallen. Het aanwezige goud en zilver werd geroofd. De bejaarde vrouw werd later op bed vastgebonden gevonden met dodelijk letsel aan de nekervels. Zeker weten doen we het niet, maar het is denkbaar dat Sjakoo haar de nek heeft omgedraaid.

Na een inbraak bij polderbestuurder Lucas de Jong in de Diemermeer maakte baljuw Balthasar Scott serieus werk van de zaak. Zo werd op 9 en 11 januari 1716 een signalement van Sjakoo gepubliceerd in de *Amsterdamsche Courant*. Even daarvoor, op 8 januari 1716, was Sjakoo echter al samen met Lange Griet in De Vergulde Wagen van zijn bed gelicht en gevangengezet voor weer een ander vergrijp. Met een grote spijker wist hij op 2 november wat stenen uit de muur van zijn cel in het rasphuis los te wurmen, om vervolgens na het nodige klimwerk te kunnen vluchten. Korte tijd later werd hij weer gearresteerd in een herberg bij de Leidse Poort, wachtend op de trekshuit. Dit keer kreeg Sjakoo een houten kraag om, waarin ook zijn linkerpols werd vastgezet (zie de gevelsteen, die vormgegeven is naar een achttiende-eeuwse tekening). Ditmaal was er geen ontkomen meer aan, en volgde er een proces dat tot 15 januari 1717 zou duren. Griet en andere criminelen bekenden en wezen Sjakoo als leider aan. Een gefixeerde criminele organisatie was hun bende echter geenszins; het was meer een groepje criminelen dat telkens van samenstelling wisselde. Zelf bleef Sjakoo tot het einde toe volharden in zijn onschuld en hield hij zijn mond over de medeplichtigen, ook na herhaalde bezoeken aan de pijnbank. Getuigen wisten hem echter eveneens als dader aan te wijzen. Het gerecht gebruikte met succes de roofmoord van Zevenhoven om hem veroordeeld te krijgen. Sjakoo is nog tevergeefs bij de Hoge Raad in beroep gegaan (met het plakkaat dat als spotnaam 'Edictum Jacotianum' kreeg sloot justitie nadien criminelen van beroep uit als ze al eens eerder veroordeeld waren). Het duurde tot 6 augustus 1718 voor het vonnis werd voltrokken. Op de Dam in Amsterdam werd hij op een rad vastgebonden, waarna de botten in zijn onderlichaam werden gebroken. Vervolgens liet men hem een halfuur lijden, waarna zijn hoofd werd afgehakt. Het ont-

zield lichaam werd daarna op een rad gelegd op het galgenveld in Volewijk, terwijl zijn hoofd er op een spies naast werd gezet, met de bedoeling om in de openlucht weg te rotten. De enige die het proces overleefde was Griet Lommers, omdat zij nooit aan de overvallen had deelgenomen en uiteindelijk belastende verklaringen tegen Sjakoo had afgelegd in ruil voor strafvermindering.

In zijn eigen tijd was Sjakoo geen vermaarde boef. Sterker nog: menigeen zal nooit van hem gehoord hebben. Een anoniem pamflet dat een beschrijving geeft van de misdaden van Sjakoo is het aan het eind van zijn leven verschenen – *Uitvoerig verhaal van alle feyten en schelmstukken, gepleegd door Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1717)* – en vervolgens verscheen nog een anonieme *Brief van Jacob Frederik Muller Alias 'S'Jaco, Geschreeven in de Onderaardsche Waereld (1773)*. Wat meer aan zijn roem zal hebben bijgedragen is dat hij herhaaldelijk in één adem genoemd is met de veel befaamde Franse misdadiger Cartouche. In 1887 geeft Justus van Maurik een verslaglegging van de inmiddels op gang gekomen romantisering en sagnenvorming, al blijft het de vraag hoeveel er uit de mondelinge volksoverlevering afkomstig is en hoeveel uit de lectuur en duim van Van Maurik zelf. Het verhaal van Van Maurik is in ieder geval beeldbepalend geworden voor de hele verdere overlevering. Een linkse krakersboekhandel in de Jodenbreestraat 24, die drijft op vrijwilligers, voert sinds 1977 de naam Het Fort van Sjakoo als geuzennaam. De laatste decennia neemt stof van de Sjakooage weer in populariteit toe. In 1985 publiceerde Karel Eykman een jeugdroman getiteld *Het fort van Sjakoo*. Dick van den Heuvel schreef twee jeugdromans over de rover: *Sjakoo en de kunstroofdag (2005)* en *Sjakoo. Dit is mijn Amsterdam (2007)*. In 2008 publiceerde Richard Meijer de roman *Het fort van Sjakoo*. Het Amsterdams Historisch Museum claimt nog enkele artefacten van de crimineel Sjakoo te hebben, waaronder een uitschuifbaar inbraakladdertje, een koevoet (zie de gevelsteen) en een pistool. Achter de voorruit van het pand aan de Elandsgracht staan een wandtegel, kruik, potten en een pijp die uit de tijd van Sjakoo zouden dateren tentoongesteld. Niets van de artefacten zal daadwerkelijk aan Sjakoo hebben toebehoord. In 2006 werd in het museum voor kinderen een speurtocht georganiseerd die 'Sluipen met Sjakoo' heette. In 2009 ging bij museum Nemo in Amsterdam de jeugdmusical *Sjakoo en de Scharlaken Schavuit* in première. Overigens is Sjakoo niet de enige roversfiguur over wie in sagen wordt verteld dat hij in eigen huis door geheime deuren, luiken of gangen aan de politie wist te ontsnappen: een soortgelijk verhaal werd wel verteld over de Friese meesterdief Japik Ingberts (zie: Twijzel). (TM)

Bergen

HET HEILIG BLOED VAN BERGEN

Tijdens de Sint-Elisabethsvloed van 18 op 19 november in het jaar 1421 brak bij Petten de zeedijk door. De bewoners zochten hun toevlucht in de kerk, maar door de druk van het wassende water stortten de kerkmuren in. Vierhonderd mensen verdronken, slechts drie personen wisten zich te redden. Alles wat niet meteen naar de bodem zonk werd door het vloedwater verder landinwaarts gedreven. Zo kon het gebeuren dat Jan van Prucen, schout van Bergen en belast met de berging van de aangespoelde voorwerpen, bij een sloot in de buurtschap Zanegeest stuitte op een kistje of kastje – waarschijnlijk een tabernakel – met daarin een ciborie (een afsluitbare kelk waarin geconsacreerde hosties worden bewaard) en een ivoren pyxis (een rond hostiedoosje). De schout bracht een en ander naar het dichtstbijzijnde huis en waarschuwde de pastoor van Bergen. Deze kwam, vergezeld van zijn koster, per schuit naar de vindplaats. Op plechtige wijze voer het gezelschap terug naar de kerk: pastoor Amelius hield de ciborie vast, koster Gerardus droeg de pyxis, die op zijn verzoek in een houten nap was gelegd. Toen de pastoor van Petten, Joannes, van de vondst op de hoogte werd gebracht, was hij snel ter plaatse. In het bijzijn van Amelius en Gerardus opende hij de ciborie; de daarin bewaarde geconsacreerde hosties bleken nauwelijks door het zeewater te zijn aangetast en werden door hem eerbiedig genuttigd. Met de eveneens gewijde hosties in de pyxis wilde hij hetzelfde doen, maar hij werd weerhouden door de aanblik van een kleverige deegmassa in zout water. Hij goot de hele inhoud in de houten nap waarin de pyxis was vervoerd. Na enig overleg werd de nap tot nader beraad in de kast gezet.

En kennelijk vergeten, want een halfjaar later – de pastoor van Bergen was juist op reis en de koster, inmiddels tot priester gewijd, nam hem waar – herinnerde Gerardus zich de nap en haalde hem tevoorschijn. Het water bleek verdampt te zijn; het bezinsel zag eruit als geronnen bloed. Gerardus dacht aan een wonder. De schout, door hem erbij gehaald, dacht dat ook. Zodra het verhaal van het eucharistisch wonder, een zogenoemd Sacrament van Mirakel, bekend werd, begonnen van heinde en verre de mensen toe te

stromen – het begin van een cultus die zo'n driehonderdvijftig jaar, tot ver in de achttiende eeuw, zou blijven bestaan.

De houten schaal waarin het mirakel van het H. Bloed in de vijftiende eeuw had plaatsgevonden, werd in zilver gevat en in de kerk bewaard. Het object werd aan vreemdelingen en andere belangstellenden op hun verzoek getoond. Een deel van de wonderbaarlijke stof die in de schaal was achtergebleven, werd in een monstrans overgebracht, die eveneens aan bezoekers werd getoond. Deze relikken zijn mogelijk vernietigd in de zestiende of zeventiende eeuw.

In 1925, na de wijding van de nieuwe rooms-katholieke kerk in Bergen, ontstond het gebruik om op de zondag voor Pinksteren om vijf uur in de morgen een stille ommegang te lopen vanaf de Ruïnekerk in Bergen naar de plaats waar in 1421 de Pettense kerkschat aanspoelde, en via een andere weg weer terug. Door de instelling van de ommegang herleefde de verering, voornamelijk op lokaal niveau.

Het Sacrament van Mirakel van Bergen is bepaald niet het enige hostiewonder dat in Nederland is voorgevallen. Andere bekende hostiewonderen vonden plaats in Alkmaar, Amsterdam, Binderen, Boxmeer, Boxtel, Breda, Dordrecht, Haarlem, Hasselt, Helpman, Markelo, Meerssen, Middelburg, Schraard, Solwerd, Standdaarbuiten, Stiphout, Uden en Ypecolsga. (Marie van Dijk)

Berkhout (gem. Koggenland)

HERK OOIEVAAR

Toen de arts Cornelis Bakker (1863-1933) rond 1900 veldwerk deed in Broek in Waterland en omgeving, hoorde hij boeren, knechten en vissers volksverhalen vertellen over onder andere tovenaars. De 'tovenaar' over wie de meeste verhalen gingen, was een boer die Herk Ooievaar heette en die in het dorpje Berkhout gewoond had.

De mensen vertelden over Herk Ooievaar dat hij zijn toverkunst geleerd had uit een tover- of duivelsboekje. Herk had het boekje overgenomen van een schippersknecht die al vruchteloos had geprobeerd om het te verbranden. Naderhand probeerde ook Herk tevergeefs om het duivelsboekje te verliezen, en het aan een ander te slijten, maar hij kon er niemand voor vinden. Volgens één verteller probeerde Herk mogelijk ook om het boekje te verbranden. Als staaltje van zijn toverkunst wordt ver-

teld dat hij tijdens een deftige visite de hoofden van de aanwezigen op magische wijze in dierenkoppen liet veranderen. Tot hilariteit van eenieder had de een een varkenskop, de ander een spreuwenkop enzovoort. Ook op andere manieren had hij macht over de natuurwetten: hij kon verhinderen dat melk op het vuur aan de kook raakte, en hij kon maken dat warme chocolademelk niet uitgeschonken kon worden. Een van zijn specialiteiten was het vastzetten (personen werden in hun bewegingen ‘bevoren’). De dominee van Berkhout, die niet in Herks toverkunsten geloofde, wist hij via magie fysiek het pijp-roken en eten te beletten: hij kreeg zijn vinger niet gekromd om zijn pijp te stoppen, en het lukte hem evenmin om zijn lepel in zijn mond te krijgen. Waarna de dominee alsnog overtuigd raakte van Herks toverij. Ook heeft Herk eens een brutale Duitse maaier (Poep, Bube) vastgezet, toen deze op zondag openlijk stond te plassen terwijl de dorpelingen ter kerke gingen:

Een Poep stond te wateren, toen de mensen naar de kerk gingen.
 ‘Dat is ook fatsoendelijk,’ zei Herk, ‘zoo te gaan staan.’
 ‘Dat goat joe niet an,’ zei de Poep.
 ‘Blijf dan zoo staan,’ zei Herk, en de Poep heeft gedurende kerktijd zoo gestaan.
 Na afloop vroeg de Poep: ‘Och, laat mij ja gaan.’
 Waarop Herk hem verlost heeft.

Ook rijtuigen konden door Herk worden vastgezet. In een drietal verhalen stond een trekschuit centraal: Herk zette de schuit vast of liet de (nieuwe) jaaglijn breken. Uit een van de verhalen bleek dat Herk overhooplage met de schipper, wie hij onbeschoftheid verweet. Pas toen de schipper vriendelijk kwam vragen of Herk de trekschuit weer wilde laten varen, toonde de tovenaars zich behulpzaam.

De herinnering aan Herk Ooievaar is na de periode waarin Bakker verhalen verzamelde niet geheel vervlogen. In 1953 schreef Jan Kamp uit Berkhout als correspondent van het Meertens Instituut over de mondelinge overlevering:

Voor ongeveer een eeuw terug woonde in Berkhout een oude veehouder waarvan werd verteld dat hij de bedelaars bij de poort kon laten stilstaan en dan soms na een halfuur riep: ‘Nou, ga nou maar weer door’, en dan kon de man weer doorgaan. Ook ging het gerucht dat hij kon bewerken

dat alle deuren in de grote boerderij gelijk opengingen, zonder dat hij de huiskamer verliet. Na het overlijden van ‘Herke Ooievaar’ is ook het geheim van zijn zwarte kunst verdwenen en is de vertelling ook verwaterd.

Uit de overgeleverde vertellingen blijkt dat de tovenaars in staat was om hem onsympathieke personen (schipper, maaier, dominee, bedelaar) dwars te zitten met vastzetten, en dat hij de wetten der natuur kon trotseren. In de volksverbeelding was de magie van (mannelijke) tovenaars overigens doorgaans minder schadelijk dan die van (vrouwelijke) heksen.

De herkomst van de verhalen is lang niet altijd duidelijk, en getuigenissen uit de eerste hand zijn – zoals zo vaak – schaars. De sagen zijn, voor zover valt na te gaan, gestoeld op overlevering, en ze getuigen van geloof, niet van ervaring. De verteller heeft het verhaal vaak uit de tweede of derde hand. De zelf ervaren gevallen van toverij zijn al minder spectaculair. Verteller Hendrik Eysker uit Beets had zelf meegemaakt dat de nieuwe jaaglijn van de trekschuit brak. Aangezien Herk Ooievaar in de buurt was, viel de verdenking op hem, maar ook niet meer dan dat. (TM)

Broek in Waterland (gem. Waterland)

GRIETJE HOLLEMAN: OVER KOLLEN EN KUNSTEN

Rond 1900 werden heksen in Waterland nog kollen genoemd (van toverkollen). De arts Cornelis Bakker (1863-1933) had rond die tijd een uitgestrekte praktijk in Broek in Waterland, Zuiderwoude, Uitdam en de omliggende polders. Bakker was een fanatiek verzamelaar van onder het volk circulerende verhalen, liedjes, namen, dialecten, gebruiken, devotie en geneeskunde. Alhoewel hij van de sagen zelf weinig geloofde en het merendeel rekende tot het bijgeloof, was hij een van de eerste veldwerkers die op grote schaal verhalen over kollen uit de volksmond verzamelden. Bovendien heeft Bakker enkele vrouwen die door hun omgeving als kol werden aangewezen persoonlijk gekend. Als ze al konden toveren, dan heeft Bakker daar zelf nooit iets van ervaren, zo merkte hij ooit op. En wijze kruidenvrouwtjes waren de kollen ook al niet (wel was er eentje baker).

Volgens bepaalde verhalen is het toveren de heksen aangeboren, maar in andere verhalen wordt beweerd dat

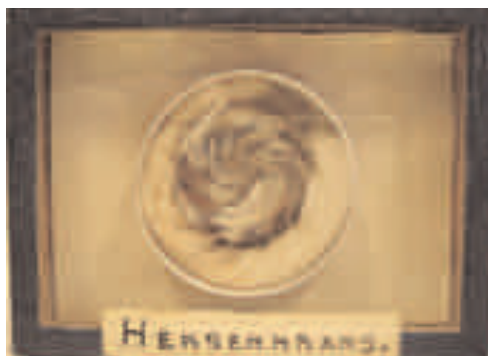
De arts Cornelis Bakker rond 1930.

ze hun kunst van de duivel krijgen. De oude kollen kunnen hun toverkunsten weer doorgeven aan jonge meisjes. Van de kollen wordt beweerd dat ze in de toekomst kunnen kijken – zo kunnen ze bijvoorbeeld een sterfgeval van tevoren zien aankomen. Kollen kunnen op magische wijze op afstand een koe leegmelken, of zorgen dat het karnen van de boter mislukt. Door middel van een (voodoo)poppetje en spelden kunnen ze mensen ziek maken en zelfs doden. De heksen maken bij voorkeur kinderen ziek. Als bewijs dat een kind bekold is, geldt de heksenkrans die in het veren hoofdkussen kan worden aangetroffen (in feite niet meer dan een kluwen aaneengekleefde veren). Heksen kunnen zich heel klein maken. Verder kunnen ze hun geest uit hun lichaam laten treden. Regelmatig verandert de geest in een klein dier, zoals een bromvlieg of een muis (een zielendier). Tevens is de heks in staat om zich in een (zwarte) kat te veranderen. Ze danst dan 's nachts met andere heksenkatten in het rond, vaak om de duivel te vereren en voorbijgangers in het verderf te storten. Tot slot kan de heks ook 's nachts in een nachtmerrie veranderen en de hele nacht de paarden in de stal berijden. De nachtmerrie (niet de droom of een paard, maar een bovennatuurlijk wezen) kan het ook op een mens gemunt hebben. Aldus de sagen die verteld werden.

Dokter Bakker heeft in Waterland gehoord dat ten

minste zes vrouwen als kollen werden aangewezen: Grietje Holleman, Mie Roele, Grietje Zwart, Pietertje Huisman, Trijntje Kubbe en Trijntje Parrekiet. Vrijwel zonder uitzondering ging het om kwetsbare, alleenstaande oude vrouwen, die op de een of andere manier – in de optiek van anderen – eigenaardig waren. Mie Roele was bijvoorbeeld een bejaarde weduwe met een afstotelijke oogkwaal: ze had rode uitpuilende traanogen. Weduwe Pietertje Huisman leed aan het eind van haar leven aan godsdienstwaanzin en is krankzinnig gestorven. Weduwe Trijntje Parrekiet kon pruimen, roken en drinken als een kerel.

Verreweg de meeste verhalen gingen over de armoe-dige weduwe Grietje Holleman (1823-1894), die door Bakker werd getypeerd als een labiele vrouw. Anders dan de andere vrouwen, wakte Grietje zelf ook bewust de indruk dat ze over bepaalde gaven beschikte. Zo beweerde ze zelf dat haar geest 's nachts over het water kon zweven. Over Grietje werd gezegd dat ze ongelukken van tevoren zag aankomen. Op 2 oktober 1899 tekende Bakker op dat Grietje Holleman ooit langs een huis liep en telkens maar naar het dak en de grond keek. De volgende dag viel de schilder daar van zijn ladder af. Op dezelfde datum noteerde Bakker dat Grietje regelmatig een sterfgeval voorzag en zelfs de lijkstoet al voorbij zag komen. Ze maande dan iedereen aan om opzij te gaan voor de stoet, maar zelf bleef ze regelmatig staan. Ook in een ander verhaal, genoteerd op 1 november 1902, kondigt ze de dood aan: eens nam Grietje Holleman, toen ze nog als dienstbode werkte, bijzonder hartelijk afscheid van een vertrekkend persoon. Haar werkgever was daarover verbaasd en zei: 'Je doet alsof je hem nooit terug zult zien.' Griet antwoordde: 'Daar heb je gelijk in, want morgen is hij dood.' En inderdaad – aldus de sage – is deze man bij het schaatsenrijden verdronken.

Een heksenkrans zoals aangeleverd door dokter M.A. van Andel uit Gorinchem.

Een verhaal over een heks met een voodoo-pop in een brief van Bakker van 7 november 1901.

Bakker geeft toe dat Grietje Holleman veelvuldig de dood bij mensen aankondigde, maar hij benadrukt ook: 'Om misverstand te voorkomen stip ik even aan dat haar prognose lang niet altijd met de mijne overeenstemde en dat zij niet altijd gelijk had.'

In de verhalen kreeg Grietje ook een heksenverleden toegedicht. Op 2 oktober 1901 tekende Bakker op (vertelling enigszins gemoderniseerd):

Grietje Holleman diende als jong meisje aan de Legendijk bij Monnickendam.

Als het haar vrije dag geweest was, zei ze altijd 's avonds als ze thuiskwam tegen de boer en boerin: 'Wat zijn jullie vandaag vreemd aan het kokkerellen geweest.'

'Hoe bedoel je?'

'Nou, jullie hebben dit en dat gegeten, en het zo en zo klaargemaakt.'

'Hoe weet jij dat? Jij zat toch in Broek?'

Eens besloten ze de proef op de som te nemen. Ze maakten iets heel vreemds klaar. Ze wasten daarna alles af enzovoort, enzovoort, zodat niemand in de verste verte kon bedenken wat ze gegeten hadden. Toch zei Griet weer: 'Wat zijn jullie raar aan het kokkerellen geweest.'

'Wat hebben we dan gegeten?'

En Griet wist het weer precies op te sommen.

'Maar dan ben jij een kol,' zei de boer, en ze moest op staande voet vertrekken.

Terugdenkend aan Grietje Holleman, memoreerde Bakker in 1922: 'Ik heb haar in de eerste jaren van mijn verblijf te Broek vaak ontmoet en meermalen gesproken, maar nooit onder behandeling gehad. Eens zei ze heel demonstratief tegen mij: "Jij zult ook niet veel aan mij

verdienen", nadat ik haar schertsend geplaagd had dat zij altijd maar gezond was. Ik nam van dat gezegde geen notie, maar enkele weken later werd zij dood aan de Monnickendammer Jaagweg gevonden.'

Rond Grietje Holleman was onder het volk als het ware een hele 'heksenbiografie' aan verhalen ontstaan. De verhalen over haar doods aankondigingen moesten bevestigen dat ze over het voorgezicht beschikte (over haar misers werd gezwegen). Van Grietje zijn echter geen verhalen opgetekend waarin ze kinderen ziek maakte. Het veroorzaken van ongemak, rampspoed en ziekten werd andere heksen wel verweten. Veel kolverhalen werden door een deel van de bevolking van Waterland ingezet om zondebokken voor onverklaarbare verschijnselen en mysterieuze ziekten verantwoordelijk te maken. (TM)

Durgerdam (thans stadsdeel Amsterdam-Noord, gem. Amsterdam)

OP EEN IJSSCHOTS DOOR DE ZUIDERZEE

Dit verhaal begint op zaterdag 13 januari 1849. Het was zo'n koude winter dat zelfs het zoute water van de Zuiderzee voor een groot deel was bevroren. De vissers van Durgerdam, ten noorden van Amsterdam, konden niet uitvaren. Om toch te kunnen verdienen, trokken ze met sleden het ijs op. Sleden geladen met netten, planken, manden, proviand, een bijl en een zware balk. Er werden wakken gehakt en men liet netten zakken, die in een ingenieus patroon klaarhingen om vis te vangen. Daarna liet men de eikenhouten balk telkens met een hel-

Klaas Bording en zijn twee zonen op de ijsschots. Olieverf op doek, Hermanus Koekkoek 1849.

dere dreun op het ijs klappen. De bot (een platvis) op de bodem schoot alle kanten uit van schrik en zwom zich vast in de netten. Deze methode van vis vangen werd 'botkloppen' genoemd. Ook visser Klaas Bording uit Durgerdam trok het ijs op, met zijn twee zoons Klaas en Jacob. Omdat ze 's ochtends nog vis hadden verkocht in Amsterdam, konden ze pas laat in de middag beginnen. Veel andere vissers hadden hun plek al gevonden, dus de vader en zijn zoons moesten met hun slee verder de bevroren Zuiderzee op. Op verschillende plekken hadden ze een goede vangst (ruim zeventienhonderd vissen), en de vader besloot om 's nachts door te vissen. Het begon te regenen. Plots voelden ze met hun stok in een wak dat het ijs in beweging was gekomen. De maan vertoonde zich nauwelijks. Ze moesten tot het ochtendgloren wachten eer ze met hun spullen veilig op de slede naar het vasteland konden terugkeren. Toen was het echter te laat. Ze ontdekten dat er een grote ijsvlakte was losgekomen. Er kolkte een onoverbrugbare zee van dodelijk koud water tussen de vissers en het vasteland. Pogingen om langs andere richtingen een goed heenkomen te vinden mislukten. Grote brokken begonnen van de ijsvlakte af te breken, en het drietal begon aan een onvrijwillige tocht over de Zuiderzee. Hun schots werd afhankelijk van de windrichting in een grillig patroon over de binnenzee geblazen. Vooral de regenbuien waren ijskoud. Hun voeten raakten zo opgezet van de kou dat ze hun klompen niet meer uit kregen. Schotsen kwamen met elkaar in botsing en braken. Soms moesten de vader en zijn twee zoons met hun spullen van schots wisselen, omdat hun eigen schots te klein werd. Om zo min mogelijk gewicht mee te dragen, waren het merendeel van de vangst en de zware botklopper al in het water verdwenen. Vader maakte al aanstalten om zichzelf te verdrinken, zodat zijn zoons meer kans maakten om te overleven, maar de jongste zoon Jacob smeekte hem om van zijn wanhoopsdaad af te zien en op God te vertrouwen. De resterende vangst van vijftig botten werd rauw gegeten om de honger te stillen. Het was soms om moedeloos van te worden. Scheepjes kwamen in zicht en verdwenen weer zonder hen op te merken. Ze hoorden hondengeblaf en ze zagen de mensen naar de kerk gaan in Enkhuizen, maar hun hulpgeroep werd niet gehoord. Onopgemerkt kwamen ze langs de eilanden Urk en

Standbeeld uit 2000 van de Durgerdammers naast de Grote Kerk te Vollenhove van Henny Zandjans, ter nagedachtenis aan de wonderbaarlijke redding.

Schokland. Na twee weken van ontberingen, op zaterdag 27 januari 1849, werden ze ter hoogte van Vollenhove door vissers opgemerkt. Een zware roei-boot werd gehaald, en er moest ook nog wat ijs gekraakt worden, maar toen wist men de Bordings te bereiken. Nauwelijks was het drietal in de roei-boot gehaald, of hun ijsschots brak in stukken. Ze kregen meteen roggebrood te eten en jenever te drinken. De uitgeputte vissers werden naar Hotel Sauer gebracht. De redding van het dood gewaande drietal gaf aanleiding tot algehele blijdschap, maar helaas moest dokter E. Ekker vaststellen dat de drie mannen er slecht aan toe waren. De analfabete mevrouw Bording kreeg in Durgerdam ondertussen de brief met het nieuws van de redding door de postbode voorgelezen. Toen ze in Vollenhove aankwam, lag haar oudste zoon Klaas op sterven. Op 4 februari overleed deze zoon (19), en twee weken later ook de vader (45). Ze werden beiden in Vollenhove begraven. De jongste zoon Jacob (17) keerde gezond met zijn moeder terug naar Durgerdam. Er werd veel geld ingezameld, waarmee een grafsteen gekocht kon worden en een vissersboot kon

De Durgerdammer vissers op een ijsschots. Tekening van J. Plugger uit 1849.

worden opgeknapt voor Jacob. De hele affaire trok, mede dankzij de kranten, nationaal de aandacht.

Dit verhaal is nu eens geen sage of sprookje, maar een volledig waargebeurd verhaal. De gebeurtenissen maakten destijds diepe indruk in heel Nederland en vormden een inspiratiebron voor tekeningen, schilderijen, gedichten en romans. Zo hangt in het Zuiderzeemuseum een klein olieverfschilderij van Hermanus Koekoek uit 1849 waarop te zien is dat de vader en de oudste zoon er op de schots slecht aan toe zijn, en dat alleen zoon Jacob in staat is om de aandacht te trekken van de aanzeilende Vollenhover vissers. J.J.L. ten Kate schreef in 1849 het gedicht 'De Durgerdamsche Visschers'. Dichteres Elsje Bording uit Durgerdam schreef er in 1929 het gedicht 'Veertien dagen op een ijsschots' over.

Het avontuur en de bittere strijd, de heroïek en tragiek, de ontberingen en het doorzettingsvermogen spraken toen tot ieders verbeelding. De onaanzienlijke en armoedige vissers groeiden uit tot symbolen van Hollandse onverzettelikheden. Meteen in 1849 werd er een verslag gepubliceerd, uit de mond van vader Klaas Bording opgetekend en door dominee H. Uden Masman bewerkt tot *Authentiek verhaal der wonderbare redding van Klaas Klaassen Bording en zijn beide zonen na een veertiendaagsch omzwerven op het drijvend ijs in de Zuiderzee*. De hierop weer gebaseerde jeugdroman *Veertien dagen op een ijsschots* van Simon Abramsz, oorspronkelijk geschreven in 1898, beleefde diverse herdrukken. In het voorwoord zegt Abramsz dat het verhaal hem als kind door zijn vader was verteld. In 1986 schreef Mieke Dorrestein een jeugdboek onder dezelfde titel. Het eerste verhaal, 'De oversteek', in Anna Enquists verhalenbundel *De kwetsuur* (1999) is een literaire bewerking van de vertelling. In 2008 werd

het hele verhaal weer voor kinderen voor het voetlicht gebracht door verteller Peter van Pagée (van Verteltheater Niels Holgersson).

Vollenhove (Overijssel), waar het drietal aan wal werd gebracht, koppelt het verhaal van de redding lokaal prominent aan de eigen stad. De Belangenvereniging Vollenhove-Stad zette in 2000 een standbeeld van Henny Zandjans van het drietal naast de Grote Kerk, ter nagedachtenis aan de wonderbaarlijke redding en als herinnering aan het visserijverleden. Het verhaal wordt op een ANWB-bord verteld. In het Cultuurhistorisch Centrum Land van Vollenhove staat een replica van het standbeeld, hangen schilderijen van het voorval en worden boeken van het verhaal in een vitrine tentoongesteld. In een Overijsselse krant werd het verhaal als een 'eigen' volksverhaal getypeerd.

De originele grafsteen uit Vollenhove is thans te vinden in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen, en in Vollenhove ligt een replica. Op de steen staat te lezen:

In dit graf rusten Klaas Klaassen Bording, oud 45 jaren, overleden 25 februari 1849 en zijn zoon Klaas Bording, oud 19 jaren, overleden 4 februari 1849, twee der drie geredde Durgerdammer vissers, die na volle 14 dagen op een ijsschots in de Zuiderzee, alleen met rauwe bot gevoed, te hebben rondgedreven, den 27sten januari 1849

Vader Bording en zijn twee zonen Jacob en Klaas. Tekening van J. Plugger uit 1849.

van onze visschers zijn ontdekt en aan wal gebracht, zijnde de jongste zoon, Jacob Bording, hersteld naar Durgerdam teruggekeerd.

Psalm 23.

Psalm 23, 'De Heer is mijn herder', is ook een van de psalmen geweest die de vader en de zoons op de ijsschots gezongen hadden om de moeder erin te houden en blijk te geven van hun Godsvertrouwen. (TM)

Edam

(gem. Edam-Volendam)

DE ZEEMEERMIN VAN EDAM

Tijdens de storm van 1403 sloeg de Zuiderzee een gat in de dijk: het zeewater kolkte het Purmermeer in. De stroom voerde een zeemeermin mee. Na de storm werd het gat in de dijk spoedig gedicht, waardoor de meermin niet meer kon terugkeren naar zee. Ze zwom van de ene oever naar de andere, en bracht haar dagen dobberend op het water, sla-

pend en wakend door. Ze droeg geen kleren, was groen van het wier en de algen, en vond haar voedsel op de bodem van het meer. De meermin werd regelmatig waargenomen door de melkmeisjes die met hun bootjes het Purmermeer overstaken om aan de overzijde de koeien te gaan melken. De zeemeermin was schuw en de melkmeisjes waren op hun beurt bang voor haar. Maar na verloop van tijd wendden ze aan elkaar, en de meermin waagde zich steeds dichterbij de bootjes. Op een dag vatten de melkmeisjes moed, trokken de zeemeermin aan boord en brachten haar naar Edam. Het waterwezen kreeg er veel bekijks. De mensen probeerden met haar te praten, maar zij verstond hen niet. Het wezen bracht wel geluiden voort, maar die werden door de mensen weer niet begrepen. De meermin werd gewassen, ontdaan van alle wier en algen, en in vrouwenkleren gestoken. Ze begon zelfs mensenvoedsel te eten. Niettemin bleef de meermin hevig verlangen naar het water; ze werd goed bewaakt om te voorkomen dat ze weer het water in zou springen en verdwijnen. Er kwam

Links: Melkmeisjes trekken de meermin van Edam aan boord. Rechts: Gravure naar een verloren gegaan schilderij van het 'groene wijf' afkomstig uit de verhandeling van Adriaen Vosmaer uit 1786.

veel volk om haar te bekijken, ook uit de grote stad Haarlem. Uiteindelijk wilden de Haarlemmers haar hebben, en Edam deed de meermin aan de stad cadeau. In Haarlem kreeg ze huisvesting in de Grote Houtstraat, waar de mensen haar leerden spinnen. De meermin heeft nog vele jaren geleefd. Ze heeft nooit leren praten. Omdat ze veelvuldig kruisen sloeg, werd ze na haar dood op het kerkhof begraven.

Dit laatste klinkt wellicht wat raadselachtig, maar het kerkhof was gewijde grond en daar mochten alleen christelijke mensen begraven worden. Een waterwezen was geen mens en geen christen, maar uit het gedrag van de meermin bleek dat ze religieuze gevoelens had ontwikkeld. En dus maakte men een uitzondering en werd ze toch op het kerkhof begraven – volgens de overlevering. Dat een vermeend watermonster toch het juiste geloof kon aannemen, was verder vooral een christelijke vorm van wishful thinking, want de sage bestaat uit veel fictie en weinig feit.

De historisch correcte kern van het verhaal beperkt zich tot de dijkdoorbraak en overstroming van 1403. Het is niet uitgesloten dat de aanzet tot de latere sagnovorming de redding is geweest van bijvoorbeeld een buitenlandse schippersvrouw, of louter de waarneming van een naakte drenkeling. In elk geval wordt het wezen in de oudste tekst nog geen zeemeermin genoemd, maar lijkt het zeewezen in elk opzicht op een vrouw. Kroniekschrijver Johannes à Leydis noemt haar in circa 1470 een ‘ongetemd vrouwspersoon’. Hij was zeker geen ooggetuige. Hij moest zich baseren op Haarlemmer zegslieden, die het waterwezen in Haarlem zouden hebben gezien. Het eraan voorafgaande verhaal moeten ze echter stellig van horen zeggen hebben gehad. In die tijd wist men wel degelijk al hoe een meermin er traditioneel uitzag: van boven vrouw, van onderen vis, zoals Jacob van Maerlant in zijn *Der Naturen Bloeme* uit de dertiende eeuw al getuigt. Meerminnen werden destijds niet beschouwd als lieflijke wezens, maar als verraderlijke monsters die het op het leven van zeelieden hadden gemunt. Pas aan het eind van de vijftiende eeuw is het Nicolas Despars in zijn Vlaamse kroniek degene die als eerste – en op dat moment nog als enige – spreekt van een ‘marminne’.

De sage stond door Johannes à Leydis meteen al in zijn uitgewerkte vorm opgetekend – er is geen sprake van een kleine kern waar later van alles aan gegroeid is. De sage is in de loop der tijd door veel auteurs overgeschreven, slechts met relatief kleine variaties. Dit pleit voor een voortdurende

schriftelijke overlevering, en minder voor een mondelinge. Het verhaal kreeg vooral bekendheid dankzij opname in de *Divisiekroniek* van Cornelius Aurelius uit 1517, die verscheidene drukken beleefde en verhaalt van een ‘ongetemd zeewijf’. Reinier Snoy heeft het in 1519 in zijn *De Rebus Batavicus* over een ‘water-vrouwe’. Ocko Scharlensis noemt haar in zijn *Chronyk van Friesland* (1597) een ‘naeckt wyf’ en hij twijfelt sterk of ze nu vlees of vis zal zijn geweest. In de *Korte Hollandsche Rym-Kronyk* van Caspar Wachtendorp uit 1645 heet zij een ‘zee-vrouw’ te zijn, maar op de bijbehorende gravure is nu een zeemeermin met vissenstaart te zien. In 1648 omschrijft Theodorus Schrevelius in zijn *Harlemias* haar daadwerkelijk als een meermin en een monster, van boven vrouw, van onderen vis. In 1765 heeft geschiedschrijver G.W. van Oosten de Bruyn het ook over een ‘meermin’, maar hij beschouwt de waarnemingen als een misinterpretatie. In de *Beschrijvinghe van de zoogenaamde Meermin der Stad Haarlem* van Adriaen Vosmaer uit 1786 wordt het waterwezen op gravures weergegeven en een ‘grou wijf’ of ‘groenne wijf’ genoemd. De gravures tonen een naakte vrouw met benen (geen vissenstaart) met spingerei in haar hand. Ze zijn geïnspireerd op oudere, inmiddels verloren gegane schilderijen. Persoonlijk denkt Vosmaer dat de meermin oorspronkelijk een doofstomme vrouw is geweest, die tijdens de storm van een schip overboord is geslagen. Tot in de negentiende eeuw wordt de hier beschreven sage overgenomen in kronieken en stadsbeschrijvingen.

De meermin wordt gewassen; tableau in voormalig museum Artimare (Het Huis van de Meermin) van Bert Knispel in Edam.

Edam heeft boven de Purmerpoort uit 1610 een gevelsteen gehad van een naakte vrouw met lang haar (wederom geen vissenstaart) en het onderschrift luidde:

Dit beeld hier opgericht, tot een gedachtenis
Wat in het Purmermeyr voorheen gevangen is
Anno 1403

Alles is echter verloren gegaan met de sloop van de poort in 1835. Tot 1980 stond in het wapen van Purmer het 'zeewijf' met (benen en) spingerei, haar naaktheid deels verscholen achter haar lange haar of zelfs achter riet. In bepaalde gevallen wordt het wapen nog geflankeerd door twee melkmeisjes. In de kerk van Edam staat 'Het groene wijf' nog altijd afgebeeld op een gebrandschilderd raam.

In een afwijkende versie van de sage wordt verteld dat de meermin niet uit het Purmermeer wordt gevestigd door melkmeisjes, maar door een visser. Deze visser trouwt uiteindelijk met de meermin. Deze versie is terechtgekomen in het *Schoorlder Kronijckken*, dat in de hele achttiende eeuw veelvuldig achter de *Stichter's Almanak* is afgedrukt.

Tot voor kort was de bekendheid met de sage van de zeemeermin van Edam in het lokale collectieve geheugen tamelijk ver weggezaakt. In het voormalige museum Artimare te Edam is echter het meerminnenverhaal tot leven gewekt in 2008 in een opstelling met kunstwerken door kunstenaar Bert Knispel, getiteld *De Mysterieuze Meermin van Edam - Haarlem*; ook wel *Het Purmer Zeewijf genoemd*. In 2007 verscheen al de historische roman *Het Ongetemde Zeewijf* van Clarie Knispel-van het Hof. De meermin van Edam groeide daarmee – al was het maar tijdelijk – uit tot een lokale toeristische en cultuurhistorische attractie. (TM)

Egmond (gem. Bergen)

DE DANKBARE OOIEVAAR

Er zijn weinig vogels met zo veel volksgeloof omgeven als de ooievaar. Kinderbrenger is hij nog niet zo lang; dat 'geloof' kwam in de loop van de negentiende eeuw naar ons land overwaaien uit Duitsland, maar geluk brengen – zijn naam zou 'gelukbrenger' betekenen – doet hij al heel lang. Ongeluk trouwens ook. Het hangt van de omstandigheden af. Zijn vlucht, zijn geklepper, zijn houding op het nest – kortom, zijn hele gedrag kan een betekenis hebben en iets voorbeduiden. Ziet men bijvoorbeeld een ooievaar aan de linkerhand, dan betekent dat ongeluk, aan de rechterkant betekent het juist

Ansichtkaart van de Abdij van Egmond.

geluk. Als de eerste ooievaar van het jaar staat, dan wordt het een rustig, sloom jaar; als hij vliegt, dan wordt het druk. Dankbaar is de ooievaar ook; zo betaalt hij voor de huur van het nest met een jong of een ei.

Een bijzonder verhaal van een dankbare ooievaar is verbonden met de abdij van Egmond, het oudste en belangrijkste klooster van Holland, in 922 door graaf Dirk I van Holland gesticht, in 1573 door de Watergeuzen verwoest en in 1935 weer herbouwd. De productieve Zaanlandse historicus Hendrik Soeteboom (1616-ca. 1678) vertelt het in zijn vele jaren na zijn dood uitgegeven compilatie *Oud-heden van Zaan-Land* zo:

Toen een ander Wouter heer tot Egmond was en zijn broer Lubbertus abt van Egmond is het geschied dat een ooievaar die op de abdij nestelde zijn poot brak. Een jonge man nam hem op en bracht hem naar zijn moeder die de poot gespalkt en het dier de kost gegeven heeft. Toen hij weer genezen was hebben ze hem laten vliegen. Tegen de winter vertrok hij naar het warme land, als men zegt, tot tegen het voorjaar, toen de zoete lente en de aangename tijd gekomen was; toen kwam hij weer en liet een steen uit zijn bek voor het vrouwtje vallen. Daarna vloog hij weer op de abdij. Het verwonderde vrouwtje is met de steen naar de abt gegaan, gaf hem deze en vertelde wat er gebeurd was. De abt beloofde haar, 'zo er iets goeds in bevonden werd', dat ze beloond zou worden. Hij haalde er iemand bij die verstand van kostelijke stenen had, en deze, hem onderzocht hebbende, kwam tot de conclusie dat het een kostbare karbonkel was, die 's nachts licht gaf en scheen als de maan, enigszins groenachtig. Deze steen heeft heer Wouter van Egmond op het hoogaltaar geplaatst en het vrouw-

tje en haar zoon zo rijkelijk beloond dat ze hun leven lang genoeg hadden om eerlijk van te leven.

Dit moet, als het al gebeurd is, gebeurd zijn omstreeks het midden van de dertiende eeuw. Abt Lubbert († 1263) en zijn broer Wouter, bijgenaamd Stoutkind, die vermoedelijk in 1272 bij Heiloo sneuvelde, waren telgen van de derde generatie van de heren van Egmond, het latere grafelijke geslacht Egmond. Deze karbonkel zal dezelfde steen zijn als de Egmondse *Ostulanus*, waarover de chroniqueur van Egmond, de Haarlemse prior Jan van Leiden (Johannes à Leydis), gestorven in 1504, schreef: 'Hildegart, vrouw van Dirk II [die regeerde ca. 970-988], heeft aan de kerk van Egmond geofferd een altaarfafeel, schitterend geheel van goud, met vele onwaardelijke edele gesteenten versierd, uit wiens bovenste top men zegt dat de steen *Ostulanus*, die 's nachts de gehele kamer met glinsterende stralen verlichtte, en degene die hem bij zich droeg onzichtbaar maakte.' Deze wonderbaarlijke steen, die de Hollandse kroniekschrijver Melis Stoke in de dertiende eeuw 'ostelaan' of 'oesterlaan' noemde en Jacob van Maerlant in *Der Naturen Bloeme* 'ostonius', komt men in middeleeuwse boeken over de natuur zo nu en dan tegen als de 'optalmius', 'ostolamus', 'ostolanus' of 'olcanius' en dergelijke, en gaat terug op het Griekse *ophthalmos*, de 'oogsteen'. Mits gewikkeld in een laurierblad maakt deze de drager onzichtbaar, zo geloofde men. De eerste christenkeizer Constantijn de Grote (306-337) zou met zo'n steen bij zich zijn veldslagen hebben gewonnen.

Ook al was de Egmondse steen in de tijd van Jan van Leiden al verdwenen, de herinnering eraan bleef bewaard, want nog in de tijd dat Johann Wilhelm Wolf (1817-1855), samensteller van het eerste Nederlandse, zij het ook vooral Vlaamse sagenboek, de *Niederländische Sagen* (Leipzig 1843), bleek de steen bekend. Toen Wolf hier veldwerk deed, kreeg hij een verhaal te horen (hij geeft tenminste 'Volksmund' aan; 'de dankbare ooievaar' heeft hij ook, maar naar Soeteboom) dat bijzonder veel op de mededeling van Jan van Leiden lijkt:

De edele gravin Hildegard, vrouw van graaf Dirk II van Holland, schonk het klooster Egmond veel prachtige dingen, waaronder ook een altaar met een gouden blad dat met de denkbaar kostbaarste edelstenen versierd was. Boven op dit blad was een buitengewoon mooie steen die het koor bij nacht verlichtte, alsof er een kaars op stond te branden. Ook had deze steen de kracht diegene die hem bij zich droeg onzichtbaar te maken;

daarom heeft een dief hem op een gegeven moment heimelijk weggenomen.

Dat het verhaal bekend bleef, daar zal ook de literatuur aan meegewerkt hebben. De vraag is of het toevallig is dat eveneens in 1843 de Zaanlandse oudheidkundige Jacob Honig Jzn. Jr. (1816-1870) het verhaal presenteerde in de bloemlezing *Bergroosjes*, samengesteld door de toentertijd bekende dichter C.P.E. Robidé van der Aa (1791-1851). Later pikte de Limburgse schrijfster Marie Koenen (1879-1959), bekend geworden door haar vele volksverhaalbewerkingen, het op in haar boek *Egmond-verhalen*, voor het eerst uitgegeven in 1937, en zo is het opnieuw bekend geworden. Ook de monniken van de abdij verhalen het nu. (VdK)

Enkhuizen

NIEUWSGIERIG AAGJE

Soms is er van een verhaal niet veel meer over dan een staande uitdrukking. Dat geldt ook voor Nieuwsgierig Aagje, die in Enkhuizen gewoond zou hebben, maar dat laatste weet bijna niemand meer.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand met Spanje (1609-1621) woonde er in Enkhuizen een smid, en die was getrouwd met een jonge vrouw die Aagje heette. Hun buurman, Freerk-buur, was koopman en hij voer met enige regelmaat op Antwerpen om handel te drijven. Aagje luisterde altijd ademloos naar buurmans verhalen en ze werd steeds nieuwsgieriger naar die wereldstad. Op een dag kreeg ze toestemming van haar man om eens met Freerk-buur mee te varen. Aagje kreeg van haar echtgenoot zelfs voor de zekerheid honderd gulden mee. In Antwerpen aangekomen, ging Freerk-buur van boord om zaken te doen. Aagje bleef aan boord wachten, maar het wachten duurde haar te lang, en brandend van nieuwsgierigheid liep ze op eigen houtje de stad in. Ze was zeer onder de indruk van het gewoel van de grote stad. Een Spaansgezinde Brabander aldaar kreeg haar op zeker moment in het vizier. Hij groette haar zoals alle jonge meiden begroet worden: 'Goen dag, mijn nichteken!' Hierdoor dacht Aagje echter met een neef van doen te hebben. Nu had haar moeder veel verteld over haar illustere neef Jan van Spanje, die zijn bijnaam dankte aan zijn handel met Spanje en die ook re-

Aagje en haar 'neef uit Spanje'. Illustratie uit 1958 van Roothciv (V.R.A.J. van Schoonhoven van Beurden).

gelmatig in Antwerpen kwam. Toen Aagje vroeg of hij neef Jan was, liet de Brabander haar in die waan. Aagje begon hem spontaan van alles te vertellen: hoe ze heette, waar ze woonde, en ook dat ze honderd gulden op zak had. Haar 'neef' bood haar aan om haar een rondleiding door de stad te geven. Na enige tijd kwamen ze in een herberg (bordeel) terecht, waar meer nichtjes en vriendinnen waren. De Brabander trakteerde vervolgens ruimhartig, en voordat ze het wist was Aagje geheel beneveld door de drank. Ze werd ongemerkt verlost van haar honderd gulden en haar sieraden. Haar rijkdommen werden erdoorheen gejaagd. Uiteindelijk werd dronken Aagje ook nog van haar kleren bestolen. Ze hesen haar in een matrozenpak, stopten haar in een mand en zetten haar in een chique buurt te vondeling. Toen ze gevonden werd en ontwaakte, vroeg ze naar neef Jan van Spanje. Maar van hem had nog nooit iemand gehoord. Daarna kwam Freerk-buur aanlopen, die haar de hele nacht had lopen zoeken. Hij herkende haar eerst niet eens in dat malle matrozenpak, maar toen zij hem haar lange vlechten toonde, zag hij het ineens. Buurman nam Aagje mee terug naar Enkhuizen, en tot haar schande en verdriet ging daar het uiterst pijnlijke verhaal van haar nieuwsgierigheid als een lopend vuurtje rond.

Het verhaal is gebaseerd op een zeventiende-eeuws kluchtig verhaaltje en een reeks zeventiende-eeuwse komische toneelstukken. Een flink deel van het verhaal is

al te vinden in het kluchtige toneelstuk *Trijntje Comelis* van Constantijn Huygens uit 1653. Daarin is hoofdrolspeelster Trijntje echter nog een Zaanse schippersvrouw, en als extraatje wordt uiteindelijk wraak genomen voor de oplichting. In 1655 publiceerde Jan Soet *Het Leeven en bedryf van Clément Marot*, een boekje met kluchtige anekdotes. Soet beweert dat het een vertaling uit het Frans is, maar de bron is nooit gevonden, en menigeen vermoedt dat Soet gewoon zelf de schrijver was. Aan het eind van dit werk voegde Soet een aantal verhaaltjes toe, en daarin is de klucht van de Zaanse schippersvrouw veranderd in het 'kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuwsgierigh Aeghje van Enckhuysen' – ditmaal met de verdrietige afloop zoals hierboven samengevat. Het verhaal werd vervolgens met letterlijke citaten in 1662 weer bewerkt voor toneel door kluchtspeler Abraham Bormeester, onder de titel *Kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuwsgierigh Aeghje van Enckhuysen*. En in 1679 bewerkte Anthonie van Bogaert het nogmaals onder dezelfde titel.

De nieuwsgierigheid van Aagje schuilt er vooral in dat ze iets van de wereld wil zien. Dat wordt in het huidige tijdsgewricht als een volkomen legitiem verlangen ervaren, maar in de moraal van de zeventiende eeuw vertoont ze een eigenschap die alleen aan mannen is voorbehouden. Nette vrouwen horen thuis te blijven en niet op avontuur uit te trekken. Aagje wordt voor haar nieuwsgierigheid gestraft omdat ze bovendien nogal naïef is: ze laat zich in de boze buitenwereld (let wel: Spaansgezind en katholiek) al te gemakkelijk te grazen nemen.

In de tegenwoordige uitdrukking is een nieuwsgierig

aagje (gespeld zonder hoofdletters) eigenlijk vooral iemand die zijn neus ongevraagd in anderzaken steekt. In Enkhuizen is men zich er nauwelijks van bewust dat Aagje met hun stad verbonden is, en feitelijk heeft ze er ook nooit gewoond. (TM)

Haarlem

HEER LEM, DE DAMIAATJES EN KENAU

De eerste heren die volgens sagen de dienst uitmaakten in Holland en Friesland (waartoe ook West-Friesland, in het huidige Noord-Holland, behoorde) waren reuzen. Uiteraard trouwden zij steeds met reuzinnen, zodat ook hun kinderen weer uitgroeiden tot reuzen. De hele genealogie is vanzelfsprekend fictief en alleen daarom al niet consistent als men de verschillende bronnen raadpleegt. Dit is slechts een poging tot reconstructie:

De stamvader heette Lem en was de stichter van de stad Leiden. Zijn kleinzoon werd weer naar hem vernoemd. De stad die de kleinzoon stichtte, kreeg zijn naam: Heer Lem = Haarlem. Zijn zoon Etzelinus werd vanwege de klank van zijn naam en zijn grote oren wel 'Koning Ezelsoor' genoemd (een passend sprookje wordt er niet bij verteld).

Roem verwierven de Haarlemmers in de Middeleeuwen tijdens de vijfde kruistocht onder leiding van de Hollandse graaf Willem I. Haarlemse ridders hadden zich bij de vloot gevoegd met het plan om Jeruzalem te bevrijden. Toen het nieuws hen bereikte dat Jeruzalem omgebouwd was tot een onneembare vesting, werd besloten om Egypte binnen te vallen, om vervolgens te kunnen onderhandelen over Jeruzalem. In 1218 werd de havenstad Damiate (Damiatta) op een schiereiland aan de Nijl bereikt. De haven bleek verdedigd te worden door een sterk bastion en vlak onder de waterlijn was er een dikke ketting voor de ha-

venmond gespannen. Een belegering door vijftigduizend kruisvaarders begon, die zestien maanden en tweeëntwintig dagen zou duren. Op zeker moment sloot de vloot aan te vallen, geleid door een Haarlemschip met een grote zaag onder de kiel. Het schip wist de ketting te breken en de hele vloot voer naar binnen. In een lofdicht op Haarlem dichtte Karel van Mander (1548-1606) later:

Met een schip, hebbende van onder veel scherpe tanden
(Een stalen zaag), wind en stroom zijn voorhanden,
Kwamen ze met volle zeilen daarop geschoven snel
En braken die wonderlijk sterke bande.

In 1219 werd zodoende Damiate ingenomen en geplunderd. Volgens de overlevering hebben de Haarlemmers toen ook twee zilveren klokjes buitgemaakt, die in de Sint-Bavokerk werden gehangen, en die spoedig de Damiaatjes zouden heten. Dankzij de 'heldendaad' van de Haarlemmers kregen ze ook een uitbreiding van hun wapenschild, waaraan onder andere de Damiaatjes werden toegevoegd. De hele kruistocht liep verder overigens op een mislukking uit: uiteindelijk moest ook Damiate weer worden prijsgegeven. De Damiaatjes worden elke avond geluid tussen negen uur en halftien. Er bestaat een uitdrukking die de schrijver Nicolaas Beets (1814-1903) opnam in zijn gedicht 'De Damiaatjes':

Als de Damiaatjes luien,
Gaan de kindertjes naar bed.

Uit de rest van het gedicht blijkt dat het niet om de allerkleinsten ging die pas zo laat naar bed gingen, maar meer om de jongens en meisjes die begonnen te puberen, en die het liefst nog wat zouden flirten.

Het verhaal van de Damiaatjes bevat – zoals wel vaker – enige sagenvorming achteraf. Ten eerste is er helemaal geen ketting doorgevaren (die werd bij de bestorming van het bastion vanaf de wal doorgezaagd) en ten tweede zijn de klokjes niet in Damiate buitgemaakt. De oudste Damiaatjes zijn pas in 1564 gegoten, ruim drie eeuwen later, ter herinnering aan de strijd te Damiate. De huidige Damiaatjes dateren uit 1732 en heten in de volksmond Piet en Hein (vgl. de zeventiende-eeuwse zeeheld). Er hangen tegenwoordig drie schepen in de Sint-Bavokerk, die aan de sage met de Damiaatjes moeten herinneren. Overigens, in 1667 zou een schip uit de vloot van Michiel de Ruyter

Kenau Simonsdochter Hasselaer voert een regiment Haarlemse vrouwen aan in de strijd tegen de Spanjaarden. Geromantiseerd schilderij uit de negentiende eeuw.

Het Haarlemse schip vaart de ketting door bij Damiate. Schilderij uit 1628 van Cornelis Claesz van Wieringen.

de ketting over de Theems bij Chatham hebben stukge-
varen, maar hier is sprake van eenzelfde sagenvorming.

Een van de meest illustere inwonsters van Haarlem is zonder enige twijfel Kenau Simonsdochter Hasselaer (1526-1588/9), volgens een ooggetuige 'een zeer manlijke vrou die met recht een maninne genompt mocht worden'. Kenau was een brouwersdochter, maar haar vader was ook een tijdje burgemeester van Haarlem geweest. Kenau huwde in 1554 met scheepsbouwer en houthandelaar Nanning Gerbrantszoon Borst, en werd in 1562 reeds weduwe. Kenau kon geducht commanderen en schelden, en had een talent voor ruziemaken: haar leven lang zou ze verwickeld zijn in allerhande processen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), ofwel de Opstand, voerde kapitein Kenau een regiment van driehonderd vrouwen aan, strijdend tegen de Spaanse troepen die Haarlem in 1572-1573 belegerden. Dieuwertje Claessen was haar luitenant en de freule Van Berkenrode was vaandrig. De Haarlemmers waren bereid om hun stad tot de laatste snik te verdedigen, omdat de Spanjaarden na inname van een stad de bevolking nog wel eens stelselmatig wilden uitmoorden. Karel van Mander memoreerde niet veel later in zijn Haarlems lofdicht:

[...] Ja, de vrouwen plegen
Hun mannen bij te staan en te raden koen,
Kloekelijk te vechten, zodat zij als overwinnaars
kregen de zege.
't Is een wonder als vrouwen mannelijke daden
doen.

Volgens sommige Duitse huursoldaten vochten de vrouwen daadwerkelijk mee, en gooiden ze kokend water, brandend stro en gesmolten pek van de stadsmuren.

Maar de vrouwen zullen vooral zijn ingezet bij het herstellen en versterken van de wallen. Kenau droeg kogels en bier aan voor de mannen, beschimpte de Spaanse vijand en moedigde de Haarlemmers aan. Het is bekend dat ze steeds gewapend rondliep met een geladen pistool en een korte piek.

Uiteindelijk was het uitgehongerde Haarlem na een langdurig beleg niet bestand tegen de Spaanse troepen. Na inname van de stad werden vooral de militairen geexecuteerd of ingelijfd. Het merendeel van de bevolking werd gespaard. Kenau Simonsdochter Hasselaer wist op tijd te ontsnappen. In 1574 bevond ze zich in Arnemuiden, in 1577 woonde ze in Leiden, maar spoedig keerde ze terug in Haarlem en werd in 1578 weer scheepsbouwer. In 1588 voer ze met een schip naar Noorwegen. Het schip werd in 1589 met een andere eigenaar teruggevonden, maar van Kenau ontbrak ieder spoor. Sommigen beweren dat ze was gevlucht vanwege financiële problemen. Maar haar eigen dochters meenden dat ze aan piraterij ten prooi was gevallen.

In ieder geval is Kenau Simonsdochter Hasselaer in de loop der tijd uitgegroeid tot een symbool van vrouwelijke manhaftigheid en onverzettelijkheid. Een 'kenau' is tegenwoordig een bazig manwif en een helleveeg, en geen ouder zal het wagen om zijn dochter de naam Kenau te geven. (TM)

Heerhugowaard

HET KUNSTGEBIT IN DE KABELJAUW

Begin september 1994 ging Cor Stoop uit Heerhugowaard een dagje zeevissen op de Noordzee, ten noorden van de Wadden. 's Ochtends vroeg

Cor Stoop (links) bij Hugo Slammat in diens hengelsportzaak te Amsterdam.

ging hij in Den Helder aan boord van de vissersboot Hendrik Karssen van schipper André Bakker. Het schip maakte buitengaats meer deining dan Stoop verwachtte. Cor werd zeeziek en hing spoedig over de reling om zijn maag te legen. Helaas verdween daarbij ook zijn bovengebitt in de golven. Eenmaal terug in Heerhugowaard kon hij zich bij de tandarts een nieuw gebitt laten aanmeten.

Eind november van datzelfde jaar ging Hugo Slammat uit Amsterdam een dagje zeevissen: met dezelfde boot en op dezelfde plek. Slammat had echter meer geluk: hij ving een kabeljauw van bijna tien kilo. Op de terugtocht naar de haven werd alle vis schoongemaakt. Meneer Slammat deed een vreemde ontdekking toen hij zijn kabeljauw opensneed: in de maag bleek een kunstgebitt te zitten. De schipper kon zich nog herinneren dat een tijdje terug ene Cor op dezelfde plek zijn kunstgebitt overboord had gebraakt. Om de eigenaar van het gebitt terug te vinden, liet Hugo Slammat een oproep doen op Radio Noord-Holland. De vrouw van Cor Stoop hoorde de oproep op de radio en waarschuwde haar man. In gezelschap van een journalist reisde Cor Stoop naar Amsterdam, om in de hengelsportzaak van Hugo Slammat zijn verloren kunstgebitt in ontvangst te nemen. Ter plekke deed Stoop het kunstgebitt weer in zijn mond en... het paste! Zijn bijna drie maanden geleden in de zee verloren kunstgebitt was via de maag van een kabeljauw weer bij hem teruggekeerd. Er werd van een klein wonder gesproken, en het nieuws bereikte niet alleen de lokale en nationale media, maar via Associated Press uiteindelijk zelfs de internationale media, tot in Canada en de Verenigde Staten aan toe.

Het leek wel alsof al die internationale sagen waarin voorwerpen terugkeren in vissenmagen werkelijkheid waren geworden, onze eigen sage over het Vrouwtje van Stavoren (zie aldaar) inclusief. De oudste versie van het verhaal is de Griekse sage *De ring van Polycrates* van Herodotus (ca. 484-ca. 425 v.Chr.). Er kunnen ook mensen uit vissenmagen komen, zoals bij het aloude Bijbelverhaal van Jonas en de walvis. Het enige wat aan de moderne vertelling ontbrak was het element van de goddelijke interventie dat er vroeger altijd in zat. De terugkeer van het voorwerp (vaak een ring of een sleutel) was telkens een teken van bestraffing of vergiffenis. Daarnaast leek het verhaal ook enigszins op het moderne broodjeaapverhaal over de ene visser die zijn kunstgebitt overboord spuugde, en de andere visser die het gebitt korte tijd later letterlijk aan zijn hengel had zitten. Dat bleek dan een practical joke: het gebitt aan de hengel was van iemand anders en was met opzet aan de hengel gebonden. Het slachtoffer van de grap paste het gebitt en gooide het vervolgens met een zwierige zwaai overboord: 'Dat is mijn gebitt niet; het past niet.' Het verhaal van Stoop en Slammat was wel erg verdacht ingebed in een cyclus aan fictieve verhalen. Er zat, kortom, een luchtje aan.

Een kleine twee weken later kwamen twee taxichauffeurs met een onthulling in de media, waaruit bleek dat er sprake was geweest van een practical joke. Het verhaal bleek eigenlijk zo te zijn gegaan: in september ging Cor Stoop inderdaad vissen en verloor hij zijn kunstgebitt in de golven. Dat gebitt ligt nog altijd rustig op de bodem van de Noordzee. En in november ving Hugo Slammat inderdaad een kanjer van een kabeljauw. Maar aan boord waren toen ook de bevriende taxichauffeurs Klaas Reinders (Leiderdorp) en Roel Pool (Amsterdam). Die ochtend had Pool het reservegebitt van zijn vrouw in zijn zak gestoken om er een geintje mee te gaan uithalen à la het broodjeaapverhaal. Aan boord bedacht het tweetal dat ze het gebitt in de grootste vis van die dag gingen stoppen. En dus verdween het gebitt toen er even niemand oplette in de bek van de kabeljauw van Slammat. Bij het schoonmaken vond Slammat het gebitt, en nagenoeg iedereen geloofde in een Vrouwtje van Stavoren-scenario. De taxichauffeurs hielden hun mond, en schipper André Bakker, die al snel wist hoe de vork in de steel zat, hield zich van den domme. Toen Cor Stoop het kunstgebitt in Amsterdam in zijn mond stak, was het puur toeval dat het paste. Thuis in Heerhugowaard hielp zijn tandtechnicus hem uit de droom, maar toen was het verhaal de wereld al in. De taxichauffeurs kregen wroeging toen ze zagen welke verstrekkende gevolgen hun onschuldig ogende grap had, temeer daar ze

zagen dat sportvissers naar aanleiding van het nieuws waren gaan 'schatgraven': vis werd levend opengesneden om te zien of er iets in zat. De Scandinavische veerboot Estonia was immers onlangs met man en muis vergaan, en wellicht zwommen er kabeljauwen rond met sieraden in hun buik. Om aan het schatgraven een eind te maken, hielpen de practical-jokers iedereen uit de droom. Bovendien wilde mevrouw Janet Pool haar reservegebit terug. Lang niet alle landelijke media waren genegen om hun aanvankelijke nieuws te herroepen; de lokale media rectificeerden wel. Vanzelfsprekend kreeg Cor Stoop het relaas ook te horen, en hij stuurde het kunstgebit per post terug naar Hugo Slammat. Maar Slammat was niet van plan om het terug te geven aan taxichauffeur Roel Pool, die hem zo in de maling had genomen. Uit wraak gooide Slammat de prothese op de pont over het IJ in het water.

En zo eindigde het verhaal toch nog als het broodje-aapverhaal: nu liggen er twee gebitten op de bodem. Radio Noord-Holland riep op 30 december het verhaal uit tot het Mooiste Verhaal van 1994. In de studio mocht Cor Stoop uit Heerhugowaard het verhaal nog één keer vertellen, wat hij met de nodige verve en overdrijving deed.

Het verhaal van het kunstgebit in de kabeljauw is een mooi voorbeeld van hoe verhalen en werkelijkheid elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden, zeker in de typisch mannelijke, speelse en zeker niet alcoholvrije sfeer van saamhorigheid, competitie, grappenmakerij en visserslatijn tussen sportvissers onderling. Er is sprake van verschillende soorten van ostension, waarbij bestaande verhalen in de werkelijkheid worden nagespeeld, of waarbij verhalen bepalend zijn voor (de perceptie van) gebeurtenissen. Zo kunnen gebeurtenissen in de werkelijkheid (foutief) geïnterpreteerd worden op basis van reeds bestaande volksverhalen (*quasi-ostension*). Mensen kunnen het voorstellen alsof een bepaald volksverhaalscenario hun persoonlijk is overkomen (*proto-ostension*). En bestaande verhalen kunnen de inspiratiebron vormen om een practical joke uit te halen (*pseudo-ostension*). Tot zijn essentie teruggebracht: volksverhalen sturen het gedrag van mensen, en hun gedrag brengt weer volksverhalen voort. Toen een jaar later in een Nederlands-Vlaamse enquête van het Meertens Instituut de bekendheid van het kunstgebit-in-kabeljauw-verhaal werd gepeild, bleek een kwart van de respondenten het nog te kennen. Het verhaal is nog niet uitgeroepen tot het lokale verhaal van Heerhugowaard, maar het heeft wel de potentie om vooral te blijven bestaan in zijn aanvankelijke folkloristische lezing: een visser spuugt zijn gebit overboord en drie maanden later vangt een andere visser een kabeljauw met het gebit erin. (TM)

Heiloo

DE WILLIBRORDUSPUT

Aan het einde van de zevende eeuw werd de missionaris Willibrord in Rome door paus Sergius tot bisschop van de Friezen gewijd. Aan hem de taak om de Friezen, die in een uitgestrekt deel van Noord-Nederland woonden, tot het christendom te bekeren. Op zijn tocht naar het noorden preekte Willibrord en stichtte kerken te Vlaardingen, Oegstgeest, Velsen en Petten.

In Kennemerland kwam Willibrord in Heiloo aan. Daar bevindt zich nog een begroeide heuvel in het bos, waar hij de verzamelde mensen zou hebben toegesproken, en die nog altijd de naam 'Willibrords Preekstoel' draagt. In Heiloo zou Willibrord eveneens een kerk hebben gesticht.

Op een warme dag werd Willibrord met zijn gevolg gekweld door een enorme dorst. De wijnzakken waren leeg en in de verre omtrek van Heiloo was geen vers drinkwater te krijgen. De bisschop liet toen een tent opzetten en liet daarbinnen een kleine greppel graven. Volgens ging Willibrord zelf naar binnen en bad vol overgave tot God. Meteen welder er als een wonder zoet en helder water op uit de zilte zandgrond. Alle dorstigen konden zich ruimschoots aan het bronwater laven. Sindsdien wordt de bron de Willibrordusput genoemd. In later tijden wordt ook wel verteld dat de bron ontsprong toen Willibrord met zijn bisschopsstaf op de grond tikte. Geruime tijd zijn mensen ervan overtuigd geweest dat het water een geneeskrachtige werking had.

De huidige Willibrordusput.

Negentiende-eeuwse centsprent over de 'vroegere godsdienst' (Schuitemaker, Purmerend).

De schrijver Nicolaas Beets (1814-1903) wijdde in 1878 een gedicht aan het putje van Heiloo, waarin hij onder meer schrijft:

Daar staat hij, leunende op zijn staf,
En ziet vergeefs in het rond...
Daar knielt hij neer, en bidt zijn Heer,
Daar opent zich de grond.

Daar vloeit een zilverklare bron,
Die allen nood verdrijft,
Waar Willebrord zijn dank bij stort,
En die gezegend blijft.

Eind negentiende eeuw werd er door J. Schuitemaker te Purmerend nog een geschiedkundige centsprent (een goedkoop vel met plaatjes en toelichting) gedrukt over 'vroegere godsdiensten', waarin heidendom en (katholieke) kerstening zijn gethematiseerd en naast de moord op Bonifatius bij Dokkum ook de legende van de put van Willibrord aan bod komt. Weliswaar op rijm, maar toch tamelijk prozaïsch valt er te lezen:

Willebrord doet eenen put te Heilo graven, omstreeks het jaar 700
Op last van Willebrord wordt hier een put gegraven,
Zoo 't oude sprookje luidt, om dorstigen te laven,
En toen de graver door de drooge zandkorst drong,
Stiet hij dra op een wel, die als een bron ontsprong.

Een godswonder à la Mozes (Numeri 20:2-13) lijkt het hier haast niet meer – eerder een kwestie van duchtig doorgraven... De goedkope centsprenten functioneerden vaak weer in de mondelinge overlevering, omdat de plaatjes werden getoond en het verhaaltje werd naverteld of voorgelezen.

De Willibrordusput staat nog altijd naast het gepleisterde Witte Kerkje (dat aan Sint-Willibrord is gewijd en ook door hem zou zijn gesticht) en is voor het laatst halverwege de twintigste eeuw gerestaureerd. Op een inscriptie staat thans te lezen: 'Deze volgens de overlevering door den christen-prediker Willibrordus omstreeks het jaar 695 gegraven put is door de gemeente Heiloo hersteld in het jaar 1950.' De datering 695 is een gissing en zal eerder 720 moeten zijn. Een informatiebord van de

gemeente Heiloo houdt het voorzichtiger op 'rond het jaar 700'. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de oorspronkelijke romaanse kerk uit circa 1200 zal dateren, maar dat er daarvoor een houten kerk heeft bestaan, die echter uit de tiende eeuw lijkt te stammen. In de zestiende eeuw was de put een zevenhoekige zandstenen put; de eerdere put was een 'kleizodenput' en valt eveneens tot de tiende eeuw terug te dateren.

Waar is de overlevering dat de put is toe te schrijven aan Willibrord dan op gebaseerd? De oudst overgeleverde bron is het Latijnse heiligenleven *Vita Willibrordi* van de Karolingische geleerde Alcuinus (ca. 730-804). Daarin staat te lezen dat Willibrord door de kuststrook trok om te prediken. Hij liet een kleine greppel graven en zijn gebed tot God werd verhoord toen er plots water uit stroomde. Waar zich dit heeft afgespeeld, vertelt Alcuinus niet. Het kan in heel westelijk Nederland zijn geweest, of zelfs in België. Er bestaan in elk geval meerdere Willibrordusputten (ook buiten de kustprovincies, zoals in Oss, en tot in Duitsland toe). Er is wel beweerd dat Alcuinus het heeft over de Willibrordusput van Zoutelande op Walcheren, maar dat kan niet kloppen: die put is een laatachttiende- of vroegnegentiende-eeuws verzinsel, dat aldaar aan de Willibrordlegende is toegevoegd.

Een verband tussen het verhaal uit de *Vita Willibrordi* en het bestaan van een put in Heiloo wordt pas zeshonderd jaar later gelegd. Omstreeks 1346 schrijft Johannes de Beke een kroniek over de bisschoppen van Utrecht, en hij besluit de legende met de woorden: 'Dezelfde put wordt nu nog in het gebied van Heyligelo openlijk getoond, welke door de inwoners, die daar wonen in de tegenwoordige tijd, de St. Willibrordusput wordt genoemd.'

Ook de lokalisatie door De Beke is niet erg trefzeker: hij zou ook een in de buurt gelegen put kunnen bedoelen die wel bekendstaat als de Runxputte. De oudste vermelding van de Runxputte stamt uit de elfde eeuw. Nabij de bron werd in 1409 door een schipper een Mariakapel gebouwd, en werd er een wonderbaarlijk houten Maria-beeld geplaatst. De kapel werd in 1573 verwoest en de bron werd gedempt, maar is later, in 1713, opnieuw ontsprongen. Omdat er Mariaverschijningen werden waargenomen en men meende dat het water geneeskrachtig was, werd er een bedevaartsoord voor Onze-Lieve-Vrouwe Ter Nood gebouwd. Naast een bezoek aan het bedevaartsoord en de Runxputte stond regelmatig ook een bezoek aan de Willibrordusput op het programma, en veelvuldig zijn de twee putten in allerlei getuigenissen met elkaar verward.

Bij de laatste restauratie is de Willibrordusput geslo-

ten. Hij wordt niet meer gebruikt om – volgens de officiële lezing – vervuiling tegen te gaan. (TM)

Hem (gem. Drechterland)

DE DICHTENDE BOER PIET

'Onderstaand verhaaltje is [...] zeer oud en is naar men zegt waar gebeurd.' Zo begint mevrouw Grietje Bakker-Posthumius uit Benningbroek (gem. Medemblik) op 14 december 1893 een verhaal, dat zij opstuurt aan verzamelaar G.J. Boekenoogen. Bakker-Posthumius is geboren in Venhuizen, tegenwoordig vallend onder de gemeente Drechterland. Ze vervolgt in de correspondentie aan Boekenoogen:

Er woonde eens een boer in den streek welke ligt tusschen Hoorn en Enkhuizen, die een vers op het achterkret [het achterschot] van zijn wagen liet schilderen, iets dat men in vroeger jaren zeer veel zag. Het vers luidde:

De wereld is een hooiberg [hooiberg],
Elk plukt [plukt] zooveel hij ken,
Ik zou ook wel willen plokken,
Maar kan er niet bij van al die langrokken.

De overheid vond dit versje beleedigend voor zichzelf en beval de boer om dit te verwijderen. Toen schilderde hij op de wagen het volgende:

Mijn naam is Piet Ophem,
Nu zit ik in de klem,
Ik heb door schout en diender van Hoorn,
Mijn rijmpje van mijn achterkret verloren.

Dit werd ook verboden en toen schreef hij:

Ik wil het doen en zal het doen,
En zal het niemand vragen,
Ik wil de varkens bij de zeunis vandaan jagen.
(Zeunis beteekent de bak waar de varkens het voeder in krijgen).

In de oudst bekende variant op het verhaal, afkomstig uit *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven* beschouwd van J. van Lennep en J. ter Gouw, worden de hier genoemde 'langrokken' 'roodrokken' genoemd. De

roodrokken zijn de Engelsen, in hun rode soldatenuniformen. Specifiek wordt vermeld dat het hier gaat om spot tegen Engelse hulptroepen aan het eind van de achttiende eeuw. Zij steunden de Oranjes. De verschillende humoristische rijmen zijn antiorangistische uitingen van patriotten. In 1795 verdreven Franse troepen de Oranjes. Willem v vluchtte naar Engeland en de Bataafse Republiek werd een feit. De komst van de Fransen werd door velen gezien als een verademing. Het verhaal is in het rijm gekoppeld aan een lokaal persoon. In de oudst bekende versie wordt de achternaam van de hoofdrolspeler Piet echter niet genoemd. Verteller van die versie is de heer J. Blaau Az. uit De Rijp. Schrijver Jacob van Lennep (1802-1868) en de schoolmeester-historicus Jan ter Gouw (1814-1894) riepen mensen in dagbladen en tijdschriften en via brieven op om opschriften te sturen en allerhande zaken rondom uithangtekens. Onder uithangtekens verstaan ze uithangborden en gevelstenen. Verteller J. Blaau meent dat het verhaal gaat over een landbouwer uit Hem, maar noemt dus geen achternaam. Piet schilderde volgens het verhaal in 1794 uit protest een hooischelf op de achterkant van zijn wagen, omdat een zestal Engelsen hooi uit zijn wagen haalde. Toen hij dat, en later ook een rijm, moest weghalen, liet hij het achterschot geheel blauw schilderen met nagenoeg eenzelfde onderschrift. Vertelster Bakker-Posthumus noemt de verteller Piet Ophem. Het lijkt erop dat de achternaam in het mondeling overgeleverde verhaal een verbastering is van de plaats (op, uit of van) Hem en later aan het verhaal is gekoppeld. Door de eeuwen heen hebben er in de regio ook mensen geleefd met de naam Piet (van) Ophem, maar er is geen verband aangetroffen tussen deze personen en het volksverhaal. Het voorval is niet typisch Noord-Hollands en is aan diverse plaatsen gekoppeld. Het deed eveneens de ronde in De Rijp, Amsterdam en Dordrecht. In een variant op dit verhaal schildert een tapper als vorm van sociale kritiek grote en kleine pijpenstelen op een uithangbord. Hieronder plaatst hij de tekst: 'Grote stelen en kleine stelen, maar grote stelen het meest', wat als kritiek op het uitbuitende kapitalisme gelezen moet worden (de grote heren plegen de grootste diefstallen). De man moest het bord aanpassen, waarop hij er een andere tekst ('Grote vissen eten de kleine') onder zet. Ook dit mag niet van het lokale bestuur. Hierop besluit de man zijn uithangbord geheel blauw te schilderen en schrijft hij eronder: 'Als ik de waarheid niet mag schrijven, dan zal ik alles maar blauw blauw laten blijven.' De verschillende motieven (bijvoorbeeld de hooiberg en het blauw-schilderen) worden in sommige

verhalen door elkaar gebruikt. Een uithangbord bepaalde de status van de verkoper, maar was ook zijn verkoopvergunning. Zo gold de regel dat met het intrekken van een uithangbord het recht tot tappen (van drank) werd ontnomen. Een dergelijk voorval, maar met name het hardhandig optreden van de Engelsen, zal aanleiding zijn geweest tot de verhaalvorming. (RAK)

Hilversum

HET COMLOT TEGEN PIM FORTUYN

Voormalig Rotterdams hoogleraar sociologie, politicus en lijsttrekker van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) Pim Fortuyn (1948-2002) werd op 6 mei in het Mediapark te Hilversum met pistoolschoten om het leven gebracht door de in Harderwijk woonachtige Volkert van der Graaf. De moord vond plaats voor de ogen van 3FM-radiopresentator Ruud de Wild, met wie Fortuyn net een interview had gehad, en privéchauffeur Hans Smolders. Met gevaar voor eigen leven achtervolgde de chauffeur de moordenaar, waarna Van der Graaf even later in de armen van de gealarmeerde Hilversumse politie liep. Van der Graaf bleek een veganist en militante milieuactivist te zijn, die zo op dierenwelzijn was gefixeerd dat hij bij zijn ouders thuis weigerde om op het leren bankstel plaats te nemen. Korte tijd werd gevreesd dat Fortuyn door het hoofd was geschoten door een allochtoon, omdat de politicus ernstige kritiek had gehad op het immigratiebeleid en moslims. Uiterst controversieel was Fortuyns veroordeling in de media van de islam als een 'achterlijke cultuur'. Bovendien stelde hij op zeker moment dat Nederland 'vol' was. Op het gebied van dierenwelzijn en milieu had Fortuyn nauwelijks een uitgesproken mening. De moordenaar Volkert van der Graaf beschouwde de politicus echter vooral als een gevaar voor de zwakkeren in de Nederlandse samenleving.

Gedenkplaat op de parkeerplaats van het Mediapark in Hilversum, waar voorheen de studio's van 3FM gevestigd waren.

Poster voor de verkiezingen van 15 mei 2002 voor de LPF. Pim Fortuyn was negen dagen daarvoor vermoord en kon niet meer van de lijst gehaald worden. De LPF kwam met veel sympathiestemmen op 26 zetels in de Kamer: met 1,6 miljoen stemmen een ongeëvenaard debuut. In 2008 werd de partij na veel onderlinge ruzies weer opgeheven.

Pim Fortuyn voerde in 2002 een succesvolle politieke verkiezingscampagne en won in korte tijd veel aanhang, niet in de laatste plaats omdat hij stelling nam tegen het politieke establishment en zijn veronderstelde achterkamertjespolitiek. Op zeker moment haalde hij in de peilingen zo veel zetels dat hij de nieuwe minister-president van Nederland had kunnen worden, wat hij ook graag zelf profeteerde. Door velen werd de moord op Fortuyn geïnterpreteerd als een fatale wraakactie van het establishment, negen dagen vóór de verkiezingen, door een stroman gepleegd om hem het zwijgen op te leggen. Direct na de moord op Fortuyn braken er een massaal en dagenlang durend volksprotest en publiek rouwbeetoon uit, gevolgd door emotionele begrafenisrituelen in Nederland en uiteindelijk in Fortuyns laatste rustplaats in het Italiaanse Provesano, waar zijn vakantiewoning gesitueerd was. De gebeurtenissen konden in alle opzichten on-Nederlands genoemd worden.

De complotscenario's rond Fortuyns dood waren legio, maar vooral door het volk werd verondersteld dat PvdA-premier Wim Kok en zijn gedoodverfde opvolger

Ad Melkert (die zijn minachting voor Fortuyn op tv nauwelijks wist te verhullen) alsmede Paul Rosenmöller van GroenLinks en Thom de Graaf van D66 van de moordaanslag hoopten te profiteren. Veel mensen onderschreven de uitspraak 'De kogel kwam van links'. Volgens de aanhangers van Fortuyn werd hij door linkse politici en media systematisch gedemoniseerd. Aangenomen werd dat de kritiek en nieuwe rechtse politiek van Fortuyn als bedreigend werden ervaren door de reeds lang op het politieke pluche zittende politici. Met name de politiek van de door Fortuyn gestigmatiseerde 'linkse kerk' werd ervan verdacht Volkert te hebben aangemoedigd tot een moordaanslag. Ook het koningshuis kon achter de aanslag gezeten hebben, want Fortuyn was in principe een republikein. Verder was Fortuyn in eerste instantie een tegenstander van de door de staat aangekochte, miljoenen verslindende Joint Strike Fighter, een geavanceerd type straaljager. Ook de Amerikanen konden derhalve achter de moordaanslag zitten.

Motieven waarom het establishment Pim Fortuyn dood zou willen hebben waren er dus in overvloed. Dat er louter een individuele extremistische veganist achter de moord zou zitten, was voor veel mensen even ongehoofwaardig als teleurstellend. Door justitie werd Volkert van der Graaf niettemin als solodader veroordeeld tot achttien jaar gevangenisstraf (er was door het Openbaar Ministerie levenslang geëist). Misdadaarschrijver Tomas Ross en de later door de moslim Mohammed Bouyeri vermoorde cineast Theo van Gogh (1957-2004, vermoord naar aanleiding van zijn aandeel in politica Hirsi Ali's anti-islamfilm *Submission*) maakten er in 2004 de film 06-05 over. De titel heeft betrekking op de datum en de tijd van de moord: 6 mei, vijf over zes 's avonds. Er hebben talloze geruchten en verhalen de ronde gedaan over de moord op Pim Fortuyn, maar in het navolgende wordt één scenario samengevat, namelijk dat van de film 06-05. Deze complottheorie is representatief voor de moderne sagen die circuleerden.

Als fotojournalist Jim de Booy bij het Mediapark foto's staat te maken van het sexy soapsterretje Birgit Maas, klinken er verderop enkele minuten later de schoten die Fortuyn fataal zouden zijn. Als hij eropaf wil om foto's te nemen, wordt hij tegengehouden door de Mobiele Eenheid. Langzaam maar zeker komt De Booy er, mede dankzij zijn eigen foto's, achter dat politie, ME en zelfs mensen van de AIVD al klaarstonden. Niet om Volkert tegen te houden, maar juist om hem ongestoord zijn gang te laten gaan, en eventuele nieuwsgierigen op een afstand te houden. De AIVD was weliswaar op tijd getipt door de mi-

lieuactiviste en informante Ayse Him, maar te veel partijen bleken belang te hebben bij de dood van Fortuyn. Politiek tegenstanders ontkurken nadien de champagne, de extremistische Vereniging Milieu-Offensief vindt dat er een ‘probleempje’ is opgelost en de Amerikaanse Joint Strike Fighter-lobby onderhandelt met de AIVD over wie Fortuyn in de LPF moet opvolgen. Ieders oog valt al snel op Mat Herben: een onbeduidende defensieman met een passie voor vliegtuigen. Herben zal als stroman gaan zorgen dat Nederland de JSF-orders toch gaat plaatsen. Langzaam maar zeker komt Jim de Booy meer te weten over het omvangrijke complot dan gezond is voor hem en zijn omgeving. De AIVD manipuleert en bedreigt zo veel mensen met succes dat Jim en Ayse uiteindelijk de vlucht moeten nemen en onderduiken in Turkije. Het verhaal over het complot, dat Jim in *NRC Handelsblad* had willen onthullen, wordt nooit geplaatst. Ook deze journalist is weer effectief monddood gemaakt – aldus scenario en film van Ross en Van Gogh. (TM)

Hoorn

TRUYDEMAN EN ZIJN VROUW

Zoals bij zo vele sagen (en legenden) begint ook het verhaal van Truydeman en zijn vrouw met een kleine historische kern, en groeit het langzaam uit tot een wat uitgebreider verhaal. Bovendien ontstaan er in de loop der tijd enigszins uiteenlopende versies van de sage.

Truydeman wordt voor het eerst genoemd in de *Chronijck van de Stadt van Hoorn* (1604) van Theodorus Velsius (1572-1630). Hij wordt gememoreerd bij het jaar 1429 als weldoener, maar begin zeventiende eeuw is er kennelijk al weinig meer over hem bekend. Truydeman en zijn vrouw waren op latere leeftijd in Hoorn komen wonen. Waarom en waar ze vandaan kwamen, weet de kroniekschrijver niet. Truydeman was in goeden doen, en het echtpaar had geen kinderen. Truydeman was de eerste die in Hoorn in de winter brood liet bakken om uit te delen aan de armen. Bij de verbouwing van de Grote Kerk had Truydeman de kosten voor de bouw van de noordmuur voor zijn rekening genomen. Tevens was er in de Grote Kerk een glas-in-loodraam waarop Truydeman en zijn vrouw staan afgebeeld. Allerlei schenkingsakten ondertekende hij met ‘Truydeman en zijn wijf’. Die uitdrukking is in Hoorn spreekwoordelijk geworden voor zaken waarin men zijn echtgenote dient te betrekken.

De (waarschijnlijk historische) kern van het verhaal is dus dat Truydeman en zijn vrouw uit barmhartigheid

in de winter voor ‘deelbroot’ zorgden. Een eeuw na de kroniek wordt het glas-in-loodraam niet meer genoemd; waarschijnlijk is het begin achttiende eeuw verloren gegaan tijdens de ontploffing van een kruitmolen te Hoorn.

In 1658 wordt er een huis gebouwd op de plaats waar het huis van Truydeman gestaan zou hebben, en daar wordt een gevelsteen geplaatst. Hierop staan Truydeman en zijn vrouw, terwijl Truydeman een brood schenkt aan een arme man. De gevelsteen zou destijds een begeleidend gedicht hebben gehad:

Deze hofstée heeft bewoont
Truydeman en sijn Wijf wilt dit verstaan
Zij hebben haar eerste deelbroot laten uytgaan;
Zij bakten, haare ezel het broot verkocht.
Ontving kwaat geld, heeft het t’huis gebrogt;
Hierom was de burgerij zeer bevaan*
Vreesde dat Hoorn zou vergaan.

Elders op het huis viel te lezen:

Truydeman en sijn Wijf, wilt weten,
Zij hebben de armen niet vergeten.
Wie uyt liefde bloot
Den armen in den noot
Bij staat
Die zal voorwaar
De Heer der Heerschaar
Hebben te baat.

De gevelsteen is tegenwoordig nog te zien aan Grote Oost 114. De teksten zijn nergens meer te vinden. In feite worden met deze gedichten Truydeman en zijn vrouw weer geëerd als weldoeners, maar het gedicht uit de tweede helft van de zeventiende eeuw voegt nieuwe details toe die we kennen uit de latere sage van Truydeman.

In de sage is Truydeman een bakker geworden, die ‘s winters brood uitdeelde aan de armen. Hij leefde echter ook van de verkoop van brood, maar ging er niet zelf mee langs de deur. Truydeman had namelijk een zeer slimme ezel, die zelfstandig met het brood langs de klanten liep. De klanten pakten dan zelf hun brood van de kar en legden geld neer, waarna de ezel weer doorliep. Op een dag pakte een klant een brood en betaalde met vals geld. De ezel had het door; hij verkocht de rest niet, maar keerde onverwijld terug naar de bakkerij. Eerst begreep Truydeman er niets van, totdat hij het valse geld zag. De hele

* bevangen, bevreemd

Links: Gevelsteen van Truydeman en zijn vrouw, Grote Oost 114 te Hoorn. Rechts: De sage van Truydeman en zijn vrouw is literair bewerkt door R.C. Bakhuizen van den Brink en werd in 1843 gepubliceerd in *De Gids*.

stad verwonderde zich over de schrandtheid van de ezel.

Verder zijn er details die soms deel uitmaken van de sage. Zo werd wel beweerd dat Truydeman een duister verleden had en niet eerlijk aan zijn geld was gekomen. Wellicht heulde hij met de duivel. In ieder geval trachtte hij met zijn geweten in het reine te komen via zijn liefdadigheid. Hij is in Hoorn komen wonen omdat hij daar gastvrij was ontvangen. Ook wordt wel beweerd dat bakker Truydeman het brood door zijn ezel gratis liet uitdelen aan de armen. Op een dag kwam de ezel niet thuis, omdat onverlaten de kar vol met stenen hadden geladen. De sage kan er ook mee eindigen dat de inwoners vrezen dat Hoorn ervoor gestraft zal worden dat er met het valse geld is betaald.

In de negentiende eeuw werd er in Hoorn turf uitgedeeld aan de armen door het Kerkenarmenfonds. In de volksmond werd dit het fonds 'Truydeman en zijn Wif' genoemd.

De sage van Truydeman en zijn vrouw is in een literair verhaal verwerkt door R.C. Bakhuizen van den Brink en in 1843 gepubliceerd in *De Gids*. Hier stuurt het rijke liefdadige echtpaar de slimme ezel tijdens een pestepidemie door de arme wijken met brood, kleding, textiel, zalf, drinken en geld. Als iemand het waagt om met vals geld te betalen, vreest de brave bevolking van Hoorn dat God hen zal straffen. In 1852 bewerkte Jacob Honig de sage nog eens tot *Truydeman en zijn wif; eene Westfriesche novelle*. Blijkens de 'narede' heeft Honig de plot ontleend aan Bakhuizen van den Brink, maar de sage wordt in de roman ingebed in de historische context van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. (TM)

Laren

DE VERMOORDE ZUSSEN, WILLIBRORD EN DE PELGRIM

Tegenwoordig vindt jaarlijks op of omtrent 24 juni de Sint-Jansviering te Laren plaats, met onder meer een openluchtmis op het Sint-Janskerkhof en een processie over de openbare weg. De oorspronkelijk laatmiddeleeuwse verering in Laren van Sint-Jan (die ook bekendstaat als Johannes de Doper) was echter van een geheel andere orde, en was geconcentreerd in en rond de oude parochiekerk en het kerkhof op een heuvel (de Sint-Jansberg), op ongeveer anderhalve kilometer buiten het dorp Laren. Over de oorsprong van de devotieele verering in Laren is weinig bekend. Slechts één legende tracht de herkomst te verklaren:

Drie meisjes uit Laren werden eens door rovers overvallen op een heideheuvel. De rovers doodden hen en sneden hun borsten af teneinde die op te eten. Ze gingen ermee naar het dorp. Toen ze in een van de huizen nog licht zagen branden, klopten ze daar aan. Aan de vrouw des huizes vroegen de rovers of ze het vlees dat ze bij zich hadden kon klaarmaken. Toen het vlees echter in de kookpot was gedaan, wierp het water het eruit. Aan de vrouw van het huis, die de moeder van de drie meisjes was, werd geopenbaard wat er eerder met hen gebeurd was.

Ter herinnering aan dit wonderlijke voorval wilden de inwoners van Laren een kapel stichten. Ze brachten het hout voor de fundering van de kapel naar de vijver, in het midden van het dorp. In de

nacht werd het hout echter verplaatst naar de heuvel waar de kinderen gedood waren. Deze houtverplaatsing herhaalde zich tot driemaal toe. De inwoners van Laren besloten dan ook om op die plek de Janskapel te bouwen.

De legende over de vermoorde zussen dateert mogelijk uit de veertiende of vijftiende eeuw. Het verhaal komt in ieder geval voor in een zestiende-eeuws gedicht over Laren en de Jansverering van Lambertus Hortensius (ca. 1500-1574). Hortensius (ofwel Lambert ten Hove) was priester en rector van de Latijnse school in het voormalig klooster te Naarden. Hij verklaart op basis van de door zegslieden meegedeelde legende waarom er een relatief grote afstand is tussen de parochiekerk van Laren en de eerste Sint-Janskerk. Tot aan de afbraak van de kerk (ca. 1600) bleven de katholieken daar kerken. Het kerkhof bleef daarna bestaan als heilige plaats.

Volkverhalenverzamelaar Sinninghe beroept zich op Hortensius en meent in zijn *Hollandsch sagenboek* dat men nog steeds elk jaar ter bedevaart gaat, onder meer naar aanleiding van deze legende. Volgens het bekende katholieke verhaalmotief verplaatst een voorwerp (vaker een beeld) zich op wonderbaarlijke wijze tot driemaal

toe naar de vind- of standplaats. In dit geval verplaatsen de bouwmaterialen zich naar de plek waar God wil dat de devotie plaatsvindt. Dit vaste, clichématige vertelelement (ook wel *topos* genoemd) is een veelvuldig gebruikte wending in middeleeuwse oorsprongslegenden van heilige plaatsen of bedevaartplaatsen. Het verhaal heeft voor de ontstaansgeschiedenis van de Sint-Jansverering in Laren, in de late Middeleeuwen, dan ook betekenis gehad. De cultus van Sint-Jan in Laren is zeer waarschijnlijk mede verbreid door het Utrechtse kapittel van Sint-Jan, dat er verschillende goederen bezat. Het Utrechtse kapittel van Sint-Jan is in dat geval waarschijnlijk ook met de ontstaanslegende op de poppen gekomen.

Uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn er individuele stille ommegangen in Laren bekend in relatie tot de Jansverering. Na 1886 gaf de aartsbisschop van Utrecht toestemming om de bedevaartstocht te veranderen in een formele, plechtige sacramentsprocessie. Men bouwde eveneens een altaar en een kapel. Sindsdien kwam men steeds vaker naar Laren om het ritueel van de sacramentsprocessie te bekijken.

In de negentiende eeuw zagen de katholieken het als hun taak om hun eerder verboden kerkstructuur weer op te bouwen. Ze zagen het belang in van hun lokale en

Links: De Sint-Jansprocessie trekt onder een ereboog door Laren. Rechts: Een herder uit Laren vindt beenderen van Sint-Jan. Illustratie van W.F. Dupont.

regionale religieuze geschiedenis. Soms was de geschiedenis gebaseerd op historische feiten, maar vaak ook bedachten in die tijd pastoors legenden die de oudheid van een cultus of een verering moesten bevestigen. In Laren ontstonden ‘mythische’ verhalen over een Sint-Janszonnwendefeest en een oeroude processie. De oudere legende, over de afgehakte vrouwenborsten, durfde de preutse geestelijkheid niet meer aan de jeugd te vertellen. Een nieuw ontstane legende, die de toen net ingevoerde processie moest rechtvaardigen en Laren in feite op de katholieke kaart moest zetten, gaat ongeveer als volgt:

Willibrord, de bisschop van Utrecht, zou in het bezit zijn geweest van enkele beenderen van Sint-Jan. Samen met zijn ridders hakte hij rondom Laren heilige, heidense eiken om en stichtte hij er het christendom. De heilige bomen waren aan Thor en Freya gewijd. Met het hout van de bomen werd de eerste Sint-Janskapel opgebouwd. Laren kende, zo gaat het verhaal, diverse Germaanse offerplaatsen. Willibrord wisselde het door de lokale bevolking gevierde Germaanse zonnwendefeest in voor het Sint-Janfeest en de Sint-Jansprocessie werd door hem ingevoerd.

Deze Willibrordlegende is achteraf bedacht door de Larense pastoor Nieuwenhuis en de Hagevelder seminarieprofessor De Rijk. Zij creëerden hiermee een nieuwe Larense geschiedenis, waarbij de traditie van de processie plotseling zo’n dertienhonderd jaar oud werd. Willibrord en Bonifatius werden in de nieuwe verhalen gezien als de trotse, vaderlandse missionarissen en stichters van kerken. Dit fenomeen staat wel bekend als *invention of tradition*. Over het omhakken van heidense, heilige eiken in ons land wordt in historische bronnen echter met geen enkel woord gerept. Het is zelfs de vraag of er in ons land wel heilige bomen als vereringsobject voorkwamen. Geen enkele historische bron spreekt daarnaast over een Germaans verleden in Laren. De Germaanse ‘mythe’ werd verzonnen naar aanleiding van een aantal (niet meer begrepen) prehistorische grafheuvels op de heide rond Laren en Hilversum, en door een zestiende-eeuwse streekbeschrijving waarin de in de vijftiende eeuw opgekomen Sint-Jansbedevaart voor het eerst is beschreven. De Willibrordlegende en Germaanse mythe dienden als bevestiging van de katholieke identiteit. Het verhaal moest de christelijke ouderdom van de heilige plaats bevestigen en het ritueel in een ‘formeel correcte’ christelijke context plaatsen.

Ook een andere legende werd in deze periode bedacht, en is waarschijnlijk opgetekend in 1903 (maar reeds bekend in 1893):

In het jaar 893 dwaalde een pelgrim, die geboren was in Laren, over de Gooise heide. Hij was zojuist teruggekeerd uit het Heilige Land. De pelgrim wilde voor het vallen van de nacht in het dorp aankomen. Hij verdwaalde echter in het donker. Uit het bos kwamen een paar rovers tevoorschijn. Ze sloegen op de pelgrim in en verbrijzelden zijn schedel. De rovers vonden een zilveren doos bij de pelgrim. Ze maakten de doos open, maar vonden slechts enkele beenderen. Teleurgesteld gooiden ze die weg. Het lichaam van de pelgrim smeten ze in een kuil en bedekten ze met zand.

De volgende morgen liep een herder met zijn kudde schapen over de heide. Hij merkte dat zijn hond steeds bij een bepaalde plek bleef rondlopen. Dichterbij gekomen zag de herder een paar kleine beenderen, die straalden met een lichte glans. De man wilde de beenderen oppakken, maar dat lukte niet. De herder vertelde het verhaal over de vondst door, en al snel kwamen mensen van heinde en ver om het wonder te aanschouwen.

Een van de aanwezigen herinnerde zich dat er bij hem enkele dagen geleden een pelgrim was gekomen. De pelgrim droeg een zilveren doos bij zich, waarin enkele beenderen van Sint-Jan zaten. Iemand anders vertelde dat de pelgrim de zilveren doos in Naarden had gekocht.

Na het horen van de verhalen liet de pastoor van Laren de klok luiden en een altaar oprichten, en droeg hij de mis op. Daarna kon men plotseling de beenderen optillen en bracht men ze naar Laren.

Enkele dagen later regende het enorm. Het lichaam van de dode pelgrim kwam hierdoor uit de aarde tevoorschijn. Op de plek waar het werd gevonden stichtte men het Sint-Janskerkhof. De pelgrim werd er als eerste begraven.

In de legende komt een bekend katholiek verhaalmotief aan bod, namelijk dat van relikwieën die niet weggenomen kunnen worden. In sommige verhalen worden gestolen relikwieën teruggevonden en aangeduid door dieren (vaak vogels). Ook het verhaalmotief van het dode lichaam (van een heilige) dat weer tevoorschijn komt (soms nadat de aarde zich geopend heeft), komt in de katholieke vertelcultuur veel voor.

In 1933 werd een nieuw Sint-Jansbeeld vervaardigd en als cultusobject in de Larense Sint-Jansbasiliek geplaatst. Het oorspronkelijke middeleeuwse cultusobject uit Laren, een beeld van Sint-Jan, is waarschijnlijk tijdens de Reformatie verloren gegaan.

In de jaren zestig van de vorige eeuw kreeg de vereringsstoet in de vorm van een bidtocht tijdelijk een sober karakter, maar de traditie van de Sint-Jansprocessie werd na enkele jaren alweer hernomen.

De jaarlijkse Sint-Jansviering vindt tegenwoordig plaats op (het weekend nabij) 24 juni. De processie wordt nog zelden gezien als bedevaart; ze is deels nog altijd religieus en is deels tot een toeristische Larense attractie geworden. Het Sint-Janskerkhof trekt hierbij niet alleen katholieken aan, maar sinds de jaren negentig van de vorige eeuw ook aanhangers van de newagebeweging. In 1993 werd met behulp van een paragnost en wichelroede naar 'etherische energie' gezocht, die door leylijnen over de aarde zou stromen. De kruispunten van deze lijnen zouden helende krachtplaatsen zijn. Geloversonen zien hierin de verklaring van de heilzame en genezende kracht van bedevaartplaatsen. Volgens newagegelovigen zijn vrijwel alle prehistorische bouwplekken en oude kerken op deze snijpunten gebouwd. Ook de 'mythe' van de Germaanse offerfeesten komt in deze gedachtegang weer om de hoek kijken. Hoewel de wetenschap veel theoretische constructies over de Germanen zoals gezegd allang heeft verworpen, beleven de oude verhalen een duidelijke revival. (RAK)

Medemblik

RADBOUD

De door graaf Floris V in de dertiende eeuw te Medemblik gebouwde dwangburcht (om het volk in bedwang te houden) stond vanaf de late Middeleeuwen bekend als het kasteel of paleis van de legendarische Friese koning Radboud, Radbod of Redbad, en heet nu zelfs kasteel Radboud; op het stadhuis aldaar hing lange tijd een schilderij van een man die naar men zei hem voorstelde. Radboud was de grote tegenstander van de Frankische hofmeiers Pepijn II van Herstal (ca. 645-714) en diens bastaardzoon Karel Martel (ca. 689-741), die eind zevende, begin achtste eeuw probeerden Friesland, dat zich toen uitstreckte van het Sincfal (het Zwin bij Brugge) tot de Wezer, in het Merovingische Rijk op te doen gaan. De heidense koning Radboud wordt in zijn tijd en ook in latere kronieken en geschiedwerken – en in wisselwer-

king daarmee in de latere mondelinge overlevering – ofwel afgeschilderd als een wrede en hardvochtige christenvervolger en bedrijver van gruwelijke heidense mensenoffers, ofwel als een taaie en vaardige kampioen van de Friese vrijheid. Hij bleef in elk geval lange tijd fascineren, en de beeldvorming wisselde al naar gelang er een kerkelijk of een wereldlijk perspectief overheerste. In 690 werd hij door Pepijn bij Dorestad verslagen en moest hij het Friese land tussen Zwin en Oude Rijn afstaan aan de Franken en toelaten dat Utrecht een bischopsstad werd. Maar na Pepijns dood in 714 heroverde Radboud het verloren gebied en trok met zijn Friezen zelfs op tot voor Keulen. Een slepende ziekte leidde in 719 tot zijn dood en de ineensstorting van het Friese verzet tegen Franken en christendom, al duurde het tot 734 voor Karel Martel Friesland tot de Lauwers – de grensrivier tussen het huidige Friesland en Groningen – helemaal kon onderwerpen.

Van de vele overleveringen over hem kunnen hier slechts enkele vroege genoemd worden. Ze stammen uit het tussen 788 en 811 geschreven leven van de heilige Wulfram, de Vita Wulframmi of Vulframmi. Deze abt van Fontenelle en bisschop van Sens zou Radboud bezocht hebben te Utrecht, waar hij onder andere getuige was van mensenoffers:

Twee jongens, broers van vijf en zeven jaar, zonen van een weduwe, waren door het lot aangewezen om in zee geofferd te worden. Het opkomend getij zou hen doen verdrinken. Tevergeefs smeekte Wulfram Radboud in te grijpen. Toen het water zo hoog gestegen was dat de oudste zijn broer onder de ellebogen moest grijpen om zijn hoofd boven water te houden, deed Wulfram nogmaals een beroep op het stenen hart van Radboud. Nu beloofde deze dat als Christus uitkomst zou brengen, hij de kinderen mocht houden. Wulframs gebed werd verhoord: plotseling week de vloed en de plaats viel droog. Als Petrus liep de heilige over de golven en redde en doopte de kinderen.

Bij een andere gelegenheid werd ene Ovo als offer gehangen. Ook hier weigerde Radboud het offer te staken; een oeroude wet schreef voor dat ieder die door het lot was aangewezen op de gebruikelijke feestdagen moest worden geofferd. Twee uren hing Ovo aan de strop, maar de levensgeesten weken niet, terwijl Wulfram om uitkomst bad. Plotseling schoot de strik los en de jongen bleek

Radboud weigert zijn voorgenomen doop in de kerk van Hoogwoud (huidige gemeente Opmeer), nabij Medemblik. Het betreft hier een van de schilderijen uit kasteel Radboud te Medemblik met afgebeelde Radboudoverleveringen. Op de schilderijen zijn bewust enkele anachronismen opgenomen, waaronder de telkens terugkerende Friese vlag, die pas in de negentiende eeuw in zijn huidige vorm ontstond. Schilderij uit circa 1988 van Anton Verhey (* 1938).

ongedeerd. Wulfram kreeg hem mee en hij werd monnik te Fontanelle.

De bekendste Radboudoverlevering is wel die van zijn bijna-doop:

Het lukte Wulfram toch Radboud ertoe over te halen om zich tot christen te laten dopen, maar toen deze de voet al bij de doopvont had, vroeg hij waar zijn voorvaderen die niet gedoopt waren zich bevonden. De bisschop zei dat hun de eeuwige verdoemenis wachtte; alleen degene die zich dopen liet zou met Christus de eeuwige zaligheid verwerven. De koning trok zijn voet weer terug met de opmerking dat de stoet van zijn voorgangers hem dierbaarder was dan de kleine schare armzaligen in het nieuwe hemelrijk. Dan bleef hij liever het oude geloof trouw dat hij zo lang met zijn Friezen gehuldigd had.

Latere bronnen verzekeren ons dat dit in het West-Friese Hoogwoud plaatsvond. De laatmiddeleeuwse hardstenen

doopvont in de dorpskerk van deze plaats heet sindsdien de Radboudsvont. Maar de merkwaardigste Radboudoverlevering uit de *Vita* is wel de volgende:

Radboud, 'door de ziekte aangetast die hem het levenslicht zou benemen en hem doen afdalen naar de eeuwige schaduwen van de onderwereld', werd bezocht door de duivel, die hem in de gedaante van een engel verscheen. Verwonderd vroeg de vorst zich af wie deze stralende gestalte wel mocht zijn. De demon vroeg Radboud wie hem had willen overhalen de goden van zijn voorvaderen te verzaken en maande hem aan standvastig te blijven. Volhardde hij, dan zouden gouden woningen hem tot een eeuwig verblijf zijn. Hij moest de volgende ochtend Wulfram maar eens vragen waar dan wel het eeuwige huis zou zijn dat deze hem voorgespiegeld had. De koning en Wulfram moesten maar een bode aanwijzen, dan zou hij hun 'een bouwwerk van opperste schoonheid en onmetelijke schittering' tonen. Wulfram voelde hier niets voor, maar toen de koning volhield

Kasteel Radboud te Medemblik.

stuurde hij zijn diaken met Frisio, een bode van Radboud, op weg. Een gedaante leidde hen over een brede met patronen ingelegde marmeren weg naar een gouden huis, waarvoor een plein lag, geplaveid met goud en edelstenen. Het drietal betrad het huis en zag een grote troon. De gids zei dat dit huis en deze troon door zijn god voor Radboud gereserveerd waren. De diaken, zeggende: 'Als het van God is, moge het blijven, maar als het van de duivel is, laat het verdwijnen', sloeg een kruis, en op hetzelfde moment nam de gids de gedaante van de duivel aan en veranderde het paleis in slijk. De beide afgezanten stonden in een moeras tussen wuivende rietvelden. Toen ze na drie dagen met veel moeite de bewoonde wereld weer bereikten, hoorden ze dat Radboud gestorven was zonder dat hij het sacrament van de doop ontvangen had.

Men heeft dit verhaal, dat een iets later invoegsel in het heiligenleven lijkt, wel als een christelijke omwerking van een oorspronkelijke heidens-Friese koningssage of een heldenlied geïnterpreteerd; het zou in die vorm de

intocht van Radboud, geleid door de oppergod Wodan, in het walhalla hebben geschilderd.

Hoe dan ook, Radboud bleef lang een sprekende, mythische naam. Hij zou begraven zijn op het Heer Radboudskerkhof te Rinnegom bij Egmond, en vandaar zou een onderaardse gang lopen naar zijn paleis te Medemblik. Ook in Oost-Friesland wordt op twee plaatsen zijn grafheuvel aangewezen: de Rabbelsberg bij Dunum en de Rapelsberg in het Waplinger Moor. In de laatste heuvel zou hij, nu een reus, op een zetel zitten en voorbijgangers beroven. De Hasseberg bij Sellingen in Westerwolde werd ook als zijn begraafplaats genoemd. Bij Workum lag in 1774 een perceel dat Radbodus Hemelrijk werd genoemd. Op verschillende plaatsen in Oost- en West-Friesland vindt men de zogenoemde Konrebbers-, Roboder- of Radboudswegen, die met elkaar gemeen hebben dat ze van niets naar nergens lopen. Het zijn of natuurdijken, met zeeklei opgevulde riviertjes die na het inklinken van het omringende veen de gedaante van kleiwallen kregen, of zandruggen die door het veen heen staken, of ook wel oude dijken die hun functie verloren hadden. Bij Rijswijk lag al in de dertiende eeuw een Rad-

boudsdijk. Aan deze geheimzinnige, schijnbare wegen verbond de latere fantasie de naam van Radboud. Het zouden zijn heerwegen geweest zijn: routes naar zijn paleis of ook de routes waarlangs hij na zijn dood op zijn sneeuw witte paard of in een wagen bij stormweer of op oudejaarsavond als aanvoerder van de wilde jacht langs stouf (zo in Oost-Friesland).

Bleef hij dus min of meer vaag nog lang in de mondelinge overlevering een bijzondere naam houden, in de officiële geschiedschrijving werd hij langzamerhand een marginale figuur. In de populaire (semi)geschiedschrijving en de (volks)literatuur van Friesland en West-Friesland bleef hij echter een fascinerend thema, dat voortdurend weer opgepakt werd, en wordt. Ook door middel van informatiepanelen bij kasteel Radboud en schilderijen met weergaven van Radboudoverleveringen van de hand van Anton Verhey wordt de overlevering aan hem levend gehouden. De katholieke universiteit te Nijmegen, Radboud Universiteit gedoopt, is echter niet naar hem genoemd, maar naar Sint-Radboud, bisschop van Utrecht (850-917). Hij was een minder belangrijke heilige, maar van moederskant wel een afstameling van 'onze' Radboud. (VdK)

Monnickendam

SCHATTEN EN SPOKEN

Vroeger stond er bij Monnickendam een oude boerenplaats, waar nou die nieuwe van Sluis staat. Nou, daar spookte het. Op een goeie dag kwamen er soldaten van Hoorn en die vroegen om nachtkwartier, omdat ze al zo ver gelopen hadden. Dat konden ze niet krijgen, maar ze moesten maar in die plaats gaan slapen. Dat wilden ze niet, dan bleven ze liever buiten. Maar één was er dan toch die dacht: ik zal het maar wagen. Toen het 's nachts twaalf uur werd, werd hij wakker door een berg leven boven zijn hoofd en toen kwam er een vrouw in 't wit de trap af en was de kamer hel verlicht.

'Je hoeft niet bang te wezen,' zei ze, 'als je maar belooft datgene te vervullen wat ik heb nagelaten bij mijn leven.'

'Dat belooft ik.'

'Een pand er op.'

Toen haalde hij een zakdoek uit zijn zak. Die pakte ze aan en de doek verbrandde helemaal. 'Ga nou mee naar boven,' zei de vrouw. Ze wees naar beneden en zei: 'Precies hieronder ligt mijn geld

begraven: eenderde voor de gemeente, eenderde voor de Mennistegemeente en een derde voor jou.'

De andere dag ging hij naar de burgemeester en vertelde het. Ze groeven en vonden de 'poet'. Toen wilde de burgemeester alles houden voor de gemeente, maar dat ging niet. Er is toen een heel proces over geweest, maar hij [de soldaat] heeft het toch gewonnen en zijn derde deel gekregen.

Geneesheren konden vaak niet het geduld opbrengen lang bij bevallingen aanwezig te zijn en lieten dit vaak aan vroedvrouwen over. Cornelis Bakker was een uitzondering op die regel, vooral omdat hij de kans aangreep om zijn hobby, namelijk volksverhalen optekenen, te beoefenen. In 1911 moest hij in Zuiderwoude van een donderdagnacht wachten tot zaterdagavond zes uur. In de tussentijd interviewde hij de aanstaande vader, de toen vijftigjarige veehouder Jan Lof (1856-1939), die behalve sagen ook een aantal moppen en anekdoten kende. Van zijn vader had hij bijvoorbeeld gehoord dat er een roodbonte en een gele hond rondwaarden op de werf van Klaas Lodder. Daar zou onder een boom ook een schat begraven liggen, en als de grond van hem was, zo meende Lof, zou hij toch die boom eens omhakken. Waar het op schatten aankwam wilde Lof zijn gebruikelijke scepsis wel even opschorten. Maar of hij ook zou hebben nagelaten een spook aan te raken, heeft Bakker niet genoteerd.

Afgaand op de aantekeningen van Bakker waren schatten bewakende spoken redelijk populair in Waterland. Behalve de genoemde twee teksten tekende hij er nog zes andere op. In het huis van Heintje Bakker in Broek in Waterland zou het spoken, omdat er 'onrechtvaardig geld' verborgen was. Daar was nog naar gezocht. In een winkel in Durgerdam was zelfs – althans volgens een vrouw uit Zunderdorp – een kistje met geld gevonden. Eerder waren daar alle deuren opengesmeten en waren de potten en pannen van de schappen gegoooid. In een verlaten boerderij in Zuiderwoude zaten vier kaartspelers te wachten totdat iemand het begraven geld daar weghaalde. In een molen, aldus een andere informant uit die plaats, zaten vier mannen geld te tellen en had een knecht geld gevonden, nadat hij de vloer had opengeboken op de plaats waar hij de mannen had zien verdwijnen. Ook bij de Aandammerbrug moest een schat begraven zijn (zie: Zuiderwoude).

Hoe men zich precies het verband tussen spoken en schatten voorstelde, blijft in de teksten wat vaag. Men kan zich dan ook afvragen waarom, als iemand geld wilde uitdelen, het dan eerst begraven moest worden. Als een spook een schat bewaakte, waarom zou het lichten van

de schat dan verlossing brengen? Het zal met de zonde der hebzucht in verband staan, maar die heerste net zo goed onder de nabestaanden, want zelfs een derde deel was nog veel. Waarschijnlijk wisten de Waterlanders het ook niet altijd precies en voldeed althans voor sommigen onder hen de redenering: het spookt hier, dus er zou wel eens een schat begraven kunnen zijn. Maar dan moesten er juist geen andere redenen zijn voor een overledene om het hiernaams te verlaten. Een echtgenote, bijvoorbeeld, die terugkwam om haar weduwnaar beter voor de kinderen te laten zorgen, had wel iets anders te doen dan zich met schatten in te laten. (WdB)

Muiden

DE HOOFDENBAKKER

Er was eens een bakker die hoofden kon ombakken. Iedereen die ontevreden was over zijn haar of gelaatstreken kon naar de bakker als een plastisch chirurg *avant la lettre*. In de zaak van de bakker werd de klant op een stoel gezet en vervolgens werd met een groot scherp mes het hoofd afge-

smeden. In de plaats daarvan werd snel een groene kool op de nek gezet, zodat de klant in leven bleef (we weten allemaal dat ook kinderen uit de kool geboren worden, en iemand kan groeien als kool – zodoende). Vervolgens werd het hoofd voorzien van een smeersel en ging het omgekneden de oven in. Als het nieuwbakken hoofd de oven uit kwam, wisselde dit weer van plaats met de kool en kon de klant tevreden naar huis. Het proces was echter niet geheel zonder risico. Als de oven te hoog werd opgestookt, kon dat als resultaat een heethoofd opleveren. Bleef het hoofd te lang pruttelen in de oven, dan werd men een uitgekookte. Als het hoofd te kort in de oven had gelegen, werd men een halvegare, en als het helemaal misging, bleef er een misbaksel over. De (moderne) moraal van het verhaal luidt derhalve dat men maar beter tevreden kan zijn met het eigen hoofd.

De sage van de herbakker wordt tegenwoordig in Eeklo in Oost-Vlaanderen geclaimd als 'eigen'. De oudste vermelding van een kwalen en zonden zuiverende 'grooten oven van Eecloo' stamt uit een almanak uit 1792 van de

De bakker van Eeklo, paneel uit de tweede helft van de zestiende eeuw, sinds 1949 in bruikleen bij Rijksmuseum Muiderslot.

De nieuwjaarsprent *De Nieuwjaerighe Hoofdtbackerye van alderhande Zotshoofden*, kopergravure door de Antwerpse graveur Philibert Bouttats de Jongere (1656-1728). Bij veel figuren staat een getal dat correspondeert met de commentaartekst.

Eeklose schoolmeester Jacobus van Damme, en vervolgens komt de herbakker van Eeklo voor in negentiende-eeuwse (anonieme) edities van de *Vermaekelyken Klugtvertelder*. Hoofdenbakken kon volgens de verhalen ook gebeuren in Bouffioulx (Wallonië), Gent, Nijvel en Augsburg. Verder terug in de tijd was het bij de afbeelding horende verhaal echter niet verbonden aan een speciale plaats.

Het bovenstaande schilderij waar het verhaal telkens weer bij verteld wordt, heet pas sinds 1937 *De bakker van Eeklo*. Het beroemde paneel van de hoofdenbakker stamt uit de tweede helft van de zestiende eeuw en hangt sinds 1949 in het Muiderslot in Muider, in bruikleen van het Amsterdamse Rijksmuseum – het schilderij heeft verder niets met Muider te maken. Er bestaan verscheidene versies van en dit zouden grotendeels kopieën zijn die teruggaan op het verloren gegane schilderij *La Cuisine des Têtes* van de Vlaamse schilders Jan van Wechelen en Cornelis van Dalem uit de zestiende eeuw.

Jaarlijks krijgen ongeveer 120.000 toeristen en scholieren een rondleiding door het Muiderslot, en al tientallen jaren is er stilgestaan bij dit paneel en werd er het

bovenstaande verhaal bij verteld. De complete rondleiding zat (opzettelijk) vol met weetjes omtrent Nederlandse spreekwoorden en gezegden, en ging verder dan alleen heethoofden en halvegaren. Ook ‘je waffel houden’ kwam aan bod bij het wafelijzer, en ‘hij zit op zijn geld’ bij een stoel met bergruimte.

Het verhaal dat in de zestiende en zeventiende eeuw bij het tafereel van de hoofdenbakker hoorde, is veelvuldig een serieuze en religieuze allegorie: de bakker is dan een soort religieus geneesheer die zondaars overbakt tot deugdzaam mens (bijna zoals in het louterende vagevuur). Het verhaal kan ook een satirische lading krijgen, zoals op de nieuwjaarsprent *De Nieuwjaerighe Hoofdtbackerye van alderhande Zotshoofden*. Deze versie kan als volgt geparafraseerd worden:

Er was eens een kwakzalver die beweerde dat hij mensen kon ombakken. Het was lachwekkende oplichterij natuurlijk, maar niettemin waren er voldoende gekken die zich geld uit de zak lieten kloppen. De lichtgelovige klanten kwamen van heinde en verre om zichzelf of een ander te laten

ombouwen, en velen lieten hun hoofd tijdelijk vervangen door een kool, wat er symbolisch op duidt dat dit allemaal maar 'larie en apekool' is. Zo was er een advocaat die niet serieus werd genomen vanwege zijn melkmuil: hij verlangt een volwassen gezicht en een scherpe tong. Een louche handelaar komt een eerlijk gezicht halen, want zijn boventronie wekt te veel argwaan. De motieven van de klanten zijn lang niet altijd even fraai, en dat blijkt nog het meest bij de klanten met liefdesproblemen. Een wellustig oud wijf komt voor een verjongingskuur, want alleen dan maakt ze een kans om de buurjongen te bespringen. Een jongeman komt de verlopen kop van zijn oudere echtgenote inleveren, in de hoop van zijn potentieproblemen af te komen. Een overspelige echtgenote komt het hoofd van haar man aanbieden: zijn karakter moet lankmoediger worden, zodat hij zich bij haar escapades neerlegt. Een bedrogen echtgenoot wil een hardere kop die beter bestand is tegen de spot.

De ene afbeelding van de hoofdenbakkerij is wat explicieter dan de andere. Op de nieuwjaarsprent wordt de bedrogen echtgenoot soms afgebeeld als hoorndrager – letterlijk met hoorntjes op zijn hoofd. Eén sukkel wordt zelfs zo enorm bedrogen dat hij een compleet gewei op zijn hoofd heeft. Als geheel verbeeldt het schilderij en verwoordt het verhaal de burgerlijke normen van religie en fatsoen van destijds. Soms serieus en soms in de vorm van een satire, waarin hebzucht, hoogmoed, onnozelheid, oplichterij, overspel, een omgekeerd rollenpatroon en ongelijke liefdes aan de kaak worden gesteld. Meestal moet met het hoofd het karakter of gedrag omgebakken worden. Ontevredenheid over het eigen uiterlijk speelt in de historische verhalen slechts een ondergeschikte rol, en heethoofden en halvegaren kwamen als spreekwoordelijke begrippen in die oudere verhalen al helemaal niet voor. Dat is een latere verandering en toevoeging, omdat de historische boodschap niet meer herkend of gewaardeerd werd. Zo paste het verhaal goed in een rondleiding vol spreekwoorden, en sloot het aan bij moderne oordelen over plastische chirurgie en het egalitaire idee dat iedereen meetelt precies zoals hij of zij is. (TM)

Muiderberg

DE STOMPE TOREN EN HET GROTE SCHIP

Eén ding is er, waar alle schippers op zee doods-

De protestantse Kerk aan Zee aan het Kerkpad te Muiderberg met de stompe toren.

benauwd voor zijn en dat geen sterveling op de wereld begrijpen kan. Dat is het schip van Ternuten; als je er ooit bij komt, dan staat er met grote letters aan weerszijden van het roer 'De Almacht' op. Die letters kun je wel een uur ver lezen. Dat schip De Almacht is zo groot dat de kapitein altijd te paard het dek op en neer rijdt. De matrozen, die als jonge kerels in de touwen naar boven klommen, kwamen bejaard weerom met grijs haar en een grijze baard. Onderweg gingen ze aan in de herberg; die was halverwege in het touwwerk. Als de kok soep koken wilde, dan voer hij met een boot in de pot rond. Boven in de maskorf liepen ossen in de weide. Het is eens gebeurd dat bij een allergevuldigste storm een van de ossen naar beneden viel, door de schoorsteen, in de soep-pot. De kok zou hem eruit vissen, maar de hele os was weg, nergens te vinden. 's Namiddags, toen na het schaften de pot leeg was, vonden ze hem weer; hij zat aan een niet [klinknagel] op de bodem van de pot vast.

Eenmaal is 't gebeurd dat het schip uit de Spaanse Zee kwam in 't Engels Kanaal. Toen kon het niet verder. Het kon niet door de Hoofden, het water was te smal. Toen zei de ouwe tot zijn volk dat ze 't bakboord met witte zeep moesten bestrijken; dan kon het er wel door. En zo is 't ook gebeurd, maar de zeep zit nog aan de rotsen bij Dover.

Het is ook eens op de Zuiderzee verzeild, toen de kapitein even geslapen had. Dit was geen water voor hem, veel en veel te klein. Het schip kon er net in draaien en niets meer. De boegspriet stak een heel eind over land uit. Maar het lukte, alleen

sloeg de boegspriet eerst tegen de hoge toren van Ransdorp aan in Noord-Holland, toen tegen de spitse toren van Muiderberg en toen nog aan de andere kant tegen de toren van Elburg. Maar het schip kwam weer vrij en de drie torens zijn nog altijd stomp als een getuigenis van dit voorval.

Zo vertelde in 1940 de grote man van de Groninger emancipatie en onvermoeibaar popularisator van de volkskunde Kornelis ter Laan (1871-1963) in zijn torenboek het zeemansprookje van het grote schip na. Het is een composiettekst; dat wil zeggen, hij gaat niet op één verteller terug, maar is de som van verschillende Nederlandse, Friese, Groninger en Oost-Friese versies. Het 'boegspriet kopt torens'-motief heeft Ter Laan waarschijnlijk ontleend aan een wild verhaal van Simon Franke (1880-1932) uit 1932, waarin hij een reuzenschip, als het op het IJsselmeer wordt aangevallen door onverschrokken Urker zeerovers, snel laat draaien, met de schade aan de torens als gevolg. Zo wordt verklaard waarom de vroegzestiende-eeuwse toren van Ransdorp en de wat oudere (vijftiende eeuw) van de Sint-Nicolaaskerk van Elburg geen spitsen hebben. Ook de protestantse Kerk aan Zee van Muiderberg verloor de spits en kreeg een stompe toren.

Dit zeemansprookje is eigenlijk een leugensprookje en als zo vele leugenverhalen meer een open verzameling van losjes aan elkaar geregen episodens en motieven dan een in de loop der tijden uitgeslepen verhaal met een vast stramen en een duidelijke kop en staart. Het kan naar believen worden uitgebreid, gekort of anderszins gevarieerd. Het lijkt ook nog niet zo oud. Weliswaar vinden we ook in de klassieke Oudheid al leugenstukjes over buitengewone schepen, maar die horen bij een duidelijk andere traditie. Ons grote schip vinden we voor het allereerst op Ameland in een tekst uit 1842 in het (Stads-friese) Ameland dialect waarin verschillende zeelieden erover vertellen. Een paar (letterlijk vertaalde) fragmentjes:

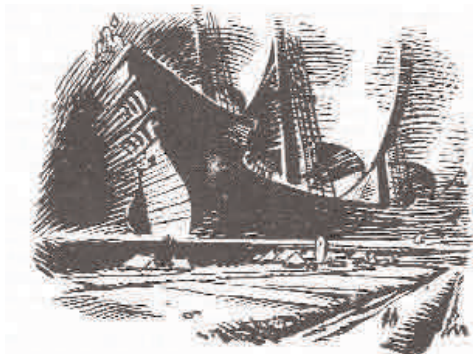
In de grote mars was een vetweiderij voor vijftig koebeesten, in de fokkenmars een voor dertig. Aan 't eind van de kluwerpin zochten ze bonteleuweieren [scholekstereieren]. In de marsen werden ook veel eieren gevonden, maar meest bergeendeieren in de konijnengaten, die daar bij de vleet waren. [...] Op de kloot van de vlaggenstok stond een Turkse tent en op iedere bramtop een koepel. In de roerpin waren lijnbanen. Door 't stuurrad wer-

den een boel fabrieken in beweging gebracht, die onder de kampanje waren. De vlag kon Engeland haast helemaal bedekken. [...] Toen eens een koebeest uit de mars in de ketel viel, meende de kok dat het een vlo was. [...] Voor de zeilen hebben alle wevers van Pruisen en Denemarken anderhalf jaar geweeft; aan één marsseil naaiden honderd zeilmakers. Het tuig was zo hoog dat als er een naar boven moest om de wimpel te klaren of 't bovenbramzeil vast te maken, dan werden er jongetjes naartoe gestuurd en als die weëromkwamen, dan waren 't ouwe mannetjes met grijze haren.

Later is dit verhaal gevonden langs de kusten van de noordelijke Atlantische Oceaan (aan beide zijden) en rondom de Noordzee en de Oostzee. Ook in Australië wist men over dit schip te vertellen. Vaak heeft het een naam. Dat kan een naam zijn die past bij de geweldige afmetingen, zoals De Almacht, Mangfoldigheden (Noorwegen), Mannigfual (Noord- en Oost-Friesland), Leviathan (Friesland), Grand-Chasse Foudre (Frankrijk), maar ook een gewone scheepsnaam als The Rotterdam (Schotland), The Merry Dun of Dover (Engeland) of Flying Spouse (vs). In een ook in een Groninger almanak voor 1863 opgenomen Nederduits volkslied heet het de Great Eastern. Een actuele naam, want de in 1860 voor de trans-Atlantische vaart van stapel gelopen Great Eastern was met zijn 211 meter lengte, vijf schoorstenen en plaats voor vierduizend passagiers veruit het grootste schip van zijn tijd. In Nederland heet het meestal het 'Schip van Sinternu', of variaties daarvan. Sinternu is ongetwijfeld een verbastering van het 'Sint-Reinuit' ('rein uit' is Middelnederlands voor 'helemaal leeg' of 'alles op'), de denkbeldige beschermheilige van de nietsnutte zuiplappen. Een nu vergeten 'beschermheilige' uit de late Middeleeuwen en vroege nieuwe tijd, die tot ver in de negentiende eeuw nog figureerde in spreekwoorden en zegswijzen (vgl. Terneuzen).

Ook al hebben sommige vertellers, en zeker veel navertellers, de neiging om het schip te ontdoen van zijn modernere elementen en maken ze er een tijdloos, soms zelfs mythisch zeilschip van, de erover vertellende zeelieden hebben het schip altijd bij de tijd gehouden en het van de wonderen van de nieuwste techniek voorzien. Een voorbeeld uit de *Leeuwarder Courant* van 11 juni 1982 moge dit demonstreren:

Natuurlijk wisten we wel beter: een schip van zes kilometer lang en twee voetbalvelden breed, dat

Houtsnede van het Schip van Sinternút (1941), en van de kok die rondvaart in de soeppan (1928).

zou nooit in de haven kunnen. Maar toch luisterden we jarenlang en ademloos naar de overtuigende voordrachten van pa, ooit zeeman en dus ter zake zeer deskundig. Vertel nog eens van het Grote Schip, papa! En dan legde hij uit dat ze soep aten uit een ketel met een doorsnee van tientallen meters, en als de kok er de gehaktballen zo groot als meloenen aan moest toevoegen, deed hij dat vanuit een kleine motorvlet, en dan moest-ie verdraaid oppassen dat hij niet met de schroef in de vermicelli vastraakte! Ook wilden we alles weten over de kapitein, die niet zoals het eenvoudige voetvolk per bromfiets over het dek toerde, maar de beschikking had over een privéauto met chauffeur en voor spoedgevallen een helikopter benutte – bijvoorbeeld wanneer hij een lekje in het zeshonderd meter diepe ruim moest inspecteren. De verhalen over de schoorsteen imponeerden ons al evenzeer, en dat ligt voor de hand bij een pijp gelijk aan het Empire State Building met op- en neerroetsjende liften, een bioscoop annex schouwburg halverwege en een rookpluim die van Johannesburg tot Melbourne reikte. (VdK)

Naarden

AFNEMEND GEHEKS

Engelbert Heupers, in de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw een ijverige verzamelaar van volksverhalen in de regio Utrecht en omstreken, bezocht Naarden maar vier keer en sprak er ook maar met vier mensen. In vergelijking met andere plaatsen die hij nog iets dichterbij zijn woonplaats Soest bezocht, was dat wat schamel. Wat betoveringen aangaat, geven de enkele berichten echter

toch een redelijk, zij het wat oppervlakkig inzicht in de opvattingen die daar rond 1900 opgeld deden onder katholieken. Het zijn in eerste instantie herinneringen aan gebeurtenissen – meer mededelingen dan afgeronde verhalen. De vraag is hierbij hoe het gebrek aan diepgang te interpreteren is.

Eind 1964 tekende Heupers het volgende verhaal op uit de mond van een vierentachtigjarige roomse metaalbewerker:

Ik hoorde het van mijn grootmoeder, die 't vertelde. In Naarden woonde in die tijd een wijfje, zo'n mensje met een akelig gezicht, en ze beweerden dat ze kon toveren. M'n grootmoeder zei: 'Pak maar niks van haar aan, want ze wil je betoveren en je moet vooral de duim in je hand houden, dan gebeurt er niks.' Dat wijfje streek altijd kleine kinderen over hun hoofdje of zo, langs 't gezichtje, en dan was zo'n kind natuurlijk betoverd. Zo beweerden ze hier allemaal, maar als je je duim in je hand hield, gebeurde er niks met je. Had dat wijfje geen macht meer over je.

Op zich is dit een accuraat verhaal over de omgang met heksen, zoals dat deel uitmaakte van het hekseryvertoog dat in de negentiende eeuw in een aantal plaatsen in Nederland nog floreerde: neem afstand in acht, laat ze niet te dicht bij je komen, neem niets van haar aan (want dat heeft ze aangeraakt), laat ze je vooral niet aanraken. Een betovering werd immers ook wel aan de 'kwade hand' toegeschreven, en daar werden dan weer manuele maatregelen tegen getroffen. Kinderen konden moeilijk 'hoger slaan', de heks hoger aanraken dan zij jou had gedaan, en moesten zich behelpen met hun duim. Het

boze oog kwam in Nederland hoegenaamd niet voor. Heupers' informant was ook bekend met de relatie tussen heksen en zwarte katten:

Lui die toveren konden hadden altijd een zwarte kat bij zich; dat zeiden ze tenminste, want het was voor mijn tijd dat zulke dingen verteld werden. Zo'n wijf kon zich veranderen, in een kat natuurlijk, en op een keer hadden ze er duidelijk twee gezien. Eerst dat wijfje met maar één kat bij zich en toen ineens waren er twee zwarte katten geweest. Hoe kan het, zou je zeggen.

Dat kon inderdaad, als een kat werd gezien waar even daarvoor een vrouw was geweest (vgl. Harderwijk); zij was waarschijnlijk net de hoek om.

Een andere inwoner van Naarden, een roomse tuinder van eveneens vierentachtig jaar, had behalve over zwarte katten zelfs nog van een betovering gehoord:

Van vader van moederszij, dus een grootvader van me, hoorde ik eens vertellen dat er bij hem in de buurt waar hij toen woonde werd getoverd. De

Geromantiseerde voorstelling van een heks, houtsnede uit 1938 van Nico Bulder.

kerel geloofde eraan en hij zei dat ze toen een hoop roosjes [begrijp: heksenkransen] uit het kussen gehaald hadden bij een kind dat nog in de wieg lag. 't Was 't begin van toverij en 't was een heks die dat deed, een oud wijf, geloof ik, bij hem in de buurt.

Als kind hoorde ik vroeger al dat ze bang waren voor een zwarte kat, voor een onnozele zwarte kat. 't Beest zou een heks zijn, een oud wijf, dat zich veranderen kon in een zwarte kat, een heks. Ze dachten toen werkelijk dat zulke zwarte katten heksen waren en dat ze heksen konden, maar ik geloof er geen mieter van.

En van een oud-politieman van gelijke ouderdom hoorde Heupers wat katholieken tegen betoveringen konden uitrichten:

Je hoorde vroeger wel van dat ze hier eens een vrouw of een kind hadden betoverd. 't Was altijd een oud wijf die het deed. Zo'n kind werd ziek en dan ging men in zo'n geval naar een geestelijke toe en werden er gebeden gedaan. Een dokter kon er toch niets tegen doen.

Zoals het in het naastgelegen Laren werd gezegd: 'Een geestelijke is sterker dan een toverheks.' Typerend voor het Naardense materiaal is evenwel dat alleen de geestelijke vermeld wordt. De informanten zeiden niets over wijwater of kruisen, zoals ze dat bijvoorbeeld in Ankeveen wel deden. Ook ging er kennelijk niemand een vlierhouten kruis halen bij de witte paters op de Maria-plaats in Utrecht. Misschien had Heupers andere resultaten bereikt als hij in Naarden ook met vrouwen gesproken had. De mannen wisten relatief weinig over hekserij. Zij plaatsten die bovendien in hun kindertijd of zelfs daarvoor. Zelf hadden ze er afstand van genomen. Behalve tot de kindertijd hoorde hekserij tot kindergedrag. Als ze al iets over een concreet geval van betovering te berde konden brengen, was dat iets van anderen: 'Die kerel geloofde er nog in.' Met andere woorden: 'Ik geloof er geen mieter van.' In dit geval wordt het dus interessant te kijken naar wat er níet werd gezegd. De Naardense mannen hadden geen enkel idee over hoe een heks in een kat kon veranderen. Ze misten bovenal de ervaring met herhaalde tegenslag, met het moeizaam ontdekken van de oorzaak, het wegen van de verschillende opties en de uiteindelijke conclusie dat er een betovering in

het spel was. Ze kenden het heksrijvertoog alleen van de buitenkant.

Dit kan aan het proces van optekening liggen – aan de relatie die de veldwerker voor een korte duur aangaat met een informant. Als het niet meteen klikt, kan de informant makkelijk zaken verzwijgen. Maar omdat Heupers inmiddels genoeg ervaring in de buurt had opgedaan, waaronder met de katholieken in zijn woonplaats Soest, moet worden aangenomen dat hij in Naarden vond wat er te vinden was. In verschillende plaatsen nam het heksrijvertoog in verschillend tempo af. In Naarden was het al bijna verdwenen. (WdB)

Nieuwendam

(thans deel van stadsdeel Amsterdam-Noord, gem. Amsterdam)

DE TOVERENDE ROVER

In 1903 vertelde veehouder Dirk Schuurman (1839–1908) uit Broek in Waterland een verhaal over zwarte kunst aan verzamelaar en arts Cornelis Bakker (1863–1933). De vertelling wordt hier (enigszins gemoderniseerd) weergegeven zoals Bakker deze noteerde:

Ja, over de zwarte kunst weet ik nog wel een verhaaltje.

In de buurt van Nieuwendam was er in vroeger jaren een rover die ze maar niet te pakken konden krijgen. Op het laatst hoorden ze dat hij in een herberg in Nieuwendam was, en de burgemeester ging er met een stuk of wat dienders op af. De rover had net een borreltje besteld en zat dat heel bedaard te gebruiken. Eerst had hij er geen erg in, maar op het laatst kwam de situatie hem toch verdacht voor. Hij stond dus op, leegde zijn glas in één teug en zette het omgekeerd op tafel.

Toen hij dat gedaan had, liep hij naar de deur, riep: ‘Nou, saluut, heren’, en liep de Nieuwendammerdijk op.

Toen hij dicht bij Amsterdam was en hij zich dus buiten het bereik van zijn achtervolgers wist, kwam hij een oud vrouwtje tegen.

‘Zeg vrouwtje,’ zei hij, ‘wil je een kwartje verdienen? Dan moet je naar die herberg gaan. Daar zul je op een tafeltje in de hoek een omgekeerd glaasje zien staan. Dat moet je rechtop zetten.’

‘Anders niet?’

‘Nee, anders niet. Nou ajuus hoor. Maar niet vergeten!’

De vrouw ging erheen. Daar stonden en zaten verschillende mensen, maar niemand sprak of bewoog zich. Ze stapte dus regelrecht naar binnen en keerde het aangeduide glaasje om. Maar toen begon het lieve leven. Opeens begon iedereen te schelden en te vloeken, rond te lopen en te dreigen, en ze wilden de vrouw te lijf, die blijkbaar iets met de rover te maken had.

Enfin, na veel over en weer praten wist ze dus toch duidelijk te maken, dat ze van de prins geen kwaad wist, dat ze net zo raar opkeek als zij, en dat ze alleen maar een opdracht had uitgevoerd, waarvoor ze een kwartje had gekregen.

Het verhaal over de toverende rover te Nieuwendam is herhaaldelijk gepubliceerd, maar het is telkens weer die eenmalig opgetekende versie van Dirk Schuurman. Hier manifesteert zich een fenomeen dat we veel vaker zien optreden, namelijk dat schrijvers van volksverhalenbundsels vooral elkaar overschrijven. Wat een mondelinge traditie heet te zijn, wordt paradoxaal genoeg in stand gehouden door een continue schriftelijke traditie. Dit betekent overigens niet dat toverende rovers niet vaker voorkwamen in de mondelinge overlevering. Verhalen over rovers die in staat waren om omstanders vast te zetten (zoals dit ‘bevrozen’ van personen genoemd wordt) zijn verspreid over heel Nederland aangetroffen. (TM)

Purmer

PLATTE THIJS

In 1901 tekende de arts Cornelis Bakker onder andere roversgeschiedenissen op uit de mond van veeboer Dirk Schuurman (1839–1908) uit Broek in Waterland. Zo vertelde hij een verhaal over de rover Platte Thijs, wiens naam door Schuurman overigens werd verbasterd tot ‘Pater Tijs’.

‘In de Purmer woonde vroeger een dief, die Pater Tijs genoemd werd, maar dat was toch zoo een rare. Arme mensche deed-ie geen kwaad. Zoo kwam-ie ers bij een boertje die erg bedrukt was.’ De boer bleek bedroefd te zijn omdat hij een grote som geld aan huur moest betalen aan de leenheer, en dat kon hij slechts ten dele. Platte Thijs vroeg wanneer de leenheer langskwam en leende de boer het ontbrekende bedrag. Nadat de leenheer het geld bij de boer had opgehaald, beroofde Platte Thijs de leenheer onderweg van het hele bedrag.

Vermeende gevelsteen van Platte Thijs.

Daarna ging Platte Thijs terug naar de boer en zei hem dat hij de lening omzette in een schenking. Platte Thijs had ook eens geprobeerd om een sterke rover te beroven die wegens zijn lichaamsbouw de Achtkante Boer werd genoemd. De Achtkante Boer stond zijn zak met geld grijnzend af aan Platte Thijs: hij mocht het geld hebben als hij het kon tillen. Maar Platte Thijs bleek niet in staat om de zak te tillen en droop af.

De mensen bij wie hij inwoonde, kwamen er op zeker moment achter dat hun kostganger de beruchte rover Platte Thijs was. Ze zetten hem het huis uit omdat ze geen moeilijkheden met de politie wilden hebben.

Met name het eerste deel van dit verhaal over de rover en de arme pachter is typisch zo'n geschiedenis die in elke regio aan een andere lokaal bekende rover en rebel wordt toegedicht. Het verhaal wordt vanaf de zestiende eeuw regelmatig verteld, met wisselende 'sociaal voelende' rovers in de hoofdrol. In Friesland wordt het Robin Hood-achtige verhaal toegeschreven aan de schalkse rover Japik Ingberts. In Oost-Nederlandse en Duitse volksverhalen is het Schinderhannes, en de plot is zelfs tot in Amerikaanse volksverhalen teruggevonden met Jesse James in de hoofdrol. In de anoniem verschenen *Historien ofte Praktyke der Dieven* (1688) wordt het verhaal toegeschreven aan de Achtkante

Boer. De oudste sporen van het verhaal zijn te vinden in *A Gest of Robyn Hode* (tussen 1492 en 1515), waarin Robin Hood de heldenrol vervult. Volksverhaalonderzoeker Jurjen van der Kooi merkt op dat dit rovertype 'het aureool kreeg van helper en redder uit de nood, van kampioen van de armen, bestrijder van de rijken, en van bringer van de twee-eenheid recht en orde, niet zoals de heersende bovenlaag maar zoals het onderdrukte volk die zag en wenste'. De Noord-Hollandse rover Platte Thijs wordt wel geïdentificeerd met Matthys Willemsen, geboren in 1706 en in Amsterdam op tweeëntwintigjarige leeftijd voor diefstal uit schepen opgehangen op 11 september 1728. De aanduiding 'plat' wijst op de leepheid of sluwheid van de rover. Toen dat woord niet meer begrepen werd, ontstond het verhaal dat Thijs ooit zijn neus verloor bij een schermutseling toen hij uit de gevangenis was ontsnapt en weer werd gearresteerd. Vanwege zijn gezicht zonder neus werd hij 'plat' genoemd. Ter nagedachtenis lieten – aldus de sage – bewonderaars een gevelsteen van Thijs zonder neus in de gevangensmuur van de oude Oosterpoort te Hoorn plaatsen. De (gewoon beschadigde) gevelsteen wordt nu in het Westfries Museum bewaard.

In dezelfde vertelling van Dirk Schuurman ontmoeten Platte Thijs en de Achtkante Boer elkaar. Platte Thijs wil de sterke Achtkante Boer zijn buit afhandig maken, maar de buit is zo zwaar dat hij die helemaal niet tillen kan. De kracht van de 'boer' wordt uitgedrukt met de aanduiding 'achtkant': dubbel 'vierkant' als het ware, dus massief, hoekig en sterk. De Zuid-Hollandse Achtkante Boer kan geïdentificeerd worden als Cornelis Janse van Swieten, die rond 1662 werd geboren te Warmond, en die voor zijn misdaden op vierendertigjarige leeftijd werd opgehangen in 1686 te Rotterdam. Uiteraard kunnen Platte Thijs en de Achtkante Boer elkaar in werkelijkheid nooit hebben ontmoet. Maar in de fictie van het volksverhaal kan men ze elkaar laten tegenkomen. Waar Platte Thijs het van zijn list moest hebben, kon de Achtkante Boer blindvaren op zijn kracht. In tegenstelling tot andere vertellingen blijkt de slimme het ditmaal te verliezen van de sterke.

Een ander volksverhaal uit 1892 (de verteller is onbekend) gaat over een ontmoeting tussen Platte Thijs en de rover Schinderhannes (zie: Neede). Hier wint de slimme het weer wel. Toen Platte Thijs op een avond van Spijkerboor naar De Rijk wandelde, sprong ter hoogte van het Jagersbrugje de rover Schinderhannes tevoorschijn met getrokken pistool. Schinderhannes gaf hem de keuze tussen zijn geld of zijn leven, maar Platte Thijs lachte en deed of hij niet onder de indruk was. 'Als je wapen nou

geladen was...' Schinderhannes beweerde dat het pistool wel geladen was; Platte Thijs nam zijn hoed af en nodigde zijn tegenstander uit om er een gaatje in te schieten. Schinderhannes schoot, maar Platte Thijs vond het gaatje nogal scheef zitten. Toen schoot Schinderhannes er een tweede gaatje vlak naast. Platte Thijs vond dat knap en vroeg of hij nog meer kon. Schinderhannes zei van wel, maar moest wel eerst herladen. Daar had Platte Thijs op gewacht. Vliegenvlug haalde hij zijn eigen pistool van onder zijn kleren tevoorschijn en riep: 'Je geld of je leven.' Verbluft keek Schinderhannes hem aan en zei: 'Als jij de duivel zelf niet bent, dan moet je Platte Thijs wel zijn.' Verder gaat het verhaal niet, maar de verteller suggereert dat de twee rovers misschien vriendschap hebben gesloten met een borreltje bij Maatje in herberg De Krom.

Ook dit is weer een internationaal bekend volksverhaal, dat sinds de zeventiende eeuw bekend is (een variant met een mes in plaats van een pistool gaat zelfs terug tot de veertiende eeuw). Het werd ook verteld met Schinderhannes en de Achtkante Boer in de hoofdrol. De historische bendeleider Schinderhannes, die eigenlijk Johannes Bückler heette, werd overigens in 1783 in Miehlen geboren en in 1803 te Mainz op twintigjarige leeftijd met de guillotine terechtgesteld. Hij kan onmogelijk de andere rovers ontmoet hebben.

Rovers als Platte Thijs, de Achtkante Boer en Schinderhannes boezemden bij de vertellers vaker ontzag in dan angst. De rovers danken hun populariteit aan het feit dat ze minder werden gezien als criminelen, maar eerder als volkshelden met sociaal gevoel (vgl. Amsterdam, Sjakoo).

Volgens de volksoverlevering is Platte Thijs akelig aan zijn eind gekomen, en anders dan de geschiedschrijving wil. Omdat hij als rover goed in de slappe was zat, ging hij graag naar de stad om er in kroegen te drinken en te dobbelen. Aangezien hij het een en ander van de zwarte kunst verstond, wist hij altijd de hoogste ogen te gooien. Uiteindelijk wilde niemand meer met hem dobbelen. Op zeker moment zat hij in zijn eentje vloekend aan een tafeltje en gooide achter elkaar dubbel zes. 'Zelfs de duivel kan niet van mij winnen,' zei hij. Toen kwam er een oud mannetje tegenover hem zitten, en Platte Thijs zette alles op het spel. Thijs gooide twaalf. Maar toen de man de dobbelstenen uit de beker liet rollen, riep hij: 'Erruit, dertien.' De dobbelstenen stootten tegen elkaar, er sprong een stuk van een steen, en er lag dertien op tafel. Platte Thijs zakte achterover, en de oude duivel voerde zijn ziel mee naar de hel. (TM)

De Rijp (gem. Graft-De Rijp)

HET WONDERDIER

De behoefte ondoorzichtige namen betekenis toe te kennen is universeel en heeft tot menig volksverhaal geleid. Ook over de naam van het Noord-Hollandse dorp De Rijp, het tweelingdorp van Graft, waarvan het in 1617 werd losgemaakt, bestaat zo'n verhaal. De ware betekenis van het woord 'rijp' is niet helemaal zeker, maar hangt waarschijnlijk samen met het Oudfriese ripe 'oever, kant', maar de volksoverlevering zocht haar echter elders. In de eerste jaargang van *De Oude Tijd* (1869), een tijdschrift gewijd aan 'geschiedenis, maatschappelijk en huiselijk leven, monumenten, volkseigenaardigheden, overleveringen, kunst, nijverheid, gebruiken, kleding, volksverhalen, spreekwoorden, liedjes uit Noord- en Zuid-Nederland', geeft de Zaanlandse oudheidkundige Jacob Honig Jzn. Jr. (1816-1870) de overlevering zo door:

Zo verhaalt men dat in het begin der vijftiende eeuw ten oosten van Graft een schone breedgetakte lindeboom stond. In de nabijheid van die boom, die door zijn lommer de voorbijganger een welkome rustplaats aanbood, hadden de vrome dorpelingen uit de omtrek een kruis opgericht, waarheen velen alras hun 'devotie' deden en waar ook jaarlijks een ommegang gehouden werd. Zo geviel het in het jaar 1404 dat men weer in statige optocht de eerwaarde lindeboom naderde, en toen de priester stilstond onder het lommer, viel er een 'grote wonderlijke rups' uit de bladerkroon voor zijn voeten. Verbazing over de schone, prachtige, nooit tevoren zo geziene rijp, zoals de volkstaal dit insect noemt, beving de menigte en het gerucht ervan verspreidde zich heinde en verre, en vele nieuwsgierigen maakten zich op om dat wonderdier te zien, dat met grote zorgvuldigheid bewaard werd. De bewoner van het nabij de plek gelegen huis maakte goede zaken door de vele bezoekers. Velen van dezen, aangelokt door de zeldzaamheid van het dier, waaraan men zekere voorbeduiding ging hechten, bouwden hutten in de omtrek en allengs groeide het om de oude linde tot een gehucht aan. Bij dat gehucht, ter plaatse waar het kruis stond, werd een kapel gebouwd en toen hier later meer en meer inwoners zich vestigden werd de kapel een kerk en het gehucht als dorp De Rijp bekend.

Hierop laat Honig vier regels uit een onbekende rijm-kroniek volgen die hij gevonden had in het boekje *Een kort verhaal van eenige merkwaardige geschiedenissen in Holland [...]* waarin ook gehandeld wordt van 't eyland in Noord-Holland en wel deszelfs dorpen Schermer, Graft, enz. (1742) van Engel Arendsz van Doorgeest (of Dooregeest), doopsgezind predikant in De Rijp (1645-1706). Het is een gedeeltelijke herdruk van zijn met zijn collega C.A. Posjager in 1699 uitgegeven *De Rijper zeepostil bestaande in xxxii predicatiën*, een prekenbundel annex plaats- en geschiedbeschrijving van de omgeving van zijn standplaats. Doorgeest kent het verhaal van de rups ook, maar heeft er zo zijn twijfels over: 't Is waar, dit mag verstandige lieden wat fabelachtig en overgelovig schijnen', maar als men inziet 'hoe onervaren in dezelve de mensen waren, zo staat het licht te begrijpen, dat men 't selve niet al te vrijmoedig geheel en al te verwerpen heeft'. Zelf denkt hij, na nog gewezen te hebben op de Rijpsloot ten westen van het dorp, dat hier een herberg voor de jeugd van Graft en omstreken gestaan heeft met een uithangbord waarop een rups was afgebeeld. Hij sluit af met een fragment uit de rijmkroniek:

Beoosten Graft zet men een huis,
Daar bij werd opgericht Kruis,
Men schreef doen veertienhonderd vier,
Doe hertog Karel als Graaf regier.
Een Lindeboom stond daar in 't veld,
Alwaar dit Kruis was bij gesteld;
Een Ryp viel uit de boom in 't gras,
Men deed de omgang op dat pas.
Van die tijd af de plaats beroemd,
Die wordt nog heden Rijp genoemd.
De Kerk staat nog op die grond,
Daar 't Kruis eerst tot de Godsdienst stond.

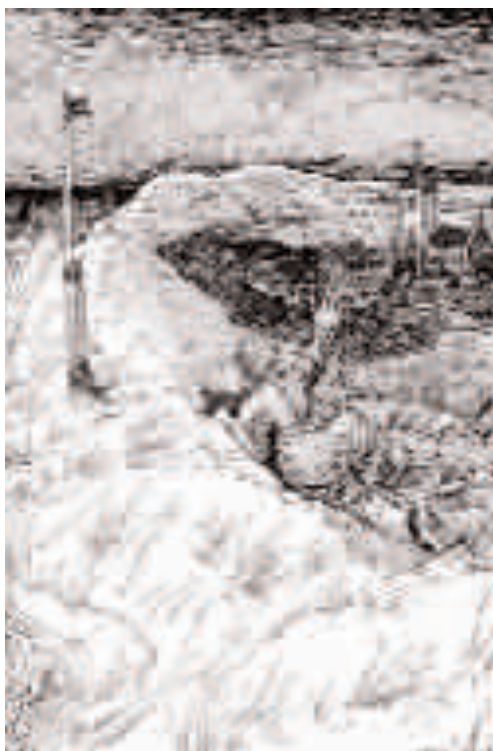
Bij de datering kan een vraagteken worden gezet, en bij de rijmkroniek trouwens ook, want spelling, taal en stijl zijn niet echt vijftiende-eeuws. Het is niet uitgesloten dat we hier met een mystificatie te maken hebben. Wie graaf Karel was is ook onduidelijk. Van 1358-1404 was hertog Albrecht van Beieren graaf van Holland, van 1404-1415 zijn zoon Willem IV. De eerste Karel die graaf van Holland werd was de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1467-1477). (VdK)

Spaarndam

(gem. Haarlem/Haarlemmerliede en Spaarnwoude)

HANS BRINKER

Lang geleden woonde er in Spaarndam een jongetje van een jaar of acht dat Hans Brinker heette. Zijn vader was sluiswachter. Op een dag mocht Hans pannenkoeken gaan brengen aan de oude blinde man die buiten het dorp in de polder woonde. Hans ging in de middag op pad, bleef langer op visite dan de bedoeling was, en liep terug langs de dijk toen de zon al flink begon te zakken. Het water stond hoger dan anders. Hans moest er niet aan denken hoeveel vruchtbare grond er verloren zou gaan als het woeste water door de sluizen van zijn vader zou breken. Af en toe keek Hans nog even achterom naar het huisje van de blinde man: het werd roodgekleurd in de avondzon. De schaduw van Hans werd langer en langer, en hij besepte dat het spoedig donker zou worden. Hans zette er de pas in, tot hij plots stokstijf bleef staan. Wat hoorde hij daar voor verontrustend geluid? Het was het geluid van water dat door de dijk heen siepelde. Hans liet zich van de dijk af zakken en zag dat er een gat in de dijk zat waar water doorheen liep. De jongen begreep wel dat als het water door zou stromen, het gat steeds groter zou worden, en dat de dijk het dan zou begeven. De zee zou zich dan een weg zoeken langs al het land dat zich beneden de zeespiegel bevond. Zonder aarzelen stopte Hans zijn vinger in het gaatje en het water hield op met stromen. Hans hoopte wel dat er snel hulp zou komen. Hij begon om hulp te roepen richting het dorp, maar na verloop van tijd merkte hij dat niemand hem hoorde. Het was donker geworden. Niemand waagde zich meer naar buiten de dijk op. Het werd koud. De kou verstijfde niet alleen de vinger van Hans, maar spoedig trokken er ook huiveringen door zijn hele lichaam. In het dorp sloot zijn moeder de luiken en de deur – ze veronderstelde dat Hans bij de blinde man was blijven logeren, en was daar niet echt gelukkig mee. Hans probeerde nog te fluiten, maar hij had het zo koud dat hij alleen nog kon klappertanden. Ten slotte bad hij tot God om hem de kracht te bieden het tot de volgende ochtend vol te houden. De hele nacht bleef hij in een ongemakkelijke houding tegen de dijk aan liggen, verkleumd en

Hans Brinker, het jongetje met zijn vinger in de dijk, getekend door Louis Rhead.

In 1950 door de lokale vv geplaatst beeld te Spaarndam, gemaakt door Grada Rueb.

verkramppt, en niet in staat om te slapen. Eindelijk kwam de zon weer op, en er kwam een pastoor over de dijk aanlopen, die 's nachts bij een stervende had gewaakt. Hij vond Hans Brinker, en snapte meteen voor welk onheil de jongen het land had behoed. De pastoor haalde hulp en toen was het leed snel geleden.

Dit is in geen geval een oude Nederlandse sage. Het verhaal staat beschreven in het veelvuldig herdrukte jeugdboek *Hans Brinker or the Silver Skates* uit 1865 van de Amerikaanse schrijfster Mary Elizabeth Mapes Dodge (1831-1905), die was geboren in New York. In het hoofdstuk 'Friends in Need' is het een verhaal dat in de klas gelezen wordt dat 'The Hero of Haarlem' heet. In het boek wordt ten onrechte beweerd dat het een oud Nederlands verhaal is en dat alle Nederlanders het kennen. Mapes Dodge claimt het verhaal te hebben van een naar Amerika geëmigreerd echtpaar uit Nederland: Adriaan Scharff en zijn vrouw. De kans dat dit echtpaar haar dit vreemde verhaal op de mouw heeft gespeld, is echter klein. Diverse biografen

hebben aangenomen dat het verhaal gewoon uit de duim van Mapes Dodge zelf is gezogen. Maar waarschijnlijk heeft zij flink wat inspiratie opgedaan uit het verhaal 'The Little Dutch Hero' dat anoniem verschenen was in *Boy's Own Magazine* in 1855, mogelijk geschreven door de Franse kinderboekenschrijfster Eugénie Foa (1796-1852).

Pas na de publicatie van het boek *Hans Brinker* begon het verhaal door vertalingen bekend te raken in Nederland. De eerste vertaling kwam al tot stand in 1867: *De zilveren schaatsen; een schets uit het Noord-Hollandsche volksleven*. Deze was gemaakt door P.J. Andriessen en was geïllustreerd door Johan Braakensieck. Bij het vinger-in-de-dijk-verhaal kon Andriessen niet nalaten op te merken: 'Ik laat deze lieve legende voor rekening van den Schrijver.' En in het voorwoord bekende hij bepaalde 'dwaasheden' te hebben moeten omwerken. In Nederlandse sagenbundels en bloemlezingen met volksverhalen is het verhaal van Hans Brinker zelden te vinden. Alleen verzamelaar Bert Sliggers had de moed om het verhaal in 1980 in zijn bundel *Volksverhalen uit Noord- en Zuid-Holland* op te nemen.

Dat de jongen met de vinger in de dijk Hans Brinker heet, is een latere toevoeging, die al in Amerika is gemaakt. In het boek wil Hans uit Broek in Waterland samen met zijn zus Gretel (sic) een paar zilveren schaatsen winnen in een schaatswedstrijd, zodat ze het geld kunnen geven aan hun vader, Raff Brinker, die is ontslagen omdat hij van een steiger is gevallen en niet langer kan werken. Het verhaal van de jongen met de vinger in de dijk is een verhaal

binnen de roman, en de hoofdrolspeler blijft er anoniem. De daad wordt niettemin later wel toegeschreven aan Hans Brinker, of aan Peter van Haarlem. De naam Peter is ontleend aan het gedicht 'The Leak in the Dike' van de Amerikaanse dichteres Phoebe Cary (1824-1871), dat weer gebaseerd is op het verhaal van Mapes Dodge.

Het mag duidelijk zijn dat Mapes Dodge, die pas in 1873 Nederland voor het eerst bezocht, zich een tamelijk vreemde voorstelling maakte van Nederlandse (zee)dijken die het kleine landje onder zeeniveau droog moesten houden. Het lijkt wel alsof ze zich er een soort stenen muur bij voorstelde, zodat men een klein lek effectief kan dichten met een vinger. Dat onze zeevering uit zandduinen bestaat, en dat onze dijken vooral van klei zijn, zal haar ontgaan zijn. Als er al water door een dijk lekt, dan is dat een teken dat er geen houden meer aan is, dat de hele dijk al met water doordrenkt is en weldra over grotere breedte zal bezwijken. Ons soort duin- en dijkdoorbraken is met geen vingertje tegen te houden. Maar misschien meer dan de werkelijkheid te beschrijven, wilde Mapes Dodge een metafoer creëren. Het gedrag van de jongen met de vinger in de dijk staat symbool voor de Nederlandse rechtschapenheid, onverzettelijkheid en moed. Mapes Dodge schreef de jeugdroman in een periode dat Holland in Amerika werd geïdealiseerd als een voorbeeldige en idyllische natie van verantwoordelijk en godvrezend boerenvolk op klompen.

Toen na de Tweede Wereldoorlog de Amerikaanse toe-

Hans Brinker (op levensecht formaat) bij de ingang van Madurodam, Den Haag.

Hans Brinker in de haven van Harlingen.

ristenstroom naar Nederland goed op gang kwam, verbaasde het toeristen dat ze nergens een standbeeld aantroffen voor de volksheld die de bevolking van de verdrinkingsdood redde. Enerzijds voelde men er hier weinig voor een beeld op te richten voor een fictieve held, maar anderzijds kon een beeld in een toeristische behoefte voorzien. Alhoewel het verhaal van Mapes Dodge zich in Haarlem afspeelt, heeft de vvv uiteindelijk op 8 juni 1950 een beeldje, gemaakt door Grada Rueb, laten plaatsen op de Woerdersluis te Spaarndam (nabij Haarlem, in de polder, niet aan de zeezijde). Het beeldje werd onthuld door de zevenjarige prinses Margriet; het was haar eerste officiële daad. In een hervertelling van het verhaal door Margreet Bruijn uit 1954 wordt – omwille van het beeld – ook het verhaal effectief overgepland van Haarlem naar Spaarndam. Haar boek, getiteld *Hannes Brinker of de Zilveren Schaatsen: een nieuw verhaal naar het oude boek van Dodge*, werd geïllustreerd door Maarten Oortwijn. Het standbeeld heeft een diplomatiek opschrift in het Nederlands en het Amerikaans gekregen, dat vooral de symboolfunctie van de jongen benadrukt, die géén Hans Brinker genoemd wordt:

Detail van een paintbrush-kunstwerk in Delftsblauwstijl van Hugo Kaagman in het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen, sinds 5 juni 2008.

Opgedragen aan onze jeugd als een huldeblijk aan de knaap die het symbool werd van de eeuwigdurende strijd van Nederland tegen het water.

***

Dedicated to our youth, to honor the boy who symbolizes the perpetual struggle of Holland against the water.

Ondertussen is Hans Brinker in Nederland toch uitgegroeid tot een bekend icoon: veel mensen kennen hem als het jongetje met zijn vinger in de dijk (en niet veel meer dan dat). De Spaarndammers hebben zich met het verhaal verzoend en staan niet meer te kijken van een buslading toeristen. Vertelster Marjo Dames heeft sinds enige tijd *Hansje Brinker* als verteltheater op haar repertoire. Volgens publicist Ewoud Sanders wordt de jongen met de vinger in de dijk door Nederlanders inmiddels méér met de naam Hans Brinker in verband gebracht dan door Amerikanen. In de haven van Harlingen staat sinds 1962 een beeldje van Hans Brinker, gemaakt door Johan Jorna. Bij de ingang heeft Madurodam in Den Haag sinds 1999 ook een Hans Brinker op ware grootte staan. Verder is Hans Brinker in Nederland onder meer terug te vinden als budgethotel voor (Amerikaanse) rugzaktoeristen in Amsterdam, en was er tot 1999 een Folklore Museum Hans Brinker in Alkmaar.

Ondanks alles blijft Hans Brinker een exponent van Amerikaans heldendom: het Nederlandse sagenrepertoire is te nuchter voor heroïsche dadendrang. Nederlandse overstromingsverhalen gaan meestal over slachtoffers, niet over helden (de sage van de kat op de wieg is een uitzondering, zie: Kinderdijk). Dat typeert het verschil tussen de Nederlandse en de Amerikaanse cultuur en mentaliteit: waar de Nederlander in verhalen over rampspoed en doem eerder geneigd is deemoedig het hoofd te buigen voor het ontombare geweld der natuur, prevaleert in het Amerikaanse repertoire de wensdroom dat één grootse daad het tij nog kan keren. Nederlanders vinden helden al snel uitslovers – tenzij ze schaatsen of voetbal spelen, natuurlijk. (TM)

Texel (Den Burg, De Koog)

DE STROOPPOT

Het verhaal van de strooppot speelt op het Waddeneiland Texel, waar ook de Sommeltjes gewoond hebben: aardmannetjes, kabouters of (aard)geesten die in de Sommeltjesberg hebben gehuisd (zie: Wieringen). Bij De

Het afgraven van de Sommeltjesberg te Texel in 1777; de vermeende woonplaats van aardmannetjes bleek een Romeinse grafheuvel te zijn. Uitvouwbare gravure uit 1780 van C. Bogerts.

Koog herinnert een toeristisch Sommeltjespad nog aan hen. Maar onderstaande sage heeft met de sage over deze lokale aardwezens verder niets uit te staan:

Ergens langs de weg van Den Burg naar De Koog op Texel stond een armzalig hutje waar een jutter woonde met zijn vrouw en kinderen. Op zekere dag was er in een zware storm een schip vergaan. Wrakstukken en lading spoelden op de kust. De jutter was er vroeg bij. In plaats van op de grote kratten, viel zijn oog op een klein kapot kistje. Toen hij het beetpakte, kwamen er diverse goudstukken uit rollen. Vlug en ongezien pakte hij de munten op en liet ze in zijn zakken glijden. Jutten was voor veel eilandbewoners in ontvangst nemen wat de zee je gratis schonk. Maar voor de wet was jutten diefstal: men ontfermde zich over goederen die een ander toebehoorden. Toen de jutter met zijn handen diep in zijn zakken terug naar huis sjokte, kwamen de meeste andere mensen pas aan. Menigeeen ging die dag rijker naar huis dan hij vertrokken was. Maar voor de meeste mensen duurde hun rijkdom slechts één dag. De schout en zijn rakkers brachten iedereen een bezoek en namen alle gejutte waar in beslag. De schout kwam ook naar het armelijke hutje van de jutter. Deze zat met zijn gezin de vondst juist met een koningsmaal te vieren: warme gortepap met stroop. Naast het bord van ieder gezinslid had de jutter een goudstuk gelegd. Maar door het raam zag hij in de verte de schout en zijn rakkers aankomen. Bedaard maar gedeceerd pakte hij de munten en stopte ze in de stroop-

Houtsnede van Jan Boon bij de sage van de strooppot.

pot. Net toen de schout binnenkwam, zonk het laatste goudstuk langzaam naar de bodem. Goud zonk in goud en werd onzichtbaar. Op luide toon eiste de schout het vermiste goudgeld op, maar de jutter trok zijn onschuldigste gezicht en zei dat hij van geen munten wist. De schout gaf hierop zijn rakkers opdracht om de woning ondersteboven te keren. Er werd niets gevonden en de schout vertrok nijdig met lege handen. De jutter hield zich nog geruime tijd gedeisd. Maar toen niemand er meer wat achter zou zoeken, brak hij zijn hutje af en liet hij een prachtige boerenhoeve bouwen. De jutter werd boer en kende nooit meer gebrek. Uit dankbaarheid noemde hij zijn boerderij De Strooppot.

Veel boerderijen op Texel hebben namen, maar niet allemaal eentje die zo tot de verbeelding spreekt. De West-Friese stolpboerderij De Strooppot heeft zijn naam waarschijnlijk gekregen om een zekere welvaart uit te drukken (vergelijk het met een naam als De Zoete Inval).

De huidige boerderij De Strooppot.

De strooppot die thans in de boerderij hangt en waarover aan toeristen het volksverhaal verteld wordt.

Het ligt voor de hand dat nadien de verklarende sage er pas bij is gekomen. Volgens sommige zegslieden zou de Strooppot een verbastering zijn van het 'Stròoperspoad' dat er eerder gelopen had – maar deze hypothese wordt niet door historisch onderzoek gesteund.

De boerderij bevindt zich op Texel ten noorden van Den Burg aan de Kogerweg 152. Voor zover bekend bestond de boerderij al in 1637. In de tweede helft van de twintigste eeuw is er een bungalow bij gebouwd met de naam 'De Lytse Sjerppotte' (De Kleine Strooppot). De Strooppot verloor zijn boerderijfunctie en werd omgebouwd tot woning en toeristisch logies met ontbijt. De boerderij mag dan al een respectabele ouderdom hebben, alle optekeningen van de sage stammen uit de twintigste eeuw, en het is maar de vraag of het verhaal veel ouder is. In de boerderij wordt aan toeristen tegenwoordig een strooppot getoond en het bijbehorende verhaal verteld – de jutter heeft in moderne versies een naam gekregen: Sieme. Zijn buit wordt gaandeweg ook groter, zodat hij een deel in de tuin moest begraven. De latere eigenaresse Francita Bruin vertelt met een metaaldetector bij de perenboom naar de munten te hebben gezocht, maar helaas tevergeefs.

De oudere sagen over de Sommetjes zijn vooral kabouter- en kinderschriksagen die ook elders in Nederland en daarbuiten gevonden zijn. De Texelse verklarende sage van De Strooppot is – net als de Terschellinger sage van het Stryper Wyfke – daadwerkelijk een lokaal verhaal, dat niet ook over andere plekken in Nederland verteld wordt. De Strooppot is een vertelling over een geslaagde list: de wensdroom van de arme machteloze om plotseling rijk te worden, en bovendien om het machtige gezag met succes om de tuin te kunnen leiden, komt uit. (TM)

Uitdam (gem. Waterland)

KATTEN OP DE MOLEN

Daar was eens een molenaar en die had een molen en die wou maar niet draaien. Wat ze er ook aan deden, er was niets mee te beginnen. Geen knecht kon hij houden, want of ze kwamen verschrikt 's avonds uit de molen vliegen, of ze bestierven het als ze er een poosje geweest waren.

Op een goede dag kwam er een bedelaar aan de deur. 'Wil je mij helpen malen?' zei de molenaar. 'Dan kun je veel geld verdienen.' Natuurlijk wou die bedelaar dat wel.

'Nou, dan moet je weten dat er iedere avond een verschrikkelijk leven in de molen is en dat we hem maar niet op gang kunnen krijgen.'

'O, daar ben ik niet bang voor, laat mij maar werken,' zei de bedelaar, 'maar tot aan de bovenste sport toe moet je op iedere tree van de trap een kaars te branden zetten.'

Dat gebeurde. Eerst zat hij met de knecht stil bij het vuur, maar toen het 's avonds laat werd, hoorden ze opeens een gestommel en een leven; alle kaarsen werden na elkaar uitgeblazen en er kwam een troep zwarte katten binnen. Toen ze bij de tafel kwamen en daar ook de kaars wilden uitblazen, zei de bedelaar: 'Ho ho, poesjes, dat moeten jullie nou niet doen, want dan kunnen we niets zien en ik zal er een lekkere kop koffie zetten, dan kunnen we gezelliger zitten praten.' Dat zei hij er maar om, want hij had het kokende water voor wat anders nodig. De katten gingen dus bij het vuur zitten en ze begonnen waarachtig te praten.

'Ik ga ertussenuit,' zei de knecht.

'Nee, nee,' zei de bedelaar, 'je moet blijven.'

Toen ze een poosje gezeten hadden, zei de ene kat tegen de andere: 'We moeten hem er even uit wippen.' Een poosje later alweer. 'Pas op,' zei de knecht, 'want ze hebben al menigeen gemold en ik ga vort.'

Alweer zeiden ze: 'We moesten hem eruit wippen', maar toen zei er een: 'Laten we wachten tot het roodbontje komt.'

Een tijdje later kwam een roodbonte kat binnenuit. Nu wordt het mijn tijd, dacht de bedelaar, en hij neemt een pollepel en begint de katten met het kokende water te gooien. Jankend en

schreeuwend liepen de katten weg, en van dat ogenblik af begon de molen te malen.

Toen de molenaar 's morgens opstond, hadden de bedelaar en de knecht al een paar zakken gemalen. Maar het ergste kwam achteraan, want de juffrouw van de molenaar zat vol brandblaren.

Die had er een handje in gehad, want die was een kol, moet je weten.

Hoewel in het begin van het verhaal verteld werd dat de molenaar geen knecht kon houden, was er kennelijk toch een die de bezoekende bedelaar kon bijstaan.

Toen de arts Cornelis Bakker deze internationaal verspreide zwerfsage in het begin van de twintigste eeuw optekende uit de mond van een negentigjarige man uit Uitdam, was die in Nederland eigenlijk al op zijn retour. In sommige versies is de verzameling van katten dan ook verdwenen en is er nog maar één kat overgebleven, en in een wel erg verbasterde variant uit Limburg worden de kwetsuren van de molenaars verklaard doordat een kat haar had aangevallen. In een eerdere Friese versie waarin de 'tjoensters' (heksen) enkel bijeenkomen (maar niet als katten op een molen), wordt eveneens gezongen: 'Zullen wij hem wippen? Als de oude grijze komt, dan zullen wij hem knippen!' In enkele andere gevallen is het verhaal gesitueerd in een bierbrouwerij. De sage is nauw verwant aan die over de kattendans (rituele rondedans van heksen in kattengedaante), alleen krijgt hier de indringer de overhand.

De molen was in de vroegmoderne beeldvorming de tegenhanger van de kerk, eveneens al van verre zichtbaar en met een gelijksoortige symboolfunctie waar het de belangrijkste overgangsfasen in het leven betrof. De molenwieken signaleerden met een bepaalde stand onder andere geboorte en dood, en vormden zodoende een symbolisch equivalent van de kerkklokken. Maar molens stonden niet alleen vaak buiten het dorp, ze maalden ook 's nachts, en de molenaars hadden niet altijd nauwe banden met de lokale gemeenschap. Molenaars werden gezien als oneerlijk en zouden alleen al uit routine van het graan en meel stelen. Hun vrouwen golden als onzedelijk: zestiende-eeuwse liederen graptten al over de mannen die hun zaad naar de molen brachten, zodat de molenaars het kon malen. Er zijn zelfs aanwijzingen dat molens in de Middeleeuwen als bordeel werden gebruikt. Met toveressen had het allemaal bijzonder weinig te maken (zie: Katwijk). In die context zijn de katten, evenals bij de kattendans, wellicht te begrijpen als bijeenkomsten van lichte vrouwen. Volgens de be-

lerende sage hoorden mannen daar niet thuis en moesten ze het met de dood bekopen als ze zich er toch waagden. Een molen was voor katten natuurlijk ook aantrekkelijk vanwege de vele muizen die er te vinden waren.

Een andere zegspersoon van Bakker uit Zuiderwoude gaf er een rationele draai aan: de juffrouw wilde niet in de molen blijven wonen en vond dat ze rijk genoeg was om naar een gewoon burgerhuis te verhuizen. Omdat haar man het niet met haar eens was, plaagde ze hem door zijn knechten te verdrijven. (WdB)

Volendam (gem. Edam-Volendam)

HET ZEEVEULEN VAN VOLENDAM

Dit verhaal speelt in de tijd dat de Volendammers nog voornamelijk boeren waren en niet zelden in bittere armoede leefden. Als in de zomer het gras buitendijks gemaaid was en was gedroogd in de zon, moesten de jonge meiden het hooi in hopen bijeenharken, zodat het op tijd de schuur in kon voordat het kon natregenen.

Op een dag was een aantal boerenmeisjes aan het hooien, onder wie Lijsje. Ze werkten door, want het zag er naar uit dat er een onweersbui aankwam. Het water begon al onstuimig te worden. Plots zagen de meisjes een veulen komen aanzwemen, dat vrolijk uit het water kwam lopen. Ge-

schrokken renden de meiden gillend de dijk op. Maar Lijsje was al snel van de schrik bekomen en liep terug. Het paardje liet zich gewillig door haar aaien. Toen Lijsje ging zitten, vlijde het paardje zijn hoofd in haar schoot, en het gaf haar een levend botje (een platvis) als geschenk. Lijsje zocht wat smakelijk gras op en gaf dat aan het veulen te eten. De andere meisjes wilden nu het paardje ook aaien, maar het liet zich niet door hen aanhalen. Toen er een donderslag klonk, stond het veulen op, liep de zee in en verdween. 's Nachts droomde Lijsje van het veulen, dat zo lief tegen haar deed. Ook droomde ze dat ze door een hele kudde langzaam in zee werd geduwd. Op zee zag ze vele vissersboten een rijke vangst binnenhalen. Toen werd ze weer wakker.

Enige dagen later kwam het veulen weer uit zee en gaf Lijsje ditmaal een schelvis cadeau. Weer streefde zij het paardje en gaf het liefdevol gras als dank. Nog diverse malen kwam het veulen terug met andere soorten vis. Maar op een dag zagen vriendinnen dat Lijsje op de rug van het veulen was gaan zitten. Het paardje liep met haar de zee in, en Lijsje verdween voorgoed in de golven.

Dit verhaal is voor het eerst gepubliceerd door W.J. Tuyn in het Noord-Hollandsch Weekblad van 10 september 1892. Hij publiceerde het nogmaals in 1900 in zijn boek *Oude Hollandsche dorpen langs de Zuiderzee*. De negentiende-eeuwse sage is verzonnen bij het onofficiële dorpswapen van Vo-

Links: Het veulen met het botje in een weiland. Replica van het onofficiële dorpswapen uit 1658 aan de gevel van het Volendams Museum. Rechts: Gevelsteen aan Zuideinde 9.

Het voormalige, onofficiële wapen van het dorp Volendam: een zeeveulen met een botje. Het bord hing aan de buitengevel van Hotel Spaander, maar is inmiddels verdwenen.

lendam. De oudst bekende versie van dit wapen stamt uit 1658. Het hangt in de Nederlands-hervormde kerk en er staat een veulen met bot in een weiland op afgebeeld. Het veulen in het wapen zou verwijzen naar de veeteelt, terwijl de bot verwijst naar de visserij. Bij dit laatste speelt ongetwijfeld ook mee dat men het 'volen' in de naam Volendam op zeker moment is gaan opvatten als verbastering van 'veulen'. Ten onrechte. Volendam komt niet van Veulendam, maar van Vollandam. De oude waterverbinding – de IJse – van Edam met de Zuiderzee werd er in de late Middeleeuwen gedicht met een 'volle (= dichte) dam'.

Als vervolgens de negentiende-eeuwse Volendamse sage ergens op geïnspireerd is, dan is het wel de Griekse mythe van Zeus en Europa. In dit verhaal verandert de god Zeus zich in een tamme witte stier en verleidt hij de jonge vrouw Europa. Ook zij gaat van hem dromen. Als ze uiteindelijk op zijn rug gaat zitten, neemt hij haar mee de zee in. Hun tocht eindigt op Kreta. De detailovereenkomsten tussen de Griekse mythe en de Volendamse sage zijn te groot om op toeval te berusten. Daarnaast zou men nog een relatie kunnen zien met de eenhoornoverlevering, waarin de eenhoorn zijn kop gedwee in de schoot van een maagd legt.

In de periode van 1880 tot en met 1914 was er een kunstenaarskolonie neergestreken in Volendam, die samenkwam in Hotel Spaander. Aangenomen wordt dat de Griekse mythe toen door schilders, met de thematiek uit de schilderkunst welbekend, werd overgeplant naar Volendam. Het veulen en het botje van het wapen werden ingepast in de mythe. Anonieme schilders die zich ophielden in Spaander, maakten vervolgens een nieuw wapenschild met het zeeveulen in water voor aan de hotelgevel, en een schilderij waarop een dame door een

Anoniem schilderij *Het Zeepaard* in Hotel Spaander. De vrouw wordt meegevoerd door een witte golf in de vorm van een schimmel. Achter het paard rijst een zeegodachtige gestalte op.

witte golf, die op een schimmel lijkt, wordt meegenomen. In 1930 maakte een Amerikaanse tekenaar een strip-tekening getiteld *The Legend of Volendam*, waarin de sage op komische wijze wordt naverteld. De tekenaar had het verhaal gehoord van mevrouw Spaander.

De Volendamse sage heeft in de loop der tijd enige variaties ondergaan. Zo wordt het meisje een enkele keer Marijke genoemd. In één versie van de sage wordt het meisje naar het paleis van Neptunus gebracht, waar ze trouwt met een van de zoons. Nadat het meisje in zee is verdwenen, aldus weer een andere versie, gaan de boeren in bootjes de zee op, en maken ze van touwen provisorische netten in een poging het verdwenen meisje weer omhoog te halen. Maar al wat ze ophalen, is vis. Na verloop van tijd houden ze op met zoeken naar het meisje, maar door de rijke vangsten besluiten veel Volendammer boeren om visser te worden. (TM)

Humoristisch anoniem Amerikaans stripverhaaltje van vier tekeningen over de sage van Volendam, getekend nadat het verteld was door mevrouw Spaander op 4 september 1930. De tekening hangt in Hotel Spaander.

Westzaan (*germ. Zaanstad*)

LAMBERT MELISZ. REDT ZIJN MOEDER

Zaandam werd aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) afwisselend door Staatse en Spaanse soldaten ingenomen en bezet. In 1573 vestigden de Spanjaarden zich er voor langere tijd en ze verwoestten er veel. Zaandam vormde voor de Spanjaarden de thuisbasis voor invallen in omliggende plaatsen.

Ook Assendelft werd geplunderd en bezet. Tussen deze twee Spaanse bolwerken lag Westzaanden aan de Regel, zoals het dorp Westzaan wel werd genoemd. De Staatse plaatsten hier twee vendels Geuzen – compagnieën voetvolk onder een vaandel. Westzaan werd hiermee een bolwerk van verzet tegen de Spaanse overheersers.

Op 20 februari 1574 ondernamen de Spanjaarden een aanval op Westzaan. De Geuzen stelden zich bij de kerk

op. Daar hoorden ze echter dat hun aanvoerder, Broeckhuizen, in het diepste geheim overhaast naar Hoorn was vertrokken om kruut en lonten te halen. Omdat hij niet op tijd terugkwam, verloren de overige Geuzen de moed. Ze vluchtten over het ijs, waardoor de Spanjaarden zonder slag of stoot konden oprukken. De Spanjaarden staken het ene na het andere huis in brand. Het Raadhuis en de Sint-Joriskerk gingen hierbij in vlammen op. Bewoners vluchtten.

Onder de vluchtelingen bevond zich de Westzoner Lambert Melisz., zo gaat het verhaal. Hij duwde een berrie – een draagbaar – over het ijs. Op de berrie, onder een deken, lag zijn oude moeder, die Lambert naar Hoorn wilde brengen. De Spanjaarden vertrouwden het niet en hielden Lambert aan. Ze keken onder de deken, in de hoop zilver of goud aan te treffen. Tot hun teleurstelling vonden ze alleen een oude, bevende vrouw. De Spanjaarden waren zo onder de indruk van deze daad van kindliefde dat Lambert verder mocht gaan. Lambert

Hollants Liefde. Prent waarop de vlucht van Lambert Melisz. op het ijs is afgebeeld. Lambert trekt zijn moeder voort op een berrie.

vluchtte naar Hoorn, waar hij zich vestigde.

In Hoorn metselde men later boven de Westerpoort een steen met een afbeelding van zijn vlucht. De steen is tegenwoordig te zien in het West-Fries Museum in Hoorn. Hierop staan de woorden:

Doen Dwingelandy den Staat en Westzaan dede zugten,
 Bevrijd dees Brave Soon syn Moeder van de Doot.
 En quam op dit vatsoen, vandaar tot hiertoe vlughten
 Soo blijft een Edel Kind syn Ouders trouw in noot.
 R. Langewagen.

De geschiedenis over een (dan nog anonieme) zoon die zijn moeder redt wordt voor het eerst genoemd door Theodorus Velius in de tweede druk van zijn *Chronijck van de Stadt Hoorn* uit 1617.

Of het voorval werkelijk heeft plaatsgevonden weten we niet zeker. De geschiedenis zou ook als een stichtend en moralistisch verhaal gebruikt kunnen zijn, om de deugdelijkheid van de inwoners van Westzaan (of de Hollanders) te laten zien: zij waren geen lafhartige plunderaars, maar brave, goede burgers, die mensen hielpen in nood, tot het bittere eind. De Zaanse geschiedschrijver H.J. Soeteboom (1616-ca. 1678) vergelijkt de Westzoner zelfs met de Trojaanse held Aeneas uit de Griekse mythologie, die zijn vader Anchises uit de vlammen redde.

Diverse schrijvers, onder wie A.C.W. Staring (1767-1840) en Hendrik Tollens (1780-1856), lieten zich in hun werk inspireren door het verhaal. Het heldenverhaal is in proza en poëzie vele malen beschreven. De vlucht is eveneens op verscheidene prenten afgebeeld en als toneelstuk uitgewerkt. In 1854 schilderde J.H. van Laar de

H. Tollens Czn. was een van de schrijvers die het verhaal van Lambert Melisz. van Westzaan beschreef.

jongen en zijn moeder, omringd door Spaanse soldaten.

In sommige versies van het verhaal is de hoofdrolspeler met de naam Lambert de Spanjaarden te snel af op de schaats. Dan weer roept hij op om zijn leven te nemen en zijn moeder te sparen. In andere versies is Lambert eerder een held op sokken: als hij de Spanjaarden ziet vlucht hij in het riet en laat hij zijn moeder achter. De soldaten hebben medelijden met haar en laten de vrouw met rust.

Of Lambert Melisz. de 'ware' hoofdrolspeler in het verhaal is, is twijfelachtig. In de oudste bronnen waarin het heldenverhaal genoemd wordt, heeft de held geen naam, maar wordt hij een 'huisman van Westzaan' genoemd. De lokale geschiedschrijver Soeteboom noemt de ware held 'Herder' en zijn moeder 'Ouwe Maria'. S. Hart meent dat ene Heijnderick Jacobsz. (Oetkens of Oetghers) een belangrijke kandidaat is om de plaats van Lambert Melisz. in te nemen. De oude vrouw wordt ook wel 'Nies Everts dochter' genoemd.

Pas in de vierde druk van de *Chronijck* van Velius, die door Sebastiaan Centen in 1740 bewerkt werd, wordt verteld dat Lambert Melisz. de genoemde huisman van Westzaan is. Centen had het bericht uit de familieoverlevering van nazaten van Lambert Melisz. vernomen. Het is twijfelachtig dat het familieverhaal bijna twee eeuwen na het voorval nog in de mondelinge overlevering voorkomt, en nooit enige schriftelijke weerslag heeft gehad. Het is dan ook eerder denkbaar dat de naam van

Lambert Melisz. pas voor het eerst in de achttiende eeuw aan het verhaal is gehecht door de familie Melisz.

Concluderend kunnen we dus zeggen dat er een (al dan niet op historische waarheid gebaseerd) verhaal de ronde deed, dat in verschillende versies bekend is. Het verhaal is waarschijnlijk eeuwen later aan de telg van een (willekeurige) familie gekoppeld. Het is later als exemplarisch voorbeeld gebruikt om het heldendom van de Hollanders te laten zien. De ‘held’ Lambert Melisz. is in Westzaan uitgegroeid tot lokale held, en er zijn een straat en verzorgingshuis met dezelfde naam. Daarnaast is er een ijsbaan met schaatsmuseum naar hem vernoemd, en prijkt Melisz. (met schaatsen!) op het logo. (RAK)

Wieringen

DE SOMMELTJES EN NOG WAT

Wij mensen, zo geloofden vroeger velen – en menigeen gelooft dat nog – zijn naast de dieren niet de enige levende wezens die de aarde bevolken. Naast de doden, die zich in welke vorm dan ook nog altijd manifesteren, naast spoken, naast de duivel en zijn trawanten die van onderaf ons het leven zuur maken, naast God en Zijn dienaren, de engelen en de bewoners van Zijn hemels koninkrijk, die voortdurend van bovenaf ingrijpen in dit ondermaanse, zijn er ook nog talrijke andere wezens, die onder ons, tussen ons en om ons heen een plaats op aarde hebben en deze met ons delen, gewild of ongewild, ons goed- of kwaadgezind zijn, maar meestal ergens daartussenin. Deze demonische en mythische wezens kunnen op ons lijken – antropomorf zijn –, zoals de dwergen, reuzen, witte wieven of de dood; op dieren lijken – theriomorf zijn –, zoals de draken; of ook geen vorm hebben – amorf zijn –, zoals de pest, die wel als een wolkje wordt voorgesteld (zie: Enschede).

Van de antropomorfe wezens zijn de reuzen en de dwergen hier het bekendst. De dwergen als collectief worden in Holland meestal kabouters of kaboutermannetjes genoemd, maar hebben vaak regionaal of lokaal ook andere namen. In Friesland en Groningen, bijvoorbeeld, is de benaming aardmannetjes de gangbare. Een passende naam ook, want ze worden, behalve doordat ze veel kleiner dan de mens zijn – hoeveel kleiner kan sterk variëren –, vooral gekenmerkt door het feit dat hun woningen ondergronds zijn, in hoogten vooral, maar ook wel op andere plaatsen, zoals onder bepaalde huizen.

Op Wieringen en Texel werden ze ‘Sommeltjes’ genoemd. De Texelse Sommeltjes woonden, tot hij in 1777

werd afgegraven, in de Sommeltjesberg, een oude grafheuvel vlak bij De Waal. Nadat ze allang waren verdwenen, werden ze daar de laatste jaren gerevitaliseerd. Een belangrijke rol hierbij speelde de kinder-tv-serie *De Sommeltjes* uit 2003, gemaakt door Imme Dros (op Texel geboren) en Harrie Geelen. Er is nu een Sommeltjespad op het eiland waarlangs versteende en houten Sommeltjes staan, en de toeristenindustrie heeft ervoor gezorgd dat er nu Sommeltjes in allerlei vormen als souvenir aan de man worden gebracht. De Wieringer Sommeltjes – ze werden ook wel ‘Sammeltes’ (*Sammelkes*) genoemd – hadden hun verblijf in de Sommeltjeskuil, te voet een tien minuten ten oosten van Hippolytushoef. Omstreeks 1850 is op de plek van deze kuil gegraven. De kuil was toen allang verdwenen, opgevuld en tot landbouwgrond herschapen. Men vond er wat penninkjes en een ring in. Men wist toen te vertellen dat de Sommeltjes ’s nachts bij de nabijgelegen boerderij De Kuil wel een ketel leenden om er beuling – worst – in te koken. De volgende dag brachten ze hem dan, vóór de mensen opstonden, gladgeschuurd en met twee beulingen erin, terug. Dit is een van de bekendste dwergensagenmotieven in Nederland. We vinden het vooral in het zuiden, in Limburg en Brabant, waar het op vele plaatsen met de lokale dwergenbevolking verbonden wordt. In Oost-Nederland kennen we dit motief ook, maar daar wordt het dan meestal verbonden met de witte wieven. De vaak in de grond gevonden stelen en koppen van oude kleipijpjes, elders vaak aardmannetjespijpjes genoemd, heetten op Wieringen ‘Sammelkespijpkjes’.

Sinds 1925 is Wieringen verbonden met het vasteland van Noord-Holland, sinds 1932 via de Afsluitdijk met Friesland. Taal en volkscultuur van Wieringen zijn vanaf 1937 bestudeerd door de dialectologe Jo (Johanna) Daan (1910–2006), in 1950 culminerend in een proefschrift, waarin vele aspecten van Wieringen toen het nog eiland was aan de orde komen. Zij stelt vast dat het sammelkegeloof al eind negentiende eeuw verdwenen was, al kende men het woord nog wel en wist men er ook nog van dat Sammeltjes dansten en op kleine fluitjes speelden, die zo lang waren als een vulpen. Deze begroeven ze later en ze zijn ook wel door de mensen opgegraven. Het waren vriendelijke wezentjes en ze brachten, ook zoals nu de ooievaar, de kleine kinderen. Maar kinderen werden er tevens, zoals ook op Texel, bang mee gemaakt: ‘Deer kome de tien-tòne-sammelkes an.’ Later zei men dan dat dit meer een grapje was en dat ‘tien-tòne-sammelkes’ mensen waren. De Sammelkes werden ook wel gezien als dwaallichtjes. Soms zag men ze lopen met lichtjes op

het hoofd. Men duidde dit als een voorteken van slecht weer of een natuurramp.

Daan geeft wel meer verhalen en mededelingen over het magisch-mythisch wereldbeeld op Wieringen van destijds. De ruimte ontbreekt om daarop in te gaan, maar een aantal van haar items kan laten zien dat, ook al nam het af, het 'bijgeloof' de Wieringers toen zeker nog niet vreemd was:

Er gaat het verhaal dat een aantal jongens in een oude boerderij te Hippolytushoef zat te drinken en te vloeken in de nacht. Opeens hoorden ze getrappel onder de tafel en toen ze eindelijk moed vatten om te kijken, zagen ze paardenpoten liggen.

Een ander verhaal is het volgende: weer zat een aantal jongens te drinken en te vloeken in een herberg. Een van hen verklaarde hevig vloekend dat hij niet naar huis zou lopen, maar hij zou rijden, al was het 'op de duvel'. Bij het weggaan zag hij een schimmel in een weide lopen; hij springt erop en het paard galoppeert weg. De volgende morgen werd de jongen dood aan de weg gevonden.

Spoken waren er op het eiland in menigte. Alle gehuchten hadden hun eigen spoken en in ieder onbewoond huisje spookte het. Zo vertelde eens iemand op Westerklijf dat hij als hij 's nachts om twaalf uur over een bepaald hekje stapte aan zijn been werd vastgehouden.

Men kende maar een enkele heks. Ze werd een 'koalster' [cf. toverkol] genoemd en kon 'bekoale'. Evenals elders in Noord-Holland was ze tevens zieneres. Ze woonde in een klein huisje met een aantal witte katten. Altijd wist ze precies, zo laat kon het niet zijn, wie er 's avonds langs was gekomen en hoe laat dit was gebeurd. Ze vertelde dat ze dat aan de katten zag. Als de meisjes een kruis maakten op een hekje, bijvoorbeeld, kon ze daar niet langs komen. Wat het 'koalen' betreft werd slechts verteld, dat ze bijvoorbeeld in staat was een hooiwagen te laten kantelen. Door haar ziensgave wist ze steeds van tevoren wie er sterven zou; ze zag de begrafenissen gaan.

De nachtmerrie is hier nog slechts een vaag begrip. Men zegt wel: 'Je moet je stoel an de kangd zette, aars wòr je van de nachtmerrie reden', maar op de vraag wat die nachtmerrie eigenlijk was, was het antwoord: 'Den droom je zeker zo.'

Ook historische overleveringen zijn bij Daan te vinden. Eén voorbeeld: 'De afstand tussen Tessel en Wieringen was in die tijd heel gering; de scheiding werd gevormd door een sloot, waarover een plank lag. Eens ging een marskramer hierover en viel in het water. Aan deze gebeurtenis ontleent het Marsdiep dan ook zijn naam.'

Dit is een oude en zeer bekende overlevering. Overal langs de kust, van Frankrijk tot Denemarken, en soms ook van binnenwateren verteld, kon men horen dat de zeegaten vroeger veel smaller waren. In 1230 kon men nog over een plank over het Vlie tussen Stavoren en Enkhuizen gaan; bij Zoutkamp lag in de Lauwers, de grensrivier tussen Friesland en Groningen, een paardenkop; één stap daarop en men was aan de overkant. Hetzelfde werd verteld van de stroom tussen de Noord-Friese eilanden Amrum en Föhr en de IJssel bij Doesburg. De vrouwen van de Zeeuwse eilanden Schouwen en Noord-Beveland wierpen elkaar de blokstok (de stamper) toe, als ze hun kleren wasten; en zo zou de rij voorbeelden nog veel verder kunnen worden uitgebreid. Het verhaal van de marskramer werd overigens meestal verteld van de stroom tussen Texel en Den Helder. (VdK)

Zaandam

(gem. Zaanstad)

HET BEHEKSTE PLEZIERJACHT

Het plezierjacht van schipper De Lange had een vaste ligplaats in de houthaven van Zaandam. Op zekere morgen lag het schip met de steven de verkeerde kant op, wat bijzonder vreemd was, omdat men het schip de vorige avond op de gewone wijze had vastgemaakt. Het feit herhaalde zich de volgende morgen en De Lange werd boos: hij dacht dat onbekenden 's nachts van zijn plezierjacht gebruikmaakten. Om zekerheid te krijgen, besloot hij de wacht te houden en hij verstopte zich 's avonds met een knecht in het vooronder. Eerst gebeurde er niets, maar na korte tijd hoorden ze boven hun hoofd lopen en het losmaken van de touwen. Ze hielden zich echter stil. Toen hoorden ze water kabbelen en ze voelden dat er beweging in het schip kwam. Weldra klotste en bruiste het als op volle zee en het schip vloog met grote snelheid voort. Daarna verminderde het geweld en het hield ten slotte helemaal op. Ze hoorden hoe het plezierjacht werd vastgelegd en daarna was het doodstil. Toen waagden ze het tevoorschijn

Als de schipper naar buiten kijkt, ziet hij exotische vogels en sinaasappels. Tekening van Piet Klaasse uit 1980.

te komen. Het was klaarlichte dag en ze bevonden zich in de Oost, waar palmbomen en sinaasappelbomen groeien. Ze gingen aan land, maar waren voor het donker weer aan boord. Toen begon het lieve leven opnieuw. Het plezierjacht werd losgemaakt. Ze voeren weg. Andermaal hoorden ze het klotsen en stampen als op volle zee, en toen het schip eindelijk voor anker ging, waren ze weer in de Zaanse houthaven. Dat was de volgende ochtend, want ze waren in die ene nacht de wereld omgevaren. De Zaanse aan wie ze hun avontuur vertelden, wilden hen natuurlijk niet geloven. Gelukkig echter had een van beiden nog een sinaasappel op zak, die hij in de Oost had geplukt en waardoor hij de waarheid kon bewijzen. Dat deel van de haven waarin het behekste plezierjacht lag heet nog altijd 'de Spookhaven'.

Deze Zaanse versie van het verhaal werd eind negentiende eeuw opgetekend door Gerrit Jacob Boekenoogen (1868-1930). Verzamelaar en arts Cornelis Bakker (1863-1933) tekende ook twee versies van dit verhaal op: op 21 september 1899 van een Uitdammer en op 18 mei 1911 van

een Zuiderwouder. Daarnaast bestaat er een versie uit Marken en zijn er Friese versies, onder andere van Terschelling en uit Hindeloopen.

De plaats waar de – vroeger als exotisch ervaren – sinaasappelen worden geplukt kan variëren van Spanje en Oost-Indië tot China. In het laatste geval noemt de verteller de vruchten zelfs 'chinaasappelen'.

Er hoeft geen twijfel over te bestaan dat het schip zo hard rond de wereld vaart door toedoen van hekserij. Welke heksen dit kunstje flikken, blijft vaak onuitsproken. Soms komt men erachter dat de schippersvrouw de heks is: haar geest kaapt 's nachts het schip. Ze wordt ontmaskerd doordat ze 's nachts in het ruim poept, en de knecht haar met een mes een snee over haar bil geeft. Soms neemt de heks wraak op de ontmaskering als de knecht de sinaasappelen als trofee op zijn hoed draagt: de knecht wordt vervloekt en verdrinkt korte tijd later. (TM)

Zuiderwoude (gem. Waterland)

DE SOLDAAT EN DE SCHAT

Mijn vader, aldus een oude Uitdammer [rond 1900] heeft me dikwijls verteld dat er om de Zuider een boerenplaats was waar het spookte. Geen mens kon het er dan ook uithouden. Op het laatst woonde er dan toch weer een boer in.

Op een keer kwam er een oude soldaat – oud en grijs – bedelen.

'Zo,' zei de boer, 'jong soldaat, oud bedelaar; zo'n vent moet ik net hebben. Jij moet weten dat het hier spookt. Wil jij vannacht waken?'

'Jawel,' zei de soldaat.

Toen het avond werd, kreeg de soldaat een fles wijn en de Bijbel en ging zitten lezen. Klokslag twaalf hoorde hij een vreselijk leven en het duurde niet lang of er kwamen zes man binnen met uitgetrokken sabel. Het waren van die hooggeplaatsten uit de dienst: een kolonel, een grootmajoor, een kapitein en meer van dat soort. Ze deden geen kwaad, maar gingen regelrecht naar de hooiberg. De soldaat erachteraan. En wat zag hij nou? Met hun sabels begonnen ze een gat te graven. Toen het diep genoeg was, haalden ze er een ketel uit, afgestroken vol met goudgeld; ze deden hem er weer in, maakten het gat dicht en vertrokken.

's Morgens zei de soldaat niets tegen de boer, maar

tegen de knecht zei hij: 'Wil je me helpen? Dan krijg je ook je portie.'

Ze gingen naar de hooiberg, maar er was niet te zien dat er 's nachts gegraven was. Ze gingen toch aan het werk en lichtten de ketel eruit en maakten het gat dicht. 's Nachts waakten ze weer samen. Weer kwamen die kerels, weer gingen ze naar de hooiberg, weer groeven ze, maar toen ze niets vonden, maakten ze rechtsomkeert en zijn er nooit weer geweest.

'Nou,' zei de boer, 'als jij hier wonen wilt, dan kun je geld krijgen om koeien te kopen.'

'Ik wil hier wel blijven,' zei de soldaat, 'maar geld hoef je niet te geven, want dat heb ik zat.'

Naar mijn domme verstand was het voorbestemd dat die soldaat dat geld moest hebben.

Het valt op dat het hier een relatieve buitenstaander – een soldaat – is die met de oplossing komt, zoals ook in het verhaal over de schat in Uitdam. In de aantekeningen van de verhalenverzamelaar Bakker ontbreekt verder evenwel elk spoor van de schatlichtende specialisten. Niettemin waren die in ieder geval in de zeventiende en achttiende eeuw op het Europese platteland actief. Het betrof zwervers, die de lokale bevolking wijsmaakten dat een schatbewakende geest bezworen kon worden. Meestal vroegen ze een bepaald bedrag daarvoor en namen er dan de benen mee.

De geschiedenis van Tryn Jansdr. van Hamburg kan hier illustratief zijn. Toen ze in 1626 een vrouw in Purmerend oplichtte, was ze al een paar keer veroordeeld in Utrecht, Rotterdam, Gorinchem en Den Haag. Tryn vertelde dat ze met een keizersnede uit het dode lichaam van haar moeder was verlost en daarom geesten en schatten kon zien die andere mensen ontgingen. In het huis van haar klanten was ook een schat begraven en Tryn kon de

bewaker ervan afkopen met goud, zilver en wat lappen stof. In Purmerend had ze een weduwe wijsgemaakt dat haar echtgenoot een pot met geld verstoppt zou hebben. Voor wat geld, alsmede een wollen hemd, twee slaaplakens, twee kussenslopen en twee of drie hemden, zou ze de overleden man tevredenstellen. Om geloofwaardig over te komen, moest haar verhaal wel aansluiten bij de opvattingen van de plaatselijke bevolking. Maar meestal vertelde ze er niet bij wie de schimmen die ze zag geweest waren. Lokaal opererende geestzienaars konden deze truc niet uithalen, aangezien het niet bevordelijk was voor de klantenbinding.

Er zijn tot nu toe slechts vage aanwijzingen dat zulke helderziende schatgravers ook nog in de negentiende eeuw actief waren. Onderzoek in de plaatselijke kranten en rechterlijke archieven moet nog uitmaken of ze toen in Waterland hun slag probeerden te slaan, en ook of er bij tijd en wijle daadwerkelijk iets gevonden werd. In de verhalen, die in dit geval nooit alleen maar losstaande verhalen zijn, maar altijd tegen de opvattingen van de vertellers of althans hun plaatsgenoten aan leunen, wordt er niet over gerept dat mogelijk niet iedereen een schatbewakende geest kon zien. De boer hierboven maakt niet zozeer de indruk dat hij de militairen niet had opgemerkt (hij wist dat het bij hem spookte), dan wel dat hij er niets tegen durfde te doen. Toch moeten er, evenals elders, mensen zijn geweest aan wie de speciale gave werd toegeschreven overledenen waar te nemen. Niet iedereen heette dat immers te kunnen. Bakkers Waterlandse notities staan evenwel bol van lieden die in de toekomst konden kijken en vooral van tevoren wisten wanneer sterfgevallen zouden plaatsvinden (vgl. Broek in Waterland), maar ze zwijgen erover of diezelfde mannen en vrouwen daarna ook nog contact hadden met de overledenen. Dat lijkt vooral voorbehouden geweest te zijn aan een toevallige passant. (WdB)

ZUID-HOLLAND

Ameide (gem. Zederik)

DE WITTE DAME VAN HERLAAR

Tussen 1962 en 1977 heeft in opdracht van het Volkskundebureau te Amsterdam (nu: Meertens Instituut) in het kader van een inventariserend onderzoek naar sagenmotieven in Nederland een twintigtal verzamelaars in verschillende streken van het land bijna 33.000 teksten bijeengebracht: sagen vooral en mededelingen over 'bijgeloof', maar ook sprookjes, anekdoten en grappige verhalen. Het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant werd hierbij bestreken door Henk Kooijman uit Haastrecht (1928-1988), die na een reeks eerdere beroepen als dijkwerker, tuinder en boekverkoper zijn brood verdiende als freelancejournalist. Hij trad ook als dichter naar voren en was door het werk van Carl Jung de betekenis van het volksverhaal gaan inzien. Bij 283 mannen en 45 vrouwen uit dit gebied noteerde hij tussen november 1962 en januari 1964 2576 vertellingen.

Met de fiets of (gehuurde) brommer reisde Kooijman door delen van het Zuid-Hollandse land. Hij verzamelde volksverhalen, tegen een kleine financiële vergoeding, was dagelijks op pad en verzamelde de verhalen eerst in zijn eigen streek, de Krimpenerwaard, maar was al snel ook in de Alblasserwaard actief. In januari 1964 meldde Kooijman aan het hoofd van de afdeling Volkskunde J.J.

Voskuil dat hij van de onkostenvergoeding erg weinig overhield. Hij kwam tot de conclusie dat hij, als verhalenverzamelaar, 'waarschijnlijk de slechtst betaalde arbeider van Nederland' was en staakte, na een briefwisseling, zijn sagenonderzoek. In een relatief korte periode – ruim een jaar – legde Kooijman 318 'geslaagde' bezoeken af. Onder zijn vertellers bevond zich de in 1892 te Ameide geboren mevrouw L. Diepenhorst, een 'moeder uit Lexmond'. Kooijman bezocht haar op 27 november 1962. Zij vertelde het volgende verhaal:

Vroeger had je in Ameide de ruïne van het slot Harlaer. Het is in 1876 gesloopt, maar het was toen al een ruïne. Maar daarvoor en daarna dorsten ze 's nachts tussen twaalf en één nooit in de buurt van dat slot te komme. Ook niet toen het al weg was. Want dan werd je opgepakt door de witte dame! Dat heeft geduurd tot in mijn jonge jaren, omtrent 1900. Later is dat afgezakt. Maar er zijn heel wat mensen die de witte dame hebben gezien. Ja, er waren er zo heldhaftig dat ze d'r uit d'r eige naartoe gingen. Maar de meesten kwamen halverwege alweer terug. Als d'r een feessie was of wat anders, dan gingen ze graag voor twaalfen naar huis. Want het eerste uur na twaalfen, dan was het daar mis. Het was een soort zwevende dame. D'r werd daar altijd gestroopt in de griend.

Links: Tekening van Slot Herlaer uit de achttiende eeuw. Rechts: Verzamelaar Henk Kooijman.

Hazen en fazanten. Maar 't eerste uur na twaalfen dorsten zowaar de stropers d'r nog niet te komen. Iedereen wou graag voor twaalfen naar huis! D'r wordt ook nog verteld dat bij slot Harlaer een looien beeld in de grond is gezakt.

Een paar weken later, op 12 december 1962, vertelde de in Langerak geboren en in Tienhoven woonachtige seizoensarbeider en veerman A. van den Berg (* 1903) eveneens aan Kooijman over 'dames in het wit' rondom het slot. Ook handelaar J. de Groot uit Ameide kende het verhaal.

In januari 1963 vertelde de in 1896 te Ameide geboren mevrouw J. Trapman over de weg die van de dijk bij het slot Herlaer (Harlaer) loopt, de Moordenaarslaan. Ze hadden daar volgens de overlevering een vinger gevonden, en er waren (beelden van) leeuwen begraven.

Uit de verhalen blijkt dat de vertellers het verhaal 'van vroeger' kenden. De verhalen getuigen ervan dat er al langer een mondelinge overlevering was. Omdat er geen verzamelaar langskwam werden de verhalen echter niet eerder opgetekend dan in 1962. In de juffer werd toen niet meer geloofd. J. de Groot (* 1904) meldde dat zijn vader 's avonds op stropen uitging, maar niet bang was voor de witte juffrouw. De in de verhalen genoemde witte dame of witte juffrouw kan in de volksgedachte een geest- of spookverschijning zijn geweest, die rond het middernachtelijk uur de omgeving rondom het slot Herlaer onveilig maakte. Het zou in dat geval de naloop van een overledene kunnen zijn, iemand die geen rust vindt en, als straf of als slachtoffer, na haar dood weer terugkomt op aarde. We weten echter niets over haar leven en dood. De juffrouw kan ook een kwellende demonische gestalte zijn geweest, vergelijkbaar met de witte wieven, die met name in het oosten van het land in verhalen de ronde doen. Gezien de getuigenis van mevrouw Diepenhorst werd de witte dame kennelijk ook als disciplinerend drukmiddel ingezet om 's nachts op tijd thuis te komen.

Slot Herlaer lag aan de Lekdijk ten westen van Ameide en wordt in ieder geval genoemd in de veertiende eeuw. De heren van Herlaer waren in de dertiende eeuw vazallen van de bisschop van Utrecht. In de veertiende eeuw kwam de heerlijkheid in handen van de heren van Vianen.

Het oude slot Herlaer, ook wel het 'Huis te Ameide' genoemd, werd in 1729 afgebroken. Op dezelfde plaats liet Aernout van den Bergh, oud-schepen van de stad Rotterdam, een modern gebouw neerzetten. In 1811 werd dit huis gesloopt en werd het terrein geschikt gemaakt voor fruit- en groenteteelt. De huidige villa Herlaer dateert van 1931. (RAK)

Berkenwoude (gem. Bergambacht)

DE SPAANSZEE

Van bakker C. Vonk uit Berkenwoude, geboren in 1887 te Stolwijk, hoorde verhalenverzamelaar Henk Kooijman op 17 januari 1963 het volgende:

Ze zeggen wel is 't gaat er Spaans toe'. Nou, hier in Berkou is 't ook wel eens Spaans toegegaan. Ik zal je vertellen waarom. Je hebt bij ons een groot, diep water, een zijtak van de Achterwetering, en dat water heet vandaag de dag nog altijd de Spaanszee. Die naam Spaanszee stamt uit 1600, uit de Spaanse tijd. D'r woonde daar in die ouwe tijd een boer en op zijn hofstee waren Spanjaarden ingekwartierd. Nou had die boer een aardige dochter en die Spanjaarden wilden met haar een grapje uithalen. Maar die boerenmeid was daar niet erg op gesteld. Als ze moest gaan melken, dan moest ze altijd met de schouw de Spaanszee oversteken om bij de koeien te kunnen komen. Affijn, op een dag doet ze dat weer en twee van die Spanjaarden gingen mee. Toen ze midden op de Spaanszee waren, zei die boerendochter: 'Kijk daar eens!' En ze wees met de vinger naar de kant. Daar was natuurlijk niks te zien. Maar die meid, die ging toen aan 't schommelen met de schouw, waardoor die twee Spanjaarden overboord vielen en verdronken. En daar komt nou de naam Spaanszee vandaan.

Dit is een variant op het overal in historische sagen en novelleachtige sprookjes voorkomende motief van de door rovers of vreemde soldaten in het nauw gebrachte jonge vrouw die zich door slimheid en handigheid van haar belagers weet te ontdoen. Een ander voorbeeld hiervan is het bij Amsterdam behandelde verhaal over het Huis met de Hoofden.

Toch is het ook, door de specifieke invulling, een zeldzaam verhaal. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de strijd tegen de Spanjaarden zitten, dankzij het onderwijs en de talloze jeugd- en geschiedenisboeken die er vooral in de twintigste eeuw zo spannend over wisten te berichten, diep in het collectieve geheugen van de oudere generaties van met name protestants Nederland gegrift. Eén parallel vinden we in die historische literatuur: in 1573 zou een inwoner van Den IJp, Klein Patertje geheten, gedwongen om in zijn praampje Spaanse soldaten over te zetten, zes keer drie soldaten door met zijn bootje

te schommelen de diepte in hebben gejaagd. Sindsdien heet het betreffende water de Patersloot. Verder zijn er, behalve dan daar waar lectuur en literatuur hun rol gespeeld hebben (zie bijvoorbeeld bij Steenwijk en Lochem), nauwelijks volksverhalen over die tijd in de mondelinge overlevering van de late negentiende en de twintigste eeuw blijven hangen (eerder werd er niet naar gezocht). Blijkbaar was het toen al te lang geleden. Jongere tijden, zoals de Franse tijd (1795-1813), leefden toen nog wel (zie bijvoorbeeld Zuidlaren en Glanerbrug) en zelfs het rampjaar 1672 was nog niet vergeten, zeker niet in Oost-Nederland waar de inval van Bommen Berend, de Munsterse bisschop Christoffel Bernard van Galen, diepe indruk had gemaakt (zie: Coevorden, Emmen).

We hebben hier dan ook overduidelijk niet met een herinnering aan een waargebeurd verhaal te maken, maar weer met een voorbeeld van een jonger verhaal, verzonnen om een moeilijk verklaarbare naam betekenis te geven. De waternaam Spaanszee is niet met absolute zekerheid te duiden, maar het ligt voor de hand dat we hier te maken hebben met een – met de zee verbonden – binnendijks water, eigendom van de familie Spaan of Spaans. De veldnaam ‘Spaans leger’ op Terschelling is een vergelijkbaar geval, want ook hier wordt verwezen naar de familie Spaan(s). Al is ook niet uit te sluiten dat de Spaanszee ooit zo genoemd is omdat het water de vorm van een spaan, een roeispaan of iets soortgelijks had. (VdK)

Bodegraven

DE PAARDENBURGH

Aan de Dammekant nr. 2 te Bodegraven, richting Zwammerdam, ligt een oude T-vormige boerderij, de Paardenburgh, met boven de deur een gevelsteen met het jaartal 1648 en een voorstelling van een burcht en twee paarden die er aan weerskanten tegenop staan. Hieraan heeft zich het volgende volksverhaal gehecht, dat Bert Sliggers (* 1948) in 1980 in zijn Hollands sagenboek heeft gepubliceerd, naar een niet nader genoemd krantenartikel:

Gevelsteen van de Paardenburgh en de boerderij.

Aan de Rijksstraatweg tussen Zwammerdam en Bodegraven ligt de hofstede Paardenburgh. Eens, in vroeger dagen, was Paardenburgh in rouw gedompeld doordat de echtgenote van de heer des huizes was gestorven. In overeenstemming met de rijkdom en het aanzien van de dode werd zij met goud en juwelen omhangen en met nog andere kostbaarheden daaraan toegevoegd in de kist gelegd om de volgende dag te worden begraven. Een van de knechten, die op de hoogte was van de aanwezigheid van zoveel kostbaarheden in de kist, kon ten slotte de verleiding niet weerstaan en is naar binnen geslopen om heimelijk een en ander weg te nemen.

Met het volbrengen van deze lugubere daad zag hij tot zijn niet-geringe schrik dat de doodgewaande vrouw de ogen opende en hem aankeek. Gelukkig durfde hij het gebeurde niet te verzwijgen en vertelde hij zijn heer wat hij gezien had. Geloofd werd hij echter niet.

‘Eerder zullen de paarden uit stal de trappen opklimmen dan dat ik dit geloven kan,’ was het antwoord.

Maar ziet: met het ontwaken van de schijn-dode vrouw komen inderdaad de paarden uit de stal de trappen op geklauterd.

Dit is een versie van een oud, in talloze variaties verteld verhaaltje, dat zijn wortels heeft in de romanliteratuur van de Oudheid en zowel in de geschreven en gedrukte als in de orale literatuur een buitengewoon brede en gevarieerde verspreiding kent. Het verbindt twee aansprekende thema's: de angst voor grafroof en die voor het schijn-dood begraven worden – in het verleden een heel begrijpelijke angst, toen het vaak niet meeviel vast te

stellen of iemand nu werkelijk dood was. De verhalen die behoren tot het verhaaltipe 'schijn-dode vrouw komt weer bij' vallen uiteen in twee grote groepen: een romantische en een criminele. In de eerste groep wordt zij 'gewekt' door een ontroostbare minnaar of echtgenoot, die zonder haar niet leven kan en haar in haar graf volgt; in de tweede dringt een grafrover, meestal de grafdelver, haar graf binnen om de kostbaarheden waarmee ze begraven is te roven. In dat geval ontwaakt zij gewoonlijk doordat de rover, die een ring niet van haar verstarde vinger kan krijgen, die afsnijdt.

Deze laatste groep duikt voor het eerst op in Europa in de late Middeleeuwen en begint met een redactie die lange tijd de meest aansprekende zou worden en waar ook onze Paardenburgh-versie toe behoort. Deze redactie speelt aanvankelijk in Keulen, waar in 1400 een schijn-dood begraven edelvrouw door de doodgravers weer gewekt wordt die 's nachts haar trouwring af willen trekken. Het duurde enige tijd voor deze overlevering zich ten volle had ontplooid. Ging het aanvankelijk (de oudste versie is te vinden in een Keulse kroniek uit 1499) nog om een anonieme vrouw, in 1604 krijgt ze een naam: Richmuth of Richmodis. In 1691 wordt het verhaal uitgebreid met het motief van de ongelovige echtgenoot, die eerder verwacht dat zijn paarden de trappen op zullen klimmen dan dat zijn vrouw weer in zijn leven zal terugkeren. Het wordt dan gekoppeld aan een bestaand huis in Keulen met twee paardenkoppen aan de gevel. Tot de verspreiding van dit verhaal droegen ook afbeeldingen in boeken (vanaf 1592) en op losse bladen (1604) bij. De literaire overlevering was toen al op gang gekomen en via stichtelijke, historische en wetenschappelijke werken, curiositeitenverzamelingen en straatliederen kreeg het een zeer grote bekendheid. Ook in andere plaatsen en in andere landen werd het nu gelokaliseerd, en vaak kreeg het daarbij een etiologisch karakter; het werd net als hier in Bodegraven gebruikt ter verklaring van bijzondere gevel- of grafstenen met paarden erop.

Naast de vele gelokaliseerde versies zijn er nog veel meer niet-gelokaliseerde 'er was eens'-versies. Het basismotief blijft aanspreken en is tot op de dag van vandaag productief. Er vallen telkens weer nieuwe, geactualiseerde varianten te horen of te lezen. Een voorbeeld: in New York zou in een mortuarium een doodverklarde man worden opengesneden. Toen de chirurg de eerste snede toebrecht sprong de schijn-dode overeind en greep de arts bij de keel. Die stierf van schrik. Nog een voorbeeld: in Boekarest ligt een meisje dat na de inname van te veel slaappillen klinisch dood is verklaard in het mortuarium op een tafel. Daar

wordt ze verkracht door een werknemer. Die valt flauw als ze haar ogen opent. Dit necrofiële verhaal kent op zich ook weer een lange traditie. In een Frans verhaal uit 1740 verkracht een edelman de schijn-dode dochter van een herbergier. Als de kist in het graf wordt neergelaten ontwaakt ze en negen maanden later krijgt ze een kind. Het loopt – en zo hoort het ook bij dit novellespookje, een avontuurlijk sprookje zonder magie – goed af: de edelman bekent zijn daad en huwt het meisje. (VdK)

Brielle

1 APRIL

Het is 1572 en onrustig in Den Briel. Spanjaarden bezetten de stad tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De Brielse veerman Coppelstock hoort van het stadsbestuur dat het geuzenschip Prince Admiraal in de Maasmond voor anker is gegaan. De geuzen willen Den Briel desnoods met geweld innemen. Het stadsbestuur, onder leiding van burgemeester Koekebakker, onderhandelt met de beruchte geuzenleider Lumey, maar dit levert niets op. Hierop besluiten de geuzen de poort met behulp van een scheepsmast te rammeien. De stad komt in geuzenhanden en het Spaanse leger wordt in mootjes gehakt. De tweede man naast Lumey, Bloys van Treslong, overtuigt de geuzenleider ervan om de stad te behouden voor Oranje. Bloys van Treslong is Briellenaar van geboorte. De bevolking juicht, en Den Briel en het toekomstige Nederland zijn gered. De overgave van de stad wordt gevierd en de gehate Spaanse commandant wordt opgehangen.

Dit is ongeveer het verhaal zoals dat jaarlijks (onder meer door voor het publiek opgehangen luidsprekers) wordt verteld, nagespeeld en uitgebeeld in Brielle, op het Zuid-Hollandse eiland Voorne. Ieder jaar wordt in Brielle op 1 april 1572 de inname van Den Briel (dat sinds 1813 Brielle heet) gevierd. De Watergeuzen waren eerst van plan om Den Briel te plunderen, maar zagen hiervan af, omdat Spaanse troepen uit Utrecht de stad bedreigden. Na de inname van Den Briel, en de succesvolle verdediging daarna tegen de Spaanse troepen, volgden vele stadsbesturen in het land de opstandelingen. Zij waren voorheen – afwachtend – Spaansgezind gebleven. De inname betekende een doorbraak in de vastgelopen strijd tussen de Spanjaarden enerzijds en Willem van Oranje en zijn volgelingen anderzijds.

Links: Spaanse soldaten in Den Briel. Rechts: De geuzen die voor anker gaan in de stad tijdens de aprilviering.

Tijdens de eeuwfeesten in 1672, 1772 en 1872 (met een bezoek van koning Willem III) en tijdens het driehonderdvijftigjarig jubileum in 1922, werd de inname gevierd. In het laatstgenoemde jaar was de voltallige koninklijke familie in de stad. Schrijver en archivaris Johan Been (1859-1930), lid van de organiserende commissie, was vrijwel de hele dag in de directe omgeving van de koninklijke familie. Hij schreef er een uitgebreid verslag over. In de herdenkingen tot en met 1922 werd het Brielse verleden vooral aangehaald ter stimulering van de nationale identiteit, hoewel katholieken Den Briel beschouwden als het begin van een lange geloofsonvrijheid (in de stad wordt tegenwoordig op diverse plaatsen verwezen naar de moord op negentien katholieken in 1572, 'de Martelaren van Gorcum': negentien priesters en lekenbroeders die omwille van hun geloof door de watergeuzen werden gefolterd, opgehangen en verbrand).

In de stad verzezen diverse nationale monumenten die aan de inname herinnerden. Vanaf 1922 trad geleidelijk een lokalisering van het verhaal op, en werd in herdenkingen steeds meer naar Brielle zelf verwezen. In 1939 werd in Brielle de 1 aprilvereniging opgericht. In eerste instantie gebeurde er jaarlijks weinig rondom 1 april. Het bestuur legde om de vijf jaar een krans bij het 1 aprilmonument en er was een opvoering van een willekeurig toneelstuk. Pas in 1962 werd de inname nage-

speeld door de Brielse bevolking. Het tegenwoordig gespeelde 'verhaalspel' vindt in dat jaar zijn oorsprong. De 1 aprilviering startte feitelijk in 1966, op initiatief van de middenstandsvereniging, de vvv en de 1 aprilvereniging. Bewoners hesen zich in 'historische' kledij en met een stormram werd op een nagebouwde poort ingebekt. Met 'volksdans', verkleedsènes, kanonschoten en geuzenmaaltijden wordt Brielle ook tegenwoordig nog omgetoverd tot het 'zestiende-eeuwse' Den Briel.

In het gespeelde verhaal zijn de geuzen eerst de vijanden van de stad en willen ze de poort rammeien. Hoewel ze de stad in eerste instantie willen plunderen, worden zij tot bevrijders van het Spaanse juk, verdedigers van de stad, en in zekere zin tot voorouders van de huidige Briellenaren. Het spel 'om de sleutel van de stad' laat eerst de verdeeldheid zien en eindigt met eensgezindheid. Er wordt verteld dat de huidige stad en zelfs het huidige Nederland op deze dag zijn ontstaan. Brielle heeft met historische flarden (al direct na de inname ontstond een verhaal op basis van persoonlijke getuigenissen) zijn eigen verhaal en folklore gecreëerd. De eigen geschiedenis werd herschreven en opnieuw verteld en nagespeeld. Het gaat hier om *re-enactment* of levende geschiedenis, een fenomeen dat overal ter wereld voorkomt.

Voorafgaand aan de aprilviering vindt Kalknacht plaats, een avond die thans verboden is door de politie,

Links: Een ondergekalkte etalageruit: 'Op 1 april verloor Alva zijn bril.' Rechts: De inname van Den Briel. Schilderij van J. Keller (ca. 1759).

met name vanwege de overlast veroorzakende jongeren en het gebruik van (latex)verf in plaats van makkelijk te verwijderen kalk. Een kat-en-muisspel tussen jongeren en de politie is het gevolg. Op (ruiten van) huizen en winkels worden teksten aangebracht, van ludieke teksten, hakenkruisen op de joodse synagoge, tot verhaalgerelateerde teksten als 'Op 1 april verloor Alva zijn bril'. Met deze laatstgenoemde uitspraak wordt bedoeld dat de hertog van Alva Den Briel (zijn bril) verloor. Rond 1600 waren er twee varianten van dit rijm in omloop: 'Op d'eersten april kreeg Dukdalf [Duc d'Alva] een bril', en: 'Op den eersten april verloor Dukdalf den bril'. In het eerste rijm kan 'de bril' slaan op 'een lesje geleerd krijgen' (de bril op de neus gezet krijgen), of 'beteugeld zijn' ('bril' in de betekenis van 'breidel', een teugel). In het tweede is 'bril' zowel kijkglas als Den Briel.

Het aprilrijm gaat in sommige varianten verder met: 'April(letje) zes verloor Alva zijn fles' (Vlissingen). Na de inname van Den Briel verdreef ook de bevolking van Vlissingen, met hulp van de geuzen, op 6 april 1572 de Spaanse troepen. Het kruikje op het gemeentewapen stelt volgens een legende de 'flessche' van Willibrord voor. Deze heilige zou te Vlissingen een fles wijn (die op wonderbaarlijke wijze niet leeg wilde geraken) hebben gedeeld met een aantal bedelaars, of: een aantal flessen hebben achtergelaten. De Vlissingers werden in dat verband eveneens 'flessendieven' genoemd. Ze zouden namelijk de wonderbaarlijke fles (of: een fles met zoete miswijn) van Willibrord hebben gestolen.

Wederom gaat het aprilrijm, na de toevoeging van Vlissingen, soms verder: 'En op de eerste mei verloor hij [Alva] zijn neus erbij' (Terneuzen). Op 1 mei koos Terneuzen voor de prins van Oranje, gevolgd door Veere en Enkhuizen in dezelfde maand. Binnen twee maanden

schaarden verscheidene steden in Holland en Zeeland zich achter de prins. Aan het eind van 1572 waren in Holland en Zeeland alleen Amsterdam, Middelburg en Goes nog in handen van de Spanjaarden.

De aprilrijmpjes werden later ook als ezelsbruggetjes gebruikt op school om de gebeurtenissen in 1572 te onthouden. Bij de rijmpjes moet ongetwijfeld ook gedacht zijn aan 1 april als grappendag, waarbij Alva werd gefopt. Er wordt nog wel eens gedacht dat de inname van Den Briel het begin van de 1 aprilgrap is geweest. De stad werd immers bij verrassing ingenomen. De hertog van Alva was dus gefopt, en 'sindsdien fopt men elkaar op 1 april'. De fopgewoonte op 1 april is echter ouder; niemand weet precies hoe oud. De vroegste vermelding van het gebruik in onze omgeving, uit Gent, dateert uit 1539, drieëndertig jaar voor de inname van Den Briel. De aprilgrap komt in nagenoeg heel Europa voor en kan tevens een wereldwijd fenomeen genoemd worden. Zo kennen we in Vlaanderen het 'verzenden' (iemand op pad sturen met een onmogelijke opdracht) en de 'verzenderkendsdag', en in Duitsland *Aprilschicken* en *Narrentag*. Ook in Groot-Brittannië, de *vs* (*April Fool*, *April Fools' Day of All Fools' Day*), Rusland en Noord-Afrika is het fenomeen bekend. Er zijn meer landen die een historische gebeurtenis als oorsprong van de 1 aprilgrap hebben aangevoerd. Het gaat hier om verklaringen die achteraf aan het fenomeen zijn geplakt. (RAK)

Delft

KALVERSCIETERS

Op een nacht in het jaar 1574 wilden de Spanjaarden de stad Delft bij verrassing veroveren. De burgers van de stad waren echter van het plan op

de hoogte. Zij hielden wacht op de stadswallen. Toen zij iets verdachts zagen bewegen, schoten zij in het donker.

De volgende morgen keken de Delftenaren wat zij geraakt hadden. Het bleek een kalf te zijn, dat in de wei had gelopen. Maar de Spanjaarden, die diezelfde nacht de schoten hadden gehoord, waren er als een haas vandoor gegaan.

In menig gedicht over de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) komt het verhaal over de gebeurtenis voor. Hieronymus Sweerts (1629-1696) tekende onder het pseudoniem Jeroen Jeroense onder meer het volgende gedicht op in zijn *Koddige en ernstige opschriften* (1682). Sweerts verzamelde een groot aantal vaak geestige of kluchtige rijmen en gedichten. Het gedicht over de Delftse Kalverschieters moet, naar zijn zeggen, bestaan hebben op een glas te Schiedam:

De Delfse vrome Burgery
Hebben in Duc d'Albaas tijden,
En van de Spaansche muitery,
Daarom de moed niet laten glijden:
Maar schoten met een groot gedruis,
En ongemeene dapperheden,
Een Kalf ter zijden van 't Kruithuis,
Met Kruit en Loot door al sijn leden.

Volgens een glasopschrift te Delfshaven, eveneens door Sweerts genoteerd (in een druk uit 1689 is de spelling iets veranderd), zou een Delftse boer hierop hebben geklaagd, omdat het zijn eigen kalf was dat was doodgeschoten:

Klachte van den Delfschen Boer, over het dootschieten van syn Kalf.

Hier leid de arme onnozelheid,
Al wie het hoort uw druk beschreit*,
Daar gy geen kinderen oit deed schreyen**,
Moet gy zo van de wereld scheyen***?
Och had Duk Dalf hier noit verkeert,
Gy waart zo niet gemassacreert****.

Met Duc d'Alva, Duc d'Albaas, Duc d'Alf of Du(c)k Dalf wordt de hertog van Alva bedoeld, een Spaanse generaal en legerhoofd van de Nederlanden ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog (zie: Brielle). De meerpaal die dukdalf heet, is zeer waarschijnlijk vernoemd naar de gehate hertog van Alva: de watergeuzen gooiden hun trossen om de meerpalen onder het roepen van de naam van Duc d'Alf, omdat zij hem een dergelijke strop om de nek toewensten.

In een andere versie van het verhaal wilden enkele Spaanse soldaten een aanslag plegen op Delft. De Spanjaarden werden ontdekt, maar een regen van kogels raakte slechts een kalf. D. Wijbenga meldt dat het om Delftse schutters ging, tijdens het beleg van Leiden in 1574. De gebeurtenis zou dan ook in Leiden plaatsgevonden hebben, en niet in Delft zelf. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat het voorval ooit werkelijk heeft plaatsgevonden – waar dan ook –, en het ligt meer voor de hand dat het in de volksverhaaltraditie geplaatst dient te worden. Het onhandig schieten op een dier (koe, kalf), voorwerp (boterpot, kiel), hemellichaam (maan, zon) dat voor de vijand wordt aangezien, komt veelvuldig voor in volksverhalen.

De schimpnaam voor de Delftenaren is al in de zes-

- * betreurt uw leed
- ** huilen
- *** scheiden
- **** afgeslacht

Delftse Kalverschieters. Tekening van J. Woldring uit 1998.

tiende eeuw bekend, de eeuw waarin het voorval zou hebben plaatsgevonden. Verzamelaar Gerrit Jacob Boekenooen vond in een zestiende-eeuws document een mededeling over een Leidenaar die naar Delft verhuisde, en daarmee tot 'calfschieter' werd. De bijnaam komt later eveneens voor als 'kalverkoppen' of 'kalfskoppen'. Naast Kalverschieters zouden de Delftenaren eveneens 'jaapmaatjes' zijn genoemd en 'porseleinkoppen' (naar respectievelijk een gebaksoort en het Delfts aardewerk).

Veel bijnamen voor inwoners van een stad of dorp laten de domheid van de inwoners zien (vgl. IJsselstein). In Delft lijkt het verhaal dat de bijnaam moet verklaren op het eerste gezicht helemaal niet zo negatief. De inwoners van Delft schieten in het donker, wachtende op de vijand, op een kalf – iets wat zou kunnen gebeuren – en verjagen hierdoor ook nog eens de Spanjaarden. Een onbewuste goede actie, zo lijkt het. Het verhaal duikt op deze wijze op in het *Hollandsch Sagenboek*. In het eerdergenoemde gedicht wordt zelfs gesproken over de dapperheden van de Delftenaren. Maar de dapperheid moet ironisch geïnterpreteerd worden: de Delftenaren worden als helden op sokken gezien. 'Kalverschieters' is een scheld- of spotnaam, gebruikt om de domheid van de Delftenaren te belichten. De bijnaam is later overgenomen als geuzennaam (vgl. Dordrecht). Het verhaal over de Kalverschieters wordt echter tegenwoordig in Delft zelf, voor zover bekend, nergens gehoord of gebruikt.

Een verhaal – dat in ieder geval in de achttiende eeuw bekend was – gaat over een gevat antwoord van een Delftenaar wanneer hij als Kalverschieter wordt aangesproken. Het wordt genoemd in *De snaaksche Clement Marot op zyn praatstoel* (ca. 1750) van Jacobus Gaillard en gaat ongeveer als volgt:

In de aanwezigheid van verschillende aanzienlijke heren nam een man een aantal heren op de korrel. Hij beledigde een Amsterdammer en een Hagenaar, die hij Koekvreter noemde. Uiteindelijk kwam hij terecht bij Everhardus, Delftenaar van geboorte. Deze noemde hij een Kalverschieter. Hoewel de eerste twee mannen zijn schertsende woorden koeltjes hadden aangehoord, reageerde de Delftenaar op de schimpende woorden: 'Het is waar, meneer, dat de Delftenaren Kalverschieters zijn, of liever: zo door u en uw gelijken genoemd worden. Maar ik vraag u: bent u ooit wel eens omgegaan met een Delftenaar, of bent u ooit in Delft geweest?' De spotter antwoordde dat hij er ooit twee weken had gelogeed. Everhardus vervolgde: 'Ik twijfel daar-

aan, want ik verzeker u: als u in Delft was geweest, zou u zeker zijn doodgeschoten!' Hiermee wilde de geboren Delftenaar te kennen geven dat de spotter eveneens – of juist hij! – een kalf was. Iedereen was tevreden met dit antwoord, en de mond van de spotter werd direct gesnoerd. (RAK)

Delft

KINDERROOF UIT DE BALLENBAC VAN IKEA

DEN HAAG. Heb je het gehoord? Bij IKEA in Delft hebben ze geprobeerd een meisje te ontvoeren. Het kind was uit het ballenbad gehaald. Door twee Polen. Uiteindelijk, na een zoektocht door het personeel, werd ze teruggevonden. In een kast met schoonmaakmiddelen. Het meisje was gedrogeerd, haar haren waren afgeknipt en ze had andere kleren aan. Klaar om meegesmokkeld te worden. De moeder op het schoolplein weet het zeker. Op ernstige toon vertelt ze het de andere ouders die staan te wachten tot de school uitgaat. Van wie ze het verhaal heeft? Van haar zus, en die heeft het weer van een kennis.

Navraag naar waar het verhaal precies vandaan komt, levert niets op. De zus van de moeder zegt dat het echt gebeurd is, maar dat haar kennis die het allemaal overkomen is, liever niet in de publiciteit wil. Maar het is wel echt gebeurd, verzekert de moeder een dag later op het schoolplein eenieder die het maar wil horen nog steeds. Haar zus verzint zo iets toch niet?

In een artikel in *De Haagsche Courant* uit 2002 schrijft journalist Rob Edens over een ontvoering uit een ballenbad

De ballenbak van IKEA.

(of -bak) van meubel- en woonartikelenwarenhuis IKEA in Delft. Edens heeft snel door dat het hier om een rondtrekkende sage gaat. Na een lokaal onderzoekje bij vertellers en het bewuste IKEA-filiaal laat Edens IKEA-woordvoerder Johanna Soutendijk en volksverhaalonderzoeker Theo Meder aan het woord. Zij bestempelen het verhaal als een broodjeaapverhaal. Hiermee is Edens een van de journalisten die een goede neus voor de herkenning van sagen hebben. Regelmatig nemen journalisten sagen echter voor waar aan, althans in eerste instantie. De volksverhalen duiken onder meer op als feitelijk nieuws, maar kunnen ook worden gebruikt als amusement (bijvoorbeeld in een column), of als reclame voor commerciële producten door het laten naspelen van een grappig broodjeaapverhaal. Af en toe wordt er in de krant een verhaal ontmaskerd als een broodjeaapverhaal en expliciet gerectificeerd. Zo drukte de *Volkskrant* op 26 november 1996 een paginagroot redactioneel artikel af over eerdere berichtgeving over een kinderontvoering in Disneyland Parijs, die volledig verzonnen bleek. Broodjeaapspecialist Peter Burger pleitte al eens voor een broodjeaapcursus voor journalisten.

De 'moderne' sagen en geruchten in de media brengen in feite onofficieel nieuws. Ze laten latente angsten voor zaken als criminaliteit, drugs, bizarre ongelukken en sociale pijnlijkheden zien; de verhalen zijn niet waar, maar zouden waar kunnen zijn, en ze berichten aldus over de menselijke *beleving*. De berichtgeving van journalisten kan zelfs uit de hand lopen en leiden tot *moral panic*: hevige verontrusting in brede lagen van de maatschappij. Niet alleen de media, maar ook persoonlijke ervaringen, sociale contacten, folklore, films, romans, strips, televisieseries en andere uitingen van populaire cultuur beïnvloeden ons beeld van de samenleving.

Het verhaal over de kidnap uit de IKEA-ballenbak dook in 2002 op internet op, en in de kranten. Het werd over verschillende IKEA-vestigingen verteld. Het verhaal ging onder meer over vestigingen in Delft, Eindhoven en Hengelo. Het was dus niet een typisch Delfts verhaal, maar werd in Nederland wel regelmatig aan Delft gekoppeld.

Als ontvoerders werden Polen, Surinamers, moslims en zigeunerinnen genoemd. Vanwege de wilde verhalen nam IKEA Nederland maatregelen. Het personeel werd geïnstrueerd om goed op te letten en er werden camera's opgehangen. Het publiek interpreteerde de maatregelen weer anders. Waar rook is, is immers vuur. In feite kan een bedrijf dat slachtoffer wordt van een dergelijke sage het nooit goed doen. Als de verhalen worden ontkend, zegt men dat het bedrijf een affaire in de doofpot wil

stoppen. Als een bedrijf veiligheidsmaatregelen neemt, werkt dit vaak eveneens contraproductief. Er zou op deze manier worden toegegeven dat er iets aan de hand is.

Ook in Duitsland, Frankrijk en België dook het verhaal op. Een kettingbrief waarschuwde in 2005 dat er in een IKEA-filiaal in Anderlecht een meisje was verdwenen. Ze werd in een hoek van de winkel teruggevonden. Het meisje was kaalgeschoren en gedrogeerd. Naast het meisje zouden haar haren, een scheermes en een injectienaald zijn gevonden.

Het verhaal heeft zich waarschijnlijk aan het IKEA-concern gehecht vanwege zijn bekendheid en door zijn zelfpresentatie als een kind- en gezinsvriendelijke winkel. Ouders kunnen in alle rust hun keuze maken, terwijl de kinderen spelen in de ballenbak. Het verhaal met een conservatieve moraal doet echter een appèl op het slechte geweten van de ouders, die zouden moeten beseffen dat ze zelf op hun kinderen moeten letten, en dat ze het oppassen niet aan vreemden zouden moeten uitbesteden. Uit 'eigenbelang' laten ze hun kinderen achter in de ballenbak, ter vergroting van hun winkelgenot.

Moderne sagen en geruchten over bedrijven en producten hebben de neiging om de bekendste namen en merken op te zoeken, een verschijnsel dat ook wel bekendstaat als het *Goliath-effect*. Het verhaal over de kinderontvoering werd eveneens verteld over de Efteling in 1998 en wordt al sinds 1992 verteld over Disneyland Parijs. In de meeste versies van het verhaal gaat een moeder naar een warenhuis of pretpark en verliest zij haar kind uit het oog. Het kind wordt uiteindelijk teruggevonden met afgeknipt haar en andere kleren. Dit verhaaltype staat internationaal bekend als 'The Attempted Abduction'.

In het begin van de twintigste eeuw treffen we in kinderboeken al verhalen aan over zigeuners die kinderen ontvoeren. In een enkel geval scheert de zigeuner eveneens de haren van het slachtoffer af en wordt de huid van het kind met een vochtige substantie in 'zigeunerkleur' veranderd. Zigeuners worden al honderden jaren lang voor kinderrovers aangezien. Hun rol is nu in Nederland dikwijls overgenomen door orgaanrovers of kinderpornoproducenten uit Oost-Europa, maar ook figuren als clowns komen in de verhalen voor als kinderrovers (zie: Oude Pekela).

Volgens sommige versies van het verhaal worden de kinderen verkocht door handelaars in menselijke organen. Deze sage, in het verhaalonderzoek ook wel bekend als 'The Kidney Heist', suggereert dikwijls dat de verijdelde ontvoering geen incident was, maar het werk van een georganiseerde bende die al vaker op deze manier heeft toe-

geslagen. De bendeleden ontdoen de kinderen van de nieren (of andere organen) en verkopen deze door aan rijke mensen die een donororgaan nodig hebben. Het volksverhaal over kinderen die geroofd en gedood worden om een rijkere van een ernstige ziekte te genezen, is duizenden jaren oud. Zowel keizer Constantijn (ca. 280-337) als Lodewijk XV (1710-1774) zou zichzelf met het bloed van geroofde kinderen hebben willen genezen.

Volgens een ander overspannen horrorscenario zouden kinderen worden gekidnapt om misbruikt te worden in de porno-industrie, in de meest gruwelijke variant, namelijk een zogenaemde *snuff movie*: een seksfilm die eindigt in een reële lustmoord. Het bestaan van dit soort films is tot op heden nooit bewezen.

Hoe gevoelig de kwestie nog altijd ligt en hoe beducht men bij IKEA is voor een herintroducie van het gerucht, bleek wel toen er een foto werd genomen van de ballenbak. Tijdens het schieten van de foto voor deze publicatie stonden, zelfs na toestemming, de manager en beveiliging van het IKEA-filiaal naast de ballenbak. Er werd ook nadrukkelijk verteld dat de spelende kinderen niet op de foto mochten worden genomen. (RAK)

Dirksland

WIJ ZIJN MET ZIJN ZESSEN...

In Dirksland stond een wat afgelegen boerderij en op een donkere avond werd er op de deur geklopt. De dienstbode deed open, maar ze rende meteen weer naar binnen. Want daar buiten was een bende en die zong:

Wij zijn met zijn zessen;
Wij dragen lange messen;
's Avonds in de donkere maan
Zullen wij uit moorden gaan!

Dat was nou echt niet leuk, al gebeurde er niets. Ook was er geen mens te zien als de hele familie naar buiten keek. Omdat dit bleef aanhouden, werd ten slotte de politie gewaarschuwd, hoewel men dat anders niet gauw doet bij ruzies, vechtpartijen of vreemde dingen. De politie kwam inderdaad, maar hoorde of zag nooit wat.

Op zekere dag verstopte een veldwachter zich in een schuur. En toen het gezang opnieuw weerklonk rende hij naar buiten. Hoewel er een laagje sneeuw lag was er geen voetstap te zien. Maar de politieman

begreep er wel meer van. Hij rende naar het 'huusje', de houten wc die vaak aan een slootkant stond. Hij trok resoluut de deur open en daar zat een vrouw. Dat was de 'taoverheks' die al dat moois geleverd had. Hij nam haar mee en sindsdien was het gedaan met die rare verschijnselen.

Volksverhalen die dit rijmpje (of een variatie erop) bevatten, zijn verspreid over Zuid-Holland, Noord-Holland, Friesland en Overijssel gevonden. Meestal wordt er dan verteld over het bestaan van een bende rovers, die dit verscandeerde, zong of had opgeschreven. Het verhaal werd doorgaans verteld om luisteraars angst in te boezemen. Met name van de bossen bij Dirksland, Nieuwe Tonge, Sommelsdijk en Goedereede op Goeree-Overflakkee werd wel beweerd dat er zo'n bende huisde. Het opmerkelijke is dat er in de hierboven weergegeven sage uiteindelijk geen sprake is van een roversbende. Het is een heks die met dit versje de boerderijbewoners aan het schrikken wil maken. Ze kon zichzelf op het huusje blijkbare ook onzichtbaar maken, anders zou het niet zo lang geduurd hebben eer ze gesnapt was. Maar dit zou ook een inconsistentie kunnen zijn die er bij de bewerking van het verhaal in geslopen is. In de oorspronkelijke optekening, die een stuk beknopter is, lijkt de politie sneller beet te hebben en lijken er geen dagen overheen te gaan. 'Normaal' heksengedrag wordt in het verhaal niet beschreven; het lijkt erop dat er – bij ontstentenis van een echte bende – uiteindelijk maar een andere zondebok bij verzonnen is. Helemaal vreemd is dit niet, want het rijm wordt ook vaak zonder verhalende context doorgegeven. (TM)

Dordrecht

DE SCHAPENKOPPEN EN SINT-SURA

Eens was er een Dordtse slager die een schaap in de stad wilde smokkelen om zo de vleesaccijns te ontlopen. Hij kocht het dier bij een boer, trok het een jas aan en zette het een hoed op. 's Avonds ging hij er met zijn zoon mee op pad. Dicht bij de Riedijkspoor, vlak bij de Merwede, namen de vader en zoon het schaap tussen zich in, lieten het op de achterpoten lopen en drukten elk een voorpoot stevig in hun arm. Op deze manier hoopten ze de poortwachter veilig te kunnen passeren. Maar precies op het moment dat ze voorbijgingen, begon het schaap te blaten: 'Bèèh...! Bèèh...!' Toen waren ze er gloeiend bij. Sindsdien

Links: Het schapekoppenmonument. Rechts: Deel van de legende van Sint-Sura, weergegeven in de Grote Kerk door H.A. van Duinen.

worden de inwoners van Dordrecht spottend schapekoppen genoemd, en menig Dordtenaar probeert met historische feiten aan te tonen dat het voorval écht heeft plaatsgevonden.

Inwoners van Dordrecht werden eertijds schapendieven genoemd, zoals zo veel inwoners van stad en land scheldnamen toebedeeld kregen (vgl. IJsselstein en Elp). Aan de scheldnaam 'schapendief' hecht zich in ieder geval aan het eind van de negentiende eeuw een internationaal bekend verhaal van schapendiefstal. Langzamerhand verandert het verhaal in de mondelinge overlevering. In verschillende versies wordt het schaap niet meer gestolen, maar gekocht en gesmokkeld. Het wordt onzinnig om op basis hiervan van schapendieven te blijven spreken. De naam wordt begin twintigste eeuw daarom (bewust) in schapekoppen veranderd.

Het verhaal van de schapensmokkel kent verschillende versies en heeft zich weinig aangetrokken van land- of taalgrenzen. De vertelling van het smokkelen van een verkleed dier (kalf, schaap, varken en dergelijke) wordt ook op andere plaatsen in de wereld verhaald. We komen het verhaal (of afbeeldingen van het verhaal) tegen in diverse provincies in Nederland (Drenthe, Friesland, Groningen, Limburg, Noord-Holland), maar eveneens in

landen als Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk en Rusland. Naast de verhalen over schapensmokkelaars zijn er verscheidene plaatsen bekend waar de inwoners schapekoppen worden genoemd. De bijnaam komen we ook tegen in Birdaard, Schiedam, Tietjerk, Zierikzee en het Belgische Lier.

In Dordrecht is naar aanleiding van het verhaal het schapekopbeeld geplaatst van Cor van Gulik, in 1967. Ook vinden we in de stad enkele schapekopbeelden waarop kauwgom mag worden geplakt, een schapekop in het logo van de plaatselijke voetbalclub, en worden er schapekopkoekjes verkocht. Ouders krijgen bij de geboorte van een kind een pluchen schaapje (met een blauw of roze strikje) van de gemeente cadeau. Daarnaast stond Eetcafé De Reiziger in het begin van de eenentwintigste eeuw enkele jaren bekend als het 'Bèh...! Groot Dordts volksverhalencafé', waarin tegenwoordig nog het opgehangen verhaal en poppen herinneren aan de schapekoppensage.

Niet alleen de schapekoppensage geniet populariteit in Dordrecht; ook de sage van het katje op de wieg is er bekend (zie de versie van Kinderdijk). Het verhaal van Sint-Sura, een typisch middeleeuwse legende, spreekt eveneens tot de Dordtse verbeelding, en wordt standaard door verhalenvertellers en gidsen aan het publiek voor-

gedragen. In het verhaal komen middeleeuwse verhaal-motieven aan bod, zoals de geldvermeerdering en het ontspringen van een bron op de plaats waar een heilige sterft:

Sura was een vrome maagd, die op een dag in een visioen de opdracht van Maria [of een engel] kreeg om een kerk in Dordrecht te bouwen. Het meisje was arm en had slechts een buidel met drie muntjes. Ze kon werklieden aanstellen voor de bouw van de Grote Kerk, omdat de drie muntjes zich wonderbaarlijk vermeerderden, wat zij ook kocht. De arbeiders dachten dat Sura wel zeer rijk moest zijn. Ze besloten om haar te vermoorden en haar van haar geld te beroven. Op een verlaten weg sneden ze haar de hals door. Ze doorzochten haar beurs, maar vonden slechts drie penningen. Op de plek waar Sura stierf ontsprong een bron, met helder water. De mannen werden angstig, en al snel werden ze gearresteerd en ter dood veroordeeld. Sura stond hierop op uit haar graf en vergaf de drie arbeiders hun gruwelijke daad. Ze brachten hen naar Rome, waar zij hun misdaad voor de paus beleden en hun vergeving werd geschonken. De paus, die het litteken van de doodsteek in de hals van de herrezen Sura zag, zegende het meisje. Hij gaf haar grote aflaten. Zo kon de bouw van de Grote Kerk van Dordrecht worden voltooid. De bron die ontsprongen was tijdens haar dood, herinnerde nog lang aan Sura. Veel mensen werden hier door het wonderlijke water genezen.

De resten van de kapel die ooit om de bron zou zijn gebouwd, zijn volgens de verhalen tegenwoordig nog in de stenen aan de buitenkant van de Grote Kerk te zien. De bron zou aan het einde van de zestiende eeuw 'door ketters' zijn vernietigd. Op een uit 1992 daterende muurtekening in de Grote Kerk kan het wonderlijke verhaal van het vrome meisje nog altijd worden gezien. (RAK)

Goeree

ZEESLAG IN DE LUCHT

Atmosferische verschijnselen als het noorderlicht, bijzondere wolkenformaties en bloedrode zonsondergangen werden net zoals bijzondere sterren- en planetenconstellaties en kometen lange tijd gezien als tekenen aan de hemel, door hogere machten gezonden voortekens voor ongetwijfeld naderend onheil, al of niet een vin-

gerwijzing Gods ter waarschuwing aan de zondigende mensheid. Hoewel vanaf de zeventiende eeuw de onttovering van het wereldbeeld voortschrijdt en de elites de natuurwetenschappelijke verklaringen van deze verschijnselen leren accepteren, hebben de oude opvattingen bij 'het gewone volk' nog heel lang stand kunnen houden. Zo vertelde in 1903 iemand uit Uitdam nog dat zijn vader, toen hij eens van Holysloot naar huis terugkeerde, de lucht vuurrood en helverlicht zag. Dat licht werd al smaller en smaller, tot het ten slotte een smalle strook werd, als een sabel met een gevest. Kort daarop brak er een bloedige oorlog uit.

In het verleden kon er geen oorlog uitbreken en geen slag geleverd worden, of de hemel had al zijn aanwijzingen gegeven. In de zeventiende eeuw vocht de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden met wisselend succes een reeks oorlogen uit met Engeland over handelsvrijheid en de heerschappij op zee. Van 1652 tot 1654 woedde de Eerste Engelse Oorlog, die aanvankelijk voor de Nederlanders niet zo goed verliep. Maarten Harpertzoon Tromp verloor in februari 1653 de driedaagse zeeslag bij Portland en in juni de tweedaagse bij Nieuwpoort, en de Hollandse vloot moest zich terugtrekken in de zeegaten. In augustus volgde de Slag bij Ter Heide, waarbij de Engelse blokkade werd gebroken, maar Tromp sneuvelde. In 1665-1667 volgde de Tweede Engelse Oorlog, die na aanvankelijke Engelse successen eindigde met de glorieuze tocht naar Chatham van Michiel Adriaanszoon de Ruyter. In 1664 was deze tweede oorlog al vooraankondigd in een luchtgezicht. Een geïllustreerd Engels pamflet, gedrukt in Londen bij 'Thomas Leach in Shooe Lane in the Year 1664', *A True and perfect Relation, of a strange and wonderful Apparition in the Air, the Fourteenth of August, near Goeree in Holland*, beschrijft dit:

Op de veertiende augustus dit jaar, tegen de avond bij Goeree in Holland, is er door talrijke toeschouwers een verschijning gezien van een gevecht tussen twee vloten op de oceaan, dat ongeveer een halfuur duurde. Daarna verschenen twee leeuwen, die met veel geweld elkaar drie keer aanvielen. Geen van beide kreeg de overhand, totdat beide ten slotte, vermoeid door hun voortdurend aanvallen, buiten adem raakten. Toen verscheen plotseling een derde, heel grote leeuw en die, eerst de ene en toen de andere aanvallend, vernietigde beide. Toen zij verdwenen waren, verscheen een koning met een kroon op zijn hoofd en hij was zo duidelijk te onderscheiden dat de toeschouwers zelfs de knopen op zijn jas konden zien. Toen alles verdwenen was,

scheen genoemde toeschouwers, die op het strand heen en weer liepen, de zee van bloed te zijn. De volgende ochtend is dezelfde verschijning met alle bijzonderheden opnieuw gezien. Dat dit waar was hebben de toeschouwers onder ede aan de magistraat van Goeree verklaard. Dat dit juist toen gebeurde, geeft bijzonder te denken, omdat ongeveer zes maanden voordat Van Trump [sic] gedood was in de eerdere oorlog met Engeland, bij dezelfde plaats een verschijning van verschillende schepen vechtend met elkaar in de lucht was gezien.

Waarschijnlijk doelde de auteur met de laatste verschijning op een luchtspiegeling aan de vooravond van de Eerste Engelse Oorlog, op 21 december 1651, waargenomen door enige zeelieden twaalf mijl (ruim twintig kilometer) buitengaats de Maas, ook onder ede bevestigd, en gepubliceerd in het decembern timer van de *Hollandsche Mercurius* van dat jaar. Zij zagen bij het opgaan van de zon:

[...] Omtrent een manshoogte boven de horizon een vlak land waarop zich veel voetvolk en ruiters vertoonden, opgekomen uit het noorden. Na dit gezicht riep de stuurman zijn volk aan dek en zei: ‘Mannen, aanmerkt dit wonderwerk Gods!’ En toen verdween al dit volk of schijnsel. Daarna vertoonde zich een vloot schepen tegen de klare lucht op dezelfde bank, opgekomen uit het noorden, sommige met de marszeilen halfop, andere de zeilen op de mast of opgeijpt. Onder andere een groot schip, dat meteen zijn steng [deel van de mast] verloor, maar vlak daarop was het weer in orde. En het scheen zo dichtbij te zijn dat de vlag over het schip scheen te waaien, en het leek alsof het een prinsenvlag was met drie kleuren. Daarna vertoonde zich op dezelfde hoogte een machtige vloot met schepen van allerlei soort, komende uit het zuidoosten. De twee vloten schenen op elkaar toe te zeilen en toen ze onder elkaar waren ontstond een dikke damp, net alsof het rook was, en leken ze allemaal met elkaar in gevecht. Daarna verdween de damp en de eerste schepen verschenen weer, zo helder en perfect dat men het touwen en blokwerk kon onderscheiden, en dat duurde lange tijd. [...] Toen verscheen een geweldig groot schip, dat voor met het galjoen in de grond scheen te zinken en met het achterschip omhoogstak en daar scheen nog een ander schip voorbij te zeilen. Dit gezicht duurde omtrent drie uren. [...] En in

het oostnoordoosten vertoonde zich een leeuw, blijvende aan de noordkant van de schepen, en onder deze vertoonden zich vreemde diergestalten, die alle in schepen veranderden. Maar hoe die schepen wendden of keerden, de leeuw bleef in het noorden gedurende het hele gezicht.

‘De beduiding wil God ons genadelijk doen ervaren,’ meent de correspondent van de *Mercurius*. Enkele maanden later zouden de lezers het weten: er kwam weer een oorlog met bloedige zeeslagen, maar de Nederlandse leeuw zou zich handhaven. (VdK)

Gorcum

JAN VAN ARKEL III EN DE DANKBARE KOOPMAN

Jan van Arkel ontmoette eens een jonge koopman op straat in Gorcum. Zijn koopmanswaar was niet waardevol en hij vroeg aan Jan van Arkel om hem te helpen. Jonker Jan vond de jongeman wel aardig en zei: ‘Laet mij zien, wat hebstu in dijn marse?’ [een mars is een mand voor koopwaar]. Het bleek niet veel soeps te zijn. Jan van Arkel wilde de jonge koopman wel wat geld lenen. Hij

De koopman ontvangt Jan van Arkel in zijn huis te Genua. Op de achtergrond is de zwaan uit het familiewapen van de Van Arkels op de woning zichtbaar. Tekening van P.A. de Hoon uit 1962.

hielp hem onder voorwaarde dat zij samen de winst zouden delen, en dat Van Arkel zijn compagnon zou worden. De koopman accepteerde het aanbod hartelijk en trok hierna het land door. Na een jaar was zijn mars in waarde toegenomen en had hij aardig wat geld verdiend. Daarop keerde hij terug naar de jonker in Gorcum, die de afspraak eigenlijk al vergeten was. De koopman wilde de heer van Arkel zijn deel van de winst geven. Jan van Arkel ging niet akkoord, maar gaf in plaats daarvan weer wat geld aan de koopman, opdat de mars wederom in waarde zou stijgen. De koopman bedankte de heer van Arkel en ging weer heen. De zaken gingen goed en in korte tijd werd hij een rijke koopman, die ook in verre landen op pad ging. Uiteindelijk kwam hij in Italië terecht. In Genua trouwde hij met een rijke weduwe. Hij werd rijker en rijker, maar nooit vergat hij Jan van Arkel. Het wapen van de Van Arkels liet hij aanbrengen op zijn huis in Genua.

Op een zekere dag vertrok Jan van Arkel naar Jeruzalem. Hij werd in het Heilige Land tot ridder geslagen. Op de terugweg werd hij echter in Genua beroofd van al zijn bezittingen. Alleen de kleding die hij aanhad mocht hij behouden. Jan van Arkel wist niet hoe hij terug moest komen in Gorcum en stuurde zijn dienaars erop uit om naar goede lieden of bekenden te gaan zoeken in de stad. Terwijl heer Jan in de kerk tot God en Moeder Maria om hulp bad, zochten zijn dienaars naar iemand die geld wilde lenen. Na lang zoeken kwamen ze in een mooie straat, waar ze het Arkelse familiewapen op een huis aantroffen. Ze waren zeer verast toen ze hoorden dat de huiseigenaar uit 'Leech-Allemainge' [Neder-Duitsland] kwam. Tot hun grote verwondering woonde de rijke koopman uit Arkel in het huis. Zij vertelden het verhaal van Jan van Arkel, waarop de koopman zei: 'Dit huys ende die helft is hem geschoncken, want met zijnen geld heb ick het bovengewonnen.' De knechten van Van Arkel loofden God, en vroegen de koopman om met hen mee te gaan naar de Lieve-Vrouwewerke, waar hun meester wachtte. In de kerk aangekomen troffen ze de bedroefde heer van Arkel aan, die verheugd was bij het zien van de koopman. Een aantal dagen vertoefde Jan van Arkel in het huis van de Arkelse koopman. De koopman vertelde aan heer Jan hoe hij zo rijk geworden was. Hij wilde de helft van zijn geld dan ook aan hem

geven, want 'de helft hoorde van Godts wegen hem toe'. Zo zou de berooide Van Arkel eveneens met zijn gezin weer naar Gorcum kunnen afreizen. Jan van Arkel dankte de koopman voor dit aanbod. Hij liet zich op zijn terugreis vergezellen door een van de trouwste knechten van de koopman, zodat hij het geleende geld direct mee terug kon geven. Uiteindelijk kwam Jan van Arkel na een lange reis weer in Gorcum aan. In het vervolg hield hij 'alle die arme koomankens in eere ende gaf hem gerne gelt om haer marse te verbeteren'.

Over Jan van Arkel zijn diverse volksverhalen in omloop. In veel gevallen is het echter de vraag met welke Jan we van doen hebben. Het geslacht Van Arkel kent namelijk vele Jannen, en door de geschiedschrijvers worden zij op verschillende manieren met Romeinse cijfers aangeduid en soms door elkaar gehaald, of enkel als 'Jan' vermeld. Zo wordt Jan I van Arkel (ca. 1233-1272) ook Jan van Arkel VIII genoemd, of Jan de Sterke. Deze heer en ridder van Gorcum trok zich volgens het verhaal bij binnenkomst in de stad, met paard en al, op aan de grote balk in de Dalempoort. Jan V van Arkel (1362-1428), heer van Arkel en stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland, komt eveneens in menig volksverhaal aan bod. Jan van Arkel III († ca. 1115) is echter de hoofdrolspeler in het verhaal van de dankbare koopman. Deze Jan ging als knaap mee op de eerste kruistocht in 1096 en werd in Jeruzalem door Godfried van Bouillon tot ridder geslagen.

Volgens een andere sage kreeg deze Jan van Arkel III het tijdens zijn reis naar het Heilige Land aan de stok met een Hongaarse edelman. De Hongaar beweerde namelijk dezelfde wapentekens te dragen. In een duel won Van Arkel van de Hongaar. Hij doodde hem echter niet, maar spaarde zijn leven.

Diverse kronieken willen ons doen geloven dat adellijke geslachten afkomstig zijn uit Troje. Dit is ook het geval bij de Van Arkels. De afbeelding van de zwaan op het familiewapen komt volgens de sage van een echte zwaan, die de eerste Van Arkels, op zoek naar een vestigingsplaats, naar hun woongebied in het huidige Zuid-Holland bracht.

Het kroniekverhaal is recenter in aanverwante versies ook opgetekend in Friesland, Noord-Holland en Noord-Duitsland; zie: Swichum). De moraal van het verhaal is duidelijk: wie goed doet, goed ontmoet. Het novelle-sprookje is in de Gorcumse variant in feite geworden tot een religieuze sage, waarbij de vrome pelgrim en kruisvaarder Jan van Arkel een van de Bijbelse deugden in ere

houdt, namelijk het helpen van de armen. Hiervoor wordt hij door God beloond. Het Gorcumse verhaal duikt op in de kronieken van de Gorcumse priester en kanunnik Dirck Franckensz. Pauw (tweede helft van de vijftiende eeuw) en Abraham Kemp, in 1656. Het is later door diverse schrijvers overgenomen en bewerkt. Verzamelaar J.R.W. Sinninghe vertelt in zijn *Hollandsch sagenboek* (1943) dat het verhaal hem op de lagere school tijdens geschiedenisles werd verteld.

Veehouder Dirk Schuurman vertelde in 1903 aan verhalenverzamelaar en arts Cornelis Bakker hetzelfde verhaal met 'kapitein van Arkel' in de hoofdrol, zo genoemd naar zijn schip, dat Arkel heette. Een 'jodejongen' neemt de plaats in van de koopman. Hij vertelt eveneens een versie waarin het voorval zich afspeelt bij de Nieuwe Brug in Amsterdam. De familienaam blijft in de verhalen dus hetzelfde, maar soms is de hoofdrolspeler kapitein, in andere gevallen telg uit het adellijke geslacht. De koppeling tussen de familienaam en de adellijke familie is ooit vergeten, en de heer van Arkel is in de mondelinge overlevering tot kapitein geworden.

De volksverhalen over de Van Arkels en over de Gorcumse geschiedenis werden nogmaals op schrift gesteld (in hedendaags Nederlands) door H.F. van Peer (1917-1978), journalist en schrijver, in het lokaal populaire boek *Sterke Gorcumse Verhalen*. Hij schrijft: 'Geen zwaar historisch betoog, maar gezellig vertellen. Er is hierbij geen ruimte voor uw commentaar of kritiek. Laat u alleen meenemen door de kroniek en door wat mogelijk en zelfs zeker niet waar is. Het is overigens voor de schrijver aantrekkelijk om eens ongestraft, zagezegd in commissie, te kunnen liegen.' Door te putten uit de schriftelijke overlevering hield Van Peer de oude mondelinge Gorcumse sagen en legenden, tot op de dag van vandaag, in roulatie. (RAK)

Den Haag

OUD-BOVETJE EN FILIPS DE GOEDE

In het verleden zijn er in Nederland het fanatiekst verhalen verzameld in het noorden, oosten en zuiden. Met name in provincies als Friesland en Limburg werden verzamelde volksverhalen ingezet om de regionale eigenheid, de eigen taal en cultuur te benadrukken. Het waren met name de regionale culturen die zich door de dominante Hollandse cultuur het meeste onder druk gezet voelden. In de Hollandse, en in het bijzonder de stedelijke cultuur werd opvallend weinig verzameld: immers, de dominante

cultuur voelde geen noodzaak om zich door middel van volksverhalen te bewijzen. Den Haag is zo'n stad waarin destijds relatief weinig volksverhalen zijn verzameld. In het *Hollandsch Sagenboek* van J.R.W. Sinninghe uit 1943, die al geruime tijd voor een standaard gehouden wordt, staan betrekkelijk weinig Haagse volksverhalen.

In de oudere verhalencollectie van G.J. Boekenoogen van rond 1900 blijken veel vertellers (die onder meer verhalen, raadsels, rijmen en liederen naar hem opstuurden) juist wel uit de Hollandse provincies afkomstig te zijn. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat er in het westen meer oproepen in kranten en tijdschriften zijn gedaan dan elders in het land, en in de steden in het westen de meeste lezers zaten. In deze collectie zijn wel bijzondere 'Haagse' verhaalversies opgenomen. Zo stuurde de in Den Haag geboren en woonachtige schrijfster Cornélie A. Noordwal (1869-1928) in 1894 het sprookje over Oud-Bovetje (in de betekenis van 'boeffje') aan Boekenoogen. Ze had dit sprookje gehoord van haar grootvader (geboren in de achttiende eeuw). Het gaat (licht bewerkt) als volgt:

Er was eens een Oud-Bovetje. Hij had veel kindertjes waar hij op moest passen. Oud-Bovetje was erg bang voor de wolf en ook de kindertjes waren er bang voor. Op een dag moest Oud-Bovetje de deur uit. Hij was bang dat, terwijl hij weg was, de wolf bij de kindertjes zou komen en ze zou opeten. De wolf hield daar namelijk enorm van. Oud-Bovetje nam dus een besluit. Hij verborg alle kindertjes heel goed, opdat de wolf ze niet zou kunnen vinden. Zo zette hij er een op tafel, een onder de tafel, een op de schoorsteen, een in de bedstee, een op de stoel, een onder de stoel, een in de braadpan, een op de braadpan, een op de melkkan, een in de melkkan en een onder de melkkan. Kortom, de kindertjes waren uitstekend verstopt. Nu zei Oud-Bovetje tegen de kindertjes: 'Als de wolf nu aan de deur klopt en roept: "Kindertjes, kindertjes! Doe open!", dan doe je niet open, maar roep je: "Ik durf niet, de wolf zal me bijten." Beloof je me dat?' 'Ja, Oud-Bovetje,' riepen de kindertjes, 'dat beloven we!' 'Goed,' zei Oud-Bovetje, 'dag, kindertjes', en hij ging heen. De kindertjes zaten héél stil en durfden zich niet te verroeren. Ze hoopten maar dat de wolf niet zou komen. Maar jawel, tien minuten later werd er geklopt. Héél hard geklopt. Een schorre wolvenstem riep: 'Kindertjes, kindertjes, doe open!' De kindertjes waren stijf van schrik. Eindelijk riep het kind in de melkkan: 'Ik durf niet, de wolf zal

Links: Filips de Goede vindt een dronkaard (hier genaamd: Willem) in het Voorhout. Rechts: De dronkaard als vorst gekleed.

me bijten!' Nu herhaalde de wolf zijn vreselijk ge-roep nog drie keer. Telkens herhaalden de kindertjes hetzelfde, want ze wilden niet dat de wolf hen zou bijten. Uiteindelijk begon het de wolf te vervelen. Hij had veel boodschappen die middag en het duurde hem te lang. Hij nam een aanloopje en blies vreselijk hard. Hierop vloog de deur met een verbazende knal van pure schrik open. De wolf trad binnen en at al de kindertjes op. Daardoor werd de wolf natuurlijk vreselijk dik. Zo dik dat zijn overjas niet meer dicht kon. Op dat moment kwam Oud-Bovetje thuis. In één ogenblik overzag hij de situatie en riep: 'Waar zijn mijn kindertjes?' Niemand gaf antwoord. 'Jij hebt ze opgegeten,' zei Oud-Bovetje tot de wolf. Oud-Bovetje nam toen een groot mes dat toevallig op tafel lag, en sneed de buik van de wolf open. Een voor een huppelden de kindertjes eruit, vrolijk en gezond en wel. Dat was een vreugde. Oud-Bovetje omhelsde ze allemaal. Hij gaf de wolf een naald en draad om zijn buik weer dicht te naaien. De wolf ging heen en kwam nooit meer terug. Oud-Bovetje leefde heel gelukkig met zijn kindertjes. En dit is nu de ware geschiedenis van Oud-Bovetje.

Het verhaal van Oud-Bovetje is een variant op het sprookje van de wolf en de zeven geitjes, en ontleent bovendien een belangrijk motief aan het sprookje van de

wolf en de drie biggetjes. Het sprookje van de Wolf en de zeven geitjes kent een wijde verspreiding over Europa en Azië, en is ook opgetekend in Amerika en Afrika. In eenvoudige vorm is het voor het eerst aangetroffen in de Latijnse verzameling van Aesopische fabels, toegeschreven aan Romulus (ca. vijfde eeuw). In de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm komt het eveneens voor. In een andere Nederlandse variant met Oud-Bovetje in de hoofdrol laat de wolf een keiharde wind. Hierdoor vliegt de huisdeur met veel gekraak open. Deze variant werd eind negentiende eeuw opgetekend bij een dienstbode, net als Noordwal afkomstig uit Den Haag. Sinninghe bewerkte het sprookje van Oud-Bovetje herhaalde malen (eenmaal in Schevenings dialect). In een Amsterdamse versie heet de hoofdpersoon Bobetje en is deze heel klein van omvang. In 1899 tekende ook de arts Cornelis Bakker uit Broek in Waterland het verhaal op. Het sprookje van de wolf en de zeven geitjes, en zijn Oud-Bovetje-variant, is een kindersprookje. Het behandelt de zogenoemde kinderschrik, waarbij kinderen op het hart wordt gedrukt om de boze buitenwereld buiten de deur te houden.

In het *Hollandsch sagenboek* vermeldt Sinninghe eveneens een ander sprookje dat hij aan Den Haag koppelt, en daar ook plaatsvindt. Het gaat ongeveer als volgt:

Eens ging Filips de Goede, toen hij op het hof te Den Haag verblijf hield, met enkele edelen uit rij-

den in het bos. Daar trof hij een dronken boer aan, die in het gras lag. 'Laat die kerel oppakken en naar het Hof brengen,' zei de hertog, 'maar doe het voorzichtig. Maak hem niet wakker.' Dat gebeurde. De boer werd op het hof gebracht en in een prachtig bed gelegd. Toen de dronkaard de volgende dag wakker werd, dacht hij dat hij droomde. Kamerdienaars en pages omringden hem en bogen voor hem als een vorst. Ook brachten ze hem vorstelijke kleren. Toen ze hem gekleed hadden kwamen de edelen hem begroeten. Ze vroegen of hij goed geslapen had en namen hem mee naar buiten in de hof. 's Middags werd hem een maaltijd voorgeschoteld. Er kwamen zoveel knechten om hem te bedienen dat hij bijna niet eten kon. Hij had nauwelijks genoeg gegeten toen de heer hem weer kwam halen om mee te gaan op jacht. Ze wachtten zijn antwoord niet eens af, maar namen hem mee naar buiten. Daar stond zijn paard al rijklaar. Vier stalknechten hielpen hem erop. Daar ging de stoet, met jagers en honden, de bossen in. Omdat hij niet paardrijden kon viel de man steeds van zijn paard. Maar telkens werd hij weer op het paard gezet en voortgejaagd. Toen 's avonds het jachtgezelschap eindelijk naar het hof terugkeerde stond er weer een maaltijd gereed. De boer was liever naar bed gegaan, want al zijn ribben deden hem zeer. Toch werd hij weer onder de arm genomen en in de eetzaal gebracht. Na de maaltijd kwamen er minstreels en potsenmakers. Toen begon de boer voor het eerst te lachen. En telkens als hij lachte werd hem een volle beker gebracht, die hij gretig uitdronk. Zo werd hij al snel weer even dronken als de vorige dag, toen de hertog hem vond. 'Dat is het einde van de grap,' zei Filips de Goede. 'Trek hem nu weer zijn eigen kleren aan. Leg hem op dezelfde plek in het bos neer waar hij gisteren lag.' En daar ontwaakte de boer de volgende morgen. Hij dacht dat hij nog nooit zo'n vreemde droom had gehad.

Filips de Goede (1396-1467) was vanaf 1419 tot aan zijn dood hertog van Bourgondië. Tijdens zijn bestuur verwierf hij onder meer de graafschappen Holland, Henegouwen en Zeeland. Dat het voorval daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, is onjuist. Het verhaal is een te Den Haag gelokaliseerd sprookje, dat ook internationaal bekend is. Het verhaalttype komt onder meer voor in *Duizend-en-een-nacht*. Ook Shakespeare gebruikt het verhaalmotief in *The*

Taming of the Shrew (1595). Het verhaal is in heel Europa opgetekend, maar ook in een land als Jordanië.

Het sprookje heeft Sinninghe bewerkt naar een verhaal uit 1874 in het tijdschrift *De Oude Tijd*, waar de dronken antiheld rondgaat onder de naam Jaap. Een oudere variant is te vinden in *Nederlandsche legenden* uit 1842. In deze verhalenbundel, die zou teruggaan op onbekende Franse bron(nen), wordt verteld dat in sommige verhaalversies Brugge of Dijon de plaats van handeling is. In het verhaal heet de dronkaard Willem van Nieuwen. Hij is schoenlapper op de Korte Poten te Den Haag. Voor even is hij graaf van Holland wanneer Filips de Goede hem meeneemt. In deze versie wordt de dronkaard verliefd op een hoveling. In feite wordt de man – of eerder nog het publiek – met de neus op de feiten gedrukt: er zijn betere carrières denkbaar dan die van dronkaard. (RAK)

Haastrecht (gem. Vlist)

TE HAASTIG RECHTGESPROKEN

Sommige plaatsnamen vragen gewoon om een naamsverklarend verhaal. Zeker de naam van het dorp – of de stad, daarover verschillen de meningen – Haastrecht in de Krimpenerwaard. De naamkundigen zijn het er wel over eens dat Haastrecht is samengesteld uit de persoonsnaam Haveke en *drecht* 'veer, vaarwater' – in 1108 wordt de plaats dan ook *Havekesdret* genoemd –, maar toen dit eenmaal niet meer duidelijk was, zocht de volksfantasie andere verklaringen. Zo zou de naam zijn oorsprong vinden in het feit dat de IJssel, of de weg over de dijk ernaast, daar 'haast recht' loopt, of dat de toren er 'haast recht' zou staan. Ook werd wel gedacht dat de rivier er zo ondiep was dat er een drecht in de zin van oversteekplaats voor hazen was, maar het bekendst werd toch de volgende overlevering, die we voor het eerst vinden in het katern 'Haastrecht' in het vijfde deel (1795) van de achtdelige reeks *De Nederlandsche Stad- en Dorpsbeschrijver* (1791-1811) van de Amsterdamse broodschrijver Lieve van Ollefen (1749-1816):

Enige eeuwen geleden had de baljuw van Haastrecht een crimineel gevangen gekregen, net in de tijd van de hooioogst. De rechters, die boeren waren, hadden hun handen vol werk en alleen tijd gehad om het doodvonnis over de misdadiger uit te spreken, maar nu ontbrak het aan tijd om het vonnis ten uitvoer te brengen, en om het uit te stellen en de gevangene tot een passende gelegen-

heid vast te houden, dat was vanwege de daarmee gepaard gaande kosten ook bezwaarlijk. Dit alles in aanmerking genomen zijnde werd besloten de gevangene voor te stellen om de tijd dat hij op de dood moest wachten, door te brengen bij zijn vrienden en bekenden, teneinde behoorlijk afscheid van hen te nemen, om dan op zekere bepaalde tijd terug te komen om opgehangen te worden (want volgens het vonnis zou hij 'met den koorde' worden gestraft). De gevangene zei dat hij dit voorstel wel aan wilde nemen, maar bracht zijn rechters onder het oog dat hij geen geld had en zijn familie hem niet kon onderhouden, en dat hij daarom lichtelijk genoodzaakt zou kunnen worden om weer te stelen, en dan gevaar liep elders in handen van de justitie te komen, waardoor hij zijn thans gegeven woord van eer, van te zullen terugkomen, niet zou kunnen gestand doen. De rechters vonden dit gegrond en legden met elkaar voor de gevangene wat geld op tafel, genoeg om reis- en kostgeld te hebben. De suppliant, deze penningen ontvangen hebbende, vertrok, maar vergat, zoals men denken kon, op de vastgestelde dag, waarvoor de nodige voorbereidingen intussen waren gedaan, terug te komen.

Omtrent een jaar daarna viel andermaal een criminele gevangene in hun handen (nu een vrouw), en wel toevallig juist in een tijd van drukke bezigheden. Daarom besloten ze, om niet weer bedreven te worden, de misdadigster onverwijld, zonder vorm van proces op te hangen. Wat ook gebeurde. Enkele dagen later ontdekte men evenwel dat men veel te overijld te werk was gegaan, want de vrouw was onschuldig. Daarom zou Haastrecht niet alleen zijn halsrecht [recht om doodstraf te voltrekken] verloren hebben, maar ook zijn naam gekregen hebben, omdat overhaast rechtgesproken was.

Het zal zo niet gebeurd zijn, maar Haastrecht had wel een halsrecht en een galg, en daar waren de Haastrechtvaarders ook trots op. Of hij ooit gebruikt is, weten we niet en waar hij precies stond is ook niet duidelijk; misschien heeft de polder Galgoord daar zijn naam aan te danken. Hoe dan ook, in de jaren dertig van de twintigste eeuw vertelde men deze humoristische anekdote nog in de omliggende dorpen, zij het iets ingekort, zonder de inbreng van de dief dat hij geen kostgeld had en dus ook zonder dat hij geld meekreeg. Rechtstreekse parallellen van deze

overlevering kennen wij niet, maar het verhaal doet sterk denken aan een lange tijd in Nederland (met name Friesland), Duitsland en Hongarije gangbaar verhaal: de magistraat van een stad (Dokkum bijvoorbeeld) besluit een misdadiger geld te geven om zich te laten ophangen (geselen, brandmerken) waar hij wil, omdat hun galg veel te mooi voor hem is of omdat ze zelf geen galg of beul hebben. Zo kan het recht op de gemakkelijkste en goedkoopste wijze zijn loop krijgen. (VdK)

Hendrik-Ido-Ambacht

DE BOER, DE BALJUW EN DE GOEDE GRAAF

Een boer uit Hendrik-Ido-Ambacht had een prachtige, vette koe. Iedereen was jaloers op hem en al snel hoorde de baljuw van het dier. Hij moest en zou de viervoeter krijgen en vertrok naar het dorp. De boer weigerde het dier aan de baljuw af te staan. Het was zijn beste en mooiste bezit. 'Niets mee te maken,' zei de baljuw, die de koe op hardhandige wijze meenam. Hij gaf er een minder goede koe voor terug. De boer was razend en vertrok naar Henegouwen om zijn beklag te doen bij graaf Willem III. De graaf, die ziek in bed lag in het Franse Valenciennes, schreef een brief aan de schout van Dordrecht. De baljuw was namelijk een neef van de schout. Samen moesten zij naar Frankrijk komen. Willem III vroeg aan de baljuw waarom juist hij, belast met de rechtspraak, geweld had gebruikt tegen een van zijn onderdanen. De baljuw antwoordde dat hij in ruil een koe aan de boer uit 't Ambach' had gegeven. Zo luidde het vonnis van Willem de Goede: 'U betaalt honderd gouden Franse kronen aan de boer.' Maar hij vervolgde: 'U hebt nu de schuld aan de boer afgelost, maar de schuld aan mij nog niet.' Willem liet de baljuw ogenblikkelijk biechten, haalde een scherprechter en trok het zwaard uit de schede. De baljuw werd ter plekke onthoofd. Het lijk gaf hij mee aan de schout van Dordrecht, die, bang voor represailles van de graaf, de boer het geld van de dode baljuw gaf.

Graaf Willem III (1304-1337) had de reputatie van voorbeeldig en rechtvaardig vorst. In het volksverhaal spreekt hij de baljuw aan op zijn verantwoordelijkheden. Een baljuw spoorde, uit naam van de graaf, misdadigers op en zat de rechtbank voor. De baljuw heeft in het verhaal

Het Oordeel van Willem de Goede. Schilderij van N. van Galen (1657).

zijn macht misbruikt als rechter en heeft de graaf verraden. Om zijn macht te tonen, en als afschrikwekkend voorbeeld, komt Willem met zijn glasheldere vonnis. Willem kreeg de bijnaam 'de Goede' zeer waarschijnlijk om zijn goedheid voor het lagere volk en zijn burgerlijke onderdanen, zijn zorg voor welvaart, orde en goed bestuur, en de rechtvaardige en humane uitoefening van zijn vorstelijke plicht. Het verhaal van de bestraffing door Willem 'de Goede' wordt al genoemd in het *Goudsch kroniekje* van 1478 en de *Divisiekroniek* van 1517. Willem III wordt in ieder geval pas tegen het eind van de Middeleeuwen 'de Goede' genoemd en het volksverhaal kan ook later aan de graaf zijn gekoppeld om de bijnaam 'de Goede' te verklaren.

De rechtspraak van de rechtvaardige rechter was gedurende de zestiende tot de achttiende eeuw niet alleen het populairste, maar ook het veelvuldigst uitgebeelde tafereel uit de vaderlandse geschiedenis. Een schilderij met afbeelding van het voorval kwam sinds de zestiende eeuw voor in de raadzaal of op de vierschaar (het plaatselijk gerecht) van vrijwel elke Hollandse stad. Het oudst bekende schilderij is van Nicolaes Jacobsz. van der Heck uit 1618. Het verhaal van Willem de Goede is ook ge-

bruikt voor het toneelstuk *Baillju van Suydt-Hollandt ofte Ghetoomde Vermetelheit* door Goudanus uit 1630.

Het verhaal zou in het midden van de vijftiende eeuw voet aan de Dordtse grond hebben gekregen. In ieder geval vanaf de zeventiende eeuw krijgen de baljuw en schout een naam in het verhaal, respectievelijk Kwekel (Quekel) en ridder Kleys Oem. In een latere Dordtse versie neemt de schout zijn neef, baljuw Kwekel, mee naar Dordrecht om hem als afschrikwekkend voorbeeld aan een kraan op te takelen. Volgens de verhalen werd de dode baljuw op 27 februari 1338 opgehesen aan de kraan die aan de Nieuwe Haven bij de Houttuinen stond. De kraan werd rood van het bloed en heette sindsdien kraan Roodermond. De wei te Zwijndrecht waarin de koe stond, werd Koedief genoemd. In feite zijn dit achteraf verzonden verhalen, om de niet meer begrepen namen Roodermond en Koedief te verklaren. Zo heeft Roodermond werkelijk bestaan, maar heeft de kraan zijn naam te danken aan de rode menie – loodoxide – waarmee de kap was ingesmeerd.

De rechtvaardige rechtspraak is waarschijnlijk in het midden van de vijftiende eeuw aan het gebied rondom Hendrik-Ido-Ambacht gekoppeld, om de vorst Willem III te eren. Het verhaal is verder ook bekend in Kennemerland.

Tevens kennen we het verhaal met graaf Herkenbald van Bourbon in de hoofdrol. Het zou echter van veel oudere, oosterse oorsprong kunnen zijn. De oudst bekende versie gaat terug tot de kalief van de Abassiden, Haroen al-Rashid, die ook voorkomt in de verhalen van *Duizend-en-een-nacht*. De rechtvaardige rechter Haroen al-Rashid werpt de schuldige hier rigoureuus in de vlammen. (RAK)

Katwijk

DANSENDE CHATTEN

Begin november 1655 verklaarde de nachtwaker van Katwijk dat hij op het kerkhof veel mensenstemmen had horen zingen, en wel het lied van de goede Bastiaan. Toen hij eropaf ging, zag hij achter de kerk op een klein heuveltje een grote menigte zwarte katten die daar aan het dansen waren op hun achterste poten in een kring, terwijl ze elkaar vasthielden. In het midden van de kring zat een beest, met de omvang van een grote hond. Dichterbij gekomen hitste de nachtwaker zijn hond tegen de katten op. Die hielden op met zingen en dansen, maar bleven wel stil zitten. De hond durfde niet dichterbij de katten te komen en liep weer terug naar zijn baas. Die hitste zijn hond weer op, zodat die weer op de katten af rende. Onmiddellijk kwamen er zes of acht uit de kring en één of twee besprongen de hond, maar hielden hem niet vast. De nachtwaker sloeg daarop een van de katten zes- of zevenmaal met zijn piek, zodat die bleef liggen en schreeuwde of steunde zoals een mens. De man ging daarna weg en liet de katten achter op het kerkhof met het grote beest nog steeds in hun midden. Een uur later kwam hij bij de molen van Katwijk en daar zag hij alweer een menigte katten op de wieden en de kap zitten. Voor het huis riep hij hoe laat het was en toen hij weer naar het dorp wilde gaan, riep de menigte tegen hem: 'Moordenaar! Moordenaar!' Dezelfde nachtwaker had omtrent Sint-Jacob tussen twaalf en één aan de oostkant van hetzelfde kerkhof twaalf of dertien zwarte katten stil zien zitten, en toen hij dichterbij kwam had hij op de muur van het kerkhof een kat gezien, die hij met zijn piek craf sloeg en bovendien verschillende malen met de scherpe kant stak om hem dood te maken. Maar hij merkte dat het lemmet niet door het lijf ging en meegaf zoals een blaas. Toen hij er weer kwam, was de kat verdwenen.

Dit verhaal verscheen in 1656 in een pamflet. De nachtwaker had kennelijk zijn redenen om deze verhalen publiek vast te leggen voor de schout en schepenen. Die verklaarden dat hij altijd bekend had gestaan als een eerlijk man en geen *desbauchant* (losbandig persoon) en ook lidmaat was van de gereformeerde kerk. Naar de redenen van deze publicatie valt slechts te gissen, maar het meest waarschijnlijk is dat het een poging betrof om een crimineel toverijproces van de grond te krijgen, zoals dat in die tijd op enkele andere plaatsen in Holland ook het geval was. Wat de nachtwaker ook van de katten gedacht mag hebben, degene die zijn verhaal liet drukken, zal ervan overtuigd zijn geweest dat het om toveressen ging en dat het beest de duivel was geweest. De tegenstemmen waren destijds evenwel beduidend sterker. Al twee decennia eerder had de Amsterdamse jurist Johannes van Heemskerck (1597-1656) geschreven dat het verhaal over de dansende katten in Katwijk gedroomd was, of dat een 'bedorven inbeelding' de hersens van de vertellers had beïnvloed. Kennelijk circuleerde het al eerder. Volgens Van Heemskerck hoorde het in dezelfde categorie thuis als wanneer mensen dachten dat ze dood waren, of van glas waren, of kikkers in hun buik hadden, of een neus hadden die tot aan hun schoenen reikte, of iets anders dat nog belachelijker was. Het waren allemaal 'beuzelpraatjes' of 'sprookjes', waarvan die over mensen die in mosselschelpen en eierschalen naar Engeland roeiden nog de minste waren.

Het boekje van Van Heemskerck was bedoeld als verstrooiende lectuur. Desondanks bevatte het een fel betoog tegen de vervolging van tovenaars en toveressen, met verwijzingen naar de destijds gangbare literatuur. Daaronder was het (toentertijd anonieme) werk van de Duitse jezuïet Friedrich Spee, 'een zekere godgeleerde en roomsgezinde'. Deze had veroordeelden de biecht afgenomen en was tot de overtuiging gekomen dat de meesten, zo niet allen, onschuldig waren. De enige reden waarom niet iedereen als tovenaars werd ontmaskerd, was omdat niet iedereen op de pijnbank werd gelegd (zie ook: Oudewater). Bijeenkomsten van 'kollen en kolrijers' waren niet werkelijk, aldus Van Heemskerck. Mensen dachten dat alleen maar. En Katwijk had zijn naam te danken aan de Chatten, een 'dapper en vrij volk' dat tweeduizend jaar eerder met de Batavieren de Rijn af was komen zakken.

Het idee dat toveressen bijeenkomsten hielden was beslist niet inheems; het was, uiteindelijk vanuit de Zwitserse Alpen, langzaam hier te lande binnengedrongen in het kielzog van de criminele processen tegen personen die van toverij werden verdacht. Toen er uiteindelijk, meestal onder tortuur, naar gemeenschappelijke ont-

moetingen werd gevraagd, zette dat een proces in werking waarbij opvattingen die wel inheems waren opgenomen werden in het intellectuele, demonologische gedachtegoed dat de ideologische pendant vormde van de vervolgingspraktijk (zie ook: Oostbroek). In de Noordelijke Nederlanden is de kattendans op uiteenlopende plaatsen aangetroffen in procesmateriaal uit de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, niet noodzakelijkerwijze met een centrale duivelse figuur. Elders komen geen kattendansen voor, wat de conclusie rechtvaardigt dat het hier een van die geïncorporeerde voorstellingen betreft die weliswaar Nederlands waren, maar niet specifiek aan Katwijk verbonden. Dat wijst er weer op dat het oorspronkelijk niet om een bijeenkomst van toveressen ging ('heks' was destijds ook geen Nederlands woord), maar van andere wezens. Over wat dat dan wel waren, is slechts te speculeren, maar dat het vrouwelijke wezens waren, lijkt buiten kijf te staan. (WdB)

Kinderdijk

(gem. Nieuw-Lekkerland)

HET KINDJE EN DE KAT OP DE WIEG

De watersnoodramp van 1953 staat in het huidige collectieve geheugen gegrift, maar in het middeleeuwse Nederland, toen de dijken regelmatig doorbraken, moet de immense vloed van 1421 diepe indruk hebben gemaakt en enorm tot de verbeelding hebben gesproken. Op 18 november van dat jaar overspoelde de Grote Waard bij Dordrecht. Volgens het verhaal verdronken tweeënzeventig dorpen tijdens deze Sint-Elisabethsvloed. Niettemin vond er in deze bange dagen een klein mirakel

plaats: er spoelde een wieg aan land met een kind erin. Een kat had de wieg in evenwicht gehouden door van de ene op de andere kant te springen. Waar de wieg aan de wal werd gehaald, heet het nog altijd de Kinderdijk. Het katje sprong van de wieg en rende verdwaasd de dijk op. Volkomen uitgeput verdronk het dier alsnog in Kinderdijk, bij Kattewiel.

De sage over de redding van een kindje in een wieg door een kat wordt onder meer gekoppeld aan Kinderdijk en zou de dorpsnaam verklaren. Waarschijnlijk is het verhaal pas in de negentiende eeuw aan Kinderdijk gehecht, om de onduidelijke herkomst van de naam uit te leggen. De naam van de dijk bij Alblisserdam bestond echter rond 1370 al, een halve eeuw voor het wiegje kon aanspoelen. In werkelijkheid heeft de naam te maken met de heer Van der Giessen, die verantwoordelijk was voor Kinderdijk. Toen hij in 1370 overleed kregen zijn kinderen de onderhoudsplicht. De bevolking sprak sindsdien van de 'kinderendijk'.

In plaats van achttien tot twintig verdronken dorpen worden in de schriftelijke overlevering tweeënzeventig verdronken kerspelen vermeld om de natuurramp oudtestamentische proporties te geven. En in plaats van rond de vierduizend slachtoffers werd al snel over honderduizend doden gesproken tijdens de Sint-Elisabethsvloed.

Volgens Dordtse overleveringen (voor het eerst opgetekend in de zestiende eeuw) bracht de kat het kindje bij (onder meer) de Spuipoort in Dordrecht aan wal. Het geredde meisje groeide op in de stad en kreeg de naam Beatrix: 'de gelukkige'. Op latere leeftijd zou het meisje trouwen met Jakob Roerom en een retabel – een bewerkte achterstuk van een altaar – hebben besteld ter herinnering aan haar wonderbaarlijke redding. Dit drieluik (uit

Gevelsteen op het Huis te Kinderdijk van het katje in de wieg.

Het katje op de wieg is geplaatst in het eerste kwartier van het officieuze dorpswapen van Kinderdijk, naast onder meer een van de molens.

ca. 1490) bevindt zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Velen meenden – en menen – af te stammen van het meisje in de wieg. In de achttiende eeuw was het ene ‘Vanderhoeve’ die vertelde af te stammen van het Dordtse meisje in de wieg, en tot op de dag van vandaag is er een Dordtse familie die meent tot het nageslacht van het kindje te behoren. Volgens een ander verhaal zou een Duitse familie evenzo afstammen van een kind dat op exact dezelfde wijze door een kat op een wieg werd gered.

Het volksverhaal over het aanspoelen van de wieg met kind plus kat komt tevens voor in plaatsen als Amsterdam, Cadzand, Houweningen (een dorp dat vergaan is tijdens de Sint-Elisabethsvloed), Kattendijke, Sneek, in Utrecht op de Neude (waar een gevelsteen aan het verhaal herinnert), Winschoten, Sinswörden en Suggenthal (Duitsland). In Bergen (Noord-Holland) is er een muurschildering van het voorval. Voor al deze verhalen geldt dat ze eens werden verteld om hoop te geven in bange watersnooddagen.

Tussen Alblasserdam en Kinderdijk houdt een kleurrijke gevelsteen op het Huis te Kinderdijk de sage in leven. In Kinderdijk herinnert een afbeelding van het katje op de wieg, in het eerste kwartier van het officieuze wapen van de Belangenvereniging Kinderdijk, aan het volksverhaal. Het is te zien in een bovenlicht en op opgehangen vlaggen in het dorp. Voor buitenlandse toeristen,

die Kinderdijk met name aandoen voor de op de Werelderfgoedlijst voorkomende molens, is er het prentenboek *Katje, the Windmill Cat*, waarin de sage met kleurrijke platen wordt herverteld. (RAK)

Leerdam

EEN ZWARTE MERRIE

Een in Leerdam bezienswaardig monument is het Hofje van Aarden, een in 1770 door de rijke kinderloze weduwe Maria van Aarden-Ponderus gesticht dameshofje. Het staat op de plaats van het in 1574 door de Spanjaarden verwoeste kasteel van Leerdam, eigendom van de Oranjes, die het met de nog steeds gedragen titel van graaf van Leerdam door het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Buren (in 1551) in bezit kregen. Dit kasteel was in 1270 net buiten de stadsmuren gesticht door ene Pelgrin of Pelgrim van der Leede, een ridder van wie we verder weinig weten, behalve dan dat hij blijkbaar niet deugde en dat er een familierelatie was met de iets later opduikende, bekender geworden Van Arkels van Gorcum. De latere overlevering wist van hem te vertellen dat hij, als zovelen in de hoop op geestelijk (vgl. Faust) of – meestal – materieel gewin, zijn ziel onder bepaalde voorwaarden aan de vijand (de duivel) verkocht zou hebben, in de – ongegronde – overtuiging dat hij deze wel te slim af zou zijn. Hij had beter moeten weten, want zijn vader Folpaert, die ook al niet deugde en tevergeefs geprobeerd had de heer van Arkel om te brengen, was op klaarlichte dag in Haastrecht te midden van zijn vrienden van straat opgenomen en met grote stank door de lucht afgevoerd. Niemand heeft hem ooit weergezien, maar op de plek van zijn verdwijning lagen drie druppels bloed. Als dat geen duivelswerk was!

In zijn op 1483 gedateerde *Kronijcke des Landts van Arckel ende der Stede van Gorcum* beschrijft de Gorkumse geestelijke Dirck Franckensz. Pauw (die zich als passend bij zijn status in het Latijn Theodericus Pauli noemde) deze gebeurtenis en laat daar ook het leven en sterven van Pelgrin in exempelvorm zien, tot lering van het nageslacht: ‘Van de boosheid heer Pelgrins, zijn zoon, en ook van zijn dood.’ Latere geschiedschrijvers als Abraham Kemp nemen dit verhaal van hem over, maar voegen er niets nieuws aan toe. Behalve dit exemplen liet Pelgrin nauwelijks sporen na. Het woord is nu aan Pauli:

Pelgrin, zoon van Folpaert, werd heer van der Lee en van Haastrecht en was een slecht mens. Hij be-roofde de kerk, verkrachte eerbare maagden en de

vrouwen van goede mannen. Hij nam have en goed van zijn onderzaten en deed hun zoveel kwaad dat het moeilijk was uit te maken wie slechter was: de vader of de zoon. Deze heer Pelgrin liet, toen hij merkte dat niemand in zijn slot blijven kon, dit afbreken en bouwde het weer op aan de westzijde van Leerdam op de Lingen. Deze heer heeft, naar men zegt, een verbond gesloten met de vijand [d.i. de duivel] op de voorwaarde dat hij altijd gezond en voorspoedig zou leven tot hij op een schip over grote wateren zou varen met een merrie aan boord; op die dag zou hij sterven en verdoemd zijn. Hij meende dat hij de vijand kon verschalken door zich ervoor te hoeden dat hij ooit met een merrie zou varen in welk water dan ook.

Zo leefde hij voort in alle wellustigheid en alle onzuiverheid en in alle schandelijke zonden. Hij gaf om God noch Kerk en leefde niet naar diens geboden. Toch liet God hem lange tijd leven in de hoop dat hij zich beteren zou. Hij werd een oud man. Toen gebeurde het in het jaar 1303 op de dag na Maria-Hemelvaart [15 augustus]. Hij had veel edelen en ruiters verzameld, waarmee hij op Onze-Lieve-Vrouwe-Dag tegen de avond over de Lek in het Sticht van Utrecht gevaren was en had daar in de nacht enkele dorpen in brand gestoken. Hij roofde daar goederen en ving de mannen die niet weggelopen waren. Toen hij met zijn grote buit en gevangenen weer naar huis wilde varen kwamen de ridders van het Sticht met veel boeren bijeen en volgden hem haastig met bazuinen, trompetten en metalen hoorns om met hem te strijden of de gevangenen of de buit te heroveren. Toen hij dit merkte liet hij de gevangenen naar Beusekom overschepen en de buit liet hij achter. Toen de meesten overgezet waren en de vijand nabij en zijn hoofdlieden snel te scheep gegaan waren en hij als laatste met jonker Aert van Buren, die kanunnik was in de Dom van Utrecht, in een schip zou stappen waarvan de schipper het touw losmaakte waarmee het schip vastgebonden was, kwam er een zwarte man aangereden op een zwarte merrie die vreselijk hinnikte, zodat allen in het schip heel bang werden. En toen het schip snel van de wal stak op bevel van de heer Van der Lee, sprong zo de merrie met de zwarte man van de dijk in het schip, en terstond zonk het schip met allen die erop waren en zijn allen verdronken. Zo kreeg hij van de vijand zijn loon. (VdK)

Leiden

DE ARM VAN DE BURGEMEESTER, HUTSPOT EN HARING EN WITTEBROOD

Leiden werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) in 1574 voor de tweede maal maandenlang belegerd door Spaanse troepen. In de stad heersten al snel honger en pest. Vele burgers stierven. Desondanks bleef Leiden trouw aan Willem van Oranje. Burgemeester Van der Werff (1529-1604) zou tijdens de belegering van de stad zelfs hebben gezegd dat de bevolking zich niet moest overgeven. Desnoods aten ze zijn arm, of zijn hele lichaam op.

In de vroege zondagmorgen van 3 oktober 1574 snelde de weesjongen Cornelis Joppenszoon naar de Lammenschans, ongeveer een kilometer van de Leidse stadswallen. Hij was vergezeld van drie of vier vrijbuiters. Met twee melkschuitjes waren ze over de Singel gevaren. Toen ze bij de schans kwamen, was er geen vijand te bekennen. Die was die nacht vertrokken en de schans was verlaten. Hier vond Cornelis een kookpot met hutspot, die door (voor de komende geuzen) vluchtende Spanjaarden was achtergelaten. Hij nam de pot als zegeteken mee naar de stad. Zo kwam het eerste voedsel in Leiden. Enkele uren later kwam er een geuzenvloot over het onder water gezette land de stad ontzetten. De geuzen brachten brood

Beeld uit 1961 van 'de Leidse weesjongen' met de hutspot bij het NS-station Leiden Lammenschans.

en haring mee voor de uitgehongerde bevolking.

De verhalen over burgemeester Van der Werff en de hutspot ontbreken in de volksverhalenboeken en worden door de eeuwen heen als ware geschiedenis gepresenteerd. Ze zijn na de Tachtigjarige Oorlog echter bewust verzonnen als uiting van lokaal patriotisme. Het Leidse volk moest doorgaan als een goed volk, dat onder leiding stond van dappere en heldhaftige mannen. Zij hadden het gedurfd weerstand te bieden aan een veel sterkere tegenstander. In werkelijkheid was de Leidse bevolking verdeeld in voor- en tegenstanders van het Spaanse bewind. De meeste inwoners zullen er met name mee bezig zijn geweest de verschrikkingen van het beleg van Leiden te overleven. Leiden werd pas belegerd in 1573 en de stad werd op 26 mei 1574 voor de tweede maal afgesloten van de buitenwereld. Onder aanvoering van de door de prins van Oranje benoemde burgemeester Pieter Adriaansz. van der Werff en stadssecretaris Jan van Hout besloot de stad vol te houden.

In de eerste verslagen van de Leidse gebeurtenissen wordt met geen woord gerept over de voorbeeldige heldendaad van burgemeester Van der Werff. Volgens het verhaal zou hij dus zijn lichaam (of: zijn arm) hebben aangeboden aan de hongerige Leidse bevolking. Dit moment is op diverse schilderijen en schoolplaten vastgelegd.

Het verhaal duikt pas voor het eerst op in de tweede druk van *Corte beschrijvinghe van Fruytiers* (1577). Gedacht wordt dat het hier gaat om een geslaagde actie van Van der Werff zelf, om zijn persoon een heldenstatus te geven. Pieter Adriaensz. van der Werff is later uitgegroeid tot een volksheld. Elk jaar wordt op 3 oktober zelfs een aubade gehouden aan de voet van zijn standbeeld (al is dit een geromantiseerde weergave en weten we niet hoe hij er heeft uitgezien), in het naar hem vernoemde Leidse park.

Het verhaal van de hutspot wordt evenmin in ooggetuigenverslagen genoemd. Het is vrijwel zeker dat de pot, die in museum de Lakenhal bewaard wordt, authentiek is, maar er bestaat kans dat het verhaal is aangedikt of zelfs is verzonnen en aan een bestaande pot uit die tijd is gehecht. Het verhaal wordt voor het eerst genoemd in de *Beschrijvinge der Stadt Leiden* (1641) van I.I. Orlers. De hoofdpersoon in het verhaal is hier Gijsbert Cornelisz. Schaek, 'die uyt de Leytsche Burghers inde Schansse van Lammen ghecome is, ende dat hy tot bevijs van dien, daer uytgebracht heeft een Coperen pot, met gecookckten hutspot die de Spaensche Soldaten [...] daer gelaten hadde'. In andere gevallen wordt Cornelis Joppenszoon of Foppenszoon genoemd, van wie overigens niet wordt vermeld dat het een weesjongen was (zoals wel uit verscheidene verhaalversies blijkt en ook

De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff. Romantische voorstelling van M.I. van Bree, 1817. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

De bronzen kookpot, 'gevonden op 3 oktober 1574'.

op een standbeeld in Leiden staat). Over de vinder van de pot verschilt men nogal eens van mening. Vaak wordt gedacht dat Cornelis Joppenszoon (die in sommige versies ook wel Ewout wordt genoemd) de pot vond, en dat Cornelis Gijsbrechtz. Schaeck, de wachtmeester van de schutterij, de pot vervolgens mee naar huis heeft genomen. Hoe dan ook, aan Cornelis Joppenszoon wordt in de loop der eeuwen veel meer aandacht besteed dan aan Cornelis Schaeck.

De pot genoot eerst alleen in de familiekringen van Schaeck bekendheid. Later werd hij aan het Leidse museum de Lakenhal geschenken. De nakomelingen van Schaeck maakten de pot beroemd. Dat de pot (en het verhaal) van generatie op generatie is doorgegeven wil echter nog steeds niet zeggen dat het verhaal waar is. De erfgenamen kunnen hun voorouder (en familie) wat belangrijker hebben gemaakt en de verhalen hebben aangedikt.

Cornelis Joppenszoon duikt later in een officieel stuk uit 1588 nog een keer op. Hij vraagt aan de schepenen van Leiden om een baan als schipper op een beurtschip in Amsterdam te krijgen. Cornelis beroept zich daarbij op zijn rol in 1574, maar zijn sollicitatie wordt afgewezen. Het verhaal van 'de weesjongen, Cornelis Joppensz.' leeft echter voort in de schriftelijke en mondelinge overlevering. Jaarlijks wordt de Cornelis Joppenszprijs uitgereikt aan een persoon die de gemeente op speciale wijze van dienst is geweest. Zelfs de lokale carnavalsvereniging herinnert aan het verhaal en heet De Hutspotten. Ter ere van het ontzet wordt nog jaarlijks op 3 oktober door veel Leidenaren hutspot gegeten. De oudste vermelding van hutspotmaaltijden als volksgebruiken dateert pas uit het begin van de negentiende eeuw, maar waarschijnlijk gebeurde dit al veel eerder.

Hutspot bestaat tegenwoordig uit wortelen, uien, klapstuk (runderborst) en aardappelen. Aardappelen werden pas tegen het einde van de achttiende eeuw volksvoedsel in Europa. Vroeger verstond men onder hutspot echter niet één gerecht, maar een aantal, waarbij gehakt vlees het hoofdbestanddeel was. Daarnaast werd er water bij gedaan – of een ander vocht – en werden er allerlei soorten groenten en kruiden toegevoegd.

De manier waarop de 3de oktober werd herdacht was aanvankelijk sober. De allereerste herdenking in 1575 bestond uit een dankdienst in de Pieterskerk. Een paar jaar later vonden er spiegelgevechten plaats en werd er een tiendaagse jaarmarkt gehouden. In latere jaren werden toneelvoorstellingen gegeven, een parade van de schutterij gehouden en een carillonspel gespeeld.

In 1886 werd de 3 October-Vereeniging opgericht. Het doel van de vereniging was de jaarlijkse viering van de gedenkdag van het Leidens Ontzet te waarborgen. 3 oktober werd een feestdag voor iedere 'Leenaar'. Er worden sindsdien optochten gehouden, met een stoet van wagens. Ook wordt er vuurwerk afgestoken.

De geuzen zouden in 1574 haring en wittebrood hebben uitgedeeld aan de Leidenaren. Hierover wordt al een jaar na het Leidens Ontzet geschreven. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat het uitgedeelde voedsel slechts uit haring en wittebrood – een luxebrood – bestond. Tijdens de jaarlijkse 3 oktober-viering is de uitdeling van haring en wittebrood in het Waaggebouw een van de hoogtepunten van de dag. Hoewel deze voedseluitdeling zeer waarschijnlijk op waarheid berust, zijn de verhalen over de heldhaftige opoffering van de burgemeester en de Leidse weesjongen en zijn hutspot onder invloed van de opmars van de Oranjes voor zoete koek aangenomen. Toch zijn de verhalen over het Leids Beleg en het Leids Ontzet deel gaan uitmaken van het Leids erfgoed en worden ze zelfs jaarlijks tijdens een folkloristische viering op 3 oktober herdacht. (RAK)

Leiden

DE SMILEY-BENDE

In september 2003 ging onder Leidse scholieren en studenten het verhaal rond dat er in de stegen rond de Haarlemmerstraat, de bekendste winkelstraat van de stad, een verschrikkelijk gevaar loerde. Een bende die het voorzien had op meisjes stelde slachtoffers voor de keuze: 'Wil je een groepsverkrachting of een smiley?' In de overtuiging dat dat laatste een

ecstasytablet is met een lachend gezichtje erop, koken meisjes de smiley. Hierop werden hun mondhoeken met een mes opengesneden tot hun oren, zodat zij voor de rest van hun leven verminkt waren met een litteken in de vorm van een gruwelijke glimlach. Ook werd verteld dat de benedeleden zout in de wond wreven. Als daders werden het vaakst Marokkanen genoemd. In Leiden werden de verhalen over de Smiley-bende zo serieus genomen dat er op de studentensociëteit Augustinus op zeker moment een bordje werd opgehangen met de mededeling: 'Wees een heer: escorteer'.

De sage van de Smiley-bende is een lokaal verhaal in de zin dat de vertellers de plaats waar het gevaar dreigde exact konden situeren. Maar waar was die plek precies? Rond de Leidse Haarlemmerstraat of juist bij het Centraal Station, achter het Haagse station Hollands Spoor, bij de Pathé-bioscoop op het Rotterdamse Schouwburgplein, in een tunneltje onder de Van Heemstraweg in Zaltbommel, of in een van de tientallen andere plaatsen in Nederland waar het verhaal over de Smiley-bende werd verteld?

De vele varianten waren voor de een reden om het hele verhaal af te doen als een broodje aap, maar verhoogden voor de ander juist de geloofwaardigheid: kennelijk sloeg de bende in het hele land toe. Of misschien was het verhaal inderdaad begonnen als broodje aap, maar hadden bloeddorstige maniakken het nu in praktijk gebracht. De discussies woedden op studentenverenigingen en op schoolpleinen, en op tientallen blogs en forums op internet.

Hoewel de Smiley-bende door de combinatie van precieze plaatsaanduidingen en de actuele kwestie van criminaliteit door Marokkaanse Nederlanders een modern Nederlands verschijnsel lijkt, is het verhaal internationaal bekend en minstens een halve eeuw oud. Sagen over jeugdbendes die op het gezicht van hun slachtoffers een symbolische verminking achterlaten, doen al de ronde sinds de jaren vijftig. Zo kenden de Schotten destijds met scheermessen bewapende *gangs* en hun *Glasgow Grin*. Verhalen waarin een dergelijke verminking wordt gecombineerd met een strikvraag, werden in Engeland al verteld in de vroege jaren zeventig: 'Kan je moeder naaien? Ja? Nou, laat haar dit maar naaien!' De dreiging met verkrachting, ten slotte, komt voor in varianten die sinds 1999 zijn opgetekend in Spanje, Frankrijk en België. In Spanje is de smiley bekend als de clownslach, in Frankrijk als de engelenlach of de Algerijnse glimlach, en in

België als de engelenlach of de eeuwige glimlach.

Ook de identiteit van de daders verschilt per land. In Engeland werden onder meer skinheads en voetbalsupporters genoemd (de 'Chelsea Smilers'), in Spanje Latijns-Amerikaanse bendes, in de vs Hells Angels en in België Marokkanen, maar ook Vlaamse racisten die het gemunt hadden op Marokkaanse meisjes. Dat de vermeende daders in Nederland meestal Marokkanen zijn en dat zij hun slachtoffers bedreigen met een groepsverkrachting, lijkt een uitvloeisel van de gestegen media-aandacht voor zedendelicten door Marokkanen in de jaren die voorafgingen aan de verschijning van het Smiley-verhaal.

Nieuwsmedia speelden ook een markante rol bij de verspreiding van de sage. Hoewel de media verzekerden dat de hele Smiley-bende niet meer was dan een broodje aap, hielp deze aandacht juist het verhaal over Nederland te verspreiden. In het begin, toen het verhaal alleen van mond tot mond ging en via sms'jes, bleef de onrust beperkt tot plaatsen in het zuidwesten: Bergen op Zoom, Roosendaal, Rotterdam, Den Haag, Leiden, het Westland. Via kettingmailtjes waaierde het vervolgens uit naar het midden van het land, maar pas toen het gecoverd werd door de televisie en door nationale kranten bereikte het verhaal ook plaatsen als Groningen en Maastricht. De ontkenningen werkten averechts: de brandweer was in de praktijk de brandstichter.

Dat de nieuwsmedia jongeren er niet van overtuigden dat de Smiley-bende nep was, blijkt onder meer uit een enquête van het tijdschrift *Quest*. Dat liet in juli 2004, een halfjaar nadat het rumoer over de Smiley-bende was bedaard, duizend Nederlanders ondervragen over geruchten. Daaruit bleek dat 22 procent van de achttien- tot vierendertigjarigen het nog steeds zeker of waarschijnlijk achtte dat de Smiley-bende bestond. Een deel van de gelovigen beriep zich bovendien op de nieuwsmedia – hoewel die om strijd hadden verzekerd dat het om een broodje aap ging.

Behalve door de gevestigde media werd het verhaal vooral verspreid via doorstuurmailtjes waarin aanvallen van de bende werden beschreven die zich nooit hadden voorgedaan. Deze mailtjes behoorden tot de uitingen die het verhaal 'waar' maakten. Er volgde een fenomeen dat folkloristen kennen als *ostension*: het naspelen van een verhaal in de werkelijkheid. In Rotterdam en in andere steden speelden jongens voor dader door voorbijgangers te bedreigen met een smiley. Een schoolmeisje creëerde een slachtoffer door zichzelf in het gezicht te verwonden.

Deze daden van *ostension* vonden alle plaats in het

najaar van 2003, toen de aandacht voor de Smiley-bende een hoogtepunt beleefde. Hierna verflauwde de belangstelling tijdelijk, vermoedelijk doordat de overvloedige publiciteit het verhaal van zijn nieuwsaarde had beroofd. Sindsdien zijn de waarschuwingen voor de Smiley-bende echter weer teruggekeerd. Inclusief de kettingmailtjes uit 2003, die indruk maken door de concrete tijden en plaatsen die ze noemen: 'Vierenhalve week geleden stond een meisje bij een tramhalte in Ypenburg (Den Haag)...' (Peter Burger)

Loosduinen

(thans wijk een van Den Haag)

EVENVEEL KINDEREN ALS DAGEN IN HET JAAR: 365

De jongste dochter van graaf Floris IV van Holland heette Margaretha (1234-1276). In 1249 trouwde ze met graaf Hermann I von Henneberg-Coburg en is daardoor vooral bekend gebleven onder de naam Margaretha van Henneberg (soms wordt ze in de legende Machteld genoemd, maar dat was de voornaam van haar moeder). Volgens het volksverhaal kreeg de gravin op een dag een arme weduwe aan de deur die om een aalmoes kwam bedelen. Omdat de bedelares een tweeling bij zich droeg, trok de gravin haar eerbaarheid in twijfel: zo'n tweeling was een product van overspel en kon nooit van één man komen. Volgens de gravin kon men van één man maar één kind krijgen. De bedelares wierp tegen dat als God het wil, het wel degelijk mogelijk is om een tweeling van één man te krijgen. De gravin geloofde er niets van en joeg de bedelares weg. Onder aanroeping van God sprak de arme vrouw een vloek uit over de onbarmhartige edelvrouw: 'Moge de gravin zoveel kinderen krijgen als er dagen in het jaar zijn.' Korte tijd later, op reis naar Holland, merkte gravin Margaretha dat ze zwanger was. Haar buik groeide en groeide. Niemand kon zich herinneren ooit een zwangere vrouw zo dik te hebben zien worden. In 1276 baarde zij op Goede Vrijdag uiteindelijk driehonderdvijfenzestig kinderen in de abdij te Loosduinen. Haar oom, de bisschop van Utrecht, kwam naar Loosduinen en doopte alle kinderen in twee bekkens. De jongens noemde hij allemaal Johannes en de meisjes Elisabeth. De kinderen waren nog niet gedoopt, of zij stierven allemaal, evenals hun moeder. Ze werden allen in

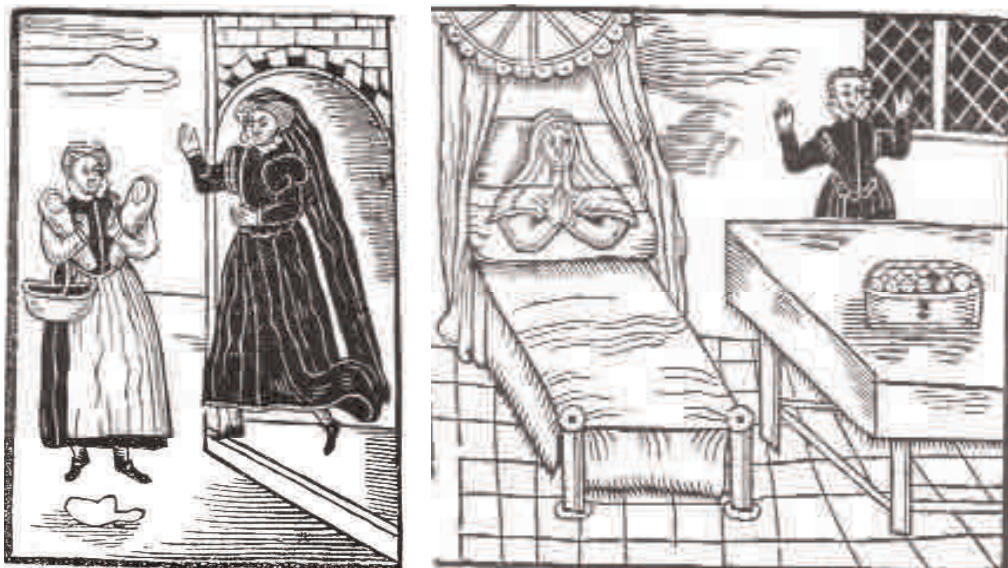
het klooster begraven en de geschiedenis werd op de grafsteen beschreven. Tot in de negentiende eeuw beweerde men dat men de kleine doodsbentjes hoorde rammelen als men het oor te luisteren legde op het kerkhof. Het kasteel van de Hennebergs te Loosduinen zou in de grond zijn verzonken, en rond de heuvel spookt het.

In werkelijkheid heeft er nooit een kasteel gestaan. De wraak van God voor het liederlijke gedrag van de edelen is een verzinsel van later tijden. Ook de gravin wordt in deze legende door God gestraft: met een fatale vruchtbaarheid vanwege haar onbarmhartige en onheuse gedrag tegenover de bedelares. Vanaf de veertiende eeuw kwam er een pelgrimage op gang naar de kloosterkerk van Loosduinen, waar eerst één en later twee doopbekkens werden bewaard. De bekkens hangen er nog altijd, met een wandbord waarop de legende in het Nederlands en het Latijn wordt verteld, en het opschrift luidt: 'In dese twee beckens syn alle dese kinderen ghedoopt' (eind zestiende eeuw). Met name als huwelijken onvruchtbaar bleven, trokken vrouwen naar Loosduinen om de handen in een bekken te wassen of (later) om de bekkens aan te raken, in de hoop op vruchtbaarheid. Toen de bekkens hoger hingen, trachtten de vrouwen ze te raken door een handschoen of een zakdoek te gooien. De bedevaartscultus duurde ten minste tot in de zeventiende eeuw, getuige enkele versregels van de Haagse dichter Jacob Westerbaen (1599-1670) uit 1654:

Waerom hier menigh wijf gegaen komt of gereden
Die vruchtbaer hoopte te zyn en haest met kind
gemaect
So maer haer handschoen een van deze bekkens
raect.

In deze eeuw is de legende ook in het buitenland bekend (er bestaan onder andere getuigenissen uit Duitsland, Groot-Brittannië, Ierland, Denemarken en Spanje), en komen veel pelgrims en toeristen van over de grenzen naar het drukbezochte Loosduinen. Ook in de achttiende eeuw is er nog belangstelling, maar de scepsis ten aanzien van de legende neemt gaandeweg toe. Overigens is het aanvankelijke doopbekken rond 1572 tijdens de Opstand verloren gegaan en vervangen door twee andere, toen de katholieke kloosterkerk overgegaan was in protestantse handen.

Het verhaal van de gravin die beviel van 365 kinderen staat al opgenomen in middeleeuwse Latijnse kronieken,

De gravin van Henneberg bespot een bedelaarster met een tweeling en bevalt zelf van 365 kinderen. Houtsnedes bij de Engelse ballade 'The Lamenting Lady' uit 1620 over de legende.

te beginnen met de veertiende-eeuwse *Tabula Egmundana* (Overzicht van Egmond) en ook in gezaghebbende kronieken als het vijftiende-eeuwse *Chronicon Hollandiae* (Kroniek van Holland) van Johannes à Leydis en de zestiende-eeuwse *Divisiechroniek* van Cornelis Aurelius. Aangezien 365 kinderen een ongerijmde hoeveelheid is, had een Middel-Nederlandse kroniekschrijver als 'de Clerc uten Laghen Landen' al rond 1350 proberen uit te leggen dat alle kinderen zo klein als jonge muizen geweest moeten zijn.

Betrouwbare contemporaine bronnen melden niets opmerkelijks over de dood van Margaretha. De legende kan ontstaan zijn op basis van een misverstand, al circuleren er tegenwoordig diverse verklaringen. De eerste verklaring is dat op zeker moment het besef verloren ging dat het middeleeuwse jaar liep van Pasen tot Pasen (de zondag van Jezus' opstanding). Margaretha stierf op Goede Vrijdag. Zij kreeg volgens de verwensing en de legende in feite evenveel kinderen als er nog dagen in het jaar resteerden, namelijk: twee. Moeder en tweeling stierven in het kraambed. De verwensing en wonderbaarlijke geboorten werden niet werkelijk gememoreerd op haar grafsteen, die tot in de zeventiende eeuw leesbaar is gebleven en waar in het Latijn onder meer werd vermeld dat ze op Goede Vrijdag in 1276 stierf om negen uur. De grafsteen tekst kan geen aanleiding hebben gegeven tot de vergissing. In de veertiende eeuw waren er al bedevaarten op gang gekomen, toen het besef dat het jaar van Pasen tot

Pasen liep nog geenszins was verdwenen. De oudste bronnen zwijgen over kinderen, en in de navolgende bronnen wordt meteen over 365 kinderen gesproken. Misschien dat de legende ooit begonnen is met de bevalling van een tweeling, maar dit gegeven is dan wel een missing link.

Volgens een tweede verklaring lag het misverstand bij een onbegrepen misgeboorte. Margaretha had al drie kinderen gebaard toen ze voor de vierde keer zwanger raakte. Dit keer was het een relatief zeldzame mola-zwangerschap, waaraan ze is overleden. Ze beviel van een zogenaemde *mola hydatidosa*: een degeneratie van de foetus in de vorm van een druiventros. Deze misgeboorte zou door ondeskundige tijdgenoten met een hoop fantasie verkeerd zijn opgevat en heeft in de volksverbeelding tot de legende van de 365 kinderen geleid.

De theorieën over de tijdrekening en de misgeboorte zijn in de twintigste eeuw regelmatig onderdeel van het discours rond de legende zelf geworden. Er is nog een derde verklaring mogelijk, namelijk dat een moralistisch volksverhaal zich min of meer toevallig gehecht heeft aan Margaretha van Henneberg. Om te beginnen valt helemaal niet te bewijzen dat Margaretha op tweeënveertigjarige leeftijd in het kraambed is gestorven. Volgens een brief van haar neef graaf Floris v was ze ernstig ziek toen hij haar bezocht, en is zij aan die (ongespecificeerde) ziekte overleden.

Een volksverhaal van het type 'de onschuldige bede-

lares met de tweeling versus de boze edelvrouw' is later met Margaretha in verband gebracht. Zeer vergelijkbare verhalen zijn door de geschiedenis heen aan andere edelvrouwen gerelateerd, zoals dames uit de geslachten van Altdorf, Trazegnies, D'Urfe, Porcelets en Montigny-le-Ganelon. Soms luidt de verwensing dat de edelvrouw evenveel kinderen moet baren als er maanden in het jaar zitten, of evenveel als een zeug kan werpen. Het moralistische volksverhaal, waarin de boze edelvrouw steeds door God voor haar hooghartigheid gestraft wordt met een gruwelijke meervoudige bevalling, staat bij volksverhaalonderzoekers internationaal bekend. De rondreizende religieuze vertelling is op verschillende plekken in Europa uit de overlevering opgetekend. De oudste geschreven versie van het verhaal stamt uit de achtste eeuw, uit de *Historia Langobardorum* (Geschiedenis van de Longobarden) van Paulus Diaconus. Als het volksverhaal zich in de veertiende eeuw bij toeval aan Margaretha heeft gehecht, dan zijn bekken(s) en gedenkplaat er in de kloosterkerk van Loosduinen later louter geplaatst om de volksdevotie te prikkelen en pelgrims te trekken. (TM)

Noordeloos (gem. Giessenlanden)

TOVENAAR OF WEERWOLF?

In Noordeloos, daar had je een oude kooiboer, die woonde op een eendenkooi. Een ouwe man, hij stond bekend als een tovenaar. Hij had wel eens last van boeren met het wild (in de buurt van een eendenkooi mocht er namelijk niet gejaagd worden). Op een dag ging hij helpen met de hooibouw bij een boer en 's middags aten ze op 't land en gingen ze een halfuurtje slapen in het gras. Maar die boerenknecht waar hij mee werkte, die vertrouwde het niet erg en hij doet net alsof hij slaapt. Die oude tovenaar ligt met zijn mond open te slapen en wat ziet die boerenknecht? Er komt een klein beestje uit zijn mond, een beestje zo groot als een muis. Maar dat beestje werd steeds groter en op 't laatst was het net zo groot als een grote hond. En die hond die ging bij de boer die hij haatte achter de schapen aan. Hij joeg ze het water in, een heel stel verdronk. Toen kwam de hond terug, kleiner en kleiner, en toen kroop dat beestje weer in de mond van de tovenaar. Die wordt wakker en rekt zich lekker uit: 'Wat heb ik lekker geslapen!' zegt hij tegen

de boerenknecht. 'Ik heb er van genoten!' Maar die boerenknecht, die had alles gezien.

Dit verhaal, opgetekend door Henk Kooijman in begin 1962, is om een aantal redenen uitzonderlijk. Het is langer dan de meeste andere verhalen die hij noteerde. En de man die het vertelde, een zestigjarige fruitplukker uit Langerak, wist ook zoveel dat Kooijman enkele weken later terug moest komen om de rest van zijn repertoire vast te leggen. We hebben dus te maken met een van de zeldzame bedreven vertellers in de Alblasserwaard. Het bovenstaande verhaal is ook nauwelijks elders in Nederland opgetekend. Dat wil evenwel niet zeggen dat er niets aan haperde. Zelfs wanneer we aannemen dat de fruitplukker het min of meer navertelde zoals hij het gehoord had, betreft het hier een combinatie van een tovenaarsverhaal met dat over een weerwolf. Bij slapende tovenaars komt er wel eens een muis, of een ander klein dier uit hun mond. Men moet zo iemand dan beslist niet verleggen, anders kan het zielendier de weg terug niet meer vinden (zie 'tweede lichaam' bij Koekange). Maar verder doet zo'n beestje doorgaans niets.

Weerwolven daarentegen stonden erom bekend dat ze vee aanvielen. In een van de zwerfsagen die er over hen de ronde deden, wordt verteld over boerenknechten die 's middags een dutje doen. Een van hen verandert zich dan in een wolf, gewoonlijk met behulp van een vacht of een gordel, en doet zich te goed aan een veulen in een belendende wei. Als ze later op de dag teruglopen van het werk, merkt de 'weerwolf' op dat hij een heel voldaan gevoel heeft. Zijn maat laat dan weten dat hij alles gezien heeft, waarop het antwoord komt: 'Als je me dat eerder had verteld, had ik jou ook opgegeten.' Een echo van die uitwisseling is nog in het verhaal uit Langerak aanwezig, maar de fruitteler was inmiddels vergeten dat het om een weerwolf ging. Dat is ook weer niet zo verwonderlijk, want het was eigenlijk een Duits verhaal, al verzameld door de broeders Grimm in hun *Deutsche Sagen* uit 1818 en daarna nog ettelijke malen elders in Duitsland genoteerd. De versie van Egbert Gerrits (1850-1942), de Nederlands-Duitse verteller aan wie verzamelaar Henßen een heel boek wijdde, luidde als volgt:

Vroeger waren de lui bijgelovig. Bij zeven jongens was er soms een slechte bij; dat was dan een weerwolf (*Barwulf*).

Bij een boer waren een grote knecht en een kleine knecht aan het werk; ze waren aan het plaggen steken geweest. 's Middags rustten ze uit. Dan gaat

de grote knecht zachtjes weg en maakt zich tot een weerwolf. En in de weide was een merrie met een veulen. Daar ging hij heen en vrat het veulen op. Dan komt hij weer terug: 'O, wat doet m'n lijf pijn.' 'Ach, dat kan daarvan komen,' zegt de kleine knecht, 'dat je dat veulen in je bast gevreten hebt.' 'Dat zal je de duivel danken! Dat had je me eerder moeten zeggen, dan was er wat anders met je gebeurd!' Toen heeft hij zich naar de boer begeven, en toen is hij weggegaan.

In Nederland komt deze sage slechts sporadisch voor, en dan dicht bij de Duitse grens. Behalve dus in dit geval, waar die zijn weg verder naar het westen heeft gevonden en daarbij wat verwaterd is, al heeft de verteller dat opgelost door van het veulen schapen te maken en de kooiker ruzie met de boer te laten hebben. (WdB)

Noordwijk

DE HEILIGE JEROEN

Er leefden eens lang, lang geleden een koning en een koningin. Ze waren gelukkig getrouwd, maar ze konden geen kinderen krijgen. Daarover waren ze erg bedroefd.

Dit zou het begin van een sprookje kunnen zijn. Het is echter de aanloop tot de legende van de heilige Jeroen van Noordwijk.

Jeroen (de Nederlandse realisatie van Hiëronymus) zou volgens de legende rond 800 geboren zijn in Schotland. Van kinds af aan wilde hij zijn leven in dienst stellen van God. In tegenstelling tot andere kinderen wilde hij nooit ravotten. De godganse dag zat hij met zijn neus in de boeken. Ofschoon zijn ouders hem probeerden over te halen een wereldlijk leven te leiden, wilde Jeroen per se priester worden. Uiteindelijk stemden zijn ouders erin toe. Na zijn priesterwijding stak Jeroen de Noordzee over. Hij kwam in de buurt van het huidige Noordwijk aan wal. Daar bouwde hij een hutje in de duinen. Van daaruit begon hij de heidense Friezen te bekeren, met redelijk succes. Maar plotseling stonden de Vikingen voor zijn deur. Die heidenen eisten dat hij God zou verloochenen en hun afgoden zou vereren. Verontwaardigd weigerde Jeroen. En daarop werd hij letterlijk een kop kleiner gemaakt. Dat zou gebeurd zijn op 17 augustus 856. Christenen zorgden ervoor dat zijn lichaam begraven werd.

Het stenen beeld van Sint-Jeroen voordat het in 1927 in de voorgevel van de neogotische rooms-katholieke Sint Jeroenskerk te Noordwijk werd gehesen.

Zo'n honderd jaar later was iedereen Jeroen vergeten. In 976 zag een zekere Notbold op zekere nacht een oude man in een helder licht naast zijn bed staan.

'Wees niet bang, Notbold. Ik ben Jeroen. Omdat jij altijd op eerlijke wijze je brood hebt verdiend en aalmoezen aan de armen hebt gegeven, heeft God het je vergund mijn graf te vinden.'

Notbold sloeg een kruisteken om zeker te weten dat het de duivel niet was. Glimlachend vervolgde de verschijning: 'Ik ben geen duivelsverschijning. Ga naar Noordwijk. Daar zul je in de duinen mijn graf vinden. Graaf mijn lichaam op en breng dat naar Egmond.'

Notbold vertrouwde het zaakje echter niet. Dus verscheen Jeroen hem nog twee keer. Notbold deed echter niets, totdat zijn paarden gestolen werden. Met burens, vrienden en bekenden zocht hij overal in de buurt. Ten slotte vond Notbold zijn beesten op de plaats die Jeroen tot drie keer toe 's nachts had aangewezen. Hij groef de stoffelijke resten op en bracht ze naar Egmond.

Pas vele eeuwen later werd het hoofd van Jeroen

teruggevonden. Toen men dat hoofd in de altaarsteen van de kerk in Noordwijk inmetelde, begonnen de klokken spontaan te luiden.

De legende van Jeroen is een kundig samenraapsel van overbekende hagiografische motieven, dat wil zeggen dat de meeste verhaalelementen ontleend zijn aan of voorkomen in andere heiligenlevens. Zo is er het motief van het echtpaar dat geen kinderen kan krijgen. Dankzij Gods genade wordt de vrouw echter op voorspraak van een heilige zwanger. Een van de oudste voorbeelden is het verhaal van Abraham en Sara (Genesis 20-21), maar hetzelfde kan gezegd worden van Anna en Joachim (de ouders van Maria), Elisabeth en Zacharias (van Johannes de Doper) en ook Hanna en Elkana (zie: Samuel 1).

Ook het motief van het vroegwijze jongetje (*puer senex*) is een hagiografisch cliché. Hetzelfde wordt verteld over Ludger (feestdag 26 maart), Servaas (13 mei), Clara van Assisi (12 augustus) en vele anderen. Het oudste, eerste voorbeeld was de twaalfjarige Jezus zelf, als jongetje in de tempel (Lucas 2:42 e.v., en volgens de christelijke leer voerspeld in het oudtestamentische Maleachi 3:1).

Volgens de legende zou Ludger (zie: Usquert) naar Deventer zijn gestuurd. Jaren daarvoor had Lebuïnus daar een kerk gebouwd. Maar die was door heidense Saksen volledig in de as gelegd. Terwijl Ludger bezig was met de herbouw van de kerk, verscheen hem 's nachts Lebuïnus, die hem vertelde waar hij begraven lag. En dat was ook zo. Ook van andere heiligen wordt verteld dat ze in een droom komen zeggen waar hun gebeente ligt.

Dat klokken spontaan gaan luiden komt eveneens in vele heiligenlevens voor. Wanneer de stoffelijke resten van Sint-Servaas terug worden gebracht naar Maastricht, beginnen de klokken ook te luiden en gaan de kaarsen spontaan branden.

De Latijnse vita of levensbeschrijving is waarschijnlijk kort na 1200 ontstaan. Pas in de vijftiende eeuw werden Middelnederlandse bewerkingen opgetekend. (Ludo Jongen)

Oostvoorne (gem. Westvoorne)

VECHTEN AAN DE HELLEHOEK

Rockanje en Oostvoorne zijn buurdorpen op het Zuid-Hollandse eiland Voorne-Putten. Onder de opgeschoten jongens van Rockanje en Oostvoorne bestond vanouds een hardnekkige rivaliteit. In het duingebied van Heve-

ringen kwam het bij de Hellehoek dan regelmatig tot een treffen. Dat gebeurde meestal op zaterdag- en zondagavond, als er stevig gedronken was. Er werd een ketting of touw over de weg gespannen, of een greppel gegraven, en in de struiken wachtten knapen uit Rockanje of Oostvoorne de kans af om hun rivaal op de rug te springen en af te tuigen. Reden voor een pak slaag was bijvoorbeeld dat een jongen uit Oostvoorne verkering kreeg met een meisje uit Rockanje (of omgekeerd). Deze vorm van folkloristische rivaliteit wordt wel 'minnenijd' genoemd, en het ging er bepaald niet zachtzinnig aan toe: als het uit de hand liep, konden er knuppels en messen aan te pas komen. De beste manier om problemen te voorkomen was om als jongen de rivalen tijdig op een rondje te trakteren. In later jaren was het vooral de politiek die de onderlinge vechtpartijen niet langer toleerde.

Het navolgende verhaal is zo'n dertig jaar geleden door volksverhalenverzamelaar en journalist Willem Gelfod uit de mondelinge overlevering opgetekend. Hij hoorde het in flarden van verschillende zegslieden uit Rockanje en Oostvoorne, die in een café bijeenkwamen:

In Oostvoorne woonde een boerenzoon die Kees de Groot heette. In het najaar leverde hij met zijn boerenwagen in de omliggende dorpen wintervoorraden aardappels, uien en erwten. Op een vrijdagmiddag moest hij vier mud aardappelen en drie zakken uien leveren bij villa Duinoord in Rockanje. Daar aangekomen bleek de hele familie voor het weekeinde naar Rotterdam te zijn; alleen de dienstmeid Marie was thuis. Marie was een mirakels mooie meid, en Kees had zijn ogen niet in zijn zak zitten. Nadat aan de achterkant van de villa de vracht in de kelder was gebracht, bleef Kees nog even voor een kopje koffie. Marie en Kees gingen gezellig in de pronkkamer zitten, waar anders alleen meneer en mevrouw zaten. Kees toonde zich van zijn allercharmantste kant, en bij het afscheid nemen kon er wel een kusje af. Tot de enigszins gespeelde schrik van Kees was er een dichte mist vanuit zee over het land getrokken. Je zag geen hand voor ogen, en met een boerenkar over smalle dijkjes naar huis rijden was nu gevaarlijk. Uiteindelijk werd besloten dat Kees in de villa mocht overnachten... en van het een kwam het ander, en de volgende dag hadden Kees en Marie vaste verkering. Pas op zaterdagmiddag reed Kees weer terug naar Oostvoorne.

De jongens van Rockanje hadden echter aan de boerenkar bij de villa wel gezien dat Kees de nacht bij Marie had doorgebracht. Nou kwam Marie oorspronkelijk wel uit Hellevoetsluis, maar nu woonde ze in Rockanje; dan was het niet de bedoeling dat een jongen uit Oostvoorne zo'n mooie meid kwam weggapen. Dus toen Kees bij de Hellehoek reed, was daar een touw over de weg gespannen. Kees begreep dat als hij afstapte, hij door een groep jongens uit Rockanje te grazen zou worden genomen. Hij pakte zijn zweep en maande de twee paarden om door te gaan. De paarden steigden en traptten het touw kapot, zodat Kees door kon rijden. De Rockanjers kwamen al uit de bosjes gerend, maar Kees sloeg met zijn zweep in hun richting, zodat er meerdere jongens afdropen met rode striemen over hun gezicht.

Thuis vertelde Kees van zijn verkering met Marietje, en op een dag nodigden zijn ouders haar uit voor een kennismaking. Na een vrachtje te hebben afgeleverd, haalde Kees zijn Marie op. De ouders waren erg gecharmeerd van het meisje, ondanks haar armoedige achtergrond. 's Avonds werd de sjees ingespannen met het snelste paard om Marie weer thuis te brengen. Vader adviseerde de veilige weg over Tinte te nemen. Dat was echter een omweg van een uur. Marie spoorde Kees aan om toch gewoon langs de Hellehoek te rijden, en Kees durfde het wel aan. Maar zoals te verwachten was, was daar weer een touw over de weg gespannen én een greppel gegraven. Toen vroeg Marie om het mes van Kees, dan zou ze eens wat laten zien. Kees weigert. 'Maar nog vóór hij wist wat er gebeurde had Marie het grote mes met het handvat van fraai gesneden paardenkoppen uit zijn schee getrokken en was ze van de sjees af gesprongen. Opeens stingen d'r links en rechts wel twintig Rockanjers om d'r op te wachten. Maar ineens was het of de tijd stil stong: de wind hieuw op met waaien, het paard stond stijf als een standbeeld, Kees kon geen asem meer krijgen en de jonge jongens langs de weg stingen als wazzen ze bevroren. Hee-je dat wel eens gezien? Ik niet. Maar Marietje stapte doodbedaard naar het touw, snee het deurmidden, nee, op twee plekken snee ze het door. Toen nam ze dat touw in d'r handen en lei het om de nek van de voorste jongen, lei d'r een knoop in en trok het stevig an. Toen klom ze bedaard de sjees weer in, stak het mes in de schee en zei: "Rij nou effen kalm

aan, want die grippel [greppel] heb ik zo gauw niet dicht kennen gooien." Op dát ogenblik begon de wind weer te waaien, het paard begos te trappelen en Kees kos weer asem krijgen. Heel kalm stapte het paard over de grippel, met een bons reed de sjees eroverheen en vooruit: daar ging het weer. Maar toen Kees opzij van de kap achterom keek zag'ie, hoe alle jongens d'r an te pas kwamen om hun anvoerder te verlossen van het touw rond z'n nek. Hij was al blauw en half bewusteloos, dat hoorden'ie later. Zo kwamen ze weer bij de villa.' Eenmaal bij de villa aangekomen, zat Kees nog te beven om de kunsten die hij gezien had. Marie lachte hem uit en zei: 'Voor twintig vechtersbazen ben je niet bang, maar wél voor één jonge meid!' Kees reed in vliegende vaart terug naar huis. Niet over Tinte, maar weer over de Hellehoek: het touw was verdwenen, de greppel was dichtgegooid en de jongens waren weg. Thuis hield Kees zijn mond over wat er gebeurd was, en een week lang twijfelde hij of hij de verkering moest verbreken. Maar op zaterdag reed hij weer met de sjees naar Rockanje om zijn Marie op te zoeken. Bij de Hellehoek waren geen touwen meer gespannen of greppels gegraven. De leider van de jongens was bang geworden, en als hij niet durfde, durfde de rest ook niet. De aanvoerder heeft nog jarenlang met een scheve kop gelopen en last gehad van een stijve nek.

'Ja, die Kees is naderhand tóch met z'n Marie getrouwd. Donderju, wat had die meid een licht in d'r ogen! Ze wier een goeie boerin, dat mot ik toegeven, maar als een errebeier [arbeider] ruzie met d'r had kon ze 'm ankijsen alsof ze dwars door hem heen keek. Misschien dee ze dat ook wel. Dan dorst geen mens wat tegen d'r te zeggen. Kees óók niet. Of dat nou een heks was? Laten we zeggen, dat ze d'r wil kon opleggen an anderen en dat ze dat eens en voor altijd bewezen het!'

Sinds 1980 maken Rockanje, Oostvoorne en Tinte deel uit van de gemeente Westvoorne. (TM)

Oud-Beijerland

PERSOONLIJKE TOVENAARS

Toverijverhalen gaan zowel over vrouwen als over mannen, en zijn meestal ook inhoudelijk sekspecifiek. De meest populaire verhalen over toverende mannen hebben hun

macht tot onderwerp. Toveraars konden in een oogwenk mest over het land verspreiden, in de herberg een speelkaart om een fles jenever sturen, of mensen en paarden op hun plaats vastzetten. Gedeeltelijk waren het louter verhalen van horen zeggen, gedeeltelijk ook (geheimgehouden) goocheltrucs waarmee de tovenaars hun faam bevestigden en versterkten, zoals een haan een balk laten dragen. Voor het vastzetten bestond een recept, zo werd beweerd. De verhalen zelf speelden een grote rol; het vertellen alleen droeg al bij aan iemands reputatie als tovenaars. Binnen dit kader van meer kunnen dan een gewoon mens kan waren allerlei variaties mogelijk. Nu eens lag de nadruk wat meer op de vrouwelijke aspecten van een tovenaars, in de zin dat hij zich in een kat of een haas kon veranderen en kinderen kon betoveren. Dan weer hadden verhalen vooral een persoonlijk karakter en betroffen ze unieke staaltjes van iemands getover, en vooral de manier waarop een individuele zegspersoon daartegenover stond.

Het materiaal dat in de jaren zestig van de twintigste eeuw in Oud-Beijerland is verzameld, bevat al deze kenmerken. Dat is min of meer toevallig, want echt intensief onderzoek werd er niet uitgevoerd. L. Verhoeff werkte er in opdracht van het Amsterdamse Volkskundebureau en zijn verzameling van relatief korte verhaaltjes bleef onder de honderd stuks. In vergelijking met de meer dan 2500 aantekeningen die Kooijman meer oostwaarts maakte, was dat weinig. In de collectie-Verhoeff bevinden zich ook maar enkele mededelingen over tovenaars:

Mijn maat vertelde dat hij eens naar de Puttershoekse paardenmarkt wou, maar de mest lag nog op hopen en de boer had gezegd dat die eerst gestrooid moest worden. Toen zei de eerste knecht: 'Allemaal op de grond gaan liggen en niet kijken!', maar mijn maat keek toch en toen zag die al de mest door de lucht vliegen. Maar hij loog het, hoor!

Evert Barendrecht kon meer als rechtuit. Hij kwam 's avonds langs een weiland en daar was mijn vader aan het maaien. 'Denk je dat je vanavond klaarkomt, Teun?' 'Ja hoor!' zei mijn vader, maar hoe hij ook maaide, hij kreeg het die avond niet af, hij moest de volgende morgen nog net zo'n groot stuk maaien.

En van een tweede verteller:

Ome Jan-Piet Visser woonde op Piershil en had een groot spruitenland. Daar woonde ook een

smid en die kon zichzelf in een haas veranderen en dan zat hij maar van de spruiten te vreten. Toen zei ome Jan-Piet zijn zoon: 'Vader, ik waag er een kwartje aan', en hij schoot met een zilver kwartje op die haas. Later liep de smid met een lap om zijn hoofd, want alleen met zilver kon je zulke lui te grazen nemen.

Daarnaast publiceerde Verhoeff een aantal Oud-Beijerlandse sagen, waarvan er enkele werden opgetekend door een zekere C.S. Knook. De volgende zullen daartoe behoren, want ze maken geen deel uit van wat Verhoeff naar Amsterdam stuurde. Blijkens de bijgevoegde initiaal stammen al deze verhalen van één zegspersoon, die zijn of haar naam niet gedrukt wilde zien. Omdat ook de andere voorkomende namen zijn geïnitialeerd, is het niet meer mogelijk de fragmentarische en enigszins onsamenhangende teksten weer in hun sociale context te plaatsen:

Iemand die kon toveren, kon niet sterven als niet iemand anders zijn toverkunst had overgenomen. Zo heeft Vrouw K. destijds het toveren overgenomen van haar schoonvader, die dagenlang had liggen martelen om te sterven. Als je bij deze K. voorbij zijn huis kwam en je keek naar binnen, dan zag je twee klompen vuur, dat waren zijn ogen – zo kon hij toveren! Toen zijn schoondochter het toveren overgenomen had, is hij direct gestorven. Als er niemand was die het toveren wilde overnemen, kwam de duivel en brak de tovenaars of toverheks de nek.

Een zekere V. was een tovenaars. Hij betoverde 's avonds de tafel waaraan zijn vrouw zat te breien. De tafel ging dan dansen, tot zijn vrouw riep: 'Schei uit met die onzin!', en dan kon hij niet verder, want zijn vrouw was nogal sterk.

Bij vrouw V.P. kwam een familielid, B., op bezoek. Deze B. kon toveren en als hij op de drempel van de deur stond, liet hij zich heel groot worden. Vrouw V.P. was echter niet bang en bleef hem strak aankijken, waarna hij weer gewone afmetingen aannam.

Van V.d.W. werd gezegd dat het met hem ook geen zuivere koffie was, want in een kamer alleen kon hij zo'n leven maken dat het net was of hij met iemand aan het vechten was en als hij dan uit de kamer kwam, had hij het doodsbenauwd.

De tovenaar N.N. kwam bij zijn zoon op bezoek en betoverde het kind van diens buurman. Toen het kind begraven werd, hebben ze de kist met honderd spijkers dichtgetimmerd, dan kon de tovenaar later nooit meer toveren.

Een zekere S. was betoverd en moest op bepaalde tijden draven, almaar draven, zonder van zijn plaats te komen, als een paard in de karnton [begrijp: een rosmolen, een tredmolen om de karnton aan te drijven]. Hij heeft toen tegen de tovenaar gezegd dat het uit moest zijn of hij zou er werk van maken.

Opvallend aan deze laatste mededelingen is dat assertief optreden de macht van de tovenaar zo niet tenietdeed, dan in ieder geval tegenwerkte. In vergelijking met de meer afstandelijke door Verhoeff opgetekende verhalen wijst dit ook op een grotere persoonlijke betrokkenheid. Voor de mannen met wie Verhoeff sprak, waren tovenaars waarschijnlijk slechts een sporadisch onderdeel van hun leefwereld. Voor de laatste verteller of vertelster wemelde het in Oud-Beijerland welhaast van tovenaars. Daar waren allerlei maatregelen tegen te nemen, maar wel van een soort dat elders nauwelijks naar voren kwam. Het sociale draagvlak voor dit soort opvattingen zal dan ook gekrompen zijn; in plaats van gedeelde meningen waren het individuele geworden. (WdB)

Oude Tonge (gem. Oostflakkee)

HET TWEDE GEZICHT

Beeldwitten zijn mensen die met de helm geboren zijn. De helm is een vruchtvlies, dat bij de geboorte om het hoofd blijft zitten als was het een helm. Het kind verschijnt (zo zegt men) als een 'wit beeld' ter wereld. Beeldwitten had je ook in Oude Tonge. Daar zagen ze ook geregeld een lijkstatie. Als het 's nachts twaalf uur was, moesten ze hun bed uit, of ze wilden of niet, en de straat op. Daar zagen ze dan een complete lijkstoet aankomen en de hele begrafenis konden ze meemaken. Dat was een voorteken, dat over drie dagen iemand dood zou gaan en begraven zou worden. Aan de familieleden die in de stoet meeliepen konden ze precies zien wie er zou sterven. Maar dat zeiden ze niet altijd, om geen onrust te ver-

wekken. Nou ja, ze hoefden niet elke nacht hun bed uit, want d'r stierf tenslotte niet elke dag iemand. Ja, beeldwitten waren met zo'n vlies geboren. Maar dat werd hier altijd door de dokter meegenomen, dat mocht je niet zelf houden. Dat vlies werd door de dokter voor veel geld verkocht. Ik denk dat ze d'r een of ander poeier van maakten dat toverkracht bezat.

Aldus een aantekening van Willem Geldof over zijn gesprekken in het bejaardentehuis Eb en Vloed te Oude Tonge (bedoeld zal zijn: Ebbe en Vloed). In de gepubliceerde tekst zijn ook enkele alinea's opgenomen over een plaatselijke heks, omdat deze ook met de helm geboren zou zijn. Aangezien zo iets slechts voor verwarring zorgt, is dat hier weggelaten: heksen waren over het algemeen niet met de helm geboren en mensen die met de helm waren geboren, konden genezen of vooruitzien (dat werd tenminste verteld), maar ze werden er niet van verdacht levende wezens behekst te hebben. Dat blijkt ook uit de volgende aantekeningen die Ter Gouw maakte:

'Beeldwitten' zijn met de helm geboren. Zij zien des nachts begrafenissen aankomen, en worden dan door onzichtbare handen van het midden van de weg opgenomen en aan de kant gezet. 't Is anders voor een gewoon mens geen zaak, om te middernacht op straat te lopen, want dan komen de 'broe-loze', dat zijn de bloedeloze, de geesten of spoken.

Koos Lampe is een oud man, hij doet alle dagen dezelfde wandeling, en als hij niet kan, moet een ander die voor hem doen. Hij is een 'beeldwit', en weet vooruit waar een kindje zal sterven.

Op de Zuid-Hollandse eilanden was 'beeldwitten' zowel de uitdrukking voor helderziende personen (doorgaans mannen) als voor het vooruitzien zelf. Het etiket was uniek binnen Nederland en verwees hier niet naar een bovennatuurlijk wezen, en zeker niet naar een wit wezen, maar naar iemand die een 'beeld', een voorstelling, een figuur, vooruit 'wist'.

Iemand uit Middelharnis schreef aan de onderwijzer Flip den Eerzamen (1882-1968) over de *beeldwitten*: het waren eigenlijk slaapwandelaars, maar onder het volk hadden ze ook de naam dat ze met toverij in verband stonden. Soms kwamen ze bij mensen op het raam kloppen en daarop volgde dan prompt een sterfgeval. Ze hadden ook bijeenkomsten, dan begonnen de bomen te ruisen en

gingen het kerkhofhek en het hek voor het dorps huis in Menheerse (Middelharnis) open. Het was niet geraden om 's nachts midden op straat te lopen, omdat dit de weg der beeldwitters was. De schrijver deelde me mee (aldus Den Eerzamen) dat een oom van z'n schoolkameraad tot tweemaal toe opgetild en van de straat af gezet werd:

Zo heb ik zelf vroeger meermalen horen vertellen dat zo'n beelwitter 's morgens om halfvier door Goeree liep – de knechts, die de paarden gingen halen, kwamen hem tegen. Maar hij was die eigen morgen ook bij het koeienmelken te halfvier op Melissant gezien.

Iemand, die beeldwit is, is volgens het volksgeloof met een 'hellem' geboren en bezit daardoor eenige geheimzinnige eigenschappen, die hem meestal niet veel plezier bezorgen. Reeds van tevoren weet hij wie er in zijn buurt zal sterven; ook een ander kan dat te weten komen, door hem die beeldwit is, over den linkerschouder te kijken. Een dode, die boven aarde staat, wordt van tevoren – natuurlijk om twaalf uur 's nachts – begraven door hen die beeldwit zijn. Wee dan een gewoon mens die op die tijd midden over straat loopt en de onzichtbare stoet tegenkomt! Zonder iets te zien wordt hij eenvoudig opgenomen en aan de kant gezet.

In tegenstelling tot het etiket 'beelwitte' (en varianten) was de activiteit die ermee werd aangeduid binnen Nederland algemeen verspreid en zijn er hooguit verschillen in dichtheid aan te wijzen. Met name begrafenissen werden vaak van tevoren waargenomen door personen die daar de speciale gave voor heetten te hebben. Verhalenzamelaar S.J. van der Molen, die hier ooit een 'voorstudie' aan wijdde (zo noemde hij het), bracht een groot aantal voorbeelden bijeen waaruit juist uit de specifieke details, en het feit dat men die soms had geprobeerd te veranderen, de juistheid van het voorziene zou blijken. Maar er zouden ook nog voorspellingen 'openstaan', nog steeds niet zijn vervuld. Ondertussen lijken vooral de fysieke aspecten van het voorloopvertoog interessant. Dat begon al met de helm waarmee de helderziende geboren zou zijn. Verder uitte het zich in het gedwongen opstaan midden in de nacht; meestal moesten de zieners ook hun huis uit, bijvoorbeeld om de hekken van het kerkhof open te zetten. Onderweg moesten ze er dan op letten niet door de zich van tevoren vertonende begrafenistoet van de weg af gezet te worden. De gave werd dan ook niet altijd even enthousiast begroet. (WdB)

Rotterdam

MESSEN IN TROPICANA EN DE GESTOLEN PINGUÏN UIT BLIJDORP

Menigeen in de regio Rotterdam kent het verhaal over iemand die eens mesjes of andere scherpe voorwerpen in een waterglijbaan in Tropicana zou hebben aangebracht. In sommige gevallen wordt verteld dat de dader een man is die na de opening van het subtropisch zwembadparadijs in 1988 spijkers in de glijbaan had geslagen. De hoogbouw belemmerde namelijk zijn uitzicht en zorgde voor een ongewenste drukte van jewelste rondom de Maasboulevard. Een jongetje (dat door de burgemeester van Rotterdam zou zijn uitgekozen om als eerste van de baan te glijden) zou door de daad van sabotage gewond zijn geraakt. Hij werd naar het ziekenhuis afgevoerd. Een anonieme psychologe getuigde er zelfs van dat ze de chirurg kende die het slachtoffer had behandeld. Om de reputatie van het zwembad niet te schaden moest het slachtoffer een geheimhoudingscontract tekenen.

In de verhalen worden spijkers, scheermesjes, messen of zelfs zwaarden in de buis van een waterglijbaan (van Tropicana of een ander zwembad) aangebracht of (soms met kauwgom) erop bevestigd. Hierdoor raakt iemand gewond. Internationaal staat het verhaal als broodjeaapverhaal bekend. In de VS dook het verhaal eerder op na opening van diverse waterglijbanen. Ook in Vlaanderen is het broodjeaapverhaal bekend. Hoewel in thema- of pretparken soms nare (of zelfs dodelijke) ongevallen of andersoortige calamiteiten plaatsvinden, blijkt dat er dikwijls

Zwembad Tropicana en de waterglijbaan buitenom in Rotterdam.

na de (seizoens)opening van diverse zwembaden of pre-parken circulerende verhalen opduiken met gelijksoortige verhaalmotieven. De verhalen gaan over elektrocutie (van achtbanen of rails), over (scheer)mesjes, giftige slangen (in de achtbaan, die tijdens het winteronderhoud zijn aangebracht) en kinderontvoeringen. Ze laten de latente angsten zien van (al dan niet apsirant-)bezoekers, maar blijken in geen enkel geval waar te zijn. De volksverhalen hechten zich dikwijls aan bekende namen en merken, zoals in dit geval het zwembad Tropicana, dat zich presenteert als kind- en gezinsvriendelijk (vgl. IKEA in Delft).

Het verhaal over de mesjes in Tropicana is niet de enige moderne sage die aan Rotterdam wordt gekoppeld. De stad is eveneens het toneel van niet-ware verhalen over de Smiley-bende, een groep (vaak allochtone) jongeren, die meisjes de keuze laat tussen verkrachting of de engelenlach: het uitsnijden van de mondhoeken van oor tot oor (zie Leiden).

Recent werd het internationale verhaal over de pinguïn-napper door vertellers in de Maasstad gesitueerd. De Dordtse pabostudente Vera de Mol vertelde het op 30 juni 2006 als volgt op haar weblog:

Gisteravond rond een uur of elf keerden mijn ouders terug van een slaagfeestje van mijn neef (gefelicitiseerd, Kees!). Mijn moeder lokte mij naar beneden met een smeug: 'Veer, wil je een heel bizar verhaal horen?' Ik ben dol op bizarre verhalen – hoe gekker, hoe beter. Dus ze begon: 'Een kennis van iemand die ook op het feestje was, was chauffeur van een busje dat verstandelijk gehandicapten vervoerde. Op een dag (ja, ja, deze gebeurtenis heeft echt plaatsgevonden) gingen ze naar Blijdorp, de dierentuin. Allemaal leuk en aardig, ze hadden daar een hele tijd met de begeleiders rondgestruind en gingen weer op weg naar huis. Tijdens de weg terug begon het een beetje te stinken in de bus. Na een tijdje bleef het niet bij een beetje, het stonk de pan uit. Een van de begeleiders bedacht dat iemand waarschijnlijk iets in zijn broek had gedaan en kwam er al snel achter waar de geur vandaan kwam. Een van de deelnemers van dit uitje stonk heel erg. Thuisgekomen werd diegene gelijk naar de douche ontboden (hij was een van degenen die zelfstandig mocht douchen). Na een half uur vonden ze toch wel dat hij erg lang stond te douchen. Na drie kwartier besloten ze toch maar eens polshoogte te nemen. De man stond in de douche, met een pinguïn! De begeleiders moesten eerst drie keer kijken voor

ze het geloofden. De man had een speelkameraadje meegenomen uit de dierentuin, in zijn rugzak. Vandaar natuurlijk die stank in de bus. De begeleiders besloten Blijdorp te bellen, die vast en zeker de pinguïn terug zouden willen hebben. In Blijdorp geloofden ze het verhaal echter niet, ze hadden de beesten waarschijnlijk nog niet geteld! Vervolgens hebben de begeleiders besloten de politie maar te bellen; die kwam polshoogte nemen en heeft Blijdorp gebeld dat er toch echt een pinguïn ontvoerd was! De pinguïn werd snel terug gebracht naar Blijdorp en verenigd met zijn vriendjes en vriendinnetjes.' Nu denken jullie waarschijnlijk dat dit een broodjeaapverhaal is, maar dat is dus echt niet zo! Het verhaal komt van een zeer betrouwbaar persoon en als je wel eens in Blijdorp bent geweest, weet je dat de pinguïns niet veel bescherming van hekken hebben. Ik vond dit een zeer grappig verhaal en heb smakelijk gelachen bij het horen ervan. Ik zag het al voor me. De ontvoerder zal enorm veel lol hebben gehad bij het idee dat hij in de bus zat met een pinguïn in zijn rugtas. Mij rest alleen nog te zeggen: *Don't try this at home*, ik heb jullie niet op ideeën willen brengen bij het melden van deze grappige gebeurtenis...

Een vertelster uit het Overijsselse Nieuwleusen meldde op 3 mei 2007 aan verzamelaar Ruben Koman dat het verhaal waar is. Zij vertelde het verhaal via het chatprogramma MSN Messenger, en maakte daarbij gebruik van typische msn-taal:

Die jongen ging met een hele groep naar e[e]n dierenpark (weet nie welke). Eenmaal trug bij de bus, was die jongen er nog nie, duz hun zoeken en zoeken, komen ze hem tegen drijfmat, en [z]ijn jas stevig dicht. Hij duz bus in moest zijn jas uit doen, wou hij nie, eenmaal thuis moest hij meteen van de begeleiding douchen, maar hij wou perse alleen. Na een tijdje wou de begeleiding da hij onder de douche vandaan kwam maar de jongen kwam nie, hebben ze de deur open gemaakt vanaf de buitenkant, en daar stond hij. Onder de douche met de pinguïn onder zijn arm. [...] Haha daz echt gebeurt hoor.

Het verhaal van de jongen die een pinguïn ontvoert in zijn rugtas circuleert internationaal al langere tijd. In de verhalen is het regelmatig een autistische jongen die

de pinguïn meeneemt. Ook wordt wel gesproken van een hyperactief kind, of een kind met het downsyndroom. Het kind stopt de pinguïn in zijn rugzak, waarna het dier thuis gevonden wordt onder de douche of klapperend met zijn vleugels in de badkuip.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw dook het verhaal, voor zover bekend, voor het eerst op in Groot-Brittannië. In 2005 kwam het opnieuw in het nieuws en werd het over diverse Engelse en Amerikaanse parken verteld. Het New England Aquarium in Boston moest zelfs een heuse persconferentie beleggen om het gerucht te ontkrachten.

Het verhaal bereikte in 2006 ook Nederland en is eveneens in Vlaanderen opgetekend. Het is een broodjeaapverhaal, want de ontvoering heeft nooit plaatsgevonden. De pinguïn zou volgens sommige vertellers uit Avifauna in Alphen aan den Rijn ontvreemd zijn, terwijl het vogelpark geen pinguïns heeft. Ook Artis in Amsterdam wordt regelmatig genoemd als locatie, net als Belgische dierenruinen.

Van alle dieren in een dierentuin lijkt juist de ‘vleugellamme’ pinguïn vrij ongevaarlijk; hij heeft geen scherpe klauwen of tanden. Daarnaast zijn de kleinere soorten (zoals de Humboldtpinguïn) niet al te groot, en we zouden ons kunnen voorstellen dat een kind het ‘schattige knuffeldier’ kan oppakken en meenemen. Door zijn waggelloopje is de pinguïn eveneens gemakkelijk in een humoristisch setting te plaatsen. In werkelijkheid zijn veel pinguïns toch niet zo klein als we misschien zouden denken. Een pinguïn zou dikwijls niet in een rugzak passen. Daarnaast kan ook een pinguïn in het nauw kabaal en rare sprongen maken en venijnig bijten.

In 2006 leidde een spoor van pinguïngeruchten naar de Merwebolder in Sliedrecht, een woonvoorziening voor gehandicapten. Een medewerkster die anoniem wilde blijven, schrok toen het *Algemeen Dagblad* belde. Ze zei: ‘Ik wil niets vertellen.’ Haar schoonmoeder, die met het verhaal kwam, vertelde: ‘Ze willen het onder de pet houden.’ Met enig gevoel voor humor wekte de journalist ten onrechte de suggestie dat het verhaal een doofpot-affaire van een Sliedrechtse woonvoorziening was.

Dat verzamelaars en schrijvers invloed kunnen uitoefenen op de bekendheid van een volksverhaal in relatie met een plaats, blijkt wel uit het feit dat de hier genoemde broodjeaapverhalen in dit boek aan Rotterdam worden toegekend, terwijl ze over vele plaatsen in Nederland (en over de hele wereld) worden verteld. Hiermee kan de verzamelaar de claim dat het om een volksverhaal

gaat, bewust of onbewust, versterken. Ook het DOC Volksverhaal kwam in 2006 herhaaldelijk landelijk in het nieuws, om het verhaal van de pinguïn-napper te ontkrachten. Hoewel verteld werd dat het hier werkelijk om een broodje aap gaat, kunnen de verklaringen averechts hebben gewerkt en het verhaal wellicht zelfs hebben versterkt. Mensen luisteren dikwijls selectief en willen alleen horen wat ze willen horen: het verhaal is werkelijk (in Rotterdam) gebeurd! (RAK)

Schiedam

LIEDEWIJ (LIDWINA)

In de week voor en na de jaarwisseling van 2008-2009 vroom het zo hard dat er eindelijk – na tien jaar – weer op natuurijs geschaatst kon worden. Tienduizenden bonden de ijzers onder. Voor velen eindigde de ijspret abrupt met een val. De EHBO-posten moesten vele botbreuken behandelen. De bekendste patiënt was een minister. Maar de beroemdste val op het ijs vond ongetwijfeld plaats op 2 februari 1395 in Schiedam.

Op die dag gingen enkele meisjes schaatsen op de dichtgevroren Maas bij Schiedam. Bij een botsing brak een van hen een rib. Dat was het begin van een ziekbed van achtendertig jaar. Aanvankelijk scharrelde Liedewij

Schilderij van Pieter Geraerds (1942): Sint-Liduina met de engel.

Ingekleurde houtsnede van de val van Liedewij op het ijs, uit de gedrukte Latijnse levensbeschrijving uit 1498.

(of Lidwina) nog een beetje rond, maar na vijf jaar moest ze voorgoed het bed houden. Ze kreeg de ene na de andere kwaal: koortsaanvallen, hoofd- en kiespijn, puisten, blindheid et cetera. Ze sliep nauwelijks en leefde op de Heilige Hostie. Al deze ellende onderging ze lijdzaam: op die manier wilde ze zielen uit het vagevuur verlossen.

Tijdens haar ziekbed liet God te harer ere wonderen geschieden: een beurs met geld (de Jezusbuidel; zie ook: Dordrecht) raakte nooit leeg; hetzelfde gebeurde met een kan wijn en een ketel erwtenbrij. Liedewij trad bovendien buiten zichzelf: een engel leidde haar naar het aards paradijs en naar de ingang van de hel en het vagevuur.

In de Goede Week van 1433 voorvoelde Liedewij dat ze ging sterven. Op derde paasdag (14 april) overleed ze, drieënvijftig jaar oud. Drie dagen later werd ze onder enorme belangstelling begraven in de Grote of Sint-Janskerk in Schiedam.

Al tijdens haar leven wekte Liedewijs ziekbed verbazing en bewondering. In 1421 gaf het stadsbestuur van Schiedam een oorkonde uit waarin haar kwalen werden

opgesomd. Binnen drie tot zes jaar na haar overlijden werd haar leven te boek gesteld, in het Latijn. Deze *vita prima* (eerste levensbeschrijving) werd later bewerkt door Thomas a Kempis en door Johannes Brugman. Pas rond 1470 verscheen een Middelnederlandse bewerking van de *vita prima*.

De levensbeschrijvingen van Liedewij zijn een mengeling van waarheid en fictie. Zo is bekend dat het in de winter van 1395 hard gevoren heeft in Holland. Daarnaast kunnen Bijbelse parallellen worden opgemerkt, zoals het achtendertigjarig ziekbed. Dat doet denken aan de zieke in Betzata (Betesda, Betsäida) in Johannes 5:1-18. De nimmer leeg rakende Jezusbuidel roept daarentegen het sprookje van 'Tafeltje dek je, ezeltje strek je' (Grimm 36; vgl. Lelystad) in herinnering.

Ongetwijfeld heeft Liedewijs graf vele pelgrims getrokken. Al drie jaar na haar overlijden werd daarbovenop een kapel gebouwd die later werd opgenomen in de Sint-Janskerk. Maar hoeveel pelgrims eropaf kwamen is niet bekend. Ten gevolge van de religieuze woelingen in de

zestiende eeuw is Liedewij toentertijd niet zalig verklaard. Dat gebeurde pas in 1890. Vanaf dat moment wordt er jaarlijks een Liedewijbedevaart georganiseerd. Liedewij is immers de patroonheilige van chronisch zieken.

Omdat de Sint-Janskerk in 1572 in protestantse handen was overgegaan, werden de stoffelijke resten van de Schiedamse ijsheilige in 1615 in veiligheid gebracht in Brussel. Bij de restauratie van de kerk in 1948 ontdekte men niet alleen de (vrijwel ongeschonden) grafsteen, maar ook het skelet van een vrouw. Pathologisch onderzoek bracht aan het licht dat het de botten waren van een ongeveer vijftigjarige vrouw die aan dezelfde ziektes en kwalen had geleden als Liedewij. Met andere woorden, Brussel bezit de kerkelijk goedgekeurde relikwieën van de Heilige Liedewij, maar de echte stoffelijke resten bevinden zich in de Sint-Lidwinabasiliek in Schiedam. (Ludo Jongen)

Schipluiden

(gem. Midden-Delfland)

FATSOENLIJK GETOVER

Aan de weg van Schipluiden naar Delft stond de wijd en zijd bekende tovermolen, waar nu een stoomgemaal staat. Maar toen die molen er nog was, gebeurde het soms, als de boeren naar Delft reden, dat plotseling hun paard niet verder wilde. Dan moesten ze bij de oude molenaarsvrouw aankloppen. Zodra zij 't paard bij de teugel nam, liep het weer.

Een ander had een kooi met kippen op zijn wagen. Opeens viel het schootje eraf en het deksel open. De kippen vlogen de molenwerf op. Een boer met een kooi biggen moest op dezelfde manier zijn biggen achterna.

Eens reed een boer in het water. Wat voor moeite men ook deed om paard-en-wagen uit het water te krijgen, ze konden dat met alle macht niet gedaan krijgen. Eindelijk kwam ook de oude vrouw erbij en vroeg hoe ze toch zo tobden. Ze moesten haar maar een touwtje geven, dan zou ze ook eens meetrekken. In een ommezien stond toen de hele zaak op het droge. Een ander raakte ook te water, maar hij reed over het water heen naar de overkant. Zo gebeurden er allerlei wonderlijke dingen bij de tovermolen.

Dit verhaal kende een aantal versies in de volkskundige literatuur uit de eerste helft van de twintigste eeuw. De

bovenstaande tekst is ontleend aan Ter Laans *Nederlandsche Overleveringen* uit 1932. Eerder was het door de verzamelaar Boekenoogen gepubliceerd in het tijdschrift *Volkskunde* van 1908, en in 1943 nam Sinninghe het op in zijn *Hollandsch sagenboek*, met daarbij aan het eind: 'En als er van toverij gesproken wordt, heeft men er nog de mond vol van.' Zo stond het overigens ook in *Volkskunde* en het was dus eerder Ter Laan die dit weg had gelaten dan Sinninghe die het had toegevoegd. Uiteindelijk blijkt het slot er door Boekenoogen bij geschreven, want in het oorspronkelijke handschrift is er niets van te zien. Het gaat hier om een van de vierentwintig teksten die een zekere G. Poot in 1894 aan Boekenoogen stuurde. Dit was de destijds vierenzestigjarige Gerrit Poot (1829-1897), die zijn jeugd had doorgebracht in Maasland. In zijn begeleidende brief schreef hij: 'Ik heb al wat ik u toezend uit mijn kinderleven zoo veel mogelijk in mijn geheugen teruggeroepen en alles wat maar voorkwam dat niet onfatsoenlijk was opgeschreven.' Zijn schrijfstijl is wat plechtstatig, maar dat zegt verder weinig over zijn opleiding. Hij stond te boek als landbouwer en woonde in 1894 in op de boerderij van zijn zwager te Loosduinen. Hij was ongehuwd en Nederlands-hervormd.

Het bovenstaande verhaal is niet zozeer typisch voor een tovermolen als wel voor een machtige heks die haar invloed ook buiten de grenzen van haar huishouden kon laten gelden en het voorbijgangers lastig kon maken. Het was daarvoor geen vereiste in een molen te wonen. Poot blijkt redelijk goed geïnformeerd te zijn geweest over het toverijvertoog in het Westland. Als er in een huisgezin een onverklaarbare ziekte voorkwam, moet men een heks 'tevoorschijn roepen' om de zieke te laten zegenen en daartoe moest een zwarte kip levend gebraden worden. Hij voegde daaraan toe: 'Gelukkig weet ik niet dat het ooit tot uitvoering is gekomen.' Dat wil zeggen dat hij niet altijd de krant las, want in 1866 en in 1876 was dit nog in Delft gedaan, in 1874 in Schiedam, en in 1879 in Rotterdam, om alleen maar de plaatsen rond het Westland te noemen.

Een ander voorbeeld van een nog actief toverijvertoog was dat men ermee moest oppassen oude vrouwen kinderen over hun bol te laten aaien, of ze kinderen appels te eten te laten geven. Die konden in een pad veranderen en als dat binnen in een kind gebeurde, kon alleen de 'Leidse melkboer' nog helpen. Dat was een van de vele onttoveringsspecialisten die destijds in de regio werkzaam waren (en vooralsnog is hij niet nader te identificeren).

Verder deelde Poot mee dat men dacht dat de nachtmerrerie door een 'tooverheks bewerkstelligd' werd en dat

het beste middel daartegen was om een korenzeef boven de paarden te hangen, zodat de heks eerst door alle gaatjes moest kruipen voordat ze aan de paarden toekwam. Ook dat was een plaatselijk gebruik. Uit Zouteveen, aan de andere kant van Schipluiden, stamt namelijk het verhaal over een boer wiens paarden iedere nacht verschrikkelijk tekeergingen. Die gebruikte er ook een zeef tegen, maar op een net even andere – overigens even traditionele – manier: Hij nam ‘een korenwan, bevestigde die in de paardenstal aan de zolder, juist achter de paarden en strooide er wat meel in’. In de ochtend vonden ze toen een vrouw tegen de hooiberg die bezig was het meel uit haar haren te schudden en even later verdwenen was.

Ten slotte diende men op te passen voor katten. Als er een ‘s avonds langs je benen streek, moest je die niet wegschoppen, want dan kon je ‘een verschrikkelijke kattenfamilie’ tevoorschijn zien komen, waar ternauwernood aan te ontkomen was. In Maasland waren er zo veel heksen geweest dat er niet genoeg strootjes in een bos zaten om er ieder een te laten trekken. Als die allemaal bij elkaar waren, sloegen ze aan het dansen.

Helaas heeft Gerrit Poot er niet meer over opgeschreven. (WdB)

Schoonhoven

DE KLOKKENDIEVEN

De zware kerkklokken die met hun luiden op vaste tijden en bij bijzondere gebeurtenissen (huwelijk, begrafenissen, brand, gevaar enzovoort) lief en leed, het kerkelijk en het wereldlijk stramien begeleidden, waren in het verleden – toen het hele leven nog met de christelijke cultuur doordeseemd was, anders dan nu, nu zij door velen als overbodige lawaaimakers verafschuwwd worden – de trots van stad en land. *Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango* (De levenden roep ik, de doden beklaag ik, de bliksemen breek ik), staat op menige oude klok. Het laatste (*fulgura frango*) duidt er al op: de klokken hadden ook een magische functie. Zij weerden kwaad en demonen, met name de duivel, af – tenminste, als ze volgens de kerkelijke rite gewijd waren. Talrijke sagen getuigen ook daarvan (zie ook: Driel).

Klokken waren ook zeer kostbaar en derhalve een geliefde buit bij plundertochten. Zo stalen de Groningers in 1580 vijf klokken uit Appingedam. Ze hebben er de schimpnaam ‘Klokkendieven’ aan overgehouden, en hoe onterecht ook, ook de Damsters, hoewel die in plaats van dieven slachtoffers waren. En zij zijn lang niet de enigen die voor Klokkendieven uitgescholden werden. Ook de

inwoners van Delfzijl, Franeker, Tzum*, Harlingen* (de laatste twee hadden een gouden klok in het wapen), Sneek, Terkaple*, Scherpenzeel, Woudenberg*, Broek in Waterland, Zuiderwoude*, Callandsoog, Medemblik, Schermerhorn, Groot-Schermer*, Hoek van Holland, Lekkerkerk, Ouderkerk aan den IJssel, Berkenwoude*, Oudewater, Woerden*, Schoonhoven, Nieuwpoort*, Dordrecht, Goeree, Ouwerkerk, Bruinisse en het Zeeuwse Sint-Maartensdijk werden al of niet terecht zo beschimpt. Soms kennen we nog een – meestal humoristisch getoonzet – volksverhaal bij deze schimpnaam, of weet men in elk geval de plaats te noemen waarvandaan ze een klok hadden gestolen, of wilden stelen, want niet altijd lukte dit – die plaatsen zijn hierboven van een asterisk (*) voorzien –, maar dat is lang niet altijd meer het geval. Als voorbeeld van zo’n klokkendievenverhaal volgt hier dat over de Klokkendieven van Schoonhoven, zoals de bekende verzamelaar en uitgever van volksverhalen Jacques R.W. Sinninghe (1904-1988) dat in 1942 hoorde van een aldaar geboren man:

Honderden jaren geleden zaten ze in Schoonhoven zonder klok. Hoe dat zo kwam weet ik niet goed meer. Sommigen zeggen dat ze te gierig waren om een goede klok te laten gieten. Volgens anderen maakte de oorlog tegen de Spanjaarden het noodzakelijk om al het beschikbare brons te gebruiken voor het gieten van kanonnen. Weer anderen geloven dat de bouw van de grote kerk en toren zoveel geld had gekost dat er voor een klok geen geld meer over was. Hoe het ook zij, de Schoonhovenaren zaten er maar mee.

Toen zijn ze op een donkere nacht de rivier overgestoken en hebben de klok uit de toren van Nieuwpoort gestolen. Ze hingen er een ijzeren pot voor in de plaats, in de hoop dat de Nieuwpoorters de diefstal niet zouden merken. Maar de eerste keer dat ze in Nieuwpoort de klok wilden luiden, sprong er een barst in de ijzeren pot. Je kunt dat nog duidelijk horen.

De Schoonhovenaren hingen de klok in hun eigen toren en spelen daar nog altijd mooi weer mee. Vandaar dat ze sindsdien Klokkendieven worden genoemd. (VdK)

Sliedrecht

DRADEN TUSSEN DE TANDEN

Wat ik nou vertel, dat speelde op de grens van Slied-

drecht en Giessendam. Een beruchte buurt! Ik heb 't van een kennis van me. D'r was daar een juffrouw en die had verkering met een vent. Ze gingen een eindje wandelen over de dijk. Die jongen moest even naar beneden om een kleine boodschap te doen. Toen die beneden was, komt er een zwarte hond tegen de dijk op hollen. Dat meisje had een zwart schortje aan, ze was dienstbode of van dat slag. Die hond verscheurt dat zwarte schortje. Toen ging die hond d'r weer vandoor. Even later komt die jongen weer naar boven de dijk op: 'Meid wat zie je d'r uit!' Maar toen die in 't licht kwam, zag dat meisje dat de zwarte draaden van dat schortje tussen zijn tanden zaten.

Dit is een versie van de 'vezelsage', een zogeheten gelocaliseerde zwerfsage, door verhalenverzamelaar Henk Kooijman eind 1962 opgetekend uit de mond van een vierenzestigjarige bedrijfsleider. Het belangrijkste verhaal van deze man betrof het verslag van een toverijgeval dat zich in Sliedrecht in 1926 had afgespeeld en waarover uitvoerig in de pers was bericht. Ondanks de locatie is het weerwolfverhaal evenwel niet meer dan een verhaal, een sage die in grote delen van Nederland is opgetekend (maar niet in Waterland, waar men nooit weerwolven kende) en uiterst populair was in de zuidelijke, katholieke ge-

Wolf valt vrouw aan. Houtsnede van Nico Bulder, 1936.

bieden en in aangrenzend Vlaanderen. Die overgang is goed zichtbaar in de collectie van Engelbert Heupers, wiens drie voorbeelden van deze sage van katholieken komen en aan de zuidrand liggen van het gebied dat hij onderzocht. Hetzelfde is het geval bij de verzameling van Henk Krosenbrink uit de Achterhoek; ook zijn 'vezelsagen' zijn uit de katholieke streek in het zuiden afkomstig. De kennis van de bedrijfsleider zal het verhaal dan ook in een katholieke omgeving gehoord hebben.

Behalve katholiek is de sage in ieder geval ook vrouwelijk; als het door moeder of grootmoeder aan meisjes werd verteld, diende het om te benadrukken dat ze altijd moesten oppassen, want zelfs hun eigen vriendje kon ze wel eens aanranden. In een andere zin is het nauwelijks te lezen. Typerend voor de Nederlandstalige versies is dat het een nog niet getrouwd stelletje betreft, en meestal eindigt het dan ook met de opmerking dat het meisje de verkering verbreekt. Met een jongen die zich niet kan beheersen moet je niet trouwen, zo luidt de boodschap. Duitse en Scandinavische versies daarentegen gaan over een getrouwd paar; vandaar dat volkskundigen dit verhaal hebben betiteld als *The Werewolf Husband*.

Het motief van de draden tussen de tanden van de jongen heeft beslist aan de populariteit van de 'vezelsage' bijgedragen. Dat is althans het element dat is overgebleven in twee van de drie andere versies die Kooijman van dit verhaal noteerde. In een daarvan, uit Ammerzoden, krijgt de jongen een soort toevallen en 'was het net alsof hij een duivelsgedaante kreeg'. Omdat hij het meisje wilde ontzien, haalde hij een zakdoek uit zijn zak en liet daar de boze geest op los: 'en de flarden hingen tussen zijn tanden'. In een fragment uit Empel wist de informant alleen nog maar dat weerwolven vroeger 'bij mensen' voorkwam: 'Dan hadden ze soms de draadjes of de haren tussen d'r tanden.' Dat sterke beeld zal ook de reden zijn dat de vezelsage is blijven hangen op plaatsen waar weerwolfopvattingen in hun geheel al bijna zijn verdwenen. (WdB)

Sommelsdijk (gem. Middelharnis)

HET KLOOSTER IN DE WEI

In de vroege jaren tachtig van de negentiende eeuw maakte de onderwijzer, bellettrist en historicus Jan ter Gouw (1814-1894) de volgende aantekening:

Een kwartier ten westen van Sommelsdijk aan de grindweg naar Dirksland (de Oudelandse dijk)

ligt aan de linkerkant een vierhoekige wei, die aan drie zijden door wilgen en popelen omzoomd is. In het midden is een ronde waterpoel of 'vaatje', die door een vijftal wilgen omringd is. Deze weide draagt de naam van 'Kloosterwei', omdat zij aan een klooster, en wel waarschijnlijk aan het Brielse klooster, behoort heeft. De overlevering echter beweert dat er vroeger werkelijk een klooster gestaan heeft, dat in de grond verzonken is, en dat het 'vaatje' peilloos diep is. Mannen die erin gebaggerd hebben, zouden in de diepte stenen trappen ontdekt hebben, alsmede een deur die toegang geeft tot een gang; die gang loopt door tot in Middelharnis, en eindigt daar in de kelder van een huis, dat niemand juist weet aan te wijzen. Voor jaren geleden heeft de oude Heer A.A. met hulp van twaalf paarden een ijzeren kist uit de diepte gehaald. Mogelijk bevatte zij grote schatten. Hij mocht de buit echter niet als de zijne beschouwen, want, door het vermoeiende van de arbeid een weinig uit zijn humeur, vloekte hij en – de kist verdween weer in de diepte en is sedert niet meer gevonden.

Volgens Ter Gouw was het idee dat er in de plas een klooster zou liggen, een 'spoor van bijgeloof'. Hij publiceerde het samen met verhalen over mensen die door onzichtbare handen in de sloot werden geworpen (die waren beslist dronken geweest), over mannen die bedreven waren in de zwarte kunst, en het vooruitzien van sterfgevallen. Er viel ook het geval onder van die ene man die een verknochtheid aan zijn overleden echtgenote vertoonde door op haar graf te zitten. Het waren staaltjes van anders denken, soms van een geheel ander wereldbeeld, en zo iets kon kennelijk niet als louter 'fantasie' worden gerangschikt.

De sage over het verzonken klooster is een typisch voorbeeld van een plaatsgebonden historische overlevering, geselecteerd vanwege een dubieuze historiciteit en een onverantwoorde verbinding tussen toponiem en toegeschreven traditie. Naar alle waarschijnlijkheid hoorde Ter Gouw niet het volledige verhaal. Om hun klooster te laten verzinken, moesten monniken toch gezondigd hebben (zie: Putten). In het rivierengebied wist verzamelaar Henk Kooijman daar nog een aantal voorbeelden van te vinden. Zo heette het over de Dijkwielen bij Drunen dat de bewoners van het daar verzonken klooster 'niet zo braaf' waren: 'En op een kerstnacht twaalf uur waren ze heel luidruchtig aan 't kerstfeest

vieren en toen kwam d'r een storm en ja hoor, het hele klooster zonk weg en is niet meer boven geweest.' Ook in het 'Kloosterwiel' tussen Gameren en Zaltbommel was er een klooster vergaan 'om d'r kwaad'.

Op Overflakkee ging men creatief met de Kloosterwei om. De onderwijzer Flip den Eerzamen (1882-1968), die in Goedereede geboren was en in de eerste jaren van de twintigste eeuw onderwijzer was geweest te Stellendam en Middelharnis, sprak ooit met een 'tachtigjarige oude baas' uit Menheerse die hem vertelde dat de heksen hun bijeenkomsten op de wei hielden:

Daar zag men 's avonds vaak vuurspuwende gedaanten. Men wist te vertellen dat de kelder van een van de huizen op de Voorstraat met die wei in verbinding stond door een onderaardse gang. Jongens durfden 's avonds wel eens in die kelderingang roepen, waarna ze hard wegliepen, bang voor de gevolgen. Later hebben opgeschoten jongens voor spook gespeeld op die Kloosterwei – ze trokken witte hemden aan, namen een mondvol petroleum en spoten die uit op een brandende lucifer, zodat het leek of ze vlammen spuwden. Ze joegen de mensen de doodschrik op het lijf, tot de politie er zich mee bemoeide.

In dit verhaaltje is van het klooster en de schat weinig meer over. (WdB)

Stad aan 't Haringvliet (gem. Middelharnis)

VERDWAALD EN IN DE SLOOT GEZET

Er zijn regio's die arm lijken aan volksverhalen, maar of dat zo is omdat er niet of nauwelijks verzameld is of omdat men daar echt weinig te vertellen heeft of er niet zo van houdt, dat is maar de vraag. Vaststaat wel dat waar er interesse, een luisterend oor en de wil tot documenteren is, er ook volksverhalen gevonden worden. Zo'n gebied is ook Overflakkee. Het leek een witte vlek op de kaart, maar toen de Zeeuw Willem Geldof (* 1919), verzamelaar van onder meer volksverhalen en volksraadsels, in de zomer van 1978 in Stad aan 't Haringvliet gericht zijn oor te luisteren legde, kwamen er wel verhalen los. Weliswaar niet erg spectaculaire, maar voor de Nederlandse overlevering wel heel typerende en daarmee waardevolle verhalen. Ze worden hier ingebed in het gebruik van *poterbollen haelen*, dat hij zo beschrijft:

De jongemannen uit de polders rond Stad aan 't Haringvliet hadden tot 1930 de gewoonte om de beurt bij elkaar gedurende de winter op bezoek te komen. Meisjes waren daarbij niet aanwezig, al waren ze wél onderwerp van gesprek. Waar men op bezoek kwam was een bakkeet of afzonderlijke kamer. Daar stond een kachel gereed met een pan met kokend vet. De jongens die op bezoek kwamen brachten *poterbollen* mee, dat zijn aardappelen die te klein zijn om verkocht te worden. Die waren vers gerooid of vers uit de put (kuil, kelder) gehaald, zodat het vel nog teer was. Ze werden ongeschild in het gloeiend hete vet geworpen en bakten dus gaar op de manier zoals ze tegenwoordig met de patates frites doen. Die *poterbollen* smaakten heerlijk, vooral als je er een hartig sausje bij had en wat te drinken. Het bakken van ongeschilde of ongeschrapte aardappelen komt nog wel voor, maar dan neemt men daarvoor het kriel van de vroege aardappelen die in juni al gerooid worden.

Als de jongens na het *poterbollen* halen door de donkere nacht weer naar huis liepen door de donkere polders, dan gebeurde er onderweg nog wel eens wat.

In die tijd had Stad twee *taoverkollen*. Tenminste, dat wier van twee vrouwen verteld. Die ene was een bakkersvrouw. Die heeft van die roddel erg veel last gehad, want een hoop mensen durfden bij haar geen brood te kopen. En als ze het tóch dejen en ze voelden zich een keer niet goed, dan waren ze er zeker van dat ze door dat mens *betaoverd* waren. Dan moesten ze naar Geelhoed, de smid van Den Bommel, want die was met de helm op geboren en kon ze weer onttoveren. Nee, dat geloven we nu niet meer. Maar juist omdat de mensen in dat onttoveren geloofden hielp het ook. Wat er onderweg gebeurde? Nou, als er mist was of nevel kon een van die vrouwen je de hele nacht in de rondte laten lopen. Steeds kwam je weer op hetzelfde plekje uit, tot je radeloos dreigde te worden. Als je dan maar wachtte tot het daglicht wier, ging het vanzelf weer over. Op andere keren werd je pardoes opgepakt en midden in de sloot gezet. Je sting dan tot je middel in het water en moest maar zien hoe je eruit kwam. Als je het dan op een lopen zette, kon die *taovervrouw* je niet meer te pakken krijgen.

Sagen over de weg kwijtraken in de nacht, in een sloot of over een heg, hek en dergelijke gezet worden komen overal voor, dikwijls ook verteld als een eigen belevens – de volkskunde spreekt dan van een ‘memoraat’. Een pikdonkere nacht – hoe donker het vroeger op het platteland kon zijn, kan men zich tegenwoordig nauwelijks meer voorstellen –, slecht weer, een slok op veelal ook nog – dit alles kan gemakkelijk leiden tot een avontuur dat men niet ziet als iets natuurlijks, gegeven de omstandigheden, maar verklaart met het ter plekke vigerende volksgeloof: bijzondere krachten, al naar gelang tijd en ruimte gespecificeerd als opgeroepen door demonen, heksen of zoals hier op Overflakkee, tovenaars, of – en dat meestal – iets ongrijpbaar en ondefinieerbaar spookachtigs. Er overkomt iemand iets wat ook anderen overkomen is en waarover hij (het overkomt vrijwel altijd een hij) heeft horen vertellen, maar dat hij daardoor ook kan verklaren en een plaats kan geven.

Geldofs informant hier laat herhaaldelijk blijken dat hij aan dit alles geen geloof hecht. Hij is een typische representant van een overgangstijd. Het betreffende volksgeloof is aan het verdwijnen, steeds minder mensen geloven er nog in, en hij wil graag laten zien dat hij bij de laatste groep hoort. Maar het fascineert hem duidelijk nog wel, en hij heeft er blijkbaar veel over gesproken en nagedacht. Hij denkt dat dit soort verhalen verteld werd om kleine kinderen bang te maken, dat de bedoeling ervan was dat ze in het donker niet ver van huis gingen – ‘en dat dejen ze ook nooit. En die Geelhoed van Den Bommel was er goed mee: die heeft er een hoop onttoverde. Hoe hij dat dee? Nou dat wilden de meesten niet vertellen, maar zoveel weet ik er wel van dat hij een bepaalde Bijbelspreuk opzei, de mensen bestreek en de zegen uitsprak: in de naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, amen. Dan was het over.’ De formule ‘In de...’ enzovoort is inderdaad een standaardonderdeel van bezweringen.

Typisch voor zo’n overgangstijd zijn ook verhalen die laten zien dat de ‘ongelovigen’ er toch naast zitten, dat er wel degelijk iets van waar is. Geldof besluit met zo’n verhaal, jammer genoeg zonder aan te geven of hij het van dezelfde verteller heeft:

Iemand die niet in toverij geloofde liep 's avonds op een dijk en plotseling stond zijn pet in brand. Hij wierp hem op de grond en trapte en sloeg, maar hij wist dit vuur niet uit te krijgen. Toen nam hij de brandende pet mee naar huis. En kijk, terwijl hij zijn huis naderde minderde het vuur. Toen hij thuis was, was het uit en aan zijn pet

was niets te zien. Nu wist hij wel dat er toverkollen op Stad waren! (VdK)

Vlaardingen

DE KATTENBEKER

Op een vroege ochtend kwam een driemaster met volle zeilen de haven van Vlaardingen binnenvaren. De meeste zeelui bleken vrouwen te zijn. Zodra ze zich aan land begaven, veranderden ze in katten. Ook de machtige driemaster veranderde: in een halve okkernoot, waar spelden als masten in geprikt waren. De okkernoot werd door een van de katten verstopt. Even verderop begonnen de katten te dansen en te drinken uit een zilveren beker. Na enige tijd kwam er een groep boeren aanrijden met boter en kaas om op de markt in Delft te verkopen. Ze probeerden de katten te verblijven die de weg versperden, maar de katten wilden van geen wijken weten en de paarden steigerden van schrik. Eén kat sprak: 'We gaan pas opzij als jullie een slok meedrinken uit deze beker.' Na veel morren besloten de boeren een slok te nemen. Voordat hij dronk, riep de eerste boer: 'In Godsnaam dan maar.' Meteen stoven de katten weg: ze renden naar de okkernotendop, die in het water geworpen weer in een driemaster veranderde. De katten gingen aan boord en werden weer vrouwen. Onder hoge snelheid verdween het schip uit zicht. En de verbouwereerde boer stond daar nog altijd met een zilveren beker in zijn hand. Iedereen besefte dat de katten eigenlijk heksen moeten zijn geweest. De zilveren beker werd de kattenbeker genoemd en wordt nog altijd bewaard. Sommigen zeggen door de familie Dijkshoorn, anderen beweren door nazaten van burgemeester Drossaart.

Alle elementen in deze sage hangen samen met het voormalige heksengeloof. Zo geloofde men dat heksen uit iets kleins een groot schip zouden kunnen toveren, bijvoorbeeld een okkernoot, met spelden als masten. Bij aankomst worden zulke behekste voertuigen doorgaans verstopt voor al te nieuwsgierige mensen. Als de vrouwen in katten blijken te veranderen, wordt helemaal duidelijk dat het om heksen gaat. Toen men nog in heksen geloofde, meende men onder meer dat heksen de duivel gehoorzaamden (en zelfs seksuele omgang met hem hadden). Wat de katten in de sage vervolgens doen, is ook

De kattenbeker van Vlaardingen.

typisch voor heksenkatten: ze dansen met elkaar. In de meeste gevallen gaat het om een dans in een kring, poot in poot. Deze zogenoemde kattendans is een satanisch ritueel, waarbij de gebruikte beker vaak een uit de kerk gestolen avondmaalsbeker is. Het heilige voorwerp wordt in het satanische ritueel ontheiligd. Net als in de mis wordt er wijn uit gedronken. In dergelijke heksensagen is het ook heel gebruikelijk dat een of meer personen geconfronteerd worden met de heksenkatten: doorgaans worden ze uitgenodigd om mee te feesten, waardoor ze in de macht van het kwaad zouden raken. De slachtoffers weten – vaak onbewust – het onheil af te weren door de naam van God, Jezus of Maria te noemen of een kruis te slaan: daar kunnen de duivelaanbidsters niet tegen. Ze slaan op de vlucht, de beker achterlatend. De godvruchtige mensen zijn dus op het nippertje ontsnapt aan de lage listen van een troep gemene heksen.

Bijzonder is dat er in het Vlaardingse geval een specifieke beker wordt aangewezen als zijnde de bewuste kattenbeker uit het volksverhaal. De beker die met de sage in verband wordt gebracht, is echter geen avond-

maalsbeker, maar een zeventiende-eeuwse zilveren huwelijksbeker uit de boerenfamilie Dijkshoorn uit Vlaardinger Ambacht. Door erfenissen is de beker in de negentiende eeuw in bezit van burgemeester Pieter Karel Drossaart (1812-1883) gekomen. Drossaart was ook een dichter, en hij schreef rond 1870 het ruim honderdregelige gedicht 'De Legende (sic) van de Kattenbeker'. In de slotregel schrijft hij over de vluchtende heksenkatten en de beker die door hen was achtergelaten:

Dus voeren ze henen, de haven weer uit,
Waar verder heeft niemand geweten;
Zij lieten alleen maar hun beker ten buit,
Die wordt door den rijmer bezeten.

In het dichtwerk koppelt de burgemeester de sage dus aan een beker uit zijn bezit, ongetwijfeld om er zijn gasten mee te kunnen imponeren. Het is niet uitgesloten dat de sage al langer in de mondelinge overlevering circuleerde, maar het is waarschijnlijker dat de burgemeester-dichter de Vlaardingse sage heeft geconstrueerd op basis van elders bestaande en los circulerende verhaal-motieven, die in deze specifieke combinatie van schip en kattendans eigenlijk nergens voorkwamen. Een oudere versie van de Vlaardingse kattenbekersage dan die van de burgemeester uit circa 1870 is namelijk niet bekend. Alle later opgetekende versies lijken – direct of indirect – terug te gaan op het gedicht. In 1905 publiceerde de folkloriste C.C. van de Graft het gedicht, dat thans berust in het Vlaardingse archief, in het tijdschrift *Volkskunde* – ze tekende erbij aan dat ze er niet in was geslaagd om op dat moment de sage uit de volksmond op te tekenen. Pas na publicatie van het gedicht lijkt de sage aan zijn zegetocht te beginnen. Het meest veelzeggende motief dat een tiental jaar later door literator en volksverhalenverzamelaar Josef Cohen wordt toegevoegd, is de roodharige stuurman, die in een dikke rode kater verandert en die ongetwijfeld de duivel zelf is.

De zilveren kattenbeker is door overerving een tijd lang in Zwitserland geweest, maar is in het jaar 2000 naar Nederland teruggekeerd, in privébezit in Amstelveen. Menig Vlaardinger denkt bij de Kattenbeker tegenwoordig trouwens eerder aan de (inmiddels weer verdwenen) gelijknamige geschenkenwinkel op het Liesveld dan aan de sage. (TM)

Vlist

DE KAARTENDE DUIVEL

En nou ga ik je iets vertelle, dat heb ik nog van overlevering van mijn grootvader. Op een dag kwamme d'r een vader en een dochter uit Schoonhoven lope. 't Was ontaard warm weer en die twee hadde een merakelse dorst. Dus gane ze die ouwe herberg hier in de Vlist binne en bestelle wat te drinke.

Daar zatte d'r vier te kaarten, te vloeke en te verwenne, dat 't een aard had.

Die vader zegt teuge die dochter: 'Drink maar gauw je glasio leeg. We gaan weg. Ik heb 't al gezien. D'r zit d'r een bij met een paardenpoot, dat is de duvel!'

Die vader en die dochter gaan weg. En ze ben nog maar net buite de herberg, of d'r werde d'r drie door de ruite gegooid. Die waren opgepakt door de duvel!

Deze sage werd op 21 november 1962 in dialect opgetekend door verzamelaar Henk Kooijman bij de eenentachtigjarige, gepensioneerde Vlister sigarenmaker Johannes de Lange, geboren te Haastrecht. De verzamelaar publiceerde deze versie in het tijdschrift *Neerlands Volksleven*. Kooijman

Onder de kaartspelers bevond zich de duivel: een man met paarden- of bokkenpoot. Tekening van Pol Dom uit 1919.

verzamelde niet alleen voor zichzelf, maar ook voor het Meertens Instituut; in zijn inzending heeft hij het dialect weggewerkt en laat hij de verteller specificeren dat het ging om 'de herberg van Teun van Dam in de Vlist, waar nou Pauw van Dam zit'. Vlist ligt in de Krimpenerwaard.

De kern van de sage wordt gevormd door het feit dat een van de kaartspelers als de duivel wordt herkend. De sage is in verschillende varianten in heel Nederland teruggevonden. Het spelen van het kaartspel – dat wel werd aangeduid als 'het duivels prentenboek' – werd vanuit de christelijke optiek gezien als zondig; men moet daarbij bedenken dat er veelvuldig om geld werd gespeeld, en dat spelletjes konden ontaarden in ruzie. Uit de sage komt het beeld naar voren dat het kaartspelen vooral werd gedaan door onbeschaafde en goddeloze personen, getuige het voortdurende gevloek. Verschillende Bijbelse verboden worden overtreden, zoals het ijdellijk gebruiken van Gods naam en het begeren van andermans bezittingen. In de sagen bestaat een van de spelers regelmatig uit de duivel, waardoor benadrukt wordt hoe zondig het spel eigenlijk is. De duivel speelt dan mee om de andere spelers blut te spelen en tot het begaan van zonden te verleiden. De duivel blijkt ook regelmatig als straffer op te treden: op zeker moment is hij gerechtigd om de spelers een pak rammel te geven. Het effect is trouwens vaak dat de spelers vanaf dat moment weer op het rechte pad komen, vroom worden, naar de kerk gaan en het spelen afzweren. Het kan in de sagen ook gebeuren dat de duivelse speler bijtijds wordt herkend. Als iemand een kaart van de grond opraapt, ziet hij de bokkenpoot of de paardenvoet van de duivel (het idee is dat de duivel zich niet als perfect mens kan vertonen, maar altijd een gebrek moet hebben – meestal een bokkenpoot). Meteen wordt er een kruis geslagen of een gebed gezegd, waarna de duivel ogenblikkelijk verdwijnt. In de bovenstaande sage zijn een vader en een dochter getuige van het feit dat drie zondige mensen kaartspelen met de duivel. De vader herkent hem aan zijn paardenpoot. Ze vertrekken om de duivel te kunnen ontlopen. Even later zien ze de drie mannen al hun gerechte straf krijgen als de duivel hen door de ramen gooit. (TM)

Wassenaar

DE DUBBELE DIEFSTAL

Een gefortuneerd echtpaar in Wassenaar bezit een glimmend zwarte Bentley. Bij oud geld hoort ook een zekere nonchalance. Niet alleen de Bentley

wordt zelden op slot gezet, ook de garagedeur is meestal open. Op een ochtend blijkt de auto gestolen te zijn. Er wordt aangifte gedaan bij de politie. Twee dagen later staat de Bentley echter weer ongeschonden op de oprijlaan. Op het dashboard ligt een envelop en daar blijkt een even keurig als aandoenlijk briefje in te zitten. De autodief maakt uitgebreid excuses en beroept zich op een noodsituatie: hij zou met zijn vrouw naar de Haagse schouwburg gaan, zijn echtgenote had zich er erg op verheugd, de babysit was al besteld, en toen kregen ze panne met de oude Lelijke Eend. Toen is de Bentley maar even 'geleend'. Om het goed te maken zitten er in de envelop ook twee kaartjes voor de Haagse schouwburg voor zaterdagavond. De boosheid van de Bentleyeigenaars maakt plaats voor ontroering. Ze rijden op zaterdagavond met de auto naar de Haagse schouwburg en genieten van het toneelstuk. Tijdens de pauze vertellen ze het verhaal geamuseerd aan verschillende vrienden. Als ze rond middernacht weer terug in Wassenaar zijn, blijkt hun villa volkomen leeggestolen te zijn.

Dit verhaal is, bloemrijker nog dan hier, verteld door W. Woltz in *NRC Handelsblad* van 27 november 1970 onder de kop 'Echt gebeurd'. Het verhaal is een moderne sage oftewel een (internationaal bekend) broodjeaapverhaal. Het verhaal komt in Nederland in veel varianten voor: het zou zich onder andere ook hebben voorgedaan in Amsterdam, Drachten, Driebergen, Ede en Utrecht. Het verhaal is op deze manier echter nooit gebeurd. De oudst bekende versie stamt uit Duitsland, uit 1926, en het is inmiddels alom bekend in de Verenigde Staten en in Europa. Als we nog verder de historie in gaan, dan past het verhaal tevens in een traditie van grappige meesterdief-sprookjes met dubbele diefstal.

Het echtpaar in de hierboven verhaalde moderne sage moet een typisch rijk stel op leeftijd voorstellen, waarbij het merk Bentley, de woonplaats Wassenaar, de villa en het schouwburgbezoek het sfeerbeeld verder tekenen. De sympathie van verteller en luisteraar komt in dit geval gaandeweg bij de dief terecht, die een zo ingenieuze list uit zijn mouw weet te toveren. Een soortgelijke versie is opgetekend door Ethel Portnoy in haar boekje *Broodje Aap* uit 1978. Hier krijgt het echtpaar kaartjes voor de opera *La Traviata*, wat volgens Portnoy ironisch genoeg 'de bedrogene' betekent, maar dat is een slechte vertaling: 'de verdoelde' of 'de gevallen vrouw' zou een betere vertaling zijn.

Er zijn ook verwante verhaalversies, die aldus verlopen: een vrouw gaat in een warenhuis naar het toilet. Haar handtas wordt onder de deur door weggegrist. Bij de klantenservice geeft ze haar naam en adres op. De volgende dag wordt ze opgebeld: de handtas is terecht. De vrouw gaat naar de klantenservice, waar men van niets weet. Thuis blijkt haar hele huis te zijn leeggestolen: de dieven hadden haar gebeld en weggelokt. Deze verhaalvarianten tonen meer sympathie voor het gedupeerde slachtoffer en vervullen een waarschuwend functie.

Eenmaal lijken Nederlandse inbrekers zich deels door het verhaal te hebben laten inspireren. In december 1994 kreeg de familie Akkers uit Nijmegen een telefonische uitnodiging voor deelname aan het televisieprogramma de *Surpriseshow* van Hennie Huisman. Op de bewuste dag werd de familie met een taxi opgehaald om naar de tv-studio in Aalsmeer vervoerd te worden. Bij de studio aangekomen, bleek er van tv-opnames echter geen sprake te zijn. De uitnodiging was afkomstig van inbrekers, die van de afwezigheid van de bewoners gebruik hadden gemaakt om het huis leeg te roven. (TM)

Vluchtende Romeinen in het Woud zonder Genade. Tekening van R.H. van Rossem, gedateerd 1944.

Westland

HET WOUD ZONDER GENADE

Deze sage gaat over de tijd dat Holland letterlijk nog een oerwoud was.

Nadat de Romeinse keizer Claudius met zijn troepen Engeland had onderworpen (43 n.Chr.), stak hij de Noordzee over en belandde bij de burcht Slavenburg, in de nabijheid van Vlaardingen. Het sterke volk dat daar leefde werd uiteindelijk eveneens door het leger van de keizer verslagen. Nabij de Slavenburg, op de plek 'waar nu ongeveer het Westland is', strekte zich een immens bos uit – volgens sommige bronnen was het bos zo groot als heel Holland of zelfs nog groter, tot in Vlaanderen en de Veluwe aan toe. De waarschuwing dat het niet veilig was om het bos in te trekken, werd door de keizer in de wind geslagen. In het bos werd het Romeinse leger aangevallen door talloze beren, leeuwen, wolven, everzwijnen en wilde stieren. Wat nog niet eerder gebeurd was, gebeurde nu: de keizer zag zich genoodzaakt om zijn leger terug te trekken. Het naamloze bos bleek een geduchte reputatie te hebben: men kwam er doorgaans niet levend doorheen, en als

men er wel in slaagde, stuitte men vervolgens op agressieve volkeren als Friezen en Saksen. Keizer Claudius verklaarde het bos daarom tot een Woud zonder Genade en besloot er via het zuiden met een boog omheen te trekken.

Tot zover de sage. Het bos dat in de nabijheid van de Slavenburg begon werd telkens getypeerd als een gevaarlijke wildernis. Feit is dat in dit tijdvak Holland nog voor grote delen uit bos bestond. Er wordt zelfs wel verondersteld dat de naam Holland afkomstig is van het woord *holt-land*, 'houtland'. Delen van de hierboven weergegeven sage worden gememoreerd of zelfs geconstrueerd in kronieken als het *Goudsch Kroniekje*, de Latijnse *Chronica de Trajecto*, het eveneens Latijnse *Chronicon Hollandiae* (alle drie vijftiende eeuw) en de *Divisiechroniek* (zestiende eeuw) – veelzeggend genoeg is voor het verhaal geen steun te vinden bij de klassieke Romeinse auteurs.

In een laatmiddeleeuwse genealogie van de heren van Abcoude wordt verhaald hoe een stel struikrovers zich vestigde in het Woud zonder Genade en er de plaats Abcoude stichtte (genoemd naar hun hoofdman Apken). De rovers werden uiteindelijk verslagen bij Breukelen;

de naam zou verwijzen naar hun gebroken armen en benen. Dit zijn twee typische voorbeelden van naamsverklarende sagen.

In het *Leven van Sinte-Amand* (veertiende eeuw) van Gillis de Wevel wordt het Woud zonder Genade in de buurt van Brugge gesitueerd. In de Latijnse kroniek *Chronicon comitum Flandrensium* (een versie uit de vijftiende eeuw) wordt het Woud zonder Genade in Vlaanderen geplaatst, evenals in de *Comicke van Brabant* (vijftiende eeuw) van Hennen van Merchtenen. Andere Vlaamse kronieken volgen dit na. In weer andere bronnen wordt het begrip ‘Woud zonder Genade’ slechts gebruikt als een metafoor voor een toestand of plek waar wetteloosheid en chaos heersten: een *locus terribilis*.

In de oorspronkelijke Middelnederlandse *Roman van den Ridder metter Mouwen*, een Arthurroman uit circa 1300 en daarmee de oudst bekende bron, blijkt het Woud zonder Genade tevens slangen, draken, reuzen en een woeste dwerg te herbergen. Daarnaast kon men getroffen worden door plotseling losbrekende natuurkrachten als donder, bliksem en totale duisternis. De heldhaftige Ridder met de Mouw trekt het avonturenbos toch binnen en slaagt er uiteindelijk in om de kwade genius achter dit alles, ridder Amelant, te verslaan en gevankelijk naar het hof van koning Arthur te voeren. Sindsdien is het bos onttoverd en geciviliseerd. Gezien de incorporatie in de Arthursage wordt het Woud eigenlijk in Engeland gesitueerd, maar aangenomen wordt dat de dichter zich had laten inspireren door de (reeds in de mondelinge overlevering circulerende?) Hollandse sage. Ook Lode-wijk van Velthem beschrijft het Woud zonder Genade in zijn voortzetting van de *Spiegel Historiae* (veertiende eeuw) in een arthuriaanse context.

Het *Gouds Kroniekje* hecht geen waarde aan de fictie van het arthuriaanse heldendom, en zoekt de pacificatie van het Woud zonder Genade veel vroeger, in de ‘legende van de boomstorting’ – deze benaming is overigens pas bedacht door de zeventiende-eeuwse schrijver Petrus Scri-

verius. Toen de missionaris Willibrord aan het einde van de zevende eeuw in Rome was om door paus Sergius tot bisschop te worden gewijd, werd Holland getroffen door een orkaan en een aardbeving (en een stormvloed, voegen sommigen eraan toe). Terugkerend naar deze gewesten, zag de bisschop dat het Woud zonder Genade tegen de vlakke lag. Hij vatte dat op als een teken van God dat het ondoordringbare land verder gekerstend kon worden, stichtte een kerk in Utrecht en vestigde er een bisdom. Het omvallen van het bos is – als het ware – een markatiepunt in de heilsgeschiedenis: hoe het wilde heidendom in Nederland moest wijken voor de christelijke beschaving. Het verhaal van de boomstorting is vooral te vinden in kronieken uit de vijftiende en zestiende eeuw; later wordt het verhaal afgedaan als een verzinsel.

Bij tijd en wijle komen er nog wel eens dikke eikenbomen met wortel en al weer uit de Hollands-Utrechtse veenbodem naar boven; opvallend is dat de bomen doorgaans in zuidoostelijke richting liggen, wat op een noordwesterstorm(vloed) zou kunnen wijzen. Het is niet ondenkbaar dat de vondst van de bomen juist de legende in het leven heeft geroepen. Mogelijk zijn de bomen namelijk pas een kleine twee eeuwen na de komst van Willibrord omgevallen.

In de loop der eeuwen verflauwt het geloof in de sage als geschiedverhaal, maar het begrip ‘Woud zonder Genade’ blijft nog lang rondzingen. Cor Bruijn nam de sage van Claudius’ Woud zonder Genade op in zijn bundel *Nederlandse sagen* uit 1946, literair uitgewerkt en zonder de legende van Willibrord erbij. Hij greep daarvoor terug op de oude Hollandse kroniektraditie.

Inmiddels wordt het Westland gedomineerd door glastuinbouw en van het Woud zonder Genade staat geen boom meer overeind. Een zoektocht op internet leert echter dat van nogal wat Nederlandse plaatsen geclaimd wordt dat ze in of nabij het Woud zonder Genade hebben gelegen, zoals Den Haag, Katwijk, Leiden, Dordrecht en zelfs Dronten. (TM)

ZEELAND

Biervliet (gem. Terneuzen)

WILLEM BEUKELS

De volksverhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe komt in 1933 in zijn *Zeeuwsch sagenboek* met de volgende mededelingen over Biervliet en de veertiende-eeuwse (vermeende) haringkaker Willem Beukelszoon, van wie het geboortejaar onbekend is en die rond 1396 is gestorven:

Het gemeentehuis van Biervliet heeft een haring tot windwijzer. Dat is een herinnering aan Willem Beukelszoon, die het haringkaken uitvond. Volgens de sage heeft de volkskeizer Karel zijn graf bezocht, hem alle zaligheid der ziel toegewenst, en om hem te eeren, daar een haring opgegeten. Ook liet de keizer een tombe voor hem stichten in de St. Nicolaaskerk. In de xve en xvije eeuw heetten de inwoners van Biervliet *Soutsieders*. [...] Hun spotnaam is *Haringen* of *Haringkoppen*, ter gedachtenis aan Willem Beukelszoon, die het haringkaken uitvond.

Links: Gebrandschilderd raam in de Nederlands-hervormde kerk te Biervliet, voorstellend Willem Beukels, vervaardigd door C. van Barlaer (1644). Rechts: Standbeeld van Willem Beukelszoon in Biervliet uit 1958.

Nadat Karel v (1500-1558) in 1556 in Brussel het bestuur over de diverse landen waarvan hij heer, koning of keizer was had overgedragen aan zijn zoon Filips II en zijn broer Ferdinand I reisde hij, vergezeld van zijn zusters Maria (koningin van Hongarije) en Eleonora (koningin van Frankrijk) vanuit Gent af naar Suytborch (Souburg) om van daaruit scheep te gaan naar Spanje. De vaarroute naar Walcheren leidde vanuit Gent via de Moere en de Nieuwe Vaart naar Sas van Gent en vervolgens via de Braakman langs Biervliet, waar op 30 augustus 1556 het vorstelijke gezelschap aan land zou zijn gegaan om een bezoek te brengen aan het graf – vermoedelijk in de Onze-Lieve-Vrouwekerk – van Willem Beukel(szoon). Een summiere beschrijving van dit bezoek gaf Marcus van Vaerne wijck (1518-1569) in zijn *Spieghel der Nederlandscher Oudtheyt* (1568), een werk dat grotendeels gebaseerd lijkt te zijn op overlevering, gissing en constructie. De beschrijving is te vinden in een hoofdstuk over de wonderen in de Nederlanden in de periode tussen 1267 en 1404. In zijn eerder geschreven biografie van Karel v (1564) repte Van Vaerne wijck overigens nog met geen woord over Biervliet of over dit bezoek.

Zo'n zeventig jaar na de *Spieghel der Nederlandscher Oudtheyt* verscheen *Toneel ofte beschryvinge der steden van Hollandt* (1634) van Marcus Zuerius van Boxhorn. In diens beschrijving van het bezoek ontbreekt Eleonora, maar daar staat tegenover dat Karel na de bezichtiging van het graf de ziel van Beukel(s) alle zaligheid zou hebben toegewenst.

Waar of niet waar, het verhaal gaat en groeit. In de loop der volgende eeuwen zou Karel bij of op het graf nog een zoute haring hebben genuttigd en een grafombe voor Beukel(s) hebben geschonken. Maar van een dergelijk bezoek aan Biervliet is geen enkel spoor te vinden, en voor zover er ooit een zerk of grafsteen was geweest, zou ook daarvan geen spoor meer overblijven. Na de Allerheiligenvloed van 1 november 1570 trok de bevolking weg en raakte Biervliet in verval. Wat er in 1580 nog van overeind stond werd afgebroken om met het puin dijken te verzwaren. Ter bescherming van het strategisch belangrijke punt tegen de Spanjaarden werd ten noordwesten van het verdwenen Biervliet een fort aangelegd waaromheen een nieuw Biervliet ontstond. De hervormde kerk, aldaar gebouwd omstreeks 1660, kreeg drie gebrandschilderde ramen. Op een daarvan werd, ter herinnering aan Willem Beukel(s), door de Middelburgse glasschrijver Cornelis van Barlaer een haringkakende man in laatmiddeleeuws tenue afgebeeld.

Het kaken van haring houdt in dat direct na de vangst het grootste deel van de ingewanden uit de haringen wordt gesneden. Vervolgens worden de vissen, licht gezouten, in een ton gepakt om, door de inwerking van het zout en van enzymen uit de niet-weggesneden vleesklier, een rijpingsproces te ondergaan.

Het kaken of in tonnen slaan van haring raakte vanaf ongeveer 1300 langs de kusten van de Noord- en Oostzee bekend, maar werd alleen op kleine schaal toegepast, en wel omdat de Duitse Hanze sinds het eind van de dertiende eeuw het kaken in Schonen en Falsterbo (op de zuidpunt van Zweden, toen Deens gebied) had geïndustrialiseerd en tevens het monopolie op export en verhandeling bezat. Als er tegen het eind van de veertiende eeuw voor de Hanze vervoersproblemen ontstaan, zien de Vlamingen, maar ook de Zeeuwen, de Hollanders, de Engelsen en de Normandiërs, hun kans schoon om zelf kaakharing – in feite een nabootsing van de Hanzeatische techniek – voor de handel te gaan produceren, getuige de talrijke maatregelen tegen het ‘onwettig’ kaken van Noordzeeharing die daarvan het gevolg zijn. Het touwtrekken zou dan nog decennia duren. In verband met het haringkaken valt de naam van Beukel voor het eerst in 1483 in Oostende, als men zich daar herinnert dat hij en ene Jacob Kien uit Oostende als eersten op zee geëchte haring aan land brachten. Deze Willem Beukel (uit Hughevliet, vlak bij Biervliet) komt voor in stukken uit 1391, 1394 en 1396 als kaper, visser en vechtersbaas, en zal als zodanig aan de Vlaamse kust niet onbekend zijn geweest.

Haringen als windwijzers, zoals in Biervliet die op de

toren van de hervormde kerk, op het voormalige stadhuis (uit 1806, in gebruik tot 1934, momenteel dorps huis) en op de kap van korenmolen De Harmonie (uit 1842) verwijzen niet impliciet naar Willem Beukel(s), noch zijn ze specifiek voor Biervliet; ook elders kwamen en komen ze voor, als hommage aan de haring waarvan de vangst, de verwerking en de handel brood op de plank had gebracht.

Even mysterieus als het keizerlijke en koninklijke bezoek aan het graf is het schilderij waarop dit bezoek zou zijn afgebeeld, gemaakt omstreeks 1850 door Moritz Calisch (1819–1870). Het zou in het voormalig stadhuis van Biervliet hebben gehangen. Dit lijkt aannemelijk, temeer omdat historiestukken rond 1850 zeer en vogue waren. Maar beschrijvingen van het betreffende schilderij zijn altijd uit de tweede (of derde) hand, alsof niemand het ooit met eigen ogen heeft gezien. Het schilderij blijkt inmiddels te zijn ondergebracht in het archief van de gemeente Terneuzen, waarvan Biervliet een van de kernen vormt.

Wellicht dankt Willem Beukel(s) zijn grootste faam wel aan Jacob Cats, die aan het eind van zijn *Twee-entachtig jaargig leven* (1659) een lofzang op Biervliet schreef:

Den Haring die men ving en kon niet lange duuren,
En scheen maer kost te sijn voor onse nagebuuren:
Want soo men desen visch hout weynig dagen lanck,
Soo word hy gansch onnut en is maer enckel stanck.
Maer Beuckels heeft voor eerst den haring leeren kaaken
Dat is van allen slijm de vis gesuyvert maaken.

In 1856 werd er in Brussel een opera over Willem Beukel(s) opgevoerd. Op het marktplein van Biervliet staat sinds 1958 een standbeeld van hem, gemaakt door Philip ten Klooster (1909–1969), van wie in Zeeland diverse monumentale werken te vinden zijn. (Marie van Dijk)

Goes

SLIMME LORRE

Er was eens een boerin die elke woensdag naar de markt in Goes ging. De meid moest op die dag alleen thuisblijven. De reis van en naar Goes duurde vele uren en de boerin kwam pas laat in de namiddag weer terug. Toen de boerin weg was, dacht de meid: we zullen het er maar eens flink van nemen. Ze bakte pannenkoeken, om die lek-

De meid bakt iets lekkers, maar wordt nauwlettend in de gaten gehouden door een papegaai. Houtsnede van R. Snapper uit 1950.

ker op te peuzelen. Nu was er een papegaai in de kamer, die erg slim was. Hij onthield alles wat hij zag. Toen later de vrouw des huizes terugkwam uit Goes, vertelde hij haar alles wat hij gezien had. De meid was er gloeiend bij! Ze hing de volgende keer dan ook een doek over de kooi, zodat de papegaai, Lorre geheten, niets kon zien. Maar al zag het dier niets, hij hoorde prima wat er gebeurde. Toen de boerin terugkwam uit Goes, en hem vroeg wat er gebeurd was, antwoordde het dier:

Toen d'n 'emel van koper was	Toen de hemel van koper was
En de vrouwe d'n ' uuze uut was,	En de vrouw uit huis was
Hoeng de panne kris-kras!	Ging de pan (van) kris-kras!

De boerin begreep slimme Lorre maar al te best, en de meid kreeg ervan langs.

Het verhaal wordt verteld als een grappige anekdote. De doek over de kooi is hier wat vreemd; met de koperen hemel doelde het dier op een koperen pan die de meid in andere versies over de kooi had gelegd. Wordt de kooi met een doek bedekt, wat ook elders wel voorkomt, dan verwacht (en krijgt men ook) andere versregels.

Het verhaal behoort tot een scala aan papegaaisprookjes. Het is op vele plaatsen in Nederland opgetekend, vooral in Friesland (daar vanaf het begin van de negen-

tiende eeuw) en in Groningen, maar ook elders. Ook in Duitsland en de Verenigde Staten kende men het. Verzamelaar G.J. Boekenoogen hoorde het verhaal rond 1900 van verschillende zegslieden. Hij kende zelf een versie uit de Betuwe, waarin de meid op verschillende manieren de papegaai te slim af probeert te zijn. Zij sloeg haar rokken om haar hoofd (toen ze geld wilde stelen) en naaide het achterste van de papegaai dicht toen hij haar in rijm had verraden. Uiteindelijk stierf de papegaai door haar toedoen en werd de meid op staande voet ontslagen.

Verzamelaar W. Geldof hoorde het verhaal in Zuid-Beveland te 's-Heer Arendskerke, Heinkenszand, Waarde en Yerseke, en noemt het 'Slimme Lorre'. In het verhaalstype bakt een meid (of boer, dominee, dokter et cetera) iets lekkers wanneer de huiseigenaar van huis is. Immers, als de kat van huis is, dansen de muizen. De (koecken)bakster is bang dat de papegaai haar verraden zal. Ze stopt het dier onder een koperen emmer of ketel, of bedekt de kooi met een schort of doek. De papegaai vertelt later aan de huisbaas: 'Toen de hemel (of: wereld) van koper was, ging de pan van sisserdesas' (of woorden van gelijke strekking), of: 'Toen de pan ging van snatterdesnat, zag ik de meid haar blote gat.' De papegaai keek in deze laatste variant namelijk door een kier, en de meid had haar rokken over haar hoofd getrokken. Ze had, zoals toen gebruikelijk, geen ondergoed aan.

De raadselwoorden van de papegaai zijn volgens verhaalonderzoeker Tjaard de Haan een profanisering van het religieuze, en drijven de spot met een Bijbelse uitdrukking uit Deuteronomium 28:23: 'En uw hemel die boven uw hoofd is zal koper zijn, en de aarde die onder u is zal ijzer zijn' (zo ook: Leviticus 26:19). Het gaat in dit Bijbelverhaal om God die zich tijdelijk voor het volk Israël verbergt, in afwachting van zijn bekering.

Het verhaal is niet typisch voor de stad Goes. Slechts door het marktbezoek van een boerin aan Goes is het verhaal tot een verhaal uit Goes geworden. Maar zo gaat dat wel vaker bij volksverhalen... (RAK)

Haamstede (Burgh-Haamstede, gem. Westenschouwen)

HET SPOOKPAARD VAN HAAMSTEDE

René van Haamstede (ook René van Gruuthuse of René van Brugge genoemd) was prins van Steenhuizen en woonde in slot Haamstede. Hij was eveneens baanderheer; dat is een heer die over leenmannen beschikte en het recht had om hen onder zijn eigen banier ten strijde

Kasteel Haamstede.

te laten trekken. In 1525 vierde hij in slot Haamstede de overwinning van keizer Karel v bij Pavia op zijn Franse rivaal koning Frans I, op 24 februari. Tijdens het feest zorgde een aantal brandende smeerpotten en teertonnen voor de feestverlichting. Slot Haamstede brandde geheel af, waarschijnlijk als gevolg van het vreugdebetoon. Slechts de donjon bleef behouden. Het kasteel werd later herbouwd en is door de eeuwen heen verscheidene malen gerestaureerd. Over de ramspoed gaat de volgende sage:

Als het nacht en donker is, dan waart in de bossen rondom het kasteel te Haamstede een spokend paard rond. Het dier dwaalt van de zee naar het slot en weer terug. Het leeft in de zee, maar op sommige momenten komt het spokende, grijze (of witte) paard het land op. Dan draaft het rond in de omgeving van het kasteel. Op zijn rug rinkelt goud en geld dat hij in zakken met zich meedraagt.

Het spookpaard is het rijdier van René van Haamstede. Toen slot Haamstede in vlammen opging, greep René namelijk zijn schatten en bond deze

op zijn paard. Daarop ging hij terug naar het kasteel om te kijken of hij niets vergeten was. Op het moment dat het paard de vlammen zag, werd het doodsbang. Het dier galoppeerde weg van het brandende kasteel, naar de zee. Nog altijd loopt het daar, met de schatten op zijn rug, en zoekt het zijn baas. Niemand heeft het spookpaard ooit kunnen grijpen.

In verhalen waren dikwijls spokende paarden (of veulens) rond, in sommige gevallen zonder hoofd. Het motief van een paard dat als bewaker schatten bij zich draagt, komt eveneens vaker voor. Zo vertoonde een veulen met geld zich bij Staphorst. Velen hebben ook hier de schat horen rinkelen. In Zuidwolde liep een veulen met een schepel geld (ca. 0,1 hl) aan zijn hals en ook aan de weg van Borger naar Drouwen (Drenthe) liep een paard met een schatvat vol (1/4 hl). In Friesland doken overal spookveulens met een pappot om de hals op. Als schatbewakers worden, naast spookpaarden, ook de duivel, aardman-netjes, witte wieven, heiligen, spoken en verschillende andere spookdieren genoemd.

Van Oirschot.

Anton van Oirschot (1927-2004), schrijver en kasteelheer van het Brabantse Nemerlaer, maakte in de twintigste eeuw voor het eerst melding van de sage en plaatste het verhaal onder meer in zijn *Spoken en kastelen in Nederland* (1974). Hoe hij aan het verhaal komt, is onduidelijk. Het lijkt twintigste-eeuws te zijn, al is het niet uitgesloten dat het mondeling al langer circuleerde. Het is evenmin uitgesloten dat Van Oirschot het zelf verzonnen heeft.

Van Oirschot was eveneens volksverhalenverzamelaar voor het Meertens Instituut in de periode 1966-1978, voor de regio Noord-Brabant. Volksverhalen, zowel uit de mondelinge als uit de schriftelijke overlevering, nam hij op in zijn boeken, en bewerkte hij dikwijls.

Van Oirschot besluit het verhaal van Haamstede met de woorden: 'In Haamstede wordt het spook in ere gehouden en er wordt zelfs voor gezorgd dat het zo nu en dan optreedt...' Over dit optreden van een spookpaard te Haamstede is evenwel niets bekend. Van Oirschot doelt hoogstwaarschijnlijk op de jaarlijkse *strao* die gehouden wordt in Haamstede en de andere dorpen in het westelijk deel van Schouwen. 'Strao' of 'strarijden' (afgeleid van 'strand') is een jaarlijks terugkerend dorpsfeest. In het verleden werden de paarden gekamd, geborsteld en versierd. Op een vastgesteld uur verzamelden de ruiters zich met hun paarden en gingen ze in draf naar het strand. De paardenbenen werden dan in de zee afgespoeld. Hierna stopten de ruiters regelmatig bij een herberg om hun eigen keel te spoelen. In Haamstede vond eveneens een hardrijderij plaats over de slotlaan bij het kasteel. De *strao* is tegenwoordig nog altijd een dorpsfeest, vooral

door en voor de inwoners, waarbij paarden optreden. Over de herkomst van het dorpsfeest is door de eeuwen heen flink gediscussieerd. Het is zelfs – ten onrechte – met de Germanen in verband gebracht, maar wordt pas voor het eerst in de zeventiende eeuw vermeld.

Volkskundige Tjaard de Haan wilde meer weten over de herkomst van de spooksage en riep lezers van de *Kroniek van het Land van de Zeemeermin* op om volksverhalen aan te leveren, want, zo schreef hij: 'Er is ongetwijfeld meer dan wat Anton van Oirschot mededeelt in *Spoken en kastelen in Nederland* [...] over "Het spookpaard van kasteel Haamstede".' Zijn oproep leverde evenwel geen reacties op. W. Geldof meldde, geredigeerd door De Haan, in zijn *Volksverhalen uit Zeeland en de Zuidhollandse eilanden* (1979) dat het verhaal van het spookpaard 'naar de volksmond' is weergegeven. Het kwam in de jaren zeventig van de vorige eeuw kennelijk in de mondelinge overlevering voor, als we hem mogen geloven.

Het is bepaald denkbaar dat het folkloristische strarijden in later tijd voorzien is van een (historische) sage, wellicht zelfs bedacht door Van Oirschot voor zijn kastelenboek.

In haar streekroman *Je weet toch waarom* (1992, gebundeld in de *Tweënnegentigste jubileumomnibus* uit 2008) laat Gerda van Wageningen haar hoofdpersoon Anne-Fleur kort enkele 'oude legendes' (sic!) vertellen, waaronder de meerminnsage van Westenschouwen (zie: Koudekerke). Ook de sage van het spookpaard te Haamstede komt in de streekroman uit de jubileumomnibus naar voren. De sage is waarschijnlijk echter weer overgeschreven uit oudere literaire bronnen. Van Wageningen laat de hoofdpersoon er het volgende over zeggen: 'En er zijn mensen in de streek die het spookpaard beladen met goud nog steeds horen lopen. [...] Sommigen zien het ook. Een wit paard. Echt waar.' (RAK)

Hulst

REINAERT DE VOS

Verondersteld wordt dat losse korte verhaaltjes over een schalkse vos Reinaert in de Middeleeuwen al in de mondelinge overlevering hebben gecirculeerd, en dat men de verhaaltjes in de literatuur aaneen heeft geregen tot langere vertellingen. Kern van de verhaaltjes was in eerste instantie de rivaliteit tussen vos en wolf. Uiteindelijk zijn de verhalen uitgegroeid tot een epos, waarin de vos zich aan het hof tegenover de koning moet verantwoorden voor zijn misdaden. De literaire traditie begint met

de Latijnse *Ysengrimus* (twaalfde eeuw), en loopt via de Oudfranse *Roman de Renard* (deels twaalfde, deels dertiende eeuw) naar onder andere de Middelnederlandse *Van den Vos Reynaerde* (dertiende eeuw). Er verschenen daarna steeds meer vervolgen en bewerkingen, er werden volksboekjes over Reinaert gedrukt, en tot op de dag van vandaag verschijnen de verhalen van de vos in druk, ook in stripvorm. Het klassieke verhaal van *Van den Vos Reynaerde* verloopt als volgt:

De leeuw, koning Nobel, houdt met Pinksteren hofdag, maar de vos Reinaert schittert door afwezigheid. Niet zo verwonderlijk, want veel dieren hebben wat te klagen over het criminele gedrag van Reinaert. Net als familielid Grimbeert de das alle aantijgingen een beetje heeft gerelativeerd, wordt het lijk van de kip Coppe binnengedragen – doodgebeten door Reinaert. Nu is de maat vol. Bruun de beer wordt eropuit gestuurd naar Reinaerts burcht Maupertuus om hem te dagvaarden. De vos verleidt de beer met honing: Bruun loopt in de val en kan slechts zwaar gehavend aan het hof terugkeren. Hierna wordt Tybeert de kater eropuit gestuurd, maar ook hij wordt door Reinaert beetgenomen, loopt een pak slaag op en keert eveneens met lege handen terug aan het hof. Als derde wordt familielid Grimbeert eropuit gestuurd. Ditmaal gehoorzaamt Reinaert en hij verschijnt aan het hof.

De aanklachten zijn ernstig: zo heeft Reinaert onder meer de vrouw van Isengrijn de wolf verkracht en op diens kinderen gepist, zodat ze blind zijn geworden. Het vonnis luidt dan ook: de doodstraf. Zijn aartsvijanden Bruun, Tybeert en Isengrijn vertrekken al om de galg te gaan optuigen. Dan begint Reinaert aan een openbare biecht, die subtiel overlapt in een gigantisch leugenverhaal. Hij vertelt van een geheim complot tegen het leven van koning Nobel. Reinaert vertelt zelfs over een legendarische koningsschat, die de staatsgreep moest financieren. Tot de staatsvijanden behoren – hoe kan het ook anders? – Bruun, Tybeert en Isengrijn. Het is dat Reinaert de schat ergens anders heeft verstopt, anders was de koning nu al dood geweest. De leugens gaan er bij de koning en vooral de koningin in als koek. De vos krijgt meteen gratie, terwijl beer, kater en wolf gevangen worden genomen. Helaas kan Reinaert niet zelf de schat even gaan halen, want hij moet nodig op bedevaart naar Rome om zijn vele zonden af te wassen. Onderweg bijt Reinaert de kop af van Cuwaert de haas en stuurt de kop provocerend terug naar het hof. Daar snappen ze dat ze geweldig zijn beetgenomen, maar nu is het al te laat. De outlaw Reinaert heeft inmiddels met zijn gezin vrijwillig de ballingschap opgezocht.

Het verhaal is ook in de mondelinge overlevering teruggevonden. Het kerngebied is West-Europa, maar er zijn uitlopers te vinden naar Hongarije, Estland, Letland en Zuid-Afrika. Reinaert de Vos is een typische trickster: een slimme bedrieger. De schelm is vooral uit op eigen gewin, en profiteert van de domheid en zelfingenomenheid van zijn tegenstanders. De trickster is een overlever. In de vertelcultuur zijn meer tricksters bekend, zoals Anansi de spin, die in veel opzichten aan Reinaert gewaagd is.

De stad Hulst heeft zichzelf vanaf 1937 actief geprofileerd als Reinaertstad, en beroept zich daarbij op de dertiende-eeuwse tekst van *Van den Vos Reynaerde*. Willem, de auteur van het dierenepos, was echter zeer waarschijnlijk een Vlaming. Het merendeel van de actie in de roman lijkt zich in Oost-Vlaanderen in Gent en omgeving af te spelen. Hulst wordt maar in één versregel van de roman genoemd, en wel op het moment dat Reynaert een gigantische leugen aan het vertellen is: de fictieve schat bevindt zich in 'een bosch ende heet Hulsterloe' (vs. 2575), en zit verstopt in de 'Kriekepit' (vs. 2578). Hulsterloo is nog geen Hulst, en zowel Hulsterloo als de Kriekeput fungeert in het verhaal zo ongeveer als Verweggistan. De

ZEELAND

432

Verhalen van stad en streek

Detail van de beeldengroep *Als de vos de passie preekt* van kunstenaar Chris Ferket (1929–2009), geplaatst op de hoek van de Grote Markt in 1999.

Reinaert met pelgrimsstaf voor het hof van koning Nobel. Beeld aan de Gentsepoort in Hulst van Anton Damen uit 1938.

vos liegt dat er een schat is, maar wel oncontroleerbaar ver weg. (De vermelding dat een bepaalde botte boer in Abtsdale – nabij Hulst – was geboren, is ook eerder een bewijs contra dan pro). Dat *Van den Vos Reynaerde* in Hulst of door een Hulstenaar zou zijn geschreven, of zelfs dat het verhaal zich om en nabij Hulst zou afspeelen, is onbewijsbaar en tamelijk onwaarschijnlijk.

In 1928 werd in Hulst een Oudheidkundige Kring opgericht. Groot ideoloog van Hulst als Reinaertstad was J.J. Gielen, bestuurder van de handelsschool te Hulst. Spoedig werd er een Reinaertcomité opgericht. Het eerste Reinaertstandbeeld (met pelgrimsstaf), gemaakt door Anton Damen, werd in 1938 onthuld. Nadien begon Reinaert er een alomtegenwoordig verschijnsel te worden. Straten kregen namen uit de *Reinaert*, evenals horecagelegenheden en verenigingen; er kwamen meer standbeelden, toneeluitvoeringen, ommegangen met tableaux vivants, optochten, feesten, tentoonstellingen, jazzfestivals, een stripalbum, lessen over Reinaert op alle basisscholen en een route met Reinaertbanken. Een kreek in de buurt van het bos heeft van het gemeentebestuur de naam Kriekeputte gekregen, om de historische claim een handje te helpen. Geleerde verdedigers van een reinaerdiaanse geografie rond Hulst waren D.A. Stracke en Maurits Gysseling. Ook al is er weinig historische reden om Hulst de Reinaertstad te noemen, niettemin is men er binnen een eeuw met succes in geslaagd om het Reinaerterfgoed voor de eigen stad te

claimen. In dit opzicht is Hulst een van de meest geslaagde voorbeelden in Nederland van een succesvol toegeëigd volksverhaal ter zelfprofilering: het vergroot de saamhorigheid, creëert een bepaalde groepsidentiteit, bevordert de naamsbekendheid en stimuleert het toerisme. (TM)

Ijzendijke (gem. Sluis)

DE HELHOND

In Ijzendijke zou voor de Reformatie een franciscaner klooster hebben gestaan. Na een actie van de plaatselijke predikant moesten de monniken evenwel de wijk nemen naar Sas van Gent. Die dominee werd na een jaar of vijf zwaar ziek en stierf. Toen hij lag opgebaard deed zich een angstaanjagend verschijnsel voor:

Daar kwam een groote zwarte hond,
De kamer ingestreken,
Waarbij men als verpletterd stond,
Van angst en schrik bezweken.
Zijn ooggen waren brandend vuur.
Hij huilt en briest met vuurgen gluur.
Zij hebben toen met schromen,
Terstond de vlucht genomen.

Er werd een 'opperdominé' gehaald, samen met een ziekentrooster om de hond tot bedaren te brengen.

Hij nam de Bijbel in de hand
En ging de hond bezweren,
Doch die begon op 't ledikant,
Zich grijnzend te verweren.
De Dominé riep met verdriet:
Ik zeg, zulk is mijn krachtwerk niet,
Dat raakt Roomsch-geestelijken,
Als mannen van praktijken.

De ouderlingen besloten daarop de hulp van de verbanen paters in te roepen. Die stuurden een delegatie en slaagden waar de predikant gefaald had:

Hij [de pater] sprak: 'Wel Satan, helse geest!
Hoe lang wilt gij hier schuilen?
Vertrek met Uw verfoeid tempeest,
In de onderaardse kuilen!
Hij huilt en briest en maakt getier
En wil vergramd, ongaarne hier
De dode romp verlaten,
Maar het kon hem nu niet baten.
De Pater trok nu 't doosje ras,
Dat hij kwam bij zich dragen,
Waar Jesus-Christus-zelve in was:
En Satan was verslagen...

Deze strofen zijn afkomstig uit een los 'vliegend blad' dat de Sinninghes kregen toegestuurd uit IJzendijke ten behoeve van hun *Zeeuwsch sagenboek* (1933). Ze vatten het gedeeltelijk samen en het bovenstaande is daar weer een samenvatting van. Het epos komt duidelijk uit katholieke koker: de minderbroeders heten 'valselijk aangeklaagd' en de ziekte en het overlijden van de predikant worden voorgesteld als een 'straf'. De hoofdboodschap is dat alleen katholieken in staat zijn de duivel te verdrijven, want zij beschikken over het juiste middel: het sacrament. En dat is machtiger dan de Bijbel. Dit was een geijkt onderdeel van de propaganda die gedurende de zeventiende en achttiende eeuw verspreid werd door de katholieke missie. Er bestaat een vrij omvangrijk corpus van berichten over duiveluitdrijvingen en dergelijke. In de meeste gevallen zijn die niet tot de volkskundige literatuur doorgedrongen. Waar volkskundigen immers naar de overblijfselen van voorchristelijk gedachtegoed zochten, of toch op z'n minst geïnteresseerd waren in vormen van 'bijgeloof', gingen ze voorbij aan al te ui-

delijke katholieke producten. Vanuit de protestantse optiek was het katholicisme zelf 'bijgeloof', ofwel 'paapse superstitie'. Men zou dit als vooringenomenheid kunnen betitelen, ware het niet dat zonder zo'n standpuntsbepaling het hele onderwerp 'volksgeloof' (zoals het 'bijgeloof' in de loop der tijd ging heten) in rook opgaat. Iedere zogenoemde uiting van dat 'volksgeloof' is vanuit een bepaald perspectief benoemd. In dat opzicht bevindt het hier aan de orde zijnde lied zich zelfs in een voordelige positie: in tegenstelling tot veel andere berichten over spookhonden en duivels staat er hier tenminste bij hoe het begrepen moet worden.

Het lied over de dominee van IJzendijke was in de vroege twintigste eeuw op enkele plaatsen opnieuw berijmd. Een eerdere versie van zo'n tweehonderdvijftig regels, klein genoeg gedrukt om op één kant van een liedblad te passen, circuleerde al in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het was getoonzet 'Op de wyze van de vier Gasten', een lied over de lotgevallen van vier mannen die op pelgrimage naar Jeruzalem trokken en daar aan twee franciscanen hun zonden beleden. Het maakte deel uit van een reeks liedbladen, gedrukt door vader en dochter Van Paemel in Gent.

Het mogelijke effect van dit katholieke beschavings-offensief moet overigens niet worden overschat. In 1971 vond verhalenverzamelaar Johan de Vries een ongeveer vierentachtigjarige man in het bejaardenhuis van IJzendijke die voor hem plaatselijke spookgeschiedenissen opschreef. De man ging aan de helhond voorbij. Net zomin als de andere verzamelaars had De Vries de opdracht gekregen naar godsdienstige overtuigingen te vragen. (WdB)

Kamperland (gem. Noord-Beveland)

KOO MEULBLOK

In Kamperland woonde een klein boertje dat Koo Meulblok heette. Hij leefde in de Franse tijd en hij moest destijds zijn pacht betalen in Noord-Frankrijk. Toen hij met het geld onderweg was, werd hij door een roversbende overvallen en meegenomen naar een klein hutje, dat dienstdeed als rovershol. Aan de zoldering hingen stukken mensenvlees, waar de rovers van aten. Allicht dat Koo duizend angsten uitstond. Op zeker moment zag hij echter de mogelijkheid om te ontsnappen. Snel kroop hij ergens in een hooiberg. Toen kwam er een spin. Voor het gat waar Koo doorheen was

gekropen om zich te verstoppen, maakte de spin een web. De rovers vermoedden dat Koo zich in de hooiberg verstopt had en ze staken er met priemen in. Toen zagen ze het gat waar Koo in had kunnen kruipen. ‘Ben je gek,’ zei toen de roverhoofdman, ‘daar kan Koo niet in zitten, want er zit nota bene een spinnenweb voor dat gat.’ De rovers vertrokken, en Koo was gered.

Verzamelaar J.R.W. Sinninghe kreeg de vertelling toegesonden van K. de Vos uit Kortgene, met de aantekening dat het verhaaltje uit de mondelinge overlevering was opgetekend, waarschijnlijk rond 1930. Deze vertelling is maar één keer in Zeeland gevonden. Elders in Nederland, met name in Friesland, is het verhaaltje ook gevonden, maar de held heet verder nooit Koo Meulblok – Meulblok is een familienaam die bij uitstek in Zeeland voorkomt. Strikt genomen is het verhaal geen sage, maar een al sinds de vroege Middeleeuwen bekend novellesprookje (een ‘realistisch’ sprookje zonder magie), dat ook internationaal wijdverbreid is, van Ierland tot Japan. Essentie is dat de zwakkere zich moet verstoppen voor de sterkere, en daarbij vaak in een grot kruipt. Een spin weeft snel een web voor de ingang, zodat de zwakkere gered wordt: de sterkere neemt aan dat vanwege het spinnenweb de zwakkere niet binnen zal zitten. De held wil nogal eens een heilige zijn, waardoor het verhaal trekken van een legende begint te krijgen. Die trekken heeft het helemaal in de vele versies waarin Maria, Jozef en de kleine Jezus op de vlucht voor de soldaten van Herodes in een spelonk door een spinnenweb worden afgeschermd – het verhaal staat niet in de Bijbel, maar is populair geworden dankzij de dertiende-eeuwse *Legenda Aurea* (de Gouden Legende) van Jacobus de Voragine. (TM)

Koewacht (gem. Terneuzen)

DE SCHAT VAN DE WITTE DAME

Een bijzondere groep spoken of geesten vormen de witte vrouwen, dames of juffers. Ze waren wit omdat dat de kleur van de nog niet verlostes doden was. Hoewel ze duidelijk te onderscheiden zijn van de niet-menselijke witte wieven, is toch niet altijd duidelijk of ze nu wel of niet van oorsprong menselijk zijn, dat wil zeggen terugkerende doden. Ze zijn meestal aan vaste plaatsen gebonden – vaak oude burchten of boerderijen –, zijn over het algemeen niet gevaarlijk en lijken vaak doelloos bepaalde

routes te lopen of rond te dansen of te zweven. Ze doen dat meestal in een klein groepje, bij voorkeur met z'n drieën. Maar sommige witte vrouwen hebben ook duidelijke functies: die kondigen een aanstaand sterfgeval aan – dit doen vooral de witte dames die in een bepaalde relatie staan tot een oud adellijk geslacht –, of ze hebben van doen met een schat. Ze bewaken de schat en/of zoeken iemand aan wie ze die kunnen toevertrouwen, zodat zij verlost worden. In het laatste geval moet de vertrouweling vaak verschillende zware beproevingen ondergaan of bewijzen van moed leveren. Beproevingen die we ook kennen uit sprookjes waarin een betoverde vrouw moet worden verlost. In Zeeuws-Vlaanderen zijn verschillende sagen over schathoedende witte dames opgetekend. De volgende stamt uit Koewacht en werd in 1926 door L.M. de Keyzer gepubliceerd in het elfde nummer (13 maart) van jaargang 20 van *Buiten*, het van 1907 tot 1936 verschenen ‘geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd’:

Een kleine honderd jaar geleden was een boerenzoon uit Koewacht naar de kermis in Overslag geweest en keerde in de nacht naar huis. Zo'n halfuur van de hoeve, in een bocht van de weg, spookte het. Eensklaps werd hij op de schouder getikt. Achter hem stond een in 't wit geklede dame. ‘Waar kom je zo laat vandaan?’ vroeg ze. ‘Van de kermis van Overslag,’ stamelde hij. ‘En wat ben je daar wezen doen?’ ‘Mijn fortuin zoeken, maar 't is me niet meegelopen.’ ‘Zoek je fortuin, dat is hier te vinden, en bovendien kun je me redden. Volg me en verlos me. Maar wanneer ik je iets beveel, dan moet je steeds zeggen: “Doe 't zelf!”

Toen nam de geest hem op en voerde hem naar een open plein, omgeven door een heel hoge muur, waarin verschillende deuren waren. Voor een van de deuren bleven zij staan en de geest beval: ‘Doe die deur open!’ Kordaat antwoordde de boerenzoon: ‘Doe 't zelf!’ De geest draaide de sleutel om in het slot, de deur ging open en ze kwamen in een lange gang met vele deuren. Weer bleef de witte vrouw voor een van de deuren staan en zei weer: ‘Doe de deur open!’ En weer zei hij: ‘Doe 't zelf!’ Gewillig opende de geest ook deze deur. Die gaf toegang tot een hel verlichte zaal, die ze door gingen, tot ze aan een poort kwamen, die van zelf openging, en toegang gaf tot een nog mooiere zaal. Daar stonden vijf kisten met zware ijzeren sloten. De jongen voelde zijn haren te berge rijzen toen hij zag dat op een van die kisten een zwarte hond

lag, die hem met gloeiende ogen aankeek. In zijn bek had het monster een zware ijzeren sleutel. 'Neem die sleutel!' beval de geest, maar de jongen was zo bang; hij kon geen woord uitbrengen. De witte dame kwam vlak bij hem staan, keek hem aan, en herhaalde het bevel tot driemaal toe. Toen ze nog geen antwoord kreeg, zuchtte ze: 'Kun je niet meer spreken?' Hij schudde het hoofd. Toen zei ze: 'Tot over honderd jaar.' Op hetzelfde ogenblik was hij weer op de plek waar ze hem verscheenen was. Hij was totaal uitgeput en sleepte zich naar huis. Twee dagen later was hij dood. Later wilde een man uit het Land van Waes het proberen. Maar toen hij 's nachts precies om twaalf uur op de spookplaats een zwavelachtig licht uit de grond zag opkomen, dat dansend voor hem uit ging, sloeg de angst hem om het hart en hij maakte zich uit de voeten. Hij voorspelde dat nooit iemand geboren zou worden die het waagstuk zou volbrengen. En dat is uitgekomen, tot nu toe.

Dat De Keyzer hier een lokale overlevering vertelt, blijkt ook uit andere Zeeuwse varianten van deze overal in Europa opduikende sage. Bij Overslag moet, in de Franse tijd (1795-1813), waarschijnlijk om de smokkel met Engeland tegen te gaan een redoute (kleine veldschans) zijn geweest, die men de Ronduute noemde. Hier verscheen ook eens in de honderd jaar een vrouw. Zij nam een keer een man mee naar de kelder. Daar waren drie koffers. Op de eerste zat een hond, op de tweede een leeuw met de sleutel van de derde koffer in zijn muil. De man moest de sleutel uit de muil pakken; dan was het geld uit de derde koffer voor hem. Maar hij durfde niet. In Westdorpe werd ongeveer hetzelfde verteld, maar hier was het geen witte, maar een zwarte dame die probeerde een man zo moedig te krijgen dat hij de sleutel uit de bek van een op de schatkist in de kelder zittende demonische hond nam. Tevergeefs.

Soms lukte het echter wel, maar dan werd de schat niet zo zwaar bewaakt. Aan de Baarlandse grindweg lag vroeger het Juffrouw Jennebos. Daar huisde bij een putje een witte vrouw, Juffrouw Jenne. 's Avonds laat verscheen zij, in een wit kleed gehuld, en liep met eenzame wandelaars op. Bij het putje verdween ze telkens. Daar bewaakte ze een schat, in boze tijden door haar begraven. Een paar mensen durfden het aan de schat te lichten. Nadien is Juffrouw Jenne niet weer gezien.

Schatten worden in sagen vaak behalve door geesten en spoken (ook) bewaakt door demonische wezens, vooral

door hondachtigen met gloeiende ogen, als theeschotels zo groot. Zo is de overlevering al sinds de Oudheid. Wie de schat wil lichten, moet bijna onmogelijke staaltjes van moed vertonen en/of mag beslist niet spreken. Wat meestal niet lukt. Dit 'niet spreken'-motief ontbreekt in de Zeeuwse schatsagen over de witte dame, maar komt er elders in Nederland, bijvoorbeeld Limburg, wel bij voor. Bijvoorbeeld:

Een wel heel erg demonische witte dame (witte mantel over bloedrood kleed, het bloedend hoofd in de handen), een vermoorde adellijke dame van het kasteel te Echt, rijdend in een vurig gespan met twee zwarte bokken met vleermuisvlerken, kan door Drikus verlost worden als hij haar schat (drie kisten met juwelen) opgraft. Hij moet op dinsdag met een helper, brood en zout bij zich, nieuwe klompen aan en met fonkelnieuwe spaden zeven voet diep graven, en zonder een woord te spreken. De eerste kist zal voor de armen zijn, de tweede voor de kerk, de derde mogen ze delen. Hij doet zoals opgedragen, maar als ze op een kist stoten roept zijn helper: 'Drikus, daar zit de heks!', en meteen zinken de kisten onbereikbaar wel driemaal zo diep in de bodem. (VdK)

Koudekerke/Westenschouwen

DE ZEEMEERMIN VAN WESTENSCHOUWEN

Figuren die half vis en half mens zijn behoren tot de fantasiewezens die al sinds de zevende eeuw als zodanig worden afgebeeld in Europese 'bestiaria' (dierenboeken). Menig zeeman en menige landrot geloofde in het bestaan van dergelijke wezens, en op kermissen werden nog tot in de negentiende eeuw zeemeerminnen getoond, die in werkelijkheid bestonden uit samenvoegingen van bijvoorbeeld vissenhuiden en skeletdelen van apen. Een zeemeermin zou tot haar navel het lichaam van een vrouw bezitten, dat eindigt in een vissenstaart. Ze zou groot zijn, en een afschuwwekkend uiterlijk hebben met overvloedig en verwaarloosd haar, maar ze wordt ook als een prachtig, verleidelijk waterwezen voorgesteld.

Verhalen over zeemeerminnen zijn legio. Soms trouwt ze met een visser; dikwijls brengt ze echter onheil over stad of dorp, of lokt ze schippers met haar bekoorlijke gezang. De ontmoeting met een zeemeermin werd in het volksgeloof gezien als een teken van rampspoed. Bekende zeemeerminverhalen zijn de gevangengenomen

zeemeermin van Edam (zie aldaar) en het kunstsprookje 'De kleine zeemeermin' van Hans Christian Andersen. Verreweg het meest bekende zeemeerminnenverhaal in ons land is dat van Westenschouwen, dat recenter ook aan het nabijgelegen Koudekerke wordt gekoppeld. Maar hierover later meer.

Voor zover bekend is de sage van de ondergang van Westenschouwen voor het eerst in 1843 uit de volksmond opgetekend door de Duitse verzamelaar J.W. Wolf (1817-1855). In de *De Navorscher* uit 1853 verscheen het verhaal voor het eerst in de Nederlandse taal. Het is opgetekend door F. Nagtglas, die het naar eigen zeggen diverse malen had gehoord. Het gaat als volgt:

[...] Nu gebeurde het eens dat een visscher ver in zee eene meermin en meermin aantrof, en er na veel moeite in slaagde, de laatste levend te vangen en mede te voeren. Op de terugreis werd de schuit steeds door het mannetje gevolgd, dat alle pogingen aanwendde om zijne vrouw weder te krijgen. Eindelijk bereikte men de haven: nogmaals smeekt hij den visscher zijne vrouw in vrijheid te laten en, toen al zijne pogingen mislukken, roept hij ten laatste, terwijl hij een hand vol zand in zee werpt, uit:

Westerschouwe, Westerschouwe,
Het zal u berouwe –
Dat gij genomen hebt mijn vrouwe
Westerschouwen zal daarom vergaan,
De toren alleen zal blijven staan.

En ziet – de voorspelling is vervuld. Het in zee geworpen zand groeide aan tot eene groote plaat, welke de haven deed verlopen en toezanden en, waar vroeger eene welvarende handelsplaats werd gevonden, rollen thans de baren der Noordzee tegen een verlaten strand, terwijl de toren nog eeuwen daarna eenzaam in de duinen stond en pas voor korte jaren is afgebroken.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw verzandde de haven van Westenschouwen. De sage van de zeemeermin moet het verval van dit eens zo welvarende dorp verklaren, zoals ook het verhaal van 'Het Vrouwtje van Stavoren' de teloorgang van de Friese handelsstad Stavoren (zie aldaar) moet verhelderen. Men vermoedt dat de sage tevens verteld is om de afbeelding van de zeemeermin en zeemeerman in het wapen van Schouwen te verklaren.

Hoewel in de haven 'maar' vijf tot tien scheepjes konden liggen, vastgemaakt aan havenpalen, had Westenschouwen in de veertiende en vijftiende eeuw een betekenis die tot ver buiten de Nederlanden reikte.

Westenschouwse vissers transporteerden haring, krab en uien naar Engeland, en brachten wol, laken en steenkolen mee terug. De snelle verzanding in de vijftiende eeuw moet grote indruk hebben gemaakt op de bewoners van Schouwen. De haven van Westenschouwen kwam onder stuivend zand te liggen. Alleen de toren, die als baken diende voor de schepen, bleef na de verzanding staan. Na de stormvloed van 1530 en het verloren

Links: De Plompe Toren in Koudekerke. Rechts: Verhaalfragment uit de 'verhalencarrousel' in de Plompe Toren (sinds 1997).

gaan van het Land van Reimerswaal kwam er nog meer zand in beweging richting de zee. Toen de duinen rond 1700 vrijwel weg waren, vond er doorstroming van het water plaatst en begon de kustafslag bij Westenschouwen pas goed.

Om de ondergang nog meer cachet te geven voegt de sage er in varianten uit de negentiende en twintigste eeuw aan toe dat de inwoners goddeloos en hoogmoedig leefden, en de spanten van de schepen met zilveren spijkers aaneengeklonken waren. De inwoners droegen doordeweeks zelfs gouden schoengespen en de paarden waren er met gouden hoefijzers beslagen.

De sage over een zeemeermin of -man die, al dan niet gevangen, de ondergang van een dorp of stad verkondigt, is een migrerende sage die zich heeft gehecht aan allerlei dorpen, steden en gebieden die door de zee zijn weggevaagd of door een watersnood zijn getroffen. Het verhaal gaat over plaatsen als Bath, Dordrecht, Namen, Reimerswaal, Saaftinge, Veere, Zevenbergen (zie aldaar) en Zwartewaal. Dikwijls eindigt de vloek met de woorden: 'Alleen de toren (of: het dorp) zal blijven (be)staan.'

Tegenwoordig is het verhaal in het gehucht Westenschouwen alleen nog op een bord bij het strand te lezen. Bij laagwater komen soms de trap en houten paaltjes van het verdronken Westenschouwen tevoorschijn tussen zandbanken, vlak voor het strand van het huidige dorp. Dit gegeven wordt in volksverhalenbundels nog tot de sagen gerekend, maar tegenwoordig als vaststaand feit gezien.

Toen de toren van Westenschouwen in 1845 werd verkocht en drie jaar later werd gesloopt, werd de sage vrijwel direct geannexeerd ten behoeve van de nabijgelegen Plompe Toren van Koudekerke. De oudere sage werd hergebruikt en na het verdwijnen van de toren van Westenschouwen weer even makkelijk aan de nabijgelegen plaatselijke stompe toren van Koudekerke gekoppeld. Voor toeristische doeleinden beeldt de Vereniging Natuurmonumenten het verhaal sinds 1997 uit en laat het de sage op band aan het publiek horen. In de Plompe Toren wordt daar de sage tegenwoordig op een draaiende 'verhalen-carroussel' getoond en ongeveer als volgt op band verteld:

Volgens een oud verhaal werd over de streek rondom Westenschouwen ooit een vloek uitgesproken. Sindsdien zijn hier twee dorpen van de aardbodem verdwenen. Een ervan was gebouwd rondom een toren. Ooit stonden hier huizen, liepen er mensen en dieren rond, en renden er kinderen door de smalle donkere steegjes. Maar dit

vredige tafereel werd opeens verstoord en het dorp hield op te bestaan. Had dit mysterie misschien te maken met dat oude, bekende volksverhaal?

Lang geleden voer er een vissersboot uit de haven van het dorpje Westenschouwen. Het was een prachtige zomerdag en de vissers zongen uit volle borst. De vangst was goed en al snel werd het laatste net uit zee getrokken. Het net was ontzettend zwaar, maar de vissers konden niet goed zien wat ze hadden gevangen. Was het een stuk hout? Een gigantische vis? Een monster? Terwijl het dichter- en dichterbij kwam, bleek het gevaarte armen, een hoofd en een heel grote staart te hebben. Het was helemaal geen vis, het was een zeemeermin. Het mooie wezen zat met haar lange groenblauwe haren wanhopig verstrengeld in het net. Over haar gezicht biggelden grote, zilte tranen. Haar man, die was achtergebleven in de zee, zwom in paniek rond de boot [in sommige verhaalversies met een kind in zijn armen]. Hij schreeuwde en smeekte om de vrijlating van zijn vrouw. Maar de wrede vissers deden alsof hij niet bestond en zetten resoluut koers naar de haven. Vol trots hesen ze de zeemeermin aan wal, waar ze door het hele dorp werd bekeken. Vanuit de haven zag de zeemeerman hoe zijn vrouw met het uur verzwakte en ten slotte uitgeput stierf op de kade. De zeemeerman was verscheurd door woede en verdriet. Hij smeed een handvol zand en wier in de haven, en riep een vloek uit over het dorp. Nog diezelfde avond stak de wind op en werd het land geteisterd door zware regen, storm en bliksem. De zee beukte harder dan ooit tegen de dijken. Binnen een paar jaar was de haven van Westenschouwen verzand en werd de bevolking zo arm dat ze als bedelaars rond het eiland moesten trekken. Het eens zo rijke, welvarende dorp was ten dode opgeschreven, raakte in vergetelheid en verdween in het niet. Maar de wraak van de zeemeerman was nog niet ten einde, want de vloek verplaatste zich landinwaarts, waar het vredige dorp Koudekerke moest wijken voor het woeste water. Alleen de Plompe Toren werd gespaard en staat sindsdien eenzaam aan de rand van de Oosterschelde. Soms, wanneer het stormt, als de wind om de toren giert en de golven hoog opspatten tegen de dijken, weergalmt in de verte opeens een stem, die zegt:

‘Westenschouwen, ’t zal u rouwen
dat ge hebt geroofd mijn vrouwe,
Westenschouwen zal vergaan
alleen de toren zal blijven staan.’

De sage van de zeemeermin van Westenschouwen leeft in de vertelcultuur in de regio dus voort, zij het in het gehucht Westenschouwen zelf in mindere mate. Het eveneens verdrongen en nabijgelegen Koudekerke heeft tegenwoordig geen inwoners meer, maar ook hier bleef een toren behouden. De sage van het torenloze Westenschouwen kon dan ook makkelijk aan deze toren worden gehecht en bleef in feite dankzij de Plompe Toren in de regio behouden. (RAK)

Kwadendamme

(gem. Borsele)

RINKELENDE ALTAARSCELLEN

Het dorp Kwadendamme op Zuid-Beveland is een katholieke enclave in een overwegend protestantse omgeving. De moeder van de vertelster was ooit dienstmeid geweest bij pastoor Kerremans. Haar dochter vertelde het volgende verhaal:

Pastoor Kerremans lag op sterven. Dag en nacht werd er bij zijn bed gewaakt, afwisselend door kapelaan Schneiders, Anna Kerremans en mijn moeder. Toen de pastoor nog werkzaam was in Oud-Vossemeer op Tholen, is mijn moeder als

Altaarschellen.

meid bij hem in dienst geweest. Nu kwam ze af en toe helpen als het erg druk was. Op een avond zaten de kapelaan en Anna aan het ziekbed, terwijl moeder in de keuken bezig was. Opeens hoorden ze alle drie duidelijk de beste zilveren altaarschellen rinkelen. Goh, dacht de kapelaan, hoe haalt Leen het in haar hoofd om nu op dit moment de bellen te gaan poetsen? En hij liep naar beneden om dat aan mijn moeder te gaan vragen. Maar moeder zei dat ze het ook gehoord had, en dat ze dacht dat Anna met de bellen bezig was. Dat kon niet, want Anna was samen met de kapelaan boven bij de pastoor geweest. Dus gingen de kapelaan en mijn moeder in de kerk kijken – de kerk was tegen de pastorie aan gebouwd –, maar de zilveren schellen stonden gewoon in de kast in de sacristie. Toch wisten ze alle drie heel zeker dat ze het goed gehoord hadden, en ze konden het niet verklaren. Een paar uur later begrepen ze het, want diezelfde nacht om één uur is de pastoor gestorven.

Dit verhaal is in Kwadendamme verteld op 27 oktober 1962 door Lena de Boo-Walraven (1895-1966). Haar moeder was afkomstig van Tholen en was jarenlang pastoorsmeid geweest. Haar vader was boer, winkelier, organist en pianoleraar. Lena zelf trouwde met een onderwijzer te Kwadendamme. Zij is bovendien de moeder van de verzamelaar Willem Geldof. Het verhaal gaat dus in feite over diens oma.

Een altaarschel heeft een kruisvorm en heeft verscheidene belletjes. In dit geval gaat het om een zilveren exemplaar. De altaarschel wordt tijdens de katholieke mis enkele malen geluid om de cruciale momenten van de eredienst te markeren. In dit verhaal klinken de schellen op bovennatuurlijke wijze als vooraankondiging en markering van de dood van de pastoor. (TM)

Lamswaarde

(gem. Hulst)

TOVERIJ MET PAASNAGEL

Een paasnagel is – simpel gezegd – een blokje wierook op een spijkertje (nagel). In de katholieke kerk worden vijf paasnagels in de vorm van een kruis in de paaskaars gestoken. De vijf kruisgewijze paasnagels symboliseren de vijf wonden van Christus aan het kruis. Aan de gewijde paasnagel werd door sommigen een grote bovennatuurlijke kracht toegekend, vooral in de afweer van het kwaad

De kostersjongen van Lamswaarde houdt een paasnagel in zijn hand als afweermiddel tegen de heksen. Tekening van J.F. Doeve, ca. 1941.

(hekserij, nachtmerrie, het boze oog, spokerij). De paasnagel werd bijvoorbeeld aan de deur geprikt, onder de drempel of op de wieg.

In zijn Zeeuwse sagenboek vertelt verhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe twee afzonderlijke sagen over een paasnagel uit Lamswaarde. Wie zijn bron – een artikel van M.L. de Keijser in het tijdschrift *Buiten* uit 1926 – erop naslaat, ziet dat het om één verhaal gaat, dat door Sinninghe in tweeën is geknipt en ook nog eens in de verkeerde volgorde is gezet. Hier volgt de complete vertelling in de goede volgorde:

Lang geleden – maar ouden van dagen weten het van ooggetuigen! – kwam de zoon van de koster van Lamswaarde [...] op het idee om de heksen die zich in de kerk vertoonden eens te pakken te nemen. Onder de mis liep hij stilltjes naar huis, nam een nagel van de paaskaars en stak die onder de drempel van de kerkdeur. Toen de mis uit was, verlieten de mensen het bedehuis, met uitzondering van veertien vrouwen. De kostersjongen lachte in zijn vuistje, terwijl hij, zoals vroeger ge-

bruikelijk was, de stoelen op een hoop hielp zetten: de heksen bleven maar steeds zitten. Na verloop van een paar uren kwam de pastoor wat in de kerk bidden, bemerkte het veertiental – hij kende ze wel! – en begreep onmiddellijk dat er iets niet in de haak was. Hij vroeg dan ook aan een van de vrouwen waarom ze tegen hun gewoonte in zo lang in de kerk bleven. Met woedende blikken wezen ze op de kostersjongen, die ondertussen het obstakel vanonder de drempel verwijderde. En de exodus kon beginnen.

Ze verlieten de kerk en een van hen passeerde buiten juist de kwajongen die haar en haar collega's zo'n poets had gebakken. Ze keek hem nijdig aan en snauwde hem toe: 'Dat zal ik je betaald zetten, snotneus.' Terwijl ze dit zei, tikte ze hem op de schouder. De jongen had het gevoel alsof er een ijsballetje van zijn hoofd tot zijn tenen zonk, en hij moest zich aan het hekwerk van de kerk vasthouden om niet om te vallen. Hij realiseerde zich dat hij vergeten was om zijn voorzorgsmaatregelen te nemen. Als hij zijn paternoster [rozenkrans] om zijn hals had gehangen, dan had ze hem niets kunnen aandoen. Maar in de haast had hij dit gebedssnoer op tafel laten liggen. Ik ben verloren, dacht hij bij zichzelf, en inderdaad: een uur later merkte hij dat zijn kleren vol ongedierte zaten. Dat was niet weg te krijgen. De jongen leefde nog bijna drie jaar en werd in die tijd als het ware door de luizen opgegeten.

Hier eindigt het tweede verhaal bij Sinninghe, dat bij *De Keijser* de aanvang van een langer verhaal uitmaakt en aldus doorloopt:

Tijdens zijn ziekte vertelde de jongen welke heks hem kwelde: het was een getrouwde vrouw. Haar man wist niet eens dat ze heksen kon, maar hij schrok enorm toen hij het verhaal van de jongen hoorde. Hij zon op middelen om haar te genezen en raadpleegde de pastoor. Die zei: 'Als we maar wisten waar ze het boek verbergt waaruit ze al haar toverkunsten leert, dan waren we al erg geholpen.' Na dagen en dagen van peinen en zoeken had de man iets gevonden om achter de waarheid te komen. Op een avond zat hij met zijn vrouw bij de haard, en zij zat dicht bij het vuur. Hij haalde een nagel van een paaskaars en stak die stilltjes onder haar stoel. Toen ze argwaan begon te krijgen, was

het al te laat. Ze wilde zich van haar stoel loswringen, maar zonder resultaat. Woedend riep ze uit: 'Als je dat ding niet meteen weghaalt, zal ik je aan de grond genageld laten staan!' De man trok zich er niets van aan, maar vroeg of ze wilde zeggen waar ze haar toverboek verborgen had. 'Nooit!' riep ze krijsend. 'Nooit zul je dat te weten komen!' Toen haalde hij wat houtblokken om het vuur feller te doen branden. Terwijl de heks tierde en vloekte, zei hij lachend: 'Ziezo, vrouwtje, als je me het boek niet aanwijst, dan zal ik je braden.' Hij liet tevens de pastoor roepen, die onmiddellijk verscheen. Het vuur werd de vrouw in dubbel opzicht zo na aan de schenen gelegd dat ze noodgedwongen haar geheim moest prijsgeven.

Het boek werd tevoorschijn gehaald, en Zijn Eerwaarde wierp het in de vlammen, die het verteerden. Ondertussen begon hij te bidden met zo veel vuur dat aan ieder haartje een zweetdruppel hing. Maar zijn gebed bracht de overwinning. De tovermacht van de vrouw was gebroken. Het arme schepsel was de pastoor en haar man erg dankbaar dat ze haar uit de macht van de duivel hadden bevrijd.

De vermenging van volksgeloof en christelijk geloof is evident – ook De Keijser trok die conclusie al, alhoewel hij het waardeoordeel 'bijgeloof' nog gemakkelijk in de mond nam. In feite is er sprake van geloof met christelijke en niet-christelijke elementen: een katholiek liturgisch object als de paasnagel wordt als tovermiddel ingezet, en een katholieke priester krijgt (zoals zo vaak in sagen) de rol van duivelbanner en goede tovenaar.

In cultureel opzicht vindt de Zeeuws-Vlaamse sage eerder aansluiting bij de Vlaamse dan bij de Nederlandse overlevering. Net als de verhalen over Ossaert (zie: Pauluspolder) sluiten de Zeeuwse paasnagelsagen meer aan bij de Vlaamse verhaaltraditie. (TM)

Meliskerke

(gem. Veere)

EEN TOVENAAR MET WEINIG HEKSEN

't Zal zestig jaar geleden zijn [werd in 1933 geschreven], dat er op Meliskerke een veearts woonde die de 'geheime kunst' verstond. Over hem loopt het volgende vertelsel.

Het paard van een boer, die een eind buiten het

dorp woonde, kreeg 's avonds laat geweldige krampen. Goede raad was duur, en dus moest de knecht met de zoon naar de veearts rijden, om een 'paardenmiddel' te halen. De veearts, die bekendstond als een ruw, nors man, was er niet erg over te spreken dat hij 's nachts uit zijn bed werd geklopt en maakte mopperend de medicijnen gereed. Toen hij het drankje overgaf, drukte hij de jongen nog op het hart het flesje stevig vast te houden, want het was vreselijk duur. Nauwelijks waren ze een huis of vijf verder, of, zonder dat een van beiden wist hoe het kwam, lag het flesje al op de straatstenen in stukken.

Ze gingen met lood in hun klompen terug en vertelden wat er gebeurd was. De dokter ging vreselijk tekeer, schold ze uit voor alles wat naam had, en dreigde dat de boer het wel merken zou als de rekening kwam.

Weer kregen ze een flesje mee, en weer viel het op dezelfde plaats uit de handen van de jongen, en hij had het nog wel zo stevig vastgehouden. Het huilen stond hem nader dan het lachen toen ze voor de tweede maal moesten terugkeren. De dokter vloekte, zo kwaad was hij, en hij dreigde nog: als ze het weer lieten vallen, dan behoefden ze niet terug te komen, hij had er nu genoeg van. Deze keer gebeurde er niets, en het paard kreeg zijn drankje. De rekening van de veearts, waarnaar de boer met angst en vreeze had uitgezien, viel erg mee. Later vertelde de veearts dat hij de twee eerste malen het flesje met regenwater had gevuld en er wat kleursel in had gedaan. Hij had de jongens eens beet willen nemen.

Sagenpublicist J.R.W. Sinninghe kreeg dit verhaal in 1933 van een zekere A.C. Schipper uit Middelburg, die het op zijn beurt van een zesenzestigjarige boerenknecht had gehoord. De 'veearts' in kwestie was Pieter de Plaa (1814-1893), die op Walcheren de naam had van tovenaar. Hij had een bibliotheek met dogmatisch christelijke lectuur, was er rotsvast van overtuigd dat het einde van de wereld nabij was en dat Walcheren ieder moment kon onderlopen. Tegelijk stak hij de draak met religie. Jan Vader (1875-1966), een wagenmaker die eveneens te Meliskerke woonde en De Plaa nog gekend had, schreef dat deze de veeartsenij voornamelijk uitoefende om er geld mee te verdienen, maar dat 'het werken in en met de zwarte kunst de liefde van zijn hart' bezat. Dit deed hij voornamelijk 's nachts en tegenover klanten was hij altijd bru-

taal. Dat hoorde bij zijn imago, net zoals een wat eigenzinnig taalgebruik met verwijzingen naar duivels en andere boze geesten. Volgens Vader stelde de 'anders zo vriendelijke man' zich alleen zo aan als hij als dierenarts of tovenaars optrad. 'Maar zijn clientèle nam het altijd als volle ernst op.'

Zijn kunde als veearts werd – terecht – niet hoog aangeslagen. Hij wendde vaak rare methoden aan en de adviezen die hij soms gaf, waren, op zijn zachtst uitgedrukt, erg vreemd.

Men wist niet waar men zich waar het De Plaa betrof het meest over verwonderen moest. Over zijn alle perken te buiten gaand onbeschoft schelden en uitvloeken van zijn patiënten, of over de haast ongelofelijke naïviteit waarmee de laatsten dit alles slikten en zich vrees lieten aanjagen. Ofwel over hun onwankelbare geloof aan zijn bekwaamheid als wonderdokter-tovenaar.

Het verhaal over De Plaa is weliswaar fraai, maar ook enigszins vreemd. Het zou meer voor de hand hebben gelegen dat werd gezegd dat degene die de ziekte van het paard veroorzaakt had het op de flesjes had voorzien. Als de 'veearts' zelf in staat was om de flesjes op een bepaalde plaats te laten breken, wordt toch wel gesuggereerd dat hij meer kon dan normaal – het verschil tussen een gekleurd watertje en een heus drankje was nu ook weer niet zo groot. Toch was dit het beroemdste verhaal over De Plaa, en in de overlevering werd dus voornamelijk diens eigen macht benadrukt, in plaats van de macht die hij over eventuele heksen zou hebben uitgeoefend. Hij gaf wel raad als er iets haperde met het karnen, maar zou niet specifieke mensen daarvan hebben beticht. Vader deelde maar één heksenverhaal mee waarin De Plaa een boer wiens boerderij behekst is de raad geeft karnemelk te koken zonder een woord te spreken. Dan zou er een grote zwarte kat komen die zou vragen de pot van het vuur te nemen. Ook dit verhaal is mogelijk niet helemaal ongeschonden overgeleverd; Vader was een jaar of tien oud toen dit zou hebben plaatsgevonden. Op z'n minst had er namelijk iets in de melk gekookt moeten worden waarmee de heks in aanraking was geweest.

Aan het einde van de negentiende eeuw was het toverijvertoog op Walcheren nog sterk aanwezig. Zoals Vader het verwoordde: 'De streng-orthodoxen verwierpen het wel met de mond, maar diep-innerlijk waren zij van het bestaan van heksen en tovenaars evenzogoed overtuigd

als al de anderen.' Dit aspect bleef dus in de verhalen over De Plaa onderbelicht, vooral bij de diverse Walcherse auteurs die na Vader over de veearts berichtten. Andere verhalen belichtten vooral De Plaa's macht over klanten; hij kon hen laten verdwalen, in de sloot laten raken, of hen vastzetten. Ook werd er verteld dat hij eens op bezoek was geweest bij een arbeider in Oostkapelle, wiens vrouw ziek was:

De Plaa had die vrouw bezocht en de man gelast dadelijk met hem mee te gaan om een drankje. Toen zij uit het woninkje buiten kwamen – natuurlijk in de late avond –, hief De Plaa zijn hand op en riep luid de oude toverspreuk: 'Over hagen en bossen, – vort!' Op hetzelfde moment stonden zij in De Plaa's apotheek te Meliskerke. Een afstand van twee uur lopens.

Toen het drankje klaar was, liet de veearts de man uit en zei grof: 'Luister 'ns even, lomperik! Als je nu weer hetzelfde zegt, ben je in 'n ommezien thuis. Zegen met je Bette en ge-nacht.' Meteen sloeg hij de deur dicht en liet de verbouwereerde arbeider in het donker staan. Angstig riep deze: 'Deur aegen en bossen!' En, warempel, hij stond meteen bij de bedstee van zijn zieke vrouw. Maar heel zijn gelaat zat onder bloed en schrammen. Wat geen wonder was. Hij was niet óver maar dóór hagen en bossen gesleurd!

Hoewel dit ook wel over tovenaars (onder anderen over Duitse schapers) werd verteld, was dit een geijkt heksenmotief. In de context van De Plaa laat het nog eens extra de omissie van de heksende vrouwen zien. (WdB)

Middelburg

DOMINEE SMYTEGELT EN DE ENGELENWACHT

Velen droegen hem op handen, dominee Bernardus Smytegelt, die van 1695 tot 1739 predikant in Middelburg was. Hij kon preken als de beste en had daarbij speciaal oog voor vrome zielen die niet zeker wisten of ze het ware geloof wel kenden. Honderdvijfveertig keer sprak hij over een en dezelfde Bijbeltekst om twijfelaars te troosten: 'Het gekrookte riet zal hij niet verbreken en de rokende vlaswiek zal hij niet uitblussen' (Mattheüs 12:20). Maar Smytegelt kon op de preekstoel ook tekeergaan tegen alles wat niet deugde onder

Het inmiddels verdwenen Smytegeltbruggetje in Middelburg, waarop de dominee door engelen zou zijn gered (Zeeuws archief).

de gemeenteleden, of het nu ging om de regenten die hun macht misbruikten, kooplieden die hun klanten bedrogen of jongeren die een losbandig leven leidden. Zulke kerkgangers wilden hem liefst over de reling van de Sint-Jorisbrug bij zijn woning aan de Singel in het water smijten.

Twee mannen besloten met de donderprediker af te rekenen. In het holst van een stormachtige nacht klopte een van hen aan bij het predikantshuis. Gejaagd vroeg hij de dienstbode of dominee Smytegelt zo spoedig mogelijk naar een gemeentelid wilde gaan dat op sterven lag. Meteen ging hij terug naar zijn maat om samen te posten bij de brug. Even later zagen ze hun slachtoffer aankomen, weggedoken in een zware jas, met een brandende lantaarn in zijn hand. Maar wat zagen zij opeens voor lichtflitsen toen ze net wilden toeschieten om hem vast te grijpen? Grote engelen gestalten met vlammende zwaarden zweefden rondom de dienaar Gods. Als aan de grond genageld bleven ze staan, de dominee nastarend in de weer ingetreden duisternis.

Twee jaar later lag een van de mannen zelf werkelijk op sterven. Hij liet dominee Smytegelt roepen om hem op te biechten wat hij in die verbijsterende nacht van zins was geweest en te vertellen hoe dat plan was verijdeld. De pastor kwam zoals altijd trouw opdagen en hoorde het verhaal verbaasd aan. Hij herinnerde zich weer hoe hij inderdaad een keer op weg was gegaan naar een opgegeven adres, waar bij aankomst alles donker was en helemaal niemand naar hem had gevraagd. Hij begreep wat er was gebeurd en troostte de boetvaardige bekeerling voor het voor eeuwig te laat was. Hoe stond

het in de Bijbel? 'Hij zal zijn engelen van u bevelen, dat zij u bewaren in al uw wegen, zij zullen u op de handen dragen' (Psalm 91:11-12).

Het verhaal van de engelenwacht van dominee Smytegelt is al vele malen verteld, gewoonlijk met hemzelf in de hoofdrol, hierboven voor de afwisseling vanuit een daderperspectief. De oudste schriftelijke versie is overigens nog geen honderd jaar oud. Een verzamelaar van volksverhalen in Yerseke stelde de overlevering op schrift voor het echtpaar Sinninghe, dat het in 1933 opnam in hun *Zeeuwsch sagenboek*. Sindsdien is het verhaal erg populair onder orthodoxe protestanten die Smytegelt vanwege zijn uitgegeven prekenbundels al kenden als een 'oude schrijver', een gezaghebbende vertegenwoordiger van de rechtzinnige vroomheid uit de tijd van de vaderlandse kerk. Aan de historische waarheid van deze gebeurtenis werd en wordt niet getwijfeld.

Toch is 'de engelenwacht' een klassiek en internationaal volksverhaal dat niet alleen is verteld rondom vader Smytegelt in Middelburg, maar ook over dominee Hendrik de Cock uit Ulrum, dominee Jan Kooiman uit Hol-

Ds. Smytegelt op de engelenbrug. Tekening in Trouw, 30-12-1950.

landscheveld (zie aldaar), evangelist bakker Cornelis Breet in Den Helder, dominee Lucas Lindeboom in Zaandam en nog veel meer eerbiedwaardige voorgangers uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Het is geen typisch Nederlands verhaal, want de oudste varianten van het verhaal staan in een bundel *Bergische Sagen* uit 1897, waarin predikanten uit de Duitse *Erweckungsbewegung* een hemelse redding ten deel viel uit handen van laffe belagers. De circulatie van zo'n wonderlijke geschiedenis rondom charismatische leiders past in de tijd van kerkstrijd en verzuiling, waarbij orthodoxe protestanten zich op lokaal en landelijk niveau vaak een bedreigde minderheid voelden.

Aan het eind van de twintigste eeuw dook in internationale evangelische kringen zelfs een moderne variant van het engelenwachtverhaal op. Daarin werden geen bij name genoemde voormannen, maar anonieme christelijke jonge vrouwen door 'witte gestalten' beschermd tegen een aanranding op een eenzame plaats op een late avond. Ze lazen dan kort daarna in de krant dat iemand op die plek was verkracht en dat de dader op grond van een signalement was opgepakt. De politie riep getuigen op en ontdekte dat een andere voorbijgangster ongemoeid was gelaten, volgens de dader omdat die niet alleen liep... Een troostrijk verhaal, ook in evangelisch en reformatorisch Nederland, waar in 1999 daadwerkelijk een schoolmeisje onderweg op de fiets naar huis werd misbruikt en vermoord.

In de oudere verhalen rond concrete historische personen uit het orthodox-protestantisme zitten vaak een of twee generaties tussen de vertelde gebeurtenis en de vertelling van het verhaal. In enkele gevallen is het wonder echter toegepast op beroemde personen uit een verder verleden, zoals bij de achttiende-eeuwse dominee Smytegelt of de zeventiende-eeuwse dominee Jodocus van Lodenstein. Zelden wordt in de volksmond nog de plaats aangewezen waar de engelen zijn neergedaald, zoals in Middelburg bij de Singel, tegenwoordig de Herengracht. Het 'Smytegeltbruggetje' is in 1959 afgebroken en ondanks verzoeken daartoe bij de gemeente nog niet herbouwd. Maar juist in Zeeland blijft dit lokale verhaal een mythische herinnering aan het calvinistisch verleden van Nederland. (Fred van Lieburg)

Nieuwerkerk (gem. Duiveland)

DE MOOISTE GRAANCIRKELS VAN HET EUROPESE VASTELAND

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw begonnen ze in Groot-Brittannië in de zomer te verschijnen: graancirkels. In eerste instantie waren het enkelvoudige cirkels en werd er beweerd dat op die plek een vliegende schotel was geland. Na verloop van tijd werden de graancirkelpatronen complexer en verschoof de interpretatie van afdrukken van ruimteschepen naar boodschappen van buitenaardse wezens (of desnoods bovennatuurlijke wezens). In 1991 bekenden de Britse kunstenaars Doug Bower en Dave Chorley dat zij met touwen en planken de eerste graancirkels in de akkers hadden gelegd. Deze bekentenis maakte geen einde aan het graancirkelfenomeen: wereldwijd waren er namelijk duizenden graancirkels verschenen, die toch niet allemaal door menselijke oplichters (*hoaxers*) konden zijn gemaakt? Bovendien werden er in de buurt van graancirkels regelmatig lichtbollen en andere geheimzinnige verschijnselen waargenomen. Het idee vatte post dat lichtbollen op de een of andere manier de makers van de meeste graancirkels waren.

Het graancirkelfenomeen bereikte Nederland in de jaren tachtig, maar het werd een echte hype in de jaren negentig van de twintigste eeuw. In juli 1997 verscheen er een complexe graancirkel in een veld nabij Nieuwerkerk. In het zuiden van Engeland waren al de prachtigste vormen aangetroffen, maar in Nederland en elders op het vasteland was de formatie van Nieuwerkerk op dat moment uniek. Duizenden mensen kwamen de graancirkel bekijken, die zo indrukwekkend was dat vele 'gelovigen' en 'deskundigen' meenden dat dit geen mensenwerk kon zijn. Dit kon wel eens een echte graancirkel zijn! De media gingen er in de komkommertijd gretig op in.

Enige tijd later werd iedereen uit de droom geholpen: Remko Delfgaauw en zijn vrienden claimden de graancirkel gemaakt te hebben. Om het te bewijzen, hadden ze de ontwerptekeningen een paar dagen van tevoren bij de notaris ingeleverd. Delfgaauw (* 1966) wilde de graancirkeldeskundigen bij de neus nemen en aantonen dat ook wonderlijk complexe formaties gewoon mensenwerk zijn. Over zijn avonturen publiceerde hij later in *Skepter*, het tijdschrift van sceptici die wars zijn van ieder gezweef. Voor de zelfbenoemde graancirkeldeskundigen was de formatie van Nieuwerkerk een harde leerles: vanaf dat moment werden ze heel terughoudend

Ontwerp (links) en onvoltooid resultaat: de Gulden Tunnel-graancirkel van Nieuwerkerk uit 1997.

met uitspraken in de media over de 'echtheid' van bepaalde graancirkels.

Als jongeling was Remko Delfgaauw gefascineerd door graancirkels; hij meende dat het buitenaardse boodschappen waren die op ons onderbewustzijn moesten inwerken, en probeerde tevergeefs de codes te kraken. Na vele graancirkels bestudeerd te hebben, kwam hij tot de slotsom: 'Als de buitenaardsen een boodschap voor ons hadden, dan deden ze verdomd goed hun best om die zo onduidelijk mogelijk te maken.'

Toen Delfgaauw eenmaal het besluit genomen had om zelf eens een graancirkel te maken, moest het meteen ook de grootste en ingewikkeldste van Nederland worden, die zich met de Engelse exemplaren zou kunnen meten. Hij wist Michel de Brabander en nog vier andere vrienden te interesseren voor wat het Gulden Tunnel-project zou gaan heten, en reeds in maart 1997 begonnen de voorbereidingen. In eerste instantie werd vooral overlegd over de te gebruiken techniek: 'Diverse methodes zijn getest om het graan plat te krijgen: de gazonroller, de plankjes, holle pvc-pijpen, touw – ja zelfs de blote hand. Uiteindelijk won de pvc-pijp het. [...] We namen de proef op de som met een pvc-pijp van tweeënhalve meter. Het werkte prima!'

Het volgende probleem was het ontwerp. Delfgaauw wilde een complexe graancirkel waarin de verhoudingen van de gulden snede waren verwerkt. De bollen in het ontwerp zouden volgens deze verhouding naar buiten toe steeds groter worden, en ze zouden ook nog eens door ringen met elkaar verbonden worden, wat een tunneleffect zou creëren – vandaar de naam Gulden Tunnel. Tevens wilde Delfgaauw er nog een extra grap in verwerken, die de kenners meteen zou opvallen: hij wilde het graan in het centrum – op het constructiepunt waar eigenlijk een hoaxer met een touw zou moeten staan –

niet platleggen, maar rechtop laten staan.

Omdat de formatie tamelijk complex was, begon men te vrezzen het karwei niet in één korte zomernacht te kunnen klaren. Besloten werd om de eerste nacht alleen de coördinaten uit te zetten, en de volgende nacht het graan pas plat te leggen. Er werd een heel draaiboek opgesteld, waarin ieders acties stap voor stap stonden beschreven. Om 's nachts met elkaar te kunnen communiceren, werden headsets aangeschaft.

De boer zat natuurlijk in het complot: de graancirkel werd met zijn medeweten en toestemming gemaakt, en hij zou gecompenseerd worden voor de gemaakte schade. Het uitzetten van de coördinaten verliep niet probleemloos: meetlinten raakten in de war en werden verwisseld. Maar uiteindelijk slaagde het team er toch in om dunne tentharingsen op de juiste coördinaten te plaatsen en met touwtjes een pad uit te zetten, dat de volgende nacht gevolgd kon worden.

De volgende dag, 17 juli 1997, werd al het materiaal in gereedheid gebracht voor de 'walsnacht'. Met een busje vol materiaal werd wederom naar de akker toe gereden. Er werd van buiten naar binnen gewerkt, en als eerste moest er een grote bol met een diameter van vijftientwintig meter worden platgelegd. 'Na zo'n tien cirkelgraden geploeterd te hebben keken we om en schrokken ons te pletter. Het graan stond gewoon weer rechtop! Had ik de eerste nacht een kort gevoel van paniek, dit keer was het totale ontreddering.'

Uiteindelijk lukte het toch om de grote cirkel plat te leggen door elke keer het volle lichaamsgewicht op de pvc-buis te zetten, maar al doende vergde één bol al drie kwartier. De volgende bollen gingen weliswaar steeds sneller en de laatste bol van vijftientwintig meter doorsnee kon in een kwartier worden platgelegd. Niettemin was het ochtendgloren alweer in zicht, was er geen tijd meer

Fe-Male-graancirkel te Nieuwerkerk van Remco Delfgaauw en zijn team uit 1999 en het aliencondoom van Quest uit 2008.

om de ringen plat te leggen en was de houten driepoot – om het middelpunt niet te pletten – vergeefs ontworpen. Daarmee was eigenlijk het meest wonderbaarlijke aan de graancirkel dus mislukt. De graancirkel werd de volgende dag niet meteen ontdekt; de boer moest uiteindelijk zelf zijn graancirkel ‘ontdekken’ en de media verwittigen.

Twee jaar later, in de nacht van 23 op 24 juni 1999, maakte Delfgaauw weer een grote en complexe graancirkel bij Nieuwerkerk. Het project heette ditmaal Fe-Male en werd uitgevoerd door acht mannen en zeven vrouwen, verbonden aan het bedrijf Bever Innovations bv, waarvan Delfgaauw directeur is. Deze keer slaagden ze erin om de formatie in één nacht in het graan te leggen.

Delfgaauw vindt graancirkels maken ‘pure groeps-kunst’. Nog altijd maakt hij ’s zomers wel graancirkels, maar nu meestal als reclameopdracht. Als er in Zeeland, niet te ver verwijderd van zijn woonplaats Zierikzee, een grote en ingewikkelde graancirkel ontdekt wordt, is de kans groot dat Delfgaauw erachter zit. In juni 2008 maakten Delfgaauw en zijn team nog een graancirkel in Brouwershaven als reclame voor het populairwetenschappelijke tijdschrift *Quest*. De graancirkel hoorde bij een artikel over seks met aliens (het tijdschrift leverde zelfs een aliencondoom mee) en de symbolische formatie verbeeldde met twee mensenvoeten en twee alienvoeten een intergalactische vrijpartij. (TM)

Nieuw-Namen (gem. Hulst)

DE INGEBRANDE HAND

Er woonde in de richting van de Arembergstraat die naar het ‘Belgse’ voert een rijke boer op een grote boerderij. Wijd en zijd stond hij bekend als een die erg ‘op z’n geld zat’. Zijn vrouw had, zo zei men, bij hem geen al te prettig leven; ook had hij enkele kinderen, jongens en meisjes, die – ook voor die tijd – erg ‘kort’ werden gehouden. Kortom, geen prettig mens, die dan ook weinig sympathie genoot van zijn burens en dorpsgenoten.

De vrouw van deze vrekkige boer dan, werd op zekere keer ernstig ziek en na te zijn voorzien van de Heilige Sacramenten, wist zij, geheel bij kennis, van haar man de belofte te verkrijgen dat hij na haar dood Heilige Missen zou doen opdragen voor haar zieleheil en verlossing. De boer, die toch wel was aangegrepen door het sterven van zijn vrouw, had dan ook aanvankelijk het stellige voornemen de gedane belofte na te komen.

Helaas, zoals dat wel meer gaat, een tijdje na het overlijden van zijn vrouw, toen de boer al een paar keer zijn voornemen de H. Missen te doen opdragen had uitgesteld en hij wat over het verlies begon heen te komen, kwam, zoals ook dit zo vaak gebeurt, van uitstel afstel en dacht de boer er eigenlijk helemaal niet meer over zijn belofte na te komen. Het was op een late winteravond,

misschien een jaar na het sterven van zijn vrouw, dat de boer, die nog alleen in de woonkamer zat – de kinderen lagen reeds lang te bed – dat hij een eigenaardig geluid hoorde tegen een tussen-deur van een aangrenzende kamer. Een soort van zacht geklop! Hij stond op om te zien wat er gaande was. Bij de deur gekomen werd het kloppen heftiger en zacht klonk een stem, die hij als die van zijn overleden vrouw herkende, die hem dringend vroeg: 'Waar blijven mijn Zielemissen; denk aan wat ge mij hebt beloofd!'

De boer schrok danig en trillend sprak hij dat hij ervoor zorgen zou dat ze werden opgedragen. Maar ach, spoedig daarna begon hij te twijfelen, hij dacht: ik zal het me verbeeld hebben! En deze gierige mens, die, dat weet men, voor de Missen zou hebben moeten betalen, liet wederom na z'n belofte gestand te doen. Niet heel lang daarna echter, 't was nog vroeg in 't voorjaar, als hij weer alleen 's avonds bij twaalfen nog in zijn woonkamer zit, klinkt luid een kloppen op de deur en wederom, maar nu dreigend, klinkt de stem der vrouw door de kamer, die hem opnieuw herinnert aan wat hij haar op haar sterfbed beloofde.

'Och,' zegt de boer, 'ik zal veel voor U bidden, dat zal U toch ook helpen!' Maar als hij dit heeft gezegd, staart hij ontzet naar de deur, waarop nog steeds wordt geklopt, en ziet hij daar boven op het houten paneel een hand, als ingebrand, verschijnen. De boer, nu half gek van angst, belooft alles wat hij beloven kan en heeft hierna inderdaad vele Missen doen opdragen.

Maar wonder genoeg: wat hij ook probeerde, de afdruk van de verbrande hand boven de deur heeft hij nimmer kunnen verwijderen. Noch overschilderen, noch wegkrabben hielp hem. Zelfs het inzetten van een nieuw paneel bleek vruchteloos. Ook hierop werd weder de hand zichtbaar. De boer, die het voorval wel niet voor zijn kinderen kon verbergen, wilde het zeker niet aan zijn weinige vrienden bekennen. Hij heeft een hoge kast voor de deur doen plaatsen en de deur zelve voor altijd buiten gebruik gesteld. Pas na zijn dood, toen men de kast verwijderde, bleek de ingebrande hand te zijn verdwenen.

Verhalenverzamelaar De Vries nam in de jaren zestig van de twintigste eeuw deze gekunstelde zinnen over van een plaatselijke postbode. Deze had op zijn beurt het verhaal

De vurige hand op de deur. Tekening uit 1949 van W.F. Dupont.

weer van een grossier in koloniale waren uit het dorp gehoord. In de loop van de verslaglegging zullen verschillende personen het hebben bijgesteld, maar wie wat heeft gedaan is niet meer te reconstrueren. De tekst die De Vries publiceerde is op enkele aanhalingstekens na gelijk aan de door hem getypte versie. Het betreft een katholieke variant van het verhaal over de dode die terugkeert omdat een levende een belofte niet is nagekomen (vgl. Breukelen). In een zeker stadium van de traditie zal ook het thema van de ingebrande hand zijn toegevoegd. Zo'n hand komt althans niet voor in de verhalen zoals die in de jaren vijftig in de streek nog over de *doodkeerse* de ronde deden. In die verhalen ziet men omstreeks Allerheiligen lichtjes. Daagde men die uit, of wenkte men er enkel naar, dan kwamen ze dichterbij. Had men dan zijn toevlucht in huis gezocht, dan klonk er een luide slag op de deur en stond er de volgende morgen een hand in gebrand, die soms moeilijk te verwijderen was. De hand hoorde dus op de buitenkant van de deur, niet binnenshuis. In dat opzicht is de hand een equivalent van het teken dat de witte wieven meer naar het noordoosten op deuren achterlieten. Waar protestanten nevelslierten zagen, namen katholieken lichtjes waar. Voor de laatsten waren het nochtans ofwel ongedoopte zielen, ofwel zielen van verdoemden. Maar in het bovenstaande verhaal is de boer de zondaar, niet zijn vrouw. (WdB)

Oostburg (gem. Sluis)

KOLONEL LEDEL PLAATST BOTERKANONNEN

Tijdens het Wener Congres in 1815, na de val van Napoleon, werden de nieuwe grenzen bepaald van het Koninkrijk der Nederlanden. Onze zuiderburen voelden zich door Willem I onderdrukt, waarop de Belgen in

1830 in opstand kwamen. Het Nederlandse leger trok daarop met 35.000 man België binnen. In het Zeeuws Vierde District (Sluis) zwaaide kolonel Ledel (1779-1835) tijdens de daaropvolgende Tiendaagse Veldtocht (2-12 augustus 1831) de scepter. Hij was commandant van het Nederlandse leger in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Met het oprukken van de opstandige Belgen, geholpen door Franse militairen, zou kolonel Ledel volgens de verhalen het bevel hebben gegeven om alle boterpotten – grote stenen potten – op de stadswallen te zetten. De Belgische soldaten zagen de boterpotten aan voor geschut en lieten de ‘goed verdedigde’ stad Oostburg links liggen. Een variant van het verhaal vertelt over de krijgslist van het beschilderen van biertonnen, zodat deze op kanonnen leken.

Dit migrerende krijgslistverhaal van boterpotten en dergelijke die voor kanonnen worden aangezien, komt behalve in Zeeland ook voor in Groningen (het kanon van Wittewierum, een karnton) en België. In verhalen uit verschillende Belgische plaatsen zijn het Belgische muiters die de Hollanders tijdens de Belgische omwenteling te grazen nemen. In sommige versies worden boomstammen door de Hollanders voor kanonnen aangezien, in andere verhalen denken Hollandse soldaten dat koehoorns geweerlopen zijn.

De ‘ware’ geschiedenis wil dat Belgische opstandelingen in oktober 1830 vanuit het oosten zonder slag of stoot Oostburg bereikten. Na een korte bezetting keerden ze opnieuw naar het oosten, om Midden- en Oost-Zeeuws-Vlaanderen aan te vallen. Eind oktober probeerden twee Belgische legereenheden Oostburg te veroveren, ditmaal vanuit het zuiden, maar ze werden verslagen. Ledel sloeg in 1831 enkele Belgische aanvallen op West-Zeeuws-Vlaams grondgebied af. Vestingsteden als Aardenburg, Hulst, IJzendijke en Sluis kregen korte tijd met Belgische bezetting te maken, maar het merendeel van de Zeeuws-Vlaamse bevolking bleef Nederlandsgezind.

Ledel werd in Oostburg onder meer geholpen door gewapende burgers die zich bij het Nederlandse leger voegden. Het was de eerste tegenstand die de Belgische Blauwkielen, zoals de ‘opstandelingen’ werden genoemd, op hun pad ontmoetten. Ledel heroverde ook gebieden op de vijand, ondanks diens numerieke meerderheid. Hij verdedigde het Nederlands grondgebied onder meer door te dreigen met inundatie. Door de polders Zeeuws-, West- en Oost-Vlaanderen met zeewater vol te laten lopen zouden de landopbrengsten gedurende enkele jaren worden geminimaliseerd. Met dit dreigement, een psy-

Tekening van Joseph Ledel in het Ledeltheater te Oostburg door Willy Ledel, circa 1956.

chologische oorlogvoering, wist Ledel de rust in en aan de grenzen van District IV te handhaven.

Ledel verbleef tijdens de Belgische Opstand en de Tiendaagse Veldtocht in Oostburg, in hofstede Stampershoek. In deze stad herinnert tegenwoordig het Ledelplein en Ledeltheater – waar een modern portret van hem hangt – nog aan de heldenmoed van de kolonel. Zijn graf is nog in de stad te vinden.

Toen de Franse legers de Belgen in de tweede week van de Tiendaagse Veldtocht te hulp snelden, was duidelijk dat Nederland een militair en politiek verloren strijd streed. De prins van Oranje wilde voorkomen dat er gevechten zouden plaatsvinden met de Fransen en op 12 augustus werd een wapenstilstand gesloten. De laatste Nederlandse regeringstroepen trokken zich op 20 augustus terug uit België, op de citadel van Antwerpen na. Na capitulatie van de prins aldaar – met behoud van het vaandel en de eer – kreeg België zijn soevereiniteit. Een nieuwe natie was geboren. (RAK)

'Het innemen der kapitale dam Staats-Vlaanderen, gecommandeerd door de Kolonels Ledel & Boellaerd van Tuyl, 2 Aug. 1831.'

Oost-Souburg (gem. Vlissingen)

HET IJDELE MELKMEISJE EN HET RONDE PUTJE

Een arme melkboer uit Oost-Souburg had maar een paar koeien, en de melkopbrengst werd dagelijks door zijn dochter Keetje uitgevent in Middelburg. Keetje was een pracht van een meid. Als het gebeurde dat ze wel eens een uurtje te laat was, dan kwam dat omdat ze onderweg Eine was tegengekomen. Eine was de zoon van een rijke boer. Onderweg naar de grote stad kwam Keetje langs het Ronde Putje. Daar dronk ze vaak even wat water en bewonderde ze zichzelf in de weerspiegeling. Geërgerd keek ze dan vaak naar de versiering aan haar Walcherse kap; daar hingen koperen krullen aan. Haar vader was te arm om echte gouden krullen voor haar te kopen.

Op een dag kwam Keetje bij het Ronde Putje op een snoed plan. Als ze de melk nu eens met water aanlengde? Dan kon ze elke dag een paar stuivers meer verdienen en die voor zichzelf houden. Uiteindelijk zou ze dan zelf de krullen kunnen kopen. Haar opzet lukte, en ze werd steeds scheuti-

ger met het water, waardoor ze nog meer verdiende. Dat leverde af en toe wel klachten op. De mensen zeiden: 'Maar Keetje, wat is de melk blauw! Is die wel in orde?' En Keetje bedacht dan snel een smoes: 'De koe is niet helemaal lekker, en met het schrale weer is de melk wat dun.'

Na verloop van tijd had ze eindelijk genoeg geld bijeen gefraudeerd om gouden krullen te kopen. Ze hing ze aan haar kap en hoopte dat ze Eine tegen zou komen. Natuurlijk stond hij haar op te wachten, en hij bleef maar roepen hoe geweldig de versiering het knappe Keetje wel niet stond.

Op weg naar huis kwam het ijdele melkmeisje weer langs het Ronde Putje. Omdat ze geen spiegel bij zich had, kon ze zelf niet zien hoe de gouden krullen stonden. En weldra moest ze de versiering afdoen, want haar vader mocht het absoluut niet te weten komen. Keetje keek in het water en bewonderde haar spiegelbeeld; de krullen fonkelden in het zonlicht. Maar toen gebeurde het... Haar krullen schoten los en vielen in de put. In een reflex greep Keetje ernaar, maar ze greep mis. Ze verloor haar evenwicht, viel in de put en verdronk.

Links: Elsje uit de *Nederlandse Volksalmanak* van 1850. Rechts: Walchers meisje met kap en krullen.

De ziel van het ijdele melkmeisje kon echter geen rust vinden. Nog altijd stijgt zij rond middernacht als een witte gedaante uit de put. En uit het water klinkt het dan:

'Half water, half melk!
Te krap gemeten!
De ziel vergeten!'

Aldus wordt de sage in recente volksverhalenbundels van Geldof, De Jong en Sleutelaar verteld. Dat deze sage zich aan Oost-Souburg gehecht heeft, is tamelijk toevallig. Het verhaal deed in de negentiende eeuw als zwerfsage op verschillende plaatsen de ronde: Maastricht, Brussel, Antwerpen, Gent. Of het op dat moment ook op Walcheren circuleerde, is onbekend. De sage gaat over een melkmeisje, maar er zijn ook varianten bekend waarin andere beroepen gestraft worden voor hun fraude (kleermaker, bakker).

In 1850 publiceerde de auteur Hendrik Jan Schimmel (1823-1906) in de *Nederlandsche Volksalmanak* een verhalend gedicht van achtenzeventig strofen. Het verhaal is gebaseerd op een reeds langer bekende Europese fabel: hierin lengt een man zijn melk of wijn aan met water, waarna een aapje de winst in het water gooit. Onder de titel 'Het Ronde Putjen (een volkssproke)' vertelde Schimmel het verhaal van het ijdele melkmeisje, ditmaal 'Elsje' geheten. Haar vrijer heet er Japik-buur. Elsje is in deze versie van het verhaal jaloers op Grietje, omdat deze op een dansfeest alle aandacht van de jongens had gekregen,

omdat ze gouden oorijzers droeg. Elsje begint daarop de melk aan te lengen en kan na verloop van tijd ook gouden oorijzers kopen. Ook hier valt het gouden sieraad in het Ronde Putje:

Ze grijpt het na; het baat niet meer!
Een stem rijst uit den vloed:
Wat van mij kwam, keert tot mij weër,
Nooit dijt gestolen goed.

Het meisje komt niet ten val en verdrinkt derhalve niet, maar heeft voor het leven haar lesje geleerd. Uiteindelijk trouwt ze met Japik.

Of de Noord-Hollandse dichter het in de ballade heeft over Zeeland of meer specifiek Walcheren, blijkt nergens uit. Het is zelfs aannemelijk dat Schimmel de beknopte sage bewerkt heeft naar een versie uit Brussel, zoals hij die aantrof in de *Niederländische Sagen* (1843) van J.W. Wolf. Louter op basis van de vermelding van het Ronde Putje heeft men later aangenomen dat het over de poel tussen Oost-Souburg en Middelburg ging, die ook het Ronde Putje wordt genoemd. In de negentiende eeuw stond het Ronde Putje bekend als geliefde pleisterplaats voor wie uit rijden ging in Zeeland. In het *Nieuwe Zeeuwsche Liedboek* wordt circa 1810 al in het lied getiteld 'Boeren Speelreisje' gezegd: 'Die plaats moet Oostzouburg zijn, Aan 't ronde putje drinkt men wijn.' In 1879 worden de ballade van Schimmel en het Ronde Putje bij Oost-Souburg al met elkaar verbonden door dominee J. Craandijk in zijn *Wandelingen door Nederland*.

Standbeeld van Jan Haas van het vallende melkmeisje uit 1994, en het Ronde Putje te Oost-Souburg, thans gelegen in een woonwijk aan de Middelburgsestraat.

Van oorsprong bestaat het Ronde Putje uit een gegraven kuil en was het water bestemd om bijvoorbeeld de paarden te drinken te geven. Het Ronde Putje heeft het waarschijnlijk aan zijn folkloristische waarde te danken dat het niet gedempt is – inmiddels ligt het (nu een uitgediepte poel) met een hek erom midden in een woonwijk, aan de Middelburgsestraat. In 1994 werd er een standbeeld van een vallend melkmeisje naast de put geplaatst, gemaakt door Jan Haas. Een informatiebord bij het beeld vertelt de sage.

Over het putje werd vroeger verder wel verteld dat paard-en-wagen er 's avonds soms vast kwamen te staan. In de nacht kon er een plaagbeest op je rug springen. En ook zou er 's nachts een witte juffer rondspoken.

De ballade van Schimmel (en in zeker zin ook de sage) getuigt van weinig kennis van het Ronde Putje bij Oost-Souburg destijds: het bevatte weinig water en stond in de zomers soms zelfs droog. Een diepe 'vloed' was het geenszins: een gevallen sieraad haalde men er met een hark zo weer uit – aldus Tjaard de Haan. De gouden oorzijfers met kap zoals Schimmel ze beschrijft kwamen overigens op Walcheren niet voor – de gouden krullen wel.

Rond 1940 maakte Martien Beversluis (1894-1966) een luisterspel van de sage: een dichtwerk met illustratieve muziek. Ditmaal heet het melkmeisje Leintje, en ook zij eindigt als rusteloos dwalende ziel. Een sage hoort in principe niet positief te eindigen, zoals bij Schimmel.

Het melkmeisje kan tijdig tot inkeer komen of voor eeuwig gedoemd ronddolen, de kern van de sage is altijd het frauduleus verkregen sieraad dat verloren wordt. Wat door het water verkregen is, wordt door het water ook weer hernomen. Samen met 'Het Vrouwtje van Stavoren' is dit een van de meest moralistische sagen, ditmaal met de spreekwoordelijke boodschap: gestolen goed gedijt niet. Net als bij onder meer de Vlaardingse sage van de

kattenbeker, is de zwerfsage door een (literair) gedicht op één plaats gefixeerd en beroemd geworden. (TM)

Pauluspolder (gem. Hulst)

OSSAERT

Twee zomers lang, in 1962 en 1963, trok verzamelaar Johan de Vries uit Terneuzen door Zeeuws-Vlaanderen om volksverhalen op te tekenen. Nadien deed hij wat rustiger aan. Op 30 mei 1964 tekende hij uit de mond van de bejaarde verteller Piet Mannaert uit Pauluspolder het volgende verhaal in dialect op:

Toen mijn vader nog jonk was dienden ei bij boer Begheijn op de Graauw. Ei was daar eerste knecht. As t-ei smorges vroeg naar 't land ree mee de pjèrden was de tweede knecht as regel bij hem. Ze mosten dan langs nen groóten waterput op de weij. Daar sprongen grote vissen soms boven 't water uit en dà zagen z' altijd.

'Me mosten daar een keer gaan vissen in de vroegte,' zei em de tweede knecht.

Nen vrouwke die dad hoorden, zee: 'Mannen, dà meugde nooit doen, want dà zijn geen "goeie" vissen die daar zitten. As ge d'er enen zoudt vangen, dan krijgde last van nen oud vrouwken die in dad huisken ier verderop den dijk woont.'

Maar ze gingen toch vissen en vingen nen groóten kèrper.

Toen ze saves naar uis gingen van ulder werk wier mijn vader van achteren besprongen, zo zejen ze, deur den Ossaert.

Dà was nen groten spookhond en ei kost hem nie

afschudden voor ei thuis was.

Vader zat heel onder 't zweet en de tweede knecht die 't op een loopen gezet ad, is ter weken ziek van gewist.

De verteller heeft het niet zelf meegemaakt: het zou zijn vader overkomen zijn toen deze nog jong was. Wat het verhaal een sage maakt, is dat de vader besprongen wordt door de Ossaert. Kennelijk is de verteller niet honderd procent van de waarheid overtuigd, want hij voegt er niet voor niets aan toe: 'Zo zeiden ze.' In deze sage lijkt het alsof de Ossaert een gevolg is van hekserij – door te vissen zou de vader een oud vrouwtje hebben ontstemd. Maar uiteindelijk lijkt het er eerder op dat hij een watergeest ontstemd heeft, of zelfs dat hij de Ossaert heeft gevangen in de gedaante van een grote karper. De Ossaert komt in veel Zeeuws-Vlaamse en West-Vlaamse sagen voor als plaaggeest of plaagbeest, als watergeest en kinderschrik – maar hekserij komt er verder zelden of nooit aan te pas.

Ossaert (Osgaard, Roeschaard) huisde in bepaalde sagen in het water; wie te dichtbij kwam, kon in het water worden getrokken en verdrinken. Kleine kinderen werden in waterrijke gebieden daarom wel bang gemaakt met de Ossaert. Om de Ossaert als watergeest gunstig te stemmen, werd bij het vissen de eerste vis wel teruggegooid als offer. Maar de Ossaert kwam evengoed op het land voor, en hij manifesteerde zich dan vooral 's nachts. De Ossaert kon allerlei gedaanten aannemen, ook die van dieren. Hij zou zijn waargenomen als kat, hond, paard, kalf, os, stier, konijn en ezel. Soms liet hij zich als (groot) paard voor de ploeg spannen: hij ploegde dan de akker, maar weldra keerden de voren zich weer om, alsof er niets geploegd was. De Ossaert kon ook menselijke gedaantes aannemen, van klein kind tot reusachtige man. Soms sleepte hij een ketting met zich mee, soms zat hij op een

bepaalde plek vastgeketend. Enkele keren droeg hij bellen. Het was taboe om in zijn nabijheid zijn naam te roepen, want dan sloeg hij meteen toe. Een van de akeligste dingen die hij deed, was op de rug van een mens springen. Hij was moeilijk los te krijgen, moest langdurig meegetorst worden, en verdween vaak pas bij het ochtendglorren. Als de Ossaert op je rug sprong, dan kneep hij je keel half dicht, hij klemde zich aan je vast, hij beet, kwijlde over je heen, joeg je voort en lachte je ten slotte uit.

Plaaggeesten, plaagbeesten, watergeesten en boemanen komen in sagen verspreid over heel Nederland voor, maar de Ossaert als naam en verschijning treedt in Nederland bij uitstek in Zeeuws-Vlaanderen (en in het noorden van West-Vlaanderen) op – en dus ook in Pauluspolder. (TM)

Renesse (gem. Westenschouwen)

TOE POEP!

Duitsers werden hier te lande lange tijd behalve voor mof (vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw) vanaf circa 1600 ook voor poep (Hans Poep) uitgescholden. Waarschijnlijk komt dit schimpwoord van het Duitse *Bube*, al zal een associatie met poep – uitwerpselen – ook meegespeeld hebben. Vooral de arme Duitse trek- en seizoensarbeiders moesten het ontgelden. Het betrof met name de noordelijke en westelijke provincies bezochte arbeiders in de landbouw (maaiers, hooiers [hannekemaaiers], dorsers) en in de industrie (bijvoorbeeld de steenbakkerij), en verder de reizende muzikanten (blaaspoepen) en de marskramers (kiepkerels, de voorgangers van Vroom & Dreesmann en C&A – Carl en August Brenninkmeijer). Omdat ze vreemdeling waren, zich anders kleedden, anders aten, roken en praatten, waren ze – in het oordeel van de autochtone bevolking – dus dom en lelijk, en een voortdurend onderwerp van spot. Talloze volksverhalen, rijmen, spreuken en wellerismen (zei-spreuken) getuigen hiervan. Overigens kwamen ook, zij het in mindere mate, de goede eigenschappen die men bij hen waarnam en waardeerde ter sprake, zoals betrouwbaarheid, onverstoortbaarheid en werklust. En ook een slimme poep die zijn beschimpers in de luren legt, komt wel eens voorbij. Hoewel de Duitse trek- en seizoensarbeid na het begin van de twintigste eeuw ten einde liep en een arbeidsstroom in omgekeerde richting op gang kwam (wat ook weer de nodige volksverhalen opriep), bleef deze poephumor bij de oudere generaties populair, totdat na de Tweede Wereldoorlog de

Ossaert is op de rug van een man gesprongen. Op de afbeelding kan hij niet voorbij de kruisweg. Tekening van W.F. Dupont uit 1949.

Belgen hun rol overnamen als voorwerp van spot – en de inhoud van de grappen ook enigszins veranderde.

Maar het waren niet alleen de Duitsers die als poep beschimpt werden. Allen die zo te horen uit het oosten kwamen waren voor de West-Nederlanders poep, ook de inwoners van de Oost-Nederlandse provincies, die de eigenlijke poepen voor ‘Felingers’ (Westfalers) uitscholden, werden als zij naar het westen trokken poep genoemd. En op de Zeeuwse eilanden, zoals Schouwen-Duiveland, werden de Brabantse keuterboeren, de ‘Braebbers’, als ze in het najaar en in de wintermaanden bij het arbeidsintensieve handdorsen kwamen helpen, ook voor poep uitgescholden. Waarmee de poephumor ook op hen kon worden losgelaten. Een voorbeeld daarvan gaf in 1954 de vijfenvijftigjarige C. van der Schelde uit Renesse aan verzamelaar Tjaard W.R. de Haan:

De poepen, de Braebbers, die kwamen hier te dorren met de vlegel. Het is al jaren geleden, hoor. ‘Het is hier geen land,’ zeiden ze. ‘De vogels des hemels die roepen: “Toe-poep, toe-poep, toe-poep!” En de vissen in het water die roepen: “Wèèrek, wèèrek, wèèrek!” Dat waren de puiten, de kikkers, weet je. ‘En je moet hier dag en nacht werken. Ja, je hebt hier twee zonnen. De eene zon is nog niet weg, of de andere staat alweer aan de hemel!’ Dat de andere zon een maan was, dat kon een Brabander niet begrijpen...

De verteller knoopt hier twee verhaaltjes aan elkaar die vooral in West- en Noord-Nederland geliefd waren, maar ook elders in Europa en zelfs in Noord-Amerika hun parallellen hebben. In het eerste interpreteert een domme poep, meestal een hannekemaaiër, de roep van een koe-koek als een aansporing en hij begint steeds harder te werken (tot hij er dood bij neervalt). In het tweede werkt een poep die van zijn boer pas met zijn werk mag stoppen als de zon onder is ’s nachts door omdat de ene zon nog niet onder is of de volgende is er alweer. Vandaar dat in Friesland de maan ook wel *poepesinne* (poepen-zon) werd genoemd. Het middenstuk, de aansporing van de kikkers om te werken, is minder verspreid, maar kennen we ook uit Holland (Broek in Waterland). Daarbij interpreteert de poep de roep van een grutto ook nog als ‘Griet is dood’, waarop hij ervandoor gaat, want zijn vrouw heette Griet.

Het is verwant aan een ander, bekender humoristisch verhaaltje, dat zo loopt: een boer zoekt in de polder naar twee vermiste schapen. Dan roept een grutto boven hem: ‘Twie-e, twie-el’ ‘Ja,’ zegt de boer, ‘ik zoek er twee.’ De

grutto vliegt nog een keer over hem heen en roept: ‘Witte, witte, wittel’ ‘Ja,’ zegt hij, ‘het zijn witte.’ Dan roept de grutto: ‘Dit-uit, dit-uit, dit-uit!’ De boer volgt de grutto en loopt in de sloot.

Deze verhaaltjes horen bij de grote en wijdverbreide groep van volksverhalen waarin de geluiden die dieren (vooral vogels) en voorwerpen maken door onnozele lieden als tot hen gerichte mededelingen en opdrachten worden opgevat, wat tot komische misverstanden leidt. (VdK)

Schoondijkje (gem. Sluis)

DE DUITSE SCHAPER

Boer Dierinckx, dat was een schapenboer die woonde aan de Schoondijkse straat en die had een Duitse schaapherder. Die ging geregeld de schapen weiden langs de dijken. Die kwam een keer bij een wei van Van Kruiningen en die dacht: kijk, daar staat zoveel lekker te eten op de wei van Van Kruiningen, en hij ‘gooide’ de schapen daarin. Baas van Kruiningen die zag dat en die stuurde de knecht erop af. De schaper die zei: ‘Dan moet de baas zelf maar komen.’

De baas kwam en die zei: ‘Waar zijn die schapen?’, want die zag er geen.

De schaapherder zei: ‘Dat zijn geen schapen, baas, dat zijn niks als molshopen.’ En waarachtig, de baas zag niks als molshopen.

’t Was op een andere avond en de schaper was met z’n schapjes thuis. Hij zat bij ’t ‘convent’ [een klein houten gebouwtje op het erf naast de schuur waar hij sliep] ’s avonds wat te luchten. Toen kwam er een van de knechten een praatje maken. De schaper zei: ‘Mijn moeder verjaart vandaag, jongen, ga je mee naar Duitsland?’

De knecht dacht: hoe moet ik daar komen?

De schaper zei: Ga je maar gauw aankleden.

Als de knecht terugkomt, zegt de schaper: ‘Kijk maar achter het convent of er niks staat.’ Eerst zag die niks, maar toen liep hij tegen een blauwe schimmel aan, die daarachter stond.

Toen zei de schaper: ‘Jij zegt geen woord, denk erom, maar als ik zeg “bij”, dan spring je erbij.’

De schaper klom op de schimmel en zei: ‘Bij.’ De knecht sprong erbij en ze waren weg.

Een poosje later, misschien een kwartier, zegt de schaper: ‘Moeder is koeken aan ’t bakken, ik ruik

het.' Ze komen op de grond en ze springen eraf en naar binnen. Vanzelf eerst moeder gefeliciteerd. 'Heb ik je het niet gezegd dat ze aan het koeken bakken was?' zei de schaper. En zij lekker koeken eten! Alles was zo'n beetje voorbij, ze konden daar niet blijven. Het was alweer van hetzelfde: de knecht mocht niets zeggen en zo kwamen ze 's nachts terug op de wei.

De volgende avond zegt de schaper tegen de knecht: 'Hoe is het befallen?'

'Ja, goed,' zegt de knecht, 'maar toen we weggereden waren, kreeg ik een poosje later toch zo'n schok!'

Toen zei de schaper: 'We waren een beetje te laag, want het paard stootte z'n pootjes tegen de Lieve-Vrouwentoren van Antwerpen!'

'Ga je nog eens mee?' vroeg de schaper. Maar de knecht heeft het nooit meer aangedurfd.

In het begin van de negentiende eeuw vond een aantal mannen, voornamelijk uit Midden-Limburg, werk als schaapherder in de Vlaamse kuststreken. Ze kregen daar al gauw de naam van tovenaars, niet omdat ze schade zouden veroorzaken, maar omdat ze meer konden dan anderen. Die kunde gebruikten ze onder meer om autoritaire personen de les te lezen, zoals de boer in dit verhaal van een bejaarde landarbeider, door verzamelaar Johan de Vries bestempeld als een 'zeer goed' verteller. In het negentiende-eeuwse 'Lied van de Duitse Schaper', die woont aan de Scheldekant, wijst de tovenaars twee commiezen hun plaats. Als hij wordt aangehouden wanneer hij met twee zakken meel loopt te sjouwen, zegt hij dat het voor zijn buurman is, en als dat niet genoeg is, smijt hij hun de zakken naar het hoofd. Die blijven daar plakken en de commiezen kunnen zich ook niet meer bewegen. Dan pakt de schaper zijn fluit:

De komiezen vielen aan 't dansen
op al die schone Duitse romancen
met hunne zak meel op het hoofd
gelijk twee zotten van zinnen beroofd

Zij stonden met vermoeide benen
alsan* te dansen en te wenen,
roepende: – Schaper, om Gods wil,
zwijs toch met dat fluitje wat stil

* voortdurend

Wij zullen U Uw meel weer geven.

– Neen, zei de schaper, geheel Uw leven
zult gij dansen de Duitse dans
ofwel een geestige dans op Uw Frans

– Genadel! riepen zij al janken
De schaper zei: – Geef mij elk tien franken
en laat mij met mijn meel vrij gaan
dan zal ik U van het dansen ontslaan

De commiezen geven de zakken meel terug en daarbovenop elk tien franken, met de belofte de schaper nooit meer lastig te vallen:

Zwicht U** van Duitse Schapers,
want 't zijn al rare en vieze knapen:
'k heb het mijn leven lang gehoord
dat hunne fluitjes staan op akkoord***.

Andere staaltjes van hun kunnen, zoals het vlot voltooien van landarbeid en het in bezit hebben van toverboeken, werden ontleend aan al bestaande verhalen over tovenaars (vgl. Achlum). Het vroegst bekende verhaal over Duitse schapers werd gepubliceerd in 1843 en behelst een eerdere versie van het molshopenverhaal, dan in de vorm van mesthopen. In de vliegverhalen, doorgaans over heksen verteld, tuimelt de meerjiddende knecht vaker wel dan niet onderweg naar beneden. Binnen het conglomeraat van schaperssagen zijn die over hun rebellie het meest specifiek voor hoe de bevolking tegen hen aankeek. (WdB)

Sint-Annaland (gem. Tholen)

HET TOVERKOT

Op de hoeve Blijendaal woonde voor een goede honderd jaar een boer met zijn twee dochters. Zulke erg mooie meisjes waren het niet. Een boerenjongen uit Brabant, Jan Marinusse, had met een van die meisjes verkering aangeknoopt. Op een zaterdagavond, tegen acht uur, ging hij naar de hoeve om met het meisje te gaan vrijen. Toen ze een poosje samen in de moos [bijkeuken] gezeten hadden, kreeg het meisje grote vaak [slaap], zodat de jongen zei: 'Leun maar tegen mijn schoere [schou-

** blijf uit de buurt

*** gereed

der] aan.' Dat deed ze, en spoedig sliep ze in. Toen zag hij opeens dat er een 'hommelbij' uit haar mond kroop, en wegvloog. Hij maakte zich ongerust en meende met een heks te doen te hebben. Daarom nam hij een zakdoek en spreidde die over haar gezicht. Nadat ze ongeveer twintig minuten geslapen had, kwam de bij weer terug; toen kreeg het meisje het zo benauwd dat ze blauw in haar gezicht werd, en de jongen, bang dat ze stikken zou, nam de zakdoek van haar gezicht. Dadelijk kroop de bij in haar mond, verdween in haar lichaam – en ze ontwaakte.

'Je hebt een hele tijd geslapen,' zei de jongen daarop. 'Je bent zeker wel ver weg geweest.' Hij had zich verveeld en wilde een eind maken aan de verkering. 'Ik kom niet meer terug,' zei hij. Dat had hij beter niet kunnen zeggen, want nu wreekte de heks zich.

Voordat hij op de grote weg kwam die over de dijk loopt, moest hij een lange, smalle dreef door gaan. Daar kwam een kat, al miauwend, uit de berm sloot gekropen. Hij riep: 'Cieper de pieper, waar komt oe vandoan?', en schopte naar het beest. Waarop de kat hem toekrijste:

'Ieper de crieper, je vraegt naer men naem.
Johannes Marinusje, waer komt ge vandaen?'

Steeds kwamen er meer katten uit de sloot tevoorschijn en ten laatste waren er zoveel dat ze de jongen van de berm drongen. Hij wist zich weer uit het water te werken, maar hetzelfde spelletje herhaalde zich tot driemaal toe.

De toenmalige archivaris van Tholen, Cornelis Hollestelle (1866-1936) stuurde dit verhaal in het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw naar de folklorist Sinninghe, die samen met zijn vrouw een serieuze bundel over Zeeuwse sagen aan het samenstellen was. Hollestelle was, zoals een medearchivaris het na zijn overlijden uitdrukte, 'eene merkwaardige figuur'. Hij 'maakte dikwijls een wat somberen indruk. Maar hij meende het opperbest met zijn medemenschen en was de hulpvaardigheid zelve.' Zijn verhaal was een compositie; in feite was het Hollands met een Brabants eind. Over uittredende heksen was ook elders gerapporteerd, en met de nodige variatie. Maar Boekenooien had het verhaal over de zakdoek en de bromvlieg in 1909 al in het tijdschrift *Volkskunde* gepubliceerd, en nog wel in een bewerking waarbij een passage over de moeder

van het meisje was weggelaten. Het kattenrijm was mogelijk wel authentiek, maar is voornamelijk in aangrenzend Noord-Brabant opgetekend; andere voorbeelden uit Tholen zijn niet bekend. In Sinninghes *Noord-Brabantsch sagenboek* is het licht verschillend te vinden:

Jan Verhuijzen vraagde mij;
Poeske, waarvan koomde gij?

Een latere Tholense archivaris, J.P.B. Zuurdeeg, identificeerde de heks als een van de stiefdochters van Marienus Feijtel, die in de jaren twintig van de negentiende eeuw op Blijendaal woonde. Die huwden evenwel allebei in 1829 op respectievelijk tweeëntwintig- en vierentwintigjarige leeftijd, zodat het met hun reputatie nogal meegevallen zal zijn.

Hollestelle had ook een ander verhaal over toverij in Sint-Annaland kunnen opsturen. In 1835 had een arbeider daar zijn buurvrouw opgezocht en haar huilend verteld dat zijn twee jaar oude kindje ziek was – 'er weer zo erg aan toe was dat hij het er niet bij kon laten'. Of buurvrouw niet mee wilde komen. Eenmaal in huis had hij de deur gesloten en zijn vrouw gevraagd de blinden dicht te doen. Daarna had hij een eind hout gepakt en geprobeerd zijn buurvrouw over te halen het kindje te onttoveren: 'Gij moet mijn kind zegenen of gij moet hier sterven.' Uiteindelijk lukte het de vrouw te ontsnappen. Ze deed hiervan aangifte en op last van de officier van justitie in Zierikzee ging de plaatselijke burgemeester, die tevens arts was, op onderzoek. Hij kon weinig concreets ontdekken; het kindje schreeuwde soms 'overbodig', had een 'grote kwaadaardigheid', maar was verder gezond. De arbeider was misschien 'enigszins aan bijgeloof gehecht'. De man werd bij gebrek aan bewijs vrijgesproken. Nog geen twintig jaar later klaagde een andere vrouw in Sint-Annaland over een beschuldiging van toverij. Ze was door twee mannen door het huis van hun zuster, respectievelijk schoonzus gesmeten, en haar was 'de dood gezworen als zij zijn zuster niet genas'. De volgende dag was ze door een andere broer van de vrouw aangevallen, die haar met een hakmes had bedreigd. Deze werd tot acht dagen gevangenisstraf veroordeeld; zijn broer werd vrijgesproken.

De Tholense bevolking was zwaar orthodox-protestant en juist in die kringen hielden opvattingen over toverij langer stand dan elders. Zoals het in 1905 over een 'Zeeuwsche gemeente' werd geconstateerd: '...elke poging om domheid en bijgeloof op te ruimen, stuit af op een beroep op schriftuurplaatsen.' Het eiland Tholen stond daardoor ook slecht bekend. In de jaren veertig van de

negentiende eeuw was in Scherpenisse een vijftienjarig meisje betoverd en 'uit alle oorden van ons eigen land kwam men toestroomen om het wonder te zien'. Het meisje sprong heen en weer door de kamer en smeed met voorwerpen, waarna ze aan de toeschouwers om geld bedelde. De vrouw die als de oorzaak van haar kwaal werd aangewezen, werd op straat aangevallen. De burgemeester wist er een einde aan te maken. Nog in 1931 deed in Sint-Annaland het gerucht de ronde dat de plaatselijke standaardmolen betoverd was.

Hollestelle zal het verzoek van de Sinninghes een bijdrage aan hun sagenboek te leveren als een dilemma hebben ervaren. Aan de ene kant wilde hij hun graag ter wille zijn, aan de andere kant wilde hij de naam van Tholen niet verder belasten, zeker omdat het eiland net weer in het nieuws was gekomen met de betoverde molen. Antwoorden dat er daar niets bekend was zou dus ongeloofwaardig zijn. Hij loste het op door een bestaand, tamelijk onschuldig verhaal te nemen en het te vermommen met een Tholense locatie en een Noord-Brabantse afloop. Het vertelt wellicht meer over de Tholense mentaliteit dan een willekeurige echt Tholens toverijverhaal. (WdB)

Sluis

JANTJE VAN SLUIS

Sluis staat bekend om de sage van klokkenluider Jantje in de toren van het belfort. Hij overziet, in de vorm van een beeld, de verre omgeving van de Zeeuws-Vlaamse stad en kijkt al meer dan vierhonderd jaar naar alles wat er zich onder hem afspeelt. Het verhaal gaat als volgt:

Aan de oostpoort van de stad probeerden in de Tachtigjarige Oorlog de Spanjaarden Sluis aan te vallen. Zij wilden de vesting in juni 1606 heroveren, nadat deze door prins Maurits was veroverd. De Spanjaarden en Walen, onder leiding van Louis de Comboursier, seigneur Du Terrail, bedachten een plan. Op een bepaald uur zouden zij 's nachts Sluis aanvallen, wanneer de klokkenluider op de klokken sloeg. Voor de aanval kozen zij de oostpoort. Het wachthuis was hier afgebrand en er werd slecht wacht gelopen. Op hetzelfde moment zou er een schijnaanval plaatsvinden aan de zuidkant van de stad.

Maar de klokken in de stad sloegen niet! Jantje van Sluis was op de bewuste dag naar de kermis geweest. Hij had te veel gedronken, was in slaap

Bieretiket van 'n Jantje'.

gefallen, en op het moment dat hij de klokken had moeten luiden, gaf hij geen acte de présence. De vijand raakte in verwarring en de aanval mislukte. Klokkenluider Jantje, die de fout van zijn leven maakte, werd een held.

Volgens andere verhalen zwommen enkele Spaanse soldaten alsnog over de stadsgracht. Ze lieten de sloten van de valbruggen exploderen, zodat deze neergelaten werden. Sluisse wachten kwamen toegesnel en stierven op het moment van de ontploffing. Wel konden de poorten op tijd worden gesloten. De Spanjaarden lukte het niet de stad binnen te dringen. Uit vrees voor opnieuw toegesnelde Sluisse wachters dropen de vijandelijke soldaten af.

In een andere versie van het verhaal vroeg dronken Jantje aan zijn neef om het uurwerk op te winden. De eveneens niet-nuchtere en onervaren neef scheen dit niet naar behoren te hebben gedaan.

Het verhaal van Jantje van Sluis wordt ook gekoppeld aan de zwerfsage van 'de moedige trommelslager', die onder meer ook in Gelderland bekend is. Jantje van Sluis zou in dit verhaal een tamboer zijn geweest, een trommelslager. Tijdens de Spaanse aanval zou hij voortdurend op zijn trommel hebben geroffeld, waardoor de Spanjaarden dachten dat er een groot leger naderde. De Spaanse troepen vluchtten en Jantje vroeg of hij na zijn dood als beeld op de toren mocht prijken.

De verhalen zijn allemaal verklaringen van het beeld achteraf, aangezien het beeldje al in de vijftiende eeuw wordt genoemd. Uit de stadsrekening van Sluis, die loopt van 1 december 1423 tot 30 november 1424, blijkt dat in 1424 een houten beeld in de toren werd geplaatst, gesneden door Jacob van Huse en Anthonis de Beeldhouwer. Dit beeld is bekend geworden onder de naam Jantje van Sluis.

De sage van Jantje van Sluis wordt, voor zover bekend, pas voor het eerst door J.H. van Dale genoteerd in De Navorscher van 1852.

In Sluis torent Jantje nog altijd hoog boven de menigte uit en slaat hij op de klokken van het enige belfort van Nederland. Het besnorde mannetje is hier na restauratie van het belfort in 1960 weer teruggeplaatst, nadat het tijdens de Tweede Wereldoorlog met toren en al naar beneden was gestort. En als er in Sluis 'n Jantje' (een biersoort) gedronken wordt, denkt men nog even aan de drank en de dronkaard die er volgens de sage voor zorgden dat de stad behouden bleef voor Oranje. (RAK)

Spui (gem. Terneuzen)

KLANTENBINDING

Heel lang geleden, omstreeks 1875, woonde op Zoutespui, een gehucht behorende tot de gemeente Axel (en gedeeltelijk ook tot de gemeente Zaamslag), een oude weduwe, Jane Pape genaamd, die er als bijverdienste een klein kruidenierszaakje op na hield. Adriaan de Pooter, die nu [d.w.z. in 1962] 71 jaar oud is en in Axel woont, kreeg als jongen de rare geschiedenis over Jane Pape van zijn vader, Adriaan de Pooter, te horen. En gevoelig als hij is voor dergelijke verhalen, weet hij het nog heel aardig na te vertellen.

'Tegenwoordig, kinders,' zei vader dan, als hij 's avonds aan 't vertellen ging, 'hoor je daar weinig meer over spreken, maar toen ik zo'n aankomende jongen was – ik had toen al verkering met jullie moeder, die op Spui diende – wist iedereen daar in de buurt, dat je voor Jane Pape erg moest oppassen.'

Toen haar man nog leefde had ze altijd helpen werken op het land, om wat bij te verdienen. Toen haar man was gestorven, zette ze van een paar centjes die ze had kunnen vasthouden een klein kruidenierszaakje op, vlak bij Spui, waar ze aan het smalle dijkje woonde, dat naar 'Pootersdorp' loopt. Ze was al vrij aardig op jaren en ze liep wat krom en meestal met een stok. Maar ze was altijd rad van tong geweest en die gave had ze nog niet verloren! Voordien had men van Jane nooit bijzondere last gehad, maar toen ze eenmaal in haar winkeltje zat, ondervonden de mensen, in het bijzonder degenen die bij haar geen inkopen deden, rare belevenissen! Piet Hamelink, een arbeider bij de Ouwe Gerard Weijne op Bronzicht, een grote en nog zeer bekende boerderij vlak bij Spui,

Verhalenverzamelaar Johan de Vries 'op jacht' naar spookverhalen.

keerde op een winteravond terug naar huis. Hij woonde naast de wagenmakerij (toen van Baert) op Spui, niet zo heel ver van de boerderij. Toentertijd stond er langs het pad dat hij lopen moest een doornen heg van wel drie meter hoog, met daarnaast een diepe sloot. Wie beschrijft zijn verbazing als hij plotseling het hoofd van Jane Pape boven de heg ziet uitkomen, terwijl ze dreigend de vuist boven de heg tegen hem uitsteekt. Hamelink, die al eerder over Jane heeft gehoord, herinnert zich een raadgeving en roept overluud: 'Loop je hier in Naam des Heren, Jane Pape?', waarop ze als met toverslag verdwijnt!

'Want, dat begrijp je zeker al,' zei vader, 'Hamelink deed z'n inkopen altijd in het naburige Axel.

Ikzelf,' zei vader, 'heb ook dikwijls last van Jane ondervonden. Als ik mijn meisje (jullie moeder), die diende bij Piet de Putter op de Spuidijk (waar nu Levin van de Wege woont) 's zaterdags kwam bezoeken en we dan in het duister wat rondwandelden, gebeurde het meer dan eens dat uit "de dulf" [sloot] een vrouwspersoon opdook; soms was het de figuur van een hond, soms ook zagen we plotseling een licht opstijgen. Als ik dan wat riep, want zo bang was ik ook niet in m'n jonge jaren, dan hoorde je alleen een zacht geluid en

verdween alles weer even snel. Ook Piet de Putter was geen klant van Jane Pape!

Johan de Vries (1896-1989), die dit verhaal in 1962 optekende uit de mond van een landarbeider, was de voormalig directeur van het postkantoor in Hulst en Terneuzen. Inmiddels met pensioen, had hij voor bejaardenverenigingen, boerenbonden, en vrouwenverenigingen van diverse denominatie lezingen met lichtbeelden gegeven over de geschiedenis van Zeeuws-Vlaanderen. Beide hielpen hem contact te leggen met en het vertrouwen te winnen van de vijfenvijftig mensen die hij bezocht in het kader van het volksverhalenproject van het Amsterdamse Volkskundebureau. Dat droeg er ook toe bij dat zijn aanvankelijke twijfel of er in zijn uithoek van Nederland nog wel iets aan verhalen te beluisteren viel al snel omsloeg in enthousiasme. Zoals hij het zelf uitdrukte: een succesvolle vorser diende behalve kennis van het dialect ook liefde voor de streek te bezitten en ‘van binnenuit bij jezelf’ een gevoel voor romantiek.

Maar ik kan U verzekeren dat van de 55 mensen die ik heb bezocht er zeker 50 waren die heilig geloofden in hun eigen verhalen. Want: ‘Mijn vader heeft het zelf meegemaakt; grootmoeder was ‘t er zelf bij’, en gaat U zo maar verder! U begrijpt zeker wel dat ik nimmer heb getracht de mensen te genezen van hun prachtige bijgeloof! Trouwens, dan had ik wel kunnen inpakken! En kijk, nu zijn we op het punt gekomen waarbij je de vraag kunt stellen: hoe sta of stond je als verzamelaar daar tegenover? Da’s gauw gezegd: ‘k vond het prachtig en was blij dat ik nog juist op tijd was gekomen dit te kunnen vastleggen, want vandaag de dag hoeft u er (althans hier) niet meer aan te proberen.

Evenals enkele collega-verzamelaars had De Vries er moeite mee dat het zo lang duurde voordat de door hem opgetekende verhalen werden gepubliceerd, en in 1971 nam hij zodoende, tegen de afspraken in, zelf maar het initiatief tot uitgave. Gezien de hoeveelheid herdrukken was zijn werk redelijk succesvol. Het is daarbij de vraag hoe getrouw zijn optekeningen waren. Hij werkte met potlood en een ‘goed geheugen’; een bandrecorder zou volgens hem de mensen maar hebben afgeschrikt. Als hij zijn aantekeningen bijschaafde, deed hij dat waarschijnlijk al bij het uittypen. Tussen de teksten die hij naar Amsterdam stuurde en die hij in zijn boek opnam, bestaat hoegenaamd geen verschil. Dat wil zeggen dat

zijn gemoedelijke benadering zijn weerslag vond zowel in de inhoud van de gesprekken die hij voerde als in de stijl van zijn notities. Bovendien droeg hij op zijn beurt uit zijn aantekeningen voor, wat hem ook weer nieuw materiaal opleverde. ‘J’ei lest [je hebt laatst] voor de bejaarden op Zaamslag zo mooi over “Jane Pape” voorgelezen en dat wist ik ook allemaal!’ zei hem een tweënzeventigjarige, voormalige landarbeidster. ‘Maar ‘k gaan is wat over eur vertellen dat ik zelf meegemaakt heb.’

Wat volgde was een verhaaltje uit haar jeugd over een paraplu die een vriendin van haar had meegenomen naar het land en die ze daar had laten liggen. Dat werd uitgesponnen tot een ‘streek’ van Jane Pape, want de vriendin had de paraplu in eerste instantie wel meegenomen toen ze weggingen en Jane zou dus voor het verlies verantwoordelijk zijn geweest. Dat wil zeggen dat de – gezien haar naam waarschijnlijk katholieke – vrouw vooral diende om kinderen mee bang te maken. Buiten haar veronderstelde invloed op het karnen van boter zijn er van haar geen schadelijke betoveringen overgeleverd. Dat kan inhouden dat het toverijvertoog al aanzienlijk afgenomen was; het kan ook betekenen dat De Vries met al zijn gevoel voor romantiek alleen maar de oppervlakte raakte van wat zijn informanten zich hadden kunnen herinneren. (WdB)

Terneuzen

DE VLIEGENDE HOLLANDER

In de jaren zestig van de vorige eeuw verscheen (spook)kapitein Van der Decken voor het eerst op braderieën en evenementen in Terneuzen. Frans van Glansbeek, verkled als (de kapitein van de) Vliegende Hollander, nam tijdelijk de rol van burgemeester op zich. Tegenwoordig gaat Willy de Meijer door het leven als de Vliegende Hollander van de stad. Hij was ook landelijk te zien dankzij een verfilming van het verhaal van de Vliegende Hollander door NCRV’s Willem Wever.

Terneuzen probeert al langer de sage van het bekendste spookschip van Nederland naar zich toe te trekken. In 1971 werd er de Stichting de Vliegende Hollander opgericht. Een jaar later werd een monument van het schip opgericht, ontworpen door P. Griep. Het bevindt zich aan het water tussen de Herengracht en de Rosegracht. Bij de herdenking van vierhonderd jaar stadsrechten, in 1984, kreeg de stad de slogan: ‘Terneuzen, stad van De Vliegende Hollander’.

In 2006 organiseerde Terneuzen voor het eerst het Vliegende Hollander Festival. De gemeente Terneuzen

wilde met het evenement Terneuzen (opnieuw) verheffen tot dé stad van de Vliegende Hollander. Het festival, dat nog steeds jaarlijks wordt gehouden, werd met een kantschot geopend, waarna de 'manschappen en piraten van spookkapitein Van der Decken' zich door de stad begaven en deze 'in bezit namen'. In de avond werd het operastuk *Der Fliegende Holländer* van Richard Wagner (uit 1843) op een gehuurd 'voc-schip' opgevoerd. De stad werd lokaal, maar ook landelijk, nog eens prominent met de sage van het spookschip verbonden.

Dat (de sage van) de Vliegende Hollander teruggaat tot het Terneuzen van de Gouden Eeuw is een misverstand. In werkelijkheid wordt het verhaal van de Vliegende Hollander pas sinds 1837 aan Terneuzen gekoppeld. De Engelse schrijver Frederick Marryat (1792-1848) schrijft in *The Phantom Ship* dat de kapitein van de Vliegende Hollander uit de Zeeuwse stad komt. Hij ziet de Nederlanders als rokende jeneverdrinkers. Marryat en zijn dochter woonden in de jaren dertig van de negentiende eeuw een tijd in het Zeeuwse vestingstadje. Eerder had hij deelgenomen aan de Engelse invasie op Walcheren in 1809. Wellicht had hij een aversie gekregen van de Zeeuwse stad Terneuzen en/of zijn inwoners. Ver-

Kapitein en schrijver Frederick Marryat (1792-1848) koppelde het verhaal van de Vliegende Hollander voor het eerst aan Terneuzen. Het schilderij van John Simpson dateert uit ca. 1833.

haalelementen had hij ongetwijfeld uit de volkstraditie opgepikt. Een eerdere versie van het verhaal verscheen in 1821, in *Blackwoods Edinburgh Magazine*, en in 1804 noemt Thomas Moore 'The Flying Dutchman' al een zeer verbreid zeemansbijgeloof. In 1821 werd de kapitein Willem van der Decken genoemd. Die naam wordt nog niet ge-

Burgemeester J.A.H. Lonink van Terneuzen (uiterst links) verkleed als piraat tijdens het Vliegende Hollander Festival. Geheel rechts op de foto staat 'kapitein Willem van der Decken', alias Willy de Meijer.

noemd in *The Rime of the Ancient Mariner* (1798) van de Engelse dichter Samuel Taylor Coleridge, maar in aanleg is het verhaal van het spookschip hier al aanwezig.

De sage over het Hollandse spookschip kan door Engelsen bedacht zijn, met name omdat Nederland hun machtigste handelsrivaal was. Schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie voeren de hele wereld over. De Nederlanders wilden volgens de Engelsen 'vliegend' naar Indië varen, om handel te drijven en weer terug te keren. Geld verdienen ging boven alles, en zelfs op een christelijke feestdag kon worden uitgevaren (zie het verhaal hierna). Dutch staat in het Engels dan ook voor 'laf', 'dom' en 'minderwaardig'.

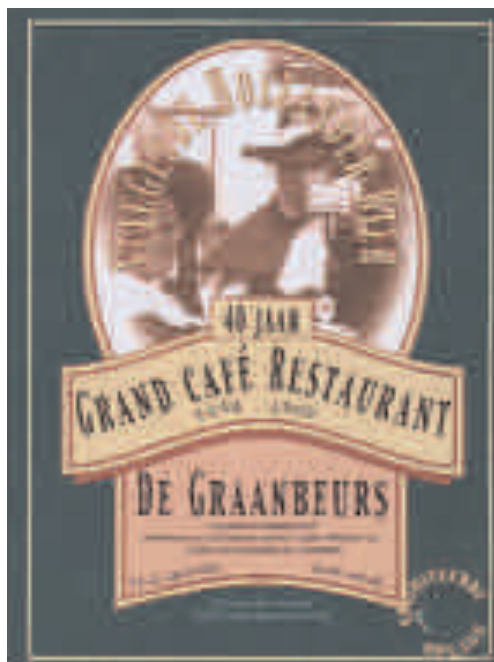
De predikant A.C.H. Römer plaatste een bewerking van Marryats roman, getiteld 'Het vliegend schip', in de *Zeeuwsche Volksalmanak* van 1846. Deze sage van de Vliegende Hollander steunt dan ook meer op de schriftelijke overlevering dan op een mondelinge.

In het verhaal wil kapitein Van der Decken koste wat het kost (op paasmorgen) vertrekken, ondanks slechte weersomstandigheden. Zijn vrouw probeert hem tevergeefs tegen te houden. Hij verlaat zo snel mogelijk de haven op weg naar Oost-Indië. Van der Decken probeert de Kaap de Goede Hoop (de Kaap der Stormen) te passeren, waarbij zijn bemanning protesteert, omdat er een

hevige storm opsteekt. De kapitein wordt hierop kwaad dat hij de stuurman overboord gooit en roept: 'God of de duivel, de Kaap vaar ik om, al moet ik varen tot het Laatste Oordeel!' Voor straf moet hij eeuwig blijven rondvaren op zee. In sommige versies van het verhaal sluit de kapitein zelfs een pact met de duivel. Soms stuurt de Vliegende Hollander, zoals het schip (en ook de kapitein zelf) wordt genoemd, een sloep naar passerende ongelukkigen, met de vraag of ze een stapel brieven willen meenemen voor familieleden; zij blijken al eeuwen geleden overleden te zijn. Menig schipper meent het spookschip te hebben gezien. Zo vertelden de zonen van de Engelse koning Edward VII de Vliegende Hollander te zijn tegengekomen. Tot in de jaren negentig van de vorige eeuw zijn er getuigenissen over ontmoetingen met de Vliegende Hollander bekend. Het ontmoeten van de Vliegende Hollander betekent in de opvatting van veel schippers ongeluk, schipbreuk of zelfs de dood.

Verhalen over spookschepen zijn al eeuwen oud en worden sinds mensenheugenis, met name onder zeelui, verteld. Internationaal staat de Vliegende Hollander-sage bekend als 'The Flying Dutchman'. Een terugkerend element in de verschillende versies is dat het schip vertraging oploopt door storm en tegenwind, meestal bij Kaap de Goede Hoop. De kapitein van het schip wordt Willem van der Decken (Vanderdecken, Van der Dekken, Van der Decke) genoemd, maar ook de namen van de Fries Barend of Bernard Fockesz. (Focke, Fokke, Fokkes), Van Valkenburg (of Falkenberg, zie: Valkenburg), Van Straten, Ramhout van Dam en Pieter van Halen worden met de Vliegende Hollander geassocieerd.

Er wordt wel beweerd dat de koppeling van het verhaal van de Vliegende Hollander aan Terneuzen op een vergissing berust. Wellicht is er een associatie gemaakt

Links: 'Vliegende Hollander' Frans van Glansbeek op een gelijknamig bieretiket. Het bier werd gebrouwen ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van Grand café Restaurant De Graanbeurs in Terneuzen. Rechts: De 'woning van Willem van der Decken' aan de Havenstraat te Terneuzen.

tussen Terneuzen en Ternuten, oftewel het Schip van Sinternuiten, de naam van een legendarisch groot schip (zie: Muiderberg). Maar het is evengoed mogelijk dat Frederick Marryat het verhaal opzettelijk aan Terneuzen heeft gekoppeld, omdat hij er zelf een tijdje en wellicht niet geheel naar genoeg heeft gewoond.

Het is niet ondenkbaar dat er in Terneuzen al verhalen werden verteld over spookschepen, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat het verhaal van de Vliegende Hollander in de mondelinge overlevering aan de stad werd gekoppeld. Terneuzen had in de zeventiende en achttiende eeuw een kleine haven, die geen thuishaven voor een Oost-Indiëvaarder kon zijn. Het kanaal dat Terneuzen met de Noordzee verbindt, is pas in de negentiende eeuw gegraven. Het verhaal is dan ook pas door het werk van Frederick Marryat in Terneuzen zelf bekend geworden en langzamerhand in de schrift- en vertelcultuur aan Terneuzen gekoppeld. In de daaropvolgende periode trad een proces van folklorisering en festivalisering op. Om het verhaal nog meer waarheidsgehalte te geven, werden bepaalde huizen in de volksmond (al dan niet met het oog op het toerisme) aangemerkt als woon- en/of spookhuis van de kapitein van het schip. De Zeeuws-Vlaamse stad zette de sage hierna langzaam als toeristische trekpleister in. Volgens een recentere verhaallijn bivakkeert het spook in een huis in Terneuzen (of zelfs in verscheidene huizen). Traditioneel gezien zit een spook meestal aan één bepaalde plek vast, maar in dit geval heeft de overlevering zich daar niets van aange trokken: de afzonderlijke verhalen zijn in sommige varianten zelfs met elkaar vervlochten geraakt tot één verhaal. Het verhaal van de Vliegende Hollander treffen we in Terneuzen aan op een pand in de Havenstraat, waar thans het Griekse restaurant Delphi gevestigd is. De tekst is aangebracht door vvv/Toeristisch Bureau Zeeuws-Vlaanderen en vermeldt dat het de woning van Willem van der Decken betreft. Op het informatiebord valt te lezen dat Terneuzen de thuishaven van de kapitein was. Ook andere panden in Terneuzen worden als woning van de kapitein aangeduid. Willy de Meijer vertelde in 2006 tijdens veldwerk van het DOC Volksverhaal dat Van der Decken een tijd buiten de vesting woonde in een geel huisje, waarvan de onderkant beschilderd was met blauwe golfjes. J. Verlinde zegt in het *Zeeuwsch Sagenboek* van verzamelaar Sinninghe dat men zei dat de kapitein geboren was in een oud huis aan de Noordstraat in Terneuzen. Het spookte in dit huis. 's Nachts was het een hels rumoer in de kelders en op de zolder. Vaak kwamen de mensen op het geluid af, maar de volgende morgen

was er niets meer te horen of te zien. Het verhaal over Noordstraat 68 is, waarschijnlijk ook onder invloed van het sagenboek, nog steeds bekend.

Naast het genoemde standbeeld en festival zijn er Vliegende Hollander-glazen in café De Vriendschap, en prijkte er nog eind jaren negentig Vliegende Hollanderbier op de kaart. vvv Zeeuws-Vlaanderen verkoopt een 'Op pad met de Vliegende Hollander'-wandeling en replica's van het standbeeld van P. Griep. Grand Café Restaurant de Graanbeurs verkoopt Vliegende Hollander-gebak, en in de Grote Kerk hangt het schilderij *The Flying Dutchman* (2005) van Walter Hagens.

Nationaal is het verhaal van de Vliegende Hollander wellicht een van de bekendste volksverhalen. De Efteling opende in 2007 een gelijknamige nieuwe rollercoaster-attractie, waarbij het verhaal van Van der Decken wordt verteld en (her)beleefd. Bekende Nederlanders hebben de bijnaam van de Vliegende Hollander gekregen, zoals Anthony Fokker, voetballer Arjen Robben en tennisser Tom Okker. Voetballer Dennis Bergkamp werd de Non Flying Dutchman genoemd vanwege zijn vliegengang. Ook internationaal is het verhaal nog steeds een geliefd thema in muziek, film, toneel en literatuur, en eveneens een van de meest bekende volksverhalen over Nederland. Recent staat het schip de Vliegende Hollander centraal in het tweede en derde deel van de film *Pirates of the Caribbean* (2006 en 2007) onder bevel van kapitein Davy Jones. In diverse films en computerspellen is de Vliegende Hollander eveneens een personage. (RAK)

Vlissingen

DE GOUVERNEUR VAN ZEELAND

In de tijd van hertog Karel van Bourgondië [Karel de Stoute, 1433-1474, ook graaf van Zeeland] had een hoofdstad van Zeeland een gouverneur die een dartel oog had laten vallen op een eerbare burgervrouw. Zijn pogingen om haar te verleiden mislukten alle, wat hem alleen maar vuriger maakte. Derhalve liet hij haar man gevangennemen en van verraad beschuldigen. De pogingen van de familie van de man om hem vrij te pleiten mislukten en ten einde raad vroeg zijn vrouw een onderhoud bij de gouverneur aan. Deze hoorde haar smeekbeden aan, maar liet zich niet vermurwen. Alleen dan, zo zei hij, zou hij hem vrijlaten als zij hem ter wille wilde zijn. In uiterste nood en na lang vertwijfeld gewikt en gewogen te hebben, liet zij

zich naar een ledikant leiden, waarop de snodaard zijn 'onkuisse begerlijkheid volbracht'. Maar in plaats van haar man daarna vrij te laten, liet hij hem meteen onthoofden. Toen zijn vrouw zijn vrijlating eiste, liet hij haar naar de kerker brengen, waar het lijk reeds in een doodskest lag.

De vrouw haast zich, aangespoord door haar familie, naar het hof om bij de hertog haar beklag te doen. Deze sommeert de gouverneur voor zich. Die ziet de bui al hangen, bekent schuld en biedt aan haar eer te redden door haar te huwen. De vrouw weigert eerst verontwaardigd, maar haar familie, praktischer, brengt haar ertoe toe te stemmen. De hertog laat onmiddellijk een priester komen en de huwelijksvoorwaarden opstellen. Zij zal, zo zij geen kinderen van hem krijgt, bij zijn verscheiden zijn enige erfgenaam worden. Daarna wordt het huwelijk gesloten. De hertog vraagt of zij en haar familie nu tevreden zijn. Als zij dit bevestigen en hem dankende afscheid willen nemen, houdt de hertog hen terug; er moet nog recht gedaan worden. Hij ontbiedt de scherprechter, laat de gouverneur op staande voet onthoofden en verklaart de nieuwe bruid, nu weer weduwe, volkomen erfgename van de goederen van de overledene. 'Denkter op, lezer, en vaar wel!'

Zo vertelt de Zeeuwse nachtegaal, 'vader' Jacob Cats (1577-1660), voor het eerst in de vierde druk van zijn *Selfstryt, dat is Onderlinghe Worstelinghe van Goede en Quade Gedachten* (eerste druk 1620). Niet op rijm, zoals we van hem gewend zijn, maar bij wijze van uitzondering in proza; alleen het middenstuk van de 'Tweede geschiedenis en self-strijt daer in vervat', de vertwijfelde overwegingen van de arme vrouw beschrijvend, is vervat in gedragen dichtregels, eindigend met 'Ick worde, siet, een hoer, ter eer van mijnen man, / Om dat ick sijne schand' niet anders weeren kan!'

Cats noemt de hoofdstad niet bij naam, maar de meeste latere auteurs die dit verhaal bewerken en in Zeeland lokaliseren noemen Vlissingen als plaats van handeling (vanaf 1689). Niet allemaal overigens; een enkele keer wordt ook verteld dat hertog Karel zijn uitspraak doet in Middelburg, zoals in het *Treuspel van Karel den Stouten, Hertogh van Bourgondie* van Pieter Verhoek (1726). W.J.A. Huberts (1860) deelt mee dat de gouverneur Walter Everts was, bevelhebber van de bezetting van Vlissingen. Niet alleen de kroniek- en (regionale) historieschrijvers hielden het verhaal in leven, daarvoor zorgden ook het volks- en

straatlied. Vanaf de achttiende eeuw duikt in liedboekjes, en later ook op losse liedblaadjes, een lied op: 'Justitie gedaan door hertog Karel, graaf van Zeeland, aan zijn gouverneur over het verkrachten van een eerbare vrouw, omdat hij haar man in de gevangenis liet onthoofden, waarvoor hij, gouverneur, is gestraft met de dood.' Het lied volgt Cats getrouw, alleen wordt de belaagde vrouw erin tot edelvrouw verheven. De volksschrijver Cor Bruijn (1883-1978) ten slotte werkte het verhaal in 1948 uit tot een in 'V.' spelende roman: *Wendelmoet*.

We hebben hier niet met een waargebeurd verhaal te maken, maar met een oude overlevering die in haar Nederlandse redactie met Zeeland verknoot werd. Als eerste vertelt de kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) het in een preek en daarna vinden we de stof telkens weer in de Europese schriftelijke traditie, vooral in de late Middeleeuwen, in de Renaissance, en nog later als exemplaar (onder anderen bij Maarten Luther, 1523), lied, historieverhaal of bewerkt voor het toneel, dat laatste door onder anderen Shakespeare in zijn drama *Measure for Measure* (1604). Ook voor opera (Richard Wagner, 1836, naar Shakespeare) en film (Jacques Rouffio, *La Passante de Sans Souci*, 1982) leverde het verhaal de stof. In de nieuwe tijd wordt als rechtvaardige rechter naast Karel de Stoute het meest genoemd Ferdinand Gonzaga, onder Karel v onderkoning van Sicilië, later gouverneur van Milaan en in 1557 in dienst van Filips II in Brussel overleden. Karel de Stoute heeft, als we de Vlaamse geschiedschrijver Pontus Heuterus (1583) mogen geloven, in Luik in 1469 eenzelfde probleem op dezelfde radicale wijze opgelost. Ook hier liet hij een edelman die een eerbare vrouw te na gekomen was onmiddellijk onthoofden nadat hij hem tot een huwelijk met haar gedwongen had. (VdK)

Vrouwenpolder (gem. Veere)

HET POEDER VAN SYMPATHIE

Men zegt dat tovenaars dit poeder door de room van de melk halen. Om hun dit te beletten, werpt men telkens na het melken van de verse melk één pint in het heimelijke gemak; voor het karnen schrijft men met krijt een kruis onder aan de bodem der karn; bovendien op alle toegangen naar de karnplaats, als op de binnenzijde der deuren, ramen enz.

Dit antwoord van Johannes de Lignie (1812-1918) kwam in 1860 binnen op de vragenlijst van de Middelburgse arts J.C. de Man. Deze had weliswaar naar tovermiddelen gevraagd, maar niet specifiek naar een uitzonderlijk poeder, *pulvis sympatheticus* (poeder van sympathie). Dat hij desondanks antwoorden daarover binnen kreeg, wijst erop dat er in Walcheren over gepraat werd. De Lignie was vanaf 1854 tot en met 1885 schoolhoofd te Vrouwenpolder en het hieronder volgende geval speelde zich waarschijnlijk af voor zijn tijd. Hendrik Quirinus Janssen, een vrijzinnig theoloog en kerkhistoricus (1812-1881), was van 1847 tot en met 1855 predikant te Vrouwenpolder. Hij schreef over het poeder aan De Man:

Ik herinner mij een geval te Vrouwenpolder, dat destijds veel opspraak maakte. Bij een arbeider nabij Veere werden al de meubels, zeide men, dooreengesmeten; het kind werd uit de wieg geworpen; tafels en stoelen dansten enz. Dit kwam door zeker poeder, dat eene meid (de zuster) appliceerde [toepaste]. Juist had ik met mijn meester afgesproken om het wonder ook eens te gaan zien, toen het ophield. Het speelt mij onbegrijpelijk. Naderhand kwam opgemelde meid zich bij ons als kindermisje verhuren: zij kon nergens een dienst krijgen, zo verfoeide en vreesde men haar. Ik nam de gelegenheid waar om haar eens stellig af te vragen wat er gebeurd was. Onder een tranenvloed bevestigde het meisje (omstreeks 17 jaar) de boven vermelde feiten. Zij zei dat het poeder haar gegeven was door een van haar zusters, die het, zij meende, van een militair in Veere gekregen had met wie zij verkering had. Hoe zij het gebruikte, kon ik niet goed te weten krijgen, 't schijnt dat zij het strooide. Jammer dat zij overigens alle vereisten als kindermisje miste, anders hadden wij haar gehoord. Naderhand sprak ik haar zwager, zekere Jan Merci, een arbeider en een kolossale kerel in mijn gemeente. Jan, vroeg ik, zijt gij ook geweest bij de geschiedenis in het huis van uw zuster? Ja, dominé, was zijn stellig antwoord. Wel Jan, vertel mij dan toch eens wat er gebeurd is; maar de waarheid, hoor je. Waarachtig, dominé, ik lieg niet – wat zou ik eraan hebben –, alles in huis danste. Wij hebben met ons vieren, sterke manskerels, op de tafel gezeten, maar 't was onmogelijk ze stil te houden. Ziedaar wat mij argeloos en met alle kenmerken van waarschijnlijkheid verhaald werd. De vent had er even weinig belang bij te liegen als het meisje; ja, het meisje

had er haar goede naam mee verloren, schreide erover en beloofde mij plechtig, als wij haar maar huurden, dat zij 't nooit meer doen zou. – Wat is dat nu? Oneindig speelt het mij dat ik het niet gezien heb. Ik heb er daarna dikwerf naar gevraagd, en mij is eens deze oplossing gegeven. Er moet een poeder zijn (welk?), waarvan de rook bij verbranding in de ogen werkt, zo dat het schijnt alsof de voorwerpen zich bewegen. De beweging is hier dus niet objectief maar subjectief, en het vallen van het kind uit de wieg is iets dat toevallig gebeurd kan zijn, of voor nader onderzoek vatbaar. Kent gij dat poeder? Zou het waar zijn?

De Man informeerde hierover bij de Middelburgse apotheker J.J. van der Harst, die hem in 1861 schreef dat hij het *pulvis vitriolum adulbedinum culumatum* had geleverd aan ringstekers, maar dat hij niet wist of het poeder hen geholpen had te winnen. Het poeder werd als een tegengemiddeld gebruikt; als er iets misging met het karnen, werd het op de trappen van de kelder verspreid. Op een zondag, ongeveer twee maanden geleden, kwam een bejaarde boer met twee jongens van om en nabij de twintig jaar bij de apotheker om voor vier stuivers zwartekunstpoeder te halen. Een van de jongens merkte op dat het poeder niet zwart was, maar de boer stelde hem gerust en zei dat het alleen zo heette. Hij was al bij drie apothekers geweest; de een kende het wel maar mocht het niet verkopen, de tweede zei dat het niet bestond, en bij de derde was hij uitgelachen.

Op zijn beurt lichtte De Man dominee Janssen weer in. De laatste schreef naderhand dat De Man hem verteld had dat het poeder waarschijnlijk bestond uit gedroogde doornappels of belladonnabessen. 'Wanneer men deze in een fijn poeder kan inademen of op vuur verbrandt, dan hebben zij een' dronkenmakende kracht; er ontstaat dubbelzien en schemering en schijnbaar beweegt zich alles.' Maar het kon ook best dat het poeder zelf helemaal niets deed en dat de veronderstelde uitwerking alleen maar plaatsvond omdat men dacht dat er wat zou gebeuren; een soort uitwendige placebo, als het ware.

De officiële lezing over het poeder van 'Sinte-Patie' is dat het in de zeventiende eeuw was herontdekt door de Engelsman Kenelm Digby (1603-1665), die beweerde dat het (genees)middel op afstand zou werken. Het bestond uit een mengsel van vitrioolblauw en dauw. In katholieke streken werd het vooral gebruikt in de zogenoemde 'pint', een aarden pot. Daarbij diende men dan bijvoorbeeld bloed te voegen van de lijder, waardoor

deze zou genezen. In Vrouwenpolder had het een lokale betekenis gekregen en werd het zowel met positieve als met negatieve doeleinden toegepast. (WdB)

Westenschouwen

(gem. Burgh): zie Koudekerke

Westkapelle

(gem. Veere)

DE OVERVAART DER ZIELEN

Al vanaf de Oudheid vindt men in menige religie de opvatting dat de zielen van de doden naar het dodenrijk moeten worden overgevoerd door een veerman. Zo zette bij de Grieken Charon de hem door Hermes Psychopompos (Hermes de Zielengeleider) gebrachte zielen over de Styx, waarvoor hij als loon de aan de doden in het graf meegegeven *obolos*, een klein muntje, kreeg. De Kelten kenden verschillende dodenrijken, waaronder ook in de westelijke oceaan de Eilanden der Zaligen, een concept waar J.R.R. Tolkien (1892-1973) nog dankbaar gebruik van maakt aan het slot van zijn *The Lord of the Rings – Return of the King*. In zijn werk over de Gotische Oorlogen (*Bellum Goticum IV*, 20) vertelt de Oost-Romeinse geschiedschrijver Procopius rond het midden van de zesde eeuw:

Aan de kust van de oceaan tegenover het eiland Brittia liggen talrijke dorpen waarvan de inwoners geen belasting hoeven te betalen omdat zij op de rij af de zielen van de verstorvenen naar de overkant moeten brengen. De mannen die aan de beurt zijn, wachten thuis op de aanvoerder van de schare. Om middernacht wordt er op de deur geklopt en de stem van een onzichtbaar iemand roept op tot het werk. Een geheimzinnige macht drijft hen naar de oever. Daar liggen vreemde schepen klaar en zij stappen in en grijpen het roer. Hoewel ze niemand zien, zijn de schepen zo zwaarbeladen dat ze nauwelijks meer dan een vinger boven water uitsteken. Na een uur roeien landen ze al in Brittia, hoewel dat normaal gesproken een reis van een dag en een nacht is. Daar verdwijnt de last en de schepen steken nu vanaf de kiel boven water uit. Ze zien nooit iemand in- of uitstappen, maar beweren op het eiland een stem te horen die de op de oever wachtenden de

naam, de rang en vadersnaam van elke overgebrachte schijnt te noemen. Varen er ook vrouwen mee over, dan klinkt de naam van de man met wie ze het leven deelden. Zo vertellen de bewoners van die streek.

Procopius heeft zelf zo zijn twijfels aan het waarheidsgehalte van deze overlevering; hij denkt ook aan dromen, maar wil zijn lezers dit toch niet onthouden. Waar de bewuste streek ligt, heeft tot veel geleerde en literaire speculatie geleid. Hoewel Procopius' bericht lijkt te slaan op Normandië of Bretagne, en latere overleveringen daar ook op lijken te wijzen, heeft men toch ook noordelijker gekeken, van Oost-Friesland tot de Belgische kust, en zelfs in het binnenland, aan het Lexkesveer bij Wageningen, zijn telkens weer de startpunten voor de overvaart gezocht en 'gevonden'.

Walcheren komt in beeld in de jaren veertig van de negentiende eeuw. Men had daar, vooral bij Domburg, altaren gevonden van de geheimzinnige godin Nehalennia, die daar in de Romeinse tijd vereerd was en blijkbaar ook iets met de zeevaart van doen moest hebben. Geleerden als Johannes ab Utrecht Dresselhuis (1789-1861), schrijver van *Godsdienstleer der aloude Zeelanders* (1845), en Laurens Ph.C. van den Bergh (1805-1887), auteur van een *Kritisch woordenboek der Nederlandse Mythologie* (1846), beïnvloed door met name de *Deutsche Mythologie* van Jacob Grimm (1835), verbonden deze artefacten met Procopius' verhaal en de wetenschap dat er vroeger vanaf Domburg en Westkapelle een veer naar Britannië was, en poogden zo aannemelijk te maken dat de overvaart der zielen op het oude Walachra gelokaliseerd moest worden. Iets eerder al, in 1835, had Hendrik Arent Hamaker (1789-1835) dit gedaan door de etymologie van de eilandnaam in relatie te brengen met de Walkuren, de Germaanse godinnen van het slagveld, die de gesneuvelden naar het Walhalla voerden. Romantische schrijvers als Willem Jacob Hofdijk (1806-1888), auteur van het zesdelige, veelgelezen *Ons voorgelacht, in zijn dagelijksch leven geschilderd* (1859-1864), pikten deze theorieën op en zorgden voor een verdere verspreiding, waarbij langzamerhand de uiterste westpunt van het eiland, Westkapelle dus, als startplaats van de overvaart naar voren kwam. Dit alles leidde ertoe dat in 1898 een zekere P. de volgende sage kon opsturen naar én gepubliceerd krijgen in het toonaangevende tijdschrift *Volkskunde*: 'Van de zielen, die naar Brittanje voeren':

Aan de bewoners van het westpunt van Walcheren was het door de goden opgedragen de geesten van de doden naar Engeland te voeren, het Nevelland aan gene zijde van de zee. Alle nachten, als het ganse dorp sliep, werden de vissers door een geheimzinnig kloppen op hun kleine zwart-witte deurtjes gewekt. Dan daalden ze af naar het lage strand en aan de voet van de dijk vonden ze de boten liggen, slanke boten van vreemde vorm met engelen, draken en griffioenen aan de steven, en zo zwaar met onzichtbare, geheimzinnige wezens bemand dat zij niet meer dan een vingerbreed uitstaken boven het water. Zodra ze zich hadden afgezet van het land, werden de bootjes als door onzichtbare handen met duizelingwekkende snelheid voortgedreven, en binnen het uur bereikten ze de overzij, het Nevelland, waar de engelen woonden.

Enzovoort, verder getrouw Procopius volgend. Dat deze, aangevuld met een scheut negentiende-eeuwse theorie, onder andere dat Engeland eigenlijk 'het land der engelen' betekent, wat Vikingelementen en couleur locale (de zwart-witte deurtjes), en niet een oude mondelinge overlevering aan zijn tekst ten grondslag ligt, is wel duidelijk.

Een tweede tekst die van cruciaal belang geweest is voor de 'overvaart der zielen'-traditie is Heinrich Heines verhaal van de 'overvaart naar het Witte Eiland', voor het eerst in 1853 verschenen in zijn mythologische schets *Die Götter im Exil*. Hij noemt het een Oost-Friese overlevering, maar hoewel hij de Oost-Friese eilanden kende, gaat ook hij duidelijk terug op Procopius en de Charontraditie:

Een Hollandse koopman klopt aan bij een visser aan de Oost-Friese kust en vraagt hem, zoals hij vroeger ook bij andere vissers daar gedaan heeft, die nacht met zijn bark een vracht zielen over te varen naar het Witte Eiland. Voor elke ziel krijgt hij de kleinste Hollandse zilveren munt. Ook hier ziet de schipper niets, alleen wat nevelslierten, en merkt hij dat het schip bij het in- en uitstappen van de zielen zwaarder en lichter wordt. Op het strand van het eiland hoort hij de koopman de namen van de zielen, waaronder vele namen van bekenden die het afgelopen jaar overleden zijn, noemen. Bij elke naam wordt zijn schip iets lichter. Zo gaat het ieder jaar. Een keer echter hoort hij roepen: 'Waar is Piter Jansen? Dit is niet Piter Jansen.' Waarop een fijn stemmetje antwoordt: 'Ik bin Piter Jansens Mieke en heb mij op mijn mans naam laten inschrijven.'

Later, in de late negentiende en in de twintigste eeuw, brachten ook Oost-Friese en Nederlandse, met name Friese en Groningse verzamelaars en schrijvers versies van dit verhaal. Dit zijn – al willen ze ons dat wel graag doen geloven – geen reminiscenties aan of uitwerkingen van een hier vanouds bestaand geloof aan een dodeneiland voor de kust, daarvoor bieden de regionale wereldbeelden geen aanknopingspunten, maar (volks)literaire fantasieën, direct of indirect aansluitend bij Heine en/of Procopius. Wel spelen bij deze verhalen, vooral in het noorden, soms hier wel (oudere) autochtone tradities mee, zoals die over wegtrekkende kabouters die zich laten overzetten (zie: Geulle), wondere scheepsreizen van en met heksen en de duivel die met een (zwart) schip (en een bemanning van zwarte duivels) een verloren ziel komt ophalen om hem naar de hel (de vuurspuwende berg Hekla op IJsland) te brengen. (VdK)

Yerseke (gem. Reimerswaal)

TERUGKERENDE DODEN

Onder het vele materiaal dat G.D. van Oosten (1881-1967) over Yerseke verzamelde, bevinden zich ook enkele spookverhalen. In zijn optiek waren spoken ofwel daders, ofwel slachtoffers van een misdrijf. Onder de eersten vielen de oudermoordenaars. 'Ook de geest van hen die kinderen hadden vermoord, begravers van schatten, bezitters van onrechtmatig verkregen goed, konden de rust na de levensstrijd niet deelachtig worden.' Voor Sinninghes *Zeeuwsch sagenboek* stuurde hij onder meer een verhaal in over een boerenarbeider die een schatbewakende geest verschalkte door zich slapende te houden (dit was een nogal materiële geest die de arbeider verschillende keren aanraakte). In andere gevallen wist hij evenwel geen duidelijke oorzaak voor de spokerij aan te geven. In een boerderij op de weg naar Kruiningen deden zich voornamelijk 'wonderlijke dingen' voor: 'getik, geklop, geschreeuw soms':

Meestal gebeurde zulks als men zich uit de slommer der dagelijkse drukte had teruggetrokken en zich ter ruste had begeven. In de regel begon het met een steeds duidelijker wordend tikken op een der bedsteedeuren in de achterkamer. Angst werd niet gekend door de gewone leden des gezins, wel evenwel door de nieuwe knecht of meid, welke doorgaans echter dra zich op hun gemak

voelden bij het ontwaren van de onverstoorbare kalmte der overige huisgenoten.

Onderzoek leverde nooit iets op; probeerde men het geluid te lokaliseren, dan verplaatste het zich en toen de hoeve werd afgebroken verdween ook 'het spooksel'. Gelijksoortige verschijnselen deden zich wel voor in een nieuw huis, gebouwd op een plek waar eerst een grote landbouwschuur had gestaan, die eind 1885 was afgebrand. In een van de kamers van dat huis stond een grote kleerkist uit de nalatenschap van grootvader.

In dezelfde kamer sliepen twee zusjes, en nu gebeurde het in een zekere nacht dat deze plotseling wakker schoten en dodelijk verschrikt om vader en moeder riepen. Wat was 't geval? Mogen hunne mededelingen aanvaard worden, dan was er een gedaante bij de kist komen staan, had een grote sleutel in het sleutelgat gestoken, knarsend het slot omgedraaid, het deksel omhooggelicht en weer gesloten, en was daarna, even geheimzinnig als zij was gekomen, ook weer verdwenen.

Voortaan sliepen de ouders van de meisjes in die kamer. Toch bleven zich daar 'verschijnselen' voordoen, 'welke sterk afweken van de gewone'. Dan weer werd in het nachtelijk donker de rust verstoord, omdat potten en pannen, glazen en flessen, rinkelend en rammelend verzet werden; soms werd 'de spinde' [voorraadkast] schijnbaar helemaal onderstebovengehaald – kortom, de werker was hier niet zomaar klaar met een bescheiden kloppen. Meermalen is het voorgekomen dat de bewoners van dit pand ons verzekerden dat zij op de zolder een gestalte zagen wandelen, soms op klaarlichte dag, en eens, voor zover we weten is 't gebeurd, dat een varengast, anders voor 'niets en niemand bang', bij zijn thuiskomst in de gang een hem onbekend 'vrommensch' zag staan, die op zijn van verwondering getuigende vraag 'wie ze was en wat ze moest' plotseling in een nevel gehuld scheen en voor zijn voeten als in de grond verdween, zonder enig spoor na te laten.

In het jaar nadat hij deze geschiedenis had gepubliceerd, stuurde Van Oosten een verhaal naar Sinninghe over twee weesjes die opgroeiden bij een helleveeg van een tante en aan de tering bezweken. Tante eigende zich de erfenis toe die naar een zusje had moeten gaan, zonder er al te veel plezier van te hebben:

Maar haar straf bleef niet uit, reeds kort na de dood van de beide weesjes begon de oude vrouw te suffen. Rusteloos slofte ze door de boerderij, altijd ploeterend, nooit tevreden. Eindelijk stierf ze. Maar ook nu was haar geen rust beschoren; jaren zijn verstreken... en nog immer doolt haar geest rond de plaats waar ze zo misdeed. Ja, toen later de hele boerderij afbrandde, betekende dit voor haar nog geen verlossing. Eertijds verscheen ze in 't wagenhuis, nu dit een prooi der vlammen werd, ziet men haar schim bij de nieuwgebouwde huizen die op de plaats der schuur werden gezet.

In de tussentijd had Van Oosten dus de oorzaak van het gespoek in de nieuwe huizen kunnen achterhalen. Tien jaar later kwam hij er in nog uitvoeriger bewoordingen op terug, alleen was nu niet de schuur maar de hoeve afgebrand, en wel aan het begin in plaats van aan het einde van het jaar:

Naar het getuigenis van een der laatste bewoners van dit pand is de verschijning nog altijd dolende. Ook voor hen was zij geen onbekende. Eens zelfs, toen een der dochters aardappelen van achter haalde, kreeg deze een geweldige klap op haar handen, die haar een luide gil deed slaken, eensdeels van pijn, anderdeels van schrik, die nog ver groot werd doordat ze niemand zag die haar de slag had kunnen toebrengen en zij zich geheel alleen daar wist. En zo boet deze rampzalige verschijning al een lange reeks van jaren voor haar euveldaden: voor het verdrukken der arme weesjes en 't verduisteren der gelden, die aan 't andere weeskind hadden moeten toevallen.

Het is moeilijk uit te maken of er aan de ontwikkeling in het verhaal een literaire of een etnografische waarde toegekend moet worden. Gaven zijn plaatsgenoten Van Oosten telkens meer informatie, of verzon hij er steeds meer bij? De wijziging van kleine details zou op het eerste kunnen wijzen; dan zou hij de volgende verhalen van andere mensen hebben gehoord. Hij kan ook slordig of vergeetachtig zijn geweest. (WdB)

Zierikzee

(gem. Schouwen-Duiveland)

DE TORENKRUJERS EN HET HUIS DER TEMPELIERS

Wanneer de Nieuwe Kerk in Zierikzee precies gesticht is, is onbekend. De kerk is gewijd aan de martelaar Levinus, oftewel Sint-Lievens. In 1378 werd door de graaf van Holland Albrecht van Beieren aan de kerk een kapittel van vierentwintig kanunniken toegevoegd, wat in het Latijn een *monasterium* genoemd wordt. Zodoende is de kerk aan zijn naam gekomen: de Sint-Lievens Monsterkerk.

De toren van de kerk is een verhaal apart. In het jaar 1454 begon men aan de bouw van de toren. Het was de bedoeling dat hij 207 meter hoog zou worden, twee keer zo hoog als de hoogste kerk in Nederland, de Utrechtse Domtoren. In een kroniek van Zierikzee uit 1794 is het verhaal te vinden dat van het ambitieuze plan werd afgezien toen een fatale stormnacht op zee in één klap vijfhonderd weduwen maakte in Zierikzee. Volgens een uitgebreider verhaal vergingen ook schepen met stenen en andere bouwmaterialen voor de kerktoren. Bouwmeester Andries Keldermans uit Mechelen, die met een schip vol stenen terugkeerde, zou verdronken zijn in de havenmond. Volgens de sage staakte men de bouw, omdat men wel inzag dat de storm een vingerwijzing van God was: Hij had de hemelbestormende hoogmoed van de

inwoners van Zierikzee bewust ten val gebracht. Het bouw materiaal mocht Zierikzee niet bereiken. De toren mocht niet voltooid worden, zo luidde de interpretatie van de gebeurtenissen.

Uiteindelijk heeft de kerktoren slechts iets meer dan een kwart van zijn voorziene hoogte gekregen (62 meter). Hij heeft het aanzien gekregen van een veel te robuuste, plompe toren, in de volksmond ook wel ‘de dikke toren’ genoemd. Men beweert dat om hun megalomane, maar in de kiem gesmoorde ambities de inwoners van Zierikzee wel ‘Torenkruisers’ genoemd worden. Het plan om de hoogste toren te bouwen is blijven steken in het aanvoeren (het kruisen) van de stenen, zo luidt de verklaring. Helemaal bevredigend is de geclaimde connectie tussen geschiedenis, sage en spotnaam niet: eigenlijk is een Torenkruiser een (dwaze) torenverplaatser (vgl. Bakel), terwijl ‘Steenkruiser’ veel beter bij het verhaal zou passen.

Overigens werden de inwoners van Zierikzee ook wel ‘Schapenkoppen’, ‘Koedieven’ en ‘Stoepschijters’ genoemd, alsmede ‘Steenkapers’. Deze laatste spotnaam zou te maken hebben met een domme vergissing in de (zeventiende-eeuwse) strijd tegen kaperij. De inwoners van Zierikzee meenden een Duinkerks kaperschip te enteren, terwijl het een vrachtschip met stenen bleek te zijn. Het is pure speculatie, maar misschien is de oudste spotnaam wel ‘Steendieven’ geweest, en heeft de naam zich twee kanten op ontwikkeld: enerzijds richting ‘Steenkapers’, anderzijds richting ‘Steenkruisers’ en ‘Torenkruisers’, iedere naam met nieuwe verklarende sagen.

In 1519 vergingen daadwerkelijk zo’n vijftien à zestien schepen en kwamen ongeveer vierhonderd Zierikzeese zeelieden om het leven; dit zal de stormramp uit de sage zijn geweest, maar het is onbekend of dit de directe aanleiding was om de bouw te staken. Er waren in de periode 1454-1530 voldoende ramspoeden die – zeker bij elkaar opgeteld – kunnen verklaren waarom de toren nooit is afgebouwd: blikseminslag, stadsbrand, schipbreuk, oorlog op zee, uitbraak van de pest, dijkdoorbraak en overstroming, waardoor land in zee verdween en landbouwgrond door zout water jaren onbruikbaar werd. Voldoende rampen om voor chronisch geldgebrek te zorgen en de torenbouw begin zestiende eeuw voorgoed te staken. Aangenomen wordt thans overigens – op basis van onderzoek naar de fundamenten – dat bouwmeester Keldermans in werkelijkheid tot circa 135 meter had willen bouwen. Dit is nog altijd hoger dan de Utrechtse Dom (112 meter).

De sage achter de spotnaam ‘Torenkruisers’ heeft een zekere kern van waarheid (ramspoed doet torenbouw staken). Hetzelfde geldt voor de sage van het Zierikzeese

Kopergravure – met de nodige fantasie – uit 1657 van de Sint-Lievens Monstertoren. De linkertoren stelt het nooit gerealiseerde ontwerp voor en de rechtertoren toont het werkelijke resultaat.

Huis der Tempeliers. De orde van de tempeliers was zowel een kloosterorde als een ridderorde, en de leden waren soldaat-monniken. De orde was begin twaalfde eeuw, ten tijde van de kruistochten, gesticht om de pelgrims naar het Heilige Land te beschermen. Maar de tempeliers huisden niet alleen in Jeruzalem, maar evengoed in vele Europese steden, zo ook in Zierikzee. Hun rijkdom en macht groeiden enorm.

In Zierikzee stond het Huis der Tempeliers aan het begin van de Poststraat, tegenover de Sint-Jansstraat. Tot aan het jaar 1307 stond de orde in groot aanzien. Haar macht werd gevreesd door vorsten en pausen. Maar de tempeliers werden ook verdacht van geheime complotten, bondgenootschap met de duivel en liederlijk gedrag. De uitdrukking 'zuipen als een tempelier' herinnert daar nog aan.

Het verhaal gaat dat de regenten van Zierikzee in 1307 een verzegelde brief kregen: het zegel moest op zekere nacht verbroken worden, en het bevel in de brief diende zonder aarzeling ten uitvoer te worden gebracht. Op de bewuste nacht las de gemeenteraad het bevel: alle tempeliers moesten onmiddellijk worden omgebracht! Stadsarbeiders werden die nacht nog ontboden, en iedereen werd bewapend. Met stormrammen brak men de poorten van het tempeliershuis open. De tempeliers werden stuk voor stuk over de kling gejaagd. Slechts twee van hen ontsprongen de dans, omdat ze zich ten tijde van het bloedbad in het bordeel bevonden.

De oudst bekende versie van deze sage is afkomstig uit de laatachttiende-eeuwse *Chronyk van Zierikzee*, geschreven door de aldaar woonachtige notaris J. de Kanter. Het is waar dat koning Filips IV van Frankrijk op vrijdag 13 oktober 1307 veel Franse tempeliers liet arresteren en bloedig vervolgen. Hier komt overigens niet het geloof aan de ongeluksdag vrijdag de 13de vandaan, al wordt dit wel eens beweerd (vrijdag is een ongeluksdag vanwege de kruisiging van Christus, en 13 (12+1) is een ongeluksgetal, onder andere omdat van Jezus en zijn discipelen de vermaledijde Judas de dertiende persoon was; vrijdag in combinatie met 13 zou dubbel ongeluk betekenen). Op 22 november 1307 beval paus Clemens V alle Europese vorsten om de tempeliers te arresteren en hun bezit te onteigenen. In 1312 ten slotte werd de hele orde op last van de paus officieel ontbonden, op beschuldiging van ketterij. De ontbinding van de orde vond in de Nederlanden echter zonder bloedvergieten plaats. De kloosters werden onteigend en veel eigendommen van de tempeliers werden door de paus aan de orde der johannieters gegeven – een religieuze orde van hospitaalridders en concurrenten van de tempeliers. (TM)

Zuiddorpe (gem. Terneuzen)

WERKGEESTEN

In de jaren 1962 en 1963 verzamelde Johan de Vries (1896-1989) uit Terneuzen in het kader van een inventariserend onderzoek naar sagenmotieven in Nederland in Zeeuws-Vlaanderen 281 volksverhalen voor het Volkskundebureau te Amsterdam (nu: Meertens Instituut), vooral sagen die hij in 1971 zelf uitgaf (zie ook: Spui). Een van zijn beste informanten was 'Cocoene', ofwel Ko de Block, een oude klompenmaker uit Zuiddorpe. Die wist te vertellen over 'vreemde helpers op de dorsvloer':

Het heeft hier in Zuiddorpe ook wel eens gespookt, meneer! Zie je daar in de verte die boerderij? – hij wijst door het raam. Daar werd op een keer in de winter gedorst van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Dat gebeurde toen allemaal nog met de hand. Toen de mannen 's avonds naar huis gingen waren ze nog niet van het erf of ze hoorden al dorsen in de schuur! 'Dat bevalt me daar niet,' zegt er een, 'we zijn toch allemaal met elkaar ver trokken!' Maar ze hadden daar al meer wat vreemds ondervonden en toen was er niemand die durfde kijken; ze waren allemaal bang. En dat was maar goed jeuk, want het waren geesten die dat deden!

Alphonse de Block (ook bekend als 'Kootjen', 'Cocoene' en 'Ko de Block') te Zuiddorpe.

De boer zelf durfde die avond niet in de schuur komen!

Toen de mensen 's morgens vroeg weer op de boerderij kwamen was alles in de schuur stil. De moedigste trok de grote deuren open, maar er was niks meer te horen of te zien!

Een paar van de mannen moesten 's morgens altijd eerst de varkens voeren, maar toen ze bij het varkenskot kwamen was er niet een in zijn hok! Alle kotten stonden open! Ze gingen in het schemerdonker, want het was nog vroeg, aan het zoeken en de varkens lagen overal onder de heggen. Dat waren spoken die dat deden!

De spoken van Cocoeene kunnen het best omschreven worden als 'werkgeesten', zoals ze in oostelijk Friesland en Groningen genoemd worden. Ze worden door Sininghe tot de kabouters gerekend, en hoewel deze, met name in Noord-Brabant, vaak hetzelfde doen als de werkgeesten, vormen ze toch een eigen 'stam' van demonische wezens. In de Zaanstreek werden ze 'nachtwerkertjes' genoemd. Hoe ze eruitzien weten we niet, want ze hebben zich nog nooit laten zien; ze laten zich alleen horen. 's Nachts hoort men dorsen, karnen, timmeren, de paarden beslaan en andere werkzaamheden verrichten, maar als men de volgende dag kijkt, lijkt het alsof er niets gebeurd is. Er is echter ook geen schade aangericht, alles ziet er nog net zo uit als de avond tevoren. Wel staan soms de schuurdeuren open en zijn de paarden nat van het zweet. Wil men er geen last van hebben, dan moet men ervoor zorgen dat alles goed opgeruimd wordt, de karn wordt uitgezet, het gereedschap opgeborgen enzovoort. In Groningen komen ze vooral bij boeren, die ook van het ijverigste volk altijd nog meer gedaan willen hebben en 's avonds alvast alles voor de volgende dag klaarleggen. Vaak wordt het optreden van werkgeesten dan ook gezien als een voorbode van het werk dat de volgende dag moet worden verricht, of van mooie opdrachten die

binnenkort binnen zullen komen. Een goed teken dus.

Toch blijven het demonische wezens en moet men ervoor op zijn hoede blijven. Ook al is een deel van hun handelen in Zuiddorpe, te weten het loslaten van de varkens, atypisch – want dat is meer het werk van de even ongrijpbare plaaggeesten –, ze roepen bij hun gewone optreden toch ook angstgevoelens op, of op z'n minst gevoelens van onbehagen. Niet iedereen kon ermee omgaan. Dat blijkt ook uit een andere Zeeuws-Vlaamse sage die De Vries in Hengstdijk (gem. Hulst) hoorde:

Wat ik nu ga vertellen moet zo rond 1880 zijn gebeurd op de boerderij van mijn vader. In de schuur waren enkele arbeiders bezig met dorsen met de vlegel. De eerste knecht – 't was geen gemakkelijken – was bezig met werk in de stal. 'Sjef,' zegt vader tegen hem, 'toe, draait gij eens aan de wannemeulen, dan schiet het wat beter op.' [Een wannemolen is een molen waarmee graankorrels en kaf van elkaar gescheiden worden.] 'Da's mijn werk niet,' zegt hij tegen vader, 'dat ze dat zelf maar doen.' En hij deed het niet. Vader, die hem toch liever niet kwijt wilde, want het was wel een harde werker, liet het er verder bij.

Maar 't is Sjef slecht vergaan, luistert! Toen hij dien avond ging slapen in de schuur hoorde hij de hele nacht de wannemeulen draaien. Hij liep zijn bed uit in zijn hemde, naar achteren in de schuur, waar de wannemeulen stond, maar 't was alles doodstil toen hij daar aankwam. Wilde hij gaan slapen, dan begon het lieve leven van voren af aan. En dat duurde zo nacht op nacht, tot hij het niet meer kon uithouden. Op 't laatst heeft hij zijn harde kop gebroken en het de baas gezegd. 'Ge maakt ons wat wijs, Sjef,' zei vader. Maar zo kon vader niet praten, Sjef kon 't niet langer bolwerken en hij heeft zijn dienst moeten opzeggen, en spoedig daarop meen ik, is hij naar België vertrokken. (VdK)

NOORD-BRABANT

Aalst (gem. Waalre)

DE SPOOKWAGEN

Tussen Aalst en Waalre verscheen 'de gloeiende wagen'. Een herder, die rustig met zijn kudde in 't schemerdonker huiswaarts keerde, zag in de verte een rijtuig aankomen, naar 't scheen met twee helder brandende lantaarns. Tot zijn niet-geringe verwondering zag hij dat het rijtuig eensklaps het heidespoor verliet en rechttoe rechtaan op hem af kwam. De paarden waren gitzwart, de koetsier, mede geheel in het zwart, zat zwijgend onbeweeglijk op de bok met ogen als karbonkels, de ganse wagen was louter vuur. Eer de herder zijn ontsteltenis door een schrille kreet lucht kon geven, was de wagen reeds dwars door de verschrikte schapen gereden, die naar alle zijden uit elkander stoven. Toen zwenkten de paarden en de zwarte koetsier wendde hen in onvertraagde vaart dwars door een dennenbos, waarvan de bomen nauwelijks een halve el [ongeveer 35 centimeter] van elkaar stonden. De herder, bevend, stom van schrik en bleek als een dode, kon zijn schapen niet meer verzamelen: zij waren her en der gestoven. Hijzelf was blij dat hij heelhuids en meer dood dan levend zijn woning bereikte. De andere dag werden de schapen links en rechts op de heide, merendeels op grote afstand, teruggevonden. De hond keerde eerst na drie dagen druipstaartend in zijn hok terug 'mer woar niks meir wêrd veur de schoop'.

Sagen over spookwagens zijn niet al te dik gezaaid, en dan wordt er ook maar sporadisch iets verteld over de reden van het roekeloze rijgedrag. Ook hier, in dit in het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw door Jacques Cuijpers (1850-1926), schoolmeester te Zeelst, verzamelde verhaal staat de ontmoeting voorop. Het probleem was dat men meestal niet kon zien wie de passagier was, zodat ook diens euveldeeden niet te kennen waren. Zo kwam bijvoorbeeld een kolenhandelaar uit Kessenich in Belgisch-Limburg onderweg naar de nacht-mis een koets tegen waarvan de paarden in vuur en vlam stonden, die zo snel ging 'dat je nog niet kon zien of er iemand in zat'. Een voormalige secretaris in Bergeijk had de gemeente 'door slinksche handelwijzen aanmerkelijk benadeeld' en kwam als spook terug. Een van de manifestaties bestond uit een wagen die door de poort en stal reed, en dan verder op zolder reed en rammelde; ook

hier is het onduidelijk of de man er nu wel of niet in zat. Of de snelheid van de wagen verhinderde welke verdere waarneming dan ook. De in Nuland gesignaleerde vurige wagen 'reed door de heggen en het veld zo vlug dat je niet kon zien waar die heen ging en de heg was niet stuk en d'r was geen spoor op 't veld'.

Wanneer men wel een passagier kon identificeren, kon het inderdaad iemand zijn die onverantwoord met geld was omgesprongen, zoals de aannemer van kanaalwerken te Arcen die zich met het loon voor de arbeiders uit de voeten had gemaakt en terugkeerde in een met vurige paarden bespannen vurige wagen. In het Vlaamse Waasmunster was het de geest van een edelman 'die in braspartijen en alle soorten van losbandigheden zijn fortuin had verkwist'.

Sagen over spookwagens bevatten een kritiek op de meer welgestelden die het zich konden veroorloven zich met een koets te verplaatsen. Dit soort verschijnselen is voornamelijk gesignaleerd in Noord-Brabant, Limburg en aangrenzende streken, en toont dus niet alleen de katholieke signatuur, maar ook de grotere sociale verschillen. Allerlei speculaties over het sterrenbeeld de Wagen (in het Nederlands de Grote Beer) of voorchristelijke Wodanswagens versluiëren dergelijke contemporaine verhoudingen.

Met het verdwijnen van koetsen namen ook de waarnemingen van spookkoetsen af en werden ook andere verklaringen mogelijk. In 1965 maakte een landbouwer te Stramproy van de 'duivelskoets' zelfs een voorteken, een verwijzing naar een toekomstige gebeurtenis, in plaats van een herinnering aan een gedane zaak:

Dat was een koets van vuur en daar zat de duivel in, die naar een heksenvergadering of zoiets moest, en de mensen waren altijd bang als ze die koets gezien hadden, want gewoonlijk gebeurde er met hen in de volgende dagen iets onprettigs. (WdB)

Bakel (gem. Gemert-Bakel)

BENEDICTA BAKELORUM!

Het Peeldorp Bakel zou vanwege de spotvertelsels het Brabantse Kampen genoemd kunnen worden (zie Kampen voor het fenomeen Kamper uien). In verhaal en lied werd (in elk geval al vanaf de late achttiende eeuw) en wordt nu nog, ook op internet, de bijzondere domheid die de inwoners van Bakel zou kenmerken breed uitgemeten. Dit gebeurt goedmoedig en met de nodige knip-

Diverse Bakelse spotvertelsels worden aan de Sint-Willibrorduskerk gehecht. Vlak voor de kerk staat een beeld uit 1996 van een van de Pierewaiers, de naam van de carnavalsvereniging.

ogen, zodat de trots van de Bakelaars er nu niet meer door gekwetst wordt, maar veeleer door gestreeld. Dat begint al met de drie verhalen waarmee de oorsprong van de naam Bakel wordt verklaard:

Het dorp had nog geen naam en reeds was er een kerk gebouwd, die door de bevoegde overheid in ogenschouw werd genomen. Maar... wat zien ze daar? Op de omloop van de toren groeit gras! Goede raad was duur. Gelukkig hing er aan de spits een heiblok en een touw, en de wijze raad besloot een kalf naar boven te hijsen, om dit het gras te laten wegeten. Men sloeg een touw met een lus om de hals van het kalf en trok het naar boven. Het kalf begon nu uit alle macht te bulken: Boak, boake, boak-el, en 'Halt!' riep de voorzitter. 'Halt, zeg ik, want hier geeft een onnozel dier een naam aan ons dorp: het zal Boakel [uitspraak van Bakel] heten.' Iedereen nam daarmee genoegen, en nog heet het Bakel.

Omdat de Bakelse Sint Willibrorduskerk te dicht aan de openbare weg stond, besloot men om hem te verplaatsen, maar het mocht niet te veel kosten. Daarom werden alle mannen bijeengeroepen om hem te verschuiven. De schouders werden tegen

de muur gezet en men duwde uit alle macht. Om te voorkomen dat ze hem te ver duwden, legde men de jassen op de grens. Het schuiven had succes. De jassen waren verdwenen en de Bakelaars dachten dat ze de kerk erover gekruid hadden. In werkelijkheid echter had een passerende voddenkoopman uit Boekel ze meegenomen. Sindsdien noemt men de Bakelaars ook 'kerkkruiers'.

Een kleermaker zat in het dorp, dat nog geen naam had, in zijn werkkamer langs de straat met opgeschoven ramen te naaien. Daar komt in volle vaart een kalf aangerend, achtervolgd door een hoop volk. Dat kalf blaast: Boak? Boak! En de kleermaker werpt het beest zijn el achterna, steeds roepende: 'M'n el! M'n el!' Het geblaas van het kalf en het geroep van de kleermaker vormen samen Boak-el, de naam van het dorp.

De eerste twee verhalen, de koe op de toren en het verschuiven van de kerk, worden van bijna elk 'Kampen' in Nederland en elders verteld. We kennen ze al vanaf de zestiende eeuw. Het derde verhaal heeft een meer lokaal karakter, net zoals volgende anekdotes, die de Bakelse spotnaam *pierewiegelaars* (recenter: *pierewaiers*) en de uitdrukking 'een Bakelse lantaarn' verklaren:

De grond in Bakel is zo schraal dat er geen enkele pier het leven kan houden. Maar eens heeft men er een gevonden, aan het gootgat van de keuken van de pastorie, het enige vette plekje van heel Bakel. Vandaar de spotnaam 'pierewiegelaars' voor de Bakelaars ['pierewiegelen' is een schop in de grond steken en heen en weer bewegen om de pieren uit de grond te lokken]. 'In de Neerstraat hangen zeven pieren aan een draad,' zegt men ook spottend. Op grond van deze en aanverwante vertellingen heet de Bakelse carnavalsvereniging sinds 1963 De Pierewaaiers. Op het eerste bal in 1963 werden zeven reuzenpiere onthuld, die gevonden zouden zijn in de tuin van het gemeentehuis.

'Een Bakelse lantaarn' betekent het hemd over de broek. Wellicht omdat, in een donkere nacht, een snaak zijn hemdslip over de broek trok en zo 't gezelschap voorafging, om het 'voor te lichten' en de weg te wijzen.

De verhalen behandelen steeds de onnozelheid van schepenen en inwoners van Bakel, hetzij als collectief, hetzij toegespitst op wel heel bijzonder domme individuen. De vertellingen worden aangeduid als 'Bakelse toeren', en vallen in twee groepen uiteen: (a, de grootste groep) op Bakel toegespitste internationale 'domme lieden'-verhalen (soms juist 'niet zo domme lieden'-verhalen), en (b) verhalen met een meer lokaal karakter, zoals dat van de pierewiegelaars en de Bakelse lantaarn. We noemen hier nog een viertal uit de eerste groep en vertellen er twee na.

De Bakelaars vangen een mol en kennen het dier niet. Omdat het wel eens gevaarlijk zou kunnen zijn, begraven ze hem levend.

De haard waar de schepenen rond geschaard zijn, geeft te veel hitte. Om het vuur te matigen gooien ze er koude turf op. Als dat niet helpt, volgen ze het voorbeeld van een hond en schuiven achteruit. Of: ze roepen een metselaar om de haard te verplaatsen. Hij zet de stoelen achteruit.

De rondom de burgemeester in een kuil vergaderende schepenen kunnen na afloop hun eigen benen niet terugvinden. De burgemeester slaat met een stuk hout op elk been, zodat de eigenaar weet dat het zijn been is.

Bakelaars kopen in Den Bosch een weermaker: een bij in een doosje, die ze laten ontsnappen. Ze roepen: 'Na Bakel.' Thuisgekomen blijkt het dankzij de weermaker flink geregend te hebben.

De oudste Bakelse toer vinden we bij de predikant Stephanus Hanewinckel (1766-1856) in zijn verslag over zijn tweede reis in de Meierij. Hoewel wars van alle 'paapse superstities' heeft hij mogelijk toch genoten van het volgende verhaal, een versie van een ook elders in Europa vertelde anekdote:

Een boer uit Bakel werd te Rome door de paus ontvangen. Die vroeg waar hij vandaan kwam. 'Van Bakel.' 'En waar is dat gelegen?' 'In de Meierij van Den Bosch, op het einde van de wereld, in een land waar men zijn aarde brandt, zijn paarden eet, waar men door de schoorsteen in huis treedt, waar de man bij de meid slaapt en de knecht bij de vrouw.' (Ze branden turf, eten de ossen, die als trekdier dienstdoen, de deur is ook de schoorsteen, de man is ook knecht en de vrouw ook meid.)

Verontwaardigd sprak de heilige vader: 'Maledicta Bakelorum!' [Vervloekt Bakel] en wilde verder weten of ze daar ook christenen waren en of hijzelf een christen was. Ja, dat was zo. Geloven deed de paus dat niet recht en hij vroeg: 'Hoeveel goden aanbidt men te Bakel?', waarop de boer: 'Vier, de Vader, de Zoon, de Heilige Geest en Zijne Heiligheid, onze Here God, de Paus.' De heilige vader, geroerd door zoveel eenvoud, riep uit: 'Benedicta Bakelorum!' [Gezegend Bakel].

Nu wel de bekendste toer is die van het Bakelse ei. Men vindt een grote steen. Niemand weet wat het is, totdat iemand vaststelt dat het een ezelsei is. Alle vrouwen van Bakel proberen tevergeefs het uit te broeden. Het is een versie van een vrijwel wereldwijd geliefd verhaal dat in en om Bakel heeft gecirculeerd in liedvorm. Eerder was er een spotlied van, dat de 'Bakelse metten' of de 'Bakelse litanie' werd genoemd en dat werd gezongen op de wijze van de 'Litanie van alle Heiligen'. Het refrein *Vivat Bakelorum* is een parodie op *Te rogamus audi nos* [wij vragen u, hoor ons aan]. Hier volgt het slot:

De ene zei: 'Het is bij God, een klippel uit de klok.'

Vivat Bakelorum!

Een ander zei: 'Zoek gij er met u allen, 't Is een balk uit den toren gevallen.'

Vivat Bakelorum!

Een derde zei: 'Geloof het mij, want het is een ezelsei.'

Vivat Bakelorum!

Nu ging men alle wijven van Bakel eens opschrijven wie dat ding zou uitbroeien.

Vivat Bakelorum!

Eerst vooral kwam de vrouw van de president, Die zei: 'Laat mij er eens op broeien, want ik heb een kont gelijk een end*.'

Vivat Bakelorum!

Een andere vrouw, die dit verdroot, Die zei: 'Laat mij er eens op broeien, want ik heb een kont gelijk een moesvlood**.'

Vivat Bakelorum!

Ze had er wel zes weken op gezeten, zodat zij haar ei had opgegeten.

Vivat Bakelorum!

En zij hiet Anne Marie de Groot met een kont gelijk een moesvlood.

Amen. (VdK)

Bavel (gem. Breda)

JAN ONVERSAG

Een van de bekendste en meest geliefde humoristische sprookjes is wel dat van 'het dappere kleermakertje', een nu vrijwel wereldwijd verspreid verhaal over hoe een grootsprekende bangerik door slimheid én geluk tot held wordt. Het is nu vooral bekend in de vorm die de gebroeders Grimm eraan gaven in hun *Kinder- und Hausmärchen* (nr. 20, vanaf de uitgave van 1819). Zij combineerden een oudere geschreven versie uit 1557, de oudst bekende, van Martin Montanus (voor 1537-na 1566) in zijn *Wegkürtzer*, met jongere notities uit Hessen. De jongere aanvulling bestaat uit die episodes waarin het kleermakertje de domme reuzen in verschillende wedstrijden verslaat. In de oudere versies ontbreken deze nog. Eén zo'n oudere vinden we in Nederland in een laatachtentiende-eeuwse druk van het populaire kluchtboek *Het Leeven en bedryf van Clément Marot*: 'Een kouszen-verzoolder tot koning verkooren.' Deze heeft het volgende verloop:

Een kousenhersteller slaat zeven vlieden dood.

Hij laat een schild maken met de spreuk 'Ik heet

* eend

** groentekuip

Hans Onversaagd liet zich volgens het verhaal een (borst)schild vervaardigen waarop de volgende tekst (of een variant daarvan) te lezen stond: 'Hans Onversaagd, die er zeven in eenen slag slaa(g)t.' Illustratie van Pol Dom, 1925.

Hans Onverzaagt, ik sla der zeven met één slag' en trekt de wijde wereld in, waar dienaren van de koning hem ontmoeten en bij hun heer brengen. De koning belooft hem zijn dochter als hij een wild varken kan vangen, drie reuzen uit zijn bos kan verdrijven en een binnengevallen vijand kan verslaan. Op listige wijze vangt hij het varken in een kapel en brengt hij de reuzen, door vanuit een boom steentjes naar ze te gooien, ertoe elkaar te lijf te gaan, waarna hij hen gemakkelijk onthoofden kan. De vijand verdrijft hij met puur geluk: als de veldslag begint slaat zijn paard op hol en stormt voor de troepen uit de vijand tegemoet. In zijn vertwijfeling grijpt hij een wegwijk, dat afbreekt. De tegenstanders zien de met het kruis zwaaiende ruiter voor de duivel aan en vluchten halsoverkop. Hij krijgt nu de prinses tot vrouw. In zijn slaap verspreekt hij zich, waardoor de prinses zijn lage afkomst gewaar wordt. Zij beklagt zich bij haar vader. Die stuurt soldaten, maar de gewaarschuwde held verdrijft ze met een pocherige opsomming van zijn heldendaden. Na de

dood van de koning wordt hij koning en 'heeft zijn rijk lange jaren in rust geregeerd en is eindelijk de weg van alle vlees gegaan'.

Hoe oud deze Nederlandse versie precies is weten we niet, maar al aan het eind van de zestiende eeuw is hier sprake van een Hans Onvertsaeght. We kennen nog een andere oude Nederlandse versie, ingevlochten in het eveneens anonieme *Het wonderlijk en niet min kluchtig leven van Klein Kobusje, alias koning zonder onderzaten* (midden zeventiende eeuw), maar die moet op dezelfde bron teruggaan. Van Klein Kobusje horen we later niet veel meer, maar de Hans Onversaagd-versie, die in elk geval in Vlaanderen tot ver in de negentiende eeuw nog gedrukt werd, heeft grote invloed gehad op de latere overlevering. Niet alleen in Nederland en Vlaanderen, maar ook in Noord- en West-Duitsland heet de held van dit sprookje Hans, Jan of schoenmaker Onversaagd, in Friesland bijvoorbeeld Hans Onforsacht (ca. 1850), Hans Neaforfeard [dit betekent: 'nooit bang'] (1855) of Jan Onversaagd (1955). Een ingekorte versie vertelde Johannes Moelands (* 1887) uit Breda aan de bekende verzamelaar en uitgever van volksverhalen Jacques Sinninghe. Hij had hem begin twintigste eeuw gehoord van een oude man, Toontje Rubbers, die hem weer van zijn grootvader had. Het aardige is dat het verhaal hier vastgezet is in ruimte en tijd: in Bavel aan het eind van de Franse tijd (1795-1813), toen de kozakken (vgl. Zuidlaren) kwamen – voor de grootvader van Toontje het nabije verleden, een tijd van spanning en avontuur:

D'r woonde op Bavel een zekere Jan de Wever. Z'n huis staat er nog. Op een snikhete dag in augustus was z'n tafel zwart van de vliegen. Jan pakte 'n lat en sloeg op tafel. Toen hij ze telde waren het er veertig, veertig dooien. Hij riep er z'n vrouw bij: 'Annemarie, kijk 'ns hier, dat zijn d'r veertig, veertig in één klap.' Hij was zo enthousiast, hij pakte 'n stukske krijt en schreef op de vensterluiken:

Hier woont Jan Onversag,
Slaat veertig dooien in éne slag!

Op zeker dag komt er een Franse patrouille in Bavel. Twee man. Ze hadden een gestolen paard bij zich, een schimmel, naar later bleek gestolen ergens bij de Belgische grens. Die mannen lazen de spreuk, stapten af en maakten een praatje met Jan. Die liet ze zo wijs als ze waren en toen zeeën

ze: 'Zukke mensen as gij hebben we net nodig. We hebben 'n paard bij ons; ja, jong, da' komde nie' vanaf.' 'Ach meneer, 't waren maar vliegen,' riep Jan, maar hij moest mee. Het kwam zover: ze moesten Jan de Wever op 't pèrd vastbinden, want goedschiks ging-ie niet.

Maar Jan, die maakte zo'n misbaar dat die schimmel schichtig werd en ertussenuit ging. Da' paard sloeg op hol, liep 'n steegje door en verder door de hei en de heggen, tot op de Roosbergse Tiend, waar nou 't kapelleke staat, recht op 't huisje af waar in m'n jonge jaren Manus woonde, en daar stond aan 't eind van het perceel een hagelkruis. Jan in z'n doodsangst wil zich vasthouden aan da' kruis, en da' kruis breekt af, en Jan mee z'n wilde haren en z'n verschrikt gezicht op z'n witte schimmel en 't kruis in z'n armen vliegt over de hei. Hij komp' in Ulvenhout op de zandweg, wat nou een steenweg is, en de soldaten die 'm daar zagen, smeerden 'm naar d'r kwartieren. Hij was amper het dorp in of alle soldaten waren op de vlucht: dat waren nou kozakken!

'Vlucht! Vlucht! Vlucht!
Hij is de God van allen!'

In geen halfuur tijd was er in geen boerderij en in geen buurtschap 'n soldaat te zien, noch 'n Fransman, noch een kozak. En dat paard holde verder, over de Strijbeekse hei, van buurt naar buurt, want 't was daar ergens gestolen, en zo kwamp hij bij z'n eigen stal en daar bleef-t-ie rustig staan, maar door de angst van Jan Onversag was de hele streek gezuiverd van soldaten. (VdK)

Beek (thans Prinsenbeek, gem. Breda)

DE WOLF EN HET SCHAAP

De volksverhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe heeft aan het begin van de twintigste eeuw de volgende vertelling uit de volksmond opgetekend:

Bij het kapelletje van Gageldonk onder het dorp Beek graasde eens een schaap, toen uit het struikgewas aan de kant van de Mark een reusachtige wolf met grote sprongen kwam aangerend. In doodsangst rukte het arme schaap het paaltje uit

Exterieur en interieur van de kapel van Gageldonk.

de grond en vluchtte door de open deur de kapel binnen. De wolf vloog het dier achterna. Een wilde jacht tussen de banken volgde. Vervolgens rende het schaap de kapel weer uit en... trok met de paal, die nog steeds achter haar aan sleepte, de deur dicht. De wolf zat gevangen. De boer, die uit de verte de jacht had gevolgd, luidde uit alle macht het klokje dat in de poortoren hing. De mensen lieten hun werk in de steek en kwamen met gaffels en rieken aangelopen. Zo gingen ze, de boer voorop, naar de kapel, waarna de wolf, die angstig in een donkere schaduwhoek was weggekropen, werd afgemaakt.

Het is opvallend hoezeer de moraal over de behandeling van dieren in de loop der tijd is veranderd. Thans zou het doden van een wolf door de meeste mensen onacceptabel worden gevonden. Voor de wet is de wolf inmiddels ook een beschermde diersoort. Toen bovenstaand verhaal verteld werd, zag men echter in het doden van een wolf een vanzelfsprekende zaak (de laatste Nederlandse wolf werd overigens in 1897 gesignaleerd). Dat had alles te maken met het slechte imago dat de wolf in het noordwesten van Europa had. Tot in de twintigste eeuw werd hij gezien als een schadelijk dier, gevaarlijk

voor vee en mensen. In volksverhalen werd de wolf voorgesteld als een bloeddorstige en meedogenloze veelvraat, zoals in de sprookjes 'Roodkapje' en 'De Wolf en de Zeven Geitjes'. In sagen konden mensen gevaarlijke wolven worden als ze weerwolven waren.

De sage verhaalt op een symbolisch niveau hoe de zwakke de sterke weet te overwinnen, of – meer op christelijk niveau – hoe de onschuld het demonische weet te onderwerpen. In die zin ligt zelfs de parallel met de strijd tussen Jezus (het Lam Gods) en de duivel voor de hand. Het is niet voor niets dat de handeling in de sage in veel gevallen plaatsheeft in een kapel of kerkje. Het sonnet 'Gageldonk' van Hub. J.M. Kunst (1897-1988) uit Zundert opent aldus:

Hoor... In de vege scheem'ring van 't verleden
neuriet de wijsheid van een oud verhaal:
een grimm'ge wolf, 'n blatend schaap, 'n zwakke
paal,
een redding, wonderlijk van zeldzaamheden.

En de slotregels luiden:

Wellicht zal nu ons volk der Sage zin
tot rijkere beduidenis herleiden:
Maria redde 't schaap want zij is Herderin.

Hier wordt de redding dus – heel katholiek – aan Maria toegeschreven. In een prozaversie van de sage eindigt Kunst met de woorden: ‘Deze boze daad brengt het boze loon, en de onnozelheid overwint soms in ’t leven de duivelse sluwheid.’ De religieuze strekking van de sage is in de moderne tijd goeddeels verloren gegaan.

De Mariakapel van Gageldonk aan de Moerenstraat stamt uit het begin van de zestiende eeuw, en was van oorsprong een kasteelkapel. Het kasteel is in 1573 door de Watergeuzen verwoest; alleen de kapel bleef gespaard. In de zeventiende eeuw werden er op last van de protestanten geen erediensten meer in de kapel gevierd. In de achttiende en negentiende eeuw deed de kapel dienst als opslagplaats en stal voor kleinvee. Dit feit kan heel goed de aanzet hebben gegeven om het volksverhaal aan deze kapel vast te hechten. Na de Tweede Wereldoorlog is de kapel grootscheeps gerenoveerd en vervult hij bij tijd en wijle weer een religieuze functie.

Het volksverhaal is niet exclusief voor Beek, maar wordt ook elders in de provincies Noord-Brabant en Limburg verteld, zoals over Vijfhuizen (bij Riel), Opwetten (bij Nuenen) en Thorn (thans in de gemeente Maasgouw). Ook in Frankrijk is de sage gevonden. Het verhaal komt niet alleen in sagen voor, maar is ook regelmatig een van de episodes in het internationale sprookje van het dappere kleermakertje. Het opschepperige kleermakertje slaagt er dan in om een gevaarlijk dier in een huisje, kapelletje of kerkje te vangen (zie: Bavel). Het tweetal komt via de deur binnen, die in het slot valt, waarna het niet zo dappere kleermakertje via een raam weet te ontsnappen. Vervolgens vertelt hij elders over zijn enorme koelbloedigheid en moed. Het dier dat hij vangt is vaak een leeuw, soms een beer of wild zwijn. (TM)

De wolf achtervolgt het schaap tussen de kerkbanken in de kapel van Gageldonk. Tekening van J.F. Doeve, ca. 1941.

Bergen op Zoom

DE STILLE RONDE

Toen in 1830 de Belgen in opstand kwamen en zich van Nederland afscheidden, trok ook de Groninger studentenweerbaarheid op om de grenzen te bewaken en de scheurmakers mores te leren. Onder hen was ook de in Hoevelaken geboren Jan (Johan Jacob Antonie) Goeverneur (1809-1889). Hij verdiende in de Tiendaagse Veldtocht het IJzeren Kruis, maar zou later vooral bekend worden door zijn bewerking van Rodolphe Töpffers *Histoire de M. Cryptogame tot de Reizen en avonturen van mijnheer Prikkebeen* (1858), zijn talrijke andere kinderboeken en zijn tijdschrift *De huisvriend; lectuur voor burgers in stad en land* (1843-1879). ‘Jan de Rijmer’ werd zijn welverdiende ere-naam. Onder de wapenen in Zuid-Nederland hoorde hij in 1831 een spookverhaal dat hij in de beste tradities van de zwarte romantiek bewerkte tot een omvangrijk gedicht: ‘De stille ronde. Een soldatensprookje.’ Een minnaar vertelt zijn geliefde voor hij de koude nacht, het ‘snerpend stormgegier’, in moet, van een spook dat in nachten als deze over de wallen van de stad ronddoelt:

Eens, lang geleden, had men hier een plaatsmajoor of zo omtrent, een echte mensenplager, een ruwe norse vent. Zijn naam was wijd en zijd bekend, elk wist van hem te spreken, ook werd hij om zijn streken ‘de duivel’ bijgenaamd. Dat hij het met de duivel hield, werd algemeen aangenomen en menig schildwacht op bastion of wallen was, schoot hij tekort, door hem afgerost. Op zijn jongste zoon, zijn oogappel, na waren al zijn kinderen gestorven. Deze zoon, zestien jaar oud (‘een frisse bos lag op zijn kaken, zijne ogen tintelden van gloed, elk meisje zag hem gaarne naken’), werd jonker (cadet) ter plaatse en moest ook de plichten van de gewone soldaat, zoals het wachtlopen, waarnemen. Op een herfstnacht, zwart en donker, doet de majoor zijn nachtelijke ronde bij de schildwachten langs. Hij heeft de hele stad al gehad als de duivel hem inblaast ook nog de wallen te bezoeken. Hij stijgt de Wouwpoort op. Alle schildwachten staan wakker op hun post terwijl de stormwind giert door de open mijnen [gangen, ruimtes] en buldert langs de ravelijnen [bolwerken buiten de stadsgracht]; alleen de allerlaatste post roept hem niet ‘Halt, werda?’ toe. ‘Wild jaagt de toorn hem ’t bloed door de aadren’, hij trekt zijn degen en doorsteekt de slapende wacht. Dan

De Wouwsepoort door Valentijn Klotz, ca. 1671.

herkent hij de wacht, zijn zoon: 'O wee mij, kindermoorder, klinkt telkenreis gesmoorder, een doffe jammertoon.' Even later vindt de oude korporaal, op de jammerklachten afgaande, hen: de vader 'met doodskleur om de slapen' zijn zoon en de degen, die nog in zijn lijk steekt omklemmend. 'Eén graf houdt beider as vereend', maar de geest van de majoor vindt geen rust, als het stormt en tiert, en men de uilen 'hun grafgezing hoort huilen', spookt hij op het middernachtelijk uur en controleert hij de schildwachten.

Hierna verlaat de minnaar zijn lief: 'Eén kus nog, en of zich dan ook de Stille Rond' vertone, ik denk aan u, mijn schone, en zie en ducht geen spook.' Waar dit plaatsgevonden heeft, meldt het gedicht niet, maar in een toelichting achterin doet Goeverneur dit wel: 'De spokende plaatsmajoor schijnt oorspronkelijk te Bergen op Zoom thuis te horen, waar ik meermalen van zijne verschijningen hoorde gewagen; naar mij later verhaald is, moet hij ook te Geertruidenberg niet geheel vreemd zijn.' De Wouwsepoort wijst ook op Bergen op Zoom.

Goeverneur laat in het midden hoe de plaatsmajoor om het leven komt; hij noemt alleen een brandvlek op zijn borst en zinspeelt op een ingrijpen van een hogere

macht: 'Een zwarte brandvlek op zijn borst – God moog zijn ziel behoeden! – deed heel de stad vermoeden, wat niemand zeggen durfde.' Latere bewerkers van de sage, beginnend bij de bijgeloofbestrijder Marten Douwes Teenstra (1795-1864) in 1843, weten het zeker: hij pleegt zelfmoord, of door zichzelf te doorsteken (zoals Teenstra meent) of door zichzelf dood te schieten. Dit laatste vinden we bij Josef Cohen (1886-1965) in zijn novellistische bewerking 'De Stille Ronde van Bergen op Zoom' in zijn *Nederlandsche sagen en legenden* (1917). Deze versie zou voor de latere, toch vooral schriftelijke overlevering maatgevend worden. De cadet is nu een vaandrig Alfons, die, omdat zijn vader al tweemaal eerder een tekortschietende wachtpost heeft geëxecuteerd, waardoor hij door zijn collega's gemeden wordt, de post van een in slaap gevallen schildwacht inneemt. Hij reageert – levensmoe? – niet op de aanspraak van zijn vader en wordt doodgeschoten. De volgende ochtend schiet de vader zichzelf dood, op de plaats waar zijn zoon ter aarde lag.

Deze sage deed behalve in Bergen op Zoom en Geertruidenberg de ronde in meer Zuid-Nederlandse vestingsteden. Verzamelaar Pierre Kemp (1886-1967) getuigt van de bekendheid ervan in Venlo:

Ouderen van dagen in Venlo zullen het nog wel weten. In de tijd van de Franse Revolutie was er een adjudant die 's nachts geregeld de ronde deed. Nu was het al herhaaldelijk voorgekomen dat hij schildwachten slapend op hun post vond. Hij ergerde er zich ten laatste zo over dat hij op zekere dag zwoer de eerste de beste die hij slapend aantrof op zijn post dood te steken.

De nacht die volgde deed hij de gewone ronde weer en vond een soldaat die ingeslapen was. Hij hield zijn woord en stak de kerel dood. Maar 's morgens toen het lijk werd gevonden en herkend, kwam men hem zeggen dat zijn zoon doodgestoken op zijn post was gevonden. Men herinnerde zich nu zijn eed. Als een gek ijldde de adjudant naar de plaats waar hij zijn zoon had gedood, sprong daar van de wallen en viel beneden te pletter.

Nadien werd hij 's nachts nog dikwijls ontmoet in de gedaante van een spook, dat de posten inspecteerde. De soldaten schoten er dan wel eens op, maar schoten er steeds doorheen. Vandaar de naam 'de blinde ronde'. (VdK)

Bladel

DE WISSELDAALDER

Hebt U ooit gehoord van een wisseldaalder? Als men zo een heeft komt hij altijd vanzelf terug en heeft men dus altijd een daalder op zak. Op de volgende wijze kan men er een krijgen. Op Sint-Jansnacht [24 juni] om 12 uur moet men dan op een kruisweg gaan staan, midden in het vierkant dat door de raderen van de karren gemaakt wordt, een kring schrijven en daarin gaan staan. 't Is gevaarlijk wanneer men er eenmaal in is eruit te gaan, want dan breekt de 'duvel' U de nek. Blijft men er evenwel in, dan komen duizenden gestalten U voorbij. Deze doen niets, doch zegt men iets tegen hen, wordt ge onmiddellijk gepakt en geworpd. Als deze stoet voorbij is, komt er een oud wijf, dat vraagt of de voorsten nog ver achter zijn. Dan zegt ze: 'Ik moet voort, want voor al die lui die hier voorbijgetrokken zijn moet ik in korte tijd het eten gekookt hebben.' Men houdt zich maar stil, want anders is men verloren. Daarna neemt ze uit haar buidel de wisseldaalder, legt die op de grond voor U neer en legt daar een wit bord overheen. Dan trekt zij af. Is zij goed en wel weg, dan is de wisseldaalder ver-

diend; men raapt hem gerust op, steekt hem bij zich en heeft voortaan geld genoeg op zak.

Deze tekst werd in begin 1894 aan verzamelaar G.J. Boekenoogen gestuurd door J.F.C. Schaap te Bladel, volgens wie dergelijke verhaaltjes "s winters 's avonds rond het haardvuur door de een of andere boer verteld worden'. De tekst drong vervolgens in de volkskundige literatuur door, met in ieder geval publicaties in 1910, 1933, 1964 en 2005, maar wijkt wat af van de meer verspreide recepten voor het bemachtigen van een wisseldaalder. Ook is het doorgaans de bedoeling dat de suppliant zorg heeft gedragen voor voldoende bescherming tijdens het ritueel. Zoals het in 1965 in Gendt werd verteld (in letterlijk vertaald dialect):

Dat was vroeger, was dat zo, wat, als je een zwarte kat had, moest pekzwart zijn, mocht helemaal geen wit aan zijn. Dan ging kerstnacht, ging je daarmee naar de Kruisstraat staan en dan vroeg je iedereen die voorbijkwam of dat ze die kat kopen wilden voor een daalder. Nou, de mensen liepen voorbij en die kochten de kat niet van jou voor een daalder. Deden ze niet. Maar op 't laatst komt er een meneer en die zegt: 'Geef mij die kat maar hier voor 'n daalder.' Neemt die daalder, neemt die aan, en toen kijkt die man zo opzij, toen die, die meneer wegging. Die zag ook dat er zo'n grote staart onder de jas uitkwam. Dus. 't Was de duivel waar hij hem aan verkocht had. Maar nou wat 't mooiste was, die daalder. Dat was 'n hele fijne daalder, daar was hij schatrijk mee, die man. Die daalder kon hij uitgeven in de winkel en daar kocht hij bijvoorbeeld voor 'n dubbeltje en daar kreeg die weer een gulden veertig terug voor, maar die daalder die hield die ook. Die ging ook, die kon hij niet kwijt worden. Dat was een wisseldaalder. Dus toen is die man schatrijk geworden door die kat. Ik wou dat ik ook zo'n kat had.

De gebruikelijke wijze om aan een wisseldaalder te komen is hem kopen van de duivel, en wel voor een kat in de zak. Die ironie is in het verhaal uit Bladel verloren gegaan, hoewel de stoet van gestalten (overledenen?) beslist imposant aandoet. Maar ook in Gendt klonk er weinig van door dat de duivel voor het lapje was gehouden, zoals de (katholieke) verteller daar ook niet bezorgd was over de ziel van de verkoper. Wisseldaalder vallen onder het duivelspact en dienden te verklaren waarom een be-

Tovenaar roept duivels op. Anonieme houtsnede uit een zeventiende-eeuwse druk.

paald persoon altijd voldoende geld op zak leek te hebben – na zijn overlijden werd daar nooit iets van gevonden. In de jaren zestig van de twintigste eeuw waren de details over het duivelspact grotendeels uit de herinnering verdwenen en vooral de informatie over het ritueel op het kruispunt werd nog maar zelden gevonden, evenals overigens de daalder zelf.

Het ging ook niet alleen maar om een verhaal. Voor de zeventiende eeuw zijn over heel Europa voorbeelden gevonden van mannen die met een duivelspact op zak liepen in de hoop er rijker van te worden, en nog in de negentiende eeuw werden met hetzelfde oogmerk daadwerkelijk rituelen uitgevoerd op kruispunten. Het recept daarvoor was vrij gemakkelijk te vinden in de vele in omloop zijnde toverboeken, van de *Dragon rouge* tot het *Zesde boek van Moses* en volgende delen. Toverboeken zijn evenwel in Nederland nauwelijks aangetroffen en ook in de sagen werd er niet vaak over gerept. Dat kan een van de redenen zijn dat het verhaal hier snel verwaterde. (WdB)

Den Bosch

DE ERWTENMAN VAN DE SINT-JAN

Aan de buitenkant van de Sint-Janskerk in Den Bosch is een beeld te zien van een man met hoed die een ketel met bolletjes (bedoeld zijn grauwe erwten) omtrapt. Het beeld is geplaatst aan de noordzij van de kerk, tussen de bogen in de muur. Over het beeld, dat in de volksmond *De Erwtelman* is gaan heten, gaat het volgende verhaal:

Op een dag kwam de bouwmeester [of: een steenhouwer] van de Sint-Jan thuis van zijn werk. Zijn vrouw had groene erwten voor hem gekookt en ze op de stenen vloer neergezet om af te koelen. Toen de bouwmeester de pot zag riep hij verontwaardigd: 'Is dit nu spijs voor eenen man die daags een braspenning winnen kan?'

De in het verhaal genoemde braspenning was een zilveren muntstukje dat verschillende waarden had in de loop der tijd. De uitspraak van de man in het verhaal heeft daadwerkelijk onder een eerdere versie van het

beeld gestaan, onder de voeten van de Erwtman. De vormen van het huidige beeldwerk zijn echter niet authentiek. De figuur die tegenwoordig te zien is, is de derde Erwtman die op de kerk is geplaatst. Bekend is dat een eerdere afbeelding van de Erwtman gekleurd was, met rood of zwart hoofddeksel, geel vest, donkergroen wambuis, zwarte broek, zwart-witgestreepte kousen, zwarte schoenen en zwarte pot.

Het verhaal over de Erwtman heeft men vaak gekoppeld aan een bouwmeester van de kerk, Alard du Hamel (ca. 1450-1507), om het verhaal in de geschiedenis te plaatsen. Dit verband lijkt erg onwaarschijnlijk. De bouwmeester zou deze beschamende en vermanende beeltenis van zichzelf nooit hebben toegestaan. Daarnaast dateert het eerste beeld van de Erwtman uit een eerdere periode, ca. 1380-1400. Het beeld is eerder een (ludieke) waarschuwing van een restaurateur of beeldhouwer tegen – en een afkeuring van – hoogmoed in het algemeen. Het beeld gaat dan ook niet over een bepaald persoon, maar over een gemoedsstemming of zonde.

Het verhaal over de Erwtman van Den Bosch wordt, voor zover bekend, voor het eerst door ds. Stephanus Hanewinkel (1766-1856) opgetekend, tijdens de voetreizen door de Meierij die hij in 1798 en 1799 ondernam. Het circuleert wellicht al na de plaatsing van het eerste beeld van de Erwtman in Den Bosch, eind veertiende,

begin vijftiende eeuw, maar kan ook van aanzienlijk recentere datum zijn.

Het verhaal over de Erwtman is niet typisch Brabants en is eveneens bekend over de bouwmeester van de toren van de Oldehove te Leeuwarden (zie aldaar). Ook in Vlaanderen en Duitsland is de sage bekend.

'Bossche kwajongens' vertelden, zo gaat het verhaal, tegen betaling van enkele centen de sage aan vreemdelingen, maar dit was door de politie verboden. In een filmdocumentaire over het zevenhonderdvijftigjarig bestaan van Den Bosch (in 1935) is een in scène gezet fragment te zien, waarop een blonde jongeman in rap tempo het Erwtmanverhaal aan een toerist vertelt. Hij rent snel weg wanneer een diender zich aandient.

In Den Bosch is het verhaal van de Erwtman nog steeds populair. De Erwtman prijkt op ansichtkaarten, en Marianne Keser schreef in 1998 een historische roman over de man. Bij de religieuze kunsthandel 'De Sint-Jansbasiliek' is een tegeltje van de Erwtman te koop en op een zilveren replica van de Sint-Jan is de man eveneens te vinden. Ook een rubriek in het *Brabants Dagblad* is naar de Erwtman vernoemd. Nog in 2007 werd het verhaal opgetekend tijdens veldwerk voor het DOC Volksverhaal in Den Bosch, waar de sage tijdens stadswandelingen stevast aan toeristen wordt verteld. (RAK)

De Erwtman op de Sint-Janskathedraal te Den Bosch en als illustratie in het Noord-Brabantsch sagenboek (1934).

Boxtel

HET HEILIG BLOED VAN BOXTEL

In de late jaren zeventig van de veertiende eeuw gebeurde het dat de kapelaan van Esch, Eligius (Loy) van den Aker, de mis zou lezen in de Sint-Petruskerk in Boxtel. Misschien had hij haast, misschien was hij onvoorzichtig, maar hij stootte hoe dan ook de kelk met zojuist geconsacreerde witte wijn om. Op de doeken waarmee het altaar was bedekt verschenen rode vlekken. In een bij de Dommel gelegen put probeerde hij de doeken schoon te wassen. Toen dat niet lukte, verstopte hij ze en over het voorval zweeg hij. Pas op zijn sterfbed, in 1380, bekende hij zijn biechtvader wat er was gebeurd en waar hij de doeken had opgeborgen.

Nog in hetzelfde jaar vroeg en kreeg Willem van Merheim, heer van Boxtel, van kardinaal Pilaeus de Prata, pauselijk gezant in Frankfurt, toestemming om de gelovigen eenmaal per jaar, op de eerste zondag na Pinksteren, de altaardoeken te laten zien. Pelgrims begonnen toe te stromen, te meer toen al snel bleek dat de verering van het Heilig Bloed een relatief hoge kans op genezing van kwalen en ziekten bood.

Van de bul waarin de kardinaal in 1380 het bloedwonder in feite erkent, zijn twee kopieën bewaard gebleven. Deze legende en de Heilig Bloed-verering in het algemeen hebben alles te maken met het katholieke geloof dat – zoals door Jezus voorgezegt tijdens het Laatste Avondmaal – de wijn die is geheiligd door de priester daadwerkelijk verandert in het bloed van Christus. Voor de katholieke gelovigen is deze transsubstantiatie niet metaforisch of symbolisch, maar reëel. De bovenstaande legende kan opgevat

worden als een exempel dat de waarheid van deze miraculeuze verandering (van witte wijn naar heilig rood bloed) bewijst. In ruim twee eeuwen groeide het aantal bezoekers van Boxtel per jaar tot in de tienduizenden.

In de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) nam de militaire druk in de Zuidelijke Nederlanden toe. Daarom, en mede uit angst voor de calvinisten, werden de doeken van Boxtel tussen 1608 en 1628 op verschillende locaties in Den Bosch ondergebracht en één keer per jaar voor de H. Bloedprocessie terug naar Boxtel gehaald. De daaropvolgende verblijfplaats is niet bekend; van 1648 tot 1652 lagen ze in de Sint-Michielsabdij in Antwerpen. In 1652 werden ze contractueel uitgeleend aan het Belgische Hoogstraten, waar van toen af aan de jaarlijkse H. Bloedprocessie plaatsvond en waarheen tot 1953 afgevaardigden van de heer van Boxtel en van de Petrusparochie zouden reizen om de helft van de offergaven te innen.

Al waren de doeken nu elders ondergebracht, bedevaartgangers bleven nog lang na 1652 naar de Petruskerk in Boxtel komen en naar de put waarin de doeken ooit gewassen waren, een en ander tot ergernis van de gereformeerden. In het tweede decennium van de achttiende eeuw werd de loop van de Dommel verlegd, zodanig dat de put onder het wateroppervlak verdween. Dat weerhield sommige pelgrims er niet van om dan maar water uit de Dommel voor de huisapothek mee te nemen.

In de achttiende en de negentiende eeuw zijn veel goedkope bedevaartboekjes gedrukt waarin de legende van het Boxtelse bloedwonder verteld werd. De boekjes dragen titels als *Kort verhaal van het miraculeus H. Bloed ons Heere Jesus Christus, hetwelk zig eertyds vertoond heeft tot Boxtel, in 't omstooten van den geconsacreerden kelk*. Dergelijk drukwerk zal een belangrijke rol hebben gespeeld in de verdere verspreiding van de legende.

Links: De Petruskerk te Boxtel. Rechts: Een van de bloeddoeken; hier het (uitgevouwen) exemplaar van de kerk van Boxtel.

In 1853, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, gingen er onder de katholieke bevolking van Boxtel stemmen op om de H. Bloeddoeken weer in de parochiekerk terug te krijgen. Dit vormde het begin van getouwtrek tussen Hoogstraten en Boxtel, dat uiteindelijk tot in het Vaticaan werd uitgevochten en ertoe leidde dat in 1924 een van de twee doeken, het *corporale*, feestelijk werd overgebracht naar Boxtel, waar sindsdien weer H. Bloedprocessies zijn gehouden.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn deze processies telkens vernieuwd en uitgebreid, zodanig dat in de jaren negentig het folkloristische aspect de overhand kreeg ten koste van het religieuze aspect, wat aan het enthousiasme voor de processie weinig lijkt te hebben afgedaan. Tegenwoordig lopen op Drievuldigheidszondag, de eerste zondag na Pinksteren, zo'n zeshonderd jongere en oudere mensen in de processie mee, voor het oog van zo'n tienduizend toeschouwers (vgl. ook Bergen).

Men kan in de kerk van Boxtel tegenwoordig nog rode wollen draadjes krijgen die in aanraking zijn geweest met de bloeddoek. De rode strengen worden geacht steenpuisten te genezen. (Marie van Dijk)

Breda

DE DENENSAGE EN HET TURFSCHIP VAN BRED A

In twee in Breda aan de rivier de Mark gelokaliseerde verhalen gaat het over vreemde overheersing en een verlossende krijgslist. Het eerste verhaal is duidelijk een sage en wordt daarom ook wel de Denensage genoemd, die zich in de Middeleeuwen afspeelt:

Koning Magnus van Denemarken was buitengewoon rijk en hij had een prachtige dochter. Op een dag kwamen er gezanten namens koning David the Bruce van Schotland om haar hand vragen. Magnus stemde in met het huwelijk en liet zijn dochter per schip naar Schotland varen, begeleid door haar broers Everaard en Godevaard, en vergezeld van een fabelachtige bruidsschat. Ook kamermeisjes, dienstboden en een legertje ridders gingen mee aan boord. De koning vroeg zijn zoon Godevaard om de aanstaande bruid tegen alle gevaren te beschermen. Onderweg naar Aberdeen werd de jonkvrouw echter doodziek en ze kwam te overlijden. Men wilde het lijk aan boord houden, maar God liet het windstil worden. Pas nadat haar lichaam over zee was weggedreven om door de eer-

lijke vinder te kunnen worden begraven, begon de wind weer te waaien. Niemand peinsde erover om naar Schotland door te gaan zonder bruid, maar er was ook niemand die de moed had om terug te keren naar Denemarken. Everaard, die schande en lasterpraat voorzag, en bang was dat ze de schuld van de dood van de prinses zouden krijgen, besloot het schip richting Brabant te sturen. De Deense Vikingen kwamen uiteindelijk via de rivier de Mark in Breda terecht, waar heer Hendrik van Breda hen hartelijk ontving. Toen Godevaard een stuk land niet kon kopen, eigende hij het zich gewoon toe. Hij kapte er de bomen, bestelde elders stenen en bouwde voor zijn scheepsgenoten een kasteel om in te wonen. Van een bijzondere boom werd een kruis gemaakt, waar later nog wonderen bij geschiedden. De burcht kreeg de naam Brunesteen en werd de uitvalsbasis voor plundertochten van de Vikingen. Dertig jaar lang maakten ze de hele omgeving onveilig. Toen duldde de hertog van Brabant het niet langer. Hij stelde een leger samen met de heer van Wesemale aan het hoofd. Men gebruikte een wagen met Gents laken als lokaas. De Deense rovers liepen in de hinderlaag en vijftwintig van hen werden gedood. De Brabantse ridders hulden zich in de kleren van de Denen en be-

Beeld (replica) van de turfschipper Adriaan van Bergen op het Stadserv van Breda, gemaakt door Grada Rueb (1885-1972) in 1926.

De verovering van Breda door het turfschip in 1590, zoals afgebeeld in F.C. von Khevenhüller (1588-1650), *Annales Ferdinandei*, postuum verschenen in 1721. Op dit ene plaatje wordt de hele geschiedenis afgebeeld. Rechts nadert het turfschip het kasteel. Op de binnenplaats wordt de wacht overrompeld. De binnengedrongen soldaten rennen de stad binnen en openen de stadspoorten. Op de voorgrond links verlaten de verslagen Spaanse troepen Breda.

stegen hun paarden, waarna ze met de wagen met lakense stof als buit zogenaamd terugkeerden naar Brunesteen. Zonder argwaan werden de ridders binnengelaten, waarop er een slachtpartij ontstond. De heer van Wesemale riep zijn mannen toe:

‘Slaet doot, slaet doot, slaet doot,
Jonc ende out, clene ende groot.’

Alle Denen werden gedood, en de burcht werd met de grond gelijk gemaakt. Het kruis werd echter ongeschonden teruggevonden en naar de kerk overgebracht.

Later zou op de plek van de vesting het kasteel van Breda verrijzen, waar zich uiteindelijk van 1828 tot 2005 de Koninklijke Militaire Academie bevond, en thans de Nederlandse Defensie Academie staat.

Het oudste Middelnederlandse handschrift met de sage dateert uit ca. 1460. In de zestiende eeuw is het verhaal nog eens in een Latijnse versie van de humanist Jean Baptiste Gramaye teruggevonden, die zich op een verloren gegane prozaredactie van het verhaal beroept. De

vertelling is verder een behoorlijk anachronistisch allegaartje. Voor zover de genoemde edelen te identificeren zijn, leefden ze in de dertiende en veertiende eeuw. De geschiedenis zal verder deels geïnspireerd zijn op het huwelijk van de Deense prinses Margaret met de prins van Wales, dat niet doorging omdat de bruid in 1290 op weg naar Schotland op volle zee overleed. Voor het andere deel is de geschiedenis geïnspireerd op de plundertochten van de Vikingen, die echter plaats hadden van de negende tot en met de elfde eeuw. Na verloop van tijd wordt aan de Denensage ook nog eens de legende van het Heilige Kruis van Breda geknoopt, maar dit laatste verhaal hoorde er oorspronkelijk niet bij.

Op het terrein van het kasteel van Breda speelt zich nog een tweede verhaal af, dat dateert uit 1590 tijdens de Opstand tegen Spanje. Het is eigenlijk een geschiedverhaal, maar het heeft ook trekken van een volksverhaal. Ten eerste omdat het verhaal gaandeweg meer heroïsche kleuring heeft gekregen, waarin de ‘protestantse helden’ werden gecontrasteerd met hun ‘katholieke onderdrukkers’. Ten tweede slopen er gaandeweg variaties in het verhaal: in de letterkundige teksten, de geschiedenisboekjes en de mondelinge overlevering. Zulk ontstaan van variatie is

normaal gesproken vooral eigen aan de orale overlevering van volksverhalen. En ten derde is deze krijgslist er letterlijk een van klassieke proporties: de parallellen met de Griekse list van het Paard van Troje tijdens de Trojaanse Oorlog zijn meer dan eens geconstateerd.

Vanaf 1581 is Breda, tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), in Spaanse handen. Daar deze stad van strategisch belang is, willen de Hollanders haar graag terugveroveren. Als prins Maurits in 1589 een turfschippersfamilie tegenkomt, vormen zich concrete plannen voor een herovering, gebaseerd op plannen van zijn vader, Willem van Oranje. Deze plannen werden in 1590 uitgevoerd.

Samen met zijn raadsheer, Van Oldenbarnevelt, stelde Maurits een krijgsplan op, waarbij hij gebruikmaakte van het turfschip van Adriaan van Bergen, een turfschipper uit Leur [thans Etten-Leur]. Op diens schip werd een ruimte gemaakt waarin zich vijftig soldaten, onder leiding van Charles de Héraugière, verstopten. In het ruim van het schip werd een lading turf gelegd. Aangezien dit de gangbare brandstof was, hadden de Spanjaarden (vergezeld van Italiaanse troepen) in het kasteel van Breda deze ook nodig om zich in de barre winter warm te houden.

Op 3 maart kwam het turfschip van Adriaan van Bergen, met enkele familieleden als bemanning, in Breda aan. Het schip had al eerder turf aan het kasteel geleverd en werd daarom niet grondig onderzocht. Eenmaal binnen de muren, begonnen de soldaten van de wacht het schip te ontladen. Dit schoot zo hard op dat de verstopte soldaten het daglicht door de turf heen begonnen te zien. Van Bergen zag dit en greep in door de soldaten met wat drinkgeld weg te sturen.

De wacht vond het goed als het lossen de volgende dag pas verder zou gaan, maar dan mocht er maar één persoon aan boord blijven. Adriaan van Bergen bleef aan boord en zijn neven verlieten het schip. Zij zouden prins Maurits gaan waarschuwen dat het schip binnen was en dat de aanval na middernacht zou beginnen. Ondertussen moest de schipper aan boord zo veel mogelijk lawaai maken om het gehoeft van de soldaten te overstemmen. Van 3 op 4 maart, om middernacht, klommen de soldaten een voor een uit het schip. De groep werd in tweeën gedeeld. De ene groep moest de wachten bij het noordwestelijk bastion en bij de haven uitschakelen. De andere groep ging naar de bui-

tenpoort om de toegang tot de stad te verzekeren. Buiten de stad stonden legers van prins Maurits, en graaf Philipp von Hohenlohe, die zodra dat kon de stad binnenkwamen. De stad Breda kwam toen weer in Hollandse handen.

Het vertimmerde turfschip werd als een monument onder een afdak bewaard, maar werd uit wraak in brand gestoken toen Spaanse troepen de stad in 1625 heroverden.

Meteen al in 1590 werd in een Frans traktaat een overeenkomst gezien tussen het Turfschip van Breda en het Paard van Troje. Kunstwerken, gedichten, toneelstukken en liederen herinnerden in de eeuwen nadien aan de krijgslist. Al vrij snel werd door Adriaan van den Bisdom een rederijlied gecomponeerd over de inname van Breda dat in het *Geuzenliedboek* (1592) terecht kwam, en waarin gememoreerd wordt:

tGhinck daer ghelijct met Trojen de Die tGrieksche Paert in haerlie ste Haelden, end zijn bedroghen	Het gebeurde net als met de Trojanen Die het Griekse Paard in hun stad Haalden, en werden bedrogen
--	---

Een van de bekendste gedichten waarin de list vergeleken wordt met 'Trojes zwangre paard' werd in de negentiende eeuw geschreven door H.Cz. Tollens.

In de overleveringen, van volksverhaal tot schoolboek, en van lied tot letterkunde, onderkennen we een zekere variatie in het verhaal op de volgende punten: de bedenker van de list (prins Maurits, Charles de Héraugière, Adriaan van Bergen), de plaats van vertrek (Klundert, fort Noordam, Zevenbergen), de duur van het verblijf in het schip (één tot vijf dagen), het aantal soldaten (van vijftig tot vijftenzeventig), het al dan niet doorzoeken van het schip, en de persoon van de eerste tegenstander (van onnozele turfdief tot plichtsgetrouw soldaat met een voorgevoel). Sommige aanpassingen van het verhaal hadden tot doel de opstandelingen een heroïsche aanzien te verschaffen. Als men de Spaanse en Italiaanse bronnen erbij betreft, treft men nog meer variatie aan, en verschuift het perspectief naar dat van de katholieke en koningsgetrouwe bezetters, die niettemin de krijgslist wisten te waarderen.

In de tweede helft van de twintigste eeuw was het evenementencomplex met de naam Het Turfschip in Breda onder andere een begrip als poppodium; het is in 1998 opgekocht en sinds 2008 als woon-, werk- en recreatiecentrum (bioscoop, fitnessruimte) onder dezelfde naam

verdergegaan. Op het Stadserf te Breda staat een replica van het beeld van de turfschipper Adriaan van Bergen, gemaakt door Grada Rueb en geplaatst in 1926 – het origineel is te vinden in het Bredaas Museum. Als plaatselijk drankje wordt tegenwoordig wel ‘het Turfschippertje’ verkocht. In 1990 wijdde het museum van Breda een grote tentoonstelling aan het turfschip. De plaatselijke vvv verkoopt Turfschipchocolade, inclusief verhaal.

Een zegswijze die refereert aan het turfschip was: ‘Steek me dood, want ik moet hoesten.’ Toen de soldaten in het schip verstopt zaten, was het guur en koud. Volgens het verhaal had luitenant Matthijs Helt een flinke kou opgelopen en moest hij voortdurend hoesten. Op zeker moment vroeg hij zijn makkers om hem te doden, want hij vreesde dat zijn gehoest hen zou verraden. Zijn leven bleef echter gespaard.

De gelukke krijgslid van het turfschip inspireerde de Spanjaarden om ruim een halfjaar later iets soortgelijks te proberen. Op 29 oktober 1590 verstopten Spaanse soldaten zich in een hooiwagen en probeerden Lochem (zie aldaar) binnen te komen. Dit keer mislukte de operatie jammerlijk. (TM en Diana Giesbergen)

Budel

(*gem. Cranendonck*)

HELPENDE HANDJES

Halverwege de jaren zestig van de twintigste eeuw brachten bejaarde inwoners van Budel het volgende over kabouters naar voren. Het meest uitvoerig was een zeventigjarige huisvrouw:

De vader van Jaap Habraken was een schoenlapper die in Dorplein woonde en die had 't zo druk dat hij 't onmogelijk allemaal zelf kon doen. Hij werkte dan ook elke dag tot diep in de nacht. Maar natuurlijk, hij was ook maar een gewoon mens en zo kwam het dat hij ziek werd. Maar de klanten konden met hun schoenen natuurlijk niet wachten tot hij weer gezond was. Maar op een nacht meende de schoenmaker dat hij iets hoorde. Hij stond op en toen zag hij dat alle schoenen prachtig gemaakt waren. Hij vertelde toen aan iedereen dat 'alvermannekes' al zijn schoenen gelapt hadden.

En een andere vrouw, van zevenenzeventig jaar:

Als men wou, dan kon men de kabouters gemakkelijk aan het werk zetten. Wilde men dat ze de akkers zouden omploegen, dan moest men alleen een ploeg op het veld laten staan samen met een boterham of met een pijpke tabak op de ploeg. 's Morgens was dan het ganse veld omgeploegd.

Een eenentachtigjarige handelaar vond er dit van:

Vroeger woonden hier vele kaboutermannetjes. Vooral in de molen van Budelschoot zaten er vele. Op sommige dagen kwamen daar velen bijeen. Ik heb er zelf nooit geen gezien, maar mijn broer wel. De kabouters gingen 's nachts over de velden. Als ze ergens een ploeg vonden met wat eten of geld bij, dan ploegden ze de hele akker om. Zo hebben ze mensen voor een kleine beloning met alles geholpen. Ze hadden eigenlijk nog liever eten dan geld. Als je er te veel geld bij legde, dan namen ze er maar een klein beetje van.

Alleen de opvatting van een negenzeventigjarige schoenmaker was afwijkend:

Hier in Budel waren de kaboutermannetjes niet van goelijke aard. Ze bestalen de mensen en pestten hen. De mensen hadden er hier veel mee te stellen. Elders waren de kabouters van goelijke aard, maar hier was dit niet het geval.

Dit collectieve beeld van gastarbeiders, opgetekend door de Leuvense licentiaat Tom Daniels, komt overeen met dat uit naburige plaatsen. In naburig Maarheeze vertelde een achtenzeventigjarige werkman dat de kabouters 'veel kwaad' deden en 's nachts vernielingen aanrichtten. Volgens een ander hadden ze hem eens geholpen met de koeien toen zijn vrouw lag te bevallen. In Weert hielpen de kabouters met dorsen, maar ook een kleermaker die ten einde raad een paar centen bij zijn onaffe pakken had gelegd en was gaan slapen, vond de volgende dag alles netjes afgewerkt. In Stramproy hielpen ze met ploegen, maaien en dorsen, maar konden ze er niet tegen als ze werden begluurd of als iemand niet wilde erkennen wat ze gedaan hadden. Een vrouw afkomstig uit Stramproy die door G.H. Linssen te Baaksum werd ondervraagd, wist nog dat kabouters om ketels vroegen als ze wilden feesten en er later in kaken als ze de ketels niet meekregen.

Illustraties uit het boek *De historie van de kaboutermannekes: een sprookje*, geschreven door J.J.A. Goeverneur (1809-1889).

Het idee van het behulpzame karakter van de kabouters zal zijn ondersteund door de in omloop zijnde populaire literatuur, zoals het boekje van J.J.A. Goeverneur (1809-1889), *De historie van de kaboutermannekes* uit 1873, dat zich evenwel beperkte tot arbeid die binnenshuis verricht kon worden:

Zat eens een snijdertje in de pijn
 Omdat een pak gauw klaar moest zijn
 Hij lei maar 't laken bij zich neer
 En ging aan 't snorken als een beer
 Dan toog met een wip
 't Klein-volkje aan den knip;
 Ze plooiden en prikten
 Ze zoomden en stikten
 Garneerden
 Watteerden
 En priemden en naaiden
 En persten en draaiden
 's Nachts door; – als 't snijderje op ging staan
 Had de sinjeur 't nieuwe pak al aan.

In ieder geval werden de kabouters er met rode puntmutsjes in afgebeeld, wat ertoe zal hebben bijgedragen dat zegslieden uit Weert het over 'rooie mutsen' hadden. Ook Goeverneurs voorbeeld, het populaire Duitse gedicht van de schilder en dichter August Kopisch (1799-1853) over de Keulse *Heinzelmännchen* uit 1836 zal zijn sporen hebben nagelaten. Een zesenzeventigjarige metselaar uit

het Limburgse Koningsbosch vertelde aan Linssen dat een kleermaker erwten strooide om de kabouters bij hun werk te betrappen: 'De kabouters vielen daarover en van kwaadheid hebben ze de kleermaker nooit meer geholpen.' Het is ook mogelijk dat mensen dit hadden opgevangen uit een van de Nederlandse vertalingen van de sprookjes van Grimm. Er was hoe dan ook te veel gedrukt materiaal in omloop om niet op de al bestaande mondelinge overlevering van invloed te zijn. Waarschijnlijk werd er zelfs over kabouters voorgelezen op school. (WdB)

Drongelen (gem. Aalburg)

DE MAN ONDER DE ROEIBOOT

Wat ik nu vertel is ook echt gebeurd, ik denk zo in 1890, bij m'n grootvader in Drongelen. M'n grootvader was een vlasboer. Iedere maand ging die naar Rotterdam met vlas. Als die van Rotterdam terugkwam, moest hij eerst met een boot van Rotterdam naar Woudrichem. Toen lopen naar Drongelen. Dat was tweeënhalve uur lopen. Toen had hij geld bij zich. Toen hadden ze nog geen papiergeld, alleen maar zilvergeld. En m'n grootvader had dat zilvergeld in twee zakjes gedaan. Maar hoe korter hij bij huis kwam, hoe onrustiger hij werd. 't Was lichte maan en hij hoorde volk in de verte. Hij was op de Biesheuvel. Dat volk komt dichterbij. Ge-

lukkig lag daar juist een roeiboot ondersteboven. M'n grootvader eronder. Drie man waren het, ze gingen op de roeiboot zitten waar m'n grootvader onder zat. En ze hadden het over mijn grootvader. Drie kwartier is mijn grootvader daar blijven zitten. En hij hoorde dat het zijn eigen knechts waren, die in de zwingelkooi [gebouw waar gezwingeld wordt, de kleine houtdeeltjes van de vlasvezels verwijderd] werkten. 's Morgens om halfacht was m'n grootvader pas thuis. Hij ging rechtstreeks naar de zwingelkooi. De knechten waren daar gewoon aan het werk. M'n grootvader zegt: 'Als ik niet onder die roeiboot had gezeten, dan hadden jullie mij afgeslacht!' En m'n grootvader heeft toen die knechten op staande voet ontslagen.

Zo vertelde de in 1900 te Heesbeen geboren landbouwer F. Nouwens op 4 december 1963 aan de journalist Henk Kooijman (zie: Ameide en Berkenwoude). Het lijkt een waargebeurd verhaal en zou het ook kunnen zijn, ware het niet dat dit net zo in oostelijk Friesland, de Friese Wouden, verteld werd. Blijkbaar nog niet zo lang, want we horen er voor het eerst van in 1924, maar daarna blijkt het ook zeer bekend. Het speelt zich dan vooral af in het pas in de eerste helft van de twintigste eeuw ontgonnen moerasgebied tussen Akkerwoude (nu deel van Damwoude) en Veenwouden, op de Goddeloze Singel, een onverharde oude verbindingsweg tussen Rinsumageest en Kuikhorne, of bij het daaraan gelegen Goddeloze Tolhuis – niet verbazingwekkend locaties waaraan ook verschillende andere sagen zich gehecht hebben. Het was hier, zei men, voor een voetganger bij nacht lang niet altijd even veilig. In veel gevallen weten de vertellers de persoon die dit overkwam met naam en toenaam te noemen – al worden telkens weer andere namen genoemd, waaronder ook de fameuze sterke man van Friesland, Sterke Hearke (zie: Drogelham) – maar gewoonlijk is het een boer of koopman die in Leeuwarden vee verkocht of geld voor zijn producten (cichorei, zaad, turf) gebeurd heeft. In de oudste versie is het de in 1752 geboren, in zijn tijd wijd en zijd beroemde uroscoop (piskijker) Willem H. Posthumus, onderweg met een niet onaanzienlijk bedrag, verdiend op een zittingsdag in Leeuwarden. In de late avond is de man op weg naar huis en wordt hij daar door een regenbui overvallen of hij hoort stemmen. Omdat hij dit niet vertrouwt, kruipt hij onder een daar toevallig omgekeerd liggend bootje. Een enkele keer ook onder een omgekeerde gierbak of een bruggetje. De overvallers – meestal twee – gaan erop zitten wachten, maar

als hij niet opduikt denken ze dat ze te laat zijn en krassen weer op. Uit het gesprek dat ze voeren kan hij opmaken dat ze voorkennis van zijn komst hadden en aan hun stemmen hoort hij dat het arbeiders van hem zijn.

Hoe het komt dat dit zo aansprekende roververhaal alleen in het Land van Heusden en Altena en in Friesland gevonden is, is niet duidelijk. Omdat het in Friesland heel bekend bleek en daarbuiten slechts eenmaal gevonden is, lijkt het dat de bron daar gezocht moet worden, maar dat hoeft natuurlijk niet zo te zijn. Dat de Brabantse en de Friese versies niet onafhankelijk van elkaar ontstaan zijn mag evenwel wel aangenomen worden; daarvoor zijn de overeenkomsten te groot. Een Friese informant meende zich te herinneren dat hij dit verhaal in zijn jeugd ooit eens in een jongensboek gelezen had. Zou daar de link gezocht moeten worden? (VdK)

Eindhoven

DE EEUWIG BRANDENDE GLOEILAMP (EN ANDERE VOLMAAKTE PRODUCTEN)

Aan grote bedrijven hechten zich meer geruchten dan aan kleine. In dat opzicht bevindt het Eindhovense bedrijf Philips zich dus in goed gezelschap samen met Coca-Cola, McDonald's, Rolls-Royce, Toys 'R' Us, IKEA (zie: Delft), Marlboro, Procter & Gamble, Disney en de Efteling. Ook aan Philips hebben zich meerdere broodjeaapverhalen vastgehecht. Het meest bekende productgerucht luidt:

Philips heeft allang de eeuwig brandende gloeilamp uitgevonden, ze willen hem alleen niet op de markt brengen. Het patent wordt geheimgehouden en ligt in Eindhoven weggestopt in een kluis.

Immers, als Philips de eeuwig brandende gloeilamp zou gaan verkopen, zouden ze hun eigen markt verpesten. Binnen de kortste keren zou de markt verzadigd zijn en zou Philips niet meer aan het product kunnen verdienen. Tevens gaat het gerucht dat Philips opzettelijk de levensduur van goede producten zou verkorten, zodat ze sneller kapotgaan en de consumenten weer nieuwe moeten kopen. Zo werd over de gloeilamp wel verteld dat Philips er eerst een krachtige stroomstoot doorheen joeg om de levensduur te verkorten.

De gedachte maakt soms deel uit van een geloof in een uitgebreider kapitalistisch complot, waarbij multinationals alleen waarde hechten aan (grof) winst maken en (bewust) voorbijgaan aan consumentenbelangen. Jour-

nalist en moderne sagenonderzoeker Peter Burger vroeg Philips in de jaren negentig om een reactie op de gloeilampgeruchten. Het officiële antwoord luidde dat Philips altijd streeft naar een optimale prijs-kwaliteitverhouding, nooit doelbewust inferieure producten maakt, en ook geen geheim patent in de kluis heeft liggen voor een eeuwig brandende gloeilamp. Voor gelovers in een complot maakt deze officiële ontkenning echter gewoon deel uit van een kapitalistische desinformatiestrategie.

Het verhaal van de eeuwig brandende gloeilamp behoort tot een verhaaltraditie die al eeuwen oud is. Die traditie staat internationaal bekend als *the improved product*, al is de benaming 'het volmaakte product' misschien nog geschikter. De Deense onderzoeker Henrik Lassen heeft zich uitgebreid verdiept in deze traditie. Daartoe behoren naast de eeuwig brandende gloeilamp ook historische verhalen over onbreekbaar of flexibel glas, banden die niet lek kunnen raken, nylonkousen waarin geen ladders kunnen komen, scheermesjes die niet bot worden, en de motor die geen brandstof nodig heeft. De traditie gaat telkens terug tot dit behoorlijk stabiele fundament: er wordt een revolutionaire technologie ontwikkeld waar iedereen van zal profiteren, behalve dan een select groepje individuen met een heleboel macht. De mensheid zou enorm profijt hebben van de uitvinding, maar een kleine elite heeft er te veel belang bij dat de ontdekking geheim blijft. Die kleine groep heeft genoeg macht om de uitvinding eindelijk aan de openbaarheid te onttrekken. In het verleden ging het verhaal vaak over een potentaat die een uitvinder een kopje kleiner maakte. In moderne sagen zijn het vaak de multinationals en de geheime diensten die een uitvinding verdonkeremanen.

Complotverhalen rond gratis energievoorziening zijn er ook legio, variërend van de uitvinding van het perpetuum mobile tot de ontdekking van nulpuntenergie of vrije energie, waarbij de kosmos een oneindige energievoorzienaar zou kunnen zijn.

In deze categorie valt ook het verhaal over de brandstofloze motor van uitvinder Johannes Wardenier (1912-1960) uit Steenwijkerwold. Nadat hij had gedemonstreerd dat de door hem ontwikkelde motor niet op brandstof liep, werd in een persconferentie op 1 november 1934 bekendgemaakt dat er in Wolvega een fabriek zou worden gebouwd om de motor te produceren. De uitvinding zou in deze crisistijd voor veel werkgelegenheid kunnen zorgen. Natuurlijk ging al snel het gerucht dat bepaalde (olie)multinationals de vinding en uitvinder liefst zo snel mogelijk zagen verdwijnen. Op 8 november, een week nadat de uitvinding wereldkundig was gemaakt, werd

Philips bewaart de eeuwig brandende gloeilamp in een kluis.

Wardenier plots krankzinnig verklaard en gedwongen opgenomen op de afdeling Psychiatrie van het ziekenhuis in Groningen. Volgens Wardenier zelf waren er mensen van Philips bij betrokken, en werd hij in een auto van Philips naar Groningen gebracht. Na ruim een week, op 16 november, werd Wardenier door de psychiater uit het ziekenhuis ontslagen, omdat hem niets mankeerde. Inmiddels was het enige prototype van de brandstofloze motor spoorloos verdwenen. Wardenier verklaarde later zelf dat mensen van Philips de motor hadden meegenomen.

De affaire-Wardenier raakte snel in vergetelheid. Tijdens de oorlog, in 1943, werd Johannes Wardenier opgepakt voor verzetswerk en in verschillende nazikampen gemarteld. Op voorspraak van een Nederlander werd hij echter opeens vrijgelaten. Hij werd naar een Eindhovens ziekenhuis vervoerd, waar hij verpleegd werd. Later verklaarde Wardenier dat Philips achter zijn bevrijding zat: kennelijk had het bedrijf wat goed te maken. Tot zijn overlijden in 1960 is Wardenier in goeden doen geweest, terwijl hij nooit meer gewerkt heeft. Verondersteld werd dat Philips hem een afkoopsom had betaald.

Philips zelf ontkent iedere betrokkenheid. Er zijn mensen die heilig geloven in een complot rond Johannes Wardenier. Anderen zien in Wardenier een gemankeerd uitvinder en een ziekelijke fantast, die zelf in zijn dromen geloofde en anderen erin mee wist te slepen. Of de motor echt werkte, wist bijna niemand uit de eerste hand. Ieder vertrouwdde op andermans oordeel. Tijdens de crisis van

de jaren dertig deed *wishful thinking* de rest. Wardenier zou zelf een invloedrijk Nederlands bedrijf als tegenstrever hebben aangewezen, maar er is nooit enig bewijs voor zijn beschuldiging gevonden.

Ook in een andere 'volmaakt product'-affaire speelt Philips een rol: de broncode van Jan Sloot (1945-1999), ook wel het Sloot Digital Coding System genoemd. Ex-Philips-werknemer en televisiereparateur Sloot had een methode ontwikkeld om, met een kastje geheugenchips en algoritmes ('de broncode'), zestien speelfilms of meer op een chipkaartje van 64 kilobyte te zetten. Naar eigen zeggen betrof het hier niet zozeer een compressietechniek als wel een manier van coderen die de gebruikelijke binaire methode oversteeg. Er werd een bedrijf om hem heen gevormd door investeerders, en ook Philips-topman en hoogleraar informatica Roel Pieper raakte overtuigd van de vinding – hoewel zijn Philips-ingenieurs van Nat-Lab verklaarden dat de claim van Sloot onmogelijk was. Pieper verliet Philips om het bedrijf The Fifth Force te gaan leiden. Ook in het buitenland raakte men geïnteresseerd. De angstige Jan Sloot wilde echter niet veel prijsgeven over zijn broncode en stond onderzoek van zijn hardware niet toe, omdat hij naar eigen zeggen bang was dat zijn idee werd gestolen. Twee dagen voordat hij de broncode zou deponeren bij de notaris en miljoenen gulden zou incasseren, overleed hij aan een hartaanval. De broncode en het kastje bleken niet meer te vinden in zijn werkkamer. Een demokastje bleek van inferieure kwaliteit te zijn en een harde schijf met films te bevatten. Er werd moeite gedaan om de broncode terug te vinden, maar zonder resultaat. Kwade tongen beweren dat Sloot vermoord is omdat zijn uitvinding te bedreigend zou zijn voor multinationals in de ICT-industrie. Het zou sommigen niet verbazen als de gestolen technologie over enige tijd door een groot bedrijf wordt geïntroduceerd. Sceptici beweren daarentegen dat Sloot een slimme knutselaar en oplichter was, en dat deze hartpatiënt uiteindelijk kapot is gegaan aan de spanning, omdat hij die onbestaanbare broncode helemaal niet kon leveren.

In het volgende volksverhaal uit 1970, aangehaald in NRC *Handelsblad* als een langlopend leugenverhaal, staat Philips weer helemaal in het middelpunt van het complot:

Een Drentse boer had een nieuwe televisie gekocht. De monteur bracht het toestel om zes uur, maar had geen tijd meer om de antenne te maken. De boer kon niet wachten tot de volgende dag en zette zijn toestel aan. Schitterend beeld! Hij draaide aan

een knop: weer een haarscherp beeld, deze keer BBC. Zo kreeg hij achtereenvolgens Hilversum I en II, Duitsland, België, Spanje, noem maar op.

De monteur die de volgende middag de antenne wilde plaatsen, geloofde niets van het verhaal. Maar hij zag het met eigen ogen, reed naar zijn baas en die belde onmiddellijk met Philips.

De volgende dag kwam er een grote Mercedes, met vier Philipsheren in donkere pakken. Zij boden de boer vijfduizend gulden, zelfs tienduizend gulden voor het toestel. Want, zo zeiden de heren, dit apparaat was per ongeluk uit een experimentele, strikt geheime serie in de normale lijn geraakt. Het mocht nog lang niet op de markt komen enz. enz. De boer kreeg vijftienduizend gulden en de heren vertrokken.

Menige kleine consument vraagt zich wantrouwig af of de machtige multinationals wel het beste met hem voorhebben. Er wordt gemakkelijk gedacht dat er een complot bestaat waarin grote uitvindingen en verbeteringen worden stilgehouden, omdat ze een machtige elite niet goed uitkomen. Technologische ontwikkelingen halen sommige van de broodjeaapverhalen overigens in. Onbreekbaar glas bestaat inmiddels, een band die niet lek gaat ook, transparant plastic kan flexibel gemaakt worden, de elektromotor zal de benzinemotor gaan vervangen, een goede televisieontvangst kan nu per satelliet, compressie en glasvezel maken dataverkeer op filmniveau mogelijk, en spaarlampen en ledlampen gaan aanmerkelijk langer mee. Maar het eeuwige leven hebben ze nog altijd niet. (TM)

Etten-Leur

JAN DE WIJS EN DE MOORDHERBERG

Vanuit Breda, waar hij in 1955 directeur werd van de Stichting tot Codificatie van de Nederlandse Volksverhalen, een zo aan zijn persoon en werkwijzen gebonden instituut dat het na zijn pensionering wel te gronde móest gaan, tekende Jacques R.W. Sinninghe (1904-1988) – bekend door zijn sagenboeken en zijn volksverhalen-catalogus (zie de bibliografie achter in dit boek) – nog menig volksverhaal op. Zo ook het volgende, dat hij hoorde van de in 1881 te Leur geboren landbouwer Rienus Rommens uit Etten:

De Vossenekken, een herbergier en zijn stuk of drie grote jongens, hadden een café aan de weg van Breda naar Antwerpen. Daar kon je overnachten en eten, en daar werd je goed ontvangen, maar je kwam er nooit weer weg, de reizigers werden er koudgemaakt. Ze hadden van die wentelbedden, die draaiden om en dan stikten ze. Dan werden ze in de koestal begraven; daar hebben ze er wel twintig opgegraven.

Ze hadden ook een dienstmeid, een meisje uit de buurt, die dorst er niet weg. 'Mie, als je het verdraagt, zijt ge morgen dood,' zei Vossenek.

Op een avond komt daar Jan de Wijs, een groot-handelaar uit Breda, en die had twee bloedhonden bij zich. Bitter en Zuur noemde hij ze. 'Die kun je toch niet op de slaapkamer hebben?' 'Jawel, dat zijn heel brave honden. Ik blijf hier twee nachten over,' zei Jan de Wijs.

De eerste nacht gebeurde er niks. Naar bed ging hij niet. Hij zag wel dat de dienstmeid een aardig meisje was en in de morgen zegt hij tegen haar: 'Wat gebeurt hier? Waarom komen ze niet terug? Zeg het maar aan mij: ik ben Jan de Wijs. Je krijgt zoveel gouden willempjes en je mag bij mij wonen in Breda.' 'Ja,' zei de meid, 'ik weet er alles van. Ineens hoor ik zo'n schreeuw en dan is die mens van kant gedaan.'

De tweede nacht begon het bed rond te draaien. Toen kwamen ze 's morgens om een uur of zes kijken, de Vossenekken. Ze dachten: daar zit er weer een in de klem. Twee kerels kwamen binnen en Jan ging met z'n rug tegen de deur staan en hij zei: 'Bitter en Zuur, pak an!' De honden basten en drie wachten kwamen aangelopen.

De Vossenekken zijn opgehangen in Antwerpen

Volkverhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe (1904-1988) voor zijn Sinninghe Instituut te Breda.

en op dezelfde plek waar het café heeft gestaan is het kapucijnerklooster in de Dreef gebouwd.

Jan de Wyse heeft echt bestaan. Hij leefde van 1636 tot 1725 en was telg van een brouwergeslacht uit Breda. Hij verwierf als handelaar een groot fortuin en vele landertjen en goederen in de Baronie van Breda, en in 1679 kasteel en leengoed Grimhuysen te Ulvenhout. Na de dood van hun vier kinderen stichtten hij en zijn vrouw Ida van Rucphen het kapucijnerklooster en de bijbehorende kerk te Meersel-Dreef, dat nu vlak over de Belgische grens ligt (1690). Rondom zijn persoon ontstond een kleine sagencyclus waarin zijn moed en slimheid naar voren komen. Bovenstaand verhaal, een roverherbergsage met de bekende motieven van het draaibed en de behulpzame meid, is hier gecombineerd met het wijdverbreide sprookje van 'de man en zijn twee honden'. Een andere versie, die Sinninghe optekende bij Franciscus van Rijckevorsel te Overa (* 1884 te Teteringen) loopt zo:

Jan de Wijs ging veel op reis. Hij ging naar België en zou met z'n volk overnachten in een café. Toen kwam er een oude vrouw, die daar het werk deed en die deed niets als zuchten. Hij vroeg haar waarom ze zo zuchtte. 'Ik mag niks zeggen,' zei ze. 'Zeg het maar, dan heb je geen gevaar, dan neem ik je mee, ik ben Jan de Wijs.' Toen zei ze: 't Is hier een rovershol. Als paters verkleed komen ze. Ze vermoorden iedereen die geld bij zich heeft.' Toen wapende Jan de Wijs zijn volk en hij zou de geestelijken in het Latijn toespreken en als ze niet antwoordden, zou hij zeggen: 'Vuur!' Dat heeft hij gedaan en toen ze niet antwoordden, riep hij: 'Vuur!' Al de rovers zijn toen doodgeschoten of gevangengenomen.

Hij zou zijn paarden aan 't lopen zetten en waar ze vielen zou hij een kerk zetten, en dat is aan de Dreef gebeurd. Toen heeft hij nog eikenbomen uit Overa aan het klooster gezet. De laatsten zijn nu pas weg. Ik heb er nog een omvergehakt en die was drie meter vijf dik.

Hier wordt de bekende legende 'dieren wijzen de plaats waar een kerk gebouwd moet worden aan' (zie: Nijland) aan de sage toegevoegd. Bij het klooster te Meersel-Dreef is in 1894 een Lourdesgrot gebouwd, die duizenden bedevaartgangers trok. Er kwam een bedevaartboekje (oudst bekende druk 1909: *Meersel, zijne kapel en grot, zijn Capucienenklooster enzovoort*, geschreven door ene

A. Rommens). In dit boekje vinden we deze sage ook, en het is duidelijk dat het heeft bijgedragen tot de blijvende bekendheid ervan. De versie van Rienus Rommens uit Overa is er duidelijk schatplichtig aan. A. Rommens vertelt hoe Joannes de Wyse van een meisje in een herberg net over de grens hoort dat de waard bij een roversbende hoort en dat de rovers verkleed als monniken hem en zijn medereizigers zullen overvallen. Joannes belooft aan de Maagd Maria dat hij op deze plek een klooster zal bouwen als ze aan dit gevaar ontsnappen. Hij spreekt met de andere kooplieden af dat ze zullen schieten als hij een teug wijn uitspuugt. Dit gebeurt als hij de rovers in het Latijn aanspreekt en zij niet antwoorden. Vier rovers sneven, de vijfde wordt gevangengenomen en later met de waard en zijn oude moeder ter dood gebracht. Het brave meisje gaat naar een convent en op de plek van de herberg verrijst het klooster Meersel-Dreef. (VdK)

Ginneken

(thans een wijk van Breda)

DE WATERLOZE POMP EN DE DOMME BRANDWEER
Op de Markt te Ginneken, een voormalig dorp en thans een wijk van Breda, staat een stenen pomp uit de achttiende eeuw. De pomp heeft een centrale positie in Ginneken en was tot 1904 de enige openbare watervoorziening, toen een water- en elektriciteitsbedrijf in werking werd gesteld en de pomp werd afgesloten. Over de pomp gaat het volgende verhaal:

Toen in 1923 het dorp verlicht was, had een grappenmaker twee borden aan de pomp bevestigd.

De pomp (links) op de Markt te Ginneken, circa 1900 en heden ten dage.

Op het ene bord stond:

Ik staai ier nou al jaren waterloos	Ik sta hier nu al jaren waterloos
Verslagen deur 'n kopere kraantje	Verslagen door een koperen kraantje
'Nne slinger, die nie gaat	Een slinger die niet werkt
'Nne teut, die niemer gift:	Een tuit waar geen water meer uit komt:
Ik mopper nie: maor 't is me toch 'n baantje.	Ik mopper niet: maar het is me toch een baantje.

Op het andere bord stond te lezen:

Maar ier, ier staai ik in 't licht,	Maar hier, hier sta ik in het licht
Ik zij nog schooner as al 't schoons te samen,	Ik ben nog mooier dan al het moois bij elkaar,
Ze gapen me mee open monden aan.	Ze gapen me met open monden aan.
't Is om oe oogen uit oewe kop te schamen.	Het is om je ogen uit je kop te schamen.

Het rijmpje over de pomp is, volgens Herman Dirven, geschreven door Henri 't Sas (1877-1966), een schrijver van voornamelijk blijspelen en stukken voor het openluchttheater. Het verhaal over de borden is wellicht eveneens door 't Sas bedacht. Het moet zich afspeelen rond 1923, toen 'het dorp verlicht was'. Voor 1900 stonden er slechts olielampen op palen, aangestoken door de lantaarnopsteker. Vanaf 1904 was er ook elektrische verlichting.

Er zijn talloze hilarische en leerzame teksten, veelal in rijm, aangetroffen bij deuren, wagens, hekken, stenen of

andersoortige voorwerpen. In sommige gevallen laten succesvolle dieven een min of meer humoristische, soms ook dreigende boodschap achter. In andere gevallen worden humoristische teksten aangetroffen op grafstenen, of leveren mensen op borden kritiek, in bepaalde gevallen op de handhavers der wet (zie: Hem). In Ginneken lijkt de kritiek te slaan op het afsluiten van de waterpomp, door de lokale gemeente. Het is in feite kritiek op de veranderingen rond de eeuwwisseling die de Industriële Revolutie met zich meebracht. De pontificale pomp staat er nu werkeloos bij, als symbool van een nostalgisch verleden.

Over de pomp die geen water geeft, is eveneens een lied bekend. Het gaat als volgt:

Heel 't Ginneken staat in brand,
En ze hebben er geen water (driemaal)
Bij de hand!

Door het afsluiten van de pomp kwam er eveneens geen bluswater meer uit de pomp als er brand dreigde. Gedacht wordt dat dit rijmpje eveneens op de brandweer van Ginneken doelt.

Het verhaal wil namelijk dat een man eens kritiek leverde op de brandweer. De brandmeester antwoordde hem in de *Bredasche Courant*. Hij zag verlangend uit naar de eerstkomende brand. Dan zou de criticaster eens wat zien! De avond daarop brak er brand uit in een villa. Toen de brandspuit zou uitrijden, weigerde de motor, maar een constructeur wist de brandweerwagen weer aan de praat te krijgen. Bij de bocht van de Markt verloor men echter ongemerkt alle slangen. Uiteindelijk gelukte het de brandweer toch om het materiaal bij de villa te krijgen. Men begon met blussen, maar... de slangen waren te kort. De villa brandde ongehinderd verder.

Er wordt wel vaker in verhalen gezegd dat er in een penningstrijd iemand reageert via een (lokale) krant, maar dit blijkt in veel gevallen niet waar te zijn: het artikel wordt dikwijls niet aangetroffen. Het verhaal is waarschijnlijk bedacht als humoristisch verhaal. Met het verhaal zouden inwoners van naburige plaatsen de domheid van de inwoners van Ginneken wellicht aan het licht hebben willen brengen (zie ook: Kampen). Het verhaal over de pomp te Ginneken die geen water geeft kan eveneens aan de basis hebben gestaan van de brandweersage.

Vanaf 1950 wordt ieder jaar met carnaval (de eerste

jaren door carnavalsvereniging De Pomp) de pompdrooglegging in Ginneken gevierd. Op de Ginnekenmarkt wordt dan de slinger van de pomp met kettingen en een slot vastgezet. Symbolisch wordt hiermee aangegeven dat er vanaf dat moment in het Ginneken geen water meer mag worden gedronken. Op Ginneken-Dorp.nl staat dan ook:

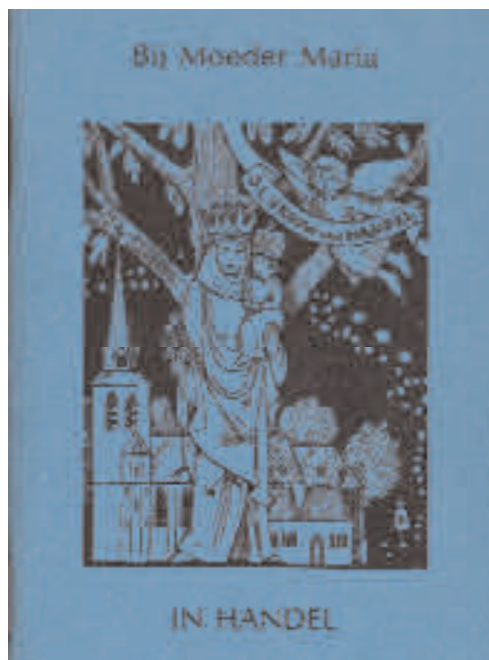
'Water is nu taboe in Ginneken, waar men slechts bij bier kan grinniken.' (RAK)

Handel (gem. Gemert-Bakel)

ONZE-LIEVE-VROUW VAN HANDEL

Een meidoorn kan heel oud worden; vijfhonderd jaar is geen zeldzaamheid. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat de meidoorn langs de weg naar Handel die in 1920 is doodgegaan en verwijderd dezelfde was als die waarin in de veertiende eeuw een schaapherder een Mariabeeldje zou hebben aangetroffen. Het Mariabeeldje zelf wordt in Handel nog steeds vereerd en is gesneden uit lindehout, dat dateert uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Het verhaal gaat dat, toen men destijds een kapel wilde bouwen op de plaats waar het beeldje was gevonden, de ossen die het bouw materiaal aanvoerden het daar op een lopen zetten en pas een flink eind verder halt hielden. Dit werd geïnterpreteerd als een teken van hogerhand: niet op de vindplaats, maar op de plaats waar de ossen waren blijven staan moest een kapel verrijzen, al zou de bouw daar, bij gebrek aan water, wel wat langer duren. Eenmaal begonnen, zagen de werklieden naast de bouwplaats Onze-Lieve-Vrouw, bezig de kleren van Jezus te wassen in een bron die zij daar had laten ontspringen, een bron die tot de huidige dag is blijven stromen.

In 1366 is er voor het eerst sprake van een Onze-Lieve-Vrouwekapel in Handel, wat zou kunnen duiden op een specifieke Mariaverering. Als moeder van Jezus werd Maria onder meer aangeropen om bescherming en vruchtbaarheid af te smeken voor akkers, mensen en vee. De Mariaverering in Handel is eeuwenlang van lokale aard geweest. Pas in de zeventiende eeuw is er sprake van (drie) wonderbaarlijke genezingen, die in 1627 officieel worden erkend. Dan begint ook de bovenstaande legende te ontstaan, in casu met een meidoortak waarin het

Links: De bron in het processiepark. Rechts: Omslag van een bedevaartboekje van pater Lucius uit 1939 met de beeltenis van de Onze-Lieve-Vrouw van Handel (4de dr.), met daarin onder andere de legende van het beeld en opgetekende genezingswonderen.

beeldje in het fictieve en onrealistische jaar 1220 gevonden zou zijn. De meidoorn symboliseert onder meer lente, bloei en vruchtbaarheid.

De officiële (kerkelijke) erkenning van 1627 was, na een reorganisatie in eigen gelederen, bewerkt door leden van de Duitse orde, een geestelijke ridderorde die in 1366 de heerschappij over de heerlijkheid Gemert had verkregen ten gevolge van een nieuw beleid dat erop gericht was Handel als bedevaartsoord aantrekkelijker te maken. Dat beleid werd doorkruist door de inlijving in 1648 van de heerlijkheid Gemert bij de Generaliteitslanden van de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar toen de bezetting in 1662 werd opgeheven, stond er weinig meer in de weg. Aan het begin van de achttiende eeuw was Handel een gevestigd bedevaartsoord met een ruime uitstraling, wat het die hele eeuw zou blijven. Sindsdien is het, met perioden van neergang en hernieuwde bloei, een bedevaartsoord gebleven dat ook door hedendaagse pelgrims nog te bezoeken is (vgl. Ommel en Uden). In verband met de erbarmelijke toestand van het processiepark is in 1999 een restauratieplan opgesteld, dat nog niet is voltooid. In Handel zelf is er de verkoop van beeldjes, herinneringsvanden, bidprentjes, hangertjes, vingerhoedjes, noveenkaarsen en andere devotionalia, en in bedevaartboekjes wordt de legende weergegeven. (Marie van Dijk)

Helenaveen (gem. Deurne)

DE POORT NAAR DE HEL

Toen Sint-Willibrord hier de kerkjes zaaide, zette hij een kruis op de torenspitsen en daarop een haan als symbool van de morgen van het christendom die de duistere machten overwon. En binnen hing hij de klokbel die de vrijheid uitzong over de heiden en bossen. Ge kunt begrijpen dat dit tegenstand uitlokte van de duivel en zijn trawanten de heksen. Zo gebeurde het dan ook dat die bende op wraak zon, toen men onderweg was met de klok voor de toren van Sevenum. Omstreeks middernacht was men genaderd tot de Grotenberg, waar de heksen juist hun sabbat vierden. Men meent dat die een kuil gegraven hadden in het wagenspoor. Het karwiel klikte op een gegeven ogenblik in die kuil, waardoor de as brak. De boeren togen naar Sevenum om een ander voertuig en een bleef er achter om te waken bij de klok. Intussen kwam de heksenbende tevoorschijn. Ze trokken kar en klok met bewaker en al mee over het Peelvlak en stortten alles tezamen in het zwarte

water van het Soemeer. Elk jaar op kerstnacht luidt de verdronken bewaker de klok in het meer.

Op zekere keer gebeurde het dat de gloeiige [brandende] man per abuis bij de pastoor door de schouw kwam. Toen deze het gerammel van de ketting op de stenen vloer hoorde, stond hij doodbedaard op, greep zijn brevier, sloeg zijn stoel om, prevelde een gebed en zette de huisdeur wagenwijd open. Onmiddellijk verdween de gloeiige man door het deurgat in de donkere nacht. Een felle lichtstreep over de heide wees de weg van de vluchteling in de richting van de Peel. De grijze pastoor volgde de lichtstreep. De grond was warm door het slepen der vurige ketting van Satan. Omstreeks middernacht vond de gloeiige man zijn weg versperd door het Soemeer. Hier achterhaalde hem de pastoor.

Deze sprak: ‘Satan, ik heb lang gewacht op het ogenblik om u te ontmoeten. Ik wil niet langer dat gij de mensen straft voor de zonden der voorouders. Daarom gebied ik u met uw gloeiende wagen en ketting te storten in dit bodemloos meer, en alzo voor goed ter helle te varen.’

Sindsdien komt de gloeiige man niet weer. 's Morgens vond men de pastoor dood in zijn leuningstoel zitten. De vermoedheid van de Peelreis was te groot geweest voor de zwakke priester.

Vanaf die tijd bruist en schuimt het meer, zoals het schuimde en bruiste toen de hellegloed van de wagen en de kettingen van Satan in de bedding doofden.

Als men sagenmateriaal door een rooms-katholiek notabele met een ‘dichtelijk gemoed’ laat bewerken, treden er door zijn ‘lyrische ontboezemingen’ vertekeningen op die meer zeggen over het katholicisme dan over de opvattingen onder de bevolking. Het betreft hier de heemkundige Tinus van de Mortel (1871-1935), die ooit een boterfabriek had gedreven in Helenaveen en die toen hij, na een oproep van Sinninghe in de pers, deze verhalen instuurde wethouder was in Halsteren alsmede kassier van de boerenleenbank aldaar. Hij was in de leer geweest bij de befaamde journalist Hendrik Ouwering, met wie hij lang bevriend bleef.

Natuurlijk zijn sage en verdichting lang niet altijd zo strikt van elkaar te scheiden, maar in dit geval zijn de vertekeningen net iets te groot. Gloeiende mannen zijn verdoemde mensenzielen, buiten de staat van genade, en geen duivels. En heksen die tijdens hun feestje een klok stelen, zijn ook nogal zeldzaam. Klokken verzinken

doorgaans omdat men heeft nagelaten ze te dopen, zodat de duivel vat op ze krijgt (zie: Driel).

In de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw wisten informanten van volksverhalenverzamelaars Cath. Kusters (1894-1972) en Graad Engels (zie: Helden) niet veel meer te vertellen dan dat er klokken in het Soemeer verzonken waren die je soms met Kerstmis nog kon horen. In dit geval zal het dertig jaar eerder niet veel anders zijn geweest. Maar we weten nu dat de poort naar de hel in de Peel lag, in het Soemeer tussen Helenaveen en Griendtsveen, waar nu alleen nog maar een viskweekvijver is. Zoals verzamelaar en schrijver Pierre Kemp het schreef:

De duivel en zijn moer woonden in de Peel en het water van het Soemeer was daarom zo zwart, omdat zijn moer er één keer in het jaar zijn werk-kleren in waste. Had ze dit gedaan, dan hing zij ze te drogen bij een vuur gestookt met schapenhoeven, om er een frisse reuk aan te geven.

Dat was wel een plaatselijke overlevering die in de jaren zestig van de vorige eeuw nog circuleerde: het Soemeer was zwart, omdat de moer van de duivel hem daarin de handen waste. Volgens een iets andere door Engels uit de mond van een tuinder opgetekende overlevering was de duivel per ongeluk in een wijwatervat gevallen en had zijn moeder daarom zijn kleren gewassen. Ook dat leverde zwart water op. (WdB)

Hilvarenbeek

HET KLOKJE EN KRUIS VAN JOHANNA VAN BRABANT

In het jaar 1390 verdwaalde hertogin Johanna van Brabant (1322-1406) 's avonds en kwam in de Donkven bij Hilvarenbeek met haar rijtuig in de modder vast te zitten. Enkele knechten gingen hulp halen in het nabijgelegen Goirle, maar de boeren aldaar weigerden om te komen helpen. Toen werd in de Westrik [Westenwijk] om hulp gevraagd, en de boeren aldaar trokken Johanna en het rijtuig met behulp van sterke ossen uit de modder los. De geredde hertogin was zo dankbaar dat ze nadien de boeren vierenzestig hectare land schonk, inclusief alle opbrengsten, waaronder turf. Op de plaats waar Johanna met haar rijtuig had vastgezet, werd een houten kruis geplaatst. Verder schonk Johanna een klok aan de kerk van

Het klokje van Johanna van Brabant in de kerk van Hilvarenbeek.

Hilvarenbeek. Tot op de dag van vandaag wordt het klokje van Johanna om negen uur 's avonds geluid, want dat was het tijdstip geweest waarop de hertogin had vastgezet.

In Hilvarenbeek is men sinds jaar en dag vertrouwd met het luiden van het Johanna van Brabant-klokje, en velen kennen het bijbehorende verhaal. De kinderen kennen het als het aan hen wordt geleerd bij de voorbereiding op de jaarlijkse communie. De volwassenen kennen het onder meer omdat er in 1990 een liedversie van gemaakt is door pastor C. Remmers van Hilvarenbeek. Het lied was bedoeld als een ballade, maar is ook met carnaval gezongen door het Biks Trio ('Biks' komt van 'Beeks' en 'Hilvarenbeeks'). Het lied is in het plaatselijke Brabantse dialect en het refrein gaat aldus:

En as ik dan dè klòkske heur
In 'n café verdwaold,
Dan zing ik van die hertogin
Toen uit het slijk gehaold:
Johanna van Brabant
Ha lang geleje pech.
De boeren van de Westेरik
Die hielpen heur op weg,
Maar ik kan potjandome
Nog nie mee pèrd en kèr
Van hier zien weg te kome:
Ik zèi hier veul te gèr!*

Het houten kruis voor Johanna van Brabant in de tuin van de Kruis Hoeve.

Zoals altijd vertoont ook deze sage een zekere variatie. Zo wisselt de route die Johanna gereden heeft vaak per versie. Soms overnacht de hertogin in boerderij de Kruis Hoeve, waar nu nog een houten kruis staat (naar verluidt is aan dat kruis ooit nog eens een turfdief vastgebonden, totdat zijn vrouw de losprijs kwam betalen). In een andere versie overnacht Johanna in een herberg op het Vrijthof, vlak tegenover de kerk van Hilvarenbeek.

Wat voor veel (historische) sagen geldt, is nu ook weer waar: het verhaal heeft maar een heel kleine kern van waarheid en is voor de rest waarschijnlijk pas in de negentiende eeuw verzonnen. Alleen de schenking van een hoeveelheid land is historisch gedocumenteerd. Van de bewuste reis en redding is in officiële contemporaine stukken niets terug te vinden. In het houten kruis staat weliswaar het jaartal 1390 gekerfd, maar in moderne Arabische cijfers, en niet in de Romeinse cijfers MCCCXC, zoals men zou verwachten. Het kruis is in de twintigste eeuw alleen al minstens twee keer vervangen vanwege houtrot.

Het Johanna van Brabant-klokje in de kerktoeren van Hilvarenbeek maakt in werkelijkheid deel uit van vier klokken die zijn vernoemd naar de vier evangelisten (Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes; de Marcusklok is aan het begin van de twintigste eeuw verdwenen). Op het zogeheten Johannaklokje staat te lezen: 'Lucas is mynen naem. Jasper Moer maeckten my int jaer ons heeren MCCCCXXXVJ', dus in 1536. De luidklok is derhalve meer dan een eeuw na de dood van Johanna vervaardigd.

De oudst bekende versie van de sage staat opgetekend in *Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek, voor de jeugd* van schoolmeester H. Broeders uit 1838. Dit schoolboekje is geschreven 'ter bevordering van nuttige

* Ik ben hier veel te graag.

Het beeldje van Johanna van Brabant in de Johanna van Brabantlaan te Hilvarenbeek. Het beeldje is gemaakt door kunstenaar W.F. van Breen uit Hilvarenbeek en is in 1987 geplaatst.

kennis en goede zeden'. De sage lijkt verzonnen om de jeugd duidelijk te maken dat hulpvaardigheid wordt beloond. Voorts wordt met de sage de 'Brabantse trots' hooggehouden. Overigens wordt in deze oudste versie van het verhaal het Johannaklokje nog niet genoemd, alleen het geschonken land en het kruis.

Vanzelfsprekend kent Hilvarenbeek ook een Johanna van Brabantlaan, en in 1987 werd er een beeldje van Johanna in Frans kalksteen geplaatst. De beeldhouwer was W.F. van Breen uit Hilvarenbeek.

Het verhaal van de uit het moeras geredde edele kent een bredere verspreiding, met name in Noord-Brabant en Limburg. Zo kwam in het Noord-Brabantse Boxmeer een anonieme jonkvrouw in het moeras vast te zitten. Uit dank voor haar redding worden er jaarlijks 'een halve varkenskop, een brood, een metworst zeven ellen lang en een half tonneke bier' geschonken op Vastenavondmaandag. Volgens een Limburgse overlevering zou de Frankische koning Pepijn (soms: hofmeier) in het moeras zijn gestrand en door inwoners van Echt zijn gered. Als dank ontvingen zij een bosgebied en een massief koperen brug, de Pepinusbrug genaamd. In later tijden is de brug in het moeras gezonken en nooit meer teruggevonden – zo gaat het verhaal althans. (Loes Hendriks en TM)

Hoeven (gem. Halderberge)

MEDIUM ROBBERT VAN DEN BROEKE

Aanvankelijk was Robbert van den Broeke een fenomeen in Hoeven en omgeving, maar sinds 2003 heeft hij mede dankzij tv-uitzendingen van *Wonderen bestaan* (KRO), *Life and Cooking*, *RTL Boulevard* en *Er is zoveel meer* (RTL4) inmiddels landelijke bekendheid gekregen, en heeft hij in Hoeven een bloeiende paranormale praktijk aan huis. Zijn levensverhaal tot nu toe is te vinden in het voornamelijk door vader Peter geschreven boek *Robbert; van zorgenkind tot medium*, en sinds enige tijd heeft hij ook een eigen website: www.robbertvandenbroeke.com. Zijn biografie is als verhaal interessant alsmede zijn eigen manier van omgaan met verhalen.

Robbert werd op 7 mei 1980 geboren als zoon van Peter en Nanny van den Broeke. Peter van den Broeke is directeur van de lokale Rabobank, Nanny is huisvrouw. Robbert heeft ook twee zussen. Volgens getuigenissen beschikte Robbert als kind al over bijzondere eigenschappen, waar zijn ouders geen raad mee wisten. Zo zag hij op driejarige leeftijd donkere gedaanten bij zijn bed staan. Hij deed uitspraken over zaken waar hij geen weet van kon hebben. Zijn visioenen namen dermate in hevigheid toe dat zijn schoolprestaties eronder begonnen te lijden. Zijn ouders vreesden dat hun zoon gek werd. Robbert werd van de ene instantie naar de andere gesleept: hij kreeg speltherapie en bezocht talloze psychologen en psychiaters. Op twaalfjarige leeftijd namen zijn angsten en fobieën dusdanig de overhand dat hij opgenomen moest worden. In de loop der jaren stelden artsen diverse diagnoses, van autisme tot schizofrenie. Robbert zelf ervoer zijn jeugd door alle gebeurtenissen als een marteling. Zijn ouders zagen hem wegwijnen in de inrichting. Op zekere dag spraken ze met een verpleegster die zich afvroeg of Robbert wel echt gek was: misschien was hij paranormaal begaafd? Aan deze mogelijkheid hadden zijn nuchtere ouders nooit gedacht, maar zowel bij hen als bij Robbert werkte deze gedachte heilzaam. Door de perspectiefwisseling werd een negatieve aandoening een positieve gave. Dit bleek Robberts redding. Op dertienjarige leeftijd verliet hij de inrichting en keerde terug naar huis.

Toen hij veertien jaar was, kreeg hij op een dag een vreemd voorgevoel en trok de velden in. Bij een graanveld zag hij vanuit zijn ooghoeken een flits en vervolgens nam hij een lichtbol waar, ongeveer ter grootte van een voetbal. De bol maakte een ruisend geluid. Robbert kreeg het gevoel dat dit 'dat unieke' was waarop hij altijd ge-

wacht had. Hierop verloor hij het bewustzijn. Toen hij bijkwam, lag hij in een verse graancirkel. Voor hem was dit het bewijs dat hij niet gek was, maar dat hij voor het eerst daadwerkelijk in contact gekomen was met hogere wezens. Vader Peter geloofde het verhaal aanvankelijk niet, maar er vielen nadien nog zo veel bizarre gebeurtenissen voor dat hij overtuigd raakte van de gaven van zijn zoon. Sindsdien zijn in de omgeving van Hoeven vele tientallen graancirkels gevonden, en de meeste zijn ontdekt door Robbert van den Broeke, die de komst van de formaties voorvoelde. Sinds 1996 heeft Hoeven vrijwel elke keer de Nederlandse primeur van de eerste graancirkel van het jaar.

Bij graancirkelonderzoekers uit de hoek van de grenswetenschap [de pseudowetenschap die de vaak paranormale periferie opzoekt] geldt Robbert als een kroongetuige, omdat hij de lichtbollen graancirkels heeft zien maken. Op een enkeling na verdenken alle boeren in Hoeven Robbert er evenwel van de graancirkels zelf te maken, eventueel met een handlanger. Onder boeren is bekend dat Robbert ook 's nachts door de landerijen zwerft, maar niemand heeft hem ooit op het maken van een graancirkel kunnen betrappen. Gezinsleden stelden meer dan eens vast dat Robbert 's nachts met bemoderde broek en schoenen thuiskwam. Zelf vertelde hij:

Op 8 juli 2001 maakte ik rond kwart voor vier 's morgens mijn ouders wakker. Ik dacht dat ik gedroomd had dat ik op mijn veldje was en een stem hoorde die telkens riep: 'Kom maar Robbert, kom maar Robbert.' En daarna had ik een paar cirkels in het gras zien ontstaan. Ik dacht wel dat ik gedroomd had, maar bij het wakker worden, ontdekte ik dat mijn broek kletsnat was en dat mijn schoenen vol modder zaten. Ik wist zeker dat ik hier niet weg was geweest, maar wat was er dan wel gebeurd? Was ik eerst gedematerialiseerd en later weer gematerialiseerd? [...]

Het is mij nog een paar keer overkomen dat ik niet wist dat ik weg was geweest en toch met natte broek en schoenen wakker werd.

In 1997 vlogen de lichtbollen tegen het woonhuis in Hoeven en lieten brandsporen na. Vanaf 2001 werden er in de tuin naast het huis 's nachts soms kolommen van licht waargenomen, waarna er in de nabijheid weer een formatie in (bijvoorbeeld) een sperziebonenveld was verschenen. In 2004 begonnen de licht- of energiebollen die de graancirkels maakten zich te materialiseren in

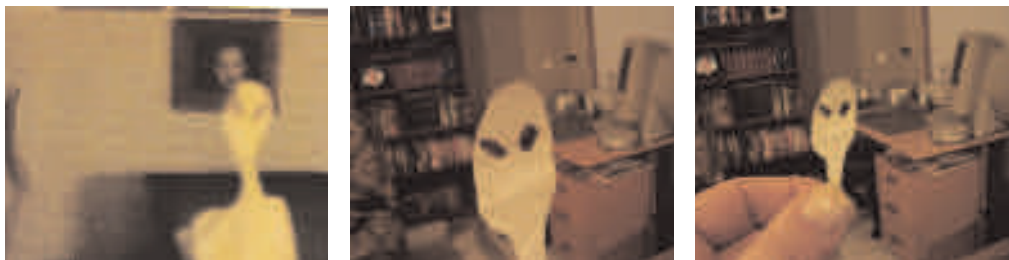

Robbert van den Broeke op het omslag van *Robbert; van zorgenkind tot medium* uit 2005. Het boek is in werkelijkheid vooral geschreven door zijn vader Peter van den Broeke.

buitenaardse wezens. Op zeker moment zaten de *grey aliens* bij hem thuis op de bank en kon hij er eentje op de foto zetten. Nadien volgden nog veel meer foto's van entiteiten en aliens. Sceptici zeggen dat de alienfoto's gemaakt worden met een klein uitgeknipt figuurtje voor de lens, en dat de lichtbollen vanzelf ontstaan als men stofdeeltjes vlak bij de lens flitst. Vanaf 2004 spreekt Robbert in verband met aliens steeds vaker over overleden zielen of engelen. En graancirkels worden vaker een boodschap van God genoemd, en niet meer van buitenaardse wezens.

Van den Broeke lijkt hier zijn boodschap op te schuiven naar een meer *mainstream* katholiek wonderverhaal. Robbert is zelf ook katholiek opgevoed; hij speelde als kind graag priestertertje en is nog een tijd lang misdienaar geweest. Van de paranormale periferie schuift hij dus langzaam richting het katholieke centrum op.

Op televisie begint Robbert vanaf 2005 zich bij RTL4 meer en meer als een medium te gedragen dat contacten met overledenen legt in het hiernamaals. Hij maakt daarbij zwaaigebaren met zijn handen, en past methodes toe van het in Nederland succesvolle Amerikaanse medium Char (onder andere het noemen van letters uit het alfabet die voorkomen in namen). Doordat Robbert opgeschoven is van newagegraancirkels en aliens naar christelijke engelen en ten slotte naar de geestenwereld van het hiernamaals, boort hij een grotere schare gelovers aan. Een deel van zijn succes heeft hij te danken aan de bemoedigende en opbeurende boodschappen die hij als intermediair uit het hiernamaals doorgeeft en die zijn luisteraars zichtbaar

Links: De alien op de bank bij Robbert van den Broeke thuis (2004). Midden en rechts: Foto's gemaakt met een klein uitgeknipt papiertje voor de lens door Theo Meder (2005).

goeddoen. Meer dan eens weet hij mensen met zijn antwoorden te troosten en te ontroeren.

Op 2 januari 2005 hield Robbert bij *Life and Cooking* (RTL4) een Uri Geller-achtig paranormaal instraalexperiment met het publiek thuis (dit gebeurde overigens niet live: het experiment was op band opgenomen). De redactie werd vervolgens overspoeld met reacties van kijkers die iets bijzonders hadden meegemaakt: mensen kregen acute huilbuien, ervoeren temperatuurwisselingen, een speelgoedkeyboard begon spontaan te spelen, een loodzware stoel schoof uit zichzelf door de kamer, en huisdieren reageerden op Robberts experiment. Robbert verklaarde in de volgende uitzending dat de reacties onder meer te maken hadden met onverwerkte trauma's en met overledenen die contact zochten.

Eind 2005 en begin 2006 ging het mis met uitzendingen van het programma *Er is zoveel meer* van Irene Moors (RTL4; vier afleveringen, circa 800.000 kijkers per keer). In de derde uitzending kwam Robbert in een *cold reading* (een spontaan persoonlijk consult tussen medium en 'cliënt') met gedetailleerde historische informatie over een vorig leven van een vrouw. Haar toenmalige echtgenoot zou 'genverbrander' geweest zijn. Na onderzoek van de Stichting Skepsis werd duidelijk dat Robbert deze informatie vooraf via Google had gevonden: één genealogische pagina bevatte dezelfde informatie én typefout. Waar 'genverbrander' stond, werd 'geneverbrander' (jeneverbrander) bedoeld. In de vierde uitzending over kasteel Singraven maakte Robbert paranormale foto's van de aldaar ingemetselde non, maar de beelden tonen dat de foto's al in het geheugen van het digitale toestel stonden (zie: Denekamp). Bovendien stond er (de geest van) een twintigste-eeuwse non op de foto, geen middel-eeuwse begijn. Na de kritiek van Skepsis werd de serie niet meer herhaald of voortgezet, en kampte Robbert een tijd lang met depressies.

Vader Peter is er veel aan gelegen dat zoon Robbert

een succesvolle paranormale carrière opbouwt. Daarmee kan de zoon de hooggespannen verwachtingen van zijn vader alsnog inlossen, die ooit zei: 'Als vader had ik vroeger ook het traditionele idee dat mijn enige zoon het beroepshalve moest gaan maken in deze maakbare wereld. Ik hoopte op een uitstekende opleiding, liefst afgerond met een titel, gevolgd door een succesvolle carrière waar menigeen van onder de indruk zou raken.' Vader Peter neemt zijn zoon ook steeds meer in bescherming tegen kritische onderzoekers en journalisten, en staat alleen nog contacten toe met esoterisch welgezinde onderzoekers en media. Het lijkt er sterk op dat Robbert met tv-programma's, een boek en een website als een spiritueel en mediamiek product in de markt wordt gezet.

Bij alle mediaoptredens maakt Robbert een aimabele en betrouwbare indruk. Het is moeilijk om vast te stellen in hoeverre zijn talenten een combinatie zijn van een sterk ontwikkeld sociaal invoelingsvermogen en een psychische aandoening, zoals schizofrenie (stemmen horen, boodschappen doorkrijgen). Daarnaast zien we Robbert andere mediums imiteren, zien we hem zich verhalen toe-eigenen en fraude plegen om zijn waarheid een handje te helpen. Met name reeds bestaande verhalen over graancirkels, lichtbollen, UFO's en buitenaardse wezens heeft hij geannexeerd en in de ik-vorm als zelfbeleefde getuigenissen naverteld (dit proces wordt wel *protostension* genoemd). De foto's van de aliens en de non moeten op fraude berusten, alsmede het citaat met typefout van de 'genverbrander'.

Voor Robbert van den Broeke heeft het inzicht paranormaal begaafd te zijn destijds ongetwijfeld een grote ommekeer en een geestelijke bevrijding betekend: zijn negatieve zelfbeeld kon daardoor positief omgebogen worden van gekte naar gave. Zowel voor Robbert als voor het gezin Van den Broeke vormen de graancirkels, lichtbollen en hogere wezens in zekere zin een redding. De geestelijke onrust van Robbert is al doende verklaarbaar

geworden, en is gestabiliseerd en gekanaliseerd. Er is in feite een sterke verbetering van de kwaliteit van leven opgetreden, er is perspectief gekomen op een zin en functie in dit bestaan, en zelfs zicht op een zekere carrière en roem. Het is echter wel de vraag of Robbert, in zijn pogingen om zijn avonturen met buitenaardse en bovennatuurlijke wezens te bewijzen, niet te veel probeert om de werkelijkheid naar zijn hand te zetten. (TM)

Hoogeloon

(gem. Bladel)

KYRIË IS DOOD

De tot de aardedemonen gerekende dwergen die in grotere of kleinere groepen onder de grond, in heuvels en ook in (onder) de huizen van mensen heten te wonen, worden in het ABN en de kinderliteratuur meestal 'kabouters' genoemd, in het Fries ('ierdmantsjes') en de Nederlandse dialecten noemt men ze echter gewoonlijk 'aardmannetjes', behalve in Noord-Brabant, waar ze zeer talrijk waren, en waar de meest voorkomende benaming wel 'kabouters' (of 'kaboutermannekes') is en in de Kempen en Limburg, waar ze daarnaast ook 'auver-' of 'alvermannekes' genoemd worden. Deze kleine antropomorfe wezens hebben een met de menselijke samenleving vergelijkbare sociale structuur; aan hun hoofd staat dan ook, zeker in Brabant, een koning.

Ook in Hoogeloon huisden kaboutermannekes. De Kempense verzamelaar Petrus Norbertus Panken (1819-1904), onderwijzer te Westerhoven en daarna brievenbesteller te Bergeijk, een pionier van de Brabantse archeologie en volkskunde, vertelde daar het volgende over:

Standbeeld van kabouterkoning Kyrië van Wim Gubbels uit 1985 op de dorpspomp te Hoogeloon.

Tussen Hoogeloon en Vessem ligt tot heden toe in het Koebosch een bergje dat men de Kaboutermannekesberg, Kabouterberg of Witvrouwsberg noemt. Daarin heeft een dwergenstam gewoond. Die mannetjes waren niet hoger dan ongeveer anderhalve voet, zeer talrijk en niet zo kwaadaardig als veel van hun stamgenoten in andere landen. Net zoals die in Bergeijk en enkele dorpen in de Meierij arbeidden zij 's nachts in de huizen, stallen of schuren in de omgeving van hun woonberg. Ze waren zeer gediensig en stalen nooit iets. Maar soms droegen ze de rogge die zij in de schuur gedorst en gezuiverd hadden op de zolder van een andere eigenaar. Een huis, omtrent vier minuten van de kabouterberg gelegen, in het gehucht Hoog-Casteren, wordt nog aangeduid als de werkplaats van deze kaboutermannekes, die bij de arbeid die zij 's nachts verrichtten soms wel gehoord, doch niet gezien werden. Het was gewoonlijk dezelfde arbeid als die de bewoners van dat huis die dag gedaan hadden of die zij de volgende dag moesten doen. Als de kaboutermannekes des avonds, bijvoorbeeld na tien uur, al aan het werk waren en de bewoners nog niet ter ruste waren, dan klopten zij op deur en venster om aan te geven dat zij naar bed moesten gaan, omdat zij, de kaboutermannekes, naar binnen wilden gaan om met het werk te beginnen. De bewoners hoorden hen dan gedurig druk arbeiden, als: bakken, boteren, de vloer of huisraad schuren, de spijzen bereiden enz., en in de schuur: dorsen, wannen enz. Nooit zagen zij echter deze ijverige nachtwerkers, ook verrichtten deze sprakeloos hun arbeid, behalve als iemand hen wilde bespieden, want dan dreigden ze de nieuwsgierige de ogen uit te steken. Het verwonderlijkste was evenwel dat de huisbewoners des morgens van de arbeid der kaboutermannekes niets gevorderd vonden; alles was nog als tevoren.

Op zekere voormiddag was de man uit dat huis bezig met ploegen. Terwijl hij rustte, legde een kaboutermanneke een gebakken spekstruif (pannenkoek) op de staart van de ploeg. De landman vond die zeer smakelijk, waarop het manneke het bord waarop de struif gelegen had wegnam en ermee verdween, nadat hij gezegd had aan Arie te melden dat Kyrië dood was. Thuisgekomen voldeed de boer aan het verzoek, waarop een onzichtbaar manneke, onder de tafel gezeten, antwoordde: 'Och arme! Is Kyrië dood?!'

Dagen achtereen zagen voorbijgangers enige kaboutermannekes nabij hun woonberg droevig heenwandelen, terwijl zij nu en dan riepen dat Kyrië, die de voornaamste of de aanvoerder van hen schijnt geweest te zijn, gestorven was. Kort daarop zijn alle kaboutermannekes van hier voor altoos verdwenen. Zij waren toen, zo sommigen menen, ongeveer ten getale van twintig. Enkele inwoners van Hoogeloon verzekeren van de oudste lieden te hebben vernomen dat de laatste kabouters op zekere dag genoodzaakt werden op bevel van de paus in een wagen te vertrekken.

Deze Hoogeloonse kabouters passen helemaal in het Nederlandse kabouterbeeld: ze zijn klein, wonen in gemeenschappen in heuvels en ook bij de mensen, onderaards, willen niet gezien worden (hier blijft het bij een waarschuwing, elders maken ze inderdaad nieuwsgierigen blind), zijn behulpzaam, al zet dat niet altijd zoden aan de dijk (vgl. ook de werkgeesten bij Zuiddorpe) en nu weggetrokken, hier na de dood van hun heer of op bevel van de paus, elders verdreven door de moderne tijd, klokgelui, psalmgezing, wangedrag van mensen enzovoort. Het bijzondere hier is dat hun koning Kyrië (van Grieks *kyrios*, 'heer', denk aan het *Kyrie eleison*, 'Heer, ontferm U') – een enkele keer ook Kyria – heet, gestorven is en een mens het verzoek krijgt dit aan zijn huiskabouter mee te delen.

Dit motief vinden we in Nederland verbonden met het kaboutergeslacht alleen in Noord-Brabant, in het bijzonder in de Kempen, waar het in allerlei variaties op verschillende plaatsen is genoteerd. Het is een oud motief, voor het eerst te vinden bij de Griekse schrijver Plutarchos (50 n.Chr.-120 n.Chr.), die vertelt hoe de Egyptische stuurman van een bij de Paxoseilanden varende schip van een geheimzinnige stem opdracht krijgt om bij Palodes te melden dat de grote Pan gestorven is. De stuurman doet dit en hoort vanuit Palodes luid geween en geklaag. Dit verhaal van de dood van de herdersgod Pan werd in een christelijke context graag verklaard als een allegorie op het einde van de heidense godsdiensten, of, waar men Pan vereenzelvigde met de duivel, met het vernietigen van diens macht door Christus' kruisdood. Vanaf de zestiende eeuw duikt het motief ook op in het Europese volksverhaal, met name in Noord-, Midden- en West-Europa, in twee redacties. In de eerste komt de opdracht om mee te delen dat de koning (iemand met een bepaalde naam) dood is van een (meestal) onzichtbaar wezen. Deze boodschap brengt verdriet of vreugde bij

een (vaak ook onzichtbaar) demonisch, antropomorf wezen, zoals een kabouter, wit wief (in Overijssel) of ander demonisch wezen dat het lokale magisch-mythische wereldbeeld onderkent, soms ook wel bij een mens met demonische eigenschappen, een heks bijvoorbeeld. In de tweede redactie komt het verzoek of bevel om het sterfgeval aan iemand mee te delen van een dier, gewoonlijk een kat of kater, waarbij na de boodschap van de tussenpersoon diens kat verdwijnt. De eerste redactie vinden we vooral in Frankrijk, België, Nederland, Centraal- en Noord-Europa; de tweede in IJsland, Ierland, Groot-Brittannië en Frankrijk, en een enkele keer ook in België en Nederland (Groningen).

Telkens weer duiken er theorieën op dat de antropomorfe demonische wezens uit het volksgeloof geen mythische categorie zijn, maar door de volksfantasie vertekende herinneringen aan en weergaven van ontmoetingen met reëel bestaande groepen mensen of mensachtige wezens. In het bijzonder in de kabouters ziet men dan representanten van een door de huidige mens verjaagde of naar de randen van de samenleving verdreven oerbewoening, kleiner van gestalte dan de huidige bewoners van het gebied. Dat de kabouters vaak geacht worden gewoond te hebben, dan wel te wonen, in hoogten die de archeologie onderkent als restanten van vroegere woonoorden of grafheuvels helpt hier ook bij. Deze theorie is ook losgelaten op het volk van Kyrië. In 2007 verscheen het boekje *De Dood van Koning Kyrië: Kabouters hebben echt bestaan!* van Gert Frens. Hij betoogt dat de kabouters een volk waren dat vanaf de Gallisch-Romeinse tijd (ca. 3de-8ste eeuw n.Chr.) hier woonde en dat hun centrum de Kabouterberg bij Hoogeloon was, waar sporen van een Gallo-Romeins urnenveld, een Romeinse villa, een nederzetting en ijzerindustrie zijn gevonden. Hier zetelde hun heer, hun Kyrië, totdat de laatste Kyrië door de Franken werd verslagen (gedood) en het christendom zijn volk vernietigde. De kaboutersagen houden de herinneringen hieraan nog vast. In 2002 betoogde Ton van Reen in *Klein Volk: De geschiedenis van de kabouter* dat kabouters in werkelijkheid verstoten gehandicapten waren geweest.

De Kabouterberg is zo'n twintig jaar geleden afgegraven. Tegenwoordig is het gebied in gebruik als landbouwgrond. Maar de herinnering aan Kyrië wordt in Hoogeloon sinds 1985 levend gehouden door een beeld van Wim Gubbels. Hij zit op de dorpspomp, 'kijkend of de waarden van goedheid, gemoedelijkheid en hulpvaardigheid in acht worden genomen'. En middels een fietsroute leidt de vvv Zuidoost-Brabant de toeristen langs de plekken waarmee Kyrië en zijn kabouters verbonden zijn. (VdK)

Kaatsheuvel (gem. Loon op Zand)

DE EFTELING (EN HET FENOMEEN SPROOKJESPARK)

Er was eens, lang geleden in een ver land, een koninklijk echtpaar dat graag een kindje wilde hebben. Op een gelukkige dag werd er een prinsesje geboren, dat ze Doornroosje noemden. Er werd een groot feest gehouden en ook alle zes goede feeën waren uitgenodigd. Vijf feeën wensten het meisje alle geluk toe, maar toen arriveerde de boze fee, die niet uitgenodigd was. Zij wenste Doornroosje toe dat ze zich ooit aan een spinnewiel zou prikken, om daarna voor eeuwig in slaap te vallen. De zesde goede fee veranderde de eeuwige slaap in een honderdjarige slaap. De koning probeerde het noodlot te ontlopen door alle spinnewielen in het land te laten verbranden. De boze fee werd bovendien op de brandstapel gegooid. Toen Doornroosje zestien jaar was geworden, vond ze in een torenkamertje een spinnewiel waaraan ze zich prikte.

‘Doornroosje kon nog net op het bed gaan liggen en dadelijk sliep ze in. Op hetzelfde ogenblik viel iedereen in slaap in het kasteel. De koning en de koningin, de schildwacht voor de poort, de kok in de keuken en ook de jongen, die hem hielp en die hij net een draai om zijn oren wilde geven.’

Er groeiden dichte rozenhagen rond het kasteel, maar na honderd jaar kwam er een prins die zich met zijn zwaard een weg baande door de doornakken. Hij vond de mooie prinses op bed en kuste de Schone Slaapster wakker.

‘En hij wilde haar juist een hand geven om haar van het bed te helpen, toen ze beneden heel hard “Au!” hoorden roepen. Want iedereen was wakker geworden, de kok ook, en nu kreeg de jongen die hem hielp eindelijk de draai om zijn oren die hij honderd jaar geleden verdiend had.’

En kort hierop werden Doornroosje en de prins door de koning aan het feestmaal genodigd.

‘Doornroosje’ is slechts een van de vele sprookjes die in het sprookjespark de Efteling te Kaatsheuvel worden uitgebeeld. Deze versie van het sprookje is door Bob Venmans in 1962 geschreven als voorleessprookje voor de Efteling. Het motief van de oorvijs verraadt dat de sprookjesversie gebaseerd is op de versie van de gebroeders Grimm, en niet op die van Charles Perrault. In het sprook-

jesboek dat Martine Bijl in 1974 voor de Efteling schreef, is de oorvijs weggewerkt (‘Het koksmaatje droomde weg met zijn handen in een bak sla. Het keukenmeisje viel in slaap met een halfgeplukte kip op haar schoot’). Het tableau van de kok en het koksmaatje in het Eftelingkasteel van Doornroosje is ook gaandeweg veranderd. In de jaren zestig kreeg het koksmaatje nog een oorvijs, die hij probeerde af te weren. In de jaren zeventig is het onduidelijk of de kok nog wel een klap wil geven, terwijl het koksmaatje nu met zijn rug naar de kok toe zit en niets meer afweert. Rond de eeuwwisseling dreigt de kok niet meer met een klap, maar leunt hij slapend tegen de muur. Het koksmaatje slaapt buiten zijn bereik op de grond. Het is duidelijk dat de Efteling met de verschuivende moraal van de tijd is meegegaan: kinderen horen geen slaag meer te krijgen, zeker niet in een kindvriendelijk park. Wat cultureel ooit als een pedagogische tik werd gezien, wordt thans als kindermishandeling ervaren.

De Efteling is gebouwd in een oorspronkelijk landschap van stuifzandvlakten en dennen: de Loonse en Drunense Duinen. Het bood werkgelegenheid aan bewoners van Kaatsheuvel, dat ooit een dorp was van bezembinders en schoenmakers. In 1933 ontstond bij pastoor De Klijn, kapelaan Rietra en voorzitter van de voetbalvereniging Smit reeds het plan voetbalveldjes en een speeltuintje voor buurtkinderen aan te leggen. Er werd een park met sportterrein gebouwd om de jeugd van rondhangen en baldadigheid af te houden, en deugdzaam vertier te bieden. Het sportparkje werd in 1935 geopend en in 1937 kwam het beheer in handen van de Stichting Sportpark. In 1950 werd door burgemeester Van der Heijden van Loon op Zand en Kaatsheuvel een Stichting Natuurpark De Efteling opgericht. De burgemeester zag de recreatieve mogelijkheden en zijn vrouw kwam als eerste met de suggestie om een Sprookjesbos te maken – een concept dat nog niet eerder was beproefd, ook niet in de Verenigde Staten. Op 31 mei 1952 opende het Sprookjesbos van de Efteling, samen met een speeltuin, een tennisbaan en een kinderbad. Een entreekaartje kostte toen tachtig cent. Het Sprookjesbos was een nostalgisch ontwerp van de schilder Anton Pieck (1895-1987) en werd gerealiseerd door creatief en technisch leider Peter Reijnders (1900-1974). Door hen kwamen bekende taferelen tot stand als Ezeltje Strek Je, Holle Bolle Gijs, het Kabouterdorp, de Vliegende Fakir, Sneeuwwitje, Doornroosje en de muzikale paddenstoelen. Sinds de jaren negentig wordt wel beweerd dat Walt Disney in de Efteling inspiratie is komen opdoen voor zijn Disneyland, maar dat is een broodjeaapverhaal dat door Eftelings hoofd Commerciële Zaken

In de jaren zestig van de twintigste eeuw krijgt het koksmaatje uit het sprookje 'Doornroosje' bijna een draai om zijn oren van de kok (links), in de jaren zeventig wordt dit twijfelachtig (midden), en rond de eeuwwisseling staan de figuren verder uit elkaar en dreigt de kok niet meer met een klap (rechts).

en adjunct-directeur Reinoud van Assendelft de Coningh in de wereld is gebracht. Walt Disney was wel in Europa geweest, en hij zou ook incognito een bezoek hebben kunnen brengen aan de Efteling, maar hiervoor bestaan geen bewijzen. De pers maakte van deze onzekerheid echter een zekerheid.

In de loop der jaren werden er steeds nieuwe attracties bij gebouwd, zoals Hans en Grietje en Langnek in 1955. De Efteling heeft altijd een gevoel van eigenheid willen uitdragen, vooral van de gastvrije en gulle Noord-Brabantse identiteit. Onder de werknemers heerste steeds een familiegevoel. In de begintijd werd het attractiepark nog regelmatig door geestelijken bezocht om te controleren of het er wel deugdzaam en zedelijk genoeg aan toeging. De Efteling is in het gat gesprongen van de naoorlogse behoefte om de toenemende vrije tijd te vullen met recreatie en vertier. Welvaart en mobiliteit namen almaar toe en vooral de Randstedelingen bleken de behoefte te hebben om de stad voor korte tijd te ontvluchten. De Efteling heeft het als park aanvankelijk vooral moeten hebben van dagtoerisme, al werd later een langer verblijf in hotel of bungalow mogelijk. Het park heeft van meet af aan ingezet op 'gezellig plezier', geschikt voor gezinnen met kinderen. De Efteling heeft vanaf het begin nadrukkelijk een positie willen innemen tussen plat en ruw vermaak enerzijds, en hoog cultuurvermaak anderzijds, en zat daarmee dus ongeveer tussen voetbalwedstrijd en museumbezoek in. Als uitgangspunt golden steeds begrippen als zinvol, wonderlijk en beschaafd vermaak, vergelijkbaar met Madurodam en de Keukenhof. Plat volksvermaak werd zoveel mogelijk vermeden.

In 1966 werd de attractie de Indische Waterlelies gebouwd, een kunstspreekje bedacht door koningin Fabiola van België. Het sprookje was afkomstig uit haar

boek *Les douze contes merveilleux* (vertaald als *De twaalf wonderlijke sprookjes*).

In de loop van de jaren zeventig liepen de bezoekersaantallen terug door de komst van andere attracties als de Beekse Bergen, de Flevohof, het Autotron, Avifauna, het Dolfinarium en het Evoluon. Eind jaren zeventig werd geprobeerd het tij te keren met meer spectaculaire attracties waarmee de oudere jeugd en de *thrill seekers* getrokken konden worden. Dit leidde tot de bouw van achtbaan de Python (1981), het schommelschip De Halve Maen (1982) en wildwaterattractie de Piraña (1983). In de jaren tachtig vercommercialiseerde de Efteling verder en werd een BV met aandeelhouders en een raad van commissarissen. In 1986 constateerde men echter dat men het van de hardcore pretparken niet kon winnen, en dat er moest worden teruggekeerd naar de kernactiviteit: het sprookje. In datzelfde jaar werd de Fata Morgana geopend met zijn *Duizend-en-een-nacht-sfeer* (geen specifiek sprookje). In 1989 werden oude beeldmerken als de kabouter en Langnek ingewisseld voor mascotte Pardoes, de tovernar. In datzelfde jaar werd het laatste oorspronkelijke sportelement, het zwembad, afgestoten.

Gaandeweg heeft het park zich ook opgeworpen als een zelfbenoemde cultuurhoeder, die werk maakt van het behoud van oud cultuurgoed en zich profileert als bewaker van de sprookjesschat. Daarbij ligt in de commerciële praktijk van alledag de nadruk wel erg op het entertainment en de beleving, en het vermarkten van herinneringen en emoties als product, en veel minder op serieuze vormen van erfgoedbeheer, zoals collectievorming, conservering, musealisering, onderwijs of onderzoek. Wel introduceerde de Efteling in 1995 de tweemaaljaarlijkse Anton Pieck Prijs (voor de basisschool die het

mooiste sprookje kan schrijven) en in 2007 de Dag van het Sprookje (7 juli). Sinds kort heeft het park een eigen museumpje met aandacht voor de eigen geschiedenis. Grootste oppositie heeft het bedrijf in de loop der jaren overigens vooral ondervonden uit de hoek van de milieubeweging, met als voornaamste verwijten het toebrengen van schade aan de natuur, horizonvervuiling en geluidsoverlast. Het maakt de Efteling er niet minder populair om, en de meest gehoorde kritiek van het bezoekende publiek is dan ook dat op drukke dagen de wachtrijen voor gewilde attracties wel erg lang zijn. Op zeer drukke dagen wordt er zelfs voor extra entertainment gezorgd om de wachtenden te amuseren.

De nieuwe creatief directeur aan het eind van de twintigste eeuw was Ton van de Ven. In 1993 realiseerde hij de Droomvlucht als een van de topattracties. Deze toont een wereld die eerder afkomstig is uit sagen dan uit sprookjes, met elfjes, trollen en gnomen. In de woorden van Van de Ven: 'Tolkienachtig, maar dan anders.' Van de Ven was in 1990 ook de bedenker van het Volk van Laaf. Dit volk was op geen enkel bestaand sprookje gebaseerd en geldt als een *invention of tradition*. Men meende destijds door de bekende sprookjes heen te zijn, alhoewel er later nog verscheidene sprookjes zijn verbeeld: 'Klein Duimpje', 'Repelsteeltje', 'Raponsje', 'De Chinese Nachtegaal', 'Vrouw Holle', 'Het Meisje met de Zwavelstokjes' en 'Assepoester'. Een teken van toenemende commercialisering was dat via winkelketen Blokker de Laven als merchandise op de markt werden gebracht. Hetzelfde proces voltrok zich bij de bouw van het hotel, de golfbaan, het theater en het bungalowpark. Er valt een ontwikkeling te onderkennen van uit de hand gelopen houtje-touwtje-hobbyïsme naar professionalisering, schaalvergroting, commercialisering en live-entertainment. Marketing werd steeds belangrijker, zoals tv- en billboardreclames, een eigen website, herdenkingsmunten, postzegels, boeken, muziek-cd's, Efteling-koekjes, Laaf- en Pardoes-producten, Sprookjesshows, en ook de meer recente productlijn van de kindertelevisieserie *De Sprookjesboom*, die ook op dvd is te verkrijgen.

Ook *white knuckle*-attracties werden er nog wel gebouwd, zoals de houten achtbaan Pegasus (1991), de *dark ride* Vogel Rok (1998) en de Vliegende Hollander (2007, na technische storingen 2008). Aangezien de bekendste sprookjes nu langzaam maar zeker echt opraken ('Assepoester' werd nog toegevoegd in 2009), wijkt men soms uit naar de sage van de Vliegende Hollander, de sage van de Bokkenrijders (Villa Volta) en de legende van Sint-Joris en de Draak (2010).

De controle van de Kerk is gaandeweg verdwenen, evenals de sportieve functie (de golfbaan staat buiten het dagtoerisme in het park). De recreatieve en entertainende functie is verder uitgebouwd. De Efteling is een herkenbaar en sterk merk geworden (het sterkste merk in 2005), en is met een paar miljoen bezoekers per jaar marktleider onder de Nederlandse sprookjesparken en aanverwante themaparken.

Immers, in de loop der tijd is er een aantal attractieparken bij gekomen, die zich min of meer in hetzelfde marktsegment bevinden als de Efteling. De meest directe concurrent was het Land van Ooit in het Noord-Brabantse Drunen, in 1988 opgericht door de artiest Herman van Veen en oud-Efteling-directeur Marc Taminau. Dit kinderthemapark ging in 2007 failliet. Het Land van Ooit was meer gefundeerd op sagenstof (reuzen, ridders, rovers, aardwezens) en tussen het publiek spelende acteurs (Kloontje het Reuzenkind, Sap de Aardwortel, de Lui Lakei, Struik de Rover). Bij de grens van het Land van Ooit moest altijd vooraf een eed worden afgelegd, waarin werd bepaald dat kinderen er de baas waren.

Een kleinschaliger concurrent die qua concept veel nadrukkelijker op de Efteling lijkt is Sprookjeswonderland in Enkhuizen. Wat vanaf 1973 begon met papiermaché-kabouters van Wim de Vries op tijdelijke folkloristische markten, groeide vanaf 1979 uit tot een sprookjespark met kinderboerderij en speeltuin op een vaste locatie, sinds 1991 aan de Kooizandweg. Net als bij de Efteling werd de kern van het park gevormd door een kabouterdorp en huisjes waarin zich sprookjestaferelen afspeelden. Het park was bedoeld voor kinderen in de basisschoolleeftijd. Hoezeer Sprookjeswonderland ook tot een volwaardig attractiepark is uitgegroeid, is het verhoudingsgewijs een betrekkelijk kleinschalig familiebedrijfje gebleven. Er zijn enkele attracties te vinden die qua vormgeving en concept overduidelijk van de Efteling zijn afgekeken, zoals Ezeltje Strek Je en Klein Duimpje. De sprookjes worden niet toegelicht met een informatiebordje (zoals tegenwoordig in de Efteling), maar een aantal is voorzien van een bijpassend komisch liedje van Joop Baggen (in het winkeltje natuurlijk ook op cd te koop), onder andere 'De Wolf en de Zeven Geitjes'. Enkele (soms literaire) sprookjes en sagen biedt Sprookjeswonderland anders dan de Efteling, zoals 'De Baron van Münchhausen', 'Pinokkio', 'Gulliver' en 'De Rattenvanger van Hamelen'. Als een vorm van *invention of tradition* is er ook een nieuw sprookje verzonnen over prinses Violinde. Een van de nieuwste en duurste attracties gaat over Vdertje Tijd, en laat in verschillende bewegende, komische

taferelen en liedjes het verloop van de seizoenen zien. De kwaliteit van de laatst ontwikkelde attracties kan zonder meer professioneel genoemd worden.

In feite het oudste park is het Sprookjesbos in Valkenburg, dat in 1950 zijn poorten al opende, maar dat begon met een speeltuin en een waterorgel. Dit park kreeg er later een kabouterdorp en sprookjeshuizen bij, en ging toen pas Sprookjesbos heten. Het park heeft een tijd lang gekampt met achterstallig onderhoud en gebrek aan modernisering, en maakte daardoor een oubollige indruk. Fantasy- en dierenpark Wonderwereld in het Groningse Ter Apel is een esoterische mengvorm van een dierentuin, een sagenpark en een newagecentrum, dat sinds 2000 bestaat. De (Harry Potter-achtige) uilen van directeur Cees van Dashorst worden er in een ruïne tentoongesteld, naast het Centrum voor Natuurgeneeswijzen van zijn echtgenote. Daarnaast is er een draken-grot en komt men er Merlijn de tovenaer tegen. Zelfverzonden sagenwezens zijn Tante Beppie de heks, Greurt de reus, Zwammer het paddenstoelenmanneltje en Bultheuvelrug het aardmanneltje. In het bijbehorende winkeltje kan men naast elfenbeeldjes ook tarotkaarten en boeddhistische boeken kopen.

Het meest recente sprookjesattractiepark is Toverland in het Limburgse Sevenum, dat in 2001 openging. Het verhaal over Toverland is een zelfverzonnen sprookje. Een sagenmotief dat in het park is terug te vinden, is het Paard van Troje.

Tot de kleinere themaparken behoren onder andere nog de Sprookjeshof in Zuidlaren (met een kopie van Langnek uit de Efteling) en Kabouterland in Exloo. (TM)

Klundert (gem. Moerdijk)

HET HEILIG SACRAMENT VAN NIERVAART

Omstreeks 1300 was Jan Bautoen samen met twee vrouwen turf aan het steken. Plotseling zag hij een hostie in het veen liggen. Voorzichtig raapte hij die op. Desondanks begon de hostie onmiddellijk te bloeden. Geschrokken en bang liet Jan Hem vallen. En de hostie viel precies op de plaats terug waar Hij eerder gelegen had. Een van de vrouwen haastte zich naar Niervaart (of Nieuwervaart). Daar vertelde ze de priester wat hun overkomen was. Barrevoets en in een wollen boetekleed volgde de priester de vrouw. Eerbiedig bracht hij de Hostie naar de kerk. Daar vonden

sindsdien vele wonderen plaats, zodat vele pelgrims een bedevaart naar Niervaart ondernamen. Die wonderverhalen bereikten ook de bisschopsstad Luik. De bisschop vertrouwde het niet en stuurde een van zijn juristen, een zekere Macharius, naar Niervaart om de zaak te onderzoeken. Macharius ondervroeg Jan Bautoen en de twee vrouwen. Blijkbaar was hij niet overtuigd, want hij prikte met een priem op vijf plaatsen in de Hostie. Onmiddellijk begon de Hostie op die vijf plaatsen te bloeden. Macharius schrok hier zo van dat hij het spoor letterlijk bijster raakte en krankzinnig werd. Korte tijd later overleed hij.

Tussen 1373 en 1437 werd een twintigtal wonderen opgetekend die dankzij het Heilig Sacrament waren geschied.

Bij de Sint-Elisabethsvloed (17 november 1321) had het water heel wat land verzwoegen in Zeeland, Holland en Brabant. Ook het plaatsje Niervaart dreigde opgeslokt te worden. Daarom werd het Heilig Sacrament in 1449 in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda in veiligheid gebracht. Aan het begin van de zestiende eeuw schreef Jan Smeken *Het spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert*, ongetwijfeld in opdracht van de Bredase

Schilderij in de Grote Kerk te Breda waarop de vondst van de Heilige Hostie te Niervaart wordt verbeeld.

broederschap van het Heilig Sacrament. In dit spel worden de vondst en de verering van de hostie, het onderzoek van Macharius, de stormvloed, de overbrenging naar Breda en de jaarlijkse ommegang ten tonele gevoerd.

Halverwege de zestiende eeuw werd het land waar eens Niervaart had gelegen ingedijkt. Klundert, in het noordwesten van Noord-Brabant, kwam op en in de plaats van Niervaart.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) was Breda nu eens in handen van de Spanjaarden, dan weer waren de opstandelingen de baas. In die woelige tijden is het cultusobject verloren gegaan. Tot 1966 werd de herinnering aan deze Heilige Hostie in Breda levend gehouden, maar na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) was het afgelopen. Sinds 1994 pogen enkele rooms-katholieken de verering voor het Heilig Sacrament nieuw leven in te blazen. Er bestaat echter weinig animo voor.

Het hostiewonder van Niervaart is niet uniek. Uit de dertiende eeuw zijn verschillende hostiewonderen bekend. Bijvoorbeeld uit Amersfoort. In de nacht van 13 op 14 april 1340, nota bene de nacht van Witte Donderdag op Goede Vrijdag, werd Amersfoort getroffen door een brand. Omdat vrijwel alle bebouwing van hout was, had het vuur vrij spel. De brand dreigde ook de Sint-Joriskerk in de as te leggen. Daar lag een geconsacreerde hostie in de sacristie. Omdat op Goede Vrijdag (en paaszaterdag) geen mis wordt opgedragen, werden tijdens de mis op Witte Donderdag extra hosties geconsacreerd voor de dienst op Goede Vrijdag. Met gevaar voor eigen leven wist een anoniem gebleven burger het Lichaam van Christus ongeschonden uit het godshuis te halen. Ook deze hostie trok vele pelgrims. Na de ontdekking van een miraculeus Mariabeeldje (1440) raakte deze Heilige Hostie in vergetelheid.

Ook in Amsterdam (zie aldaar), Dordrecht en Meerssen (zie aldaar) hebben zich volgens verhalen hostiewonderen voorgedaan. Wonderen zijn ook opgetekend in de mirakelboeken van Amersfoort, Dordrecht en Den Bosch. In vele komen kinderen die in een sloot gevallen zijn en bewusteloos geraakt zijn weer tot leven. (Ludo Jongen)

Nuland (gem. Maasdonk)

HOEFIJZERS AAN HANDEN EN VOETEN

In een alleenstaande hofstede woonden een boer met zijn vrouw en twee knechten en die knechten sliepen bij elkaar op een opkamer in hetzelfde

Een mare in de nacht, oftewel een nachtmerrie.

bed. Nu was die ene knecht een flinke zware kerel en de andere een magere persoon. Toen vroeg op een keer die dikke knecht hoe het toch kwam dat-ie er zo slecht uitzag, terwijl ze toch hetzelfde aten en hetzelfde werk deden en allebei goed gezond waren. Het antwoord was: 'Da' zoude nie' vroagen as je datgene overkwam wat mij iedere nacht overkomt', en op de vraag 'Wat is dat?' antwoordde de magere: 'Iedere nacht omstreeks twaalf uur wordt er aan ons raam geklopt: terwijl jij door blijft slapen word ik wakker om het raam te openen en te kijken wat er gaande is. Dan staat daar een prachtige rosmerrie, getuigd en wel, onder het raam en geeft me door tekens te kennen dat ik haar moet bestijgen om een rit te maken. Dan voert ze me urenlang over velden en wegen door de nacht en keert dan vanzelf naar het raam terug, maar ik kom zodoende uren slaap tekort.' De andere liet zich overtuigen van de waarheid van die woorden en wilde zelf ook wel eens zo'n nachtelijke rit maken. De volgende nacht liet hij zich door zijn slaapgenoot wekken toen er geklopt werd en besteeg de wachtende merrie. Deze bemerkte de verandering niet op en rende met haar berijder de weg af. De knecht hoorde spoedig dat het dier niet beslagen was en dacht bij zichzelf:

‘laat mij naar de smid rijden, het dier laten beslaan, en dan moet ik maar proberen om weer te verdwijnen: ik houd het voor mezelf.’

De smid liet zich uit zijn bed halen en besloeg het dier. Vervolgens keerde het naar de boerderij terug en voor de knecht er iets aan kon doen, was het spoorloos verdwenen. De volgende morgen, voor dag en dauw, was er 'n hele herrie in de slaapkamer van de boer. De knechts schrokken wakker en gingen zien wat dat lawaai te betekenen had. De boer kwam hun al tegemoet en riep radeloos: ‘Kom me toch eens helpen, want de vrouw ligt op bed met aan handen en voeten een hoefijzer.’

Dit is een verhaal van Jan van Helvert uit Nuland, schrijver van enkele jongensboeken (onder het pseudoniem Hans Lynch). De meer courante versie van deze zwerfsage heeft een iets ander begin; daarin raakt de magere knecht uitgeput doordat hij iedere nacht bereden wordt door de nachtmerrie. In een sage zoals Johann Wilhelm Wolf die tegen het midden van de negentiende eeuw publiceerde over twee paardenknechten die in hetzelfde bed slapen, wordt de een steeds dikker en de ander steeds magerder. Als de dikke naar de oorzaak vraagt, krijgt hij ten antwoord:

‘Ach, dat overkomt mij nu; iedere nacht komt er een vrouw bij mijn bed, die werpt me een halster over mijn hoofd en hetzelfde ogenblik ben ik een paard en rijdt ze op me rond tot het licht wordt. Daar moet ik wel van afvallen.’

‘Als de zaak zo in elkaar steekt,’ zei de andere, die ook niet van gisteren was, ‘laat mij dan maar van voren liggen en ga jij maar naar achter, op mijn plaats; ik wil toch wel eens weten hoe ik er als paard uitzie.’

Als 's nachts de vrouw dan komt, grijpt de knecht het tuig en gooit het over haar heen, zodat zij een paard wordt. In deze versie wordt uitvoerig beschreven hoe de knecht de volgende morgen de vrouw ontmaskert, zelfs de hoefsmid nog inschakelt om de boer te overtuigen en dan de pastoor haalt. Die laatste kon er ook niets meer aan doen; de vrouw had haar kwaal ‘uit de zevende hand’, en zijn advies luidde haar te adlerlaten en te laten doodbloeden.

De enigszins verouderde uitdrukking ‘zich een hoefijzer aandoen’ zegt over een meisje dat ze buitenechtelijk zwanger is. De voorstelling van de vrouw met hoefijzers

aan handen en voeten zal daar direct naar verwijzen en maakt zodoende de sage een stuk duidelijker. Van het berijden tot het bedwingen verhaalt het van een seksuele relatie waarin eerst de vrouw en later de knecht de overhand heeft. Aangezien het in alle versies over twee knechten gaat die van plaats verwisselen, zal het verhaal vooral onder knechten zijn verteld en wel door ouderen aan jongeren. Het diende dan om het gezag van de oudere knecht te bevestigen, zowel tegenover de bazen als tegenover de nieuwkomers. Maar de details werden, zoals in het Nulandse voorbeeld, makkelijk vergeten en daarmee zal ook de specifieke betekenis verloren zijn geraakt. (WdB)

Oirschot

DE HEILIGE NON VAN OIRSCHOT

Kom vrienden wil een lied aanhoren
En luistert naar een wonder lied
Het zijn zeer wonderlijke dingen
Die ja in Oirschot zijn geschied

Prentje uit 2009 met portret van Maria Margaretha der Engelen, met rechtsonder een klein stukje linnen, dat doordrenkt is met de olie die uit haar lichaam is gestroomd.

Kistje met beenderen van Maria Margaretha der Engelen en een flesje met olie uit het lichaam van de non, voor een Mariabeeld.

Maria Margaretha van Valckenisse, geboren in 1605 in Antwerpen, deed op negentienjarige leeftijd onder de kloosternaam Maria Margaretha der Engelen haar intrede in het Karmelklooster te Antwerpen. In 1644 vertrok zij met twee medezusters naar Oirschot om daar in het onder bescherming van stadhouder Frederik Hendrik gestichte Karmelitesenklooster te gaan wonen en werken.

't Was d'oudste non die daar in woonde
Deed niets dan bidden, dag en nacht
Het was dat God haar zoude geven
De wonde die Franciscus had

Volgens het lied bad de non om de stigmata (de vijf wonden van Christus volgens de katholieke leer van destijds) te ontvangen, zoals Sint-Franciscus ze ooit als eerste ontvangen had.

Zij kreeg een wond in hare zijde
Er was veel olie uitgegaan
Het was de olie om te genezen
Ja, alle ziekten, pijn en smart

De wond in de zijde zoals ook Christus die kreeg (vgl. Zach. 12:10 en Joh. 19:34) is een teken van uitverkiezing en heiligheid.

Maria Margaretha's roem verspreidde zich snel. Ze

gaf velen adviezen, bood troost en daadwerkelijke steun, zoals in 1654 na de explosie van het arsenaal in Delft. Voormalige zieken beweerden op haar voorspraak genezing te hebben gevonden. Haar voeten vertoonden, naar men zegt, vanaf 1654 stigmata.

De non werd ziek, z' is overleden
Het hele klooster was in rouw
Ze zouden wel eens willen weten
Wat met die maagd gebeuren zou

Op 5 februari 1658 stierf ze volgens het verhaal in een geur van heiligheid, na een lange tijd van ziekte en lijden. Haar lichaam toonde geen tekenen van bederf; er stroomde olie uit, die men in flesjes en met doeken opving omdat deze een geneeskrachtige werking zou hebben. In de maanden na haar dood, en na opgraving opnieuw in de jaren 1662-1663, werd haar in de kloosterkapel opgebaarde, onvergankelijke lichaam door vele pelgrims bezocht en zouden talloze wonderen zijn geschied.

Er zijn er drie uit Den Bosch gekomen
Gelijk de dieven in de nacht
Ze hebben het lichaam meegenomen
En naar 's-Hertogenbosch gebracht

Ze hebben een diepe kelder laten graven
Van meer dan zestig trappen diep
Daar hebben zij het lichaam begraven
Zodat het zon of maan meer ziet

In de Sint-Janskerk ligt zij begraven
Met zwarte aarde is zij bedekt
Daar zal zij rusten ten jongste dagen
Totdat zij door God wordt opgewekt

Op 10 juli 1663 werd het opgegraven en opgebaarde lichaam door de protestantse Staten-Generaal in beslag genomen, om in de nacht van 4 op 5 augustus, in aanwezigheid van hoogschout en schepenen van Den Bosch, te worden begraven in de doopkapel van de Sint-Janskerk aldaar, nadat door een Hollandse anatoom was vastgesteld dat het lichaam aan het rotten was en geducht stonk. Het gesol met Margaretha's stoffelijke resten is nog lang doorgestaan, al is in ieder geval de helft van haar gebeente in 1931 teruggebracht naar Oirschot, waar de karmelieten – die zich daar toen opnieuw vestigden – rondom haar relieken een cultus hebben opgezet die nog altijd bedevaartgangers trekt.

't Is meer dan honderd jaar geleden
In plaats dat zij verteerd zou zijn

Heeft zij een schoner kleur gekregen
Nog schoner dan de zonneshijn.

Deze ballade met de legende van Maria Margaretha als inhoud is diverse malen in oostelijk Noord-Brabant opgetekend. De oudst bekende versie stamt uit Tilburg, uit 1763. Het lied werd ook tweemaal op band opgenomen: in 1962 te Veldhoven en in 1971 te Bergeijk. In proza kwam de legende vanaf de zeventiende eeuw al voor in historisch en devotieel drukwerk. (Marie van Dijk)

Ommel (gem. Asten)

ONZE-LIEVE-VROUW VAN OMMEL

Omstreeks het jaar 1440 werd langs een weg in Ommel een ivoren Mariabeeldje gevonden. Het zou tot driemaal toe naar de parochiekerk in Asten zijn gebracht, maar telkens op eigen kracht weer naar de vindplaats zijn teruggekeerd. Kennelijk was het daar op zijn (cultus)plaats, en voorlopig werd het in een kastje op een paal gezet. Terzelfder tijd verkeerde de schipper Jan van der Haven op zee in nood. Hij werd op wonderbaar-

Links: Het miraculeuze Mariabeeldje van Ommel. Rechts: De Onze-Lieve-Vrouw Praesentatiekerk te Ommel.

lijke wijze gered nadat hij Maria had aangeroepen en in een droom had beloofd een kapel voor Onze-Lieve-Vrouw van Ommel te zullen stichten.

De legende dateert uit de zeventiende eeuw. Vaststaat dat omstreeks het jaar 1440 in Ommel een Mariakapel werd gesticht. Honderd jaar later, in 1539, stichtten franciscanessen in Ommel een vrouwenklooster dat de naam 'In Marie Schoet' kreeg, wat vervolgens 'Mariën-Schoot' en uiteindelijk 'Mariaschoot' werd. Met de komst van de zusters die, geassisteerd door geestelijken, zich beijerden de Mariaverering op een hoger plan te brengen, kwam er loop in de kapel, en dat temeer naarmate er mensen tijdens of na een bezoek op wonderbaarlijke wijze werden genezen. Gebeurde dat in de tweede helft van de zestiende eeuw nog incidenteel, rond de eeuwwisseling en in de daaropvolgende decennia was het hek van de dam. In 1607 kon de toenmalige rector van het klooster, de franciscaan Dierick (of: Theodorus) van den Zeylberch, een lijst publiceren van zesenzestig mirakelen die door voorspraak van de H. Maagd waren verricht. In 1612 werd de lijst herdrukt en aangevuld met vierendertig nieuwe mirakelen, plus een gedetailleerde beschrijving van het oorsprongsverhaal.

Het aantal bezoekers uit steeds wijder wordende kring groeit inmiddels gestaag. Omstreeks 1730 waren er dagen waarop er vijfduizend à zesduizend pelgrims naar Ommel kwamen.

Door de bezetting van het Staatse leger (1629) en het calvinistisch bestuur na 1648 namen de bedevaarten weliswaar in omvang af, maar pas rond 1700 werd het, ten gevolge van een strengere controle op naleving van de calvinistische verboden, stil in Ommel. In de jaren twintig van de volgende eeuw kregen de nonnen de wacht aangezegd. In 1731 vertrokken de laatste zusters, mét het beroemde beeld, naar Nunhem (Limburg, Oostenrijkse Nederlanden). De kar waarin het beeldje werd vervoerd, zou bij het laatste huis van Ommel stil zijn blijven staan. Alle moeite om het trekpaard vooruit te krijgen bleek vergeefs. Toen de zusters plechtig beloofden het beeld naar Ommel terug te zullen brengen, begon het paard uit eigen beweging weer te lopen, aldus de pastoor van Ommel, D. Koolen, in 1889. Toen de zusters een kleine honderd jaar na vertrek weer naar Ommel konden terugkeren bleek dat wat het beeldje betreft toch niet helemaal van harte te gaan. In Limburg werd later verteld dat het beeldje tot driemaal toe op eigen kracht naar Nunhem was teruggekeerd. Pas toen het de derde keer – maar nu in een feestelijke processie – vanuit Ommel

werd afgehaald, bleef het in Brabant. Ommel is inmiddels nog steeds een geliefd bedevaartsoord, dat met name in de maand mei, de aan de H. Maria gewijde maand, zo'n achtduizend à tienduizend bezoekers trekt. De legende van Onze-Lieve-Vrouw van Ommel wordt in het processiepark, naast de kruisgang van Christus, door middel van standbeelden weergegeven. Lokaal worden beeldjes van de Onze-Lieve-Vrouw, hangertjes en bidprentjes verkocht, en er zijn votiefgeschenken te zien.

Een Mariabeeld dat herhaaldelijk terugkeert naar de plaats waar de verering zou moeten plaatsvinden, komt vaker voor, bijvoorbeeld in Meerveldhoven en in Oirschot (vgl. ook nog Handel en Uden). (Marie van Dijk)

Oss

DE WILLIBRORDSPUT

De vroege Middeleeuwen in de Nederlanden worden gekenmerkt door het opdringen van de Franken naar het noorden ten nadele van de Friezen. Grenzen konden worden verlegd te vuur en te zwaard, maar ook politieke middelen konden daarvoor worden ingezet. Een gearrangeerd huwelijk was zo'n middel, maar ook kerstening van bevolkingsgroepen werd door de Frankische heersers bewust ingezet om onderwerping te vergemakkelijken en zo grenzen te verschuiven. Vandaar de welwillendheid en steun die de aanvankelijk voornamelijk Ierse missionarissen mochten ondervinden (en de geschenken die ze in ontvangst mochten nemen). Willibrord (658-739), een Engelsman uit York, werd door Pepijn van Herstal (± 640-714) met open armen ontvangen toen hij in 690 in de buurt van Katwijk met elf medebroeders aan land stapte, aanvankelijk met het doel de Friezen te bekeren tot het christelijk geloof. Daarvoor was hij zeker geschikt, alleen al omdat zijn moedertaal, het Angelsaksisch, en het Fries nog vrij dicht bij elkaar lagen, maar het zou er voorlopig nog niet van komen. In de gebieden ten zuiden van de Rijn die kort daarvoor op de Friezen veroverd waren, was genoeg werk aan de winkel. Vanuit Antwerpen, zijn eerste vestigingsplaats, wierp hij zich op zijn bekeringsstaak. Aan de talrijke Willibrordspuiten die er (geweest) zijn aan weerszijden van de grens tussen het huidige Nederland en België zou het spoor dat hij getrokken heeft kunnen worden afgelezen. Geheel denkbeeldig is dat spoor niet, want veel van de dorpen of steden waar zo'n put te vinden is (geweest), waaronder ook Oss, zijn destijds, inclusief de omliggende landerijen, door Pepijn van Herstal of diens zoon aan Willibrord geschonken. Dat weten we omdat

Aan de Willibrordusweg in Oss, tegenover restaurant 't Putje, staat de Willibrordspuit.

Willibrord ervoor heeft gezorgd dat deze schenkingen na zijn dood aan het door hem gestichte benedictijnenklooster in Echternach (in veilig Frankisch gebied) zouden worden vermaakt en niet aan het bisdom Utrecht (wat onveilig was in verband met de Friezen), waarover hij in 695 door de toenmalige paus als eerste bisschop (letterlijk: 'bisschop van de Friezen') werd aangesteld.

In de *Vita Willibrordi* beschrijft Alcuin (735-804) hoe Willibrord op zijn reizen ergens in de Lage Landen een bron heeft geslagen (zie ook: Heiloo). Iets daarvan is blijven hangen, want de vele naar hem genoemde putjes vormen de basis van de Willibrordusverering.

De aan de putten verbonden verhalen ontlopen elkaar niet veel. Ofwel Willibrord en zijn gezellen hebben dorst, ofwel er is water nodig om bekeerlingen te dopen. In beide gevallen is er juist geen water in de buurt. Reden voor Willibrord om zijn staf in de grond te slaan ofwel zelf een put te graven, waaruit dan onmiddellijk een bron ontspringt, waarvan later (na zijn dood in 739, toen vanuit Echternach, waar hij begraven was, de cultus rondom hem zich begon te ontwikkelen) het water geneeskrachtig bleek te zijn (vgl. ook Dokkum). Er gaan ook verhalen dat hij oude Wodanputten als doopvont gebruikte, waardoor het water daaruit eveneens geheiligd en dus geneeskrachtig werd. In werkelijkheid gaat het in veel gevallen om latere vernoemingen van oude putten. Had een put eenmaal de naam (van Willibrord) en de faam, dan werd er al gauw een kapel of kerkje in de buurt gebouwd. De oudste kapel in Oss zou onder verantwoordelijkheid van Willibrord zelf zijn gebouwd. Soms werd er bij de put een Willibrordusboom geplant.

In Oss heeft eeuwenlang naast de put een eik gestaan, die in 1845 zou zijn geveld. Omwonenden herinnerden zich in 1950 nog het zogenoemde koortsafbinden, wat inhield dat lapjes stof, toebehorend aan een zieke, in een boom bij de put werden gehangen om de koorts te laten wijken (zie ook: Overasselt). Tegenover de put in Oss is tegenwoordig restaurant 't Putje gevestigd. (Marie van Dijk)

Ossendrecht (gem. Woensdrecht)

GUST VRIENDTS AAN HET VERHAAL

Het volksverhaalonderzoek in Nederland was vanouds inhoudgericht. Voor de dragers van de verhalen, de vertellers en hun repertoires was minder belangstelling, en bij oudere verzamelingen mogen we al blij zijn als er iets over hen wordt meegedeeld. Volksverhalen werden gezien als anoniem volksgoed, en pas na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk hoe belangrijk de rol van de traditiedragers en doorgevers was. Er werd meer en meer verzameld met de vertellers als uitgangspunt en er kwamen ook repertoireanalyses en dragerportretten (zie ook: Zalk).

In 1960 studeerde Marcel van der Berg aan de Katholieke Universiteit van Leuven af in de Germaanse filologie met een licentiaatsverhandeling over de sagen van de Vlaamse polders ten noorden van Antwerpen. Hierbij keek hij ook over de grens. Een van zijn informanten daar was Gust Vriendts, een toen zesenzeventigjarige voormalige koewachter en arbeider uit Ossendrecht. Deze vertelde hem, ietwat traag en hakkelend, maar zeer

beeldrijk, een reeks sagen, voornamelijk over mensen met bijzondere krachten (heks, tovenaer, weerwolf), maar ook een enkel gelokaliseerd sprookje ('Het Vrouwtje van Stavoren', zie: Stavoren) en spookverhaal. In 1980 zette Willem de Blécourt dit repertoire, dat een mooi inzicht geeft in het magisch-mythisch wereldbeeld van deze verteller en zijn sociale en geografische ruimte, op een rij.

Hier volgt een drietal voorbeelden. Het eerste, een spookverhaal, laat zien dat niet alleen wederkerende doden als spook beschouwd werden, maar dat ook elk beangstigend verschijnsel dat zich niet direct liet verklaren werd beschouwd als bovennatuurlijk, als spokerij, het werk van spoken of specifieke demonische wezens:

'k Heb dat wel eens horen zeggen, hoor! Dat was voor mijn tijd. Dat was op de Putse baan, omtrent de kazerne. Dat was daar allemaal eikenbos. En 's nachts om halftwaalf, halfeen, was 't daar net of het daar stormde. Dan sloeg dat hout al doormekaren. D'r stond een oude boerderij en daar waren ze met kettingen aan het rammelen. En er woonde niemand. Als ze gingen kijken was 't allemaal weg. En ze waren nog geen honderd meters ver, of het was er weer.

'Tussen twaalf en een, is alles op de been' – dan deugde het niet, zei men overal in Nederland.

Het tweede voorbeeld is een heksensage. Algemeen verbreid was het geloof dat heksen zich konden veranderen in dieren, niet alleen in katten, maar ook in hazen; eigenlijk in elk dier, behalve in een lam, want een lam was het dier van Christus, de goede herder. Talloze sagen getuigen van dit geloof en ook van het geloof dat als een heks in diergedaante werd verwond, ze, als ze weer de mensgedaante had aangenomen, dan aan deze wond herkend kon worden. Heksen in hazengedaante konden alleen geschoten worden met een zilveren of een gewijde kogel.

Ik heb hier wel gehoord dat er een vent was die loerde op hazen. Hij had daar savooien [savooie-kool] staan. En daar kwamen veel hazen. Dat was met de sneeuw te zien. Hij zegt: 'Ik ga vanavond eens hazen wachten, dan hebben we ook iets in de pot.' 'Ge zijt zot,' zegt zijn vrouw, 'kom maar slapen, dat is veel beter!' 'Nee,' zegt hij, 'ik wacht op de haas!'

Daar kwam er een haas recht op een savooi af, maar hij liep weer weg. Dan twee, dan een stuk of vijf. Daar komt er een recht op die savooi af gelopen.

Hij zet z'n geweer aan z'n kop: Kets! Het gaat niet af. Weer een nieuw pistonneke [slaghoedje] erin gestoken. – Ge moet rekenen dat de geweren toen anders waren als nu. Ze moesten ze laden in de loop: kruit erin, dan aangestampt met een stokske, hagel d'r op. – Hij zet er weer een pistonneke op: Kets! Nu haalt hij een dubbeltje uit zijn portemonnee. Een zilveren geldstukske, dat is altijd gewijd, raar hè. Hij laat het in de loop vallen.

Toen schoot hij. En de haas was weg. En toen gaat hij kijken en er was bloed op de sneeuw. Hij zegt: 'God weet, waar die haas zit!' en hij gaat snel naar binnen. Hij ging slapen, maar nu lag zijn vrouw met een doek aan haar oog.

Naast de grote, breed regionaal, landelijk of zelfs internationaal bekende tovenaars zoals Faust (zie: Waardenburg) waren er ook overal kleine, plaatselijk of in een kleine geografische ruimte bekende tovenaars. Mensen, meestal mannen, met buitengewone krachten die die ten goede of ten kwade gebruikten, maar gewoonlijk vooral om hun kunnen te demonstreren. Men had het niet zo op ze. Dat ze meer konden dan brood eten kwam niet vanzelf; daar moest de kwade wel mee te maken hebben. Ze kunnen vrouwen hun rokken laten afvallen, kunnen soldaatjes of aardmannetjes (kabouters) uit de haard laten komen, en speelkaarten een drankfles laten halen – dat soort werk. Ook in Ossendrecht had men zo iemand: Keeske Komedie. Vriendts vertelde onder andere het volgende over hem:

Keeske Komedie, die stuurde schoppenboer om een fles jenever. Als wij in de keet zaten – dat waren van die rieten keten –, dan vertelden we zo het een en ander. Nu zegt er iemand, tegen een die voor de eerste keer binnenkwam: 'Ik wed om een kast bier dat gij dat niet kunt: schoppenboer om een fles jenever sturen.'

'Dat kan niemand,' zegt die vent, 'ik geef twee kasten bier als er een is die dat kan.'

'Nu, dan zal ik hem sturen,' zegt Keeske Komedie. 'Ge geeft die kaart en dan kunt ge het duidelijk zien.' Hij zegt tegen de keetvrouw: 'Vrouw, zet de deur open!' Hij had de kaarten vast en de schoppenboer springt eruit en door de keet, precies als een puit [kikker]. Dan gaat hij naar buiten en een paar minuten naderhand komt hij binnen. Hij sprong maar tegen die fles aan en die fles rolde maar, naar Keeske Komedie.

Hij zegt tegen die kerel: 'Nu moogt ge drinken.'
En die kerel wilde er de stop af doen, maar hij kon hem er niet af krijgen. En het was maar een kurken stop. En die fles was vol. (VdK)

Ravenstein (gem. Oss)

JACOBUS VAN DER SCHLOSSEN

In de zeventiende eeuw waarde er in het land van Ravenstein een roversbende rond die de Zwarte Bende werd genoemd. Het waren zwartmakers: voordat ze er 's nachts op uittrokken om te gaan roven, maakten ze hun gezichten zwart met roet. De naam van de roverhoofdman was Jacobus (Cobus, Kobus) van der Schlossen. Volgens de overlevering had hij een pact met de duivel gesloten, zodat hij ongrijpbaar was.

Op een dag stuitte een patrouille van gerechtsdienaars in de bossen van Slabroek op de roverhoofdman. Jacobus zette het op een lopen, met de gewapende mannen op zijn hielen. Plotseling

Jacobus van der Schlossen steekt een mes in de tafel van de herbergierster.
Tekening van Ger Janssen uit 1981.

sprong hij een ven in. De gerechtsdienaren wachtten tot Jacobus weer bovenkwam, het geweer in de aanslag. Maar hij kwam niet boven. Met de tovermacht die de duivel hem had gegeven, was hij in een bies [een waterplant] veranderd. Omdat het water wel borrelde [dialect: 'brobbelen'] werd de plek de Brobbelbies genaamd. De gerechtsdienars vertrokken onverrichter zake.

Op een nacht had Jacobus van der Schlossen ingebroken in een woning in Ravenstein. Toen hij met zijn buit vertrok, begon er een hond te blaffen. Jacobus zette het op een lopen, maar kwam moeilijk vooruit op de kinderkopjes van Ravenstein. Toen hij een wagen met zakken meel voorbij zag rijden, sprong hij snel achterop. In een van de stadspoorten werd de wagen uitgebreid gecontroleerd, maar ze konden Van der Schlossen niet vinden. Ditmaal was hij er door zijn duivelskunsten in geslaagd om zich te veranderen in een zak meel, en kon hij zo ontsnappen.

Een andere keer dat justitie hem op de hielen zat, veranderde Jacobus van der Schlossen zich in een treurwilg. Niemand kon hem meer vinden. Een boer, die wel wat verbaasd was over de nieuwe treurwilg, nam er verder geen nota van en waterde tegen de boom. Toen de kust eenmaal veilig was, veranderde Jacobus weer in mensengedaante. Maar hij moest wel met natte schoenen naar huis.

Ondanks zijn criminele daden is Jacobus van der Schlossen in de volksverhalen mede door zijn ongrijpbaarheid voor het gezag uitgegroeid tot een lokale Robin Hood. Bovendien hechte zich, net als aan de achttiende-eeuwse Noord-Hollandse rover Platte Thijs, ook aan Jacobus van der Schlossen de sage waarin hij een arme weduwe uit de nood hielp. De weduwe kon de huur niet betalen aan de huisbaas. Hierop leende Jacobus haar het verschuldigde bedrag. Toen zij het geld aan de huisbaas had betaald, werd deze vervolgens beroofd door Van der Schlossen. Vervolgens vertelde hij de weduwe dat ze hem niet terug hoefde te betalen (vgl. Purmer).

Toch hebben ze hem uiteindelijk te pakken gekregen. Dat is te 'danken' aan de vrouw van een der herbergiers uit Ravenstein.

Daar kwam Van der Schlossen binnen.

'Vrouw,' zei hij, 'zie je dit mes?'

'Ja,' zei de vrouw.

'En zie je dat ik het nu openmaak?'

De vrouw knikte.
 ‘Kijk nu eens goed wat ik doe,’ zei hij weer en hij stak het mes in het tafelblad.
 Dat deed hij met zo’n kracht dat het heft natrilde.
 ‘Ik blijf hier slapen,’ zei hij, ‘en jij blijft hier en houdt het mes goed in de gaten! Als het gaat trillen en zoemen, dan moet je me wakken, want dan zitten ze me op de hielen!’
 ‘Ja,’ beloofde ze.
 Maar haar slaap was groter dan haar angst.
 Midden in de nacht begon het zakmes te trillen en te zoemen. Het maakte me toch een kabaal!
 Toch was het niet hard genoeg om de vrouw wakker te krijgen.
 Van de herrie werd Van der Schlossen zelf wakker, maar toen was het te laat!
 De richterbode stond al voor zijn bed!
 Toen was het geen kunst meer om hem te arresteren.

Alle bovengenoemde sagen zijn pas in de twintigste eeuw opgetekend, al zullen sommige mondeling al langer hebben gecirculeerd.

Jacobus van der Schlossen heeft echt bestaan. Hij was rond 1659 in of bij Breda in een boerengezin geboren als Jacobus Verbosch. Na de dood van zijn vader werd hij naar zijn stiefvader Van der Schlossen genoemd. Tussen 1672 en 1697 diende Jacobus als huursoldaat in verschillende legers. Als ex-soldaat sloot hij zich vervolgens aan bij een bende zwartmakers, die (met zwart gemaakte gezichten) het platteland van het Land van Ravenstein met roverij onveilig maakte. Auteur Reggie Naus verklaart: ‘Van der Schlossen was een flamboyant persoon. Hoewel hij geen ambacht verrichtte en niets van zijn ouders had geërfd, had hij altijd zakken vol geld. Hij hulde zich in dure kleren. In Ravenstein werd hij gezien in een fraaie blauwe mantel en een zwarte, gekrulde pruik. [...] Wanneer hij alleen was, reed hij te paard, met dure laarzen en sporen en gewapend met twee zakpistolen.’ De bende schuwde het geweld niet, en veel slachtoffers durfden geen aangifte te doen uit angst voor represailles. Door verscheidene getuigen werd Van der Schlossen later aangewezen als de leider van de Brabantse tak van de Zwarte Bende (de beruchte rover Sjakoo was een tijdje aangesloten bij de Gelderse tak van de Zwarte Bende; zie: Amsterdam). Van der Schlossen werd uiteindelijk in mei 1695 opgepakt in Uden en vastgezet in het (thans verdwenen) kasteel Ravenstein, waar hij ook werd verhoord. Een van de eerste vragen van de aanklager suggereert dat er al volksverhalen de ronde

deden, namelijk: ‘Hebt u een pact met de duivel?’ Van der Schlossen ontkent iets met de duivel of hekserij te maken te hebben (ook de achttiende-eeuwse bende van de Bokkenrijders werd van een pact met de duivel verdacht; zie: Sweikhuizen). De meeste van zijn criminele activiteiten bekende Jacobus uiteindelijk zonder dat er marteling aan te pas hoefde te komen. Op dinsdag 5 juli 1695 werd hij in Velp in het openbaar terechtgesteld. Eerst maakte de beul het gezicht van Van der Schlossen zwart, als vernerding van de voormalige zwartmaker. Daarna werd hij geradbraakt en onthoofd. Vanwege de bekentenis kon Jacobus rekenen op clementie: normaal gesproken werden bij radbraken eerst alle botten gebroken, maar Van der Schlossen werd met één klap op het hart gedood. Na de onthoofding bleef zijn lichaam op het rad liggen om te vergaan, terwijl zijn hoofd op een spies werd gezet. Volgens de overlevering zijn er twintigduizend mensen naar de executie komen kijken, maar dit aantal zal met een korteltje zout moeten worden genomen.

Op YouTube zijn verschillende korte documentaires over Jacobus van der Schlossen te vinden, die niet allemaal zijn uitgezonden op televisie. De producties zijn steeds tot stand gekomen in samenwerking met journalist en lokaal historicus en volksverhalenverzamelaar Reggie Naus, die regelmatig over Van der Schlossen heeft gepubliceerd, onder andere in het boek *Zwartmakerij in het Land van Ravenstein*. Naus heeft de volksverhalen die de reguliere provinciale bundels nooit gehaald hadden aan de vergetelheid ontrukkt en is thans de meest actieve verspreider van de sagen. Naus zou graag zien dat het gebied rond Slabroek een tweede Sherwood Forest zou worden, waarin Jacobus van der Schlossen gelijk Robin Hood als een toeristische attractie zou worden uitgebaat, met bordjes bij de plekken waar de sagen zich afspeelden en merchandise in de winkels. (TM)

Rijsbergen (gem. Zundert)

DE KATTENDANS

De kattenkuil placht vroeger een wat vervaarlijke kuil te zijn, en geen wonder, want ze hebben daar steeds veel mee bij de kladden gehad. Als je er overdag langs gaat, dan zie je niets, maar als je er 's nachts om twaalf uur voorbijkomt, dan zit de hele kuil vol katten, die er de kattendans houden. Die katten houden elkaar allemaal aan de poten vast en dansen dan in de rondte. En als ze je zien,

Kattendans. Illustratie van K. Doudelct, 1898.

dan komen ze naar je toe en trekken je in de kuil en dan moet je meedansen.

Daar is nog eens een vent voorbijgekomen die dronken was. De katten pakten hem vast en ze dansten met hem in de kuil, en omdat hij zat was, kon hij er niet meer uit en moest hij levend in de kuil verzuipen.

Op een keer kwam er 's nachts een slachter voorbij. Toen hij voorbij de kuil liep, kwamen er ook verschillende katten tevoorschijn: ze sprongen voor hem en achter hem, maar de slachter had zijn grote slachtmes bij zich en hij begon met dat mes te hakken, maar hij kon er geen een raken. Toen ging hij op de loop en hij was blij dat hij ervan af was.

Op een andere keer kwam de oude Kees Kuik, een broer van Kees Kuik z'n vader, erlangs. Dat was een vent die niet bang was, en hij durfde, zei hij, gerust langs de kattenkuil te gaan. Nou, hij ging er 's nachts naartoe en toen hij er was, zag hij ik weet niet hoeveel katten, die elkaar allemaal bij de poten vasthielden en in de rondte dansten en ze zongen allemaal:

'Haand oan haand, poot oan poot,
en Kees Kuik möt in de sloot.'

Maar Kees had 't er niet op en ging op de loop, en hij moest hard lopen om de katten voor te blijven, die hem allemaal achternakwamen; maar hij bleef ze toch voor. Kees Kuik ging later niet meer langs de kattenkuil.

Sommigen zeggen ook dat de katten soms een bundel stro in de kuil in brand steken en er dan allemaal rond gaan staan dansen. Nu vandaag hoorde je daar niet meer van; nu gaan de mensen er gerust voorbij; maar vroeger, toen zou er 's nachts niet makkelijk iemand voorbij zijn gegaan.

Hoewel er in het Nederlandse sagenmateriaal bij de meeste streken wel kattendansen zijn aangetroffen, kwamen ze bijzonder vaak en ook langer voor in Noord-Brabant. In de verhalen erover zijn verschillende stadia te herkennen. In eerste instantie was 'kattendans' een aanduiding voor een plaats waar katten dansten. 'Op de kring of het pad rondom deze zeldzame plaats groeit naar men beweert nooit iets, en de grond is er altijd kaal en hard,' aldus de onderwijzer Petrus Norbertus Panken (1819-1904). 'Ze wisten vroeger ook: een kattendans, dat was een ronde cirkel. Dat werd verteld door mannen die vroeger kwamen buurten, dat was vroeger gebruik,' tekende verzamelaar Kooijman een eeuw later op in Langeweg. Het heette dat in Strijp zesenvijftig katten de kattendans deden in de buurt van het Dieprijt. 'Er is hier een perceel dat de kattendonk heet,' zei een landbouwer uit Moergestel in 1967. 'Daar waren vroeger katers aan het dansen.' Verhalensamelaar Sinninghe concludeerde zelfs in 1933 over Noord-Brabant dat 'elk dorp zijn kattendans' had.

De wat meer gecompliceerde verhalen hadden de ontmoeting tussen de katten en een voorbijganger tot onderwerp. Men probeerde ze weg te slaan, wat gewoonlijk niet lukte, zoals in de bovenstaande tekst uit 1882. In Dongen kwam een rietdekker 's avonds terug naar huis langs 't End op Tilburg. Wat springt er toch, dacht hij, en daar zag hij een hele partij katten, die dansten en sprongen maar rond hem. Deze katten konden ook praten. In een ander verhaal uit Langeweg gaat een man de katten bespieden:

Om precies twaalf uur waren de katten uit de omtrek daar en toen begon de dans onder leiding van een grote, rooie kater. Ze dansten allemaal in een kring. Die man kwam tevoorschijn, maar de

katten dansten rustig door. Hij kon zijn ogen niet geloven. Hij wilde de katten eens weggagen met een stuk hout. Hij sloeg de aanvoerder, de rooie kater en hij riep: 'Dat is één!' Maar die kater zei: 'Wat is één?' Weer sloeg die man naar de kater en hij zei: 'Dat is twee!' Maar de kater zei: 'Wat is twee? En wacht je voor de derde keer!' Toen keek die kater op een rare manier naar de man en die ging ervandoor zo hard hij kon.

Daarbij plachten de katten gelijksoortige rijmen op te zeggen, of zelfs te zingen, als ze in Rijsbergen deden, zoals: 'Koke Schel moet in de sloot', of: 'Giel is dood.' In het kattenbos in Berlicum noemden ze eveneens de naam van de man die hen stoorde: 'Hier komen de katten aangedanst, poot in poot, hand in hand, goeienavond Van Zandvoort.'

In de wat oudere verhalen vierten de katten feest en bieden ze de man die 's avonds in hun midden verzeild is geraakt een beker wijn aan. In een voorbeeld uit Berg-eijk is die beker van zilver, met de naam van de eigenares erin gegraveerd. Zodra de man de beker opheft en op de katten toost, verdwijnen ze. Hij blijft dan achter met de beker en moet later beloven de naam van de dame niet te verraden. Een wat jonger verhaal uit Gemert gaat over een sleutel die op de weg blijft liggen en later wordt terugggevraagd door twee deftige dames in een koets.

Deze groepen katten zijn te onderscheiden van de individuele in een kat veranderde toverende buurvrouw; over de katten in de dans werd nooit verteld dat ze iemand betoverden en bij name genoemde heksen namen nooit deel aan de kattendans. In historisch opzicht zijn de be-grippen ook gescheiden (zie: Katwijk); slechts tijdens de vervolging van toveressen werden ze kortstondig gecombineerd, en zo hier en daar is er nog enige weerslag van te vinden in het volksverhalenmateriaal. In plaats van betoveren sleepten de katten in de kattendanssagen hun slachtoffers eerder mee en dwongen hem mee te dansen (en als ze niet de kuil uit konden komen, gingen ze dood). Dat zal het gevaar geweest zijn waar de mannen voor op de loop gingen. Het betrof vrouwen van wie gedacht werd dat ze zich buiten de mannelijke machtssfeer bevonden, en hoewel in de verhalen de ontmoeting tussen man en vrouw(en) doorgaans wordt onderbroken, is er wel degelijk een erotiserende ondertoon aanwezig. Omdat de vrouwen machtiger zijn, dienden de verhalen als waarschuwing voor mannen die 's nachts nog aan de wandel waren.

In 1941 vertelde een rustende, omstreeks tachtigjarige landbouwer uit Rijsbergen het aldus aan verzamelaar Sinninghe:

De toverheksen hadden een regering met een kattendans. Dan kwam er 's avonds in het donker een kat bij je zitten. Hij liep rond je en als je ernaar schopte of sloeg, dan kwam er een partij katten rond je gedanst. En dat was allemaal te doen om-trent Walstijn en daar waren de burenen en de andere mensen allemaal bang voor. (WdB)

Rosmalen (gem. Den Bosch)

BIJEN MAKEN EEN KERK VAN WAS

In 1933 noteerde volksverhalenverzamelaar J.R.W. Sinninghe in zijn *Noord-Brabantsch sagenboek* een legende over de bouw van het klooster Mariënwater. In licht gemoder-niseerde vorm verloopt het verhaal aldus:

Te Koudewater onder Rosmalen woonde in 1434 Peter de Gorter, die landbouwer en tevens imker was.

Voor zijn bijen had hij alles over, zodat hij vaak midden in de nacht opstond om naar zijn korven te kijken.

Op zekere nacht hoorde hij in de bijenstal niet het vertrouwde gonzen, maar een zoete muziek, als het zingen in de kerk. Dit geluid kwam uit een van de korven, en door nieuwsgierigheid gedreven keerde hij die korf om.

Hoe groot was zijn verwondering toen hij daarin een kerkje met twee kloosters zag, door de bijen uit was gemaakt.

's Morgens vertelde hij aan de pastoor wat hij gezien had. Deze en vele anderen vonden de bijenkorf zo als Peter het hun beschreven had. Weldra verspreidde zich het gerucht van dit wonder heinde en ver, en onder de velen die naar Koudewater kwamen, was ook een rijke weduwe uit Holland, Milla van Kampen.

Nauwelijks had ze het kerkje en de kloosters van was gezien, of ze begreep dat dit de plaats was waar God een dubbelklooster wilde gebouwd zien.

Ze kocht land van Peter de Gorter en liet er een mannen- en vrouwenklooster van de orde van de Heilige Brigitta op bouwen, en het hoogaltaar van de kerk werd gezet op de plaats waar de bijenkorf gestaan had.

In 1444 was het klooster Mariënwater gesticht en Milla van Kampen werd de eerste abdis.

Na de Vrede van Munster (1648) werden de gebouwen van het 'Koudewatersklooster' op last van de Staten gesloopt en de goederen tot domein verklaard.

Als bron voor deze legende noemt Sinninghe de *Kerckelycke geschiedenissen in onse Nederlanden van Dionysius Mudzaerts (1578-1635)*, gedrukt te Antwerpen in 1622 – dus een kleine twee eeuwen na de stichting van het klooster, en luttele jaren vóór de sloop. De thans oudst bekende getuigenis stamt echter al van kort na de stichting van het klooster. De legende wordt in 1501 beschreven door abdis Marie van Oss (ca. 1430-1507) in haar onlangs teruggevonden Latijnse kroniek over de Orde van Sint-Brigitta van Zweden. Rond 1447 moet zijzelf op zeventienjarige leeftijd als non zijn ingetreden in Mariënwater te Rosmalen – en dat is slechts drie jaar na de stichting van Maria ad Aquas Frigidas (Maria van het Koude Water).

Er bestaan wel meer legenden waarin dieren in feite aanduiden waar een kerk of klooster gebouwd moet worden (zie met name Nijland). Dit zijn echter vaker ossen, koeien, stieren of paarden; bijen zijn wat minder gangbaar (over bijen wordt wel soms verteld dat ze kunnen praten of zingen tijdens de kerstnacht (zie: Zalk), dus een connectie met religie is aanwezig). Het motief is al wel oud: over de tempel van Delphi werd al verteld dat deze eerst door bijen uit was gemaakt was. Als christelijk motief kennen we het sinds de twaalfde eeuw. De legenden vormen een rechtvaardiging (vaak: achteraf) voor de bouw van een klooster of kerk. De verhalen leggen vooral getuigenis af van het geloof dat simpele dieren instinctief of 'van nature', voor het 'ware geloof' kiezen. Deze dieren bevestigen op hun beurt dan weer de juiste keuze van de gelovigen. (TM)

Steenbergen

FLODDER

Nog maar weinigen in Bergen op Zoom en 't omringende zullen de betekenis weten van deze twee, vroeger hier onder de buitenmensen zeer populaire uitdrukkingen: 'Hij moet de Flodder dragen' en 'Hij is van de maar bereden'. Een nu [1926] bijna tachtigjarige, in de Heen bij Steenbergen geboren, die als kind en jonge man de nog bestaande boerenhoeve De Plas aan de Lindekensdijk bewoonde, heeft me uit eigen ervaring de betekenis ongeveer aldus verklaard.

't Was nog in de tijd, nu 'n kleine zeventig jaar geleden, toen in de gewone plattelandsherbergen een borrel, het zogeheten 'kappertje', niet meer dan drie hele centen kostte. Accijns op gedistilleerd was nog voor de toekomst weggelegd en van 'verlof' of 'vergunning', door 'n burgerlijke wet noodzakelijk gesteld, waren de herbergen nog vrij. Al was er destijds geen geld onder de boeren, 't wilde nog niet zeggen dat ze minder graag dan in onze dagen hun dorstige lever met de nodige jenevertjes, brandewijntjes of biertjes laafden. Een geluk voorzeker dat in die dagen aan dorstigen zo overvloedig de gelegenheid om in te nemen werd geboden, want de kroegskes waren toen legio.

Zo onder andere hield zekere Jan Ellemoes een herberg waar 'de slimme vos' uithing, aan de zogeheten 'Pieters Rond Uit', een gehucht bij het eind van de Lindekensdijk tegen Steenbergen. Ja, die Lindekensdijk! Over heel die dijk, van de Koevering af, vooral aan het zogeheten 'Platte End', daar kon 't toch destijds in de late avond vaak zo onveilig zijn. Menigeen die dan bij dichte duisternis over de dijk kuierde, voelde zich onverwachts door de duivel (de 'Flodder') aangegrepen, die z'n klauwen om de schouders van z'n slachtoffer legde en zich zo verder liet dragen in al z'n zwaarte. Doodvermoed van inspanning en drijfmat van transpireren (???), kwam dan degene die 'den flodder dragen moest' thuis aan.

De enige manier, om van de 'flodder' vrij te komen, was: bij 't uitkleden de kousen 'kruiselings' over elkaar te leggen. Deed-ie het niet, dan werd-ie vast en zeker 'van de maar bereden', dat wil zeggen hield de duivel h'm heel de nacht in z'n macht en wezen de volgende dag de boeren in de buurt naar zijn uitgemergeld bleek gezicht en heette 't: 'Die daar is van de maar bereden' (van de duivel bezeten). Daaraan geloofden jarenlang velen rond Steenbergen met besliste zekerheid. De feitelijke reden van dat zogeheten 'doodvermoed' thuishkomen 's avonds laat en bleek uitzien 's anderendaags? Een vaak vrij langdurig verblijf in De Slimme Vos, men begrijpt, 't was natuurlijk aan 't gebeurde niet vreemd!

Aldus H. Levelt uit Halsteren in 1926 (en de drie vraagtekens staan er zo in het origineel). Is dit een staaltje van de eigenlijke ervaring wegdeneren – want waarom zou iemand niet iets op zijn rug kunnen hebben gevoeld?

Bovendien blijft onduidelijk waarom het middel tegen de nachtmerrie zou helpen tegen de flodder. De laatste besprong immers wandelaars buiten, het liefst bij nacht en ontij; de mare bezocht lieden in hun bed. En de flodder (een profane plaaggeest) en de duivel (een christelijke demon) waren natuurlijk geheel verschillende figuren, evenals dat duivelse bezetenheid iets anders was dan het door de nachtmerrie bereden zijn (wat weer wat anders was dan een enge droom hebben). Toch kan de duivel wel degelijk dienstig zijn om de verschillende figuren beter te begrijpen. Hij stond namelijk voor alles wat buiten de gebruikelijke kaders viel en in die zin zijn de nachtmerrie en de flodder dus ook op te vatten.

De flodder behoorde tot de zogeheten opwippers; in feite was het de gangbare naam voor de opwipper in het noordwestelijke deel van Noord-Brabant. Opwippers sprongen mensen op hun rug, lieten zich een eind meedragen en deden ondertussen van alles. Verzamelaar Sininghe meldde bijvoorbeeld dat 'te Lepelstraat en te Halsteren likt hij bovendien nog degene die hem moest dragen in het gezicht'. De meest hier toepasselijke betekenis van het werkwoord 'flodderen' is 'vleien', of 'flikflooiën', en dat is precies wat de flodder deed. Het beest is gerangschikt als een kwel- of een plaaggeest, maar is mogelijk beter te begrijpen als een mens (denk aan een homoseksuele man), zoals ook de opwippende weerwolf dat was. Dieren sprongen mensen nu eenmaal niet zo makkelijk op de rug en dat de rurale belevingswereld bevolkt zou zijn geweest door allerlei niet-menselijke demonen is voornamelijk een constructie van volkskundigen. Een hondenuiterlijk van de opwipper doet niets af aan zijn mogelijke menselijkheid, want ook weerwolven vermoonden zich en volgens anderen, in dit geval schooljongens, was de flodder 'net een kalf', en wit. Wat voor een dier het was, deed er in feite niet zo toe en als het inderdaad om een man ging, werd voornamelijk diens dierlijke gedrag benadrukt.

De volgende drie teksten werden in 1942 door Sininghe verzameld in respectievelijk Bergen op Zoom, Breda, en Sint-Willebrord. Behalve dat de flodders achter op personen sprongen, of wilden springen, en hun zodoende angst aanjogen, meldden zijn informanten eigenlijk te weinig details om er verder veel uit te kunnen opmaken. Anders dan bij de opwippende weerwolf, zijn er geen verhalen genoteerd waarin een flodder ontmaskerd werd, terwijl het toch hetzelfde beest betrof onder een andere regionale naam. Dat zou aan oppervlakkig onderzoek kunnen liggen.

M'n tante zaliger die wist van de flodderduivel, die kwam de mensen op de rug gevallen en dan moeste lopen en lopen, dat ge er eindelijk van bevrijd werd.

Op het Kromlaantje (in Kruisland), onder het vlondertje, huisde een flodder. En die flodder dee' in 't algemeen niks, maar als je daar over dat vlondertje liep, dan kwam-ie te voorschijn en zei altijd maar:

'Da' lapke past hier op.
En da' lapke past daar op.'

En een keer dan had 'em de veldwachter 'ns willen vangen, maar toen was de flodder boven op zijn nek gesprongen en de veldwachter was doodsbenauwd op de vlucht geslagen.

Bij ons in de straat lag 'n grote, zwarte, rauwe hond, zo groot als een ezel: de flodder. Daar heb ik me bijna mee doodgelopen. Een uur of elf, twaalf in de winter was ik aan het bezems maken geweest en ik ga naar huis, en toen zag ik 'm daar, waar nou Jan van de Roepert woont, toen dat huis van de Jure. Daar lag-ie net in mekare als de krol-does [een doeshond met krulhaar]. Toen ik voorbijliep, sprong-ie omhoog en ik liep wat ik lopen kon. Er zijn er meer die hem gezien hebben. (WdB)

Tilburg

WINUS MONKELS

Meer dan vierhonderd jaar geleden hield zich op de zompige gronden van De Hasselt bij Tilburg de struikrover Winus Monkels schuil. Elke avond kroop hij uit zijn donkere hut en wachtte hij in de struiken of er onfortuinlijke reizigers langs zouden komen. Met zijn scherpe dolk maakte hij tovertekens in de lucht. Als er mensen langskwamen, stak hij ze dood en beroofde hij ze van hun geld. Op een avond overviel hij een vrome edelman, die de bescherming van Maria genoot. Winus Monkels had zijn arm al om de keel van zijn slachtoffer, toen er plots twee sterke mannen verschenen. Het waren twee aartsengelen, die gezonden waren door Maria. Winus Monkels sloeg in paniek op de vlucht en liep pardoes het moeras in. Daar zonk hij vier meter naar de diepte en ver-

Pentekening van Jan Hul uit 1938 van Maria als beschermvrouwe op een gedempt stuk moeras. Op de achtergrond zijn de kapel, Winus Monkels en een van zijn slachtoffers te zien.

dronk. Uit dankbaarheid voor zijn redding keerde de edelman later terug met vijfhonderd gouden dukaten. Hiermee betaalde hij de boeren om het moeras te dempen en een kapel te bouwen ter ere van Maria. Boven op de schedel van die schavuit Winus Monkels. Zolang de kapel zich vulde met devote mensen, kon er niets gebeuren. Maar in later tijd speelde Winus onder één hoedje met de duivel, en de kapel verviel in 1743. Het protestantse bewind liet de kapel nu ombouwen tot een weverswoning. Maar vanaf dat moment zag Winus Monkels zijn kans schoon en begon te spoken. In 1754 nam Lauw Jonkers uit Oisterwijk zijn intrek als wever in de woning. Hij hield het er precies twee weken uit. Ondanks alle inspanningen aan het weefgetouw, kreeg hij geen meter stof geweven. Hij kalkte 'In de groote miserie' boven de deurpost en verdween spoedig. In 1794 verbouwden de calvinisten het wevershuis tot kroeg. Winus Monkels spookte er iedere avond. Op de eerste avond zweefde de schalmei van Peer Grynt het raam uit. Hij liet de snaren van de viool van Joris Borre springen. Het bier liet hij naar zeepwater met zout smaken. En de vrouwen kregen van Wi-

nus regelmatig onverwachts een klap in het gezicht. Het duurde niet lang of de kroeg stond weer leeg. De calvinisten erkenden dat de plek behekst was. Toen de Fransen Brabant waren binnengetrokken, herstelden zij de kapel in 1795 in zijn oorspronkelijke functie. Sinds de Maria-devotie hersteld is, kan Winus Monkels er niet meer spoken. Winus ligt zich hierom in het moeras nog altijd te verbijten.

Dit is een iets verkorte en gemoderniseerde weergave van de legende zoals die in 1938 is verteld door de katholieke schrijver Jehan Kuypers (1907-1983) in zijn boek *Lieve Vrouwkes van Brabant of Eenen kranen van Maria-legenden*. In de gangbare volksverhalenboeken is deze legende niet terug te vinden. De vertelling is pas aan een tweede leven begonnen op internet, waar het verhaal her en der te vinden is, en waarbij de versies toch telkens weer teruggaan op Kuypers. In het najaar van 2005 verfilmde de NCRV de legende van Winus Monkels voor het programma *Willem Wever*.

De kapel aan het Hasseltplein zelf is waarschijnlijk een eeuw ouder dan de schrijver beweert, en stamt uit het midden van de vijftiende eeuw. Tussen 1743 en 1794 is de kapel een woonhuis geweest. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Tilburg, dat ook op de begeleidende pentekening van Jan Hul staat afgebeeld en voorwerp van devotie is, is veel recenter en stamt uit 1796.

In de legende zijn belangrijke rollen weggelegd voor Maria en een tweekant aartsengelen. De twee sterke mannen die de gelovige edelman beschermen tegen de rover Winus Monkels, zijn van hogherhand gezonden engelen geweest. Het is eigenlijk een verhaal in een verhaal, dat gelijkenis vertoont met het verhaal van de Engelenwacht: een belangrijk (gelovig) persoon wordt behoed voor een moord, omdat er tijdig engelen verschijnen die dat verhinderen (zie voor de gangbare versie Middelburg, waar de engelen voor de beschermde onzichtbaar blijven).

In 1930 had Willem van Mook (1893-1982) in een folkloristisch-historische beschrijving van de kapel al een oorsprongsgeschiedenis vastgelegd, die de inspiratiebron zal zijn geweest, en hierop neerkomt: een edelman die op het punt stond vermoord te worden in de moerassen bij Hasselt, riep Maria aan. Prompt kwam er hulp opdagen en werd hij gered. Uit dankbaarheid liet de edelman de 'kapelle ter Hasselt' bouwen; zijn twee redders stelde hij aan als kapelbewaarders. De redders waren in dit verhaal dus geen engelen. Van Mook ontleende dit verhaal aan een novelle van Frank Klaroen –

een pseudoniem van Willem van Mook zelf. Naast dit verhaal kwam hij ook nog met twee alternatieve oorsprongsgeschiedenissen. In beide verhalen wordt de kapel gebouwd nadat er een Mariabeeld is gevonden, hetzij rond 1500 in de katholieke periode, hetzij in 1576, toen de geuzen na plundering van een andere kerk het Mariabeeld er neergooiden.

Vooraf voor katholieken is de legende een aangename en contrareformatorische geloofsgetuigenis: de vertelling laat op geruststellende wijze zien dat God en Maria de katholieken gunstig gezind zijn en hen voor gevaar willen behoeden. Zolang de kapel een devotieele katholieke functie vervult, is de geest van de struikrover niet in staat om te spoken. In tijden dat men – bij wijze van spreken – aan de heidenen is overgeleverd, zien spook Winus en de duivel hun kans schoon. (TM)

Uden

ONZE-LIEVE-VROUW TER LINDE

In de eindeloze Peelvlakte, niet ver van het dorp Uden, stond een breedgetakte linde, die tegen zijn stam een Mariabeeldje droeg. De legende verhaalt dat het beeld uit dien boom is gegroeid.

Aldus geeft verzamelaar J.R.W. Sinninghe de legende kort weer in zijn *Noord-Brabantsch sagenboek*.

De voormalige heerlijkheid Uden, in het noordoosten van de huidige provincie Noord-Brabant, ligt in het Land van Ravenstein, dat vanaf het jaar 1324 tot aan de komst van de Fransen in 1794 beheerd werd door Duitse vorstenhuizen. Na de val van Napoleon (1813) werd dit land door het Koninkrijk der Nederlanden aangekocht en verkregen de bewoners het Nederlands staatsburgerschap.

Uit de jaren vijftig van de veertiende eeuw dateert het vroegste bericht over een afzonderlijke Onze-Lieve-Vrouwekapel in Uden. De eerste torenklok van de ongeveer terzelfder tijd (ter vervanging van een houten kerkje) gebouwde stenen kerk, de Sint-Petruskerk, werd bij de doop aan Maria gewijd. Voor zover een en ander duidt op een bijzondere Mariaverering bleef die beperkt tot de dorpsgrenzen.

Na de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik in 1629 werden de daar gevestigde kloosterlingen, kruisheren geheten, gedwongen de stad te verlaten, zij het met behoud van inkomsten uit hun bezittingen aldaar. Na een verblijf in Schijndel vestigden zij zich in 1636 voorlopig en in 1648, toen hun de terugkeer naar 's-Hertogenbosch

door het Staatse bestuur werd verboden definitief in Uden. Toen in 1658 hun bezittingen in de Generaliteitslanden werden geconfisqueerd, bleef er voor hen weinig anders over dan uit te zien naar een nieuwe bron van inkomsten. Ze zochten en vonden die in de plaatselijke Mariaverering: met een gerichte aanpak en de nodige energie moest daar iets meer van te maken zijn. In de Udense kapel stond een (noten)houten Mariabeeld dat aan de achterkant plat was, alsof het ruggelings was afgezaagd van het hout van de boom waaruit het als door een wonder zou zijn gegroeid. En die boom kon geen andere zijn dan de lindeboom naast de kapel (die het in 1710 zou begeven, maar, met een levensgroot Mariabeeld erin, zou voortleven op prenten, bedevaartvaantjes en devotieprentjes). De tekst onder een in 1697 vervaardigde ets van de lindeboom met beeld naast de kapel, omgeven door grote scharen van pelgrims, bevestigt de legende:

Een Lindenboom Vruchtbaer
Heeft Vruchten ons gegeven
De Linde groeijt
Een Maghet bloeijt
Ghij Moeder schoonder minne
Compt Pelgrom siet Voorwaer
De Vruchten van het Leven
Maria schoon
Met uwen Zoon
Ah staet in onze sinne.

Pelgrims die hun heil bij dit bijzondere beeld wilden zoeken bleven niet uit, evenmin als de eerste genezingen, wonderbaarlijk genoeg om al in 1667 officiële erkenning van kerkelijke zijde te vragen en te krijgen. Op alle mogelijke manieren hebben de kruisheren zich sindsdien ingespannen om de bedevaart naar Uden te propageren, niet alleen in hun eigen belang, maar ook in het belang van dorpingen en handelaren van elders. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd het aantal bedevaartgangers geschat op 30.000 per jaar. Na een inzinking ten gevolge van de staatkundige veranderingen rond 1800, die duurde tot het aantreden van koning Willem II in 1840, volgde opnieuw een bloeiperiode, deze keer durend tot de Tweede Wereldoorlog. Nog steeds is Uden een bedevaartsoord dat bezoekers trekt, zij het niet meer zo massaal als in vroeger tijden (vgl. ook Handel en Ommel). Een tegenwoordig wel in de Udense kapel in de liturgie gezongen lied van kruisheer J. Scheerder heeft als laatste strofe:

Links: Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw ter Linde dat in de kapel staat is in feite een replica. Rechts: Het originele beeld, dat normaal gesproken in de kluis bewaard wordt, maar hier voor de gelegenheid in de sacristie getoond wordt.

Hoe zullen wij U, Moeder zoet,
Voor al uw goedheid danken,
Die hoop en vreugd herleven doet,
Behoudenis der Kranken;
Steeds mochten wij in nood en pijn
Bij U bescherming vinden;
Verhoor ons, die uw kind'ren zijn,
O Lieve Vrouw ter Linde.

Heden ten dage bevindt zich in de kapel een replica, terwijl het originele madonnabeeld in een kluis bewaard wordt. Het geloof dat het beeld uit de lindeboom gegroeid is, wordt tegenwoordig niet meer actief verkondigd. (Marie van Dijk)

Veldhoven

GLOEIENDE SCHAPERS EN TINNEN SCHEPPERS

't Was op een mooie, zomerse morgen dat een schaapherder met zijn kudde schapen heen en weer drementelde, toen in de verte een wagen kwam aanrollen, achterin beladen met een grote kist geld. 't Was natuurlijk een militaire wagen en het geld diende om de soldaten die in de omliggende

dorpen waren ingekwartierd hun soldij uit te betalen. 't Was namelijk in de Franse tijd, in de jaren 1793 en 1794. Door het schokken van het voertuig in de diepe heisporen was de kist eraf getuimeld. Onze schaapherder had het gezien en de wagen was nog niet in de bossen van Knegsel verdwenen, of hij verborg de kist onder een hoop plaggen. De voerman bemerkte eindelijk het gemis der kist; haastig keerde hij terug en omdat niemand in de uitgestrekte heide te bespeuren was dan onze schaapherder, moest deze natuurlijk de kist in bezit hebben. Maar hij ontkent ten sterkste en bevestigde zijn woorden met de eed: 'Als ik de kist heb, dan mag ik lijden dat ik heel mijn leven lang hier in vuur en vlam mag ronddolen.' En zijn wens werd vervuld: heel zijn leven lang heeft hij daar in de omtrek als een gloeiende rondgekuierd. Later is hij nog eens bij zijn baas geweest, die op het 'Achtereind' woonde en Jan Fleerackers heette. De dienstmeid 'zat juist onder de koei', dat wil zeggen dat ze de koeien aan het melken was, toen zij de brandende scheper bemerkte. Van schrik 'kreeg ze er iets van'.

Deze sage heet opgetekend te zijn in 1930 door Cornelis Rijken, onderwijzer in Veldhoven (1861-1942). Hetzelfde verhaal, met inbegrip van de meid die ‘van schrik nog iets gekrège’ had, was al eerder gepubliceerd als afkomstig uit de omgeving van Rijsbergen. Iemand heeft het dus ofwel overgeschreven, ofwel letterlijk naverteld. Dat wil niet zeggen dat het geen bestaande traditie betrof. Een eerdere versie is al te vinden bij Johann Wolf, meegedeeld door de letterkundige Eugène Edward Stroobant te Turnhout (1819-1889), waar een heer slechts zijn beurs verliest. De herder wordt door God gestraft, ‘en hij ontvlamde en brandde en moest dus veranderen en waart nog rond tot de dag van vandaag’, maar in die oorspronkelijk Duitse zin zitten zo veel onvertaalbare woordspelingen dat het een toevoeging van de redacteur moet zijn. In 1920 was verzamelaar Sinninghe een soortgelijk verhaal verteld te Breda, dan zich afspelend op de Galderse hei met een kist. Volgens een gids uit 1889 had de scheper op de Strijbeekse hei over zijn diefstal van een ‘valies’ gelogen. Hier vloog hij weer vanzelf ‘ineens’ in brand.

Bij overleveringen doen staatsgrenzen er meestal niet zo toe en even naar het zuidwesten, in de Antwerpse Kempen, was ‘de brandende schaapsherder’ de naam voor een gloeiende bol. In de jaren zestig van de twintigste eeuw circuleerde daar nog het verhaal over de koopman die ’s nachts de weg kwijtraakt en bij een schaapherder in Halebeke om onderdak vraagt. Als hij in slaap is gevallen ziet de herder dat hij een beurs bij zich draagt en wil hem stelen. De koopman wordt wakker en wordt in het daaropvolgende gevecht vermoord. De herder, die toch al slecht bekendstond, gooit het lijk in een put. Na een dag of vijf gaan de familieleden van de koopman op onderzoek; ze stuiten al snel op de her-

der. Die loochent evenwel alle beschuldigingen, ‘en sweerde zelfs dat waneer hij dese moord moest bedreven hebben, onze Lieve Heer hem mocht straffen in een lichte bol van vuur en vlam. Op dien ogenblik verscheen dan een lichte bol boven de put kuip, en was als een aanwijzing waar de herder het lichaam van de paardenkoopman hadt doen verdwijnen; zeder dien dag kwam regelmatig de brandende scheper op de put kuip deze plaats verlichten’ (zoals in 1965 opgeschreven door een molenaar in Vlimmeren uit de mond van zijn echtgenote). Dat was al honderd jaar lang zo te zien. Moordverhalen werden niet alleen mondeling doorverteld en opgeschreven, ook werden ze in ruime mate verspreid op pamfletten.

‘In deze streken is “de Gloeiige” algemeen bekend,’ schreef de hoofdonderwijzer te Zeelst, Jacques Cuijpers, al in 1889. Hij had het evenwel over een teruggekeerde dode die grenspalen had verplaatst of zich anderszins had bezondigd, niet over een man die ter plekke in een vuurman veranderde. Het zweren van een valse eed ‘bij de schepper hierboven’ was al een gegeven van een paar eeuwen oud. Die ‘schepper’ was in dat geval zowel het opgevoerd als een tinnen lepel die de eedafleggers onder hun hoofddeksel hadden verstopt. Daarbij hadden ze wat zand in hun schoenen gedaan, zodat ze ook nog konden volhouden op de juiste grond te staan. Letterlijk genomen was zo’n eed terecht, maar om het rechtvaardigheidsgevoel van de vertellers te bevredigen, moesten de schelmen toch later als gloeiende mannen terugkeren. Dit oudere verhaal kan van invloed zijn geweest op de gloeiende schaper: iemand kan op een gegeven moment van de ‘schepper’ een ‘schèper’ hebben gemaakt, en met redelijk succes.

Het idee van een gloeiend spook komt hoofdzakelijk in katholieke streken voor. Het zal dan ook direct samenhangen met opvattingen over het vagevuur, hoewel dat er nooit bij werd gezegd (vgl. Soest). Iemand naar zijn godsdienstige opvattingen vragen terwijl hij over ‘bijgeloof’ werd uitgehooft, ging volkskundigen te ver en bij de doodenkele keer dat er vermeld wordt dat de straf van hogerhand werd uitgedeeld, blijft het de vraag wiens stem nu precies wordt gehoord. Dat was ongetwijfeld die van de verteller of vertelster, maar op de achtergrond kan bijvoorbeeld ook de auteur van een moordverhaal te beluisteren zijn. Dat houdt in dat het niet zozeer de ‘bijgelovige mens’ was die wat hij zag personificeerde en in zijn repertoire van vertellingen opnam, als wel de katholieke gelovige die beleerd was over zonde en vagevuur. Deze overlevering werd levend gehouden doordat in moerasgebieden allerlei vuurverschijnselen voorkwamen, van vuurvliegjes tot en met bolbliksems.

Koets verliest geldkist. Tekening van W.F. Dupont, 1949.

Hierover werden dan ook weer aparte verhalen verteld, zoals dat over de man die zijn pijp aan een vuurman aanstak. Meester Rijken legde dit vast in een verhaal over de Boxe-hei (Boksheide), een gehucht bij Bergeijk, waar een landmeter zwoer: 'Zo waar als de schepper van hierboven sta ik hier op Weeboschen grond.'

Maar wat had hij gedaan? Hij had grond uit de akkers van de Weebosch in zijn schoenen gestrooid en een lepel (de schepper) onder zijn pet verborgen. Wegens schending van zijn eed moest hij als gloeiige elke nacht in de omtrek ronddwalen. Een boerenknecht ging op een late avond daarlangs en in de verte zag hij een man staan, die hij hield voor een van zijn vrienden. 'Toe, zeg Dikke, geef me 'ns wat vuur!' riep hij hem toe. En de dikke veranderde in een gloeiige en achtervolgde de boerenknecht.

De zwartgeblakerde hand was later nog op de deur te zien. (WdB)

Bart Versteeg alias Bartje Poep.

Werkendam

BARTJE POEP

In de omgeving van Werkendam kun je tegenwoordig nog de uitdrukking 'Ge denkt toch niet da'k Gekke Bartje ben?' horen. Deze Gekke Bartje is Bart Versteeg (1881-1970), alias Bartje Poep. De verhalen die aan deze grappenmaker werden gekoppeld, worden nog steeds verteld en bestaan uit verschillende soorten klassieke volksverhaal motieven. Die verhalen getuigen ervan dat er al langer een mondelinge overlevering was. Omdat er niet eerder een verzamelaar in de omgeving rondom Werkendam was langsgekomen werden de verhalen pas voor het eerst in het begin van de eenentwintigste eeuw opgetekend door Ruben Koman.

Enerzijds is Bartje Poep in de verhalen een 'leugenbaron', die grote vissen vangt (maar hij weet niet meer waar hij ze gelaten heeft), zoals we de verhalen van de baron van Münchhausen kennen, van de Fries Jan Hepkes Wouda (zie: Surhuisterveen), Jan van der Deen uit Groningen of van de Aalsmeerder Hannes van Elk. Anderzijds is hij een *trickster*, zoals Tijn Uilenspiegel, die zijn vrienden (of de buschauffeur) te grazen neemt. Bartje Poep is in sommige verhalen de domme man, die, volgens enkele hedendaagse vertellers, helemaal niet dom is, maar juist de dommerd speelt. Hij is in dit geval als het ware de slimmerik, die mensen (de Duitsers in de

Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld) voor de gek houdt, of die de mensen een spiegel voorhoudt.

In andere verhalen is Bartje Poep wel degelijk de *stupid man*. Hij leeft in een tijdperk waarin er veel verandert in de Nederlandse maatschappij en is wars van technische, industriële en andere ontwikkelingen die zich afspelen in de negentiende en twintigste eeuw. Zo denkt hij dat de televisie slechts spiegelbeelden vertoont, gelooft hij niet dat er mensen zijn geland op de maan (het moet de Noordpool zijn geweest), kan hij niet lezen (wanneer hij de krant op zijn kop leest zegt hij dat het Russische tekens zijn) en heeft hij angst dat hij van de foto valt en zijn nek breekt als een straatfotograaf een fotografische opname van hem maakt. Wanneer hij geld krijgt in het kader van de Noodwet Drees, gelooft hij dat hij wordt beetgenomen en dat hij al zijn bezittingen moet afstaan: 'Ik heb nog wel een paar centen in een oude sok, dalijk zeggen ze dat ik dat gehad heb maar dan moet ik uit mijnen sok, moet ik dat geld teruggeven.' Dat hij in de trein een toilet aantreft en zijn eigen ontlasting, inclusief zelfmeegebrachte po, niet mee hoeft te nemen naar huis, is hem ook vreemd.

Bart heeft in de verhalen moeite met de taal en haalt zinsdelen en namen door elkaar. Zo noemt hij advocaat Beukenkamp 'Kampenbeuk', vraagt hij om een dressoir als hij een directoire (onderbroek) voor zijn dochter moet halen, en vertelt hij eens de band te zijn op gereden, 'en toen klapte de stoep'.

In zijn leven al trok Bart Versteeg veel volksverhalen naar zich toe. Dit fenomeen staat bekend als *proto-ostension*. Hij verzong er ook veel verhalen bij, met zichzelf in de hoofdrol. De naam 'Bartje Poep' zou te maken kunnen hebben met ontlasting. Bart zou 'Poep' zijn gaan heten, omdat hij met zijn hoofd in de 'poepdoos' was gevallen, of omdat hij, voor hij ergens heen moest, zich altijd naar het toilet haastte. Er zijn enkele verhalen bekend over Bart in combinatie met ontlasting. Zo vertelden enkele mannen hem dat er iemand op hem stond te wachten met een mes bij het gezamenlijke toilet. Ze hadden een pop gemaakt met jas en pet en een mes in de hand. Uiteindelijk kwam Bart erachter dat ze hem voor de gek hadden gehouden. Hierop deed hij gis in de pot, en de deur van het toilet op slot. Toen de eerstvolgende de deur opendeed ontplofte het toilet, met poep en al. 'Poep' was echter ook een scheldnaam, onder andere voor bewoners van de oostelijke provinciën en voor seizoensarbeiders, waarschijnlijk afkomstig van het Duitse woord *Bube*. Misschien heeft zijn bijnaam hiermee te maken, al weten we dat niet zeker.

Kleinzoon Thijs Versteeg (* 1958), woonachtig in Woudrichem, vertelt de verhalen van zijn grootvader, Bart Versteeg, tegenwoordig nog steeds door. Deze verhalen zijn recent ook nog verteld in dorpen als Dussen en Nieuwendijk, vallende onder de gemeente Werkendam. Volgens de verhalen ging Bartje Poep zijn eigen verhalen op den duur ook zelf geloven. Voor elk verteld verhaal kreeg Bartje in het café een cognac met suiker, en zijn verhalen zouden bekend zijn tot in Canada en Australië. Zo gaat althans het verhaal. De vertelde verhalen nemen steeds groteskere, fantastische vormen aan. In het volksverhaalonderzoek kunnen we de verhalen van Bart Poep scharen onder de humoristische of grappige vertellingen. In de gemeente Werkendam worden de grappige avonturen toegeschreven aan een lokaal persoon, en worden in de verhalen lokale plaatsen genoemd om ze nog meer waarheidsgehalte te geven. Een aantal veel gehoorde Bartje Poep-verhalen gaat als volgt:

Het hooi (of het koren) stond op stapels op het land te drogen. Bartje hoorde (op de radio) zeggen: 'Het gaat in het midden van het land regenen.' Toen verplaatste hij de hooistapels vanuit het midden naar de slootkant.

Dit verhaal is ook in Overijssel en met name in Friesland veelvuldig opgetekend.

In de Biesbosch had Bart zijn horloge in het water laten vallen. Bart zette daarop een streepje op zijn schouder [variant: kraste met zijn knipmes een streepje op de boot]. Hij zei: 'Daar viel het horloge in het water... dan weet ik morgen precies waar ik moet zoeken!'

Dit volksverhaal is een variatie op een internationaal bekend verhaal. Het verhaal is reeds aangetroffen in de derde eeuw v.Chr. in China, en later in Arabië, West-Europa en Amerika. In Nederland is het verhaal onder meer opgetekend in Friesland en Groningen, en is een variant aangetroffen in een zeventiende-eeuws moppenboek.

Bartje liep met een zak (met aardappelen) op de rug van Werkendam naar Kille. Dan komt er een man met paard-en-wagen. De man stopt en zegt: 'Bart, wilt ge meerijden? Waar moet e naartoe?' 'Naar de Kil,' antwoordt Bartje. 'Stap 'r maar in hoor, achterop!' Bartje rijdt mee en de wagen stopt op de Kildijk. De voerman kijkt achterom en ziet dat Bartje nog steeds achter op de wagen staat, met de zak op zijn rug. Hij was niet gaan zitten en had de zware zak niet op de grond gezet.

In een andere versie van het verhaal houdt hij de zak nog steeds vast, omdat het anders te zwaar wordt voor het paard. Ook dit verhaal komt internationaal veelvuldig voor. Het basisidee, het dragen van een zak om een dier te ontlasten, komen we reeds tegen in de oude Griekse komedie *Ranae* van Aristophanes (405 v.Chr.). Het verhaal is later opgetekend in Perzië (in de dertiende eeuw), in Oost- en West-Europa, Australië en Amerika. In Nederland is het verhaal eerder in Friesland en Groningen opgetekend.

Bartje Poep vertelde volgens het verhaal eens:

Ik vluchtte voor de veldwachter. Hij wilde me pakken omdat ik aan het stropen was. Ik baggerde door een klein kreekje door den sloot heen. Ik ging naar die sloot en ik klauwde mijn eigen d'r uit, en ik voel iets in m'n hand. En wat denk u? Ik heb zo een kenijn in m'n hand. Dat kenijn heb ik de nek omgedraaid en toen ik thuiskwam deed ik m'n lieslaarzen uit, en wat denkt u, er sprong zomaar drie kilo paling uit!

Dit verhaal wordt in Werkendam ook verteld met Jan van den Heuvel (Jan de Leugenaar) in de hoofdrol, die echter in een eendennest grijpt en 'duimsenaal' (duimdikke aal) in zijn laarzen aantreft.

Bart is eens aan het polsstokspringen. Wanneer de stok breekt valt hij in het water en zitten zijn laarzen vol paling.

Dit verhaaltje komt onder meer voor in Amerika en Canada, China en Japan, Scandinavië, Duitsland en Vlaanderen. In Nederland is het opgetekend in Friesland, Groningen, Overijssel en Zeeland. Het vertelsel wordt vaak voorafgegaan door het motief van een jager die (per ongeluk) een vlucht ganzen aan zijn afgeschoten laadstok rijgt (zie: Surhuisterveen).

Het verhaal wil eveneens dat Bartje Poep van zijn buurman hoort dat hij een retourtje moet kopen voor de bus. Het is veel goedkoper om zo naar de varkensmarkt te gaan. 's Avonds komt Bartje thuis en is hij woedend: 'Nou ben ik nog veel meer kwijt.' Hij had zowel 's morgens als 's middags een retour gekocht. Ook komt Bart aan het einde van de middag zweetend maar glimlachend Nieuwendijk binnengelopen en zegt hij: 'Ik heb de buschauffeur toch tuk gehad. Ik heb een retourtje Gorcum gekocht en ik ben terug komen lopen!' (RAK)

Westerhoven (gem. Bergeijk)

DE BELLENMAN

Westerhoven heeft zijn Bellenman. Oudere mensen verzekeren dat er zich nu en dan een in dit dorp heeft vertoond en menigeen beangstigd heeft. Ook veel der tegenwoordige inwoners deed hij het koude zweet uitbreken, hoewel hij niet kwaad is. De meeste geestzuiers houden hem voor een lelijke hond of een soortgelijk dier, met een bel omhangen. Zij horen dan altijd het geluid van de bel en vaak het gaan van de hond, doch meestal zonder het spook te zien. In Riethoven en andere plaatsen ontmoet men de Bellenman ook wel eens.

Peter Schellens te Braambosch stond als weinig minder dan een dronkaard bekend. Eens keerde hij in beschonken toestand van het dorp naar huis. Bij de boerderij waar het spook zich meestal vertoonde, riep hij: 'Hé! Bellenman! Kom nu maar eens voor den dag!' En onmiddellijk was de Bellenman daar en vergezelde de uitdager, die een huivering door al zijn leden voelde, tot aan de deur van zijn woning, een kwartier verderop. Zijn zoon Jan en zijn kleinzonen vertellen dit geval

steeds. Er zijn tijdgenoten die staande houden dat lange tijd, tot het einde van de achttiende eeuw, in de nabijheid van de boerderij alle nachten een Bellenman – een geest of een mens, maar steeds onzichtbaar – met kettingen rondliep.

Dit verhaal werd verzameld door P.N. Panken (1819-1904), die drieëntwintig jaar lang onderwijzer was in Westerhoven. Het werd oorspronkelijk gepubliceerd in 1892.

Volkkundigen hebben er meestal moeite mee dit soort verhalen ergens in te delen. Is de 'Bellenman' een plaaggeest of een plaagbeest, een spook of een spookhond? Dat heeft niet alleen gevolgen voor het vinden van varianten, die immers overal verzeild kunnen zijn geraakt, maar ook voor hoe dit fenomeen te begrijpen is.

Verzamelaar Ben Janssen heeft er in zijn versie van dit verhaal een weerwolf van gemaakt: 'Dat moet een eigenaardig wezen geweest zijn: men hoorde hem lopen, men hoorde hem hijgen, men kon zelfs zijn gewicht op zijn rug voelen, maar men zag hem nooit. Soms had hij een belletje om zijn nek. Dan hoorde men dat belletje rinkelen en dan wist men dat de weerwolf in de buurt was, want ook dan zag men hem niet. Vanwege dat belletje werd de wolf ook wel de "Bellenman" genoemd.'

Janssen liet dit verhaal volgen door dat over de slager die op dezelfde plek een hond tussen zijn benen voelde, en merkt dan op: 'Die hond moet ongetwijfeld een weerwolf zijn geweest.' Verzamelaar Sinninghe rangschikte soortgelijke verhalen uit Strijp (nu Eindhoven) die hij ooit samen met Janssen optekende, evenwel onder de spookhonden:

As ge allenig op de kruisweg in Strijp liep en het waar donker, dan kwam er ene grote hond op oef af die zijn poten op oewe schouders lee. Ge kont er niet van af komen of ge moest thuis zijn. Mar dieje hond diee nooit iets.

As ge door de Bimt in Strijp wandelde en het begost opeens hard te waaïen, dan kwam er enne hond aan, en die lee zenne kop op oew shouder. Mar dieje hond kwam alleenig as 't hard waaïde, anders zaagde'm nie.

Bij weerwolven is het onderscheid tussen mens en dier vervaagd; het zijn mannen die zich als een dier gedragen. Het betreft hier wel de weerwolf die, soms in de gedaante van een hond, mensen 's nachts lastigvalt en op hen springt (zie: Ingen). In die richting gaan ook enkele Belgische notities. In de buurt van Izegem liep bijvoorbeeld

een grote zwarte hond rond, die 'de Bellenman' genoemd werd. 'Het was een grote zwarte hond, die de mensen volgde tot bij hun huis en dan wegging.' In het Antwerpse was 'kludde met de bellen' bekend; de kludde was het regionale equivalent van de opwippende weerwolf.

Dit voert tot een intrigerende gevolgtrekking. Als de Bellenman een soort weerwolf was, dat wil zeggen een man met enigszins afwijkende seksuele neigingen en geen dier of spook, dan was het er wel een die waarschuwend geluiden liet horen. Vandaar dat hij als niet kwaad en zelfs onzichtbaar werd beschreven. Maar je moest hem natuurlijk niet uitdagen. (WdB)

Zeelst

(deels gem. Veldhoven, deels een wijk van Eindhoven)

DE STEENSELSE BENDE

Een van de speciale interesses van volksverhalenverzamelaar Jacques Sinninghe (1904-1988) gold de verhalen-schat over roversbenden. Dat kwam al tot uiting in vroege publicaties die hij naast zijn sagenbundels uitbracht, zoals een studie over de gauwdief Jan Catoen (1939) en de geromantiseerde vertellingen *Peer van 't Heike* (1943) en *De gelaarsde gehangene* (1945), alle gebaseerd op volksverhalen. Op een congres in Parijs in 1960 hield hij zelfs een speciale lezing over dit onderwerp van een minuut of vijftien, waarin hij naar voren bracht dat het juist de

kleine benden waren, en niet de grote, die in de overlevering een rol speelden. Hij vermeldde onder andere Joost de Rooy, van wie werd verteld dat hij een vrouw die bang was voor de rovers in het bos had begeleid tot de rand van het dorp en toen pas gezegd had wie hij was. Deze 'nobele bandiet' was de aanvoerder van de Steenselse bende en was in 1805 in Den Bosch opgehangen.

In het begin van de jaren vijftig ondernam Sinninghe samen met Ben Janssen 'tochten naar Brabantse sagengebieden'. Vermoedelijk had Janssen al eerder verhalen zelf verzameld en onder meer in Zeelst enkele verhalen over De Rooy opgetekend, uit de mond van een zesenzeventigjarige slachter:

Joost de Rooy liep altijd met een aarden pijpke in de mond. 't Was meneer de Rooy voor en meneer de Rooy na. Hij ging met de grote mannen jagen en de honden africhten. Hij kwam eens een heer uit Eindhoven tegen die op jacht was in de hei. 'Hedde nie' wa' geld veur mij?' zei hij. 'Dat had ik van jou niet gedacht, meneer de Rooy.' En hij schoot hem zo neer: 'Lap'* zei hij, over z'n schouder.

De Rooy was voorzanger op 't koor. Op de nacht voor de Kerstmis had hij al weer twee varkens weggehaald met kar en paard. Ze waren met z'n dertienen.

Eens hadden ze een mens [persoon] meegenomen om de weg te wijzen, die ging mee voor schrik [uit angst], en toen hadden ze de hoefijzers verkeerd onder het paard gezet; dan spoorden ze verkeerd. [Het spoor liep daardoor precies de andere kant op; een manier om het gezag te misleiden] Dat mens dacht een gouden tientje te krijgen en die kreeg een oude duit, die blonk ook wel. Dat mens ging biechten en toen liet de pastoor die man die ze 'vernunkt' hadden op de pastorie komen met een paar getuigen erbij; hij liet hem eens goed proeven, dan praten ze wel [hij gaf hem een paar borrels] en toen kwam het eruit. De pastoor schreef naar Den Haag en ze lieten De Rooy komen, of hij de jachthond nog niet afgeleerd had, en toen namen ze hem gevangen. Toen ze hem hadden kwamen de anderen vanzelf.

De misdadiger gehangen. Tekening Aart van Breda, 1945.

* knal, beng

Hier rond in de hei, de ene hier en de andere daar, hebben ze ze opgehangen. Piet Verhoeven heeft 't nog meegemaakt – van die Verhoevens uit Woensel – dat ze daar hingen in de Duiselse hei en in de Aalster hei. Dat was zo'n honderd jaar of meer geleden.

Een landbouwer, eveneens uit Zeelst, wist nog:

In Oerle was een jongen weggelopen, hij had zich verstopt in een boom. Wat wil het toeval? De Steenselse bende kwam onder die boom bijeen om een buit te verdelen. Toen de jongen alles hoorde, liet hij een schreeuw van schrik. Meteen was hij er geweest, want De Rooy, die de leider was, schoot hem meteen een kogel door zijn kop.

De pastoor van Middelbeers moest een mens gaan bedienen, maar omdat hij niet goed lopen kon, moest de koster hem dragen op zijn rug. 't Was al donker en onderweg kwamen ze de Steenselse bende tegen. Ze dachten dat de koster een schaap op zijn rug had. 'Is die goed vet?' vroeg Joost de Rooy.

'Dat wel,' zei de koster en smeed de pastoor op de grond.

'Lopen mannen,' riep Joost de Rooy, 'het is geen schaap, maar het is de duivel!' En heel de bende nam de benen.

De herinnering aan de Steenselse bende kon makkelijk een generatie overbruggen. Iemand die in 1860 of in 1870 was geboren kon nog mensen hebben gekend die de gebeurtenissen uit het begin van de eeuw hadden meegeemaakt. Veel verder gaat het evenwel niet; wanneer er zich namelijk geen recentere gevallen voordoen om de herinnering levend te houden, vervliegt die. En wanneer er wel iets gebeurt wat in dezelfde lijn ligt, is het ook nog goed mogelijk dat zo'n nieuw voorval het oude verdringt. Daarnaast kunnen in een levende traditie details uit andere verhalen binnendringen. Het laatste verhaaltje is daar een voorbeeld van, aangezien het verwijzingen bevat naar een bekende anekdote waarin een koster een pastoor draagt. Een versie uit Deurne werd aan het eind van de negentiende eeuw aan verzamelaar August Hendrik Sassen (1853-1913) gestuurd. Daarin is het overigens de koster die denkt dat een dief de duivel is. De Brabantse verzamelaars die aan het eind van de negentiende eeuw in de Kempen actief waren, hadden nauwelijks oog voor bandieten; zij waren

hoofdzakelijk op 'bijgelovigheden' gespitst.

Ook zal de herinnering geholpen zijn door bijvoorbeeld liedteksten. Sensationele gebeurtenissen werden bezongen en de blaadjes met de gedrukte tekst werden voor een paar centen aan de man gebracht. Met name moordliederen waren geliefd. Maar juist die konden telkens weer vernieuwd worden omdat zich nieuwe voorvallen hadden voorgedaan. Met verhalen over een bende die in de Franse tijd actief was, ging dat een stuk moeilijker, en de enige manier om een bestaande geschiedenis te vernieuwen, was hem te verfraaien. Naar alle waarschijnlijkheid is dat hier ook gebeurd: de opgetekende verhalen bevatten ook elementen die niet bij de gerechtelijke verhoren in 1804 en 1805 naar buiten kwamen, zoals De Rooy's moorddadige optreden. Iets dergelijks werd ook in Oerle verteld:

Op de Eerselse Dijk kwam Joost de Rooy een man tegen. 'Geef me wat geld,' zee Joost de Rooy tegen de man, 'want ik heb zin in 'ne borrel.' Maar de man weigerde. Toen schoot Joost de Rooy hem perdoes dood. (WdB)

Zevenbergen (gem. Moerdijk)

DE VLOEK VAN DE ZEEMEERMIN

Het verzamelen van volksverhalen komt in Nederland, net als de Romantiek – die voor het eerst de betekenis van de mondelinge overlevering onderkende – in de negentiende eeuw maar langzaam op gang. Het werk van de gebroeders Grimm, de grote gangmakers in dezen, werd hier wel waargenomen, maar vond, behalve in Friesland, nauwelijks weerklank. Het eerste Nederlandse sagenboek is dan ook van de hand van een Duitser, de uit Keulen afkomstige Johann Wilhelm Wolf (1817-1855), die de rol van de Grimms in de Nederlanden op zich nemen wilde. Zijn omvangrijke, 585 nummers omvattende *Niederländische Sagen* verscheen in 1843 in Leipzig. Dit nog altijd waardevolle werk kreeg veel aandacht, maar niet bij ons. Een poging om een Nederlandse vertaling uit te brengen mislukte dan ook (zie: Weiwerd). Hij excerppeerde hiervoor oude kronieken en tijdschriften, maar wist met hulp van correspondenten ook veel uit de volksmond bijeen te brengen, vooral uit België – hij resideerde in Brussel –, maar toch ook nog menig volksverhaal uit de Noordelijke Nederlanden. Zo ook het volgende, getiteld 'Zevenbergen':

Standbeeld van een zeemeermin uit 1983, ook wel Serena genoemd, te Zevenbergen. Er is enige gelijkenis met het beeld van de zeemeermin van Andersen in Kopenhagen.

Als men [vanuit het zuiden] Dordrecht nadert ziet men naast de weg een grote watervlakte waaruit in het midden een eenzame kerktoren oprijst. Daar lag eens de rijke en dichtbevolkte stad Zevenbergen, waarvan de bewoners met goud en zilver omgingen alsof het koper was. Alle deuren, alle venstergrendels waren van zuiver goud; alle spijkers aan de huizen, alle keukengerei waren van puur zilver. Kortom, ze waren zo rijk, het valt niet te beschrijven, en daarbij zo overmoedig, daar zijn geen woorden voor. Toen kwam er een tijd dat er elke nacht een meermin aangevlogen kwam die neerdaalde op de toren van de Sint-Lobbetjenskerk en daarop zong:

‘Zevenbergen zal vergaan
En Lobbetjenstoren blijven staan.’

Iedereen hoorde dit lied, maar niemand sloeg er acht op of bekeerde zich van zijn overmoed. Dat verdroot God eindelijk en op een nacht kwam een verschrikkelijk onweer op met storm en regen. Een nog nooit gehoorde donderslag rolde over Zevenbergen en in een oogwenk verzonk de stad. Behalve de kerk, die bleef staan en staat nu nog, zoals de meermin zong. Waar eens de stad gelegen had breidde zich een brede watervlakte uit. Men zegt dat vissers die erop voeren dikwijls de blin-

kende gouden daken van Zevenbergen gezien hebben; niemand waagde zich echter in de geheimzinnige diepte.

Dit is een van de vele sagen die de teloorgang van een eens rijke kustplaats toeschrijven aan de overmoed en goddeloosheid van zijn bewoners, die ondanks een waarschuwend profetie van een geestelijke, een geheimzinnige vogel of, zoals hier, een zeemeermin, zo lang doorgaan met hun wangedrag tot God zijn geduld verliest en de plaats in een storm of overstroming laat ondergaan (zie ook: Koudekerke) of juist andersom: die door verzanding of aanwassend land van de kust en daarmee van de bronnen van zijn rijkdom afsluit (zie ook: Stavoren). Weerkerende motieven daarbij zijn dat als waarschuwing voor het nageslacht een toren boven water blijft staan, dat men op zonnige dagen de stad onder water kan zien liggen en zelfs nog de kerkklokken kan horen luiden.

In jongere varianten wordt deze sage van de ondergang van Zevenbergen ook verbonden met de (tweede; er was er ook al een in 1404) Sint-Elisabethsvloed van 19 november 1421, waarbij de huidige Biesbosch ontstond en – volgens de verhalen – tweeënzestig dorpen verdronken (vgl. Kinderdijk).

In het begin van de vijftiende eeuw verscheen er elk jaar op 1 januari in de haven van Zevenbergen een meermin, die voorspelde dat de stad door een watervloed verzwolgen zou worden. Op de eerste dag van het jaar 1421 kwamen twee meerminnen, die vierentwintig uur lang zongen:

‘Zevenbergen zal vergaan,
Maar Lobbekenstoren zal blijven staan.’

Ook hier lachten de inwoners om de voorspelling, maar op de 19de november kwam hij uit. In een andere versie verscheen een zeemeermin in de haven van Zevenbergen en vroeg de samengestroomde bevolking om een kom water. Ze kreeg hem niet. Toen zwom ze naar Steenbergen, waar ze een halve kom kreeg en daarna naar Bergen op Zoom. Daar kreeg ze een volle kom en zong:

‘Zevenbergen zal gans vergaan,
Steenbergen zal half vergaan,
Maar Bergen zal blijven staan.’

In Oosterhout verhaalt men van een geweldige vloed, waarbij het water tot aan het sleutelgat van de kerk kwam. De inwoners van Zevenbergen zouden toen door een zeemeermin gewaarschuwd zijn met:

‘Zevenbergen zal vergaan,
Maar de Slotbossetoren blijven staan.’

De Slotbossetoren is een restant van het huis te Streijen bij Oosterhout. In Etten wordt verteld dat de voorspelling door niemand werd gehoord, behalve door een rondwalende kater die de burgers waarschuwde.

Overigens heeft Zevenbergen weinig van de Sint-Elisabethsvloed te lijden gehad. De stad had wel een haven, maar had zijn rijkdom vooral te danken aan de winning van zout dat uit turf gebrand werd. De stad koos bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten de kant van Jacoba van Beieren en viel in 1427 in handen van Filips van Bourgondië. Die liet de vestingwerken slopen, maar liet de Lobbekentoren, die hiervan deel uitmaakte, staan. Deze eveneens dertiende-eeuwse toren, die even buiten de muren in het water stond, werd in de achttiende eeuw wegens bouwvalligheid gesloopt. De naam ervan ging over op een andere dertiende-eeuwse toren, de Duiventoren aan de noordzijde van Zevenbergen, die nu nog aan de Lubbekentorenstraat staat.

Sinds 1962 wordt elk jaar met carnaval door de burgemeester aan prins Carnaval een stadsleutel overhandigd waarin een beeltenis van de meermin is verwerkt. In 1983 werd een bronzen beeld van de meermin ont-huld; het is ontworpen door Nico van Leest en rust op een grote zwerfkei. De meermin wordt omringd door restanten van de Lobbekentoren. (VdK)

Zundert

DE VERZONKEN SCHAT

Sinds jaar en dag was bekend dat er in het veen- en moerasgebied nabij Zundert een grote goudschat begraven lag. Twee arme boeren kenden de plek en zijn op zekere nacht gaan graven. Ze groeven en groeven, totdat ze eindelijk op een grote ijzeren kist stuitten. De kist was zo groot en zwaar dat ze er touwen onderdoor moesten halen om hem zo omhoog te trekken. Ze hesen en hesen, en langzaam kwam de kist omhoog. Toen de kist bijna uit de kuil was, vloekte een van de boeren uit blijdschap: ‘Godverdomme, we hebben hem!’ Een knetterende donderslag weerklonk, en prompt zakte de schat de onpeilbare diepten van het veen in.

Schatsagen zijn verspreid over heel Nederland (en daarbuiten) gevonden: talloos zijn de verhalen die vertellen

dat er ergens nog een schat begraven moet liggen. Binnen de categorie van de schatsagen is er een aantal over het mislukken van het omhooghalen van de schat doordat er een taboe wordt overtreden. Soms mag er tijdens het op-hijzen niet gesproken worden (zie ook: Koewacht), en verbreekt iemand het gebod. Maar regelmatig gaat het om iemand die het vloekverbod overtreedt – wat waarschijnlijk ook het meest oorspronkelijke motief zal zijn. In de gepubliceerde sagen wordt alleen maar vermeld dat er gevloekt werd, maar in de mondelinge overlevering zal er wellicht ook wel eens echt gevloekt zijn in de sage. Vandaar dat in het bovenstaande met opzet een vloek staat opgenomen, om de kracht en uitwerking ervan te benadrukken. Het betreft de overtreding van een christelijk taboe: ‘Misbruik de naam van de Heer, uw God, niet, want wie zijn naam misbruikt laat hij niet vrijuit gaan’ (Exodus 20:7, het tweede van de tien geboden). Conform het Bijbelwoord wordt de vloekende boer ook meteen gestraft met een hemelse donderslag en verlies van de schat.

De sage van de schat van Zundert kent een variant waarin keizer Napoleon de schatzoeker is. C. van den Muy-senbergh (1917-1951) heeft er een gedicht van gemaakt:

De verborgen schat te Zundert

In een der vennen onder Zundert
Ligt diep verzonken in den grond
Een ijs’ren kist vol gouden munten
Tot een gewicht van duizend pond.

Hoe zij daar kwam, weet tot op heden
Geen levend wezen hier op aard’,
Maar het is zeker, zonder twijfel,
Dat zij een diep geheim bewaart.

Beproefd heeft men reeds meerd’re malen
Haar op te delven, als ’t moeras,
Waarin de geldkist ligt verborgen,
Des zomers minder drassig was.

Zoo wisten oudjes te verhalen,
Dat indertijd Napoleon
Met zijn soldaten het beproefde,
Maar ’t evenmin als and’re kon.

Toen zou, zegt men, een stokoud vrouwtje
Hem hebben in ’t geheim verteld:
‘Slechts met de hulpe van vier schimmels
Trekt ge uit het moer de kist met geld.’

En aanstonds togen zijn soldaten
 Weer aan het werk 'met man en perd',
 Tot eindelijk, na uren ploet'ren,
 Een hoek der geldkist zichtbaar werd.

Maar toen de kist stak boven 't water,
 Liet een soldaat een grooten vloek,
 En plots verdwenen in de venne
 De paarden, en... de kist was zoek.

Slechts een der paarden kwam weer boven,
 Bereikte schuw den waterkant,
 En zwart van 't vieze moer geworden,
 Doolt het nog rond in 't heideland.

Aldus een sage, die in Zundert
 Verhaald werd vroeger bij den haard,
 Wanneer des winters uit het donker
 Het brieschen doordrong van een paard.

Dan sprak de vader na het sprookje
 Niet van 'een varken met zijn snuit',
 Maar zeide als een zedenmeester:
 'Stoot, kind'ren, nooit 'n vloekwoord uit.'

Dat is een gepast slot voor de christelijke sage en voor
 Van den Muysenbergh, die pastoor van Zundert was.
 Aan de schatsage wordt in deze variant nog het motief
 van het spookpaard toegevoegd. (TM)

LIMBURG

Beesel

DRAAKSTEKEN: SINT-JORIS EN DE DRAAK

Het spektakel van het draaksteken in Beesel gaat terug op de legende van Sint-Joris en de draak:

Een stad in Libië wordt geterroriseerd door een draak en de bewoners kunnen het ondier slechts in toom houden door voortdurend mensen en dieren aan hem te offeren. Op een dag wordt de dochter van de koning door het lot aangewezen om geofferd te worden. Bij de offerplaats redt echter de nobele ridder Joris de prinses van een wisse dood. Hij slaat een kruis, zegent zichzelf in de naam van Christus en verwondt de draak met zijn lans. Vervolgens laat de draak zich als een gehoorzame hond aan een leiband meevoeren. Zodra de inwoners van de stad zich massaal bekeren tot het christendom en zich laten dopen, doodt Joris de draak. De koning schenkt Joris veel geld, maar deze verdeelt het onder de armen.

Overigens is deze van oorsprong elfde-eeuwse legende gebaseerd op een nog ouder drakendodersverhaal, waarvan de kiem al te vinden is in de Griekse mythe van Perseus,

die prinses Andromeda redt van een zeedraak. Naarmate het drakendodersverhaal zich verder ontwikkelt, wordt onder meer het element toegevoegd dat wie de draak weet te verslaan met de prinses mag trouwen. Niet alleen is dit verhaalelement te jong voor de legende van Sint-Joris, het is ook geen logisch motief, omdat heiligen idealiter een celibatair leven leiden. In de legende staat de strijd tegen de draak over het algemeen symbool voor de strijd tegen het kwaad en in het bijzonder de duivel. Binnen de katholieke traditie staat ook de aartsengel Michaël bekend als drakendoder en overwinnaar van de duivel.

De historische Joris of Georgius was een Romeinse officier die als christen de martelaarsdood stierf in 303. In 325 werd hij heilig verklaard. De legende van de draak wordt pas aan de heilige gekoppeld ten tijde van de eerste kruistocht (eind elfde eeuw) en is in eerste aanzet een allegorie over de strijd tegen de moslims. De legende kreeg vooral faam nadat die was opgenomen in de *Legenda Aurea* [Gouden Legende] van Jacobus de Voragine in de tweede helft van de dertiende eeuw. Sint-Joris is een populaire patroonheilige geworden: tot op de dag van vandaag is hij onder meer schutpatroon van Engeland. Als afgeleide van de legende kennen we ook het mysteriespel van Sint-Joris (sinds de zestiende eeuw) en een Sint-Jorislied (sinds de zeventiende eeuw). Het verhalende lied is tot in de

De draak trekt door Beesel en zal het weldra moeten afleggen tegen Sint-Joris.

Sint-Joris geconfronteerd met de draak die de prinses dreigt op te eten.

twintigste eeuw in de mondelinge overlevering teruggevonden, en een versie uit 1992 van de dames Dings uit Liessel begint aldus:

't Is gebeurd vóór onze tijden
Dat Sint-Joris eens kwam rijden
Tot in een stad in het heidens land
Waar men gene christenen vond

Bij de stad en vast daartegen
Was de volle zee gelegen
In de welke als men het leest
Was een draak of giftig beest.

In Beesel is sinds de zeventiende eeuw een traditie ontstaan om de legende van Sint-Joris in beeld te brengen. De schutterij van Beesel heeft telkens een belangrijke rol gespeeld in het levend houden van de legende. Sinds 1568 bestond er al de Sint-Sebastianusschutterij in Beesel en daar kwam in de zeventiende eeuw een Sint-Jorisschutterij bij. In de processie voerde laatstgenoemde schutterij jaarlijks de legende op. De oudste vermelding van het daadwerkelijke draaksteken in Beesel dateert uit

1736. In de loop van de negentiende eeuw fuseren de twee schutterijen; het draaksteken wordt dan niet meer jaarlijks opgevoerd, maar wordt wel een steeds uitgebreidere opvoering, waarin de draak getemd wordt, door het dorp gevoerd wordt en op de markt de doodsteek krijgt. Vanaf 1937 wordt het draaksteken te Beesel om de zeven jaar georganiseerd. Sinds 1967 speelt het theaterdeel zich af bij kasteel Nieuwenbroeck, waar op het terrein een middeleeuws dorp en kasteel worden opgebouwd. Voor dit onderdeel moeten toeschouwers entree betalen om op de tribunes te kunnen plaatsnemen.

Gaandeweg groeide het aantal Beeselse acteurs en figuranten, en werd er steeds vaker een professionele regisseur van buiten aangetrokken om het theaterspel in goede banen te leiden. Voor de prestigieuze hoofdrollen wordt veel auditie gedaan. Van Sint-Joris wordt niet alleen geëist dat hij kan acteren, maar ook dat hij kan paardrijden en over een eigen paard beschikt. Sinds 1967 is er boerenfolk aan de cast toegevoegd. In 1981 werd de Stichting Draaksteken Beesel opgericht. In 2002 speelden er 530 acteurs mee in zes voorstellingen. Er komt steeds meer publiek van buiten op af; in datzelfde jaar woonden zo'n 15.000 mensen het spel bij, terwijl 25.000 bezoekers

Het Beeselse draaksteken opgevoerd in het Nederlands Openluchtmuseum op 4 en 5 september 1919. Op de voorgrond de sulfere- en vuurspuwende draak, links Sint-Joris.

getuige waren van de optocht. Sinds 1995 kan de veertien meter lange draak niet alleen kop, ogen, staart en vleugels bewegen, maar ook brullen, rook blazen en vuurspuwen. In het verleden bestond de draak vaak uit een constructie van wilgentenen, hout en beschilderd doek. In 1911 kregen de twee mannen in de draak, de zogenoemde draakdragers, slaande ruzie tijdens de optocht. Op zeker moment zakte de draak door de knieën en was er geen beweging meer in te krijgen. Er moest een kratje bier aan te pas komen om de mannen weer te laten lopen. Toen de draak eenmaal gestoken was, kwamen de twee mannen zwetend en zwalkend onder de draak vandaan. Het kratje was leeg. Bij een opvoering tijdens het Vaderlandsch Historisch Volksfeest in het Openluchtmuseum in Arnhem in 1919 vatte de draak even vlam, nadat de draakdrager onvoorzichtig was geweest met de sigaar die voor de rook moest zorgen. Niettemin won het drakenspel als folkloristisch schouwspel de eerste prijs, alle vissers, handboogschieters, spinsters en klootschieters achter zich latend.

In 1853 koos Beesel een gemeentewapen met een gouden draak, met rode klauwen en tong, op een blauwe achtergrond (waarom niet tevens Sint-Joris in het wapen staat afgebeeld, blijft een raadsel). Het dorp Beesel telt thans zo'n 2500 inwoners en het draaksteken is een samenbindend element geworden en deel gaan uitmaken van de identiteit van de dorpsgemeenschap. Het draaksteken in Beesel kan zelfs beschouwd worden als een van de duidelijkste voorbeelden in Nederland van een dorpsgemeenschap die zich een volksverhaal toe-eigent en dit zeer actief vormgeeft. Iedere inwoner van Beesel kent het verhaal en velen zijn op de een of andere manier betrokken bij het draaksteken. De voorbereiding vergt tegenwoordig veel overleg en tijd: allerlei groepen en com-

missies houden zich vooraf bezig met draaiboek en scenario, decorbouw, het vervaardigen van de historische kostuums, audities, versiering van het dorp et cetera. Het zal overigens niet verwonderen dat bijvoorbeeld de lokale carnavalsvereniging De Drake heet. Ook Sint-Joris is regelmatig terug te vinden in de naamgeving in Beesel (hengelsportvereniging St. Joris, St. Joris Onroerend Goed, St. Joris Keramische Industrie). In 2009 is op de rotonde Bussereindseweg aan de Rijksweg N271 een acht meter hoge draak geplaatst, een stalen kunstwerk van beeldend kunstenaar Rik van Rijswijk.

Over de meer recentere opvoeringen, hoe spectaculair ook, werd door de liefhebbers van de traditie wel geklaagd dat de christelijke signatuur van het stuk, alsmede de leidende rol en heiligheid van de held, op de achtergrond raken.

Het draaksteken is niet louter een traditie uit Beesel; in het verleden gebeurde het bijvoorbeeld ook in het Limburgse Swalmen en het Zuid-Hollandse Ouddorp, en in het Limburgse Heel gebeurt het nog. Maar het draaksteken in Beesel is het beroemdste en ook het grootst opgezette evenement. (TM)

Blitterswijck

(gem. Meerlo-Wanssum)

KAARTEN MET DE WEERWOLF

Te Blitterswijck was eens een weerwolf. Wanneer hij des nachts uit weerwolven ging, hulde hij zich in een zwartharen wolfsvel, dat hem op klokslag van het middernachtelijk uur werd gezonden, en waarmee hij terstond moest rondzweven. Eenige

jonkmans wilden de weerwolf eens betrappen. Te dien einde gingen zij 's avonds zijn huis binnen en zetten zich om de haard. Het werd reeds laat in de nacht en niemand van hun sprak van naar huis te gaan, de weerwolf echter zweette van benauwdheid. Het werd langzaam twaalf uur. De weerwolf wilde de deur uit, maar dit werd hem belet, men hield hem stevig vast, en wat hij ook deed, hij kon niet los. Opeens valt er uit de schoorsteen een groot wolfsvel op het vuur. Weldra was het vel verbrand, terwijl een helse reuk zich door het vertrek verspreidde. Toen er niets meer dan as van den pels overbleef, riep de weerwolf: 'Laat mij nu maar los, want ik ben Goddank verlost!' Het huisje waar dit zou zijn voorgevallen, is voor twee jaar gesloopt.

De rooms-katholieke geestelijke Henri Welters (1839-1887), die deze tekst in 1876 publiceerde, had hem lichtelijk ingekort. Het origineel, zoals hem dat door W. Hermans was opgestuurd, begon met de opmerking dat de man 'kon weerwolgen' of 'als weerwolf bekend was' en meldde bovendien dat niemand hem ervan kon verlossen. En nadat de man verzucht had dat hij verlost was, kwam de zin: 'Sinds dien tijd hoorde men niets meer van weerwolgen.' Dat trok het 'weerwolgen' meer in het sociale vlak als een gemeenschappelijk probleem dan het individuele ongemak dat Welters ervan maakte.

Op zijn beurt zal Hermans enige censuur hebben toegepast. Eenzelfde verhaal uit de iets noordelijker Betuwe was namelijk al eerder door O.G. Heldring in 1838 publiek gemaakt, en daarin doodden de aanwezigen de tijd met kaarten: 'De ongelukkige was telkens al banger en banger geworden en had zich weg willen maken, maar zij hadden hem vastgehouden. Al wederom een spel en nog een spel, totdat de arme man de haren te berge rezen.' Hermans zal alleen al het zonder meer noemen van kaartspelen voor katholieke lezers niet stichtelijk hebben gevonden. Dat was immers des duivels, en volgens een andere (ook door Welters opgenomen) sage werden drie vloekende mannen die tijdens de hoogmis wilden kaartspelen gecompliceerd door de duivel. 'Sedert dien dag is in dat huis geen geluk meer, allen die het bewonen sterven vroeg of bederven.' De bundel van Welters was bedoeld om 'bij den hoek van den haard' aan kinderen voorgelezen te worden, 'stichtend, leerzaam en vermakelijk voor te dragen en dusdoende ons Limburg beter te doen kennen en meer te doen beminnen'. In alle andere versies van dit weerwolfverhaal wordt er wel gekaart.

De 'kaartersage', zoals de Belgisch-Limburgse volks-

kundige Alfons Roeck in zijn (onuitgegeven) proefschrift over de weerwolf dit speciale type betitelde, was nochtans een katholieke sage en is uitsluitend opgetekend onder katholieke vertellers. Die zullen dat om enigszins andere redenen hebben gedaan dan Hermans en Welters. Het thema is namelijk verlossing, vooral verlossing van een dwang, en daarvan is het naar buiten willen maar een minimale uitdrukking. In een verhaal uit het Gelderse Gendt is het veel beter verwoord:

Op een avond zaten ze weer te kaarten. Die kerel begon na een poosje elke keer op de klok te kijken. Hij was onrustig en zei wat later: 'Het wordt mijn tijd. Ik moet gaan.' De anderen wilden hem niet laten gaan. Expres niet. Maar hij zei: 'Nee, ik ga.' 'Kom kerel,' zeiden de anderen, 'blijf nog even.' Maar hij werd kwaad en zei: 'Laat me gaan. Ik móét weg.' Toen ging er gauw eentje voor de deur staan. En de anderen grepen hem met vijf man vast om hem tegen te houden. Maar ze konden het haast niet, zo ging hij tekeer. En toen viel er zo'n weerwolfsvel in de schoorsteen.

De implicatie van het verbranden van het vel is dat daarmee de dwang is verdwenen. Dat is nogal makkelijk, maar daarom is het ook een verhaal. In het gebied waar dit werd verteld, ruwweg tussen Arnhem en Venlo, werden met 'weerwolf' concrete mannen aangeduid. 'Het waren in de regel van die zonderlinge, eenzelvige personen, die macht over een ander of op dieren konden uitoefenen,' aldus een invuller van de volkskundevragenlijst voor Herwen. Het was iemand die er 'haveloos en slordig' uitzag, zei men in Batenburg, en in Westervoort was hij van 'geen onbesproken gedrag'. Een weerwolf was, kortom, een asociaal type. Veel verder gaat het volkskundige materiaal niet. Maar als in overweging genomen wordt dat weerwolgen bovendien een dierenhuid omhingen om te 'weerwolgen' – dat wil zeggen, verondersteld werden zich als dieren te gedragen – dat ze mensen en dieren aanvielen, en dat kinderen ervoor werden gewaarschuwd, dan lijkt het niet te ver gezocht dit 'weerwolgen' in seksuele zin uit te leggen en hun allerlei vormen van afwijkend, 'dierlijk' seksueel gedrag toe te dichten, variërend van pedofilie tot bestialiteit. Dat verklaart in ieder geval de dwang en wellicht ook de vreugde over de verlossing op het moment dat de huid is verbrand. Hoe het zo'n weerwolf later verging, verhaalt de sage niet. (WdB)

Brunssum

DE HUILENDE MADONNA VAN BRUNSSUM

Op dinsdagavond 27 juni 1995 om 22.30 uur constateert voormalig bouwvakker Jan Coumans aan de Voorstraat in Brunssum als eerste dat het Mariabeeldje in zijn woonkamer bloed huilt. Uit het linkeroog van het vierenvestig centimeter hoge beeldje – een geschenk van zijn moeder – komt een bloedachtige substantie. Verscheidene gezinsleden en een atheïstische buurman zijn getuige van het wenen, en in de dagen erna zou men Maria nog enkele malen zien huilen. Soms verandert ook het gewaad van Maria van kleur.

Het gezin Coumans maakte juist een moeilijke tijd door en het wenende Mariabeeld werd in zekere zin ervaren als een troost en gaf mevrouw Gerda Coumans een gevoel van uitverkiezing. Het nieuws van de bloed huilende Madonna werd wereldkundig gemaakt, en op vrijdag 30 juni berichtten kranten als *Trouw* en *Algemeen Dagblad* over het wonder, waarop dagen van uitgebreide media-aandacht volgden. Binnen het gezin werd het bloed huilen verklaard uit de droefheid van Maria over de problemen in de wereld en het moreel verval. Er werden bloedtranen geweend, wat door sommigen geïnterpreteerd wordt als het bloed van de lijdende Christus. Spoedig arriveerden de pelgrims in groten getale, zodat de bloed huilende Maria op een altaartje voor het huis moest worden opgesteld. De uitstalling kreeg het uiterlijk van een kapelletje en er kwamen zo veel mensen kijken dat er dranghekken geplaatst moesten worden. Na enige weken moest alles weer naar binnen worden gehaald vanwege negatieve reacties uit de buurt. En daar bleef het niet bij: tot tweemaal toe ging er in augustus 1995 een steen door de ruit van de familie Coumans. Om bijeenkomsten te verstoren begonnen burens soms keiharde housemuziek te draaien. De bedevaartgangers bleven echter komen, niet alleen uit Nederland, maar ook uit België en Duitsland. Het huis stond overdag open voor bezoekers. Geclaimd werd dat het beeld voor het oog van getuigen nog verscheidene malen gehuild heeft, en volgens de verhalen zijn er tot op heden vele gebeden verhoord en hebben er diverse genezingen plaatsgevonden, onder meer van reuma. Wel neemt na verloop van tijd de hoeveelheid pelgrims af, en een bedevaartganger stelt in 2007 vast: ‘Zo lang als wij het volhouden, zijn er niet veel. De mensen komen hier, maar als ze niet snel genoeg krijgen wat ze verlangen, gaan ze naar een ander wonder.’

Hoezeer het bloed huilende Mariabeeld ook object van devotie is, de officiële houding van de katholieke Kerk is afwijzend. In opdracht van het bisdom Roermond verrichtte de benedictijn J.M. Touw in juli 1995 een onderzoek naar de authenticiteit van het wonderbaarlijke fenomeen. De uitkomst was dat de bloedrode substantie de hars was waarmee het glazen oog in het Mariabeeld zat vastgeplakt; de hars was gaan smelten onder invloed van verhitting. De verhitting zou in theorie veroorzaakt kunnen zijn door de zon (het was een zeer warme zomer), per ongeluk door een kaars, of zelfs moedwillig met een föhn of een aansteker. De hitte moet in elk geval intens zijn geweest, want een experiment wees uit dat het smeltpunt van de hars rond de 100 graden Celsius gelegen moet hebben. Eerder laboratoriumonderzoek in het De Weverziekenhuis te Heerlen door dr. ir. J. van Wersch had al uitgewezen dat de rode substantie geen bloed was: bloedlichaampjes en hemoglobine werden niet aangetroffen. De gebeurtenissen waren volgens het onderzoek niet bovennatuurlijk, en ook de kerkelijke conclusie luidde: een niet-authentiek verschijnsel. Terugkijkend stelt pater Touw vast: ‘Pastorale begeleiding bleek lastig bij dit gezin. De familie was maar op één ding uit: erkenning. Wat in Brunssum gebeurt, wijst de Kerk af. Het is een vorm van bijgeloof.’ De sceptici velden een nog harder oordeel: bewust bedrog (of desnoods een practical joke), al was niet iedereen het erover eens of de Coumansen daders of slachtoffers waren. Er werd zelfs beweerd dat Mariabeeldenmakers soms een huiler in hun partijen stopten om de verkoop te stimuleren. Voor volkskundigen en religiewetenschappers was de Brunssumse casus in elk geval een buitenkans om te zien hoe een sacrale cultusplaats zich kon ontwikkelen en welke partijen en belangen ermee gemoeid waren.

Opvallend is dat het fenomeen in Brunssum zich voordeed kort nadat een Mariabeeld met enige regelmaat bloed was gaan huilen in het Italiaanse plaatsje Civitavecchia; deze gebeurtenissen hadden begin 1995 plaats en veroorzaakten veel ophef in de media – ook in Nederland (overigens bleek uit DNA-onderzoek dat het in Italië om mannenbloed ging). Het huilen van bloed in plaats van tranen vond voor het eerst in Civitavecchia plaats – dat heiligenbeelden bloeden of huilen was al veel langer bekend, maar bloed huilen was destijds een noviteit. In de terminologie van het volksverhaalonderzoek lijkt er sprake te zijn van *proto-ostension*: een bestaand Italiaans legendenscenario wordt toegeëigend en getransformeerd tot een Nederlands persoonlijk ervaringsverhaal. Deze veronderstelling doet wel vermoeden dat

Links: Altaartje met de bloed huilende Madonna van Brunssum. Rechts: Tekening van Minke Priester uit 2004 van een bloed huilend Mariabeeld ten behoeve van de Volksverhalenbank.

de familie Coumans op enigerlei wijze het 'wonder' zelf heeft geregisseerd. Twee maanden na de gebeurtenissen in Brunssum claimde dochter Suzannah Dahmen in Oirsbeek ook te beschikken over een bloed huilende Madonna. Er vielen bovendien met bloed doordrenkte hosties uit de lucht, zo werd beweerd. Er ontbrandde een heuse concurrentiestrijd tussen moeder in Brunssum en dochter in Oirsbeek, en over en weer beschuldigde men elkaar van oplichting.

In 1998 schreef Rudolf Geel de roman *Bloedmadonna*, waarin hij zich losjes baseerde op enkele Brunssumse gebeurtenissen.

Overigens werd zo'n twee jaar na de gebeurtenissen in Brunssum, in mei 1997, een bloed huilend Mariabeeld aangetroffen in het Boelenspark in Volendam, en in augustus 1997 begon een beeld van popster Elvis (een idool van een heel ander formaat) in Deurne spontaan te wenen. Het Volendamse bloed was mensenbloed, dat volgens de politie waarschijnlijk na een vechtpartij in de Luilaknacht aan het beeld was gesmeerd. Eigenaar van het gipsen Elvisbeeld was Elvis-imitator en medium Toon Nieuwenhuisen, die gebukt leek te gaan onder gebrek aan artistieke erkenning.

Het in Brunssum gelokaliseerde verhaal is een legende in de betekenis van een 'katholiek geloofsverhaal', en meer specifiek een verhaal verwant aan legenden over bloedende beelden, die normaliter als een waarschuwing voor onheil fungeren. In dit geval is het huilen van bloedtranen geen waarschuwing voor naderend onheil, maar een uiting van verdriet over het leed in de wereld.

De Brunssumse vertelling wordt niet door de lokale gemeenschap geclaimd en gekoesterd als 'eigen' op een manier zoals dat in het Limburgse Beesel gebeurt met de legende van Sint-Joris en de draak, of in Weert met de sage van de Rogstekers. De identificatie is daar welhaast vanzelfsprekend, al is het maar tijdens het draaksteken of het carnaval, terwijl de houding van de gemeenschap ten opzichte van de bloed huilende Madonna in Brunssum op z'n zachtst gezegd ambivalent is. Op de Nederlandse Wikipediapagina van Brunssum wordt de geruchtmakende affaire met het Mariabeeld bijvoorbeeld niet eens vermeld. De legende wordt gekoesterd door de familie Coumans, en een kring van devote volgelingen en bedevaartgangers, die voor een deel van buiten Brunssum afkomstig is: de identificatie

wordt niet geografisch bepaald, maar is een kwestie van persoonlijke devotie. (TM)

Echt (gem. Echt-Susteren)

HET VERZONKEN SLOT TE BERKELAAR-ECHT

Op 27 september 1839 werd Henri Welters geboren in het Limburgse Echt. Hij studeerde in Rolduc en aan het seminarie te Roermond. Toen hij op 17 juni 1887 overleed was hij pastoor van Spaubeek. Welters heeft zijn leven lang gespeurd naar Limburgs immaterieel erfgoed, en hij publiceerde onder meer over spreekwoorden, volksverhalen, feesten en rituelen. Zijn bekendste publicatie is wel *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen* in twee delen uit de jaren 1875-1876. De navolgende sage uit Echt is echter nooit door Welters gepubliceerd, maar wel in een handschrift van hem opgetekend. De verteller is geïdentificeerd als een familielid: Hendrik Welters. Het verhaal is door volksverhaalonderzoeker Willem de Blécourt gepubliceerd in 1981, en wordt hier in moderne bewoordingen naverteld:

In de Middeleeuwen stond er een kasteel nabij Echt, aan de Kargatskuil te Berkelaar. Het kasteel werd bewoond door roofridders en hun leider was de woeste ridder Baldo. Deze ridder was hoogmoedig en vreesde God noch gebod. Baldo en zijn kornuiten brachten de dagen door met jagen, roven, geld verbrassen, vreten en zuipen.

Op een zomeravond werden twee vrome pelgrims overvallen door een hevig onweer, en ze vroegen onderdak in het kasteel van ridder Baldo. Toen hij hoorde dat de bedevaartgangers om een onderkomen vroegen, zei Baldo tegen zijn bende: 'Jongens, laat die pelgrims maar binnenkomen, dan kunnen we lachen.'

De pelgrims mochten allebei een stoel aanschuiven in de eetzaal. En alhoewel het vrijdag was (en dus een vastendag), kregen ze geen vis, maar vlees voorgeschoteld. Van schrik sloegen beide bedevaartgangers een kruis. De wilde bende barstte uit in een luid hoongelach.

De oudere pelgrim sprak: 'Broeders, u wilt ons toch niet echt het gebod van de Kerk laten overtreden? Wij hebben aan een stuk brood en een beker water meer dan voldoende.'

Baldo ergerde zich aan de zalvende toon van de man: 'Bah! Die heilige boontjes met hun preken

ook altijd! Neem ze mee en verzuip ze in de Kargatskuil!' Het wrede bevel werd meteen ten uitvoer gebracht. De jongste pelgrim verdronk terstond en verdween in de diepte van de poel. De oudere pelgrim slaagde erin om zijn hoofd nog een tijdje boven water te houden, en met donderende stem vervloekte hij de bende: 'Jullie zijn allemaal verdoemd!' Het deed de rovers niets; lachend en grappen makend liepen ze weg van de plaats van de misdaad.

De volgende dag trokken Baldo en zijn mannen eropuit om te gaan jagen. Toen ze 's avonds waren teruggekeerd bij de Kargatskuil, had niemand iets aan buit gevangen. Plotseling bleef de gehele bende als aan de grond genageld staan: ze zagen de schimmen van de twee vermoorde pelgrims bleek en dreigend uit de poel opstijgen. Op hetzelfde moment begon de klok van het kasteel treurig te luiden. Vol afgrijzen zagen de rovers het slot langzaam maar zeker in de bodem wegzinken. De angst sloeg Baldo en zijn trawanten om het hart. De aarde spleet open onder hun voeten en alle misdadigers tuimelden naar beneden. Vandaar dat er vandaag de dag geen spoor meer van het kasteel en zijn voormalige bewoners gevonden kan worden.

Henry Welters (1839-1887).

Alhoewel...? Af en toe hoort men onder de aarde de klok van het kasteel slaan, en dat kondigt telkens iets akelig aan voor de streek, zoals ziekte, schaarste, oorlog en aanverwante rampen.

Het thema van het verzonken slot en zijn zondige bewoners komt in heel Nederland (en ook daarbuiten) voor, maar de vertellingen worden het vaakst in Noord-Brabant en Limburg gevonden. Het mag duidelijk zijn dat de sage fungeert als een exempel waarin getoond wordt hoe God afrekent met zondaars die zijn geboden overtreden: de ridders maken zich schuldig aan talloze zonden zoals diefstal, hoogmoed, onmatigheid, spot, goddeloosheid, ongastvrijheid en moord. Bovendien wordt ook nog eens het gebod van de vasten moedwillig gebroken. De straf mag er dan ook zijn: niet alleen het kasteel, ook de zondaars zelf worden door God naar de onderwereld verbannen, waar de duivel zich ongetwijfeld over hun zondige zielen zal ontfermen.

Het zijn overigens niet alleen kastelen die kunnen verzinken in sagen: ook kloosters waarin de geestelijken zich liederlijk gedragen kunnen door de aarde verzwolgen worden; zie bijvoorbeeld de sage over het Solse Gat bij Putten. En er zijn ook talloze sagen te vinden over klokken die zich onder de aarde of in een diepe poel bevinden en waarvan het gelui met enige regelmaat te horen valt – wederom vooral in het zuiden des lands (vgl. Driel en Thorn). (TM)

Eys (gem. Gulpen-Wittem)

DE ZEVEN SCHEPENEN

De eerste Nederlandse bundel met volksverhalen verscheen in Limburg. Dit is achteraf bezien niet verbaazingwekkend, want de toenemende culturele en maatschappelijke eenwording van Nederland leidde met name in de perifere provincies, die hun eigenheid aangetast zagen worden, tot bezinning op het eigene. En – zo werd gedacht – wat was er eigener dan het volksverhaal? In twee delen verschenen de *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen* in de jaren 1875-1876. De samensteller was Henri (Gerard Henri Hubert) Welters, rector der ursulinen te Grubbenvorst (1839-1887). Hij wilde met ‘deze paarden uit de goede oude tijd’ de liefde voor Limburg aanwakkeren en tegelijk ‘leerzaam en vermakelijk’ de zin voor godsdienst en moraal aanwakkeren. Velen hielpen hem hierbij. Een van zijn medewerkers

was de priester en rijksarchivaris van Limburg Jos. (Johannes Josephus) Habets (1829-1893), die het vermakelijke verhaal van ‘de zeven schepenen van Eys’ bijdroeg.

Het aan de Eyserbeek gelegen kerkdorp Eys, nu vooral bekend door de Eyserbosweg, een van de steilste hellingen in het wielerspektakel de Amstel Gold Race, maakte vroeger deel uit van het rijksgraafschap Wittem en werd toen bestuurd door zeven schepenen. Over deze schepenen werd het volgende verteld:

Als zij onder de grote lindeboom van het dorp hun vergaderingen hielden werden deze ingeleid met een opsomming der leden. De oude schout echter, die als voorzitter fungeerde, kon nooit tot het getal zeven komen. Of hij telde zichzelf tweemaal en kreeg de som van acht, ofwel hij telde zich niet en kreeg het getal van zes. Om aan alle twijfel een einde te maken werd toen besloten dat voortaan bij het openen van de vergadering iedere schepen zijn vuist in de mulle grond zou steken en dat men dan de gaten zou tellen. De burgervaderen van Eys hebben sedert die tijd dit gebruik bijgehouden.

De kerk van het dorp lag op een hoogte en was voor oude lieden moeilijk bereikbaar. Om dit ongemak te verhelpen kwam men tot het besluit om de kerk naar beneden te schuiven. In deze vergadering waren zij gelijk altoos op de grond gezeten en de vermoeyenis der urenlange beraadslagingen had tot gevolg dat enigen meenden dat hun benen zoek geraakt waren, waarover weer een nieuw verschil ontstond. Hieraan maakte een varkenshoeder een einde: hij sloeg met zijn zweep duchtig onder de wijze mannen. Die sprongen verschrikt omhoog en vonden hun benen terug.

Nu begon het grote werk van de kerkverschuiving. Het zevental zette de forse schouders tegen het kerkgebouw en poogde dit te verschuiven. Lang hadden zij zo gewerkt en er was nog geen plaatsverandering te ontdekken, hoewel sommigen meenden dat de kerk wel degelijk aan het verschuiven was. Om zich hiervan te verzekeren, kwam men op een nieuwe inval. Ze trokken hun wambuizen [hemden] uit en legden die aan de overkant van het gebouw om te zien of de kerk werkelijk vooruitschoof. Toen hervatten ze hun arbeid, langzaam en aanhoudend. Maar het toeval

wilde dat juist een dief voorbijkwam. Deze stal de wambuizen en zette het op een lopen. Na veel persen en zwoegen gingen ze weer kijken of hun poging gelukt was, en, toen zij hun wambuizen niet meer vonden, riepen zij: 'Hoezee! Wilhelmus van Nassouwen!', en meenden de kerk was over de wambuizen heen geschoven.

De avond was intussen gevallen, het was koud herfstweer, de maan schitterde in volle glans aan het firmament. Vrolijk en opgeruimd liepen de zeven neuriënd langs de beek toen een van hen in het heldere water het volle, ronde aangezicht van de maan zag. Verbaasd riep hij zijn makkers toe: 'Wat ligt daar een mooie vette Hollandse kaas in het water! Het zou jammer wezen dat de kreeften en vissen die krijgen; wij moeten hem hebben.' Ze besloten dadelijk deze schat eruit te halen. Maar de beek was diep, de oever steil; niemand wilde zich in het water wagen. Wat nu te doen? Nog nooit hadden ze iets zonder goed gevolg ondernomen. De schout had een oplossing. Hij stelde voor om alle zeven aan een kromgebogen wilgenboom boven de beek te gaan hangen. 'Jan de smid zal zich boven aan de takken vasthouden, Pieter de barbier klemt zich aan zijn benen enzovoort, alle zeven vormen een ketting; ik, als schout, zal het onderste lid wezen, en "ons is de kaas"! Zo gezegd, zo gedaan. In een ogenblik hing het gehele schependom van Eys, van a tot z, aan de wilg. Maar ongelukkig riep Jan de smid in een ogenblik van verstrooidheid uit: 'Wacht eens, makkers, ik kan het slecht meer houden, laat mij even in de hand spuwen!' Dit zeggende, liet hij de boomstam los, en... de zeven wijzen ploften in het water. Zij liggen er nog, zegt men, en wanneer bij heldere lucht de volle maan aan de hemel verschijnt, ziet men hen nog steeds in de beek spartelen en als evenzovele Tantalussen naar de kaas grijpen, die hun eeuwig ontwijkt. Habets voegt hier nog aan toe: 'De Limburger die dit leest zal de bemerking doen dat deze geschiedenis te Eys niet gebeurd is, omdat hij te Eys geen schepenen kent! Inderdaad, er bestaan te Eys geen schepenen meer... sedert ze verdronken zijn.'

Met deze kleine cyclus van 'dom volk'-verhalen neemt Eys een waardige plaats in in de reeks Nederlandse plaatsen die zich in hun omgeving roem vergaard hebben van

wege de domme verwaandheid van hun bevolking en vooral hun bestuurders (zie: Kampen). Toch is Eys in dezen wat achtergebleven bij zo gebrandmerkte plaatsen, zoals ook het Brabantse Bakel (zie aldaar) waarvan de domheidcyclus levend is gebleven en ook uitgebouwd, en waar de inwoners van de nood een deugd gemaakt hebben en nu deze verhalen gebruiken om zichzelf met een knipoog meer in beeld te brengen. De Eys-cyclus van Habets staat op zichzelf, werd wel regelmatig herdrukt en is ook op internet te vinden, maar heeft verder nauwelijks werking gehad. Men hoort er weinig meer van. Misschien ligt het eraan dat Eys geen eerbiedwaardige oude, wat verarmde stad is, waarvan de inwoners zich nog lange tijd te voornaam hebben gedragen – in de ogen van de burens dan –, zoals Dokkum en Kampen, maar dat is Bakel ook niet, al is dat wel veel groter. Misschien is deze cyclus wel meer een schepping van Habets dan een weergave van een in zijn tijd bloeiende overlevering.

Aan de verhalen zelf ligt het in elk geval niet, want het zijn oude, internationaal geliefde, ook verder in Nederland wel bekende of zelfs heel bekende 'dom volk'-verhalen, meestal over de inwoners van specifieke plaatsen verteld of over domme buitenlanders (*poepen*; zie: *Rensse*). (VdK)

Geulle (gem. Meerssen)

HET VERTREK VAN DE AARDMANNETJES

In het zuiden des lands worden kabouters of aardmannetjes wel 'alvermannekes' of 'auvermannetjes' genoemd. Gezien hun naam zijn de mannetjes verwant aan meer onstoffelijke wezens als alven en elfen (vgl. de Keltische *faeries*) – vandaar dat ze niet altijd waargenomen kunnen worden, zoals in de navolgende (hier enigszins gedomderniseerde) optekening van schrijver Pierre Kemp:

In de Blomberg bij Geulle hebben vroeger auvermannetjes gewoond. Als de mensen 's avonds naar bed gingen, konden ze buiten zonderlinge stemmen horen roepen: 'Ketels! Ketels!' En dan werd er ook op de luiken geklopt. De bewoners haastten zich dan om hun potten en pannen buiten te zetten. De volgende ochtend héél vroeg vonden ze de pannen en potten op dezelfde plaats terug, maar nu blank geschuurd en nauwkeurig gepoetst.

Toen er in Geulle 's avonds voor het eerst de angelusklok werd geluid, klonk er in de Blomberg

De Sint-Martinuskerk te Geulle, waar de angelusklok werd geluid.

een akelig gejammer en gekerm. De hele voorste helling van de berg stortte in en schoof met een donderend geweld naar beneden. Uit de hoop zand, klei en modder kwam op eens een heldere beek gekronkeld. De mensen die het hadden zien gebeuren en het aan een wonder toeschreven, noemden het de 'Heilige Beek'. Die naam bestaat nog altijd, en alles wat in de beek valt, krijgt na verloop van tijd een dun laagje kalk. Men beweert wel dat die kalk afkomstig is van de onderaardse vertrekken van de auvermannetjes.

De auvermannetjes konden het luiden van de klokken niet verdragen. Door het luiden was bovendien een deel van de Blomberg en van hun behuizing ingestort. De wezens trokken weg, de Maas over, westwaarts richting de Limburgse Kempen.

De veerman, die juist met zijn pont in de Maas lag, hoorde meteen na het luiden van de avondklok duidelijk roepen: 'Vaar mij over! Vaar mij over!' Er was echter niemand te zien. Ondanks dat zijn bootje leeg leek, kon hij toch de verleiding niet weerstaan om naar de overkant te varen. Pas toen hij aan het varen was, merkte hij dat zijn bootje toch geladen moest zijn. De lading was zo zwaar dat hij midden op de Maas bang werd om met boot en al ten onder te gaan, zo dicht stond het water langs de rand van het kleine vaartuig. Pas de volgende dag hoorde hij wat er met de Blomberg was gebeurd, en toen begreep hij dat hij de auvermannetjes had overgezet.

Dat er geloof wordt gehecht aan bovennatuurlijke wezens, alsmede aan wezens die veel kleiner zijn dan de mens, en die een verborgen leven leiden, is een algemeen cultureel verschijnsel. Bijzonder is wel dat er in dit ver-

haal een sterk besef doorklinkt van een tegenstelling tussen de paganistische wereld en de christelijke. De verspreiding en dominantie van het christendom worden hier gesymboliseerd door de beiderende klok. De vroeg-middeleeuwse kerstening maakte korte metten met de prechristelijke wezens uit de oude heidense, mythologische wereld. Dit gegeven is overigens geen bewijs voor de ouderdom van het verhaal, aangezien het motief een reconstructie achteraf is. De kabouters zien zich genoodzaakt om weg te trekken, in dit geval naar de Vlaams-Limburgse Kempen, maar in sommige andere sagen vertrekken ze zelfs naar Scandinavië.

In de modernere literatuur (denk aan de kabouterboeken van J.J.A. Goeverneur tot en met Rien Poortvliet) wordt de kabouter vaak voorgesteld als een louter vriendelijk en behulpzaam wezen (vgl. Budel). Dit beeld wordt niet ondersteund door de oudere sagen, waarin kabouters ambivalente wezens zijn, die evengoed onbetrouwbaar en wraakzuchtig kunnen zijn.

Het bovenstaande verhaal is opgebouwd uit een aantal bekende motieven. Ten eerste is het in de oudere sagen niet ongebruikelijk dat kabouters in een berg wonen. Ze tonen zich hier van hun behulpzame kant: ze werken 's nachts om de mensen te helpen (soms moet daar een beetje voedsel als beloning tegenover staan). De christelijke klokken betekenen een inbreuk op hun voortbestaan, waardoor ze wegtrekken. En ook het laatste motief komt vaker voor: onzichtbare wezens worden overgevoerd, waarbij de boot door de lading angstwekkend veel diepgang krijgt (in andere verhalen zijn het wel zielen van overledenen; zie: Westkapelle: de overvaart der zielen). Al deze motieven zijn vooral in het zuiden des lands te vinden, terwijl het vertrek van kabouters door klokgelui met name in Limburg voorkomt. (TM)

Helden

DE HEKS VAN DE HEUVELHOEK

Een zesenzestigjarige vrouw in Helden vertelde eind 1964 onder meer het volgende verhaal:

In het gehucht Heuvelhoek woonde vroeger een gezin, waarvan de vrouw, 'Bèerke's Gört', vrij algemeen door iedereen voor heks werd uitgemaakt. Zelfs de schoolkinderen zongen: 'Bèerke's Gört, det ès 'n heks, die kalt Wies hieël van ueren tekst' [die brengt (buurvrouw) Wies helemaal van haar stuk met haar geklets]. In een gezin in deze buurt

sukkelde men jaren achtereen met de pasgeboren kinderen. Men kreeg de indruk dat hier een kwade hand in het spel was, en ging ten einde raad op advies bij een pater. Deze gaf na onderzoek de raad een bepaald gebed te bidden. Als het kindje gebaad werd, dan zou er een vrouw binnenkomen die voor zou geven naar het kindje te komen kijken. Dat zou dan de heks in eigen persoon zijn! Inderdaad kwam 'Bèèrke's Gört'. Nu wist men met wie men te doen had. Toen men het hoofdkussentje openmaakte, vond men daarin een nog niet volmaakte verenkrans! [Zo'n heksenkrans duidt op hekserij]

'Groene's Naad' vertelde dat 'Bèèrke's Gört' vrij geregeld ook bij hem thuis kwam. Zijn kinderen praatten eens hun mond voorbij en zeiden: 'Gört, ze zeggen allemaal dat jij een heks bent!' Man en vrouw zaten erg verlegen met het geval. Gört zei: 'Ik ben net zomin een heks als jullie moeder!' Een paar weken later zag Naad op een zondag Gört, die haar man achternaliep, die naar de kerk was. Ze riep op Naad: 'Dao heet miene mins per abuus mien bukske mèt noa de kérére! As hè doa oet leust, kumpt 't neet goed oet! Dan bèn ich miewn maocht kwiet!' [Daar heeft mijn man per ongeluk mijn boekje mee naar de kerk. Als hij daaruit leest,

loopt het verkeerd af. Dan ben ik mijn macht kwijt.] Hij had dus haar toverboekje mee!

Net als in de meeste andere delen van Nederland was het toverijvertoog in katholiek Limburg tegen het einde van de negentiende eeuw nog redelijk sterk aanwezig, zij het op afzonderlijke plaatsen in verschillende mate. Midden-Limburg was hierin geen uitzondering. 'In mijn jeugd,' aldus een in 1876 geboren bakker te Helden, 'werden hier vrij veel vrouwen voor heks uitgemaakt, en men was bevreesd met zo'n vrouw in aanraking te komen.' Behalve de plaatselijke pastoors en deze of gene ordegeestelijke, waren er ook befaamde onttoveringsdeskundigen bij de hand om in moeilijke gevallen uitkomst te bieden, zoals het *menke* (mannetje) in Genk, of de heksenmeester in Bergen. De plaatselijke veearts Koch zou, aldus een stokoude landbouwer, een vrouw die ervan verdacht werd zijn dochter te hebben behekst de deur hebben gewezen. Eens werd hij bij een behekste koe geroepen en liet toen het gezicht van de heks in een emmer water zien. Er waren dus genoeg experts voorhanden om een betovering te diagnosticeren en Bèèrke's Gört was maar een van de vele vrouwen aan wie betoveringen werden toegeschreven, al is zij meer dan haar plaatsgenotes in de herinnering blijven hangen.

Graad Engels (1907-1984) tekende verhalen over Bèèrke's Gört op in de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw in het kader van het volksverhalenproject van het Amsterdamse Volkskundebureau. In 1977 publiceerde hij een bewerking van een deel van zijn materiaal in het boekje *Det dank'tich d'n duvel* (Dat dank je de duivel), omdat een Amsterdamse publicatie te lang op zich liet wachten en hij vond dat de bevolking van de eigen streek kennis moest nemen 'van wat haar eigen cultureel erfgoed is'. Dat leverde hem de gramschap van J.J. Voskuil op, die daar later uiting aan gaf in zijn romancyclus *Het Bureau* (1996-2000). Het was tegen de afspraak. Maar het zal Voskuil nog meer hebben gestoord dat Engels de verhalen doordeesemde met zijn eigen uitleg en zijn inleiding doodleuk begon met een verwijzing naar de 'oergermaanse goden- en geestenwereld' waarin een aantal van die 'bijgelovige' verschijnselen 'ongetwijfeld' zijn oorsprong had. Dat ging lijnrecht in tegen de theoretische en ideologische ontwikkeling die Voskuil zelf sinds zijn aanstelling had doorgemaakt.

Engels groeide met dit soort verhalen op. Zo had zijn buurman hem verteld dat hij eens uit vrijen was gegaan en op de terugweg 'op het stille kerkpad werd aangesproken door een vrouwtje dat als heks wat naam had'. Ze had

Heksenmeester toont heks in een emmer water. Tekening van Gaston Vuillier (1846-1915).

haar hand op zijn schouder gelegd, waarna hij onder de luizen was komen te zitten (in 1962 interviewde Engels als eerste diens dochter). Ook Engels' grootvader onderwees hem in het wel en wee van de streek. In Helden lukte het Engels dan ook vrij makkelijk met de oudere generatie aan de praat te komen. Daarbuiten werd het moeilijker. Er waren mensen die 'wantrouwen aan de bedoelingen van dit onderzoek, die zich liever niet blootgaven'. Met andere woorden, ze dachten dat ze in plaats van serieus bejegend belachelijk gemaakt zouden worden. Toch waren de heksenverhalen die Engels publiceerde voornamelijk afkomstig uit andere plaatsen dan Helden; het bovenstaande verhaal ontbreekt in het boekje. Voor Engels helde het meer over naar 'roddel en kwaadsprekerij' dan naar 'cultureel erfgoed'. Voor het verhaal over de 'koemeester' Koch en de emmer maakte hij een uitzondering, omdat de man daarin als verlicht werd afgeschilderd en hij het niet herkende als een verhaal dat wel vaker over onttoveringsdeskundigen werd verteld. De mensen met wie Engels in Helden sprak, noemden de heksen ook bij naam, maar die liet hij zelfs in zijn verslagen weg, 'om nog levende verwanten te ontzien'. Engels hinderde zodoende op verschillende manieren zijn eigen onderzoek en liet zich er bovendien dubbel voor betalen.

Desondanks bieden zijn aantekeningen zo hier en daar opvallende inkijkjes in de manier waarop binnen het toverijvertoog een bepaalde draai aan gebeurtenissen werd gegeven, waardoor alles maar voor één uitleg vatbaar was. De bovenstaande klacht over de loslippige kinderen is daar een goed voorbeeld van. De ouders waren niet beschaamd over hun kroost, maar over hun eigen overtuiging.

Een landbouwer uit het nabijgelegen dorp Beringe kwam, zo vertelde hij Engels in de zomer van 1962, als jongeman langs het huis van de 'heks':

Met mijn kameraad 'Sjopen Drees' ging ik op een avond naar Klaessenhoof bij Egchel, om zijn broer Doeër, die daar als knecht woonde, kleren te brengen. Omstreeks halfelf kwamen we in de Heuvelhoek langs het huis van 'Bèèrke's Gört', bekend als heks. Er kwam opeens een zwarte kat door de poort bij dit huis, en schoot vóór ons de weg over. Drees en ook ik verschrikten en Drees riep: 'Dao hees te Bèèrke's Geurt!'

Er was weinig van te zien dat het een heks was, doch het was wel een wonder mens. Ze was onrustig en zenuwachtig en erg kwezelachtig. Ze kon ook geweldig overdrijven. Ze sprak nooit over heksen,

doch vertelde wel dat ze een verschijning van de Heilige Maagd had gehad, in de buurt van de Klotkoulen. Ze werkte wel eens op 'Hoof'. Ze kon goed werken, en praatte van opschieten. Ze vertelde eens dat ze daar 's morgens de bedden al opgemaakt had vóórdat de mensen op waren! (WdB)

Hoensbroek (gem. Heerlen)

SAGEN ROND KOLENMIJN EMMA: KLOKGELOU EN MIJNGEEST

De motieven die in de mijnsagen aan bod komen, kunnen een aanzienlijke ouderdom hebben, maar de mijnbouw in Limburg zelf is een puur twintigste-eeuwse aangelegenheid geweest. In de staatsmijn Emma, gelegen tussen de huidige gemeenten Brunssum en Heerlen, is tussen 1913 en 1973 steenkool gewonnen. Er doet een tweetal sagen de ronde over deze mijn.

Zo zijn er verhalen over klokgelui in de mijn. In de staatsmijn Emma te Hoensbroek werkte een mijnwerker in een delfgebied dat onder het kasteel en het station Hoensbroek zou liggen. Deze mijnwerker heeft 'enkele malen een klok horen bonzen, dof en kort'. Rondom kasteel Hoensbroek was destijds veel water: moeras, poelen en een beek. Er werd wel beweerd dat daar ergens een ongewijde klok was verzonken, die men kon horen luiden als men een steen in het water gooid. De klok in het water en de klok in de mijn zijn in de volksverbeelding met elkaar in verband gebracht. Aanvankelijk kan met de klok in de mijn echter iets anders bedoeld zijn geweest. Een zware loszittende steen in het plafond van de mijngang werd ook wel een klok genoemd. Zo'n steen kon zonder enige waarschuwing naar beneden ploffen. Dit zou de mijnwerker diverse malen gehoord kunnen hebben. Verzamelaar Gerard Lemmens hoorde de sage in de jaren twintig uit de eerste hand, van de betreffende mijnwerker zelf.

In de jaren dertig hoorde Lemmens ook een verhaal over een jonge jongen in de mijn Emma die drie dagen spoorloos was geweest, en toen hij weer opdook beweerde dat hij met de berggeest (van wie géén naam genoemd wordt) mee was geweest. (Als het verhaal van de vermissing waar is, dan was de jongen misschien wel gewoon verdwaald en in slaap gevallen, had hij het een en ander gedroomd, en gebruikte hij de berggeest als alibi.) Het verhaal werd tientallen jaren later bewerkt tot een sage over Kaspar de Mijngheest door publicist Pierre Heijboer, die geboren is in Hoensbroek, en die de herschreven sage

Links: Kasteel Hoensbroek. Rechts: Staatsmijn Emma.

bedoeld had om te publiceren in een eigen verhalenbundel. Als voorpublicatie heeft hij een digitale versie van 'Kaspar de Mijngheest' aangeboden aan de website van de Volksverhalen Almanak van de Stichting Beleven. Sindsdien wordt het verhaal in cyberspace volop vermeld als beroemde Limburgse sage en leiden alle links naar de Volksverhalen Almanak. Het NCRV-programma *Willem Wever* verfilmde deze versie van het verhaal in 2005:

De versie van Heijboer gaat over de vijftienjarige jongen Jo die als leerling de steenkolenmijn Emma in mag. Hij moet de *Wettertür* bedienen, een ventilatiedeur die de wind moest tegenhouden tussen schacht en gang. Als Jo op een dag weinig te doen heeft, dommelt hij even weg. Plotseiling staat daar een man met een witte baard voor hem: het is Kaspar de mijngheest, die hem door een verlaten deel van de mijn meeneemt naar een onderaardse wereld. Urenlang zwerven ze door de wereld, waar bomen staan en bergkristallen liggen. Drie dagen is de jongen spoorloos, maar daarna verschijnt hij weer. Hij vertelt dat hij Kaspar ontmoet heeft, maar de meeste mensen geloven hem niet. De oma van de jongen is blij dat Kaspar over de jongen heeft gewaakt en gelooft dat hij dat ook in de toekomst zal doen.

Opvallend aan de sage van Kaspar de Mijngheest is dat het niet om een kwade geest gaat. Voor zover er iets over het karakter van mijngheesten bekend is, waren ze meestal boosaardig en onberekenbaar. Ze waren bijvoorbeeld boos omdat hun berg van zijn rijkdom werd beroofd. Zo'n boze mijngheest laat gangen instorten, jaagt de mijnwerkers angst aan met zijn gloeiende ogen in het donker,

hij duwt ze omver, dooft hun lampen, hij maakt hun gereedschap zoek en eet hun boterhammen op. Een van die mijngheesten werd, al zeker vanaf de jaren dertig, Kaspar genoemd. Ruim na de sluiting van de mijn, in 1997, werd er een lied in het Limburgs op cd gezet, dat het 'Kasparlied' heet, en waarin de mijngheest als onbetrouwbaar wordt afgeschilderd. Het refrein luidt niet voor niets: 'Kaspar, kaolewolf, koelgeis... zoon van moeder aerd' (kolenwolf, kolengeest, zoon van Moeder Aarde). In de moderne sage van Heijboer lijkt Kaspar eerder op Casper het Vriendelijke Spookje, bekend van de Amerikaanse strips en tekenfilms. Hij doet eigenlijk heel aardig tegen Jo, en ook diens oma ziet de geest uiteindelijk meer als een beschermengel dan als een plaaggeest.

De vertelling bevat het sagen- en sprookjeselement van het Onderaardse Rijk; mensen hebben er altijd over gefantaseerd dat er onder de aarde of onder het water de meest fantastische werelden verborgen liggen. Volgens de verhalen kon een bezoek aan een paradijselijke wereld onder de grond als langer ervaren worden dan de eigenlijke duur: een paar minuten kunnen al snel een paar dagen worden. De schrijver Heijboer heeft het van oorsprong beknopte verhaal van de vermiste jongen gecombineerd met de mijngheest Kaspar, en hij heeft de vertelling fraai uitgewerkt: die gaat nu ook over een zogenoemde 'initiatie'. Jo maakt de overstap van jongen naar man. Niet alleen mag hij in de mijn gaan werken, ook het feit dat hij de mijngheest al gezien heeft maakt dat hij er nu helemaal bij hoort in de wereld van de volwassen mijnwerkers. (TM)

Horst

(gem. Horst aan de Maas)

DE PEELKABOUTERS VAN HORST

De gemeente Horst in Limburg ligt in het Peelgebied, een voormalig hoogveengebied op de grens van de provincies Noord-Brabant en Limburg. Romé Fasol, die van 1988 tot 1999 burgemeester van Horst was, richtte zich er tijdens zijn ambtsperiode op Horst als landbouwcentrum voor Zuid-Nederland verder uit te bouwen, alsmede op de verdere ontwikkeling van de gemeente op zowel recreatief als cultureel vlak. Deze doelstellingen verenigden zich in het sprookje *De Peelkabouters van Horst*

van zijn hand, waarmee hij de champignonteelt een plaats geeft in de Peel en in de kaboutertraditie. Dit sprookje kreeg vervolgens gestalte in zeventien bronzen beelden die in het centrum van Horst werden geplaatst (en die gefinancierd werden door de gemeente en het lokale bedrijfsleven), waarna er verscheidene producten op de markt werden gebracht die verband houden met de Peelkabouters van Fasol.

Het sprookje zelf verhaalt van het gelukkige, saamhorige leven van de kabouters en de mensen in de Peel, dat werd verstoord door de hebzucht van gelukzoekers. Deze mensen zochten naar het geheim van het kaboutervoedsel om er hun eigen voordeel mee te doen. De

Standbeeld van Peelpouter Wijsneus.

Het beeldmerk van Stichting De Peelkabouters te Horst.

heer van Horst en zijn raadgevers werden getroffen door het verdriet van de Peelkabouters. Men zocht naar een oplossing en kabouter Wijsneus stelde voor om met alle Peelkabouters woningen diep onder de grond te bouwen. Daarmee zouden de mensen hun gevoel van tevredenheid moeten verdienen door ervoor te werken. De tevredenheid van de kabouters is – in de fictie van de auteur – immers voelbaar voor de mensen als ze dichtbij zijn. In ruil hiervoor kregen de mensen het geheim van het verbouwen van paddenstoelen, ook buiten de herfst om.

Het sprookje van *De Peelkabouters van Horst* is een 'nieuw' sprookje, in feite een literair kunstsprookje met een bij name bekende auteur. We spreken in zo'n geval van een *invention of tradition* (een uitgevonden traditie). In het sprookje zijn echter verhaalelementen aan te wijzen die wortelen in een mondelinge traditie, die in oudere Nederlandse sagen zijn terug te vinden. Zo is er bijvoorbeeld de woonplaats van de kabouters. In de meeste oudere volksverhalen die in Nederland circuleerden, woonden kabouters als aardmannetjes onder de grond. Deze traditionele overleveringen werden mondeling doorgegeven en de verhalen waren oorspronkelijk bedoeld voor zowel volwassenen als kinderen. In het sprookje van Fasol wonen de Peelkabouters 'in nette woninkjes tussen klaprozen en vergeet-mij-nietjes, bij tuintjes waarin paddenstoelen rijkelijk groeiden'. De associatie van kabouters met paddenstoelen stamt pas uit de achttiende en negentiende eeuw, en is waarschijnlijk geïnspireerd op Midden- en Oost-Europese tradities, waar men een uitgesproken positieve opvatting over paddenstoelen huldigde.

In de negentiende- en twintigste-eeuwse Nederlandse kinderboekencultuur kwam de boodschap van de bewaking van de ongeschonden natuur steeds centraler te staan en vormden kabouters en elfen de uitgelezen wezens om deze boodschap over te dragen aan kinderen. Deze natuurwezens vormden een directe link met de natuur, belichaamden de natuur en waren de boodschappers en initiators van de (her)ontdekking van de natuur. Voorbeelden hiervan in Nederland zijn *De kleine Johannes* uit 1887 van Frederik van Eeden en *Leven en werken van de kabouter* van Rien Poortvliet uit 1976. De boodschap van de eerste elfen/kabouters is langzaam naar de achtergrond verdwenen. De kabouter en de paddenstoel bleven evenwel samen bestaan.

Het sprookje van Fasol start met deze laatste associatie. De kabouters van de Peel leven immers van en met de paddenstoelen, maar de oplossing van kabouter Wijsneus, namelijk om het geheim van het kweken van de paddenstoelen na te laten aan de mensen en zelf onder de grond te gaan wonen, brengt de kabouters daar waar ze in de mondelinge traditie ook rondwaren: net buiten de leefwereld van de mensen, bij het aarde-element waaraan zij ook ontsproten zijn.

Dat de kabouters uit het sprookje hetzelfde voedsel als de mensen eten, namelijk de paddenstoelen, is in de Nederlandse traditie slechts terug te vinden in de beloning die de mensen aan de kabouters geven voor werk dat zij 's nachts voor de mensen hebben gedaan ('Dat hebben de kaboutermpjes zeker gedaan!'), buiten de

nieuwsgierige blikken van de mensen om. In dat geval gaat het overigens steeds om mensenvoedsel, niet expliciet om paddenstoelen.

Het feit dat de kabouters zelf besluiten uit hun woningen of leefgebied te vertrekken, komt terug in de kaboutersagen die in de twintigste eeuw het meest zijn opgetekend. De vertrekkende kabouters doen dit dikwijls omdat de mensen zich te veel met hen bemoeien of ondanikbaar zijn. Ook is er vaak sprake van vertrek door de komst van het christendom (oftewel het verdwijnen van het oude geloof, het zogenoemde 'bijgeloof'), wat gesymboliseerd wordt door het vertrek naar aanleiding van het gelui van de kerkklokken (zie: Geulle).

Het verhaal van Fasol is dus gecentreerd rond enkele bekende verhaalelementen ten aanzien van de kabouter in Nederland en past in dat opzicht in de volksverhaaltraditie. Het is de vraag of dit nieuw verzonnen sprookje het doel van Fasol – de verdere ontwikkeling van de gemeente op zowel recreatief als cultureel vlak – heeft bereikt. In een onderzoek van studente Saskia van Oostveen komen de creatie van de voormalige burgemeester Fasol en de gevolgen ter sprake:

De inwoners van Horst waren in eerste instantie niet allen even enthousiast over het verhaal en de beelden; er was wat tijd nodig om te wennen aan de versieringen van de stad. Het doel van Stichting De Peelkabouters is het uitdragen van het sprookje en de ontworpen bronzen verbeeldingen, het bedrijven van promotie op basis van de Peelkabouters en het versterken van de Horster identiteit. Fasol meent dat dit maar ten dele gelukt is. De lokale identiteit is slechts latent versterkt. Zeker de oudere inwoners van Horst zien de luxe van het lokale verhaal als van secundair belang. Een van de doelen van het plaatsen van de beelden was het betrekken van kinderen bij kunst. Vandaar dat de beelden niet op hoge sokkels staan, maar op 'kinderhoogte'. De gemeente was van mening dat het verhaal niet alleen de lokale jeugd, maar ook andere kinderen ten goede moest komen. Na een aantal jaren is er daarom besloten tot een samenwerking met de Stichting Clini Clowns. Jaarlijks wordt er een dag georganiseerd met activiteiten voor de lokale jeugd, de Wijsneuzendag. De opbrengst hiervan komt ten goede aan de Clini Clowns. [...] Toeristen worden helaas niet echt aangetrokken met het verhaal, hoewel zij wel de meeste souvenirs kopen, meent Faso-

Uit dit laatste stuk blijkt hoe er met de komst van de Peelkabouters in Horst weer een link wordt gelegd tussen de kabouters en de kinderen. De doelen zijn wel enigszins verschoven. Zo is het uitdragen van het verhaal een doel op zich geworden. Fasoel zelf lijkt niet echt ingenomen met het resultaat, gezien de volgens hem wat magere resultaten ten aanzien van de Horster identiteit en het toerisme. Toch is de Horster identiteit wel verbonden geraakt met de Peelkabouters, gezien de lokale merchandise, menukaarten en evenementen, maar vooral ook gezien een modern medium als internet. Wie via Google op 'Peelkabouter' zoekt, komt steevast in Horst terecht. (Minke Priester)

IJzeren (gem. Valkenburg aan de Geul)

MEE NAAR HET FEEST

Op zekere avond keerden twee mannen uit IJzeren (Oud-Valkenburg) met hun zwaar geladen kruiwagens naar huis terug. Aan het Grechter voetpad gekomen, hoorden zij aan de overzijde van het Grechterbos op de zogenoemde Paap prachtige muziek met spel en dans. Nu verzocht een van beide mannen de andere: 'Treed mij eens op de voet?' De ander keek wel wat raar op, maar deed het toch, en onmiddellijk gingen beiden de lucht in en vlogen over het Grechterbos naar de Paap. De man die de ander op de voet had moeten treden, verloor echter zijn muts, die in een eik bleef hangen. 'Dat is niets,' stelde de eerste de ander gerust. 'Als wij terugkomen, zullen wij ze weer meenemen.' Op de Paap aangekomen, mengde zich de aanvoerder van de twee terstond onder het feestvierende gezelschap dat zij daar aantroffen. Hij danste en dronk mee, terwijl de ander zich op een afstand hield en maar toeschouwer bleef van dat ongewone schouwspel. Nadat de eerste naar hartenlust had gedronken en gedanst, keerde hij zich weer naar zijn kameraad en zei tegen hem: 'Treed mij weer op de voet.' De ander deed dat weer en nu vlogen zij door de lucht, grepen de muts die in de eik was blijven hangen en stonden al gauw weer bij hun kruiwagens. Het was intussen zeer laat geworden. De morgen begon al te schemeren.

Toen zij zich naar huis spoedden, verzocht de 'heksenmeester' zijn kameraad toch niets van het geziene aan anderen te vertellen: hijzelf was 'door

Hexenzug uit 1869 van Hans Thoma.

een benump' [= toevallig] ongelukkig genoeg erbij gekomen. Sinds die tijd meed de ander hem echter; hij was bang voor zijn vroegere kameraad en in zijn ongerustheid over het avontuur dat hij had beleefd kon hij het niet geheimhouden.

Dit is een verhaal van Willem Goossens (1869-1933), ten tijde van de optekening in 1912 leraar te Rolduc, naar de versie afgedrukt in Pierre Kemps *Limburgsch Sagenboek*. Het was afkomstig van diens vader, burgemeester te Berg en Terblijt, die het verhaal dikwijls had gehoord, maar de namen van de twee mannen vergeten was. In dit door mannen vertelde verhaal is de verleider ook een man. Het contrast met een vrouwelijke sabbat is goed te zien in vergelijking met een op enkele kilometers afstand van IJzeren, in Klimmen, in 1962 door E. Brouwers opgetekende tekst. De dan vijftienjarige verstellster heeft het gehoord van haar grootmoeder. Een jongen wordt door zijn vriend gewaarschuwd dat het meisje met wie hij vrijt en dat met haar moeder alleen woont, geen goede naam heeft. Ze spreken af dat hij zich slapende houdt.

Toen zei de moeder: 'Ik ga!'

Op de schoorsteen stond een potje met iets erin: hiervan wreef ze zich iets onder de oksels en zei toen: 'Over haag en heg!' Ja, en toen was de moeder verdwenen. Ja, het meisje probeerde de jongen nog wakker te krijgen, maar deze bleef doorslapen. Toen deed zij zich ook iets onder de armen en sprak: 'Over haag en heg...', en was ook zij verdwenen.

Ja, dacht hij, nu wil ik toch wel weten waar ze naartoe zijn. Hij deed zich ook iets onder de armen en zei toen: 'Door haag en heg!' En hij ging ook door haag en heg, hij had 't hele gezicht kapot en alles kapot.

Ja, op zeker ogenblik kwam hij in een zaal aan, in een mooie eetzaal, en daar waren de fijnste gerechten en zij waren er aan 't eten. Ze hadden lekker en goed gegeten toen hij plotseling zei: 'Jezus, wat is dit min gezouten!'

En met dat hij de naam Jezus uitspreekt is alles verdwenen, en hij zit boven een schapenstal. Toen hij daar een poos gezeten had en zich afvroeg hoe hij weer thuis zou geraken, hij wist niet waar hij zich bevond... Plotseling staat het meisje naast hem en zegt: 'Wat heb je nu gedaan?'

'Ja,' zegt hij, 'ik heb dat potje van de schouw genomen, heb iets onder de armen gedaan en heb toen gezegd: "Door haag en heg!"'

'Ja,' hernam zij, 'dat zie ik wel, je hebt het hele gezicht en alles kapot. Jij bent door haag en heg gegaan. Waarom heb je dat gedaan?'

'Ja,' zei de jongen, 'ik wilde eens weten waar jullie naartoe waren.'

'Ik zal je deze keer naar huis brengen,' zei 't meisje, 'maar doe dat nooit in je leven meer!'

Maar het meisje heeft het ook nooit meer gedaan, want de jongen is nooit meer bij haar terug geweest.

Ook van dit verhaal is een versie bij Kemp te vinden; dan gaat het over een jongen in Gulpen, die het meisje en haar moeder volgt naar de wijnkelder van de pastoor. In 1894 verscheen een versie in het *Limburgs Jaarboek*, waarin een jonge heks uit Herkenbosch een vriendin meeneemt naar de wijnkelder in Keulen (en dan worden ze gepakt en belanden op de brandstapel omdat ze de spreuk verkeerdt hebben opgezegd).

Deze verhalen zijn geenszins uniek voor Zuid-Limburg. In Groningen is bijvoorbeeld zowel het verhaal opgetekend over de twee mannen als dat over de man die zijn meisje volgt naar de wijnkelder in Keulen. Het verschil met het IJzerense verhaal is dat de tweede man niet door de eerste wordt meegenomen, maar ook de spreuk verkeerdt opzegt (ze komen in een Spaanse wijnkelder). Hier heet het overigens duidelijk: 'De duivel was er ook bij en allerhande vrouwen van lichte zeden.' Dat zal ook op de Paap het geval zijn geweest. De vraag is of de ene man de andere wilde initiëren in vrouwelijk gezelschap, of dat er een homoseksuele ondertoon aanwezig is. (WdB)

Kerkrade

MIJNSAGEN

Ook al heeft de steenkolenmijnbouw in Nederland niet zo lang gefloreerd (de twintigste eeuw tot de laatste sluiting in 1974), het culturele gewicht van de mijnbouw in Limburg is zeer groot geweest en dat heeft ook zijn weerslag gevonden in de orale cultuur, het volksgeloof en de sagenoverlevering. Het meeste hierover weten we dankzij (J.) Gerard (A.) Lemmens uit Venray (1897-1962), die als ambtenaar bij de Oranje Nassau-mijn te Heerlen werkte. De verhalen, uitdrukkingen en woorden die hij bij de mijnwerkers optekende bracht hij in 1936 bijeen in het boek *Mijnwerkersfolklore in Limburg*, dat in 1977 herdrukt werd als 't Koalemen'ke.

Naast specifieke op de mijnbouw en de mijnwerkerscultuur toegesneden sagen zoals die over het optreden van mijn- of berggeesten (zie: Hoensbroek), ook wel koalemenkes genoemd, over voortekens van toekomstige mijnbouw en -ongevallen en mijnwerkersbijgeloof als 'Met de kerstdagen eist de mijn altijd een slachtoffer' vinden we hierin ook sagen die overal kunnen voorkomen, en ook voorkomen, maar hier een bijzondere kleur hebben gekregen doordat ze in de context van mijnen en mijnwerkers zijn geplaatst. Zoals deze sage uit Kerkrade, die varieert op het geliefde thema 'persoon die niet aan het bovennatuurlijke gelooft wordt door een demonisch wezen wijzer gemaakt':

Het is bekend dat vroeger in het zogenoemde Duvelsgetske op de Geiteberg te Kerkrade (Chèvremont) 't niet pluus moet zijn geweest. Eens, onderwijl een Kerkradener mijnwerker onder z'n dienst door z'n brood opat en z'n kompel naast hem zat, spraken ze over 't al of niet kunnen bestaan van hekserij. Z'n kompel wees op gebeurde feiten, doch onze Kerkradenaar wilde er niets van weten: hij moet zelfs gezegd hebben dat eer hij 't geloofde hemzelf zoiets moest overkomen. En wat gebeurde er nu? Toen hij, na z'n dienst, huiswaarts keerde en door 't Duvelsgetske moest... kon hij plotseling niet meer voor- noch achteruit. 't Leek hem of iemand op z'n rug was gesprongen en hem omstrengeld had. Z'n keel leek hem dichtgeknepen, zodat hij niet roepen kon, en prangende vuisten drukten zwaar op z'n borst. Omziende zag hij niets, ofschoon het niet erg donker was. En 't duurde een hele tijd eer hij 'verlost' was. – Hoe, dat kon hij zelf niet meer navertellen.

Mijnwerker aan het werk in de steenkolenmijn (in dit geval staatsmijn Maurits te Geleen).

Maar van z'n ongelooft over 't bestaan van hekserij of van die 'rare dingen' was hij toch bekeerd!

Elders in ons land zegt men dan dat zo'n man door een plaag- of drukgeest, zoals it *plachtbist* in Friesland, de Belenman in Overijssel, Blauwe Gerrit in Gelderland, of de Ossaert in Zeeland, besprongen is.

Het werk in de mijnen was gevaarlijk; er gebeurden veel ongelukken. Soms waren ze een gevolg van 'verkeerd' gedrag van een mijnwerker: een jonge mijnwerker die geen kruis wil slaan voor hij afdaalt wordt door een vallende steen de rug gebroken, een stuk kool slaat een vloekende socialist (geen Limburger, maar een Drent) de tanden uit de mond. Soms ook worden ongelukken door een voorteken aangemeld (een moeder van een mijnwerker hoort een geheimzinnig kloppen op de deur drie dagen voor haar zoon verongelukt). Of andersom ontkomt een mijnwerker door een onverklaarbaar voor gevoel: vlak voordat op 13 juli 1928 in de staatsmijn Hendrik te Brunssum – in geen mijn in Nederland gebeurden zo veel ongelukken als juist daar – een ontploffing van mijngas plaatsvond, verliet een van de kompels uit de ploeg waarin de meeste doden vielen 'door iets ertoe gedreven' de mijn (omdat er dertien mannen omkwamen en het vrijdag de 13de was, werd algemeen geloofd dat deze ramp het werk van de duivel was). Ook kwam het voor dat mensen die in de toekomst kunnen zien, die voorspellende gaven hebben, een mijnongeval voorzien. In het volgende verhaal wordt dit motief verbonden met dat van 'de spotter bestraft':

In een van de kerkdorpen van Kerkrade moet een oude vrouw hebben gewoond die profetisch was. Op een avond had men het erover in een café. Een mijnwerker die het hoorde lachte erom: 'Ich bin es benuujd wat ver wongesch het va' mie sal sage,'

gekscheerde hij [Ik ben benieuwd wat voor onheil ze mij zal voorspellen]. Waarop hij de oude vrouw geweldig begon door te halen [te bespotten]. Enige dagen later trof het dat hij in aanraking kwam met bewuste vrouw. En ze voorspelde hem à bout portant [recht voor z'n raap] dat hij nog diezelfde dag van de mijnschacht naar beneden zou storten. Maar nog harder en spottender begon de mijnwerker te lachen; welgemoed nam hij z'n pungel [buidel] en stapte hij naar de Dominiale, waar hij werkte, voor de middagschicht. Doch eer de dag om was, kwam van de mijn het bericht thuis dat de man was verongelukt: hij was van de schacht naar beneden gestort en men had hem onder in de soemp [waterput bij de hoofdschacht] verpletterd gevonden.

De kolenmijn Dominiale, in Kerkrade wel de 'Holledsje Koel' (Hollandse mijn) genoemd, werd in 1815 opgericht als voortzetting van de Franse gouvernementsmijnen Mines Dominiales. Het was Limburgs oudste steenkolenmijn. De geschiedenis ervan gaat terug tot de twaalfde eeuw, waarmee het een van de oudste mijnen in Europa is, en is nauw verbonden met de abdij Kloosterrade, nu Rolduc. In 1965 werd besloten de Limburgse steenkolenmijnen te gaan sluiten, waarmee ook de mijnsagen langzaam maar zeker tot de geschiedenis gaan behoren. (VdK)

Maastricht

SINT-SERVAAS

Volgens de legende was Sint-Servaas, de patroonheilige van Maastricht, een achterneef van Jezus. Vanuit Jeruzalem ging hij – in opdracht van God en onder begeleiding van een engel – naar Tongeren (in het huidige Belgisch-Limburg), omdat de bisschopszetel aldaar al zeven jaar onbezet was. Op zekere nacht kreeg Servaas een visioen vanuit de hemel: hij zag dat de Hunnen, een horde woeste barbaren, het land onder de voet zouden lopen en de steden in Gallië zouden verwoesten. Servaas ging op bedevaart naar Rome. Daar probeerde hij van God gedaan te krijgen dat hij Tongeren en andere steden zou beschermen. God zag Servaas echter niet staan. De heilige Petrus kwam Servaas uitleggen dat God kwaad was op de Tongenaren: ze hadden zich van hem afgekeerd en luisterden alleen nog maar naar de duivel. Bedroefd keerde Servaas

naar Tongeren terug. Omdat de stad vernietigd zou worden door de Hunnen, verplaatste Servaas de bisschopszetel naar Maastricht.

Korte tijd later voorvoelde Servaas dat zijn aardse leven erop zat. Toen hij op 13 mei 384 stierf, daalden engelen in een lichtkolom vanuit de hemel naar de aarde om Servaas' ziel naar het hemelrijk te begeleiden. Zoals Servaas in het visioen gezien had, werden Tongeren en andere steden in Gallië daarna door de Hunnen verwoest.

De vita of levensbeschrijving van Sint-Servaas werd pas tussen 1066 en 1088 opgetekend, uiteraard in het Latijn. Daarvóór komt Servaas slechts sporadisch in geschreven bronnen voor. De auteur van de Latijnse vita heeft ongetwijfeld geput uit de mondelinge overlevering, maar hij was ook zeer goed op de hoogte van hoe een heiligenleven opgebouwd moest worden. Als Servaas een achterneef van Jezus zou zijn, zouden Servaas' vader en grootvader elk ruim honderdvijftig jaar oud moeten zijn geworden. Dat is letterlijk onwaarschijnlijk, maar het past wel heel goed in een vita. Hetzelfde kan bijvoorbeeld worden gezegd van de zeven jaar dat de Tongerse bisschopszetel

Het Servatiusborstbeeld. De relikhouder dateert oorspronkelijk van omstreeks 1400, maar werd na ernstige beschadigingen bij het beleg van Maastricht in 1579 ingrijpend hersteld; het voetstuk met kopiën van de originele gotische reliëfs werd in 1908 vervaardigd. Maastricht, Schatkamer van de Sint-Servaaskerk.

onbezet bleef: zeven is het getal dat in vele verhalen aan-geeft dat iets heel lang duurt.

Omstreeks 1170 werd de Latijnse vita in het dialect van het Maasland vertaald door Hendrik van Veldeke (de ‘Sint-Servaaslegende’). Daarna is er – vrijwel tot op de dag van vandaag – een vrij constante stroom van verhalen over Sint-Servaas.

Op Servaasdag (13 mei) werden de relikwieën in de galerij van het koor van de Servaaskerk getoond aan de pelgrims op het Vrijthof. Die pelgrims waren van heinde en verre naar Maastricht gekomen.

Om de zeven jaar wordt in Maastricht een Heiligdoms-vaart gehouden. In juni en juli worden belangrijke Servaasreliëken (zoals de noodkist – de rijke reliëkschrijn die werd rondgedragen in tijden van nood – en het borstbeeld) in processie door de straten gedragen. Volgens schriftelijke bronnen is de eerste Heiligdomsvaart in 1391 gehouden. Nadat Maastricht in 1632 door Frederik Hendrik was ver-overd, was het uit met de rooms-katholieke pret, althans in het openbaar. Pas in 1874 werd na eeuwen weer een Heiligdomsvaart gehouden. Die van 1944 werd uitgesteld tot 1948. Sindsdien is de zevenjaarlijkse traditie in ere her-steld. De laatste Heiligdomsvaart vond plaats in 2004.

In de schatkamer van de Sint-Servaas worden de be-langrijkste relikwieën tentoongesteld. Daar kan men ook allerhande servatiana kopen: kaarsen, boeken, pel-grimstekens en ansichtkaarten.

Op 20 maart 2009 maakte het DOC Volksverhaal van het Meertens Instituut de oudste Nederlandse mop be-kend in het kader van de Wereldverteldag (in feite een grappige legende die qua structuur nog niet erg op onze moderne mop lijkt). Het bleek een episode te zijn uit de *Servaaslegende* van Van Veldeke, waarin verteld wordt waarom in een borstbeeld de ogen van de inmiddels overleden heilige scheel blijven staan. De vertaling van de originele Middelnederlandse tekst luidt aldus:

Nu kunt u nog een mooi verhaal horen! De keizer liet zeer kundige goudsmeden ontbieden. Hij groette hen vriendelijk en nam ze aan zijn hof op; hij vertelde hun dat hij een gouden borstbeeld wilde laten maken.

‘Moge God me dit toestaan, want ik begeer niets anders!’

De goudsmeden antwoordden dat ze de opdracht met liefde aannamen, mits Gods Zoon en de goede Sint-Servaas hun dit vergunden. Omdat de keizer het graag wilde, kwamen ze aan zijn wensen tege-moet. Het goud werd afgewogen en de mannen

Het loensende Sint-Servaasbeeld. Tekening van Hubert LeVigne uit 1934.

togen aan het werk. Van ’s ochtends vroeg tot ’s avonds laat waren ze bezig, waarbij Sint-Servaas hun behulpzaam was. Ten slotte was het borstbeeld af. Het was – zo vertelt ons de vita – prachtig: neus, mond, kin en keel waren perfect; alleen de ogen, die van edelstenen gemaakt waren, stonden scheef. De goudsmeden meenden dat de ene steen kleiner was dan de andere, en daarover waren ze hogelijk verbaasd, want ze waren precies even groot. Met goede moed haalden ze de stenen eruit om ze er beter in te zetten, want ze vreesden de keizer. Maar toen ze dat gedaan hadden, stonden de ogen weer net als daarvoor: het ene keek omlaag, het andere omhoog. De goudsmeden voelden zich ongelukkig en het werd hun zwaar te moede. Ze konden er echter niets aan doen; het was zonneklaar dat Sint-Servaas tijdens zijn aardse leven scheel was geweest; daarom was dit gebeurd... Toen wilde de keizer het borstbeeld zien. Zodra hij de ogen zo scheef zag staan, liet hij de goudsmeden in de boeien slaan en dreigde hen met zware straffen. Ten onrechte wierp men hen in een kerker.

Terwijl de goudsmeden ’s nachts in de gevangenis zaten, verscheen Sint-Servaas aan de slapende kei-zer, zodat deze hem goed kon zien. Vriendelijk sprak hij hem toe: ‘Majesteit, je moet die arme goudsmeden niet langer kwellen. Laat hen met rust! Je moet het hun niet aanrekenen: zij hoeven

toch geen boete te doen voor mij? Jij bent zeer verstandig: kijk me aan en zie hoe scheel ik ben. Daarom moet het borstbeeld dat naar mijn gelijkis is gemaakt scheel zijn. Wees tevreden: de goudsmiden treft geen blaam. Laten ze profijt hebben van mijn scheelheid, en wees er niet bedroefd over.'

Toen de koning dit gehoord had, liet hij, nadat hij was opgestaan, de goudsmiden uit de kerker halen. Als vergelding voor het aangedane onrecht stelde hij hen op royale wijze schadeloos en overlaadde hen met prachtige geschenken, zodat ze blij en opgelucht van het hof vertrokken.

Het borstbeeld dat in Maastricht wordt bewaard is niet het loensende beeld; dat is in de loop der tijd verloren gegaan. (Ludo Jongen)

Meerssen

HET HEILIG SACRAMENT VAN MIRAKEL

In de twaalfde eeuw werd de transsubstantiatieleer uitgewerkt, dat wil zeggen het dogma dat tijdens de eucharistieviering door de wijding (consecratie) van de priester het offerbrood (de hostie) en de wijn veranderen in het vlees en bloed van Christus. Deze overgang is overigens niet zintuiglijk waarneembaar. Het was een dogma, dat na de Reformatie ook door de protestantse kerken werd aangehouden, al spreekt men daar niet van hostie, maar van avondmaalsbrood, en hierbij wordt het brood niet gezien als levend en wordt niet geloofd in transsubstantie. Deze nieuwe leer, die werd bevestigd op het Vierde Concilie van Lateranen in 1215, werd de gelovigen ingeprent met talrijke exempelen en wonderverhalen, die vaak leidden tot een bijzondere plaatselijke verering, processies en bedevaarten.

Eén zo'n wonder zou hebben plaatsgevonden te Meerssen. Het wordt beschreven door Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-ca. 1240), prior van het cisterciënzerklooster Heisterbach bij Bonn, auteur van onder andere de veelgelezen en invloedrijke *Dialogus miraculorum* (Dialoog over wonderen), waarin hij met veelal eigentijdse, zelfgehoorde legenden en exempels de kerkelijke leer en praktijk uitlegt en toelicht:

De aan Sint-Remigius gewijde kerk van Meerssen werd beheerd door een viertal benedictijner monniken uit de abdij van Sint-Remigius te Reims,

waaronder de parochie Meerssen ressorteerde. Op een dag in 1222 vergat een van de broeders die Heilige Mis zou lezen water en wijn in de kelk te gieten. Op het moment dat hij het kruisteken zou maken voor het Onzevader en hij de doek van de kelk nam, merkte hij dat er geen vocht in de kelk zat. In zijn vertwijfeling deed hij een beroep op Gods genade en meteen hoorde hij een stem van boven: 'Uw gebed is verhoord.' Hierdoor gerustgesteld vervolgde hij het ritueel, brak de hostie en liet daarvan een deel in de kelk vallen, en zie: uit de hostie stroomde rijkelijk bloed en dat vulde de kelk tot eenderde. Uiterst verheugd bij het zien van dit wonder dronk de priester een deel van de vloeistof en toonde hij na afloop van de mis het restant samen met het sacrament des lichaams (de niet in de kelk geworpen rest van de hostie) aan de omstanders. Op aanraden van deskundigen werd besloten de vloeistof te verzegelen. 'Toen onlangs' – aldus Caesarius – 'Koenraad, bisschop van Porto, als pauselijk legaat door de streek reisde, vroegen de monniken van Meerssen hem langs te komen en vertelden zij hem alles wat ik zojuist heb verhaald. Hij feliciteerde hen met de eer van zo'n groot wonder en beval om het zegel te verbreken en de kelk gedurende acht dagen tot bewijs van het christelijk geloof tentoon te stellen voor alle passanten die haar wilden zien. Het bloed was purperrood van kleur en het was dikker geworden. Thans is het weer verzegeld.'

Na het wonder werd de kerk van Meerssen, waar nu het sacrament middelpunt van verering werd, vergroot. Twee keer (in 1288 en 1340) brandde hij af en werd hij herbouwd, en daarna werd hij voortdurend verbouwd, tot dat hij in de tweede helft van de vijftiende en het eerste kwart van de zestiende eeuw zijn huidige gotische karakter kreeg. Als parochiekerk is hij gewijd aan Sint-Bartholomeus; vanwege de roem van de cultus werd hij in 1938 verheven tot Basiliek van het H. Sacrament. Nog altijd is de kerk doel van processies en (stille) bedevaarten, met name op Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren, en het daarbij horende feestootaaf.

Het eigenlijke Heilig Bloed is niet bewaard gebleven; het werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (in 1578) gestolen en vernietigd. De devotie is nu gericht op het sacramentsaltaar, het hoofdaltaar. De pelgrims maken er na de mis een ommegang om het hoofdaltaar en raken daarbij de achterkant van het tabernakel aan, het kastje

De Basiliek van het Heilig Sacrament te Meerssen en poppen in de basiliek die het wonder van het niet-brandbare sacrament uitbeelden.

op het altaar waarin het Allerheiligste, de hostie, bewaard wordt en waar eens de kelk met het Heilig Bloed in zou hebben gezeten.

Een tweede wonder maakte Meerssen als bedevaartsoord nog populairder. In 1465, zo wil de overlevering, werd de kerk door een zware brand getroffen, maar het sacrament bleef op wonderbare wijze behouden. Boven de ingang van het noorderportaal wordt dit wonder op een barok schilderij van F. Nicolas uit het midden van de achttiende eeuw afgebeeld; de bijbehorende legende werd ook in het volksverhaalcircuit opgenomen. De Limburgse dichter en plateelschilder Pierre Kemp (1886-1967) vertelt hem in zijn *Limburgsch Sagenboek* (1925) zo:

Op zekere dag ontstond er in de kerk van Meerssen een geweldige brand. Sommigen menen dat hij door kwaadwilligen was gesticht. In tijd van enige minuten waren de bewoners toegesneld, maar de brand had reeds zulk een voortgang gemaakt en de hitte was zo hevig dat er aan redding niet te denken viel. De kerk en het Allerheiligste Sacrament waren gedoemd om te worden verteerd door het vuur. Maar zie, eensklaps baande zich een jonge landman een weg door de machteloze toeschouwers. Hij was op het veld bezig en had de

rook en de vlammen zien opstijgen. Toen had hij de paarden en de ploeg in de steek gelaten en was naar de brand gesneld om mee te redden wat er nog te redden viel. 'Is het Allerheiligste al gered?' was zijn eerste vraag. 'Het is onmogelijk erbij te komen!' werd hem geantwoord. Zonder verder nog iets te zeggen tekende hij zich met het kruis, beval zijn ziel aan God en rende onverschrokken de vuurkolk in. Hij liep door de vlammen heen, opende het tabernakel, nam met eerbied de ciborie [kelk] met de H.H. [Heilige Hostiën] eruit, en wonder: hij verscheen even daarna weer ongedeerd voor de ogen van de verzamelde toeschouwers. De vlammen hadden hem niet gedeerd. Midden door het vuur dat voor zijn haastige schreden naar beide zijden week, was hem een engel verschenen die hem enig lijnwaad over de handen wierp om het Allerheiligste te dragen.

Toen hij het vuur verliet, reikte hij de heilige Schat aan de oude priester over en snelde, om zich te onttrekken aan de hulde van de aanwezigen, terug naar zijn akker, waar hij de paarden en de ploeg had laten staan. Maar waar hij de menselijke eer vluchtte, kon hij zich aan de beloning van God voor zijn moed waar het Gods zaak betrof

niet onttrekken. De akker die hij was begonnen om te ploegen vond hij bij zijn terugkeer geheel bewerkt. Een engel had de paarden en de ploeg bestuurd en het hele veld vol voren getrokken.

Meerssen was niet de enige plaats waar het Heilig Sacrament bijzondere verering ten deel viel. Andere Nederlandse plaatsen met 'Sacramenten van Mirakel' met bijbehorende legenden en bedevaarten waren onder andere Alkmaar, Amsterdam, Boxmeer, Breda, Dordrecht, Haarlem, Hasselt, Middelburg, Stiphout en Uden. Hostielegenden waren geliefd in katholiek Nederland en er werd in de kerkelijke pers, bijvoorbeeld in het maandblad *De Volksmissionaris* (1870-1925), graag over verteld. Motieven waren behalve bloed- en brandwonderen onder andere: verdwenen (gestolen) hostie op wonderbaarlijke wijze teruggevonden, hostie kan niet vernietigd worden, wil niet door zondaar (ongewijde) aangeraakt worden, bespotter van de hostie wordt bestraft en bezoedeling (diefstal) van de hostie leidt tot onheil (brand, overstroming enzovoort). (VdK)

Mook en Middelaar

KISTE TRUI EN DE SLAG OP DE MOOKERHEI

De Mookerheide is in het historisch bewustzijn onlosmakelijk verbonden met de noodlottig verlopen strijd die er op 14 april 1574 plaats had: de Slag op de Mookerheide. Een huurleger onder leiding van hertog Christoffel van de Paltz en graaf Lodewijk van Nassau was ter hoogte van Maastricht de Lage Landen binnengevallen om de opstand tegen de Spanjaarden te ondersteunen. Ter rechterzijde van de Maas trokken de troepen noordwaarts tot Mook, waar hun de pas werd afgesneden door de vijand. Op de Mookerheide kwam het tot een treffen tussen de legers. Van het kamp van de opstandelingen lieten duizenden huurlingen het leven op het slagveld en in de nabijgelegen moerassen. Lodewijk van Nassau en zijn jongere broer Hendrik moesten het eveneens met de dood bekopen. De rooms-katholieke geestelijke Henri Welters verwijst in zijn *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen* zo'n vierhonderd jaar later naar een historische sage, opgetekend door de Waalse geschiedschrijver Renom de France. In de versie van De France hadden (aldus Welters) Van de Paltz en de gebroeders Van Nassau heiligschennis gepleegd door op Goede Vrijdag een feestmaal aan te richten in een klooster, waarbij ze wijn vermengd met de heilige speciën uit miskelken dronken.

Hun leger werd vijf dagen na deze daad op de Mookerheide door de katholieke Spanjaarden in de pan gehakt. De duivel verscheen vanuit de lucht en voerde de aanvoerders met zich mee. Welters verhaalt verder over een vertelling van een verborgen schat uit de omgeving van Mook. De Franse krijgskas van Lodewijk van Nassau zou tijdens de slag in een schuur op de Riethorst, onder de rook van Middelaar, zijn verstoep.

In zijn *Limburgsch sagenboek* (1938) voegt J.R.W. Sinninghe tal van details aan het verhaal toe. Van Nassau beval de ijzeren kist te begraven, omdat zijn huurlingen op de vlucht leken te slaan. Degenen die er weet van hadden stikten in het moeras. Nachtelijke voorbijgangers hoorden later klagende stemmen op de spookachtige plek en zagen er lichtjes uit de grond komen. Geen sterveling durfde het aan om de kist met geld op te graven. Ze vreesden de terugkerende doden, die de zielenmissen moesten ontberen waarvoor het uit kloosters en kerken gestolen geld eigenlijk bedoeld was geweest. Sinninghe verbindt dit relaas met een sage over de zoektocht naar de schat. Op zekere dag stuitte een stroper uit Groesbeek op de kist, maar vergat de regel die schatgravers gebiedt over de vondst te zwijgen. 'Ik heb ze in de hand,' riep de man verheugd. En plotsklaps was daar een rood mannetje, de duivel, met de uitroep: 'Ik heb ze met den tand.' Zo ontglipte de Groesbeker de schatkist, want deze verzonk diep in de aarde.

De zoektocht wordt voortgezet in de sage van Kiste

Standbeeld van Kiste Trui voor het gemeentehuis van Mook en Middelaar te Mook. Het beeld werd gemaakt door Peter Roovers en in 1977 door de vv van de gemeente geschonken.

Trui, weergegeven door Welters. Een vrouw uit Middelaar werd door haar verlangen de schatkist te vinden tot waanzin gedreven. Aan de obsessie die haar leven beheerste, dankte ze haar bijnaam Kiste Trui. Omdat ze dacht dat de rode duivel afgeschrikt zou worden door een geestelijke, drong ze er telkenmale bij de pastoor op aan dat hij mee zou helpen de schat op te graven. Inwoners van Middelaar spreken vandaag de dag over Kiste Trui als een zwijgzame en zonderlinge vrouw, die almaar op zoek was naar de schat. Met een schop over haar schouder doolde ze bij nacht en ontij rond. Het plaatselijk café is naar Kiste Trui vernoemd, al spreken de dorpingen kortweg van ‘de Kist’.

Een standbeeld van Kiste Trui heeft, tegen de wens van de dorpsbewoners, een plaats gekregen voor het gemeentehuis in buurdorp Mook. De rivaliteit tussen de twee delen van de gemeente Mook en Middelaar, in het verleden gescheiden door de grens tussen Gelre en Kleef, stak de kop op bij de onthulling van het beeld in 1977. Mook eiste Kiste Trui op, terwijl de sage verbonden was met de Riethorst in het gebied van Plasmolen en Middelaar. Uit verbolgenheid hierover poogde men in de nacht voor de officiële plechtigheid het beeld te ontvoeren. Het plan mislukte. De onthulling ging echter gepaard met een protestdemonstratie, waarin spandoekteksten meegevoerd werden, zoals: ALS KISTE TRUI DIT HAD GEWETEN, HAD ZE HAAR TIJD NIET ZO VERSLETEN. De zonderlinge vrouw werd door vvv, gemeente en horeca ingezet om toeristen te lokken. Zo had kunstenaar Peter Roovers in 1976 een beeldje van Kiste Trui vervaardigd in opdracht van de vvv, waarvan sindsdien reproducties te koop worden aangeboden. De gemeente liet Roovers het beeldje op groter formaat als bronzen standbeeld uitvoeren. Recent brachten ondernemers uit de horeca een miniatuurschatkist in omloop; met de ‘dukatens’ kan bij de leden van ‘Het Gilde van Kiste Trui’ betaald worden. Een camping en recreantenhaven aan de nabij de Riethorst uitgegraven Mookerplas draagt de naam ‘Eldorado’ (goudland), een verwijzing naar de Spanjaarden en de verborgen schat.

Ook het opschrift DIE SWAERE NOODT van een woonhuis aan de voet van de Mookerheide verwijst naar de noodlottige slag. Felix Rutten nam het als titel van een fantasierijk verhaal in zijn *Limburgsche Sagen* (1917). Daarin verwerkte hij de reeds door Welters gepubliceerde sage over een toekomstige veldslag op de Mookerheide.

Een ander bouwwerk te Mook dat wel in verband gebracht wordt met de slag uit 1574 betreft het kapelletje van Onze-Lieve-Vrouwe van de Dwaallichtjes. Het zou

rust gebracht hebben in het Mookse en Middelaarse broek (moeras), waar in de donkere tijden van het jaar vlammetjes of dwaallichtjes aan ontstegen: de rusteloze zielen van de gesneuvelden in de Slag op de Mookerheide.

De oudst bekende versie van de sage van Kiste Trui werd gepubliceerd door Welters in 1875. Hij vermeldt geen bron, maar het blijft mogelijk dat hij zich baseerde op een mondelinge versie die in het Mookse de ronde deed. Ook navolgende samenstellers van Limburgse sagenbundels, zoals A.F. van Beurden, Felix Rutten, Pierre Kemp en J.R.W. Sinninghe, namen een lezing van dit verhaal op. Sinninghe opent er zijn *Limburgsch sagenboek* mee. Hij komt met de meest uitvoerige versie en presenteert ook een andere versie over het verdwijnen van de schat. Een joodse opkoper van oorlogsbuit in het kielzog van de troepen zou de kist met soldij bemachtigd hebben. Hij begroef de geldkist, maar kon deze nooit meer ophalen omdat hij in Spaanse handen viel en werd opgehangen. Voor het overige doen sterke overeenkomsten in woordkeus vermoeden dat Sinninghe bij zijn hervertelling van de sage leunt op de versie van Kemp, die op zijn beurt weer schatplichtig is aan Welters. In plaats van een mondelinge traditie hebben we hier in hoge mate te maken met een zogeheten ‘papier sage’.

Lokaal hebben mensen zich het verhaal van Kiste Trui, dat eigenlijk alleen nog uit schriftelijke bron bekend was, weer toegeëigend. De verwensing ‘Loop naar de Mookerhei!’ is door de commercie zelfs als slogan omgevormd tot een aanbeveling. (Eric Venbrux)

Neeritter (gem. Leudal)

DE DEURWAARDER EN DE DUIVEL

De duivel van het volksgeloof en het volksverhaal is, anders dan de duivel van de theologie, die voor alles de personificatie van het absolute kwaad is, een ambivalente figuur met vele lagen. Behalve als schrikfiguur, als angst-aanjagende jager op onze zielen en als sluwe verleider tot alle kwaad, wordt hij in vele exempelen ook afgeschilderd als een waarschuwend vermaner, die, in plaats van ons naar de hel te slepen, ons juist op het goede pad houdt of brengt. Als bestraffer van diegenen onder ons die zich niet houden aan dat wat God en mens recht achten, ook al is dat dan misschien geen recht in juridische zin, is hij dan eerder een werktuig van het goede in ethische en religieuze zin dan de belichaming van alle kwaad. In deze rol zijn het niet zozeer de pekelsonden

van de kleine man die hem tot actie doen overgaan als wel het hautaine gedrag van de rijken en de machtigen die het deze kleine man zo moeilijk maken. Een mooi voorbeeld daarvan is het volgende verhaal, dat leert dat er hogere morele wetten – in dit geval die van de menselijkheid – zijn dan de abstracte en rigide codes die de elites aan het volk hebben opgelegd, en dat niemand die hogere wetten straffeloos kan overtreden:

Een deurwaarder ging eens uit om te manen. Onderweg ontmoette hij de duivel. De beide reizigers, onwelkome gasten bij de mensen, knoopten een gesprek aan over het doel van hun reis. De duivel vertelde dat hij eropuit was om zielen te winnen en de deurwaarder, die het er altijd op aanlegde om lering te vinden, vroeg hem op wat voor manier hij een ziel kon en mocht vangen. 'Dat zal ik je eens gauw vertellen,' zei de duivel, 'als een kind niest en daar wordt niet gezegd: "God zegene u", dan heb ik macht over dat kind, tenzij het 's morgens wijwater heeft gehad; dan ben ik machteloos. Als er ergens in huis wordt gevloekt of verwenst, dan heb ik macht zowel over de vervloeker als over de vervloekte en kan ik beiden op staande voet meenemen. Maar dan moet' – zo voegde hij er nadrukkelijk bij – 'dan moet het wel gemeend, werkelijk gemeend zijn.' 'Zo,' zei de deurwaarder, 'luister je dan aan deuren en vensters?'

Pierre Kemp (1886-1967), auteur van onder meer het *Limburgsch sagenboek*.

'Dat heb ik niet nodig. Waar ik geroepen wordt, al is het nog zo ver, daar ben ik dadelijk bij de hand.'

Al pratende waren ze het dorp genaderd waar de deurwaarder zijn aanmaning moest doen. Uit de herberg klonk getier van twistenden. 'Kom,' zei de deurwaarder, 'laten we hier eens luisteren aan het raam. Daar vloekt er een, pak hem! En die andere verwenst iemand naar de hel. Pak ze!' 'Nee,' antwoordde de duivel, 'je weet ook wel dat dat niet zo gemeend is. Zulke dingen hoor ik dagelijks. Dat gaat zo maar in de drukte van het gesprek door, zonder dat de mensen weten wat ze eigenlijk zeggen. In werkelijkheid menen ze er niets van. Ik heb je al gezegd: als het niet degelijk gemeend is, heb ik geen macht.'

Een eind verder passeerde het tweetal een huis waar de vrouw buiten voor de deur zat en bezig was met het schillen van aardappelen, terwijl een klein kind zich amuseerde met de geschilde aardappelen in de ketel te plonsen. Doordat een druppel toevallig tegen zijn neusje spatte, nieste de kleine... en de moeder sprak geen 'stom' woord. 'Pak hem!' hitste de deurwaarder, die wat graag een staaltje van de macht van de duivel wilde zien. 'Ik kan niet,' antwoordde de duivel, 'het kind heeft vanmorgen wijwater gehad.'

Eindelijk waren ze dan gekomen bij het huis waar de deurwaarder moest gaan manen. Men kan zich wel voorstellen hoe graag men hem in zulke omstandigheden ziet komen. De bewoner had hem al uit de verte zien naderen en toen de deurwaarder de duivel wilde voorgaan om het huis binnen te treden, hoorden ze duidelijk dat de man tegen zijn vrouw zei: 'Daar komt me die vervloekte deurwaarder alwéér aan. Ik wou dat de duivel hem op staande voet meenam naar de hell!' 'Dat is gemeend,' schreeuwde de duivel nu, en hij greep de onthutste deurwaarder beet – en beiden verdwenen.

Of er sedert die tijd nooit weer een deurwaarder is verschenen te Neeritter is niet bekend, maar wel dat de uitdrukking aan dit vertelsel ontleend daar nog altijd voortleeft: 't Is gemeend,' zei de duivel, en hij nam de deurwaarder mee.

Dit is een versie van een oud sprookje, dat een lange en omvangrijke literaire traditie kent, die begint in de eerste helft van de dertiende eeuw. Dan vinden we het bij de Duitse dichter Der Stricker en, als proza-exemplen, bij

Caesarius van Heisterbach (bij Bonn, ca. 1180-ca. 1240). Later krijgt het ook een plaatsje in de *Canterbury Tales* van Geoffrey Chaucer (ca. 1340-1400). Ook in de jongere Europese mondelinge overlevering ontbreekt het niet. In Nederland is het, behalve in deze versie, niet zo bekend geworden; we kennen het hier, behalve uit Limburg, als mondeling verteld verder alleen uit Friesland.

Bovenstaande versie is ontleend aan het *Limburgs sagenboek* (1925) van Pierre Kemp. Hij heeft hem niet zelf gehoord, maar naverteld naar een publicatie van Jacques Cuijpers in *De Maasgouw* van 1893. Cuijpers lokaliseert niet, Neeritter is ingebracht door Kemp. Latere Limburgse versies (van Sinninghe, Janissen) nemen dit meestal over, al is er ook een, eveneens op Cuijpers teruggaande versie, die het gebeuren doet plaatsvinden in Noord-Brabant, tussen Oirschot, waar het kantongerecht van de deurwaarder geplaatst is, en Kneghel, waar diens beoogde slachtoffer woont (bij de auteurs Rijken, Janssen).

Uniek voor deze Limburgse overlevering van dit sprookje is de benadrukking van een aantal specifieke elementen uit de canon waaraan een goed en deugdzaam katholiek zich toen en daar te houden had. Of de verteller van dit sprookje hier de betekenis van het wijwater en de zegenwens voor het zielenheil heeft ingebracht, of dat de optekenaar Cuijpers er zijn lezers nog een extra boodschap mee heeft willen geven, weten we echter niet. Dat niezen gevaarlijk kon zijn, kennen we ook uit het Limburgse heksengeloof van destijds: tot iemand die niesde, moest men dadelijk zeggen: 'God zegene ul'; anders kregen de heksen macht over de niezer. (VdK)

Roermond

ONZE-LIEVE-VROUW IN 'T ZAND

Een van de drukst bezochte bedevaartkerken in Nederland is de Kapel in 't Zand te Roermond, waar Onze-Lieve-Vrouw in 't Zand, Troosteres der Bedroefden, vereerd wordt. Al in 1418 is hier sprake van de bouw van een aan Maria gewijde buurtkapel, maar de verering van Maria begint hier aanwijsbaar pas in het begin van de zeventiende eeuw. Aanvankelijk heeft die vooral een lokaal karakter, maar al aan het eind van de achttiende eeuw neemt de regionale betekenis ervan toe. De kapel is verschillende malen herbouwd en uitgebreid; aan het eind van de negentiende eeuw, als er een redemptoristenklooster en een processiegang bij gebouwd zijn, krijgt het bedevaartscapulex in grote lijnen zijn huidige vorm. Cultusobject is een eikenhouten mirakelbeeldje van Onze-Lieve-Vrouw van

vierendertig centimeter hoog. Het stelt een staande Maria voor met Jezus op haar rechterarm en is waarschijnlijk omstreeks 1500 in een Mechels atelier vervaardigd. Onzeker is echter of dit het beeld is dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw in de kapel vereerd werd.

Naast het miraculeuze beeld is ook een put (bron) voorwerp van devotie. Dit wordt verklaard door een legende over de oorsprong van deze verering die we voor het eerst vinden bij Joannes Gregorius Wilhelmi (of Guilhelmi), pastoor te Maasniel, in zijn in 1699 verschenen boek *Den Roomschen Pelgrim*. Hij vertelt dat het beeld enkele eeuwen in een diepe put verborgen was geweest, maar dat het in 1437 door Gods ingeving door een schaapherder die daar zijn kudde weidde daarin gevonden was. Uit latere optekeningen, onder andere in een devotieboekje uit het eind van de achttiende eeuw, worden we wat meer gewaar. In 1884 lezen we dan de naam van de herder: Wendelinus.

Hij zou een Pools edelman zijn geweest, die zijn ouderlijk huis was ontvlucht om God in eenzaamheid als herder te dienen. Na veel omzwervingen kwam hij bij Roermond terecht, waar hij met zijn schapen bij voorkeur naar een dorre zandheuvel trok waar zich een waterput bevond. Op zekere dag haalde hij bij het drinken van zijn dieren uit de put een Mariabeeldje omhoog. Hij plaatste het in een boom, waar het spoedig verering vond en wonderen bewerkte. De pastoor van de stadkerk liet het naar de hoofdkerk overbrengen, maar de volgende dag was het verdwenen; het was op wonderlijke wijze teruggekeerd naar de boom bij de put. Daar wilde Maria vereerd worden en daar werd toen de kapel gesticht.

Sint-Wendel(inus) zou een zesde-eeuwse Ierse of Schotse prins zijn geweest, die in het Saar- en Moezelgebied als kluizenaar en herder leefde en als schutspatroon van vee en veld wordt vereerd. Zijn naam en persoon zijn waarschijnlijk via de geschreven traditie met de Roermondse legende verweven. In de latere mondelinge overlevering (onder anderen Kemp) kreeg de herder ook de naam Wenceslaus, waarschijnlijk omdat deze Poolser klonk.

Legenden en mirakelberichten uit deze, ongetwijfeld door devotieliteratuur gevoede mondelinge overlevering omtrent deze Lieve-Vrouw tekende Gerard Lemmens (zie: Kerkrade) op in zijn boek *Maria in Limburg* (1947). Bij hem heet de Poolse edelknaap Wendelaus. Enkele voorbeelden:

Het wonderbeeldje in de kapel en de herder die het beeldje vindt bij de waterput.

De vrome legenden verhalen ons van gevallen dat Onze-Lieve-Vrouw kinderen zonder het heilig doopsel gestorven opnieuw deed leven om gedoopt te worden, en zelfs van een opwekking ten leven van een doodgeboren kind. Er is geen ziekte of leed of Onze-Lieve-Vrouw heeft hier op wonderbare wijze genezing van gegeven. Tot in de jongste dagen. Een pater die een bijzondere devotie had tot Onze-Lieve-Vrouw in het Zand, werd door een ernstige ziekte overvallen, en volgens de dokter kon hij 'zijn testament wel [...] maken'. Maar tijdens het opdragen van een heilige mis bad hij vurig om Maria's voorspraak en opeens voelde hij zich volkomen genezen.

Op het kasteel Hattem tussen de Roer en de rijks-weg naar Sittard woonde een oude dame, die een grote verering had voor Onze-Lieve-Vrouw in het Zand. Zij had op de Roer een bootje liggen, waarmee zij zich liet overzetten wanneer zij naar de kapel ging om er te bidden. Het gebeurde wel eens dat ook anderen van het bootje gebruikmaakten. Toen op zekere dag gedurende een octaaf [een periode van acht dagen voor de viering van kerkfeesten als Pasen, Pinksteren en Kerstmis]

de toeloop groot was, voeren enige mensen van 'het Roer' [dicht bij Herten] met het bootje het water over. Bij hun terugkomst wilden ze van hetzelfde bootje gebruikmaken, hoewel de stroom woelig was en het water vrij hoog stond. Midden in de Roer sloeg het bootje om; niemand kon zwemmen, er dreigde gevaar dat allen zouden verdrinken. Eerst riep een, toen riepen allen Onze-Lieve-Vrouw aan, en meteen stonden ze allen rechtop in het water en voelden ze vaste grond onder de voeten. Ze grepen het bootje en roeiden naar de kant, God en Maria dankende.

De godvruchtige Agnes van Heilsbach (een eenvoudige religieuze maagd of klopzuster in Roermond, 1597-1640), geestelijke dochter van de paters jezuiteten te Roermond, was een voorbeeld van deugd en heiligheid. Zij had een grote godsvrucht voor Maria's genadebeelden, in het bijzonder voor dat van Onze-Lieve-Vrouw in het Zand. Eens, acht dagen voor Kerstmis, was zij naar haar geboorteplaats Wassenberg gegaan, waar haar biechtvader woonde. Toen zij 's avonds terugkeerde, vond zij de stadspoorten reeds dicht. Ze ging naar de kapel van Onze-Lieve-Vrouw, die buiten de poorten lag,

maar ook deze was gesloten. Daarop belde ze bij de koster aan en vroeg hem of ze de nacht in de kapel door mocht brengen. De hele nacht verbleef de vrome Agnes biddende in de kapel. Toen ze moe werd en haar ogen bijna dichtvielen, vond ze zich omringd door een menigte engelen.

Agnes was een groot kindervriend. Zij trok zich vooral de opvoeding en het onderricht van verwaarloosde kinderen aan en beval hen aan aan Maria. Haar werk was God en Maria zo welgevallig dat Onze-Lieve-Heer als Kindje vol goedheid en liefde de kinderen omhelsde als Agnes met hen in de kapel in het Zand was.

Eens was Agnes ernstig ziek en genezing bleef uit. Toen beval haar biechtvader haar naar Onze-Lieve-Vrouw in het Zand te gaan en haar de genezing te vragen. Terzelfder tijd dat de biechtvader haar dit opdroeg, zag Agnes een lichtstraal uit zijn mond komen en tot haar hart gaan; ze gevoelde zich op hetzelfde ogenblik genezen. Nog de eigenste dag toog ze naar de kapel om Maria te danken.

Men wist ook te vertellen dat de put, zelfs in de heetste zomers, nooit droog is geweest. Het water uit de put, hoe lang ook bewaard, blijft steeds helder en fris. En van de kapelklok zei men dat zo ver zijn klanken reiken, de bliksem nooit inslaat. (VdK)

Schimmert

(gem. Nuth)

BOKKENRIJDERS

Op de Oenselderhof woonde Corte. Dat was een vrederichter. Daarvoor moest hij steeds naar Valkenburg, naar de schepenbank. Daar had hij nogal wat te doen. 's Morgens ging hij over Schimmert daarnaartoe in een koets, de knecht voorop. Als Corte dan klaar was, reden ze over Genhout terug, maar langs de weg die van Valkenburg op Aalbeek loopt, waar een café was, daar moest hij steeds even naar binnen. Dan gaf hij een paar rondjes en lachte en praatte wat met de lui die daar zaten. Dat hij daar steeds heen ging, was omdat de knecht hem dat gevraagd had. Maar de knecht wist dat daar steeds de bokkenrijders bij elkaar zaten. Maar omdat de heer hem steeds goed behandeld had, wilde hij niet dat zijn kameraden hem overvielen. En het was daar zo'n geschikte

plaats, die holle weg bij de gemene hei. En daarom is Corte nooit wat overkomen.

Het verhaal over Corten of Corsten en zijn 'trouwe knecht' was al eerder gepubliceerd in het boek van Jos. Russel, *De rooverbenden in de Landen van Overmaas* van omstreeks 1877; dan eindigde het met de knecht die werd opgehangen. Zo heel veel meer is er in de overleveringen uit twintigste-eeuws Nederlands-Limburg niet over de achttiende-eeuwse bendes te vinden. Verzamelaar Jacques Sinninghe putte voor de teksten over de bokkenrijders in zijn *Verhalen uit het Land der Bokkenrijders en der Teuten* (1978) uit Duits, Belgisch en historisch materiaal. In de verzameling die E.H. Brouwers in 1965 voor het Volkskundebureau samenstelde, komt er maar één verwijzing voor. Naar aanleiding van het kasteeltje Bokkenhöffke merkte een Schimmertse huisschilder op dat daar vroeger ook de bokkenrijders hadden gezeten. 'Maar hoe dat nu weer precies in elkaar zat met die daar, dat moet ik mij... daar moet ik mij nog eens, moet ik nog eens over nadenken.' Hoewel het aan de geringe omvang van Brouwers' veldwerk kan hebben gelegen, is deze aarzeling wellicht kenmerkend voor de overlevering in Zuid-Limburg. Want ook Coen Eggen wist enkele jaren later behalve het bovenstaande verhaal maar een paar sagen over de bokkenrijders op te tekenen, en zijn veldwerk was heel wat gedegener. Een van zijn twee

Een fantasievoorstelling van een bokkenrijder. Illustratie van Luk Dufflou uit 1981.

andere bokkenrijderssagen is ook aan een bepaalde hoeve gebonden, zoals die over de Boudewijnshoef, ook uit Schimmert. Daar hadden ze een knecht die lid was van de bende. Een keer ving de ‘vrouw van de hoeve’ een deel van een gesprek op toen ze onderweg was naar Stein. Ze rende terug naar haar man en vertelde hem dat De Beukeboom in Göttekoven overvallen zou worden. Die waarschuwde de schepenen in Stein:

Goed, toen de avond van de overval gekomen was, zat dat huis stikvol met bewapende lui. Daar is toen eens goed gevochten, met ik weet niet hoeveel doden. 's Avonds laat komt de boer weer terug, ligt daar zijn vrouw dood. Afgeslacht met een broodmes. Dat was de wraak van de bokkenrijders. De boer is toen vertrokken en heeft het huis maar laten liggen.

Na een lange tijd komt daar een mens uit Schimmert langs, op weg naar Urmond, en die kijkt zich dat eens aan: de hoeve wil hij wel op orde brengen. Dat die vrouw daar rondwaarde deed hem niets. Hij gaat ook eens binnen kijken... en ziet daar 't spook. Maar door een luik in het dak was de sneeuw naar binnen gevallen en nou scheen de maan daarop. In het dak was nog geen kier. Dat opknappen ging niet door en zo is de Boudewijnshoeve helemaal ingestort en verdwenen.

Volgens de Belgisch-Limburgse volkskundige Fons Roeck werden de sagen over de bokkenrijders sterk beïnvloed door negentiende-eeuwse volksboeken. In het derde door Coen Eggen opgetekende verhaal, dat van een landbouwer uit Sweikhuizen, zal dat ook het geval zijn. Het gaat over een afvallige bokkenrijder die zich terugtrekt in Meers-Elsloo. Op een zekere dag bezoeken zijn kinderen, Herman en Martha, de kermis in Lutterade, en de zoon lijkt zo op de vader dat hij herkend wordt. Op de terugweg ontvoeren de rovers het meisje, maar haar vader en broer weten haar weer te bevrijden en houden duchtig onder de ontvoerders huis. Zo'n plot is te gemaakt om lang deel van de mondelinge overlevering uitgemaakt te kunnen hebben.

Het verschil tussen de rijkdom aan bokkenrijdersverhalen in Belgisch-Limburg (Roeck schrijft over 'honderden sagen' die 'nog verteld worden') en het gebrek daaraan in Nederlands-Zuid-Limburg is niet echt goed te verklaren. Dat het eerste gebied groter is dan het tweede, en daarom door meer veldwerkers is uitgekamd op sagen, en ook vijftien tot tien jaar eerder, zal ongetwijfeld een rol hebben

gepeeld, maar voldoet toch niet helemaal. Het verschil is bovendien niet alleen kwantitatief, het is ook kwalitatief; anekdotes zoals die over de bokkenrijder die zegt dat hij een afspraak met de duivel heeft 'op het middagmaal' als hij wordt opgehangen of in dieventaal aangeeft waar de buit verborgen ligt, zijn in Nederland niet opgetekend. Het getuigt van een grotere betrokkenheid met de rovers aan de westkant van de Maas en mogelijk van slechtere sociale omstandigheden van de vertellers. (WdB)

Schin-op-Geul (gem. Valkenburg aan de Geul)

DE CALVARIEGROEP

De ANWB, VVV, Staatsbosbeheer, banken, de vereniging dorpsbelangen en andersoortige verenigingen en stichtingen plaatsen met regelmaat een paneel, bord of plaquette met een verhaal bij een (stand)beeld. Ook de Vereniging Natuurmonumenten, de beheerder van verschillende natuurgebieden in Nederland, is zo'n organisatie die diverse verhalende teksten door het gehele land plaatst. In Schin-op-Geul (Limburgs: Sjin) is zo'n informatietekst geplaatst aan de linkerkant van een beeldengroep die bekendstaat als de 'calvariagroep'. Een calvarie is een symbolische voorstelling van de kruisiging van Jezus Christus op de berg Golgotha. 'Calvarie' of 'Calvarieberg' is een andere naam voor Golgotha, een voormalige gerichtsplaat buiten – tegenwoordig binnen – Jeruzalem.

De verhalende tekst op het paneel in Schin-op-Geul gaat als volgt:

Boze geest rondom kasteel Schaloen

De 'drie beeldjes', de beeldengroep rechts van dit paneel, werd vroeger 'de calvariagroep' genoemd. De beelden zijn gemaakt in 1739. Dit gebeurde in opdracht van de vroegere bewoner van kasteel Schaloen, Maximilianus Henricus Hoen de Cartils. Volgens de legende zijn 'de drie beeldjes' geplaatst om de boze geest Ruprecht te verjagen. Deze geest, die rondzwierf rond de bossen van het kasteel, joeg mens en dier angst aan. De beeldengroep bestaat uit een kruisbeeld met aan weerskanten een kapelletje. In het ene kapelletje staat een beeld van Maria, in het andere een beeld van Johannes. In 1968 is de oorspronkelijke beeldengroep gestolen. De kunstenaar Sjef Eymael heeft in 1973 'de drie beeldjes' gekopieerd in beton.

De calvariegroep en kasteel Schaloen.

We vinden dit verhaal ook in de Limburgse sagenboeken van Kemp en Sinninghe. Laatstgenoemde beweert het verhaal uit de volksmond te hebben opgetekend. In deze sagenboeken ontbreken echter de naam van de graaf en het jaartal. Ook wordt de boze geest Ruprecht niet genoemd, maar is het een wildejachtsage.

De wilde jacht is een door de lucht jagende schare geesten aangevoerd door een gedoemde jager, dikwijls een gevreesde historische figuur zoals Bommen Berend. Oudere onderzoekers dachten hierbij aan een Germaanse achtergrond. Zij noemden in dat geval Wodan als aanvoerder, maar zo ver kunnen we deze jacht niet terug traceren. Deze theorie is dus pure speculatie.

Volgens Kemp komt het verhaal er kort gezegd op neer dat de wilde jager (of: de wilde jacht) en zijn stoet de graaf van kasteel Schaloen probeerden te treiteren. Ze blokkeerden de brug wanneer hij op jacht ging. Tijdens een ontmoeting met de wilde jacht weigerde het paard van de graaf om ook maar één stap te zetten. Het dier stond te rillen van angst voor de wilde jacht en zijn stoet van jagers, paarden en honden. Het hoorngeschal van de wilde jacht liet het paard steigeren, waarop de graaf besloot terug te keren naar zijn kasteel. De ontmoetingen van de graaf met de wilde jacht gingen enkele jaren door. Hij wist niet wat hij ertegen moest doen en was ten einde raad. Uiteindelijk ging hij naar de kluizenaar van de Schaesberg. De kluizenaar raadde de graaf aan om bij de brug, aan de overkant van de Geul en aan de zoom van het bos, drie beeldjes te plaatsen ter ere van Jezus, Maria en Johannes. De kluizenaar besloot met de woorden: 'Als gij die hebt opgericht op de plaats waar de wilde jager u altijd tegenhoudt, is zijn macht gebroken, want hij en zijn gezellen zijn heidenen!' De graaf liet de drie beeldjes maken en plaatsen. Sindsdien is de wilde jager met zijn stoet daar niet meer waargenomen.

De graaf kon voortaan ongehinderd de brug passeren.

De oudst aangetroffen bron van deze sage is het verhaal 'De drie beeldjes in het Geuldal', van de literator en volksverhalenbewerker Josef Cohen (1919). Hij geeft de wilde jager ook de naam Ruprecht. Het lijkt erop dat hij hiermee van de wilde jager een verpersoonlijking van de duivel maakt; Ruprecht of Robrecht is geen ongewone naam voor de duivel. Ruprecht komt later vaker terug als wilde jager. Op het informatiebord van Vereniging Natuurmonumenten krijgt de graaf dan ook een naam en behoort hij tot het geslacht Hoen de Cartils. De uit dit geslacht afkomstige graaf Maximilianus Henricus plaatste in 1739 daadwerkelijk de calvariegroep.

John van Weersch noemt nog in 1993 een volksverhaal waarin Gerard Ernst, vader van Maximilianus Henricus, op een dag ook eens wilde gaan jagen op de Schaesberg. Hij reed te paard naar de Geul en zette zijn rijdier aan voor de sprong over het riviertje. Tot zijn schrik zag de man dat de hindernis te breed was. Op het moment dat hij sprong beloofde hij een kluis te stichten ter ere van de Heilige Leonardus als hij ongedeerd de overkant zou bereiken. Zijn bede werd verhoord. Gerard Ernst zou hierop in 1688 de kluis (of een kapel) hebben gebouwd.

Kluizenaars waren dikwijls monniken die met verlof hun klooster hadden verlaten. Het konden ook ridders of boetvaardige zondaars zijn, en personen die in boete en eenzaamheid wilden leven. In de regio rondom Schin-op-Geul waren het gewoonlijk leken, zonder kerkelijke wijding. De kluizenaars woonden in een kluizenaarsgebouw of kluis. Soms vond er een speciale devotie plaats, zoals op de Schaesberg, waar vooral Sint-Leonardus werd vereerd.

Een ander verhaal, door Sinninghe opgetekend uit de volksmond (1938), wil dat dronkaards de drie beeldjes eens uit hun huisjes haalden en in de Geul smeten. De beelden zonken echter niet, hoewel ze van steen waren.

Romantisch schilderij dat de wilde jacht verbeeldt. Schilderij van Peter Nicolai Arbo uit 1872.

Ze bleven drijven. Later werden ze gevonden aan de sluis in het Erkensbroek in Valkenburg, waarop ze plechtig werden teruggebracht naar hun oude plaats.

De calvariegroep is zeer waarschijnlijk geplaatst als devotiekruis langs de weg, zoals er zo vaak in katholieke gebieden te zien zijn. Zowel in de schilder- als in de beeldhouwkunst is de calvariegroep een geliefd thema. Het volksverhaal waarin de beelden zijn geplaatst om een geest (of duivel) te verjagen is achteraf verzonnen en aan de beeldengroep gekoppeld. (RAK)

Sittard (gem. Sittard-Geleen)

HET LAND VAN SWENTIBOLD

De verdeling van het rijk van Karel de Grote door zijn zoon Lodewijk de Vrome onder diens drie zonen in een westelijk deel (het koninkrijk Frankrijk), een middendeel (Lotharingen) en een oostelijk deel (het Heilige Roomse Rijk) heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. De ene twist volgde de andere op, nu eens tussen de broers on-

derling, dan weer tussen de broers en vader Lodewijk, dan weer tussen de broers en een nieuw halfbroertje. Die twisten werden, al dan niet met succes, met de wapens beslecht. In de loop van de negende eeuw werd het er niet beter op. Arnulf van Karinthië, koning van het Heilige Roomse Rijk, zag in het jaar 895 zijn kans schoon om Lotharingen, het Frankische middenrijk, op te eisen voor zijn (bastaard)zoon Swentibold, die voor de gelegenheid tot koning werd gekroond (zijn naam wordt ook wel gespeld als Sventibold, Zwentibold, Zuentebulch, Xhenderboldus, Sanderboldus, Sanderbault en Sanderbout). Uiteraard was niet iedereen het daarmee eens, met name niet de Lotharingse adel, die eiste dat, mocht er nog een wettige zoon van Arnulf worden geboren, deze de plaats van Swentibold zou innemen. Met die adel bleef het tobben, ook al omdat diplomatie niet Swentibolds sterkste kant was. Zijn vader Arnulf, inmiddels door paus Formosus tot keizer gekroond (896), kon hem zo nodig nog de hand boven het hoofd houden, maar hij werd ziek en stierf in 899. De conflicten met sommige van Swentibolds vazallen werden ernstiger en grimmiger. Op 13 augustus van het jaar 900 sneuvelde hij, ofwel werd hij vermoord in een gevecht in de buurt van

Links: 'Swentibold' te paard in de Heiligdomsvaart (reliëktoning) te Susteren in 1993. Rechts: Reliekhouders Sanctus Sanderboldus, schatkamer Susteren.

Susteren. Dat hij daar bij het voormalige klooster ook begraven zou zijn, is niet geheel onwaarschijnlijk. Het klooster was een geschenk van een paar van Swentibolds Karolingische voorouders: Pepijn van Herstal en diens vrouw Plectrudis, en er lagen daar al een paar oud-familieleden van hem. Ook zijn vrouw Oda van Saksen Ludolf zou daar begraven zijn, al geeft het te denken dat zij na zijn dood nog in hetzelfde jaar (ze was toen twintig) trouwde met Swentibolds vijand en waarschijnlijke moordenaar Gerhard van Metz, met wie ze, naast de mogelijke drie dochters van Swentibold die in het klooster zouden zijn opgevoed, nog twee kinderen kreeg. Hoe dit ook zij, zowel de schedel van Swentibold als die van Oda, al of niet authentiek, werd, samen met veelsoortige andere relieken, in de schatkamer van het klooster bewaard, en ze worden om de zeven jaar tijdens de zogenoemde heiligdomsvaart aan den volke getoond.

Het overgangsgebied van Zuid- naar Noord-Limburg, de 'taille' van Limburg waarin ook Susteren en Sittard liggen, wordt 'het Land van Swentibold' genoemd. In het zuidelijke deel hiervan ligt de Graetheide, het voormalige Graetbos.

Dit Graetbos zou door Swentibold aan de eromheen liggende dorpen zijn geschonken onder bepaalde voorwaarden. Een en ander is vastgelegd in een akte daterend uit 1486. Swentibold [hier koning Sander-

boudt genoemd] wordt daarin, voorafgaande aan twintig rechten en plichten, beschreven als een voormalige roofridder die de bevolking van deze streek schadeloos wilde stellen voor zijn vroegere roof- en brandpartijen opdat hij na zijn dood schuldeloos voor God zou kunnen verschijnen. Zijn vrouw en zijn hofhouding (hij wordt voorgesteld als resident op het kasteel bij Born, hoewel dat er in zijn tijd nog niet was, en het is zelfs de vraag of Born toen al bestond) juichten het plan voor de schenking van harte toe. Zodra de mis uit was en de heren zich gereedmaakten voor de maaltijd, beval Swentibold een van zijn dienaren om te paard zoveel kerkdorpen aan te doen als hij maar kon, mits hij binnen de tijd dat de maaltijd zou duren terug zou zijn; de kerkdorpen in kwestie zouden vervolgens eigenaar zijn van bos, heide en weiden in de Graet. De dienaar stootte met zijn paard over de slotbrug en reed door Born via Guttecoven, Limbricht, Sittard, Münstergeleen, Oud-Geleen, Beek en Elslo naar Stein, waar, eenmaal daar voorbij, een gezadeld wit paard stond. Hij liet zijn eigen vermoeide paard daar achter en vervolgde zijn tocht op het verse paard via Urmond, Berg, Beecht [Bicht], Papenhoven en Buchten naar Holtum. Daar aangekomen bleek de stadspoort gesloten. Zijn verzoek aan een oude vrouw die daar kennelijk de wacht hield om de poort te ontgren-

delen werd geweigerd. Hij liet het er verder bij zitten, omdat hij een teken kreeg dat de maaltijd in Born ten einde liep. Hij reed terug naar het kasteel, waar hij precies op tijd aankwam, en deed de koning verslag van zijn wedervaren. Tot zover de inleiding op de lijst van rechten en plichten.

In het eerste artikel van die lijst wordt gesteld dat, vanwege de weigerachtige vrouw, de bewoners van Holtum ten eeuwigen dage uitgesloten zullen blijven van enig (vrucht)gebruik van het Graetbos. In het vierde artikel wordt gesproken over de gratis hoeveelheden hout die de priesters in elk van de veertien kerkdorpen per jaar krijgen, waar tegenover staat dat zij elke zondag in hun kerken moeten bidden en laten bidden voor de zielen van koning Swentibold en zijn vrouw.

De akte in zijn geheel lijkt een vijftiende-eeuwse legitimatie voor en een regulering van gebruiken die in de loop van de voorafgaande eeuwen zijn ontstaan, een regulering waarin de stem van de heren van Born het zwaarst weegt en waarin Holtum om welke reden dan ook afgestraft wordt. Tot ver in de negentiende eeuw werd in de kerkdorpen gebeden voor de zielenrust van Swentibold en werd hij als heilige vereerd, een heilige die het overigens nooit tot officiële erkenning heeft gebracht, maar wel tot een eigen feestdag (13 augustus). Niettemin is de naam 'Swentibold' voor bijvoorbeeld instellingen en verenigingen in Limburg dermate populair dat een zoekvraag naar deze naamsvariant op Google zo'n 18.000 hits oplevert. De Vlaamse popgroep Clouseau maakte een lied over het Land van Swentibold, waarvan het refrein luidt:

Welkom in het Land van Swentibold;
Welkom in het aards paradijs;
Welkom in het Land van Swentibold;
Welkom in dit feestpaleis. (Marie van Dijk)

Stein

HET OUDE KASTEEL

Van de oude hoofdburcht van Stein, waarvan de oudste delen uit de dertiende eeuw stammen, resteert thans niet veel meer dan een ruïne. Van de sagen die het kasteel omringen, volgen er hier twee:

Ooit leefde er in het kasteel te Stein een machtig heer, die door zijn gelijken werd gevreesd en die een gesel was voor zijn onderdanen. Maar na zijn dood is hij door God gestraft. Rond middernacht moet zijn ziel in een vurige wagen plaatsnemen en voert deze wagen hem langs al de plaatsen waar hij zijn misdaden heeft begaan. Om één uur heeft hij zijn ronde voltooid. De vurige wagen stopt op de berg bij Elsloo en stort zich vervolgens met de ziel van de kasteelheer naar beneden, de Maas in. Op dat moment komen blauwe vlammen en rookwolken uit de rivier omhoog – het water sist en kookt en sluit zich dan weer boven de verdoemde ziel.

Toen er nog aardmannetjes in Limburg woonden, vertoefden zij onder andere in de keldergewelven en de onderaardse gangen van het kasteel te Stein. Overdag sliepen de aardmannetjes en 's nachts kwamen ze tot leven. Ze konden het nodige katrenkwaad uithalen. Ze leenden het keukengerei van de boeren in de omgeving om in de gewelven hun potje te kunnen koken. Ze melkten 's nachts de koeien en gingen er met de melk vandoor. Ze zorgden er regelmatig voor dat de dienstmeiden onderling ruzie kregen. Vlogen de meiden elkaar in de haren, dan hadden de kwaadaardige aardmannetjes plezier. Dan stonden ze op een afstandje te kijken en te schudden van het lachen.

Kastelen worden in de volksverbeelding niet zelden in verband gebracht met feodaal onrecht, waarbij een machthebber naar willekeur misbruik kon maken van de onderhorige positie van zijn volk. Terwijl het volk machteloos staat tegenover de tiran, kan in verhalen de hand van God het kwaad vergelden. In dit geval straft God de ziel van de kasteelheer door hem in een brandende wagen door de lucht te laten rijden en hem telkenmale met zijn misdaden te confronteren. Volgens de officiële katholieke geloofsleer kan een verdoemde ziel alleen maar telkens op aarde terugkeren als hij in het vagevuur vertoeft – uit de hel is immers geen uitweg. In de volksverbeelding is het echter ook mogelijk dat de verdoemde ziel regelmatig door God gestraft wordt op aarde, om vervolgens weer naar de hel terug te keren. Het vuur van de brandende wagen is in dit geval een symbolische manifestatie van het hellevuur.

In de hedendaagse overlevering worden – mede onder invloed van de moderne media – kabouters vaak gezien

Links de ruïne van het oude kasteel van Stein.

als lieflijke en behulpzame wezens. In de oudere tradities ten aanzien van de aardmannetjes, de alvermannen, de alven en elfen (vgl. de Keltische *faeries*) zijn kabouters echter ambivalente wezens, die zowel goede als kwade eigenschappen hebben. In de bovenstaande sage worden wat minder aangename trekken van de kabouter getoond. Overigens wordt in de sage ook gesuggereerd dat de kabouters Limburg verlaten hebben: toen bijvoorbeeld in Geulle (zie aldaar) de angelusklok voor het eerst luidde, stortte een deel van de Blomberg in, en trokken de daar woonachtige kabouters naar de Vlaams-Limburgse Kempen. (TM)

Stevensweert (gem. Maasgouw)

GEEN WEVERS IN DE HEL

In het tijdschrift *Volkskunde*, jaargang 1893, vertelt de Helmonder notaris en archivaris August Hendrik Sassen (1853-1913) waarom in Stevensweert en omstreken de hoef- en andere smeden op Goede Vrijdag niet aan hun ambacht werken:

Toen Onze Heer Jezus Christus op Goede Vrijdag zou gekruisigd worden, was in heel Jeruzalem niet één smid te vinden die de nagels, tot de kruisiging benodigd, wilde maken. Nu nog, na zoveel eeuwen, willen de smeden hun instemming met de weigering betuigen door op deze dag hun gereedschap te laten rusten.

Verder luidt het verhaal dat, toen geen nagels te krijgen waren, een wever dezelfde uit zijn getouw trok en met deze stompnagels werd de Christus gekruisigd. Later wilde de duivel, die meende door de handeling van de wever recht op diens ziel te hebben, hem vanachter zijn getouw levend ter helle brengen. Daar de wever echter niet goedschiks mee wilde, ontstond tussen hen een worsteling, waarbij de duivel zich verwarde in de ter weving opgesponnen draden. Nu liep Satan van de wever zo'n geduchte vracht slagen op dat hij huilend van pijn in een overhaaste vlucht zijn heil zocht. Nu nog, als een der helse geesten een weefgetouw ziet, gaat hij op de vlucht. Vandaar dat een wever niet aan bekoringen onderhevig is... althans, zo luidt de legende.

Hier worden twee verhaalcomplexen met elkaar verbonden: het oude en veelvormige legende-complex dat ontstaan is rond Christus' kruisiging, waarin legenden rondom de spijkers waarmee hij aan het kruis geslagen is een bijzondere rol spelen, en een jonger complex waar toe de meer humoristisch getinte verhalen behoren, die de problemen die de duivel heeft met vertegenwoordigers van bepaalde ambachten als thematiek hebben.

De Stevensweerder smeden hebben zich voorbeeldig gedragen, maar in andere legenden uit dit complex spelen de smeden een wat minder nobele rol; zij, of hun vrouwen, hebben veelal geen moeite met de opdracht om de spijkers voor deze bijzondere gelegenheid te smeden. Er waren er vijf nodig, maar een dief (zigeuner) stal er (uit erbarmen) één; daarom werden Christus' voeten samen met één spijker doorboord en daarom zijn er nog altijd dieven (mogen zigeuners stelen). Dit laatste verhaal wordt met name in Esdonk (Noord-Brabant) in woord en beeld uitgebeeld in de (spijker)kapel, bij het Christusbeeld, waar roestige spijkers worden geofferd. Het rood (van de roest) zou volgens de overlevering de gloeiende vijfde spijker verbeelden die verloren was gegaan. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw trokken hier ook vele zigeuners naartoe.

Ook in Vlaanderen wist men te vertellen van de minder fraaie rol van de wevers hierbij: toen de Zaligmaker gekruisigd werd, kwamen ze een nagel tekort om zijn handen vast te krijgen. Ze zochten en herzochten, maar er was er nergens een te vinden. Juist kwam daar een wever voorbij. Als hij ziet hoe de beulen in hun werk niet voort kunnen, loopt hij naar huis, trekt een grote nagel uit zijn getouw en brengt hun die. Toen Jezus aan zijn kruis hing, wendde hij zich tot de wever en zei: 'Wever! Wever! Wat hebt gij gedaan! Gij zult nooit gelukkig zijn op aarde.' Sindsdien is de wever de ongelukkigste van de mensen.

Maar de wevers wisten zich te redden. De duivel, de domme duivel van het humoristische sprookje dan (zie bijvoorbeeld Epe), heeft het bij zijn jacht op zielen van oudsher moeilijk met vertegenwoordigers van bepaalde ambachten, vooral met kleermakers, smeden en wevers. Door slim gebruik te maken van de mogelijkheden die hun beroep hun biedt, weten ze de duivel – voorgoed of tijdelijk – te overtroeven. Voor hoe de kleermakers van hem af kwamen zie Lichtenvoorde. In een van de bekendste en meest geliefde wondersprookjes weet een smid de duivel in een zak te vangen, legt deze op zijn aambeel en slaat er met zijn hamer net zo lang op tot de duivel hem laat gaan.

Hoe de wevers hem ondanks hun veroordeling voor

hun hulp bij de kruisiging ontkwamen hebben we hierboven gezien. In Vlaanderen vertelt men dit zo: een wever had zijn ziel aan de duivel verkocht, op voorwaarde dat hij in de hel ook zou mogen weven en men hem bij zijn werk zou helpen. Twee knechten, twee duivels, moesten de tempel (een werktuigje om ervoor te zorgen dat het doek gelijkmatig gespannen blijft en te voorkomen dat het niet te veel inweeft) vasthouden. Zij deden het, maar elke keer dat de wever trok, kregen de knechten de lade van het weefgetouw tegen hun oren, zodat ze weldra bont en blauw waren. Ze deden hun beklag bij Lucifer. Deze liet de wever opkrassen en beval dat hij, noch iemand van zijn volk, ooit nog in de hel komen mocht.

Een wever in een Fries sprookje ontkomt op andere wijze de domme duivel: hij wordt geholpen door een imker. Hij had zijn ziel in ruil voor voorspoed verkocht aan de man met de bokkenpoot. Deze haalt hem volgens afspraak na zeven jaar op en stopt hem in een zak. Op weg naar de hel gaat de boze langs bij een herberg; de zak laat hij buiten staan. Daar laat een imker de wever eruit en stopt er een korf met bijen in. In de hel doet de duivel de zak open. De bijen steken de duivels zozeer dat ze daar voortaan geen wevers meer willen zien. (VdK)

Steyl (gem. Venlo)

DE KABOUTERS VAN DE SPEKBERG

Sagen over kabouters kunnen soms bestaan uit verscheidene kleinere motieven, die uit verschillende bronnen bijeengegaaard zijn. Zo wordt op 19 juni 1924 door journalist Gerard Krekelberg in de *Limburger Koerier* het navolgende verteld over de kabouters die woonden in de Spekberg nabij Steyl:

De kabouters van de Spekberg hadden de reputatie zeer behulpzaam te zijn. In ruil voor wat voedsel, dat door de boerenbevolking 's avonds werd klaargezet, verrichtten de kabouters 's nachts allerhande arbeid. Het brood werd gebakken, de vloeren werden geschrobd, het graan werd gedorst, en de mest uit de stal werd over het land verspreid. Het kwam zelfs voor dat de kabouters de baby's uit de wieg haalden om ze 's nachts te verzorgen en te bakken en 's ochtends vroeg weer terug te brengen.

Deze informatie haalde Krekelberg uit een publicatie van meester P.N. Panken in *Ons Volksleven* van 1892, maar die schreef toen over de kabouters van het Noord-Brabantse dorp Leende. De journalist moet – overigens niet geheel ten onrechte – gedacht hebben: wat over de Brabantse kabouters wordt verteld, zal ook wel over de Limburgse gezegd kunnen worden.

Voor het tweede deel van de sage leent Krekelberg uit de volksverhalenbundel van Henri Welters uit 1877. Dit deel van het verhaal gaat wel echt over de Spekberg:

Zoals wel vaker beweerd wordt, waren kabouters notoire pijpokers. Ze rookten hun tabak in pijpjes van klei met een korte steel. De inwoners van Steyl en het nabijgelegen Tegelen bezwoeren in hun verhalen dat ook hun kabouters zulke pijpjes hadden gerookt. Bij opgravingen zouden ze zelfs wel gevonden zijn. In de tijd dat Limburg nog bij België hoorde, woonde er een man, die Hamans heette, in een klein huisje aan de voet van de Spekberg. Ook hij kende het verhaal van de aarden pijpjes, en hij besloot de sage van wat bewijsmateriaal te voorzien. Hij liet een aantal kleine aarden pijpjes bakken en begroef die op geringe diepte in de Spekberg. Enige tijd later groef hij ze zogenaamd als archeologische vondsten weer op en liet ze zien aan zijn burens als bewijs dat er ooit in de Spekberg kabouters hadden gewoond. Hiermee was Hamans echter nog niet tevreden, en in 1832 publiceerde hij een brochure waarin hij zijn vondst bekendmaakte. Dit werd de Belgische overheid te gortig; er werd een onderzoek ingesteld, de fraude kwam aan het licht, Hamans bekende zijn bedrog en werd bestraft.

Het enige verdienstelijke detail dat Krekelberg aan dit verhaal heeft weten toe te voegen was de tot dan toe geheimgehouden naam van de dader. (TM)

Stramproy

(gem. Weert)

HOE EEN VERBOND MET DE DUIVEL VERBROKEN KON WORDEN

In Stramproy was er eens een molenaar met wie het niet zo goed ging. Hij dacht aan van alles om het zout in de pap te verdienen. Op een keer kwam er een heer bij hem en vroeg hem of hij zich niet een beter leven wenste.

‘Graag genoeg,’ zei de molenaar, ‘maar hoe?’

‘Dat gaat,’ zei de heer. ‘Als ik na vijftientig jaar je ziel krijg.’

De molenaar had het er niet makkelijk mee, maar wat kon hij? Hij moest wel, uit armoede. Komt tijd, komt raad, dacht hij. Laat eerst de zeven vette jaren maar eens komen. Dan zullen we wel zien. Het ging hem goed. Hij maalde veel en verkocht veel aan de boeren. Maar na vijftientig jaar kwam de heer terug. De molenaar wilde zich niet direct gewonnen geven en bedacht allerlei listen. De duivel voelde zich zo zeker van zijn zaak dat hij de molenaar de kans gaf onder zijn afspraak uit te komen als hij de duivel iets kon laten doen wat die niet voor elkaar kreeg. De molenaar dacht en dacht.

De eerste dag zette hij de duivel een paar grote zakken meel voor, gemengd met wit zand. ‘Dat moet je maar eens van elkaar scheiden,’ zei hij. ‘De bloem in de ene en het zand in een andere zak.’ De duivel begon eraan en was meteen klaar. De volgende dag moest hij binnen een uur voor twee nieuwe molenstenen zorgen. Ze lagen er binnen de termijn.

De derde dag stonden de molenaar en de duivel om de omloop van de molen. De molenaar had geen idee. Maar opeens schoot hem wat te binnen. Hij drukte er heel hard een af, want hij had ’s middags een groot bord uiensoep gegeten, en zei: ‘Pak hem!’ Dat kon zelfs de duivel niet. Daarmee had de slimme molenaar de weddenschap gewonnen. Later ging het hem niet meer zo goed, maar hij had in zijn goede tijd zijn verstand erbij gehouden en kon ook nog als een goed christenmens sterven.

De Twentse aardrijkskundeleraar A.G. Koenderink (1914-1999) tekende dit verhaal op uit de mond van een zekere Naard Donders in de winter van 1942, toen hij in Stramproy werkte als douaneambtenaar. Het is heel wel mogelijk dat de verteller dit ergens gelezen had of het van iemand had gehoord die uit een gedrukte bron putte. Daar kon dan ook in hebben gestaan dat de duivel de wind niet alleen moest pakken, maar er ook nog een knoop in diende te leggen. In ieder geval circuleerde deze anekdote wel in de streek. In 1965 gaf een landbouwer in Kinrooi, net aan de andere kant van de grens met België, deze in beknopte vorm weer:

Als je een verdrag met de duivel gesloten had, dan kon je dat alleen maar verbreken door de duivel wat te bevelen dat hij niet kon volbrengen. Zo heb ik eens horen vertellen dat er een van Kinrooi de duivel heeft kunnen kloten door hem te zeggen dat hij een knoop in zijn stront moest leggen en van tevoren had hij veel appelspijs gegeten en dan weet je wel genoeg.

Het betreft hier een van de zeldzame Nederlandse voorbeelden van een internationaal bekend duivelsverhaal, al in het midden van de zestiende eeuw in Beieren gepubliceerd door Martin Montanus. Deze schreef populaire boekjes naar Italiaans voorbeeld. In zijn versie gaat het om een boer die te gierig is om knechten te huren om zijn oogst binnen te brengen, en de duivel zegt hem dat hij het karwei wel wil klaren in ruil voor de ziel van de boer. Dat vindt de boer best, maar dan moet de duivel wel drie taken voor hem verrichten, en behalve zijn oogst ook nog al zijn hout binnenbrengen. Als de duivel terugkomt voor zijn laatste taak, laat de boer een grote wind en draagt de duivel op er een knoop in te leggen. Dat kan de duivel natuurlijk niet.

Vanaf het einde van de Middeleeuwen waren er in Europa allerlei verhalen in omloop over hoe vooral mannen onder een contract met de duivel uit konden komen door onuitvoerbare opdrachten te stellen. Eerder waren ze daarbij geholpen door Maria, maar in deze meer wereldlijke versies verzonnen ze zelf een list. Zo werd de duivel uitgedaagd om kroeshaar stijl te maken, een touw van zand te draaien, of een lek schip droog te pompen terwijl het nog in het water lag. In het Nederlands-Duitse grensgebied was in de twintigste eeuw bijvoorbeeld nog het verhaal bekend over levende kikkers die op een paal gestapeld moesten worden, of in een kar gezet. In tegenstelling tot de meeste andere hier behandelde anekdoten over de duivel (zie: Achlum, Greonterp, Harlingen, Epe) betreft het hier mannen die al een contract met de duivel gesloten hebben en er een tijd ruim van hebben geleefd. Deze groep verhalen vormt een tegenhanger voor het protestantse verhaal over Faust, die zelfs weigerde in te gaan op een aanbod van de duivel om het contract te verbreken (zie: Waardenburg). Het staat ook tegenover de vele keren dat mannen in verhalen ofwel ervan werden beschuldigd een verbond met de duivel te zijn aangegaan, ofwel dat daadwerkelijk hadden gedaan. (WdB)

Susteren (gem. Echt-Susteren)

DE FREULE ZONDER HOOFD

Tussen Echt en Susteren, aan het einde van de Doort, ligt een heuvel waar vroeger het zogenoemde 'Sleutje' (slotje) stond. Daar zou een juffrouw zonder hoofd hebben gespookt. Althans, volgens het verhaal dat L. Welters meer dan een eeuw geleden bijdroeg aan de bundel van verzamelaar Henri Welters. Het gaat over een man die op vastenavond bij zijn tante in Susteren is geweest en laat op de avond 'met een beneveld hoofd en waggelende benen' naar huis terugkeert, onderweg in slaap valt en wakker wordt doordat er een paar eikels op zijn hoofd vallen. Hij merkt dan een blauw vuurtje op.

Onze jongen begon zich geenszins op zijn gemak te voelen, temeer nu hij tevens een gerammel hoorde, en ziet: het was een grote ketel, die op zijn drie poten kwam aangelopen en zonder ergens aan te hangen boven het vuur bleef zweven. De ketel is nog maar het begin.

Langs de kruin der bomen nadert een vurig gespan. Twee zwarte bokken met vleermuisvlerken trekken de gloeiende wagen, en in die wagen zit de gedaante van een juffrouw met een sneeuwwitte mantel omhangen. Drikus verbergt zich vol angst achter een struik. Daar juist houdt het rijtuig stil; de vrouwelijke gestalte daalt statig bij de dampende ketel neer, en Drikus ziet bij het schitterend licht van de wagen dat hij op de bouwvallen van het Sleutje verdoold is. Hij valt op de knieën en begint met een bevende toon 'Heer, ontferm U onzer!' te roepen. Op eenmaal klinkt een zilverfijne stem: 'Van hier het oningewijde gemeen volk!' Drikus kijkt eens even op, en, o hemel, het witte spooksel staat voor hem en werpt de mantel weg! Een bloedrood kleed dekt de slanke gestalte der juffrouw en in hare handen rust haar bloedend hoofd.

Josef Cohen vertelde het enkele decennia later op zijn manier na:

Ze wierp het witte gewaad van zich, en zo zag de jongen haar bloedrood lichaam, dat eindigde in de afgesneden strot. Bloed droop in grote druppels van haar keel naar beneden, en bloed droop van haar neerhangende linkerhand, en bloed droop van 't hoofd, dat zij in haar rechter hield. Bloed

De juffer houdt haar hoofd boven een ketel. Illustratie uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw van Roothciv (V.R.A.J. van Schoonhoven van Beurden).

mengde zich met bloed, het daalde naar de aarde, en scheen weer 't rode lichaam op te kruipen als het gevallen was. Ze was een fontein des bloeds, en niets ging er verloren, het keerde tot de bron weder, waaruit het ten tweeden male, ten derden male, ten duizendsten male ontvlood.

Het hoofd van de dame legt dan uit dat ze in 1498 justitueel is vermoord en dat er nog drie kisten met schatten van haar in de grond liggen. Gelukkig was de jongen op de goede dag verdwaald, anders had hij het niet overleefd.

Om weer terug te keren naar de versie van Welters:

'... wilt gij weten wat er van verscheidene mensen geworden is die spoorloos uit uw dorp zijn verdwenen? Ga en kijk in die ketel, daar liggen hun hoofden te braden.' En werkelijk toonde hem de juffrouw nu de hoofden van drie mensen die Drikus nog goed had gekend en over wier lot uiteindelijk allerlei geruchten in omloop waren.

Ze kan worden verlost als twee mannen op een dinsdag de schat opgraven:

'Op zeven voeten diepte zitten de kisten. Doch ik bezweer u: spreek geen woord onder uw arbeid, immers dan zijn al uwe moeiten tevergeefs. De eerste kist is voor de armen, de tweede voor de kerk; maar de derde en zwaarste kunt ge samen delen.'

Drikus organiseert dan zijn zwager Hannes, nieuwe klompen en nieuwe spaden. Ze gaan op de aangewezen plaats graven, maar natuurlijk kan Hannes zijn mond niet houden:

In zijne vreugde riep hij nu: 'Drikus, daar zit de heks', maar helaas! Nu hoorden onze jongens een geluid in de grond van klingelende geldstukken, gevolgd door een zware plof. Het waren de kisten, die wel driemaal zo diep als ze eerst lagen in de bodem zonken, zodat onze helden het verder delven opgaven en vol spijt over hunne teleurstelling naar huis keerden.

'En daarom,' voegde Cohen eraan toe, 'spookt de juffrouw zonder kop nog altijd; er is geen mogelijkheid, dat ze ooit verlost zal worden.'

Misschien was dit verhaal gebaseerd op een plaatselijke sage over een onthoofde freule die bleef spoken, maar het was flink opgedirkt, met gevleugelde bokken, mensenhoofden in de ketel en meer, en het leende zich dan ook goed voor verdere verfraaiing. Als de dame zo nodig verlost moest worden, maakte ze het de kandidaten wel moeilijk: eerst door hun hoofd te braden en dan door de onmogelijke voorwaarde van zwijgzaamheid te stellen. En zelfs Cohen had geen flauw idee waarom de jongens alleen op een dinsdag konden graven.

In 1987 werd een schriftelijke enquête gehouden op twee scholen in Echt, waaruit het verhaal van de juffrouw zonder kop als het meest populaire naar voren kwam. Maar, zo concludeerden de onderzoeksters, dat kwam

niet doordat de leerlingen het uit een ‘sprookjesboek’ kenden. Dan, zo redeneerden ze, ‘zouden typische sprookjesfiguren als reuzen, heksen of kabouters een veel grotere bekendheid moeten hebben’. Dat veronderstelt dat verschillende verhalen in dezelfde mate onthouden worden, wat natuurlijk niet zo hoeft te zijn. Daarnaast verwarden de beide onderzoeksters een ‘sprookjesboek’ met Limburgse sagenbundels. Uit de antwoorden op een volgende vraag blijkt dat het overgrote deel van de verhalen werd doorgegeven door de verschillende leraren, maar die zouden ze niet hebben voorgelezen. De leraren werd evenwel niet gevraagd waar ze verhalen vandaan hadden die ze in de klas vertelden. In bijvoorbeeld het deeltje over Noord-Brabant en Limburg van het *Volkskundig leesboek voor de lagere scholen* uit de jaren dertig, was het verhaal van de juffrouw zonder hoofd weliswaar niet afgedrukt, maar vijftig jaar later waren er voldoende boeken waarin het wel te lezen was. De bundels van Welters waren herdrukt in 1982, Sinninghes boek uit 1938 in 1978, en dat van Kemp eerder al in 1968. Genoeg materiaal voor een leraar om uit de kast te pakken. Hadden de onderzoeksters hun hoofd erbij gehouden en was de vraagstelling van de enquête meer toegespitst geweest op inhoudelijke details, dan had dat meer aan het licht kunnen brengen over de receptie van dergelijke werken. En het enige wat in de omgeving was blijven hangen, althans wat de deelnemers aan het volksverhalenproject in 1987 uit enkele bejaarden los wisten te krijgen, was een stukje uit de staart van het verhaal:

Iemand vertelde me: ‘Ik weet drie kisten goud te zitten’, maar hij zei niet waar! Wanneer je ze met graven mocht vinden, dan is één kist voor de gemeente, één kist voor de kerk, en één voor jezelf. (WdB)

Sweikhuizen (gem. Schinnen)

VOOR SPOOK SPELEN

Alle avonden was het hetzelfde: ze zaten elkaar een beetje te plagen. Zo zei de baas eens tegen de knechten: ‘Wie durft er naar het knekelhuisje te gaan en een doodskop te halen?’ Een van de knechten wilde dat wel. Maar een paar anderen die dat gehoord hadden gingen eerder. Die verstopten zich achter het lijkenhuisje. Nauwelijks zaten ze daar, of daar komt een knecht aan en gaat naar binnen. Het was daar stikdonker, en hij moest zich bukken. Dan voelt hij een doodskop,

maar op hetzelfde moment roept er een van buiten: ‘Liggen laten, dat is de mijne!’

De man was toen doodsbang en ging ervan tussen. Maar op het kerkhof durfde hij niet meer te komen.

Op een andere keer zaten ze weer om het vuur. Toen zei de baas tegen de meiden: ‘Wie durft er het kerkhof op?’

‘Natuurlijk, met alle plezier,’ zei een van de meiden, ‘dat durf ik best.’

Hij geeft ze een briefje, dat nam ze mee, en hij geeft ze een hamer en een spijker. ‘Je moet dat briefje op het houten kruis vastslaan, en als ik morgen naar de kerk ga, kan ik zien of je daar bent geweest.’

Het meisje gaat, komt op het kerkhof en zoekt een kruis uit.

Maar met het vastspijkeren hield ze zich aan de zerk vast. Toen ze weg wilde lopen, voelde ze dat iets haar vasthield. Op het laatst trekt ze zich los en loopt doodsbang naar huis. Een tijdje daarna is het meisje gestorven aan de ‘gele verf’ [geelzucht], zo heeft ze zich verschrikt.

Coen Eggen interviewde in de zomer van 1970 de ongeveer eenenzeventigjarige boer Michel Donners al kuiierend door een groot bietenveld. Naar Eggens ervaring was de verhalenchat in Sweikhuizen ‘toch erg beperkt, en, voor ’n groot deel opgeslagen in het geheugen van m’n zegsman’. Hoewel in de bovenstaande verhaaltjes de hoofdpersonen allebei als slachtoffer van hun waaghalzerij worden afgeschilderd, valt het toch op dat de man er beter vanaf komt dan de vrouw. Het is daarbij een van de voorbeelden van de soms onduidelijke grens tussen verhaal en herinnering aan een bepaald voorval. Er is in de tekst niets wat erop duidt dat het verhaalde niet zo gebeurd kan zijn. De rest van Donners’ repertoire roept overeenkomstige bedenkingen op. Als in de buurt vroeger bij een boer de koeien betoverd waren en de pastoor kwam om de stal te ‘overlezen’ [onttoveren door te bidden], kan dat heel goed authentiek geweest zijn. Alleen ging er daarna weer een koe dood en vond men geld voor die koe in de kribbe. En de zwarte man die een knecht had geholpen met ploegen, was de duivel geweest.

Zijn grootmoeder geloofde in de vuurman en werd boos als iemand haar tegensprak. Volgens de boer was het niet meer dan een uitgeholde biet met uitgesneden ogen en neus, en een kaars erin. Hij had een buurman die niet wilde geloven dat als je floot de vuurman op de

deel kwam. En een paar anderen die dat gehoord hadden, zetten de biet op een paal. Maar de vuurman liet eens de verkoelde afdruk van een hand achter, en dat had hem toch wel doen schrikken. Dit verhaaltje is, zoals Eggen terecht opmerkte, onlogisch. Bij de boer riep het zowel wrevel als ontzag op als hij sommige dingen toch niet helemaal verklaren kon.

Het was dus beslist ook de herinnering die de boer parten speelde, wat er ook al op duidt dat hij zijn verhalen niet erg regelmatig vertelde. Zo dichtte hij de weerwolf een stroband toe, in plaats van een vel of een riem. Die stroband moest de weerwolf dan iedere avond verbranden. Hij verwarde verbranden en verstoppen.

Het was trouwens ook gevaarlijk grappen uit te halen met spoken. Verschillende andere Zuid-Limburgse verhalen gaan over mannen die anderen bang wilden maken en het met de dood moesten bekopen. Dat mogen in een aantal gevallen internationaal verspreide anekdoten zijn geweest, wat telde was de waarschuwing. Eggen tekende een dergelijk verhaal op te Ulestraten over een jonge knecht die 's nachts op de hei een 'spook' tegenkomt en erop los mept. Het was zijn vriend, die zich in een koehuid had gehuld waar de kop nog aan vastzat, en de volgende dag vonden ze hem dood op de hei. De verzamelaar Brouwers, die enkele jaren eerder in dezelfde streek verhalen optekende, vond een dergelijke vertelling in Klimmen:

En toen kwam de jongen thuis, op de hofstede dan, en toen zeiden ze tegen de jongen, want de jongen zeide niks: 'Heb je niets gezien?' 'Jawel,' zei hij. 'Een geitenbokje kwam op me af,' zei hij. 'Ik heb het eens met de haak op de kop geslagen,' zei hij, 'en toen bleef het liggen.' En toen gingen ze kijken en toen had hij het doodgeslagen. (WdB)

Thorn (gem. Maasgouw)

HET VERZONKEN VIJVEREN

Tussen het Nederlandse Thorn en het Belgische Kessenich lag nog in de negentiende eeuw een oud moerasgebied, het Vijverbroek of Thoorderven, dat bij hoogwater door de Maas overstroomd werd. De overlevering wil, zo lezen we voor het eerst in de *Limburgsche Legenden* (1876) van Henri Welters, in een bijdrage 'klokken' van L. Grispén dat

hier eens een gehele stad, Vijveren genoemd, met kerken, torens en klokken in de kolk verzonk. Op kerstnacht hoort het volk het geluid van de weggezonden klokken, die in de onderaardse krotten de komst van de Messias loven. In vroegere tijden hadden aldaar de op de Vijverbroek weidende varkens een zware kerkklok opgewoet, vermoedelijk afkomstig van de gemelde, om haar hovaardigheid verzonken stad Vijveren. De nabijwonende dorpelingen van Thorn, Ittervoort en Kessenich wilden ze beurtelings huiswaarts voeren. Niemand vermocht ze te bewegen. Toen echter de Stramproysen dezelfde proef deden, lukte het hun de klok op een kar te laden en naar hun dorp te voeren, met het zeldzame gevolg dat de klok toen men het grondgebied van Stramproy bereikte vanzelf begon te luiden, wellicht omdat er in Stramproy nog klokken van dezelfde gieter waren. Ook heeft daar de Franse generaal Dumouriez in 1794 zijn krijgskas verloren.

Latere versies van deze populaire sage versieren en verbreden deze overlevering verder. Zo voegt Alexander van Buurden (1857-1934) in zijn boekje *Uit het Limburgsche Volksleven* in 1926 er het volgende aan toe:

Vijveren verzonk vanwege de hoogmoed en hovaardij van zijn inwoners. De koeien lagen er aan zilveren kettingen in de wei, men besloeg er de paarden met vergulde hoefijzers en drenkte ze uit drinkbakken van marmer. In het meer vond men allerlei voorwerpen: grote bronzen zwaarden en zware koperen potten, kleine hoefijzers en vlijmscherpe stenen messen, en eens, jaren terug, zag men bij heel laag water de spitsen van de torens. De inwoners van Stramproy hadden recht op de klok, want, zo wist hun alleroudste inwoner, een man van bij de negentig, te vertellen: de klok was voor hen in Vijveren gegoten, maar de bewoners van Vijveren hadden hem hun niet willen afstaan. Ze laadden de klok op een wagen, getrokken door zes paarden, en toen ze de grens van hun dorpsgebied over trokken, bleek dat het inderdaad hun klok was, want toen begonnen de klokken in de toren van Stramproy vanzelf te luiden, en de klok uit de Vijverbroek antwoordde met zware, ernstige tonen. Hij wist ook waarom de Kessenichers de klok niet konden lichten; dat kwam doordat ze bij hun pogingen vloekten. Iets

vergelijkbaars vertelde men in Belgisch-Limburg: twee schaapherders vonden in 't Vijverbroek' een kist en toen ze deze met veel moeite op 't droge hadden gebracht zei de ene: 'Met God! We hebben de schat!' 'Met God of niet met God, we hebben hem toch,' zei de andere, en meteen was de kist opnieuw verzonken.

We stuiten hier op een oud en zeer verbreid motief: schatten en gezonken klokken kunnen alleen gelicht worden als dit zwijgend of in elk geval met gewijde, vrome woorden gebeurt.

In een artikel in de *Limburger Koerier* van 17 augustus 1924 verbindt journalist Gerard Krekelberg de ondergang van Vijveren met de ruïne Kasteelsberg ten zuiden van Kessenich. Deze ruïne had, 'volgens het volk', in zijn binnenste nog een diepe put of kelder, van onder tot boven van scherpe mespunten voorzien. Hierin wierpen de roofridders die hier eenmaal woonden hun slachtoffers. Het gedrag van deze roofridders moet uiterst losbandig en onzedig zijn geweest. Dagelijks bezochten ze Vijveren even buiten hun kasteel en door hun wangedrag en onmatig verkwisten zouden ze ook de inwoners van deze stad zo laag hebben doen zinken en hun vrome zeden zo zeer hebben aangetast dat op een goede nacht de roofridders plotseling spoorloos waren verdwenen en het stadje met man en muis naar de diepte zonk, om nooit weer tevoorschijn te komen. Die roofridders waren een aansprekend nieuw motief, want ook vertellers na de laatste wereldoorlog maken hier nog gewag van.

Krekelberg verbindt deze overlevering ook met het begraven van Marlborough (Malbroek) op de afsluitende donderdag van de Kessenicher kermis, die begint op de eerste zondag in juli. Dan wordt een strooien pop, Malbroek voorstellende, op een kar door het dorp gereden en daarna onder veel gejoel in een diepe put voor het huis van een belangrijk iemand begraven. 'Deze Marlborough zou verband hebben met een afstammeling der allereerste bewoners van de oude ruïne,' schrijft Krekelberg – vandaar.

Dit lijkt er enigszins met de haren bij geslept. John Churchill – hij leefde van 1650 tot 1722 – was de eerste hertog van Marlborough en wordt de bekwaamste veldheer van zijn tijd genoemd. Hij bracht tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1714), toen Lodewijk XIV de Zuidelijke Nederlanden belaagde, als opperbevelhebber van de gecombineerde Engels-Nederlandse troepen de Fransen zware nederlagen toe, onder andere bij Oudenaarde en Malplaquet. Tijdens die oorlog werd ook Maastricht

belegerd en waren zijn troepen in de regio gelegerd. Ze hebben het toen zo bont gemaakt dat na zijn vertrek in die streek overal poppen van Malbroek, zoals hij in de Nederlanden werd genoemd, werden verbrand. Nu gebeurt dat nog te Stokkum en Dilsum; in Kessenich wordt hij daarentegen begraven.

De sage van het verzonken Vijveren verbindt twee in ons land – en ook daarbuiten – zeer geliefde motieven: dat van de ondergang van een stad, boerderij, kasteel, klooster enzovoort wegens vergrijpen van de bewoners tegen God, gebod, recht en regel (zie bijvoorbeeld Koudkerke, Putten, Uithuizermeeden, Zevenbergen), en dat van een klok, die om welke reden dan ook onder water is geraakt en niet weer, of slechts met bijzondere moeite, gelicht kan worden. Een van de redenen waarom de klok in het water ligt kan zijn dat de duivel hem erin gesmeten heeft omdat hij niet gewijd was. Om van dit laatste motief enkele voorbeelden uit Limburg te noemen: de duivel wierp de ongewijde klok van Swolgen in de Klokkenuil, de Havenderklokken smeedt hij in het Heizelaarsbroek te Echt, die van Hoensbroek in de Horsten, en die van Horst ergens in een moeras in de Peel. Ook deze klokken kan men in de kerstnacht horen luiden (zie ook: Driel). (VdK)

Valkenburg

(gem. Valkenburg aan de Geul)

REGINALD, WALRAM EN DE JUFFER ZONDER KOP Gidsen gebruiken verhalen om de (lokale) geschiedenis op een boeiende wijze aan de toehoorder te vertellen. Regelmatig tref je hen aan, vaak als vrijwilliger, in musea, of als leidsman of -vrouw in historische delen van een stad of dorp. In de Fluweelengrot van Valkenburg, een toeristische trekpleister, is de sage van Reginald en Walram, twee broers, een populair thema. Deze wordt gebruikt tijdens een spook- en speurtocht, en ook gidsen vertellen het verhaal. Op 23 februari 2007, tijdens veldwerk van het DOC Volksverhaal, vertelde een gids op ongeveer de volgende wijze het verhaal van de broers bij muurtekeningen in de Fluweelengrot:

Die tekeningen werden toentertijd gemaakt, zo'n honderdvijftig jaar geleden ongeveer, ter verfraaiing van deze grot. Ze hebben allemaal betrekking op de historie van het kasteel. Ze vertellen de historie van het kasteel. Dit zijn Walram en Reginald... twee broers. In de elfde en twaalfde eeuw zat deze familie

'Reginald dooft op eene afschuwelijke wijze Walram en Alex'. Mergeltekening in de Fluweelengrot te Valkenburg, in 1925 gemaakt door de Leidse tekenaar Albert Hartich. De tekening maakt deel uit van een reeks over de geschiedenis van Valkenburg.

hier op het kasteel. Walram trouwde met Alexis. Het verhaal gaat dus over een broedermoord. Daar kom ik straks nog eventjes op terug, bij een volgende tekening over deze twee heren.

De gids vervolgt later:

Ja, dames en heren, deze schildering hier... Walram en Reginald waren twee broers. Ze waren verliefd op dezelfde bruid, Alexis van Kleef. Walram mocht met haar trouwen. Reginald, stinkend jaloers daarover, vermoordde het bruidspaar in de huwelijksnacht. Gezellige bruiloft was er toentertijd. Met een bootje is zij dus vervoerd via de Maas en over land naar de stad Kleef, naar het familiegraf.

De gids meldt dat de tekening honderdvijftig jaar oud is, terwijl deze in werkelijkheid slechts half zo oud is. Zoals wel vaker heeft de verteller de neiging om verhalen en gebeurtenissen verder terug in de tijd te plaatsen dan ze in werkelijkheid zijn, om daarmee de 'feiten' een aan-

zien van eerbiedwaardige ouderdom te verlenen.

Het verhaal van de gids stopt hier, maar het verhaal gaat in de volksverhalenboeken verder:

Reginald vluchtte na de moord op zijn broer Wal[e]ram naar een kluizenaar, die dag en nacht in gebed verzonken lag. In zijn handen hield Reginald een haarlok van Alex[is], die hij had afgesneden. Hij bekende zijn zonde aan de kluizenaar. De kluizenaar vroeg of hij de nacht bij hem wilde doorbrengen. Hij zou in de tussentijd tot God bidden en vragen wat hij moest doen. De volgende morgen zei de kluizenaar tot Reginald: 'De hemel heeft mij dit ingegeven: gij zult, als een ootmoedig pelgrim, van hieruit gedurig naar het noorden gaan, tot gij geen aarde meer onder uw voeten hebt; daar zal u een teken verder raden.' De haarlok van Alexis hield Reginald, in opdracht van de kluizenaar, in een vlam, totdat deze verteerde. Reginald vertrok naar het noorden. Hij werd vergezeld door twee gedaanten: aan zijn linkerzijde een zwarte, aan zijn rechter een witte. De zwarte hield hem de verlokkingen

van de wereld voor. De blanke gedaante versterkte hem met name in zijn goede voornemens van boete. Op een dag zag Reginald een zee voor zich liggen. Op hetzelfde moment naderde een bootje. Een gedaante in het bootje riep: 'Wij verwachten u.' Reginald herkende hierin het teken waarover de kluisenaar had gesproken. Hij stapte in het bootje, vergezeld door zijn twee begeleiders. Het bootje voer naar een groot schip. Toen zij op het schip kwamen verdween de gedaante. Het schip voer weg, terwijl Reginald met zijn begeleiders in het ruim afdaalde. Daar stond een tafel met drie stoelen. De gestalten gingen aan de tafel zitten. De zwarte gedaante haalde een ivoren dobbelsteen tevoorschijn en de gedaanten begonnen te dobbelen om de ziel van Reginald. Sindsdien vaart het spookschip zonder stuurman en zonder roeiers over de wereldzeeën. Nog steeds dobbelen de twee gedaanten om de ziel van Reginald. Zij zullen niet ophouden tot de Jongste Dag. Schippers die op de Noordzee voeren, hebben het schip dikwijls ontmoet. Ze probeerden het te ontwijken, want een ontmoeting met het schip is een voorteken van rampspoed. Op de ruïne van Valkenburg spookt het sindsdien. Een stem roept er: 'Moordenaar, moordenaar', terwijl er twee blauwe vlammetjes zichtbaar zijn.

Walram en Reginald van Valkenburg hebben werkelijk bestaan. Een broedermoord meldt de historie echter niet. Het verhaal is vóór de negentiende eeuw niet in de overlevering teruggevonden. Mies Sprenger uit Maastricht stuurde het verhaal in 1894 op aan volksverhalenverzamelaar G.J. Boekenoogen. De versie van Sprenger lijkt veel op de vertaling van het verhaal van de Duitser J.W. Wolf. Wolf is in 1843 de eerste die het verhaal opneemt in een volksverhalenbundel. Hij meent dat het afkomstig is uit

Links: De ruïnes van kasteel Valkenburg. Rechts: Omslag van het stripalbum *De Jolige Joffer*, met de non zonder hoofd.

de mondelinge overlevering, maar heeft het ook aange troffen in het tijdschrift *L'artiste, journal du progrès, revue des arts et de la littérature* uit 1835, geschreven door de Frans-Belgische dichter en romanticus André van Hasselt. Waarschijnlijk heeft Van Hasselt verschillende verhaalmotieven in één verhaal verwerkt. Zoals wel vaker lijkt een 'mondelinge traditie' bij een literaire bron te beginnen.

Als verhaalmotieven treffen we het motief van de beschermgedaante (de beschermengel, het goede), en een kwade gedaante (de duivel, het kwade) aan, en ook het motief van een spookschip doet zijn intrede. Het spookschip waarop Reginald zich bevindt, wordt in sommige versies van het verhaal zelfs 'de Vliegende Hollander' genoemd, al heeft het met dit verhaal niets te maken.

Het lukt de moordenaar in bepaalde verhaalversies niet om het bloed van een van zijn slachtoffers (zijn broer) van zijn voorhoofd te krijgen, een motief dat veelvuldig voorkomt in volksverhalen. Editoren Kleijntjes en Knippenberg vergelijken dit nog met het in de Bijbel genoemde kaïnsteken, en ook Cohen ziet in Reginald de Bijbelse moordenaar Kaïn, die zijn broer Abel van het leven beroofde. De in het verhaal genoemde bloedvlek (op het hoofd) is dan een vrije variatie op het kaïnsteken. In de Bijbel wordt het teken juist door God op de moordenaar geplaatst om hem te beschermen tegen eventuele wrekkers (Genesis 4:15). De veronderstelling dat Kaïn een

teken op zijn hoofd kreeg gedrukt – zoals regelmatig wordt beweerd – komt in de Bijbel niet voor.

Kasteel Valkenburg is het toneel van diverse sagen. Eveneens zou er een non zonder hoofd bij de ruïnes van het kasteel rondwaren. Zij draagt daarbij een lampje. Dit lampje zou nog steeds te zien zijn rond het middernachtelijk uur. Het bevindt zich op dat moment in een gat in de oude omwalling van het kasteel op de Dwingel te Valkenburg (al dan niet boven het jodenkerkhof). De ‘non zonder kop’ bewaakt haar erfgoed in haar nachtelijke dwaaltocht.

Wie is deze non? Het verhaal gaat dat het hier gaat om Elisa(beth) van Valkenburg. Zij verdween ooit uit een klooster aan de Rijn toen ze hoorde dat haar oudste zuster het land van Valkenburg en de heerlijkheid Sittard in 1353 had verkocht aan Reinard van Schönau. Haar oudste zus, Philippine van Valkenburg, was gehuwd met Hendrik, graaf van Vlaanderen. Elisa moet waanzinnig zijn geworden toen ze hoorde van de overdracht. Ze betrok het oude stamhuis en bewaakte het tot haar dood. Volgens de geschiedenis verbeeldde ze zich dat zij de vrouwe van Valkenburg was. Uit medelijden liet men haar in die waan en niemand verzette zich tegen haar verblijf op de burcht, waar ze stierf in 1359. In sommige verhaalversies zijn het monniken die de stervende vrouw aantreffen. Haar geest keert volgens de sage 's nachts terug om het erfgoed te verdedigen... als non zonder kop.

Het motief van de ‘non zonder kop’ komt met name voor in Limburg. Ook een versie over Echt wordt veel genoemd, al wordt de slotvrouw daar onthoofd (zie: Sus-teren). In het verhaal dat zich in Valkenburg afspeelt verliest een vrouw in feite figuurlijk haar hoofd: ze wordt waanzinnig. Dit is later foutief geïnterpreteerd. Het verhaal wordt in 1876 voor het eerst genoemd door Welters. Als bron noemt hij een tekst in het ‘Hoogduitsch’ van J.W. Blum. Ook B.S. Dorper wordt als bron vermeld. Pastoor Henri Welters (1839-1887) schreef en verzamelde diverse Limburgse volksverhalen. Veel van ‘zijn’ verhalen worden in latere verhaalbundels klakkeloos overgenomen of bewerkt. In 1894 stuurde de eerder genoemde Maastrichtse Mies Sprenger het verhaal van de juffer zonder kop ook op aan verzamelaar Boekenoogen. Zij noemde het ‘de legende van Valkenburgs ruïne’.

Het verhaal van de non zonder hoofd uit Valkenburg komen we later tegen in gedichten en wordt in 1878 zelfs uitgewerkt tot het toneelstuk *Elisabeth: de jonkvrouw van 't Kasteel te Valkenburg*, al lijkt het hier geenszins op het ‘bekende’ volksverhaal. In een stripalbum van Suske en Wiske, *De Jolige Joffer* (1987) worden de volksverhalen van

Valkenburg en Echt door elkaar gehaald. Tante Sidonia ruilt in deze strip tijdelijk van hoofd met de juffer. Een traditionele sage is hiermee, in aangepaste vorm, uitgewerkt tot ‘actueel’ stripverhaal. (RAK)

Velden

(gem. Arcen en Velden)

HET LICHT VAN DE TOEKOMST

In 1934 beantwoordde J.H. Janssen, oud-schoolhoofd te Velden, een vraag van het Volkskundebureau naar voortekens op de volgende manier:

Ik was zeventien jaar oud – 't is dus 46 jaar geleden gebeurd – en bezocht de Rijksnormaalschool te Venlo. Op een novemberavond – 't was een zaterdag – keerde ik met nog een andere Veldense student, Ledant genaamd – hij was laatst onderwijzer te Eindhoven en is pas met pensioen gegaan – van school huiswaarts. De afstand was ruim een uur gaans; er waren nog bijna geen fietsen, dus gingen men te voet. 't Midden van de weg liep tussen de bossen door en heette Hakkenberg. 't Had de naam dat het er spookte, maar wij hadden er nooit iets gezien. Die zaterdag echter – 't was ongeveer halfzeven, en donker als de hel – bleven wij op het midden van Hakkenberg, juist op het hoogste punt van de weg, beiden plotseling stilstaan. De hele weg was eensklaps helder verlicht, bijna zo klaar als op het midden van de dag, zodat wij de Veldense kerk, op een halfuur afstand, duidelijk konden zien liggen.

't Verschijnsel duurde misschien tien seconden; toen was alles weer in diepe duisternis gehuld. We waren beiden erg geschrokken en wisten niet wat ervan te denken. Ledant woonde een minuut of tien buiten het dorp en was dus eerder thuis dan ik. In mijn angst vroeg ik hem nog een eind mee te lopen, maar hij weigerde, dat zeggend: ‘En wie brengt mij dan straks weer terug?’ Ik toen aan het lopen, en geheel ontdaan kwam ik thuis.

Dit was een persoonlijk, zij het gedeeld verhaal en als zodanig uniek. Het werd evenwel meteen in de traditie ingelijfd:

Er was juist een buurvrouw op bezoek en men vroeg wat mij scheelde. Ik vertelde het geval en

de buurvrouw zei: 'O, dat is een veurbuuksel, dan moet er iemand in de buurt sterven.' Daar lachte ik mee, maar de buurvrouw hield vol en kwam met bewijzen. Daar en daar was ook zo'n veurbuuksel gezien, en daar was die en die gestorven. De volgende dag (zondag) na kerktijd vertelde ik het geval aan deze en gene, en ook nu waren er verscheidenen die het een veurbuuksel noemden, en voorspelden dat er iemand in de buurt waar wij het hadden gezien sterven moest. Nu komt het wonderlijke van de zaak. Op een paar minuten afstand van Hakkenberg lag een café, Het Zwartwater, destijds een tolhuis en bewoond door vier oude mensen, broers en zusters. Toen wij maandag daarop weer naar Venlo, naar school, wandelden, zagen wij dat bij Het Zwartwater de vensters dicht waren. Aan de overzijde lag een wei, waar een Veldense jongen die wij goed kenden de koeien hoedde. Wij vroegen hem: 'Grèèt, waarom zijn hier de vensters dicht?' 'Hanneke (een der twee vrouwen) is dood,' antwoordde hij. 'Sinds wanneer?' vroegen wij. 'In de nacht van zaterdag op zondag,' gaf hij ten antwoord.

Dit mag een toevallige samenloop van omstandigheden zijn geweest, en juist daarom onthouden, dat toeval werd wel gestuurd door de aanwezige gewoonte persoonlijke ervaringen in verband te brengen met opvallende gebeurtenissen. Sterfgevallen hoorden daar zeker bij. Een door verzamelaar Graad Engels ondervraagde landbouwer uit Sevenum legde een verband met de lichtjes aan het firmament en vertelde onder andere:

Als ik vroeger als kind met vader 's avonds ging wandelen, en de hemel was klaar besterd, vertelde hij graag over de sterren. Ieder mens had zijn ster. Ik vond het erg aardig dat ik ook een ster aan de hemel had staan. Op een avond zag ik voor de eerste keer een ster verschieten. Vader verklaarde dat als er een ster viel, er weer een mens uit de buurt zou sterven.

Dat was de meer verspreide versie. Maar als lichten werden gezien zonder dat er iets gebeurde, werden ze ofwel beschouwd als voorboden van nog verder in de toekomst liggende gebeurtenissen, ofwel gewoon vergeten. (WdB)

Venlo

SCHINDERHINKE

In de achttiende eeuw, de tijd waarin Zuid-Limburg geëisterd werd door de bokkenrijders, kende Venlo zijn eigen roversbende onder leiding van de gevreesde hoofdman Schinderhinke. Schinderhinke, ook wel bekend als Hulster Heinke of Schinderhein, zou in werkelijkheid Heinrich van der Nooth hebben geheten en geboren zijn in Kaldenkirchen, een plaatsje vlak over de Duitse grens. De naam 'Schinderhinke' was vooral bedoeld als spotnaam, en had betrekking op het beroep van Heinrichs vader, namelijk paardenvilder (*Schinder*). 'Schinderhinke' had mogelijk zelfs een dubbele betekenis, aangezien *schinder* niet alleen 'vilder', maar ook 'struikrover' kon betekenen. De bende van Schinderhinke maakte in de tweede helft van de achttiende eeuw de omgeving van Venlo onveilig, totdat men de hoofdman en zijn bandieten uiteindelijk gevangen wist te nemen en ze opknoopte.

Aan de figuur en de bende van Schinderhinke zijn verschillende verhalen verbonden. Een van de bekendste handelt over de Schelkensbeek, een beek die op de weg naar Belfeld ergens tussen het enige huis aan de Mergelstraat en het gehucht Steijl zou hebben gelopen (de enige historisch opgetekende beek met deze naam liep overigens zuidelijker, tussen Belfeld en Reuver). Reizigers van Venlo naar Belfeld moesten deze beek oversteken op een doorwaadbare plaats. Over de hele lengte hiervan spanden Schinderhinke en zijn rovers een touw met een bel aan het einde. Zo werden ze elke keer dat iemand de beek overstak gewaarschuwd, en konden ze de ongelukkige overvallen voordat hij zich uit de voeten had kunnen maken.

Ook over de individuele bendeleden van de groep van Schinderhinke deed een aantal verhalen de ronde. Zijn vrouw, een zigeunerin met de naam Zwarte Trui, zou een oortjzer hebben gedragen met zilveren punten. Nadat de bende opgehangen was kwam het zoontje van de twee nog vaak bij zijn moeder kijken. Niet om te rouwen, maar om te wachten tot haar lijk van de galg zou vallen. Haar versierde oortjzer kwam hem immers toe! Naast Zwarte Trui bestond de bende van Schinderhinke volgens de verhalen uit figuren met welluidende namen als Schoppen Ruth, Mottige Ant (vanwege haar door de pokken verweerde gezicht) en de Achtkantige Boer (dubbel vierkant en heel sterk dus). Ook de Venlose pater Johannes Vincken speelde een rol in de verhalen van Schinderhinke. Deze pater maakte weliswaar geen deel uit van de bende, maar verdiende toch hun respect door de bendeleden die terechtgesteld werden bij te staan in hun

Links: Tekening van Piet Klaasse uit 1980 van Schinderhinke en zijn bende. Rechts: Portret van roverhoofdman Schinderhannes (door Karl Matthias Ernst uit 1803), op wie Schinderhinke hoogstwaarschijnlijk is geïnspireerd.

laatste uren. Hij kreeg dan ook als een van de weinige buitenstaanders vrije doorgang van de rovers.

Uiteindelijk zouden Schinderhinke en zijn bende aan de galg eindigen, na te zijn opgepakt door de lokale autoriteiten. Over hoe dit gebeurd zou zijn, gaat eveneens een verhaal. Schinderhinke zou zich namelijk op zijn vlucht voor justitie bij een boer in de grote sopketel hebben verstopt, vertrouwend op het stilzwijgen van de boer (een sopketel is een grote ketel op boerenerven waarin onder andere vochtig veevoer werd gemaakt en de was werd gedaan). Als de mannen van de schout de boer vragen of hij de bandiet gezien heeft, geeft deze een ontkennend antwoord. Tegelijkertijd wijst hij echter over zijn schouder in de richting van de sopketel, zodat Schinderhinke alsnog verraden wordt. Deze heeft de actie van de boer door een spleet kunnen volgen en zegt tegen hem: 'Boer, je spreekt als een eerlijk man, maar je wijst als een schelm.'

Ook na zijn dood zou Schinderhinke de omgeving van Venlo nog hebben geteisterd, ditmaal als vuurman. De bewoners van de streek waren nog bang voor hem dan toen hij leefde. Elk jaar legden zij een kar zand, een paar blikken schoenen en zeven stuivers voor hem klaar. Op een dag riep een boerenknecht die leuk dacht te wesen: 'Hé Hinke, geef eens wat vuur.' Schinderhinke kwam hierop met een enorm lawaai op de knecht afzetten, die zich nog net op tijd in een schuur kon verschuilen. De

volgende ochtend vond men de koolzwarte afdruk van een hand in de schuurdeur gebrand.

De verhalen die de ronde doen over Schinderhinke zijn niet uniek. We zien op verschillende plekken vergelijkbare verhalen voorkomen, gekoppeld aan heel andere figuren. Een van deze figuren is Schinderhannes (Johannes Bückler, ca. 1778-1803). Schinderhannes was net als Schinderhinke een achttiende-eeuwse roverhoofdman, die in de omgeving van Mainz huishield en in 1803 aldaar geëxecuteerd werd. Schinderhannes leek niet alleen qua naam, 'beroep', en tijdperk van verschijnen sterk op Schinderhinke, maar kreeg ook vaak vergelijkbare verhalen aan zich gekoppeld. Zo wordt het verhaal van de Schelkensbeek ook wel verbonden met Schinderhannes, en komen we de naam van de bandiet Achtkantige (of Achtkante) Boer in een aantal andere verhalen tegen (zie: Neede, Purmer), waarin Schinderhannes soms ook een hoofdrol speelt. Al met al lijken de namen van de twee roverhoofdmannen geregeld door elkaar te zijn gehaald.

Ook andere figuren nemen in veel verhalen de plaats van Schinderhinke in. In de omgeving van Thorn zou een groep rovers hebben geleefd die op een vergelijkbare manier werd verraden als de Venlose hoofdman. Ook hier wees de beschermheer de schuilplaats van de bandieten aan, terwijl hij ontkende ze gezien te hebben. Dit is een bekend volksverhaalmotief. Ook het motief van

de touwtjes met belletjes eraan om de bandieten te waarschuwen kent een grote verspreiding. Zo zouden de rovers Ellert en Brammert een vergelijkbare methode hebben toegepast op de Drentse heide (zie: Schoonoord). Het verhaal van Schinderhinke die als vuurman het gebied rond Venlo teistert is een geval apart. In de meeste, veelal oudere sagenbundels worden de verhalen van Schinderhinke en de vuurman los van elkaar verteld. De vuurman van Venlo is hier naamloos, en wordt nog niet met Schinderhinke vereenzelvd. Pas op een gegeven moment worden beide verhalen gekoppeld, en is de vuurman de voortzetting van Schinderhinke na zijn dood. We lijken hier te maken te hebben met een literaire constructie. In zijn *Limburgsch sagenboek* uit 1938 heeft verzamelaar J.R.W. Sinninghe beide verhalen los opgenomen, net als de auteurs van eerdere sagenbundels. In zijn *Nederlandsch sagenboek* uit 1961 zijn de twee verhalen echter samengevoegd, en zijn Schinderhinke en de vuurman plotseling een en dezelfde persoon. Aangezien dit het eerste voorbeeld van een dergelijke combinatie is, is het niet onwaarschijnlijk dat Sinninghe bewust de twee verhalen heeft gekoppeld. Het verhaal van de vuurman is overigens zeer wijdverbreid.

Over de historische figuur Heinrich van der Nooth, alias Hulster Heinke of Schinderhinke, is eigenlijk maar weinig bekend. Zo weten we bijvoorbeeld niet wanneer hij precies geboren is, noch wanneer zijn leven aan de galg is geëindigd. Van enig proces voorafgaand aan de terechtstelling van de bende is ook niets overgeleverd. Slechts van één gebeurtenis gekoppeld aan de bende van Schinderhinke, een brand in herberg De Geldersche Postwagen in 1753, is ons iets bekend. De bende zou deze brand hebben aangestoken omdat een aantal zogeheten 'wervers' – mannen van de Pruisische koning die rekruten voor het leger wierven – zich in het pand bevonden. De brand eiste uiteindelijk slechts één slachtoffer, maar de materiële schade was groot. In een verzoekschrift van de magistraat van Venlo aan de Staten-Generaal wordt over de bende gesproken als 'eene stercke bende van meer als 40 diergelijcke booswichten'. De naam van Schinderhinke komt hierin echter niet voor, dus een bewijs van zijn bestaan kunnen we ook hier niet uit halen. Al met al is het onduidelijk in hoeverre de naam 'Schinderhinke' of 'Hulster Heinke' te koppelen is aan een historische roverhoofdman. Het ligt dan ook meer voor de hand dat de figuur Schinderhinke is ontstaan naar het voorbeeld van de veel bekendere roverhoofdman Schinderhannes. Voor het bestaan van een bende nabij Venlo zijn duidelijke aanwijzingen te vinden, maar of die ook werkelijk

geleid werd door een man uit Kaldenkirchen met de bijnaam Hulster Heinke of Schinderhinke is twijfelachtig.

Schinderhinke heeft voor Venlo en omgeving dan ook vooral gefunctioneerd als een figuur om verschillende roververhalen aan op te hangen. Veel van deze verhalen deden al langer, en ook op andere plekken, de ronde. Door ze echter aan een lokale bandiet te koppelen kregen de verhalen een Venloos stempel en werden ze met dit gebied verbonden. De verhalen gingen hiermee de historische realiteit overschaduwen en maakten Schinderhinke tot een verpersoonlijking van het lokale banditisme. (Frans Camphuijsen)

Venray

DE WONDERE STEM

Gerard Lemmens (1897-1962), een consciëntieuze verzamelaar van volksverhalen, tekende eenmaal in Deurne en tweemaal in Venray een legende op die hij onder de titel 'De wonderde stem' in 1947 publiceerde in zijn bundel *Maria in Limburg*. Het verhaal verloopt als volgt:

Een schaapherder drijft zijn kudde in de Venrayse Peel. Hij zorgt weliswaar goed voor zijn schapen maar zijn godsdienstijver schiet tekort. Alleen 's winters, als hij met kudde en al huiswaarts gekeerd is, wil hij wel eens naar de kerk gaan, al was het alleen maar om zijn moeder een plezier te doen. Op zekere (zomer)dag zag deze herder, op de hei waar hij zelden iemand ontmoette, een vrouw naderen met een rozenkrans in haar hand. Zij bleek op bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Oostrum, achter Venray, te zijn. De vrouw vertelde niet waarom, ze vertelde alleen dat ze iets dringends af ging smeken en vroeg de herder, die immers tijd genoeg had, voor haar en met haar mee te bidden. De herder wilde de vrouw niet teleurstellen en antwoordde dat ze daarvan op aankon. Ze bedankte hem bij voorbaat en liep verder. De herder was enigszins in de war. Hij had beloofd iets te doen waarin hij geen enkel vertrouwen had. Pas 's nachts begon hij moeizaam op zijn vingers een rozenhoedje te bidden. Toen hij daarmee bijna klaar was nam hij een zoete rozengeur waar en hoorde hij een vrouwenstem die hem op strenge toon liet weten dat zijn gebed geen enkel effect had op haar noch op haar zoon zolang hij in zijn zondige staat volhardde. Dat gaf de door-

slag. De herder stond op, liet zijn hond en zijn kudde achter en liep naar het dichtstbijzijnde dorp, waar een klooster was. Daar trok hij aan de bel en biechte bij een pater zijn zonden op. In het eerste morgenlicht was hij terug bij de schaapskooi en begon daar opnieuw, nu in staat van genade, een rozenhoedje te bidden. Op hetzelfde moment verkreeg in Oostrum de vrouw datgene waarom ze Maria had gebeden.

In *Onser liever vrouwen miraculen*, een veertiende-eeuwse, naar alle waarschijnlijkheid in Noord-Brabant geschreven codex met Marialegenden, staat een verhaal dat in essentie met het bovenstaande overeenkomt. Ditmaal speelt een priester de hoofdrol. Hij rijdt op zekere dag op een weg wanneer er een mooie heldere wolk in de lucht verschijnt waaruit hij een stem hoort die een regel uit het Onzevader opzegt. De stem is zo mooi dat hij telkens wanneer hij aan het voorval denkt in huilen uitbarst. Over de betekenis van een en ander tast hij in het duister. Hij kan weinig anders doen dan verder leven, maar, zo wordt erbij verteld, dat leven was niet erg deugdelijk ('welc leven niet alte guet en was'). Op een dag knielt hij voor een beeld van Onze-Lieve-Vrouwe en vraagt haar om voorspraak voor hem te doen bij haar Zoon. Het beeld blijkt te kunnen spreken, maar alleen om hem een uitbrander te geven: 'Wat bedstu mi want du biste een verdoemt man want Sinte-Benedictus ende ic hebben voer di ghebeden mer du en beterste dijn sondighe leven niet.' De priester herkent de stem uit de wolk, begrijpt dat ze toen voor hem aan het bidden waren en weet ook wat hem te doen staat. Hij treedt in het klooster bij de orde der cisterciënzers, betert zijn leven, krijgt vergeving voor zijn zonden en sterft een zalige dood.

De essentie van de katholieke legende is dat gebeden tot God geen effect hebben zolang men zich in staat van zonde bevindt. Het exemplarische verhaal toont aan dat het sacrament van de biecht eraan te pas moet komen om de zonden te doen verdwijnen. Pas daarna zullen gebeden verhoord worden. In de legende is het hier een wonderlijke en vermanende stem die de zondaar tijdig tot inkeer brengt. (Marie van Dijk)

Voerendaal

DE JOOD EN DE SCHAT

In de gemeente Voerendaal staan vijf kastelen. Een daarvan is kasteel Haeren, dat al vermeld werd in 1296. Toen

had het echter nog niet de huidige vorm. Die heeft het gekregen bij een restauratie in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Het heeft vier vleugels gegroepeerd rond een binnenplein. De voorvleugel vormt het eigenlijke kasteel en kijkt uit op een nu drooggelegde slotgracht. Op dit kasteel was, zo vertelde P.H.A. Theunissen aan verzamelaar Jacques Sinninghe, een kamer waar het spookte:

Op de kasteelhoeve van Haeren hadden zij vaak rumoer gehoord. Op een avond kreeg de halver [pachter] bezoek van een jood die vroeg om die nacht onder dak te zijn. De boer en de boerin besloten toen om de reiziger in de spookkamer te laten slapen. Midden in de nacht, tussen twaalf en één, klopte iemand op de deur van de spookkamer, maar de jood hield zich muistil. Toen ging de deur open en een heer trad binnen. Hij keek of de reiziger werkelijk sliep en hield hem zelfs een brandende kaars onder de neus, maar de jood verroerde zich niet. Toen nam de vreemde heer enkele stenen uit de muur en haalde een zak met goudstukken tevoorschijn en begon die op de tafel te tellen en op elkaar te stapelen. Opeens sloeg het één uur en de heer verdween en liet al het goud liggen. Nadat de reiziger bemerkte dat de heer niet meer terugkwam, stond hij vlug op, kleepte zich aan en nam het goud mee. Bij de slaapkamer op de hoeve waar de pachter en zijn vrouw sliepen, riep hij nog dat hij al voor dag en dauw weg moest en verdween. Jaren later hield er bij de kasteelhoeve een met twee paarden bespannen rijtuig stil en een deftige heer stapte uit het rijtuig. De halver en zijn vrouw wisten niet wie hij was, maar hij maakte zich bekend: hij was de arme jood die om onderdak had

Kasteel Haeren te Voerendaal.

gevraagd en hij vertelde wat hem in de spookkamer overkomen was. Nu was hij rijk geworden en gaf hun een deel van de schat.

Het verhaal is tegenwoordig in de omgeving van het kasteel niet meer bekend, maar het is een versie van een van de in Nederland meest bekende spookschatsagen. In het aan kasteel Haeren gekoppelde verhaal heeft het spook er geen weet van dat het beloerd wordt en dat de schat hem wordt ontstolen, maar vaak is het zich daar zeer wel bewust van en lokt het juist iemand in de spookkamer om hem van de schat te verlossen, zodat het eindelijk de eeuwige rust kan vinden. Voorwaarde is dan wel dat deze persoon een deel van de schat aan de kerk of de armen geeft. In oorsprong kreeg de (katholieke) Kerk een deel van het geld om zielenmissen voor het zielenheil van de overledene te kunnen bekostigen. Ook zo werd deze sage in Limburg verteld. Een voorbeeld uit Maas-tricht:

Op zekere nacht was een vrouw uit de Capucijnenstraat te Maastricht in haar kelder bij het licht van een kaarsje aan het 'fommen' maken [kolengruis en leem tot ballen samenkneden, als brandstof]. Plotseling werd het kaarsje uitgeblazen. Ze dacht dat dit door de wind kwam, ging naar boven en stak een lamp aan. Terug in de kelder zag ze op de stoel waar ze zo pas op had gezeten een vrouwelijke gedaante zitten. Vol schrik wilde ze vluchten, maar de gedaante wenkte haar terug. Ze vroeg met bevende stem wat haar begeerte was. Het spook wenkte weer en bracht haar bij een steen in de muur. Het nam de steen weg en nu zag ze twee potten met geld. 'Geef deze pot met geld aan de kerk,' zei het spook, 'en behoudt de andere voor u.' Daarop verdween het. De vrouw nam de potten en vertelde alles aan haar man. Deze volbracht de wens van het spook. Nu waren ze rijk.

Vaak ook krijgt deze sage humoristische, sprookjesachtige trekken. Hij wordt dan gemixt met het sprookje van de jongen die maar niet bang kon worden. Dit sprookje, zeer wijdverbreid, was ook in Nederland, waar aan het begin van de negentiende eeuw de Groninger vertelster Trijntje Soldaats (zie: Ezinge) het al op haar repertoire had, bijzonder geliefd. Vooral in het noorden (Groningen en Friesland), maar ook in Limburg kende men het. In elk geval is het verknoopt met onze spookschatsage, zoals het volgende verhaal laat zien:

Een oud-soldaat uit Maastricht die bij familie in de omstreken van Gulpen of Wijlre op bezoek was geweest, ziet in het donker een lichtje branden en komt bij een vervallen huis. Hij klopt, maar niemand doet open. Tot de deur bij zijn derde kloppen vanzelf opengaat. Hij, niet bang, gaat naar binnen. Er brandt een vuur in de haard en op tafel staat een pot met meel. Hij heeft honger en wil pannenkoeken bakken. Als de pan op het vuur staat valt er een mensenbeen in. 'Ik ben geen kannibaal,' zegt hij, en hij legt het been aan de kant. Dan valt er weer een been in, en dan een arm en nog een arm, een romp en ten slotte een hoofd. Kwaad smijt hij ze bij elkaar. Nu bakt hij drie pannenkoeken. Toen hij de derde bijna op had, zag hij dat de botten zich aan elkaar voegden en een heel oude en magere gedaante vormden. Hij wil zijn laatste koek met hem delen, maar de gedaante gebiedt hem een deur open te doen. 'Doe het zelf.' Het spook doet het. Daarna beveelt het hem een trap af te dalen, maar hij zegt: 'Ga zelf maar voor.' Het spook gaat voor. Ze komen in een kelder, waar een grote blauwe steen met een ijzeren ring eraan ligt. Even raakt het spook hem met de hand aan, maar die is gloeiend. 'Blijf van mij af, of ik vertel je wat anders.' 'Til de steen op,' zegt de geest. 'Doe het zelf.' Het spook schuift de steen weg en nu zag hij in een hol onder de vloer drie aarden potten vol goudgeld. Het spook wil dat hij ze naar boven draagt, maar de oud-soldaat wil zich nog niet laten commanderen en laat dit het spook zelf doen. Het brengt de potten boven bij de haard en zegt: 'De eerste pot is voor de kerk, de tweede voor de armen en de derde is voor u, als mijn dank dat gij mij verlossen zult, door het geld te bezorgen, zoals ik dat nog in mijn laatste ogenblikken wilde doen.' Tot teken dat hij nu verlost was, raakte hij met de hand nog even die van de oud-soldaat aan. Deze voelde dat ze nu koud was. Daarna verdween het spook. De man volbracht de aanwijzingen en leefde van de part hem toegewezen nog menig genoeglijk jaar. (VdK)

Weert

ROGSTEKERS

Een Hollandse koopman rijdt 's ochtends vroeg met een kar vol vis naar Roermond. Als hij door

'Rogstackersmonument', tegenover de Sint-Martinuskerk op de Markt, in 1986 aangeboden aan de gemeente Weert door de deelnemers aan de Vastenavondoptocht.

de straten van Weert hobbelt, valt er een grote rog van de wagen. Als de ontwaakte inwoners van Weert de rog vinden, weten ze niet wat het is: ze denken dat het een vervaarlijk monster is, of zelfs de duivel, die dood en verderf komt zaaien. De noodklokken worden geluid en de bevolking bewapent zich. De pastoor komt erbij om het komende slagveld te wijden met wijwater. Gewapend met boerengereedschap en speren naderen de helden op sokken van Weert. Een van de dappersten, Jan geheten, maakt aanstalten om de rog te doorsteken. 'Jan, steek!' moedigt een vrouw uit het gezelschap hem aan. Maar de echtgenote van Jan protesteert: 'Als het jouw man was, zou je dat niet geroepen hebben.' En Jan wordt bij de rog weggesleurd door zijn vrouw. Nog voordat de aanval daadwerkelijk wordt ingezet, arriveert de Hollandse visboer weer. Bij het horen luiden van de noodklokken was hij teruggekeerd. Hij baant zich een weg door de menigte, pakt de rog op en gooit hem terug op zijn wagen, ondertussen de inwoners van Weert uitlachend om hun domheid. Aan deze gebeurtenis danken de Weertenaars nog immer de spotnaam 'rogstekers'.

Zoals altijd met zulk soort verhalen, vertoont de anekdotische sage de nodige variatie. Zo kan het ook gebeuren dat een koopman opzettelijk diverse bedorven roggen op de weg gooit. De rog is in veel gevallen al dood (en daardoor nog minder een reëel gevaar), maar soms leeft hij nog en spartelt hij. Af en toe wordt de pastoor erbij gehaald om de duivel te exorciseren – tevergeefs uiteraard. Niet altijd eindigt het verhaal met de terugkeer van de lachende visboer. Soms gaan de Weertenaars duchtig in de aanval, en wordt de rog niet alleen gestoken, maar zelfs met geweren of een kanon beschoten. Als de rog al niet dood was, dan was hij het nu zeker.

Onveranderlijke kern van het verhaal is de domheid van de inwoners van Weert, omdat ze niet weten wat een rog is en de vis aanzien voor een duivels monster, dat ze vervolgens willen doodsteken. Een Amsterdamse gravure van C.J. Visscher uit circa 1600 toont rogstekers; doordat de plaatsnamen gecorrumpeerd zijn, wordt Weert niet genoemd, maar vergelijking met latere gravures en een olieverfschilderij uit de zeventiende eeuw heeft aange-toond dat hier Weert wel bedoeld moet zijn. Het is denkbaar dat een mondeling circulerende sage over de Weertse rogstekers minstens teruggaat tot de zestiende eeuw, maar het is zeker dat sinds de zeventiende eeuw de prentkunst de populariteit en bekendheid van het verhaal heeft gestimuleerd. De vertelling heeft op dat moment al vrij veel details en is sterk satirisch.

Overigens is de aanname van een voorafgaande mondelinge overlevering speculatief: de overlevering kan evengoed op schrift zijn begonnen. De eerste woordelijke verwijzing naar de rogstekers van Weert is te vinden op een spotprent uit 1687, waarop de inwoners van Mechelen een rechtszaak aanspannen omdat ze bespot worden vanwege het blussen van de maneschijn in een raam, die ze aanzagen voor een brand. Tot de spotters behoort allerhande dom volk, onder andere de rogstekers van Weert. Bij de prent staat onder meer te lezen: 'Weert met sijne cloecke daeden, comt ons Maene-brant versmaeden, En wat wilt hij segghen doch, dat hij weër steekt sijnen Roch.' Gravures van H. Visjaager en J. Robijn uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en van G. Valck van rond 1700 tonen eveneens rogstekers en hebben als opschrift: 'Ghy borgers en boeren aenschout hier met verblyden Hoe die helden van Waert een doden roch bestryden.' De gravures waren zo populair dat ze ook in Duitsland werden herdrukt, ditmaal met de inwoners van Warburg als onderwerp van spot. In 1726 worden de rogstekers van Weert vermeld in het spreekwoordenboek van Carolus Tuinman, onder verwijzing naar de prent van Visjaager en Robijn. De oudste

mondelinge optekening van het verhaal is te vinden in de *Deutsche Märchen und Sagen* van Johann Wilhelm Wolf uit 1845. Het verhaal heet er 'Die Rochenstecher von Weert' en in deze tamelijk korte en afwijkende versie gooit een visboer de bedorven en stinkende roggen gewoon op straat. Vervolgens komt de pastoor met zijn exorcismertielen, waarna de bevolking de roggen doorsteekt. In 1876 komt pastoor Henri Welters met een berijmde versie van de sage. Hierin worden ook de wilde speculaties van de Weertenaars over de moordzucht van het monster breed uitgemeten; het onkwetsbare ondiep zou uit het noorden van Rusland komen, kunnen vliegen, en het heeft elders al diverse mensen en een kind verslonden. In 1896 refereert Charles de Coster in zijn roman over Tijn Uilenspiegel kort aan de rogstekers van Weert, in een tamelijk afwijkende versie: hier neemt de pastoor de rog mee naar huis om te koken. In 1925 legt Pierre Kemp de visboer het volgende vers in de mond:

O, domme Weertenaren, wat u brengt in zulk'
benauwenis
Is geen baarljke duivel, maar een simpele visch!

Alhoewel het een denigrerend verhaal betreft dat omwonenden aanvankelijk van hun onnozel geachte burenen in Weert zullen hebben verteld, hebben de Weertenaars de spotnaam 'rogstekers' al in een redelijk vroeg stadium als een geuzennaam geannexeerd. In 1897 werd er in Weert een grote carnavalsoptocht georganiseerd waarin de sage in eenentwintig taferelen werd verbeeld. Er verscheen tevens een in Weert uitgegeven boekwerkje in hetzelfde jaar, met het verhaal opnieuw berijmd door H. Linskens en met twaalf taferelen, op basis van aquarellen van Henri Schaeken.

Sinds 1926 is de Weertse carnavalsvereniging 'De Rogstaekers' geheten, en met carnaval verandert 'Wieërt' in de 'Rogstaekersstad'. Deelnemers aan de Vastenavondoptocht hebben de gemeente in 1986 een Rogstaekersmonument aangeboden; het is te vinden tegenover de Sint-Martinuskerk op de Markt. In Weert wordt eveneens een klein beeldje verkocht van een gespietste 'Weerter Rog'. Ook de hockeyvereniging heet De Rogstaekers, en de zwem- en poloclub heet De Rog. Een lokaal cafetaria heet De Rogsteker.

Het verhaal over de rogstekers dat specifiek aan de stad Weert wordt toegeschreven, is tot in Duitsland en België bekend. Volksverhalen die vertellen over een domme groep mensen die een onschuldig voorwerp of dier uit onnozelheid aanziet voor iets gevaarlijks, kennen

een brede Europese verspreiding. Ze behoren tot een hele reeks vertellingen waarin de burenen voor dom worden versleten. In Nederland worden veel domheden onder meer toegeschreven aan inwoners van Dokkum, Dalfsen, Eys, Ijsselstein en Kampen. Zo wordt over de Dokkumers wel verteld dat ze een garnaal aanzagen voor een monster en het probeerden te verdrinken. Ook in een mol zagen ze een duivels dier, waarna de Dokkumers het dier levend hebben begraven.

Als landbouwer Pieter Wijen uit Weert op tachtigjarige leeftijd het verhaal van de rogstekers kort navertelt (tweede helft twintigste eeuw), eindigt hij met het volgende rijmpje:

De burgerij van Weert
Was van een dooie rog verveerd*. (TM)

Well (gem. Bergen)

DE VROUW IN DE ZEEF

Op de Kamp, een weide onder Well, werden de paarden elke nacht tussen twaalf en één zo afgereden dat het schuim hun in de bek stond. Dan klonk er voortdurend paardengetrappel over het weiland. Een knecht van de boer aan wie de weide toebehoorde, wilde er meer van weten en hij verborg zich op zekere nacht. Zodra het twaalf uur sloeg, streek uit de lucht een zeef neer met een vrouw erin. Dadelijk sprong zij er uit en begon de paarden te berijden.

En het uur van twaalf verscheen,
't Sloeg... En alom heerschte stilte...
Plotseling suisde 't ongemeen
Door de lucht, en naar beneên
Streek een zeef in 't grasveld neder
Met een heks. Vlug als een veder
Zet zij zich te paard meteen
Tusschen 't uur van twaalf en één.

Onderwijl sloop de knecht stilletjes naderbij en nam de zeef weg. Toen het tegen enen liep, hield de mare op met rijden. Maar nu miste ze haar zeef. Ze kwam van ver en te voet kon ze niet weg.

* bang

Al spoedig had ze de knecht ontdekt en smeekte hem haar de zeef terug te geven:

‘Vriend, mijn uur, mijn tijd is heen,
 ’k Ben boerin uit verre streken;
 O mijn vriend! Versta mijn reën,*
 ’k Moet nog zorgen, dat er geen
 Nooddruft faalt bij onze boeien,**
 Want het is de tijd van hooien,
 Laat mij langer niet alleen
 Zonder zeef, mijn tijd is heen!’

Daar wilde hij eerst niet van horen, maar toen zij beloofde van nu af aan de paarden met rust te laten, liet hij zich verbidden en de mare vloog in haar zeef weg.

Dit is de door verzamelaar Sinninghe gepubliceerde prozaversie van een in dichtvorm gepubliceerd verhaal van W. Hermans uit Blitterswijck, met enkele van de oorspronkelijke strofen weer ingevoegd. Hermans schreef hier zelf over: ‘Heksen vliegen met eene zeef, maar dan zijn het vrouwen uit den vreemde die de paarden afmaten, soms rijden zij op een bezemstok rond en vormen

de heksenkringen, of zweven als witte geesten in een kring door het gras.’

Sinninghe baseerde zijn versie op die van Pierre Kemp, maar liet diens toevoegingen achterwege. Volgens de laatste had de knecht het meisje herkend ‘met wie de boer vroeger had gevrijd’. Ook liet hij de knecht extra dreigen met justitie als zij het zou wagen terug te komen. Noch het een, noch het ander is in het gedicht van Hermans te vinden. De betiteling ‘mare’ is van Sinninghe; volgens Hermans en Kemp vliegt er een heks in de zeef. Die aanpassing was niet geheel onterecht; in de andere versies van dit verhaal zijn het inderdaad vliegende ‘maren’. Daarentegen is er een verhaal uit Weert waarin een voerman heksen volgt naar Keulen in de wijnkelder (vgl. IJzeren) en dat doet door in de zeef van een van hen te gaan zitten. Het gaat hier dus om het grensgebied tussen maren en heksen, want ook de zeef werd zowel gebruikt bij het identificeren van heksen als bij het weren van nachtmerries. Het gereedschap symboliseerde de scheiding tussen goed en slecht; net zoals kaf van koren werd gescheiden, werden met de zeef de goede vrouwen van de kwade afgezonderd.

‘Op zift draaien’ betekende overigens in de Kempen ‘verdwaald zijn en steeds op hetzelfde punt uitkomen’. Iets meer naar het zuiden werd daar ooit de uitdrukking ‘van de mare geleid’ voor gebezigd. (WdB)

* snap wat ik zeg

** dat het de knechten aan niets ontbreekt

BRONNEN EN LITERATUUR

Hierin zijn de volgende afkortingen gebruikt:

AT	= typenummer in <i>The Types of the Folktale, A Classification and Bibliography</i> . Antti Aarne's Verzeichnis de Märchentypen (FF Communications Nr. 3) Translated and Enlarged by Stith Thompson. Second Revision Helsinki 1964.	DWM	Drents Woordenboek Medewerkerscontact.
ATU	= typenummer in H.-J. Uther: <i>The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography: Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson</i> 1-3. Helsinki 2004.	EM	K. Ranke et al. (red.): <i>Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung</i> . Berlin enz. 1977 e.v.
AZ	T. Dekker, J. van der Kooi, T. Meder: <i>Van Aladdin tot Zwaan kleef aan: Lexicon van sprookjes: Ontstaan, ontwikkeling, variaties</i> . Nijmegen 1997.	HDA	H. Bächtold-Stäubli, E. Hoffman-Krayer (red.): <i>Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens</i> 1-11. Berlin, enz. 1927-1942.
BIN	P.J. Margry, C. Caspers (red.): <i>Bedevaartplaatsen in Nederland</i> 1-4. Amsterdam enz. 1997-2004.	NGE	P. Brood, A.H. Huussen, J. van der Kooi (red.): <i>Nieuwe Groninger Encyclopedie</i> 1-3. Groningen 1999.
BRUN	= typenummer in J.H. Brunvand: 'A Type-Index of Urban Legends' in: <i>Brunvand</i> 1993, 325-347.	NV	<i>Neerlands Volksleven</i> .
DMB	<i>Driemaandelijke Bladen voor taal en volksleven in Oost-Nederland</i> .	SINAT	= typenummer (sprookje) in Sinninghe 1943c.
		SINLEG	= typenummer (legende) in Sinninghe 1943c.
		SINSAG	= typenummer (sage) in Sinninghe 1943c.
		TM	= typenummer Nederlandse Volksverhalenbank. Meertens Instituut, www.verhalenbank.nl .
		VB	<i>Volkskundig Bulletin</i> .
		VDK	= typenummer in Van der Kooi 1984a.

INLEIDING

Bowman 2008; Van Oostveen 2007; Simpson 2008; Westwood/Simpson 2005.

GRONINGEN

Aduard: Arkema 1992; Ter Laan 1930a, 191; Ter Laan 1937, 37; NGE 1, 28-29 (Aduard) 2, 627 (onderaardse gangen); Uitterdijk 1870. – SINSAG 1236. **Blijham:** De Blécourt 2003; Christiansen 1958, nr. 4010, 60-61; Huizenga-Onnekes 1970, 135-137; Van der Kooi 1999; Van der Kooi/Schuster 2003, 202. – SINSAG 791. **Eenrum:** Ter Laan 1930a, 166-167; Teenstra 1843, 90-91. – TM 2601. **Ezinge:** AZ 43-45: Androclus en de leeuw (J. van der Kooi), 225-229; De man zoekt zijn verdwenen vrouw (J. Pen); EM 9, 195-210: Mann auf der Suche nach der verlorenen Frau (C. Schmitt); Friso/Van der Kooi 2001; Huizenga-Onnekes 1928; Van der Kooi 2003, nr. 28. – ATU 400. **Faan:** Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 138-139; Ter Laan 1954-55, 1, 482-484; Ter Laan: 1959, 91-93; Poort 1925; Teenstra 1843, 130-131; Visser 1969; Vleer 1972. – SINSAG 1129, 1130, 1131, TM 2601. **Groningen stad:** AZ 387-390: De vrijers in de kast (J. van der Kooi); Huizenga-Onnekes/Ter Laan. Groningen 1930, 150-152; Kühne-van Diggelen 1995; Ludeman 1787, 93-96; Teenstra 1846-48 2, 65-67. – ATU 1730. **Jipsinghuizen:** Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 29-30; Ter Laan 1932, 56-57; Huizenga-Onnekes 1970, 233, 195 – SINSAG 302, TM 2601. **Kolham:** Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 89-90; Huizenga-Onnekes 1970, 47, 102; Ter Laan 1932, 2, 55; Meder 2001, nr. 407. – SINSAG 594, TM 3101, 3109. **Leek:** Adelmund 2006b, 136-144; Bolling et al. 2002; NGE 1, 499-500; Cohen 1918, 244-251; Hovinga 1997; Kuperus/Renkema 1984; Ter Laan 1930a, 144-146; Meder et al. 2008, 87-89; Vos 1975. – TM 3115. **Leermens:** Het Grappige boek 1855, 119; El-Shamy 1999, nr. 50; Van der Kooi 1997b, nr. 26; Van der Kooi 2002; Van der Kooi/Schuster 1993, nr. 38; Poortinga 1979a, 400-1. – ATU/VDK 1351F*. **Loppersum:** Huizing 2005, 24-25; T. Raven, Hz.: 'De haarvlok in de kerk te Loppersum', in: Groninger Volks-Almanak 1846, 140-143. **Marum:** Buiskool 1902; HDA 7, 1114-1196: Schlange; Huizenga-Onnekes 1970, 150, 153, 157, 158, 165-166, 267-270; De Jong 2005; Van der Kooi 2000, 83-85; Sinninghe 1944, 121-127. – SINSAG 1351. **Mussel:** Huizenga-Onnekes 1970, 240-241; Van der Kooi 1999; Liebers 1986, 30-35; Petzoldt 1970, nr. 211; Peuckert 1964-1993, 5, nr. 3674, 6, nr. 3806. **Noordhorn:** J. Bergsma: 'Een duivelskolk', in: DMB 9 (1909) 20; De Haan 1979, 74-75, 171-172; Peuckert 1964-1993, 6a, 182-184, 378; Teenstra 1843, 49, 113. – SINSAG 580, TM 2607. **Onstwedde:** Huizenga-Onnekes 1970, 223-

228; Peuckert 1996-993, 4, 351-573; Simon 1985; Wessels et. al. 1962, 13-18. – SINSAG 482. **Oude Pekela:** Beetstra 2004; Bennett/Smith 2007; Brunvand 1993, 101-104; Koman 2010; Rossen 1989. – BRUN 3200, 6315. **Oudeschans:** HDA 3, 23-44: Freimaurer (W.-E. Peuckert); Huizenga-Onnekes 179-187; Van der Kooi 2000, 152-157; Ter Laan 1961, 189; Wehrhahn 1921. – TM 2900. **Pieterburen:** Van den Broek 2007, 541-542; De Haan 1979, 64-66; Krol: 1953, 96; Ter Laan 1930a, 63-64. – SINSAG 1103. **Roodeschool:** De Blécourt 2003; De Haan 1963; Huizenga-Onnekes 1970, 137. – SINSAG 791. **Rottumeroo:** S.J. van der Molen: 'Van Sint-Pietersgat tot Mallegraafsmeer', in: Leeuwarder Courant, 08-03-1951; Postma 2008; Rutgers 1903; W. Vleer: 'Malle graaf (Oudwoudmerzijl) eerst kamerheer, toen zeerover', in: Leeuwarder Courant, 29-01-1966. **Sellingeng:** Groenendijk/Waterbolk 1998, 72, 76-77; Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 121; Kampman 1998; NGE 2, 363-364; Heksen (J. van der Kooi); Smith 1894; Van der Wijk 1972, 56. – SINSAG 580, TM 4904. **Stadskanaal:** Meder 2006, 143-174. – TM 6002. **Termunten:** Dykstra 1895-96 1, 21-22; De Jong/Klaasse 1980, 27; Ter Laan 1959, 74; Sinninghe 1975, 31; Sinninghe/Sinninghe 1933, 266-267. – SINSAG 1173. **Uithuizermeeden:** J. Cohen 1917, 154-159; De Haan 1974, 126-131, 190-191; Van der Kooi 1999, 283-284; Van der Kooi/Schuster 2003, 308-313; Ter Laan 1932, 1, 200-204; Tilbusscher 1916. – SINSAG 1281. **Usquert:** Van Berkum et al. 1984; Grijp 2001, 2-5; Huizenga-Onnekes-Ter Laan 1930, 177-178; Halbertsma 2000, 282-297; Jongen 2009; Juk 2006; Der Hl. Liudger 1984; Kronenburg 1899, 78-144: 'De H. Ludger'; Ter Laan 1930b, 14, 15, 155-158; Sierksma 1995, 1996; Usquert-nummer. Speciale ed. van Groninger kerken 6, 3 (1989) 46-53. – TM 5001. **Veendam:** Van der Heide 1998, 118; Van der Heide 2003a, 98-99; Ter Laan 1928, 105-106; Leopold/Leopold 1882, 687-688; Sierksma 1968, 236. 2602. – TM 2501. **Vlagtwedde:** Huizenga-Onnekes 1970, 163-164; Van der Kooi/Schuster 2003, 429-432; Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 78-80; Rogaar 1903. – TM 3101, 3109. **Wagenborgen:** De Blécourt 1985, 1986. – ATU 1825B, VDK 1319P*, 1828A*, SINSAG 481. **Weiwerd:** Huizenga-Onnekes 1970, 39-40; Van der Kooi 1987; Van der Kooi 2000, 116-117; Van der Kooi 2003, nr. 65. – ATU 1192, VDK 1191B*, SINAT 1176*. **Westeremden:** NGE 3, 752; Van Oostrom 2006, 59. **Westernieland:** EM 5, 933-939: Geistermesse (I. Köhler); Huizenga-Onnekes 1970, 217; Kemp 1925a, 232-233; Van der Kooi 2000, 23. – ATU 779F*. **Zeerijp:** Van der Aa 13 (1851), 123-124; J. Boer: Vonken van 't verleden. Baarn 1937, 36-39; De Haan 1974, 7-10, 185-186; Ter Laan 1928, 42-45; Ter Laan 1949, 47-54; Vries 2007, 74-77; Westerhoff 1864, 331-333; Wumkes

1904. **Zoutkamp:** Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 174-175; 'Meldine, de zieneres uit Zoutkamp', in: *Mame-Memories* LXIII, 21-01-1956; NGE 2, 688: Profeten, profetieën (J. van der Kooi); Ritsema 1951. – SINSAG 489.

FRIESLAND

Achlum: Dykstra 1895-96 1, 78-83; Van der Kooi 2000, 188-193; Van der Molen 1952, 64. – ATU/VDK 1130. – SINSAG 666, 693. **Akkrum:** L. Bakker: 'Hoe Akkrum aan zijn naam kwam, en aan het mastklimmen', in: *Leeuwarder Courant* 01-08-2006; Van der Kooi 2000, 48-53; Van der Molen 1943, 2-7; Van der Molen 1952, 1; Sinninghe 1977a. – SINSAG 131 e.v., TM 2601. **Ameland:** *Ameland bekijken en bekennen*. Nes z.j., [9-10]; Bakker 1970, 50-51; D. Brouwer et al. 2006; Franke 1934, 228-230; De Haan 1957, 20-22; De Haan 1976, 113-128; R.A. Koman: 'Hoe de reus Sappe zijn eigen zoon verdroon in het Duivelsmeer', in: *Dagblad van het Noorden* 25-01-2007; S.J. van der Molen: 'Dichters verzonnen sagen', in: *Leeuwarder Courant*, 27-09-1969; De Weerd 1942, 8-28. – TM 2803. **Bartlehiem:** Brief aan de Commissaris van Politie Harlingen, 07-02-1941. Archief Vereniging 'De Friesche Elf Steden', map 13. *Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Leeuwarden*; Dykstra 1895-96 1, passim; De Groot/Stienstra 2008; Joop Holthausen: 'Drama van de Elfsteden komt weer tot leven', in: *Het Parool*, 15-01-1993; Koolhaas: 2005, 308-321; Koolhaas/Van de Vooren 2003; 'Een proces-verbaal, maar: een startkaart', in: *Leeuwarder Courant* 07-02-1941; W. de Weerd: 'Schaatser, woerd en pest kleuren verhalenfestival', in: *Noordhollands Dagblad/Dagblad Waterland* 30-04-2007. **Bergum:** Dykstra 1895-96 1, 155-156; 'Gedenktekens langs de weg', in: *Leeuwarder Courant* 07-09-1981; Groustra 1984, 16-20; Van der Kooi 2000, 261-262; Van der Molen 1943, 354-356; 'Een moord uit 1783: Alles over het poepekruis aan de Simmerdyk', in: *Leeuwarder Courant* 30-09-1981. – TM 2601. **Bolsward:** EM 12, 80-82: Schlund des Unholds verbrant (P.-L. Rausmaa); Keikes 1959; Koldijk 1922. – ATU 1131, VDK 1191C*, TM 2602. **Dokkum:** BIN 1, 290-304: Dokkum (P. Post); Van der Kooi 1979a, 78-80; Van der Kooi 2000, 263-265; Van der Molen 1943, 393-399; Van der Molen 1954; Nissen 1986; Schroor 2004, 12-29, 285-286 (over 'Dokkumers') en passim. – ATU 761G*, VDK 751E*, SINLEG 416, 601. **Drogeham:** Jaarsma 1987, 107-128; Van der Kooi 1979b, nr. 53; Van der Kooi 2000, 236-249; Van der Molen 1943, 275-277. **Edens:** Van der Kooi 2003, nr. 68; Van der Kooi/Gezelle Meerburg 1990, nr. 69. – SINSAG 1226, TM 2801. **Eernewoude:** S.L. van der Burg: 'Op it iis', in: *For Hûs en Hiem* 1890, 6-14; Cox/Van der Kooi 2007, nr. 883, 2220, 2221; Dykstra 1895-96 1, 103-108, 148; Van der Kooi

1984b; Van der Molen 1943, 67-76; R. Onema: 'Dorpsduivels', in: *Leeuwarder Courant* 04-12-2007; Poortinga 1979a, 1985; Vleer 1955. – ATU 1968, VDK 1970*. **Greonterp:** Andreae 1877, 294-295 (W. Dykstra); EM 6, 69-70: Grabhügel (H. Lixfeld); Van der Kooi 1997b, nr. 14; Van der Kooi 2003, nr. 66; J. Rijpma, 'De Lears', in: *Sljucht en Rjucht* 1903, 76-78. – ATU/VDK 1130. **Harlingen:** AZ 350-352: De stenen uilenborden (van der Kooi); EM 1, 1393-1397: Baummeister (I. Taló?); Van der Kooi 1997b, nr. 13; Van der Kooi 2001; Van der Kooi 2003, nr. 64; Meder 2001, nr. 447, 528; Van der Molen 1973, 1981; [H. Sytstra]: 'Bolta State', in: *Iduna* 1 (1845) 30-32. – ATU 819A*, VDK 1191A*. **Hindeloopen:** Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 68-70; Van der Kooi 2000, 72; Meder/Hendriks 2005, 721; Wildhaber 1958, 65-88. – ATU 934K, SINSAG 1. **Kimswerd:** Dykstra 1852; Dykstra 1895-96 1, 56-59, 353; Kalma 1970; Van der Kooi 2000, 250-253; Van der Molen 1943, 274-275. – SINSAG 1226, TM 2601, 2803. **Leeuwarden:** Dykstra 1895-96 1, 111; S.S. Koldyk: 'De boumaster fen 'e Aldehou', in: *For Hûs en Hiem* 1889, 193-232; Van der Molen 1943, 323, 344-347. – SINSAG 982 e.v., 991. **Moddergat:** Van der Kooi 2000, 135-136; Van der Molen 1979, 23-26, vgl. 27, 29-30, 64. – SINSAG 640, TM 3101, 3109. **Munnekezijl:** J. Cohen: 'Griet Koenes van Visvliet: Friesche sage', in: *De nieuwe gids* 45, II (1930) 296-302; Huizenga-Onnekes/Ter Laan 1930, 249-251; Ter Laan 1932 1, 258-259; Teenstra 1846-48 1, 228-229. – SINSAG 1128. **Nieuwebrug:** De Blécourt 1999a, 66-68; Van der Molen 1979, 72-83; Van der Molen 1962. – SINSAG 487, TM 2901. **Nijland:** Dykstra 1895-96 1, 122-124; EM 1, 1401-1404: Bauplatzlegende (M.-V. Blümmel), 5, 1179-1186: Gespannwunder (L. Röhrich); Ten Hoeve 1975; Hopma Zijlema 2006; Jeroense 1682 1, 43; Van der Kooi 2000, 257-256; Van der Molen 1970/5, 219-233; 'Oer de nammen' 1877; Sierksma 1949). – SINLEG 46, 114, 641. **Oldeberkoop:** Hain 1958; Lamers 1980, 49-50; Müller/Röhrich 1967, nr. K 2); Röhrich 1980. **Oosterlittens:** AZ, 118-121: De droom van de schat op de brug (J. van der Kooi); Dykstra 1895-96 2, 106-109; De Haan 1976, 10-18; De Jong/Klaase 1980, 13-17; Van der Kooi 1979, 80-81, 240-241; Krosenbrink 1968, 166; Ter Laan 1930b, 204-206; Poortinga 1977, 107-110; Poortinga 1981, 157-159; Tubach 1969, nr. 4966. – ATU 1645. **Oosterzee:** Dupont-Bouchat et al. 1978, 265-362; Van der Kooi 2000, 276-278, 281-285; Ter Laan z.j.; Van der Molen 1966, 92-119; S.J. van der Molen: 'Leeuwarden had de primeur van het "Yntsje Jans boekje"', in: *Leeuwarder Courant* 29-3-1980; Schotel 1847, 95-147; Sinninghe 1938a. – SINSAG 487. **Schiermonnikoog:** EM 8, 909-918: Lenore (I. Schneider); Van der Kooi 2000, 56; Mellema 1964, 155-156, 185-187.

– ATU/VDK 365, TM 3402. Stavoren: AZ, 396–399: Het vrouwtje van Stavoren (J. van der Kooi); Cohen 1917, 1–10, 149–153, 357–359, 386–388; De Haan 1976, 207–222; Van der Kooi 2000, 267–268; Meder et al. 2008, 34–36 (R.A. Koman). – ATU/VDK 736A, TM 2601. Surhuisterveen: AZ 255–260: 'Münchhausiaden' (J. van der Kooi); D. Jaarsma: 'Sterke stikken fan Jan Hepkes', in: Leeuwarder Courant, 29–8–1953; Jaarsma 1987, 98–106; Van der Kooi 1984a, 70–73, 573–600; Poortinga 1976a, 284–398; Poortinga 1986. – ATU/VDK 1880 e.v., 1894, 1895, 1960B, VDK 1889W*. Swichum: Van der Kooi 1990. – VDK 942*, SINAT 845*, SINSAG 1021. Terschelling: Knop 1948, 126; Meder/Hendriks 2005, 275; Van der Molen 1969; Ruige et al. 1974; Sporen in het zand 2005, 28–29, 39; De Vries/Smit 1966. – SINSAG 1192. Twijzel: Dykstra 1868; Dykstra 1895–96 1, 91–98; Jaarsma 1987, 84–88; Van der Kooi 1978; Van der Kooi 1979, nr. 41; Van der Kooi 1984, 164–165, 466–474; Van der Kooi 2000, 173–182; Van der Molen 1952, 110–116; Poortinga 1977, 289–295; Visser 1978, 13–28. – VDK 1525Z*. Wirdum: AZ 48–50: De appelvangproef (J. van der Kooi); Van der Kooi 1979, nr. 2; Van der Kooi 2003, nr. 56; Meder 2001, nr. 148, 354; Van der Molen 1943, 332–334. – ATU 958F*, VDK 958G*, SINAT 971*. Zwaagwesteinde: Dykstra 1895–96 1, 151–153; Van der Kooi 2000, 33–35; Van der Molen 1951, 16–18; Van der Molen 1979, 14.

DRENTHÉ

Assen (1): Lodewijk Napoleon en Assen 1984; Tiesing 1935. Assen (2): Adelmund 2006a, 133–134; Dykstra 1895–96 2, 144; Van Eysselsteijn 1956; Gras et al. 2000, 369; Koman 2009a; Nijkeuter 2003, 328–339, 522–529; Perry 2006; Risseeuw 1965. VDK 1851A*. Barger-Compascuum: EM 7, 859–861: Das menschenfressende Kalb (P.-L. Rausmaa). – ATU/VDK 1281A. Coevorden: Montanus 1677, 364–365; Veenhoven 1969, 80–89. Diever: Bergmans-Beins 1933, 59; Groenhuis 1990, 236–240; Van Moolenbroek 1999, 141–146; Ootjers 1991; Prakke et al. 1980, 38–39. – SINLEG 231. Drogteropslagen: De Blécourt 1990b; Huizenga-Onnekes 1970, 73–175; Van der Kooi 2000, 150–151; Roeck 1967. – SINSAG 824. Dwingeloo: Leopold/Leopold 1882, 632–633; Mezger 1993, 95–114; Nijkeuter 2003, 141–149. Elp: Cornelissen 1929–37 4, 29–48; Drenthe 1843–47, 223–225; Van Ginkel/Dijk 1996; Van der Heide 1998; Naarding 1942/3, 10–11, 22–23, 37, 44, 84; Nijkeuter 2003, 45–53; Vonk 1975, 17–18. – TM 2602. Emmen: J. de Boer: 'Van vader op zoon', in: Nieuwe Drentsche Volksalmanak 18 (1899) 134–136; Sinninghe 1944, 120. Gasselternijveen: Aalders 1981, 175–177; Van der Kooi 1997a, 1992; Van der Kooi/Schuster 2003, 461–522; Van der Molen 1967, 5–79; Tiesing 1903, 61–69. –

SINSAG 489, 491. Havelte: EM 12, 1094–1099: Sprachmißverständnisse (J. van der Kooi); Van der Kooi 1980; Ter Laan 1961, 162–163; J.J. Uilenberg 1944, 80–82; 'Vive l'empereur', in: DWM 5 (1977), 35, 46–47. Hollandscheveld: De Blécourt 1990b, 216–217; Huizinga 1991; Van der Kooi 1982b. – ATU/VDK 770A*, TM 3101. Hoogeveen: 'De snieder en de kerk', in: DWM 7 (1979), 29–30; Jeroense 1830, 67; Leopold/Leopold 1882, 601–605. Koekange: Broekhuizen 1917; Meder/Hendriks 2005, nr. 56, 124D, 127C. – SINSAG 592, 594, 640. Meppel: Cornelissen 1929–37 1, 201–206, 4, 41, 42; Koman 2006, 24–27; De Landell 1955, 19–24; Rinsema 2005, 24–27; Winkler 1900, 59. – ATU 1335*, TM 2602. Odoorn: Elerie et al. 1997; Picardt 1660, 165–168; 281–302; Van Vilsteren 1995. – SINSAG 487; TM 2501. Oosterhesselen: Van der Kooi 1979b, nr. 15; Kuipers z.j., 4–5; J. Naarding: 'De Hesselder toor'n', in: Drente 7, 1 (1935) 5–6; dez.: 'De reuzenstien by d' Emder toren', in: Drente 21 (1950) 95–96; dez.: 'De toren te Oosterhesselen', in: Drente 7, 3 (1935) 7; Vonk 1975, 19. – SINSAG 138. Peest: L. Braaksma: 'De Lebbepaol', in: Drente 20 (1949) 120–121; Cohen 1919, 243–251; Haddingh/Veenstra 1979, 163, 168; Van der Kooi 1981; Pelinck 1981; Prakke et al. 1980, 81–82; H. Tiesing: 'De lebstock', in: Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1892, 68–72; Van der Veen Azn 1878, 31–34. Ruinerwold: Mulder 1973; G. Ruuving [= G. Knol]: 'Kasper mit de benne', in: DWM 6 (1978) 49–52. – VDK 1559D*. Schoonoord: C. Dijkema, J. Wierenga: 'De vele gezichten van Ellert en Brammert', in: Dagblad van het Noorden (ed. Drenthe), 03–04–2007; De Haan 1962; De Haan 1976, 33–76; Koman 2008a; Meder et al. 2008, 14–16 (R.A. Koman); Picardt 1660: *Annales Drenthiae*; R. Tienkamp: 'Volksverhalen worden ingezet als promotiemiddel: Ongekende revival van oeroude sage', in: Meppeler/Dedemvaartse/Steenwijker Courant 02–05–2008 – ATU 965*, SINSAG 161, TM 2601. Wapserveen: Bergmans-Beins 1933, 37–39; De Blécourt 1990b, 82–85, 106–107; Poortman 1951, 205–256; Wolf 1845, 581–582. – SINSAG 302. Westerbork: Halbertsma 1993, 209–210; EM 8, 450–466: Kristallisationsgestalten (I. Köhler-Zülch); Van der Kooi 2003, nr. 6, 10, 42; Lox 1999; Prakke et al. 1980, 108–109; Van der Veen Azn 1837, 1848, 79–80. Wezup: Drenthe 1843–47 2, 41; Prakke et al. 1980, 84–85; Tiesing 1892; H. Vos: 'Witte wieven', in: DWM 7 (1979), 13–14. – TM 2601. Yde (1): De Blécourt 1990a – SINSAG 283. Yde (2): Braakmans 2002; Prins 1998, 221–230; Van der Sanden 1990. Zuidlaren: Aalders 2002; Van der Kooi/Schuster 1994, nr. 69; Kraak 2004; Ter Laan 1959, 90–91; Van der Molen 1951; Zondag 1975.

OVERIJSSEL

Almelo: Elderink 1937, 16-19; HDA 2, 815-823; Endschlacht (W.-E. Peuckert); 9, Nachträge 199-215; Schlachtenbaum (W.-E. Peuckert); Van der Kooi 1999, 1985-86; Odink 1927; Petzoldt 1970, nr. 18-20; Sinninghe 1962. – SINSAG 489. Colmschate: Buter 1981, 98-99; M.E. Houck, in: DMB 4 (1905), 44-45; Koman 2006, 103-104; Meder/Hendriks 2005, nr. 406; W.K.J. Willemsen: 'De legende van de Ketelerskolk', in: DMB 4 (1905), 43-44. – SINSAG 410, 456, TM 2607. Dalfsen: Koman 2006, 36, 141-142; W. van Lenthe: 'Ruben Koman verzamelt Dalfser volksverhalen', in: De Stentor, 06-07-2005 (Zwolsche Courant); Simons 1929, 13-14. – TM 2601. Delden: Van der Kooi 1989; R.H. Küpers: Het proces Huttenklaas. Enschede 1993. Denekamp: Van Buuren 1989; Dingeldein 1969, 24; Döhmman 1934 1, 67; Gevers/Mooijweer 1992; Van de Graaf 1955; N. Italiaander: 'De uitbuiting van een zielig medium', in: Nieuwe Revu 2006, 1, 14-17; Nanninga 2005. – SINSAG 981. Deventer: AZ 184-185; Klein Duimpje (T. Dekker); Buter 1981, 17, 19-20; Coster 2008; 'Gotische dakpannen', in: Historisch Museum Deventer, inventarisnr. 1480; De Haan 1959, 35-37; De Haan 1963, 363-364; De Haan 1966, 92-95, 182-183; Van der Kooi 2003, nr. 19; H. Korteling: 'Wat Klein Duumpje in Deventer is oaverkommen', in: Overijssel, jaarboek voor cultuur en historie 8 (1954), 73-75; Korteling 1980, 3-4, 23-25; Lugard 1949, 64-66; Sinninghe 1934a, 273; Sloet tot Oldhuis 1873, 79-84. – ATU 700, 751F*, SINSAG 1132. Eikelhof: Buter 1981, 103-104; Cohen 1914, 91-131; Lugard 1950; Sinninghe 1936, 237-241; B. Stoffel: 'Volksgehoof uit Salland', in: DMB 3 (1904), 12. Enschede: Adelmund: 2007, 83-89; Buter 1981, 50-51; Cohen 1918, 106-110; Elderink 1924, 1937; Meder/Hendriks 2005, 134-135; Sinninghe 1936, 180-181. – SINSAG 281. Enterbroek: Grimm 1993 1, nr. 15; Van der Kooi/Schuster 2003, 490-494; Röring 1909, 286; Sinninghe 1936, 56-57; Westwood/Simpson 2005. Genemuiden: Franke 1932, 27-28; Sinninghe 1936, 68-69. Glanerbrug: Buter 1981, 27-29; Van Deinse 1953, 435-457; 'Glaner nunneke joeg regiment Franse soldaten op de vlucht', in: Tubantia 19-07-1965. – SINLEG 131, TM 2607. Haaksbergen: D. Jordaan: 'Aanvulling op de beschrijving van Haaksbergen uit 1844', in: Aold-Hokseberge 8 (1975) 551; Te Lintelo 1906, 94-96; Schlüter 1992, 136. – SINSAG 410, 486, 487, 916, TM 2901. Heino: Bieleman 1980; Buter 1981, 44-45, 137; Guldemond 1998, 36-37. Hellendoorn: 'Breve chronicon', in: Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 7 (1879) 229; Brom 1903; Buter 1981, 21-25; W. Frijhoff: 'Hellendoorn', in: BIN-archief, Meertens Instituut; Ter Kuile St 1941; Ponsteen 1967; Sinninghe 1936, 149-152; 'Winterwereld in teken van mirakel', in: Tubantia 13-11-2008; 'Wondere Winterwereld: Mirakel van Hellendoorn', in: Tubantia 15-12-2008. – SINLEG 186. IJhorst: Sinninghe 1936, 41; Van Riesen 1921 – SINLEG 461. Kampen: AZ 172-179; Kamper uien en Dokkumers (J. van der Kooi); Cornelissen 1929-37 4, 13-21; Kamper uien 1959, 18-20; Kok 1936; Sinninghe 1936, 286-323. – ATU 1208*, 1210, 1213, 1325A, TM 2602. Kuinre: De Boer/Geurts 2002; Buter 1981, 47-48; Klijnsma 1853; Sinninghe 1936, 219-223. Lierderholthuis: Bieleman 1980, 119-120; Guldemond 1998, 30; Koman 2006, 127, 134; Nijman 1997, 16; Ogink/Groot Beumer 1977, 32-34; Sinninghe 1936, 233; 'Tijl Uilenspiegel strijkt neer in Lierderholthuis', in: De Stentor, 17-11-2003. Lonneker: Halbertsma 1837; Elderink 1924, 60-66; Elderink 1937, 160-161; Elderink 1938. – SINSAG 302 (cf.), 310. De Lutte: Buter 1981, 67, 110-111; 'Helhond vroeger bekend als spookdier in De Lutte', in: Twentsche Courant 29-6-1973; Koman 2006, 95-101; Koolemans Beijnen 1908; ter Laan 1943, 143; Ort 1901, 143-144, 156, 206. – SINSAG 333. Lutten: Meder 2000a, 135-136; Meder/Hendriks 2005, 252. – SINSAG 902. Rijssen: Immink 1903; Provinciale Drentsche en Asser Courant 21-2-1888; Sinninghe 1936, 41 – SINSAG 456. Staphorst: De Blécourt 1991; Koman 2006, 170-172; C.N.M. Renckens: 'Het Staphorster Boertje', in: Actieblad 113, 3, mei 2002. – TM 4302. Steenwijk: Van Meteren 1663, fol. 174v; Slicher van Bath et al 1970, 119-134; Tollens 1871, 705-707. Stegeren: Buter 1981, 70-71; Koman 2006, 75-76; Tubantia 28-06-1975; Volkskundevragenlijst 18 (1954), formulier G.112, Archief Meertens Instituut. – SINSAG 917. Tilligte: Ter Haar 1908; Provinciale Drentsche en Asser Courant 26-01-1888 – SINSAG 333. Usselo: Buter 1981, 117-120; Elderink 1924, 24-26; Elderink 1937, 163-164; Te Lintelo 1903; Moser-Rath 1953; Sinninghe 1936, 35-36; Sinninghe 1943a, 23; Van der Kooi 1985/86. – SINSAG 252. Varsen: Buter 1981, 43-44; G. Steen: 'De jonkvrouwe van Varsen', in: De Mòespot, 10, 54 (1967) 4-6. Vollenhove: Van den Berg 1917; Buter 1981, 47; 'CPB wil uit ruïne kasteel laten herrijzen: Verval slot begon al in zeventiende eeuw', in: De Stentor 10-03-2009; Gevers/Mensema/Mooijweer 2004, 126-134; Mooijweer 2005; Van Oirschot 1974, 26; Westra van Holte 1958, 310-316. – SINSAG 1236. Volthe: Buter 1981, 55-57, 85-86, 115-118; Elderink 1924, 102-105; Elderink 1937, 30-38, 49-51; Helderman 1838, 218-227; 'De Hunenborg', in: DMB 12 (1912), 15-17; Klok 1977, 131-135; Van der Kooi 1985/86; Sinninghe 1936, 18-23; Sinninghe 1943a, 4; Weeling 1837. – SINSAG 131 e.v., 161, TM 2601. Zalk: Bergmans-Beins 1945, 62-64; Bloemhoff-de Bruijn/Van der Kooi 1984, nr. 9; Dinnessen 1993, nr. 34; Koman 2006, 226-228; Van der

Kooi 2000, 285; Ter Laan 1961, 66-67; Scholtmeijer 2008. – ATU 671D*, SINSAG 482, TM 4302. Zwolle: Adelmund 2007b, 18-24; AZ 172-179: Kamper uien en Dokkumers (J. van der Kooi); Bruijn 1946, 54-60; Cornelissen 1929-37 4, 24-25; Van der Heide 1998, 220-221; Van der Heide 2003b, 61-62; Ten Hove 2005; Meder/Hendriks 2005, 206; Sinninghe 1936, 143, 324-329; De Vries 1954, 155; Winkler 1900, 59-60. – SINLEG 447, TM 2602.

GELDERLAND

Ammerzoden: Buurman 1986, 23-24; Van Hamel 1948, 257-260; Van Heiningen 1971, 30-31; Krosenbrink 1979, 105-108, 193; Van Lennep/Hofdijk 1854 2, 177-202; Slemptes 1932 2, 124-138. **Apeldoorn:** Burger 2006; Campion-Vincent 1992a, 1992b; Dijkman/Gieling 2008; T. Meder: *Winnie de Poema en de Waaslandwolf: Broodjes Aap over wilde dieren in een geciviliseerde omgeving*. Gastcollege over volksverhalen en vertelcultuur aan de Universiteit van Leiden, 22.11.2005. Internet: <http://www.meertens.nl/meertens-net/file/theom/20051206/winniedepoema.pdf>. – BRUN 2430. **Arnhem:** Gazenbeek 1994, 47; Huis van Maarten van Rossem te Arnhem: *Ontwerp voor restauratie 1964*. [S.l.] 1964; Sinninghe 1943a, 205-206. **Barneveld:** Betz/Nienhuys 2000 18-21; Blei 2006; Bos 2008, 1, 3; Burke 2008; Ellis 2000; Koman 2009b; Nanninga 2003; M. Nota: 'Tekend: Yvette Lont', in: *EO Visie* 2008, 46, 11; Percy 1996, 1998; Van Saane 2008; 'Steun voor gevallen evangelist', in: *Trouw* 20-08-2008; Stoffels 1990; 'Todd Bentley', in: *De Telegraaf*, 23-09-2008; P. Weseman: 'Deze opwekking wordt wereldwijd', in: *Trouw* 29-05-2008. **Beek:** Van Deinse 1953, 469-470; Dinnessen 1993, nr. 395; EM 8, 331-334: *Kraniche des Ibykus* (C. Schmidt), 12, 881-884: *Sonne bring es an den Tag* (J. van der Kooi); Meder 2001, nr. 398; Tinneveld 1976, nr. 169; Uther 2008, 256-257. – ATU/VDK 960. **Brummen:** 'D'n Draodnaegel: "Graancirkels"', in: *De Moespot* 45, 194 (2002) 30-31; J. Donker: *Het spookhuis*. Utrecht 2003. Documentaire op VHS; Ellis 2001; J. Knop: 'Spookboerderij Brummen', *Paranormaal Televisie*, 2006, op TheGhosthunter.nl en YouTube; V. Schildkamp: 'Moe van de spookverhalen', in: *Algemeen Dagblad* 11-08-2006; Sinninghe 1943a, 69; 'Spookboerderij Brummen', TV Gelderland, 14-03-2007; Starke 2003. – cf. ATU 974. **Deil:** Kleijntjens/Knippenberg 1930, 91-96; R.C.H. Römer: 'Volksverhaal', in: N.C. Kist, H.J. Royaards: *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis 4* (1844) 356-358; dez.: 'De Ridder van Tuyl', in: *De Navorscher* 2 (1852) 272-273; Sinninghe 1943a, 121-123; Slemptes 1932 1, 175-176; Van der Veur 1841. – SINSAG 918. **Doorwerth:** De Boer 1932, 75-77; 'Het spookt echt op Kasteel Doorwerth', in: *De Gelderlander*, 21-04-2004; Most Haunted, Living

(UK), 28-09-2004; Van Oirschot 1974, 50; 'Onderzoekers leggen spook op video vast', in: *Utrechts Nieuwsblad* 30-04-2004; 'Parariteiten', in: *Skepter* 17, 2 (2004) 2, 5 en 17, 3 (2004) 5; 'Spoken in kasteel Doorwerth berusten op Britse humor', in: *Utrechts Nieuwsblad* 26-10-2004; M. Wiegman: 'Kasteelspook vastgelegd', in: *Het Parool* 03-05-2004; E. Wijnacker: 'Je voelt een spook naderbij komen', in: *De Gelderlander* 27-02-2004; 'Ze voelen hier de aanwezigheid van drie of vier spoken, zeggen ze', in: *De Gelderlander* 28-02-2004. **Driel:** Buddingh 1836; Sartori 1932; Sinninghe 1943a, 153-156. – SINSAG 980. **Druuten:** 'Achter een klopgeest schuilt vaak een puber', in: *De Gelderlander* 18-05-1995; A. Dwarkasing, D. Nieuwenhuis, L. Smit: 'Spookhuis weer een normaal rijtjeshuis', in: *Trouw* 01-06-1995; 'Druutense klopgeest is katapult', in: *De Gelderlander* 18-05-1995; G. Geenen, G. Hachmang: 'Met Jomanda is die geest er zo uit', in: *De Gelderlander* 18-05-1995; Gerding et al. 1995, 1996, 2002; G. Hormann: 'Het spookt op nummer 104', in: *Aktueel* nr. 26, 19-25-06-1997; 'Klopgeest van Druuten heeft echt bestaan', in: *de Volkskrant* 27-11-1995; B. Luijpen, E. Reijnen: 'Plaaggeest waart rond in Druuten', in: *De Gelderlander* 17-05-1995; Nanninga 1996, 1998; R. Nanninga: 'Statistiek verjaagt poltergeist', in: *Intermediair* 32, 9 (01-03-1996) 35-37; J. Nuijten: 'Druuten in de ban van "spookhuis"', in: *Gelders Dagblad* 17-05-1995; 'Onderzoek "spookhuis" Druuten; Hoogleraar Bierman: "Gezin in staat spanningsveld op te bouwen"', in: *Eindhovens Dagblad* 23-06-1995; 'Onderzoekers meten paranormale krachten in "spookhuis" Druuten', in: *De Gelderlander* 23-06-1995; 'Paranormale uitbarsting laat theepot door het huis vliegen', in: *Algemeen Dagblad* 25-11-1995; 'Plaaggeest of flauwe grap, Druuten is er vol van', in: *Algemeen Dagblad* 18-05-1995; R. Puy: 'Is dit huis behekst?', in: *Aktueel* nr. 23, 01-08-1995; 'Rekenfout in onderzoek poltergeist Druuten; Parapsychologen maakten rekenfout in Druuten; Skepsis haalt onderzoek naar poltergeist van mei vorig jaar onderuit', in: *De Gelderlander* 2.3.1996; A. Schreuder: 'Het spookt in het huis van de familie Polat uit Druuten', in: *NRC Handelsblad* 19-05-1995; L. Smit: 'Naschokken in Druutens spookhuis', in: *Trouw* 19-05-1995; "'Spontane" incidenten in Druuten zijn verdwenen', in: *NRC Handelsblad* 10-06-1995; "'Spookhuis" trekt te veel bekijks', in: *Trouw* 18-05-1995. **Eck en Wiel:** AZ 43-45: *Androclus en de leeuw* (J. van der Kooi); Van Duyse 1903, 56-65; 8 (1996) 1234-1239: *Löwentreue* (H. Gerndt); Gazenbeek 1995, 34-37; De Haan 1977a, 46-47, 222-223; Heldring 1839, 183-189; Kleijntjens/Knippenberg 1930, 73-80; De Kleuver 1977, 68, 77-85; Krosenbrink 1979, 100-104, 191-192; Sinninghe 1943a, 202-204; Slemptes 1932 2, 149-156. – ATU 156A. **Ede:** Gazenbeek

- 1940, 109-123; Gazebeek 1995, 25-33; Heupers 1979-84 3, nr. 3141; 'Losse blaadjes' 1942; Sinninghe 1943a, 28-30; 'Spookgeschiedenis rond huize Kernhem bij Ede', in: Katholieke Illustratie (1949) 18-20; W. Vandersteen: Het Witte Wief. Antwerpen 1991. (Suske en Wiske 227). – SINSAG 311. Epe: Alve 1993, 7-9; EM 11, 1297-1299: Der gestrichene Scheffel (U. Palmfelt); Krosenbrink 1979, nr. 44; De Blécourt 1981a, nr. 8.6; Van der Kooi 1979, nr. 15; Van der Kooi 2003, nr. 63. – ATU/VDK 1182, TM 2601. Garderen: Hulst 1971; Nairac 1882, 78-79; Sinninghe 1943a, 66. – ATU 53. Gendt: Dinnissen 1993, m.n. 128. – SINSAG 640. Groenlo: Elderink 1924, 115-119, 150; HDA 7, 457-459: Rabenstein; [H.W.] H[euvel]: 'Het ravennest', in: Almanak voor den Achterhoek en het Schipbeekdal 1 (1926) 38-42; Jansen 2009; Krosenbrink 1979, nr. 5; Sinninghe 1943a, 157-158. Harderwijk: De Blécourt 2001b; Heupers 1979-84, passim; Meder/Hendriks 2005, 400-401; Staats Evers 1859, 235-237. – SINSAG 594. Hoevelaken: Heupers 1979-84, passim; Meder/Hendriks 2005, 91. – SINSAG 413. Hoog Soeren: Sinninghe 1940, 6; Sinninghe 1943a, 36; Van de Wall Perné 1921, 41-42, 114-115. – SINSAG 304, 333. Ingen: Heldring 1838-39 1, 153-156; Kooijman 1988, nr. 1308, 1523; Ramondt 1912. – SINSAG 801. Lichtenvoorde: Krosenbrink 1968, 49-50; Sinninghe 1943a, 216-217. – TM 2602. Lochem: Janssen 1983, 122; Krosenbrink 1968, 113; Krosenbrink 1979, 27-28, 175; Lochem: Toeristische informatiegids 2006. Lochem 2006, 37; Staring 1932, 5-6; A.C.W. Staring: 'Lochem behouden', in: Vaderlandsche Letteroefeningen 1822, 2, 149-152. – SINSAG 1231, TM 2602. Neede: AZ 67-69: Boerke Naas (J. van der Kooi); EM 11, 330-333: Räuber betrogen (J. van der Kooi); Van der Kooi 1981, 1981/82, 1982a; Meder 2001, nr. 227; Odink 1971, 191-192. – ATU 1527A. Nijmegen: Agterberg 2004; Bax 1945; Coigneau 1996; Kleijntjens/Knippenberg 1930, 135-148; Krap 1983; Krosenbrink 1979, 92-94, 189-190; Ter Laan 1963, 45-48; 'Mariken was hit in Syrië', in: NRC Handelsblad 06-11-2008; B. van Maris: 'Mariken van Nimwegen, en dan in het Syrisch-Arabisch: Vlaams mysteriespel was een hit onder Syrische katholieken', in: nrc.next, 13-11-2008; Slemptes 1932 1, 194-211; De Vries 1975/6a, 1975/6b. Nunspeet: Van Heerde 1974, 229-240; De Jong/Klaasse 1980, 61-63; Meder/Hendriks 2005, 165; Sinninghe 1943a, 12-13; Slemptes 1932 1, 120-126; Van de Wall Perné 1921, 89-94. – SINSAG 196. Opheusden: De Blécourt 1987, 1989. Overasselt: BIN 1, 637-640: Overasselt (M. Monteiro); Buist 1995; B. van Dijk: 'Geloof in de koortsboom leeft nog', in: Informatiecentrum Volkscultuur Nieuwsbrief 4, 18 (1989) 2; Ganzeboom 2005, 36-42; Geschiedenis 1978, 20-27; Knippenberg 1993; Mes 1977; Schuyf 1995, 86-89; Teunissen 1977; P. van der Veen: 'Wandelen met je wichelroede', in: AD Magazine 08-05-2006, 27. – SINSAG 283. Putten: Adelmund 2006c, 88-92; Ganzeboom 2005, 107-113; Gazebeek 1995, 100-106; Meder/Hendriks 2005, 79-80; 'Nieuw leven voor oude spoken', in: Algemeen Dagblad 17-08-1995; 'RPF/GPV staat alleen in geloof in heksenfeest', in: Utrechts Nieuwblad 23-06-1999; Sinninghe 1943a, 48-49, 154; M. Slütter: 'Ook heks mag geen vuurtje stoken', in: de Volkskrant 25-07-1996; Van de Wall Perné 1921, 85-88, 98-101. – SINSAG 1144. Uddel: Van de Wall Perné 1921, 19-25, 128-129; Sinninghe 1943a, 172-174. – TM 2607. Velp: Cohen 1917, 167-177, 389; Gazebeek 1971, 41; De Haan 1976, 161-166; Kerckamp 1938, 378; Kerckamp 1964; Lindo 1882, 1-XXIII; Van Oirschot 1974, 56; Slemptes 1932 1, 28-38; Teenstra 1843, 141-142. Voorst: Coster 2008; Draken 1991, 93-95; De Haan 1963, 369-371; De Haan 1973, 83-86; De Jong/Klaasse 1980, 20-23; De Jong/Sleutelaar 1972, 101; Kleijntjens/Knippenberg 1930, 101-107; Meder/Hendriks 2005, 169; Volkskunde-atlas, Commentaar Afl. 2 (1965) 182; Sinninghe 1943a, 24; Slemptes 1932 1, 151-157. – SINSAG 252. Vorden: Gallée 1902; Hartland 1891, 161-254; Krosenbrink 1968, 153-154; Krosenbrink 1979, nr. 15; Leopold/Leopold 1882, 470-473; Sinninghe 1943a, 5-6; Thompson 1966 3, motief F377. – SINSAG 310. Waardenburg: Geldersche Volks-Almanak voor 1842, 164-174; Kooijman 1988, nr. 1498, 1551, 1739, 2539, 2257; Wolf 1843, nr. 266. – SINSAG 881, 891, 892, 918. Wageningen: De Blécourt 1999b; Heupers 1979-84 3, nr. 3128-3130, 3139; Steenberg 1979. – SINSAG 666, TM 3102. Winterswijk: Van den Berg 1981, 168; Brunvand 1993: 'A Type-Index of Urban Legends', 331, ook: 237-238; Burger 1993, 143-144; Koman 2008b; Portnoy 1992a, 36. – BRUN 2415. Zaltbommel: Caesarius van Heisterbach 2004, 318; Van der Kooi 2000, 250-254; Van der Kooi/Schuster 2003, 105-114; Van Moolenbroeck 1999; Sinninghe 1943a, 76-77; De Vries 1692, 336. Zutphen: Sinninghe 1943a, 150-151; Slemptes 1932 2, 212-224; Staring 1976, 1998. Zwiëp: Adelmund 2006c, 99-110; Cohen 1918, 196-207; J. Damen: 'De sage van de Witte Wieven', in: Kampioen 118, 1 (jan. 2003) 62-64; Groot Zwaafink/Schreuder 1994; De Haan 1973, 77-82, 212-213; Krosenbrink 1968, 154; Lochem: Toeristische informatiegids 2006. Lochem 2006, 16; Sinninghe 1943a, 6-7; Slemptes 1932 1, 109-118; 'Witte Wieven van Zwiëp', in: de Volkskrant 09-05-1998; Staring z.j. – SINSAG 161, 205.

FLEVOLAND

Almere: "Kinderontvoering" is misverstand', in: Almere Vandaag 04-06-2004; 'Licht-allergie beheerst leven Almeerse', in: Almere Vandaag 04-06-2004; Meder 2006, 303-

316; Meder 2004b. Dronten: Poortvliet 1976. Lelystad: AZ 360-363; Tafeltje dek je (T. Meder); Bezzazi/Kossmann 1997; EM 13, 676-682; Tischleindeckdich (J. van der Kooi); Kossmann 1998. – ATU 563. Nagele: Franke 1932, 6-8. – SINSAG 1145. Schokland: Franke 1932, 27-33. – SINSAG 640. Urk: Adelmund 2007a, 66-70; Bakker 2006, 22; Franke 1932, 11, 19-23; Ter Laan 1949, 107-108, 180; 'De legende' 1974; Meertens 1990, 200, 216; Van der Molen 1961; 'De Ommelebobmelestien' 2006; Sinninghe 1943b, 39, 50. – TM 4904. Zeewolde: AZ 158-181; Hans en Grietje (T. Dekker); De Blécourt 2008; Van Haver/Mens 2008; Meder 2000b; E. Molenaar: 'Net als in het sprookje... Namen die je niet vergeet', in: *Vriendin* 2005, 50, 26-29; M. Wolters: 'Pannenkoek van Hans en Grietje', in: *Harderwijker Courant* 06-08-2008. – ATU 327A.

UTRECHT

Amerongen: Mulder 1949; Sinninghe 1938b, 31. Amersfoort: Adelmund 2006d, 140-144; *Ach Lieve Tijd* 1987, 18-20; Everard Meyster en de kei, 264-266; Amersfoortse keitrekken; De Blécourt 1979, 211-218, 219-221, 297, 298; Boekenoogen 1904; Cornelissen 1929-1937 3, 110-112; Elias 1981; Geerse 1993; Van Hasselt 1941; Van der Heide 2007, 13-17; Hovy 1972; Kuiper 1985; S. van Oostveen: 'Beeldverhaal: De Amersfoortse Kei', in: *Vertel Eens...* 2, 3 (2007) 67; Sinninghe 1938b, 251-255; Sinninghe 1942, 73; Zuidema 1933. – AT/VDK 926B*, TM 2602. Breukelen: Cohen 1919, 154-157, 166-169; Heupers 1979-84 2, nr. 1154, 1427, 1514, 1575, 2294, 2426. – SINSAG 475, 486. Bunschoten: Hopman 2007, 386-388. Cabauw: De Blécourt 1979, 132-133, 287; Kooijman 1989, 39; Kooyman 1966; Kooijman 1988, passim. – SINSAG 333, SINLEG 186, 461. Eemnes: De Blécourt 1979, 100; De Blécourt 2003; Heupers 1979-84 1, nr. 56, 72, 241, 605, 2, nr. 1482. – SINSAG 791, TM 3108. Haarzuilens: Adelmund 2006d, 123-129; Bardet 1975, 94-97; De Blécourt 1979, 71-75, 277-278; Janssen/Nieuwenhuis 1986; Meder 2004a; Van Oirschot 1974, 30, 32; Sinninghe 1938b, 12-13. – SINSAG 475. Hekendorp: De Blécourt 1999a; Kooijman 1988, passim; Vervoort 1997. – TM 3102. Houten: T. van den Boomen: 'Laat de UFO's maar komen', in: *NRC Handelsblad* 21-10-2003; 'Houten in de ban van een UFO', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 18-9-2003; E. Leijser: 'Een veilige plek om te landen', in: *Algemeen Dagblad* 28-04-2000; F. Magdelyns, H. Kron: 'UFO-landingsplaats wordt woensdag geopend: Nooit buitenaards leven uitsluiten' en 'Kunst moet schuren', in: *Utrechts Nieuwsblad* 18-10-2003; Meder 2006, 305-306, 384-385; A. Middelkamp: 'Mysterieuze UFO "landt" naast Houtense landingsplaats', in: *Utrechts Nieuwsblad*

18-9-2003; 'Onbekend object landt langs A27', in: *Metro* 17-9-2003; 'Schoonmaak eerste "officiële" UFO-landingsplaats', in: *Spts* 22-10-2003; T. Trust: 'Komst UFO landingsbaan Houten een feit', in: *UFOPlaza Nieuwsbrief* 4-7-2003; 'Ufo-kunstwerk markeert afslag Houten: "We hebben de twee mooiste rotondes van Nederland"', in: *Trefpunt* 29-10-2003; 'UFO-landingsplaats al vóór opening vernield', in: *Utrechts Nieuwsblad* 17-09-2003; 'Vandalen vernielen "landingsplaats UFO"', in: *Utrechts Nieuwsblad* 16-09-2003; L. van Zijl: 'Veilig geland' en 'UFO landt naast landingsbaan', in: *Trefpunt* 24-09-200. – BRUN 8100. IJsselstein: Adelmund 2006d, 60-62; Bardet 1975, 246-247; De Blécourt 1979, 172; Cornelissen 1929-37 3, 114; Giesen-Geurts et al. 1989, 43-44; Haverkamp 1946, 24-25; Van der Heide 1998, 224; Van der Heide 2007, 24-25; Laurillard 1891, 81-82; Van Loenen 1990; Murk 1980, 44-45; Sinninghe 1938, 256. – TM 2602. Loenen: Ter Gouw 1871, 692-693; Heupers 1979-84 2, nr. 2278; Jongeneer/Moens 1984; Klaniczay 1990, 173-175; Trekschuit 1826, 103-104. Loosdrecht: Heupers 1979-84 2, nr. 2049, 2050, 2058, 2070, 2074, 2091. – SINSAG 881. Lopik: De Blécourt 1979, nr. 27; Frazer 1966, 329-330; HDA 6, 189-206. Messer (Haberlandt); Van der Kooi 1998, 86-87; Kooyman 1966, 39-48; Kooijman 1988, nr. 520, 523, 923, 1070. – SINSAG 333. Maartensdijk: Heupers 1979-84 3; nr. 3395-3399, 3580-3581. – SINSAG 533, 539. Oostbroek: Evers 1941, 126-127; Steenhuis 1987, 40-56. – SINSAG 512. Oudewater: Baschwitz 1963; Löwensteyn 2008; [F. von Spee]: *Waer-borg om geen quaed hals-gerecht te doen: Dat is een boek vertoonende hoemen tegen de Toovenaers procediert: Aen de magistraten van Duytschlandt in dese tyden zeer noodtsaekelijck: Beschreven door een Een Roomsche godt-geleerde: Vertaelt door N.B.A. Met een Voor-rede van het wegen der Toovenaers tot Oudewater.* Amsterdam 1657; De Waardt 1994. Renswoude: Heupers 1979-84, passim; Pluim 1930, 289-290. – SINSAG 475. Rhenen: De Blécourt 1979, 102-106; Van Buuren 1997; Emonds 1922; Jongen 2005; *Dat leven van Kunera* 1988; Sinninghe 1938b, 131-137. – SINLEG 571, 576, 611. Soest: De Blécourt 1979, 222-224, 299; Heupers 1960; Heupers 1975, 65-68; Heupers 1979-84 3, 193, 195; Heupers-Nuij 1988; Sinninghe 1938b, 183. – SINSAG 182, 195. Spakenburg: Hopman 2007, 375. – SINSAG 487. Utrecht (1): Adelmund 2006, 89-96; De Blécourt 1979, 35-52; Bosch 1844; *Die cronycke van Hollant* 1591, folio 76a; Evers 1941, 53-62; Koman 2005, 204-206; Ter Laan 1932 1, 175-179; Ter Laan 1940, 11-16; Van Lennep [ca. 1890], 85-120; Weide 2004, 18. – SINSAG 985. Utrecht (2): Adelmund 2006d, 50-54; De Blécourt 1979, 11-16, 266, 219-221, 298-299; Broers 1874, 17-19; Bruijn 1946, 68-72; Cohen 1918, 53-57, 364-365; Evers 1941, 23-28, 99-102;

Grimm 1993 1, nr. 198-200; De Jong/Klaasse 1980, 143-145; Ter Laan 1949, 21: basiliscus, 408: touw; Van der Monde 1844, 298-300; Pak de waterfiets – take a canal bike: Utrecht in de stad – active and fun. Utrecht, mei 2003; Sinninghe 1938b, 4-6, 189-192; 'De gesloten steen', in: Oud-Utrecht 8, 1 (1933) 3-5; Wolf 1843, 298-299. – SINSAG 894, 998, SINSAG 1341. **Wijk bij Duurstede:** Craandijk/Schipperus 1884, 109-116; Gaasbeek et. al. 1991; Sinninghe 1938b, 23. – SINSAG 982. **Zeist:** Heupers 1979-1984 1, nr. 556, 990, 2. nr. 1987, 2025, 2253, 3. nr. 3273; Volkskunde-atlas Afl. 1, kaarten 1: Dwaallicht, 2: Wat is het dwaallicht? 3: Eigenschappen en functie van het dwaallicht; Commentaar Afl. 1. 1959, 15-27. – SINSAG 183, 401.

NOORD-HOLLAND

Afsluitdijk: Brunvand 1993, 327; Burger 1993, 45-46; Van der Kooi 1977; Poortinga 1979a, 292; Portnoy 1992a, 117. – ATU/VDK 958K*, BRUN 1310. **Alkmaar:** Berendsohn 1921, 108-109; Bloys van Treslong/Belonje 1928, 87; C.W. Bruinvis: 'Van het Alkmaarsche kind, dat zijn moeder geslagen had', in: De Navorscher, 3 (1853) bijblad x-xi; EM 6. 51-63; Grab, Grabwunder (E. Wimmer); Grimm 1996 2, nr. 117; Meder 2001, 338-339; Meder/Hendriks 2005, 387; Rogge 1996, 2009; Sinninghe 1943b, 298; Uther 2008, nr. 117. – ATU 760**, SINSAG 414. **Amsterdam (1):** Adelmund 2006e, 81-86; AZ 91-92: De dienstmeid die de rovers doodt (T. Dekker); Busken Huet 1911; Cohen 1919, 215-219; EM 8, 1391-1400: Das tapfere Mädchen und die Räuber (I. Köhler-Zülch); Van der Kooi 1979b, 235-236; Van der Kooi 2003, nr. 51, 117; Kunst 1915, 106-111; Ter Laan 1930a, 157-161; Meder/Hendriks 2005, 138-141, 185, 188-189, 401-402; Meder et al. 2008, 60-62; Scherf 1987, 238-242; Scherf 1995, 664-667; Sevil/Verkerk 2004, 76-79; Sinninghe 1943b, 283-285; Sinninghe 1975, 45-48; Sinninghe 1978c, 218-221; Sliggers 1980, 42-44; Tinneveld 1976, 167-169, 198, 208, 223, 242; Visser 1976. – ATU 956B. **Amsterdam (2):** BIN 1, 134-150: Amsterdam (P.J. Margry, C.M.A. Caspers); Bisschop/Verwijs 1981, 174-179; Caspers/Margry 2006; Van den Hout et al. 1995; Margry 1988b, 1995a; Margry/Joor 2006; Meder 1991, 100-103; Sinninghe 1943b, 162; Verkerke/Lammers 1959. – SINLEG 218, 236. **Amsterdam (3):** Adelmund 2006e, 73-76; Hofman-Allema 1987; Van Maurik 1901, 84-103; Meijer 2008; Sinninghe 1943b, 315-316; Sinninghe 1975, 23-25; Thuijs 2008. **Bergen:** BIN 1, 201-205: Bergen (F.D. Zeiler); Van Reenen-Völter 1948, 154-157; Sinninghe 1943b, 163-164. – SINLEG 225. **Berkhout:** Adelmund 2006e, 77-80; Dekker 1987; Meder 2001, 137-139, 265-266, 272-273, 318, 424, 438; Meder/Hendriks 2005, 703-705; Sinninghe 1943b, 111-112. – SINSAG 666,

677, 750, 752 (cf.). **Broek in Waterland:** Bakker 1903, 1922; Meder 2001; Sinninghe 1975, 47-48. – SINSAG 487, 489. **Durgerdam:** Abramsz 1921; 'Oerhollands drama op driefijs: Bijna anderhalve eeuw later raakt Vollenhove er nog niet over uitgepraat' (mysteries rond midwinter), in: De Stentor 13-02-1993; Van Zijl 1970; Zuiderzeemuseum 1994, 41. **Edam:** Adelmund 2006e, 117-119; Bakker 1922, 91-92; Cohen 1918, 71-73; Van Geldorp 1969; Van Maerlant 1989, 92; Meder 2001, 197-198; Sinninghe 1943b, 14-17; Sinninghe 1975, 41-42; Sliggers 1977, 63-73; Sliggers: 1980, 71; Wolf 1843, 319-320. – SINSAG 32. **Egmond:** Kronyk van Egmond 1732, 14; Koenen 1937; Sinninghe 1943b, 249-251; Soeteboom 1702, 101-102; Wolf 1943, nr. 41, 333. **Enkhuizen:** Adelmund 2006e, 144-145; Bloemendaal 1949; Koopmans/Verhuyck 1991; Sliggers 1980, 87-88; Stoett 1923, 1-2; Te Winkel 1923, 506-507. **Haarlem:** Adelmund 2006e, 95-97; Franke 1934, 127-131, 144; Gelderblom 1994, 82-90; Koorn 1984; Sinninghe 1943, 215, 330-331; Sliggers 1980, 11-13. – TM 2601. **Heerhugowaard:** Meder 2004b, 100; Meder/Venbrux 1996; Venbrux/Meder 1995, 2004; Volkskundevragenlijst 66, 1995, Meertens Instituut. **Heiloo:** Bange/Weiler 1990; Van Berkum 1995; Haalebos 1995; BIN 1, 437-441: Heiloo (P.J. Margry); Margry 1995b; Mathijssen 1982; Van Moorsel 1968; Sinninghe 1943, 193-195; Weiler 1989. – SINLEG 416. **Hem:** Koman 2005, 210-211; Van Lennep/Ter Gouw 1867, 53-54; Meder/Hendriks 2005, 85-86; Schiltmeijer 1973; Sinninghe 1943b, 258-259; Sinninghe: 1975, 28-30. – SINSAG 1331. **Hilversum:** 06-05. Regie: T. van Gogh. Scenario: T. Ross. [S.l.] 2004 (film); Joustra et al. 2002; Margry 2008b; Meder 2004c; Santegeeds 2002. – TM 8046. **Hoorn:** Bakhuizen van den Brink 1843; Franke 1932, 101-109; Honig Jsz. Jr 1852; Van Lennep/Ter Gouw: 1889, 16-17; Meder 2001, 269, 531; Sinninghe 1943b, 263-264; Stins 1949; Velius 2007, 160-162. **Laren:** BIN 1, 517-525: Laren, gemeente Laren NH (P.J. Margry); Drijver 1912, 116-120; Janssen/Loeff 2005; Margry 2003, 2008a; Margry/Caspers 2008; Sinninghe 1943b, 200-203; Sint Jans processie Laren N.H. Laren 1950; De Vrankrijker/Smit 1952. – SINLEG 48, 575, 602. **Medemblik:** Halbertsma 1970, 2000; Van der Kooi/Schuster 2003, nr. 43; Sello 1921/23; Sinninghe 1943b, 196-197, 220-222; Vita Vulframni 1905. – SINSAG 933. **Monnickendam:** Meder 2001, 400-401, 82-88; Sinninghe 1943b, 34. – SINSAG 301, 401. **Muiden:** Hazelzet 1988; Wijsman 1937. **Muiderberg:** Franke 1932, 59-62; Van der Kooi 1993; Ter Laan 1940, 122-123; Van der Molen 1963. – ATU 1960H. **Naarden:** De Blécourt 2001a; Heupers 1979-84 3, nr. 2576, 2577, 2584, 2590, 2657. – SINSAG 594, TM 3101M 3108. **Nieuwendam:** Meder 2001, 359; Meder/Hendriks 2005,

684-686; Sinninghe 1943b, 312; Sinninghe 1975, 7. – SINSAG 666. Purmer: AZ 67-69; Boerke Naas (J. van der Kooi); De Jong-/Klaasse 1980, 56-59; Van der Kooi 1981/82; Meder 2001, 62-63, 111, 113-114, 280-281; Meder/Hendriks 2005, 678-681; Sinninghe 1943b, 310-314; Sliggers 1980, 59. – ATU 1527A, SINSAG 905. De Rijp: Van Dooregeest 1744, 51-54; Honig Jzn Jr. 1869. – TM 2601. Spaarndam: De Haan 1957/58, 35-37; De Haan 1967, 65-67; Jansen 1992; Mapes Dodge 1865, 2005; Sliggers 1980, 89-90; Stott 1998; Van der Veer 2010. – TM 2603. Texel: Adelmund 2006e, 89-91; Van Cuyck 1969; Van Eijk 1951; Franke 1934, 186-190, 196-197; F. Huis: 'De strooppot van slimme Sieme', in: *De Telegraaf* 29-7-1989; De Jong/Klaasse 1980, 66-68; Meder/Hendriks 2005, 169, 264, 723; *Nederlandsche Volkskunde* 1931, 77-79; Reij et al. 1998, 608-610; Sinninghe 1943b, 22-23, 290; Sliggers 1980, 46, 128. Uitdam: EM 9, 974-984; 998-1005; Mühle, Mühlstein, Müller; Müllerschwänke (S. Neumann); Van der Kooi 2000, 130; Meder 2001, nr. 380, cf. nr. 548; Switalski 2005. – SINSAG 594, 622. Volendam: Adelmund 2006e, 124-127; Dieren 1990, 84-86; Elpers 2009, 39-41; Franke 1932, 67-74; De Haan 1973, 119-122, 217; Reichwein 1986; Sinninghe 1943b, 333; Spaander 1948, 70-72; Veurman 1963, 1972. – TM 2501. Westzaan: Hart 1957; Honig 1948; Lootsma 1932; Meder 2001, 160-161; Sliggers 1980, 37-39, 127; Tip 1971, 5-6; Tollens 1871, 435-437; J.P. Woudt, K. Woudt (red.): *Encyclopedie van de Zaanstreek 2 Wormerveer* 1991 2, 468-469; Melisz, Lambert; Van Zeggelaar 1902, 174-176. Wieringen: C.W. Bruinvis, in: *De Navorscher* 3 (1853) 51; Daan 1950; S.J. van der Molen: 'Met een plank of een polsstok over de Wadden', in: *Leeuwarder Courant* 08-08-1952; Winkler 1881, 204-215. – SINSAG 68, TM 2601. Zaandam: Adelmund 2006e, 128-131; Bakker 1903, 690; Bakker 1922, 109-110; Dykstra 1895-96 2, 156-158; De Jong/Klaasse 1980, 101-103; Van der Kooi 2000, 129-130; Meder/Hendriks 2005, 466, 628-629; Sinninghe 1943b, 86-87; Sinninghe 1975, 17-18, 55; Sliggers 1980, 73-74. – SINSAG 513. Zuiderwoude: Meder 2001, 362-363; De Waardt 1991, 223-226. – SINSAG 401.

ZUID-HOLLAND

Ameide: 'Gezicht op de ruïne van 't huis te Ameide door Abraham de Haen (1734)', in: *Historische Vereniging Ameide en Tienhoven* 16, 4 (2005) 10-13; 'Historische kaarten en prenten van Ameide-Herlaar-Tienhoven', in: *ibid.* 11, 2/3 (2000) 8-10, 19; Kooyman 1966, 47-48; Kooijman 1988, 7-18 en 39, 67-68, 143-144; Ter Laan 1949, 471-473; Pellikaan 1973; Sliggers 1980, 115-116, 135; Stöver et al. 2000, 468. – SINSAG 310. Berkenwoude: Kooijman 1988, nr. 943; Me-

der 2001, 160. – TM 2601. Bodegraven: AZ 316-320: De schijndode vrouw (J. van der Kooi); EM 5, 199-203; Die tote Frau kehrt zurück (R.W. Brednich); Burger 1995, 78-81, 188; Sliggers 1980, nr. 15. – ATU/VDK 990. Brielle: J.H. Been: *Een dag met de Koninklijke familie: Brielle*, 1 april 1922. Brielle 1997 (bew. A.A. van der Houwen); Cornelissen 1929-1937 3, 79, 139-140; Doelman 2000; Van Driel/Ste-ketee 1995, 54-55, 81-83; Ensel 1991, 2008; Franke 1934, 45-48; Glaudemans 1994; Groot 1995) 161-181; Klok Jzn 1980; Sinninghe 1938b, 92; Sinninghe 1943b, 346; Sinninghe/Sinninghe 1933, 199, 281, 315; Wijnbeek 1947. – TM 8053. Delft (1): Cornelissen 1929-1937 3, 79; Gaillard [ca. 1750], 316-317; Van der Heide 1998, 251-252; Van der Heide 2005b, 21; Jeroense 1682 1, 213; Meder/Hendriks 2005, 59, 285, 473; Sinninghe 1943b, 336; Wijbenga 1985. – TM 2602. Delft (2): Bennett/Smith 2007, 125-126; Brunvand 1993, 101-104, 149-154, 247, 340; Burger 2006, 118-136; Burger/Koetsenruijter 2004; R. Edens: 'Zeg, heb je het ook al gehoord?', in: *Haagsche Courant* 12-07-2002. – BRUN 6300B. Dirksland: Den Eerzamen 1966, 155; Geldof 1979, 128, 214. – SINSAG 1306. Dordrecht: Koman 2005, 19-54, 119-122; Koman 2007a, 9. – ATU 1525M, SINLEG 20, 471, 601. Goeree: J.D.: 'Engelsche geïllustreerde blaauwboekjes met Hollandsch nieuws', in: *De Navorscher* 29 (1879) 421-422; M.J.: 'A true and perfect Relation, of a strange and wonderful Apparition in the Air [...] near Goeree in Holland', in: *The Illustrated London News*, May 1879, 447; Sinninghe 1943b, 305-309; J.H. de Stopp: 'Luchtverschijnsel door Hollandsche visschers opgemerkt', in: *De Navorscher* 2 (1852) 249. – SINSAG 487. Gorcum: Bijl 1986, 58-61; Cohen 1919, 2; Kemp 1656, 52-53; Meder 2001, 364-365; Bruch 1931, 30-32; Van Peer 1963, 1975; Sinninghe 1943b, 237-246; Stamkot 1982, 10-13. – VDK 942*, SINAT 845*, SINSAG 1227. Den Haag: AZ 421-424: *De wolf en de zeven geitjes* (T. Meder); 'De goede Filips en de dronken boer', in: *De Oude Tijd*. 8 (1874) 222-224; Meder/Hendriks 2005, 49-50, 55, 227-230, 575-576; *Nederlandsche legenden* 1842, 1-21: 'De vorst van eenen dag of de slaper in het Voorhout'; Sinninghe 1942, 59-60; Sinninghe 1943b, 235; Sinninghe 1977, 26-29. – ATU 123, 124, 1531. Haastrecht: Van der Aa 5, 79-81; Haastrecht; Köller 1974, 25-27; De Rek 1934, 127-128. – VDK 1207**, TM 2601. Hendrik-Ido-Ambacht: Berents 1985, 163-166; Van Dalen 1933, 1041; Horsman 1982, 9-10; Hugenholtz 1978, 151-157; Koman 2005, 191-196; Scriverius 1663, 98-99; Sinninghe 1943b, 230-231; Van de Waal 1952, 258-280. – TM 2601. Katwijk: J. van Heemskerk: *Batavische arcadia*, Amsterdam 1729, 42-43; O.G. Heldring, R.H. Graadt Jonckers, 75-77; De Waardt 1991, 161, 222. – SINSAG 501,

TM 2601. **Kinderdijk:** Alleblas 2006; Balen 1677, 769-770, 1205-1213, 1266; Cornelissen 1929-37 3, 89; Franke 1934, 119-120; Koman 2005, 100-107; Koman 2007a, 15; Korpel 1997; Ter Laan 1932 2, 223; Van de Waal 1952, 255-258; Woelfle/Bayley 2001. – SINSAG 1172, TM 2601. **Leerdam:** Bruch 1931, 24-26; Kemps 1656, 43, 57-8; Sinninghe 1943b, 238-243. – SINSAG 881. **Leiden (1):** De Graaf 1927/28, 65-75; Koppenol 2002; Van Luttermant 1960; Van Maanen 1981; Noordam 2004; Orlers 1641, 536; Pelinck 1954; Scheepmaker 1990. **Leiden (2):** Burger 2006, 2007; Campion-Vincent/Renard 2002, 248-255, 358; Roud 1989, 1-2. – TM 6053. **Loosduinen:** Adelmund 2007c, 115-118; BIN 1, 536-537; Loosduinen (J. van Herwaarden); Bondeson/Molenkamp 1996a, 1996b; EM 9, 490-494; Mehrlingsgeburten (B. Gobrecht); Van Oirschot 1974, 93; Sinninghe 1943b, 261-262; Sinninghe 1977, 53-55; Sliggers 1980, 99-100, 134; Van Trommel 2006, 9-10; Wolf 1843, 56-59. – ATU 762. **Noordeloos:** De Blécourt 2007, 23-43; Henßen 951, nr. 90; Kooijman 1988, nr. 589. – SINSAG 697, 803. **Noordwijk:** BIN 1, 572-578; Noordwijk-Binnen (J. Vis); Jongen 2005, 226-228; Sint-Jeroen 1992. – SINLEG 71, 661. **Oostvoorne:** Geldof 1979, 143-148, 214-215. **Oud-Beijerland:** Verhoeff 1966, 143. – SINSAG 640, 677, 699. **Oude Tonge:** Den Eerzamen 1966, 160-161; Geldof 1979, 124-126, 213-214; Ter Gouw 1885; Van der Molen 1967; Verhoeff 1964, 326. – SINSAG 489, 2901. **Rotterdam:** Bennett/Smith 2007, 158-159; Brunvand 1989, 37-39; Brunvand 1993, 334; Brunvand 2001, 9-10; Dale 1978, 134; E. König: 'Pinguïn ontvoerd uit Blijdorp?', in: *AD Rotterdam* 07-09-2006; H. Lucker: 'Het verhaal van de pinguïn in de rugzak', in: *Limburgs Dagblad* 25-07-2006; M. Tench: 'Penguin Tale is a Fishy Story', in: *The Boston Globe* 02-12-2005 (ook in: *FOAF Tale News* april 2006, nr. 64); Top 2008, 147, 166, 167; A. Verbeek: 'Broodje aap in 2006: kind steelt pinguïn uit Artis', in: *Het Parool* 25-07-2006. – BRUN 3270, TM 6056. **Schiedam:** BIN 1: 692-703; Schiedam (C. Caspers); Jongen 1997; Jongen/Schotel 1994; Jonkman/Jongen 2008. – SINLEG 452, 471. **Schipluiden:** Ter Laan 1932 1, 117; Meder/Hendriks 2005, 52, 255-256, 707; A. Olsthoorn: 'De heks van Zouteveen', in: *Midden-Delfkrant* 6, 3/4 (1982) 38-39; Sinninghe 1943b, 87-88. – SINSAG 586, 622. **Schoonhoven:** Van der Heide 1998, register s.v. klokke(n)dieven; Van der Heide 2005b, 74, 75; Van der Kooi/Schuster 2003, 277-287; Glocken; Sartori 1932; Sinninghe 1943, 337, 339-340. – TM 2602. **Sliedrecht:** De Blécourt 2007; Kooijman 1988, nr. 334, 1282, 1977. – SINSAG 823. **Sommelsdijk:** Den Eerzamen 1966, 161; Ter Gouw 1885; Kooijman 1988, nr. 1855, 2001, 2144, 2230. – SINSAG 1236, 1266. **Stad aan 't Haringvliet:** Geldof 1979, nr. 30. – SINSAG 540, 542.

Vlaardingen: Adelmund 2007, 134-135; Bijl 1937, 24-31; Cohen 1952, 34-36; Franke 1934, 99-102; Van de Graft 1905, 132-135; Sinninghe 1943b, 71-72; Sinninghe 1977, 36-37; Sliggers 1980, 55, 129; Strik 2009; Swagerman 2001, 6-22; Tetteroo/Timmermans 2003; Timmermans 2001, 10-13. – SINSAG 502. – SINSAG 502. **Vlist:** Kooyman 1966; Kooijman 1988, 22; Sliggers 1980, 109, 135. – SINSAG 904. **Wassenaar:** Bennett/Smith 2007, 10-11, 35-37; Brunvand 1984, 193-194; Brunvand 1999, 308-309; Burger 1993, 60-61; Portnoy 1992, 25. – BRUN 1835. **Westland:** Bejczy 1992, 65-77; Bruijn 1946, 80-84; Carasso-Kok 1992; Damsteegt et al. 1983; Draak 1936; Janssens 1979/80; Margry 2003, 24-40.

ZEELAND

Biervliet: Cats, J.: *Alle de werken* 2. Amsterdam 1712, 62, Degryse 1938, 1954, 1057; Lauweriet/Laarman 2006, 150-160; 195-196; Van Oosterzee 1844; Sinninghe/Sinninghe 1933, 251, 287-288. **Goes:** Elias 1998, 44-52; Geldof 1950, 73-75; Geldof 1979, 174, 216; De Haan 1960, 171-172; Van der Kooi 2003, nr. 108a; Meder/Hendriks 2005, 258-259, 277, 459-460. – ATU 1422, VDK 237B*. **Haamstede:** *Archief Meertens Instituut*, nr. 67, inventarisnr. 28 (correspondentie Van Oirschot) en 136 (typoscripten van volksverhalen Van Oirschot); Van den Broecke 1978, 95-105; Dijkmeester-de Brauw/Dijkmeester; Geldof 1979, 57-58, 209; De Haan 1977a, 34; Ter Laan 1949, 283, 332-333, 382-383, 394, 427; Van Lennep/Hofdijk 1854 1, 153-176, m.n. 170-172; Van Oirschot 1974, 92; H. Uil: 'Strao', in: *WereldRegio* 2, 43, 06-06-2008, 4; G. van Wageningen: 'Je weet toch waarom', in: *Tweënnegentigste jubileumomnibus*. Hoorn 2008, 61-62. Deze roman verscheen eerder als zelfstandige titel, *Ede* 1992. **Hulst:** Adelmund 2006f, 41-43; Arens 1959/60; Bouwman 1991; Van Daele et al. 1993; Janssens/Van Daele 2001; Lulofs 1983; Van Oostrom 1983; Reynaert *ommegandck: Programma*. Hulst, 16.9.1984; Rijns 2007; De Roover/Ryssen 2007; Smith 1980; *Van de Vos Reynaerde* 2007. **IJzendijke:** Sinninghe/Sinninghe 1933, 171-174; Van Duyse 1907, 2624. **Kamperland:** EM 12, 1068-1071; Spinnigewebe vor der Höhle (B. Rieken); Sinninghe/Sinninghe 1933, 352. – ATU 967. **Koewacht:** Kemp 1925a, 121-123; Sinninghe/Sinninghe 1933, 45-56. – SINSAG 301. **Koudekerke/Westenschouwen:** Beekman/Van Beuningen 1995; Cohen 1917, 67-70, 377; Geldof 1979, 13-22; Franke 1934, 69-72; H. Jr.: 'Westerschouwens ondergang', in: *De Navorscher*, 3 (1853), bijblad, IX; De Haan 1976, 195-206; Koman 2005, 87-88; Ter Laan 1949, 236-237; meermin; Meder 2001, 75, 198, 305; Meder/Hendriks 2005, 168, 292, 402-403; Meertens 1975; J.R.W. Sinninghe 1943b, 13-18; Sinninghe/Sinninghe

1933, 5-9; Sliggers 1977, 42-46; Wolf 1843, nr. 565. – SINSAG 31, 32; TM 2501. Kwadendamme: Geldof 1979, 106. – SINSAG 486. Lamswaarde: M.L. de Keijser: 'Bijgeloof', in: Buiten 13-03-1926, 128-129; Sinninghe/Sinninghe 1933, 124-125, 137-138. – SINSAG 644, 753. Meliskerke: Oldenkamp 1975; Sinninghe/Sinninghe 1933, 139-140; Stol 1982; Vader 1965a, 1965b. – SINSAG 750. Middelburg: Van Lieburg 2000, 2007. – ATU/VDK 770A*. Nieuwerkerk: Delfgaauw 1999; Meder 2006, 255-280. – TM 6002. Nieuw-Namen: Sagaert 1954; Vlaamse volksverhalenbank, www.volksverhalenbank.be; De Vries 1971, 24-25. Oostburg: Cornelissen 1929-37 3, III, 136; Van Gelder 2007; Kuipers/Swiers 2005, 156-157; Sinninghe/Sinninghe 1933, 291-294. – SINSAG 1233. Oost-Souburg: Encyclopedie van Zeeland. Middelburg 1982; Geldof 1979, 43-54, 209; De Haan 1976, 79-90; De Jong/Klaasse 1980, 80-81; Van Overbeke 1991, 324; Sinninghe/Sinninghe 1933, 10-14; Wolf 1843, 505-506. – ATU 184. Pauluspolder: Collectie Joh. de Vries, Archief Meertens Instituut, rapport 1, 112-47. Ter Laan 1949, 279; Volkskunde-Atlas Afl. 2, kaart 19: watergeest en waterschrik; De Vries 1971, 164-165. – SINSAG 252, 333, TM 3402.. Renesse: Eiyneck et al. 1993; Geldof 1979, nr. 27; Hans Hannekemaaiers kluchtige lotgevallen 1978; Meder 2001, nr. 416; Mulder 1973; Sinninghe 1944/45. – VDK 1322B*:2, 1334A*. Schoondijke: Cumps 1970, 258-259; Stalpaert 1969, 61-70; Top 2005, 255-257; De Vries 1971, 151. – SINSAG 666, 667, 690. Sint-Annaland: Gijswijt-Hofstra 1987; Meder/Hendriks 2005, 713; Meertens 1961, 31-33; Sinninghe/Sinninghe 1933, 119-120. – SINSAG 591, 604. Sluis: De Brock 1989; J.H. van Dale: 'Jantje van Sluis', in: De Navorscher 2 (1852) 356; Geldof 1979, 60-62; Ter Laan 1953/54; Ter Laan 1940, 118-119; Sinninghe/Sinninghe 1933, 248-51. – SINSAG 1235. Spui: De Vries 1971, 35-37, 107. – SINSAG 594. Terneuzen: Boven/Zuidhoek 2006; Cohen 1917, 332-341, 396-397; EM 4, 1299-1306; Fliender Holländer (H. Gerndt); Geldof 1979, 38-42; Gerndt 1971; Kalff jr. 1923; Meder et al. 2008, 53-55; Vliegende Hollander (R.A. Koman); Koman (2007e); Kuipers 1988; Kuipers/Swiers 2005, 252-256; Littooij 1935; Meder 2008, 117-119; Meertens 1975; Naus 2005; Pocock 2000; Sinninghe/Sinninghe 1933, 161; Van der Veeke et al. 1993. – ATU 777*. Vlissingen: J. Cats, *Alle de werken* 1. Ed. W.N. Wolterink. Dordrecht 1880, 106-108; EM 9, 390-394; Ma für Ma (I. Tomkowiak); Geldof 1979, nr. 6; Meertens 1975; Sinninghe/Sinninghe 1933, 244; Tomkowiak 1991. – ATU 985**. Vrouwenpolder: Heesters 1975; Janssen 1869; Meertens 1961, 18-22. – SINSAG 764. Westkapelle: De Haan 1976, 129-158; Van der Kooi 1994, 160-174; Van der Kooi/Schuster 2003, 93-102; P.: 'Walcherse sagen' 1998/99; Poortinga 1976b. Yerseke: Van

Oosten 1927, 1932, 1943; Sinninghe/Sinninghe 1933, 57-58, 76-77. Zierikzee: Cornelissen 1929-1937 3, 141-142; Franke 1934, 64-65; Geldof: 1979, 122; De Kanter 1795, 9, 16-17; Sinninghe/Sinninghe 1933, 246-247, 285; Van der Stel/Berrepoets 1975, 14-17; Westendorp Boerma/Van Swigchem 1972; Zierikzee. Amsterdam 1925, 6-7. – TM 2602. Zuiddorpe: Van der Kooi 2000, 58-59; Ter Laan 1959, 44-45; Meder 2001, nr. 0145, 0517; Sinninghe 1964, 10-28; De Vries 1971, 130, 148-149. – SINSAG 61.

NOORD-BRABANT

Aalst: De Blécourt 1980, nr. 1.20, vgl. nr. 2.9; De Blécourt 1981a, nr. 4.70; Sinninghe 1978a, 27-28; Sinninghe 1978b, 28-31. – SINSAG 472, 931. Bakel: De Blécourt 1980, 85-86, 135-139, 196-202; Cornelissen 1929-37 3, 149-153, 6, 149-151; Hanewinkel 1799-1801 2, 217-218; Van der Heide 1998, 143-144; Van der Heide 2005a, 19-21; P.N. Panken: 'Hoe het dorp Bakel in Peelland eenen naam kreeg', in: *Ons Volksleven* 2 (1884/5) 89. – ATU 1210, 1288, 1296A, 1310B, 1319, 1326, 1832D*, TM 2602. Bavel: AZ 84-88: Dappere kleermakertje (T. Meder); De Blécourt 1980, nr. 4.7; EM 12, 210-219: Tapferes Schneiderlein (J. van der Kooi); Meder/Hendriks 2005, 754-758; Sinninghe 1956/7; Uther 2008, nr. 20. – ATU/VDK 1640. Beek: Dirven 1978; Kappelhof 1974; Kunst 1968, 50; Leenders et al 1975, 20-21; Sinninghe 1928; Sinninghe 1934a, 61-62., SINLEG 66. Bergen op Zoom: Goeverneur 1836, 85-96, 166; De Haan 1976, 181-194; Kemp 1925a, 192. – SINSAG 412. Bladel: Dinnissen 1993, 215; Meder/Hendriks 2005, nr. 292; De Waardt 1989. – SINSAG 882. Den Bosch: De Blécourt 1980, 225-226; Drijver 1925, 200-202; Dykstra 1895-96 1, 111; Feesten ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch (1935). *Stadsarchief 's-Hertogenbosch*. Den Bosch 1935, inv. nr. 0012158; Hanewinkel 1799-1800 1, 12; Keser 1998; Kunst 1968, 48; De Landell 1978, 192-196; Mosmans 1931, 103-107; Encyclopedie van Noord-Brabant 1, 386; Sinninghe 1934b, 258-259. – SINSAG 991. Boxtel: 1380-1924: Het miraculeus H. Bloed te Boxtel: Geïllustreerde geschiedenis van het wonder der H.H. Bloeddoeken. Leiden 1924; BIN 2, 158-171: Boxtel – Heilig Bloed (J. van de Ven); Sinninghe 1934a, 161-162. – SINLEG 271. Breda: Ach lieve tijd Breda 1895-96, 176-182 (J.W.M. Schulten), 208-209 (M.W. van Boven, J.H. Buising); Adelmund 2006g, 83-85; Beermann et al 1977, 44-46; De Blécourt 1980, 208-209; Delahaye 1958; Van Duinkerken 1957; W. Kuiper: 'De Noormannen in Breda', in: *Neder-L* 2003, column nr. 62; Van Rooijen 1978, 42-47; Sinninghe 1943, 264-269; Vosters 1960, 1992; Van der Werff 1958; Wirth 1893. – SINSAG 1231. Budel: Daniëls 1983; Rumpf 1976, 45-74. – SINSAG 63. Drongelen:

Van der Kooi 1979b, nr. 47; Van der Kooi 1984a, 198-202; Kooijman 1988, nr. 2366. – VDK 9581*. Eindhoven: Adelmund 2006g, 95-97; Brunvand 2001, 208; Burger 1995, 107-110; Burger 2004; Lassen 1995; Meder 2006, 130-131, 224, 298, 377; Smit 2004; Wielick/Ymker 1984. – TM 6010. **Etten-Leur**: De Blécourt 1980, 142-147; De Blécourt 1981b; EM 12, 721-723; Sinninghe, Jacques Rudolph Willem (J. van der Kooi); Nissen 2000; Sinninghe 1957. – ATU/VDK 1530*. **Ginneken**: De Blécourt 1980, 219-220; Cornelissen 1929-37 3, 172; Dirven 1980, 128; Jansen 1989; Sinninghe 1934b, 124-125. **Handel**: BIN 2, 351-366: Handel – O.L. Vrouw (M. Wingens); Kronenburg 1904-1914 6, 134-152; Pater Lucius: *Bij Moeder Maria in Handel: Troosteres van de bedroefden en Toevlucht van de zondaars. Bedevaartboekje*. [S.l.]⁴1939; Sinninghe 1934a, 171-172. – SINLEG 46, 91, 114, 363. **Helenaveen**: Engels 1977, 66; 'In Memoriam Martinus van de Mortel', in: *Sinte Geertruydsbronne 12 (1935)* 61-63; Kemp 1925b, 93; Sinninghe 1934a, 39-41, 142-143. – SINSAG 410, 980. **Hilvarenbeek**: Adriaenssen 1987, 1, 68-69, 408-409; Broeders 1838, 62-64; Brouwer 1947, 14-15; Hildewaren Beke 1981, 117-118; Van Kemenade 1990, 28-29; Kemp 1925b, 67; Lauwers 1924, 50; Encyclopedie van Noord-Brabant 2, 199-202, 275-276; Sinninghe; Sinninghe 1939; Sinninghe 1934a, 279; Welters 1875-76 1, 93. – SINSAG 1103. **Hoeven**: Van den Broeke 2005; Meder 2006, 281-302, 383-384; Nan-ninga 2005. – BRUN 8100. **Hoogeloon**: De Blécourt 1980, nr. 2.20, 2.32, 2.36 en passim; Cortooms 2008; EM 10, kol. 492-497; Pan ist tot (P. Lysaght); Hansen 2002, 131-136; Huizenga-Onnekens/Ter Laan 1930, 35-37; Sinninghe 1934a, 11-31; Sinninghe 1964, 10-27; Sinninghe 1977a. – ATU 113A, SINSAG 61, 72, 102. **Kaatsheuvel**: Bijl 1978; Van den Diepstraten 2002; Efteling. Kaatsheuvel ca. 1975. (Bezoekersgids); Efteling. Kaatsheuvel ca. 1995. (Bezoekersgids); Efteling, jaarverslag 2002. Kaatsheuvel 2003; De Graaf 1998; Van Haver/Mens 2008; Mathiesen Hjelmdahl 2003; Koman 2007b 2009c; De Koning et al 2002; Sprookjeswonderland: *Beleef de betovering! Enkhuizen* [z.j.]; Sloothaak/Naaijkens 2006; Smit 2008; Strouken/Van der Zeijden 2000; Venmans 1962; Wennekes 2003. – ATU 410. **Klundert**: Asselbergs/Huysmans 1955; BIN 2: 173-185; Breda – Sacrament van de Niervaart (C. Caspers). – SINLEG 225. **Nuland**: De Blécourt 2003; Sinninghe 1964, 124-125; Wolf 1845, 248-250. – SINSAG 783. **Oirschot**: BIN 2, 669-676: Oirschot (M. Wingens); Van Dijk 1987, 266-269; Grijp/Van Beersum 2008, 92-93; De Oirschotse Karmel. Oirschot 2005. – SINLEG 506, 572, 576. **Ommel**: BIN 2, 682-694: Ommel – O.L. Vrouw (M. Portegies, T. Maas); Sinninghe 1934a, 182-184. **Oss**: BIN 2, 709-715: Oss – Willibrord (O. Thiers);

Sinninghe 1934a, 223-224. – SINSAG 283, SINLEG 131, 416, TM 5001. **Ossendrecht**: Van den Berg 1955, 1993; De Blécourt 1980, nr. 5.1-15. – SINSAG 623, 604, 685. **Ravenstein**: Naus 2006a, 2006b, 2008; R. Naus: 'Een roversbende in de bossen van Slabroek', in: *Brabants Dagblad* 05-09-2006; Ulijn 1981, 23-24. – SINSAG 881, TM 2601. **Rijsbergen**: De Blécourt 1999c; Kooijman 1988, nr. 2227, 2313; Sinninghe 1934a, 93-95; Sinninghe 1978, 59-64; Leopold/Leopold 1882, 327. – SINSAG 501. **Rosmalen**: EM 2, 296-307: Biene (K. Ranke, J.R. Klima); Kronenburg 1904-1914 3, 469-470; Sander Olsen 1999a, 1999b; Sinninghe 1934, 229. – SINLEG 26. **Steenbergen**: Levelt 1926; Sinninghe 1949; Sinninghe 1978, 29-32. – SINSAG 252, TM 3402. **Tilburg**: BIN 2, 831-838: O.L. Vrouw van de Hasseltse kapel (C. Caspers); Kuypers 1938, 77-84. **Uden**: BIN 2, 857-867: Uden – O.L. Vrouw ter Linde (M. Wingens); Van den Elsen 1988; Van Heessel z.j.; Kronenburg 1904-1914 6, 182-205; Sinninghe 1934a, 175-176. – ATU/VDK 770A*, SINLEG 92. **Veldhoven**: Daras 1964 1, 14-44; Rijken 1973; A.C.J. Roovers, 'De-n braandende schèper', in: *Taxandria* 1 (1894) 63; Sinninghe 1978, 16-19; Volkskunde-atlas Afl. 1, kaarten 1, 2 en 3 (dwaalllicht), 8 en 9 (vuurman), commentaardeel 15-27, 49-56; Wolf 1843, 526. – ATU 1590, SINSAG 192. **Werkendam**: Bloemhoff-de Bruijn/Van der Kooi 1984, nr. 31; R. Goverde: 'Op zoek naar Brabants verhaal: Bartje Poep speelde met de mensen', in: *Brabants Dagblad* 22-06-2007; Koman 2007c, 2007d; 'Liegen mag niet, maar verzinnen wel', in: *Dé Weekkrant Nieuwsblad Land van Altena* 28-06-2007. – ATU 1242A, 1278, 1895, TM 8066. **Westerhoven**: De Blécourt 1980, 71; Janssen 1978, 101-102; Sinninghe 1978, 43. – SINSAG 256, 801. **Zeelst**: De Blécourt 1981b; Janssen z.j.; Sinninghe 1978, 145-150; Theunissen 2004, 97-107. – ATU 1791, VDK 1525Z*.36. **Zevenbergen**: Sinninghe 1934a, 246-248; Sinninghe 1964, 5-8; Sliggers 1977; Top 2006; Wolf 1843, nr. 507. – SINSAG 31. **Zundert**: Kunst 1934, 96-102; Kunst 1968, 45-46; Sinninghe 1934a, 241-242. – SINSAG 1266.

LIMBURG

Beesel: AZ 105-110: De drakendoder (T. Meder); Geerlings 1981, 1995, 2002, 2004a, 2004b; Geraedts 1988, 1990; De Haas 1941/42; Okken 1974; Verdonck 2008; 1877, 68; Wolters 2000. – ATU 300. **Blitterswijck**: De Blécourt 2007; De Blécourt 1981a, 28; Dinnissen 1993, nr. 28; Heldring 1838-39 1, 37. Welters 1875-76 2, 39, 63-64. – SINSAG 824. **Brunssum**: Adelmund 2006h, 95-100; Adelmund 2006e, 13-16; M. Bemelmans: 'Wenende maagd trekt honderden pelgrims', in: *Trouw* 03-06-1995; BIN 3, 143-148: Brunssum (P.J. Margry); R. Brico: 'Op zoek naar het wonder', in: *Algemeen Dagblad* 02-06-1997; G. den Elt: 'Een madonna huilt

niet voor niets in Brunssum', in: *Algemeen Dagblad* 01-07-1995; 'Huilende Madonna gesmolten', in: *Algemeen Dagblad* 23-11-1995; Hulspas 1995; 'Italië in rep en roer door huilende Maria', in: *Leeuwarder Courant* 07-02-1995; 'Maria Brunssum weent geen bloed', in: *Het Parool* 03-07-1995; 'Maria weent in Brunssum: Het bisdom is sceptisch', in: *Trouw* 30-06-1995; 'Onze Lieve Vrouwe van Fatima huilt geen bloed, maar hars', in: *Algemeen Dagblad* 03-07-1995; D. Tokmetzis: 'Maria is weer tevreden: Wenende Limburgse maagden trekken nog altijd pelgrims', in: *NRC Handelsblad* 22-12-2007; 'Wenende maagd van Brunssum huilt hars en geen bloed', in: *Trouw* 03-07-1995; 'Wenende madonna schokt Brunssum', in: *Algemeen Dagblad* 30-06-1995. – SINLEG 141. **Echt:** De Blécourt 1981a, 135-136, 255. – SINSAG 980, 1141, 1144, 1145. **Eys:** AZ 172-179: Kamper uien en Dokkumers (J. van der Kooi); Kemp 1925a, 260-262; Sinninghe 1938, 81-83; Welters 1875-76 1, 220-222. – ATU 1250, 1287, 1288, 1336. **Geulle:** Kemp 1925b, 121; Sinninghe 1938c, 228-229. – SINSAG 103, 104. **Helden:** Collectie Engels, Meertens Instituut; Engels 1977. – TM 3101, 3117. **Hoensbroek:** De Blécourt 1981a, 165, 261; Kemp 1925b, 106; Lemmens 1926; 1936, 62-63, 77; Sinninghe 1938c, 215; Welters 1875-76 2, 72. – SINSAG 980. **Horst:** Fasol 1998; Moorman 1999; Priester 1999; Van Oostveen 2007, 31-32. **IJzeren:** De Blécourt 1981a, 176, 131-133; Hui-zenga-Onnekes 1970, 46-47, 248-249; Kemp 1925a, 144-146, 171-172. – SINSAG 511. **Kerkrade:** De Blécourt 1981a, 164-170; Heilfurt/Greverus 1967; Lemmens 1936, 31, 64-65. – SINSAG 252, SINLEG 186. **Maastricht:** BIN 3, 453-491: Servaas (O. Thiers, J. Vis); De la Haye 2006; Veldeke 1993. – SINLEG 513 (cf.). **Meerssen:** BIN 3, 562-582: Meerssen (C. Caspers, J. van Herwaarden); EM 6, 1277-1284: Hostie, Hostienwunder (A. Döring); Kemp 1925a, 30-32; Van Moolenbroeck 1999, 251-256; Welters 1875-76 1, 20-22. – SINLEG 217, 225, 363. **Mook en Middelaar:** Van Beuningen 1996; A. van Dijk: Mededeling over Mook, Volkskundevragenlijst 64A, 1993, *Archief Meertens Instituut*; Kemp 1925a, 122-123; Rutten 1917, 149-157; Sinninghe 1938c, 3-4; Thijssen 1970, 37-43; Venbrux 2000; Welters 1875-76 1, 208-209, 2, 66. – SINSAG 1251. **Neeritter:** AZ 88-90: De deurwaarder en de duivel (J. van der Kooi); De Blécourt 1981a, nr. 5.2; J. Cuijpers: in: *De Maasgouw* 15, 2 (1893) 5-6; Janissen 1979, 27-28; Janssen 1979, 20-22; Kemp 1925a, 88-89; C. Rijken, in: *Campinia* 2, 5 (1972) 1; L. Röhrich: 'Advokat und Teufel', in: EM 1, 118-23: Advokat und Teufel (L. Röhrich); Sinninghe 1938c, 199-200. – ATU 1186. **Roermond:** BIN 3, 734-767: Roermond – O.L. Vrouw in 't Zand (P. Nissen); Guilhelmi 1699, 3-7, 907-909; Huysmans 1691; Kemp 1925a, 27-28; Lemmens 1947, 125-132; Sinninghe

1938c, 105-106; Welters 1875-76 1, 28-31. – SINLEG 131, 466, 513 (cf.), TM 5001. **Schimmert:** Roeck 1980, 150-156, 250-255; Sinninghe 1978b, 120-145. **Schin-op-Geul:** Beschrijving van de zeer bekende Kluizenaarswoning in de Schaelsbergerbossen en de Drie Beeldjes te Valkenburg (L.). Heerlen z.j.; Cohen 1919, 106-107; Kemp 1925a, 111-112; Notten 1993; Sinninghe 1938c; Van Weersch 1993; Welters 1968. – SINLEG 82, TM 3114, 3405. **Sittard:** BIN 3, 985-1000: Susteren – Amelberga e.a. (A. Schreuders-Derks, A. Jacobs); Kronenburg 1899 1, 114-128; Sinninghe 1938c, 54-56; Vandenberg 1875. **Stein:** Van Effelterre 2006; Kemp 1925b, 116, 122; Sinninghe 1938c, 223, 254; Welters 1875-76 2, 29-31. – SINSAG 68, 70. **Stevensweert:** BIN 3, 313-317: Esdonk (G. Rooijackers); De Blécourt 1981a, nr. 7.3; Cornelissen 1929; Dähnhardt 1908, 195-235; Joos 1930, 25-26, 35-36; Köhler-Zülch 1993; Poortinga 1976a, 323-4; [A.] Sassen: 'Waarom de smeden niet werken op Goede Vrijdag', in: *Volkskunde* 8 (1895-6) 35. – ATU 330, 1177. **Steyl:** Adelmund 2006h, 63-64; De Blécourt 1980, 60-61, 319; De Blécourt 1981a, 46-47, 215-216; Panken: 1892; Sinninghe 1938c, 224; Welters 1875-76 2, 30-31. – SINSAG 63. **Stramproy:** De Blécourt 1981a, 87, 235-236. – ATU 1176. **Susteren:** Cohen 1917, 178-181; Leerschool/Van Leeuwen 1987; Welters 1875-76 1, 182-187. – SINSAG 301, 311. **Sweikhuizen:** *Archief Meertens Instituut*, verzameling Eggen, verslag nr. 9. ATU 1676B, 1676D*, VDK 1676D*, 1676F*, SINAT 942*. **Thorn:** Van Beurden 1926; De Blécourt 1981a, nr. 5.3; Janissen 1979, 77-78; Kemp 1925a, 105-109; Sinninghe 1938a, 212-216; Welters 1875-76 2, 72. – SINSAG 980, 1145. **Valkenburg:** Bruijn 1946, 115-126; Cohen 1918, 74-82; T. Doreen 1912, 48-56, 85-88; Kemp 1925b, 76-77, 266; Kleijntjens/Knippenberg 1923, 83-92; Meder 2002; Meder 2005, 322-324; *OnderArts*. Valkenburg aan de Geul 2008, 49; Sinninghe 1938c, 58-61, 259-260; Tieleman 1991; W. Vandersteen: Suske en Wiske. Nr. 210. *De Jolige Joffer* 1987; Welters 1875-76 1, 152-158; Welters 1968; Welters 1974, 28-29; Wolf 1843, 209-212. – SINSAG 311, 471, 1128. **Velden:** De Blécourt 1981a, 42-43. – SINSAG 486. **Venlo:** Grote historische provincie atlas 1:25000, Limburg 1837-1844. Groningen 1992; De Jong/Klaasse 1980, 106-110; Kemp 1925b, 67-68; Sinninghe 1938c, 28-30; J.R.W. Sinninghe 1961, 27-30; Uyttenbroeck 1908-1909; Welters 1875-7 1, 235-236. – ATU 161, 965*, SINSAG 213, 1301. **Venray:** De Blécourt 1981a, nr. 1.13; Lemmens 1947, 177-181; De Vooy z.j., 442-443. – TM 5001. **Voerendaal:** EM 5: 584-593; Fürchten lernen (H. Röllele); Kemp 1925a, 126-129; Sinninghe 1978b, 41. – ATU 326, SINSAG 401. **Weert:** AZ 172-179: Kamper uien en Dokkumers (J. van der Kooi); De Blécourt 1981a, 86, 235; Cohen 1918, 132-136; Cornelissen 1929-

37 3, 285-288; Hermans 1988; Kemp 1925b, 60-61; Lins-
kens 1930; Mertens/Henkens 1956, 169-171; Sinninghe
1938c, 88-91; Stehouwer 2002, 109-111; V.d. Treumpert
1955; Welters 1875-76 1, 92-195; Wolf 1845, 536-537. –
SINAT 1310*, TM 2602. Well: De Blécourt 1981a, 21; Kemp
1925a, 174; Sinninghe 1938c, 323-324; Welters 1875-76 2,
69-70. – SINSAG 782.

BIBLIOGRAFIE

- Aa, A.J. van der: *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1839-1851.
- Aalders, A.: *Met geveld lans en losse teugels: De Kozakken in Nederland 1813-1814*. Bedum 2002.
- Aalders, W.: *Boeren, Schippers, Buitenlui: Gasselternijveen nostalgisch beschreven*. Stadskanaal 1981.
- Abramsz, S.: *Veertien dagen op een ijsschots*. Amsterdam ⁴1921.
- Ach Lieve Tijd: *900 jaar Amersfoort, de Amersfoorters en hun vertier*. Zwolle 1987.
- Ach Lieve Tijd: *Acht eeuwen Breda, de Bredanaars en hun vertier*. Zwolle 1985-86.
- Adelmund, M.J.: *Mysteries in Drenthe*. Utrecht 2006a.
 – *Mysteries in Groningen*. Utrecht 2006b.
 – *Mysteries in Gelderland*. Utrecht 2006c.
 – *Mysteries in Utrecht*. Utrecht 2006d.
 – *Mysteries in Noord-Holland*. Utrecht 2006e.
 – *Mysteries in Zeeland*. Utrecht 2006f.
 – *Mysteries in Noord-Brabant*. Utrecht 2006g.
 – *Mysteries in Limburg*. Utrecht, 2006h.
 – *Mysteries in Nederland*. Utrecht 2007a.
 – *Mysteries in Overijssel*. Utrecht 2007b.
 – *Mysteries in Zuid-Holland*. Utrecht 2007c.
- Adriaenssen, L.F.W.: *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit: Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800*. Hilvarenbeek 1987.
- Agterberg, B.: 'Mariken van Nieuwemeghen, Jos Stelling, The Netherlands, 1974', in: E. Mathijs: *The Cinema of the Low Countries*. Londen enz. 2004, 121-128.
- Alleblas, J.: 'Het kindje in de wieg en de Elisabethsvloed van 1421', in: *Lifestyle Dordrecht* 4, 4 (2006) 91-93.
- Alve [A. van den Bremen-van Vemde]: *De sprekende poppe en andere verhalen*. Doetinchem 1993.
- Andreae, A.J. et al.: *Friesland en de Friezen: Gids voor reizigers*. Leeuwarden 1877.
- Arens, H.: 'Reinaertfolklore', in: *NV* 9/10, 2 (1959/60) 201-203.
- Arkema, J. et al.: *Een klooster, drie dorpen*. Bedum 1992.
- Asselbergs, W.J.M.A., A.P. Huysmans (ed.): *Het spel vanden Heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert*. Zwolle 1955.
- Bakhuizen van den Brink, R.C.: 'Trudeman en zijn wijf', in: *De Gids* 1843, 1-8, 57-77, 109-122 en 157-175.
- Bakker, C.: 'Iets over kollen en belezen', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 39/1, 13 (1903) 679-697.
 – 'Geesten- en heksengeloof in Noord-Holland boven het IJ', in: *De Gids* 1922, 84-113, 267-285.
- Bakker, H.: *Ameland, van Hollum tot de Hon. Haren* 1970.
- Bakker, J.: *Humor scheidt evenwicht: Anekdoten over Urk en de Urkers*. Urk 2006.
- Balen, M.: *Beschrijvinge van Dordrecht*. Dordrecht 1677.
- Bange, P., A.G. Weiler (red.): *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*. Nijmegen 1990.
- Bardet, J.D.M.: *Kastelenboek provincie Utrecht*. Bussum ⁵1975.
- Baschwitz, K.: *Hexen und Hexenprozesse: Die Geschichte eines Massenwahns und seiner Bekämpfung*. Menges 1963.
- Bax, D.: 'Heeft Mariken van Nieuwemeghen werkelijk geleefd?', in: *De Nieuwe Taalgids* 38 (1945), 116-119.
- Beekman, F., H.J.E. van Beuningen: *Het verdronken Westenschouwen*. [Burgh-Haamstede] 1995.
- Beermann, V.A.M., F.A. Brekelmans, J.P. van Dooren et al.: *Geschiedenis van Breda 2: Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795*. Schiedam 1977.
- Beetstra, T.A.: 'Massahysterie in de Verenigde Staten en Nederland. De affaire rond de McMartin Pre-School en het ontuchtscandaal in Oude Pekela', in: *Burger/Koetsenruijter* 2004, 53-69.
- Bejczy, I.: 'Willibrord en de grote boomstorting: Een mythe uit de oud-vaderlandse geschiedschrijving', in: *Holland* 24 (1992) 65-77.
- Bennett, G., P. Smith: *Urban Legends: A collection of international tall tales and terrors*. Westport 2007, 262-264.
- Berendsohn, W.A.: *Grundformen volkstümlicher Erzählerkunst in den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, ein stilkritischer Versuch*. Hamburg 1921.
- Berents, D.A.: *Het werk van de vos: Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen 1985.
- Berg, M. van den: *Onderzoek naar de sagenmotieven in de Polders ten noorden van Antwerpen*. Leuven 1955 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
 – *Volkverhalen uit Antwerpen*. Utrecht enz. 1981.
 – *De volkssage in de provincie Antwerpen in de 19de en 20ste eeuw* 1-3. Gent 1993.
- Berg, P.J.W. van den: 'Vollenhove', in: *Buiten* 11, 32-33 (1917) 376-377, 388-390.
- Bergmans-Beins, J.H.: *Drentsche legenden*. Assen 1933.
 – *Drentsche Volksoverleveringen*. Assen 1945.
- Berkum, A. van, D.P. Blok, P. Dinzelbacher (red.): *Liudger 742-809: De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen*. Muiderberg 1984.
- Berkum, A.H.: 'Willibrord en Heilo', in: C. Streefkerk et al. (red.): *Heiloo voor en na Willibrord: Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Heiloo 1995, 29-38.

- Betz, W., J.W. Nienhuys: 'Met de blik op oneindig: De wetenschap van het bidden', in: *Skepter* 13, 1 (2000), 18-21.
- Beuningen, P. van: 'Die Swaere Noodt', in: *Rond De Grenssteen* 37 (1996), 1-6.
- Beurden, A.F. van: *Uit het Limburgsche volksleven*. Sittard 1926.
- Bezzazi, A., M. Kossmann: *Berbersprookjes uit Noord-Marokko*. Amsterdam 1997.
- Bieleman, J.: *Heino: een geschiedenis van mens en plaats*. Zwolle 1980.
- Bijl, A.: *De Arkelse oorlog (1401-1412): Een vete tussen Jan van Arkel en Willem van Beieren, graaf van Holland*. Gorinchem 1986.
- Bijl, M.: *Sprookjes van de Efteling*. Den Haag 1978.
- Bijl, M.A.: *Van spoken en heksen in en om Vlaardingen*. Vlaardingen 1937.
- Bisschop, W., E. Verwijs: *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*. Utrecht 1981.
- De Blécourt, W.: *Volksverhalen uit Utrecht en het Gooi*. Utrecht enz. 1979.
- *Volksverhalen uit Noord-Brabant*. Utrecht enz. 1980.
- *Volksverhalen uit Nederlands Limburg*. Utrecht enz. 1981a.
- 'De volksverhalen van J.R.W. Sinninghe', in: *VB* 7 (1981b) 162-193.
- 'Tjaard Wiebo Renzo de Haan', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1983-1984* (1985) 122-128.
- 'Het Groninger veldwerk van Tjaard W.R. de Haan', in: *DMB* 37 (1986) 95-117.
- 'Wie was de duivelbanner en andere vragen: Het toverrijgeval te Opheusden in 1918', in: *Volkscultuur* 4, 2 (1987) 26-35.
- 'Heksengeloof: Toverij en religie in Nederland tussen 1890 en 1940', in: *Sociologische gids* 36 (1989) 245-266.
- 'De breukebomen in Yde', in: *Volkscultuur* 7, 2 (1990a), 22-35.
- *Termen van toverij: De veranderende betekenis van toverij in Noord-oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw*. Nijmegen 1990b.
- 'Het Staphorster boertje: De geneeskundige praktijk van Peter Stegeman (1840-1922)', in: *VB* 17 (1991) 171-194.
- *Het Amazonenleger: Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930*. Amsterdam 1999a.
- 'Illegale genezers en neppatiënten: Over de aantrekkingskracht van onorthodoxe vormen van geneeskunde, ca. 1900', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999b), 425-442.
- 'De kattendans', in: *VB* 25 (1999c), 260-271.
- 'Het magisch perspectief: Toverij in westelijk Nederland, 1850-1925', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 114 (2001a), 377-393.
- 'Metamorfofen of metaforen? Hoe mensen in dieren veranderden', in: *Raster* 95 (2001b) 68-81.
- 'Bedding the nightmare: Somatic experience and narrative meaning in Dutch and Flemish legend texts', in: *Folklore* 114 (2003) 227-245.
- "'I would have eaten you, too": Werewolf Legends in the Flemish, Dutch and German Area', in: *Folklore* 118 (2007) 23-43.
- 'On the Origin of Hänsel and Gretel: An Exercise in the History of Fairy-Tales', in: *Fabula* 49 (2008) 30-46.
- Blei, K.: *De charismatische beweging*. Kok 2006.
- Bloemendaal, W.: 'Nieuwsgierig Aagje', in: *De Speelwagen* 4 (1949) 150.
- Bloemhoff-de Bruijn, P., J. van der Kooi: *De spokende kledewagen: Volksverhalen, anekdotes en nog wat verteld door Klèusien uut Zalk*. Kampen 1984.
- Bloys van Treslong, P.C., J. Belonje: *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de provincie Noord-Holland 1*. Utrecht 1928.
- Boekenoogen, G.J. 'Het verhaal van den omgewentelden steen', in: *Volkskunde* 16 (1904) 90-94.
- Boer, L.J. de: *In 't Geldersche Rijnland: Geschiednissen en Legenden van den Zuid-Veluwerand: Volledige beschrijving van het kasteel Doorwerth*. Baarn [ca. 1932].
- Boer, P.C. de, A.J. Geurts: *Oude burchten in het nieuwe land: De middeleeuwse kastelen van Kuinre in de Noordoostpolder*. Lelystad 2002.
- Bolling, J., G. Hadders, S. Homan (red.): *'De' Leek, de geschiedenis*. Leek 2000.
- Bondeson, J., A. Molenkamp: *Eens door Euroop vermaard: Gravin Margaretha van Henneberg en haar 365 kinderen*. Loosduinen 1996a.
- 'The Countess Margaret of Henneberg and her 365 children', in: *Journal of the Royal Society of Medicine* 89 (1996b) 711-716.
- Bos, J.T.: "'Lakeland Opwekking" gemeden en bejubeld', in: *Opwekking* 34, 349 (2008).
- Bosch, L.E.: 'Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, voorheen de Mariakerk', in: *Utrechtsche Volksalmanak* 1844, 79-82.
- Bouwman, A.T.: *Reinaert en Renart: Het dierenepos 'Van den vos Reynaerde' vergeleken met de Oudfranse 'Roman de Renart' 1-2*. Amsterdam 1991.
- Boven, G., A. Zuidhoek: *In de schaduw van de Vliegende Hollander*. Zaltbommel 2006.

- Bowman, M.: 'In memoriam Jennifer Westwood (1940-2008)', in: *Folklore* 119 (2008) 346-348.
- Braakmans, W.: 'Het meisje van Yde', in: *Westerheem* 51 (2002) 194-203.
- Brock, P.E. de: *Het Stadhuis van Sluis: Symbool van een vrije stad! Sluis* 1989.
- Broeders, H.: *Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek, voor de jeugd*. Tilburg 1838.
- Broek, J. van den: *Groningen, een stad apart*. Assen 2007.
- Broecke, J.P. van den: *Middeleeuwse kastelen van Zeeland*. Delft 1978.
- Broeke, R. van den: *Robbert; van zorgenkind tot medium*. Utrecht 2005.
- Broekhuizen, G.: 'Muisch of mensch?', in: *Nieuwe Drentsche volksalmanak* 35 (1917), 101-104.
- Broers, H.J.: *Utrecht: Historische wandelingen*. Utrecht 1874.
- Brom, G.: 'Een 17e eeuwse volkslied te Hellendoorn', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 29 (1903) 288-296.
- Brouwer, D. et al.: *Bij het standbeeld van...Ritskemooi*. [Buren 2006].
- Brouwer, P.C.: *Hilvarenbeek tot 1813. Hilvarenbeek* 1947.
- Bruch, H.: *Dirck Franckensz. Pauw (Theoricus Pauli) Kronijcke des Landts van Arckel ende der Stede van Gorcum*. Amsterdam 1931.
- Bruijn, C.: *Nederlandse sagen*. Amsterdam 1946.
- Brunvand, J.H.: *The Choking Doberman and other 'new' Urban Legends*. New York enz. 1984.
- *Curses! Broiled again! The hottest urban legends going*. New York enz. 1989.
- *The Baby Train and other lusty urban legends*. New York enz. 1993.
- *Too Good to Be True: The colossal book of Urban Legends*. New York enz. 1999.
- *Encyclopedia of Urban Legends*. New York enz. 2001.
- [Buddingh, D.]: 'Het dorp Driel in de Overbetuwe', in: *Geldersche Volksalmanak* 1836, 64-72.
- Buiskool, H.H.T.: 'Drentsche reptiliën', in: *DMB* 1 (1902) 99-100.
- Buist, G.: 'Geneeskragtige bomen in Nederland en België', in: *Traditie* 1995, 3, 2-5.
- Burger, P.: *De wraak van de kangoeroe: Sagen uit het moderne leven*. Amsterdam 1993.
- *De gebraden baby: Sagen en geruchten uit het moderne leven*. Amsterdam 1995.
- 'De taaië levenskracht van moderne sagen', in: *Rieter/Strouken* 2004, 59-65.
- *De jacht op de Veluwepoema: Sagen en geruchten uit het moderne leven*. Amsterdam 2006.
- 'De sage van de Smileybende: Vertelvolklóre en morele paniek rond groepsverkrachtingen', in: *CULTUUR: Tijdschrift voor etnologie* 2007, 40-55.
- en W. Koetsenruijter (red.): *Mediahypes en moderne sagen: Sterke verhalen in het nieuws*. Leiden 2004.
- Burke, B.: *Doet God nog steeds wonderen?: Wondergenezingen bekeken door een arts*. Kampen 2008.
- Busken Huet, G.: 'Een Amsterdamsche Sage: Het "Huis met de Hoofden"', in: *Volkskunde* 22 (1911) 31-32.
- Buter, A.: *Volksverhalen uit Overijssel*. Utrecht enz. 1981.
- Buuren, A.M.J. van: *Suster Bertken*. Utrecht 1989.
- Buuren, F. van: 'Sint Cunera van Rhenen, een legende', in: A.B. Mulder-Bakker, M. Carasso-Kok (red.): *Gouden legenden: Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum, 1997, 109-125.
- Buurman, D.J.G. (red.): *Amersoyen: Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen*. Zutphen 1986.
- Caesarius van Heisterbach: *Boek der Mirakelen II*. Ingel. en vertaald door G.J.M. Bartelink. 's-Hertogenbosch 2004.
- Campion-Vincent, V. (red.): *Des fauves dans nos campagnes: Légendes, rumeurs et apparitions*. Parijs 1992a.
- 'Appearances of beasts and mystery-cats in France', in: *Folklore* 103 (1992b) 160-183.
- en J.-B. Renard: *De source sûre: Nouvelles rumeurs d'aujourd'hui*. Parijs 2002.
- Carasso-Kok, M.: 'Het Woud zonder Genade', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107, 1 (1992) 241-263.
- Caspers, C., P.J. Margry: *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamsche Stille Omgang*. Hilversum 2006.
- Christiansen, R.Th.: *The migratory legends: a proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants*. Helsinki 1958.
- Cohen, J.: *Overijsselsche sagen*. Amsterdam 1914.
- *Nederlandsche Sagen en Legendes*. Zutphen 1917.
- *Nederlandsche Sagen en Legendes*. Zutphen 1918.
- *Nederlandsche Sagen en Legendes 2*. Zutphen 1919.
- *Nederlandse volksverhalen*. Zutphen 1952.
- Coigneau, D. (ed.): *Mariken van Nieumeghen*. Hilversum 1996.
- Cornelissen, J.: *Nederlandsche volkschumor op stad en dorp, land en volk* 1-6. Antwerpen 1929-37.
- 'Iets over de folkloré der ambachten 1: De wevers', in: *Eigen Volk* 1 (1929), 12-14.
- Cortooms, T.: 'De Dood van Kyrië', in: *Vertel Eens* 3, 2 (2008) 12.

- Coster, W.: *Baron op klompen: Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): Aan de hefboom tot welvaart*. Groningen 2008.
- Cox, H.L., J. van der Kooi: *Alle beetjes helpen: Nederlandse, Friese en Vlaamse wellerismen: Een compendium*. Groningen, Oldeberkoop 2007.
- Craandijk, J., P.A. Schipperus: *Wandelingen door Nederland met pen en potlood 7*. Haarlem 1884.
- Cumps, L.: *Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving*. Tielt 1970.
- Cuyck, C. van: *Brieven over Texel [... en] Beschrijving van Eenige Oudheden*. 's-Gravenhage 1969. (Oorspr. 1789 en 1780).
- Daan, J.C.: *Wieringer land en leven in de taal*. Amsterdam 1950.
- Daele, R. van, M. Ryssen, H. Heyse: *Het land van Reynaert*. Leuven ²1993.
- Dähnhardt, O.: *Natursagen II: Sagen zum Neuen Testament*. Leipzig 1908.
- Dale, R.: *The Tumour in the Whale: An Hilarious Collection of Apocryphal Anecdotes*. Londen 1978.
- Dalen, J.L.: *Geschiedenis van Dordrecht 2*. Dordrecht 1933.
- Damsteegt, B.C., M.J.M. de Haan, L. Jongen et al.: *Roman van den Ridder metter Mouwen*. Utrecht 1983.
- Daniëls, T.: 'Sagen uit de gemeente Budel', in: *NV 33* (1983) 91-95, 282-286.
- Daras, H.: *Onderzoek naar de sagenmotieven in het hart van de Antwerpse Kempen, I*. Leuven 1964 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- Dat leven van Kunera*. Getranscribeerd, van annotaties en een inleiding voorzien door J. Combrink. Rhenen [1988].
- 'De legende van de Hommelebommelesteen', in: *Urker Volksleven 3*, 14 (1974) 10-12.
- 'De Ommelebommelestien', in: *Urker Volksleven 33*, 1 (2006) 16-19.
- Degryse: 'Oorsprong van het haringkaken in Vlaanderen', in: *Nederlandsche Historiebladen 1*, 2 (1938) 201-219.
- 'Willem Beukel(s) van Hughevliet: Geschiedenis en legende van een Vlaamse vissersheld', in: *De Vlaamse Gids 38* (1954) 403-410.
- 'Schonense en Vlaamse kaakharing in de 14de eeuw', in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden 12* (1957) 100-107.
- Deinse, J.J. van: *Uit het land van katoen en heide: Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente*. Enschede ³1953.
- Dekker, T.: 'Heksen en tovenaars in twintigste-eeuwse sagen', in: *Gijswijt-Hofstra/Frijhoff 1987*, 242-255.
- Delahaye, A.: 'Het Turfschip van Breda toegelicht uit plaatselijke archieven', in: *Jaarboek [...]'De Oranjeboom'* 11 (1958) 85-95.
- Delfgaauw, R.: 'Uit je dak in het graan: De sensatie van het graancirkels maken', in: *Skepter 12*, 4 (1999) 12-14.
- Der Hl. Liudger: Gedenkjahr 809-1984: Eine Bilddokumentation*. Billerbeck 1984.
- Die cronymycke van Hollant, Zeelant ende Vrieslandt*. Dordrecht 1591.
- Diepstraten, H. vanden: *De Efteling: Kroniek van een sprookje*. Kaatsheuvel ²2002.
- Dieren (Volksverhalen uit kleurrijk Nederland)*. Rotterdam 1990.
- Dijkmeester-de Brauw, L.A., F.Th. Dijkmeester. Slot Haamstede. Zutphen 1989.
- Dijk, M. van, A. Doornboch, H. Kuijer et al.: *Onder de groene linde: Verhalende liederen uit de mondelinge overlevering 1*. Amsterdam 1987.
- Dijkman, A., L. Gieling (red.): *Kooi-met-geen-poema-er-in: Verschijnen en verdwijnen*. Apeldoorn 2008.
- Dingeldein, W.H.: *Singraven: Beelden uit verleden en heden van een Twentsche Havezate*. Enschede 1969.
- Dinnessen, M.H.: *Volksverhalen uit Gendt*. Amsterdam 1993.
- Dirven, H.: 'De gebouwen op het grondgebied van de vroegere Heerlijkheid Gageldonk-Hambroek van 1800 tot heden', in: *Hage: Geschiedenis van Princenhage en Prinsenbeek 8*, 1 (1978) 3-76.
- *Van Ginneken tot Nieuw-Ginneken*. Den Haag 1980.
- Doelman, E.: '1 april', in: *Respons: Mededelingen van het Meertens Instituut 4* (2000) 18-26.
- Döhmman, K.: *Singraven: De geschiedenis van een Twentsche Havezate 1-4*. Brussel 1934.
- Dooregeest, E.A. van: *Een kort verhaal van eenige merkwaardige geschiedenissen in Holland*. Amsterdam 1744.
- Doreen, T.: *Het Kasteel van Valkenburg, zijne beknopte Geschiedenis, Legenden en Sagen*. Gulpen [1912].
- Draak, A.M.E.: 'Het "Wout sonder genade"', in: *De Nieuwe Taalgids 30* (1936) 125-129.
- Draken en andere vreemde wezens (Volksverhalen uit kleurrijk Nederland)*. Rotterdam 1991.
- Drenthe in vluchtige en losse omtrekken geschetst, door drie Podagrissen 1-2*. Koevorden 1843-47.
- Driel, L. van, A. Steketeer: *Zeeuwse plaatsnamen: Van Aardenburg tot Zonnemaire*. Vlissingen 1995.
- Drijver, F.W.: *Historie en legende: Vervolg op 'Mozaïek'*. Groningen 1912.
- *Schetsen en beelden*. Groningen 1925.
- Duinkerken, A. van: 'Het Turfschip van Breda als poëtisch motief', in: *Jaarboek [...]'De Oranjeboom'* 10 (1957) 12-52.
- Dupont-Bouchat, M.-S., W.Frijhoff, R. Muchembled: *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas xvie-xviii siècle*. Parijs 1978.

- Duysse, F. van: *Het oude Nederlandsche lied 1. 's-Gravenhage enz.* 1903.
- Dykstra, W.: [W. Dykstra], 'Greate Pier', in: *De Fríske Húsfriem* 2 (1852), 138-143.
- 'Japik Engberts', in: D. Hansma, W. Dykstra: *Sechjes en teltsjes út it dageliks libben.* Dokkum 1868, 44-49.
- *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later.* 2 delen. Leeuwarden 1895-1896.
- Eerzamen, F. den: *Het eiland Goeree: Geschiedenis, volksleven, taal.* Meppel 1966.
- Effelterre, K. van: *Terugkerende doden in de Vlaamse mondelinge overlevering: Vergelijkende motievenstudie en cultuurhistorische duiding 1-2.* Leuven 2006. (Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Leuven).
- Eijk, N.W.A. van: 'Het varken en de strooppot: Twee Texelse legenden', in: *De Speelwagen* 6 (1951) 41-43.
- Eiynck, A. et al. (red.): *Werken over de grens: 350 jaar geld verdienen in het buitenland.* Assen enz. 1993.
- Elderink, C.: *Oet et Laand van Aleer: Twënter Vertelsels.* Enschede ²1924.
- *Twënter Laand en Leu en Lèven.* Enschede 1937.
- 'Twentsche verhalen over witte wieven', in: *Volkskunde* 42 (1938) 33-37.
- Elerie, H., M. Gerding, H. Klompmaker: *Hunsow, Drents Utopia.* Meppel 1997.
- Elias, B.G.J.: 'De Amersfoortse Kei', in: *Tussen Vecht en Eem* 11, 3 (1981) 211-216.
- Elias, M.: *Rechterraadsels, of De twee gezichten van de zondebok.* Maastricht 1998.
- Ellis, B.: *Raising the Devil: Satanism, New Religions, and the Media.* Lexington 2000.
- *Aliens Ghosts and Cults: Legends We Live.* Jackson 2001.
- Elpers, S.: *Hollands er dan kaas: De geschiedenis van Frau Antje.* Amsterdam 2009.
- Elsen, A. van den: *350 Jaar wel en wee van de Udense Kruissheren-gemeenschap.* [Uden] 1988.
- El-Shamy, H.: *Tales Arab Women Tell and the Behavioral Patterns they Portray.* Bloomington 1999.
- Emonds, E.M.T.: *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen.* Leiden 1922.
- Engels, G.: *Det dank'tich d'n duvel: Volksverhalen tussen Peel en Maas.* Maasbree 1977.
- Ensel, R.: 'Held voor één dag: De 1 april-viering in Brielle', in: J. Boissevain (red.): *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* Amsterdam 1991, 27-40.
- 'Baudrillard in Brielle: Over de historische cultuur van de tachtigjarige oorlog', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121 (2008) 40-55.
- Evers, G.A.: *Utrechtsche overleveringen uit de Middeleeuwen.* Utrecht 1941.
- Eysselsteijn, B. van: 'Over Anne de Vries', in: *Drentse schrieversalmanak* 1956, 54-64.
- Fasol, R.: *De Peelkabouters van Horst.* Horst 1998.
- Franke, S.: *Sagen en legenden rond De Zuiderzee.* Zutphen 1932.
- *Legenden langs de Noordzee.* Zutphen 1934.
- Frazer, J.G.: *The Magic Art and the Evolution of Kings*, Vol. 1 (The Golden Bough 1). Londen 1966.
- Friso, W., J. van der Kooi: *Trijntje Soldaats en de Torenstraat.* Bedum 2001.
- Gaasbeek, F., M. Kooiman, B. Olde Meierink: *Wijk bij Duurstede: Geschiedenis en architectuur.* Zeist 1991.
- Gaillard, J.: *De snaaksche Clement Marot op zyn praatstoel.* Keulen [ca. 1750].
- Gallée, J.H.: 'Verhalen over volksgeloof, enz.', in: *DMB* 1 (1902) 8-9, 38.
- Ganzeboom, H.: *Spirituele plekken in Nederland.* Middelie 2005.
- Gazenbeek, J.: *Fluisteringen van het verleden.* Putten 1940.
- *Vertellingen van de Veluwe.* Wageningen 1971.
- *Sagen en Legendes van de Veluwe* 3. Barneveld 1994.
- *Sagen en Legendes van de Veluwe* 1. Barneveld ⁴1995.
- Geerlings, F.G.J.: *Het draaksteken: Van de Georgius-legende tot het unieke openluchtspel te Beesel.* Maasbree 1981.
- 'Draaksteken te Beesel: Een analyse van de opvoering van 1995', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 15 (1995) 74-94.
- 'Sint Joris is niet meer Sint Joris', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 22 (2002) 53-61.
- 'Het drakedorp Heel en de parallel met Beesel', in: *De zeumer* 22, 3 (2004) 16-26.
- 'Enkele geschiedkundige facetten van de Beeselse schutterij', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 24 (2004), 72-91.
- Geerse, J.: 'Feesten in Amersfoort over koningen, kroonjaren en keifeesten', in: *Flehte* 23, 3/4 (1993), 26-33.
- Gelder, B. van: 'Eerherstel voor commandant Joseph Ledel: West-Zeeuws-Vlaanderen ten tijde van de Tien-daagse Veldtocht in augustus 1831', in: *Zeeland* 16, 4 (2007) 78-87.
- Gelderblom, A.J.: *'k Wil rijmen wat ik bouw: Twee eeuwen topografische poëzie.* Amsterdam 1994.
- Geldof, W.: *Het Zeeuwse volksraadsel.* Middelburg 1950.
- *Volksverhalen uit Zeeland en de Zuidhollandse Eilanden.* Utrecht enz. 1979.
- Geldorp, F. van: 'De zeemeermin van Edam: Haar legende en werkelijkheid', in: *Uit het Peperhuis* 1969, 3, 83-102.

- Geraedts, G.: 'Draaksteken te Beesel: Hoe het was en wat er overbleef', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 8 (1988) 17-47.
- 'Ook in Swalmen werd de draak gestoken', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 10 (1990) 33-43.
- Gerding, H. [J.L.F.], R. Wezelman, D. Bierman: 'Poltergeist in Druten onderzocht', in: *Parapsychologische Nieuwsbrief* 8, 4 (1995) 1-4.
- 'De Drutense Poltergeist', in: *Tijdschrift voor parapsychologie* 64, 3-4 (1996) 2-23.
- 'The Druten disturbances: Exploratory RSPK research', in: *European Journal of Parapsychology* 17 (2002) 3-15.
- Gerndt, H.: *Fliegender Holländer und Klabaubermann*. Göttingen 1971.
- Geschiedenis van de Maasdorpen Overasselt, Nederasselt, Balgoij - Keent*. Overasselt 1978.
- Gevers, A.J., A.J. Mensema, J. Mooijweer: *De havezaten in het land van Vollenhove en hun bewoners*. Alphen aan den Rijn 2004.
- Gevers, A.J., J. Mooijweer: *Huis Singraven*. Zwolle 1992.
- Giesen-Geurts, B., R. Mimpfen, A. Vernooij: *Ijsselstein: Geschiedenis en architectuur*. Zeist 1989.
- Gijswijt-Hofstra, M.: 'Toverij in Zeeland, een status questionis', in: *VB* 12 (1987) 107-151.
- en W. Frijhoff (red.): *Nederland betoverd: Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987.
- Ginkel, J. van, G. Dijk: *Knapzakroute Elp*. Assen 1996.
- Glaudemans, C.: 'De grap van 1 april, Alva's bril en Brielle', in: *Brielse Mare* 4, 1 (1994) 6-19.
- Goeverneur, J.J.A.: *Gedichten en rijmen*. Groningen 1836.
- Gouw, J. ter: *De volksvermaken*. Haarlem 1871.
- 'Sporen van bijgeloof', in: *Onze Volkstaal* 2 (1885) 148.
- Graaf, A. de: *25 jaar Sprookjeswonderland Enkhuizen: 'Van kruikje tot kasteel'*. Enkhuizen 1998.
- Graaf, H.J. de: 'De Leidsche Hutspot', in: *Leidsch Jaarboekje* 1927/28, 65-75.
- Graft, C.C. van de: 'De kattenbeker te Vlaardingen', in: *Volkskunde* 17 (1905) 132-135.
- *Een boecxken gemaket ende bescreven van suster Bertken die LVII iaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in die buerkercke*. Zwolle 1955.
- Gras, H.; P.Th.F.M. Boekholt; J. Bos et al. (red.): *Geschiedenis van Assen*. Assen 2000.
- Grijp, L. (hoofdred.): *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam 2001.
- en I. van Beersum (ed.): *Onder de groene linde*. Amsterdam enz. 2008.
- Grimm, J. en W.: *Deutsche Sagen* 1-2. ed. H.-J. Uther. München 1993.
- *Kinder- und Hausmärchen* 1-3. ed. H.-J. Uther. München 1996.
- Groenendijk, H.A., H.T. Waterbolk: *De Geschiedenis van Westerwolde 7: Urnen en essen*. Groningen 1998.
- Groenhuis, G.: 'Caesarius von Heisterbach en het wonder van Diever', in: *Ons Waardeel* 10 1990, 236-240.
- Groot, F.: 'De strijd rond Alva's bril. Papen en Geuzen bij de herdenking van de inname van Den Briel 1572-1872'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 161-181.
- Groot, P. de, B. Stienstra (red.): *Mijn Elfstedentocht: Ware verhalen van en over gewone ridders*. Leeuwarden 2008.
- Groot Zwaaftink, G., G. Schreuder: *De legende van de Witte Wieven*. Doetinchem 1994.
- Groustra, G.R.: *Fan poepekrús oan't klavesimbel*. Leeuwarden 1984.
- Guilhelmi, J.G.: *Den Roomschen Pelgrim*. Roermond 1699, 3-7, 907-909.
- Guldemond, A.: *Sagen en legendes van Salland*. Raalte 1998.
- Haalebos, J.K.: 'Een kerk en een put', in: C. Streefkerk et al. (red.): *Heiloo voor en na Willibrord: Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Heiloo 1995, 39-52.
- Haan, T.W.R. de: *Straatmadelieven*. Utrecht 1957.
- 'Waar Spaarne en Liê tezamen vloeit...' *Het een-en-ander over geschiedenis en volksleven van Spaarndam en naaste omgeving*. Haarlem 1957/58.
- 'Een drietal volkssprookjes uit Overijssel', in: *NV* 10, 1 (1959) 30-37.
- 'Een drietal sprookjes-anekdoten', in: *NV* 10, 3 (1960) 171-172.
- 'Ellert en Brammert, Drents volksverhaal', in: *NV* 12, 4 (1962) 282-311.
- 'Sagepoezie van B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis', in: *NV* 13 (1963) 342-377.
- *Nederlandse volkssprookjes*. Utrecht enz. 1966.
- *Drie baarsjes en een ham: Over geschiedenis en volksleven van Spaarndam en zijn naaste omgeving*. Den Haag 1967.
- *Onze beste volksverhalen*. Amsterdam enz. 1973.
- *Nederlandse volksverhalen, herkomst en geschiedenis*. Den Haag 1976.
- 'Volksverhalen op Schouwen-Duiveland?' in: *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 1977a, 26-35.
- *Nederlandse volkssprookjes*. Tweede dr. Utrecht enz. ²1977b.
- *Volksverhalen uit Groningen*. Utrecht enz. 1979.
- *Smeulend Vuur: Groninger Volksverhalen*. Den Haag 1974.
- Haar, H. ter: 'Oet de ôle deuze', in: *DMB* 8 (1908) 25-30.
- Haas, N. de: 'Draaksteken te Bieslo aen die Maesse', in: *Hamer* 2, 11 (1941-42) 8-9.

- Haddingh, H., B. Veenstra: *Drents woordenboek*. Schiedam 1979.
- Hain, M.: 'Arme Seelen und helfende Tote', in: *Rheinisch-westfälisches Jahrbuch für Volkskunde* 1958, 54-64.
- Halbertsma, Bruorren: *Rimen en teltjes*. Leeuwarden 1993.
- Halbertsma, H.: 'Friesische Königssagen', in: *Philologia Frisica Anno 1969*. Groningen 1970, 76-90.
- *Friesland's oudheid: Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht 2000.
- Halbertsma, J.H.: 'De witte wiven', in: *Overijsselsche almanak* 2 (1837) 217-252.
- Hamel, A.G. van: *Een jaarkring in legenden*. Utrecht 1948.
- Hanewinkel, S.: *Reize door de majorij van 's-Hertogenbosch*, in den jaare 1798, (in brieven) door enen Meiëjēnaar 1-2 Amsterdam 1799-1801.
- Hans Hannekemaaiers kluchtige lotgevallen. Groningen 1978.
- Hansen, W.: *Ariadne's Thread: A Guide to International Tales Found in Classical Literature*. Ithaca enz. 2002.
- Hart, S.: 'Lambert Melisz: De huisman van Westzaan?', in: *West-Friesland oud en nieuw* 24 (1957) 54-59.
- Hartland, E.S.: *The Science of Fairy Tales: An Inquiry into Fairy Mythology*. Londen 1891.
- Hasselt, J.F.B. van: *De Amersfoortsche kei*. Amersfoort, [1941].
- Haver, R. van, M. Mens: *Resultaten sprookjesenquête*. Uitgevoerd door het DOC Volksverhaal en Efteling Markt-onderzoek. Kaatsheuvel 2008.
- Haverkamp, O.: ... en Nederland lacht 10: Utrecht. Doesburg 1946.
- Haye, R. de la (red.): *Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus*. Maastricht 2006.
- Hazelzet, K.: *Heethoofden, misbaksels en halve garen: De bakker van Eeklo en de burgermoraal*. Zwolle 1988.
- Heemskerk, J. van: *Batavische Arcadia*. Amsterdam 1729.
- Heerde, H. van: *Onder de cloekenslach van Nunspeet*. Alphen aan den Rijn 1974.
- Heessel, J.B. van: *Tweeduizend jaar Uden. 's-Hertogenbosch* [z.j.].
- Heesters, W.: 'Bezwingingen en poeders van sympathie', in: *Brabants Heem* 27 (1975) 113-121.
- Heide, D. van der: *Groot schimpnamenboek van Nederland*. Bedum 1998.
- *Schimpnamen van Groningen*. Bedum 2003a.
- *Schimpnamen van Overijssel*. Bedum 2003b.
- *Schimpnamen van Noord-Brabant*. Bedum 2005a.
- *Schimpnamen van Zuid-Holland*. Bedum 2005b.
- *Schimpnamen van Utrecht*. Bedum 2007.
- Heilfurt, G., I.-M. Greverus, *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas*. Band 1 – Quellen. Marburg 1967.
- Heiningen, H. van: *Het Gelderse riviereengebied*. Haren 1971.
- Helderman, J.: 'Nog iets over den Hunnenborg in Volthe', in: *Overijsselsche Almanak* 3 (1838) 218-227.
- Heldring, O.G.: *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden, enz.* 1-2. Amsterdam 1838-39.
- en R.H. Graadt Jonckers: *De Veluwe: eene wandeling*. Arnhem 1841.
- Henßen, G.: *Überlieferung und Persönlichkeit: Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*. Münster 1951.
- Hermans, P.J.G.A.: 'Ook elders werd de Rog gestoken', in: *Weert in woord en beeld: Jaarboek voor Weert* 1988, 34-48.
- Het Grappige boek: Magazijn van Anecdoten, aardigheden, kwinkslagen, enz.* Tiel 1855.
- Heupers, E.: 'De vuurman van Soest', in: *NV* 10 (1960) 267-268.
- *Soest in grootvaders tijd*. Den Haag 1975.
- *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe* 1-3. Amsterdam 1979-84.
- Heupers-Nuij, M.: 'Bij het werk van Engelbert Heupers (1906-1978)', in: *Volkscultuur* 5, 3 (1988) 52-62.
- Hildewaren Beke: *Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen*. Hilvarenbeek 1981.
- Hoeve, S. ten: *Kerk en toren te Nijland*. Nijland 1975.
- Hofman-Allema, A.C.: 'Een roofmoord te Zevenhoven in 1715', in: *De Baardman* 8 (1987) 12-20.
- Honig, G.J.: 'Lambert Melisz. van Westzaan en zijn nageslacht te Hoorn', in: *De Zaende* 3 (1948) 324-334, 367-377.
- Honig Jsz. Jr., J.: *Trydeman en zijn wijf: Eene Westfriesche novelle*. Amsterdam 1852.
- 'Kennemer en Westfriesche legenden', in: *De Oude Tijd* 1 (1869) 154-155.
- Hopma Zijlema, R.G.: *Klooster Wijtwerd Usquert*. [S.l. 2006]
- Hopman, H.: *Ootjes jonge jaren: Vertellingen uit Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk over de jaren 1910 tot 1960* 2. Bunschoten 2007.
- Horsman, P.J.: 'Graven en ambachtsheren: Een legende', in: *Hendrik Ido Ambacht 1332-1982*. Hendrik Ido Ambacht 1982.
- Hout, A.H.P.J. van den, P.J. Margry, R. Schillemans (red.): *Het Mirakel: 650 jaar Mirakel van Amsterdam, 1345-1995*. Aerdenhout 1995.
- Hove, J. ten: *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle etc. 2005.
- Hovinga, R.: *Nienoord: historie van een Groninger borg*. Groningen 1997.
- Hovy, J.: 'De Amersfoortse Kei in 1672', in: *Flehte* 5, 2 (1972) 27.
- Hugenholtz, F.W.N.: *Ridderkrijg en burgervrede*. Haarlem 1978.

- Huizenga-Onnekes, E.J.: *Het boek van Trijntje Soldaats*. Groningen 1928.
- *Het boek van Minne Koning*. Groningen enz. 1930.
- *Groninger volksverhalen*. Bewerkt door K. ter Laan. Groningen enz. 1930.
- *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland*. Winschoten 1970.
- Huizing, B.: *Van tufsteen tot spitsboog: De geschiedenis in woord en beeld van de Petrus- en Pauluskerk te Loppersum*. Ten Boer 2005.
- Huizing, L.: 'Toverij en hekserij in Drenthe, van vroeger tot vandaag', in: *Drenthe* 1991, 13-15.
- Hulspas, M.: 'Tranen die bedrogen: Het Mariawonder te Brunssum', in: *Skepter* 8, 3 (1995) 15-16.
- Hulst, R.S.: *Garderen: Grafheuvels op de Bergsham*. Bussum 1971.
- Huysmans, D.: *Leven en deughden van de weerdighe Agnes van Heilsbagh, gheestelijke dochter onder de bestieringhe der Societeyt Iesu*. Antwerpen 1691.
- I[mminck], G.B.J.: 'Bijgeloof te Rijssen', in: *DMB* 2 (1903), 7-12.
- Jaarsma, Dam (A.A.): *Ut it gea fan Sterke Hearke: In kar út it fersprate wurk*. Uitg. door P.H. Breuker, J. van der Kooi en J.J. Spahr van der Hoek. Leeuwarden 1987.
- Janissen, L.: *De stem uit het vuur: Volksverhalen uit het land van Weert*. Maasbree 1979.
- Jansen, A.: 't Ginneken: Fragmenten uit de geschiedenis. Breda 1989.
- Jansen, D.: *Heuvel hervonden: Over leven en werk van meester H.W. Heuvel (1864-1926)*. Doetinchem 2009.
- Jansen, M.: 'Holland vanaf de schaats: Een Amerikaans kinderboek uit de vorige eeuw over Holland', in: *Volkscultuur* 9, 3 (1992) 28-52.
- Janssen, B.: *Het dansmeisje en de lindepater: Sagen en legenden uit Kempen, Meierij en Peel*. Maasbree 1978.
- *De koning en de boer: Volkshumor uit Kempen, Meierij en Peel*. Maasbree 1979.
- *De bende van Steensel* [z.j.] (manuscript in collectie Mandos, Brabants Historisch Informatiecentrum).
- Janssen, G.B.: 'Lochem in het defensief', in: *Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983: Een beschrijving van 750 jaar*. Lochem 1983.
- Janssen, H.L., H. Nieuwenhuis: *Kasteel de Haar*. Zutphen 1986.
- Janssen, H.Q.: 'Volksbijgeloof', in: *De Oude Tijd* 1 (1869) 294-296.
- Janssen, L., K. Loeff (red.): *Getuigenis op straat: De Larense Sint Janstraditie*. [Wormer] 2005.
- Janssens, J., R. van Daele: *Reinaerts streken: Van 2000 voor tot 2000 na Christus*. Leuven 2001.
- Janssens, J.D.: 'De Arturistiek: Een "wout sonder genade"', in: *Spiegel der Letteren* 21 (1979) 296-318 en 22 (1980) 47-67.
- Jeroense, J.: *Koddige en ernstige opschriften*. Amsterdam 1682.
- *Koddige en Ernstige Opschriften*. Amsterdam 1830.
- Jong, E. de, P. Klaasse: *Sagen en legenden van de Lage Landen*. Bussum 1980.
- Jong, E. de, H. Sleutelaar: *Sprookjes van de Lage Landen*. Amsterdam 1972.
- Jong, W. de: 'De heersers van de heide', in: *De Ovend* 33, 4 (2005) 14.
- Jongen, L.: 'Uit het oog, uit het hart? Over twee heilige maagden: Lutgard en Liedewij', in: A.B. Mulder-Bakker, M. Carasso-Kok (red.): *Gouden legenden: Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum, 1997, 127-137.
- *Heilig in de Lage Landen*. Herschreven levens. Leuven 2005.
- *Het leven van de heilige bisschop Sint Ludger*. Hilversum 2009.
- en C. Schotel: *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam*. Hilversum 1994.
- Jongeneer, T., E. Moens: 'Een niet eerder ontdekte brief van Van Swieten en het Loenense kolfslaan', in: *Volkscultuur* 1, 2 (1984) 13-20.
- Jonkman, J., L. Jongen: 'Waaraan leed Liedewij in godsnaam? Enige opmerkingen over het ziekbed van de maagd van Schiedam (1380-1433)', in: *Ons geestelijk erf* 79 (2008) 189-205.
- Joos, A.: *Vertelsels van het Vlaamsche Volk*. Brussel 1930.
- Joustra, A. et al.: *Het fenomeen Fortuyn*. Amsterdam 2002.
- Juk, T.: *Warffum en Breede*. Warffum 2006.
- Kalff jr., G.: *De sage van den vliegende Hollander*. Zutphen 1923.
- Kalma, J.J.: *Grote Pier van Kimsward*. Leeuwarden 1970.
- Kamper uien berijmd door een Kampenaar, naar den derden druk van 1852. Kampen 1959.
- Kampman, J.: 'Heksen in Westerwolde', in: *Gronings Historisch Jaarboek*. Groningen 1998.
- Kanter, J. de: *Chronyk van Zierikzee*. Zierikzee 1795, 9, 16-17.
- Kappelhof, T.: 'Verslag opgravingen Gageldonk 1973', in: *Hage: Geschiedenis van Princenhage en Prinsenbeek* 4, 1 (1974) 14-25.
- Keikes, W.H.: 'Sint Maarten': *De kerkburch van Bolsward*. Bolsward 1959.
- Kemp, A.: *Leven der doorluchtige heeren van Arkel enz*. Gorinchem 1656.

- Kemp, P.: *Limburgsch sagenboek*. Maastricht 1925a.
– *Limburgsch sagenboek*. Lutterade 1925b.
- Kemenade, K. van: *Tussen torentjeshoeve en Prins Hendrikslaan, onder de toren 3*. Hilvarenbeek 1990.
- Kerckamp, H.: *Historie van Velp en Rozendaal*. Velp 1938.
– *Kasteel Biljoen en daar rondom: Broekerhave-Biljoen Over- en Nderhagen en Beekhuizen te Velp (Gld)*. Rheden enz. 1964.
- Keser, M.: *Het meesterteken: Het verhaal van de erwtenman*. 's-Hertogenbosch 1998.
- Klaniczay, G.: *The Uses of Supernatural Power*. Cambridge 1990.
- Kleijntjens, J., H.H. Knippenberg: *Limburgsche Sagen*. Leiden [1923].
– *Geldersche Sagen*. Wassenaar [1930].
- Kleuver, A.P. de: *De Betuwe. Land van boomgaarden, intieme dorpijs en oude verhalen*. Wageningen 1977.
- Klijnsma, S.F.: *Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl*. Meppel 1853.
- Klok, J. Jzn.: *Brielsche straatnamen*. Alphen aan den Rijn 1980.
- Klok, R.H.J.: *Archeologisch reisboek voor Nederland*. Haarlem ²1977.
- Knippenberg, W.H.T.: 'Ziekte en magie. Koortsbomen en spijkeroffers', in: *Brabants Heem* 45 (1993) 129-137.
- Knop, G.: *Brandarisflitsen*. Leiden 1948.
- Koenen, M.: *Egmond-verhalen*. Rotterdam [1937].
- Köhler-Zülch, I.: 'Die Geschichte der Kreuznägel', in: M. Chesnutt (red.): *Telling Reality: Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. Copenhagen enz. 1993, 219-234.
- Kok, J.H.: *De 'Kamper-uien'... import: Benevens een overzicht der geschiedenis van Kampen's bloei en verval in vroeger eeuwen*. Kampen 1936.
- Koldijk, S.: 'Yn 'e Boalsserter tsjerke', in: *Sljucht en Rjucht* 26 (1922), 79-80, 90-93.
- Köller, A.J.: *Haastrecht: Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haestregt' tot het begin van de 19e eeuw*. Dordrecht 1974.
- Koman, R.A.: *Bèh...! Groot Dordts volksverhalenboek: Een speurtocht naar volksverhalen, bijnamen, volksgeloof, mondelinge overlevering en vertelcultuur in Dordrecht*. Bedum 2005.
- *Dalfser Muggen: Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente: Mondelinge overlevering, volksgeloof en vertelcultuur in Dalfsen, Hoonhorst, Lemelerveld, Nieuwleusen, Oudleusen e.o.* Bedum 2006.
- *Wonderbaarlijk Dordrecht: Middeleeuwse mirakelen en wonderverhalen van nu*. Alblasserdam enz. 2007a.
- 'Wonderwereld Ter Apel: Van volksgeneeskunde tot kunstsagen', in: *Vertel eens* 2, 2 (2007b) 35.
- 'Lachen met Bartje Poep in Brabant', in: *Vertel Eens...* 2, 3 (2007c) 36-39.
- *Ellert en Brammert: Een reuzenclaim van een 'Drents' roversverhaal*. Bedum 2008a.
- 'Op Sagensafari in de Achterhoek', in: *Vertel Eens...* 3 (2008b) 42-43.
- 'Bartje in Assen, een modern volksverhaal', in: *Vertel Eens...* 4, 1 (2009a), 25.
- 'Heilige kiezen: Gouden tanden en goudstof in protestants-christelijke charismatische kringen', in: *Vertel Eens...* 4, 1 (2009b), 29-30.
- 'Oude en moderne verhalen in Toverland Sevenum', in: *Vertel Eens...* 4, 2 (2009c) 24-25.
- 'Bartje Poep-humor in Werkendam en Nieuwendijk', in: *Effe Lüstere: Mededelingenblad van de Historische Vereniging Werkendam en de Werken c.a.* 16, 43 (2007d) 37-42.
- 'Het Vliegende Hollander Festival: Een toeristische volksverhaal-claim van een Zeeuwse stad', in: *Traditie* 13, 1 (2007e) 34-37.
- 'De bok der zonde: Satanisch ritueel misbruik in de orthodox-protestantse vertelcultuur', in: *Volkskunde* 111 (2010), 41-56.
- Koning, M. de, J. Biemans, F. Verschuren et al.: *D'r waar 's: Sprookjes uit d'n Efteling, in 't Brabants... dur Brabantse vertellers... 's-Hertogenbosch* 2002.
- Kooi, J. van der: 'Nijmakke âld: âlde folksforhalen yn in nij jasje', in: *HJR* 6, 4 (1977) 1-40.
- 'Ta Japik Ingberts', in: *Us Wurk* 27 (1978), 29-50.
- 'Almanakteltsjes en folksforhalen', in: *It Beaken* 41 (1979a), 70-114.
- *Volksverhalen uit Friesland*. Utrecht enz. 1979b.
- 'Vive l'empereur', twa anekdoaten út 'e Frânske tiid', in: *Coulonnade: Twa-en-tweintich Fariaasjes, oanbean oan mr. dr. K. de Vries*. Leeuwarden 1980, 67-72.
- 'Aoreg kan 't mannegien vertellen': Iets over een Drentse sचेper en zijn repertoire', in: *DMB* 33 (1981) 33-53.
- 'Schinderhannes en de Achtkante Boer 1-2', in: *Drie-maandelijkse Bladen* 33 (1981) 81-99, 34 (1982) 43-58.
- 'Schinderhannes in Limburg: Aanvullingen', in: *DMB* 34 (1982a) 4-5.
- 'Woordenboek en volkskunde; heksengeloof in Drente', in: G.H. Kocks: *Tien jaar Drents Woordenboek*. Groningen 1982b, 41-68.
- *Volksverhalen in Friesland. Lector en mondelinge overlevering. Een typencatalogus*. Groningen 1984a.
- 'Fan Aristoteles nei Adam Hurdrider', in: N.R. Arhammar et al. (red.): *Miscellanea frisia: a new collection of Frisian studies*. Assen 1984b, 467-483.
- 'Literatur als Volkskunde: Historische Erzählforschung, Volkskalender und Mundart', in: *Rheinisch-Westfälisches*

- Jahrbuch für Volkskunde 26 (1985/86) 141-175.
- 'De duivel en de dienstmeid', in: DMB 39 (1987) 1-25.
  - 'Het geval Huttenklaas', in: De Provinciaal 2, 3 (1989), 11-14.
  - 'Wigle van Aijtta van Zwichem en de Romeinsche Bedelaar', in: Us Wurk 40 (1990), 21-41.
  - 'Volksverhalen: Kennis- en waardenoverdracht', in: De Zwerfsteen 6 (1992) 86-96.
  - 't Schip van Ternuten: Een "zeemannsprookje"', in: DMB 45 (1993) 101-122.
  - Friesische Sagen. München 1994.
  - 'Lue hebben 't mie verteld: Harm Tiesing en zijn betekenis voor de volkskunde', in: DMB 49 (1997a), 9-42.
  - Untank is it lean fan 'e wrâld: In âlde fabel jout better leksum as twa oeren preekjen. Fryske folksferhalen op rym. Groningen 1997b.
  - Der Ring im Fischbauch: Sagen aus Nordfriesland. Leer 1998.
  - 'Koning Aesbold en Taitje van Leer. Verhalen over de grens', in: VB 25 (1999), 272-291.
  - De nachtmerje fan Rawier: Fryske sêgen oer it boppenatuerlike. Leeuwarden 2000.
  - 'Bevor der Hahn kräht: Das üleboerd: Märchenmotief und friesisch-eigenes Symbol', in: Festschrift zum 90. Geburtstag von Walter Kahn = Märchenspiegel 12, 3 (2001) 142-146.
  - 'De mislukte moord, of: Lubbe leeft nog', in: DMB 54 (2002) 87-102.
  - Van Janmaanje en Keudeldoemke: Groninger sprookjesboek. Groningen 2003.
  - en B.A. Gezelle Meerburg: Friesische Märchen. München 1990.
  - en T. Schuster: Märchen und Schwänke aus Ostfriesland. Leer 1993.
  - Der Großherzog und die Marktfrau: Märchen und Schwänke aus dem Oldenburger Land. Leer 1994.
  - Die Frau, die verlorenging: Sagen aus Ostfriesland. Leer 2003.
  - Kooijman, H.: Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant. Amsterdam 1988.
  - Dorpsleven. Gouda 1989.
  - Kooyman, H.: 'Sagen uit de Waarden', in: NV 16 (1966) 39-48.
  - Koolemans Beijnen, G.J.W.: 'Levensbericht van Johannes Apollonius Ort', in: Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1907-1908. Leiden 1908, 114-135.
  - Koolhaas, M.: 'Bartlehiem: De Elfstedentocht als icoon van de Nederlandse schaatscultuur', in: W. van den Doel (red.): Plaatsen van herinnering: Nederland in de twintigste eeuw. Amsterdam 2005, 308-321.
  - en J. van de Vooren: De mannen van '63: Verhalen van de zwaarste Elfstedentocht aller tijden. Franeker 2003.
  - Koopmans, J., P. Verhuyck: Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw: Jan Zoet: Het Leven en bedrijf van Clément Marot. Amsterdam 1991.
  - Koorn, F.W.J.: Ach Lieve Tijd: 750 jaar Haarlem en de Haarlemmers. [Haarlem enz.] 1984.
  - Koppenol, J.: Het Leids ontzet: 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten. Amsterdam 2002.
  - Korpel, A.: Geschiedenis Park & Huis te Kinderdijk. Alblasterdam 1997.
  - Korteling, H.: Un moespot ampat; 1958-1980. Deventer 1980.
  - Kossmann, M.: 'Sprookjes uit Oost-Marokko in een Europees perspectief', in: T. Dekker, T. Meder: Van mondeling verhaal tot themapark: De waardering en receptie van sprookjes. Amsterdam 1998, 332-344.
  - Kraak, J.: 'Zuidlaarders in de Franse Tijd, deel 1: Soupe de poule en andere overleveringen uit de Franse Tijd, in historische verband', in: De 7 Brinken, juni 2004, 10-19.
  - Krap, F.W.: Emmeken: Ik ben 'sduuels amie. Nijmegen 1983.
  - Krol, J.A.: 'Herinneringen aan Dijksterhuis', in: Groningse Volksalmanak 1953, 87-102.
  - Kronenburg, W.A.F.: Neerlands Heiligen in vroeger eeuwen 1-4. Amsterdam 1899.
  - Maria's heerlijkheid in Nederland. Amsterdam 1904-1914.
  - Kronyk van Egmond of Jaarboeken der vorstelyke abten van Egmond: In 't Latyn beschreven door Broeder Jan van Leyden. Alkmaar 1732.
  - Krosenbrink, [J.G.] H.: De oele rôp: Achterhookse volksverhalen. Aalten 1968.
  - Volksverhalen uit Gelderland. Utrecht enz. 1979.
  - Kühne-van Diggelen, W.: Jan Albert Sichterman, voc-dienaar en 'koning' van Groningen. Groningen 1995.
  - Kuile Sr, G.J.: 'Het mirakel van Hellendoorn', in: Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging ter Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 2, 33 (1941) 128-132.
  - Kuiper, G.: 'Meyster, Everard', in: G.J. van Bork, P.J. Verkruijsse (red.): De Nederlandse en Vlaamse auteurs. Weesp 1985, 388.
  - Kuipers, G.: Oosterhesselen Toen en Nu. Oosterhesselen 1986.
  - Verhalen rondom Sleen. Sleen [z.j.].
  - Kuipers, J.J.B.: 'Is de Vliegende Hollander een vliegende Zeeuw?', in: J. Kuipers: Dwaallichten in de Delta. Goes 1988, 73-76.
  - en R-J. Swiers: Het verhaal van Zeeland. Hilversum 2005.
  - Kuypers, J.: Lieve Vrouwkes van Brabant of Eenen krans van Maria-legenden. Maastricht enz. 1938.

- Kunst, H.: *Brabantsche sagen: Aan de boeren van Brabant, die nog de sagen van hun land bewaren*. Roermond 1943.
- *De laatste horengalm: Romantiek van Brabant in sage en historie*. Zundert 1968.
- Kunst, J.: *Terschellinger volksleven*. Uithuizen 1915.
- Küpers, R.H.: *Het proces Huttenklaas*. Enschede 1993.
- Kuperus, R., A. Renkema: *Van De Leecke naar Leek*. Leek 1984.
- Laan, K. ter: *Groninger overleveringen*. Groningen 1928.
- *Groninger overleveringen* [eerste deel, 2de druk]. Zutphen 1930a.
- *Groninger overleveringen 2*. Groningen 1930b.
- *Nederlandse overleveringen 1-2*. Zutphen 1932.
- *Groningen voor honderd jaar: Volksverhalen uit de geschriften van die dagen*. Groningen 1937.
- *Wat de Torens vertellen: Overleveringen van Torens en Kerken*. Zutphen 1940.
- *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België*. 's-Gravenhage 1943.
- *Middeleeuwse legenden uit Groningerland*. Amsterdam 1949.
- 'Herinneringen aan Sluis', in: NV 4, 1 (1953/54) 101.
- *Groninger encyclopedie 2 delen*. Groningen 1954-55.
- *Groninger volksleven I: Verhalende folklore*. Groningen 1959.
- *Groninger volksleven II: Beschrijvende folklore*. Groningen 1961.
- *Mythen, sagen en legenden*. Amsterdam 1963.
- *Prophecy van Jaarfke, de ziener van 't Oldambt*. Deventer [z.j.]
- Lamers, Wube-van de Kuunderwal [= W. Jager]: *Mien wegen bin duistere paeden: Oolde verhalen uut Stellingwarf*. Oosterwolde 1980.
- Landell, O.J. de: *De lachende Hollander: Grappige-spot-vertelsels uit Nederlandse overlevering*. Amsterdam 1955, Bussum 1978.
- Lassen, H.: "'The improved product": A philological investigation of a contemporary legend', in: *Contemporary legend* 5 (1995) 1-37.
- Laurillard, E.: *Op uw stoel door uw land*. Amsterdam 1891.
- Lauwerier, R.C.G.M., F.J. Laarman: 'Hollandse Nieuwe en de mythe van Willem Beukelszoon', in: *Holland* 38 (2006) 150-160; 195-196.
- Lauwers, J.M.: *Langs de Hilverboorden*. Hilvarenbeek 1924.
- Leenders, K., H. Dirven, J. Lodewijk et al.: 'De monumenten van en in de gemeente Prinsenbeek en Breda West', in: *Hage: Geschiedenis van Princenhage en Prinsenbeek* 5, 2 (1975) 20-21.
- Leerschool, N., M. van Leeuwen: 'Actuele situatie: Een onderzoek naar de bekendheid van Echter volksverhalen bij de Echter jeugd', in: E. Tielemans (red.): *Echt vertelt... echt verteld: Een volksverhaalonderzoek*. Limbricht 1987, 159-183.
- Lemmens, G.: 'Limburgse mijnwerkers-sagen', in: *De Nedermaas* 2, 6 (1926) 70-71.
- *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. Maastricht 1936.
- *Maria in Limburg: De legendenkrans voor Maria*. Maastricht 1947.
- Lennep, J. van: *Onze voorouders IV*, 85-120. (Romantische Werken XII). Leiden [ca. 1890].
- en W.J. Hofdijk: *Merkwaardige kasteelen in Nederland 1-2*. Amsterdam 1854.
- en J. ter Gouw: *De Uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd 1*. Leiden 1867, [1889].
- Leopold, J.A., L. Leopold: *Van de Schelde tot de Weichsel: Nederduitsche dialecten in dicht en onacht 1: Frankrijk – Zuid-Nederland – Noord-Nederland*. Groningen 1882.
- Levelt, H.: 'Duivelarij rond Steenberg voor ruim 50 jaren', in: *Sinte Geertruydsbronne* 3 (1926) 16-17.
- Liebers, C.: *Neolithische Megalithgräber in Volksglauben und Volksleben*. Frankfurt am Main enz. 1986.
- Lieburg, F. van: *De engelenwacht: Geschiedenis van een volksverhaal*. Kampen 2000.
- 'De engelenwacht: Aangevochten wondergeloof onder orthodoxe protestanten', in: C. Caspers, P. Nissen, P. Raedts: *Heiligen en hun wonderen*. Budel 2007, 85-101.
- Lindo, M.P.: *Volledige werken van den ouden heer Smits 1*. Ed. L. Mulder. Schiedam 1882.
- Linskens, H.: *De legende der rogstekers*. Weert 1930.
- Lintelo, B. te: 'Uit Haaksbergen en omstreken', in: *DMB* 2 (1903) 59-61, 5 (1906) 94-96.
- Littooij, A.: *De legende van het spookschip 'De Vliegende Hollander' en zijn kapitein Willem Vanderdecken uit Terneuzen*. Terneuzen 1935.
- Lodewijk Napoleon en Assen: *Stadsplannen voor een dorp*. Groningen enz. 1984.
- Loenen, F. van: *De apenluiers: Waarom men IJsselsteiners ook wel apenluiers noemt...* IJsselstein 1990.
- Lootsma, S.: 'Een "Fundgrube"', in: *West-Friesland oud en nieuw* 6 (1932) 71-77.
- 'Losse blaadjes uit het aantekenboek van Bart van den Bergh', in: *Geldersche volksalmanak* 71 (1942) 193-199.
- Löwensteyn, M.: 'Weighing a Woman's Worth: How Leentje Willems Challenged the Magistrate of Oudewater', in: W. de Blécourt (red.): *Sisters of Subversion: Histories of Women, Tales of Gender*. Amsterdam 2008, 32-45.
- Lox, H.: *Van stropdragers en de pot van Olen: Verhalen over Keizer Karel*. Leuven 1999.
- Ludeman, J.C.: *Triumph-zaal van Astrologische Voorzeggingen; ofte Nieuwe Spiegel der Waereld*. Arnhem enz. 1787, 93-96.

- Lulofs, F.: *Van den vos Reynaerde*. Groningen 1983.
- Lugard, C.J.: *Deventer, de stad van Geert Grootte*. Amsterdam 1949.
- 'Het stenen kruis bij Boxbergen', in: *Overijssel, Jaarboek voor cultuur en historie 1950*, 111-113.
- Luttervelt, R. van: 'De Leidse haring- en brooduitdeling in woord en beeld', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 1960*, 71-88.
- Maanen, R.C.J. van: 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun feesten', in: D.E.H. de Boer, R.E.O. Ekkart et al. (red.): *Hutspot, Haring en Wittebrood*. Leiden 1981.
- Maerlant, Jacob van: *Het boek der natuur*. Samenstelling en vertaling Peter Burger. Amsterdam 1989.
- Mapes Dodge, M.: *Hans Brinker or The Silver Skates*. New York 1865.
- *Hans Brinker of de Zilveren Schaatsen*. Nawoord Ewout Sanders. Amsterdam 2005.
- Margry, P.J.: *Amsterdam en het mirakel van het Heilig Sacrament*. Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang. Amsterdam 1988.
- (red.): *Goede en slechte tijden: Het Amsterdamse Mirakel van Sacrament in historisch perspectief*. Aerdenhout 1995a.
  - 'Heiloo's heilige plaatsen', in: C. Streefkerk et al. (red.): *Heiloo voor en na Willibrord: Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Heiloo 1995b, 89-101.
  - 'De "Germaanse erfenis": Een deconstructie van "inheemse" mythologieën over de invloed van de voorchristelijke religieuze cultuur op de christelijke', in: I. Strouken, O. Rieter (red.): *Inheemse erfenis: continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis*. Utrecht 2003, 24-40.
  - 'Van bedevaart naar processie: Rituele veranderingen in de Larense St. Jansverering', in: *Vieren: Tijdschrift voor liturgie en spiritualiteit 2 (2008a)* 35-39.
  - 'Politiek rouwen in het publieke domein: Rouwmonumenten en stille tochten', in: E. Venbrux, M. Heesels, S. Bolt: *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer 2008b, 101-119.
  - en C. Caspers: 'Laren: Sint Jan en de "enige" processie boven de grote rivieren', in: *101 bedevaartplaatsen in Nederland*. Amsterdam 2008, 267-271.
  - en J. Joor: *St. Caecilia Collegie / Gezelschap van de Stille Omgang*. Aerdenhout 2006.
- Mathiesen Hjelm Dahl, K.: 'When Theme Parks Happen', in: J. Frykman, N. Gilje (red.): *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund 2003, 129-148.
- Mathijssen, M. (red.): *De Kring van Heiloo*. Heiloo 1982.
- Maurik, J. van: *Toen ik nog jong was*. Amsterdam 1901.
- Meder, T.: *Sprookspreker in Holland: Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)*. Amsterdam 1991.
- *De Magische Vlucht: Nederlandse volksverhalen uit de collectie van het Meertens Instituut*. Amsterdam 2000a.
  - 'Nederlandse sprookjes in de negentiende en twintigste eeuw. Verteld, verzameld, gedrukt', in: B. Dongelmans, N. van Rotterdam, J. Salman et al. (red.): *Tot Volle Waschdom: Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag 2000b, 30-46.
  - *Vertelcultuur in Waterland: De volksverhalen uit de collectie Bakker in hun context (ca. 1900)*. Amsterdam 2001.
  - 'Het hoofd erbij houden: Spokerijen in de Meierij en de Langstraat', in: *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad 16, 1 (2002)* 22-25.
  - 'Harry Potter en de sagenrevival', in: P. Mooren, J. Kurvers en H. van Lierop-Debrauwer (red.): *De mondige jeugdliteratuur: Over raakvlakken van jeugdliteratuur en volkscultuur*. Leidschendam 2004a, 69-90.
  - 'Levensechte leugens? Moslimvrees en allochtonenangst in de media', in: *Burger/Koetsenruijter 2004b*, 95-116.
  - 'De ventiefunctie van het moderne volksverhaal', in: *Rieter/Strouken 2004c*, 41-48.
  - *In graancirkelkringen: Een etnologisch onderzoek naar verhalen uit de grenswetenschap*. Amsterdam 2006.
  - *The Flying Dutchman and other folktales from the Netherlands*. Westport enz. 2008.
  - en C. Hendriks: *Vertelcultuur in Nederland: Volksverhalen uit de Collectie Boekenoogen (ca. 1900)*. Amsterdam 2005.
  - en R.A. Koman, G. Rooijackers: *Canon met de kleine c: 50 verhalen en liederen bij de Canon van Nederland*. Bedum 2008.
  - en E. Venbrux: 'Vers van de pers: Kunstgebit in kabeljauw', in: *VB 22 (1996)* 2-36.
- Meertens, P.J.: *Een Zeeuwse volkskundige enquête uit 1860*. Amsterdam 1961.
- 'Zwerfsagen in Zeeland', in: W. van Nespen (red.): *Miscellanea Prof. Em. Dr. K.C. Peeters*. Antwerpen 1975, 478-486.
  - (red.): *Urk: Land en volk*. Lelystad 1990.
- Meijer, R.: *Het fort van Sjako*. Amsterdam 2008.
- Mellema, L.: *Het eiland Schiermonnikoog*. Drachten 1964.
- Mertens, A.J., J. Henkens: *Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert*. Weert 1956.
- Mes, G.: 'De koortskapelle of kapel van Sint-Wilbert', in: *Heemstudies van Heemkundekring De Duffelt 1977*, 8, 5-26.
- Meteren, E. van: *Historien der Nederlanden en haar Naburen Oorlogen tot het Jaar 1612*. Amsterdam 1663.
- Mezger, W.: *Sankt Nikolaus*. Ostfildern 1993.

- Molen, S.J. van der: *Frysk Sêgeboek*. Assen 1943.
- 'Sipke op 'e tekst: Folksforhalen út "Blijde jeugd" fan D. van der Meulen', in: *It Heitelân* 29 (1951), 90-91.
  - 'Der waard wol sein...' *Fryske Sêgen út njoggen ieuwen*. Sneek 1952.
  - 'Bonifatius in de Dokkumer legende', in: *It Beaken* 16 (1954) 137-140.
  - 'Mariap van Urk vertelt', in: *NV* 11, 4 (1961) 200-202.
  - 'Hinke Kaart (1835-1912). Een volkskundig portret', in: *NV* 12 (1962), 186-194.
  - 'Het schip van Sint Reinuit', in: *NV* 13 (1963) 479-488.
  - *Ta de Fryske Folkskunde*. Groningen 1966.
  - 'Het tweede gezicht', in: *NV* 17, 1 (1967), 5-79.
  - *Terschelling van Noordsvaarder tot Bosplaat*. Haren 1969.
  - 'Ta in "Fryske Mythologie"', in: *De Vrije Fries* 53 (1973) 57-67.
  - 'Enkele sagenthema's rondom Friese kerken', in: *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 1 (1970-1975) 219-233.
  - *De eferste houn seach om*. Buitenpost 1979.
  - *Uileborden*. Leeuwarden 1981.
- Monde, M. van der: *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* 1. Utrecht 1844.
- Montanus, Adrianus: *Leven en Bedrijf van Willem Henrik, Prince van Orangien etc*. Amsterdam 1677.
- Mooijweer, J.: *Vollenhove, stad en vermaarde zonen*. Kampen 2005.
- Moolenbroek, J. van: *Mirakels historisch: De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders*. Hilversum 1999.
- Moorman, W.: "'Ik streef naar blijvende loyaliteit tussen alle partijen': Een schets van overheidsdienaar Romé Fasol', in: *Horster Historien* 5 (1999) 15-34.
- Moorseel, P.P.V. van: *Willibrord en Bonifatius*. Bussum 1968.
- Moser-Rath, E.: 'Der Hehmann: Herkunft und Bedeutung einer Waldviertler Sagengestalt', in: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 8/56 (1953) 98-129.
- Mosmans, J.: *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1931.
- Mulder, A.J.W.: *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners*. Maas-tricht 1949.
- Mulder, K.: *Hannekemaaiers en kiepkerels*. Haren 1973.
- Müller, I. en L.Röhrich: 'Der Tod und die Toten'. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 13 (1967) 346-397.
- Murk, L.: *Ijsselstein te kijk*. Ijsselstein 1980.
- Naarding, J.: 'Spot en schelmerij met Drentse dorpsnamen', in: *Drente* 14 (1942/3) 10-11, 22-23, 37, 44, 84.
- Nairac, C.A.: *Nog een oud hoekje der Veluwe*. Barneveld 1882.
- Nanninga, R.: 'Een onberekenbare poltergeist: Het onderzoek naar de klopgeest van Druten', in: *Skepter* maart 1996, 15-17.
- 'Opgeklopte koldergeesten: Opmerkelijk rekenwerk uit Druten', in: *Skepter* 11, 3 (1998) 14-17.
  - 'Heilzame intenties: Onderzoek naar onzichtbare geneeskracht', in: *Skepter* 16, 2 (2003) 34-38.
  - 'Van zorgenkind tot wonderman: De avonturen van Robbert van den Broeke', in: *Skepter* 18, 4 (2005) 24-29.
- Naus, R.: *De Vliegende Hollander, biografie van een spookschip*. Utrecht 2005.
- 'Jacobus van der Schlossen: Een zwartmaker in het zeventiende-eeuwse Land van Ravenstein', in: *Brabants Heem* 58 (2006a) 85-92.
  - *Zwartmakerij in het Land van Ravenstein: De geschiedenis van Jacobus van der Schlossen*. Uden 2006b.
  - *Verhalen uit het Maasland en uit het Land van Ravenstein*. Utrecht 2008.
- Nederlandsche legenden: Met 32 platen: Naar het Fransch*. 's-Gravenhage 1842.
- Nederlandsche Volkskunde: Noord-Holland en Utrecht*. Groningen 1931.
- Nijkeuter, H.: *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*. Assen 2003.
- Nijman, J. (red.): *Kuieroute: Heino, Lierderholthuis, Laag Zuthem*. Zwolle 1997.
- Nissen, P.J.A.: 'Het versteende brood: Een volksverhaal-motief in een Oostmiddelnederlands leven van Bonifatius', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 28 (1986) 173-191.
- 'Jacques Sinninghe en zijn verhalencollectie', in: *Brabants Heem* 52 (2000) 22-32.
- Noordam, D.J.: 'De eerste leden van de 3 October Ver-eeniging te Leiden (1886-1900)', in: *Leids Jaarboekje* 2004, 95-121.
- Notten, J.G.M.: 'De kluis op de Schaesberg (1)', in: *Heemkundevereniging Schin op Geul* 1993, 4.
- Odink, H.: 'De Kormelinksbult', in: *Almanak voor den Ach-terhoek en het Schipbeekdal* 2 (1927) 35-44.
- *Land en volk van de Achterhoek*. Enschede 1971.
  - 'Oer de nammen fen Stedden en Dorpen: In tajeftje op 't Oere-Linde-Bôek', in: *Friesch Jaarboekje of Almanak* 1877, [19-30].
- Ogink, L., T. Groot Beumer: *Het dorp aan de oude Wetering: Historisch overzicht van het dorp Lierderholthuis*. [Lierderholthuis 1977].

- Oirschot, A. van: *Spoken en kastelen in Nederland*. Utrecht enz. 1974.
- Okken, L.: 'Het St. Jorisspel in Noord-Limburg', in: *NV* 24 (1974) 8-104.
- Oldenkamp, E.P.: 'Pieter de Plaa', in: *De wete* 16 (1975) 19-22.
- Oosten, G.D. van: "'Bij den mispelboom'", in: *Sinte Geertruydsbronne* 4 (1927) 14-10.
- 'Yersekesche spookhuizen', in: *Sinte Geertruydsbronne* 9 (1932) 172-176.
- 'Zeeuwsche volksverhalen', in: *Ons eigen volk* 3 (1943) 166-174.
- Oosterzee, H.M.C. van: 'Willem Beukelsz', in: *Zeeuwsche Volks-Almanak* 1844, 131-135.
- Oostrom, F. van: *Reinaert primair: Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde*. Utrecht 1983.
- *Stemmen op schrift: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam 2006.
- Oostveen, S. van: *Kiste Trui, Amersfoorter Keientrekkers en de Peelkabouters van Horst: Het claimen van volksverhalen door gemeenten en de rol van identiteit*. Utrecht 2007 (master-scriptie Universiteit Utrecht).
- Ootjers, R.: 'J.H. Bergmans-Beins en het mirakel te Diever', in: *Ons Waardeel* 11 (1991) 178-182.
- Orlors, J.J.: *Beschrijvinge der stad Leyden [...] Mitsgaders Verhael van alle de belegeringen, ende aenslagen* enz. Leiden 1641.
- Ort, J.A.: *Oudheidkundige aantekeningen, meest betrekking hebbende op Nederland en zijne bewoners* III. D: Oldenzaal enz. Den Haag [1901].
- Overbeke, A. van: *Anecdota sive historiae jocosae*. Ed. R. Dekker, H. Roodenburg, H.J. van Rees. Amsterdam 1991.
- P.: 'Walcherse sagen', in: *Volkskunde* 11 (1998/99) 64-66.
- Panken, P.N.: 'De kaboutermannekens te Leende', in: *Ons Volksleven* 4 (1892) 94-95.
- Peer, H.F. van: 'Het sprookje en de waarheid', in: *Onze Streekhistorie: Bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden* 1 (1963) 28-32.
- *Sterke Gorcumse Verhalen*. Kampen ²1975.
- Pelinck, E.: 'Overlevering, legende en relieken van het beleg en ontzet van Leiden', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 1954, 100-107.
- 'De Lebstaak te Peest', in: *Ons Waardeel* 1 (1981) 41-44.
- Pellikaan, G.B.: 'Ameide/Tienhoven', in: *Onze streek-historie: Bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden* 3 (1973) 57-71.
- Percy, M.: *The Toronto Blessing*. Oxford 1996.
- 'The Morphology of Pilgrimage in the "Toronto Blessing"', in: *Religion* 28 (1998) 281-288.
- Perry, J.: "'Het leven, dat hard is en toch goed": De Drentse wereld van Anne de Vries', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 2004-2005*. 2006, 15-40.
- Petzoldt, L.: *Deutsche Volkssagen*. München 1970.
- Peuckert, W.E.: *Niedersächsische Sagen I-VI*. Göttingen 1963-1993.
- Picard, J.: *Korte Beschryvinge van eenige vergetene en verborgene Antiquiteten der provincien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe: Waer by gevoeght zijn Annales Drenthiae*. Amsterdam 1660.
- Pluim, T.: 'Volksgehoof in de Geldersche vallei', in: *Eigen Volk* 2 (1930) 265-273, 289-293.
- Pocock, T.: *Captain Marryat: Seaman, Writer and Adventurer*. Londen 2000.
- Ponsteen, A.: 'Het mirakel van Hellendoorn', in: *Jaarboek Twente* 6 (1967) 113-118.
- Poort, H.F.: *Rudolph de Mepsche of de Faansche gruwelen* 1731. Noordhorn 1925.
- Poortinga, Y.: *De ring fan it ljocht: Fryske folksforhalen*. Baarn enz. 1976a.
- 'Die Überlieferung von der Seelenfahrt nach der Insel in Westfriesland', in: *Friesisches Jahrbuch* 1976b, 94-119.
- *It fleanend skip: Folksforhalen fan Steven de Bruin*. Baarn enz. 1977.
- *De foet fan de reinbôge: Fryske folksferhalen*. Baarn enz. 1979a.
- 'It spoek fan 'e Langesleatten', in: *It Beaken* 41 (1979b) 62-69.
- *De prins op frijersfuotten: Folksferhalen fan Roel Piters de Jong*. Baarn enz. 1981.
- 'Der Schmied von Earnewâld: Eine westfriesische Sagen-gestalt', in: N. Humburg (red.): *Geschichten und Geschichte*. Hildesheim 1985, 181-183.
- *Ik ha 't ris hân: It Jan Hepkes-ferhaal*. Drachten, Leeuwarden 1986.
- Poortman, J.: 'Drentse sagen, legenden en volksverhalen', in: *Drenthe: Een handboek* 2. Meppel 1951, 205-256.
- Poortvliet, R.: *Leven en werken van de kabouter*. Bussum 1976.
- Portnoy, E.: *Broodje Aap*. Amsterdam ¹⁰1992a.
- *Broodje Aap Met*. Amsterdam 1992b.
- Postma, R.H., *Donough McCarthy, 4th earl of Clancarty*. Oudwoude 2008.
- Prakke, H.J. et al.: *Volksverhalen uit Drenthe*. Utrecht enz. 1980.
- Priester, M.: 'Over de kabouters uit de Peel: Een volkskundige benadering van het sprookje "De Peelkabouters van Horst"', in: *Horster Historien* 5 (1999) 319-332.

- Prins, J. (Searching Deer): Een handleiding voor de westerse mens: De sjamanistische leringen van de Meester M. 1. Groningen 1998.
- Ramondt, M.: 'Iets over den weerwolf in de Betuwe', in: *Volkskunde* 23 (1912) 161-163.
- Reenen-Völter, M. van: De heerlijkheid Bergen in woord en beeld. Alkmaar 1948.
- Reichwein, G.: *Vreemde gasten, kunstschilders in Volendam (1880-1914)*. [Enkhuizen] 1986.
- Reij, C.J., C. Hoogerheide, C.G.J van Empel: *Boerderijenboek: Geschiedenis en naamgeving van alle boerderijen op Texel, hun eigenaren en bewoners*. Schoorl 1998.
- Rek, J. de: 'Spot- en schimpnamen uit de Lekstreek', in: *Eigen Volk* 6 (1934) 127-128.
- Rieter, O., I. Strouken (red.): *Spiegelkje spiegeltje aan de wand: Over sprookjes, broodje-aap en andere volksverhalen*. Utrecht 2004.
- Rijken, C.: 'De brandende scheper', in: *Campinia* 3 (1973) 1, 102, 120.
- Rijns, H.: *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie*. Hilversum 2007.
- Rinsema, T.J.: 'Meppeler muggen – Aart van den IJssel', in: *In en Buiten Beeld: Kunst in de openbare ruimte in Meppel*. [s.l.] 2005.
- Risseeuw, P.J.: 'Anne de Vries', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1964-1965*, 1965, 121-127.
- Ritsema, P.J.: 'Meldine', in: *Dörp en Stad* 1951, 259; *Hogelandster*, 3.10.1951.
- Roeck, F.: *De Nederlandse weerwolfsage in de negentiende en twintigste eeuw*. Leuven 1967. (onuitgegeven proefschrift).
- *Volksverhalen uit Belgisch Limburg*. Utrecht enz. 1980.
- Rogaar, P.J.: 'Het bezoek bij de waarzegster en duivelbezwester in het jaar 1769', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis N.S.* 2 (1903) 407-413.
- Rogge, C.: 't Cieraedt van onse stad: De Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar nader bekeken. Alkmaar 1996.
- 'Over een handje dat boven het graf groeide: Het koperen plaatje op de grafzerk van Augustijn van Teylingen', in: *Kroniek van de Grote Laurenskerk* 17, 62 (2009), 3-5.
- Röhrich, L.: 'Der Tod in Sage und Märchen', in: G. Stephenson: *Leben und Tod in den Religionen*. Darmstadt 1980, 165-183.
- Rooijen, M. van: *Breda vroeger en nu*. Tilburg enz. 1978.
- Roover, K. de, M. Ryssen: *Reynaert de Vos*. Hulst 2007.
- Röring, W.G.A.J.: *Kerkelijk en wereldlijk Twente* 1. Oldenzaal 1909.
- Rossen, B.: *Zedenangst: Het verhaal van Oude Pekela*. Amsterdam 1989.
- Roud, S.: 'Chelsea Smilers: Interim report on a gang-violence rumor', in: *FOAF Tale News* 15, sept. 1989, 1-2.
- Ruige, K.I., S.J. van der Molen, J. Smit et al.: *Terschelling... 't Stripper Wyfke: 'Ze staan er bij honderden'*. Terschelling 1974.
- Rumpf, M.: "Wie war zu Cölln es doch vordem mit Heinzelmännchen so bequem", in: *Fabula* 17 (1976) 45-74.
- Rutgers, C.P.L.: 'De "malle graaf" van Rottum', in: *Groningsche Volksalmanak* 1903, 188-215.
- Rutten, F.: *Limburgsche Sagen*. Amsterdam 1917.
- Saane, J. van: *Gebedsgenezing: Boerenbedrog of serieus alternatief?* Kampen 2008.
- Sagaert, M.: 'Enkele sagen uit Zuid West-Vlaanderen', in: *'t Beertje* 1954, 12-17.
- Sanden, W.A.B. van der: *Mens en moeras: Veenlijken in Nederland van de Bronstijd tot en met de Romeinse tijd*. Assen 1990.
- Sander Olsen, U.: 'The Late medieval Chronicle of Marie van Oss, abbess of the Birgittine monastery Maria Troon in Dendermonde, 1466-1507', in: E. Kooper (red.): *Proceedings of the international conference on the medieval chronicle, Utrecht / Driebergen, 13-16 July 1996*. Amsterdam enz. 1999a, 240-250.
- 'Oss, Marie van (1430-1507): Abdis en kroniekschrijver', in: P. Timmermans et al. (red.): *Brabantse biografieën* 5. Heeswijk 1999b.
- Santeagoeds, E.: *Professor Pim: Het lef van de Hollandse Kennedy*. Amsterdam 2002.
- Sartori, P.: *Das Buch von deutschen Glocken*. Berlin enz. 1932.
- Scheepmaker, A.: *Koken op 3 oktober: Leidens ontzet: huuspot, haring en wittebrood*. Den Haag 1990.
- Scherf, W.: *Die Herausforderung des Dämons*. München enz. 1987.
- *Das Märchenlexikon* 1. München 1995.
- Schiltmeijer, J.R.: *De Gevelstenen spreken*. Amsterdam 1973.
- Schlüter, D.: *Betovering en vervolging: over toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw*. Hengelo 1992.
- Scholtmeijer, H.: 'Volksgebruiken rond kerkelijke decemberfeesten in Overijssel en Bentheim', in: H. Niebaum, H. Bloemhoff (red.): *Er was er eens... Vriendenboek voor Jurjen van der Kooi*. Oldeberkoop 2008, 117-121.
- Schotel, G.D.J.: *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes* 1. Haarlem 1847.
- Schroor, M.: *Geschiedenis van Dokkum, hart van noordelijk Oostergo*. Dokkum 2004.
- Schuyf, B.: *Heidens Nederland: Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*. Utrecht 1995.

- Scrivierius, P.: *Het oude Goutsche Chronycken van Hollandt, Zee-landt, Vrieslandt en Utrecht*. Amsterdam 1663.
- Sello, G.: 'Radbod-Erinnerungen', in: *Upstalsboom-Blätter* 10/11 (1921/23) 1-16.
- Sevil, M., C. Verkerk: *Spookhuizen van Amsterdam*. Amsterdam enz. 2004.
- Sierksma, K.: 'Het wapen fan Dronryp', in: *It Heitelân* 27 (1949) 136-137.
- *De gemeentewapens van Nederland*. Utrecht enz. ³1968.
- *Liudger, Thiadgrimszoon: Leven en voortleven van een Christus-prediker (742-809)*. Franeker 1995.
- 'Liudger Thiadgrimszoon, een prediker van Europees formaat', in: G. Klok, J.P.J. Knol, J. Toonstra et al.: *Historie van Usquert*. Bedum 1996, 27-33.
- Simon, I.: 'De Aulken, dat bünt de lüttken Lüde – Zwergensagen des Emslandes', in: *Jahrbuch des Emsländischen Heimatvereins* 31 (1985), 268-278.
- Simons, P.M.: *Uit de Geschiedenis van het Oude Dalfsen*. [s.l.] 1929.
- Simpson, J.: 'Seeking the Lore of the Land', in: *Folklore* 119 (2008) 131-141.
- Sinninghe, J.R.W.: 'De wolf en het schaap', in: *Sinte Geertruydsbronne* 5 (1928) 61-62.
- *Noord-Brabantsch sagenboek*. Zutphen [1934a].
- *Brabantsche Volkshumor*. Scheveningen [1934b].
- *Overijsselsch sagenboek*. Zutphen 1936.
- 'De profetieën van Joannes van Leliëndaal', in: *Sinte Geertruydsbronne* 15 (1938a), 85-111.
- *Utrechtsch sagenboek*. Zutphen 1938b.
- *Limburgsch sagenboek*. Zutphen 1938c.
- 'Noord-Brabantsche sagen en legenden', in: *Eigen volk* 11 (1939) 97.
- 'Osschaart', in: *Oostvlaamsche zanten* 23 (1940) 1-6.
- *Vijftig Nederlandse sprookjes*. Amsterdam 1942.
- *Geldersch sagenboek*. Zutphen 1943a.
- *Hollandsch sagenboek*. 's-Gravenhage 1943b.
- *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*. Helsinki 1943c.
- *Drentsch sagenboek*. Bussum 1944.
- 'De Weergave der Vogelgeluiden in Nederland', in: *Volkskunde* 46/N.S. 4 (1944/5) 313-327.
- 'Flodder: De west-Brabantse kwelgeest', in: *Brabants Heem* 1 (1949) 155-157.
- 'Enige Brabantse sprookjes', in: *NV* 7 (1956/7) 48-50.
- 'De sagencyclus van Jan de Wyse', in: *Neerlands Volksleven* 7 (1957) 44-47.
- *Nederlands sagenboek*. Den Haag 1961.
- 'Die letzte Schlacht im limburgischen Grenzgebiet', in: *Die Nachbarn* 3 (1962) 60-66.
- *Noordbrabants sagenboek*. Den Haag 1964.
- *Spokerijen in de Zaanstreek en Waterland*. Zaltbommel 1975.
- *Katalog der Sagen im niederländischen Sprachraum 1: Erddämonen*. Breda 1977a.
- *Spokerijen in Rijnland, Delfland en Schieland: Sagen, legenden en volksverhalen, veelal uit de volksmond opgetekend*. Zaltbommel 1977b.
- *Noord-Brabantsch sagenboek 2*. Schiedam 1978a.
- *Verhalen uit het land der Bokkenrijders en der Teuten*. Heerlen 1978b.
- *Volkssprookjes uit Nederland en Vlaanderen*. Den Haag 1978c.
- en M. Sinninghe: *Zeeuwsch sagenboek*. Zutphen 1933.
- Sint-Jeroen: Noordwijk 100 jaar bedevaartplaats*. Noordwijk 1992.
- Slicher van Bath, B.H. et al.: *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer 1970.
- Sliggers, B.: *Meerminnen en Meermannen van Duinkerke tot Sylt*. Den Haag 1977.
- *Volksverhalen uit Noord- en Zuid-Holland*. Utrecht enz. 1980.
- Slempkes, J.A.: *Sagen en sproken van het oude Gelre 1-2*. Zutphen 1932.
- Sloet tot Oldhuis, W.A.E.: *Herfstraden*. Deventer 1873.
- Sloothaak, M., J. Naaijken: *Efteling wereld vol wonderen*. Kaatsheuvel 2006.
- Smit, E.: *De broncode: Het ware verhaal van een wereldschokkende uitvinding, of: Waarom Roel Pieper net niet de nieuwe Bill Gates werd*. Amsterdam 2004.
- Smit, P.: 'Van schildersbedrijf tot toeristentrekker in Enkhuizen', in: *West-Friesland oud en nieuw* 75 (2008) 45-55.
- Smith, A.J.: 'Westerwolde, Geschiedenis, sage en mythen', in: *Groningsche Volksalmanak* 1894, 99-118.
- Smith, R.E.: *Type-Index and Motif-Index of the Roman de Renard*. Uppsala 1980.
- Soeteboom, H.: *Oud-heden van Zaan-Land, Stavoren en Waterland 1*. Amsterdam 1702.
- Spaander, J.: *Stille krachten: Het mysterie van Volendam*. Amersfoort 1948.
- Sporen in het zand: 1000 jaar mensen op Terschelling*. Terschelling 2005.
- Staats Evers, J.W.: *Lijfstraffelijke regtspleging in Gelderland*. Arnhem 1859.
- Stalpaert, H.: *Westvlaams sagenboek 2*. Blankenberge 1969.
- Stamkot, B.: *Geschiedenis van de stad Gorinchem*. Gorinchem 1982.
- Staring, A.C.W.: *De kroniek van Lochem*. Lochem ²1932.
- *Jaromir*. Ed. W.A. Wijnandts. Zutphen ²1976.
- *Jaromir te Zutphen*. Zutphen 1998.
- 'De Wittewijvenkuil (Een verhaal, op oude Volksprookjes gegrond)', in: *Met z'n vieren* 3 (z.j.) 118-132.

- Starke, F.: *Spookhuis: Een feitenverslag van Boerderij Dijkzicht: Weergave wat in documenten en gesprekken is gevonden naar aanleiding van de korte documentaire 'Het spookhuis'*. Utrecht 2003 (ongepubliceerde scriptie).
- Steenbergen, T.: 'Hent Sirie (1824-1893), veearts en wonderdokter', in: *Wagenwegen: Mededelingen van de Vereniging 'Oud-Wageningen'* 7 (sept. 1979), 24-26.
- Steenhuis, J.: "'In een quaad geruchte van toverye": To-verij voor Utrechtse rechtbanken, ca. 1530-1630', in: *Gijswijt-Hofstra/Frijhoff 1987*, 40-56.
- Stehouwer, J.: *Volksverhalen uit Limburg*. Liempde 2002.
- Stel, J. van der, J. Berrevoets: *Monumentenstad Zierikzee*. Zierikzee 1975.
- Stins, C.J.: 'Truydeman en zijn wijf', in: *De Speelwagen* 4 (1949) 343-344.
- Stoett, F.A.: *Nederlandsche spreekwoorden, uitdrukkingen en gezegden 1*. Zutphen 1923.
- Stöver, J., V. Collette, R. van Lit et al. (red.): *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*. Zutphen 2000.
- Stoffels, H.C.: *Wandelen in het licht: Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kampen 1990.
- Stol, M.: 'Verhalen over de wonderdokters P. de Plaa en A. de Puyt', in: *De wete* 11, 2 (1982) 27-32.
- Stott, A.: *Holland Mania: The Unknown Dutch Period in American Art and Culture*. New York 1998.
- Strik, O.: 'Broodjes aap & drakendoders', in: *Het Alledaagse Leven* 19 (2009) 586-615.
- Strouken, I., A. van der Zeijden (red.): *Volkscultuurtoerisme: Een dubbele verrijking*. Utrecht 2000.
- Swagerman, J.: *Vertellingen rondom de oude Rijnmond*. Katwijk 1991.
- Switalski, M.: *Landmüller und Industrialisierung*. Augsburg 2005.
- Teenstra, M.D.: *Volksverhalen en legenden van vroegere en latere dagen*. Groningen 1843.
- *Verscheidenheden betreffelijk booze kunsten en wetenschappen 1-2*. Kampen 1846-48.
- Tetteroo, R., E. Timmermans: *Wandelen en fietsen door en rond 'legendarisch' Vlaardingen*. Vlaardingen 2003.
- Teunissen, D.: 'De voorgeschiedenis van de St.-Walrikkapel in Overasselt', in: *Heemstudies van Heemkundekring De Duffelt* 1977, 8, 27-31.
- Theunissen, M.: "'Gaauwdieven met de coorde gestraft": De lotgevallen van de Steenselse bende', in: *Brabants Heem* 56 (2004) 97-107.
- Thijssen, T.: 'Enkele wetenswaardigheden uit de geschiedenis van Mook', in: *Tussen Maas en Mookerheide*. Mook 1970.
- Thompson, S.: *Motif-Index of Folk-Literature 1-5*. Bloomington enz. ²1966.
- Thuijs, F.: *De ware Jaco: Jacob Frederik Muller alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood*. Hilversum 2008.
- Tielemans, E.: 'Van "juffrouw zonder kop" tot "jolige juffer": Van volksverhaal tot stripverhaal', in: *Liber Amicorum Jozef van Haver*. Brussel 1991, 401-415.
- Tiesing, H.: 'Twee heidelegenden: In Oost-Drentsch dialect berijmd', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 10 (1892) 65-72.
- 'Blikken in het verleden', in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 21 (1903), 61-69.
- [H. Tiesing]: 'Een voetganger', in: *Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak* 1935, 7-14.
- Tilbusscher K. J.zn., J.: 'Groningsche volksverleveringen', in: *Vragen van den dag* 31 (1916), 924-936.
- Timmermans, E.: *Vlaardingse sagen & legenden*. Vlaardingen 2001.
- Tinneveld, A.: *Vertellers uit de Liemers*. Wassenaar 1976.
- Tip, W.P.: *De geschiedenis van Westzaan*. Westzaan 1971.
- Tollens, H.: *Gezamenlijke dichtwerken*. Leeuwarden 1871.
- Tomkowiak, I.: "'Hat er sie geschändet, so soll er sie auch behalten": Stationen einer Fallgeschichte', in: *Fabula* 22 (1991) 240-257.
- Top, S.: *West-Vlaams sagenboek*. Leuven 2005.
- 'Die Bedeutung Johann Wilhelm Wolfs (1817-1855) und seiner Niederländischen Sagen', in: *Erzähler und Erzähltes*. Bonn 2006, 12-28.
- *Moderne sagen en geruchten uit Vlaanderen*. Leuven 2008.
- Trekschuit, A.: *Het bijgeloof ontsluiert en opnieuw bekleed*. Rotterdam 1826.
- Treumpert, D. v.d.: 'Weerts: Vastelaovundj', in: *Veldeke* 29, 163 (1955) 59-60.
- Trommel, N.E. van: *Refinements in the Management of Persistent Trophoblastic Disease*. Nijmegen 2006.
- Tubach, F.C.: *Index exemplorum: A handbook of medieval religious tales*. Helsinki 1969.
- Uilenberg, J.J.: *De olde jager*. Assen ²1944.
- Uitterdijk, J.N.: *Geschiedenis der voormalige Abdij der Bernardijnen te Aduard*. Groningen 1870.
- Ulijn, G.: *Oe toch! Volksverhalen en volksprookjes uit de Brabantse Noord-Oosthoek*. Heerlen 1981.
- Uther, H.-J.: *Handbuch zu den 'Kinder- und Hausmärchen' der Brüder Grimm*. Berlin enz. 2008.
- Uyttenbroeck, H.H.H.: *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo 1-2*. Venlo 1908-1909.

- Vader, J.: 'Walcherse tovenaars en wonderdokters', in: *NV* 15 (1965a) 114-121.
- 'De draaiende sleutel en de kokende heks', in: *NV* 15 (1965b) 122-126.
- Van de Vos Reynaerde: *In 't dialekt van 't Land van Ulst. Tentoonstelling*. Hulst 2007.
- Vandenbosch, M.: 'Bosrechten, 1486 en 1534 (Graetheide, bij Born)', in: *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 12 (1875) 395-402.
- Veeke, A.J. van der, M.C.S. Raats, J.J.B. Kuipers (red.): *De vliegende Hollander*. Middelburg 1993.
- Veen Azn, J. van der: 'Willem v in Drenthe', in: *Drentsche Volksalmanak* 1837, 187-188.
- *Drentsch Mozaïk* 2. Groningen 1848.
- *Nieuw Drentsch Mozaïk*. Assen 1878.
- Veenhoven, A.: *Historie van Coevorden*. Groningen 1969.
- Veer, J. van der: 'Hans Brinker, een mysterie?', in: *Boekenpost* 18, 105 (2010) 9-11.
- Veldeke, Heinrich van: *Servaaslegende*. Vert. door L. Jongen, C. Schotel. Maastricht 1993.
- Velius, T.: *Kroniek van Hoorn*. Band 1: 1316-1559. Ed. J. Plekker, R. Resoort. Hoorn 2007.
- Venbrux, E., T. Meder: "'The false teeth in the cod": A legend in context', in: *Contemporary Legend* 5 (1995) 115-131.
- 'De Slag op de Mookerheide in constructies van nationale, provinciale en lokale identiteit', in: *De Maasgouw* 119 (2000) 198-206.
- 'De grap van een contemporain volksverhaal', in: *Rieter/Strouken* 2004, 49-57.
- Venmans, P.: *Het sprookje van de Efteling*. Amsterdam enz. 1962.
- Verdonck, F.: 'De legende van Sint Joris en de draak: Draaksteken in Beesel', in: *Traditie* 14, 1 (2008) 1, 34-37.
- Verhoeff, L.: 'Volkskunde van Oud-Beierland', in: *NV* 14, 4 (1964) 297-344.
- 'Volkskunde van Oud-Beierland (II)', in: *NV* 16, 1 (1966), 128-153.
- Verkerke, E., F. Lammers: *Amsterdam mirakelstad van Heilige Stede en Stille Omgang*. Amsterdam 1959.
- Vervoort, S.A.: 'Genezende handen in de Twaalfmorgen', in: *Reeuwijkse reeks* 11 (1997) 20-23.
- Veur, J.C. van der: 'Wandelingen in de omstreken van Deil', in: *Geldersche Volks-Almanak* 7 (1841) 166-170.
- Veurman, B.W.E.: 'Het maken van "oude overleveringen": Een romantische liefhebberij: De sage van Volendam', in: *NV* 13, 3 (1963) 323-330.
- *Volendammer schilderboek*. Den Haag 1972.
- Vilsteren, W.T. van: 'Hunsow: Een fantastische stad', in: *Waardeel* 15/4 (1995) 1-7.
- Visser, A.: *Rudolf de Mepse, het monsterproces van Faan*. Bussum 1969.
- Visser, G.N.: 'Van een dienstmeid en een gauwdief', in: *Us Wurk* 25 (1976) 87-92.
- 'Ta Japik Ingberts', in: *Us Wurk* 27 (1978), 13-28.
- Vita Vulframni episcopi Senonici*. Ed. W. Levison (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum V*). Hannover 1905.
- Vleer, W.T.: *Adam hurdrider, zijn leven en daden, voor- en nageslacht*. Hardegarijp 1955.
- 'Sterf Sodomieten!': *Rudolf de Mepsche, de homofielenvervolgung, het Faansche zedenproces en de massamoord te Zuidhorn*. Norg 1972.
- Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Samengesteld door (en onder red. van) P.J. Meertens, M. de Meyer, K.C. Peeters en J.J. Voskuil. 30 kaarten in 4 afleveringen met 4 commentaardelen. Antwerpen enz. 1959-69.
- Vonk, H.: *Drenthe in grootvaders tijd*. Den Haag 1975.
- Vooyo, C.G.N. de: *Middelnederlandse Marialegenden* 1. Leiden [z.j.]
- Vos, H.B.: *De Nienoord: Huis en historie*. Groningen 1975.
- Vosters, S.A.: 'Een Spaans soldaat over Breda ten tijde van Parma', in: *Jaarboek [...]* 'De Oranjeboom' 13 (1960), 102-120.
- 'Oude Spaanse en Italiaanse geschiedschrijvers over Het Turfschip', in: *Jaarboek [...]* 'De Oranjeboom' 45 (1992), 78-152.
- Vrankrijker, A.C.J. de, G. Smit: *Sint Jan: de Sint Jansprocessie van Laren in het Gooi: De ontwikkeling van Sint Jansfeest tot Sacramentsprocessie*. Laren 1952.
- Vries, O., m.m.v. D. Hempenius-van Dijk: *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*. Leeuwarden enz. 2007.
- Vries, J. de: *Het spookte in Zeeuwsch-Vlaanderen*. Terneuzen 1971.
- Vries, K. de, J. Smit (red.): *Terschelling brandt 1666*. Leeuwarden 1966.
- Vries, S. de: *De satan, in sijn wesen, aert, bedryf en guychel-spel*. 2. Utrecht 1692.
- Vries, T.J. de: "'Mariken van Nieuwmeghen", een meisje uit Loo', in: *DMB* 27/8 (1975/6a) 45-50.
- "'Mariken van Nieuwmeghen", een Gelders spel', in: *DMB* 27/8 (1975/6b) 147-152.
- Vries, T.J. de: *Geschiedenis van Zwolle* 1. Zwolle 1954.
- Waal, H. van de: *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800: Een iconologische studie* 1. Den Haag 1952.

- Waardt, H. de: 'Met bloed ondertekend', in: *Sociologische gids* 36 (1989) 224-244.
- *Toverij en samenleving: Holland 1500-1800*. Den Haag 1991.
- 'Oudewater: Eine Hexenwaage wird gewogen – oder: Die Zerstörung einer historischen Mythe', in: *Westfälische Zeitschrift* 144 (1994) 249-263.
- Wall Perné, G. van de: *Veluwsche sagen* 1. Amsterdam 41921.
- Weeling: 'De Hunenborg in Volte', in: *Overijsselsche Almanak* 2 (1837) 1-50.
- Weerd, H. de: *Waddenlegenden*. Overveen 1942.
- Weersch, J. van: 'Kasteel Schaloen', in: *Heemkundevereniging Schin op Geul* 1993, 3.
- Wehrhan, K.: *Die Freimaurei im Volksglauben*. Detmold 1921.
- Weide, S.: *Langs Utrechtse Geveltekens*. Utrecht 2004.
- Weiler, A.G.: *Willibrords missie: Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*. Hilversum 1989.
- Welters, A.: *Uit Valkenburgs verleden: Historische schetsen*. Valkenburg 1968.
- Welters, H.: *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen* 1-2. Venlo 1875-76.
- *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg*. Venlo 1877.
- *Spokerijen in Limburg*. Zaltbommel 1974.
- Wennekes, S.: 'De Efteling', in: *Alledaagse Dingen* 9, 2 (2003) 4-6.
- Werff, Y.P.W. van der: 'Rond het Turfschip', in: *Jaarboek [...] 'De Oranjeboom'* 11 (1958) 96-103.
- Wessels, H., C. Brinkers, E. Schlicht: *Sagen und Volkserzählungen aus dem Emsland*. Meppen 1962.
- Westendorp Boerma, J.J., C.A. van Swigchem: *Zierikzee vroeger en nu*. Bussum 1972.
- Westerhoff, R.: *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, met oudheidkundige aantekeningen, inzonderheid betreffende de provinciën Groningen en Friesland*. Groningen 1864.
- Westra van Holte, J.: *Vollenhove 1354-1954 en haar havezathen*. Assen 1958.
- Westwood, J., J. Simpson: *The Lore of the Land: A guide to England's Legends, from Spring-Heeled Jack to the Witches of Warboys*. Londen 2005.
- Wielick, H., H. Ymker: *Het mysterie Wardenier*. Steenwijk 1984.
- Wijbenga, D.: 'Delftse folklore: Een verkenning', in: H.L. Houtzager, G.G. Kunz et al. (red.): *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985, 438.
- Wijk, W. van der: 't Carspel Sellingen: Een verzameling van historische gegevens over Sellingen e.o. Laude 1972.
- Wijnbeek, D.: *De inneming van Den Briel*. Assen 1947.
- Wijzman, A.: 'De legende van den bakker van Eelco', in: *Oud-Holland* 54 (1937) 173-177.
- Wildhaber, R.: "'Die Stunde ist da, aber der Mann nicht': Ein europäisches Sagenmotiv", in: *Rheinisch-Westfälisches Jahrbuch für Volkskunde* 1958, 65-88.
- Winkel, J. te: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* 3. Haarlem 21923.
- Winkler, J.: 'Roordema-hoorn', in: *De Navorscher* 31 (1881) 204-215.
- *Studiën in Nederlandsche Namenkunde*. Haarlem 1900.
- Wirth, L. (ed.): *Het heilige kruis en de Denensage te Breda*. Leiden 1893.
- Woelfle, G.N. Bayley: *Katje, the Windmill Cat*. Cambridge 2001. (Ned. vert.: *Bontje, het katje van de molenaar*. Zeist 2001).
- Wolf, J.W.: *Niederländische Sagen*. Leipzig 1843.
- *Deutsche Märchen und Sagen*. Leipzig 1845.
- Wolters, L.: 'Schutterrij St. Sebastianus Heel 4: Een schets van het negentiende eeuwse schuttersleven 2', in: *Rondom het Leudal* 25, 99 (2000) 467-471.
- Wumkes, G.A.: 'Het spooklicht van Zeerijp', in: *Het Noorden* 1 (1904) 126-128.
- Zeggelaar, G. van: *Blikken in het verleden van Waterland*. Amsterdam 1902.
- Zijl, H. van: *Durgerdam en de Bordings*. Enkhuizen 1970.
- Zondag, F.A.: 'De Zuidlaarder familie Zondag', in: *Spint Arvt'n* 3 (1975), 137-143, 169-171.
- Zuidema, R.: 'Meyster, Mr. Everard', in: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (red.): *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 9. Leiden 1933, 672-673.
- Zuiderzeemuseum: *Veelzijdig verzameld*. Enkhuizen 1994.

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES

Veel van de foto's die voor dit boek zijn gebruikt, zijn gemaakt door Ruben A. Koman. Zijn naam zal in de verantwoording steeds afgekort worden als RAK. De naam van Theo Meder wordt verkort tot TM.

INLEIDING

Detroit Institute of Art; TM 2009; Collectie Meertens Instituut 2004; RAK 2007.

GRONINGEN

Aduard: Arkema 193, 42. Eenrum: RAK 2009. Ezinge: fotoarchief Meertens Instituut. Faan: Vleer 1972, 5. Groningen: RAK 2009. Jipsinghuizen: Cohen 1914, 21. Leek: Nationaal Rijtuigmuseum, Leek. Leermens: collectie T. van Gennip, Leermens; RAK 2007. Loppersum: RAK 2009. Noordhorn: RAK 2009. Oude Pekela: DossierX.nl, 2005. Pieterburen: Ter Laan 1932, I, 153; Van den Broek 2007, 542. Rottumeroog: Billy Rose Theatre Collection, New York. Sellingen: RAK 2007. Stadskanaal: Hans Hesselink 2001. Termunten: Een mens komt dagen te kort: over Kornelis ter Laan 1871-1963. [Veendam], 1990, 91. Uithuizermeeden: De Haan 1974, omslag. Usquert: RAK 2007; Kronenburg 1899, frontispice. Veendam: Gemeente Veendam 2009. Wagenborgen: De Haan 1976, frontispice. Westeremden: Van Oostrom 2006, 59. Westernieland: RAK 2009. Zeerijp: RAK 2009. Zoutkamp: RAK 2007.

FRIESLAND

Akkrum: rak 2009; menukaart café Kromme Knilles. Ameland: RAK 2007. Bartlehiem: Marianne van Zuijlen 2010. Bergum: RAK 2009. Bolsward: RAK 2009. Dokkum: RAK 2009; Kronenburg 1904-1914 3, frontispice. Drogeham: Van der Kooi 2000, 237. Edens: RAK 2009. Eernevoude: P.J.S. Zwart: De kerstvacantie van Pieterjan. 's-Gravenhage [etc.] 1946, p. 57. Greonterp: Jaarsma 1987, 7; Poortinga 1977, omslag. Harlingen: S.J. van der Molen: Kijk op boerderijen. Amsterdam enz. ⁴1982, 91. Kimswerd: Kalma 1970, 36; collectie Fries Museum te Leeuwarden. Leeuwarden: RAK 2009. Moddergat: Van der Molen 1979, 24-25. Nieuwebrug: Van der Molen 1962. Nijland: RAK 2009. Oldeberkoop: J.R.W. Sinninghe: Oude volksvertellingen. Oisterwijk ²1949, 126. Oosterlittens: RAK 2009. Oosterzee: Tresoar, Leeuwarden. Schiermonnikoog: Mellema 1964, 155. Stavoren: RAK 2007; Cohen 1918, frontispice. Surhuisterveen: Jaarsma 1987, 98; G. Bomans: De wonderbaarlijke avonturen van Baron von Münchhausen. 's-Gravenhage

1967, p. 26. Swichum: RAK 2009. Terschelling: Loes Hendriks 2006; Van der Molen 1969, 74. Twijzel: AZ, 232. Wirdum: Collectie Historisch Centrum Leeuwarden. Zwaagwesteinde: RAK 2009; Van der Molen 1943, 48.

DRENTHE

Assen (1): Een royaal geschenk: 200 jaar geschiedenis van Assen. Assen 2009, 15. Assen (2): Marianne Bergsma-den Boer 2009. Coevorden: Koman 2006, 100. Diever: T. van der Laars: Wapens, vlaggen en zegels van Nederland. Amsterdam [1913], 45. Drogeropslagen: Charlotte F. Otten (ed.): Werewolves in western culture. New York 1986, 105. Dwingelo: Mezger 1993, 96; M.A.W. Gerding, P. Brood, M. Hillenga (red.): Encyclopedie van Drenthe. DL P-Z. Assen 2003, 861. Elp: Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door drie podagrissen. Illustratie op het omslag van de fotografische herdruk van het boek. Leeuwarden 1974. Meppel: RAK 2008. Odoorn: Gemeentewapens in Nederland: 1914-1989: naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel. Red. Gerard M.L. Harmans. 's-Gravenhage 1989, 47. Oosterhesselen: RAK 2009. Peest: RAK 2009; Cohen 1919, na 248. Ruinerwold: Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum' 24, 2 (1961) 39. Schoonoord: Koman 2008a, 25; Picardt 1660: Annales Drenthiae, frontispice. Wapserven: J.R.W. Sinninghe: Oude volksvertellingen. ²1949, 95. Westerbork: J. ter Haar: Geschiedenis van de lage landen: Complete editie. Houten ²1990, 430. Yde (1): De Blécourt 1990a, 24; RAK 2009. Yde (2): J. Bosma, Drents Museum - kaart, collectie DOC Volksverhaal; Jan Prins, privécollectie. Zuidlaren: Historische Vereniging Zuidlaren.

OVERIJSSSEL

Colmschate: Koman 2006, 104. Dalfsen: RAK 2006. Delden: RAK 2008. Denekamp: RAK 2008; Rob Nanninga 2006. Deventer: De Haan 1963, 364; J.R.W. Sinninghe: Sprookjes uit alle provinciën. Amsterdam 1944, 25. Eikelhof: RAK 2009. Genemuiden: inv. nr. 1984-197, collectie scheepsafbeeldingen, Fries Scheepvaart Museum. Heino: RAK 2007. Hellendoorn: VORG, Stedelijk Museum, inv. nr. SM23437. Kampen: RAK 2006. Kuinre: Sinninghe 1936, 221. Lierderholthuis: RAK 2007. Lonneker: Cohen 1919, na 240; n Sliepsteen, jrg. 12 (1996), nr. 45, p. 4. De Lutte: RAK 2008. Luttén: Collectie DOC Volksverhaal, 2004. Rijssen: G. Smit: Rijssen in oude ansichten. Zaltbommel 1969, 36. Staphorst: De Blécourt 1991, 176. Vollenhove: Van Oirschot 1974, 26; RAK 2009. Volthe: RAK 2009. Zalk: Koman 2006,

76; Bloemhoff-de Bruijn/Van der Kooi 1984, omslag. Zwolle: Collectie Ruben A. Koman.

GELDERLAND

Ammerzoden: Van Lennep/Hofdijk 1854 2, na 188. **Apeldoorn:** Maarten de Reus 2008. **Arnhem:** RAK 2008. **Barneveld:** Stills van God.tv, 2008. **Brummen:** RAK 2009. **Doorwerth:** RAK 2009; de gehoaxte infraroodfoto's zijn inmiddels weer van internet verdwenen, maar worden nog wel bewaard in de Nederlandse Volksverhalenbank onder ID-nummer DVTEX910. **Druuten:** Jan Rikken 1995. **Eck en Wiel:** De Kleuver 1977, 68; Sinninghe 1943a, 203. **Ede:** Gazenbeek 1940, t.o. 112; RAK 2009; collectie Theo Meder. **Garderen:** Hulst 1971, 5. **Gendt:** collectie DOC Volksverhaal, 2004. **Groenlo:** Volkscultuur 5, 1 (1988) 23. **Hoog Soeren:** Wall Perné 1921, 38. **Ingen:** Folklore 118, 1 (2007) omslag en 28. **Lochem:** TM 2006. **Nijmegen:** Slemptkes 1932 2, platen na 196 en 206; Collectie Sjef van den Bosch, Meertens Instituut, foto Ineke Meijer 2010. **Nunpeet:** Slemptkes 1932 1, plaat na 122. **Opheusden:** Sinninghe: Gelders sagenboek, tweede druk, 1975, omslag. **Overasselt:** TM 2009. **Putten:** Jan Hendriks 2007. **Uddel:** Anonieme foto van internet: <http://www.cabriolifestyle.nl/assets/files/images/uddeleermeer.jpg>. **Velp:** RAK 2008; *Het leven en de gevoelens van den Ouden Heer Smits of Mark Prager Lindo (1819-1877)*. Amsterdam 1977, 30. **Voorst:** Kleijntjens & Knippenberg 1930, 105; Coster 2008, omslag. **Waardenburg:** Geldersche Volks-Almanak 1842, t.o. 172 en 174. **Wageningen:** Wagenwegen 7, 3 (1979) 25. **Zutphen:** RAK 2009; Collectie Staring Wildenborch, Vorden, foto Jan Harenberg, in: J.C. Boogman, J. Harenberg, G.J.H. Krosenbrink et al. (red.): A.C.W. Staring: *dichter en landman. Regionalist en nationalist*. Zutphen 1990, illustratie op het omslag. **Zwiep:** TM 2006.

FLEVOLAND

Dronten: TM 2006. **Nagele:** Franke 1932, frontispice. **Schokland:** Franke 1932, 29. **Urk:** collectie DOC Volksverhaal, 2008; RAK 2008. **Zeewolde:** TM 2006.

UTRECHT

Amerongen: RAK 2009; collectie Stichting Kasteel Amerongen. **Amersfoort:** RAK 2007; Prentenverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht; *Ach Lieve Tijd* 1987, 265. **Breukelen:** Doeke Sijens: *Josef Cohen: literator en bibliothecaris*. Groningen 1987, 16. **Bunschoten:** Hopman 2007, 386. **Cabauw:** privé-collectie De Blécourt. **Eemnes:** Ter Laan 1932, 2, 77. **Haarzuilens:** TM 2009 en 2008. **Hekendorp:** Jo van Dorp-Ypma, Miet van Dijk. Baarn 1951. **Hou-**

ten: Privé-collectie Anouk Siegenbeek van Heukelom. **IJsselstein:** Saskia van Oostveen 2007; RAK 2006. **Loenen:** W. Müller: *Gerard van Swieten. Bibliographischer Beitrag zur geschichte der Aufklärung in Österreich*. Wenen 1883, frontispice. F.W.N. Hugenholtz, Floris v. Bussum 1966, afb. 32 (tussen p. 80 en 81). **Loosdrecht:** Slemptkes 1932 1, na 52. **Oostbroek:** Evers 1941, 131. **Oudewater:** Collectie DOC Volksverhaal; privé-collectie Theo Meder. **Rhenen:** Den Haag, KB, 228 E 66; Saskia van Oostveen 2007. **Soest:** Heupers 1979-84 1, 20. **Spakenburg:** Hopman 2007, omslag. **Utrecht (1):** RAK 2006. **Utrecht (2):** Bruijn 1946, 69; RAK 2008 en 2006. **Wijk bij Duurstede:** RAK 2009.

NOORD-HOLLAND

Afsluitdijk: Bouke Bakker 2008, <http://fotoboek.boukebakker.nl/#2.o>. **Alkmaar:** Joop Elsinga 2009. **Amsterdam (1):** RAK 2009. **Amsterdam (2):** Margry 1988, 6. **Amsterdam (3):** RAK 2009. **Broek in Waterland:** collectie DOC Volksverhaal. **Durgerdam:** Collectie Zuiderzeemuseum, inv. nr. 8684; RAK 2009; Van Zijl 1970, 48 en omslag. **Edam:** Sinninghe 1943b, 15; Sliggers 1977, 65; ongedateerde folder van Het Huis van de Meermin, collectie DOC Volksverhaal. **Egmond:** ansichtkaart Collectie DOC Volksverhaal. **Enkhuizen:** P. de Zeeuw J.Gzn.: *Legenden van Nederland*. Den Haag enz. ³1958, 94. **Haarlem:** Koorn 1984, 172 en 35. **Heerhugowaard:** Emiel van Lint 1994. **Heiloo:** archief Meertens Instituut; RAK 2009. **Hilversum:** foto's van internet: <http://nl.wikipedia.org/wiki/bestand:monument-pim-fortuyn.jpg> en <http://en.wikipedia.org/wiki/file:pim-fortuyn.jpg>. **Hoorn:** Velius 2007, 1, 162; E. de Bruyne, G.B.J. Hiltermann, H.R. Hoetink (red.): *Winkler Prins Encyclopedie* 3. Amsterdam enz. 1948. 70. **Laren:** RAK 2009; Sinninghe 1943b, 201. **Medemblik:** Kasteel Radboud, Medemblik; RAK 2009. **Muiden:** Hazelzet 1988, frontispice en 6. **Muiderberg:** TM 2009; Van der Kooi 1993, 105 en 102. **Naarden:** Sinninghe 1938b, 217. **Purmer:** Westfries Museum Hoorn, inv.nr. H487. **Spaarndam:** Jansen 1992, 40; RAK 2009; TM 2007; RAK 2008; TM 2008. **Texel:** Van Cuyck 1969; *Nederlandsche Volkskunde; Noord-Holland en Utrecht* 1931, 78; RAK 2009. **Volendam:** TM 2009; Veurman 1972, plaat 19, 21 en 23. **Westzaan:** *Encyclopedie van de Zaanstreek* 2, 469; *Rotterdamsch jaarboekje* 1923, 101. **Zaandam:** De Jong/Klaase 1980, 102.

ZUID-HOLLAND

Ameide: Pellikaan 1973, 62; Kooijman 1988, 6. **Bodegraven:** RAK 2009. **Brielle:** RAK 2009; collectie Historisch Museum Den Briel. **Delft (1):** Van der Heide 2005b, 21. **Delft (2):** RAK 2009. **Dordrecht:** RAK 2007 en 2009. **Gorcum:** Van Peer

1975, 41. Den Haag: *Nederlandsche legenden 1842*, 6 en 12. **Hendrik-Ido-Ambacht**: Koman 2005, 194. **Kinderdijk**: RAK 2009; tekening privécollectie Jacco Appeldoorn. **Leiden**: RAK 2008; *Leidsch Jaarboekje 1928*, na 64; *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 1960*, afb. 11. **Loosduinen**: Bondeson/Molenkamp 1996a, 48 en 50. **Noordwijk**: BIN 1, 572. **Rotterdam**: Tirza Koman 2009. **Schiedam**: Collectie Museum Catherijneconvent, Utrecht; Collectie Pastorie Sint Liduina Basiliek, Schiedam. **Sliedrecht**: Sinninghe 1936, 185. **Vlaardingen**: Strik 2009, 598. **Vlist**: Cohen 1919, na 94. **Westland**: Bruijn 1946, 81.

ZEELAND

Biervliet: *Encyclopedie van Zeeland 1*. Middelburg 1982, afb. VII, na 128; deel van een Ansichtkaart, vvv Zeeuws-Vlaanderen. Foto Ludo Goossens. Collectie DOC Volksverhaal. **Goes**: Geldof 1950, 74. **Haamstede**: RAK 2009; 'Anton van Oirschot, vice-voorzitter van de Stichting Brabantse Dag: "Het bijgeloof is niet dood"', in: *De Telegraaf* 29.8.1970. **Hulst**: RAK 2007. **Koudekerke**: RAK 2008. **Kwadendamme**: RAK 2009. **Lamswaarde**: K. van der Laan: *Het wonder gerucht: Nederlandsch volksverhalenboek*. Amsterdam [ca. 1941], 175. **Middelburg**: Van Lieburg 2000, 136 en 10. **Nieuwerkerk**: Remko Delfgaauw 1997; Joop van Houdt 1997 en 1999; TM 2008. **Nieuw-Namen**: J.R.W. Sinninghe: *Oude volksvertellingen*. Oosterwijk ²1949, 54. **Oostburg**: RAK 2008; *Zelandia Illustrata III-3* 10. [Middelburg], [1866] (Collectie Zeeuws Archief). **Oost-Souburg**: De Haan 1976, 84; *Encyclopedie van Zeeland 2, x*; RAK 2009. **Pauluspolder**: J.R.W. Sinninghe: *Oude volksvertellingen*. Oosterwijk ²1949, 69. **Sluis**: collectie DOC Volksverhaal. **Spui**: De Vries 1971, na 16. **Terneuzen**: RAK 2006; Pocock 2000, na 112, 18de afbeelding; collectie DOC Volksverhaal; RAK 2006. **Zierikzee**: Westendorp Boerma/Van Swigchem 1972, 40. **Zuiddorpe**: De Vries (971) tegenover 145.

NOORD-BRABANT

Bakel: RAK 2009. **Bavel**: P. de Mont, A. de Cock: *Vlaamsche volksvertelsels*. Zutphen 1925, na 180. **Beek**: G. Lanting 2008; K. van der Laan: *Het wonder gerucht: Nederlandsch volksverhalenboek*. Amsterdam [ca. 1941], 185. **Bergen op Zoom**: De Haan 1976, 182. **Bladel**: B.H. van 't Hooft: *Das holländische Volksbuch vom Doktor Faust*. 's-Gravenhage 1926, 122. **Den Bosch**: Ansichtkaart, foto Ernst van Mackelenbergh, collectie DOC Volksverhaal; Sinninghe 1934a, na 258. **Boxtel**: RAK 2009. **Breda**: Schulten 1986, 177; RAK 2009. **Budel**: <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/prbo1:12170971X>

Eindhoven: <http://www.borisvanderham.nl/2007/05/minister-cramer-steunt-d66-in.html> **Etten-Leur**: Nissen 2000, 24. **Ginneken**: Jansen 1989, 29; RAK 2009. **Handel**: RAK 2009, collectie DOC Volksverhaal. **Hilvarenbeek**: Loes Hendriks 2006. **Hoeven**: Van den Broeke 2005, omslag; Van den Broeke 2004, TM 2005. **Hoogeloon**: RAK 2009. **Kaatsheuvel**: Venmans 1962, 84, Efteling ca. 1975, 3 en Efteling ca. 2005, 3. **Klundert**: RAK 2007. **Nuland**: Sinninghe 1964, 127. **Oirschot**: collectie DOC Volksverhaal; RAK 2009. **Ommel**: bidprentje, collectie DOC Volksverhaal; RAK 2009. **Oss**: RAK en TM 2009. **Ravenstein**: Ulijn 1981, 22. **Rijsbergen**: P. de Mont, A. de Cock: *Dit zijn Vlaamsche vertelsels*. Gent enz. 1898, 305. **Tilburg**: Kuypers 1938, 78. **Uden**: RAK en TM 2009. **Veldhoven**: J.R.W. Sinninghe: *Oude volksvertellingen*. Oosterwijk ²1949, 52. **Werkendam**: privé-collectie Jos de Ruijter, Dussen. **Zeelst**: J.R.W. Sinninghe: *De gelaarsde gehangene*. Amsterdam 1945, omslag. **Zevenbergen**: RAK 2009.

LIMBURG

Beesel: Peter Bors 2002 en 2009; D.J. van der Ven: *Neerlands Volksleven*. Amsterdam 1920, 127. **Brunssum**: foto P.J. Margry 1999; tekening collectie DOC Volksverhaal. **Echt**: M. Kemp (red.): *Limburg 1839-1939: Van poeg tot afbouwamer*. Maastricht [1939], 73. **Geulle**: RAK 2009. **Helden**: Musée De Cloître André Mazeyrie, Tulle. **Hoensbroek**: TM 2008; foto Voorlichtingsdienst Staatsmijnen in J.M. van de Venne, J.T.H. de Win, P.A.H.M. Peeters: *Geschiedenis van Hoensbroek*. Echt 1967, 655. **Horst**: Saskia van Oostveen 2007. **IJzeren**: Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe. **Kerkrade**: collectie Theo Arets, Heerlen. **Maastricht**: Th.J. van Rensch, A.M. Koldewij, R.M. de la Haye e.a.: *Hemelse trektochten*. Maastricht 1990, 147; F. Tuinstra: *Sint Servaas legenden*. Maastricht 1934, 42. **Meerssen**: RAK 2009. **Mook en Middelaar**: Eric Venbrux 2009. **Neeritter**: M. Kemp (red.): *Limburg 1839-1939: Van ploeg tot afbouwamer*. Maastricht [1939], 56. **Roermond**: foto RAK 2009; Ansichtkaart collectie DOC Volksverhaal. **Schimmert**: J. Venken: *Het zwarte gild van de bokkerijders*. Sint-Niklaas enz. [1981], omslag. **Schinnen-Geul**: RAK 2007; National Museum of Art, Architecture and Design, Oslo, Noorwegen. **Sittard**: A.M.P.P. Janssen: 'Zwentibold, feit en fictie', in: *Maasgouw* 119 (2000) 163, 167. **Stein**: RAK 2009. **Susteren**: P. de Zeeuw J.Gzn.: *Legenden van Nederland*. Den Haag enz. ³1958, 114. **Valkenburg**: RAK 2007; Vandersteen 1987. **Venlo**: De Jong/Klaasse 1980, 107; H. Siebenmorgen, J. Brümmer (red.): *Schurke oder Held? Historische Räuber und Räuberbanden*. Sigmaringen 1995, 250. **Voerendaal**: RAK 2009. **Weert**: RAK 2009.

REGISTER OP VOLKSVERHAALTYPEN

Typenummer	Plaats
Aarne, Thompson, Uther (AT/ATU)	
ATU 53, <i>The Fox at Court.</i>	Hulst (Z)
ATU 113A, <i>Pan Is Dead.</i>	Hoogeloon (NB)
ATU 123, <i>The Wolf and the Kids.</i>	Den Haag (ZH)
ATU 124, <i>Blowing the House In.</i>	Den Haag (ZH)
ATU 156A, <i>The Faith of the Lion.</i>	Eck en Wiel (Ge)
ATU 161, <i>The Farmer Betrays the Fox by Pointing.</i>	Venlo (L)
ATU 184, <i>Half of the Money Thrown into Water.</i>	Oost-Souburg (Z)
ATU 300, <i>The Dragon-Slayer.</i>	Beesel (L)
ATU 326, <i>The Youth Who Wanted to Learn What Fear Is.</i>	Voerendaal (L)
ATU 327A, <i>Hansel and Gretel.</i>	Zeewolde (FI)
ATU 330, <i>The Smith and the Devil.</i>	Stevensweert (L)
ATU 365, <i>Lenore.</i>	Schiermonnikoog (F)
ATU 400, <i>The Man on a Quest for His Lost Wife.</i>	Ezinge (Gr)
ATU 410, <i>Sleeping Beauty.</i>	Kaatsheuvel (NB)
ATU 563, <i>The Table, the Donkey and the Stick.</i>	Lelystad (FI)
ATU 671D*, <i>To Die Next Day.</i>	Zalk (O)
ATU 700, <i>Thumbling.</i>	Deventer (O)
ATU 736A, <i>The Ring of Polycrates.</i>	Stavoren (F), cf. Heerhugowaard (NH)
ATU 751F*, <i>The Mouse Tower of Bingen.</i>	Deventer (O)
ATU 751G*, <i>Bread Turned to Stone.</i>	Dokkum (F)
ATU 760**, <i>The Obstinate Child.</i>	Alkmaar (NH)
ATU 762, <i>Woman with Three Hundred and Sixty-Five Children.</i>	Loosduinen (ZH)
ATU 770A*, <i>Guardian Angels.</i>	Hollandscheveld (D), Middelburg (Z), Tilburg (NB)
ATU 777*, <i>The Flying Dutchman.</i>	Terneuzen (Z)
ATU 779, <i>Miscellaneous Divine Rewards and Punishments.</i>	Alkmaar (NH)
ATU 779F*, <i>Mass of the Dead.</i>	Westernieland (Gr)
ATU 819A*, <i>The Priest and the Devil.</i>	Harlingen (F)
AT 926B*, <i>Turning over the Block of Stone.</i> [als ATU-nummer vervallen]	Amersfoort (U)
ATU 934K, <i>"The Times has Come but not the Man".</i>	Hindeloopen (F)
ATU 956B, <i>The Clever Maiden Alone at Home Kills the Robbers.</i>	Amsterdam (1) (NH)
ATU 958F*, <i>Test of Sex: Catching an Apple.</i>	Wirdum (F)
ATU 958K*, <i>The Robber in the Car.</i>	Afsluitdijk (NH)
ATU 960, <i>The Sun Brings All to Light.</i>	Beek (Ge)
ATU 965*, <i>Robbers Alarm Bell.</i>	Schoonoord (D), Venlo (L)
ATU 967, <i>The Man Saved by a Spider Web.</i>	Kamperland (Z)
ATU 974, <i>The Homecoming Husband.</i>	Brummen (Ge)
ATU 985**, <i>Measure for Measure.</i>	Vlissingen (Z)
ATU 990, <i>The Seemingly Dead Revives.</i>	Bodegraven (ZH)
ATU 1130, <i>Counting Out Pay.</i>	Achlum (F), Greonterp (F)
ATU 1131, <i>Hot Porridge in the Ogre's Throat.</i>	Bolsward (F)
ATU 1176, <i>Catching a Man's Broken Wind.</i>	Stramproy (L)
ATU 1177, <i>The Devil and the Bees.</i>	Stevensweert (L)
ATU 1182, <i>The Level Bushel.</i>	Epe (Ge)
ATU 1186, <i>The Devil and the Lawyer.</i>	Neeritter (L)
ATU 1192, <i>The First Bundle.</i>	Weiwerd (Gr)
ATU 1208*, <i>The Belled Salmon.</i>	Kampen (O)
ATU 1210, <i>The Cow (Other Domestic Animal) Is Taken to the Roof to Graze.</i>	Kampen (O), Bakel (NB)
ATU 1213, <i>The Pent Cuckoo</i>	Kampen (O)
ATU 1242A, <i>Relief for the Donkey.</i>	Werkendam (NB)
ATU 1250, <i>The Human Chain.</i>	Eys (L)
ATU 1278, <i>Marking the Place on the Boat.</i>	Werkendam (NB)
ATU 1281A, <i>Getting Rid of the Man-Eating Calf.</i>	Barger-Compascuum (D)
ATU 1287, <i>Numskulls Unable to Count Their Own Number.</i>	Eys (L)

ATU 1288, Numskulls Cannot Find Their Own Legs.
 ATU 1296A, Fools Go to Buy Good Weather.
 ATU 1310B, Burying the Mole as Punishment.
 ATU 1319, Pumpkin Sold as an Donkey's Egg.
 ATU 1325A, The Fireplace Gives Too Much Heat
 ATU 1326, Moving the Church.
 ATU 1335*, Setting Sun (Rising Moon) Mistaken for Fire.
 ATU 1336, Diving for Cheese.
 ATU 1351F*, The Unsuccessful Murder.
 ATU 1422, Parrot Reports Wife's Adultery
 ATU 1525M, The Sheep in the Cradle.
 ATU 1527A, The Robber Disarmed.
 ATU 1530*, The Man and His Dogs.
 ATU 1531, Lord for a Day.
 ATU 1590, The Trespasser's Defense.
 ATU 1640, The Brave Tailor.
 ATU 1645, The Treasure at Home.
 ATU 1676B, Frightened to Death.
 ATU 1676D, 'That Is My Head'.
 ATU 1730, The Entrapped Suitors.
 ATU 1791, The Sexton Carries the Clergyman.
 ATU 1825B, Preaching as the Congregation Wishes.
 ATU 1832D*, 'How Many Sacraments Are There?'
 ATU 1880 e.v. (Münchhausen Tales)
 ATU 1894, A Man Shoots a Ramrod Full of Ducks.
 ATU 1895, A Man Wading in Water Catches Many Fish in his Boots.
 ATU 1960B, The Great Fish.
 ATU 1960H, The Great Ship.
 ATU 1968, Severed Head Freezes to Body.

Van der Kooi (VdK)

VdK 237B*, Toen de hemel van koper was.
 VdK 365, Lenore.
 VdK 736A, The Ring of Polycrates.
 VdK 751E*, De stenen broden.
 VdK 770A*, De engelenwacht.
 VdK 942*, De dankbare bedelaar.
 VdK 958G*, De appelvangproef.
 VdK 958K*, De rover op de wagen.
 VdK 958L*, De man onder de omgekeerde boot.
 VdK 960, The Sun Brings All to Light.
 VdK 990, The Seemingly Dead Revives.
 VdK 998*, Het sinterklaasgeschenk.
 VdK 1130, Counting Out Pay.
 VdK 1182, The Level Bushel.
 VdK 1191A*, Voor de haan kraait boerderij bouwen.
 VdK 1191B*, Het eerste wat gebonden wordt.
 VdK 1191C*, De duivel en de houtsnijder.
 VdK 1207**, Misdadiger mag zich ergens anders op laten hangen.
 VdK 1281A, Getting Rid of the Man-Eating Calf.
 VdK 1319P**, Regenbak voor privaat aangezien
 VdK 1322B*, De roep van (een) vogel(s) verkeerd geïnterpreteerd; 2. 'Toe Poep!'.
 VdK 1334A*, De twee zonnen.
 VdK 1351F*, Het lijk in de schoorsteen.
 VdK 1525Z*, De Japik Ingberts-cyclus.
 VdK 1527A, Robber Induced to Waste his Ammunition.
 VdK 1530*, The Man and His Dogs.
 VdK 1559D*, Een stapel pannekoecken voor een dubbeltje.
 VdK 1640, The Brave Tailor.
 VdK 1676D*, Schedel halen uit het knekelhuis

Bakel (NB), Eys (L)
 Bakel (NB)
 Bakel (NB)
 Bakel (NB)
 Kampen (O)
 Bakel (NB)
 Meppel (D)
 Eys (L)
 Leermens (Gr)
 Goes (Z)
 Dordrecht (ZH)
 Neede (Ge), Purmer (NH)
 Etten-Leur (NB)
 Den Haag (ZH)
 Veldhoven (NB)
 Bavel (NB)
 Oosterlittens (F)
 Sweikhuizen (L)
 Sweikhuizen (L)
 Gr stad (Gr)
 Zeelst (NB)
 Wagenborgen (Gr)
 Bakel (NB)
 Surhuisterveen (F)
 Surhuisterveen (F)
 Surhuisterveen (F), Werkendam (NB)
 Surhuisterveen (F)
 Muiderberg (NH)
 Ernewoude (F)

Goes (Z)
 Schiermonnikoog (F)
 Stavoren (F)
 Dokkum (F)
 Hollandscheveld (D), Middelburg (Z), Tilburg (NB)
 Swichum (F), Gorcum (ZH)
 Wirdum (F)
 Afsluitdijk (NH)
 Drongelen (NB)
 Beek (Ge)
 Bodegraven (ZH)
 Edens (F)
 Achlum (F), Greonterp (F)
 Epe (Ge)
 Harlingen (F)
 Weiwerd (Gr)
 Bolsward (F)
 Haastrecht (ZH)
 Barger-Compascuum (D)
 Wagenborgen (Gr)
 Renesse (Z)
 Renesse (Z)
 Leermens (Gr)
 Twijzel (F), Zeelst (NB) (1525Z*:36)
 Neede (Ge)
 Etten-Leur (NB)
 Ruinerwold (D)
 Bavel (NB)
 Sweikhuizen (L)

VdK 1676F*: Spookspelen: het spook op de vonder
 VdK 1828A*, Uit niets heeft God de wereld geschapen.
 VdK 1851A*, En zij rookten en zij smookten.
 VdK 1880 e.v. (Leugenverhalen)
 VdK 1889W*, Tunnels door de sneeuw
 VdK 1960H, The Great Ship.
 VdK 1970*, Afgesneden hoofd vriest weer vast aan de romp.

Sinninghe (SIN)

SINAT 845*, Belohnte Mildtätigkeit.
 SINAT 942*, Die vermeintlichen Geister (Teufel) betrogen.
 SINAT 971*, Die Fangprobe
 SINAT 1176*, Was zuerst gebunden wird.
 SINAT 1310*, (Var): Der Rochen wird für den Teufel gehalten.

SINSAG 1, 'Hier ist die Zeit, wo ist der Man?'
 SINSAG 31, Die Prophezeiung des Meerweibes.
 SINSAG 32, Das gefangene Meerweib
 SINSAG 53, Zwerge werfen einen Hügel auf.
 SINSAG 61, Werkgeister.
 SINSAG 63, Die hilfsbereiten Zwerge arbeiten in der Nacht für die Menschen für Nahrungsmittel (Tabak, Geld).
 SINSAG 68, Erddämonen leihen Haushaltsgerät.
 SINSAG 70, Erddämonen stehlen Speisen und Trank.
 SINSAG 72, Der Pfannkuchen der Erddämonen.
 SINSAG 102, Zwerge ziehen fort, nachdem ihr König gestorben ist.
 SINSAG 103, Zwerge ziehen aus anderen Gründen fort.
 SINSAG 104, Die Überfahrt der Zwerge.
 SINSAG 138, Warum der Turm so weit von der Kirche steht.
 SINSAG 161, Die Entstehung des 'Stipelzeichens'
 SINSAG 182, Wiedergänger als Irrlicht.
 SINSAG 183, Schatzfeuer zeigt die Stelle, wo der Schatz ruht.
 SINSAG 192, Der brennende Schiefer.
 SINSAG 195, Der Grenzsteinversetzer als feuriger Wiedergänger.
 SINSAG 196, Der Feuermann-Mörder.
 SINSAG 212, Spötter pfeift Feuermann heran. Hand des Feuermanns in die Tür gedrückt.
 SINSAG 213, Feuermann (Irrlicht) wird um Feuer gebeten; setzt dem Frager nach.
 SINSAG 252, Plagegeist lässt sich tragen.

SINSAG 256, Plagegeist (in Tiergestalt) erschreckt späten Wanderer.
 SINSAG 302, Weisse Frau spinnt im Baum (am Hügel).
 SINSAG 131 e.v. (Riesen).
 SINSAG 281, Das blaue Wölkchen. Schwarzer Tod im 'Stipelloch' gefangen.
 SINSAG 283, Übertragung des Fieberdämons.
 SINSAG 301, Weisse Frau bewacht (und zeigt) einen Schatz (an).
 SINSAG 302, Weisse Frau spinnt in Baum (am Hügel).
 SINSAG 304, Verspottete Weisse Frau räucht sich.
 SINSAG 305, Weisse Frauen helfen den Menschen.
 SINSAG 310, Andere Erscheinungen von Weissen Frauen.
 SINSAG 311, Weisse Frau ist eine zurückgekehrte Tote.
 SINSAG 331, Spuktier kan nicht getroffen (gefangen) werden.
 SINSAG 333, Spuktier erschreckt Wanderer.

SINSAG 334, Spuktier vom Priester gebannt.
 SINSAG 401, Der verborgene Schatz.

SINSAG 410, Der gebannte Geist.
 SINSAG 412, Die stille Runde.
 SINSAG 413, 'Zu knapp gemessen, die Seele vergessen.'
 SINSAG 414, Hand wächst aus dem Grabe.

Sweikhuizen (L)
 Wagenborgen (Gr)
 Assen (Z) (D)
 Surhuisterveen (F)
 Surhuisterveen (F)
 Muiderberg (NH)
 Ernewoude (F)

Swichum (F), Gorcum (ZH)
 Sweikhuizen (L)
 Wirdum (F)
 Weiwerd (Gr)
 Weert (L)

Hindeloopen (F)
 Koudekerke/Westenschouwen (Z), Zevenbergen (NB)
 Edam (NH), Koudekerke/Westenschouwen (Z)
 Onstwedde (Gr)
 Zuiddorpe (Z), Hoogeloon (NB)
 Budel (NB), Steyl (L)

Wieringen (NH), Stein (L)
 Stein (L)
 Hoogeloon (NB)
 Hoogeloon (NB)
 Geulle (L)
 Geulle (L)
 Oosterhesselen (D)
 Schoonoord (D), Volthe (O), Zwiép (Ge)
 Soest (U)
 Zeist (U)
 Veldhoven (NB)
 Soest (U)
 Nunspeet (Ge)
 Venlo (L)
 Venlo (L)
 Usselo (O), Voorst (Ge), Pauluspolder (Z), Steenberg (NB), Kerkrade (L)
 Westerhoven (NB)
 Wapserveen (D), cf. Lonneker (O)
 Akkrum (F)
 Enschede (O)
 Yde (1) (D), Overasselt (Ge), Oss (NB)
 Monnickendam (NH), Koewacht (Z), Susteren (L)
 Jipsinghuizen (Gr)
 Hoog Soeren (Ge)
 Zwiép (Ge)
 Lonneker (O), Vorden (Ge), Ameide (ZH)
 Ede (Ge), Susteren (L), cf. Valkenburg (L)
 Cabauw (U)
 De Lutte (O), Tilligte (O), Hoog Soeren (Ge), Cabauw (U), Loosdrecht (U), Pauluspolder (Z)
 IJzendijke (Z)
 Zeist (U), Monnickendam (NH), Zuiderwoude (NH), Voerendaal (L)
 Colmschate (O), Haaksbergen (O), cf. Helenaveen (NB)
 Bergen op Zoom (NB)
 Hoevelaken (Ge), Oost-Souburg (Z)
 Alkmaar (NH)

SINSAG 450, *Andere Tote spuken.*

SINSAG 456, *Der Poltergeist im Hause.*

SINSAG 471, *Schiff segelt durch die Luft.*

SINSAG 472, *Begegnung mit Geisterkutsche.*

SINSAG 475, *Spuk in Gestalt einer lebendigen Person.*

SINSAG 478, *Unbeschreibbare Spukerscheinungen.*

SINSAG 481, *Leichenzug gesehen.*

SINSAG 482, *Das weisse Pferd vor dem Leichenwagen gesehen.*

SINSAG 486, *Andere Todesvorzeichen.*

SINSAG 487, *Vorbedeutung anderer Ereignisse.*

SINSAG 491, *Vorzeichen eines Brandes.*

SINSAG 501, *Der Katzentanz.*

SINSAG 502, *Der goldene (silberne) Becher.*

SINSAG 511, *Über Weg und Steg.*

SINSAG 512, *Hexe fährt durch die Luft; Späher fliegt mit.*

SINSAG 513, *Die verzauberte Jacht.*

SINSAG 532, *Hexe verzaubert Bäume.*

SINSAG 533, *Butterhexe.*

SINSAG 539, *Hexe bannt and den Platz.*

SINSAG 540, *Hexe führt irre.*

SINSAG 542, *Von unsichtbaren Händen aufgenommen.*

SINSAG 580, *Andere Hexenkünste.*

SINSAG 586, *Von Hexe empfangene Äpfel verwandeln sich in Kröten.*

SINSAG 591, *Die Seele der Hexe verlässt den Körper in Tiergestalt*

SINSAG 592, *Hexentier kann nicht getroffen werden.*

SINSAG 594, *Verwandlung von Hexentier in Frau erspäht.*

SINSAG 604, *Die vermehrten Katzen.*

SINSAG 622, *Die verzauberte Mühle (Brauerei).*

SINSAG 623, *Der geweihte Schuss.*

SINSAG 640, *Hexentier verwundet: Frau zeigt am folgenden Tag Malzeichen.*

SINSAG 644, *Hexe erkennt. Sie kann die Kirche nicht verlassen, weil ein Nagel der Osterkerze unter die Schwelle gesteckt ist (Räucht sich).*

SINSAG 646, *Hexe erkennt. Sie kann nicht aufstehen, weil ein Nagel der Osterkerze unter den Stuhl gesteckt ist.*

SINSAG 666, *Zauberer bannt an den Ort.*

SINSAG 667, *Zauberer führt irre.*

SINSAG 677, *Zauberer verzaubert Kind (Mann).*

SINSAG 685, *Pikbube als Helfer. Spielkarte ausgeschiedt, um Schnaps zu holen.*

SINSAG 690, *Zauberer nehmen Mann mit; er stösst seinen Fuss am Kirchturm.*

SINSAG 693, *Zauberer lässt Soldaten (Zwerge) unter dem Kamin hervor kommen.*

SINSAG 697, *Seele in Tiergestalt.*

SINSAG 699, *Zauberer verhindert das Mähen.*

SINSAG 750, *Andere Zauberei.*

SINSAG 752, *Zauberbuch kann nicht verbrannt oder weggegeben werden.*

SINSAG 753, *Zauberrecht gebrochen: Geistlicher verbrennt Zauberbuch.*

SINSAG 764, *Das Zauberpulver*

Faan (Gr), Groningen stad (Gr), Pieterburen (Gr);
Uithuizermeeden (Gr); Ameland (F); Kimsward (F);
Munnekezijl (F), Zwaagwesteinde (F), Denekamp
(o), Rijssen (o), Deil (Ge), Doorwerth (Ge), Ede (Ge),
Velp (Ge), Schokland (Fl), Urk (Fl), Renswoude (u),
Wieringen (NH), Nieuw-Namen (z), Terneuzen (z),
Yerseke (z), Tilburg (NB), Hoensbroek (L),
Schimmert (L), Schin-op-Geul (L)
Colmschate (o), Rijssen (o), Tilligte (o), Druten (Ge)
Schokland (Fl), Valkenburg (L)
Aalst (NB)

Breukelen (u), Haarzuilens (u), Renswoude (u)
Gardereren (Ge), Ossendrecht (NB)
Wagenborgen (Gr), Nieuwebrug (F), Enterbroek (o),
Wieringen (NH), Oude Tonge (ZH)
Onstwedde (Gr), Zalk (o)
Onstwedde (Gr), Haaksbergen (o), Zaltbommel
(Ge), Breukelen (u), Kwadendam (z), Velden (L)
Nieuwebrug (F), Oosterzee (F), Odoorn (D),
Haaksbergen (o), Spakenburg (u), Broek en
Waterland (NH), Wieringen (NH), Goeree (ZH)

Gasselternijveen (D)

Katwijk (ZH), Rijsbergen (NB)

Vlaardingen (ZH)

Meliskerke (z), IJzeren (L)

Oostbroek (u)

Zaandam (NH)

Maartensdijk (u)

Koekange (D), Maartensdijk (u)

cf. Hoog Soeren (Ge), Maartensdijk (u)

Stad aan 't Haringvliet (ZH)

Stad aan 't Haringvliet (ZH)

Noordhorn (Gr), Selligen (Gr), Maartensdijk (u)

Schipluiden (ZH)

Sint-Annaland (z)

Koekange (D)

Kolham (Gr), Koekange (D), Harderwijk (Ge),

Naarden (NH), Uitdam (NH), Spui (z)

Sint-Annaland (z)

Uitdam (NH), Schipluiden (ZH)

Ossendrecht (NB)

Moddergat (F), Koekange (D), Gendt (Ge), Schokland

(Fl), Oud-Beijerland (ZH), Ossendrecht (NB)

Lamswaarde (z)

Lamswaarde (z)

Achlum (F), Wageningen (Ge), Berkhout (NH),

Nieuwendam (NH), Schoondijke (z)

Schoondijke (z)

Berkhout (NH), Oud-Beijerland (ZH)

Ossendrecht (NB)

Schoondijke (z)

Achlum (F)

Noordeloos (ZH)

Oud-Beijerland (ZH)

Berkhout (NH), Meliskerke (z)

cf. Berkhout (NH)

Lamswaarde (z)

Vrouwenpolder (z)

- SINSAG 782, Das gefundene Sieb.
 SINSAG 783, Hufeisen an Händen und Füßen.
 SINSAG 791, Begegnung mit Mahr.
 SINSAG 801, Werwolf lässt sich tragen.
 SINSAG 803, Werwolf verschlingt Tiere.
 SINSAG 823, Das zerbissene Tuch.
 SINSAG 824, Die verbrannte Haut. (Gurt, Halsband).
 SINSAG 881, Der Teufelsvertrag.
- SINSAG 882, Der Wechseltaler.
 SINSAG 891, Die Blutflecken am Fenster.
 SINSAG 892, Das Loch in der Wand.
 SINSAG 894, Teufel werfen mit Steinen (Abdruck von Teufelsfingern).
 SINSAG 902, Teufel tanzt mit Mädchen, das tanzen will, wenn es auch mit dem Teufel wäre.
 SINSAG 904, Der vierte Mann; Teufel als Kartenspieler erkannt am Bocksfuss (Pferdefuss).
 SINSAG 905, 'Dreizehn heraus.' Mann würfelt mit Teufel.
 SINSAG 916, Kampf mit dem Teufel.
 SINSAG 917, Teufel (in Tiergestalt) erschreckt Sünder.
 SINSAG 918, Teufel führt Sünder mit.
 SINSAG 931, Die Teufelskutsche.
 SINSAG 933, Begegnung mit dem Teufel, welcher verschiedene Gestalten annimmt.
 SINSAG 945, Andere Begegnungen mit dem Teufel.
- SINSAG 980, Der Glockenpfuhl.
- SINSAG 981 e.v. (Bausagen).
 SINSAG 982, Gebäude aus Roggenmehl gemauert.
 SINSAG 983, Eingemauert. Das Gebäude ruht auf einem Toten.
 SINSAG 984, Das Gebäude ruht auf Ochsenhäuten.
 SINSAG 985, Das Geheimnis des Baumeisters.
 SINSAG 991, Der Erbsenmann.
 SINSAG 998, Das Knotenfenster.
 SINSAG 1021, So viele Fenster wie Tage im Jahr.
 SINSAG 1103, Edelfrau (Landgraf) aus dem Morast gerettet, schenkt Privilegien an die Bewohner des Dorfes.
 SINSAG 1128, Unauslöschliche Blutflecken.
 SINSAG 1129, Unfruchtbare Stelle, wo Mord geschah (Galgen stand).
 SINSAG 1130, Speisen des schlechten Herrn verwandeln sich in Spinnen, Läuse usw.
 SINSAG 1131, Von Lausen aufgefressen.
 SINSAG 1132, Von Mäusen verschlungen.
 SINSAG 1141, Das versunkene Schloss.
 SINSAG 1144, Das versunkene Kloster.
 SINSAG 1145, Die untergegangene Stadt.
 SINSAG 1172, Die Katze auf der Wiege, hält die Wiege im Gleichgewicht: Kind wird gerettet.
 SINSAG 1173, Der Hering im Brunnen.
 SINSAG 1192, 'Da stehen Hunderte, aber da liegen Tausende.'
 SINSAG 1226, 'Dort wohnt er und hier ist er.'
 SINSAG 1227, Die Kraftprobe. Ritter hebt das Pferd, auf dem er sitzt, hoch.
 SINSAG 1231, Das Pferd von Troja. Var. Heuwagen von der Besatzung erobert; Soldaten unterm Heu versteckt.
 SINSAG 1233, Butterfässer werden für Kanonen gehalten: Belagerer ziehen ab.
 SINSAG 1235, Der mutige Trommelschläger.
 SINSAG 1236, Der unterirdische Gang.
 SINSAG 1251, Die begrabene Kriegskasse.
 SINSAG 1266, Schatzhebung misslingt, wegen Verletzung des Schweigegebotes.
 SINSAG 1281, Die zu früh angefangene Messe. Edelmann tötet Priester, der nicht auf ihn gewartet hat, vor dem Altar.
 SINSAG 1301, 'Sie sprechen wohl gut, aber sie weisen verkehrt.' Versteck von Räubern durch Gebärde verraten.
 SINSAG 1306, 'Wir sind Sechse, wir haben scharfe Messer.' Räuber warnen.
- Well (L)
 Nuland (NB)
 Blijham (Gr), Roodeschool (Gr), Eemnes (U)
 Ingen (Ge), Westerhoven (NB)
 Noordeloos (ZH)
 Sliedrecht (ZH)
 Drogteropslagen (D), Blitterswijk (L)
 Waardenburg (Ge), Loosdrecht (U), Leerdam (ZH), Ravenstein (NB), Stramproy (L)
 Bladel (NB)
 Waardenburg (Ge)
 Waardenburg (Ge)
 Utrecht (2) (U)
 Lutten (O)
 Vlist (ZH)
 Purmer (NH)
 Haaksbergen (O)
 Stegeren (O)
 Deil (Ge), Waardenburg (Ge)
 Aalst (NB)
 Medemblik (NH)
 Wagenborgen (Gr), IJhorst (O), Lichtenvoorde (Ge), Zutphen (Ge) Loosdrecht (U)
 Driel (Ge), Helenaveen (NB), Echt (L), Hoensbroek (L), Thorn (L)
 Leeuwarden (F)
 Wijk bij Duurstede (U)
 Denekamp (O)
 Leeuwarden (F), Utrecht (1) (U)
 Utrecht (1) (U)
 Leeuwarden (F), Den Bosch (NB)
 Utrecht (2) (U)
 Swichum (F)
 Hilvarenbeek (NB)
- Pieterburen (Gr), Munnekezijl (F), Valkenburg (L)
 Faan (Gr)
 Faan (Gr)
 Faan (Gr)
 Deventer (O)
 Echt (L)
 Putten (Ge), Echt (L)
 Nagele (Fl), Echt (L), Thorn (L)
 Kinderdijk (ZH)
 Termunten (Gr)
 Terschelling (F)
 Drogeham (F), Kimswerd (F)
 Gorcum (ZH)
 Breda (NB), Lochem (Ge)
- Oostburg (Z)
 Sluis (Z)
 Aduard (Gr), Vollenhove (O), Sommelsdijk (ZH)
 Mook en Middelaar (L)
 Sommelsdijk (ZH), Zundert (NB)
 Uithuizermeeden (Gr)
- Venlo (L)
 Dirksland (ZH)

- SINSAG 1331, Der dichtende Bauer verspottet in Reimen das Gericht.
 SINSAG 1341, Basilisk tötet Menschen durch seinen Blick.
 SINSAG 1351, Die Krone des Schlangenkönigs.
- SINLEG 20, Maria erscheint (in Vision) und befiehlt den Bau.
 SINLEG 26, Das Kloster im Bienenkorb.
 SINLEG 46, Ochsen (Kühe, Stiere) zeigen, ohne Geleit, den Bauplatz an (bringen Baustoffe).
 SINLEG 48, Die Baustoffe werden in der Nacht an einen anderen Ort gebracht.
 SINLEG 66, Wolf und Schaf (Ziege).
 SINLEG 71, Glocke läutet von selbst.
 SINLEG 82, Das Bild treibt (stromaufwärts) in dem Fluss.
 SINLEG 91, Das Bild wird auf einem Baum (Strauch) gefunden.
 SINLEG 92, Das Bild wächst aus einem Baum.
 SINLEG 114, Ochsen, ohne Geleit, zeigen den Ort an, wo das Bild verehrt werden muss.
 SINLEG 131, Das Bild kehrt (dreimal) nach dem Fundort (Standort) zurück.
 SINLEG 141, Das Bild blutet; (meistens) Warnung vor Unheil.
 SINLEG 186, Spötter (Bilderstürmer) gestraft.
 SINLEG 217, Die Hostie bleibt im Feuer unverletzt.
 SINLEG 218, Die Hostie ins Feuer geworfen brennt nicht.
 SINLEG 225, Die Hostie blutet.
 SINLEG 231, Zweifelnder Priester sieht göttliche Gestalten in der Hostie.
 SINLEG 236, Hostie kehrt zurück.
 SINLEG 271, Das Heilige Blut.
 SINLEG 360, Andere Erscheinungen Marias.
 SINLEG 363, Engel hilft dem Menschen. (Pflügt für Hostienretter).
 SINLEG 411, Heiliger geht über das Wasser.
 SINLEG 416, Heiliger lässt Brunnen entspringen.
 SINLEG 447, Heiliger als Drachentöter (Schlangentöter).
 SINLEG 452, Die Weinvermehrung.
 SINLEG 461, Spötter (Ungastlicher Mensch) gestraft.
 SINLEG 466, Heiliger weckt gestorbenes Kind auf, um es zu taufen.
 SINLEG 471, Die Börse des Heiligen enthält immer eine bestimmte Summe.
 SINLEG 506, Der Heilige empfängt die Male von den Wunden Christi.
 SINLEG 513, Engel erscheint dem Heiligen.
 SINLEG 571, Der Körper verbreitet einen süßen Duft.
 SINLEG 572, Wohlriechendes Öl fließt aus dem Körper.
 SINLEG 575, Der Körper kann nicht weggebracht (aufgehoben) werden.
 SINLEG 576, Der Körper wird nach Jahren unverwest wiedergefunden. (verwest nicht.).
 SINLEG 601, Brunnen entspringt, wo Heiliger starb (Beim Finden seines Körpers).
 SINLEG 602, Die Erde spaltet sich; der Körper kommt an die Oberfläche.
 SINLEG 611, Pferde weigern sich zu gehen, wo der Heilige begraben liegt.
 SINLEG 641, Der Körper des Heiligen wird Ochsen (Kühen) ohne Geleit anvertraut.
 SINLEG 661, Gestorbener Heiliger erscheint, spricht und handelt.
- Hem (NH)
 Utrecht (z) (U)
 Marum (Gr)
- Dordrecht (ZH)
 Rosmalen (NB)
 Nijland (F), Handel (NB)
 Laren (NH)
 Beek (NB)
 Noordwijk (ZH)
 Schin-op-Geul (L)
 Handel (NB)
 Uden (NB)
 Nijland (F), Handel (NB)
 Glanerbrug (O), Ommel (NB), Roermond (L)
 Brunssum (L)
 Hellendoorn (O), Bunschoten (U), cf. Kerkrade (L)
 Meerssen (L)
 Amsterdam (z) (NH)
 Bergen (NH), Klundert (NB), Meerssen (L)
 cf. Diever (D)
 Amsterdam (z) (NH)
 Boxtel (NB)
 Handel (NB)
 Meerssen (L)
 Medemblik (NH)
 Dokkum (F), Heiloo (NH), Oss (NB)
 Zwolle (O)
 Schiedam (ZH)
 IJhorst (O), Bunschoten (U) (Vgl. SINLEG 186)
 Roermond (L)
 Dordrecht (ZH), Schiedam (ZH)
 Oirschot (NB)
 cf. Maastricht (L), cf. Roermond (L)
 Rhenen (U)
 Oirschot (NB)
 Laren (NH)
 Rhenen (U), cf. Oirschot (NB)
 Dokkum (F), Dordrecht (ZH)
 Laren (NH)
 Rhenen (U)
 Nijland (F)
 Noordwijk (ZH)
- cf. Twijzel (F), Afsluitdijk (NH)
 Wassenaar (ZH)
 Winterswijk (Ge)
 Apeldoorn (Ge)
 Oude Pekela (Gr)
 Rotterdam (ZH)
 Delft (z) (ZH)
 Oude Pekela (Gr)
 Houten (U), Hoeven (NB)
- Brunvand** (BRUN)
 BRUN 1310, The Hairy-Armed Hitchhiker.
 BRUN 1835, The Double Theft.
 BRUN 2415, Contaminated Comforters. Maggots Wriggling Inside Move It Off the Bed.
 BRUN 2430, Big Cats (Panthers, etc.) Running Wild.
 BRUN 3200, Satanic Panic.
 BRUN 3270, Razor Blades in Waterslide. Injury from Sabotaged Ride.
 BRUN 6300B, The Attempted Abduction.
 BRUN 6315, The Phantom Clowns.
 BRUN 8100, The Landed Martians.
- Theo Meder** (TM)
 TM 2501, Herkomst van het wapenschild (stadswapen, familiewapen etc.).
 TM 2601, Hoe het dorp (de stad, heuvel, het stuk land) aan z'n naam is gekomen.
- Veendam (Gr), Odoorn (D), Volendam (NH), Gorcum (ZH), Koudekerke/Westenshouwen (Z)
 Eenrum (Gr), Faan (Gr), Jipsinghuizen (Gr), Akkrum (F), Bergum (F), Kimsward (F), Stavoren (F),

TM 2602, Spotnaam voor naburig dorp (stad) of hun inwoners.

TM 2603, Hans Brinker.

TM 2607, De bodemloze put of poel.

TM 2801, Sterke man (vrouw).

TM 2803, Misleidend licht.

TM 2900, Vrijmetselaars.

TM 2901, Helmdragers.

TM 3101, Heks maakt kind (mens) ziek.

TM 3102, Belezer geneest mens of dier.

TM 3108, Nachtmierrie berijdt paard.

TM 3109, Heksenkrans in kussen.

TM 3114, De Bokkenrijders.

TM 3115, Schatkamer wordt schelpengrot.

TM 3117, De kwade hand (het boze oog).

TM 3402, De kinderschrik.

TM 3405, De Wilde Jacht.

TM 4302, Volksgeneeskunde.

TM 4904, Waar de kinderen vandaan komen.

TM 5001, Heilige (Maria) brengt redding of genezing (na religieuze belofte).

TM 6002, Cirkels in het graan.

TM 6010, Het perfecte produkt.

TM 6053, De engelenlach.

TM 6056, De pinguïn-napper.

TM 8043, vs onder vuur.

TM 8046, Pim Fortuyn in de politiek.

TM 8053, Verhalen over 1 april grappen.

TM 8066, Regen in het midden van het land.

Schoonoord (D), Wezup (D), Dalfsen (O), Volthe (O), Epe (Ge), Haarlem (NH), De Rijp (NH), Wieringen (NH), Berkenwoude (ZH), Haastrecht (ZH), Hendrik-Ido-Ambacht (ZH), Katwijk (ZH), Kinderdijk (ZH), Ravenstein (NB)

Veendam (Gr), Bolsward (F), Elp (D), Meppel (D), Kampen (O), Zwolle (O), Lichtenvoorde (Ge), Lochem (Ge), Amersfoort (U), IJsselstein (U), Delft (1) (ZH), Schoonhoven (ZH), Biervliet (Z), Zierikzee (Z), Bakel (NB), Weert (L)

paarndam (NH)

Noordhorn (Gr), Colmschate (O), Glanerbrug (O), Uddel (Ge), Sommelsdijk (ZH)

Drogeham (F), Kimswerd (F), Volthe (O)(variant)

Ameland (F)

Oudeschans (Gr)

Nieuwebrug (F), Haaksbergen (O), Oude Tonge (ZH)

Kolham (Gr), Vlagtwedde (Gr), Moddergat (F),

Hollandscheveld (D), Naarden (NH), Helden (L)

Usquert (Gr), Wageningen (Ge), Hekendorp (U)

Eemnes (U)

Kolham (Gr), Vlagtwedde (Gr), Moddergat (F)

(variant), Naarden (NH)

Schimmert (L)

Leek (Gr)

Helden (L)

Schiermonnikoog (F), Cabauw (U), Alkmaar (NH),

Pauluspolder (Z), Steenbergen (NB)

Schin-op-Geul (L)

Staphorst (O), Zalk (O)

Sellingen (Gr), Urk (Fl)

Oirschot (NB), Ommel (NB), Roermond (L), Venray (L)

Stadskanaal (Gr), Nieuwerkerk (Z)

Eindhoven (NB)

Leiden (Z) (ZH)

Rotterdam (ZH)

Almere (Fl)

Hilversum (NH)

Brielle (ZH)

Werkendam (NB)

REGISTER OP NAMEN

- 06-05 343
3 October-Vereeniging 401
- Aa, A.J. van der 59-60
Aagje 333-335
Aagt 23
Aalbeek 562
Aalden 150
Aalders, Willem 131
Aalst 473
Aalsteen 269
Aaltje de zuinige keukenmeid 177
Aardenburg 448
Aarden-Ponderus, Maria van 398
Abcoude 423
Aberdeen 485
Abramsz, Simon 329
Abtsdale 433
Achilles 114
Achlum 65, 83-84, 293, 454, 571
Achterveld 229, 281
Achtkante Boer 12, 235-236, 359-360, 579-580
Ackersdijk, J. 109
Acorah, Derek 215
Adagia 210
Adam Hardrijder 71, 80
Adams, Jan Hendrik 46-47
Aduard, klooster 21-22
Aduard 12, 21-22
Aeneas 370
Aesbold, koning 35
Afgerukt mom-aansicht der tooverye, 't 295
Afke's tiental 111
Afsluitdijk 70, 112, 169, 315
Aken, Jacob van 89-90
Aker, Eligius van den 484
Akkers, familie 423
Akkerwoude 85, 98, 490
Akkrum 17, 65-67, 80, 196
Alberti, Gerardus 59
Alberts, Trijntje, zie Trijntje Soldaats
Alblasserdam 397-398
Albrecht van Beieren 179, 361, 467
Albrecht van Saksen 86
Alcuinus 341, 513
Alexander I van Rusland 154
Alexis van Kleef 576
Algemeen Dagblad 212, 413, 539
Alkema, Henk 69
Alkmaar 306, 315-317, 324, 364, 557
Allerheiligenvloed 428
Almacht, De 355
Almelo 157-158, 160, 171
Almenum 83-84
Almere Vandaag 263
Almere 10, 18, 208, 263, 265
Alphen aan de Rijn 136, 413
Als de vos de passie preekt 432
Altfridus 50
Alva, hertog van 382-383
Alve 224
Ameide 377-378, 490
Ameland 67-69, 85, 109, 355
Amerongen 275-276, 309
Amersfoort 229-230, 233, 276-277, 288, 309, 508
Ammerstol 293
Ammerzoden 14, 16, 203, 417
Amstel Gold Race 542
Amstelbrug 98
Amstelveen 421
Amsterdam 8-10, 12, 16, 70-71, 85, 97-98, 102, 125, 154, 209, 220-221, 230, 236, 239, 264, 278, 318, 320-322, 324, 327-328, 338, 342, 358-360, 378, 382, 391, 398, 409, 413, 422, 508, 516, 557
Amsterdams Historisch Museum 321, 323
Amsterdamsche Courant 323
Amsterdamsche Mercurius 109
Anansi de spin 432
Anchises 370
Andel, M.A. van 326
Anderlecht 385
Andersen, Hans Christian 437, 530
Andreae, Arnoldus Johannes 81-82
Andriessen, P.J. 362
Androclus 221
Andromeda 535
Angelusklok 544
Anholt, Eduard 167
Ankeveen 357
Anna van Buren 398
Annales Drenthiae 144
Annales Ferdinandei 486
Annales 107
Annink, Klaas, zie Huttenklaas
Ansen 127
Anspach, J. 258
Anton Pieck Prijs 505
Antwerpen 102, 157, 237, 239, 306, 333-334, 450, 454, 484, 510, 513, 519, 528
Anubis 183
Apeldoorn 10-11, 31, 193, 204-205, 230, 254
Apenluiers 289-290
Apenluiers 9, 288-289
Apollo 320
Appingedam 416
Arbo, Peter Nicolai 565
Arcen 473
Arends, Gerrit Azn. 24
Argentinië 207
Arink, Patrick 254
Aristophanes 526
Arkel, Jan van 108
Arnemuïden 337
Arnhem 14, 206, 246-247, 300, 537-538
Arnhemsche Courant 246
Arnold I van Bentheim-Steinfurt 171
Arnulf van Karinthië 565
Arthur, koning 7, 424
Arthursage 424
Artimare 331-332
Artis 413
artiste, journal du progrès, revue des arts et de la littérature, L' 577
Assel 204
Assen 119-121, 128, 152
Assendelft de Coningh, Reinoud van 505
Assendelft 369
Associated Press 338
Asten 511
Atse Geerts 71
Attila de Hun 36, 193, 301
Augsburg 353
Augustin, Willem 69-71
Augustinus, Aurelius 462
Aurelius, Cornelis 331, 404
Australië 44, 355, 526
Authentiek verhaal der wonderbare redding van Klaas Klaassen Bording etc. 329
Auvermannetje 543-544
Avifauna 413, 505
Avignon 106
Aytha, Sibod 95
Ayta State 107-108
Ayta, Bernard Bucho van 106, 108
Ayta, Wigle van 106-107
Azusa Street Revival 209
Baaiduinen 108, 110
Baaksum 488
Baarn 300
Baarschers, H. 245
Baarsen, Willem 268
Babberich 320
Bacchus 320
Backemoor 49
Backer, Willem 237, 239, 292
Bad Bentheim 128, 147, 170
Baggen, Joop 506
Bagheera 205
Baillju van Suydt-Hollandt ofte Ghetoemde Vermetelheit 395
Bais, Sander 239

- Bakel 177, 467, 473-475, 543
 Bakhuizen van den Brink, R.C. 15, 345
 Bakker, André 338
 Bakker, Cornelis 8, 16, 168, 324-327, 351, 358, 366-367, 373-374, 391-392
 Bakker, Heintje 351
 Bakker, Jits 177
 Bakker-Posthumus, Grietje 341-342
 Bakkeveen 73, 78
 Balck, Jacob, zie Sjakoo
 Balk, Melle Waalkes 60
 'Ballade fan de Sinteklazeboer' 79
 'Ballade van de Witte Wieven, De' 260
 Ballochi, François 234-235
 Balloo 128
 Barbarossa, Frederik 36
 Barchem 224
 Barger-Compasuum 121-122
 Barlaer, Cornelis van 427-428
 Barneveld 16, 207, 209, 225, 245
 Barnflair 53
 Barrahuis 106, 112-114
 Bart Simpson 40
 Bartje Poep 9, 16, 525-527
 Bartje zoekt het geluk 121
 Bartje 120-121
 Bartje 120-121
 Bartlehiem 69-70
 Baschwitz, Kurt 299
 Basculebrug 98
 Bataafse Republiek 342
 Batavia 289
 Batenburg 538
 Bath 438
 Bathmen 159
 Bautoen, Jan 507
 Bavel 476-477, 479
 Beatrix, koningin 44
 Bedum 96, 125
 Beek (Prinsenbeek) 162, 477, 479, 566
 Beek (Ubbergen) 209
 Beekbergen 204, 206
 Beek-Zijl, Griet ter 279
 Beeldhouwer, Anthonis de 456
 Beelen, Giel 216
 Been, Johan 380
 Bèerke's Gört 544-545
 Beesel 13, 199, 535-537, 540
 Beets 325
 Beets, Nicolaas 335, 340
 Beetsterzwaag 85
 Behouden Huys, 't 68
 Beilen 128, 133
 Beka, Johannes 76
 Beke, Johannes de 321, 341
 Bekkensnijdens 288
 Bekker, Balthasar 255
 Bekkum 161
 Belangenvereniging Vollenhove-Stad 329
 Belangenvereniging Kinderdijk 398
 Belfeld 579
 België 9, 18, 56, 136, 147, 244, 341, 385, 402, 448, 469, 492, 503, 529, 539, 570, 585
 Belgische Opstand 448
 Bellenman 527-528, 552
 Bellingwolde 53-54, 166
 Bellum Gothicum 464
 Bengalen 26-27
 Bennekom 252-254
 Benningbroek 341
 Benschop 281
 Bentley, Todd 208-209
 Berber 10, 264-265
 Berends, Rana 248
 Berg en Terblijt 551
 Berg, A. van den 378
 Berg, Marcel van der 513
 Berg 566
 Bergeijk 473, 502, 511, 525
 Bergen op Zoom 402, 479-480, 519-520, 530
 Bergen, Adriaan van 485, 487
 Bergen 9, 324, 398, 485, 545
 Bergh, Aernout van den 378
 Bergh, Laurens Ph.C. van den 464
 Bergische Sagen 444
 Bergkamp, Dennis 461
 Bergmans-Beins, Jo 124, 146-147
 Bergroosjes 333
 Bergsham 224-225
 Bergsma, J. 37
 Bergum 71, 269
 Beringe 546
 Berk, Simone van der 218
 Berkelaar 541
 Berkenwoude 378, 416, 490
 Berkhout 324-325
 Berlijn 252
 Bernardum, Ad sanctum 21
 Berner, Herman 256
 Bernlef 50-51
 Beschrijvinge der Stadt Leiden 400
 Beschrijvinge van de zoogenaamde Meermin der Stad Haarlem 331
 Bet, Guurt van 231
 Beth-Sémes 96
 betooverde Wereld, De 255
 Beukels, Willem 427-428
 Beukema, Geeske Rypkes 60
 Beurden, A.F. van 558
 Beusekom 399
 beuzejaeger, De 14, 126
 Beversluis, Martien 451
 Beverwijk 288
 Beyma, Coert Lambertus van 108
 Bicht 566
 Bie, Wim de 196
 Bierman, Dick 219
 Biervliet 427-428
 Biesheuvel 489
 Bijbel 8, 51, 55, 61, 65-66, 73, 76, 85-86, 120-121, 133, 145, 210, 241, 279-280, 282, 304, 317, 338, 373, 390, 414, 419, 422, 434-435, 442-443, 531, 577-578
 Bijkerk, Edith 316
 Bijl, Martine 504
 Biks Trio 498
 Biljoen 246-247
 Billerbeck 51
 Binderen 324
 Bingen 165
 Birdaard 387
 Bisdom, Adriaen van den 487
 Bisschopskerkhof 28
 Blaau Az., J. 342
 Blackwoods Edinburgh Magazine 459
 Bladel 481
 Blaggers 215
 Blankestein, Wout 295
 Blauwbaard 31, 115
 'Blauwe Dämpken oet et Joar 1350, 't' 167
 Blauwe Gerrit 11, 14, 232, 247-249, 259, 552
 Blauwe Wolkje 167-168
 Blauwhuis 83
 Blauwkielen 448
 Blauwvallaat 85
 Blauwvinger 9, 13, 197-198
 Blécourt, Willem de 280, 514, 541
 Bleekemeer 245
 Bleke Ridder 214-215
 Blijja 50
 Blijham 22, 43
 Blinkert 101
 Blitterswijck 233, 537
 Block, Alphons de 468-469
 Bloedmadonna 540
 Bloys van Treslong, Willem 380
 Blum, J.W. 578
 Bobbink, Jan Willem 46
 Bocholt 298
 Bodegraven 379-380
 Boekarest 380
 Boekenoogen, Gerrit Jacob 8, 16, 109, 134, 159, 168, 184, 228, 230, 319, 341, 373, 384, 391, 415, 429, 455, 481, 577-578
 Boelenslaan 85
 Boer, Adam Ruurds de, zie Adam Hardrijder
 Boer, J. de 129, 214
 Boer, Jan 32, 60
 Boerhaave, Herman 290-291
 Boerman, Robert 46
 Boertien, Endrik 133
 Boeschoten 224
 Bokkenrijders 506, 516, 562-563
 Boksheide 525

- Bol, Louwe Jans 60
 Bol, Ludgerdina 60-62
 Bolhuis, G. 75
 Bolsward 71, 73-74, 94-95, 306
 Bolta State 83-84
 Bommen Berend 122-123, 129, 379, 564
 Bonaire 78
 Bonifatius, Winfried 50, 74-77, 340, 347
 Bonifatiusbron 75
 Bonifatiusfontein 76
 Bonifatiuskapel 75
 Bonifatiuslegende 76
 Bonifatiusverering 75
 Bonn 97, 255, 555
 Boom, Harm 128
 Boon, Jan 365
 Boo-Walraven, Lena de 439
 Booy, Jim de 343-344
 Bor, Pieter 42
 Borculo 250
 Bording, Elsjie 329
 Bording, Jacob 329-330
 Bording, Klaas jr. 327-329
 Bording, Klaas 327-329
 Borger 128, 137, 146, 430
 Börger 35
 Börgerwald 36
 Bormeester, Abraham 334
 Born 566-567
 Borre, Joris 521
 Borremans, Nicolaes 298-299
 Borst, Nanning Gerbrantszoon 337
 Bos, Geert 47
 Bos, J.J. 15, 304
 Boschma-Berkhout, Suze 106, 120-121
 Boschman, Gerardus 158
 Boskamp, Hans 87
 Bosman, Martin 212
 Boston 413
 Bottema, Tjeerd 80
 Bouchies, Aarnt 175-176
 Bouffioulx 353
 boumaster fan de Aldehou, De 90
 'Boumaster fan de Aldehou' 89
 Bourtange 22, 28
 Bouttats de Jongere, Philibert 353
 Bouyeri, Mohammed 343
 Bovenweg 115
 Bower, Doug 444
 Boxbergen 166
 Boxhorn, Marcus Zuerius van 427
 Boxmeer 324, 499, 557
 Boxtel 12, 324, 484-485
 Boy's Own Magazine 362
 Braakensieck, Johan 362
 Braaksma, Lammert 141
 Braaksma, Pieter Johannes 15, 68
 Brabander, Michel de 445
 Brabants Dagblad 483
 Brandaris 108
 Brazilië 207
 Breda, Aart van 528
 Breda 10, 12, 234, 287, 324, 477, 485-488, 492-494, 507-508, 520, 524, 557
 Bredaas Museum 488
 Bredasche Courant 495
 Bredevoort 217
 Bree, M.I. van 400
 Breen, W.F. van 499
 Breet, Cornelis 444
 Bremen, Bertus van den 224
 Bremen-van Vemde, Aaltje van den 224
 Brenninkmeijer, August 452
 Brenninkmeijer, Carl 452
 Breskens 224
 Breukelen 278-279, 423, 447
 Breve Chronicon 174
 Brief van Jacob [...] Muller Alias 'S'Jaco etc. 323
 Brielle 10, 12, 380-383
 Brik, Derk 31
 Brinker, Hans, zie Hans Brinker
 Brinker, Raff 362
 Britsum 66
 Broeders, H. 498
 Broek in Waterland 8, 317, 324-325, 351, 358, 362, 374, 392, 416, 453
 Broek, Lambrecht van den 235
 Broeke, Nanny van den 499
 Broeke, Peter van den 499-501
 Broeke, Robbert van den 16, 162, 164, 208, 499-502
 Broekhuizen, G. 134-135
 Broeksterwoude 85
 Broers, H.J. 308
 Bronckhorst 193
 Bronneger 138
 Broodje Aap 422
 Brouwer, Piet 270
 Brouwers, E.H. 551, 562, 574
 Brouwersbron 76
 Brouwershaven 446
 Brugge 393, 424
 Bruggink, Esther 145
 Brugman, Johannes 414
 Bruijn, Cor 424, 462
 Bruijn, Margreet 363
 Bruin, Steven de 97
 Bruining, J.D. 80
 Bruinisse 288, 416
 Bruinvis, C.W. 316
 Brummen 197, 210-212
 Brunssum 16, 539-540, 546, 552
 Brussel 107, 415, 427-428, 450, 462, 529
 Buchten 566
 Buddingh, Derk 216
 Budel 488, 544
 Budelschoot 488
 Bückler, Johannes, zie Schinderhannes
 Bürger, Gottfried August 104
 Buinen 130
 Buiten 175, 435, 440
 Buitenzorg 276
 Bulder, N.J.B. 178, 282, 357, 417
 Bunschoten 208, 279, 282, 311
 Buntman, Jan Reyntjes 239-240
 Buntmansberg 17, 239-240
 Bureau, Het 545
 Buren, Aert van 399
 Buren, Johan van 123
 Buren 17, 67, 69
 Burg, Sjirk Linses van der 80
 Burger, Peter 385, 491
 Burgum 72, 85, 106
 Bussloo, jonker van 248
 Bussloo 247
 Buter, Adriaan 164, 173, 183, 188-189
 Buurden, Alexander van 574
 Buurman, E.H. 226
 Cabauw 280-281
 Cadzand 398
 Caesarius van Heisterbach 97, 124, 255-256, 555, 560
 Calisch, Moritz 428
 Callandsoog 416
 Canada 207, 287, 338, 526-527
 Canon met de kleine c 145
 Canon van Nederland 145
 Canterbury Tales 560
 Capellen, Robert Lieve Jasper baron van der 275-276
 Cartouche 236, 323
 Cary, Phoebe 363
 Catherina 33
 Catoen, Jan 528
 Cats, Jacob 428, 462
 Cautio criminalis. De processibus contra sagas liber 299
 Centen, Sebastiaan 370
 Ceres 320
 Char 500
 Charon 464-465
 Chatham 109, 337, 388
 Chatten 396
 Chaucer, Geoffrey 560
 China 210, 373, 526-527
 Chorley, Dave 444
 Christemeijer, J.B. 15, 284-285
 Christus 8, 59-60, 73, 124, 152, 203, 207, 301, 321, 348-349, 404, 407, 420, 435, 439, 468, 478, 484, 495, 503, 510, 512, 514, 535, 539, 553, 555, 560, 563-564, 568-569, 574
 Chronica de Trajecto 423
 Chronicon comitum Flandrensium 424
 Chronicon Hollandiae 404, 423
 Chronijk van de Stadt van Hoorn 344, 370
 Chronographia 321
 Chronyk van Friesland 331
 Chronyk van Zierikzee 468

- Churchill, John 575
 Circe 29
 Civitavecchia 539
 Claessen, Dieuwertje 337
 Clairvaux, Bernard van 21
 Clapper der Calkoens 127
 Clara van Assisi 407
 Claudius 423-424
 Clemens V, paus 468
 Clouseau 567
 Cock, Hendrik de 443
 Coeverden, F.W.H.H. van 161
 Coevorden 122-123, 129, 137-138, 142, 147, 379
 Cohen, Josef 15, 49, 92, 145, 164, 167-168, 179, 247, 278-279, 308, 421, 480, 564, 571-572, 577
 Coleridge, Samuel Taylor 460
 Colmschate 158-159, 172
 Comboursier, Louis 456
 Complainte de Saint Nicholas, La 14, 127
 Constantijn de Grote 333, 386
 Constantinopel 252
 Coppelstock, Jan Pietersz. 380
 Copye Van een Brieff / geschreven uyt Frieslandt etc. 99
 Cornelis Aurelius, zie Aurelius, Cornelis
 Cornelis Joppenszoon 399-401
 Cornicne van Brabant 424
 Corput, Johan van den 187-188
 Corte beschrijvinghe 400
 Coster, Charles de 585
 Coumans, Gerda 539-540
 Craandijk, Jacobus 309-310
 Coumans, Jan 539-540
 Craandijk, Johannes 450
 Cramer, Andries 24
 Crediton 74
 Creme, Benjamin 47
 Crone, Gerhard Filippus 119
 Cuijpers, Jacques 473, 524, 560
 Cuisine des Têtes, La 353
 Culemborch, Johan van 296
 Cultuurhistorisch Centrum Land van Vollenhove 329
 Curaçao 205
 Cuypers, P.J.H. 284
- Daan, Johanna 371
 Dagboek 174
 Dag van het Sprookje 506
 Dahmen, Suzannah 540
 Dale, J.H. van 456
 Dalem, Cornelis van 353
 Dalen 142
 Dalfsen 136, 160-161, 177, 288, 585
 Dam, Pauw van 422
 Dam, Teun van 422
 Damen, Anton 433
 Dames, Marjo 364
- 'Damiaatjes, De' 335
 Damiaatjes 335
 Damiate 335, 337
 Damme, Jacobus van 533
 Damwoude 77, 490
 Daniels, Tom 488
 Danzig 102
 Dashorst, Cees van 507
 Dat gulden boek 177
 Dat leuen ende die passie ende verheffinghe van der heyliger maget Sinte Kunera 301
 David the Bruce van Schotland 485
 David van Bourgondië 309-310
 De Bilt 306
 De Marne 62
 De Rijp 134, 316, 342, 359-361
 De Valom 66, 114
 De Wijk 134, 147
 Decken, Willem van der 458-461
 Deen, Jan van der 525
 Deersum 80
 Defoe, Daniël 221
 Deil 212-214
 Dekker, Ton 24, 229
 Delden, B. van 182
 Delden 161
 Delen, Adam van 220-221
 Delen, Steven van 221
 Delfgaauw, Remko 444-446
 Delft 9, 216, 288, 382-385, 412, 415, 510
 Delfzijl 44, 54, 416
 Delphi 519
 Den Bommel 419
 Den Bosch 89, 213, 237, 306-307, 475, 482-484, 508, 510-511, 522, 528
 Den Burg 364
 Den Haag 71, 209, 286, 322, 363-364, 374, 384, 391-393, 402-403, 424
 Den Ham 142
 Den Helder 77, 338, 372, 444
 Den Ilp 378
 Den Oever 70
 Denekamp 162, 195, 501
 Denemarken 355, 372, 403, 485
 Denensage 10, 485-486
 Dertigjarige Oorlog 175
 Derwig, Jacob 271
 Det dank'tich d'n duvel 545
 Deurne 540, 581
 Deutsche Märchen und Sagen 585
 Deutsche Mythologie 84, 464
 Deutsche Sagen 60, 102, 169, 309, 405
 Deventer 9, 14, 50, 132, 158, 160, 164-166, 170, 180, 187
 Dialogus miraculorum 124, 255, 555
 Diana 320
 Didam 209
 Diek, Joannes 61
 Dielissen, Griet 264, 271
 Dielissen, Hans 264, 271
- 'Dienstmaagd Elsje of het Huis met de Hoofden te Amsterdam' 319
 Diepenhorst, L. 377
 Diepenveen 167
 Diever 124, 128, 255
 Digby, Kenelm 463
 Dijk, Bernard van 242-243
 Dijk-de Groot, Baldwina van 285-286
 Dijkshoorn, familie 420-421
 Dijksterhuis 41-42
 Dijkstra, Johan 24, 60
 Dijkstra, Waling 32, 71, 82, 84, 98, 107, 110, 115
 Dijon 393
 Dilsum 575
 Dingeldein, W.H. 164
 Dings, Nicolas 160
 Dinnissen, M. 226
 Dirk I van Holland 332
 Dirk II van Holland 333
 Dirksland 386, 417
 Dirven, Herman 494
 Disney, Walt 263, 504
 Disney 205, 490
 Disneyland 9, 385, 504
 Disquisitionum magicarum 295
 Divisiekroniek 331, 395, 423
 doc Volksverhaal 22, 50, 144, 166, 183, 318, 413, 461, 483, 554, 575
 Doesburg 288, 309, 372
 Doesburgsche Courant 211
 Doeve, J.F. 440, 479
 Döhmann, K. 164
 Dokkum 43, 70, 74-77, 85, 91, 177, 305, 340, 394, 513, 543, 585
 Dollard 47-48
 Dom, Pol 104, 141, 181, 421, 476
 Domburg 177, 464
 domineetje van Urk, Het 268-270
 Dominichi, Lodovico 143
 Domkerk 89, 306-308, 399, 467
 Donar 9, 57
 Donaubrug 98
 Donderkoel 209-210
 Donders, Naard 570
 Dongen 517
 Doniastate 87
 Donker, Jacobine 212
 Donners, Michel 573
 Dood van Koning Kyrië: Kabouters hebben echt bestaat!, De 503
 Doodgrim 242
 Doodstekers 288
 Doorenbos, Willem 56
 Doorgeest, Engel Arendsz van 361
 Doorwerth 17, 214-215
 Dordrecht 18, 98, 288, 306, 324, 342, 384, 386-388, 394-395, 397, 416, 424, 438, 508, 530, 557
 Dorestad 74, 309, 348

- Dorp van Bartje, Het 121
 Dorper, B.S. 578
 Dorplein 488
 Dorp-Ypma, Jo van 286
 Dorrestein, Mieke 329
 Doudalet, K. 517
 Douma, Sijbren 72
 Douwelerkolk 158-159
 douze contes merveilleux, Les 505
 Dove Peter 149-150
 Dover 354
 Draak van Gelre 10
 Drachten 85, 98, 422
 Dracula 290
 Dragon rouge 482
 Drechterland 341
 Dreesman, Anton 452
 Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst 128
 Drents Genootschap 140
 Drents Museum 121, 152
 Drents Woordenboek 149
 Drentsche Legendes 124
 Dresselhuys, Johannes ab Utrecht 464
 Drie Podagrysten, zie Podagrysten, Drie
 Driebergen 422
 Driel 197, 216-217, 416, 497, 542, 575
 Driemaandelijksche Bladen 249
 Drogeham 77, 85, 88, 490
 Drogteropslagen 125-126
 Drongelen 281, 489
 Dronrijp 95
 Dronten 263, 265, 271, 424
 Dros, Imme 371
 Drossaart, Pieter Karel 15, 420-421
 Drost, P.J. 240
 Drouwen 130, 147, 149, 430
 Drunen 418, 504, 506
 Druten 16, 217
 Dublin 290
 Duflo, Luk 562
 Duin, André van 196
 Duinen, H.A. 387
 Duitsland 9, 18, 53-54, 71-74, 93, 126, 130, 132, 147, 150, 157, 177, 198, 205, 244, 271, 299, 307, 309, 332, 341, 382, 385, 387, 394, 403, 405, 422, 429, 453, 492, 527, 539, 584-585
 Duivel 7-10, 12, 14-15, 22, 29, 34, 36-37, 40-41, 45-46, 49, 55-56, 60, 65, 73-74, 80-85, 87, 91-94, 101, 115, 123, 127, 132, 134, 149-150, 159, 167, 171-173, 175-176, 184-185, 188-190, 199, 204, 206-207, 212-214, 216-217, 221, 224, 226, 233, 234, 236, 237-238, 241, 244-248, 251-253, 255-258, 267, 292-293, 302, 305, 308-309, 311, 324, 326, 345, 349-350, 360, 371, 396-399, 406, 409, 416-417, 420-422, 430, 434, 441-442, 460, 465, 468, 473, 476, 478-479, 481-482, 496-497, 503, 515-516, 519-522, 529, 535, 538, 542, 551-553, 557-559, 563-565, 568-571, 573, 575, 577, 584-585
 Duivelshuis 206-207
 Duivelskolk 36-37, 217, 257
 Duivelsmeer 37
 Duizend-en-een-nacht 98, 393, 396, 505
 Dumouriez, Charles-François 574
 Dunningen 147
 Dunum 350
 Dupont, W.F. 96, 346, 447, 452, 524
 Durgerdam 193, 327-329, 351
 'Durgerdamsche Visschers, De' 329
 Dusseldorp, Frans van 107
 Dussen 526
 Dutch Centre for Cropcircle Studies 46
 Dutch Crop Circle Archive 46
 Duvelsgetske 552
 Duvelskämpien 224
 Dwingeloo 126-127, 150
 Dykstra, Tiede Roelofs 56, 146
 Eb en Vloed 410
 Ebents, Evelien 305-306
 'echo van het Huis Ter Haar etc, De' 284
 Echt 436, 541, 571-572, 575, 578
 Echteid 220-221
 Echten 100
 Echternach 513
 Eck en Wiel 25, 220-221
 Edam 85, 177, 330-332, 368, 437
 Ede 193, 221, 246, 253, 422
 Edens 18, 79
 Edens, Rob 384
 Edmond van Kuinre 178
 Edward VII 460
 Eeden, Frederik van 549
 Eekhoff, Wopke 107-108
 Eeklo 352-353
 Eelde 128, 151
 Eemdijk 282
 Eemnes 281-282
 Eemnes-Binnen 306
 Eems 35, 128
 Eemsbode, De 54
 Eemsmond 47
 Eendvogel, Toon 37
 Eenrum 23, 288
 Eernewoude 71, 80-81, 85
 Eerste Engelse Oorlog 388-389
 Eerste Friese Schaatsmuseum 71
 Eerste Wereldoorlog 132
 Eerzamen, Flip den 410-411, 418
 Eext 119
 Efteling 9, 271, 385, 461, 490, 504-506
 Eggen, Coen 562-563, 573-574
 Eggers, Pieter 94
 Egmond, Karel van 86-87, 192, 198, 206, 309
 Egmond 147, 332, 350, 404, 406
 Egmond-verhalen 333
 Egypte 269, 335
 Eibergen 158, 171, 235
 Eikelhof 166-167
 Eilanden der Zaligen 464
 Eilina van Menkemaborg 48
 Eindhoven 9, 385, 490, 527, 578
 Ekker, E. 328
 Elburg 247, 355
 Elderink, Cato 157, 160, 167-168, 181-182, 190, 194, 228
 Elderink, J.A. 168
 Eleonora van Habsburg 427
 Elf Fantasy Fair 284-285
 Elf Fantasy Magazine 285
 Elfstedentocht 69-71
 Elisabeth van Valkenburg 578
 Elisabeth: de jonkvrouw van 't Kasteel te Valkenburg 578
 Elk, Hannes van 525
 Ellemoes, Jan 519
 Ellersinghuizen 29
 Ellert en Brammert 10, 102, 143-145, 581
 Elp 128-129, 138, 142, 147, 288, 387
 Elspeek 231, 247
 Elvis 540
 Elzinga, Joop 99
 Elzinga, Lense 316
 Emma 546
 Emmeloord 266
 Emmen 123, 129, 140, 379
 Emmer-Compascuum 9
 Empel 417
 Empire State Building 256
 En Liudger deed Bernlefzien 50
 Engeland 7, 22, 40, 42-44, 74, 122, 129-130, 177, 205, 214, 275, 342, 355, 388-389, 402, 424, 436-437, 444, 465, 535
 zie ook Groot-Brittannië
 Engels, Graad 497, 545-546, 579
 Engelum 84, 88
 Enkhuizen 18, 85, 328-329, 333-335, 341, 363, 372, 382, 506
 Enno van Stenhoeseerd 48
 Enquist, Anna 329
 Ens 266
 Enschede 39, 158, 167, 170, 371
 Enterbroek 168-169
 EO Visie 207
 Epe 9, 83, 224, 292, 569, 571
 Er is zoveel meer 162, 164, 499, 501
 Erasmus, Desiderius 210
 Ermelo 245
 Ernst, Karl Matthias 580
 Erwtman 482-483
 Esch 484
 Esdonk 569
 Eshuis, G.J. 188
 Essen 51
 Estland 387, 432

- Etten-Leur 96, 487, 492, 531
 Europa 368
 Everts, Walter 462
 Ewsum, Anna van 31
 Exeter 74
 Exloo 507
 Eybergen, Frederik van Gabbema 123
 Eyck, P.N. van 48
 Eykman, Karel 323
 Eymael, Sjef 563
 Eys 177, 542, 585
 Eys-cyclus 543
 Eysker, Hendrik 325
 Ezeltje Strek Je 265, 414, 504, 506
 Zinge 24, 166, 221, 269, 583
- Faan 25
 Fabiola van België 505
 Facezie 143
 Falsterbo 428
 Fantasy- en dierenpark Wonderwereld 507
 Fantasy Guide 285
 Fasol, Romé 15, 548-550
 Faust 213, 238, 250-252, 293, 398, 514, 571
 Feijtel, Marienus 455
 Fels, Jan Jacob 176
 Fe-Male 446
 Ferdinand Gonzaga 462
 Ferdinand Huyck 322
 Ferdinand I 427
 Ferket, Chris 432
 Fersen yn de Schylger tongslach 109
 Ferwerda, M.A. 319
 Fietsgilde Apeldoorn 212
 Filips de Goede 392-393
 Filips II 26, 106, 187, 427, 462
 Filips IV 468
 Filips van Bourgondië 531
 Filistijnen 96
 Finland 32, 86, 387
 Fleerakkers, Jan 523
 Fliegende Holländer, Der 459
 Flodder 232, 519
 Floris IV van Holland 403
 Floris V 51, 291, 348, 404
 Floris 87
 Fluweelengrot 575-576
 Flying Dutchman, The 459-461
 Flying Dutchman, The 461
 Foa, Eugénie 362
 Fokke Hardrijder 71, 80
 Fokke Ruurds 80
 Fokke Tietes, zie Fokke Hardrijder
 Fokker, Anthony 461
 Folklore Museum Hans Brinker 364
 Folkloristisch Woordenboek 307
 Fontanelle 348-349
 For hús en hiem 68
 Formosus, paus 565
- fort van Sjako, Het 323
 Fort van Sjakoo 321, 323
 Fortuyn, Pim 342-343
 France, Renom de 557
 Franciscanen 73, 256-257, 433-434, 512
 Francq van Berkhey, Joannes le 80
 Franeker 85, 87, 147, 416
 Franke, Simon 15, 69, 169-170, 266-269, 355
 Franken 348, 503, 513
 Frankrijk 18, 86, 107-108, 122, 129, 154, 157, 205, 224, 355, 372, 385, 387, 402, 434, 468, 479, 503
 Frans I van Frankrijk 430
 Franse Revolutie 481
 Franse tijd 76, 96, 119, 122, 131, 236, 300, 379, 434, 436, 477, 523, 529
 Franssen, H.J. 171
 Fransum 24
 Fredericus 22
 Frederik Hendrik 227, 510, 522, 554
 Frederik II van Pruisen 147-148
 Frederik van Blankenheim 179
 Frederiks, Cornelis 89-90
 Frens, Gert 503
 Freya 9, 57, 347
 Fries Museum 87-88
 Friesche Sagen 69
 Friesland en de Friezen. Gids voor reizigers 81
 Friezen 36, 58-60, 71, 74-75, 77, 86, 106, 178-179, 339, 348-349, 406, 423, 513
 Friske Hútsfjeun, De 84
 Friso 59
 Fruytiers, Jan 400
 Frysk sêgeboek 89
 Fukkink, Ria 212
 Fulco de Minstreele 290
 Fulda 74-75
 Fuseli, John Henri 7
- Gageldonk 477-479
 Gaillard, Jacobus 384
 Galen, Christoffel Bernard van 122-123, 129, 379
 Galen, N. van 395
 Gallé, Johan Hendrik 249-250
 Gameren 418
 Ganzeboom, Henk 243, 245
 Garderen 224-225, 245
 Garyp 85
 Gasselte 153
 Gasselternijveen 38, 61, 130-131, 153, 168, 305
 Gasteren 147
 Gazenbeek, Jacob 222-223, 243
 Geel, Rudolf 540
 Geelen, Harrie 371
 Geer, Louis de 319
 Geertruidenberg 480
 Geerts, Paul 224
- Gees 147
 geest van Jan Tamboer, De 177
 Geiler, Johannes 125
 Gekke Bartje, zie Bartje Poep gekroonde berijmde policij, De 277
 gelaarsde gehangene, De 528
 Gelderlander, De 215
 Geldern 10
 Geldersch sagenboek 222, 231, 258
 Geldersche Volksalmanak 213, 216, 221, 239, 251
 Geldof, Willem 407, 410, 418-419, 429, 431, 439, 450
 Geleen 552
 Geller, Uri 208, 501
 Gemert 518
 Gendt 225-226, 481, 538
 Genemuiden 169
 Genk 545
 Gent 306, 353, 382, 427, 432, 434, 450
 Genua 389-390
 Geraerds, Pieter 413
 Gerding, Hans 219
 Gerhard van Metz 566
 Gerlofs, Pier, zie Grote Pier
 Germanen 9, 15, 57, 86, 180, 184, 431
 Gerrits, Egbert 405
 Gervasius van Tilbury 86
 Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek, etc. 498
 Geschiedenis van Zwolle 198
 Gesloten Steen, De 307-309
 Gest of Robyn Hode, A 359
 Geulle 464, 543, 550, 568
 Geute 169-170
 Geuzen 369
 Geuzenliedboek 487
 Gezelle, Guido 236
 Gids van Amerongen 275
 Gids, De 345
 Gielen, J.J. 433
 Giessendam 417
 Gietel 247
 Gietema, Jan Y. 73
 Gieten 147
 Giethoorn 134
 Giffen, Albert Egges van 21, 138
 Gijsbrecht van Amstel 289
 Ginneken 494-495
 Glane 171
 Glaner nunneken 170-171
 Glanerbrug 158, 170, 379
 Glansbeek, Frans van 458, 460
 Godfried van Bouillon 390
 Godsdienstleer der aloude Zeelanders 464
 Goede Vrijdag 227-228, 403-404, 508, 557, 568
 Goedereede 386
 Goeree 388-389, 411, 416
 Goes 382, 428-429

- Goeverneur, Johan Jacob Antonie 479-480, 489, 544
 Gogh, Theo van 343-344
 Goirle 497
 Golgotha 563
 Goliath 66
 Goossens, Willem 551
 Gorcum 108, 389-391, 398
 Gorinchem 306, 326, 374
 Gorter, Peter de 518
 Götter im Exil, Die 465
 Gouda 285-286, 288, 295-296
 Goudanus 395
 Gouden Eeuw 319, 459
 Goudsch Kroniekje 395, 423
 Gouw, Jan ter 341-342, 410, 417-418
 Graaf, Gerrit de 304
 Graaf, Jacob de 304-305
 Graaf, Thom de 343
 Graaf, Volkert van der 342-343
 Graaff, Bart de 121
 Graetbos 566-567
 Graft, C.C. van de 421
 Graft 360
 Graham, B. 209
 Gramaye, Jean Baptiste 486
 Grand-Chasse Foudre 355
 grappige boek, Het 32
 Gregorius, bisschop van Tours 86
 Greonterp 65, 81-84, 292, 571
 Grieken 9, 57, 177, 464
 Griendtsveen 497
 Griep, P. 458, 461
 Griet Koenes 92-93
 Griet Lommers 321-323
 Grijpskerk 98
 Grimm, Jacob 8, 24, 60, 83-84, 102, 166, 169, 210, 271, 309, 316-317, 392, 405, 414, 464, 476, 489, 504, 529
 Grimm, Wilhelm 8, 24, 60, 83, 102, 166, 169, 210, 271, 309, 316-317, 392, 405, 414, 476, 489, 504, 529
 Grimm 271
 Grispen, L. 574
 Groeneveld, C.J. 307
 Groenhof, Jacob 97
 Groenlo 226-228, 250
 Groesbeek 557
 Grol 227
 Grolloo 119, 128
 Gronau 158, 170-171
 Groningen, Arent van 187-188
 Groningen 21-22, 24-27, 31, 37, 41, 59, 71-72, 98, 123, 129, 131, 150, 154, 306, 402, 491, 525
 Groninger Volks-Almanak 33
 Groninger volksverhalen 92
 Groot Wolfswinkel 300
 Groot Zwaaftink, Gery 260
 Groot, Anne Marie de 476
 Groot, J. de 378
 Groot, Kees de 231, 407
 Groot, Pier Arjen de 103
 Groot-Brittannië 39-40, 382, 403, 413, 444, 464, 503
 zie ook Engeland
 Grootegast 77
 Groot-Schermer 416
 Grote Kabouterbos 263, 271
 Grote of St. Bavokerk 317, 335
 Grote of St. Janskerk 89, 289, 414-415, 482-483, 507, 510
 Grote of St. Laurenskerk 316-317
 Grote Pier 17, 78, 86-88, 167, 256
 Grote Sprookjesbos 264
 Grote Wopke 92
 Grouw 73
 Grubbenvorst 542
 Grunder, Johan 183
 Gubbels, Wim 502-503
 guide to England's legends, A 7
 Gulden Tunnel 445
 Gulik, Cor van 387
 Gulpen 551, 583
 Guttecoven 566
 Gysseling, Maurits 433
 Gyszen, Jan van 109
 Haaften 213
 Haagsche Courant, De 384
 Haaksbergen 161, 171-172, 191
 Haamstede 429-431
 Haan, Jogchum de 81
 Haan, Tjaard W.R. De 37, 54-55, 429, 431, 451, 453
 Haar, De 15, 283, 285
 Haarlem 17, 98, 136, 288, 309, 317, 324, 331, 335, 337, 363, 557
 Haarzuilens 15, 283
 Haas, Jan 450
 Haastrecht 281, 285-286, 393, 398, 421
 Habets, Jos. 542-543
 Habraken, Jaap 488
 Hadders, Jan 141, 149, 236
 Haeren 582
 Hagensaars, Walter 461
 Halbertsma, Joost Hiddes 58, 79, 148, 180, 182
 Halebeke 524
 Halfgewassen, Herman 173-175
 Halloween 249
 Halsaf 320
 Halsteren 497, 519
 Hamaker, Hendrik Arent 464
 Hamburg, Tryn Jansdr. van 374
 Hamel, Alard du 483
 Hamminga, Hendrik 154
 Hamminga, Hendrikje 154
 Hamminga, Jan 154
 Hand, familie 317
 Handel 495-496, 512, 522
 Hanewinkel, Stephanus 475, 483
 Hannes Brinker of de Zilveren Schaatsen etc. 363
 Hannover 128, 154
 Hans Brinker or the Silver Skates 362
 Hans Brinker 17, 361-364
 Hans en Grietje 9, 264, 270-272, 505
 Hans Onversaagd 476-477
 Hardegarijp 67, 71-72, 74
 Harderwijk 18, 228-229, 245, 264, 267, 357
 Haring, Annet 68-69
 Haringkoppen 288, 427
 Harke Doedes 81
 Harkema 85
 Harlemias 331
 Harlingen 70, 83, 269, 363-364, 416, 571
 Haroen al-Rashid 396
 Harry Potter 46, 285, 300, 507
 Harst, J.J. van der 463
 Hart, S. 370
 Hartich, Albert 576
 Hartman, Johannes 122
 Hartwerd 95
 Haselhoff, Eltjo 46
 Hasseberg 29, 45, 350
 Hasselaer, Kenau Simonsdochter, zie Kenau Simonsdochter Hasselaer
 Hasselt, André van 577
 Hasselt, Vera van 17, 238
 Hasselt 324, 521, 557
 Have, Wierd ten 54
 Havelte 131, 147
 Haven, Jan van der 511
 HaverSchmidt, François 15
 Havixhorst 134
 Hazeveld, Frans 166
 Hazewinkel, K. 52
 Hearke, Sterke, zie Sterke Hearke
 Heck, Nicolaes Jacobsz. van der 395
 heechste Rjucht of de Boumaster fen 'e Aldehou, It 89
 Heelsum 247
 Heemskerck, Johannes van 396
 Heerde, Gerrit van 192
 Heerde, H. van 240
 Heere, Cornelis 323
 Heerenberg, 's- 10
 Heerenveen 85
 Heerhugowaard 16, 337-339
 Heerlen 539, 546, 552
 Hees 311
 Heesbeen 490
 Heijboer, Pierre 546-547
 Heijden, Jeanne van der 211
 Heijden, Rein T.Jh. van der 504
 Heilig Bloed 484-485, 555
 Heilig Sacrament 320, 507-508, 555-557
 Heiligdomsvaart 554, 566
 Heilige Hostie 414, 507-508, 556

- Heilige Kruis van Breda 486
 Heilige Stede 320-321
 Heiloo 9, 14, 76, 333, 339-341, 513
 Heilsbach, Agnes van 561-562
 Heine, Heinrich 465
 Heinkenszand 429
 Heino 172-173, 185
 Heinzelmännchen 489
 Heitlink, Willy 211
 Hekendorp 285-286, 293
 Hekla 465
 Heksenhamer 238
 Heksenketel 45
 Heksenwaag, De 297, 300
 Heksje Hasje 15, 44-46
 Helden 497, 544-546
 Helderman, J. 195
 Heldring, O.G. 221, 232, 252, 538
 Helenaveen 496-497
 Hellehoek 407-408
 Hellehond 13, 182, 184, 433
 Hellendoorn 173-175
 Hellevoetsluis 408
 Helman, Albertus 311
 Helpman 324
 Helsing, Abraham van 290
 Helt, Matthijs 488
 Helvert, Jan van 509
 Helwerd 51
 Hem 341-342, 495
 Hemert, Willy van 120
 Hendrik de Goede 276
 Hendrik de Leeuw, hertog van Brunswijk 25, 221
 Hendrik I de Vogelaar 193
 Hendrik II van Beieren 309-310
 Hendrik IV 305
 Hendrik van Breda 485
 Hendrik van Kuinre 179
 Hendrik van Nassau 557
 Hendrik van Saksen 86
 Hendrik van Veldeke 554
 Hendrik-Ido-Ambacht 394
 Henegouwen 394
 Hengel, Peel van de 229-230
 Hengelo 250, 385
 Hengelose Courant 161
 Hengstdijk 469
 Hepkema, De, zie Nieuwsblad van Friesland
 Hepkema, Jacob 93
 Héraugière, Charles de 487
 Herfsttraden 165
 Heriberta 242
 Herkenbald van Bourbon 396
 Herlaar 377-378
 Herman I von Henneberg-Coburg 403
 Herman II van Kuinre 179
 Herman III van Kuinre 179
 Hermans, W. 538, 586
 Hermen-Bos, E. 161
 Hermes Psychopompos 464
 Herodotes 338
 Herveld 217
 Hervorming, zie Reformatie
 Herzog von Braunschweig 221
 Hesselink, Hans 46
 Hessels, Margien 154
 Hessen 24, 476
 Het Loo, paleis 31
 Heupers, Engelbert 8, 16, 221, 228-230, 253, 278, 281, 283, 291, 294, 300-303, 311, 356-358, 417
 Heussen, Frans Esauszoon den 109
 Heuterus, Pontus 462
 Heuvel, Dick van den 323
 Heuvel, Hendrik Willem 226, 227
 Heuvel, Jan van den 526
 Heveringen 407
 Hexenzug 551
 Hichtum, Marten van 111
 Hichtum, Nynke van 111
 Hiëronymus van Alphen 406
 Hilvarenbeek 497-499
 Hilversum 295, 342, 347
 Him, Ayse 344
 Hindeloopen 48, 71, 85, 98, 373
 Hingstman, Lammert 138
 Hinke Kaart 93-94, 99
 Hippokrene 76
 Hirsi Ali, Ayaan 343
 Histoire de M. Cryptogame 479
 Historia Langobardorum 405
 historie van de kaboutermannetjes, De 489
 Historien ofte Praktyke der Dieven 359
 Historisch Centrum Leeuwarden 112
 Historisch Informatiecentrum of Streekmuseum 121
 Historisch Museum Deventer 165
 Historisch Museum het Palthe-Huis 161
 Hodges, Ch.H. 119
 Hoek van Holland 416
 Hoekse en Kabeljauwse twisten 345, 531
 Hoen de Cartils, Gerard Ernst 564
 Hoen de Cartils, Maximilianus Henricus 563-564
 Hoenderloo 204
 Hoenkop 281
 Hoensbroek 546-547, 552, 575
 Hoevelaken 229, 281, 479
 Hoeven, Charlotte van der 211
 Hoeven 162, 208, 499-500
 Hofdijk, Willem Jacob 14, 203, 464
 Hoff, A.J. van 't 266-267
 Hofje van Aarden 398
 Hofstra, Pyt 67
 Hofstra, Wopke 210
 Hohenlohe, Phillipp von 487
 Hol, A.R. 232-233, 241
 Holda 183-184
 Hollandsch Sagenboek 346, 384, 391-392, 415
 Hollandsche Mercurius 389
 Hollandscheveld 127, 132, 443-444
 Holleman, Grietje 326-327
 Hollestelle, Cornelis 455-456
 Holmes, Robert 108
 Holstein 44
 Holtum 566
 Holwinde 49
 Holysloot 74, 388
 Homerus 29, 114
 Hongarije 168, 178, 394, 432
 Honig Jzn. Jr., Jacob 15, 333, 345, 360-361
 Hoog-Casteren 502
 Hoogeloon 502-503
 Hoogeveen 133, 141
 Hoogland 228-229, 278
 Hoog-Soeren 204, 230-231
 Hoogstraten 484
 Hoogwoud 349
 Hooiplukker, De 12, 17, 234
 'hooiplukkers van Lochem, De' 235
 Hoomoedt-Mooibroek, Anna-Cornelia 15, 44-45
 Hoon, P.A. de 389
 Hoorn 70, 341, 344-345, 351, 359, 369-370
 Hopman, Hans 279-280
 Hoppe, Hans 36
 Hopper, Juw 48
 Horeb 76
 Horst 10, 15, 548-550, 575
 Hortensius, Lambertus 346
 Hout, Jan van 400
 Houten 287-288
 Houweningen 398
 Hoving, Rico 54-55
 Hoy, Hugo Dammisz. de 298
 Huberts, W.J.A. 462
 Hümmling 35
 Huges, Albert 131
 Hughevliet 428
 Huis met de Hoofden 16, 318-319
 Huiskes, W. 131
 Huisman, Hennie 423
 Huisman, Pietertje 326
 huisvriend, De 479
 Huizen 301
 Huizenga-Onnekes, Eilina Johanna 16, 22, 24, 29-30, 34-35, 37, 41, 43, 53, 56, 58, 61, 126
 Hul, Jan 521
 Hulle Wulle Waaitje 281
 Hulshorst 247
 Hulspas, Marcel 219
 Hulst 9-10, 13, 18, 431-432, 448, 458
 Hunenborg 66, 193-196
 Hunnen 193, 301, 553
 Hunsow 137-139
 Huse, Jacob van 456
 Huttenklaas 161-162

- Huttenkloas 161
Huygens, Constantijn 334
- Ibykus 210
Iduna 84
Ierland 40, 403, 435, 503
Ijdele Melkmeisje, Het 259, 449
Ijhorst 175
Ijmuiden 78
Ijsland 130, 287, 465, 503
Ijssel, Aart van den 136
Ijsselstein 9, 128, 136, 281, 288-289, 384, 387, 585
Ijzendinge 433-434, 448
ijzere veulen, Het 280
Ijzere 550-551, 586
Ik ha 't ris hân. It Jan Hepkes-ferhaal 104
IKEA 9, 384-386, 412
Ilias 96
India 27, 59
Ingberts, Japik, zie Japik Ingberts
Ingen 231-233
Inn- und Kniphausen, graaf Georg Wilhelm von 31
inname van Den Briel, De 382
Intje Jans, zie Yntsje Jans
Istanbul 219
Italië 31, 40, 205, 257, 307
Itens 98
- Jaarsma, Adam Aukes (Dam) 8, 16, 22, 32, 66, 72, 82-83, 98, 104, 165, 168, 209-210
Jack the Ripper 7
Jacob Engberts, zie Japik Ingberts
Jacoba van Beieren 531
Jacobs, Engbert 110
Jacobus de Voragine, zie Voragine, Jacobus de
Jacques, Sigismund 154
Jager, Arie de 231
James, Jesse 359
Jan de Rijmer, zie Goeverneur, J.J.A.
Jan de Wijs 492-494
Jan van Arkel 389-390
Jan van Kuinre 178
Jansen, Grietien 52
Jansma, K. 125
Janssen, Ben 527-528, 560
Janssen, Ger 515
Janssen, Hendrik Quirinus 463
Janssen, J.H. 578
Jantje van Sluis 456
Japan 98, 435, 527
Japik Ingberts 12, 18, 110-112, 236, 323, 359
Japik Ingberts-cyclus 110
Jarfke 61
Jaromir-cyclus 15, 256-257
Je weet toch waarom 431
- Jeneverneuzen 288
Jerke, Sterke, zie Sterke Hearke
Jeroen Jeroense 134, 382
Jeruzalem 335, 390, 468, 553, 568
Jezusbuidel 414
Jipsinghuizen 28-29
Johanna van Brabant 497-499
Johannes à Leydis 331, 333, 404
Johannes 563
Jolige Joffer, De 577-578
Jomanda 208, 218
Jonas 338
Jones, Davy 461
Jong, D. de 121
Jong, Eelke de 240
Jong, Lucas de 323
Jong, Roel Pieters de 98
Jonker, F. 39
Jonkers, Lauw 521
Jordanië 393
Jorna, Johan 364
Joseph, Gabriel Jean, graaf Molitor 275-276
Jozef II 147
Jozef 435
Jozua de Beth-Sémiet 96
Judas 468
Jufferboom 230-231
Juffrouw Jenne 436
Juliana, koningin 300
Jung, Carl 377
Junglebook 205
Junior Kamer Kromme Rijn 287
Junne 188
- Kaagman, Hugo 363
Kaakheem 25-26
Kaal, Frederik 319
Kaap de Goede Hoop 460
Kaaskoppen 288
Kaatsheuvel 264, 271, 504
Kaboutenberg 502-503
Kabouterland 507
Kadmos 96
Kaïn en Abel 577
Kaldenkirchen 579, 581
Kalknacht 381-382
Kalverschieters 9, 288, 382-384
Kamp, Jan 325
Kampen, Milla van 518
Kampen 13, 77, 176-178, 187, 198, 263-264, 473, 495, 543, 585
Kamper Steur 176-177
Kamper stukjes 176
Kamper Ui 13, 177-178, 198, 473
Kamperland 434
Kampioen 259
Kanter, J. de 468
Kapel in 't Zand 560
Karel de Grote 36, 50, 58-59, 98, 168, 242, 565
- Karel de Stoute 361, 461-462
Karel Martel 348
Karel v, keizer 86-87, 106-107, 147, 296, 298-299, 309, 427-428, 430, 462
Karlmeinet 98
Kaspar de Mijngceest 546-547
Kasper mit de benne 142
Kate, J.J.L. ten 329
Katholieke Illustratie 15, 221, 242
Katholieke Universiteit Leuven 513
Katje, the Windmill Cat 398
Kattenbeker 14-15, 259, 420, 451
Kattendans 516-517
Kattendijke 136, 398
Katwijk 366, 396-397, 424, 513, 518
Keats, John 246
Keek op de week 196
Kèèr 223
Kees Kuik 517
Keeske Komedie 514
Kei 276-277
Keientrekkers 233, 277
Keijser, M.L. de 440-441
Keistad 233
Keizersgracht 16
Keldermans, Andries 467
Keller, J. 382
Kelten 86, 464
Kemp, Abraham 391, 398
Kemp, Pierre 480, 497, 543, 551, 556, 558-560, 564, 585-586
Kempius, Cornelius 76
Kenau Simonsdochter Hasselaer 12, 336-337
Kennemerland 395
Kerkelycke geschiedenissen in onse Nederlanden 519
Kerescer, Samuel de 291
Kerkkamp, H. 247
Kerkrade 552-553, 560
Kernhem 221-223
Kerremans, Anna 439
Kerremans, pastoor 439
Kerst 58, 108, 114, 175, 196-197, 216-217, 244, 249-250, 257, 418, 481, 497, 519, 528, 552, 561, 574-575
Keser, Marianne 483
Kessenich 473, 574-575
Kesteren 281
Ketelerskolk 159
Keulen 132, 298, 301, 348, 380, 551, 586
Keuning, Sietsje 91, 94
Keunst, Klaas, zie Klaas Kunst
'Keyklucht van Jock en Ernst, op de steen-uyle-vlucht deser werelt' 276
Keyzer, L.M.de 435-436
Khevenhüller, F.C. von 486
Kiekeberend 171-172
Kien, Jacob 428

- Kieviet, C. Joh. 290
 Kiewit, Jan Staats 169
 Killlaers, Piet 238
 Kille 526
 Kimsward 17, 21, 78, 86-88, 167, 256
 Kinder- und Hausmärchen 24, 83, 166, 317, 392, 476
 Kinderdijk 364, 387, 397-398, 530
 Kinrooi 570-571
 Kipling, Rudyard 205
 Kirchhof, Hans Wilhelm 177
 Kiste Trui 13, 17, 557-558
 Klaas Kunst 65, 83, 293
 Klaase, Piet 373, 580
 Klaroen, Frank 521
 Klazien uit Zalk 196-197
 Kleijntjens, J. 213, 577
 Klein Duimpje 9, 165-166, 506
 Klein-Bremen 37
 kleine Johannes, De 549
 Kleine Verhalen 259
 kleinezeemeermin, De 437
 Klimmen 551, 574
 Klokkenieven 288, 416
 Klooster, Philip ten 428
 Kloosterman, Bindert Japiks 78
 Kloosterwei 418
 Klotz, Valentijn 480
 'Kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuws-
 gierigh Aeghje van Enckhuysen' 334
 Klundert 487, 507-508
 Knegsel 523, 560
 Knippenberg, H.H. 213, 577
 Knispel, Bert 331-332
 Knispel-van het Hof, Clarie 332
 Knook, C.S. 409
 Knop, Gerrit 109
 Knop, Joost 211
 Knuppel uit de Zak 265
 Koalemen'ke, 't 552
 Koblenz 252
 Kobus-Van der Zee, Geeske 98
 Kocks, G.H. 133
 Koddige en ernstige opschriften 134, 383
 Koekange 91, 134, 405
 Koekkoek, Hermanus 327, 329
 Koekvreeters 384
 Koelewijn, Dirk 279
 Koelewijn, Evert 280
 Koelewijn, Willem 311
 Koenderink, A.G. 570
 Koenen, Marie 333
 Koenraad van Urach 555
 Koewacht 435, 531
 Kok, Wim 343
 Koldijk, Sikke Sibes 15, 73, 89
 Kolenbrander 10
 Kolham 29
 Kollum 43, 67, 81
 Kollummerzwaag 85
 Koman, Ruben 50, 61, 144, 412, 525
 Kompas 122
 Königsbergen 322
 Koningsbosch 489
 Koningsoord 42
 Koninklijke Militaire Academie 486
 Koo Meulblok 434-435
 Koog, De 364
 Kooi, Jurjen van der 315, 359
 Kooijman, Henk 16, 233, 250, 252, 281, 285-286, 293, 377-378, 405, 409, 417-418, 421, 490, 517
 Kooijman, Jo 132
 Kooiman, Jan 132, 443
 Kooi-met-geen-poema-er-in 204-205
 Koolen, D. 512
 Koop, Sybren 67
 Koortsboom 11-12, 15, 242-243
 Kopenhagen 530
 Kopisch, August 489
 Korea 236
 Kornhorn 22
 kort verhaal van eenige merkwaardige geschiedenissen in Holland, Een, etc. 361
 Kort verhaal van het miraculeus H. Bloed ons Heere Jesus Christus etc. 484
 Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten 137
 Korte Hollandsche Rym-Kronyk 331
 Korteling, Herman 164-165
 Kortgene 435
 Korthals Altes, Frits 39
 Koudekerke 13, 48, 85, 431, 436-439, 530, 575
 Koudewater 518-519
 Kozakken 154
 Krekelberg, Gerhard 569-570, 575
 Kremer, J. 32
 Kremmer, Antoon 211
 Kreta 368
 Krimpenewaard 377, 393, 422
 Kristensen, Frans 50
 Kritisch woordenboek der Nederlandse Mythologie 464
 Kromme Knilles 17, 66-67
 Kroniek van de Grote Laurenskerk 318
 Kroniek van het Land van de Zeemeermin 431
 Kronijcke des Landts van Arckel ende der Stede van Gorcum 398
 Krosenbrink, Henk 172, 228, 234, 250, 417
 Kruikenzeikers 288
 Kruiningen 465
 Kruisland 520
 Kruissink, J.L. 134
 Krul, Jaap 212
 Kubbe, Trijntje 326
 Kuikhorne 490
 Kuilenburg, Floris van 231
 Kuinre 178
 Kuipers, J. 60
 Kunst, Hub.J.M. 478
 Kusters, Cath. 497
 Kuypers, Jehan 521
 Kwadendamme 439
 kwetsuur, De 329
 Kyrië 502-503
 Laag-Zuthem 179
 Laakmannetje 229-230
 Laan, Kornelis ter (Ko) 16, 28, 29, 32, 42, 47-48, 52, 60, 92, 124, 307, 355, 415
 Laar, J.H. van 370
 Laars, De 82-83
 Laarveld, Berend, zie Kiekeberend
 Laatste gedichten 188
 Lady Clancarty or, Wedded and Woed 44
 Lagemeeden 22
 Lakeland Revival 207-209
 Lalaing, George 187
 Lalebuch 177
 Lambert Melisz. 14, 369-371
 Lammechien 121
 Lamswaarde 439-440
 Land van Heusden en Altena 490
 Land van Ooit 506
 Landesmuseum Westfalen 171
 Lange Pier 88
 Lange Sloot 80
 Lange, Johannes de 421
 Langelo 171-172
 Langerak 378
 Langesleatterman 80-81
 Langewagen, R. 370
 Langeweg 517
 Langeweide 285
 Lantsheere, Willem 174
 Laren 9, 250, 345-347
 Lassen, Henrik 491
 Leach, Thomas 388
 Lebbestaak 141
 Lebuïnus 407
 Ledel, Joseph 447-449
 Ledel, Willy 448
 Leegkerk 26
 Leek 30, 269
 Leekstermeer 31
 Leende 570
 Leer 51, 53
 Leerdam 398-399
 Leermens 31
 Leersum 281
 Leest, Nico van 234, 531
 Leeuwarden 15, 37, 69-72, 82, 84-85, 87-88, 90, 98-99, 110-112, 250, 306, 483
 Leeuwarder Courant 79, 81, 93, 107, 355
 Leeven en bedryf van Clément Marot, Het 476
 Lefferts, Engel 37
 Legend of Volendam, The 368

- Legenda Aurea 435, 535
 Legende ofte Historie vande snoode practijcquen
 etc. 236
 'Legende van de Kattenbeker, De' 421
 legende van de Witte Wieven, De 260
 Leiden 9-10, 12, 77, 106, 138, 147, 158,
 236, 290, 335, 337, 399-402, 412, 424
 Leidens Ontzet 401
 Leiderdorp 338
 Leidsch Dagblad 254
 Leipzig 154, 275, 333, 529
 Lekkerkerk 416
 Lelystad 10, 264-265, 414
 Lemmens, Gerard 546, 552, 560, 581
 Lemmer 85
 Lennep, Jacob van 193, 322, 341-342
 Lenore 101
 Lenore 101
 Leopold, Joh. A. 126
 Leopold, L. 126
 Lesturgeon, Alexander Lodewijk 128
 Letland 432
 Lettele 167
 Leuven 106
 Levelt, H. 519
 leven en Bedrijf van Cartouche, Het 236
 Leven en Bedrijf van Clément Marot, Het 334
 Leven en werken van de kabouter 263, 549
 Leven van Sinte-Amand 424
 Leven, Daden en Uiteinde [...], bijgenaamd Schin-
 derhannes 236
 Leviathan 355
 Levigne, Hubert 554
 Lewe, Joost 49
 Lexmond 377
 Ley van de Panser, van der 61
 Lhee 147
 Libelle 254
 Liber in gloria confessorum 86
 Libië 535
 Libri miraculorum 97
 Librije 15, 256-257
 Lichtenvoorde 233, 569
 Lidlum 95
 Lidwina 8, 413-415
 Liedewij 12
 Lienden 281
 Lier 387
 Lierderholthuis 9, 18, 179-180, 199
 Lieve Vrouwkes van Brabant of Eenen krans van
 Maria-legenden 521
 Lignie, Johannes de 463
 Limbricht 566
 Limburger Koerier 569, 575
 Limburgs Jaarboek 551
 Limburgsch Sagenboek 551, 556, 559-560
 Limburgsch sagenboek 557-558, 581
 Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volks-
 verhalen 541-542, 557, 574
 Limburgsche Sagen 558
 Lindeboom, Lucas 444
 Linden, Cornelis over de 15
 Lindo, Mark Prager 14, 246-247
 Lingen 150
 Linskens, H. 585
 Linszen, G.H. 488-489
 Lions Dive & Beach Resort 205
 Liudger, zie St. Ludger
 Lobbenstoren 530-531
 'Lochem behouden' 235
 Lochem 12, 17, 167, 177, 197, 217, 224,
 234-235, 250, 257, 259, 379
 Lodder, Klaas 351
 Lodenstein, Jodocus van 444
 Lodewijk de Vrome 565
 Lodewijk Napoleon 119, 132
 Lodewijk van Nassau 557
 Lodewijk van Velthem 424
 Lodewijk XIV 275, 575
 Lodewijk XV 386
 loederfán Clancarty, It 44
 Loenen, Frits van 289
 Loenen 204, 217, 290-291
 Loenersloot 286
 Lof, Jan 351
 Lomax, Jack 214-215
 Londen 44, 78, 205, 388
 Lonink, J.A.H. 459
 Lonneker 157, 180
 Lont, Yvette 207
 Loo, H. te 230
 Looijenga, Tineke 57
 Loon op Zand 504
 Loosrecht 292
 Loosduinen 173, 403, 415
 Lopik 280-281, 293
 Lopikerwaard 280
 Loppersum 33
 Lord of the Rings — Return of the King, The 464
 Lore of the Land, The 7, 14
 Los Angeles 209
 Lossier 193
 Lou de Palingboer 10
 Lubbe van Leems 31-32
 Ludeman, Johan Christophorus 27
 Ludger, zie St. Ludger
 Luekens, Johan 166
 Luik 462, 507
 Lunteren 281, 301
 Luther, Maarten 462
 Lutte, De 13, 16, 182-184
 Lutten 184-185
 Lutterade 563
 Maarssenbroek 286
 Maarten van Rossum 206-207
 Maartensdijk 294
 Maas, Birgit 343
 Maasbach, David 209
 Maaseik, familie 310
 Maasgouw, De 560
 Maasgouw 479
 Maasland 415-416
 Maasniel 560
 Maastricht 12, 58, 74, 96, 238, 402, 407,
 450, 553-555, 557, 575, 577, 583
 Macpherson, James 15
 Madonna 16, 170, 539-540
 Madrid 263
 Madurodam 121, 363-364, 505
 'maentjen scheen soo helder, Het' 174
 Maerlant, Jacob van 331, 333
 Magnus van Denemarken 485
 Mainz 74, 236, 360, 580
 Malbroek 575
 Mallegraafsmeer 43
 Malplaquet 575
 'man, die lag geborgen in ene scrine, Van
 enen' 27
 Man, J.C. de 463
 Mander, Karel van 335, 337
 Mangfoldigheden 355
 Manke Meine 17, 66-67
 Mannaert, Piet 451
 Mannigfual 355
 Mapes Dodge, Mary Elizabeth 362-363
 Margaretha van Henneberg 403-405
 Maria in Limburg 560, 581
 Maria Margaretha der Engelen 509-511
 Maria Theresia van Habsburg 290-291
 Maria van Hongarije 427
 Maria 8, 60, 74, 102, 124, 236, 238, 248-
 249, 307, 388, 390, 399, 420, 435, 478-
 479, 494-495, 508, 512, 520-522, 539,
 546, 560-564, 571, 582
 Mariabeeld 95, 171, 236-238, 248, 341,
 495, 508, 510-512, 522, 540, 560
 Mariap van Urk 269
 Mariëndal 95
 Mariken van Nieuwegein 238
 Mariken van Nieuwegein 10, 17, 236-
 239
 Marina, Imca 254
 Markelo 324
 Marken 130, 373
 Marlborough, hertog van 575
 Marryat, Frederick 459, 461
 Mars 320
 Marsdiep 372
 Marseillaise
 Martelaren van Gorcum 381
 Martinikerk 25, 73, 89
 Marum 34
 Masscheroen 238
 Mast, Gerrit 134
 Maurik, Justus van 15, 322-323
 Maurits van Oranje 177, 188, 487
 McCarthy, Donough 44
 Measure for Measure 462
 Mechelen 136, 467, 560, 584

- Mechteld ten Ham 10
 Medemblik 60, 87, 288, 341, 347, 349-350, 416
 Meder, Theo 144, 385, 501
 Medici, Cosimo de 276
 Medusa 308
 Meersel, zijne kapel en grot, zijn Capucienenklooster etc. 493
 Meersel-Dreef 493-494
 Meers-Elstloo 563, 566-567
 Meerssen 324, 508, 555-557
 Meertens Instituut 8, 55, 66, 125, 164, 226, 254, 288, 302, 325, 339, 377, 422, 431, 468, 554
 Meertens, P.J. 269
 Meerfeldhoven 512
 Meester-Zijl, Peetje 279
 Meeuwen, Jaap van 50
 Meijer, Richard 323
 Meijer, Willy de 458-459, 461
 Meinesloot 66-67
 Meinwerk, bisschop van Paderborn 302
 Meliskerke 441-442
 Melkert, Ad 343
 Menherse 418
 Mennenga, Tjapke 22
 Meppel 18, 134-136, 147, 288
 Meppeler Courant 133
 Mersche, Rudolf de 25-26
 Merci, Jan 463
 Merheim, Willem van 484
 Merie Tales of the Mad men of Gotham 177
 Merlijn 7, 507
 Merry Dun of Dover, The 355
 Merté, H. 297
 Mes, Gomarius Emmanuel 15, 242
 Messentrekkers 288
 Meteren, Emanuel van 187
 Meulblok, Koo, zie Koo Meulblok
 Meulen, Ties van der 72
 Meyster, Everard 276-277
 Mhassani, Moes el 264-265
 Middelaar 13, 557-558
 Middelbeers 529
 Middelbert 29
 Middelburg 12, 132, 136, 324, 382, 441-444, 462, 521, 557
 Middelharnis 410-411, 418
 Middelstum 22, 98
 Midden-Oosten 32, 98
 Midlaren 154
 Midsland 109
 Midwolda 254
 Midwolde 31
 Michlen 236
 Mients, Hendrik 115
 Miet van Dijk 286
 Mijleman, Franciscus 49
 Mijnwerkersfolklore in Limburg 552
 Mik, Gerrit 39
 Milaan 305
 Minderbroeders, zie Franciscanen
 Minerva 320
 Moddergat 29, 90-91
 Moelands, Johannes 477
 Moenen 17, 237-239
 Moens, Anna Maria 291
 Moens, Wies 68
 Moergestel 517
 Moespot, De 164-165, 192
 Mol, Vera de 412
 Molen, Sytse Jan van der 65, 85, 89-91, 94, 112, 114-115, 269, 411
 Molkenboer, A. 183
 Mölln 179
 Monchy, Pieter de 183
 Monkels, Winus, zie Winus Monkels
 Monnickendam 71, 327, 351
 Montagne, Ronnie 239
 Montanus, Arnoldus 123
 Montanus, Martin 476, 571
 Mooi-Ann 14, 247
 Mook, Willem van 521-522
 Mook 13, 17, 557
 Mookerheide 13, 222, 557
 Moor 350
 Moordenaarswoude 77
 Moore, Thomas 459
 Moors, Irene 162, 501
 Morsink, Harm Jan 162
 Mortel, Tinus van de 497
 Most Haunted 215
 Motketel 266-267
 Mottige Ant 579
 Mozes 14, 76, 340
 Mudzaerts, Dionysius 519
 Münchhausen, baron van 18, 104-105, 506
 Münster 51, 170-171, 298
 Münstergeleen 566
 Muggen 18, 136, 288
 Muider 10, 352-353
 Muiderberg 354-355, 461
 Mulder, Egbert 211
 Mulder, Timothy 214-215
 Mulders, Johannes 111, 115
 Mulier, Pim 69
 Muller, Jacob Frederik, zie Sjakoo
 Munnekezijl 92-93
 Muntendam 132
 Murmerwoude 76-77
 Museum Catharijneconvent 302
 Museum de Heksenwaag, zie Heksenwaag
 Mussel 29, 35-36, 45
 Muysenbergh, C. van den 531-532
 Muysken, C. 206
 Mysteries van Drenthe 120
 Mysterieuze Meermin van Edam etc. 332
 Naarden 276, 347, 356-358
 Naatsoom 157
 Nagele 265-266
 Nagtglas, F. 437
 Nairac, C.A. 225
 Namen 48, 438
 Nanninga, Rob 219
 Napoleon Bonaparte 119, 122, 131-132, 154, 170-171, 211, 275, 300, 447, 522, 531
 National Council for Paranormal Investigation 214
 Nat-Lab 492
 Naturen Bloeme, Der 331, 333
 Naus, Reggie 516
 Navorscher, De 249, 437, 456
 Nederland 8-12, 14-15, 17-18, 21, 26, 32, 35, 43, 48, 60, 70, 77, 83, 86, 98, 102, 114, 122, 126, 130, 143, 158, 168, 178, 185, 205-208, 210, 218-219, 224, 226, 236, 241, 243, 253, 255, 263-264, 267, 277, 290, 302-303, 305, 308-309, 311, 315, 317, 341, 343, 356-358, 362-364, 366, 371, 378, 385, 391, 394, 402, 406, 410-411, 413, 417, 421, 424, 429, 435, 444, 452, 457, 459-460, 467, 474, 476-477, 479, 482, 485, 503, 513-514, 529, 531, 537, 539, 542-543, 549, 552, 560, 563, 583
 Nederlands Oost-Indië 276, 289, 373
 Nederlands Openluchtmuseum 537
 Nederlands Sagenboek 581
 Nederlandsche legenden 393
 Nederlandsche Overleveringen 28, 415
 Nederlandsche Sagen en Legendes 179, 480
 Nederlandsche Stad- en Dorpsbeschrijver, De 393
 Nederlandsche Volksalmanak 450
 Nederlandse Defensie Academie 486
 Nederlandse Opstand 299, 403, 486
 Nederlandse Sagen 92, 424
 Nederlandse Volksverhalenbank 168
 Nederlandschen Wegh-korter 320
 Neede 12, 235, 559, 580
 Neeritter 558, 560
 Neerlands Volksleven 293, 421
 Nehalennia 464
 Nemo 323
 Neptunus 368
 Nerval, Gerard de 127
 Neurhede 73
 Neuss 299
 Nevelhekse, De 127
 New age 46, 57
 New England Aquarium 413
 New York 362, 380
 Nicolas, F. 556
 Niederländische Sagen 56, 333, 450, 529
 Nienoord 30
 Niervaart 507-508
 Nieuw Barrahuis 112

- Nieuwe Drentsche Volksalmanak 129, 134
 Nieuwe Groninger Courant 91
 Nieuwe Overtoomsche Marktschipper, De 236
 Nieuwe Provinciale Groninger Almanak 32
 Nieuwe Tielsche Courant 241
 Nieuwe Tonge 386
 Nieuwe Zeeuwische Liedboek 450
 Nieuwebrug 93-94
 Nieuwen, Willem van 393
 Nieuwendam 358
 Nieuwendijk 526-527
 Nieuwenhuisen, Toon 540
 Nieuwerkerk (Duiveland) 444-446
 Nieuwerkerk aan de IJssel 293
 Nieuwjaerighe Hoofdtbackery van alderhande
 Zotshoofden, De 353
 Nieuwleusen 186, 412
 Nieuw-Namen 446
 Nieuwpoort 388, 416
 Nieuwsblad van Friesland 93
 Niezijl 36-37
 Nijega 98
 Nijemirdum 95-96
 Nijenhuis, Anna Wold 150-151
 Nijenhuis, Anna 150
 Nijenhuis, Jantien 150
 Nijenhuis, Willem Geerts 150
 Nijeveen 135
 Nijhoff, Johanna 14, 246-247
 Nijkerk 245, 300, 311
 Nijkerkerveen 229
 Nijland 82, 94-95, 493, 519
 Nijmegen 10, 17, 218, 236-238, 351
 Nijvel 353
 Noman, J. 236
 Non Flying Dutchman 461
 Noord-Brabantsch sagenboek 165, 455, 483,
 518, 522
 Noord-Deurningen 190
 Noordeloos 405
 Noord-Hollandsch Weekblad 367
 Noordhorn 36-37
 Noord-Ierland 7
 Noordpool 525
 Noordstra, Heine 93
 Noord-Veluws Dagblad 224
 Noordwal, Cornélie A. 391-392
 Noordwijk 9, 12, 406-407
 Noorlander, Huib 108, 110
 Noormannen 51, 60, 137-138, 308-309
 Noormans, Sippe 89-90
 Noorwegen 337, 355
 Nooth, Heinrich van der 579, 581
 Nordhorn 193
 Norg 140-141
 Nouwens, F. 490
 NRC Handelsblad 344, 422, 492
 Nuenen 479
 Nuland 473, 508
 Nunhem 512
 Nunspeet 17, 239-240
 Oda van Saksen Ludolf 566
 Odin 184
 Odink, Gerrit 235
 Odoorn 137-138
 Odysseus 29, 114
 Oegstgeest 339
 Oera Linda Boek 15
 Oerle 529
 Oetkens, Heijnderick Jacobsz. 370
 Oirsbeek 540
 Oirschot, Anton van 431
 Oirschot 509, 511-512, 560
 Oisterwijk 521
 Okker, Tom 461
 Oksen, De 95
 Oldeberkoop 35, 96
 Oldeboorn 140, 308
 Oldehove 14-15, 88-90, 483
 Oldehuis, 't 192
 Oldekerk 22
 Oldenbarnevelt, Johan van 487
 Oldenburg 35, 49
 Oldenzaal tijdens de Salische Franken etc. 183
 Oldenzaal 161-163, 183, 195
 Ollefen, Lieve van 393
 Ommel 496, 511-512, 522
 Ommelands eer 49
 Ommelebommelesteen 268-270
 Ommen 188-189, 191, 266
 Ongetemde Zeewijf, Het 332
 Ons Volksleven 570
 Ons voorgelacht, in zijn dagelijksch leven ge-
 schilderd 464
 Onser liever vrouwen miraculen 582
 Onstwedde 37-38, 53
 Onze Lieve Vrouw in 't Zand 560-562
 Onze Lieve Vrouw 102, 305, 495, 511-
 512, 521, 523, 558, 581-582
 Onze Lieve Vrouwe Ter Nood 341
 Onze voorouders 193
 Ooievaar, Herk 324-325
 Oordeel van Willem de Goede, Het 395
 Oorspronk, begin en vervolgh der Nederlandsche
 oorlogen etc. 42
 Oortwijn, Maarten 363
 Oostbroek 294-296, 397
 Oostburg 447-448
 Oosten de Bruyn, G.W. van 331
 Oosten, G.D. Van 465-466
 Oostende 428
 Oostenrijk 157
 Oosterdeel-Langewold 25
 Oosterhesselen 139-140, 193
 Oosterhout 177, 530-531
 Oosterlittens 18, 97-99
 Oostermeer 85, 110
 Oosterveen, Saskia van 550
 Oosterzee 99-100, 158
 Oostkapelle 442
 Oostrom, Frits van 57
 Oostrum 581-582
 Oostsanen, Jacob Cornelisz. van 320
 Oost-Souburg 14, 259, 427, 449-451
 Oostveen, Saskia van 550
 Oostvoorne 407-408
 Ootjes jonge jaren 279
 Ootmarsum 189, 195
 'Op it iis' 80
 Openluchtmuseum De Zeven Marken
 145
 Openluchtmuseum Ellert en Brammert
 144-145
 Opheim, Piet 341-342
 Opheusden 233, 240-241
 Opmeer 349
 Oppenhuizen 66, 80
 Opwetten 479
 Orlers, I.L. 400
 Ort, J.A. 183
 Orverterveen, Marieke van 143-144
 Os, H.G. van 124
 Osborn, T.L. 209
 Osnabrück 132
 Oss, Marie van 519
 Oss 9, 76, 288, 341, 512-513
 Ossaert 11, 441, 451-452, 552
 Ossendrecht 226, 513-514
 Ossenwaard 160
 Ostulanus 333
 Otia imperialia 86
 Oto-Lion 205
 Ottens, Annechien 131
 Ottens, Waander (Dove) 149
 Otterlo 311
 Otto II van Gelderland 309
 Oud-Achterhoeks boerenleven, het gehele jaar
 rond 226
 Oud-Beijerland 408-410
 Oud-Bovetje 391-392
 Ouddorp 537
 Oude Hollandsche dorpen langs de Zuiderzee
 367
 Oude Pekela 9, 38-39, 385
 Oude Tijd, De 360, 393
 Oude Tonge 410
 Oudega 306
 Oudemirdum 96
 Oudemolen 119, 147
 Oudenaarde 575
 Ouderkerk aan den IJssel 416
 Oudeschans 40-41, 83
 Oudewater 281, 288, 296-300, 396, 416
 Oudezijl 41
 Oud-Geleen 566
 Oud-heden van Zaan-Land 332
 Oudheidkundige Kring Hulst 433
 Oud-Vossemeer 439
 Oudwoude 43
 Oudwoudmerzijl 44
 Ouwe Beer 303-304, 311

- Ouwkerk 416
 Ouwering, Hendrik 497
 Ouwsterhaule 98
 Overa 493-494
 Overasselt 11-12, 15, 151, 242-243, 513
 Overflakkee 418-419
 Overijssel 165
 Overijsselsch Dagblad 179
 Overijsselsch Sagenboek 164, 175, 179, 185, 199
 Overijsselsche Sagen 164
 Overslag 435-436
 'oversteek, De' 329
- Paard van Troje 12, 234, 390, 487, 507
 Paardenburgh 379-380
 Paderborn 298
 Padua 106
 Paesens 92
 Pagée, Peter van 329
 Pallerd, De 22-23, 30
 Palodes 503
 Paltz, Christoffel van de 557
 Pan 503
 Panken, Petrus Norbertus 502, 517, 527, 570
 Pape, Jane 457
 Papenbrug 97-98
 Papenhoven 566
 Paping, Reinier 69
 Parapsychologisch Instituut 218-219
 Parijs 98, 528
 Parrekiel, Trijntje 326
 Pasen 228, 233, 404, 561
 Passante de Sans Souci, La 462
 Paulus Diaconus 405
 Pauluspolder 11, 441, 451-452
 Pauw, Dirck Franckensz. 391, 398
 Pavia 430
 Peelkabouters van Horst, De 548-549
 Peelkabouters 10, 15, 548-549
 Peer van 't Heike 528
 Peer, H.F. van 391
 Peerdeman, Ida 10
 Peest 140-141
 Pegasus 76
 Peize 26, 49
 Pelgrin (Pelgrim) van der Leede 398-399
 Pentagon 263
 Pepijn II van Herstal 348
 Pepijn van Herstal 499, 513, 566
 Perrault, Charles 504
 Perseus 308, 535
 Perzië 98, 526
 Pestis dacicae 291
 Peter Jacobsz van Thabor 87
 Peter van Haarlem 363
 Petrus 348, 553
 Petten 324, 339
 Phantom Ship, The 459
- Phebo 305-306
 Philippine van Valkenburg 578
 Philips 9, 490-492
 Philologus à Ganda 188
 Picardt, Johan 137-138, 144-147, 180
 Pichegru, Jean-charles 154
 Pieck, Anton 504
 Pieper, Roel 492
 Pier Gerlofs, zie Grote Pier
 Pierewaaiers 474-475
 Pieterburen 41-42, 167
 Pilaeus de Prata 484
 Pippijn III 75
 Pirates of the Caribbean 461
 Pisuise, C.W. 184
 Plaa, Pieter de 441-442
 Plaggenboer 53
 Plasmolen 558
 Platte Thijs 12, 236, 358-360, 515
 Plompe Toren 13, 437-439
 Plugger, J. 329
 Pluim, T. 300
 Plutarchos 503
 Podagristen, Drie 128, 138, 142, 149-150
 Poederooijen 233
 Poema van Surrey 205
 Poepekrijs, It 73
 Poepenkruis, Het 71-72
 Polat, familie 217-220
 Polen 157
 Polsbroek 281
 Poltergeist 16, 186, 217-219
 Pomkeblad, Engel 37
 Pompwief 85
 Pool Hille 53
 Pool, Janet 339
 Pool, Roel 338
 Poortinga, Ype 8, 32, 65, 81-83, 97-98, 104
 Poortman, Jan 147
 Poortvliet, Rien 263, 544, 549
 Poot, Gerrit 415-416
 Pooter, Adriaan de 457
 Poppestien 269
 Portland 388
 Portnoy, Ethel 422
 Posjager, C.A. 361
 Postel, Gé 12, 259-260
 Posthumus, Willem H. 490
 Postma, Sybren 72
 Pothof, Tjaaktje 31
 Praag 258
 Prakke, H.J. 150
 Pratchett, Terry 285
 Priester, Minke 13, 184, 225, 540
 Prins, Jan (Searching Deer) 152
 Prinsenbeek 477
 Procopius 464-465
 Profetiën van Johannes van Leliëndaal 100
 Proost, Marie 254
 Prophecy van Jaarfke 100
- Provesano 343
 Provinciale Drentsche en Asser Courant 132
 Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak 56
 Prucen, Jan van 324
 Pruisen 122, 355
 Pultrum, Thys 98
 Puma 205
 Purmer 12, 236, 332, 358, 515, 580
 Purmerend 340, 374
 Putten 197, 217, 243, 245, 418, 542, 575
 Puttershoek 409
 Pytters, Dirk 72
- Quest 402, 446
- Raalte 167, 179
 Rabenhaupt, Carel 123
 Radboud Universiteit Nijmegen 351
 Radboud 58-59, 75, 301-302, 348-351
 Ranae 526
 Ransdorp 355
 Ras, Jas 270
 Raspe, Rudolf Erich 104
 Rattenhuis 14, 164-166
 Raven Hz., T. 33
 Ravenstein 12, 515-516, 522
 Rebus Batavicus, De 331
 Reebrugge 127
 Reede, Christina Reinira van 275-276
 Reede, Frederik Christiaan van 276
 Reen, Ton van 503
 Rees, Adriaan 289-290
 Reeuwijk 285-286
 Reformatie 33, 71, 73, 75, 92, 133, 216, 256, 321, 348, 433, 555
 Regensburg 98
 Reginald 575-577
 Reijn, Halina 271
 Reijnders, Peter 504
 Reimerswaal 438
 Reims 555
 Reinaert de vos 9-10, 18, 431-432
 Reinaertcomité 433
 Reinard van Schönau 578
 Reinders, Klaas 338
 Reinout II van Brederode 310
 Reizen en avonturen van mijnheer Prikkebeen 479
 Rekken 158, 171
 Remarques sur le vampyrisme 290
 Remmers, C. 498
 René van Haamstede 429-430
 Renesse 72, 452-453, 543
 Renkum 193
 Renswoude 300-301
 Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 122, 129, 388, 496
 Return of the King, The 36
 Reus, Maarten de 204-205
 Reuters 287

- Reuevens, Caspar 138
 Reuver 579
 Rhead, Louis 362
 Rhemen, Hendrick van 227
 Rhenen 9, 301-302
 Ridder met de Mouw 424
 Ridder, Willem de 212
 Riebeek, Martin 287-288
 Riel 479
 Rien 111
 Rientjes, A.E. 179, 199
 Riesen, Wouter van 175-176
 Rijckevorsel, Franciscus van 493
 Rijken, Cornelis 524-525, 560
 Rijksmuseum Amsterdam 353, 398
 Rijksmuseum Muiderslot 352-353
 Rijksmuseum van Oudheden 138
 Rijmkroniek 306
 Rijper zeepostil bestaande in xxii predicatiën, De 361
 Rijpikkerwaard 289
 Rijpma, Johannes 83
 Rijpsterlicht 58-60
 Rijsbergen 29, 516, 518, 524
 Rijsoord 98
 Rijssen 185-186
 Rijswick, Rik van 537
 Rijswijk 350
 Rikst 78
 Rime of the Ancient Mariner, The 460
 ring van Polycrates, De 338
 Rinnegom 350
 Rinsumageest 85, 490
 Rinteln 37
 Rio, Martin Del 295
 Rispens, Hendrik 61
 Rixt van 't Oerd 15, 17, 67-69
 Rixt, de Fryske opera 69
 Robben, Arjen 461
 Robbert; Van zorgenkind tot medium 499-500
 Robidé van der Aa, C.P.E. 333
 Robijn, J. 584
 Robin Hood 7, 15, 18, 236, 359, 515-516
 Robinson Crusoe 221
 Rockanje 407-408
 Roden 25
 Roeck, Alfons 126, 538, 563
 Roele, Mie 326
 Roemenië 40
 Roepert, Jan van de 520
 Roermond 539, 541, 560-561, 583
 Roerom, Jakob 397
 Roessingh Udink, Hendrik Jan Bernard 162
 Roest, J.G. van der 289
 Rogge, Carla 318
 Rogstekers 9, 17, 288, 540, 583-585
 Rolde 119, 121, 125, 131, 137, 144, 147
 Rolduc 541, 551, 553
 Roman de Renard 432
 Roman van den Riddere metter Mouwen 424
 Rome 50, 107-108, 205-206, 238, 252, 339, 388, 424, 475, 553
 Romeinen 9, 57, 423
 Römer, A.C.H. 213, 460
 Rommens, A. 494
 Rommens, Rienus 492, 494
 Rommerts, Hanske 99
 Romulus 392
 Ronald McDonald 40
 Ronde Putje 449-451
 Ronsseus, Balduinus 295-296
 Roodeschool 42, 49
 Roodkerk 115
 Roomschen Pelgrim, Den 560
 Roordahuizum 106
 Roosendaal 402
 rooverbenden in de Landen van Overmaas, De 562
 Roovers, Peter 557-558
 Rooy, Joost de 528-529
 Röring, Wilhelm G.A.J. 227-228
 Rosenmüller, Paul 343
 Rosmalen 518-519
 Ross, Thomas 343-344
 Rossem, R.H. Van 307, 423
 Rossum 194
 Roswinkel 53
 Rotstein-van den Brink, Klaasje, zie Klazien uit Zalk
 Rotsterhaule 99
 Rotterdam, The 355
 Rotterdam 9, 209, 221, 236, 309, 359, 374, 378, 402, 407, 411-413, 415, 489
 Rottum 51
 Rottumeroog 17, 43-44
 Rouffio, Jacques 462
 Rubbers, Toontje 477
 Rucphen, Ida van 493
 Rueb, Grada 362-363, 485, 488
 Ruigeweide 285
 Ruinen 96, 121
 Ruinerwold 134, 142
 Runxputte 341
 Ruprecht 563-564
 Rusland 122, 153-154, 300, 382, 387
 Russel, Jos. 562
 Rutten, Felix 558
 Ruysdael, Jacob van 309
 Ruyter, Michiel Adriaanszoon de 109, 335, 388
 Rymer, Thomas 246
 Saaftinge 438
 Saane, Joke van 208
 Sacrament van Mirakel 324, 555, 557
 'saeg van et oolde hoffien, De' 96
 'Sage van den Ammersode' 203
 Sagen en legenden rond de Zuiderzee 268
 Sagen en sproken van het oude Gelre 258
 Sagensafari 184, 228, 254
 Saint George 7
 Saksen 50, 86, 196, 407, 423
 Sanders, Ewoud 364
 Sappe 68
 Sappemeer 37, 68
 Sas van Gent 427, 433
 Sas, Henri 't 494
 Sassen, August Hendrik 529, 568
 satan, in sijn wesen, aert, bedryfen guychel-spel etc., De 255
 Satan 29, 82, 84, 99, 191, 232, 257, 305, 434, 497, 568
 Satanisme 9, 16, 39, 225, 244, 266-267, 420
 Schaap, J.F.C. 481
 Schaek, Gijsbert Cornelisz. 400-401
 Schaeken, Henri 585
 Schaesberg 564
 Schaik, Kees van 231
 Schaloen 563-564
 Schapenkoppen 18, 288, 386-387
 Scharlensis, Ocko 95, 331
 Scheer, Dubbeld Hemsing van der 128
 Scheerder, J. 522
 Schelde tot de Weichsel, Van de 52, 126, 250
 Schelde, C. van der 453
 Schele Brug 114-115
 Schelle Guurte 249-250
 Schellens, Peter 527
 Schermerhorn 416
 Scherpenisse 456
 Scherpenzeel 416
 Scheveningen 288
 Schiedam 12, 288, 383, 387, 413, 415
 Schiermonnikoog 68, 100-101
 Schijndel 522
 Schildbürger, Die 177
 Schimmel, Hendrik Jan 14, 450
 Schimmert 562-563
 Schinderhannes 236
 Schinderhannes 12, 235-236, 359-360, 580
 Schinderhinke 12, 579-581
 Schinnen 516
 Schin-op-Geul 563-564
 Schipluiden 415-416
 Schipper, A.C. 441
 Schipperus, P.A. 309
 Schlitz 24
 Schlossen, Jacobus van der 12, 515-516
 Schmidt, Hans 45
 Schokker Berend 267
 Schokland 265-266, 269, 328
 Schollenkoppen 288
 Scholten, Willem Albert 40, 154
 Scholtus, T. 218
 Schonen 428
 Schoondermark, J. 221
 Schoondijke 453
 Schoonhoven van Beurden, V.R.A.J. van 572

- Schoonhoven 217, 288, 416
 Schoonloo 129
 Schoonoord 10, 66, 102, 143, 145, 196, 259, 309, 581
 Schoorldam 158
 Schoorlder Kronijckxken 332
 Schoorlduinen 158
 Schoppen Ruth 579
 Schöppingen 157
 Schorpioen, De 46-47
 Schotland 7, 40, 130, 355, 406
 Schraard 324
 Schrevelius, Theodorus 331
 Schuilenburg 85
 Schuiling, Jantje Jans 154
 Schuitemaker, J. 340
 Schuurman, Dirk 358, 391
 'Schylger Wyfke, It' 109
 Scott, Balthasar 323
 Scriverius, Petrus 424
 Seipgens, Emile 236
 Self-stryt, dat is Onderlinghe Worsteling van Goede en Quade Gedachten 462
 Selligen 15, 29, 36, 44-45, 85, 350
 Selwerd 21
 Serena, meermin 18
 Sergius, paus 339, 424
 Sevenum 496, 507, 579
 Shakespeare, William 462
 Sichterman, Jan Albert 26-27
 Sichtermanhuis 26-27
 Sicilië 462
 Siegenbeek van Heukelom, Anouk 288
 Siegerswoude 85
 Sijbekarspel 60
 Simmerdykkruis, Het 72-73
 Simpson, Jacqueline 7, 10, 14
 Simpson, John 459
 Sinaï 76
 Singraven 162-164
 Sinninghe Instituut 493
 Sinninghe, J.R.W. 8, 15, 120, 124, 164-165, 175-176, 179, 185-186, 199, 222, 225, 228, 230-231, 240, 258, 275, 283-284, 307, 310, 346, 391-393, 415-416, 427, 434-435, 440-441, 443, 455-456, 461, 465-466, 469, 477, 492-493, 497, 517-520, 522, 524, 527-528, 557-558, 560, 562, 564, 573, 581-582, 586
 Sinswürden 398
 'Sint Nicolaas Boer' 80
 Sint-Anna ter muiden 16
 Sint-Annaland 16, 454-456
 Sint-Bernardushof 21
 Sint-Elisabethsvloed 324, 397-398, 507, 530-531
 Sint-Helena 122
 Sint-Maartensdijk 416
 Sint-Pietersgat 43
 'Sint-Servaaslegende' 8, 554
 Sint-Willebrord 520
 Sint-Annem 22
 Sinterklaas 79-80
 Sinterklaasboerderij 79
 Sinternuiten 355-356, 461
 Sirie, Hent 252-254
 Sirie, Pieter 252
 Sittard 561, 565-566, 578
 Sjakoo en de kunstroofdag 323
 Sjakoo en de Scharlaken Schavuit 323
 Sjakoo. Dit is mijn Amsterdam 323
 Sjakoo 12, 15, 17, 321-323, 360, 516
 Sjoerd 67-68
 Skepter 444
 Skilige Piip 114
 Slabroek 515-516
 Slag bij Waterloo 131
 Slag om Arnhem 215
 Slamet, Hugo 338-339
 Slavenburg 423
 Sleen 128, 139-140
 Slegt, W.M.C. 235
 Slempek, J.A. 221, 239-240, 257
 Sleutelaar, Hans 450
 Sliedrecht 126, 413, 416-417
 Sliggers, Bert 362, 379
 Slimme Lorre 429
 Slindewater, Conrad 256
 Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. baron 14, 165, 248-249
 Sloom, Jan 492
 Sluis 351, 448, 456-457
 Smeken, Jan 507
 Smeulend vuur 54
 Smilde 128
 Smiley-bende 9, 40, 401-403, 412
 Smolders, Hans 342
 Smytegelt, Bernardus 442-443
 snaaksche Clement Marot op zyn praatstoel, De 384
 Snapper, R. 429
 Sneek 70, 87-88, 167, 256, 398, 416
 Snoy, Reinier 331
 Soemeer 497
 Soest 15, 230, 288, 294, 300, 302-304, 311, 358, 524
 Soesterberg 228, 303
 Soet, Jan 334
 Soeteboom, H.J. 332-333, 370
 Sohier, Nicolaas 319
 Soldaats, Trijntje, zie Trijntje Soldaats
 Solse Gat 217, 243-245, 542
 Solwerd 324
 Sommelsdijk 244, 386, 417
 Sommeltjes, De 371
 Sommeltjes 364, 371
 Sommeltjesberg 364, 371
 Songs of Ossian 15
 Sonoy, Diederik 42
 Soutendijk, Johanna 385
 Spaanderman-Wielinga, Grietje 44
 Spaanse Successieoorlog 575
 Spaanszee 378-379
 Spaarndam 17, 361-363
 Spakenburg 304-305
 Spanjaarden 12, 42, 170, 187-188, 234-235, 299, 336-337, 369-370, 378, 380, 382-384, 398-399, 416, 428, 456, 487-488, 508, 557-558
 Spanje, Jan van 333
 Spanje 41-42, 333-334, 373, 402-403, 427, 492
 Spanjer, Aerne van de 161
 Spannum 95-96
 Spaubeek 541
 Spee, Friedrich 299, 396
 Spekberg 569
 spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeu-wervaert, Het 507
 Spenser, Edmund 246
 Spiegel Historiaal 424
 Spieghele der Nederlandscher Oudtheyt 427
 Spielberg, Steven 287
 Spijkerboom 12
 Spinberg 28-29
 Spinwif 28-29
 Spirituele plekken in Nederland 245
 Spoelstra, Hinke, zie Hinke Kaart
 Spoken en kastelen in Nederland 431
 spokende kleedwagen, De 196
 Spokenlaantje 311
 spookhuis, Het 212
 sprekende poppe en andere verhalen, De 224
 Spreen-Prinsen, Henny 144
 Sprenger, Mies 577
 Springvloed 205
 Sprookjesbos 504, 507
 Sprookjeshof 507
 Sprookjeswonderland 18, 271, 506
 Spui 457, 468
 St. Anna 173
 St. Antonius 173
 St. Antonius-Abt 173
 St. Bartholomeus 555
 St. Benedictus 582
 St. Brigitta 518-519
 St. Cunera 301-302
 St. Eloy 307
 St. Franciscus 510
 St. Jacob 396
 St. Jan 345-348
 St. Jeroen 12, 406-407
 St. Joris 13, 506, 535-537, 540
 St. Kunera, zie St. Cunera
 St. Leonardus 564
 St. Lievens 467
 St. Ludger 50-51, 407
 St. Margriet 22
 St. Michaël 199, 257
 St. Nicolaas 79, 127

- St. Radboud 351
 St. Remigius 555
 St. Servaas 12, 407, 553-554
 St. Sura 386-388
 St. Vitus 88
 St. Waltrickskapel 242-243
 St. Wendelinus 560
 St. Willibrord 9, 14-15, 50, 60, 74, 242, 302, 339-340, 347, 424, 496, 513
 St. Wulfram 348-349
 Staatsbosbeheer 243-244, 563
 Stad aan 't Haringvliet 418-419
 Stadskanaal 46-47
 Standdaarbuiten 324
 Staphorst 186-187, 430
 Staphorster Boertje 186-187
 Staring, A.C.W. 14-15, 235, 250, 256, 258-259, 370
 Starke, Fleur 212
 Staverden 247
 Stavoren 48, 102, 372, 437, 514, 530
 Stedelijk Museum Alkmaar 316
 Stedelijk Museum De Lakenhal 400-401
 Steen, G. 192
 Steenberg, Albertus Alidus 14, 126
 Steenberg 519
 Steenen Uileborden, De 84
 Steenwijk 14, 187-188, 379
 Steenwijkerwold 491
 Stegeman, Peter, zie Staphorster Boertje
 Stegeren 188-189
 Steijl 579
 Stein 563, 566-568
 Stellingdam 418
 Stelling, Jos 238-239
 Stellingwerwen 96-97
 Stenhuishoort 49
 Sterke Gorcumse Verhalen 391
 Sterke Hearke 77-78, 88, 490
 Sterke Ynse 78
 Stevensweert 234, 568-569
 Steyl 569
 Stichter's Almanak 332
 Stichting Beleven 547
 Stichting Clini Clowns 550
 Stichting De Peelkabouters 549
 Stichting de Vliegende Hollander 458
 Stichting Draaksteken Beesel 536
 Stichting Natuurpark De Efteling 504
 Stichting Pantera 204-205
 Stichting Skepsis 219, 501
 Stichting tot Codificatie van de Nederlandse Volksverhalen 492
 Stichting Urk Promotie 268
 Stichting Urker Uitgave 268
 Stiens 65-67
 Stille Omgang 321
 Stint, Wilhelm 161
 Stiphout 324, 557
 Stoepenschilders 288
 Stoke, Melis 306, 333
 Stoker, Bram 290
 Stokkum 575
 Stokvechters 288
 Stolwijk 378
 Stonehenge 7
 Stoop, Cor 337-339
 Stoopman, Frank 180
 Stormink 159
 Stracke, D.A. 433
 Stramproy 252, 292, 473, 488, 570, 574
 Stricker, Der 559
 strijd om de Toutenburg, De 192
 Stroobant, Eugène Edward 524
 Stroobos 105
 Strooppot, De 18, 364-365
 Struik, Stefan 285
 Stryp 109-110
 Stryper Wyfke 17-18, 108-110, 365
 Stuart, Anne 44
 Studio Roede 158
 Styx 464
 Submission 343
 Suggesthal 398
 Sumar 85
 Surbold, koning 35-36
 Surhuisterveen 18, 71, 85, 104, 106, 525
 Suringar, Hugo 82
 Surpriseshow 423
 Suske en Wiske 223-224, 577-578
 Suster Bertken 163
 Susteren 566, 571, 578
 Swalmen 537
 Swartwoude, Landbouw- en juttersmuseum 69
 Sweerts, Hieronymus 134, 383
 Sweikhuizen 563, 573
 Swellengrebel, Johan Willem 289
 Swentibold 565-567
 Swichum 106-107, 112, 390
 Swieten, Cornelis Janse van, zie Achtekan-
 te Boer
 Swieten, Gerard van 290-291
 Swolgen 575
 Sytstra, Harmen Sytses 84, 98, 108
 Sytzama, familie Van 211
 Sytzes, Aaltje 110
 Taal en volksleven 186
 Tabula Egmundana 404
 Tachtigjarige Oorlog 10, 12, 21, 187, 234, 337, 369, 378, 380, 383, 399-400, 456, 484, 487, 508, 555
 Tadema, Juwco 48
 Tafeltje Dek Je 10, 265, 414
 Taken 287
 Taming of the Shrew, The 393
 Taminiau, Marc 506
 Tamminga, Douwe Annes 68, 79, 90
 Taylor, Tom 44
 Teenstra, Marten Douwes 23, 27, 37, 93, 247, 480
 Tegenwoordige Staat van Overijssel 166
 Telegraaf, De 205
 Tellerlikkers 288
 Tempeliers 467-468
 Ten Boer 24
 Tenhaeff, Wilhelm H.C. 130
 Ter Apel 29, 45, 53, 507
 Ter Heide 388
 Ter Wuppen 38
 Terkaple 416
 Termunten 47-48
 Terneuzen 10, 13, 17, 102, 288, 355, 382, 428, 451, 458-461, 468
 Ternuten 354, 461
 Terpstra, Pieter Thabor 90
 Terpstra, Ynse, zie Sterke Ynse
 Terschelling 18, 68, 78, 108-110, 319, 365, 373, 379
 Terzool 71
 Teteringen 493
 Texel 254, 364-365, 371-372
 Teylingen, Augustijn van 315
 Teylingen, Cornelia van 315
 Thaborita, Petrus 87
 Thalens, Roelof 133
 Thebe 96
 Theunissen, P.H.A. 582
 Thijnen, Meindert van der 123
 Thissot, Pierre 236
 Tholen 439, 455-456
 Thoma, Hans 551
 Thomas à Kempis 414
 Thor 347
 Thorn 217, 479, 542, 574, 580
 Thüringen, Elisabeth van 302
 Thunar 246
 Thys, M.J. 254
 Tiemersma, Siebren 65
 Tiendaagse Veldtocht 448, 479
 Tienhoven 378
 Tiesing, Harm 119, 130, 141-142, 149, 236
 Tietjerk 387
 Tijdsin 39
 Tijl Uilenspiegel 9, 18, 179-180, 525, 585
 Tilburg 74, 288, 511, 517, 520-521
 Tilbusscher, Jacob 49
 Tilligte 189-190, 195
 Tinneveld, Arnold 209
 Tinte 408
 Tischbein, Johann Friedrich August 148
 Tocht der Tochten 69
 Toen ik nog jong was 322
 Toering, Roel 46
 Toeristisch Bureau Zeeuws-Vlaanderen 461
 Tolhek 26
 Tolkien, J.R.R. 36, 285, 464

- Tollens Czn., Hendrik 14, 188, 370, 487
 Tom Thumb 166
 Toneel ofte beschryvinge der steden van Hollandt 427
 Tongeren 553
 Toon Tonkats 233
 Toonder, Marten 252
 Töpffer, Rodolphe 479
 Torenkruiers 467
 Toronto Blessing 207-208
 Toutenburg 192-193
 Touw, J.M. 539
 Toverland 507
 Traktaak van Schoonhoven 309
 Trapman, J. 378
 Traviata, La 422
 Trekschuit, Albert 291
 Tresling, Tjalling Petrus 48
 Treurspel van Karel den Stouten, Hertogh van Bourgondie 462
 Trijntje Cornelis 334
 Trijntje Soldaats 24, 166, 583
 Trijntje van Boskoop 158
 Troelstra, Pieter Jelles 111
 Troelstra-Bokma de Boer, Sjoukje 111
 Troje 114
 Tromp, Maarten Harpertszoon 388-389
 Tromper, Willem Pieterz. 298-299
 Tropicana 9, 411-412
 Trouw 443, 539
 True and perfect Relation, of a strange and wonderful Apparition in the Air, etc. 388
 Truydeman en zijn wijf, eene Westfriesche novelle 345
 Truydeman 15, 344-345
 Tsjechië 191
 Tubantia 188
 'tuinman en de Dood, De' 48
 Tuinman, Carolus 584
 Turfschip 10, 12, 234, 485-487, 487
 Turijn 206
 Turkije 171, 218, 344
 Turnhout 524
 Tuyll, Willem van 212-214
 Tuyn, W.J. 367
 Twa útfenhuizers by Nammenom 98
 Twaalfjarig Bestand 333
 Tweede Engelse Oorlog 108, 158, 388
 Tweede Vaticaans Concilie 508
 Tweede Wereldoorlog 32, 35, 54, 69, 83, 99, 112, 131, 151, 160, 209, 250, 363, 452, 457, 479, 485, 513, 522, 525
 Tweënnegentigste jubileumomnibus 431
 Twee-en-tachtig jarig leven 428
 Twentsche Almanak 157, 191
 Twentsche Courant 183
 Twijzel 12, 18, 110, 236, 315, 323
 Twijzelerheide 85
 Tzum 140, 416
 Uddel 245
 Uddelermeer 193, 245-246
 Uden Masman, H. 329
 Uden 324, 496, 512, 516, 522, 557
 Udo de Boze 221, 223
 Uffelte 127
 UFO-landingsplaats 287-288
 Uilenberg, Jan Jantinus 131
 Uilenspiegel, Tijl, zie Tijl Uilenspiegel
 Uit Frieslands volksleven van vroeger en later 71, 98
 Uit het Limburgsche Volksleven 574
 Uitdam 325, 366, 373-374, 388
 uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd, De 341
 Uithuizen 49
 Uithuizermeeden 48-49, 266, 575
 Uitvoerig verhaal van alle feyten en schelmstukken, gepleegd door [...] Jaco 323
 Ulehake, Hendrik 133
 Ulestraten 574
 Ulrum 37, 62, 93, 443
 Ulvenhout 493
 Un Moespot ampat 164
 Universiteit van Utrecht 219
 Ureterp 67, 85, 94
 Urk 264-266, 268-269, 328
 Urmond 563, 566
 Ursula 301-302
 Usquert 49-51, 96, 407
 Usselo 190
 Utenhove-Immink, G.B.J. 186
 Uther, Hans-Jörg 317
 Utrecht 10, 50, 89, 96, 98, 136, 192, 218, 249, 275-276, 289, 294, 296, 300, 302, 305-309, 348, 357, 374, 380, 398, 422, 424
 Utrechtsch Sagenboek 307, 310
 Utrechtse Volksalmanak 284
 Vader, Jan 441-442
 Vaderlandsch Historisch Volksfeest 537
 Vaernewijck, Marcus van 427
 Valck, G. 584
 Valencia, Mark 69
 Valenciennes 394
 Valk, Arno van der 204
 Valk 253
 Valkenburg 460, 507, 562, 565, 575-578
 Varenkamp, Willem 282
 Varik 251
 Varsen 191, 192
 Vastenhouw, Gerrit (Garret Kootje) 279-280
 Vastenhouw, Jacob Cornelis (Jaacob van Ko) 279
 Vastenhouw, Jacobus Martinus (Ko van Martien) 280
 Vastenhouw, Philippus 280
 Vastenhouw-Koelewijn, Reintje 280
 Vaticaan 12
 Veen Azn, Jan van der 141-142, 148
 Veen, Herman van 506
 Veendam 52
 Veenendaal 241, 253
 Veenklooster 84
 Veenstra, Rolf 32
 Veenwouden 114-115, 490
 Veenwouderstewal 72, 85
 Veere 382, 438
 'Veertien dagen op een ijsschots' 329
 Vegter, J. 32
 Veldboom, Age 81
 Velden 578
 Veldhoven 511, 523-524
 Veldhuizen, Pietertje 282
 Velius, Theodorus 344, 370
 Velp 14, 246-247
 Velsen 339
 Velstra, Tjeerd Ritskes 89
 Veluwepoema 10-11, 16, 204, 206
 Veluws Bureau voor Toerisme 204
 Veluwsche Sagen 231, 245-246
 Ven, Ton van de 506
 Venhuizen 341
 Venlo 12, 480-481, 538, 579-581
 Venmans, Bob 504
 Venray 552, 581
 Verbond van Nedersaksische Dialectkringen 192
 Verboven, Wim 193
 Verdugo, Francisco 234
 Vereniging Milieu-Offensief 344
 Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) 26, 108, 460
 Verenigde Staten(VS) 39, 44, 56, 151, 207, 263, 338, 362-363, 382, 402, 422, 429, 504, 526-527
 Vereniging De Friesche Elf Steden 69
 Vereniging Natuurmonumenten 438, 563
 Vereniging tegen de Kwakzalverij 187, 253
 Vereniging tot onderzoek van Taal en Volksleven etc. 249
 Verhalen uit het Land der Bokkenrijders en der Teuten 562
 Verhalen uit het Land van Bartje 121
 Verhey, Anton 349, 351
 Verhoeff, L. 409-410
 Verhoek, Pieter 462
 Verhoeven, Piet 529
 Verkerk, Jans 294-295
 Verlinde, J. 461
 Vermackelyken Klugvertelder 353
 Vermeulen, H.J.A.H. 209
 Veronica, H. 227
 Verrassing, De 264
 Verspreide Anecdoten [...] Friesland en de Friezen betreffende 107

- Versteeg, Bart, zie Bartje Poep
 Versteeg, Thijs 526
 Vertelseltjes door de vrouw van Wybo Wybrands, etc. 24
 Verwijs, Eelco 15
 Vessem 502
 Veulendam 368
 Veur, J.C. van der 213
 Veur, Willem van der 235
 Vianen 378
 Vierde Concilie van Lateranen 555
 Viglius ab Aytta 106-108
 Vijfhuizen 479
 Vijverbroek 574-575
 Vijveren 574-575
 Vikingen 406, 485-486
 Vincken, Johannes 579
 Visjaager, H. 584
 Visscher, C.J. 584
 Visscher, Frans 61
 Visser, Ab 279
 Visvliet 92
 Vita Cuneræ 302
 Vita Meinwerci 302
 Vita Sancti Liudgeri 50
 Vita Willibrordi 9, 14, 341, 513
 Vita Wulframni 348
 Vitæ et gesta abbatum 21
 Viverius, Jacobus, zie Philologus à Ganda
 Vlaanderen, André 28
 Vlaardingen 14, 259, 288, 339, 420-421, 423, 451
 Vlagtwedde 29, 53-55
 Vledderhuizen 46
 'vliegend schip, Het' 460
 Vliegende Hollander Festival 458
 Vliegende Hollander 10, 13, 17, 102, 267, 458-461, 506, 577
 Vlieland 108
 Vlimmeren 524
 Vlissingen 382, 461-462
 Vlist 285, 292, 421-422
 Vloedbeeld, Gerhardus Bernardus 157, 196
 Voerendaal 582
 Volendam 130, 264, 367-369, 540
 Volewijk 323
 Volkerenslag 154
 Volkers, Jacques 159
 Volkskrant, de 385
 Volkskunde 415, 421, 455, 464, 568
 Volkskundebureau 8, 55, 125, 147, 186, 230, 232, 241, 302, 377, 409, 458, 468, 545, 562, 578
 Volkskundig leesboek voor de lagere scholen 573
 Volksmissionaris, De 557
 Volksverhalen Almanak 547
 Volksverhalen uit Drenthe 124, 150
 Volksverhalen uit Groningen 54
 Volksverhalen uit Noord- en Zuid-Holland 362
 Volksverhalen uit Overijssel 164, 183, 188
 Volksverhalen uit Zeeland en de Zuidhollandse eilanden 431
 Volksverhalenbank 540
 Vollenhove 175, 192-193, 328-329
 Volthe 66, 189, 193-195
 Vonk, C. 378
 Voorhout 392
 'Voor-rede van het wegen der Toove-naers tot Oudewater' 299
 Voorst 11, 14, 165, 247, 249, 259
 Voragine, Jacobus de 435, 535
 Vorden 197, 249-250, 260
 Vorsterman, Willem 237
 Vos Reynaerde, Van den 432-433
 Vos, H. 149
 Vos, K. de 435
 Voskuil, J.J. 8, 125, 377, 545
 Vosmaer, Adriaen 330-331
 Voss, H.D. 220, 240
 Vrede van Muster 519
 Vreekamp, H. 246
 Vrieling, Willem 175
 vriend des vaderlands, De 109
 Vriendts, Gust 513-514
 Vries, Anne de 120-121
 Vries, Doederus de 43
 Vries, Jan de 24
 Vries, Johan de 434, 447, 451, 457-458, 468-469
 Vries, Simke Jitzes de 99
 Vries, Simon de 255-256
 Vries, T.J. de 198
 Vries, Wim de 506
 Vries, Wopke Harmens, zie Grote Wopke
 Vries 140-141
 Vriesen, Henrick 173-174
 Vrij Nederland 254
 Vroom, Willem 452
 Vrouwenbergje 230-231
 Vrouwenpolder 462-464
 Vrouwenzand 102
 Vrouwje van Stavoren 10, 17, 74, 102-104, 109, 338, 437, 451, 514
 Vuillier, Gaston 545
 Vurige Beer 15, 302-304, 311
 Waalte 473
 Waarde 429
 Waardenburg 213, 238, 250, 252, 293, 514, 571
 Waaslandwolf 11
 Waasmunster 473
 Waayer, Arnoldus 174
 Wachtendorp, Caspar 331
 Wadden 18, 43, 108, 130, 337, 364
 Wagenaar, Lodewijk 321
 Wagenborgen 54-55
 Wageningen, Gerda van 431
 Wageningen 252-254, 464
 Wagner, Richard 459, 462
 Walburga van Brederode 171
 Wales 7
 Walhalla 464
 Walkuren 464
 Wall Perné, Gustaaf Frederik van de 230-231, 239, 245-246
 Waller, Lewis 44
 Walpurgisnacht 245
 Walram 575-576
 Walraven I van Brederode 310
 Walschap, Gerard 98
 Wamelijk, Megje van 211
 Wandelingen door Nederland met pen en potlood 309, 450
 Wapserveen 145, 180
 Warburg 584
 Wardenier, Johannes 491-492
 Warffum 43-44, 50-51
 Warga 85, 94
 Warmerdam, Alex van 271
 Warmond 236, 359
 Warnsveld 250
 Wartena 80-81, 85
 Wassenaar 422
 Wassink, Joop 212
 Wat wij zullen zaaien zullen wij maaien. De ge-loofstrijd in de eindtijd 99
 Watergeuzen 332, 383, 479
 Waterland 29, 48, 210, 325-327, 351, 374, 417
 Wechelen, Jan van 353
 Wedde 25-26
 Weekblad van het kanton Bergum 72
 Weeling, J. 194
 Weener 53
 Weersch, John van 564
 Weerselo 35
 Weert 9, 17, 177, 288, 488, 540, 583-585
 Weesp 205
 Wegkürzter 476
 Weiwerd 56, 529
 Well 283, 585
 Wellington, hertog van 154
 Welters, Henri 538, 541, 557-558, 570-571, 573-574, 578, 585
 Welters, L. 571
 Wemker, Wim 321
 Wendelmoet 462
 Wendunmuth 177
 Wenen 290
 Wener Congres 447
 Werden 51
 Werelderfgoedlijst 398
 wereld van Soo Moereman, De 98
 Werff, Pieter Adriaansz. van der 399-400
 Werkendam 9, 16, 104, 525-526
 Werkman, Hendrik Nicolaas 24
 Wersch, J. van 539
 Wessinghuizen 29, 37-38

- Westbroek 281, 306
 Westdorpe 436
 Westen, T. 32
 Westenschouwen 13, 431, 436-439, 464
 Westenvijk 497
 Wester, H. 197
 Westerbaen, Jacob 403
 Westerbork 128, 147-148
 Westeremden 57
 Westerohoff, Remberthus 60
 Westervoven 502, 527
 Westernieland 57-58
 Westervoort 538
 Westervolde 28, 35, 37-38, 45, 55, 85, 350
 Westfries Museum Hoorn 359
 Westfries Museum 359
 Westkapelle 464, 544
 Westland 402, 415, 423
 West-Terschelling 68, 108-109
 Westen, Chris 47
 Westwood, Jennifer 7, 14
 Westzaan 12, 14, 369-371
 Wesuwe 129
 Wetering 159
 Wevel, Gillis de 424
 Wever, F. 29, 53, 168
 Wezel 93
 Wezelman, Rens 219
 Wezup 149, 230
 Wieringa, Klaas Gerrits, zie Klaas Kunst
 Wieringen, Cornelis Claesz van 337
 Wieringen 364, 371-372
 Wiersma, J.P. 69
 Wierum 67-68
 Wievebrugge 44
 Wijbenga, D. 383
 Wijbenga, Johan 67
 Wijbrands, Wijbe 24
 Wijnen, Pieter 585
 Wijnga, Jan 305
 Wijk bij Duurstede 295, 309
 Wijlre 583
 Wijtwerd 96
 Wild, Ruud de 342
 Wilde Jacht 11, 183
 Wildenborch 193, 249-250
 Wildervanck, Adriaan Geerts 52
 Wildervank 52, 288
 Wilhelmi, Joannes Gregorius 560
 Wilhelmus 543
 Wilkens, F. 56
 Willem Beukelszoon, zie Beukels, Willem
 Willem de Goede, graaf 394-395
 Willem I 335, 447
 Willem II van der Marck Lumey 380
 Willem III 44, 123, 233, 275, 381, 394-395
 Willem IV, stadhouder 25, 148, 361
 Willem V, stadhouder 148, 276, 342
 Willem van Hildegaersberch 320
 Willem van Oranje 42, 106, 380, 382, 398-400, 448, 487
 Willem Wever 162, 269, 458, 521, 547
 Willems, Leentje 298-299
 Willemsen, Anna 211
 Willemsen, Matthys, zie Platte Thijs
 Willemstad 78
 Willibaldus 75-76
 Willibrordusput 9, 339-341
 Winnie de Poema, zie Veluwepoema
 Winschoten 23, 39, 41, 54, 288, 398
 Winschoter Courant 54
 Winsemius, Pier 86
 Winteravondrood 249
 wintersche avonden, of Nederlandsche vertellingen, De 188
 Winterswijk 16, 18, 184, 193, 227-228, 254-255
 Winus Monkels 520-522
 Wirdum 106, 112
 Wit, Jan de 66-67
 Witte Wief, Het 223-224
 'Witte Wiefken op de Broedlagte, 't' 181
 Witte wieven 8-9, 11-15, 29, 38, 44-45, 121, 145-147, 149-150, 160, 180-182, 184, 190, 195, 221-223, 249-250, 254, 258-260, 269, 371, 378, 430, 435, 447, 503
 Wittebroodskind, Het 305-306
 Witteveen, Hearke Tsjerks, zie Sterke Hearke
 Wittewierum 21, 448
 Wodan 9, 14, 57, 183-184, 350, 564
 Woerden 136, 285, 416
 Woldring, J. 383
 Wolf, Johann Wilhelm 56, 146, 333, 437, 450, 509, 524, 529, 577, 585
 Woltz, W. 422
 Wolvega 491
 Wommels 65
 Wonderen bestaan 499
 wonderlijk en niet min kluchtig leven van Klein Kobusje etc., Het 477
 Woordenboek der Drentse Dialecten 133
 Woordenboek der Nederlandsche Taal 198
 Woordenboek van het dialect van Epe 224
 Wopke, Grote 92
 Workum 350
 World Trade Center 263
 Worms 309
 Woud zonder Genade 423-424
 Wouda, Jan Hepkes 18, 71, 104-106, 525
 Woudenberg 306, 416
 Woudrichem 489, 526
 Woudwijk, Anne 87
 Wube Lamers van de Kuunderswal 96
 Wumkes, Geert Aeilco 60
 Wybrands, Trijntje, zie Trijntje Soldaats
 'Wylde Rixt fen 't Oerd' 68
 Xanten 227-228
 Yde 12, 150-153, 242
 Yerseke 429, 443, 465
 Ynse, Sterke, zie Sterke Ynse
 Yntsje Jans 99-100
 York 302, 305, 513
 Ypecolgsa 324
 Ysengrimus 432
 Zaandam 48, 372, 444
 Zalk 121, 196, 513, 519
 Zaltbommel 213, 236, 252, 255, 402, 418
 Zandjans, Henny 328-329
 Zandt, 't 60
 Zeddam 209
 Zeegse 147
 Zeelst 524, 528-529
 Zeepaard, Het 368
 Zeerijp 58-60
 Zeeuwisch sagenboek 427, 434, 443, 461, 465
 Zeeuwische Volksalmanak 460
 Zeewolde 9, 264-265, 270-272
 Zeijen 140-141
 Zeist 311
 Zelfopoffering van burgemeester Van der Werff 400
 Zenderen 185
 Zesde boek van Moses 482
 Zesde Zintuig, Het 216
 Zeus 368
 Zevenaer 193
 Zevenbergen 18, 56, 85, 438, 487, 529-531, 575
 Zevenhoven 322
 Zeylberch, Dierick van den 512
 Zierikzee 387, 467-468
 Zijlstra, Jan 209
 zilveren schaatsen, De 362
 Zoer, Jan 215
 Zondag, familie 153-154
 Zoutelande 341
 Zoutespui 457
 Zouteveen 416
 Zoutkamp 44, 60-62, 100, 158, 372
 Zuid-Afrika 143, 207, 210, 320, 432
 Zuiddorpe 468-469, 503
 Zuiderwoude 325, 351, 367, 373, 416
 Zuiderzee 48, 71, 87, 128, 169, 178-179, 264-266, 268-269, 327-328, 330, 354, 368
 Zuiderzeemuseum 329, 363
 Zuidhorn 25-26, 36
 Zuidlaren 72, 131, 153-154, 379, 477, 507
 Zuidwolde 430
 Zunderdorp 351
 Zundert 136, 478, 531-532
 Zutphen 15, 197, 210, 212, 217, 234, 256-257
 Zuurdeeg, J.P.B. 455

Zwaagwesteinde 85, 99, 114-115	Zwarte Huis, Het 163-164	Zwiep 12, 14, 146, 181, 195, 223, 258-260, 264
Zwaanridder 10, 236	Zwarte Kuil 217	Zwijgen bij volle maan. Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora 246
Zwaardman 49	Zwarte Trui 579	Zwijndrecht 179, 395
Zwaben, Koenraad van 305, 306	Zwartewaal 438	Zwinderen 147
Zwammerdam 379	Zwartkruis, Het 72	Zwitserland 32, 421
Zwart, Grietje 326	Zwartmakerij in het Land van Ravenstein 516	Zwolle (Gld) 226
Zwarte Bende 322, 515-516	Zweden 428	Zwolle 9, 13, 179, 187, 197-199, 288
Zwarte Dood 167	Zweder I van Abcoude 309	
Zwarte Hoop 86-87, 167	Zweelo 148-150	

REGISTER OP ZAKEN

- aalmoes 107-108, 344-345, 403
aanspreker 278
aap 288-290, 450
aardman zie kabouter
adder 34-35, 52
afweer 22-23, 34, 57, 184-185, 233, 241, 282, 420, 439-440, 497
alcohol 34, 54-55, 132, 154, 162, 178, 214, 240, 252-254, 279-280, 288, 326, 328, 334, 392-393, 409, 456-457, 459, 501, 514-515, 519
alf 160, 260, 543, 568
almanak 8, 32-33, 56, 134, 142, 213, 216, 221, 239, 284, 332
altaarschellen 439
alter ego (zie ook zielendier) 87, 255-256
alvermanneke zie kabouter
ambivalentie 160, 260, 263, 371, 488, 544, 558, 568
analogiemagie 241
andere wereld 250, 547
anekdote 9, 54-55, 65, 132-134, 148, 393-394, 473-476, 525-527, 542-543, 570-571, 583-585
angelusklok 543-544
annexatie 13
apocalyps zie einde der tijden
appelvangproef 112-114
aprilviering 380-382
astrologie 27
aulken zie kabouter
authenticiteit 13-14, 17, 110, 365
avondmaalsbeker 420-421
- baby 39, 174, 268-269, 569
ballade 68, 79-80, 203, 260, 511
ballenbak 384-386
bard 50-51
basilisk 307-308
bedelaar 102, 104, 107-108, 366, 373, 403
bedevaart 12, 74-75, 208-209, 228, 242, 283-284, 321, 341, 345-348, 390, 403-405, 414-415, 432-433, 468, 484, 493, 496, 507, 511-512, 522, 539-541, 553-557, 560, 581
beeldwit(ter) 410-411
begijn 163
bende zie rover
berggeest zie mijngeest
beschaafd vermaak 505
bestialiteit zie seksualiteit
bezwinging 34, 123, 150-151, 231, 246, 419
bidden 120, 184-185, 233, 339, 497, 581
bijen(was) 518-519
bijgeloof zie volksgeloof
- bilocatie 256
blauw wolkje 167-168
bloed huilen 539-540
bloeddoek 484-485
bloedende wind 293-294
bloedsteen 223, 309
bloedvlek (onuitwisbaar) zie onuitwisbare bloedvlek
bloedwonder 12, 324, 484-485, 555-557
boeman zie kinderschrik
bokkenrijders 562-563, 579
boomstorting 424
botkloppen 328
boterheks 294, 326
bouwmeester 89-90, 305-307, 482-483
brand 130-131, 133-135, 162, 164, 203-204, 419, 430, 556
brandende scheper zie vuurman
brandweer 135-136, 494-495
breukenboom 12, 150-151
broedermoord 576-577
broedsters 39
bron 9, 14, 59, 75-76, 339-341, 495, 513, 560-561
broncode 492
broodjeaapverhaal 7-10, 16, 18, 38-40, 204-207, 254-255, 263, 271, 287-288, 315, 337-339, 342-344, 384-386, 401-403, 411-413, 422-432, 490-492, 499-502, 504
brug 43, 69, 80, 97-98, 114-115, 154, 179, 280, 443-444, 499
bruid(verwerving) 203-204, 258-260, 462, 485
buitenaards wezen 16, 47, 287-288, 446, 500-502
burgemeester 15, 24-25, 48, 119, 132, 206, 400, 421, 504
- calvarie 563-565
carnaval(svereniging) 9, 12, 289, 401, 474-475, 495, 498, 531, 537, 584-585
celtic fields 138
centsprent 340
claimen zie toe-eigenen
clown 38-40
cold reading 501
complot 342-344
conduit 207
contract met de duivel zie duivelspact
- deelbrood zie aalmoes
demon 11-12, 43, 160, 191, 293
demonstratie zie protest
desinformatie 491
deurwaarder 558-560
- devotie zie volksgeloof
dief zie rover
dienstmeid 184-185, 318-320, 434, 493-494
dijkdoorbraak 361-364
disciplineren 317
distant healing 208
djinn 218
dodenrijk 464
dom volk zie domheid
domheid 77, 176-178, 384, 473-476, 525, 542-543, 583-585
dominee 55, 58, 65, 85, 111-112, 132-133, 173, 184, 235-236, 269, 304, 325, 442-444
domme duivel 56, 82-85, 224, 233-234, 568-571
dood 31, 35-36, 41-42, 57-58, 141, 178, 185, 196-197, 255-256, 278-279, 306, 439, 449, 486, 579
dooddeur 168
doods klok 289
doodstraf 25-26, 161, 225, 236, 239, 323, 393-396, 462, 493-494, 516, 529, 580
doop 349-350, 403
doopbekken 403
doorluchtig 148
draak 10, 13, 24, 199, 507, 535-537
draaksteken 13, 535-537
drakendoder 199, 535-537
drama 31-32, 80, 90, 102, 334, 507, 535-537, 578
drempel 440
dronkaard 252-254, 392-393, 456-457, 527, 564
droom 97-98, 393
dubbele diefstal 422-423
duivel 7-12, 14, 29, 36-37, 40-41, 45-46, 55-56, 73-74, 81-85, 92-93, 132, 167, 171-172, 175, 184-185, 188-189, 204, 206-207, 212-214, 216-217, 221, 224, 226, 233-234, 236-239, 244, 250-252, 267, 292-293, 305, 308-309, 326, 349-350, 360, 398-399, 409, 420-422, 434, 478-479, 481-482, 496-497, 519-522, 529, 558-560, 563-565, 568-571, 584
duivelbanner 8-9, 34, 53-54, 93, 115, 132, 241, 252-254, 545
duivels prentenboek zie kaartspel
duivels verbond zie duivelspact
duivelsafdruk 9, 15, 256-258
duivelsboekje zie toverboekje
duivelskoets 473
duivelskolk 36-37
duivelspact 46, 74, 81-85, 167, 212-214, 244, 250-252, 399, 460, 481-482, 515-516, 570-571

- Dukdalf 382-383
dwaallicht 11, 59, 121, 229-230, 303-304, 311, 558
dwangstoel 161
- ecotype 18
einde der tijden 99, 158
elf 7, 160, 260, 506, 543, 568
engelenlach 402
engelenwacht 12, 132-133, 442-444, 520-521
erfgoed zie immaterieel erfgoed
etiologische volksverhalen 66, 144, 380
exempel 207, 581-582
exorcisme zie duivelbanner en verbannen
ezel 114-115, 344-345
- fabel 65, 392
faïry 7, 260, 543, 568
falsificatie 15
fantasy 285, 507
feest 17
feodaliteit 179, 221, 283-285, 567
festival zie feest
festivalisering 198, 276, 381, 458-459
foaf-tale zie broodjeaapverhaal
folklorisering 276, 381, 536-537
fopdracht 121, 282
fort 321-323
- galg 224-225, 289, 394
gebed zie bidden
gebedsgenezing 286-287
geest zie spook en ziel
geheime dienst 343-344, 491
genezing 12, 35, 50-51, 76, 150-151, 186-187, 208-209, 242-243, 252-254, 286, 320, 463, 484-485, 495-496, 510, 522, 561-562
genverbrander 164, 501
gesloten steen 308
geuzennaam 136, 197, 277, 288-289, 323, 384-385
gevangenis 25-26, 214, 461
gevelsteen 51, 79, 322, 332, 344-345, 359, 397
gewijde grond 71, 92
gezegde 104, 210, 292, 333-335, 344, 353, 451, 488
gloeilige zie vuurman
gloeilamp (eeuwig brandend) 9, 490-491
glossolie zie spreken in tongen
godsoordeel 95-96
Goliath-effect 385
gothic 285
goud 259, 364-365
gouden (doods)kist 35-36, 45
gouden tand 207-209
graancirkel 16, 46-47, 444-446, 500-501
- grafheuvel 38, 224
grafroof 379-380
grap zie mop en practical joke
grens(geschil) 140-142, 149-150
grenssteenverzetter 11, 149-150, 302-304, 524
grondeloze kolk (poel) 8, 36, 158, 160, 245, 497
- haan 84-85
haarspit 106, 258-259
hand uit het graf 162, 315-318
handoplegging 285-287
hanentree (hanenschree) 92-93, 159, 303
hannekemaier 71-73, 452-453
harem 43-44
haring 47-48, 400-401, 427-428
haringkaken 427-428
haven 102, 335, 372-373, 420-421, 437-438, 460-461, 530
heemantje 190-191
heilige 7-8, 12, 14, 22, 50-51, 74-77, 126-127, 301-302, 387-388, 406-407, 413-415, 509-513, 535-537, 553-555, 560-562, 566
heilige boom 347
heiligenbeeld (of Mariabeeld) 8, 170-171, 173-175, 406, 495-496, 511-512, 521-523, 539-541, 553-555, 560-565
heiligenleven 9, 14, 50-51, 74-77, 302, 513, 553
heks 7-10, 12, 15-17, 23, 29-30, 36-37, 42-46, 53-54, 69, 90-92, 132, 134-135, 167, 225-226, 228-229, 240-241, 244, 250, 266-267, 285, 293-300, 325-327, 356-358, 372-373, 386, 408, 415, 419-421, 440-442, 454-455, 457-458, 496-497, 514, 516-518, 544-546, 550-551, 560, 585-586
heksenkat 14, 225-226, 228, 267, 326, 357, 366-367, 396-397, 416, 516-518, 546
heksenkrans 29, 53-54, 91, 295, 326, 357, 545
heksenmeester zie duivelbanner
heksensabbath 245, 396-397
heksenwaag 296-300
heksenwaan 14, 238, 296-300
hekserij zie heks
hel 11, 214, 303-304, 496-497, 567
held(in) 8, 12, 17, 71, 109, 327-330, 361-364, 370, 486
helderziende zie waarzegger
hel(le)hond 182-184, 433-434
helmdrager (met de helm geboren) 12, 60-61, 94, 305, 410-411
henproef 240-241, 294, 415
herder zie schaapherder
hoax 214-216, 444-446
homoseksualiteit zie seksualiteit
- hond 11, 55
hoofdenbakker 352-354
horoscoop zie astrologie
hostiewonder 8, 12, 124, 320-321, 324, 507-508, 540, 556-557
houwsnijder 73-74
humor zie mop of practical joke
hune zie reus
hunebed 35, 65, 138, 145-147
hutspot 399-401
huwelijk 25, 79, 214
huwelijksbeker 421
- identiteit 9, 17, 46, 433, 505, 537, 550
imitatieve fraude 219
immaterieel erfgoed 12, 17, 505, 545
initiatie 547
inmetselen 162-164
internet 164, 184, 205, 209-211, 264, 402, 412, 424, 473, 501, 506, 516, 521, 543, 547
invention of tradition 10, 15, 46, 506, 549
islam 218-219, 263, 265, 342-343, 385, 535
- jacht 49, 126-127
jager zie jacht
jenever zie alcohol
Jezusbuidel (raakt niet leeg) 388, 414
juffer zonder kop 571-573, 575, 577-578
jutton zie strandjutton
- kaartersage 537-538
kaartspel 279, 292, 421-422, 514-515, 537-538
kabeljauw 16, 337-339
kabouter 7-8, 11, 15, 37-38, 182, 260, 263-264, 371-372, 488-489, 502-503, 506-507, 543-544, 548-550, 567-568, 569-570
kabouterbos 263-264
kabouterkoning 502-503
kaïnsteken 577
kalknacht 281-282
kanon 123, 447-448
kapel 320, 477-479, 513, 521, 560-561
kapelaan 257-258, 439, 484, 504
kapitalisme 342, 490-491
karbonkel 332-333
kasteel 16-17, 48-49, 162-164, 178-179, 192-193, 214-216, 220-221, 246-247, 275-276, 283-285, 309-310, 348-351, 377-378, 429-431, 486, 564, 567-568, 575-578, 582-583
kat op de wieg 387, 397-398
katholiek 8-9, 13-15, 49, 51, 58, 75, 92, 159, 173-175, 241-242, 252, 286, 303, 321, 334, 434, 473, 484-486, 522, 524
kattenbeker 14-15, 420-421, 518
kattendans 29, 326, 366, 396-397, 420, 516-518

- kei 276-277
keizer 131-132, 531
kerk 48-49, 52, 57-58, 73-74, 88-90, 94-96, 133-134, 467, 518-519
kerkhof 96-97, 109-110, 122, 168, 266, 302, 331, 347
kerkklok 129, 216-217, 289, 335, 416, 497-499, 543-544, 574-575
kerstening 14-15, 50-51, 74-77, 513, 544
kerstnacht 196-197, 216
ketelman 101
kettingmail (kettingbrief) 385, 402-403
kidnap zie ontvoering
kiepkerel zie marskramer
kindermisbruik 38-40
kinderporno 385-386
kinderroof zie ontvoering
kinderschrik 11, 37, 101, 125, 162, 281, 452, 458
kindersteen 268-270
kip koken zie heuproef
klederdracht 305, 449-451
klok zie kerkklok
klokgelui 35, 43, 289, 335, 541-542
klokkenluider 456
klokkenpoel 257, 496-497, 546, 575
klooster 21, 33, 124, 170-171, 243-244, 468, 493-494, 510, 518-519, 560
klopgeest 11, 16, 186, 217-219, 465-466
kluchtboek 8, 122, 476
kluizenaar 163-164, 284, 564, 576
kobold zie kabouter
koekoek 128-129
koning 35-36, 119-120
koopman 389-391
koortsboom 12, 15, 242-243, 513
koster 122, 129, 173-174, 324, 529
kracht 77-78, 88
krachtplaats 245
krijgslist 109, 192-193, 233-235, 447-448, 485, 487
kritiek 341-342
kroniek 174, 306, 318, 331-333, 344, 361, 370, 395, 398, 403-404, 423-424, 467-468, 519
kruidendokter 186-187
kruis 71-73, 497-498
kruisiging 569
kruisocht 25, 124-125, 335
krullen 449-451
kunst 8
kunstenarskolonie 368
kunstgebit 337-339
kwade hand 356, 545
kwakzalver 186-187, 253
- Laatste Oordeel zie einde der tijden
lapjesboom zie koortsboom
lebstock 140-142
leeuw 11, 24-25, 220-221
- legend tripping 16, 212
legende 7-18, 50-51, 58, 74-77, 124, 173-175, 236-239, 301-302, 345-348, 387-388, 403-407, 435, 484-485, 495-496, 506-513, 518-523, 535-537, 539-541, 555-557, 560-562, 568-569, 581-582
leugenbank 62
leugenbaron 104-106
leugenpomp 172-173
leugenverhaal 81, 104-106, 354-356, 432, 526-527
levende geschiedenis zie re-enactment
leylijn 46-47, 245
lichtallergie 263
lichtbol 211, 499-501
lichtgeest 59
lichtverschijnsel 9, 11, 25, 58-60, 130, 239-240, 302-304, 311, 524, 578
lied 68, 77, 102, 109-110, 173-175, 205, 236, 251, 317, 319, 450, 473, 487, 495, 506-507, 509-511, 522, 529, 535-536, 547
liefdadigheid zie aalmoes en weldoener
lieu de mémoire 10
lieu d'imagination zie legend tripping
lijkstoet 55, 94, 130, 168-169, 326, 411
lijkweg 168-169
list 56, 82-85, 110-112, 142-143, 192-193, 359-360, 365, 378, 570-571
locofaulisme zie spotnaam
luchtspiegeling 388-389
luizen 440, 546
- maaiersage 126
maankaas 543
madonnabeeld zie onder heiligenbeeld
magie 8, 11, 15-16, 23, 57, 65, 123, 226, 228, 360, 415-416, 455-456
manwijf 337
mare zie nachtmerrie
Mariabeeld zie onder heiligenbeeld
marskramer 142-143, 239
martelen 25-26, 162
massahysterie 9, 38-40
medium 16, 22, 162-164, 211, 215, 374, 499-502
meerman zie zeemeerman
meermin zie zeemeermin
meesterdief 110-112, 236, 323, 422
meineed 198, 523-524
memoraat zie persoonlijke vertelling
menseneter 127
mensenofer 152, 223, 348, 535-536
merchandise 285, 506, 516
metamorfose 135, 229
migratory legend 8, 12, 68, 283, 292, 308, 317, 366, 451, 456
mijn 546-547, 552-553
mijngeest 546-547
minnenijd 407
- mirakel zie wonder
missionaris 14, 50-51, 74-77, 242, 339-341, 347, 424, 496, 512-513
moeras 520-521
molen 366-367, 415
molenaar 248, 366-367, 570-571
mondelinge overlevering 8, 13-15, 77, 175, 225, 240, 247, 323, 331, 351, 431, 487, 531
monster 195, 331, 584
moord 28, 31, 41-42, 48-49, 71-73, 75-77, 141, 161-162, 166-167, 209-210, 239-240, 244, 246, 269, 306, 342-344, 388, 468, 479-481, 492, 541-542, 574, 576-577
moordherberg 492-494
moordkruis 166-167
mop 8-9, 18, 54, 77, 176-180, 393-394, 452-453, 473-476, 525-527, 542-543, 583-585
moral panic 9, 38-40
motketel 266-267
motor (brandstofloze) 491
mug 136
musicalisering 143-145, 331, 505
museum 21, 143-145, 331-332, 506
mystificatie 15
mythe 9, 36, 57, 285, 320, 348, 368
mythologie 9, 11, 14, 57, 65, 147, 180, 183-184, 207, 216-217, 222-223, 242, 245-246, 260, 320, 347, 464-465, 544-545, 564
- naam, verklaring van 360-361, 393-394
nachtmerrie 7-8, 22-23, 37, 42-43, 281-283, 326, 372, 415-416, 508-509, 520, 585-586
nachtwerkertje zie werkgeest
naloopt 11, 57-58, 68, 114-115, 185-186, 246-247, 269, 278-279, 283-284, 300-301, 303-304, 311, 319, 351-352, 440, 446-447, 450, 465-466, 479-481, 521-522, 541
nationale hymne 275
neopaganisme 14, 46, 57, 243, 245, 507
new age zie neopaganisme
nieuwsgierig aagje 333-335
non 162-164, 170-171, 203-204, 501, 509-511
noodlot 85-86
novellesprookje zie realistisch sprookje
- oikotype zie ecotype
onderaardse gang 8, 12, 21-22, 88, 192, 418
ongewijde aarde 245, 303
onthoofden 80-81, 318, 462
ontvoeren 241, 294-295, 455, 545, 573
ontucht 38-40
ontvoering 9, 38-40, 143-145, 204, 248, 263, 384-386

- onuitwisbare bloedvlek 41-42, 166, 252
 ooievaar 332-333
 oorijzer 111-112, 450-451, 579
 oorlog 21, 28, 41, 54, 61, 69-70, 86-87, 99-100, 108-110, 122-123, 157-158, 178-179, 187-188, 234-235, 337, 369-371, 378-384, 388-389, 399-401, 416, 447-449, 456-457, 484, 508, 557-558
 opwipper 232, 451-452, 520, 528
 oral history 72
 orgaanroof 40, 385-386
 ossenhuid 96, 306
 ostension 16, 211-212, 218, 288, 339, 402, 501, 539
 oudjaar 58, 121
 oudste Nederlandse mop 554-555
 ovensage 126
 overstroming 47-48, 330, 397-398
 overvaart der zielen 464-465
- paasnagel 439-441
 pact van de duivel zie duivelspact
 pamflet 99, 158, 174, 388, 396, 524
 papegaai 428-429
 paragnost zie medium
 paranormaal zie medium
 paraplu 119
 parapsychologie 219
 partnerproef 258-260
 pastoor 71, 92, 159, 174, 234, 241, 304, 324, 434, 440-441, 497, 504, 518, 529, 545, 573, 584-585
 paus 238, 503
 pedofilie zie seksualiteit
 pelgrimage zie bedevaart
 pendel 47
 performance 16
 persoonlijke vertelling 8, 16, 419
 pest 167-168, 239, 255
 pingoruïne 245
 pinguïn 412-413
 pinksterbeweging 207, 209
 piraat zie zeerover
 plaagbeest 451-452, 519-520, 527-528
 plaaggeest 7, 11, 190-191, 247-249, 451-452, 469, 519-520, 527-528, 552
 plezierjacht 372-373
 Podagrissen 128-129, 138, 142, 149-150
 poedelsoep 154
 poeder van sympathie 462-464
 poema 10-11, 16, 204-206
 poep zie hannekemaaiër
 poltergeist zie klopggeest
 pomp 172-173, 494-495
 practical joke 16-17, 212, 214-216, 338-339, 444-446
 preek 55
 pretpark zie themapark
 priester 48-49, 58, 124, 152, 303, 308
 priestermoord 48-49, 266
- processie 345-348, 536
 profetie 60-62, 99-100, 157-158
 prostitutie 366
 protest 558
 protestants 12, 14, 58, 71, 75, 92, 159, 173-175, 241, 252, 286, 293, 321, 434, 486, 511
 proto-ostension zie ostension
 pseudo-ostension zie ostension
 put zie bron
- quasi-ostension zie ostension
- racisme 41-42
 rampjaar 122, 275, 379
 random number generator 219
 rat 164-166
 ravensteen 228
 realistisch sprookje 80, 113, 210, 320, 435
 rechter 25
 rechtspraak 126, 393-396, 461-462
 rechtvaardigheid 394-396, 461-462
 re-enactment 285, 381, 536-537
 regisseur 239, 536
 reisverslag 8
 relikwie 33, 347, 554, 566
 repertoire 16, 513
 reus 7-8, 11, 35-37, 65-67, 137-139, 143-145, 193-196, 246, 309, 335, 476, 506
 revenant zie naloop
 ridder 48-49, 199, 212-214, 283-285, 424, 506
 ridderroman 8, 424
 ritueel 15, 40, 225, 241
 rivaliteit 13, 139, 407-408, 557-558
 rog 583-585
 roken 121
 roleplaying 285
 rollenspel zie roleplaying
 romantiek 14-15, 204, 259, 284
 roofridder 179, 566, 575
 rouwstoet zie lijkstoet
 rover 7-8, 12, 15, 17, 96-97, 110-113, 235-236, 315, 318-323, 358-360, 386, 422-423, 434-435, 485, 490, 506, 515-516, 520-522, 528-529, 541, 562-563, 579-581
 ruïne 192-193, 283, 377, 507, 567, 575
 rune 15, 57, 152
- saamhorigheid 9, 12, 17
 sage passim
 sagensafari zie legend tripping
 satanisme 9, 16, 39, 244
 sater 207
 scepsis 219, 501, 539
 schaaap 386-387, 477-479
 schaapherder 34, 157, 453-454, 523-524
 schaatsen 69-71, 80-81, 106, 362, 370-371, 413-414
- schat 8, 11-13, 28, 30, 45, 72, 97-99, 114-115, 246, 300, 311, 321, 351-352, 373-374, 418, 430, 432, 435-436, 531-532, 557-558, 572, 582-583
 scheldnaam zie spotnaam
 schijndood 379-380
 schimpnaam zie spotnaam
 schip 220, 354-356
 schipbreuk 67-69, 220
 schoppenboer (haalt jenever) 409, 514-515
 schriftelijke overlevering 13-15, 77, 240, 247, 331, 358, 558
 seksualiteit 25-26, 233, 282-283, 366, 509, 518, 520, 528, 538, 551
 shape shifting zie metamorfose
 sinterklaasviering 18, 79-80
 sjamaan 152-153
 sjibbolet 87
 slang 11, 34-35, 52
 slangenkoning 34-35
 slimheid zie list
 slot zie kasteel
 smid 568-569
 smiley 401-403
 snoephuisje 270-272
 snuffmovie 386
 soldaat 112-113
 sommeltjes 364-365, 371
 spiegel 307
 spijkerboom zie breukenboom
 spinneweb 435
 spinwif 28-29, 146-147, 230-231
 spokenjager 16, 212, 214-216, 219
 spokerij zie spook
 spook 7-9, 11-12, 16-17, 26, 29, 42, 49, 68, 72, 80-81, 101, 114-115, 122, 162-164, 175, 185-186, 189-190, 210-212, 214-216, 239-240, 244, 246-247, 269, 351-352, 278-279, 283-284, 300-301, 351-352, 372-374, 440, 447, 450, 465-466, 469, 479-481, 514, 521-522, 527-528, 541, 563, 571-572, 577, 582-583
 spookdier 11, 189-190, 225, 280-281, 429-431, 451-452, 527-528, 532
 spookhuis 16, 210-212, 461
 spookschip 101-102, 267, 458-461, 577
 spookspelen 17, 418, 573-574
 spookwagen 473
 spotnaam 8-9, 74, 128-129, 135-136, 140, 197-199, 276-277, 288-290, 382-384, 386-387, 416, 427, 467, 583-585
 spotten 279-280
 spreekwoord zie gezegde
 spreken in tongen 208
 spreuk zie gezegde
 sprookje 8-10, 16, 18, 24, 31, 77, 83, 98, 115, 199, 209, 264-265, 270-272, 285, 316-317, 391-392, 476-477, 479, 504-507, 559-560, 569

- sprookjesbos 504
 sprookjespark 18, 504-507
 stadssage zie broodjeaapverhaal
 standbeeld 9-10, 13, 15, 17, 32, 45, 68-69, 75, 87, 93, 95, 97, 99, 102-104, 108, 110, 112-113, 120, 136, 160, 176-178, 180, 183, 204-205, 238, 270, 289-290, 328, 362-364, 387, 427-428, 432-433, 451, 461, 474, 485, 488, 499, 502, 530-531, 537, 548, 550, 557-558, 584
 stenen broden 76
 stenen uilenborden 83-85
 stem 85-86, 450, 581-582
 sterk zie kracht
 stiepelteken 145, 259
 stigmata 510
 stille omgang 321, 324, 346
 stompe toren 354-355
 strandjutton 67-69, 364-365
 strarijden 431
 strijken zie handoplegging
 strooppot 364-365
- taboe 186, 233, 436, 531-532, 557, 572, 574-575
 tegenmiddel zie afweer
 televisie 120-121, 162, 164, 196, 204, 211, 215, 269, 287-288, 371, 402, 458, 492, 499, 500-501, 506, 521, 547
 themapark 12, 18, 259, 504-507
 toe-eigening 12-13, 16-17, 69, 99, 145, 288, 433, 438, 501, 537
 toerisme 12-13, 16-18, 31, 46, 51, 73, 93, 145, 178, 184, 192, 204, 212, 215, 245, 259, 272, 332, 348, 353, 363-365, 398, 433, 461, 483, 506, 516, 550, 575
 toneelstuk zie drama
 toren 13, 88-90, 139-140, 177, 354-355, 437-438, 467, 530-531
 tovenaars 7, 12, 65, 126, 250-254, 324-325, 358, 285, 405-406, 408-410, 441-442, 453-454, 482, 507, 514-516
 toverboek(je) 324, 441, 454, 482, 545
 toverij zie magie
 travestie 112-114, 315, 321
 trickster 432, 525
 turfschip 485-488
 tweede gezicht zie voorloop
 tweede lichaam zie alter ego en zielen-dier
 tweeling 403-405
- ufo 47, 287-288
 ui zie mop
 uilenbord 83-85
 uilenpan 90-92
 uitverkiezing 207-209, 539
 urban legend zie broodjeaapverhaal
- vagevuur 303, 524, 567
 vampier 285, 290-292
 vampierjager 290-292
 variabiliteit 8
 varken 192-193
 vasten 173, 257, 541
 vastenavond zie carnavaal
 vastzetten 294, 325, 358, 408, 440-441
 veenlijk 151
 veerman 188-189
 veldwerk 7-8
 verbannen 158-159, 172, 281, 303-304, 497
 verdwalen 419
 verenkrans zie heksenkrans
 verhalenroute zie legend tripping
 verlossen 538
 verteller passim
 verzamelaar passim
 verzonken gebouw (klok, stad) 48, 244-246, 265-266, 417-418, 497, 530-531, 541-542, 546, 574-575
 vezelsage 126, 417
 vingerhoed 159
 visioen 99-100, 124, 388-389
 vissen 168-170, 327-328, 337-339, 368
 vita zie heiligenleven
 vliegende schotel zie ufo
 vloek 178-179, 216, 269, 284, 373, 403, 529-531
 vloeken 184, 254, 372, 422, 531-532
 volksdevotie zie volksgeloof
 volksetymologie 260
 volksgeloof 7-8, 132, 147, 151, 189-190, 226, 232, 302, 455, 458, 539, 545
 volksgeneeskunde 15, 150-151, 196
 volksheld zie held(in)
 volkslied zie lied en nationale hymne
 volksverhaal passim
 volmaakt product 490-492
 voodoo-pop 326-327
 voorbode zie voorloop
 voorgezicht 60-62, 99-100, 130-131, 168-169, 304-305, 326-327, 410-411
 voorloop 11, 38, 54, 60-62, 130, 168-169, 255, 304-305, 388-389, 410-411, 552-553
 voorteken 130-131, 388-389, 439, 469, 578-579
 voorschouw zie voorgezicht
 voorspelling zie profetie
 vorst voor een dag 392-393
 vos 431-433
 vrijdag de dertiende 468
 vrijheidsstrijder 86-88, 167
 vrijmetselaar 12, 40-41
 vruchtbaarheid 403
 vuurbal 311
 vuurman 11, 190, 302-304, 497, 523-525, 573, 581
- waarzegger 12, 23, 46, 60-62, 93-94, 99-100, 147, 171-172
 wandersage zie migratory legend
 wapenschild 52, 367-368, 537
 waterdemon 11, 85-86, 101, 451-452
 watergeest zie waterdemon
 waterglijbaan 411-412
 watersnood zie overstroming
 weddenschap 212-213, 276
 weegproef zie heksenwaag
 weerwolf 7-8, 10-11, 22, 37-38, 125-126, 231-233, 292, 405-406, 416-417, 520, 527-528, 537-538
 weldoener 344-345
 wellerisme 80
 wentelbed 493
 wereldverteldag 554
 werkgeesten 468-469, 502
 wever 568
 wicca 46, 245, 285
 wichelroede 46, 192
 wijwatervat 216
 wilde jacht 11, 183, 351, 564-565
 windbruid 294
 winterbrood zie aalmoes
 wisseldaalder 40, 481-482
 wisselkind 269
 wit wief 8-9, 11-14, 29, 38, 44, 121, 145-147, 149-150, 180-182, 221-223, 249-250, 258-260
 witte dame/juffer/vrouw 29, 222, 230-231, 377-378, 435-436
 wolf 11, 167, 205, 391-392, 417, 477-479
 wonderdokter 441-442
 wonderkruisje 227-228
 woud (zonder genade) 423-424
- zeef 585-586
 zeemeerman 437-438
 zeemeermin 7, 11, 13, 86, 330-332, 436-439, 529-531
 zeerover 87, 167, 179, 285, 337, 355
 zeevulen 367-369
 zegswijze zie gezegde
 zelfmoord 43, 176, 192, 211, 214, 240, 246, 480-481
 ziel 11, 16, 26, 58, 226, 464-465
 zielendier (zie ook alter ego) 241, 256, 326, 405, 455, 514
 ziener zie waarzegger en voorgezicht
 zigeuner 168, 249, 385, 569, 579
 zilveren kogel 409, 514
 zonde 102, 104, 170, 186, 236-239, 266, 284, 303, 317, 422, 438, 524, 530, 541-542, 557, 559, 567, 574-575, 581-582
 zonnewendefeest 347
 zot 179-180
 zwangerschap 403-405
 zwarte bende zie zwartmakers
 zwarte kunst zie magie
 zwartmakers 113, 322, 515-516
 zwerfsage zie migratory legend
 zwerwer 220, 374